C. TEKREL ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DAI YÜKSEK LİSANS TEZİ 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE DEĞERLENDİRME)

CİLT I

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE DEĞERLENDİRME)

CİLT I

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Cansu TEKREL'in "Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazıları (Türkiye Türkçesine Aktarım ve Değerlendirme" başlıklı tezi 25/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Bölüm Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri: *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı*

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	**(Trakya Üniversitesi)**
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	**(Kırklareli Üniversitesi)**
Doç. Dr. Abdulkadir ATICI	**(Kırklareli Üniversitesi)**

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Cansu TEKREL

25.06.2019

ÖZ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI
(TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM ve DEĞERLENDİRME)

Tekrel, Cansu
Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı
Haziran 2019

İran, birçok etnik unsuru bir arada barındıran bir ülkedir. Bu etnik farklılıklar ülkenin kültürel zenginliğini de oluşturmaktadır. Ancak Şahlık rejiminde Fars olmayan etnik unsurların kültürel varlığı bir kenara atılmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen etnik unsurların başında Türkler gelmiştir. Şah yönetimi Türk kimliğini, kültürünü ve dilini devlete karşı bir tehdit olarak görmüştür. Devletin ulusal kimliğini Fars milliyetçiliği üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Eski Sasani ve Pers algısına dayalı yeni bir kimlik inşa ederken diğer kültürel kimlikler yok edilmeye, unutturulmaya çalışılmıştır. Yönetimin baskıcı politikasının yanı sıra ülkede ve dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucunda 1979 yılında İran İslam devrimi gerçekleşmiştir. Devrimin ardından Şah ülkeyi terk etmiş ve yerine sürgündeki dini lider Ayetullah Humeyni geçmiştir. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş, bir önceki yönetimin baskıcı politikası geçici bir süre için askıya alınmıştır. Varlık dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Derginin asıl amacı Türk dilini ve kültürünü yaşatmak olmuştur. Özellikle Hamid Nutki, Türkçenin dilbilgisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hamid Nutki yazılarında Türk dili ve millik kimlik kavramlarına sıkça değinmiştir. Onun yazılarının ana fikrini dil, kimlik, ana dilinde eğitim ve alfabe konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Ana Dili, Milli Kimlik, İran.

ABSTRACT

HAMİD NUTKİ'S TURKİSH ARTİCLES İN VARLIK JOURNAL
(TURKİSH TRANSLATİON AND EVALUATİON)

Tekrel, Cansu

Master of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Dr. Abdulkadir Atıcı

June 2019

Iran hosts many ethnic groups. These ethnic groups are the cultural richness of the country. But the cultural presence of non-Persian ethnic groups in the Shah's regime was laid aside. The Turks were very affected by this situation. Shah administration considered Turks to be a threat. They attempted to build the national identity of the state on Persian nationalism. While creating a new identity based on the old Persian and Sassanid perception, other cultural identities were tried to be destroyed. As a result of the repressive policy of the administration, as well as the political and economic conflicts in the country and in the world, the Iranian Islamic revolution took place in 1979. After the revolution, the Shah left the country and was replaced by Ayatollah Khomeini, the religious leader in exile. In this period, the Islamic Republic of Iran was established and the repressive policy of the previous administration was temporarily suspended. Varlık journal started its publication in this period. The main purpose of the journal was to keep Turkish language and culture alive. Especially Hamid Nutki has received many writing pen on Turkish grammar. Hamid Nutki frequently mentioned the concepts of Turkish language and national identity in his writings. The main idea of his writings is language, national identity, native language education and alphabet.

Key Words: Varlık, Native Language, National Identity, Iranian.

ÖN SÖZ

Yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan İran, stratejik açıdan Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. İran, tarihî dönemlerden bu yana Türklerin yaşadığı merkezlerden biri olmuş ve yakın bir döneme kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Yaşanan siyasi ve sosyal çekişmeler sonucu 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, hükümetin başına geçerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak yönetimin uyguladığı baskı ve şiddet politikası, Batı'ya duyulan aşırı ilgi, dinin sosyal hayattan çıkarılmaya çalışılması ve farklı etnik aidiyetlerin göz ardı edilmesi gibi nedenler birçok kültürel ve politik soruna yol açmıştır. Şahlık rejimine karşı 1979 yılında büyük bir devrim gerçekleşmiş ve Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu devrimin ardından birçok Türkçe gazete ve dergi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın temeli İran İslam devriminden sonra yayınlanmaya başlayan Varlık dergisine dayanmaktadır. Cevat Heyet'in kurucusu olduğu Varlık dergisi, devrimin ardından Türk kültürünü, dilini ve edebiyatını Türk halkına yeniden öğretmekle kalmamış, Şah yönetiminin bir kabile dili olarak tanımladığı Türkçenin zenginliğini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle dil alanında yapılan çalışmalarla alfabe, Türkçenin ses yapısına uygun olarak yeniden düzenlemiştir. Bu sayede İran Türklerinin ana dillerini okuma ve yazmada karşılaştığı zorluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Varlık dergisini esas alan tez çalışmamızda Türkçe yazılar incelenmiş, ancak araştırmanın süresi açısından sadece Hamid Nutki'nin Türkçe kaleme aldığı yazıları ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin dil ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalar, Türkçenin İran'da varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Hamid Nutki, yazılarında Güney Azerbaycan'da konuşulan Türkçenin ses özelliklerini açıklamış, yazım kurallarını belirlemiş ve alfabeyi yeniden düzenlemiştir. Ayrıca yazılarında ana dilinde okuryazar olmanın önemini ve gerekliliğini de vurgulamıştır. Hamid Nutki, dil konuları dışında Türklerin İran coğrafyasında geçirdiği tarihî dönemleri de açıklamıştır. Onun ele aldığı yazıların %50'den biraz daha fazlasını dilbilgisi konuları, geri kalanını ise Türk kimliği ve kültürünü korumaya yönelik yazdığı yazılar oluşturmaktadır.

1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlayan, bir dönem Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'ndeki yazılar incelenmiştir. Varlık dergisi, İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Bu nedenle Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan dil yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek, Hamid Nutki'nin, Türkler arasında milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak, dil konulu yazılarında Türkçeyi geliştirmek için uyguladığı hedef ve yöntemleri belirlemek çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Varlık dergisi yazarlarından Hamid Nutki temel alınarak Türk dili ve millik kimlik kavramlarına karşı İran Türklerinin yaklaşımı saptanmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki'nin yazılarının ana fikrini oluşturan dil ve kimlik konularının eğitim ve alfabe üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Bu amaçla çalışmamızda Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yayınladığı yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından bu yazılarda öne çıkan ana fikirler üzerine bir değerlendirme yazılmıştır.

Varlık dergisi 1979'dan bu yana kesintisiz olarak İran'da çıkarılmaktadır. 1979 ve 2013 tarihleri arasında yayınlanmış dergiler elimizde mevcuttur. Dergilerde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar tespit edilmiştir. Ancak "*Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler, Gövdeler ve Kelimeler*" adlı makale serisinin 5. yazısı bu sayılar arasında bulunamamıştır. Ayrıca İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihî, siyasi ve coğrafi hayat) ve Varlık dergisi ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamız *Giriş, Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* ve *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış, İran ve İran'da yaşayan Türkler, Varlık dergisi ve Hamid Nutki hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde kaleme aldığı Türkçe yazıları iki bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hamid Nutki'nin İran'da yaşayan Türklerin kimlik sorunu üzerinde durduğu yazılar incelenmiştir.

Birinci bölüm *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* ve *Şovenizme Karşı Dil Bilinci* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* adlı alt başlıktaysa *Dilin Sadeleştirilmesi, Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi* ve *Ana Dilinde Eğitim* adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Hamid Nutki'nin dil bilinci, dilbilgisi, yazım kuralları ve alfabe üzerine yazdığı yazılar incelenmiştir. Bu bölüm *Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine, Alfabe Üzerine, Yazım Kuralları Üzerine, Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine, Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine* olmak üzere 6 alt başlıktan oluşmaktadır.

Son olarak Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmaların bulunduğu EK 1 ve EK 2'de Arap harfli orijinal metinler çift, Türkiye Türkçeleri tek numaralı sayfalarda yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan metinler yayın yılına göre sıralanmıştır. Arap harfli metinlerin son sayfalarında yer alan diğer yazarlara ait yazı ve şiirler dikkate alınmamıştır.

Tez çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Meryem ER'e ve bu çalışmanın belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen sürede görüş ve önerileriyle rehberlik eden sayın hocam Doç. Dr. Abdulkadir ATICI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Cansu TEKREL

Kırklareli, 2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN ..... **iii**

ÖZ ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

ÖN SÖZ ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

KISALTMALAR ..... **xii**

TABLOLAR ..... **xiii**

ŞEKİLLER ..... **xiv**

GİRİŞ **1**

A. Tezin Amacı 1

B. Tezin Yöntemi 1

C. Tezin Kapsamı 2

D. İran 2

E. İran Türkleri 4

E.1. Güney Azerbaycan Türkleri 7

E.2. Kaşkay Türkleri 8

E.3. Horasan Türkleri 8

E.4. Türkmenler 9

E.5. Kazak Türkleri 9

E.6. Halaç Türkleri 10

E.7. Hamse Türkleri 10

E.8. Sungur Türkleri 11

E.9. Kaçar Türkleri 11

E. 10. Huzistan Türkleri 11

E.11. İsfahan Türkleri 11

E.12. Kirman Türkleri 11

F. Varlık Dergisi 11

F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında 11

F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler 18

G. Hamid Nutki 22

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ 27

1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi 27

1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi 28

1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi 29

1.1.3. Ana Dilinde Eğitim 29

1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci 32

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ 37

2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine 37

2.2. Alfabe Üzerine 44

2.3. Yazım Kuralları Üzerine 53

2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine 68

2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine 80

2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine 83

SONUÇ 85

KAYNAKLAR 90

EKLER.....95

EK 1: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 1-84 Sayıları Arasında Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi) 98-643

EK 2: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 85-100 Sayıları Arasında Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi) 646-1193

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser

AZ : Azerbaycan Türkçesi

C : cilt

çev. : çeviren

ET : Eski Türkçe

Far. : Farsça

FAO : United Nations Food and Agricultural Organization

Fr. : Fransızca

km. : kilometre

km² : kilometrekare

MÖ : Milattan Önce

MS : Milattan Sonra

NATO : Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı

RCD : Regional Cooperation and Development

S : sayı

ss. : sayfa sayısı

TDK : Türk Dil Kurumu

TT : Türkiye Türkçesi

UNESCO : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

UNISEF : Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu

vb. : ve benzeri

vs. : vesaire

yy. : yüzyıl

TABLOLAR

Tablo 1: Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo……..…44
Tablo 2a: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo…….…..47
Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo……....47
Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo……...…....73

ŞEKİLLER

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı……67

GİRİŞ

A. Tezin Amacı

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada 1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlanan ve 2013 yılına kadar İran'da, 2015 yılında ise Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'nde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar incelenmiştir. Varlık Dergisi, İran coğrafyasında yüzyıllardır varlık gösteren Türklerin dil, kültür ve edebiyatına ait pek çok kaynağı bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle de yıllarca baskı altında tutulan ve İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Türklerin tarihini, edebiyatını, gelenek ve göreneklerini en iyi şekilde koruyup yaşatabilmesi için atılması gereken ilk adım Türk dilinin korunmasıdır. Bu amaçla dergide, dilin önemini ve gerekliliğini anlatan, Türk dilinin gramer özelliklerini açıklayan pek çok makale kaleme alınmıştır.

Türk kimliğinin korunması için Türk dilinin gelişmesini amaç edinen Varlık Dergisi yazarları için önemli bir diğer husus da alfabe meselesidir. Türkçede var olan sesleri karşılamakta yetersiz kalan Arap alfabesinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda tezimizin amacı:

1. İran'da yaşayan Türkler için "Türk kimliği" nin ne anlama geldiğini tespit etmek.

2. Hamid Nutki'nin Varlık dergisindeki Türkçe yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek.

3. Varlık dergisinde toplanmış yazarların milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak.

4. Pehlevi rejiminin ve ardından kurulan yeni İran İslam Cumhuriyeti'nin Türk kimliğine ve Türkçeye uyguladığı baskı politikasının Hamid Nutki'nin yazıları üzerindeki etkisini tespit etmek.

5. Türk dilinin gelişimi için yapılan alfabe çalışmalarını tespit etmektir.

B. Tezin Yöntemi

Varlık dergisi 1979 yılından bu yana çıkarılmaktadır. Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan yazılarının bulunduğu sayılar elimizde mevcuttur.

İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihi, siyasi ve coğrafi hayat), Varlık dergisi ve Hamid Nutki ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Varlık dergisinde mevcut yazılar toplanmış ve bu yazıların arasından Türk dili ve dilbilgisi konulu makaleler ayrılmıştır. Dil merkezli yazılar kendi aralarında içerik ve yazar bakımından tasniflendirilmiştir. Çalışmanın süresi göz önünde bulundurularak diğer yazarlara ait yazılar arasından Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları seçilmiştir. Bu yazılar önce Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından yazılarda ele alınan alfabe, ses özellikleri, yazım kuralları, milli kimlik gibi öne çıkan konular dikkate alınarak yazıların değerlendirmesi yapılmıştır.

C. Tezin Kapsamı

Tezimiz 1358-1375 (1979-1997) yılları arasında çıkmış Varlık dergisi sayılarında yer alan Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazıları içermektedir. Dergide Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar üzerinden İran'da yaşayan Türklerin sosyal ve siyasal hayatlarına, Türk dili, kimlik ve alfabe sorunlarına değinilmiştir.

D. İran

Türkiye'den sonra en yoğun Türk nüfusunu barındıran İran, Avrupa ve Asya kıtalarının merkezinde yer almaktadır (Alp, 2015: 4). Stratejik açıdan oldukça önemli bir konuma sahip olan ülke, Anadolu ile Hindistan; Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır (Karadeniz, 2012: 17). İran; Azerbaycan, Türkiye, Irak, Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Ermenistan ile komşu bir ülkedir. İran yüz ölçümü olarak dünyanın 17. büyük ülkesi konumundadır. Toplam yüz ölçümü 1.648.195 km² olan ülkenin Azerbaycan sınırı 767 km, Türkiye sınırı 486 km, Türkmenistan sınırı 1,206 km, Afganistan sınırı 945 km, Pakistan sınırı 978 km, Ermenistan sınırı ise 40 km uzunluğundadır. Petrol ve doğalgaz gibi önemli yeraltı kaynaklarına sahip olan İran oldukça dağlık bir ülkedir. Nüfusun yoğun olduğu Batı bölgesi ile Zagros ve Elburz sıradağları ülkenin en dağlık alanlarını oluşturmaktadır. Bu bölge yaz aylarında yaylak olarak kullanılırken daha alçak ve sıcak alanlar ise kış aylarında kışlak olarak kullanılmaktadır. Şehir ve köylerin büyük bir bölümü bu yaylak ve kışlak

alanların ortasında, dağ eteklerinin kenarında kurulmuştur (Albayrak, 2013: 26-27). Ülke her ne kadar yüksekliği 5000 metreyi bulan sıradağlar ile çevrili olsa da kuzeyden güneydeki Basra Körfezi'ne doğru gidildikçe yükseklik azalmaktadır. İran, engebeli ve dağlık bir bölge olmasının yanı sıra çöllerle kaplı düzlük alanlara da sahiptir. Bu alanlar İran topraklarının %23'ünü kaplamaktadır. Bunun dışında ülkenin %55'i çayır-otlak, %14'ü ekilebilir tarıma elverişli arazi ve %8'i de ormanlık alanlardan oluşmaktadır (İşbitiren, 2017: 7). Ülkenin kuzeyinde yer alan Tahran ile Hazar'ın kıyı kesimlerinde tarım yapılabilmektedir. Hazar Denizi kıyıları bol yağış alırken İran'ın diğer kesimlerinde kurak iklim görülmektedir. Karasal iklimin görüldüğü batı ve kuzey bölgelerde kışlar uzun, soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir (Eroğlu, 2016: 21). Çöl ikliminin yaşandığı güney bölgelerde yazlar fazlasıyla sıcak geçmekle birlikte gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkları yüksektir. Akdeniz ikliminin görüldüğü alanlar ise maki bitki örtüsü ve bodur ormanlarla kaplıdır (Karadeniz, 2012: 20-21).

İran yaylası ülke topraklarının %90'ınını oluşturmaktadır. Dünyanın en önemli çöllerinden Deşt-i Kebir ve Deşt-i Lût çukurları burada bulunmaktadır. Bölgede bulunan çukurlarda aşırı tuzlu göller bulunur, bu göllerin en büyüğü Urmiye gölüdür. İran akarsularının %67'si kapalı havzalardan oluşur (Albayrak, 2013: 27). Bunların dışında kalan Aras, Sefidrud, Çalus, Heraz, Gorgan, Kızılözen ve Atrek akarsuları Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Hazar Denizi, kıyılarında tarıma elverişli toprakları barındırmasının yanı sıra balıkçılık açısından da oldukça önemlidir. Ayrıca Küçük Zap ve Diyale, Dicle Nehri'ne; Karun, Cerahi, Kerhe, Minab, Şur nehirleri Basra Körfezi'ne dökülmektedir (Bozgeyik, 2016: 21; Kafkasyalı, 2011: 54). İran, Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı üzerinden petrol taşımacılığı yapmaktadır (Alp, 2015: 4). Ekonomi daha çok petrol ve doğalgaz ihracatı ile son yıllarda özel sektör üzerinden gelişim sağlamaktadır (İşbitiren, 2017: 8). Ayrıca büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği alanında da önemli bir konuma sahiptir (Karadeniz, 2012: 23).

İran'da 1950'li yıllardan itibaren hızlı bir nüfus artışı yaşanmaya başlamıştır[1]. Günümüzde İran'ın nüfusu 81,6 milyondur (Dış İşleri Bakanlığı, Erişim Tarihi: 18.4.2019: http://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa). İran pek çok etnik kökeni barındıran heterojen bir yapıya sahiptir. Ülkede 24 farklı din ve dile sahip grup ile 11 farklı etnik köken bulunmaktadır. Bu etnik yapılar ülkenin belirli bölgelerinde, özellikle de sınır ülkelerde yaşayan soydaşlarına yakın olan bölgelerde yoğunlaşmıştır (Yenisey, 2008: 12). Farslar, ülkenin merkezinde ve güneyinde toplanırken, Azerbaycan Türkleri kuzey ve kuzeybatıda, Türkmenler kuzeydoğuda, Araplar batıda, Beluciler ise güneydoğuda yoğunlaşmıştır. Nüfusun yarısını Farslar, diğer yarısını ise nüfus oranı %24 ila %35 arasında olduğu tahmin edilen Azerbaycan Türkleri ile diğer gruplar oluşturmaktadır (Taş, 2016: 94-95). 2016'da yapılan nüfus sayımında edinilen bilgilere göre nüfusun %74'ü (59,1 milyon) şehirlerde ve %25,9'u (20,7 milyon) kırsalda yaşarken, %0,1'i göçebedir. İran nüfusunun %99,6'sı Müslüman, %0,3'ü de diğer dinlere mensuptur (İran İstatistik Kurumu, 2016: 21). Müslüman nüfusun büyük bir bölümü Şiîlik mezhebine bağlı olmakla birlikte ülkede Sünnî, Hıristiyan, Yahudi, Bahaî, Sâbiî, Hindu, Yezidî, Zerdüşt gibi dinlere de inanılmaktadır (Albayrak, 2013: 31).

İran topraklarında yüzyıllar boyu farklı siyasi ve kültürel değişimler yaşanmıştır. İran'da yaşayan etnik gruplar içerisinde yer alan Türk topluluklarının çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Bunun dışında Horasan, Kazak, Türkmen, Halaç gibi Türk grupları da bölgede yaşamaktadır.

E. İran Türkleri

İran'da Türkler, Farslardan sonra gelen ikinci etkin nüfus olarak görülmektedir. Bugüne kadar Türk nüfusu hakkında kesin bir rakam verilmese de "yaklaşık 30 milyon", "toplam nüfusun %40'ı" ve "nüfusun üçte biri" şeklinde oranlar verilmektedir. 2011 yılında Türkiye ziyaretinde bulunan İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihî, İran'ın %40'ının Türkçe konuştuğunu söyleyerek İran'da 30 milyon Türk'ün yaşadığına işaret etmiştir

[1] 20. yy.ın başlarında ülkede toplam nüfus 12 milyondan daha azken, bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde 69 milyona ulaşmıştır (Abrahamian, 2008: 2-3).

(Gökdağ ve Doğan, 2016: 11). Öte yandan 2017 yılında Babek Şahit, İran'ın idari bölgelerini temel alan çalışmasında toplam nüfus içerisindeki Türk nüfusunun yüzdelerini vermiştir. Bu eyaletlerde yaşayan toplam nüfus ile elde edilmiş olan yüzdeler hesaplandığında yaklaşık 18 milyonluk bir Türk nüfusu ortaya çıkmaktadır. Bu bilgiler kesin olmamakla birlikte, nüfus verilerinin elde ediliş biçimiyle de ilgili belirsizlikler bulunmaktadır (Şahit 2017; Atıcı, 2018: 5). Türk nüfusunun bu kadar yoğun olması şaşılacak bir durum değildir. Nitekim bilimsel araştırmalar ışığında Türk topluluklarının MÖ 3000'li yıllardan itibaren İran coğrafyasında[2] devletler kurup yönettiği düşünülmektedir (Gökdağ ve Doğan, 2016: 11). Ancak bu tarihsel bilgiyi kanıtlayacak bir delil henüz bulunamamıştır.

Bölgeye köklü olarak ilk yerleşimler 8. yy.dan itibaren başlamıştır. Samanoğulları ve Gaznelilerin 10. yy.da, Selçukluların ise 11. yy.da yaptığı akınlarla İran coğrafyası tamamen Türk etkisi altında kalmıştır. Türk göçlerinin en yoğun yaşandığı dönem 11. yy.dır. Selçuklu devletinin (1030) kurulmasıyla Türkler Maveraünnehir'den Akdeniz kıyılarına kadar yayılmıştır. Türklerin büyük bir bölümü Azerbaycan topraklarını yurt edinmiştir. Türkleşme Kuzey Azerbaycan topraklarında daha hızlı gerçekleşirken Güney Azerbaycan topraklarında daha yavaş ilerlemiştir. Moğolların gelmesiyle bu bölge tamamen Türkleşmiştir (Sümer, 1995: 429-431).

Prof. Dr. Cevat Heyet'in bildirdiğine göre Selçukluların İran topraklarında başlattığı Türkleşme süreci, İlhanlılar döneminde tamamlanmıştır. Bu dönemde Moğollarla birlikte 2 milyon Türk'ün bölgeye göç ettiği düşünülmektedir (Heyet, 2004: 11). Hülagü Han İran'a gelirken "her ulusun mevcut ordusunun beşte birini" de yanına almış ve Türk – Moğol karışık bir ordu hazırlamıştır. Türklerin sayıca ve kültürel açıdan

[2] Herodot'un verdiği bilgilere göre MÖ 6-7. yy.larda Türkler doğudan batıya göç ederek buradaki Sakalar ile karışmış ve onların hâkim zümresini oluşturmuştur. Bu Türklerin Anadolu, Azerbaycan ve İran coğrafyasında kaydedilen ilk göç dalgasıdır. Daha sonra Bulgar Türklerinin Güney Kafkasya üzerinden Kars'a yaptığı göçler kaydedilmiştir. Bunları Hazar, Barsul, Ağaçeri ve Saragurların Kafkasya üzerinden yaptıkları göçler takip etmiştir (Bicbabaei, 2012: 32).

Moğollardan üstün olması, Moğolların Türkleşmesine olanak sağlamıştır (Sarıkaya 1998: 14).

14. yy.a kadar Anadolu topraklarına yapılan göçler bu yüzyıldan itibaren batıdan doğuya doğru gerçekleşmeye başlamıştır. Özellikle Celâyirli, Çobanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi gibi Türk devletlerinin İran coğrafyasında hâkimiyet kurmasında bu göç hareketleri oldukça önemlidir. Bu göçler İran topraklarında Türk varlığını kuvvetlendirirken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Türk nüfusunun zayıflamasına sebep olmuştur. Avrupalı bir seyyahın 17. yy.da verdiği bilgiye göre Türkçe bütün batı İran'da hâkim dil konumuna yükselmiştir (Sümer, 1962: 217; 1995: 446).

Safevi devletinin gücünü yitirip yıkılmasının ardından, bölgenin yönetimi Afşar Türklerinin hâkimiyetine geçmiştir. Ancak Afşarların hâkimiyeti de uzun soluklu olmamıştır. İran topraklarında Türk yönetiminin son dalgasını Kaçar hanedanlığı oluşturmaktadır. Afşar yönetimi gücünü yitirdikten sonra Kaçarlar bölgede ortaya çıkan hanlıkları bastırıp ülkeyi tamamen ele geçirmiştir (Sümer, 1992: 155-156). Ancak İran'ın stratejik konumundan yararlanmak isteyen İngiltere ve Rusya'nın baskıları Kaçar yönetiminin zayıflamasına neden olmuştur. Ruslarla 1813 yılında Karabağ, Erivan ve Nahçıvan topraklarının kaybedildiği Gülistan, 1828 yılında ise Azerbaycan topraklarının Kuzey ve Güney olarak ikiye bölündüğü Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren Aras nehri sınır kabul edilmiş, Aras'ın kuzeyi Rusya'ya bırakılmıştır (Karadeniz, 2012: 285, 292).

On asırdır İran topraklarında süregelen Türk hâkimiyeti 1925 yılında Kaçar Hanedanlığının yıkılması ile sona ermiştir. Bu tarihten itibaren yönetimde söz sahibi etnik unsur Farslar olmuş ve eski Pers ve Sasani kültürünü canlandırmayı hedefleyen yeni bir kimlik oluşturmaya çalışmışlardır (Erdoğdu, 2008: 57-58). Ülkede yaşayan ve Fars olmayan etnik gruplar ağır baskılar altında kalmış, zoraki bir asimilasyona uğramışlardır. Pehlevi rejiminin baskı politikası sonucunda halk direniş göstermiş ve sonunda 1979 yılında İran İslam devrimi yaşanmıştır. Devrim sonucunda Pehlevi rejimine son verilmiş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.

Günümüzde varlığını sürdürmeye devam eden ve önemli bir nüfusa sahip olan Türkler ülkenin daha çok kuzeybatı bölgelerinde[3] yoğunlaşmıştır. Türk nüfusunun en çok olduğu şehir ise ülkenin başkenti Tahran'dır (Kafkasyalı, 2011: 73). Türklerin büyük bir çoğunluğu ülkenin resmî 12 imamlı Şii mezhebine bağlıdır. Yine de Türkler arasında Sünniler de mevcuttur. Sünnilik daha çok Türkmenler arasında yaygındır (Albayrak, 2013: 31).

E.1. Güney Azerbaycan Türkleri

Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin başında Güney Azerbaycan bölgesi gelmektedir. Bu bölgede Türkler başta Tebriz olmak üzere, Erdebil, Hoy, Hemedan, Malayer, Sultaniye, Kazvin, Komican, Nihavend, Serab, Kum, Goşaçay, Nağabey, Selmûs-makü, Meraga, Urmiye, Merend, Culfa, Astara, Halhal, Soğukbulak, Tefris, Bicar, Senenced, Hürremdere gibi yerleşim alanlarında yaşamaktadır (Eker, 2008: 187; Taş, 2016: 130). Güney Azerbaycan Türkleri ülkede en kalabalık Türk grubunu oluşturmaktadır.

Bir dönem yönetimi ele alan Afşarlar[4] İran'ın geniş bir alanında dağınık olarak yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 85)

Karapapak Türkleri İran'ın Sulduz bölgesinde ve Azerbaycan sınırında yoğun olarak yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 89; Kemaloğlu 2012: 70). Bayat Türkleri, İran'ın Bayadistan olarak da adlandırılan Hemedan ile Save eyaletleri arasında kalan dağlık bölgede yaşamaktadır. Bu bölgede Bayat Türkleri dışında, Halaç ve Afşar Türkleri de bulunmaktadır (Bulut, 2002: 679, 682).

İran'da hâlâ konargöçer yaşam tarzını sürdüren Türk topluluğu Şahsevenler, adını hanedanları korumak için çeşitli Türk boylarından

[3] Azerbaycan veya Güney Azerbaycan olarak da adlandırılan bu bölge Tahran'ın doğusundan başlar, Irak, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan sınırlarına kadar uzanıp Hazar Denizi kıyılarına ulaşır. Yaklaşık 170 bin km² uzunluğunda olan bu alanda Türk nüfusunun dörtte üçü yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 70).

[4] Genellikle Urmiye Gölü'nün kuzeybatı kıyıları, Hamse eyaletinin güney kısmı, dağlık bölgelerde Hemedan ile Kermanşah eyaletleri sınırları, Bocnurd'la Kuçan'ın güney çevresinde Sebzevar ile Nişabur arasındaki saha, Cumeyn'in kuzeyinde ve Kerman'ın güneyindeki bölgelerde (Caferoğlu 1966: 31) yarı göçebe, kısmen de yerleşik durumda hayatlarını sürdürmeye devam ederler (Doğan, 2013: 470)

oluşturulan özel bir Türk birliğinden almıştır. Bu birlik şahlığı korumak için kurulduğundan siyaseten "Şahseven" adı ile tanınmış, zamanla bu isim siyasi bir ad olmaktan çıkarak bir topluluğu temsil etmiştir (Kafkasyalı, 2011: 93). Coğrafi olarak Azerbaycan, İran ve Türkiye'nin kesiştiği bir bölgede hayatını sürdüren Şahsevenler, bugün daha çok Azerbaycan ve Erdebil eyaletlerinde yaşamaktadır (Atlıhan ve Rahmani, 2016: 32).

Şahsevenler gibi siyasi bir ad taşıyan Şahayağı Türkleri İran'ın Saral bölgesinin dağlık kesimlerinde yaşamaktadır. Şahayağı Türkleri, Şah'a düşmanlık besleyen bir siyasi oluşum olarak ortaya çıkmış ve bugün sayıları iyice azalmıştır. Ayrıca, Karadağ bölgesinde Karadağlılar; Tahran'ın Veramin ve Kum bölgelerinde Kengerlular; Horasan'ın güneyinde Karayîler; Nişabur bölgesinde Karaçorlular; Hemedan bölgesinde Karagözlüler; yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 93-96).

E.2. Kaşkay Türkleri

İkinci kalabalık Türk grubu ise Kaşkay Türkleridir. Kaşkaylar ülkenin Güneybatısında Merkez olarak da adlandırılan bölgede yaşamaktadır. Yarı göçebe bir hayat tarzını benimseyen Kaşkayların yaşadığı bu bölge "Kaşkayistan" ya da "Vilayet-i Kaşkayi"[5] olarak da bilinmektedir (Amaleh, 2016: 3-4). Kaşkaylar bugün İran'ın 7 eyaletinde yayılmış durumdadır ve nüfusları yaklaşık beş milyondur (Erenoğlu Ataizi, 2017: 866).

E.3. Horasan Türkleri

Türklerin yoğun olarak yaşadığı üçüncü bölge ise Horasan'dır[6]. Horasan Türklerinin büyük bir bölümü ülkenin kuzeydoğusunda yer alan Kuzey

[5] Kaşkaylar bugün İran'ın Vilayet-i Kaşkayi olarak adlandırılan bölgede bulunan Şiraz, Firuzabad, İsfahan, Lar, Mervdeşt, Abade, Şehreza (Komşe), Sepidan, Buşehr, Gir, Kazirin vilayetlerinde yaşamaktadır (Erenoğlu Ataizi, 2017: 866).

[6] Horasan bölgesi doğuda Huttel (Tacikistan'da Kul'ab çevresi), Gur (Orta Afganistan) ve kısmen Sicistan'ı (Sîstan); güneyde Deşt-i Lût ile Kirman ve Rey arasında kalan İran topraklarını; batıda Deşt-i Kebir'in bir bölümü ile Teberistan ve Cürcân'ı: kuzeyde de Türkmenistan'ın bir bölümü ile Hârezm ve Maverâünnehir'i kapsayan alandır (Soofizadeh, 2018: 12).

Horasan ve Razavî Horasan eyaletlerinde[7] yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 80; Rahimi, 2013: 136). Horasan Türklerinin nüfusu yaklaşık 3 milyondur. Talip Doğan Horasan Türkçesinin Kuzey Horasan ve Razavî Horasan eyaletleri ile Türkmenistan sınırında ve Amu Derya'nın doğusunda 2 milyon kişi tarafından konuşulduğunu bildirmektedir (2017: 42).

E.4. Türkmenler

İran'daki bir diğer kalabalık Türk topluluğu da Türkmenlerdir. "Türkmen Sahra"[8] olarak adlandırılan bölgede 3 milyona yakın Türkmen yaşamaktadır (Agayeva, 2018). Günümüzde Gülistan Eyaletinin sınırları içerisinde kalan bu bölge İran kaynaklarında Deşt-i Gürgân olarak geçmektedir (Yılmaz, 2006: 204).

E.5. Kazak Türkleri

İran'da yaşayan diğer bir Türk topluluğu da Kazaklardır. Kazaklar, Sovyet Rusya tarafından Kazakistan'ın işgal edilmesiyle İran topraklarına göç etmişlerdir (1927-1932). Kazaklar İran topraklarına geldiklerinde ilk olarak Sallak, Komican ve Mazenderan bölgelerine, daha sonra buralardan Gülistan eyaletine yerleşmişlerdir. Kazakların bir bölümü Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan'a geri dönmüştür (Kafkasyalı, 2011: 84).

---

[7] Horasan Türlerinin en kalabalık olduğu şehirler Bocnurd, Şirvan, Fârûc, Kuçan, Deregez, Mane ve Semelkan, Kelât, Esferâyen, Bâm-Sefiâbâd, Sebzevar, Hükmâbâd, Sultanâbâd, Nişabur, Servilâyet, Cuveyn, Cıgatay, Lütfâbâd, Nikab, Langar ve Meşhed gibi şehirlerdir (Rahimi, 2013: 136).

[8] Türkmensahra, İran'ın kuzey doğusunda yer almaktadır. Bölgenin uzunluğu batıdan doğuya doğru 400 km.dir. Bölgenin batısında Hazar Denizi bulunmaktadır. Kuzeyde Türkmenistan Cumhuriyeti ile sınır olan bölgenin, doğusunda Bocnurd ve Deregez, güneyinde ise Kuzey Elburz Dağları yer almaktadır. Yükseklik, güneyden doğuya ve doğudan batıya doğru azalmaktadır. Horasan Rezevi bölgesine bağlı Türbet Cam ve çevresinde de 5 bin kadar Türkmen'in yaşadığı bilinmektedir. İran'daki Türkmenlerin toplam sayısının yaklaşık iki milyon olduğu tahmin edilmektedir (Deveci, 2009: 53).

E.6. Halaç Türkleri

İran'da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Halaçlardır. Halaçlar ülkenin merkezinde, Tahran'ın güneybatısında, Kum, Save, Erak şehirleri ile Selefçegan, Aştiyan, Tefriş ve Ferehan şehirlerinin çevresindeki köylerde yoğun olarak yaşamaktadır (Khajeh, 2013: 64; Doğan, 2016: 723). Belal Hatami Khajeh, 2013 yılında hazırladığı yüksek lisans tezinde köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan Halaç Türklerinin nüfusunu 66 bin[9] olarak vermiştir. Bu rakam sadece Halaç Türkçesi konuşan Halaçları kapsamaktadır. Bugün İran coğrafyasında Halaç Türkçesi konuşmayan Halaçlar da yaşamaktadır (Khajeh, 2013: 73). Ancak Ali Asgar Cemrâsi ile Halaçlar üzerine yapılan bir röportajda Cemrâsi, Halaç nüfusunun yaklaşık 25 bin olduğunu söylemiştir. Cemrâsi de nüfus oranını Halaç Türkçesi konuşurlarına dayanarak vermiştir. Halaç Türkçesi konuşurlarının gün geçtikçe azaldığını belirten Cemrâsi, Farsçanın hızla Halaç Türkçesinin yerine geçtiğinin altını çizmiştir (Başar, 2017: 60-61).

E.7. Hamse Türkleri

Hamse Türkleri[10], Arap, Basîrî, İnanlu (İnallu), Baharlu ve Nefer olmak üzere 5 kabileden oluşan bir Türk birliğidir. Çoğunluğu Türklerden oluşmakla birlikte Araplar kısmen Türkleşmiş bir yapı sergilemektedir. Ayrıca Talip Doğan, Türk ve yarı Türkleşmiş Araplar arasında bir de Lor aşiretinin bulunduğunu bildirmektedir (Kale, 2004: 28; Doğan, 2011: 1). Hamse Türklerinin yaşadığı bölge Fars eyaletinin doğusunda bulunan Neyriz şehrinin çevresidir (Kafkasyalı 2011: 94).

[9] Khajeh, 2011 yılında yapılan nüfus sayımının verilerinin yetersiz olmasından dolayı 2006 yılındaki nüfus sayımını temel almış ve 2011 yılının hane halkına düşen kişi oranını da (3,6) göz önünde bulundurarak kendi dillerini konuşan Halaç Türklerinin nüfusunu 66 bin olarak tespit etmiştir (Khajeh, 2013: 71).

[10] Bugün İran'da Hamse adını taşıyan iki birim bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hamse eyaleti diğeri ise Fars eyaletinde bulunan Hamse Türkleridir. Bu ikisi arasında isim benzerliği dışında herhangi bir yakınlık bulunmamaktadır (Doğan 2011: 1).

E.8. Sungur Türkleri

İran'ın Kirmanşah eyaletinin kuzeydoğusunda yer alan Sungur şehrinde ise Sungur Türkleri yaşamaktadır. Bu şehir Zagros Dağları'nın eteklerinde kurulmuştur (Atıcı, 2015: 50).

E.9. Kaçar Türkleri

İran coğrafyasının yönetiminde söz sahibi olan son Türk topluluğu Kaçarlar bugün İran'ın Gurgan ve Mazenderan eyaletlerinde yoğun olarak yaşamaktadır. Bu eyaletlerin dışında farklı bölgelerde de Kaçar Türklerinin yaşadığı bilinmektedir (Kafkasyalı 2011: 91).

E. 10. Huzistan Türkleri

Ağaçeri, Ramhürmüz ve Şuşter bölgelerinde Huzistan Türkleri yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 95).

E.11. İsfahan Türkleri

İsfahan Türkleri, İsfahan ve Erak bölgelerinde yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 95).

E.12. Kirman Türkleri

Kirman Türkleri, Baft, Sircan ve Cirfet bölgelerinde ise yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 95).

Kısacası İran'ın kuzeyinde Azerbaycan, Halaç; merkezinde ve güneyinde ise Kaşkay, Hamse, Huzistan, Kirman ve İsfahan Türkleri yaşamaktadır (Kobotarian, 2016: 18).

F. Varlık Dergisi

F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında

Varlık dergisi her ne kadar devrimin sonucunda kurulan yeni hükümetin getirdiği özgürlük ortamında hayat bulsa da bunun çok daha öncesinde yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler derginin çıkarılmasında etkili olmuştur. İran toprakları bin yıl boyunca Türk hâkimiyeti altında kalmış, Türkler tarafından yönetilmiştir. Ancak bugünkü İran'a bakıldığında Türklerin arka planda kaldığı, sözü geçen etken unsurun Farslar olduğu görülmektedir. Türk kültürünün, dilinin ve tarihinin yok sayılması, İran coğrafyasında etkili bir

nüfusa sahip olsa bile azınlık durumuna sokulması Türklerin kendi vatanlarında karşılaştıkları sorunların sadece bir kaçıdır. Bu sorunların başlangıcı bize göre henüz Safevi Devleti döneminde yaşanan dinî ve siyasî gelişmelerdir.

Türkmen aşiretlerinin temelinde kurulan Safevi Devleti'nde Türk aşiretleri askeri gücü oluştururken, Farslar bürokraside görev almaktaydı. Zamanla Türkler askeri gücünü de yitirdi. Böylece Safevi Devleti'nde Türkler devlet üzerindeki tüm yetki gücünü kaybetmiş oldu. Devlet git gide Farslaşan bir yapı sergilemeye başladı (Yenisey, 2008: 81-83). Safevi Devleti'nin uyguladığı bu politika bazı araştırmacılara göre İran'da milletleşmenin başlangıcıdır. Bu devlet bugünkü İran'ın sosyal ve siyasal yönden şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır (Sarıkaya, 2008: 54). Şah İsmail'in Şiiliği devletin resmî mezhebi ilan etmesiyle bugünkü İran milli kimliğinin temelleri atılmıştır (Erdoğdu, 2008: 22). Safevi Devletinin 1722 yılında yıkılmasından sonra bölgede Afşar Hanedanlığı ve onun ardından da Zend Hanedanlığı hüküm sürmüştür. Ancak bölgedeki istikrar ve birlik son Türk hanedanı Kaçarlar tarafından yeniden sağlanmıştır.

Kaçarlar, Safevi Devleti'nin kurulmasında yer alan yedi Türk boyundan biridir. Safevi Devleti yıkıldıktan sonra bölgedeki otorite boşluğunu dolduran Kaçar Hanedanlığı 1779 yılından itibaren merkezi yönetimi yeniden sağlamıştır (Shaffer, 2008: 24). Kaçar Hanedanlığı döneminde ülke "İran" olarak anılmaya başlamıştır. Batı'nın askeri tekniğini öğrenmesi amacıyla yurtdışına öğrenciler gönderilmiş, Farsçanın resmî dil olarak kullanılması ve Fars edebiyatının gelişmesi için çalışmalar yapılmış, devlet bürokrasisinde yine Fars asıllı kişiler görevlendirilmiştir (Sarıkaya, 2008: 57-58).

Feth Ali Şah döneminde İran, İngiltere, Rusya ve Fransa gibi ülkelerin çıkar çatışmalarının merkezi haline gelmiştir. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik yönden ülkenin çöküşünü hızlandırmıştır. Rusların Kafkaslar ve ardından da Kuzey Azerbaycan'a yönelik saldırıları sonucunda yaşanan İran-Rus Savaşı ile 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları imzalanmıştır (Aka, 2002: 1495; Uncu, 2016: 43-46). İmzalanan bu anlaşmalar sonucunda büyük Azerbaycan, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye bölünmüştür. 1856 Anglo-İran Savaşı ve İngiltere ile imzalanan 1857 Paris anlaşması ile

İran ekonomik bağımsızlığını tamamen yitirmiştir. 1870'li yıllardan itibaren tamamen işgal edilmemiş bir sömürge ülke olan İran, Rus ve İngiliz sömürgelerine giden yolda bir tampon bölge olarak hizmet etmiştir. (Sarıkaya, 2008: 68-71).

1890 yılında İran topraklarında yeşeren tüm milliyetçi hareketlerin çıkış noktası olarak kabul edilen bir gelişme yaşanmıştır. Tütün İsyanı olarak adlandırılan bu olay hiçbir etnik farklılık gözetmeksizin toplumun tüm fertlerini içine alan İran milliyetçiliğinin ilk tezahürü olarak görülmektedir. (Erdoğdu, 2008: 71-72). 20. yy.a gelindiğinde Güney Azerbaycan Türkleri arasında kimlik üzerine ortaya konmuş iki düşünce vardı. Bu iki görüşten ilki ülkenin birliğini ve gelişmesini sağlamak için İran'daki tüm etnik grupların Fars kültürünü ve dilini benimsemesi gerektiğini savunmuştur. Özellikle yönetim tüm devlet işlerinde Farsçayı kullanmış, saraya getirilen soylu ailelerin çocuklarına Fars kimliği benimsetilmeye çalışılmıştır. Diğer görüş ise anayasaya bağlı ve kültürel özerkliği savunan bir devlet yapısının oluşturulmasını desteklemiştir (Shaffer, 2008; 46; Yenisey, 2008: 97-98). 1904 yılından itibaren anayasal sistemi savunan gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1905 ve 1911 yılları arasında anayasal hükümet kavramını savunan Meşrutiyet hareketi yaşanmıştır (Sarıkaya, 2008: 77-79). Meşrutiyet döneminde İran milli kimliği yeniden gözden geçirilmiş ve özgürlük, eşitlik, demokrasi gibi düşünceler aydınlar arasında yayılmıştır. İran milli kimliği "özgür vatandaş" adı altında oluşturulmaya çalışılmıştır (Taş, 2016: 71-72).

1921 yılından itibaren Rıza Han[11], Kaçar yönetimine karşı iktidar mücadelesi vermeye başlamıştır. 31 Ekim 1925'te İran Meclisi Kaçar

[11] Ülkenin içinde bulunduğu karışıklık, devlet adamlarının yönetimdeki yetersizliği, ülkede artan Bolşevik etkisi gibi nedenler yeni bir yönetici ihtiyacı doğurmuştu. Her ne kadar İran halkı ülke içerisindeki düzeni sağlayacak, milli birliği koruyacak ve yabancı etkisini sonlandıracak bir yönetici isteseler de bu değişimi yapacak güçte değildir. Yeni yönetimin seçimi Herman Norman ve İngiliz General Edmund İronside tarafından seçilecektir. Askeri başarıları sayesinde Albay Rıza Han İngiliz askeri heyetinin dikkatini çekmeyi başarmıştı. General İronside, Rıza Han'ı İran Kazak birliğinin kumandasına getirdi. 21 Şubat 1921 yılında Rıza Han komutası altındaki Kazak tugayı ile Tahran'ı ele geçirdi. Rıza Han önderliğinde gerçekleşen bu darbe sırasında ne İngilizler, ne de halk olaya müdahale etmedi (Djalili ve Kellner, 2011: 60-61).

Hanedanlığına son vermiş, 12 Aralık 1925'te Rıza Han devletin başına geçmiştir. Bunun üzerine 25 Nisan 1926'da Şah Rıza Pehlevi yönetimi resmen başlamıştır (Uncu, 2016: 49).

Şah Rıza Pehlevi, 1925 ve 1941 yılları arasında ülkeyi yönetmiştir. Onun yönetim tarzı Fars milliyetçiliğini öne çıkaran, komünizm karşıtı, reformist ve sekülerdi (Çitlioğlu, 2015: 29). Rıza Şah devletin tüm birimlerinin merkeze bağlı olmasını, kabile ve aşiretler arasında birlik sağlanmasını istiyordu. Ayrıca İran'ın etnik ve kültürel çeşitliliğini yabancı devletlerin Şah'a baskı yapmak için kullanabileceğini düşünmekteydi. İran'ın sanayileşmiş, modern ve laik bir ülke olmasını isteyen Rıza Şah bu gelişmişliğin önündeki en büyük engeli din ve din adamları olarak görmüştür (Görçün, 2006: 14). Rıza Şah döneminde bir yandan ülkede modernleşme[12] çalışmaları yapılırken, diğer yandan da modern Fars kimliği inşa ediliyordu.

İran'da iki düşünce toplum arasında yayılmaya başlamıştı. Bu düşüncelerden biri dinin yönetimde hâkim güç olmasıydı. Özellikle din adamları ülkenin kurtuluşunu dinde aramaktaydı. Diğer düşünce ise dinin arka plana atıldığı seküler bir yönetim anlayışıydı. Rıza Şah'ta bu düşünceye sahipti. Devletçilik ve merkeziyetçilik onun siyasi anlayışını şekillendirmekteydi. Ancak Rıza Şah'ın devletçilik anlayışı ülkeyi baskı ile

[12] İran ulaşım açısından oldukça gerideydi. Bunun farkına varan Rıza Şah döneminde karayolları 8.500 km.den 24.000 km.ye çıkarıldı. Trans İran Demiryolu inşa edilerek 250 km olan demiryolu 1.394 km oldu. Denizcilik alanında Pehlevi Hazar Limanı yapıldı. İran Air Havayollarının temeli atıldı. Telgraf, telefon ve radyo gibi haberleşme vasıtaları devlet eliyle geliştirildi. Modern tarıma geçebilme ümidiyle Karaj Tarım Üniversitesi ve Veteriner Araştırma Enstitüsünü kurdu. Ülkede motorlu tarım araçlarının yaygınlaşması amacıyla kampanyalar düzenledi. Halı ve ipek giysilerin üretildiği tekstil fabrikaları açıldı. Tekstil, şeker, çimento, kibrit ithalatı ve motorlu araçların dağıtımı devlete aitti. Şeker, çay ve tütün sanayii Rıza Şah'ın elindeydi. Her alanda sanayileşme gerçekleşmekteydi. En önemli yenilikleri eğitim alanında yapıldı. Misyonerlere ait okullar ve din adamlarının kurduğu mektep ve medreseler devletin idaresine girerek milli eğitim sistemine tabi tutuldu. İlköğretim zorunlu hale getirildi. Bu dönemde pek çok okul ve fakülte açıldı, ayrıca Ferhengistan (Fars Dili Akademisi) kuruldu. Devlet eliyle okuma yazma öğretmek ve eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla tüm ülkeyi kapsayan okuma yazma kampanyası başlatıldı. Bunlar gibi pek çok yenilik gerçekleştirilerek ülkenin modern bir yapı kazanması amaçlandı (Koca, 2013: 56-67).

kontrol altında tutmaya yönelikti. Bu anlayış, Batı etkisinin ortadan kaldırıldığı, ekonomik ve siyasi olarak bağımsız, seküler ve Fars milliyetçiliği çatısı altında toplanan bir ulus inşasını kapsamaktaydı. Rıza Şah orduyu yeniden düzenlemişti. Ülkede yönetimin belirlenmesinde en büyük güç orduya, ordu da Şaha aitti. Meclis, Şah tarafından alınan kararları sorgusuz sualsiz onaylamaktaydı. Pek çok siyasal parti kapatılmıştı. Yeni partiler ise ancak Şah izin verirse açılmaktaydı. Şahın emrinde olan gizli polis teşkilatı halk arasında panik ve korkuya neden olmaktaydı. Basına sürekli sansür uygulanmaktaydı (Görçün, 2006: 15-16). Ülkede yaşayan ve Fars olmayan diğer etnik gruplara karşı tutum oldukça sertti. Şahlık rejimi, ulusal kimliği resmî ideoloji çerçevesinde oluşturmaya çalışmaktaydı. Yeni kimlik saltanat sistemiyle belirlenmekte ve sadece Aryan ırkına yönelmekteydi (Taş, 2016: 72).

Rıza Şah, İranlılık anlayışının merkezinde tuttuğu Fars kimliği ile ideolojik bir İranizm oluşturmaya çalışmıştır. Farsça devletin resmî dili olmakla birlikte diğer diller tamamen yasaklanmıştır. Farsça dışında hiçbir dilde eğitim verilememiş, gazete ve dergi çıkarılamamıştır. Özellikle Azerbaycan Türkleri yeni ulus anlayışının önünde tehdit olarak algılanmıştır. İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan boy ve kabileler silahsızlaştırılmış, bunların önderleri ise sürgün edilmiştir. Bu boy ve kabileler, askeri ve siyasi güçleri ellerinden alınarak merkeze bağlanmıştır. Eski Pers ve Sasani kültürünü canlandırmaya çalışan bu yeni kimlik anlayışı "İranlı" olmayı "Fars" olarak ele almaktadır. İran halkının Aryan ırkından olduğunu kabul eden bu anlayış Batının üstünlüğüne karşı ortaya çıkmış, ancak zamanla Batıcı bir tutum sergilemiştir (Aka, 2002: 1499; Sarıkaya, 2008: 87-90; Erdoğdu, 2008: 64-65). Fars milliyetçiliğini savunan yeni kimlik inşası Rıza Şah'ın tahta geçmesiyle başlamış, 1944 yılında babasının vefat etmesi üzerine tahta geçen Muhammed Rıza Şah döneminde de aynen devam etmiştir. Onun döneminde de modernleşme çalışmaları ve merkezileştirme devlet yönetiminin belirleyici unsurları olmuştur (Görçün, 2006: 20).

Pehlevi döneminde yeni kimliğin oluşturulmasında tarih yazıcılığına oldukça önem verilmiştir. Özellikle Arap ve Türk karşıtı bir tarih anlayışı benimsenmiştir. Azerbaycan Türklerinin, Moğollar tarafından

Türkleştirildiği, Azerbaycanlıların aslında Türk olmadığı ve dillerinin de İrani bir dil olan Azeri dili olduğu savunulmuştur. Modern Fars milliyetçileri böylece başta Türkler olmak üzere diğer etnik gruplara Fars milliyetçiliğini aşılamaya çalışmışlardır (Aka, 2002: 1499). Fars kimliğinin ve milliyetçiliğinin gerçekleşmesi için devletin merkeziyetçi bir tutum sergilemesi gerektiği düşünülmüştür. Böylece Fars dili ülkenin her köşesine yayılmış, eğitim alanında yapılan tüm reformlar ile topluma öğretilmiştir. Tehlike olarak görülen Türkler, Kürtler ve Araplar yerleşik hayata geçirilerek ülke sınırlarından uzaklaştırılmaya çalışılmıştır (Taş, 2016: 77).

26 Ocak 1963 yılında Ak Devrim ilan edilmiştir. Bu modernleşme hareketiyle oluşturulan toprak reformu toprak ağalarını merkeze bağlamıştır. Ancak bu durum eski toprak sahiplerinin düşük ücretlerle çalışmasına ve yönetime karşı bir tavır almalarına sebep olmuştur (Çitlioğlu, 2015: 38). Şahın bu hareketi gerçekleştirmekteki amacı ise seküler tarzda eğitim, sanayileşmiş bir toplum ve modern bir ordu oluşturmaktır. Ülkede 70'li yıllardan itibaren petrol fiyatları artmış, buradan elde edilen gelir silahlanma yarışı için harcanmıştır. İran'ın silahlandırılmasında Amerika'nın etkisi olmuştur. Bu da enflasyonun artmasına ve ekonomik açıdan halkın zor durumda kalmasına sebep olmuştur. Ülke içinde yaşanan rüşvet ve yolsuzluk halkın yönetime olan güvenini iyice sarsmıştır. Toplumun hoşnutsuzluğunun farkında olan Muhammed Rıza Şah, çareyi demokraside değil, tolumun her bireyini baskı altında tutacak bir yönetim anlayışında aramıştır. Özellikle 1977 yılından itibaren bu baskı politikası daha da artmış, "diktatörlük ve demir yumruk rejimi" olarak adlandırılan bir hale bürünmüştür. Şah, Amerika'nın askeri ve politik desteğinden yararlanarak toplum üzerindeki baskıyı iyice artırmıştır (Görçün, 2006: 43-48). Muhammed Rıza Şah'ın iktidarını korumak amacıyla başlattığı modernleşme hareketleri başarısız olmuştur. Bu başarısızlığı halkı baskı altında tutmakla örtbas etmeye çalışması, toplumun Şah'a karşı örgütlenmesini ve direniş hareketlerinin başlamasına neden olmuştur.

1963 yılında gerçekleşen Ak Devrim'in ardından Ayetullah Humeyni, Şahın Amerika yanlısı tutumunu eleştirmiş, bu yüzden de ülkeden sürülmüştür. Bu dönemde din adamları için önemli bir şehir olan Kum'da

yönetime karşı ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmalar ancak silahlı çatışmalar sonucu bastırılabilmiş ve birçok insan hayatını kaybetmiştir. 1978 yılında burada kaybedilenleri anmak için Tebriz'de törenler düzenlenmiştir. Ancak bu törenler sırasında çıkan çatışmalar sonucunda da insanlar ölmüş, bu da devrimin ilk kıvılcımı olmuştur. Devrime etki eden ikinci faktör ise Şah'ın Abadan Rex sinemasını kundaklatması ve Batı karşıtı olan Humeyni'yi suçlamasıdır. Humeyni'ye karşı olumsuz bir tepki oluşturmayı amaçlaya Şah bu planında da başarısız olmuştur (Çitlioğlu, 2015: 41). Şah'ın uyguladığı baskılardan Amerika'yı sorumlu tutan İran halkında Batı düşmanlığı oluşmuştur (Görçün, 2006: 52). Bu da Şah yönetiminin Fars dili ve kültürüne dayalı, Batı yanlısı seküler kimlik anlayışının yerine, yeni bir kimliğin halk tarafından benimsenmesinin yolunu açmıştır.

Ayetullah Humeyni İslam devriminin ideolojik alt yapısını hazırlamıştır. Onun, İslami bir devrimin nasıl gerçekleşmesi gerektiği hakkındaki görüşleri geniş kitleler tarafından benimsenmiştir (Çitlioğlu, 2015: 39-40). İslam devriminin başarılı olmasında Ayetullah Humeyni'yi destekleyen Güney Azerbaycan Türklerinin önemli bir yeri vardır. İran'ın çeşitli bölgelerinde özellikle de Tahran'da yaşayan Türkler, Şah yönetiminin Türk diline ve kimliğine yaptığı saldırılardan dolayı bu yönetime son verilmesini istemekteydi. Bu amaçla Ayetullah Humeyni'ye destek olmuşlardı. 1978 yılında Tebriz'de yaşanan olayların ardından önce üniversite öğrencileri ve ardından Pazar esnafı gösteriler düzenlemiştir. Gösterilerin yapıldığı bu dönemde Güney Azerbaycanlı bir gencin öldürülmesiyle isyan daha da şiddetlenmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin yanı sıra Urmiye, Zencan ve Hemedan gibi şehirlerde yaşayan Türkler de gösterilere katılmıştır. 1978 yılının Aralık ayında Tebriz'de yapılan 700 bin kişilik yürüyüşten kısa bir süre sonra Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (İpek, 2012: 272-273). Devrimin gerçekleşmesi ile Ayetullah Humeyni sürgün olarak yaşadığı Fransa'dan geri dönmüş ve İran İslam Cumhuriyeti dönemi başlamıştır.

Varlık dergisinin ortaya çıkmasına, bu süreçte yaşanmış olan sosyal ve siyasal olaylar ile bu olaylar sonucu meydana gelen İran kimliği ile ilgili düşünceler etkili olmuştur. İran kimliğinin Fars kimliği olarak algılanmasına neden olan düşünceler, diğer etnik grupların kimliklerini baskı altına almıştır.

Bu durumdan rahatsız olan, dilini ve kimliğini yaşatmak isteyen Güney Azerbaycan Türkleri için Varlık dergisi bir okul olmuştur. Bu okulda ana dilinin gramer kurallarını, Türk tarihini, kültürünü ve edebiyatını öğrenme imkânı bulmuşlardır.

Ancak İran İslam Cumhuriyetinin getirdiği özgür ortam kısa sürmüştür. Bu dönemde siyasal İslam ile özdeşleşen bir milliyetçilik anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayışta İslamiyet'in ilk dili Arapça, ikinci dili ise Farsça olarak kabul edilmiştir. Şiiliğin ilk dili ise Farsça olarak görülmüştür. Böylece geleneksel bir İran Fars kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır (Erdoğdu, 2008: 71). Bu dönemde İslamiyet ve Fars kimliği etrafında şekillenen yeni bir Fars kimliği oluşmuştur. Bu yeni kimlik, Şiiliği dinsel bir öge olarak, Fars kimliğini ise dilsel ve tarihsel köken olarak ele alan ideolojik bir kimliktir. İran İslam Cumhuriyeti'nin geleneksel Fars kimliği tamamen Batı karşıtı olarak doğmuştur. Tüccarlar, mollalar ve din adamları bu kimliğin siyasal düzlemdeki savunucuları olmuştur. Bu durum siyasal İslam olgusunun gelişerek ön plana çıkmasını sağlamıştır (Taş, 2016: 78-80). İslamiyet'i yok sayan, Batının seküler milliyet anlayışını benimseyen Şah yönetimine karşı bir tepki olarak doğan geleneksel İran Fars kimliği, aşırı milliyetçi ve totaliter bir özellik taşımaktadır. 1979 yılında gerçekleşen devrimden itibaren iktidarda olan bu kimlik algısı dini kimlik adı altında Fars olmayan diğer etnik gruplara Fars milliyetçiliğini aşılamaya çalışmaktadır (Erdoğdu, 2008: 87-88).

F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler

Varlık Dergisi, 1979 yılının Nisan ayında İran İslam Cumhuriyetinin ilanının ardından yayım hayatına başlamıştır. İslam devriminin ülkeye getirdiği kısa ferahlık döneminde, yeni kültürel kurumlar faaliyete geçirildi. "Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyeti", "Azerbaycan Medeniyet İşçileri Cemiyeti", Azerbaycanlıların Milli İnkılabı Cemiyeti" gibi kurumlar edebî ve kültürel çalışmalar yürütmeye başladı. Güney Azerbaycan Yazar ve Şairler Cemiyeti adı altında geçici bir icra komitesi[13] seçildi. Düzenlenen kurultayda;

[13] Güney Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyeti komitesi oluşturan isimler; G. Sebahi, R. Dekik, M. A. Ferzane, Ferhad, D. Şeyhavendi ve H. Düzgün'dür (İsmayılova, 2009: 9).

yazar ve şairlerin çalışma alanlarını genişletmek, bu yazar ve şairlerin eserlerini yabancı dillere çevirmek, yabancı dillerde yazılmış eserleri Türkçeye çevirmek, milli dili zenginleştirmek, edebî sorunlara çözüm yolları aramak, ana dilinde eğitim gibi konular ele alındı. Azerbaycan derneğinin üyeleri arasında bulunan Cevat Heyet, Hamid Nutki, M. A. Ferzane, H. M. Savalan, Sehend, G. Sebahi ve diğerleri İslam devriminin ardından bir dergi çıkarmaya karar verdiler. Cevat Heyet bu konuda tecrübeli olduğundan derginin kuruculuğunu üstlendi. Hamid Nutki'nin "Varlık" adını önerdiği dergi, başta Azerbaycan derneğinin yayım organı olarak çıksa da ikinci sayısından itibaren bağımsız bir dergi olarak yayım hayatını sürdürdü. (İsmayılova, 2009: 9-10). Derginin başyazarlığını vefatına kadar Hamid Nutki üstlendi. Onun vefatından sonra ise bu görevi Cevat Heyet sürdürdü. M. H. Şehriyar derginin şeref üyesi, M. Rıza Heyet ve İ. Refref yazı işleri müdürü olarak dergide yer aldı (Heyet, 2005: 104; Kafkasyalı, 2011: 129).

Derginin kurucusu Cevat Heyet'in ve diğer yazarların Tahran'da yaşaması ve bu şehirde çok sayıda Güney Azerbaycan Türkünün ikamet etmesi derginin de Tahran'da çıkarılmasına zemin hazırladı. Türkçe ve Farsça olarak iki dil ile çıkarılan dergide daha çok kültürel, sosyal ve edebî konular[14] işlendi (Delice, 2004: 1). M. Rıza Heyet'in bildirdiğine göre dergide 1979 ve 1982 yılları arasında millî meseleler işlenmiş; 1983 ve 1990 yılları arasında bir durgunluk dönemi yaşanmış; 1991'den günümüze kadar geçen sürede ise yeniden İran Türklerinin kültürel ve sosyal durumlarının iyileştirilmesiyle ilgili konular ele alınmıştır (Heyet 2005: 105).

Varlık dergisinin yayım hayatına başladığı dönemde Güney Azerbaycan'da edebî dil üslubu yoktu. Aydın kesimin konuşma ve yazma üslubuna hâkim olan dil ise Farsçaydı. Türkçenin nasıl yazılacağı ve telaffuz edileceği bilinmiyordu. Dilini en iyi şekilde bilen yazar ve şairler bir araya

[14] Varlık dergisi yazarları dergide ele alınan konuları kendi aralarında paylaşmıştır. Cevat Heyet, edebiyat tarihi; Hamid Nutki, derginin baş makaleleri ve gramer konularını; M. A. Ferzane halk edebiyatı konularını, dil ve kültür mücadelesiyle ilgili anılarını; Begdili, dini ve klasik edebiyat konularını; H. Muhammetzade bilimsel ve edebi konuları; Samet Serdâriniya önemli Türk şahsiyetlerini; T. Pirhâşimi dil konularını makalelerinde ele almıştır (Delice, 2004: 3).

toplanamıyordu. Böyle bir ortamda Varlık dergisi ilk olarak dilde yenileşme hareketini başlattı. Bu nedenle Kuzey Azerbaycan'da dil üzerine yapılan çalışmalardan faydalanmak ve ana diline yazı dili statüsü kazandırmak için çalışmalar başladı. Ancak tüm bunları gerçekleştirebilmek için aşılması gereken bazı engeller vardı. Bunlardan ilki ana dilini yazı dili haline getirebilmek için yazım kurallarının belirlenmesi gerekmekteydi. Şüphesiz Türkçe çok zengin edebî ve kültürel bir geçmişe sahipti. Böyle zengin bir dilin yazıda kullanılmaması ve hatta konuşulmaması düşünülemezdi. Öte yandan Türk toplulukları arasında Arap alfabesinin kullanılmasından doğan ortak bir sorun vardı. Bu da yazım kurallarının olmamasıydı. Derginin karşılaştığı diğer bir sorun ise İran Türklerinin yüz yıllardır ana dilinde eğitim alamamış olmasıydı. Bu da İran Türklerinin ana dillerini öğrenmek yerine Farsçayı öğrenmelerine, Farsça yazmalarına ve okumalarına, hatta Farsça konuşmalarına sebep olmuştu (İsmayılova, 2009: 11; Memmedli, 2015: 202). İlk iş olarak bu sorunların ortadan kaldırılması gerekmekteydi. Hamid Nutki Varlık dergisindeki yazılarında dil ve gramer konularına öncelik vermişti. O, yazım kurallarını belirlemiş, Arap alfabesini Türkçenin dil özelliklerine göre yeniden düzenlenmiştir. Teklif ettiği diyakritik işaretler sayesinde yazıda ünlü seslerin doğru okunmasını sağlamıştır.

Varlık dergisinde Türkçenin gramer ve dil özellikleri anlatılırken bir yandan da şair ve yazarların hayatları ve eserleri ile Türk halk edebiyatı hakkında da bilgiler verilmiştir. Hitap edilen zümre tüm İran Türklerini kapsadığı için halkın kolay anlayabileceği sade ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Varlık dergisi yazarları derginin sonunda açıklamalı bir sözlüğe de yer vermiştir (Heyet, 2005: 105). Varlık dergisi yazarları için "dil" kimliğin korunmasında en önemli etkendir. Bunun için Türk dilinin yabancı sözcüklerin istilasından kurtarılması, yeniden edebî bir dil olarak kullanılması gerekmektedir. Böylece İran Türkleri arasında milli şuur yeniden canlanacaktır.

Varlık dergisinin yazar ve şairleri İran Türkleri arasında milli duyguları yeşertmek ve milli bir şuur oluşturmak amacıyla Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan arasındaki ortak Türkçe kelimeleri eserlerinde bol bol kullandılar. Hatta Türkiye Türkçesinden da faydalanarak ortak bir Türkçe

oluşturmaya çalıştılar. İran'da yaşayan tüm Türk topluluklarının unutulmaya yüz tutmuş edebiyat, tarih ve dillerine yönelik araştırmalar yaptılar. Bu çalışmaları yaparken ana dilinin devlet dili olarak kullanılmasını da amaçlamışlardır (Heyet, 2005: 106; Memmedli, 2015: 203). Varlık dergisi yazarları Türkçenin bir "kabile dili" ve "mahalli bir lehçe" olarak adlandırılmasına karşı çıktıkları gibi "Azerbaycan dili" olarak da adlandırılmasını onaylamamıştır.

1979 İran İslam devriminin gerçekleşmesi ve yeni hükümetin kurulmasıyla Varlık dergisinin dışında 40'tan fazla Türkçe yayım organı çıkarıldı. Ancak 3 yıl içinde bu dergiler kapatıldı. İran'da yeniden Fars olmayan topluluklara karşı baskı ve yasaklar dönemi başladı. Dönemin siyasetini göz önünde bulunduran Varlık dergisi yazarları muhafazakâr dini güçlerin ve aşırı Fars milliyetçilerinin tepkisini çekebilecek konulara dikkatle yaklaşarak varlığını sürdürmeye çalıştı. Nitekim aynı dönem çıkarılan diğer dergiler tek tek kapanırken Varlık dergisi bugüne kadar ayakta durmayı başarmıştır. Derginin bu başarısında etki alanının geniş çevrelere yayılması, yazar ve şairlerinin emeği, Cevat Heyet'in çok tanınan ve sevilen biri olmasının yanı sıra ileri görüşlülüğü gibi etkenler de vardır (Memmedli, 2015: 12; 2015: 203). Varlık dergisi sadece Güney Azerbaycan'ın değil tüm Türk dünyasının tarihini, dilini, kültürünü ve edebiyatını araştırmış, ortak tarih ve kültürüne ışık tutmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında bir köprü olmakla birlikte Türklerin geçmişten günümüze kadar geçirdiği dilsel, siyasal, sosyal tüm gelişmeleri araştırarak tüm Türk dünyasına hizmet etmiştir (Memmedova 2015: 260-262). Varlık dergisi, Türkçeyi dört duvar arasında kalmaktan kurtarmış bir dergidir. Dergideki yazılarda şekillenen vatan, millet, kardeş sevgisi ve birlik kavramları, milli kimliğine ve diline sahip çıkma isteği, tarihini ve kökenini öğrenme eğilimleri sonucunda Türk olmaktan gurur duyan ve ana diline sahip çıkan yeni bir nesil yetişmiştir.

G. Hamid Nutki

Hamid Nutki[15], 11 Eylül 1920'de Tebriz'in Surhab mahallesinde dünyaya gelmiştir. Ailesi eczacılık ile uğraşan tanınmış bir ailedir. Eğitim hayatına başladığı ilk yıllarda öğretmeninin verdiği dersi okumaması ve öğretmenine okula "anne ve babası tarafından gönderildiği için geldiğini" söylemesi okuldan atılmasına sebep olmuştur (Doulatabadi, 2000: 1; Kale, 2004: 76). Daha sonra ise hem dini, hem de yeni tarzda eğitim veren İttihad-i Növber adlı medreseye devam etmiştir. Babasının işi nedeniyle Tebriz'den Astara'ya taşınan Hamid Nutki, burada da Hekim Nizamî mektebine gitmiştir. Tebriz'e döndükten sonra ise 9. sınıfa kadar Mirza Hasan Rüşdiyye'nin kurduğu Rüşdiyye mektebinde eğitimine devam eder. Bu okulu bitirdikten sonra 1933 yılında Firdevs lisesinin Fen Bilimleri bölümüne yerleşir. 1939 yılında liseyi bitirdikten sonra ilk defa yapılan üniversite sınavına katılan Hamid Nutki, Tahran Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesinde eğitim alır. 1942 yılında Üniversiteden mezun olan Hamid Nutki 1943 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktora eğitimine başlar (Doulatabadi, 2000: 1-3; Memmedli, 2017: 16-17).

Edebiyatla ilgisi aile çevresinde başlayan Hamid Nutki, gerek İran'da, gerekse Türkiye'de önemli edebiyatçıları tanıma fırsatı bulmuştur. Güney Azerbaycan'ın önemli şairlerinden Şehriyar ve Habib Sahir'i yakından tanımıştır. Firdevs lisesinde coğrafya öğretmeni olan Habib Sahir'den dersler almıştır. Hamid Nutki'nin edebiyata yönelmesindeki en büyük iki etken babası ve Habib Sahir'dir (Memmedli, 2017: 17). Türkiye'de doktora eğitimi aldığı dönemde Halide Edip, Ali Nihat Tarlan, Abdülbaki Gölpınarlı'dan dersler almış ve Türk edebiyatını yakından tanımıştır. Azerbaycan aydınlarından Ahmet Caferoğlu ve Sadık Aran ile tanışmıştır. Sadık Aran'ın Dede Korkud, Kutadgu Bilig gibi Türk dünyasının önemli eserlerini kaleme aldığı çalışmalarını okumuştur (Kale, 2004: 78-79). Tüm bunlar Hamid Nutki'nin edebiyatta özellikle de şiir alanında farklı kaynaklardan beslenerek gelişmesini sağlamıştır.

[15] Hamid Nutki, "Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi"nin önemli liderlerinden biri olan Şeyh Muhammed Hiyabani'nin öldüğü gün dünyaya gelmiştir (Memmedli, 2017: 18).

Hamid Nutki, 1948 yılında İstanbul'daki doktora eğitimini bitirmiştir. Bu süreç zarfında Aysen Bayraksan ile İstanbul'da tanışmış ve evlenmiştir. İran'a 1948'de döndükten sonra gazete ilanında gördüğü Abadan'da bulunan bir İngiliz-İran petrol şirketi olan Anglo İranian Company'nin "İletişim ve Halkla İlişkiler Dairesinde" iş hayatına başlamıştır (Heyet, 1999: 109; Kale, 2004: 79). Bu şirkette çalışırken *Haberha-yı Ruz* (Günün Haberleri) adlı gazetenin redaktörlüğünü de yapan Hamid Nutki, 1951 yılında aynı gazetenin başyazarı olmuştur. Musaddık döneminde kamulaşan İran Petrol Sanayii'nin petrol bölgesinde kurduğu yeni şirketinde ve daha sonra da Ulusal İran Petrol Konsorsiyumunun İletişim ve Halkla İlişkiler Müdürlüğünde çalışmıştır. 1962 yılında Tahran'a tayin edilen Hamid Nutki, 1966'da çalıştığı şirket tarafından Londra'ya gönderilmiştir. 1968 yılında yurtdışından döndükten sonra İran Petrol Şirketinin "Halkla İlişkiler Danışmanı" ve "Yayım Umum Müdürü" görevine getirilmiştir. Ancak buradan emekli olarak Tahran Üniversitesinde yeni açılmış olan "Halkla İlişkiler Bölümü"nde ders vermeye başlamıştır (Memmedli, 2017: 17; Doulatabadi, 2000: 5). Hamid Nutki bu üniversitede çalıştığı yıllarda "Müdürlük ve Beşerî Münasebetler", "Dünyanın En Anlı Şanlı 25 Gazeti", "Siyasî Münasebetler ve Matbuatla Münasebetler" adlı ders kitaplarını yazmıştır. Ayrıca, RCD Teşkilâtı'nın isteği üzerine "Atatürk ve Türk Divan Edebiyatı" ve "Naili kitaplarını" Farsçaya çevirmiş, "Fars Şiirinde Vezin Meselesi" adlı kitabını yayımlamıştır. Hamid Nutki'nin, çeşitli konularda kaleme aldığı dört yüzden fazla makalesi vardır (Heyet, 1999: 109). Hamid Nutki 1970 yılında incelemeler yapması amacıyla çalıştığı fakülte tarafından Amerika'ya gönderilmiştir. İran'a geri döndükten sonra 1979 devrimini takip eden yıllara dek "Sosyal İletişim Bilimleri Fakültesi"nin, İletişim ve Halkla İlişkiler Bölümü Başkanı olarak çalışmıştır (Doulatabadi, 2000: 6). Devrimin ardından 1979 yılında Üniversitelerde eğitim geçici olarak durdurulmuştur. Bunun üzerine Hamid Nutki, Tahran'da dil eğitimi veren kurslarda Türkiye Türkçesi öğretmeye başlamıştır. 1983 yılında "Sosyal İletişim Fakültesi"nin dekanlığına getirilen Hamid Nutki, yeni açılan "Allame Tabatabâî Üniversitesi" rektörlüğünde danışmanlık görevini de üstlenmiştir. 1989 yılında Büyük Britanya'ya giderek Edinburgh Üniversitesi'nin "İslam ve

Orta Doğu Araştırmaları Bölümü"nde araştırmacı öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. 1994 yılında "Yusuf Memmedeliyev Nahçivan Devlet Üniversitesi" tarafından sosyal iletişim dalında "Fahrî Profesörlük" ile ödüllendirilmiştir. Yine aynı yılın Aralık ayında Allame Tabatabâî Üniversitesi Halkla İlişkiler alanında yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı Hamid Nutki'ye, "Yeni Halkla İlişkiler Biliminin Babası" unvanını vermiştir Ayrıca 1994 yılında Bakü'de bulunan Azerbaycan Yazarlar Birliğinin aslî üyeliğine de seçilmiştir. 1996'da Özel Azerbaycan Üniversitesi tarafından "Fahrî Profesörlük" unvanı layık görülmüştür. 1997 yılında Gazi Üniversitesi'nde düzenlenen törende Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu tarafından Atatürk Kültür Merkezi şeref üyesi olarak seçilmiş ve 1998 yılında Bakü'de "Beynel-halk Fondunun Edebiyat Mükâfatı ile ödüllendirilmiştir (Kale, 2004: 81-82; Memmedli, 2017: 17). Uzun bir süre kanser tedavisi gören Hamid Nutki 19 Temmuz 1999 yılında İngiltere'de hayatını kaybetmiştir. Vasiyeti üzerine cenazesi Türkiye'ye getirilerek İstanbul'da defnedilmiştir. Vefatının ardından Hamid Nutki'yi anmak için İstanbul, Tahran ve Tebriz'de törenler düzenlenmiştir (Doulatabadi, 2000: 6).

Gazeteci, yazar, şair, araştırmacı gibi pek çok vasfı üzerinde taşıyan Hamid Nutki, 1935 yılından itibaren İran'da basılan gazetelerde çeşitli konulardaki yazılarını ve şiirlerini yayımlamıştır. Tahran, Bakü, Ankara gibi şehirlerde ve Pakistan'da "Her Renkten", "Dünden Bugüne", "Gençlik Günahları", "Seçilmiş Eserleri", "Bin Yılın Sonu" gibi eserleri basılmıştır (Memmedli, 2017: 17). 1942 yılında İran'ın siyasi durumunda bazı değişiklikler yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Rıza Şah tahtan indirilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Bu sırada Cevat Heyet'in babası Mirze Eliağa Heyet, Dr. İbrahim Berziger ve bazı ileri gelen Azerbaycan Türkleri tarafından Tahran'da Azerbaycan Cemiyeti kurulmuştur. Hamid Nutki, bu cemiyete bağlı Azerbaycan gazetesinde yayımlanan baş makaleleri yazma işini üstlenmiştir (Akpınar, 1999: 11-12). Onun şiirleri biçim olarak yeni olmakla birlikte derin bir felsefeye de sahiptir. Sembolik bir üslupla kalem aldığı şiirlerini "sırlarla dolu tüle sarınmış bir geline" benzeten Hamid Nutki, şiirlerini Türkçe yazarak ana dilinin inceliklerini de göstermiştir. Büyük Britanya'da yaşadığı dönemde bazı yazıları *The British Journal of Middle*

Eastern Studies dergisinde yayımlanmıştır. Şehriyar'ın "Haydar Baba'ya Selam" adlı şiirini Golamreza Sabri ile birlikte yorumlayan Hamid Nutki, Azerbaycan Türklerinin dil ve kültürüne yapılan baskıları ve Halk şiirinin, ana dilini unutanlara karşı hala direndiğini anlatmıştır (Memmedli, 2017: 17-22).

1925 yılında rejimin değişmesi ve Rıza Şah'ın yönetimi ele almasından itibaren ülkede Türkçe yasaklanmış ve bu yasak 1979 yılında gerçekleşen İran İslam İnkılabına kadar sürmüştür. Hamid Nutki, çocukluk yıllarında okulda Türkçe konuştuğu için ceza almıştır. Yavuz Akpınar'a göre bu durum onun dil konularına ve ana diliyle ilgili sorunlara ilgi duymasına sebep olmuştur (1999: 10). 1979 yılında devrimle İran İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra Cevat Heyet'in kuruculuğunu üstlendiği Varlık dergisi yayım hayatına başlamıştır. Burada Hamid Nutki derginin baş makalelerini yazmaktadır. Hamid Nutki'nin yazdığı makalelerde ele aldığı konular daha çok dil problemleri ve yazım kuralları olmuştur. Gazetelerde Türk diline, kültürüne ve tarihine karşı çıkan yazılara bilimsel cevaplar yazarak dilini ve kültürünü korumaya çalışmıştır. O, yazılarında Azerbaycan Türkçesinin edebî dilini göz önünde tutarak Türkiye Türkçesine de yakın olan ortak bir Türkçe ile yazmıştır (Heyet, 1999: 109). Kuzey Azerbaycan'da sistemleşen yazım kurallarına dayanarak Arap alfabesi temelinde, Türkçenin ses yapısına uygun olan yeni bir sistem oluşturuştur (Memmedli, 2017: 23). Hamid Nutki'nin amacı ortak bir yazı dili oluşturarak Türkçenin edebî bir dil olarak yazıda kullanılmasını sağlamaktır. Bunun için yazımda da birlik sağlamaya çalışmış ve Güney Azerbaycan basınında bugün de kullanılmakta olan tek edebî dil sistemini kurmuştur.

Cevat Heyet'in bildirdiğine göre Hamid Nutki sadece Türk diline ve Türkolojiye âşıktır. Cevat Heyet, Hamid Nutki'nin şu sözünü de belirtmektedir: "Biz dilimize daha lâyık olmadık, ona sahip çıkmaya ve lâyık olmaya çalışmalıyız" (1999: 110).

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ

1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi

Türk Dil Kurumu'nun yaptığı tanıma göre milli kimlik "bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü"dür (TDK, 2019). Dil ise bu bütünün en önemli öğesidir. İran'da Türklere yapılan tüm baskı ve engellemelere rağmen Türk varlığının ve kimliğinin korunabilmesinin asıl sebebi Hamid Nutki'ye göre ana dilidir (Nutki, 1980a: 3). Türkçenin konuşulması ve öğrenilmesi kimliğin korunması açısından önemlidir. Dil, bir toplumun tüm kültürel unsurlarını barındıran bir yapıya sahiptir. Türkçe gerek kelime hazinesi, gerek edebî gücü ile oldukça zengin bir dildir. Buna rağmen son dönemlerde Türkçeye ve Türk kimliğine yapılan saldırılarla Türkçe "mahalli bir lehçe ya da kabile dili" olarak gösterilmiştir.

Hamid Nutki öne sürülen "mahalli lehçe ya da kabile dili" adlandırmasına karşı çıkmaktadır. Çeşitli Türkologların verdiği bilgilere göre Türklerin Anadolu ve Mezopotamya'ya göçü MÖ 3000 ila MÖ 2000 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu Türk toplulukları Guti, Gutu, Qutu, Kut, Kas vs. olarak adlandırılmaktadır. İlk olarak Gutiler (MÖ 2300) İran topraklarından Orta Doğu'ya geçerek devlet kurmuştur. İkinci olarak ise Kaslar (MÖ 1730) Mezopotamya'da devlet kurmuştur. Anadolu'ya yapılan ilk Türk göçünün MÖ 3000 yılında, ikincisinin ise MÖ 2000 – 1000 yılları arasında İskitler tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Üçüncü Türk akını ise Selçuklular tarafından yapılmıştır (1984b: 3-8).

Bölgede yaşayan diğer etnik grupların dilleri ile Oğuz ve Kıpçak dilleri kaynaşıp karışması sonucunda MS 7. ve 10. yüzyıllar arasında Azerbaycan halk dili şekillenmiştir (1984a: 4). Yaklaşık bin yıl gibi uzun bir süre Türk devletlerinin yönettiği bu topraklarda Türkçenin mahalli bir lehçe ya da bir kavim dili olarak görülmesi elbette büyük bir hatadır.

Hamid Nutki milli kimliğin korunması için önce dilin korunması gerektiğini savunmuştur. Dili korumak için:

1. Dil, tüm yabancı unsurlardan arındırılmalı ve sadeleştirilmeli,
2. Yazım kuralları tespit edilmeli ve kesin bir kararlılıkla uygulanmalı,
3. Ana dilinde eğitim verilmelidir.

1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, dini terimlerin büyük bir bölümü Türkçe kelimelerle karşılanmıştır. Ancak zamanla Türkçe kelimelerin yanında Arapça ve Farsçaları da kullanılmaya başlanmış, alıntı kelimeler git gide Türkçe kelimelerin yerini almıştır. Arapça ve Farsçadan dini terimlerin yanı sıra edebî, dünyevi ve daha pek çok alanda yeni kelimeler alınmıştır. Fars edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da söz sanatları ön plana çıkmış ve dil sadeliğini tamamen yitirmiştir. Arapça ve Farsça cümle yapısı, sözcükler ve tamlamalar kullanmak, bu dillerde eserler yazıp okumak bir üstünlük göstergesi sayılmıştır. Bu durum "Osmanlıca" olarak adlandırılan ağır ve ağdalı üslubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur (1981f: 9-10). Dilin böyle bir değişime uğraması dilin ve bu dili konuşan halkın varlığını tehlikeye düşürmektedir. Nitekim söz sanatlarıyla süslü, yabancı kelimelerle doldurulmuş ve anlaşılmaz bir dil kılıfına bürünmüş olan "Osmanlıca" artık kendi kültürünü yansıtamamaktadır.

Hamid Nutki, Osmanlı aydınlarının yaptığı dil reformları sayesinde dilin ölümden döndüğünü söyler. Osmanlı döneminde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam eden dil çalışmalarının örnek alınması gerektiğini düşünür. Dile zamanla giren yabancı sözcüklerin atılarak yerine Türkçenin yapısına uygun yeni kelimeler yapılmalıdır. Dil sadeleştirilmeli, Türkçe kelimeler korunmalı, alıntı kelimeler atılarak bunların Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır

Hamid Nutki'ye göre 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ana dilinin Türk kimliğinin asıl mayası olduğu anlaşılmıştır (1980a: 5). Türkçe kelime hazinesi ve fiil bakımından oldukça zengin bir dildir. Bu bakımdan bilimsel ve teknik terimleri karşılayabilecek güce sahiptir (1982a: 7-8). Hamid Nutki, Türkçenin gramer ve ses yapısına uymayan tüm alıntı kelimeleri parazit olarak görmektedir (1980a: 5). Türkçenin canlı ve dinamik bir dil olabilmesi

için bu parazitler sökülüp atılmalıdır. Dilin yapısına uyum gösteren alıntı kelimeleri ise artık Türkçe kabul etmektedir. Türkçe karşılığı bulunmayan alıntı kelimelerin de dilden atılmasını doğru bulmamaktadır. Bu tür alıntıların yerine geçebilecek uygun Türkçe kelime ve tabirler türetildikten sonra halkın onayına sunulmalıdır.

1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi

Dilin arındırılması sadeleştirilmesi kadar doğru okunması ve yazılması da önemlidir. Türkçe, Arap ve Fars dillerinde olduğu gibi sadece sessiz harflerle yazılmaz. Seslerin yazıda mutlaka gösterilmesi gerekmektedir. Her ünsüz sesin yanında mutlaka bir ünlü bulunmalıdır. Arap alfabesinde ünlü sesler harekeler yardımıyla gösterilir. Ancak bu alfabe Türkçenin ses sistemini karşılamaya yetmez. Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır. Her ünlünün mutlaka bir harf karşılığı olmalıdır. Bunun için ا, و, ی, ه gibi ünlü sesleri okumaya yardımcı olan harflere bazı işaretler eklenecektir. Ünsüzlerin yazımında da kesin bir karara varılmalıdır. Kalın ünlülerin yanında kalın ünsüzlerin, ince ünlülerin yanında ince ünsüzlerin yazılması herkesin benimsediği bir kural olmamakla birlikte okumada kısmen kolaylık sağlamaktadır. Ancak ünlü harfler belirlendiğinde böyle bir kullanıma ihtiyaç duyulmayacaktır. Alıntı kelimeler belli bir süre asli şekliyle yazılsa da Türkçenin kalıbına uymak zorundadır. Gerek ses, gerekse yazım şekli itibariyle Türkçenin gramer özelliklerine uymayan hiçbir alıntı Türkçe sayılamaz.

Alfabenin ve yazımın Türkçeye uygunluk göstermesi ve milli bir renge bürünmesi gerekmektedir. Her dil kullandığı alfabede kendi özelliklerine uygun bir takım değişiklikler yapmaktadır. Türkçe için de aynı durum geçerlidir. İster Türkiye'de kullanılan Latin alfabesi, ister İran'da kullanılan Arap alfabesi olsun Türkçenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir görünüme bürünmeye çalışmıştır. Bu konuyla ilgili ayrıntılı açıklama ilerleyen bölümlerde yapılacaktır.

1.1.3. Ana Dilinde Eğitim

Farsça ve Arapça kelimelerin istilasına uğrayan Türkçenin kurtuluşu, işçi ve köylü sınıfın yani halkın günlük hayatta kullandığı dile bağlıdır. Çünkü bu

dil alıntı kelimelerden yoksundur. Halk dili içeriğinde öz Türkçe kelimeler barındırmaktadır (1981d: 6). Dönemin siyasi şartları gereği Türkçe okullarda öğretilmeyen bir dildir. Dolayısıyla Türkler ana dillerinde okuyup yazamamaktadır. Okullarda, sokakta, dergi ve gazetelerde vs. konuşulan, okunup yazılan tek dil Farsça olduğu için Türklerin aydın tabakası dahi kendi ana dilinde okuyup yazamamaktadır.

Nutki, ana dilini okuyup yazamayan Türkleri iki gruba ayırmıştır. Bunlardan biri ana dilini okuyup yazamayan aydın tabakadır. Bu aydın tabaka Farsçayı ana dilinden üstün görmekte ve sadece Farsça üzerinde ustalaşmaktadır. İkinci grup ise eğitim almamış, okuryazar olmayan köylü ve işçi sınıfıdır. Hamid Nutki bu sınıfın gerekli eğitimi aldığında ana dilini canlandırıp zenginleştireceğini düşünmektedir (1981d: 6).

Okuma yazma bilmeyen bireyler ve okuyup yazmayı yeni öğrenecek çocuklar için yazar ve şairler sade bir üslupla kolay anlaşılır metinler kaleme almayı teklif etmiştir. Bu üslupla yazılan metinlerde kelime sayısı sınırlıdır. Kelime sayısı yazar ve şairlerin hitap edeceği kitlenin eğitim seviyesine göre ayarlanır. Kelime sayısı azaldıkça metin içerik yönünden yüzeysel bir hal alır. Cümleler kısa ve basittir, basit konular anlatılır. Bu teklif sadece tek bir neşriyat için geçerli olmalıdır. Böyle bir kullanımın ana dilinin tamamına uygulanması düşünülemez. Azerbaycan Türkçesi zengin bir kelime hazinesine ve yeni kelimeler yaratabilme potansiyeline sahip bir dildir. Okuma yazma bilmeyenler için 1000 kelimelik metinler yazmak dilin edebî seviyesini düşürecektir. Hamid Nutki bu teklife karşı çıkmaktadır. Bunun için halkın bildiği ve günlük hayatta kullandığı kelimelerden yararlanılmalıdır. Ancak konuşma ve yazı dili arasında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yazı dili konuşma diline göre daha muhafazakârdır ve yazıda gramer kurallarına daha çok uyulmaktadır (1981d: 4-7).

Yazı dilinin gramer bakımından güçlü ve ahenkli bir lehçe üzerine inşa edilmesi gerekir. Ancak Fars yönetiminin baskıcı politikası Türkçenin yazılmasını, öğrenilmesini hatta konuşulmasını engellemeye çalışmıştır. Dahası Türk toplumunun aydın tabakasını oluşturan pek çok bilim insanı için Farsça konuşup yazmak üstünlüğün bir simgesi sayılmıştır. Ayrıca yazı dili tek bir lehçenin imkânlarına bırakılmamalıdır. Hamid Nutki Türk dilinin ses

özelliklerini, cümle yapısını ve çeşitli eklerini yaşatan tüm lehçe ve ağız[16] özelliklerinden yararlanılması gerektiğini düşünür. Ancak yazımda kullanılmaması gereken kelimeleri de tespit etmiştir.

Bunlardan ilki argo kelimelerdir. "Belli bir sınıfa veya gruba has kelime ve ifadeler" olarak tanımlanan bu kelimeler yazı dilinde kullanılmamalıdır. Ancak dilde bir boşluğu doldurmak için ya da bir ihtiyacı karşılayacağı durumlarda yazıda kullanılabilir. İkinci olarak belirli bir bölgeye ait kelime ve cümleler yazı dilinde gerekmediği sürece kullanılmamalıdır. Ayrıca Türkçe karşılığı bulunan yabancı kelimeler de yazıda kullanılmamalıdır. Yazıda konu bütünlüğüne uygun kelimeler seçilmelidir. Toplumsal yazılarda bilimsel ve teknik kelimeler kullanılmamalıdır. Son olarak etkisini yitirmiş terimlerin tekrarından kaçınılmalıdır (1981d: 7-8).

Yabancı kelimeler, tamlamalar, cümle ve gramer yapıları Türkçenin yapısını bozmaktadır. Bu durumun önüne geçmek için Türkçe yeniden öğrenilmeli ve ana dili olarak benimsenmelidir. Ayrıca yabancı etki ve istila asla kabul edilmemelidir (1980a: 7). Türkçenin sistemine uymayan tüm yapılar terk edilmelidir. Yabancı kelimelerin Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır. Farsça ve Arapça alıntı kelimeler Türkçenin ses özelliklerine uymalıdır. Kuzey Azerbaycan'ın dil üzerine yaptığı çalışmalar takip edilmeli ve gerekirse bunlardan yararlanılmalıdır.

Bireyin sahip olduğu kelime hazinesi eğitim seviyesinin yükselmesiyle artacaktır. Ana dilinde okuyup yazamayan bireyler için öncelikle basit okuma metinleri hazırlanmalıdır. Eğitim seviyesi yükseldikçe metinlerde kullanılan kelime sayısı, cümle yapısı ve içeriğin seviyesi de artmalıdır. Yazı dili yabancı unsurlardan temizlenmelidir. Dilin yapısına uymayan alıntı kelimelerin yerine, varsa Türkçe karşılıkları kullanılmalı, yoksa kelime kök ve gövdelerine ekler getirilerek yeni kelimeler türetilmelidir.

Bilim ve tekniğin gelişmesiyle terminolojide yeni kavramlara ihtiyaç duyulur. İhtiyaç duyulan bu kavramlar için halkın kullandığı ve dile yerleşen alıntı kelimeler benimsenmelidir. Yabancı kelimeler ana diline çevrilmelidir. Çevirisi yapılan kelimenin telaffuzuna benzer bir kelime seçilmelidir. Eğer

[16] Hamid Nutki yazılarında şive terimini kullanmıştır.

dilde uygun bir kelime yoksa Türkçenin kelime yaratma gücünden yaralanarak yeni kelimeler türetilmelidir (1980a: 14).

1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci

Avrupa'dan dünyanın çeşitli bölgelerine yayılan üstün ırk, üstün dil anlayışı İran'da da etkilerini göstermiştir. İran'da Fars milliyetçiliği dil üzerinden uygulanmıştır. İran toplumunu oluşturan diğer etnik grupların dilleri önemsenmemiş ve yok olmaya terk edilmiştir.

Hamid Nutki'ye göre İran medeniyeti pek çok farklı kültürün bir arada yaşayıp ürettiği ortak bir kültürel birikimdir. Ancak Pehlevi döneminden itibaren bu kültürel birikim sadece Farslara hasredilmiştir. Oysa Türklerin de bu kültürün oluşmasında gerek dil gerek tarih gerekse ekonomik ve siyasi alanda büyük katkıları olmuştur. Pehlevi dönemi ile birlikte Farsça ülkenin resmî dili haline gelmiştir. Böylece farklı kültürleri birleştirici bir rolü de üstlenmiştir (1982a: 3-5). Farsça idari, iktisadi, sosyal, siyasi ve edebî yönden geliştirilmeye çalışılmış, eski metinlerden alınan kelimelerle kelime hazinesi zenginleştirilmiştir. Ülke içerisinde Fars kimliği ve Farsça zorla ve baskıyla diğer topluluklara benimsetilmeye çalışılmıştır.

İran'da büyük çoğunluğu oluşturan Türkler de bu baskı ve zorbalığa tabi tutulmuştur. Fars ırkı ve dili üstün ve ayrıcalıklı görülmüş, bölgede büyük devletler kuran ve yüz yıllarca bu devletleri yöneten Türkler azınlık olarak nitelendirilmiştir. Türkçe ise mahalli bir lehçe ya da bir kavim dili olarak küçük görülmüştür. Türkçenin kelime hazinesi, kelime yaratma gücü ve edebî zenginliği yok sayılmıştır.

Dilin, milli kimlik üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için günlük hayattan çıkarılması gerekmektedir. Bu amaçla:

1. Sokakta, evde, okullarda ve resmî kurumlarda Türklerin ana dilini konuşması yasaklanmıştır.

2. Türkçe toplumsal kurumlardan, TV yayınlarından, gazete, dergi, kitap ve okullardan atılmıştır. Türkçenin basım ve yayın özgürlüğü tamamen elinden alınmıştır.

3. Çocuklar ana dilinde eğitim alma özgürlüğünden yoksun bırakılmıştır. Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesi engellenmiştir.

4. Türkçe karşılaştığı bu sorunlar yüzünden konuşma dili seviyesinde kalmış, Fars milliyetçileri ve Farslaşmış Türk aydınları tarafından küçümsenmiştir.

5. Türkçe coğrafi adlar ile şehir adları değiştirilip yerine Farsça adlar konulmuştur.

6. Türkçenin en güzel söylemlerini eserlerinde yaşatan halk âşıkları bile yasaklanmıştır (1979 a: 16).

Kısaca Türkçe hayatın her alanından atılmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki İran yönetiminin bu tutumunu "İranî Şovenizm" olarak adlandırmaktadır (1979 a: 16). Özellikle Türk dilini hedef alan bu hareketin amacı Türkçeyi ortadan kaldırarak Türk varlığına son vermektir. Hamid Nutki bu amacın önündeki en büyük engelin halkın diline ve kimliğine sahip çıkması olduğunu düşünmektedir. Hamid Nutki'nin yazılarında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Fars toplumu, Türkler üzerinde üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Türk dilini, kimliğini ve kültürünü kolay yoldan değiştiremeyeceği için baskı ve zorlama politikası uygulamıştır (1981c: 7). Nitekim bir yere kadar bu amacını gerçekleştirmiştir. Aydın Türk sınıfı arasında Fars milliyetçiliğinden etkilenen âlim, yazar ve şairler türemiştir. Onlar Farsça konuşmayı, Türkçeden üstün gören, evlerinde çocukları ile Farsça konuşmayı tercih eden, kimliksiz kalmış "en acınası kurbanlardır". İran Şovenizmi doğrultusunda Türklerin aslında Fars asıllı bir topluluk olduğu ve Moğollar tarafından Türkleştirildiğini bile söylemekten geri kalmayan kendi diline ve kimliğine yabancı bir nesil ortaya çıkmıştır (1981c: 8). Türk kimliğini korumak için Türk dilinin korunması gerektiği gibi, Türk halkının İran Şovenizmine karşı direnebilmesi için de dil bilincine sahip olması gerekmektedir.

Hamid Nutki için dil bilinci, dilin doğru öğrenilmesi, konuşulması ve yazılması ile kazanılır. Dil bilincine sahip olan bireyler ana dilinin zenginliğinin ve kelime yaratma kudretinin farkında olarak dilini yüceltmeye çalışan bireylerdir. Onlar başka bir grubu kendinde üstün görerek, dilini ve kimliğini küçümseyip reddetmez. Tarihini, gelenek ve göreneklerini, siyasi düşüncelerini, edebî eserlerini ana dili sayesinde oluşturur. Dil, kültürün devamını sağlayan en önemli unsurdur. Bu unsurun gelecek nesillere doğru

aktarılması gerekir. Bunun için de yazı diline ve bu dili somutlaştıracak bir alfabeye ihtiyaç duyulur.

Bireyin ana diline karşı ilgi duyması başka bir dile ve kültüre karşı çıkması demek değildir. İran'da Farsça konuşanlar kadar Türkçe konuşanlar da İran vatandaşı olarak görülmelidir (1984a: 4).

Dil tüm zenginliğini halkın konuşma dilinde, ninni, masal ve destanlarında, halk âşıklarının ve Nesimî, Hataî, Fuzulî gibi büyük şair ve yazarların eserlerinde korumaktadır. Buralardan elde edilecek dil verileriyle, dilde bulunan parazitlerden kurtulmak mümkündür.

Dili, alıntı kelimelerin istilasından, yabancı dillerden alınan cümle yapısı ve gramer özelliklerinden korumak için yazı dili seviyesine yükseltmek gerekir. Bunun için dilin gramer kuralları, ses özellikleri, cümle yapısı, hatta kelime hazinesi halka öğretilmelidir. Eğitim seviyesi yükseldikçe yazı dili de gelişecektir. Halka kesinlikle ana dilinde okuyup yazma becerisi kazandırılmalıdır. Ancak bunu Arap harflerine dayalı Fars alfabesiyle yapmak bir takım sorunlara yol açacaktır. Öncelikle bu alfabe Türkçenin ses yapısına uygun değildir. Ayrıca Farsçaya özgü bir takım özellikler barındırdığından başka bir dile hizmet edemeyecektir. Hamid Nutki, Türklerin ana dilini Farslar için hazırlanmış bir alfabe sisteminden doğru bir şekilde öğrenemeyeceğini düşünmüştür. Bu alfabeyi kullanarak yazılan Türkçe yazılar hem gramer yönünden hatalı olacak hem de Türkçeden atılması için uğraşılan alıntılara dili açık hale getirecektir.

Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Türk dilli devletler ile Türkiye'de alfabe üzerine bazı yenilikler gerçekleşmiştir. Sovyet Azerbaycan'da Kiril, Türkiye'de ise Latin alfabe sistemi kullanılmaya başlamıştır. Ancak aynı alfabe sistemini kullanan farklı diller farklı ses özellikleri barındırdığından bu alfabeler kullanıldığı dile göre değişik özellikler gösterir. Aynı şekilde Kiril alfabesi Sovyet Azerbaycan'ın dil özelliklerini gösterecek şekilde hazırlanırken, Latin alfabesi de Türkiye Türkçesine uyarlanmıştır. Alfabe, sesleri yazıda göstermeye yarayan bir araçtır. Bu nedenle alfabelerde yapılan değişimler ve yenilikler dilden dile farklılıklar taşımaktadır (1980c: 6-7). Ayrıca Arap alfabesi yaklaşık 1000 yıldır Türk dilli topluluklar tarafından kullanılan bir sistemdir. Bu süreç içerinde alfabenin gelişmesine yardım

edecek bazı yazım kuralları gelişmiştir. Bu kuralların değerlendirilip uygun bulunanlarından yararlanılmalıdır. Bunun yanında İran İslam Cumhuriyeti'nin de resmî yazı dili bu alfabeyle yazılmaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak alfabenin değiştirilmesine değil, Türkçenin yapısına uygun olarak düzenlenmesine karar verilmiştir. Önce sesleri gösterecek harfler ve bu harflere eklenecek diyakronikler belirlenmiştir. Daha sonra bu seslerin nasıl yazılması gerektiğine karar verilmiştir.

Belli bir kullanım alanına ve kuralları belirlenmiş bir yazı diline sahip olan Farsçanın karşısında Türkçe yazı dilinden mahrum bırakılmıştır. Bununla da kalmayıp evden, okuldan, sokaktan, radyo ve televizyon kanallarından, gazete, dergi, kitap vs. yayımlardan tamamen uzaklaştırılmıştır. Yazı diline sahip olmadığı gerekçesiyle edebî yönden değersiz görülüp "mahalli lehçe ya da kabile dili" gibi yakıştırmalara maruz bırakılmıştır. En kötüsü de eğitimini Fars dili ve yazısı üzerinden alan aydın Türk sınıfı tarafından küçümsenmiştir. Bu aydın kesim için Farsça konuşmak ve yazmak yaşadığı toplumda üstün sınıf olmaya eş değer sayılmıştır. Türkçe ezilen ve aşağılanan halkın dili olarak görülmüştür. Hamid Nutki'ye göre, bu Şovenist hareketlere karşı yapılması gerekler şunlardır:

1. Konuşma dilinin yasaklanmasına boyun eğmemeli ve dilimizi kimliğimizin bir parçası olarak görüp her yerde konuşmalıyız (1979b: 6).

2. İdari, siyasi, sosyal, kültürel terimleri kendi dilimizin imkânlarından yararlanarak üretmeliyiz. Dilin yapısına uyum sağlamış olan alıntı kelimeleri Türkçeleşmiş olarak kabul etmeliyiz (1979a: 18).

3. Gazete ve dergilerde dil konularını işleyen yazılar yazmalı ve bu yazılardaki gramer hatalarına dikkat etmeliyiz (1979a: 19).

4. Nesimî, Fuzulî, Hataî gibi yazar ve şairlerin eserlerinde ve Dede Korkut hikâyelerinde geçen Türkçe kelimeleri yeniden kullanmalıyız (1979a: 19).

5. Türkçenin çeşitli lehçelerinde bulunan ve halkın günlük hayatta kullandığı kelimelerin sözlüklerini hazırlamalıyız (1979a: 19).

6. Türk dilini konuşan İran vatandaşlarını tespit edebilecek dil, kültür ve sanat faaliyetleri düzenlemeliyiz (1979b: 6).

7. Eski, uydurma ve sonradan verilen coğrafi adların yerine Türkçe adlar kullanmalıyız (1979a: 19).

8. Dilin kelime hazinesinden yararlanmalı, konuşma dilindeki sınırlı kelimelerle yetinmemeli ve dilimizde bulunan binlerce kelimeyi yeniden öğrenmeliyiz (1979b: 7).

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ

2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine

Bir dili meydana getiren en küçük ve parçalanması mümkün olmayan gramer birliğine ses denir. Her dilin bünyesinde ses adını verdiğimiz bu dil unsurları bulunmaktadır. Seslerin yan yana gelmesiyle kelime kökleri ve ekleri, bunların birleşmesiyle kelime gövdeleri, kelime grupları ve de cümleler meydana gelir. Doğadaki canlı ve cansız varlıkları ifade etmek ve anlamlandırmak için bu ses unsurlarından faydalanarak ürettiğimiz bu kelime grupları sonucunda dil dediğimiz gramer birliği ortaya çıkar (Ergin, 2013: 29). Seslerin tek başına bir anlamı yoktur, ancak dilin ham maddesini yine sesler oluşturur. Ses bir enerjidir. Ses kaynağından çıkan titreşimler sayesinde ses dalgaları oluşur. Ses dalgaları uygun bir ortamda küresel olarak yayılır ve kulak kanalına girerek kulak zarını harekete geçirir. (Karaağaç, 2013: 83-85) Böylece sesleri işitme yeteneğine sahip sosyal varlıklar arasında sözlü iletişim başlamış olur.

Bir arada yaşayan insan toplulukları için en önemli unsurlardan biri iletişimdir. İletişimin gerçekleşmesi için de insanlar arasında sese dayalı bir dil birliğinin sağlanması gerekir. İnsan sosyal bir varlıktır ve bu durum da onu öncelikle sözel iletişime itmektedir. Bu noktada bireyler arasında iletişimin sağlanması için doğadan duydukları ve fiziksel olarak çıkardıkları seslere toplumsal bir anlam katmaları gerekir. Böylece ortak yaşamları boyunca edindikleri gelenek görenek ve diğer kültürel unsurları kendi anlam değerleri içerisinde bir sonraki nesle aktarabilirler.

Toplumun kendi dil kalıbı içerisinde seslere yüklediği bir anlam değeri vardır. Sesler tek başına kullanılmasa da yan yana dizildiğinde anlamlı ifadeler kurabilir ya da bir kelimenin anlamını değiştirebilir. Tarihi, coğrafi, sosyal, siyasal, kültürel özellikler toplumlar arasında dilsel farklılıklara sebep

olduğu gibi, aynı toplumun farklı kesimlerinde yaşayan insan grupları arasında da ayrılık gösterebilir.

Sesler temelde iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki "ham sesler"dir. Ham sesler işlenmemiş, doğada her an duyabileceğimiz gök gürültüsü, alkış, mide gurultusu vb. gibi seslerdir. İkinci grup ise "konuşma sesleri" dir. İnsan dili konuşma seslerine dayanan bir dildir. Konuşma sesleri de kendi içerisinde "ünlü" ve "ünsüz" sesler olarak ikiye ayrılmaktadır (Demirci, 2015: 73). Ünlüler, ünsüz seslerin aksine ses kaynağından çıkarken hiçbir engelle karşılaşmayan seslerdir. Bu sesler çıkarılırken hava yolu her zaman açık olur ve çıkış süresi de ünsüz seslerden daha uzundur (Karaağaç, 2013: 102). Her dilde ünlü ve ünsüz sesler bulunmaktadır. Yine de ünlü ve ünsüz seslerin oranı dilden dile farklılık gösterir.

Hamid Nutki, Varlık dergisinde çıkan bazı yazılarında Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerini açıklamıştır. Onun verdiği bilgilerden hareketle Azerbaycan Türkçesinin ses özellikleri şöyledir:

Azerbaycan Türkçesinde 34 ses bulunmaktadır (Nutki, 1980c: 3). Bunlardan 9'u ünlü, 25'i ise ünsüz seslerdir. Ünlüler /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/, ünsüzler ise /b/, /p/, /c/, /ç/, /d/, /v/, /z/, /t/, /y/, ince /k/, /g/, /l/, /m/, /n/, /s/, hemze (ء), /f/, /q/, /r/, /ş/, /x/, /ğ/, /kalın /k/, /v/ ve /j/ sesleridir (1980c: 9).

Hamit Nutki bu sesleri "kalınlık ve incelik durumuna", "alt çenenin durumuna" ve "dudakların durumuna" göre üç bölümde incelemiştir. Telaffuz ve dilin durumuna göre ünlüler kalın ve ince ünlüler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kalın ünlüler /a/, /ı/, /o/, /u/; ince ünlüler ise /e/, /é/, /i/, /ö/ ve /ü/dür. Alt çenenin durumuna göre ise ünlüleri iki açıdan incelemiştir; /a/, /e/, /o/ ve /ö/ sesleri açık ve geniş ünlülerdir. Bu ünlülerin söylenişi sırasında alt çene aşağıya inmektedir. Diğer bir yandan /ı/, /i/, /u/ ve /ü/ sesleri alt çenenin hareketlerine bağlı olarak kapalı ve dar ünlülerdir. /é/ sesinin durumu ise farklıdır; /é/ sesi ön sıra, dil ortası, ince, yarım kapalı ve dudaksıl olmayan bir sestir. Bu ses Azerbaycan Türkçesinde /e/ sesinden kapalı, /i/ sesinden ise daha açıktır (1980c: 10). Son olarak "dudakların durumuna göre" ünlüleri iki şekilde sınıflandırmıştır. Telaffuz sırasında dudakların düz durumda olduğu ünlüler düz (damaksıl) ünlülerdir: /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/.

Yuvarlak (dudaksıl) ünlülerde ise dudakların hareketi de yuvarlaklaşır: /o/, /ö/, /u/, /ü/ (1980c: 11; 1987a: 24). Bunların dışında Azerbaycan Türkçesinde ünlülerin özelliklerini bu şekilde sıralayabiliriz:

1. Azerbaycan Türkçesinde /e/ sesi Türkiye Türkçesinden daha açık söylenen bir sestir.

2. /e/ ve /é/ sesleri arasında anlam farklılıkları vardır. Örneğin: "et" (yemek), "*ét*-" (etmek) gibi.

3.Kapalı /é/ sesi eskiden daha kapalı iken, Azerbaycan Türkçesinde daha açık bir görünüm almıştır: sil (سیل) > *sél (سئل)*, il (ایل) > *él (ئل)*, yil (ییل) > *yél (یئل)* (Nutki, 1981b: 7).

4. Daha önceden /i/ sesi ile yazılan kelimeler bugün /é/ sesiyle yazılmaktadır: hiç (هیچ) > *héç (هئچ)*, gitmek (گیتمک) > *gétmek (گئتمک)*

5. /é/ sesi /y/ sesinden önce geliyorsa /i/ sesi ile karşılanmaz: *démek / déyecek* (diyecek), *yémek / yéyecek* (yiyecek) (1981b: 10).

6 Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde ünlüler arasında nüans farkları vardır: AZ *dodak* ~ TT dudak, AZ *böyük* ~ TT büyük, AZ *kiçik* ~ TT küçük

7. Azerbaycan Türkçesinde diftong yerine monoftong kullanılır: *bele, ele* vs. Bazense monoftong yerine diftong kullanılır: *dôşan, ôvuç, ôv*…

8. Ses uyumu özellikle alıntı kelimelerde Türkçenin yapısına uygun olarak sağlanmıştır: *bağça, kayda, alma* vs

9. Azerbaycan Türkçesinde ses düşmesi sonucunda ortaya çıkan uzun ünlüler vardır: *sôra* (sonra > *sorra* > *sôra*) (Nutki, 1981b: 8).

10. Kelimenin ikinci hecesindeki ünlü hem /ı/, hem de /u/ ile söyleniyorsa iki şekilde yazılır:

a. /ı/ ile: *agı* (zehir), *garğı, garpız, yarpız, pambık*… (Bunlar: *agu, garğu, garpuz, yarpuz, pambuk* olarak da yazılır)

b. /u/ ile: *Armud, mazut*

11. İki heceli olup ikinci hecesinde dar ünlü olan organ adlarından, örneğin "alın", "ağız", "burun", "bağır", "göğüs", "karın", "oğul", "kayın" gibi kelimelerden sonra tamlama ekleri [+i], [+in] geldiğinde, ikinci hecedeki dar ünlüler düşer: alnı, ağzının, burnuna, bağrından, karnım, oğlum, kaynım vb. kelimelerinde olduğu gibi.

12. Kıvır-, çevir-, ayır-, sıyır-, savur- gibi fiil köklerine [-i], [-ik], [-inti] ve [-im] ekleriyle [-il] fiil eki geldiğinde ikinci hecedeki ünlü düşer: kıvrıntı, çevri, ayrı, sıyrılan, savrulma…

13. Aslında tek heceli olan, ancak telaffuzda çoğu zaman iki ünsüz arasına /I/ ya da /U/ sesleri getirilerek söylenen kelimeler yalnızken iki şekilde yazılır:

İlk olarak kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/ ise yazılmaz, sadece ikinci hecedeki ünlü yazılır: نسیلnesil, زهیر "zehir", شکیل"şekil" (1987a: 44).

İkincisi ise kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/'nin dışında farklı bir ünlü ise kelime halkın diline ve telaffuza uygun olarak yazılır: Ömür, *tuhum* "tohum", *ayıb* "ayıp", *möhür* "mühür", *şuhum*, fikir, kibir (1987a: 45).

Hamid Nutki ünsüzler hakkında da şu bilgileri vermiştir:

1. Azerbaycan Türkçesinde kelime başında /y/ sesi bulunmaz: *il*, *ilan*, *ulduz* vb. (1981b: 8).

2. Bazense kelime başında /y/ sesi kullanılmaktadır: *yeher* "eyer" gibi.

3. /n/ ve /m/ seslerinden önce gelen /b/ sesi /m/ olur: "*min", "muna"*…

4. Kelime ortasında ya da sonunda Türkiye Türkçesinde /k/ ile yazılan kelimeler, Azerbaycan Türkçesinde /h/ sesi ile yazılır: *ahşam, ohu-, çoh* gibi.

5. Kelime ortasındaki bazı ünsüzler ikizleşir: *yeddi, sekkiz, saggal*.

6. Kelime başında ve bazen de ortasındaki /b/, /d/, /g/, /k/ sesleri /p/, /t/, /k/, /g/ şeklinde söylenir: *pozmag* "bozmak", *kimi* "gibi", *dadlı* "tatlı" vb. (1981b: 8).

7. Art damak /n/ sesi eski alfabede *"ڭ"* ile gösterilirdi. Bugünkü yazı dilinde yoktur.

8. Kelime başındaki /t/ sesi ince ünlülerle kullanılıyorsa /c/ olur: *cür* (tür), [-*cen*] (-e dek)

9. [ts] sesi Rusçanın etkisiyle Kuzey Azerbaycan'da bazı kelimelerde görülür: *tsirk* (sirk)

10. Kelime ortasındaki iki ses arasında bulunan /g/ sesi /y/ - /v/ seslerine dönüşür: *soyug* ya da *sovug*

11. Yine aynı şekilde /g/ sesi /y/ ya da /v/ olur: Eski Türkçedeki "*taguk*" kelimesinin tavuk ~ *toyug* olması gibi.

12. Bazı kelimelerde kelime sonundaki /-k/ sesleri /y/ ya da /v/ olur: gök > *göy*

13. Kelime ortasında */ğ/* - /ç/, /g/ - /ç/ sesleri korunur: *bağca, bogça* vs.

14. Kelime sonundaki */-ğ/* sesi asli olarak okunur: bağ, dağ, yağ (Türkiye Türkçesinde *ba, da, ya* olarak okunur)

15. Kelime sonlarındaki /-b/, /-d/, /-c/ sesleri yarı patlamalı hale gelse de yazıda asli şekilde yazılır: كتاب "kitap", حساب "hesap" vb.

16. Kelime arasında patlamalı-akıcı asimilasyonu istisnalar taşımaktadır: *onnan* "onunla", *gimnen* "kiminle", *cannar* "canlar", *anna* "anla" olarak söylendiği halde bu şekilde yazılmaz (1981b: 9).

17. Azerbaycan Türkçesinde birçok "metatez" ortaya çıkmıştır: *yarpag* "yaprak", *torpag* "toprak", *arvad – arvat* "avrat", *kiprik* "kirpik" gibi.

18. Konuşma dilinde birçok asimilasyon ve disimilasyon vardır: aldat- > *allat-*, paslı > *pastı*, gitsin > *gessin*, gibi > *kimi*, şaşmak > *caşmag*, zarar > *zaral*…

19. Konuşma dilinde Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi bazen {-lAr} eki {-dAr} olur: *atdar* "atlar" vb.

20. Birçok hecenin ağızlarda hece birleşmesine uğraması: *ayam* "ayağım", *versöz* "verseniz", *allam "alaram"*, *gellem "gelerem"*, *ellüş* "elli üç", *götge* "götür gel" gibi (1981b: 10).

21. İlk sesi hem /b/ hem de /p/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a. /b/ ile yazılanlar: بس *"bes"*, بيك ه *"bike"*, بۆتۆو *"bütov"*, بيجان *"bican"*

b. /p/ ile yazılanlar: پيتی *"piti"*, پيشيک *"pişik"*, پۇسقو *"pusgu"*

22. Birinci hecesindeki ünsüz hem /n/ hem de /m/ ile söylenen sözler /n/ ile yazılır: *anbar, kanber, zenbil, sünbül, şenbe*…

23. Konuşmada bazen birinci, ikinci ve üçüncü hecesindeki ünsüzlerin yeri değişerek kullanılan belli sözler aşağıdaki gibi, lehçemize uygun yazılır: *esgik, ireli*, *ösgürmek, çarpaz, çılpag*…

24. Son sesi hem /d/ hem de /t/ ile söylenen kelimeler /d/ ile yazılır: *bulud, kurd, dörd, yaşıd, kend, palıd, polad, söyüd, süd*…

25. Son sesi /h/ *(ه)*, /y/, /g/ ve /k/ *(ک)* ile söylenen kelimeler asli şeklinde olduğu gibi "ك" ile yazılır: ديک "dik", بيۆيوک *"böyük"*, کپه نک *"kepenek"*,

کیچیک *"kiçik"*, کۆلەک *"külek"*, هۆرۆمچەک *"hörümcek"*, چیچەک "çiçek", چۆرەک "çörek" vb.

26. Son sesi */ğ/ (غ),* /h/ *(خ)* ya da /g/ *(ق)* ile söylenen iki heceli kelimeler /g/ (ق) ile yazılır: *bulag, gaşıg, gatıg, gonag, yanag, papag, yarpag, ocag, torpag, uşag* vb.

27. Son sesi genellikle *"خ"* bazen de *"غ"* ile söylenen kelimeler *"خ"* ile yazılır: *-ۆوڕنۆخ "vurunuh-"*, *قازاخ "gazah"*, *-داڕیخ "darıh-"* gibi (1987a: 42).

28. Son sesi /c/, /ç/, /j/, /ş/ ile söylenen sözler /c/ ile yazılır: *agac* "ağaç", *gılıc* "kılıç", *dinc* "dinç", *géc* "geç", *güc* "güç", *sac* "saç" vb.

29. İki veya çok heceli sözlerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz, tek heceli sözlerin ise son ünsüzü daha çok /y/ *(ێ)*, kısmen de /g/ *(گ)* ile söylenen sözler /y/ *(ێ)* ile ya da /g/ *(گ)* ile yazılabilir: *dügme / düyme, düğü / düyü, iğne / iyne, değirmen / deyirmen, eğlence / eylence, igirmi / iyirmi* (TT yirmi), *göğerti / göyerti, gögerçin / göyerçin* (TT güvercin), *gög / göy* (TT gök), *çiğ / çiy, ciğer / ciyer…*

Ancak: *igid* "yiğit", *meger, eger, nigaran* gibi sözler /g/ *(گ)* ile yazılır, /y/ *(ێ)* ile yazılmaz.

30. Uluslararası kelimeler dilimizin bünyesine uygun kaynaklardan alınır ve telaffuzlarına göre yazılır.

Bir kavram için birkaç karşılık olursa onların tercihi halkın zevkine ve yazarların kabulüne bağlıdır:

Jeneral / general, gitar / *gitare*, biyoloji / *biyologia*…

31. Son hecesi *[-öv], [-öy]* ya da /-ö/ ile söylenen kelimeler *[-öv]* ile yazılır: *bilöv, bitöv, kesöv*…

32. Heceleri çoğu zaman *[-ov]*, bazen *[-av]*, *[-oy]* ya da /-o/ şeklinde söylenen kelimeler *[-ov]* ile yazılır: *alov, buhov, kovun, dovşan, ov, ovmak, ovuc, ohlov, pilov…*

33. Farsçadan alınan [-stan] eki ile ülke isimleri yapılır. Ekin önüne gelen yardımcı ünlü genellikle ses uyumuna girmektedir: Dağıstan, Hindistan *Muğulustan* "Moğolistan", *Kürdüstan* "Kürdistan" gibi (1987a: 43).

34. {-GAn} eki geniş ünlü ve ses uyumuna göre iki şekilde yazılır: yapışkan, dövüşken, çalışkan, sürüşken, vurulgan, deyingen.

[-kan], [ken] tonsuz ünsüzle bitenlerde, [-gan], [-gen] tonlu ünsüzle bitenlerde kullanılır.

[-agan] ekinin diğer görünümleri de *[-egen] / [-eyen]*'dir: *çalagan, güleyen / gülegen.*

35. {-kI} ve {-kIn} ekleri tonsuz ünsüzle biten kelimelere gelir: bitki, bıçkı, seçki, pusku, taşkın, bitkin, ötkün…

{-gI} ve {-gIn} sonu tonlu olan kelimelere gelir: çalgı, sevgi, vurgu, bulgu, kızgın, gergin, yorgun, süzgün…

Hamid Nutki, ünlü ve ünsüzlerin bu özelliklerini verdikten sonra Türkçenin karakteristik özelliklerinden biri olan ses uyumuna da değinmiştir. Bu konuyu genel olarak "ahenk kanunu" adı altında değerlendirmiştir.

Büyük Ünlü Uyumu: "Bir kelimenin ilk hecesinde kalın veya ince bir ünlü olduğuna göre o kelimenin bütün ünlüleri kalın veya ince olur".

Bu kalınlık ve incelik bakımından seslerin (yani damak seslerinin) uyumuna "büyük ünlü uyumu" denir (1987a: 28).

Küçük Ünlü Uyumu: "Bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunan dar ünlüler kendilerinden önce gelen hecede düz veya yuvarlak (dudaksıl) bir ünlü varsa düz veya yuvarlak olur."

Bu dudak seslerinin uyumuna "küçük ünlü uyumu" denir.

Ses Uyumu: Dilbilimciler, "dudak sesleri ve damak seslerinin ses uyumu"nu birleştirerek, tek kural halinde açıklamışlardır. Buna "ahenk" ya da ses uyumunun genel kuralı" adı verilmiştir:

"Bir kelimenin bütün ünlüleri kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından ilk hecenin ünlüsüne uyar. O kadar ki, ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü olan bir kelimenin ikinci veya daha sonraki bir hecesinde geniş ya da düz bir ünlü olabilir ve ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur".

Hamid Nutki, küçük ünlü uyumunun daha iyi anlaşılması için şu formülü önermiştir: "Yuvarlak ünlülerden sonra; dar yuvarlaklar ya da geniş düzler gelir" (1987a: 28).

Yukarıda verdiği bilgilerden sonra bir ünlünün hangi ünlüden sonra gelebileceğini gösterdiği bir tablo hazırlamıştır. Bu tabloyu aşağıda veriyoruz.

/a/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/ı/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/o/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi
/u/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi
/e/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/i/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/ö/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi
/ü/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi

Tablo 1. Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo (1987a: 29).

/a/ sesinden sonra: *garga, galın, gargalar, galınlıg, ada, alma*.

/ı/ sesinden sonra: *gırğı, gırag, gıragdan, gırğılar*.

/o/ sesinden sonra: *odun, odunlug, otag, olmag*.

/u/ sesinden sonra: *Guru, ulduzlu (yıldızlı), gurulug, gulag*.

/e/ sesinden sonra: *Elek, deri, emek, elekçi, deriler, emekte, eldeki*.

/é/ sesinden sonra: /e/ sesi ile aynıdır.

/i/ sesinden sonra: *dilim, çiçek, dilimlemek, çiçeklik, bilik, bileğim*.

Bu kurala uymayan kullanımlar da vardır: *"alov", "armud", "buzov"* gibi (1987a: 29).

2.2. Alfabe Üzerine

"Dilimizde 34 asli ses vardır. Bunları göstermek için Arap yazısından alınan alfabemizde seslerimizin yarısı kadar, yani 17 ana harf vardır: ا, ب, ح, د, ر, س, ص, ط, ع, ق, ك, ل, م, ن, و, ه, ى" (1987a: 8). Bunlar Arap harflerinin temel işaretleridir. Arap alfabe sisteminde harflerin sayısı seslerin sayısından daha az olduğu için bir harf birkaç sesi karşılayabilir. Hamid Nutki bu duruma şu örneği vermiştir: "Mesela ح işareti hem ح'yi, hem ج'yi, hem de خ'yı yazmak için kullanılırdı" (1987a: 8).

Arapçada her sese karşılık bir işaret kullanmak Suyutî'nin bildirdiğine göre ilk kez Abdülmelik bin Mervân'ın emriyle Ebü'l Esved ed-Düeli tarafından başlamıştır (1987a: 8). Eskiden beri pek çok araştırmacı yazıda ünlülerin gösterilmesi için çalışmalar yapmıştır. Ünlülerin yazıda gösterilmesi gerektiğini savunanlardan birisi de büyük dâhi El Bîrûnî'dir. El-Saydalâ adlı eserinin bir bölümünde bu konuya değinir. Ona göre ünlü seslerin yazıda gösterilmesi, harflerin noktalarını koymak kadar önemlidir ve bunları terk etmeyi Arapçanın afeti olarak görmektedir (1987a: 15-16). Abbasi halifesi Memûn döneminde ünlülerin yazıda gösterilmesi meselesi

üzerinde durulmuştur. İlhanlı döneminin büyük veziri Hoca Reşîdüddîn Fazlullah "Tensuhane me İlhani"sinde bu konuya değinir. O, "ünlüler uygun bir şekilde düzenlenirse Çince adların okunması bile mümkün olacağı fikrini dile getirir". Mirza Feth Ali Ahundzade de yazı hakkında görüşlerini (رسم جدید الخط ایرانی حیرات) sunmuş, ancak Tahran ve İstanbul'un ilgisini çekememiştir. Bunların yanı sıra alfabede yeniliklerin gerçekleşmesi ve yazıda ünlülerin gösterilmesi konusunda Mirza Melkum Han, Mirze Yusuf Han Müsteşar-ud-Dövle ve Ağa Yahya Zakaya da adı geçen isimlerdendir. Alfabede yenilik yapma düşüncesine karşı bu alfabeyi tamamen bırakarak Latin alfabesine geçmek ya da yeni bir alfabe düzenlemek isteyenler de olmuştur (1987a: 16). Ancak Hamid Nutki bu düşüncenin aksine yaklaşık, bin yıldır kullanılan Arap alfabesinin terkedilmesinden yana değildir. Arap harfleri üzerinde bir takım yenilikler yaparak, bu alfabeyi Türkçenin ses özelliklerine uygun hale getirmeye çalışmış ve yeni işaretler önermiştir.

Bu işaretler okumanın kolaylaşması için kullanılmıştır. Arap alfabesi pek çok ülke tarafından kullanılmaktadır. Dolayısıyla her ülkenin farklı ses özelliklerini karşılayabilmek için bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu ses özellikleri Arapçanın asli unsurları olmadığından, Arap alfabesinin bünyesindeki harflere bir takım eklemeler yapılarak karşılanmaya çalışılmıştır. Harflere eklenen noktaların yanı sıra bazı diyakronikler de harflerin doğru okunabilmesi için yardımcı olmaktadır. Bu diyakronik işaretler şunlardır: Fetha: ـَ, kesre: ـِ, damme: ـُ, sükûn: ـْ, ◌ٔ, medd: ~, şedde: ـّ, hemze: ء ve tenvinler: ـًـٍـٌ gibi (1987a: 8).

Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesi için Arap alfabesine uyan, anlaşılır ve kolay ezberlenir diyakritikler seçmiştir. Bunlardan alıntı kelimelerde asli şekilde yazılan şedde *"ّ"* ve tenvin *"ـً"*; eskiden beri Arapça ve Farsça alfabelerde kullanılan hemze (ٔ); Arap alfabesinde *"۷"* (7) ve *"۸"* (8) rakamlarının küçük görünümleri *"ـّ/ ـً"* ile eskiden damme (zamme) *"ـُ"* ve yine eskiden cezim (ya da sükûn) *"ـْ"* olarak kullanılan işaretler bugün bazı harflere eklenerek okumayı kolaylaştırmaktadır (1987a: 10). Medd *"~"* işareti, *"ا"* harfinin üzerine gelerek /a/ *"آ"* sesini karşılar. İkinci bir görevi ise *"ی"*, *"و"*, *"ه"* harflerine gelerek, /y/, /v/, /h/ seslerini vermektir. *"ـّ"*; küçük

bir *"ٖ"* harfine benzeyen bu işaretin görevi ise *"ى"* ile birlikte kullanılarak /i/ sesini karşılamaktır (1987a: 11).

Arap alfabesi üzerinde yenileme çalışmaları yapan "ıslahatçılar" için öncelik ünlülerin nasıl gösterileceğini belirlemektir. Hamid Nutki "ıslahatçıların" bu konuda aldığı kararları "Mukayese Cetveli"nde göstermiştir. Şemseddin Sami'nin "Kamus-ı Türkî"de yaptığı çalışmaları "Kamus"; "Maarif Umumiyye Nezareti Telif ve Tercüme Kütüphanesi" tarafından basılan "Türkçe Alfabe"de alınan kararları "Türkçe alfabe"; farklı neşriyatların kullandığı yazı tarzı,"çeşitli neşriyatta"; Ali Gürçaylı"nın bir şiirini kapsayan ünlüleri yazma kılavuzunda ele alınan bilgiler "Gürçaylı"; Savalan'ın "Apardı Seller Saranı" adlı eserinde verdiği bilgiler "Sara"; Dr. Muhammed Taki Zehtabi'nin "Ana Dilimizi Nece Yazak?" adlı teklifi "Zehtabi"; Doğu Türkistan'da kabul edilen Uygur Türklerinin yazılı ifade aracı olan Arapça-Türkçe yazı mukayese cetvelinde "Türkistan" olarak ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin, mukayese cetvelinde ünlüleri gösterdiği alfabeyi yazımıza ilave ettik. Mukayese cetvelinde bu yazı "bizim alfabe" olarak ele alınmıştır (Mukayese cetveli, şekil: 20/01; 1987a: 17).

Sesler	Kamus	Türkçe Alfabede	Çeşitli Neşriyatlarda	Gürçaylı
/a/	آـا	آـا	آـا	آـا
/e/	آـه	أـه	اـه	اـه
/é/		اِ	ائ	ائ
/ı/	اپ ـی	اپ ـی	اپ ـی	يْ ـیْ
/i/	اپ ـی			اپ ـی
/o/	اوَ ـوَ	اوَ ـوَ	(Kısmen)ئو او ـو و	او ـو
/ö/	اۆ ـۇ	اۆ ـۇ		ئو ـۇ
/u/	او ـو	اوَ ـوَ		اۆ ـۇ
/ü/	اوَ ـوَ	اۆ ـۇ		اۇ ـۇ
/v/	و	و		و
/h/	ه	ه	ه	ه
/y/	ى	ى	ى	ى

Tablo 2a. Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.

Sara	Zehtabi	Türkistan	Bizim Alfabemizde
ا آ	ا آ	ئا ـا	آ ـا ـا
اَه	اَه	ئەَ ـه	اَ ـه ـه
ائَ ـئ	ئَ ـى		ائَ ـئ ـئَ
يَ ـىَ	يِ ـىْ	يَ ـيِ	يِ ـيْ ـىَ
يِ ـى	يِ ـى	ئى ـى	يِ ـيِ ـىَ
اۆ ـۇ	اۆ ـۇ	ئۇ ـو	اۆ ـۇ ـۇ
ئۇ ـۇ	اۇ ـۇ		ا ـۇ ـۇ
اُ ـۇ	اُ ـۇ	ئُ ـۇ	اُ ـۇ ـۇ
او ـو	اۆ ـۇ		اۆ ـۇ ـۇ
و	و	ۋ	وَ
ه	ه	ه	ه ـه ـه
ى	ى	ي	يِ ـيْ ـىَ

Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo (1987a: 18-19).

Azerbaycan Türkçesinde kapalı /é/ sesi ile birlikte 9 ünlü ve 25 ünsüz ses bulunmaktadır. Türkçenin doğru okunması ve anlaşılması için bu ünlülerin yazıda mutlaka belirtilmesi gerekmektedir. Arap alfabesinde ünlü seslerini okutabilecek ا, و, ى ve ه harfleri ise bu iş için yetersiz kalmaktadır. Hamid Nutki, Türk dilinin Arap alfabe sistemiyle yazıldığında, hata ve şüpheye yer bırakmamak için bu alfabeye yeni işaretlerin eklenmesini doğal bir süreç olarak görmektedir (1980c: 6). Yukarıdaki tablodan hareketle bizde incelememizde ünlülerin yazıda gösterilmesi meselesine öncelik veriyoruz. Hamid Nutki bu tabloda ünlülerin yazıda gösterilmesi, diğer bir adıyla alfabenin "vokalizasyon"u için yapılan çalışmaları göstermiş ve sonunda kendi teklifini sunmuştur. Hamid Nutki ünlülerin gösterildiği "mukayese cetvelini" yorumlarken şunlara dikkat etmiştir:

1. Hece sonundaki /e/ sesinin durumu: Hece sonunda /e/ sesini göstermek için ه harfi uygun bulunmuştur. Ancak bu harfin hece sonunda /h/ sesini de karşılaması bazı sorunlara yol açabilir.

2. Hece sonundaki /ı/ sesinin durumu: "çeşitli neşriyatlar" ve "Zehtabi" bölümlerinde hece sonundaki /ı/ sesi herhangi bir ek almaksızın ى ile karşılanmıştır. Ancak bu harf /y/ sesini de karşılamaktadır.

3. Hece sonundaki /i/ sesinin durumu: "Çeşitli neşriyatlar", "Kamus" ve "Gürçaylı" ve "Sara" bölümlerinde hece sonundaki /i/ sesi /y/ sesini de karşılayan ى ile gösterilmiştir.

4. Hece sonundaki /o/ sesinin durumu: "Gürçaylı"da hece sonundaki /o/sesi için özel bir işaret kullanılmamış ve /v/ sesini de karşılayan و ile gösterilmiştir.

5. Hece sonundaki /u/ sesinin durumu: "Kamus"ta hece sonundaki /u/ sesi için özel bir işaret kullanılmamış ve /v/ sesini de karşılayan و ile gösterilmiştir.

6. Hece sonundaki /ü/ sesinin durumu: "Sara"da hece sonundaki /ü/ sesi için özel bir işaret kullanılmamış ve /v/ sesini de karşılayan و ile gösterilmiştir.

Hamid Nutki, yuvarlak ünlülerin و harfi ile gösterilirken mutlaka işaretleri ile yazılması gerektiğini savunur. Aksi halde bu işaretsizliğin alfabenin fonetik düzenini bozacağını söyler (1987a: 20). Bu durum diğer ünlü sesleri gösteren ه

ve ى harfleri için de geçerlidir. Hamid Nutki, alfabeyle ilgili teklifini sunarken tüm bu çalışmaları göz önüne almış ve bu çalışmalarda gördüğü eksikleri tamamlamaya çalışmıştır. Hamid Nutki'nin önerdiği ünlü sesleri temsil eden harfler aşağıda ele alınmıştır:

1. /a/: ا

Kelime başında آ, diğer durumlarda ve tek yazıldığında ا/ ـا şekillerinde yazılır: آی, آز, اواش ایار (1987a: 24).

2. /e/: ەَ

Bu ses genellikle yazılmaz. Ancak açık hecelerde kelime tek heceli ise bu ses ه/ ـه ile yazılır: نه, به- Ancak bağlaç olan "ve" tek heceli bir kelime olsa da sadece وَ ile yazılır. Çok heceli kelimelerde, ilk heceden sonra gelen açık hecelerde bu ses ه/ـه ile yazılır: یەرلەر, چەکمەجەگەیگەلەر Kapalı hecelerde kural gereği bu ses yazılmaz. Ancak okumada herhangi bir hata ve tereddüt söz konusu olursa /e/ sesi ه/ـه ile yazılır. Örnek: هەلوا "halva", بەرکَ "bırakmak". /e/ sesi kelime başında ا/ile başka yerlerde ve tek olarak ه ile gösterilir. Hece ortasında ya da sonunda yazılan "ه" harfi kendinden sonra gelen harf ile ayrı yazılır (1987a: 22).

3. /é/: یَ

Kapalı /é/ sesi kelime başında ئِ, kelime ortasında ـئـ ve kelime sonunda ـئ şeklinde yazılır (1987a: 21). Hamid Nutki, Yunan-Latin kökenli vb. alıntı kelimelerde bu sesin nasıl yazıldığını maddeler halinde açıklamıştır:

a. Kelimelerin ilk hecesindeki /é/ sesleri yazılmaz. Örnek: تئوریزم, تئودولیت, تئوراس vs.

b. Ancak kelimenin başında geliyorsa ا/ harfi ile gösterilir. Örnek: ائیرا, ائیل, ائیراس, ائیرادوَ

c. /é/ sesi çok heceli kelimelerin herhangi bir hecesinin başında geliyorsa sadece ئـ ile yazılır. Örnek: ئیدئال, ئیرئوت

d. /é/ sesinden sonra ünlü gelirse, /é/ sesi ئـ ile gösterilir: تئاتئوژی, تئوریل, ئیدئال, ئورئال vs.

e. Bunların dışında kalan diğer kelimelerde ise /é/ sesi ـئ ile gösterilir. Örnek: پارتیئه زنئی, فرانسئون vs. (1987a: 21).

4. /ı/: ىَ

Hamid Nutki /ı/ sesini kelime başında ىِ kelime ortasında ىِ kelime sonunda ىْ ve tek olarak yazıldığında ise ىَ harfi ile göstermiştir: سِاىِىْقِىْدِغىَ ىِخْ vs. (1987a: 23).

5. /i/: ىِ

Hamid Nutki, /i/ sesini kelime başında ىِ ortasında ىِ sonunda ى, tek olarak yazıldığında ise *"ىِ"* harfi ile göstermiştir. Ayrıca bu sesin yazımında özellikle alıntı kelimelerdeki *[ia], [ie], [ié], [ii], [io], [iö], [iu], [iü]* ve *[iy]* ses terkiplerinin sadece *"ى"* ile yazıldığını belirtir: تِصفِيه پِيلُوْ قِيمِتحِيلُه راديُو, اِدِيى شِئُوالِيه vs. Türkçe ve tamamen Türkçeleşmiş olan kelimeler söylendiği gibi yazılmalıdır (1987a: 21).

6. /o/: ۆ

Hamid Nutki /o/ sesini kelimenin başında اۆ/kelimenin ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında ۆ / نۆ şeklinde gösterir: دۆنۆ سِىْۆق, اۆخ, اۆد (1987a: 23).7. /ö/: ۈ

Hamid Nutki /ö/ sesini kelime başında اۈ, kelime ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında ۈ harfi ile gösterir: بِىْۆک سِىْزِمک, دِىْزِمک گِىْۈده (1987a: 23).

8. /u/: ۇ

Hamid Nutki /u/ sesini kelime başında اۇ, kelime ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında ۇ / نۇ harfiyle gösterir: ىِۇدا, اۇزۇن, اۇجا Alıntı kelimelerde *[ua]* (Fransızcada *[oi]* yazılan diftong) sesi sadece ۇ ile yazılır: پِۇان فِرانسِۇاب ۇرژۇا (1987a: 23).

9. /ü/: ۆ

Hamid Nutki /ü/ sesini kelimenin başında اۆ, kelimenin ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında ۆ harfi ile gösterir: اۆزوم, اۆچ, اۆره ک (1987a: 22-23).

Farsçada da aynı durum yaşanmış ve bazı harflere noktalar ekleyerek Arapçada bulunmayan, ancak Farsçanın bünyesinde bulunan bazı seslerin yazıdaki harf karşılığı elde edilmiştir. Buna örnek olarak ر sesine üç nokta eklenerek yapılan ژ harfi verilebilir. Türkçede de bu durumla karşılaşılmaktadır. Farsçaya uyum sağlayan Arapçaya özgü ث, ح, ص, ض, ط, ظ, ع, ق harfleri Türkçenin ses yapısına uymamaktadır. Öte yandan Arap alfabesinde bu harflerin ses karşılığını verebilen başka harfler de mevcuttur:

ک, ت, ز, ه, س Türkçeye uyum sağlamayan bu seslerin asırlar boyu sadece kalın ünlülerle kullanıldığı bilinmektedir. Ne var ki, bu harflerin hangi ünlülerle yazılacağı bir kurala tabi değildir. Bu tamamen asırlar boyu kazanılan tecrübeler sonucu gerçekleşen bir durumdur. Hamid Nutki buna "katır" ve "otak" kelimelerinin yazılışı üzerinden örnek vermiştir. Ona göre alfabeyi sadeleştirmeye çalışırken *اوطاق, قاطیر* gibi yazımının yanlış olduğunu, doğrusunun *اتاق* ve *قاتیر* olması gerektiğini savunan bir düşünce sistemi hatalıdır (1980c: 6-7). Bu yazım henüz ünlü sesleri birbirinden ayıran işaretler kullanılmazken okumada kolaylık sağlamıştır. ط, ص ve ق kalın /t/, kalın /s/ ve kalın /k/ olarak kabul edilip bu harflerin bulunduğu hecelerdeki ünlüler kalın okunmuştur. ت, س ve ک harfleri ise ince /t/, ince /s/ ve ince /k/ olarak bulunduğu hecenin ünlüsünü ince olarak okutmuştur. Hamid Nutki bu konuyla ilgili "Bize göre, yazımızda ünlülerin işaretleri (diyakritikleri) genel olarak benimsendiği vakit artık ت harfinin yanında ط harfine gerek kalmayacaktır. Aynı şekilde bu durumda olan ص için de geçerlidir" der (1987a, 31).

Ayrıca eskiden "sağır kef" ile yazılan art damak /n/ sesinin bugün Güney Azerbaycan Türkçesinde bir harf karşılığı yoktur. Bu ses bazı lehçelerde bulunmakla birlikte yazıda özel bir harf ile gösterilmez. Ancak tarihsel metinlerde ve bazı lehçelerde ڭ ile gösterilebilir (1987a: 31). Bu bilgilerin dışında bazı ünsüzlerin doğru okunabilmesi için "˜" işaretinden yararlanılmıştır. Özellikle ünlü seslerin yazımında kullanılan و, ی ve ه harflerinin üzerine getirilen bu işaret ile /v/, /y/, /z/ ünsüzleri temsil edilmiştir. Yine, kalın /g/ sesi ile telaffuz edilen ق harfine getirilen bu işaretle kalın /k/ (/*q*/) sesi temsil edilmiştir (1987a: 32-33). Hamid Nutki, ünsüz sesleri alfabede şöyle göstermiştir:

1. /b/ sesi ب ile yazılır: *قاب, بیر, بیلا*
2. /p/ sesi پ ile yazılır: *سپ, پیک, پیلاق*
3. /t/ sesi ت, ط ile yazılır: *خط, اوطاق, طوق, چای, گی, آت, تب, یز*
4. /d/ sesi د ile yazılır: *قولاد, دده, درمان*
5. /m/ sesi م ile yazılır: *آدام, سامان, ماقی*
6. /n/ sesi ن ile yazılır: *سن, گنج, یش, نار*
7. /l/ sesi ل ile yazılır: *گؤزل, یاجی, ه*

8. /r/ sesi ر ile yazılır: *بېرىپ، رەھىم*

9. Ön damak /k/ sesi ك ile yazılır: *كەلگۈسى، كىچىك*.

10. Ön damak /g/ sesi گ ile yazılır: *گۈل ئارگىيا گۈزەل*.

11. Art damak /k/ sesi ق ile yazılır: *قولايلىق ۋاقىت*.

12. Art damak /g/ sesi ق ile yazılır: *قىزىقارلىق، قالماق*

13. /f/ sesi ف ile yazılır: *ھەرىپ ئالفاۋىتى*.

14. /v/ sesi ۋ ile yazılır: *ۋەدە، ئۆگىنىش ۋاقتى*

15. /s/ sesi س، ص ile yazılır: *ئاساس، ئەسەر، خاسلىق*.

Arapça alıntı kelimeler doğrudan yazıldığı için bu alfabede ث harfi de bulunmaktadır: *ئىراسات، ئەرەبچە*.

16. /z/ sesi ز ile yazılır: *ئاز، ئەزىز، قىزىق*

Buna göre ذ، ض ve ظ harfleri de alfabede yerini alır: *ئالاقىلەشتۈرۈش، ئاددىي ئۆگىنىش، ئەزا*

ئەرز، ئەزا، ئەزالىق، ئەزىز، ئەزىزلەش، ئەزىم.

17. /ş/ sesi ش ile yazılır: *ئاشخانا، ئىشلەپچىقىرىش*.

18. /j/ sesi ژ ile yazılır: *ژۇرنال، ژۇرنالىست*.

19. /c/ sesi ج ile yazılır: *جان، جۇڭگو، جۇڭگوچە*.

20. /ç/ sesi چ ile yazılır: *چاي، چۈشلۈك*.

21. */x/* ya da */h/* sesi خ ile yazılır: *خاتا، خاتىرە، خەت*

22. */ğ/* sesi kalın olduğu için غ ile yazılır: *باغ، بوغۇز، غەلىبە*

23. /h/ sesi kelime başında ھ، ortasında ھ hece sonunda ھ، tek olarak ھ ve alıntı kelimelerde asıllarındaki gibi yazılır. Buna göre ح harfi de alfabede yer alır: *ھاۋا، ھاجەتخانا، ھەرىپ ح ف*

/h/ sesini gösteren ھ، ھ، ھ، ھ harfleri iki yönden /e/ sesini gösteren ە / ە harflerinden ayrılır:

/e/ sesini temsil eden ە / ە harfi ayrı yazılır. Ondan sonra gelen harflere bitişik yazılmaz. /h/ sesini gösteren ھ، ھ، ھ، ھ harfleri ise kendinden sonra gelen harflerle bitişik yazılır. "ە" sesi üzerine küçük bir medd işareti alır.

24. /y/ sesi ى ile yazılır: *ئۇيغۇرچە، ئۆيلەش*.

/y/ sesini /ı/ ve /i/ ünlülerinden ayıran üzerindeki küçük medd işaretidir.

Bunların dışında ön damak /k/ sesi ile biten kelimelere ince ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde bu ön damak /k/ sesi /y/ olarak okunur. Bu durum yazıda başta گ ile karşılanırdı. Ancak daha sonra [gy] sesini temsil edecek bir " گ " harfi kullanılmaya başlandı: ئۇرەگىندە، چۈرەگى، مگر، ئگر gibi.

25. Alıntı kelimelerdeki ع ve "hemze" herhangi bir değişikliğe uğramadan yazılır. Latin alfabesinde bu ses "apostrof (ʻ)" ile gösterilir: معجم, علوم, طلاع (1987a: 30-44).

2.3. Yazım Kuralları Üzerine

Günümüzde İran coğrafyasında resmî alfabe sistemi olarak kullanılan Arap alfabesi çeşitli Türk toplulukları tarafından uzun yıllar kullanılmıştır. Bugün de İran'da yaşamakta olan Türkler tarafından kullanılmaktadır. Buna rağmen Arap alfabe sisteminin Türkçenin seslerini karşılamakta yetersiz olduğu da bilinmektedir. Hamid Nutki, Varlık dergisinin pek çok sayısında bu konuya değinmiştir. Özellikle ünlülerin yazıda gösterilmesi için yapılması gereken yenilikleri belirlemek ve halkın kullanımına sunmak için çalışmalar yapmıştır. Sonuçta yeniden düzenlediği, Türkçenin ses yapısını daha iyi yansıttığını düşündüğü alfabeyi yukarıda verdik. Ancak bunun öncesinde yazımda görülen karışıklıklardan bahsetmedik. Burada öncelikle bu karışıklık sorununu ele alacağız. Ardından Hamid Nutki'nin belirlediği yazım kurallarını açıklayacağız.

Hamid Nutki alfabe için bir teklif sunmadan önce Arap alfabesiyle basılan Türkçe eserlerde yazımla ilgili bazı sorunların olduğunu belirtmiştir. Bu sorunlardan ilki "dilimizin ünlülerini ayrı ayrı gösterme zorluğunun sebep olduğu sorunlar"dır. Diğeri ise "konuşma dili ile edebî yazı dili arasındaki farklılık yüzünden çıkan sorunlar"dır (1982: 3). Bu sorunlar Türkçenin doğru yazılmasını ve okunmasını engellemektedir. Nitekim Türkçede dört çeşit hece sistemi bulunmaktadır. Her hecede mutlaka bir sesli harf olmak zorundadır. Hamid Nutki bu heceleri; tam açık hece (örneğin; ana, iki), tam bağlı hece (örneğin; yaz), açık hece (örneğin; baba) ve bağlı hece (örneğin; on, aç) olarak açıklamıştır. Bunların yanında bazı Türkçe kelimelerde iki ünsüz harf yan yana gelmektedir: yoğurt, dört, kurt, ört- vs. (1981b, 5). Yazıda kelimelerin doğru anlaşılması için hecelerin sonunda ve başında bulunan ünlülerin doğru okunması gerekmektedir. Bu amaçla alfabeyi yeniden düzenlerken Hamid Nutki'nin kendi deyimiyle "vokalizasyon"a oldukça önem verilmiştir. Böylece konuşma ve yazı dili arasındaki farklılık

ortadan kaldırılmak istenmiştir. Bu amaçla Arapçada kullanılan hareke sistemi yerine ا, و, ی, ه harflerinin kullanılması uygun görülmüştür.

1920'li yıllardan itibaren ünlüler bu dört harfle (ا, و, ی, ه) gösterilmeye başlanmıştır (1982b: 4). Ancak yazımdaki sorunlar hala devam etmektedir. Türkçede /a/ sesini okutan ا, hece başında آ şeklinde gösterilmiştir. Bu harf yabancı kelimelerde uzun /â/ olarak okunurken, Türkçe ve tamamen Türkçeleşmiş alıntı kelimelerde kısa okunmuştur (1982b: 4-5). /o/, /u/, /ö/, /ü/ sesleri yazıda و ile gösterilmekteydi: اوتوز "otuz", اوجوز "ucuz", اورتو "örtü", اوتو "ütü". Bu harf, Arapça ve Farsça kelimelerde bulunan /û/ sesini de karşılamaktaydı: آمو *"âhû"*. /ı/, /i/ ve yine Arapça ve Farsçada bulunan /î/ sesi ise *"ی"* ile gösterilmekteydi: ایکی "iki", قیز *"gız"*, اجتماعی "içtimaî". Ayrıca Arapça kelimelerdeki "elif-i maksureler" de ی ile yazılmaktaydı: مصطفی "Mustafa", معنی "mana". Kelimelerde ه harfi hece sonunda sadece /e/ sesini değil /a/ sesini de okutmaktaydı: گیجه *"géce"*, باشقه "başka". (1982b: 5) Kapalı /é/ sesi ی ile gösterilmekteydi: دیمک *"démek"*. Kelime /u/ ve ü/ sesleriyle bitiyorsa bu sesler yazıda و ile değil ی ile gösterilirdi: گوردی "gördü", اوتوردی "oturdu" (1982b: 6). Her ne kadar kolay okumayı sağlama adına hareke yerine *"ا, و, ی, ه"* harfleri kullanılsa da yeterli olmamıştır. Bu sistemde birçok sese karşılık sadece bir harf kullanmak zorunda kalınmıştır. Bu karışıklığın ortadan kalkması için yazıda birliğin sağlanması gerekmekteydi.

Diğer Türk topluluklarında da Latin alfabesine geçmeden önce /ö/ ve /ü/ seslerini yazıda göstermek için ۇ/ۈ diyakritiği kullanılmaya başlandı. /o/ ve /u/ sesleri için de او kullanılmaktaydı. Ancak bu kullanım herkes tarafından benimsenmiş bir kural değildi (1982b: 8). Hamid Nutki /ö/ sesinin ئو ile gösterilmesinin karışıklığa yol açacağını düşünmekteydi. Yazıda و ile gösterilen ünlülerden sadece /ö/ hem ۇ, hem de hemze yayı ئ ile gösterilmekteydi. Bu durum alfabenin kendi içinde bir uyumsuzluğa yol açmaktaydı. Ayrıca bu işaret, /é/ sesinde ئى şeklinde de kullanılıyordu. Son olarak hece başında ئو ortasında ise ۋ şeklinde yazılan bu harf hemze yayı iken birden hemze vavı olmaktaydı. Tüm bu karışıklıklardan dolayı Hamid Nutki /ö/ sesi için او diyakritiğinin kullanılmasını önermiştir (1982b: 12). Bunların yanı sıra kalın ünlüler Arap alfabesinde bulunan kalın ünsüzlerle (ط, ص vb.), ince ünlüler ise ince ünsüzlerle (ت, س) yazılmaktaydı (1982b: 8).

Yazıyı daha okunaklı kılan diyakritik işaretler tespit edilip kullanılana kadar bu yöntemden yararlanıldı.

Hamid Nutki, Türkçenin fonetik, morfolojik ve tarihi – an'anevi prensipler üzerine kurulmuş bir dil olduğunu belirtmektedir. Ona göre, fonetik prensipte kelimeleri oluşturan sesler yazıda gösterilmelidir. Yani kelime nasıl telaffuz ediliyorsa o şekilde de yazılabilmelidir. Morfolojik prensip ise bir kelimenin farklı telaffuz şekillerinden dilin yapısına ve gramerine en uygun olan edebî telaffuzun seçilmesidir. Alıntı kelimeler girdikleri dilin telaffuz ve grameriyle uyum sağladıktan sonra kullanılır ve bu kelimelerin asli telaffuzu unutulur. Bu morfolojik prensibin gereklerinden birisidir. Tarihi – an'anevi prensibe göre ise dil tarihi boyunca geçmiş dönemlerde uygulanan kuralların bugün de uygulanması gerekir (1987a: 40). Bu prensiplere göre, kelimeler edebî dilin telaffuzuna uygun yazılmalıdır. Ancak mahalli lehçelerde, folklorik eserlerde, hikâyelerde, oyunlarda, yansıma kelimelerde meydana gelen telaffuz şekilleri kuralların dışında tutulur. Sese dayalı dikkat edilmesi gereken bazı yazım kuralları şu şekilde belirlenmiştir:

1. Hamid Nutki'nin verdiği bilgilere göre ilk sesi /b/ ve /p/ sesleriyle söylenen kelimeler iki şekilde yazılmaktadır: *بس"bes", بایك"bike", بۆتۆ "bütov", بیجان"bican"* /b/; *پیتی"piti", پیشیك "pişik", پۆسقو "pusgu"* kelimeleri ise /p/ ile yazılan kelimelere örnek olarak verilmiştir (1987a: 42).

2. İlk hecesi hem /n/ hem de /m/ ile söylenen kelimeler *"ن"* ile yazılır: *نبار"anbar", قنبر"ganber", زنبیل "zenbil", سنبول"sünbül", شنبه"şenbe"* (1987a: 42).

3. Konuşma sırasında hecelerdeki ünsüzlerin yeri değiştirilerek söylenen kelimeler ağız özelliklerine uygun yazılır: *اسگیك"esgik", ایرلی"ireli", یانلیش "yanlış", کیپیك"kirpik", کۆلفت"külfet", گۆستەرمك"göstermek", ئاسگۆرمك "ösgürmek", چارپاز"çarpaz", چیلپاق "çılpag"* (1987a: 42).

4. Son sesi hem /d/ hem de /t/ ile söylenen kelimeler *"د"* ile yazılır: *بۆلود "bulud", قۆرد"gurd", دۆرد "dörd", یاشید"yaşıd", کند"kend", پالید"palıd"* (1987a: 42).

5. Son sesi /h/, /y/, /g/ ve ön damak /k/ sesiyle söylenen kelimeler *"ك"* ile yazılır: *دیك "dik", فەریك "ferih", بۆیوك "böyük", كەپەنەك "kepenek", كیچیك "kiçik", كۆلەك "külek", هۆرۆمجەك "hörümcek"* (1987a: 42)

6. Son sesi */ğ/, /ḫ/* ya da */ġ/* sesleri ile söylenen iki heceli kelimeler *"ق"* harfi ile yazılmalıdır: *بۆلاق "bulag", قاشیۆق "gaşıg", قاتیۆق "gatıg", قۆناق "gonag"* (1987a: 42).

7. Son sesi */ḫ/* ve */ğ/* sesleri ile söylenen kelimeler "خ" harfi ile yazılmalıdır: *-وورۆنوخ "vurunuḫ-", قازاخ "Gazaḫ", -داریخ "darıḫ-"* (1987a: 42).

8. Son sesi /c/, /ç/, /j/, /ş/ ile söylenen kelimeler "ج" ile yazılmalıdır: *ئاغاج "agac", قولیج "gılıc", دینج "dinc", گیج "gec", گۆج "güc", ساج "sac", چیچەك "çekic"* (1987a: 43)

9.Birden çok hecesi olan kelimelerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz, tek heceli kelimelerin ise son ünsüzü /y/ ve /g/ sesleri ile söylenen kelimeler *"ی"* ya da " **گ** " harfleri ile yazılmalıdır: **دۆگمە** / *دۆیمە "düyme",* **ئاگلنجە** / *دیرمان "deyirmen",* **دگیرمان** / *ئیینە "iyne",* **ئاپگنە** / *دۆیو "düyü",* **دۆگو** / *ئیرمی "iyirmi",* **گۆگرتی** / *گۆیرتی "göyerti",* **ئایگیرمی** / *ئیلنجە "eylence",* **گۆگرچین** / **چیگر** / *چیچەك "çiy",* **چیگ** / *گۆی "göy",* **گۆگ** / *گۆیرچین "göyerçin",* *جیەر "ciyer"* (1987a: 43).

10. Hamid Nutki, uluslararası kelimelerin Türkçenin ses ve gramer yapısına uygun kaynaklardan alınıp yazılması gerektiğini söyler: *ژنەرال "Jenéral / genéral", گیتار "gitar / gitare", بیۆلۆژی "biyoloji / biyologia"* (1987a: 43).

11. Son hecesi *[-öv], [-öy]* ya da */-ö/* şeklinde söylenen kelimeler *[-öv]* ile yazılmalıdır: *بیلۆ "bilöv", بوتۆ "bütöv", کسۆ "kesöv"* (1987a: 43)

12. Çeşitli hecelerinde çoğu zaman *[-ov]*, bazen *[-av], [-oy]* ya da */-o/* şeklinde söylenen kelimeler *[-ov] ile* yazılmalıdır: *ئالۆ "alov", بۆخۆ "buhov", قوون "govun", دۆشان "dovşan", ئۆ "ov", ئۆماق "ovmag", ئووج "ovuc", ئۆلۆ "ohlov", پیلۆ "pilov"* (1987a: 43).

13. Kelimelerde iki kez tekrarlanan ünsüzlerin ikisi de yazılmalıdır: *ئادیم "addım", یێددی "yéddi", سەككیز "sekkiz", دۆققۆز "dogguz", ساققال "saggal"* (1987a: 43).

14. Farsça [-stan] eki eklendiği gövdenin ünlüsüne uygun olarak /i/, /ü/, /ı/, /u/ yardımcı seslerinden birini almalıdır: داغىستان *"Dağıstan"*, هىندىستان *"Hindistan"*, مۇغۇلىستان *"Muğulustan"*, كۈردىستان *"Kürdüstan"* (1987a: 43).

15. [-gan], [-ken] eki tonsuz ünsüzle biten kelimelerde, *[-ğan]*, [-gen] tonlu ünsüzle biten kelimelerde yazılmalıdır: يېپىشقان *"yapışgan"*, دۆيۈشكەن *"döyüşken"*, ۋۇرۇلغان *"vurulğan"*, دېيىلگەن *"deyingen"*. Aynı durum *[-ağan], [-egen] / [-eyen]* ekleri için de geçerlidir: چالاغان *"çalağan"*, گۈلەيگۈل *"güleygül"*, گۈلەگەن *"gülegen"* (1987a: 44).

16. [-ki], [-gı] ve [-kin] ekleri tonsuz ünsüzle biten kelimeler ile yazılmalıdır: بېتىكى *"bitki"*, بىچقىنى *"bıçgı"*, سېكى *"séçki"*, پۇسقۇ *"pusgu"*, داشقىن *"daşgın"*, بېتكىن *"bitkin"*, ئۆتكۈن *"ötkün"*. *[-gi], [-ğı]* ve *[-gin], [-ğın]* ekleri ise sonu tonlu ünsüzle biten kelimelerle yazılmalıdır: چالغىنى *"çalğı"*, سۆيگۈ *"sevgi"*, ۋۇرغۇ *"vurğu"*, بۆلگۈ *"bölgü"*, قىزغىن *"gızğın"*, گەرگىن *"gergin"*, سۈزگۈن *"süzgün"* (1987a: 44).

17. Hamid Nutki, ikinci hecesindeki ünlü sesi hem /ı/, hem de /u/ ile söylenen kelimelerin iki şekilde yazılması gerektiğini söylemiştir: /ı/ ile söylenen kelimeler ئاغىنى *"ağı" (zehir)*, قارغىنى *"gargı"*, قاپىز *"garpız"*, يارپىز *"yarpız"*, پامبىق *"pambıg"*; /u/ ile söylenen kelimeler ise ئارمۇد *"armud"*, مازۇت *"mazut"* şeklinde yazılmalıdır (1987a: 44).

18. Hamid Nutki, iki heceli olup ikinci hecesinde dar ünlü olan organ adlarından, örneğin "alın", "ağız", "burun", "bağır", *"köğüs"*, *"garın"*, "oğul", *"gayın"* gibi kelimelerden sonra tamlama ekleri /-i/ ve [-in] geldiğinde, ikinci hecelerdeki dar ünlülerin yitirildiğini belirtmiştir: alnı, ağzının, burnuna, bağrından, *garnım*, oğlum, *gaynım* (1987a: 44).

19. *Gıvır, çevir, ayır, siyir, sovur* gibi fiil köklerine */-i/, [-ik], [-inti]* ve *[-im]* ekleriyle *[-il]* fiil eki geldiğinde ikinci hecedeki ünlüler yiter: *gıvrıntı, çevri, ayrı, siyrilen, sovrulma* (1987a: 44).

20. Hamid Nutki, tek heceli alıntı kelimelerde iki ünsüz arasına ى - /i/ ya da و - /u/ seslerinin getirilerek söylendiğini, ancak iki şekilde yazıldığını söylemiştir. Bunlardan ilki *emr, cebr, harf, hezn, hüsn, zulm, fikr* gibi tek ünlüsü olan kelimeler ئىمر, جەبر, ھەرف, ھەزىن, ھۈسن, زۇلۇم, پىكىر şeklinde yazılmalıdır.

İki ünlüyle söylenen ve iki heceli kelime olarak düşünülen kelimelerin ilk hecesindeki ünlü, /e/ ise sadece ikinci ünlü yazılır: ئەجىر, زەھەرخەند, شەكىل

قیچیر قیچیEğer kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/'den başka bir ünlü ise kelime halkın söylediği şekilde yazılmalıdır. Ancak kelime edebiyat ve bilim – fen terimi olarak kullanılırsa ilk hecedeki ünlü ses yazılmamalıdır: عؤمؤر "ömür", شؤخؤم "şuhum", مؤهؤر "möhür", عئیئب "ayıb", تؤخؤم "tuhum", قیایئر fikir" (+leşmek), ایئیئر "kibir" (1987a: 44-45).

Hamid Nutki'nin belirlediği yazım kurallarına göre ünlü ve ünsüz harfler bu şekilde yazılmalıdır. Ayrıca, Farsçada da kullanılan "ا، ب، پ، ر، ز، ژ، و" harfleri kendinden sonra gelen harf ile ayrı yazılmaktadır. /e/ sesini temsil eden ا ve ه harfleri ile /v/ sesini gösteren وَ /o/ sesini gösteren وُ /u/ sesini gösteren وِ /ö/ sesini gösteren وُ ve /ü/ sesini gösteren وَ harfleri kendinden sonra gelen harf ile ayrı yazılmaktadır (1987a: 46). Türkçede ünlü sesler gösterildiği için genel anlamda ayrı yazılan harfler yazımda daha çok kullanılmaktadır. Bununla birlikte dilde kolaylık ve anlaşılırlığın sağlanması için kelimelerin ve kelimeleri meydana getiren eklerin yazımında belli kurallar olmalıdır. Özellikle birleşik kelimelerin yan yana ya da bitişik yazılması meselesinin çözümü oldukça önemlidir.

Hamid Nutki, yan yana yazılan birleşik kelimeleri şu şekilde belirlemiştir:

1. Miktar, sayı ifade eden adlar yan yana yazılmalıdır: اوچبوجاق "üç bucak, üçgen", ایکی هجالی "iki heceliler" (1987a: 48).

2. Ad ve iyelik ekli kelimelerden meydana gelen sıfat ve zarflar yan yana yazılmalıdır: قطعه‌لر آراسی "kıtalararası", قوُرولتای‌اباغی "kurultay öncesi", دنیز کنارئ "deniz kenarı" (1987a: 48).

3. Ayrılma hal eki [+den] alan adlar ve isim fiil alan fiiller ile yapılan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: آنادان دوُغما "anadan doğma", دده‌دن قالما "dededen kalma" (1987a: 48).

4. Herhangi bir ek almayan iki addan türetilen kelimeler yan yana yazılmalıdır: قاینانا "kaynana", قاینات "kaynata", ساجاق "sacayak" (1987a: 48).

5. Ad ile sıfat fiilden yapılan kelimeler yan yana yazılmalıdır: سس‌بوُغان "ses boğan", تاخیل دؤیَن "tahıl döven", گون‌باتان "gün batan" (1987a: 48).

6. Ad ve ad fiilden meydana gelen birleşik adlar yan yana yazılmalıdır: یوُک داشیما "yük taşıma", پامیق‌تمیزله‌مه "pamuk temizleme", پوُلاد دؤکمه "çelik eritme" (1987a: 48).

7. Ad ve iyelik ekli kelimelerden meydana gelen kelimeler: آيافقى‌ابى “ayakkabı”, دۆنيا‌گۆرۈشۈ “dünya görüşü”, الياز‌مالى “el yazması” (Nutki, 1987a: 48).

8. Sıfat ve ad ile yapılan birleşik adlar yan yana yazılmalıdır: آغ‌قوشان‌اد “akçakanat”, قارا‌يازى“karayazı”, قارا‌يېكان“karadiken” (1987a: 49).

9. Birleşik yapılı sıfatlara [-lik] ekinin getirilmesiyle yapılan birleşik adlar yan yana yazılmalıdır: آغزى بۈتۈن‌لۈك “ağzıbütünlük”, علينجاپلىق “alicenaplık”, چۈخ مەعنالى‌لىق “çok anlamlılık” (1987a: 49).

10. Tek heceli kelimeler ile yapılan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: آغ‌سۇ“aksu”, ايلكباهار“ilkbahar”, صۇن‌باهار“sonbahar”, اۇن‌سۆز “ön söz”, صۇن‌سۆز“son söz” (1987a: 49).

11. İçerisinde “hane” ve “name” gibi Farsça asıllı kelime barındıran adlar yan yana yazılmalıdır: كتاب‌خانا“kütüphane”, بيانى‌نامه“beyanname”, وكالت‌نامه “vekâletname” (1987a: 49).

12. Sıfat ile ad birleşmesinden türetilen coğrafi adlar yan yana yazılmalıdır: آغشهر“Akşehir”, يېنى‌كند“Yenikent”, قارا‌چمن“Karaçemen”. Yer adları ikiden çok kelimeden yapılmışsa birleşik yazılmalıdır (1987a: 49).

13. İki adın birleşmesiyle yapılan coğrafi adlar yan yana yazılmalıdır: آرپا‌چاى“Arpaçay”, قۇناق‌كند“Konakkent”, داشكند“Taşkent” (1987a: 49).

14. Birleşik kelime şeklindeki özel adlar yan yana yazılmalıdır: محمد‌على “Muhammed Ali”, تپه‌گۆز“Tepegöz”, آلتۇن اۇردۇ “Altınordu”, قيزيل‌باش “Kızılbaş” (1987a: 49).

15. İçerisinde “oğlu” ya da “zade” vb. kelimeler bulunduran adlar yan yana yazılmalıdır: حسن‌اوغلو “Hasanoğlu”, داداشگيل“Dadaşgil”, آقازاده“Akazade” (1987a: 49)

16. Rütbe, lakap ve resmî hitap olmayan “mir”, “mirza”, “hacı”, “seyit”, “şah”, “sultan”, “ağa”, “bey”, “han”, “hanım” gibi kelimeler adın bir parçası sayıldığı durumlarda yan yana yazılmalıdır: مير‌بالا“Mir Bala”, ميرزه على “Mirze Ali”, حاجى‌بابا “Hacı Baba” (1987a: 49).

17. Ünlülere veya tonlu ünsüzle biten fiillere gelen *“ha”* ile yapılan kelimeler yan yana yazılmalıdır: وۇر‌هاوۇر “vur ha vur”, دئ‌هادئ “de ha de”, ياز‌هاياز“yaz ha yaz”. Eğer fiil tonsuz ünsüzle biterse *“ha”* yerine, ses

uyumuna göre /a/ veya /e/ yazılmalıdır: *باشدا باشئ*başa baş", *قاچا قاچ*"kaça kaç", *ايچه ايچ*"içe iç", *كسه كسك*kese kes" (1987a: 49).

18. Birleşik kelimelerden oluşan sıfatlar yan yana yazılmalıdır: *آغ ساچلى* "ak saç", *قيرقال ساقالى* "kır sakallı", *قيسا بويلى* "kısa boylu" (Nutki, 1987: 49-50).

19. Sıfat veya ad ile [-lı] eki almış sıfatlardan türeyen sıfatlar yan yana yazılmalıdır: *قونوقچاق جانلى*"konuksever", *ايسى قانلى*"sıcakkanlı", *اوزون بويلو*"uzun boylu" (1987a: 50).

20. "Az, beraber, çift, aynı, yarım, çok" gibi kelimeleri barındıran sıfatlar yan yana yazılmalıdır: *آز ايشلەنن* "az işlenen", *تەڭ حقلو*"eşit haklı", *چوق مانالى* "çok anlamlı" (1987a: 50)

21. Ad ile "verici / veren / verir; değiştirici / değişen / değişir; düzeltici / düzelen / düzeltir; edici/ eden / eder" ve bunların olumsuz görünümlerinden meydana gelen bileşik sıfatlar yan yana yazılmalıdır: *ضرر ويرجى* "zarar verici", *انسان سئور* "insansever", *بارىش سئور* "barışsever", *قوش قونماز* "kuşkonmaz", *قوش اوچماز*"kuş uçmaz", *كاروان گچمز*"kervan geçmez" (1987a: 50).

22. Yönelme hali eki alan kelimelerle yapılan sıfatlar yan yana yazılmalıdır: *عقل ايەمەز*"akla yatmaz", *باشا دوشمز*"başa düşmez", *گونەباخان* "günebakan" (1987a: 50).

23. İyelik eki almış ad ve sıfattan meydana gelen sıfatlar: *آغزى بوش*"ağzı boş", *الى آچيق*"eli açık", *باشى بوش*başıboş" (1987a: 50).

24. Sıfatı pekiştirmek için kelimenin ilk hecesine /m/, /p/ sesleri getirilerek yapılan heceler kelimeye bitişik yazılır: *بۇمبوز*"bomboz", *بۇمبوش* "bomboş", *قپاقارا*"kapkara" (1987a: 50).

25. {-lI}, {-sIz}, {-cI} gibi eklerin özel isimlere eklenmesiyle meydana gelen sıfatlar yan yana yazılmalıdır: *پاريسلى*"Parisli", *نيل سيز*"Nil'siz", *فرويدچو* "Froidçi" (1987a: 50).

26. Bazı birleşik fiiller yan yana yazılmalıdır: *گۇرەبيلمك*"görebilmek", *يازابيلمك*"yazabilmek", *باقاقالماق*bakakalmak" (1987a: 50).

27. [-(i)di], [-(i)miş], ise, [-(i)ken] ve "ile" hem ayrı hem de kendinden önce gelen kelimeyle birleşik yazılabilir: *گۇزل دى / گۇزلايدى*"güzel idi / güzeldi", *اوخويا جاق دى / اوخويا جاقايدى*"okuyacak idi / okuyacaktı", *آلير ايسه آلىرايسەا* "alır ise / alırsa", *يولداش دا يولداشلا*"yoldaşlar ile / yoldaşlarla", *قاچارايكن*

قاچارکن / قاچارکن“kaçar iken / kaçarken”, گلسه‌یمیشگلسه‌یمیش gelse imiş / gelseymiş”. (Nutki, 1987: 50-51).

28. Ad ve “bir” kelimesi ile yapılan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: الیبیر(الیبیر) “el birliği”, سؤزبیرسؤزبیر“söz birliği”, دیلبیریدیلبیر(دیلبیر) “dil birliği” (1987a: 51).

29. Ad ve iyelik eki almış başka bir adın yan yana gelmesiyle oluşan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: آدیم‌باشی “adım başı”, آیاق اوستو “ayaküstü”, دوداقآلتی“dudak altı”, گؤزآلتیگؤزآلتی gözaltı”, الاوستو“el üstü” (1987a: 51).

30. ایاخودایاخود“yahud”, نه‌یئیکی‌نه‌یئیکی *“neinki”*, هابئله “*habéle*”, حالبوکی “hâlbuki”, هرگاه *“hergâh”*, هرچند *“herçend”*, چونکی“çünkü”, یعنیکی‌یعنیکی *‘yain ki”* edatları yan yana yazılmalıdır (1987a: 51).

Hamid Nutki’ye göre ayrı yazılan birleşik kelimeler şöyledir:

1. Çok kelimeli kişi adı ile kurulan yer adları ayrı yazılmalıdır: بلوارشیخ محمد خیابانی“Şeyh Muhammed Hıyabanî Bulvarı” (1987a: 51).

2. Sıfat ve ayrılma eki alan ad ile yapılan sıfatlar ayrı yazılmalıdır: قوللی قوللی“koldan kuvvetli”, قولدان گوللوقولدان گوللو“koldan güçlü”, دیلدن ایتی *“dilden iti”* (1987a: 51).

3. Sayılar ayrı yazılır: اون بئش “on beş”, یوز اوتوز بیریوز اوتوز بیر“yüz otuz bir”. Senetlerde sayılar yan yana yazılmalıdır (1987a: 51).

4. Kesir ve sıra sayıları ayrı yazılmalıdır: اوتوز یئدینجی “otuz yedinci”, بیر اوچده “üçte bir”, اون بئشاون بئش “onda beş” (1987: 51).

5. Yönelme hal eki alan ve miktar sayılarından yapılan zarflar ayrı yazılmalıdır: بیر بئشبیر بئش bire beş”, بیر یوزبیر یوز bire yüz” (1987a: 52).

6. İlk kelimesi işaret zamiri olan birleşik kelimeler ayrı yazılmalıdır: بو آیبو آی“bu ay”, بو ایلبو ایل“bu yıl”, اوگوناوگون “o gün”, اوساعاتاوساعات “o saat” (1987a: 52).

7. Soru zamirleri ayrı yazılmalıdır: نه اوچوننه اوچون“ne için”, نه جورنه جور“ne tür”, نه‌یمیشی نه‌یمیشی“ne gibi” (1987a: 52).

8. Yardımcı fiil alan kelimeler ayrı yazılmalıdır: قبول ائه مک“kabul eylemek”, تشکیل ائتمک teşkil etmek”, طعنه وورماق *“ta’ne vurmag”* (1987a: 52)

9. Bağlaçlar ayrı yazılmalıdır: ایشی‌نی مهارت و دقتله گؤرمک زیمیر İşi maharet ve dikkatle görmek lazımdır” (1987a: 52).

10. Bağlaçlar ayrı yazılmalıdır: *ئبلەکی* böyle ki", *دا ئبنۆ* bununla da", *ده ئبنۆگۆره* buna göre de", *ویا* "veya", *یا دا* "ya da" (1987a: 52).

11. Edatlar ayrı yazılmalıdır: *داشکیمی* "taş gibi", *بۆندنبری* "dünden beri", *ئیندیمتک* şimdiye dek", *ئبگۆنۆنتکین* bugüne değin", *اۆنۆن اۆچون* "onun için", *ر یۆزه قده* yüze kadar" (1987a: 52).

12. Soru eki [-mi] ayrı yazılmalıdır: *گۆردۆنۆز مو؟* gördünüz mü?" ve *ئبریزه مگئده کسیز؟* Tebriz'e mi gideceksiniz?" (1987a: 52-53).

13. Türkçede "ki" bağlacı bulunma hal eki, yer ve zaman zarfları ile nispet zamirine geldiğinde bitişik yazılmalıdır: *ائوده کی* evdeki", *بۆقالق کی* "önceki", *بیزیم کی* bizimki". Ancak edat olan "ki" ve Farsçadan alınmış olan bağlaç "ki" ayrı yazılmalıdır: *اۆقده یۆرۆلدوم کی* "o kadar yoruldum ki", *علی خاک اۆل کی خدا مرتبه نی ئیلیه* "Hak ol ki, Hüda mertebeni eyleye âli" (Ruhî) (1987a: 53).

14. Seslenme ünlemleri ayrı yazılmalıdır: *آه بهارن گۆزل* "ah! Bahar ne güzel" (1987a: 53).

Yazıda bazı kelimelerin arasına kısa çizgi de konulmaktadır. Hamid Nutki, kısa çizginin kullanıldığı yerleri bu şekilde belirlemiştir:

1. Birbirine yakın, uzak ya da zıt anlamlı kelimelerin arasına kısa çizgi konulmaktadır: *آغیز بۆرون* "ağız burun", *آد سان* "ad san", *آلیم ـ صتیم* alım satım" (1987a: 53).

2. Aynı kelime tekrarlandığında: *داش ـ داش* "taş taş", *ئۆپ تۆپ* top top", *جیوَ ـ جیوَ* "civciv" (1987a: 53).

3. Sıfat ve addan oluşan ikilemelerde: *ئایری سئچکیلیک* "ayrı seçkilik" *امین امانلیق* "emin amanlık" (Nutki, 1987: 53-54)

4. Aynı kavramı ifade eden kelimeler: *قهوه رستوران* kafe restoran", *تئاتر سینما* sinema tiyatro".

5. Ölçü birimlerini bildiren kelimeler: *قرام قالۆری* gram kalori", *ساعت کیلۆوات* kilovat saat".

6. Yönleri bildiren adlar: *جنوب ـ غرب* "güneybatı", *جنوب ـ شرق* "güneydoğu".

7. Siyasi görüş, tarihi olay, kurum vs. adlarını ifade eden sıfatlar: *قۆروش و اجماعیه* "icma kabile kuruluşu".

8. Siyasi partilerin, ideolojilerin ve savunucularının adlarını bildiren kelimeler: دمۆکراسی - سۆسیال "sosyal demokrasi", نەتەوەیی سۆسیالیزم "nasyonal sosyalizm"…

9. Çeşitli kelimelerden yapılan coğrafi adlar: ئاتا ما ئال "Alma Ata", ئامۆ - دەریا "Amuderya", ئایرەس - بۆئینوس "Buenos Aires".

10. "Don", "sen", "fon" ile kurulan özel adlar ve aile adları: دۆن کیشۆت "Don Kişot", دۆن - خووان "Don Huvan", سن سیمۆن "Saint Simon"…

11. İki özel addan meydana gelen ve soy bildiren adlar: ریمسکی قۆرساقۆف "Rimsky Korsakof"…

12. Özel adlara ek geldiği zaman, karışıklık ihtimali olursa ekten önce kısa çizgi konulur: سەوینچ - ە دەیم "Sevinç'e dedim", من ڕۆما - نی گەڕم "ben Roma'yı gördüm", (ben o romanı okudum).

İkilemelerden oluşan sıfatlar:

1. Aynı sıfatın tekrarlandığında: balaca balaca "tatlı tatlı", یومرو یومرو "yumru yumru", لەپە لەپە "lapa lapa", پیس پیس "pis pis"…

2. İki kelimeden oluşup benzerlik ya da renk bildiren sıfatlar: قیرمیزی - قوند "koyu kırmızı", ئاڵتون - ساری "açık sarı", ئاڵ - ئاڵوان " rengârenk". (Nutki, 1987: 54)

3. Yakın, uzak veya zıt anlamlı sıfatlar: ناسراو - ناسیاو "adlı sanlı", هەرمۆڵی - هەڵمی "elmalı armutlu", زیندەوەری - زیندوو "etli canlı", خراپەی باشە "iyi kötü"…

4. Karşılıklı alaka, münasebet bildiren sıfatlar: فەرهەنگی تورکی - فارسی "Türkçe Farsça Sözlük", بولگار - مەجەر هاوڕێیەتی "Bulgar Macar müzakereleri", زاوا - خەزوورە کێشەی "kaynana gelin davaları"…

5. /î/ nispet eki vb. gibi eklerden yapılan sıfatlar: زانستی - ئەدەبی - وتار "ilmî edebî makale", مێژوویی - کۆمەڵایەتی - ڕووداو "tarihî-içtimaî olay", ئابووری - سیاسی "siyasal ekonomik", گرێکۆ - ڕۆمەن "grekoromen"…

6. İki ve daha fazla addan meydana gelip bütün bir anlayış bildiren, arasına "ve" bağlacı konulabilen sıfatlar: ددان - لۆچ - هەناسەی "diş dudak ünsüzleri", زانستە کۆمەڵایەتی - ئەدەبی "Dil-Edebiyat Fakültesi", بازرگانی - پیشەسازی "ticaret-sanayi merkezi"…

Sayılar:

1. Belirsizlik bildiren miktar sayıları: ایکی - اوچ "iki üç", اون - اون بئش "on on beş", الی - آلتمیش "elli altmış" vs.

2. Sayılar rakamlarla yazıldığında sayılara koşulan eklerden önce kısa çizgi konur: ساعات ۲۳ - دن صونرا "gece saat 23'den sonra", ۶ نی گئچه ده "6'yı 5 geçe", ۱۹۱۴ - نجو باشلایان ایختیلافلار "1914'de başlayan ihtilaflar", ۲۰ نی ۳ - به بؤلونمه ین "20, 3'e bölünmez".

3. Rakamlardan sonra tertip, rütbe ve dereceyi gösteren {+IncI} eki ve onun varyantları yazıda "نجی", "نجو" şeklinde gösterilir ve sayıdan sonra kısa çizgi koyulur: ۵ نجی "beşinci", ۶ نجی "altıncı", ۳ نجو "üçüncü", ۱۰ نجو "onuncu". (Nutki, 1987: 55)

4. Bir veya iki rakamlı sayılar harflerle (kelime biçiminde) yazılır: سالونومیز - یئتمیش متر اولماسی "salonumuzun büyüklüğü yetmiş metrekaredir", ۳۵۷۵ - ه یاخینلاشیر "fakültemizin öğrenci sayısı 3575'e yaklaşır". (Nutki, 1987: 61)

Kitap sayfası ve ciltlerini, dergi, telefon, sokak numaralarını gösteren sayılar rakamla yazılır: ص ۲۴ "s. 24", ص ۲۲۰ - ۲۱۰ "s. 210-220", ج ۳ "c.3", تلفون ۲۲۸۷۳۰ "telefon 228730", کوچه ۴ "sokak 4"

Birbirini izleyen sayılar rakamla yazılır. بوگون ۸ قلم، ۱۶ دفتر، ۱ پاک (سیلگی)، ۵ کتاب آلدیم "bugün 8 kalem, 16 defter, 1 silgi, 5 kitap aldım".

Hint-Avrupa dillerinin aksine cümleye rakamla da başlanabilir: "yüz altmış öğrenci sınava girdi" ve "160 öğrenci sınava girdi" örneklerinde olduğu gibi. Her iki yazılış da doğrudur. (Nutki, 1987: 61)

Yaklaşma ve tahmin bildiren sayılar harflerle yazılır: یوزقده رقم اشاچی وار سالونده بیر یئرلیک "salonda bin iki yüz kadar izleyici var". (Nutki, 1987: 61)

5. Günün zamanını (ayrıntısıyla) gösteren sayılar rakamla, bütün zaman parçaları harflerle yazılır: بوگون قطار اوچده گلیر "bugün tren üçte gelir", معلم ۹:۳۰ یا دا ۹/۳۰ - ده صنیفده اولاجاق "öğretmen 9.30'da sınıfta olacak". (Nutki, 1987: 62)

6. Derece gösteren adlar ve sıfatlar harflerle yazılır: درسیمیز فاکولته نین اوچونجو مرتبه ده سالوندا اولاجاق "dersimiz fakültenin üçüncü katındaki salonda olacak", ایلک مکتبی ایکینجی لیکله بیتیردی "ilk mektebi ikincilikle bitirdi", مجلسین بئشینجی توپلانتیسی "meclisin beşinci toplantısı".

Sıra sayılar kısaltılarak gösterilirse rakamla yazılır: *١ نجى* "1'inci", *٢ نجى* "2'inci", *٣ نجو* "3'üncü".

Askeri birlikler de rakamla gösterilir: *٦ نجى اوردو* "6. ordu", *٨ نجى آى / فگ* "8. alay".

7. Hafta ve ayı zaman bakımından belirten sayılar harflerle yazılır: *آوروپا دلبئش فت هفتا دم* "Avrupa'da beş hafta kaldım".

8. Tarihlerde gün aydan sonra gelirse harfle, aydan önce gelirse rakamla yazılır: *بابام نيسانك اونبشنده گلهجك* "babam Nisan'ın on beşinde gelecek", *قارداشمدن ١٥ نيسان تارهلى بر قرت آلدم* "kardeşimden 15 Nisan tarihli bir kart aldım", *رمضانك ايكيسى* "Ramazan'ın ikisi", *٢ رمضان* "2 Ramazan", *ايلولك اوتوزى* "Eylül'ün otuzu", *٣٠ ايلول* "30 Eylül".

9. Mali, bilimsel ve teknik sahalarda sayılar rakam olarak yazılır. Örneğin: *٢٤ / ٣٤٥* "24 / 345", *٥٠ x ٣٥٠* "50 x 350.

10. Haber ya da genel raporlarda "binler", "milyonlar" gibi büyük rakamları bölümlere ayırarak hem yazı, hem de rakamla gösterirler: *١٤ مليون ٨١٢ بين ٣٠١ تومن* "14 milyon 812 bin 301 tümen".

11. Art arda gelen sayıların ilki harfle diğeri rakamla yazılır: *اوتوز ايكى ٣٤٠ كشيلك طياره* "otuz iki adet 340 kişilik uçak", *قيرخ سكز ٥٠٠ قيمتنده قاچاق پول* *"gırh sekkiz 500 gıranlıg pul"*.

12. Birleşik kelime şeklindeki sayılar harf ya da rakamla gösterildiğinde kısa çizgi ile yazılır: Örneğin: *٥١ لك بر قادين* "51'lik bir kadın", *يدى ياشنده بر اوغلان* "yedi yaşında bir oğlan" (Nutki, 1987: 62).

Sıfat ve Zarflar:

1. [-mez] ekli sıfat-fiillerden meydana gelen sıfat ve zarflar: *بيتمز تكنمز* "bitmez-tükenmez", *دينمز سويلمز* "dinmez-söylemez".

2. Kelimenin önüne /m/ sesi getirerek ya da damak ünlüsünü dudak ünlüsüne çevirerek yapılan ad, sıfat ve zarf tekrarları: *آز - مآز* "az maz", *قورا قارا* "kara kuru", *ازوك - بوزوك* "ezik büzük", *شئى - مئى* "şey mey"… (Nutki, 1987: 55-56).

3. Tek başına yazıldığında bir anlam ifade etmeyen ya da farklı anlamlar taşıyan ad, sıfat ve zarf tekrarları: *آددا بودا "adda budda"*, *قارما - قاريشيق* "karma karışık", *قونوم قوشو* "konu komşu", *دئدى قودو* "dedi kodu".

Zarflar:

1. Aynı kelimenin tekrarıyla yapılan zarflar: *آغیر - آغیر* "ağır ağır", *آدیم - آدیم* "adım adım", *وراق - وراق* "vırak vırak", *آز - آز* "az az", *آخشام - آخشام* "akşam akşam", *بئش بئش* "beş beş".

2. Çeşitli anlamlar taşıyan kelimelerden meydana gelen zarflar: *آز - چوخ* "az çok", *آچیق آیدین* "açık aydın", *الله بلله* "öyle böyle", *زور گوج* "zor güç".

3. Belli bir anlama sahip olan ancak cümle içerisinde farklı anlam taşıyan ya da anlam taşımayan kelimelerden meydana gelen zarflar: *آچ - آچیق* "aç acına", *داعوآ-شاواسیز "dava - şavasız"*, *سایئر بایئر "sayır - bayır"*, *اوزادی - اوزون* "uzun uzadı".

4. Aynı kelimenin tekrarıyla meydana gelen ve "/-e/" eki alan zarflar: *باشا - باش* "baş başa", *یوزباق یوزاباغا* "yüz yüze", *قارشی قارشییا* "karşı karşıya".

5. /-e/ zarf fiil ekini alan kelimenin tekrarı ile yapılan zarflar: *باخا باخا* "baka baka", *قاچا قاچا* "kaça kaça", *بیلمه بیلمه* "bile bile".

6. [-den] ayrılma eki alan iki kelimeden yapılan zarflar: *آزدان - چوخدان* "azdan çoktan", *آلتدان آلتدان* "alttan-alttan".

7. İlk kelimenin [-den], ikinci kelimenin /-e/ hal ekini almasıyla yapılan zarflar: *آخشامدان - آخشاما* "akşamdan akşama", *آچیقدان - آچیغا* "açıktan açığa" (Nutki, 1987: 56).

Fiiller:

1. Zarf fiil eki alarak tekrarlanan kelimeler kısa çizgi (-) ile yazılır: *باشلار - باشلامаз* "başlar başlamaz", *دایانماز - دایانار* "dayanır dayanmaz", *گلمز - گلر* "gelir gelmez".

2. *[-ıb]* zarf-fiil ekini alan fiiller: *یازیب یارادماق* "yazıp yaratmak", *گئدیب گلمک* "gidip gelmek", *دورماق - اوتوروب* "oturup durmak" (Nutki, 1987: 57).

Farsçaya göre kurulmuş tamlamalarda */i/* ya da *[-yi]* eklerinin yerine kısa çizgi konulur: *غیر - عادی "gayr - adî"*, *ضد بشر "zıdd-ı beşer"*.

Tekrar edilen kelimelerin alıntı bir söz vasıtası ile kullanılmasından meydana gelen kelimeler: *ال - به - ال "el – be - el"*, *آی - بیا - آی "ay - ba -ay"*, *جد - لدر - جد "cedd - ender - cedd"*, *سر تا سر "ser-te-ser"*.

Seslenme ünlemleri ile yapılan ikilemelerde: *های - های* "hay - hay", *به به - به "be - be"*, *پپه پپه "pe - pe"*, *اوی - اوی "uy - uy"*, *ها - ها - ها "ha - ha - ha"*...

Ayrıca tek başına yazılan eklerin başında kullanılmaktadır: له- [-le], جک- [-ecek], دن- [-den].

Tırnak ve parantez içerisinde yazılan kelimelerden sonra artırılan ek tırnağın dışında ve önüne "-" işareti konularak yazılır: *ونق هرا ما ینداوی یسی -"ددق وق ود".*

..فشی الدر "نخیناس جاسی نخوای ان" آدطی له چاپ الی موش دور

Kısa çizgi ile yazılan birleşik kelimenin ilk bölümü önceki satırda, ikinci bölümü ise sonraki satırda yazılırsa, bir kısa çizgi önceki satırın sonuna, diğer kısa çizgi de sonraki satırın başına konulur:

سنینهٔ ما-	*شباهت-*	*سوقیال-*
تئاتر	*لفظی*	*هوقرات*

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı (Nutki, 1987: 57)

Alıntı kelimeler:

Alıntı kelimeler, dilbilgisi kurallarına kesinlikle uymak zorundadır. Bu tür kelimeler bir süre asli dilin özelliklerini taşır, sonra da kullanılacağı yeni toplumun telaffuz kalıbına uyar. Ünlü seslerin yazıda mutlaka gösterilmesi gerekmektedir. Ancak Farsça ile ortak olan kelimeler bir süreliğine Farsça telaffuzuyla okunmuştur. Yine de alıntı kelimeleri telaffuza göre yazmak bazen doğru bir fikir olmaz. Bunun için alıntı kelimelerin ilk hecesini doğrudan yazarken, diğer hecelerini Türkçenin ses özelliklerine göre yazma yöntemi uygun görülmüştür: *مبارزه*"mübareze", *مستعمل*"müstamel", *مستطیق* "müstantik" yazılmalıdır, *مبارزه, مستعمل, مستطیق* yazımı doğru değildir.

Kısaltmaların yazımı:

1. Yazıda kullanılan kısaltmalardan sonuna nokta konur:.*الخ"İlh."* ("ila ahir" okunur), .*وس* "vs." ("vesaire" okunur).

2. Kısaltmalardan sonra sayı gelirse ya da herhangi bir nokta ile sıfırın karıştırılabileceği düşünülürse, o kısaltmalardan sonra nokta konmaz: Örneğin; *ج ۲, ص ۱۵۳*.

3. Tek başına söylenebilir bir kelime oluşturan kısaltmalardan sonra nokta konulmaz: Örneğin: *ناتو* "NATO", *یونسکو* "UNESCO", *یونیسف* "UNISEF", *فائو*FAO" gibi.

4. Alfabelerdeki harfler, kişilerin ilk ya da ikinci adlarının baş harfleri ise onların ardına bir nokta konulur: ت.اليۀ.اس.كى T. S. Eliot", جى.بى.بش "CBS", دى.ايچ. رنس "D. J. Lawrence"…

5. Peş peşe gelen harf adlarından oluşan kısaltmaların arasına kısa çizgi (-) konur ve sonuna nokta konulmaz: اس.آر.اس, اى.بى.سى.بى.بى.اوخ.اس.بى.اس…

Ayrıca:

1. Geniş ünlüyle biten gövdelerde /i/ sesli eklerin tesiri ile vücuda gelen darlaşma hadisesi yazıda gösterilmez: گلمەيەجك، دارىيان،سطيتيەيە denildiği halde, bu fiiller böyle yazılır: گلمەيەجك، دارياني،ياستمەيە

2. Edebî tenkit ve teknik yazılarda uzun ya da kısa ünlüleri belli etmek için uzun ünlülerin üzerine "-" işareti getirilir. Hamid Nutki buna örnek olarak Fuzuli'nin aşağıdaki beyitini vermiştir:

حيف ارەغم صلمآ مرقورو آغاجى
كيفى ايدىزكيا آمين آ اولزمشور

"Fuzuli"

2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine

Diller daima gelişim ve değişim halindedir. Bu durum en çok kelime hazinesinde gerçekleşirken, gramer ve fonoloji bundan daha az etkilenmektedir (1985: 3). Dil yaşayan bir varlık olduğu için farklı dillerle etkileşime girmesi kaçınılmazdır. Hamid Nutki'ye göre zaman içerisinde bir dil pek çok farklı dilden kelime alabildiği gibi, pek çok farklı dile de kelime verebilmektedir. Türkçe yaşadığı yüzlerce yıllık süreçte farklı dillerden birçok kelimeyi bünyesine katmıştır. Bunu bazen bir ihtiyacı karşılamak için bazense günün modasına ayak uydurmak için yapmıştır. Ana dilinde kullanılmasına rağmen benzer anlamlar taşıyan yabancı kelimelerin dile sokulması konuşma ve yazıda bazı sorunlara sebep olmuştur. Günlük hayatta bu kelimeleri konuşmayan yerli halk yabancı alıntıların çok fazla kullanıldığı eserleri anlamakta zorlanmış, hatta okuyamamıştır. Bu alıntıların yazıda gösterilmesi de bir kurala bağlı olmadığı için karışıklıklara sebep olmuştur. Hamid Nutki, kimliğin korunması için yapılması gereken ilk işin Türk dilinin gelişmesini ve yabancı unsurlardan arındırılarak sadeleştirilmesi gerektiğini

savunur. Bu amaçla Varlık dergisinde çıkan yazılarında bu konuyu fazlasıyla ele almıştır.

Hamid Nutki ihtiyacımız olan kelimeyi önce yaşayan ve konuşulan dilin mevcut hazinesinden aldığımızı söyler. Daha sonra ise edebî ve bilimsel mirasımızdan yararlanırız. Son olarak ise dilin kelime türetme kabiliyetinden yaralanarak kelime köklerine ekler getiririz (1984: 10).

Dilde bulunan yabancı kelimeler atıldıktan sonra oluşan boşluğu doldurmak için Türkçenin imkânlarından faydalanarak yeni kelimelerin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla Hamid Nutki kelime yapma yöntemlerini üç bölümde açıklamıştır.

Bunlardan ilki leksik yöntemdir. Hamid Nutki leksik yöntemi 6 farklı yolla açıklamıştır. Bunlar sırasıyla:

1. Dilin lehçe ve şivelerinden yararlanılması.
2. Diğer dillerin "kelime hazinesi"nden yararlanılması.
3. Kelimelerin yeni anlamlar kazanması.
4. Fonetik terkibin değişmesi.
5. Türemiş kelimelerin basit kelime olması.
6. Birleşik kelimelerin basit kelime olması.

Hamid Nutki, edebî dilin gelişmesinde lehçe ve şivelerin önemli bir role sahip olduğunu düşünür. Lehçe ve şivelerden alınıp edebî dilde kullanılan kelimeler dilin karakteristik özelliklerini de göstermektedir (1985: 4). Yerel lehçelerden alınan kelimeler usta yazar ve şairler tarafından edebî yazı diline sokularak halkın ortak kullanımına sunulmalıdır. Bu şekilde halk tarafından kullanılmayan birçok kelime yeniden canlandırılmış olur (1985: 6).

Hamid Nutki, dilin kendi bünyesinden alınan kelimelerin hangi lehçeden alındığını belirlemek için iki yöntem bulunduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki yazar ve şairlerimizin dilini "sözcük" bakımından incelemek ve yine yazar ve şairlerimizin kullandığı kelimelerden sözlükler düzenlemektir. İkinci olarak ise dilimizin tüm lehçelerini araştırarak bu lehçelerin sözlüklerini hazırlamaktır (1985: 6).

Hamid Nutki, kelimelerin bazen zoraki bir asimilasyon ile başka bir dile aktarıldığını söyler. Yine de kelimelerin dilden dile geçmesini sağlayan en önemli unsurun sosyal ve kültürel ilişkiler olduğunu düşünmektedir. Bu

durum dilin kelime hazinesini zenginleştiren bir faktör olarak geçmişte olduğu gibi bugün de devam etmektedir (1985: 6). Yabancı dillerden alınan kelimeler özelliklerini kısmen yitirerek yeni dilin bazı özelliklerini alır. Fonetik değişikliğe uğradıktan sonra yeni dilde leksik bir birim olarak kullanılabilir (1985: 7). Bu tür kelimelere "kopyalama" da denmektedir. Türkçeye kopyalanan kelimeler ünlü seslerin çokluğu yüzünden ses değişimine uğrayarak Türkçeye uyum sağlamaktadır. Hamid Nutki kopyalanan kelime ve ifadeleri iki gruba ayırmıştır: kültürel unsurlarla dile giren kelimeler ve dildeki boşlukları dolduran kelimeler (1985: 7-9).

Hamid Nutki, "kültürel unsurlarla dile giren ve hiçbir boşluğu doldurmayan kelimeleri" de iki grupta ele almıştır. Bunlardan ilki iki dilli bireylerin yabancı dilden kopyaladığı kelimelerdir. Hamid Nutki bu kelimeleri üstün kabul edilen dilden alındığını ve ihtiyaç fazlası olduğunu söyler. Bu kelimelerin telaffuz yönünden değişmediğini belirtir. Hamid Nutki ikinci grubu ise "karıştırmak" olarak ele almıştır. Eğer birey bir dili herhangi bir vasıta olmadan da anlayabiliyorsa ana dilinde konuştuğunda bile yabancı kelimeler ve kavramlar arasında ilgi kurabilir. Dildeki boşluğu doldurmak amacıyla kopyalanan kelimeler ise hazmedilerek dilin bünyesine uygun bir şekle bürünür. Hamid Nutki, Arapça, Farsça, Fransızca gibi birçok dilden alınan kelimelerin Türkçenin yapısına uyum sağlayarak dildeki bir boşluğu, bir ihtiyacı karşıladığını ifade eder (1985: 9-10).

Hamid Nutki kopyalamanın farklı yöntemlerini de açıklamıştır. Dolaylı kopyalama yönteminde yabancı bir dilden kelime alınmaz. Burada yerli dildeki kelimelerin anlamı genişler. Bu anlam genişlemesi yabancı bir kelimenin kalıbıyla olur. Ona göre yeni kavramları açıklamak için yerli kelimelerin dolaylı yoldan kopyalanacak kelime ile küçük de olsa bir benzerliğinin olması yeterlidir (1985: 10). Diğer bir kopyalama yöntemi de tercüme yoluyla kopyalamadır. Tercüme yoluyla kopyalamada yabancı dildeki kelimeler ve tabirler teker teker tercüme edilir. Hamid Nutki buna örnek olarak gökdelen *skyscraper*, yıl dönümü *anniversary* gibi kelimeleri vermiştir. Diğer bir yöntem tabir yoluyla kopyalamadır. Tabir yoluyla kopyalamada kelimeler doğrudan alınmaz. Aksine yabancı kavramlar ile onları ifade edebilecek uygun yerli kelimeler yan yana kullanılır. Tabir –

tercüme yoluyla kopyalama da ise kelimenin bir kısmı tabir yoluyla alınırken diğer kısmı tercüme edilir (1985: 11). Terkip yoluyla kopyalamada terimin bir kısmı aynen alınır ve diğer kısmı da tercüme edilir. Bu parçalar terkip şeklinde bir araya getirilir. İkinci elden kopyalamada yabancı bir dil yerine yerel dile daha yakın bir dilden o kavramı ifade eden bir kelime alınır. Son olarak kısaltma vb. gibi yöntemlerle de kelimeler yapılabilir. Burada Avrupa dillerini taklit ederek kelimelerin baş harflerinden yeni kelimeler türetilebilir. Bazı millet adlarına [-stan] eki getirilerek ülke adları yapılır: Hindistan, Bulgaristan gibi. Bazı coğrafi adlar tercüme edilir, bazıları ise olduğu gibi alınır (1985: 12).

Hamid Nutki'ye göre anlam genişlemesine uğrayan kelimeler, telaffuzu ve yazımı zamanla birbirine benzeyen kelimeler, cins ve özel adlar vs. yeni anlamlar kazanabilir. O, en çok hayvan ve bitki adlarının özel ad olarak kullanıldığını söyler: Menekşe, Çiçek, Uğur, Aslan gibi (1986: 3). Özel adlardan cins adlar yapılabilir: okul yaşındaki Fuzulîler, Nizamîler… Bir özel ad başka bir özel adın yerine geçebilir: pul "para", "balıkların üzerinde bulunan parlak madde". Canlı ve cansız varlıkların hareketleri sonucunda anlam değişmeleri yaşanabilir: Ay kelimesinin hem dünyanın uydusu olan gök cismi hem de bu gök cisminin 30 günlük hareketi anlamına gelmesi gibi. Sıfatların ad olarak kullanılması ile anlamda değişiklik olabilir: güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırmak gerekir (1986: 4). Aynı şekilde adlar sıfat olarak da kullanılabilir. Bazense sıfatlar zarf olarak kullanılır. Keskin bıçak ve su keskin akıyor ifadelerinde "keskin" kelimesi ilk sıfat, daha sonra ise zarf olarak kullanılmıştır. Ancak "keskin" kelimesi her iki ifadede farklı bir anlam kazanmıştır. Kelimelerin yeni anlamlar kazanması terminoloji açısından oldukça önemlidir. Yabancı bir dilden alınan kelimelerde önce ses değişimi gerçekleşir. Hamid Nutki bu yöntemi fonetik terkibin değişmesi olarak açıklar. Bu, en çok eş sesli kelimelerin telaffuzunda görülmektedir. Hamid Nutki bu durumun her kavramın bağımsız olarak ifade edilme isteğinden meydana geldiğini ileri sürer: dağ / *tag* ve gör- / göz (görmek ~ gözükmek) kelimelerini örnek olarak verir (1986: 5-6).

Hamid Nutki yalın durumdaki bir kelimenin kök olarak bağımsızlığını yitirdikten sonra, ses değişimleri yaşayarak yeni ekler aldığını söyler.

Böylece eskiden kök olan kelime, artık yeni bir kelime gövdesi olur. Türk dilinde kelime bağımsızlığını yitirdikten sonra kök olma özelliğini de yitirmektedir. Bu durumdaki yapılar eklerle karışarak yeni bir kök olur. Burada Hamid Nutki "dağılmak, dağıtmak, dağıntı, dağınık" kelimelerini örnek vermiştir. Bu kelimelerin kökü olan **tāġı-* yapısı artık fiil olma özelliğini yitirmiştir. Dolayısıyla artık böyle bir kök yoktur (Gülensoy, 2007: 260; Nutki, 1986: 11). Hamid Nutki'ye göre Türkçede türemiş kelime köklerinin bağımsız bir kelime olarak kullanılması şarttır. Ancak Azerbaycan Türkçesinde türemiş kelime köklerinin bağımsız bir kök olma gücünü yitirmesiyle yeni kelimelerin yapıldığını da söylemektedir. Hamid Nutki bu durumu türemiş kelimelerin basit kelime olması şeklinde açıklar. Ona göre kelimelerin eskimesi, kelimelerde ses değişimlerinin yaşanması gibi durumlar kelime köklerinin bağımsızlığını yitirmesine sebep olmaktadır. Bu durumdaki kelimeler tarihteki rolünü tamamladıktan sonra basit bir yapıya dönüşür ve çağdaş dilde yeni bir kelime kökü olarak başka kelimelerin türetilmesinde kullanılır. Aynı kökten türeyen bazı kelimeler türemiş kelime olarak kalmaktadır. Bazı kelimelerde ise kök bağımsızlığını yitirerek basit kelime olarak kalıplaşmaktadır: *gır- > gırag, gırğı, gırma, gırov, gırh, gırtı, gırıntı, gırış, gırılmag.* Aynı kökten türeyen kelimelerin tamamında da kök bağımsızlığını yitirerek basit kelime olarak kalıplaşabilmektedir: ay - ık, ay - ıl -, ay - ır -. Bu kelimelerin kökü olan "ay-" fiili bugün kullanılmamaktadır. Bu kelimeler kalıplaşmıştır (1986: 13-15).

Hamid Nutki birleşik kelimelerin basit kelime olarak kullanılmasını ise şöyle açıklar. Bugün basit kelime olan bazı ifadelerin geçmişte birleşik bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Ona göre etimolojik çalışmalar sonucunda kelimeleri meydana getiren tarihi yapıları ve oluşum özelliklerini saptamak mümkündür. Günümüzde de kullanılmakta olan "ben" kelimesinin *"mu + yan",* "sen" kelimesinin ise *"su + yan"* yapılarından oluşan birleşik kelimeler olduğunu ileri sürmektedir. Aynı şekilde: *biz < bu + yüz, siz < su + yüz* örneklerini de verir (1986: 17).

Hamid Nutki'nin kelime yapımında başvurduğu ikinci yöntem morfolojik yöntemdir. O, morfemi, dillerde bulunan anlamlı basit unsurlar olarak adlandırır. Morfemler, tek bir sesten oluşabildiği gibi bir kelime de

olabilir. Bağımsız ve bağımlı morfemler olmak üzere iki gruba ayrılır. Aynı şekilde bağımlı ve bağımsız morfemler de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır (1986b: 7-8).

MORFEM	
Bağımsız Morfemler	Bağımlı Morfemler
a. Leksik Morfemler: Bunlar temel ve günlük hayatta kullanılan kelimeler: tarak, güneş, savaş, elma…	a. Çekim Morfemleri: Kelimenin sözlük anlamını yitirmeden temel ya da genel durumlarda "kök" olarak bildiğimiz bağımsız morfemlere eklenir ve bu kelimelerin gramer durumlarını bildirmeye yardım eder: ev + ler, gör - ür, kişi + nin…
b. Gramer Morfemleri: Türkçede bağımsız bir gramer morfemi yoktur.	b. Yapım Ekleri: Yeni kelimelerin yapılmasında yardım eder: demir + ci, güzel + lik…

Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo (Nutki, 1986b: 8)

Hamid Nutki kelimeyi "tek başına anlamlı olan ya da cümle kuruluşunu sağlayan yapılar" olarak tanımlar. Türkçede kelimelerin, son ekler yardımıyla oluşturulduğunu ifade eder. Kelime köklerini ise "ek ya da başka bir gramer unsuruyla türememiş yapılar" olarak adlandırır. Türkçede kelime kökleri genellikle tek hecelidir: göz, yaş, yol, ak. Bunun dışında iki ve üç heceli kelime kökleri de bulunmaktadır: çiçek, ağaç, gövde, bacanak, kaburga, bağırsak. Türkçede ek almayan ve gramer kurallarına uymayan yabancı alıntılar da kök sayılmaktadır. Kelime kökleri ad ve fiil kökleri olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Hamid Nutki, bazı kelime köklerinin hem ad, hem de fiil kökü olarak ortak bir kullanım alanına sahip olduğunu düşünmektedir: tat ~ tat-, göç ~ göç- gibi. Ekler ses uyumuna göre köklere bağlanarak fonetik bir birlik sağlamaktadır. Ekler bazı kelimelerde hal, nispet, durum, zaman, şahıs gibi "gramer" birliği sağlayarak kelimeler arasında ilgi kurmaktadır: kardeş + im ev + den gel - di. Ayrıca isim ve fiil köklerine bağlanan ekler bu köklerin anlamlarında bir takım değişiklikler meydana getirerek yeni kelimeler de türetir. Bu tür eklere yapım eki denmektedir: ağız + lık, vatan + daş (1986b: 9-11). Hamid Nutki, her eşya ve hareketi ifade edebilecek ayrı bir kelime kökü kullanmanın mümkün olmadığını söyler. Birbiriyle ilişkili olan nesneler ve hareketler için köklerden türemiş bir "kelime ailesi" kullanılmaktadır. O, köklerin eklerle genişleyerek kelime gövdelerini

oluşturduğunu belirtir. Gövdeyi de yapısı itibariyle bir çeşit kök olarak ele alır. Kelime gövdelerinin sadece şekil itibariyle köklerden daha geniş bir dil birliği olduğunu düşünür. Hamid Nutki, kök, ek ve gövde ilişkisi bakımından yeni kelimeler meydana getiren yapım eklerini 4 grupta incelenmektedir. Bunlar sırasıyla:

1. İsimden isim yapan ekler: sütçü, başlık, yoldaş…

2. İsimden fiil yapan ekler: önlemek, yaşamak, ağarmak…

3. Fiilden isim yapan ekler: biçim, sevgi, satıcı, gülünç…

4. Fiilden fiil yapan ekler: uçurtmak, kandırmak, vuruşturmak (1986b: 11).

Ona göre yazı dilinde bazı kökler yitse de bu köklerin aldığı eklerle kalıplaşan kelimeler hala yaşamaktadır: **giz* "gizli", "gizle-", **sın* "sınak", **tarı* "darı", "tarla", **ya-* "yanmak" gibi. Eski kök ve gövdelerin doğruluğu tam olarak tespit edilmemişse bu köklerin başına "*" işareti konulmaktadır. Hamid Nutki, gerekli görüldüğünde kelime hazinesinde var olan işlekliğini yitirmiş ve kullanılmayan kelimelerin yeniden canlanmasının yollarını bulmanın gerektiğini savunmaktadır. O, canlı ve işlek olan eklerin eski bir tarihe ve Türk dillerinde ortak bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtir. Bir Türk dilinde bulunmayan herhangi bir dil unsurunun diğer Türk dillerinde kullanılabildiğini ifade eder (1986b: 12-13). Ona göre dilin arıtılması ve sadeleştirilmesi amacıyla Türkçenin tüm imkânlarından faydalanılmalıdır. Bu amaçla Hamid Nutki "Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler ve Gövdeler" serisinde 156 ek incelemiştir. Bu eklerle ilgili gerekli açıklamayı Hamid Nutki yapmıştır. Ancak Hamid Nutki incelediği yapım eklerini sınıflandırmamıştır. Bu yüzden bazı yapım ekleri için verdiği örneklerde bir takım tutarsızlıklar bulunmaktadır. Hamid Nutki'nin açıkladığı eklerde tespit ettiğimiz tutarsızlık ve karışıklıkları şöyle açıklayabiliriz:

[-a+] fiilden isim yapma ekine gece ve süre örneklerini vermiştir. Burada "sür-" fiiline [-e] fiilden isim yapma eki gelir (Gülensoy, 2007: 824; Karaağaç, 2013: 295). Ancak "geç" kelimesi [+e] isimden isim yapma ekini almaktadır (Gülensoy, 2007: 358). Hamid Nutki burada "geç" kelime kökünü de fiil kök olarak göstermiştir (Nutki, 1986b: 14). [+alak] isimden isim yapan eke örnek olarak "kozalak ve yatalak" kelimelerini vermiştir (Nutki, 1986c:

9). Ancak "yat-" fiil kökü [-alak] fiilden isim yapma ekini almıştır (Gülensoy 2007: 1087; Karaağaç, 2013: 296). Burada da tutarsız bir örnek verilmiştir. Hangi kelime köküne geldiği belirsiz olan, ancak isim yapan yapılarda mevcuttur. Bunlardan biri de *[-amık]* ekidir. Bu eke örnek olarak "kızamık" kelimesini vermiştir (Nutki, 1986c: 9). Aynı şekilde uçarı ve başarı örneklerini verdiği *[-arı]* eki de belirsizlik taşımaktadır (Nutki, 1986c: 4). Bu ek uçarı örneğinde [-arı] fiilden isim yapan ek, başarı örneğinde [+arı] isimden isim yapan ek olarak görülmüştür (Gülensoy, 2007: 955). Hamid Nutki {+zXk} ekini isimden isim yapma eki olarak göstermiştir. Bu ek için "bilezik" örneğini vermiştir. Ekin bilek kelimesine gelerek bilezik kelimesini türettiğini söyler. Ancak bu kelime **bile-sük* "bilezik" yapısından oluşmuştur (Gülensoy, 2007: 145). Tarihi yapım eklerinden [-guk] fiilden isim yapan ekine Azerbaycan Türkçesinden *üsküк* "yüksük" örneğini vermiştir. Bu kelimeni aldığı ek [-guk] fiilden isim yapma eki değil, [+sık] isimden isim yapma ekidir (Gülensoy, 2007: 190-191). [+sı] isimden isim yapan ekte vermiş olduğu karamsı, akımsı örneklerinde kelimelere gelen ekler aslında [+msı] isimden isim yapma ekidir (Nutki, 1987b: 13). Ünsüz sesle biten kelimeler yine ünsüz sesle başlayan bir ek aldığında araya bir yardımcı ses gelmektedir. Ancak Hamid Nutki bu yardımcı sesleri de eklere dâhil etmiştir. Aynı şekilde ekin sonuna gelen belirtme ve iyelik gibi hal eklerini de yapım eki olarak göstermiştir. {-AcAk} sıfat fiil ekine iyelik ekini de katmış ve ekin {-AcAğI} şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bu ek için "zafer yolunda unutamayacağım yüzlerden biri…" örneğini vermiştir. Hamid Nutki'nin burada verdiği örnekte unutmak fiil köküne önce iktidari fiilin olumsuzluk eki, ardından yardımcı ünsüz, sıfat fiil eki yardımcı ünlü ve sonra da birinci teklik şahıs iyelik eki gelmiştir. Hamid Nutki, sıfat fiil eki {-AcAk} ile /I/ iyelik ekini kalıplaşmış bir yapı olarak göstermiştir (1986b: 18). [-n] fiilden fiil yapma ekinin önüne gelen yardımcı sesleri alarak eki {-In}, {-Un} şeklinde de göstermiştir: dokunmak, giyinmek, dövünmek gibi (1989b: 27). Fiilden isim yapan [-ç] ekini [-nç], {-Inç}, {Unç} olarak göstermiştir: kazanç, inanç, sevinç (1989b: 27). Yine Fiilden isim yapma eki [-t], {Xt} ve {-Xd} olarak göstermiştir: geçit, yapıt, taşıt gibi (1989c: 9, 13). İsimden isim yapan ve çokluk anlamı katan [+z] ekini de önüne aldığı yardımcı sesle birlikte

{+Xz} olarak göstermiştir: ikiz, üçüz (1990a: 5). Sarımtık örneğini verdiği {+mtIk} ve gülümsü, duvarımsı, hamurumsu, acımsı, yeşilimsi örneklerini verdiği {+msX} isimden isim yapan eklerine de yardımcı vokali dâhil ederek {+ImtIk} ve {+XmsX} olarak incelemiştir (1990a: 14; 1990a: 16). Aynı şekilde {+msA-} isimden fiil, [-k] fiilden, {-lI} fiilden isim, {-msAr} isimden isim yapma eklerinin önüne yardımcı ünlüleri de almıştır. Böylece ekleri {+ImsA} / {+UmsA}, {+Ik} / {+Uk}, {-lIl} / {-UlU}, {-ImsAr} / {-UmsAr} şeklinde göstermiştir: benimsemek, küçümsemek, açık, birleşik, çekik, donuk, sarılı, serili, ekili, yazılı, döşeli, karamsar (1990a: 8-11; 1990a: 15). Hamid Nutki, [+m] iyelik ekini {+Im}, {+Um}, [-m] ve [-n] fiilden isim yapma eklerini{-Im}/{-Um}, {-In}/{-Un} ve [-n-] fiilden fiil yapma ekini de {-In-}, {-Un-} şeklinde göstermiştir: yem, alım, içim, giyim, geçim, durum, satın, yığın, ekin, tütün, akın, bürünmek, bezenmek, boşanmak, çekinmek, dayanmak (1990a: 11-18).

Hamid Nutki, ayrıca şu eklere de yer vermiştir: {-AlgA}: *bitelge, kanalga* (1986c: 9). {+Agu}, [+eki]: *ikegü* "ikisi" (1986c: 5). [+agut]: *alpagut,* "seçkin, yiğit", *avragut* "kadın" (1986c: 5). [+sagı]: *kızılsagı*, *karasagı* (1987b: 9). {+kAk}, {+gAk}: erkek, ET *eşkek* "eşek" (1987c: 15). {+Ad-}: ET *kutadmak* "kutlu kılmak" (1986c: 3). [-agur], [angur], [aŋur]: *yaşangurmak* (*yaşaŋurmak*) "gözü yaşlanmak" (1986c: 11). {-nAz}: kurnaz (1989b: 29). [-nel]: *degnel* (göz), *bitnel* (yer) (1989c: 3). {-Xg}: ET *bilig* "bilgi", ET *sürüg* "sürü", ET *tapıg* "hizmet" (1990a: 6).

Hamid Nutki son olarak söz dizimi yöntemini ele almıştır. Bu yöntem yeni kelimelerin yapılmasında kullanılan en eski yöntemlerden biridir. Hamid Nutki bu yöntemin günümüzde önemini gittikçe yitirdiğini ve bunun iki sebebe bağlı olduğunu söyler. İlk olarak çok heceli kelimeler bu yönteme uyum sağlayamamaktadır. İkincisi ise morfoloji yönteminin yaygınlaşmasıyla kelimelerin birleştirilerek yenilerinin yapılmasına ihtiyaç duyulmaz (1990b: 6). Yine de günün ihtiyaçlarını karşılamak için bu yönteme başvurmak gerektiğini düşünmektedir. Ona göre kelime yapımında eklerin kullanılması dilimize en uygun yöntem olsa da birleşik kelimeleri meydana getiren parçaların kelimeye kattığı anlam ve canlılık da gözden kaçmamalıdır. Yan yana gelen her kelime birleşik kelime olmaz. Birleşik kelime olması için

bunların kaynaşıp kalıplaşması gerekir. Böylece birleşik kelime kendine has bir vurguya ve ses uyumuna sahip olur. Birleşik kelimelerde kelimeler düzenli bir sıra ile yan yana gelir ve tamlanan unsur sonda, tamlayan ise başta bulunur. Ancak Hamid Nutki, yabancı dillerin etkisiyle bu düzenin bozulmaya başladığına dikkat çeker. Ayrıca Farsçadan etkilenerek "ki" ile yapılan birleşik unsurların Türkçeye uymadığını belirtir. (1990b: 7) Hamid Nutki birleşik kelime yapma yöntemlerini şu şekilde sıralamıştır:

1- Kelime tekrarları ile yapılan birleşik kelimeler: az çok, "iyi kötü" de olduğu gibi ve biçer-döver, yavaş yavaş, toz toprak, iyi kötü, su mu, kitap filan, şart şurt, sapsarı gibi (1990b: 9-10).

2- bağlama edatıyla yapılan birleşik kelimeler: yetmiş ila seksen, sen ve ben, o veya bu, leyla ile mecnun (1990b: 11).

3- Sıfat tamlaması ile yapılan birleşik kelimeler: güzel yazı, üç adam, büyük bir kişi (1990b: 11).

4-İyelik eki ve ad tamlaması ile yapılan birleşik kelimeler: pencerenin camı (geçiciliği ifade eder), pencere camı (sürekliliği ifade eder), kuşun kafesi, kuş kafesi, göz nuru, el emeği, balayı, yüz karası, işbirliği, gözdağı, gül kanı, el ağacı, diş fırçası, yer elması gibi (1990b: 11-14).

5- Bağlama zamiriyle yapılan birleşik kelimeler: Tarihten önceki, koca adamınki, Tahran'la Tebriz arasında gidip gelen otobüslerdeki (1990b: 14).

6- Birleşik kelimelerden yapılan özel adlar: Kaletepe, Beyândere, Bahçesaray, Tepegöz, Timurtaş (Demirtaş), İldeniz, Hasan Ali, Muhammed Cafer gibi (1990b: 14).

7- Sıfatlar ile yapılan birleşik kelimeler: alabalık, kuruyemiş, acıbadem, boş söz, ara kapı, kızıl gül, karabiber, bozkır, iç yüz, son durak, ilkbahar, anayol, ön söz, son söz (1990b: 16).

8- Yardımcı fiiller ile yapılan birleşik kelimeler: Yardım etmek, deli olmak, zarar etmek, muayene olmak, telefon etmek, mümkün kılmak, sır eylemek (1990b: 17).

9- Unvanlarla yapılan birleşik kelimeler: Ahmet Ağa, Hasan Bey, Mahmud Han, Enver Paşa, Kerim emmi, Abbas dayı, Ali baba, Nigar Hanım, Fatma nine, Oğuz Hakan, Babür Şah, Bayındır Han gibi (1990c: 3-4).

10- Sesler ile Yapılan Birleşmeler: Ay kardeş! Ay oğul! Hey yüce Tanrı! Ya Ali! Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker! (1990c: 8).

11- Sayı Birleşmeleri: on bir, on iki, on üç, yirmi dört, otuz altı, doksan sekiz, yüz bir, yüz on, üç yüz kırk, sekiz yüz altmış yedi, üç milyar sekiz yüz milyon yedi yüz kırk bin iki yüz otuz iki (1990c: 8).

12- Edat birleşmesi: benim için, senin gibi, onun güzel hatırı için, eve doğru, yeşil gözleri ile, Tahran'dan haber verdiğine göre, sessiz akan bir su gibi, çok eskiden beri, düşmana karşı (1990c: 8-9).

13. İsnat Birleşmeleri: baş açık, ayak yalın, üst baş perişan, çiğinler düşük, gözü açık, karnı tok, etrafı yıkık, bağrı yanık, saçı uzun, aklı kısa, alnı açık, bahçesinin dört duvarı sarmaşıklarla örtülü, eli açık, karnıyarık (1990c: 9).

14. İyelik Birleşmeleri: bizim kız, senin ev, benim at, sizin av köpeği (1990c: 9).

15 /-e/ hali birleşmeleri: dile kolay, başa bela, cana yakın, anne babasına bağlı (1990c: 9).

16 [-de] hali birleşmeleri: geçmişte bugün, yükte hafif, kıymette ağır, işinde usta, üçte iki, yüzde beş (1990c: 10).

17 [-den] hali birleşmeleri: anadan doğma, sonradan görme, gözden uzak, yalandan dostluk, kendinden razı, onlardan biri (1990c: 10).

18. Fiil birleşmeleri: ileri sürmek, geri kalmak, geç kalmak, hoş görmek, karşı koymak, yolda kalmak, baştan çıkmak, gözü kararmak, kanı kaynamak, boyun eğmek, kulak asmak, söz açmak, and içmek, yemek yemek, dikiş dikmek, içki içmek, köteği yemek, gözünü açmak, dilini tutmak, başını ezmek, yiyip içmek, batıp çıkmak, silip süpürmek, sorup soruşturmak, didip didiştirmek, alış veriş, yiyecek içecek, gelen giden, okuryazar, bata çıka, bağıra çağıra, gidip gelme, gelip geçici, oturup kalkmadan, doğma büyüme (1990c: 10-12).

19. Sıfat fiil (partisip) birleşmeleri: denize giren, sudan gelen, haber gelir gelmez yola çıkan, kaça kaça geldiği zaman, seni ilk gördüğüm, yarı yolda kalmış gibi (1990c: 12).

20. Zarf fiil birleşmeleri: sağa sola kaça kaça, sabahtan akşama kadar çölde gezip, kadın bütün pencere camlarını temizleyerek, dün para gelince, o ağlayarak etrafa bakmadan uzaklaşırken (1990c: 12).

21. Kısaltma birleşmeleri: günden güne, baştanbaşa, o gün bugün, yan yana, baş başa, el ele, git gide, baş aşağı, eller yukarı, baş üste gibi (1990c: 12).

22. /-i/ hali birleşmeleri: edilen tenkit, kitabı birine hediye etmek.

Görüldüğü gibi /-i/ birleşmesi, partisip birleşmesi ya da fiil birleşmesinin kısalmış, yardımcı fiili düşmüş şeklidir. Ona göre bu da bir kısaltma birleşmesi sayılabilir (1990c: 12-13).

Hamid Nutki, Türkçede daha çok tercih edilen birleşme kalıbının adlarla yapıldığını söyler. Bu durumu diğer dillerle karşılaştırarak örneklendirir: Fr. assemblée nationale > TT millet meclisi, Far. Cumhur-i İslamî > TT İslam Cumhuriyeti, Far. ceng-i cihanî > TT dünya savaşı, Far. Sazman-ı Behdasht-ı Cihanî > TT Dünya Sağlık Teşkilatı, Far. hukuk-ı beşerî > TT insan hakları (1990c: 15). Burada yabancı dildeki kelimeler Türkçeye tercüme edilmiştir. Hamid Nutki bu şekilde yabancı dildeki kelimelerin doğrudan alınması yerine Türkçeye tercüme edilmesini dili sadeleştirmek ve arıtmak için önemli bir yöntem olarak görmektedir.

Ayrıca bireylerin sosyal statülerini belirleyen unvanların Türkçede isimden sonra gelmesi gerekirken Farsça ve Arapçanın etkisiyle ismin önüne geçtiğine de değinir. Bu tür yapılar Türkçeye uymamakta, Farsça ve Arapçanın dil özelliklerini taşımaktadır. Hamid Nutki'nin önerisine göre unvanlar ile yapılan birleşik kelimeler şöyle olmalıdır: Muhammed Ağa Muhammedî, Zehra Hanım Muhammedî, Hacı Muhammed Ağa, Dr. Muhammed Ağa, Prof. Ahmed Ağa Caferoğlu, Hanım Zehra Muhammedî, Sayın Dr. Muhammedî, Sayın Prof. Ahmed Caferoğlu gibi (1990c: 7-8).

Hamid Nutki, Türkçenin yeni bilimsel, teknolojik ve kültürel terimleri karşılayabilecek kadar zengin bir dil olduğunu düşünmektedir. Ona göre birçok alıntı kelime gereksiz yere dile sokulmuş ve Türkçe kelimelerin yerini almıştır. Bunun gereksiz alıntıların en önemli sebeplerinden biri "etmek, eylemek, olmak" gibi yardımcı fiillerin yabancı kelimelerin sonuna getirilerek kullanılmasıdır. Bu şekilde dile birçok yabancı unsur kolayca

alınmıştır. Dahası bazı aydınların Farsça kelimelerle donattıkları cümlelerin sonunda bu fiilleri kullandığında "kendilerini Türkçe konuşuyormuş" saymalarını da eleştirmektedir. Bu konuşma biçimini "pidgin Farsça" olarak değerlendirmektedir. Hamid Nutki yardımcı fiillerin kullanılması yerine Türkçenin fiil yapma imkânının değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Birleşik fiil yapılarının alıntılara olanak sağladığını düşünen Hamid Nutki, "İyi olmak" yerine "iyileşmek"; "düz olmak" yerine "düzeltmek"; "yağma etmek" yerine "yağmalamak" şeklindeki kullanımları önermektedir (1990c: 18).

Hamid Nutki dilin sadeleştirilmesi ve yeni kelimelerin dile kazandırılmasını hedeflediği yazılarında kısaca şu önerilerde bulunmuştur:

1. Türkçenin kelime hazinesinden ve kelime yapma kudretinden yararlanmak,

2. Türkçenin lehçe ve şivelerinin sözlüklerini düzenlemek,

3. Türk edebiyatının en güzel örneklerini veren yazar ve şairlerin eserlerinde kullandığı kelimelerin sözlüklerini hazırlamak,

4. Türkçeleşmemiş, Türkçenin dil bilgisel kurallarına uyum sağlayamamış alıntıları dilden çıkarıp yerine Türkçe kelimeler bulmak,

5. Türklere ana dillerinde okuryazar olabilmeleri için eğitim programları hazırlamak

6. Türkçenin ses yapısına uygun olarak alfabeyi yeniden düzenlemek.

2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine

Türklerin Azerbaycan topraklarını yurt edinme süreci tarihin eski dönemlerinde başlamış ve 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bazı Türkologlara göre, Azerbaycan eski zamanlardan beri Türklerin yurdudur ve bu oluşum sonradan gelen Türk topluluklarıyla devam etmiştir.

Azerbaycan halk dili özellikle Oğuz ve Kıpçak dillerinin etkisinde kalarak 7. ve 10. yüzyıllar arasında şekillenmiştir (1984a: 4). Selçuklular döneminde Azerbaycan topraklarında Türk nüfusunun artması Türk dilinin de bölgede güçlenmesini sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesi bölgedeki diğer yerli dilleri sıkıştırarak ortak konuşma dili haline gelmiştir (1979b: 7). Azerbaycan topraklarında geçmişten bugüne pek çok topluluk yaşamıştır. Bu

topluluklar zamanla kaynaşıp karışarak bugünkü Azerbaycan halkını ve dilini meydana getirmiştir. Türk dilli boyların bu kaynaşmada güçlü bir faktör olması Azerbaycan Türkçesinin şekillenme sürecini tamamlamasını sağlamıştır. Bölgede yaşayan diğer etnik gruplar da Azerbaycan Türkçesinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kitleler halinde hareket eden Oğuz boyları daha önce bu bölgeye yerleşmiş olan Oğuzlarla ve dil yönünden etkileşim içerisinde olduğu diğer halklarla ekonomik, kültürel ve dil yönünden iyice kaynaşmıştır. Atorpatkan ve Arran gibi bölge halklarının dil yapılarının değişmesi ve dillerinde çok sayıda Türkçe kelime bulunması bu durumu hızlandırmıştır (1984a: 5-7). İlk etapta her Türk boyu kendi dilini anlaşma vasıtası olarak kullansa da Türk dilli boylar Oğuz grupları arasında erimiş ve onlara ait dil özellikleri Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde saklanmıştır (1979b: 8).

13 ve 18. yüzyıllarda Yakın Doğu, Orta Doğu ve Volga sahilinde büyük Türk devletlerinin kurulması Türkçenin etki alanını da artırmıştır. Böylece konuşma dili olmaktan çıkan Türkçe; Farsça ve Arapça ile birlikte üçüncü bir ana dili olmuştur. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda Türk dilleri edebî yönden şekillenmeye başlamıştır. Orta Asya, Yakın Doğu ve Volga boyunda farklı boyların bir araya gelmesi ve dillerin gramerleşme sürecine girmesiyle Kıpçak Türkçesinin etkisi de artmıştır. Bu bölgede yaşayan boyların göçebe yaşam tarzı ve diğer halklarla kurulan temaslar leksik ve morfolojik dil özelliklerinin farklı boylara aktarılmasını sağlamıştır. Bu da ortak dilli edebî eserlerin yazılmasını sağlamıştır. 13. ve 15. yüzyıllar arasında Orta Asya Türkçesi (Kıpçak Türkçesi), Volga – Ural Türkçesi (Harezm Türkçesi) ve 13 – 14. yüzyıllar arasında da Yakın Doğu Türkçesi (Eski Anadolu) müstakil bir edebî dil geleneğine sahip olmuştur. Moğol istilasının ardından doğuda Çağatay edebî dili, batıda ise Osmanlı edebî dili gelişmeye devam etmiştir (1979b: 9-12).

Moğol istilası ile yaşana Türk göçleri, Türk dilinin farklı bölgelerde konuşulması ve farklı dillerden etkilenmesi dilde bir takım fonetik, leksik ve morfolojik değişimlere sebep olmuştur. 5 ve 8. yüzyıllar arasında yazılmış olan eserlere bakıldığında Türk dillerinin birbirine daha yakın olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde yazılan Runik yazılar Güneydoğu Türk dil

grubunun ve Azerbaycan Türkçesinin en eski kaynağıdır (1979b: 18). Hamid Nutki, Oğuz Türkçesini *Eski Oğuzca, Orta Oğuzca* ve *Yeni Oğuzca* olarak üç döneme ayırmıştır. *Eski Oğuzca* dönemi Eski Türkçe içerisinde görülmektedir. Bu iki dönemin dili de bir kültür ve yazı dilidir. *Eski Oğuzca* döneminin sonlarında *Oğuzca*, Eski Kırgız dilinden etkilenmiş olabilir. Bu noktada Hamid Nutki, Baskakov ve Banguoğlu'nun yapmış olduğu sınıflandırmayı vermiştir. Baskakov'un tasnifine göre "Eski Oğuzca dönemi" On Oğuz ve Dokuz Oğuz dillerini kapsamaktadır. "Uygur – Oğuz dönemi" terimini ise Köktürk ve Klasik Uygurca için kullanmıştır. Tahsin Banguoğlu ise "Eski Oğuz" tabirini Karahanlı dönemi için kullanmıştır. "Orta Oğuzca" terimini Harezm ve Eski Osmanlı Türkçesinin kaynağı olan Oğuzca için kullanmıştır. Bu tasniflerden hareketle Dokuz Oğuzların dili için "Eski Oğuzca" terimini kullanmıştır. Ayrıca Eski Osmanlıcanın kaynağını "Orta Oğuzca" olarak görmüş ve Azerbaycan, Osmanlı, Türkmen Türkçelerini "Yeni Oğuzca dönemi" olarak değerlendirmiştir (1981a: 5-6).

Hamid Nutki, Eski Azerbaycan ve Eski Osmanlı Türkçesi olarak adlandırdığı dönemlerin başta iç içe olduğunu belirtmiştir. Batı Oğuz Türkçesinin özellikleri 15. yüzyılda Çağatay Türkçesinde, 18. yüzyılda ise Doğu Oğuz Türkçesinde etkisini göstermekteydi. Aynı şekilde 12. yüzyılda Ahmed Yesevî'nin kaleme aldığı Divan-ı Hikmet ve 13. yüzyılda yazılmış olan Mübadi'l Süluk ile Kıssa-i Yusuf adlı eserler Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesini ilk yıllarda birbirinden kesin çizgilerle ayırmak imkânsızdır. Ancak siyasi şartların değişmesi ve sonuçta dilin ayrı iki kol olarak gelişmesi ile bu iki Türk dili birbirinden ayrılmıştır. Azerbaycan ve Osmanlı Türkçeleri bir yönden gelişirken, diğer yönden körelmiştir. Böylece bu iki sahanın bazı özellikleri birbirinden ayrı olarak sonradan gelişmiştir (1981a: 6). Osmanlı Türkçesinde kullanılmış birçok dil özelliği bugün Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Aynı şekilde Batı Oğuz Türkçesi özelliklerinin birçoğu da Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz. Yine de Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesinden tamamen ayrılmamıştır. Anadolu ağızlarında Azerbaycan Türkçesi özellikleri hala yaşamaktadır (1981a: 9).

2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine

Hamid Nutki, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılan araştırmalara göre dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan 2796 dil tespit edildiğini belirtmiştir (1981a: 3). Burada verilen rakam o dönem için geçerlidir. Nüfus arttıkça dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan dil sayıları da değişecektir. Bu konuda kesin bir rakam verilemeyeceği gibi dünya üzerinde 5000 – 7000 civarında dilin varlığından söz edilebilir (Crystal, 2005: 23-24). Araştırmacılar dil üzerinde yaptıkları çalışmalarda dilleri genetik ve tipolojik olarak değerlendirerek sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmalar "dil aileleri" olarak adlandırılmaktadır.

Hamid Nutki'nin verdiği bilgilere göre Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde 132, Ural ve Fin Ugor dil ailelerinde 32, Hami Sami dil ailesinde 46, Japon ve Kore dil ailesinde 2, Eskimo ve Aleut dil ailesinde 24, Kafkas'ta 26, İber – Bask dil ailesinde 2, Ön Asya dil ailesinde 29, Eski Sibir'de 12, Buruş – Eski ve Hacuna'da 1, Dravid'de 26, Andaman'da 12, Çin – Tibet'te 115, La – Ti'de 1, Güneydoğu Asya'da 52, Malezya / Polinezya / Ostrenezya'da 263, Yabua'da 132, Avustralya'da 96, Sudan – Gine'de 435, Bantu'da 86, Hotentut – Boşman'da 6, Kuzey Amerika'da 96, Güney Amerika'da 783 ve Altay dil ailesinde 34 dil bulunmaktadır (1981a: 3).

Hamid Nutki Türkçenin genetik açıdan Altay dilleri ailesinin bir üyesi olduğunu söyler. Dünya dilleri sınıflandırılırken bu gruba Ural-Altay ve Altay adı verilmiştir. Ural-Altay dil ailesini inceleyen bilim alanına Altayistik ya da Ural-Altayistik denilmiştir. Ural-Altay dil ailesi "Ural" ve "Altay" olarak iki gruba ayrılmaktadır. "Altay" grubu dilleri ise Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca'dır (1981a: 4-5).

19. yüzyılda bazı karşılaştırmalı dilbilimciler Türkçeyi Ural-Altay dil ailesi içerisinde değerlendirmiştir. Ural ailesini oluşturan Macarca, Fince gibi diller, Altay grubunda yer alan Türkçenin uzak akrabası sayılmıştır (Ercilasun, 2013: 18). Altay dilleri teorisi, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın daha eski bir Ana Altay dilinden türediği görüşüne dayanmaktadır. Bu diller sondan eklemeli dil yapısına sahiptir. Ekler kelimelerin önüne gelmez ve kelime kök ve gövdeleri değişmez. Yeni kelimelerin yapılabilmesi için ekler kullanılır. Öznenin başta, fiilin ise sonda

olduğu bir cümle yapısı vardır (Mermer, 2009: 2-3). Bunlar Türkçenin ve diğer Altay dillerinin ortak özelliklerinden birkaçıdır.

Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna bağlı diller dünyanın doğusu, güneydoğusu ve batısına doğru yayılmıştır. Türkçe, Kuzey Buz Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne, Ural Dağlarından Volga'ya kadar olan alanda yayılmıştır. Ayrıca Türk boylarının yaptığı akınlar sayesinde Balkanlarda, Avrupa'da, Kuzey Afrika'da, Yakın Doğu, İran ve Hindistan'da da Türkçe konuşulmaktadır (Nutki, 1981a: 4).

Bu kadar geniş bir alanda yayılan ve gelişmeye devam eden Türkçe kendi içerisinde de sınıflandırılmıştır. Genel çerçevede Türkçe Güneybatı / Batı Türkçesi ve Kuzeydoğu / Doğu Türkçesi olarak iki kola ayrılmaktadır. Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesini Batı / Güneybatı, Oğuz – Kıpçak ya da Oğuz olarak adlandırılan gruba mensup olduğunu belirtmektedir. Bu gruba Türkiye ve Türkmen Türkçelerini de katmaktadır (Nutki, 1984: 5).

Sonuç olarak Hamid Nutki Türkçeyi Ural – Altay dil ailesinin Altay koluna bağlamaktadır. Türkçe ve Altay kolunda bulunan diğer diller arasında akrabalık ilişkisi olduğunu düşünmektedir. Azerbaycan Türkçesini ise Güneybatı grubu Türk dillerine dâhil etmektedir. Konumu, kelime hazinesi ve dil özellikleri yönünden Azerbaycan Türkçesinin Güneybatı grubunun merkezi olduğunu savunmaktadır. Güneybatı grubu için yer yer Oğuz ve Oğuz – Kıpçak terimlerini kullanmaktadır. Hamid Nutki'ye göre Azerbaycan Türkçesi bölgede yaşayan yerli halkların, bölgeye daha eski bir tarihte göç eden farklı Türk boylarının ve Moğol istilası döneminde buraya yerleşen Moğol ve Türk boylarının etkileşimi ile oluşan bir dildir. Ancak zamanla Oğuz etkisi dilde fazlasıyla artmış ve diğer grupların dil özelliklerini de bünyesine katmıştır. Gelişmeye devam eden bu dil zamanla Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Bugün Gagauz Türkçesi de bu gruba dâhil edilse de Hamid Nutki ondan bahsetmemiştir. Sadece Azerbaycan Türkçesini merkez olarak ele almış ve onu Türkiye ile Kuzeydoğu Türkçesi arasında bir köprü gibi görmüştür.

SONUÇ

1979 yılında gerçekleşen İran İslam devrimi ile başlayan yeni dönemin özgürlükçü ortamında yayım hayatına başlayan Varlık dergisi bir kültür ve sanat dergisi olarak hâlâ yayım hayatını sürdürmektedir. Yayım hayatına başladığı andan itibaren Varlık dergisi başta aylık olarak çıkarılırken, sonraları üç aylık dönemler halinde yayımlanmıştır. Derginin kurucusu Dr. Cevat Heyet'tir. Dergi başta Azerbaycan derneğinin yayım organı olarak çıkarılmış, ancak ikinci sayısından itibaren bağımsız bir dergi olarak basılmıştır. Hamid Nutki, vefatına dek derginin baş makalelerini yazmıştır. Hamid Nutki ve Cevat Heyet yazılarında Kuzey Azerbaycan'ın edebî dili temelinde Türkiye Türkçesinden de yararlanarak ortak bir Türkçe kullanmaya çalışmışlardır. Türkçenin yanı sıra Farsça yazıların da kaleme alındığı dergi iki dilli bir özellik taşımaktadır. Varlık dergisi yazarları milli kimliği canlandırmak, ana dilinin problemlerine çözüm yolu bulmak, Türk kültürünü ve halk edebiyatını yaşatmak maksadıyla çeşitli konularda makaleler ve şiirler kaleme almıştır. Özellikle Hamid Nutki, dil konularıyla ilgilenmiş, Türkçenin gramer özelliklerini, dünya dilleri arasındaki yerini, Türkçenin İran'daki tarihsel gelişimini ve dilin kimlik üzerindeki etkisini açıklayan pek çok makale yazmıştır. Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde ele aldığı yazıların % 50'den fazlasını dilbilgisi konuları oluşturmaktadır. Geri kalanı ise Türk kültürünü, tarihini ve edebî zenginliğini konu alan yazılardır. Bu makalelerde ön plana çıkan düşünceleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Özellikle Pehlevi yönetiminde Türklere karşı ağır baskı ve engellemeler yapılmıştır. Bu baskı ve engellemeler ile Türk varlığının bölgedeki siyasi ve sosyal gücü kırılmak istenmiştir. Hamid Nutki Türk varlığının ve kimliğinin korunabilmesi için ana dilinin konuşulması ve öğrenilmesi gerektiğini düşünmektedir. Türkçe, "mahalli bir lehçe ya da kabile dili" değil, gerek kelime hazinesi, gerek edebî gücü ile oldukça zengin bir dildir.

2. Türkler bu bölgede tarihin çok eski devirlerinden beri yaşamaktadır. Bölgede yaşayan ilk Türk toplulukları Guti, Gutu, Qutu, Kut, Kas vs. olarak adlandırılmıştır. 11. yy.dan itibaren bölgeye Selçuklular yoğun olarak akınlar

düzenlemiştir. Böylece burada yaşayan diğer etnik grupların dilleri ile Oğuz ve Kıpçak dilleri kaynaşıp karışmıştır. MS 7. ve 10. yüzyıllar arasında Azerbaycan halk dili şekillenmiştir. Fars yönetiminin söylediğinin aksine Azerbaycan Türkçesi tarihi bir geçmişe sahiptir.

3. Ana dilinin korunması için tüm yabancı unsurlardan arındırılması ve sadeleştirilmesi gerekmektedir. Hamid Nutki, Osmanlı döneminde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devam eden dil politikalarının örnek alınması gerektiğini düşünmektedir. Dile giren yabancı sözcükler atılarak yerine Türkçenin yapısına uygun yeni kelimeler getirilmelidir. Dil sadeleştirilmeli, Türkçe kelimeler korunmalı, alıntı kelimeler atılarak bunların Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır. Dilin yapısına uyum gösteren alıntı kelimeler ise Türkçe kabul edilmelidir. Türkçe karşılığı bulunmayan alıntı kelimeler dilden atılmadan önce Türkçe karşılığı bulunmalıdır. Eğer ana dilinde bu kelimelerin karşılığı yoksa yeni kelimeler türetilmeli ve halkın onayına sunulmalıdır. Kuzey Azerbaycan'ın dil üzerine yaptığı çalışmalar takip edilmeli ve gerekirse bunlardan yararlanılmalıdır. Bilim ve tekniğin gelişmesiyle terminolojide ihtiyaç duyulan yeni kavramlar halkın kullandığı alıntı kelimelerden karşılanmalıdır. Alıntıların dile kolayca girmesinde başlıca sebeplerden biri "etmek, eylemek, olmak" gibi yardımcı fiillerin yabancı kelimelerin sonuna getirilerek kullanılmasıdır. Bazı aydınlar Farsça kelimelerle donattıkları cümlelerin sonunda bu fiilleri kullandığında "kendilerini Türkçe konuşuyormuş" saymaktadır. Hamid Nutki, bu konuşma biçimini "pidgin Farsça" olarak değerlendirmektedir. Hamid Nutki yardımcı fiillerin kullanılması yerine Türkçenin fiil yapma imkânının değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Birleşik fiil yapılarının alıntılara olanak sağladığını düşünen Hamid Nutki, "İyi olmak" yerine "iyileşmek"; "düz olmak" yerine "düzeltmek"; "yağma etmek" yerine "yağmalamak" şeklindeki kullanımları önermektedir.

4. Türkçenin okullarda öğretilmesi yasak olduğu için Türkler ana dillerinde okuyup yazamamaktadır. Okullarda, sokakta, dergi ve gazetelerde vs. konuşulan, okunup yazılan tek dil Farsça olduğu için Türklerin aydın tabakası dahi kendi ana dilinde okuyup yazamamaktadır. Okuma yazma bilmeyenler için başta sade bir üslupla kolay anlaşılır metinler kaleme

alınmalıdır. Ancak eğitim seviyesi arttıkça söz varlığı zenginleştirilmeli ve metinlerin edebî yönü ağırlaştırılmalıdır. Ayrıca halkın bildiği ve günlük hayatta kullandığı kelimelerden yararlanılmalıdır.

5. Ana dilinin öğretilmesi sırasında yazı dilinde kullanılmaması gereken bazı kelime türleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki argo kelimelerdir. "Belli bir sınıfa veya gruba has kelime ve ifadeler" olarak tanımlanan bu kelimeler yazı dilinde kullanılmamalıdır. Ancak dilde bir boşluğu doldurmak için ya da bir ihtiyacı karşılayacağı durumlarda yazıda kullanılabilir. İkinci olarak belirli gerekmedikçe bir bölgeye ait kelime ve cümleler ile Türkçe karşılığı bulunan yabancı kelimeler kullanılmamalıdır. Ayrıca toplumsal yazılarda bilimsel ve teknik kelimelerin kullanılmamasına dikkat edilmelidir. Yazıda konu bütünlüğüne uygun kelimeler seçilmelidir.

6. Eğitim seviyesi yükseldikçe yazı dili de gelişecektir. Halka kesinlikle ana dilinde okuyup yazma becerisi kazandırılmalıdır. Ancak bunu Arap harflerine dayalı Fars alfabesiyle yapmak bir takım sorunlara yol açacaktır. Türkçenin ses yapısına uygun olmayan ve Farsçaya özgü bir takım özellikler taşıyan bu alfabe başka bir dile hizmet edemeyecektir. Bu alfabeyi kullanarak yazılan Türkçe yazılar hem gramer yönünden hatalı olacak, hem de Türkçeden atılması için uğraşılan alıntılara dili açık hale getirecektir. Öte yandan Arap alfabesi yaklaşık 1000 yıldır Türk dilli topluluklar tarafından kullanılan bir sistemdir. Bu süreç içerisinde alfabenin gelişmesine yardım edecek bazı yazım kuralları gelişmiştir. Bu kuralların değerlendirilip uygun bulunanlarından yararlanılmalıdır. Bunun yanında İran İslam Cumhuriyeti'nin de resmî yazı dili bu alfabeyle yazılmaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak alfabenin değiştirilmesine değil, Türkçenin yapısına uygun olarak düzenlenmesine karar verilmiştir.

7. Arap alfabe sisteminde harflerin sayısı seslerin sayısından daha az olduğu için bir harf birkaç sesi karşılamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde kapalı /é/ sesi ile birlikte 9 ünlü ve 25 ünsüz ses bulunmaktadır. Türkçenin doğru okunması ve anlaşılması için bu ünlülerin yazıda mutlaka belirtilmesi gerekmektedir. Arap alfabesinde ünlü seslerini okutabilecek ا, و, ی, ه harfleri ise bu iş için yetersiz kalmaktadır. Hamid Nutki, Türk dilinin Arap alfabe sistemiyle yazıldığında, hata ve şüpheye yer bırakmamak için bu alfabeye

yeni işaretler eklenmiştir. Bu işaretler şunlardır: Fetha: ـَ; kesre: ـِ; damme: ـُ; sükûn: ـْ/ ـہ; medd: ـّ; şedde: ـّ; hemze: ء ve tenvinler: ـًـٍـٌ gibi.

8. Hamid Nutki ünlüleri şöyle göstermiştir: /a/: اَ; /e/: ہَ; /é/: یَ; /ı/: یَ; /i/: یِ; /o/: وُ; /ö/: وٗ; /u/: وُ; /ü/: وٗ. Bazı ünsüzlerin ise doğru okunabilmesi için "~" işaretini kullanmıştır. Özellikle ünlü seslerin yazımında kullanılan و, ی, ہ harflerinin üzerine getirilen bu işaret ile /v/, /y/, /z/ ünsüzleri karşılanmıştır. Yine, kalın /g/ sesi ile telaffuz edilen ق harfine getirilen bu işaretle kalın /k/ (/*q*/) sesi temsil edilmiştir. Hamid Nutki, kelimelerin söylendiği şekilde yazılmasına oldukça önem vermiş ve konuşma ile yazı dili arasındaki farklılığı olabildiğince azaltmak istemiştir. Bu amaçla Arapçada kullanılan hareke sistemi yerine ا, و, ی, ہ harflerinin kullanılmasını uygun görmüştür.

9. Kelime yapımının üç yöntemi vardır. Bunlar leksik yöntem, morfolojik yöntem ve sözdizimidir. Sözdizimi yönteminin artık eskidiğini ve ihtiyaçları karşılayamadığını ileri süren Hamid Nutki, yinede bu yönteme son çare olarak başvurulabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Hamid Nutki, gerekli görüldüğünde kelime hazinesinde var olan işlekliğini yitirmiş ve kullanılmayan kelimelerin yeniden canlandırılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre yeni kelimelerin türetilmesi için en ideal yöntem morfolojik yöntemdir. Türkçe ek bakımından oldukça zengin bir dildir. Eklerin Türkçe kelime köklerine gelmesiyle çağın ihtiyaçlarını karşılayacak pek çok kelime türetmek mümkündür.

10. Hamid Nutki'ye göre ana dilinin gelişmesi için: Türkçenin lehçe ve şivelerinin sözlükleri düzenlenmelidir. Türk edebiyatının en güzel örneklerini veren yazar ve şairlerin eserlerinde kullandığı kelimelerden sözlükler hazırlanmalıdır.

11. Türkçe, Ural – Altay dil ailesinin Altay koluna bağlıdır. Azerbaycan Türkçesi ise Güneybatı grubu Türk dillerine dâhildir. Konumu, kelime hazinesi ve dil özellikleri yönünden Azerbaycan Türkçesi, Güneybatı grubunun merkezinde yer almaktadır. Hamid Nutki'ye göre Azerbaycan Türkçesi; bölgede yaşayan yerli halkların, bölgeye daha eski bir tarihte göç eden farklı Türk boyları ile Moğol istilası döneminde buraya yerleşen Moğol ve Türk boylarının etkileşimi ile oluşan bir dildir. Ancak zamanla Oğuz etkisi dilde fazlasıyla artmış ve diğer grupların dil özelliklerini de bünyesine

katmıştır. Azerbaycan Türkçesi bugün Türkiye ile Kuzeydoğu Türkçesi arasında bir köprü vazifesi görmektedir.

KAYNAKLAR

Abrahamian E. (2017). *Modern İran Tarihi.* çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Agayeva, A. (2018). "Türkmen Sahra Türkmenleri", https://orhaajans.com/turkmen-sahra-turkmenleri/, (Erişim: 19.4.2019)

Aka, İ. (2002). "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", *Türkler,* C 6. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Albayrak, R. (2013). *Türklerin İranı: Yakın Gelecek.* Ankara: Berikan Yayınevi.

Alp, A. (2015). *1979 İran İslam Devrimi ve Terörizm (1979'daki İslam Devrimi Sonrasında İran ve Terörizm.* Yüksek Lisans Tezi. Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 381414).

Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi: Ses ve Şekil Bilgisi*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Atıcı, A. (2018). *Lalecin Türkçesi.* İstanbul: Paradigma Akademi.

Atlıhan, Ş. ve Rahmani A. (2016). Şahseven Mafraşı; Desen, Teknik, Renk. *Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi,* C 1, S 1, ss. 31-39.

Başar, U. (2017). Ali Asgar Cemrâsi İle Halaç Türkleri ve Halaç Türkçesi Üzerine Bir Röportaj. *Türk Yurdu,* Yıl 106, S 354, ss. 60-62.

Bicbabaei B. (2012). *Malekan (Melek Kendi) İli Ağzı.* Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 330311).

Bosnalı, S. (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi: Toplumdilbilimsel Bir İnceleme.* İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Bozgeyik, B. (2016). *Dünden Bugüne; İran Meselesi.* İstanbul: Elit Kültür.

Bulut, C. (2002). Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimler. çev. Çağlar Enneli, Almanya: Mainz Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü.

Crystal, D. (2005). *Dillerin Katli.* çev. Gökhan Cansız, İstanbul: Profil Yayıncılık.

Çitlioğlu, E. (2015). *İran'ı Anlamak,* Ankara: Başkent Üniversitesi.

Delice, N. (2004). *Varlık Dergisinin Bibliyografyası ve Bu Dergide Yer Alan Halk Edebiyatı İle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 144859).
Demirci, K. (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim,* Ankara: Anı Yayıncılık.

Deveci, A. (2009). İran Türkmenleri: Türkmen Sahra. *Orta Doğu Analiz,* C 1, S 10, ss. 50-60.

Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2011). *İran'ın Son İki Yüz Yıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür, Sanat.

Doğan, T. (2013). Afşar Türkleri (Güney Azerbaycan) Ağzı. *Yeni Türkiye, Türkçe Özel Sayısı,* S 5, ss. 470-479.

Doğan, T. (2016). Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları. *A. Ü. Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED),* ss. 723-737.

Doğan, T. (2017). Horasan Türkçesinin Bocnurd Ağzında {-(I)ddI(r)} ve {-ūdi} Yapıları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* C 14, S 2, ss. 41-55.

Doulatabadi, F. (2000). *Hamid Nutki: Hayatı ve Şiirleri Üzerinde Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 102074).

Eker, S. (2008). "Farsçanın Kıskacında Güney Azerbaycan Türkçesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Y. 5, S 9, ss. 183-198.

Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri. *Dil Araştırmaları,* S 12, ss. 17-22.

Erdoğdu, H. (2008). *İran.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Erenoğlu Ataizi, Dilek (2017). Kaşkay Türkçesinde Sayı Sözcükleri: Şiraz ve Çevresinden Örnekler. *Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi,* S 6/2, ss. 865-877.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul: Bayrak.

Eroğlu, Y. (2016). *Demografik Özelliklerin İran Jeopolitiğine Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 443040)

Gökdağ, B. A. (2011). Hamse Türkleri ve Ağzı. *Diyalektoloji Dergisi,* S 3, ss. 1-9.

Gökdağ, B. A. ve Doğan, T. (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Heyet, C. (1999). Prof. Dr. Hamit Nutgi'nin Ardından. *Bilge Dergisi,* S 22, ss. 109-110.

Heyet, C. (2004). "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* C 1, S 1, ss. 7-19.

Heyet, M. R. (2005). *19. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2279/2960, (Tez No: 2960).

İpek, C. D. (2012). Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* S 1, ss. 267-283.

İran İstatistik Kurumu (2016). "Selected Findings of the 2016 National Population and Housing Census", https://www.amar.org.ir/Portals/1/census/2016/Census_2016_Selected_Findings.pdf, (Erişim: 18.4.2019)

İsmayılova, N. (2009). *"Varlık" Jurnalı ve Azerbaycan Edebiyatı (1979-1995.ci iller).* Bakü: Nurlan.

İşbitiren, A. G. (2017). "İran Ülke Raporu", *"KFA Fuarcılık: Küresel Fuar Acentesi",* Bursa.

Kafkasyalı, A. (2009). *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik.* Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz.

Kafkasyalı, A. (2011). *İran Coğrafyasında Türkler.* İstanbul: Bilgeoğuz.

Kale, T. (2004). *İran Türklerinin Ana Dili Problemleri ve Hamid Nutki.* Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırıkkale. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 147113).

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi,* Ankara: Akçağ.

Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925).* İstanbul: Selenge Yayınları.

Kemaloğlu, M. (2012). Terekeme-Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S 1/3, ss. 55-81.

Khajeh, B. H. (2013). *İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı.* Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. https://tez.yok.gov.tr/ (Tez No: 344990).

Kobotarian, N. (2016). İran Türklerinde Sözlü Gelenek. *Atlas International Referred Journal On Social Sciences,* C 2, S 2, ss. 17-24.

Koca, M. (2013). *İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941).* Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 347426).

Memmedli, P. (2015). *Cenubi Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri.* Bakü: Sabah.

Memmedli, P. (2017). Güney Azerbaycanlı Romantik Bir Şair, Gerçekçi Bir Gazeteci: Hamid Nutki. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD),* C 1, S 2, ss. 16-24.

Memmedova, P. (2015, Mayıs). Türk Edebiyatına, Kültürüne Büyük Manevi Katkılar Veren Bilim Adamları. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, Elazığ*.

Mermer, A. (2009). "Dil ve Edebiyat Türkler ve Türkçe Türkçe'nin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri", *T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi,* Ankara.

Nutki, H. (1999). *Min İlin Sonu*, İstanbul: Ötüken.

Rahimi, M. (2013). Dil Hayâtiyeti Bağlamında Horasan Türklerinin Bugünkü Durumu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* S 2, ss. 131-142.

Rezaeiamaleh, M. (2016). *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedî'nin Şiirleri (İnceleme – Metin – Sözlük).* Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Ankara. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 440925).

Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik – Morfoloji – Sentaks).* Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri. https://tez.yok.gov.tr/, (Tez No: 72560).

Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik.* İstanbul: Ötüken.

Shaffer, B. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler; İran ve Azerbaycanlı Kimliği,* çev. Ali Gara ve Vüsal Kerimov. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Soofizadeh, A. (2018). Tarihte Horasan'ın Yeri (İslamiyet Dönemi). *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C 58, S 1, ss. 12-28.

Sümer, F. (1962). Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C 20, S 3-4, ss. 213-244.

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sümer, F. (1995). Âzerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış. *Türk Tarih Kurumu, Belleten,* C 21, S 83, ss. 429-447.

Şahit, B. (2017). "Resmî Bir Araştırmaya Göre İran Türklerinin Nüfus Dağılımı", http://tebaren.org/, (Erişim: 27.4.2019)

Taş, G. (2016). *İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu.* Ankara: A Kitap.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2019). "Ülke Künyesi", http://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa, (Erişim: 18.4.2019)

Türk Dil Kurumu (2019). Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/, (Erişim: 5.4.2019)

Uncu, C. (2016). İran'daki Son Türk İktidarı (Kaçar Hanedanı Üzerine Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme. 1st Internatıonal Conference On Studıes In Turkology (Icosturk'2016 – Barcelona), *Proceedings Book,* Konya: Palet Yayınları, 2016, ss. 41-54.

Yenisey, G. (2008). *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004).* İstanbul: Ötüken.

Yılmaz, T. (2006). İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri. *Akademik Orta Doğu,* C 2, S 2, ss. 201-211.

C. TEKREL ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DAI YÜKSEK LİSANS TEZİ 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE DEĞERLENDİRME)

CİLT II

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE DEĞERLENDİRME)

CİLT II

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Cansu TEKREL'in "Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazıları (Türkiye Türkçesine Aktarım ve Değerlendirme" başlıklı tezi 25/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Bölüm Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri: *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı*

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	**(Trakya Üniversitesi)**
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	**(Kırklareli Üniversitesi)**
Doç. Dr. Abdulkadir ATICI	**(Kırklareli Üniversitesi)**

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Cansu TEKREL

25.06.2019

ÖZ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI
(TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM ve DEĞERLENDİRME)

Tekrel, Cansu
Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı
Haziran 2019

İran, birçok etnik unsuru bir arada barındıran bir ülkedir. Bu etnik farklılıklar ülkenin kültürel zenginliğini de oluşturmaktadır. Ancak Şahlık rejiminde Fars olmayan etnik unsurların kültürel varlığı bir kenara atılmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen etnik unsurların başında Türkler gelmiştir. Şah yönetimi Türk kimliğini, kültürünü ve dilini devlete karşı bir tehdit olarak görmüştür. Devletin ulusal kimliğini Fars milliyetçiliği üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Eski Sasani ve Pers algısına dayalı yeni bir kimlik inşa ederken diğer kültürel kimlikler yok edilmeye, unutturulmaya çalışılmıştır. Yönetimin baskıcı politikasının yanı sıra ülkede ve dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucunda 1979 yılında İran İslam devrimi gerçekleşmiştir. Devrimin ardından Şah ülkeyi terk etmiş ve yerine sürgündeki dini lider Ayetullah Humeyni geçmiştir. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş, bir önceki yönetimin baskıcı politikası geçici bir süre için askıya alınmıştır. Varlık dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Derginin asıl amacı Türk dilini ve kültürünü yaşatmak olmuştur. Özellikle Hamid Nutki, Türkçenin dilbilgisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hamid Nutki yazılarında Türk dili ve millik kimlik kavramlarına sıkça değinmiştir. Onun yazılarının ana fikrini dil, kimlik, ana dilinde eğitim ve alfabe konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Ana Dili, Milli Kimlik, İran.

ABSTRACT

HAMİD NUTKİ'S TURKİSH ARTİCLES İN VARLIK JOURNAL
(TURKİSH TRANSLATİON AND EVALUATİON)

Tekrel, Cansu

Master of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Dr. Abdulkadir Atıcı

June 2019

Iran hosts many ethnic groups. These ethnic groups are the cultural richness of the country. But the cultural presence of non-Persian ethnic groups in the Shah's regime was laid aside. The Turks were very affected by this situation. Shah administration considered Turks to be a threat. They attempted to build the national identity of the state on Persian nationalism. While creating a new identity based on the old Persian and Sassanid perception, other cultural identities were tried to be destroyed. As a result of the repressive policy of the administration, as well as the political and economic conflicts in the country and in the world, the Iranian Islamic revolution took place in 1979. After the revolution, the Shah left the country and was replaced by Ayatollah Khomeini, the religious leader in exile. In this period, the Islamic Republic of Iran was established and the repressive policy of the previous administration was temporarily suspended. Varlık journal started its publication in this period. The main purpose of the journal was to keep Turkish language and culture alive. Especially Hamid Nutki has received many writing pen on Turkish grammar. Hamid Nutki frequently mentioned the concepts of Turkish language and national identity in his writings. The main idea of his writings is language, national identity, native language education and alphabet.

Key Words: Varlık, Native Language, National Identity, Iranian.

ÖN SÖZ

Yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan İran, stratejik açıdan Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. İran, tarihî dönemlerden bu yana Türklerin yaşadığı merkezlerden biri olmuş ve yakın bir döneme kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Yaşanan siyasi ve sosyal çekişmeler sonucu 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, hükümetin başına geçerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak yönetimin uyguladığı baskı ve şiddet politikası, Batı'ya duyulan aşırı ilgi, dinin sosyal hayattan çıkarılmaya çalışılması ve farklı etnik aidiyetlerin göz ardı edilmesi gibi nedenler birçok kültürel ve politik soruna yol açmıştır. Şahlık rejimine karşı 1979 yılında büyük bir devrim gerçekleşmiş ve Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu devrimin ardından birçok Türkçe gazete ve dergi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın temeli İran İslam devriminden sonra yayınlanmaya başlayan Varlık dergisine dayanmaktadır. Cevat Heyet'in kurucusu olduğu Varlık dergisi, devrimin ardından Türk kültürünü, dilini ve edebiyatını Türk halkına yeniden öğretmekle kalmamış, Şah yönetiminin bir kabile dili olarak tanımladığı Türkçenin zenginliğini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle dil alanında yapılan çalışmalarla alfabe, Türkçenin ses yapısına uygun olarak yeniden düzenlemiştir. Bu sayede İran Türklerinin ana dillerini okuma ve yazmada karşılaştığı zorluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Varlık dergisini esas alan tez çalışmamızda Türkçe yazılar incelenmiş, ancak araştırmanın süresi açısından sadece Hamid Nutki'nin Türkçe kaleme aldığı yazıları ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin dil ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalar, Türkçenin İran'da varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Hamid Nutki, yazılarında Güney Azerbaycan'da konuşulan Türkçenin ses özelliklerini açıklamış, yazım kurallarını belirlemiş ve alfabeyi yeniden düzenlemiştir. Ayrıca yazılarında ana dilinde okuryazar olmanın önemini ve gerekliliğini de vurgulamıştır. Hamid Nutki, dil konuları dışında Türklerin İran coğrafyasında geçirdiği tarihî dönemleri de açıklamıştır. Onun ele aldığı yazıların %50'den biraz daha fazlasını dilbilgisi konuları, geri kalanını ise Türk kimliği ve kültürünü korumaya yönelik yazdığı yazılar oluşturmaktadır.

1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlayan, bir dönem Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'ndeki yazılar incelenmiştir. Varlık dergisi, İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Bu nedenle Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan dil yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek, Hamid Nutki'nin, Türkler arasında milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak, dil konulu yazılarında Türkçeyi geliştirmek için uyguladığı hedef ve yöntemleri belirlemek çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Varlık dergisi yazarlarından Hamid Nutki temel alınarak Türk dili ve millik kimlik kavramlarına karşı İran Türklerinin yaklaşımı saptanmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki'nin yazılarının ana fikrini oluşturan dil ve kimlik konularının eğitim ve alfabe üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Bu amaçla çalışmamızda Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yayınladığı yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından bu yazılarda öne çıkan ana fikirler üzerine bir değerlendirme yazılmıştır.

Varlık dergisi 1979'dan bu yana kesintisiz olarak İran'da çıkarılmaktadır. 1979 ve 2013 tarihleri arasında yayınlanmış dergiler elimizde mevcuttur. Dergilerde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar tespit edilmiştir. Ancak "*Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler, Gövdeler ve Kelimeler*" adlı makale serisinin 5. yazısı bu sayılar arasında bulunamamıştır. Ayrıca İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihî, siyasi ve coğrafi hayat) ve Varlık dergisi ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamız *Giriş, Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* ve *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış, İran ve İran'da yaşayan Türkler, Varlık dergisi ve Hamid Nutki hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde kaleme aldığı Türkçe yazıları iki bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hamid Nutki'nin İran'da yaşayan Türklerin kimlik sorunu üzerinde durduğu yazılar incelenmiştir.

Birinci bölüm *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* ve *Şovenizme Karşı Dil Bilinci* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* adlı alt başlıktaysa *Dilin Sadeleştirilmesi, Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi* ve *Ana Dilinde Eğitim* adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Hamid Nutki'nin dil bilinci, dilbilgisi, yazım kuralları ve alfabe üzerine yazdığı yazılar incelenmiştir. Bu bölüm *Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine, Alfabe Üzerine, Yazım Kuralları Üzerine, Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine, Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine* olmak üzere 6 alt başlıktan oluşmaktadır.

Son olarak Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmaların bulunduğu EK 1 ve EK 2'de Arap harfli orijinal metinler çift, Türkiye Türkçeleri tek numaralı sayfalarda yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan metinler yayın yılına göre sıralanmıştır. Arap harfli metinlerin son sayfalarında yer alan diğer yazarlara ait yazı ve şiirler dikkate alınmamıştır.

Tez çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Meryem ER'e ve bu çalışmanın belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen sürede görüş ve önerileriyle rehberlik eden sayın hocam Doç. Dr. Abdulkadir ATICI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Cansu TEKREL

Kırklareli, 2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN ..... **iii**

ÖZ ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

ÖN SÖZ ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

KISALTMALAR ..... **xii**

TABLOLAR ..... **xiii**

ŞEKİLLER ..... **xiv**

GİRİŞ **1**

A. Tezin Amacı 1

B. Tezin Yöntemi 1

C. Tezin Kapsamı 2

D. İran 2

E. İran Türkleri 4

E.1. Güney Azerbaycan Türkleri 7

E.2. Kaşkay Türkleri 8

E.3. Horasan Türkleri 8

E.4. Türkmenler 9

E.5. Kazak Türkleri 9

E.6. Halaç Türkleri 10

E.7. Hamse Türkleri 10

E.8. Sungur Türkleri 11

E.9. Kaçar Türkleri 11

E. 10. Huzistan Türkleri 11

E.11. İsfahan Türkleri 11

E.12. Kirman Türkleri 11

F. Varlık Dergisi 11

F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında 11

F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler 18

G. Hamid Nutki 22

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ 27

1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi 27

1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi 28

1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi 29

1.1.3. Ana Dilinde Eğitim 29

1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci 32

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ 37

2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine 37

2.2. Alfabe Üzerine 44

2.3. Yazım Kuralları Üzerine 53

2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine 68

2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine 80

2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine 83

SONUÇ 85

KAYNAKLAR 90

EKLER.....95

EK 1: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 1-84 Sayıları Arasında Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi) 98-643

EK 2: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 85-100 Sayıları Arasında Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi) 646-1193

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser

AZ : Azerbaycan Türkçesi

C : cilt

çev. : çeviren

ET : Eski Türkçe

Far. : Farsça

FAO : United Nations Food and Agricultural Organization

Fr. : Fransızca

km. : kilometre

km² : kilometrekare

MÖ : Milattan Önce

MS : Milattan Sonra

NATO : Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı

RCD : Regional Cooperation and Development

S : sayı

ss. : sayfa sayısı

TDK : Türk Dil Kurumu

TT : Türkiye Türkçesi

UNESCO : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

UNISEF : Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu

vb. : ve benzeri

vs. : vesaire

yy. : yüzyıl

TABLOLAR

Tablo 1: Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo……..…44
Tablo 2a: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo…….…..47
Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo……....47
Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo……...…....73

ŞEKİLLER

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı……67

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNİN 1 – 84 SAYILARI ARASINDA YAYIMLANMIŞ TÜRKÇE YAZILARI

(ARAP HARFLİ METİN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ)

دیلیمیز حقینده

آغاران فجری سلاملارکن ...

ح ـ ن ـ آلتای

۱ ـ دیلیمیز ، بوگویه‌رمه و چیچکلنمه باهاریندا نه حالدادر ؟
۲ ـ زنگین دیل نه دئمکدر ؟
۳ ـ خالص وآرینمیش دیل نه‌در ؟
بوسئواللارا جواب وئرمك ایئرلیدر. بیر نومره‌لی سئوال ایله سؤزه باشلیاق .

دیلمیز آذربایجاندا شد تلی تضییق آلتیندا اوزون قارانلیق گئجه کچیرمیشدر . خلقیزین ودیلیمیزین فوق‌العاده جانلیلیغی و دینامیزمی اولماسایدی ، چوخدان یوخلارا قاریشمیشدی . بو تضییق به‌رتران راسه‌لین دئدیگی کیمی هم«چیریل چپلپاق زورباليق»و هم ده «اؤ رتولوء زورلاما » شکیللرینده یوردوموزدا خلقیمیزه و دیلیمیزه قارشی اعمال اولموشدر . بورادا آنجاق دیل مسئله سینه توخوناجاغیق .

«آچیق ـ آشکار خشونته» مثال ، دیلیمیزده یازیلان کتاب و مجموعه و غازئتلرین چاپ و توزیع امکانلاریندان رسماً و علناً محروم قالماسیدر . حتی بودیلین موجودیتینه کیچیك‌بیر اشارت‌ده‌قدغن ایدی بئله بیر خطامرتکب اولموش نشریه‌یه‌غیلیر ناشرویازیچی ساواکین صورغی ـ سئوالینه معروض قالیردی [۱]

کتبی ممنوعیت ایله قوشا اولاراق دیلیمیزی مدرسه لردن ، محکمه لردن ،جمعی ارتباط واسطه لریندن ، مجلسلردن و سالونلاردان قوودولار . اوءز دیللرینده یازماق‌او‌ـ خوماق و حتی دانیشماق‌دان محروم قالان خلقیمز منلیگینی ایتیرمك و هویتسیز قالماق تهلکه سینه معروض قالدی . عاشیقلاریمیزین اوءزلرینی دگیل حتی بیرتك مجسمه سینی بئله خلقیمیزه چوخ گوءردولر .

غیر مستقیم زورباليق و یا«اؤرتولو زورلامالارا» گلینجه بوایشی آلتدان ـ آلتدان بجه‌ردیلر . اؤز دیلیمیزدن ، سؤ زوموزدن ، تاریخیمیزدن ، قهرمانلاریمیزدن ،وارلیغ‌ـ یمیزدن و نتیجتاً انسانلیغیمزدن آییردیلار . بیزده آریائی شووینیزم سئلینه قاریشدیق .

۱۶

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

BİRİNCİ SAYI, MAYIS, 1358

DOĞAN GÜNEŞİ SELAMLARKEN

H. N. Altay

1- Dilimiz, bu yeşerme ve çiçeklenme baharında ne haldedir?

2- Zengin dil ne demektir?

3- Halis ve arınmış dil nedir?

Bu sorulara cevap vermek gerekir. Bir numaralı soru ile söze başlayalım. Dilimiz Azerbaycan'da şiddetli baskı altında uzun ve karanlık bir gece geçirmiştir. Halkımızın ve dilimizin fevkalade canlılığı ve dinamizmi olmasaydı, çoktan yok olmuştu. Bu baskı Berterand Russell'in dediği gibi hem "apaçık zorbalık" ve hem de "gizli zorlama" şeklinde yurdumuzda, halkımıza ve dilimize karşı yapılmıştır. Burada sadece dil meselesine değineceğiz.

"Açık ve aşikâr bir kabalık" örneği, dilimizde yazılan kitap, dergi ve gazetelerin yayım ve yayın imkânlarından resmen ve alenen mahrum kalmasıdır. Hatta bu dilin varlığına dair küçük bir işaret bile yasaktı, böyle bir hatayı yapmış olan yazılar kaldırılır, yazarlar SAVAK'ın sorgulamalarına maruz kalırdı.

Kitapların yasaklanması ile ilk olarak dilimizi okullardan, mahkemelerden, toplumsal haberleşme vasıtalarından, toplantı ve salonlardan kovdular. Kendi dillerinde yazmak, okumak ve hatta konuşmaktan mahrum kalan halkımız benliğini yitirme ve kimliğini kaybetme tehlikesine mâruz kaldı. Âşıklarımızın kendilerini bırakın, bir tek heykelini bile halkımıza çok gördüler.

Zorbalık veya "örtülü zorlamalara" gelince bu işi hissettirmeden yaptılar. Dilimizden, sözümüzden, tarihimizden, kahramanlarımızdan, varlığımızdan ve sonuç olarak bizi insanlığımızdan ayırdılar. Biz de İranî şovenizme karıştık.

اویدورما تاریخلر وناغیللاری بیزه مطلق حقیقتلر کیمی داملا ـ داملا ایچیرتدیلر ٠بیزی ئو زوموزه غریبه و حتی دشمن ائله دیلر. بیزده، بیزدن اولان ، دوغما اولان ، هرشیئی بیزدن آییرماق ایسته دیلر . اوشاقلاریمیزین آدلاریندان توتون ، اسطوره لریمیزه قدر ، هویتیمیزی خاطرلادان اُن کیچیك بیر قرینه و اشاره یـه بئله گؤز یومماديلار . بیزی حقارت حسی ایله چارپدیلار . بیر ـ بیریمیزله ، حتی اوشاقلاریمزلا ، یاستی- یاپالاق و « اؤزعالمینده فارسی » دانیشماغی دوزگون و گؤزه‌ل تورکجه میزه ترجیح ائتدیك . بیر میلیوندان چوخ آذربایجانلینی ایچینده باریندیران طهرانین تلویزیونوندا ،موسیقی نامینا قالا ـ قالا «قوقوش» دن ایل‌ده ـ آی‌دا بیر «سکینه دای قیزی» سینا قالدیق . طیاتروموز صون نفسلرینی وئردی . بیزایکینجی درجه وطنداشلیغی قبول ائتدیك . گئچمیشیمیزه‌قلم چکمك ، اویدورما تاریخلری آیه لرکیمی ازبردن تکرارلاماق و آنجاق اؤزلوغوموزی انکاربهاسینا ، الیمیزدن آلدیقلاری حقلریمیزین‌قیرینتیلارینی یئردن ییغماغا اجازه‌طاپدیق قول و «چاکر» اولماق مقابلینده آچیق‌وسه‌ریلی یغما سفره‌سینین آشاغی باشیندااوتورماغا اذن آلابیلدیك . اما سفره‌نین باشینا گئچمك ایچون قات ـ قات خیانتلره دواطلب اولماق‌و حتی دیرسکلره قدر قارداش قانینا بولانماق شرطدی .

نه یاخشی کـه دیلیمیز سوادسز ، ناموسلی و زحمتکش کندلـی و ایشچیلریمیزین غیرتلرینه امانت اولدی.منورلریمیزین اکثریتی چوخدان‌فارسلاشددیلار،یادلاریارانماق و خلقیمز و دیلیمیزه عدوات یولوندا ، شاعرین دئدیگی ، کیمی ، دشمنلری بئله گئچدیلر و اونلاری حیران قویدولار . [1]

ناصر خسروون دئدیگی «از ماست‌که برماست» سؤزنی بیر دفعـه داهـی دو غرولا دیلار . شهر لریمیز و قصبه لریمیزین آدلارینا قدر فارسلا شدی. یاواش‌ـیاواش تورکجه میز بیر نوع «قاپیتولاسیون» و «هه‌گه مونی» یه اوغرادی . تام معناسیله آذربایجانیمیزا «آپارتهایت» ین‌قارانلیق‌کابوسی چؤکدی.ایندی دیلمیزین‌نه‌حالده اولدوغونی بومقدمه‌نی خاطیریمیزده‌سا خلیاراق تدقیق ائتمه میزگره‌کدر .

«نظر به‌این‌که جناب‌آقای‌فلان‌مدیرکل اداره‌دادگستری‌استان‌آذربایجان‌بوردادر...» بورایا نقل ائتدیگیمیز سطرلر بوتون ظواهره رغماً گویا تورکجه بیرنطقون باش‌طرفیدرا بونابنزه‌ردانیشما مودللری،دیلیمیزه عارض‌اولموش بیرنئچه علتین نشانه‌سیدر . یوخاریدا سؤزی گئچن هه‌گه مونیا علتی دیلیمیزده دوزگون و آسان کلمه‌لر وارکن فارسجادان حسابسز کتابسز کلمه‌لر «وارد» ائتدیك و بوکولتوره‌ل «دامپینق» نتیجه‌سی اولاراق ئوز دیلیمیزی افلاس اوچورومونا ایته‌له‌دیك .

هئچ شبهه سیز هردیل ئوز تاریخی تکامل‌جریانندارابطه‌ده اولدوغی باشقادیللرله کلمه آلیش‌وئریشینه گئچه‌ر . بو «دخیل کلمه‌لر بعضاً دیلین بنیه سینده اؤزلرینه گره‌کن یری‌آلارلار . بونلار معین احتیاجلارا جواب وئره‌رلر و مشخص قاعده‌لره تابع‌اولورلار. بئله لیکله تورکجه میزه‌گیره‌ن کلمه‌لر دیلیمیزین تلفظ قالبینا اویارلار . تازا بیر مفهوم

---

۱ ـ احبا شیوهٔ عدوان دا محجوب، ایلر اعدایی ـ خدا گوسترمه‌سون اسباب اضمحلال بیر پرده !

Uydurma tarihleri ve masalları bize mutlak gerçek gibi damla damla içirdiler. Bizi, kendi kelimelerimize yabancı ve hatta düşman ettiler. Bize ait olan her şeyi bizden ayırmak istediler. Çocuklarımızın adlarından tutun, efsanelerimize kadar, kimliğimizin hatıralarda kalan en küçük bir belirtisine bile göz yummadılar. Bize hakaret ettiler. Birbirimizle, hatta çocuklarımızla "kendi dünyamızda" yarım yamalak da olsa "Farsça" konuşmayı güzel Türkçemize tercih ettik. Bir milyondan fazla Azerbaycanlı'yı içinde barındıran Tahran'ın televizyon kanalında, musiki namına kala kala ayda yılda bir gösterilen "Guguş" ve "Dayıkızı Sakine"ye kaldık. Tiyatromuz son nefeslerini verdi. Biz ikinci sınıf vatandaşlığı kabul ettik. Geçmişimize kalem çekmek, uydurma tarihleri ayetler gibi ezberden tekrarlamak ve benliğimizi yok saymak pahasına, sadece elimizden alınan haklarımızın kırıntılarını yerden toplamak için izin alabildik. Kul ve köle olma karşılığında serili yığma sofrasının ucunda oturmak için izin alabildik. Ama sofranın başına geçmek için kat kat ihanetlere sebep olmak ve hatta dirseklere kadar kardeşkanına bulanmak şarttı. Neyse ki dilimiz aydın, namuslu, çilekeş köylü ve işçilerimizin çabalarına emanetti. Aydınlarımızın geneli çoktan Farslaştı, yabancılara yaranmak için halkımız ve dilimize düşmanlık etmekte, şairin dediği gibi: "düşmanları bile geçtiler ve onları kendilerine hayran bıraktılar".[1]

Nasir Hüsrev'in dediği *"از ماست که بر ماست"* sözünü bir kez daha doğruladılar. Şehirlerimiz ve kasabalarımız adlarına kadar Farslaştı. Türkçemiz yavaş yavaş bir " kapitülasyon" ve "hegemonya" ya uğradı. Tam anlamıyla Azerbaycan'ımıza "Aparthaeid" hesaplarınızın karanlık kâbusu çöktü. Şimdi dilimizin ne halde olduğunu, bu önsözü aklımızda tutarak incelemeliyiz.

"نظرباي كه جناب اقاي ف ن مهيركل اداره دلگشتري استان آذربايجان بوردادر..." Buraya eklediğimiz satırlar bütün bunlara rağmen güya Türkçe bir nutkun başıdır! Buna benzer konuşma modelleri, dilimizde sonradan oluşmuş bir altın parıltısı gibidir. Yukarıda sözü geçen hegemonya illeti yüzünden dilimizde kolay kelimeler varken Farsçadan hesapsızca kelime aldık ve bu kültürel "düşürüm" sonucunda dilimizi iflas uçurumuna sürükledik.

Hiç şüphesiz her dil tarihi gelişimi sırasında ilişki içinde olduğu başka dillerle kelime alışverişine girer. Bu "alıntı kelimeler bazen dilin bünyesinde kendilerine uygun bir yer bulur. Bunlar oluşan ihtiyaçlara cevap verir ve somut kurallara tabi olur. Böylelikle Türkçemize giren kelimeler dilimizin telaffuz kalıbına uyar. Yeni bir kavram

[1] Ahibbâ-i şîve-i udvânda mahcub eyler adâ – Hüdâ göstermesün esbâb-ı izmihlâl bir yerde!

و یا بیر معنا اینجه لیگی ارمغان گتیره‌ك گیردیکلری دیلی‌بو جهت‌دن زنگینلشدیریرلر. بونلارین هامیسینین باشیندا دیلین صرف ونحو قانونلارینا بویون‌اگرلر. طبقی‌بیرمملکتین تابعیتینه گیره‌ن بیر انسان کیمی بونلاردا تازا وطنلرینین قانونلارینا تابع اولمالیدیرلار و باشقا وطنداشلرکیمی حرکت ائتمه‌لی و اونلارلا عینی شرایطده برابر یاشامالیدرلار. بوناگؤره نسبی صفتلر اضافه ترکیبلری، تصریف صورتلری الـخ ... تازا دیلین قاعده‌و قانونلارینا اویماقدادیرلار. یوخاریدا ذکرائدیلن مثال‌دا، اولا، ترکیبلر مطلق صورتده تورکجه لشدیریلمه لیدیر. « نظر باین که» سؤزونی اله‌آلاق: دیلیمیزده ،بئله بیر سؤز یوخدور. [«نظر باین‌که اوبورادار»یئرینه بئله دییه بیلریك: اونون بوردا **اولدوغونا گؤره ...**]

«جناب آقای فلان» اگلدیکده: «آقای‌فلان»ی‌ایسته‌ر ـ ایسته‌مز قبول ائسته‌ك‌ده آرتیق‌بونون باشینا بیرده«جناب» طاخماق اونی چکیلمه‌ز حاله گتیریر. اقلا «آقای‌فلان جنابلاری» دئمه‌لی‌ییك. اما **«آقا فلان جنابلاری»** داها چوخ مناسبدر.

مثالیمیزدا « مدیرکل ادارهٔ دادگستری استان آذربایجان » سؤزلرینه گلینجه: بو عباره ده «دادگستری» و «استان» کلمه‌لری حقنده بیر توضیحه احتیاج واردر. کلمه‌لری بیردیلدن باشقا بیردیله گریب وتازادیلین مالی اولدوقدان صونرا رابطه‌لرینی‌گلدیکلری دیلدن‌کسه‌رلر و بوندان صونرا اولکی دیلین تغییرو تکاملوندن آرتیق متأثر اولمازلار. عدالـت موسسه‌سی مملکتیمیزد ایلك قورولدوغـی زمان بـو موسسه‌نین آدی دیلیمیـزه «عدلیه» اولاراق‌گئچدی وائله ده‌قبول اولدی. دها صونرالاری فارسجادا تصفیه‌حرکتلری وجوده گلدی «فرهنگستان» فارسجادا «عدلیه» یئرینه «دادگستری» کلمه سینی سئچدی. بو تصفیه و دگیشمه طبیعتیله فارسجایا مخصوص‌در ودیلیمیزله هئچ‌بیر علاقه‌سی‌یوخدور. مادام‌که «دادگستری» فرهنگستانین اؤز تصریحی ایله عیناً «عدلیه» دئمکدر و بو تازاآد آنجاق‌لغوی‌ملاحظه‌لرین محصولیدر، دیلیمیزده نه‌آهنگ ونه‌تصفیه ونه ده زنگینلشدیرمه نظریندن « دادگستری » نی « عدلیه » یرینه قویماقدا هئچ بیر معنا یوخدور. بوناگؤره **«عدلیه»** دیلیمیزده ـ داها مناسب بیر معادل طاپیلینجایاقدر ـ قالاجاق و «دادگستری » فقط وفقط فارسجایا منحصراولا جاقدار. «استان» لغتی‌ده بیر آزفرقلی اولماقلا برابرعینی دلیل‌لره‌گؤره دیملیمیزده **«ایالت»** یازیلمالی و«استاندار» داطبیعتیله «والی» اولمالیدر.

یوخاریدا ملاحظه‌ائدیلدیگی وجهیله «فرهنگستان» لغتی بو مورد ده قبول‌اولاراق عیناً یازیلیر زیرا او اوزونه خاص بیر مـوسسه‌در و داها اول بئله بیـر شئی یـوخدی. خلاصه وئردیگیمیز مثال دا « نظر به این‌که جناب آقای فلان مدیرکل ادارهٔ دادگستری استان آذبایجان بوردادر» بئله اولمالیدر: **آذربایجان ایالتـی عدلیه ادارسینین عموم مدیری آقای فلان جنابلارینین بوردا اولد وغونا گؤره....**

گئچن دورین ووردوغی ضررلرین ممکن اولدوغی قدر تلافیسی ایچون بیـر نئچه نقطه‌یه دقت‌ائتمك لازمدر:

۱ـ اداری، قضائی، سیاسی وباشقا رسمی تازا «فرهنگستانی» اصطلاحلارا دقت ـ ائدیلمه‌لی. اونلارین ابقاسینا مـوجه بیـر سبب اولمازسا دیلیمیزین بنیه‌سینه قدیم دن

veya bir anlam inceliği armağan ederek girdikleri dili bu yönden zenginleştirir. Bunların hepsinin başında, dilin gramer kanunlarına boyun eğerler. Elbette bir memleketin tabiatına giren bir insan gibi bunlar da yeni vatanlarının kurallarına uymalıydı ve diğer vatandaşlar gibi hareket ederek onlarla aynı koşullarda yaşamalıydı. Bu yüzden sıfatlar, ad tamlamaları, fiil çekimleri vb. yeni dilin kurallarına uymaktadır. Yukarıda verilen örnekte, kesinlikle önce tamlamalar Türkçeleştirilmelidir. *نظربطین که* sözünü ele alırsak: Dilimizde, böyle bir söz yoktur. (*نظربطین‌که اوبوردادر* yerine böyle diye biliriz: Onun burada olduğuna göre…)

ن آقای ifadesini ister istemez kabul etsek de artık bunun başına bir de "جناب" takmak onu çekilmez hale getirir. En azından "Ağa-yı felan cenapları" demeliyiz. Ama "Ağa felan cenapları" daha uygundur. *جناب‌آقای ن* eklediğimizde:

Örneğimizde *مدیرکل اداره دادگستری‌ولایات آذربایجان* sözlerine gelince: bu ibarede "dad küsteri" ve "ostan" kelimeleri hakkında bir açıklamaya ihtiyaç vardır. Kelimeler bir dilden başka bir dile girip, yeni dilin milli unsurları olduktan sonra ilişkilerini geldikleri dilden keserler ve bundan sonra önceki dilin değişiminden ve gelişiminden etkilenmezler. Adalet birimi memleketimizde ilk kurulduğu zaman bu birimin adı dilimize "adliye" olarak geçti ve öyle de kabul edildi. Daha sonraları Farsçada arındırma hareketleri başladı. "Ferhengistan" Farsçada "adliye" yerine "dad güsteri" kelimesini seçti. Bu arındırma ve değişme, Farsçaya mahsustur ve dilimizle hiçbir alakası yoktur. Mademki "dad güsteri" Ferhengistan'ın kendi açıklaması ile aynen "adliye" demektir ve bu yeni ad ancak sözlüksel düşüncenin mahsulüdür, o halde dilimizde ne ahenk, ne arındırma ve ne de zenginleştirme bakımından "dad güsteri"yi "adliye" yerine kullanmanın hiçbir anlamı yoktur. Buna göre "adliye", dilimizde daha uygun bir kelime bulununcaya kadar kullanılacak ve "dad güsteri" ancak ve ancak Farsçayla sınırlı kalacaktır. "ostan" kelimesi de biraz farklı olmakla beraber aynı delillere göre dilimizde "eyalet" olarak yazılmalı ve "ostandar" da"vali" olmalıdır.

Yukarıda belirtildiği gibi "Ferhengistan" ifadesi burada aynen yazılır. Zira o özel bir kurumdur ve daha önce böyle bir şey yoktu. Verdiğimiz örnekte *نظربه‌این‌که‌جناب‌اقای ن مدیرکل اداره دادگستری‌ولایات آذربایجان‌بوردادر* cümlesi böyle olmalıdır: Azerbaycan eyaleti adliye idaresinin umum müdürü Ağa-yı Falan Cenaplarının burada olduğuna göre…

Geçen devrin verdiği zararların mümkün olduğu kadar telafi edilmesi için birkaç noktaya dikkat edilmelidir:

1- İdari, bölgesel, siyasal vs. yeni "kültürel" terimlere dikkat edilmeli. Onların çıkarılması için bir sebep yoksa dilimizin bünyesine eskiden

یئرلشمیش کلمه‌لر ترجیح ائدیلر. «تازا» اصطلاحلار فارسجا زاویه سیندن‌مناسب اولسالار دابیزیم دیلیمیزده الزاماً مناسب صاییلماز. مثلا بیز«پرونده» یازما یاجاغیق‌اؤز دیلیمیزده داها مناسب بیر لغته راستلاماییناجایا قدر قدیمدن اولدوغـی کیمی «دوسیه» کلمه سینی ایشلته جگیز. هابئله در: قوشون (ارتش یئرینه)، مدعی‌العموم (دادستان یئرینه)، مدافعه وکیلی، قاضی، محکمه، محاکمه، تعقیب، مفتش، مستنطق...

۲ـ اصیل جغرافیائی آدلاری، اویدروما و قـوندارما آدلارین یئرینه تازادان قویا جاغیق: اورمیه، توفارقان، قاراچمن، آجی‌چای، صایین قلعه، سلماس... کیمی.

هرجوره ترددین زایل اولماسی ایچون جغرافیائی آدلار و رسمی اصطلاحلار دان بیرلیست حاضرلانمالیدر. مثلا اداری، سیاسی و نظامی رتبه و سایر ضروری اصطلاحلار، تازانسلین استفاده‌سی ایچون، فهرستلر صورتینده ارائه ائدیلمه‌لیدر.

۳ـ غـرامئر خطالاری دقتله تعقیب ائدیلمه‌لـی و غازئتلریمیزده‌ده دیل بحثلری آچیلمالیدر.

۴ـ اوزون ایـلـلـریـن اهـمـالـی اونـودولمـوش خالص و اصیل کلمه‌لریمیزی آذربایجانین گنیش کولتورساحه سینده دده و بابالاریمیزین اثرلریندن چیخاردیب تانیتمالی ییق. دده قورقود، نسیمی، ختائی و فضولی دن تا دونن‌کی شاعر و یارادیجیلاریمیزین اثرلرینه قدرآلیمیزده‌کی میراث توکنمه‌ز بیر خزینه‌در. بـو اثرلرده ایشله دیلمیش کلمه‌لر تانیتیلمالی و اوخوییجییا ایضاح ائدیلمه‌لیدر.

۵ـ مختلف گوشه‌لرده خلقیمیزین آغزیندان و زنگین فولکوریندان مناسب‌کلمه و اصطلاحلاری آلمالی و اونلاری ایشلتمه‌لی ییك.

۶ـ دیلیمیـزین قانـون وقاعده‌لـریندن فایدالاناراق دوزلدیله جك ویارادیلاجاق کلمه‌لردن محتاج اولـدوغوموز مناسب تعبیر ولغتلری سئچمك و خلقین رد ویا قبولونا عرض ائتمك لازمدر.

بونلار و بونلارا بنـزه‌ر تدبیرلرله دیلیمیزینی باشدان بوی آتاجاق و ان‌کـؤزل بدیعی اثرلرله اوره‌کلریمیزه قوت و گؤزلریمیزه ایشیق وئره‌جکدر.

بو بحث دوام ائده جکدر.

yerleşmiş kelimeler tercih edilir. "Yeni" terimler Farsça açısından uygun olsalar da bizim dilimize uygun değildir. Mesela biz *"پرونده"* kelimesini yazmak yerine, dilimizde daha uygun bir kelime bulunana kadar eskiden olduğu gibi "dosya" kelimesini kullanacağız. Bu şekilde: Koşun (*"اتش"* kelimesi yerine), müddeî-i umumî (*"دادستان"* yerine), müdafa vekili, kadı, mahkeme, muhakeme, takip, müfettiş, müstentak…

2- Eski coğrafi adların, uydurma adların ve sonradan verilen adların yerine yenilerini koyacağız: Urmiye, Tufarkan, Karaçemen, Acıçay, Sayınkale, Salmas vs gibi.

Her şekilde uygun olması için coğrafi adlar ve resmi terimlerden bir liste hazırlanmalıdır. Mesela idari, siyasi ve nizami rütbe vs. için gerekli görülen terimler, yeni neslin yararlanması için liste halinde oluşturulmalıdır.

3- Gramer hataları dikkatle takip edilmeli ve gazetelerimizde de dil konuları açılmalıdır.

4- Uzun yıllar ihmal edilerek unutulmuş halis ve asil kelimelerimizi Azerbaycan'ın geniş kültür sahasında dede ve babalarımızın eserlerinden çıkarıp tanımalıyız. Dede Korkut, Nesimi, Hatai ve Fuzuli'den, dünkü şair ve yazarlarımızın eserlerine kadar elimizdeki miras tükenmez bir hazinedir. Bu eserlerde kullanılmış kelimeler tanıtılmalı ve okuyucuya açıklanmalıdır.

5- Çeşitli bölgelerden halkımızın ağzından ve zengin folklorundan uygun kelime ve terimleri almalı ve onları kullanmalıyız.

6- Dilimizin kanun ve kurallarından faydalanarak düzenlenecek ve yaratılacak kelimelerden muhtaç olduğumuz uygun tabir ve sözcükleri seçmeli ve halkın onayına sunmalıyız.

Bu ve bunlara benzer tedbirlerle dilimiz yeni baştan boy atacak ve en güzel bedîî eserlerle yüreklerimize kuvvet ve gözlerimize ışık verecektir. Bu konu devam edecektir.

ح.ن. آلتای

زنگین یوخسوللار

وارلیقدا مقاله و تحقیقلرین قیصاسینی دائما ترجیح ائتمکده یئز. بوتحقیقی مقاله اهمیتی اعتباریله بوقاعده دن استثنا اولدو.

بیزیم دیل مسئله‌میزی بیرنئچه جمله‌ده خلاصه ائتمک ایسته‌سک بونقطه‌لری آچیق اولاراق اعلان ائتمه‌میز گره‌کدیر.

۱- دانیشیق دیلیمیزین منع وقدغن اولماسینا مطلقاً تحمل ائده‌بیلمه‌ریک. دیلیمیزی تحقیر ائله‌مه‌له‌رینه، هئچ بیرکسین حقی واجازه‌سی یوخدور. دیلیمیز، هریئرده، ائوده، ائشیک‌ده، مدرسه‌لرده، اداره‌لرده، رسمی وغیررسمی متصور هربیریئرده وهرمقام‌دا بیزیم هویت وشخصیتیمیزین آیریلماز بیرپارچاسی اولاراق قیدسیز- شرطسیز دانیشیلاجاق وبو طبیعی حقیمیزی استعمال ودیلیمیزدن استفاده یولوندا هرهانسی‌بیرمانع چیخاردان، خائن وایران ملتینین شانلی بیرعضوی (آذربایجانلیلاری) تحقیرائتدیگی‌ایچون بودولت‌وملتین جان‌دشمنی‌دیر.

هابئله بوتون فرهنگی وقومی خصوصیتلریمیزده رسماً تانیلمالیدر، موسیقی‌میزی تئاتریمیزی، داستان‌لاریمیزی، تاریخی‌وعنعنوی‌قیمتلریمیزی‌دانماغاهئچ کسین‌حقی‌یوخدور.

۲- جمعی ارتباطات واسطه‌لرینده تورکی‌دانیشان ایرانلیلارین نفوسی نسبتینده‌دیل وفرهنگ وصنعتیمیزه گره‌ك یئروئریلسین. یومیه روزنامه‌لر، مجله‌لریمیز گره‌ك اولسون. بیزیم دیلیمیز، فرهنگیمیز، صنعتیمیز مغدور اولدوغوندان دولت بو یولدا بیزه غدر و زیانیمیزی تلافی ائتمک‌ایچون کومك ائله‌مه‌لیدر. رادیووتلویزیونین ملی شبکه‌سینده‌بیزه ئوز دیلیمیزده خطاب اولونماسی لازمدیر. «سکوت توطئه» سینه‌صون وئریلمه‌لیدیر. مطبوعاتیمیزین یاییلماسیناقارشی‌چیخان اللرکسیلمه‌لیدیر.

۳- بیزدونن وجوداگلمیش بیرقوم‌دگیلیك. بیزیم چوخ‌غنی وگنیش بیرادبی‌ویازی

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

TEMMUZ VE AĞUSTOR, 1358

ZENGİN YOKSULLAR

H. N. Altay

Biz dil meselemizi ne kadar özetlemek istesek de bu noktaları açıkça anlatmalıyız.

1- Konuşma dilimizin engellenmesine ve yasaklanmasına kesinlikle tahammül edemeyiz. Dilimizi aşağılamaya hiçbir şekilde hakları ve izinleri yoktur. Dilimiz her yerde, evde, sokakta, okullarda, idari birimlerde, resmi ve gayriresmî kurumlarda, her yerde ve her makamda kimliğimizin ayrılmaz bir parçası olarak kayıtsız şartsız konuşulacaktır. Doğal hakkımızı kullanma ve dilimizden yararlanma yolunda engel çıkaran kişi haindir ve İran milletinin önemli bir parçası olan Azerbaycanlıları küçümsediği için bu devletin ve milletin can düşmanıdır.

Böyle bir durumda bütün kültürel ve milli unsurlarımız resmi olarak tanınmalıdır, müziğimizi, tiyatromuzu, destanlarımızı, tarihî ve geleneksel değerlerimizi inkâr etmeye kesinlikle hiç kimsenin hakkı yoktur.

2- Toplu haberleşme araçlarında, Türkçe konuşan İranlı nüfusu tespit etmek için dil, kültür ve sanat faaliyetlerimize yer verilmeli, günlükler ve dergiler olmalı, dilimiz, kültürümüz, sanatımız haksızlığa uğradığından devlet bizim mağduriyetimizi gidermek için yardım etmelidir. Radyo ve televizyonun milli kanalında bize kendi dilimizde yayın yapılmalıdır. “Sessizlik komplosu”na bir son verilmelidir. Basın ve yayın organlarımızın yayılmasına karşı çıkan eller kesilmelidir.

3- Biz daha dün meydana gelmiş bir millet değiliz. Bizim çok zengin ve geniş bir edebi

دیلیمیزوار. دکتر محسنی لر، عبدالله مستوفیلر و پهلوی آریاچیلیغینادلاللیق ائدن ئوزوموزدن چیخان اوچ دورت ئولکه وملت خائنینین سیاست لرینه وارث چیخانلار بیلمه لی درلر که بیزی یازماقدان محروم قویدوقلاری سببیله بیز قیصاً بیردوراقلاما وتردد دوره سیندن صونرا ئوزمالیمیز ادبی ویازی دیلیمیزین غنی ارثیه سینه صاحب چیخاجاغیق. بوناصول وصاغ ایده اولوژی لر بهانه سی ایله مانع اولا بیلمه یه جکلر. بیزیم دیلیمیزی بوافسونلارلاباغلایا بیلمزلر. دیلیمیزین غنی لیگینی مدافعه ایچون عینی دلیللری هم سووه‌ت آذربایجانینین صلاحیتلی عالم وتئوریسین لریندن نقل ائده جگیك هم ده باشقاملت وایده اولوژیلره منسوب فیلولوقلاردان. بودفعه دیلیمیزی دانیشماق، یازماق وگئچمیشمیزله علاقه لنمك «گناهی» ایله بیزی نه «کمونیست» نه ده «پان‌تورکیست» لیك بهانه سیله بوغابیله جکسینیز. بو زنگین (غنی) یازی دیلیمیزی یادیمیزا سالماق ایچون بوصفحه لرده بحثیمیز دوام ائده جك. ایندی سووه‌ت آذربایجانینین بویوك عالملریندن بیریسینی بوباب‌دا شهادته چاغیریرام. اوزون مقدمه نی همان عالمین ئوزدیلی وکلمه لری ایله نقل ائدیرم. نقل‌قول‌دان صونرا گؤره جگیك که دیلیمیز نه‌درین باغلارلاگئچمش و وارلیغیمیزا باغلیدر وبیز هونظردن نه‌قدر غنی بیر مدنیت وفرهنگین وارثلری‌ییك، دیلیمیز بیرقبیله دیلی دگیل ـ هله تحقیر ایله‌دئدیکلری «لهجهٔ محلی» هئچ دگیل. بویوك بیر گئچمیشین زنگین ادبی بیریازی دیلی‌دیر. مقایسه ائتمك ایسته‌سه لر بئله اونلارا خبر وئره‌لك که بومقایسه قاباقجادان امیرعلی شیرنوائی طرفیندن اولوب بئله!

« ق. باقراوف » ون «آذربایجان دیلینده فعللرین له‌قسیك ـ سه‌مانتیك انکشافی» آدلی مونوغرافیاسیدان[1] گئنیش بیرپارچانی یازیمیزا آلیریق:

...آذربایجان دیالی فورمالاشماسینین ایلك دؤرلرینده بیرصیرا قبیله غروپلاری (گروهلاری) و اونلارین دیلی ایله باغلی اولموشدور. بوئه‌تنیك (قومی) غروپلاردا ۷ـنجی عصردن باشلایاراق حاضرکی ایران وسووه‌ت آذربایجانی اراضیسینده یئرلشمشدیلر.

تاریخی منبعلره اساساً دئمك اولارکه هله ئه‌رامیزدان اول آذربایجاندا تورك دیلینده دانیشان طاینه وقبیله لروار ایمیش. تاریخچیلر ۷ـنجی عصرده ساسانیلر دؤلتینین قوشونلاری ایچریسینده تورکلردن عبارت سواری دسته لرینین اولدوغونی قیدائدیرلر. تورك دیللی قبیله لرین آذربایجان اراضیسینده یئرلشمه سینه قدر ئولکه ده انسیت (رابطه) واسطه سی کیمی مختلف محلی قبیله لرین بواراضییه آخینی سلجوقلاردان باشلایاراق مونغوللارین (مغوللارین) ایکینجی یوروشوندن صونرایا قدر دوام ائتمیشدیر. بونونلابئله مونغوللارین ایکینجی یوروشوندن آزصونرا ئولکه یه تورك دیللی خلقلرین یئنی آخینی باشلایییر. بئله که یارانمیش اولان تورك دیلینین ـ آذربایجان دیلینین بیرصیرا سیاسی واقتصادی شرایط نتیجه سینده تاثیر دایره سی گئنیشله بیروقوتله‌نیر. آذربایجان دیلی یئرلی خیردا دیللری صیخیشدیرا راق عمومی دانیشیق دیلی

---

[1] معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۱ صفحه ۳ ودالیسی.

dilimiz var. Dr. Mahsuni, Abdullah Mustafa ve Pehlevi Ariyancılığına neden olan ve içimizden çıkan birkaç hain ülke ve milletin siyasi mirasına sahip çıkanlar, yazmaktan alıkonduğumuzdan bu yana geçen kısa bir duraklama ve tereddüt döneminden sonra kendi malımız olan edebi dilimizin zengin mirasına sahip çıkacağımızı bilmelidir. Buna sol ve sağ ideolojileri bahane ederek engel olamayacaklar. Bizim dilimizi bu safsatalara bağlayamazlar. Dilimizin zenginliğini korumak için, aynı dilleri hem Sovyet Azerbaycan'ın etkin bilimadamları ve teorisyenlerinden, hem de başka millet ve ideolojilere bağlı filologlardan aktaracağız. Dilimizi konuşup yazma ve geçmişimizi öğrenme "günahı" ile bizi ne "Komünist" ne de "Pantürkist" bahanesiyle boğabileceksiniz. Zengin yazı dilimizi hatırlamak için çalışmalarımız devam edecek. Şimdi Sovyet Azerbaycan'ın büyük bilimadamlarından birini bu konuda şahitliğe çağırıyorum. Uzun ön sözümü hemen, onun dili ve kelimeleri ile naklediyorum. Bu nakilden sonra dilimizin derin bağlarla geçmiş ve bugünkü varlığımıza bağlı olduğunu göreceğiz. Biz zengin bir medeniyet ve kültürün mirasçılarıyız. Dilimiz bir kabile dili değil, hatta küçümseyerek söyledikleri lehçe-i mahalli hiç değil. Büyük bir geçmişin zengin edebi dilidir. Karşılaştırmak isteyenlere, bunun çoktan Ali Şi'r Nevayi tarafından yapıldığını bildirelim. "K. Bakrof"un "Azerbaycan Dilinde Faillerin Leksik-Semantik İnkişafı"[2] adlı monografisinden uzun bir bölümü yazımıza alıyoruz:

...Azerbaycan dilinin şekillenmesinde, ilk dönemlerde birkaç kabile (küçük topluluklar) ve onların konuştukları dil etkili olmuştur. Bu etnik gruplar da VII. yy.dan itibaren İran ve Sovyet Azerbaycan'ı arazisine yerleşmişlerdir.

Tarihi kaynaklara göre bizden önce Azerbaycan'da Türk dilinde konuşan topluluklar varmış. Tarihçiler VII. yy.da Sasani Devletinin ileri gelenleri arasında Türklerden oluşan süvari birliklerinin olduğunu kaydeder. Türkçe konuşan kabilelerin Azerbaycan arazisine yerleşmesine kadar çeşitli mahalli kabilelerin bu araziye akın etmesi Selçuklulardan itibaren Moğolların ikinci seferinden sonraya kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Moğolların ikinci seferinden hemen sonra bölgeye Türk dilli halkların yeni akını başlar. Böylece oluşan Türk-Azerbaycan dilinin bazı siyasi ve iktisadi koşullar sonucunda etki alanı genişler ve kuvvetlenir. Azerbaycan Türkçesi yerli dilleri sıkıştırarak halkın ortak konuşma dili

[2] Maarif Neşriyatı. Bakü 1971, s. 3 ve devamı.

موقعینه گلیر بئله لیکه ده بوتون آذربایجاندا یاشایان خلقلر ایچون آنلاشیلاجاق بیر دیل اولور.

تاریخی حقیقتلر و دیل فاکتلاری (واقعیتلری) ثبوت ائدیر که تورك دیلی (آذربایجان دیلی) ئوزونون ابتدائی مرحله سینده له قسیك (قاموسی) ترکیبی فونه تیك (صوتی) و غراماتیك (دستوری) فورمالاشماسی اعتباری ایله واحد ثابت ادبی دیل شکلینده اولمامیشدر. بئله که بودیلده دانیشان وصونرالار آذربایجان دیلینین ترکیبینه داخل اولان تورك دیللی قبیله لرین ئوزلری ده واحد عینی جنسلی (هم جنس) قبیله لر اولمامیشلار.

آذربایجانا ایلك دفعه گلن سلجوقلار اساس اعتباری ایله اوغوزلارا منسوب ایدیلر. لکن سلجوقلاردان صونرا مونغول لارلا برابر آذربایجانا جیغاتایلارو اویغورلار دا گلمیشدیلر. آذربایجانا گلن بوقبیله لرین دیللری (مونغول جادان باشقا) اوزون مدت همین قبیله لرین ئوز آرالارینda انسیت واسطه سی اولموش اونلارین خصوصیتلری جنوب غرب غروپی (گروهی) دیللری طرفیندن صیخیشدیریلیب چیخاریلانا قدر بو پروسه س دوام ائتمیشدیر. آقادمیك (آکادمی عضوی) ا.ن. ساموبلوویچ حقلی اولاراق قید ائدیر که بو گون ده زاقافقازیا آذربایجانیندا مختلف منشاءلی تورك لهجه لرینین قالیقلاری ئوزعلامتلرینی ساخلاماقدادر. اصلینده بونلار تمامیله باشقا ئه تنیك غروپلارین خصوصاً شمال ـ شرق اویغور غروپی دیللرینین علامتلری کیمی تصور ائدیلیر. عینی فکری پ.م. ملیوراند کی ده تصدیق ائدیر. حقیقت ده ایسه همین تورك دیللی قبیله لر زمان گئچدیکجه اوغوز کوتله لری غروپی ایچه ریسینده اریییب گئتمیش اونلارین دیل خصوصیتلرینین ایزلری ایسه معاصر آذربایجان دیلینین مختلف دیالقتلرینده (لهجه لرینده) ساخلانماقدادر.

او زمانلاردان ئیرله شیب قالمیش قبیله لرین ایزلرینی بوگونکی سووه ت و ایران آذربایجانینین طوپونومیکا وئه تنامیکاسیندا (اراضی وقبیله وقوملارا وئریلن آدلاردا) گؤرمك اولار. هله ۱۵ـنجی عصرین آخرلارینda بئله آذربایجاندا بیرصیرا تورك دیللی قبیله لرین آدلاری قیده آلینمیشدی. اوجمله دن قاجار، ذوالقدر، ترکمن، ایات، آلپااوت، قازاخ و باشقالارینی گؤسترمك اولار.

بوقبیله آدلاریناحال ـ حاضردا یاتمامیله یاقسماً دگیشیلمیش فورمادا (سووه ت) ره سپوبلیکالار (ینین) مختلف رایونلارینda (ناحیه لرینده) تصادف ائدیلیر. مثلا بایات، جلایر، قبچاق، جیغاتای، موغول، موغال، خالاج وسایره کیمی آدلار آذربایجان خلقینین ترکیبینه داخل اولان قبیله آدلارینین قالیقلاریدر.

۱۹ـنجی عصر تاریخچیلریندن ای. وارانووسکی گئچمیش قوبا ناحیه سی سرحدیندن دانیشارکن گؤسته ریرکه همین ناحیه جنوب طرفیندن چیگیل چایینا قدر اوزانیر. باشقا بیریئرده قید ائدیلیرکه چیگیللر قارلوق بویوندان اولوب ماوراءالنهر حوزه سینده یئرله شن قبیله لردن بیری صاییلیر.

konumuna gelir, böylelikle Azerbaycan'da yaşayan tüm halklar için ortak bir anlaşma dili olur.

Tarihi gerçekler ve dil olayları, Türk dilinin (Azerbaycan dili) kendi ilkel evresinde leksik (sözlük), fonetik (akustik) ve gramatik oluşumu itibariyle sabit bir edebi dil şeklinde oluşmadığını göstermiştir. Bu dilde konuşan ve sonraları Azerbaycan diline dâhil olan Türkçe konuşan grupların kendileri de farklı boylardandır.

Azerbaycan topraklarına ilk gelen Selçuklular aslen Oğuzlara mensuptur. Ancak, Selçuklulardan sonra Moğollarla beraber Azerbaycan topraklarına Çağataylar ve Uygurlar da gelmiştir. Azerbaycan'a gelen bu boyların dilleri (Moğolcanın dışında) uzun bir süre boyların kendi arasında anlaşma biçimi olmuş, onların özellikleri Güneybatı grubu dilleri tarafından sıkıştırılıp ortaya çıkarılana kadar bu süreç devam etmiştir. Akademisyen A. N. Samoyloviç'in verdiği bilgiye göre, Za-Kafkasya Azerbaycan'ında birçok Türk lehçesine ait söz unsurları korumaktadır. Aslında bunlar tamamiyle başka etnik grupları kapsayan, Doğu Uygur grubu dillerinin unsurları gibi tasvir edilir. Aynı görüşü P. M. Melioranskiy de onaylar. Gerçekte ise bütün Türkçe konuşan boylar zaman geçtikçe Oğuz grupları arasında eriyip gitmiş, onların dil özelliklerinin izleri ise çağdaş Azerbaycan dilinin çeşitli diyalektlerinde (lehçelerinde) korunmuştur.

O zamandan yerleşip kalmış kabilelerin izlerini bugünkü Sovyet ve İran Azerbaycan'ının toponim ve etnonimlerinde (Arazi ile kabile ve kavimlere verilen adlar) görmek mümkündür. XV. yy.ın sonlarında Azerbaycan'da bazı Türk dilli kabile adları kayıt altına alınmıştı. Bunlardan Kacar, Zülkadir, Türkmen, Bayat, Alpavit, Kazak vs. örnek gösterilebilir.

Bu kabile adlarına ya tamamen ya da kısmen değişmiş bir şekilde (Sovyet) cumhuriyetlerin çeşitli bölgelerinde rastlanır. Mesela Bayat, Celayir, Kıpçak, Çağatay, Moğol, Mogal, Halaç vs. gibi adlar Azerbaycan halkının tamamına ait olan kabile adlarıdır.

XIX. yy. tarihçilerinden I. Varanovskiy geçmişteki Guba bölge sınırı hakkında bahsederken bütün bölgenin güneyden Çiğil çayına kadar uzandığını gösterir. Başka bir yerde ise Çiğillerin Karluk boyundan olup Maveraünnehir havzasına yerleşen kabilelerden biri olduğu kaydedilmiştir

۱۸-۱۳نجی عصرلرده‌یاخین واورتاشرق‌ده‌ائله‌جه‌ده وولقاساحلینده‌بویوك‌دولتلرین یارانماسی نتیجه‌سینده تورك‌دیلینین‌ده نفوذی‌آرتیر واوفارس وعرب دیللرینین رقیبینه چوورریلیر. اوللر معیشت‌ده قبیله‌لر آراسیندا بلاواسطه انسیت واسطه‌سی‌کیمی ایشله‌دیلن تورك دیلی مونغول استیلاسی دؤرونده اوچ‌اساس‌دیلدن ـ فارس‌عرب ـ بیری‌کیمی‌بدیعی ادبیات‌دا ودولت قورولوشوندا ئوزونه یئرقازانیر حتی هولاکولرین حاکمیتی دؤرونده آلتون‌اوردا یارلیقلاری (یرلیقلری) تورك‌دیلنده یازیلیردی.

تورك دیلینی ئویرنمه‌گه اولان‌حیاتی طلبات‌له‌تسیکوغرافیا (قاموس‌یازماایشی) و غراماتیکایا عاید بیرصیرا اثرلرین‌میدانا چیخماسینا تکان وئردی. بواثرلر تورك دیلینی ئویره‌نمك‌ایچون‌واسطه‌صاییلدی. بودیلی‌بیلمه‌دن‌جمعیتده‌ایره‌لی‌له‌مه‌یین‌ممکن‌اولمادیغینی اوزمان هرکس حس ائدیردی.

بئله‌لیك‌له آیدین‌اولورکه‌آذربایجان دیلی یاراندیغی‌ابلك دؤرلردن بئله‌باشقاتورك دیللری ائله‌جه‌ده عرب وفارس دیللری‌کیمی مهم‌انسیت واسطه‌سی اولاراق ئوزونی گؤسترمیشدیر.

آذربایجان دیلینی‌باشقاتورك دیللری‌ایله مقایسه‌ائتمك واونون ایلك‌تشکل‌دؤرونی آیدین‌لاشدیرماق ایشینده بیزه تورك دیللرینه عاید بیرصیرا یازیلی آبده‌لر اونلارین آراشدیریلماسی(تحقیق‌وپژوهش)کؤمك‌ائتمیشدیر. بوایش‌ده‌تاریخی ـ مقایسه‌لی‌مه‌تودان استفاده ائتمك لازم‌گلیر.

یئری‌گلمیشکن قیدائتمك لازمدرکه تاریخی‌مقایسه‌لی مه‌تود(روش) تورکولوگیادا (تورکولوژی‌ده) بعضاً اوقدرده آیدین تصور اولونمور. بورادا بیرطرفلی‌لیك ناقصلیك‌ده ئوزونی‌گؤسته‌ریر. بومناسبتله ا.ك. بوروووکروین قیدینه دقت یه‌تیره‌ك: «تاریخی ـ مقایسه‌لی مه‌تود چوخ زمان بسیط‌لشمیش شکلده تصور اولونور. بئله‌که بومه‌تودون ماهیتی تجربه اولونموش آیری ـ آیری فاکت‌لارین مقایسه‌سی دئمك‌دگیلدیر. فاکتلار، معاصر تورك‌دیللری، ائله‌جه قدیم‌دیللرین یازیلی‌ماتریاللاری‌ایله مقایسه‌ائدیلمه‌لیدیر.» بومسئله‌دن بحث ائدن س.ی. مالووون‌دا آشاغیداکی‌قیدلری چوخ‌ماراقلی‌در. اویازیر: «بیزیم معلوماتیمیزین ناقص‌لیگی اوزوندن بوگونکی تورك دیللرینین هانسینین هانسی قدیم آبده‌نین دیلینین وارثی اولدوغونی سؤیله‌مك چتین‌دیر.»

چوخ‌زمان تورکولوژی‌ادبیات‌دا ائله‌حاللار راست‌گلیرکه‌عینی‌بیرآبده‌تورکولوقلار طرفیندن بعضاً بوبعضاًده باشقا بیرخلقه استناد ائدیلیر . مثلا شاعر علی‌نین «قصهٔیوسف» ۱۲۳۳ میلادی اثرینی آذربایجان فیلولوقلاری وتاریخچیلری آذربایجان‌دیلینین آبده‌سی حساب‌ائتدیکاری‌کیمی تاتارشناسلارداهمین‌آبده‌نین بلغار-تاتار دیلینین‌آبده‌سی‌اولدوغونی ثبوت ائتمه‌گه چالیشیرلار.

۹

XIII.-XVIII. yy.lar arasında Yakın ve Orta Doğu'da ve Volga sahilinde büyük devletlerin kurulması sonucunda Türk dilinin de nüfusu artar. O, Fars ve Arap dillerinin bir rakibi olur. Önceleri konuşulduğu kabileler arasında bile ortak anlaşma vasıtası olan Türk dili, Moğol istilası döneminde üç ana dilden (Fars, Arap) biri olarak saray edebiyatında, devlet kuruluşunda kendisine yer bulur; hatta Hülagu'nun hâkimiyeti döneminde Altınordu yıllıkları Türk dili ile yazılırdı.

Türk dilini öğrenmek için hayati uygulamalar olan leksikografi Türkçe sözlükler ve gramerler yazıldı. Bu eserler Türk dilini öğrenmek için bir vasıta sayıldı. Bu dili bilmeden toplumda ilerlemenin mümkün olmayacağını, bu alanda uzman herkes tahmin ederdi.

Azerbaycan Türkçesinin ve diğer Türk dillerinin gelişmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren, Arapça ve Farsça gibi önemli bir ortak anlaşma vasıtası olarak kendisini gösterdiği bilinmelidir.

Azerbaycan dilini diğer Türk dilleri ile karşılaştırma ve onun ilk oluşum devrini aydınlatma işinde bize, Türk dillerine ait yazılı abidelerin araştırılması (soruşturma ve araştırma) yardım etmiştir. Bu işte tarihi-karşılaştırmalı metottan yararlanmak gerekir.

Yeri gelmişken, tarihi-mukayeseli metodun Türkoloji'de her zaman iyi karşılanmadığını belirtmeliyiz. Burada bir taraf eksikliği görülür. A. K. Borokov'un verdiği bilgiye dikkat edelim:

Tarihi mukayeseli metot çoğu zaman basit bir şekilde anlatılır. Bu metodun niteliği tecrübe edilmiş farklı araştırmaların karşılaştırılması demek değildir. Araştırmalarda, çağdaş Türk dilleri ile tarihi dillerin yazılı materyalleri karşılaştırılmalıdır.

Bu meseleden bahseden S. Y. Malov'un da aşağıdaki görüşleri oldukça ilginçtir. O, şöyle yazar:

"Bizim malumatımızın eksikliği yüzünden bugünkü Türk dillerinden hangisinin hangi tarihi abide dilinin mirasçısı olduğunu söylemek zordur".

Çoğu zaman Türkoloji ve edebiyatta öyle durumlarla karşı karşıya kalınır ki aynı eser Türkologlar tarafından farklı halklara dayandırılır. Mesela Şair Ali'nin 1233 yılında yazdığı "Kıssa-i Yusuf" adlı eserini Azerbaycan filologları ve tarihçileri Azerbaycan dilinin ürünü sayarken Tatarşinaslar da eserin Bulgar-Tatar dilinin ürünü olduğunu ispatlamaya çalışırlar.

مرحوم پروفسور ی.ا. بەرتەلس همین آبدەنین خوارزم ادبیاتی نمونەسی حساب ائدیر. ی.ا. بەرتەلسین همین فکرینی‌ك. بروکەلمان‌وو.د. آرتاموشینادا مدافعەائدیرلر. شاعر علی‌نین پوئەماسینی - «قصهٔ یوسف» - تورکمن دیلچیلری‌ده ئوزآبدەلری حساب ائدیرلر. عینی‌فکری **ابن‌مهنا**نین لغتی حقینده ده دئمك اولار. پ.م. ملیورانسکی وآ.م. شەرباك همین لغتی آذربایجان دیلینین آبدەسی حساب ائتدیکلری حالدا س.ی. مالوو اونون تورکستاندا یازیلدیغینی ادعا ائدیر. ا.ق. غلاموو ئوز دیسسەرتاسیاسیندا (رسالەسینده) خوارزم شیوەلرینیس فونەتیك مورفولوژی ولەقسیك خصوصیتلرینین‌تدقیقی نتیجەسینده بئله بیرقناعته گلمیشدیرکه ابن‌مهنانین لغتی خوارزم طورپاغیندا یارانمیشدر. تورکیه دیلچیسی عبدالله بطال‌ایسەس.ی. مالوون فکری‌ایله راضیلاشیر. وسایره...

تقریباً بئلەبیر - بیرینه ضدفکرلر آذربایجان خلق‌داستانی «کتاب‌ددەقورقود» حقنده ده موجود ایدی. لکن تورکولوق وشرق‌شناسلارین اکثریتی حقلی‌اولاراق همین‌داستانی آذربایجان دیلینین آبدەسی حساب ائدیرلر.

معین آبدەلر حقینده فکر اختلافلاری اوندان ایرەلی گلیرکه هرهانسی بیر معاصر دیلین نماینده‌سی بوآبدەلرده ئوزونون دانیشدیغی‌دیلین نمونەلری ایله چوخ اوخشارلیق ویاخینلیق گؤرور. بویاخینلیق هم‌فونەتیك هم‌لەقسیك وهم‌دەمورفولوژی جهت‌دن‌ئوزونی گؤستەریر. فکریمیزجه بونون سببلریندن بیری‌اوندان عبارت‌دیرکه آبدەلرین‌هم گەنەتیك (ژنەتیك) هم‌دەتیپولوژی جهت‌دن عمومی تورك‌دیللری سیستەمینه منسوب‌اولموشدور. یعنی همین دیللر ئوزلرینین‌ایلکین مادی اساسینی عینی منبع‌دن‌آلمیشدر. ایکینجی سبب مجارستان عالمی‌ل. لیکەتینین‌دئدیگی کیمی مونغول‌استیلاسینین اورتاآسیاویاخین‌شرق‌ده یاشایان تورك دیللی‌خلقلرین رول اویناماسیدر.

مونغول استیلاسی نتیجەسینده اورتاآسیادا ویاخین شرق‌ده بیرصیرا سیاسی و مدنی مرکزلریارانمیشدی. بودؤرده‌بیرصیرا تورك‌دیللرینین‌ادبی - بدیعی‌جهت‌دن‌نورمالاشماسی باشاچاتدیریلیر (۱۶-۱۵نجی عصر). قاراخانیلر دولتی ضعیفلەییب ومستقللیگینی (استقلالینی) ایتیردیکدن‌صونرا سلجوق‌واوغوزلارین‌حرکاتی‌باشلایبر. بونلار(سلجوقلار) ارمنستانی ائله‌جەده بیزانس ایمپراتورلوغونی الەآلاراق کیچیك آسیادا عثمانی‌دولتینین یارانماسینا نائل اولورلار. مونغول استیلاسیندان‌صونرا جنوب - غربده دولتلردن‌بیری دەجیغاتای دولتی‌اولور. بودولت پارچالانمیش فئودال‌طورپاقلارینی بیرلشدیریب‌یوکسك مدنیت الده ائدیر وئوزونه - مخصوص ادبی دیل یارادیر. بودیل‌صونردان قدیم ئوزبك دیلینین انکشافی‌ایچون تمل (پایه) حساب اولونور. نهایت مونغول اوردولارینین غربه آخینیندان صونرا اونلار «دشت‌قبچاق» آدلانان گنیش اراضینی استیلاائدیرلر. بو اراضی وولقا ودون‌چایلارینین آشاغی ساحللریندن باشلایاراق قریمین (کریمەنین) جنوب

Merhum Prof. Y. E. Bertels bu eserin Harezm edebiyatı ürünü olduğunu düşünür. Y. E. Bertels'in bu düşüncesini K. Brockelman ve V. Artamoşina da savunmaktadır. Şair Ali'nin şiirini (Kıssa-i Yusuf) Türkmen dilcileri de kendi eserleri varsayar. Aynı fikir İbn Muhennâ Lügati için de söylenebilir. P. M. Melioranskiy ve A. M. Sharbek bu lügati Azerbaycan dilinin ürünü olarak gördükleri halde, S. Y. Malov, onun Türkistan'da yazıldığını ileri sürer. A. K. Gulamov tezinde Harezm şivelerinin fonetik, morfolojik ve leksik özelliklerinin incelenmesi sonucunda İbni Muhennâ Lügati'nin Harezm'de yazıldığı kanaatine varmıştır. Türk dilbilimci A. Battal ise S. Y. Malov'un görüşlerine uyar vs.

Azerbaycan halk destanı "Dede Korkut Kitabı" hakkında da buna benzer zıt fikirler vardı. Ancak Türkolog ve Doğu bilimcilerin çoğu haklı olarak bu destanı, Azerbaycan Türkçesinin ürünü olarak kabul eder.

Bu eserler hakkındaki fikir uyuşmazlıklarının ilk sebebi, çağdaş bir dilin temsilcisinin bu eserlerin yazıldığı dil ile kendi konuştuğu dil arasında birçok benzerlik ve yakınlık görmesidir. Bu yakınlık, fonetik, leksik ve morfolojik açıdan kendini gösterir. Bize göre eserler hem genetik hem de tipolojik açıdan genel Türk dili sistemine dâhildir. Yani bu dil, maddi özelliklerini aynı kaynaktan almıştır. İkinci sebep ise Macar Türkolog Ligeti'nin dediği gibi Moğol istilası sırasında Orta Asya ve Yakın Doğu'da yaşayan Türk halklarının oynadığı roldür.

Moğol istilası sonucunda Orta Asya ve Yakın Doğu'da birçok siyasi ve kültürel merkez kurulmuştu. Bu dönem Türk dilinin edebi yönden şekillenmesiyle sonuçlanır (XV.-XVI. yy.lar). Karahanlılar zayıflayıp, bağımsızlığını kaybettikten sonra Selçuklu ve Oğuz ilerleyişi başlar. Selçuklular önce Ermenistan'ı, sonra da Bizans'ı ele geçirerek küçük Asya'da Osmanlı Devleti'nin kurulmasına etki eder. Moğol istilasının ardından güneydoğuda kurulan devletlerden biri de Çağatay Hanlığı olur. Bu devlet bölünmüş feodal toprakları birleştirerek yüksek medeniyete erişir ve kendisine has edebi bir dil yaratır. Bu dil daha sonra Eski Özbek dilinin gelişimi için temel kabul edilir: Moğollar, batıya yaptıkları akınlardan sonra "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırılan geniş toprakları istila eder. Bu topraklar Volga ve Don çaylarının aşağı sahillerinden başlayarak Kırım'ın güney

رایونلارینادك اولان اراضینی احاطه ائدیر. خوارزمه قدر اوزانان بوساحه‌ده یئنی‌آلتون اوردا دولتی یارانمیش اولور. بودولت‌ده سیاسی اوستونلوگون (تفوق) مونغوللارین الینده اولماسینا باخمایاراق‌اونلار تئزلیك‌له قبچاقلارین تاثیری آلتینا دوشورلر. قبچاقلار نه‌اینکه‌مونغوللاراحتی اونلارلاگلن شامان‌تورکلرینه ده قاینایب قاریشدیلار. بئله‌لیك‌له اونلار مونغوللارین تورك‌لشمه‌سینی و اسلاولاشماسینی سرعتلندیردیلر. بومناسبتله و.و. بارتولدیازیر: «مونغوللارین‌استیلاسی تورکلردن‌زیاده‌مونغوللارابویوك‌تأثیر گوستردی. دولتین دیلی غربده مونغاجادان گئت ـ گئده تورکجه‌یه چه‌وریلدی. قبچاق‌لارین بیر حصه‌سی او زمان مصره مهاجرت ائتدیلر و اورادا دولت قورولوشوندا بویوك رول اویناديلار. مصرمملوکلاری او زمان قبچاق‌لارین آلتون اوردا دولتی‌ایله صیخ علاقه ساخلاییردی. حتی ایران‌دا ائلخانیلرطرفیندن تعقیب‌اولونان عالم شاعر وصوفیلر یامصر دولتینین سراییندا و یا آلتون اوردا دولتینده صیغیناجاق تاپیردیلار.

ائله‌لیك‌له آیری ـ آیری خلقلرین ائله‌جه ده دیللرین یارانماسی وفورمالاشماسی پروسه‌سینده اورتا آسیادا یاخین شرق‌ده و وولقا بویوندا قیچاق‌دیلی گوجلی تأثیره مالك ایدی. بوردا داها بیر جهتی‌ده نظره آلماق لازمدر که قبیله‌لرین تئز تئزیئردگیشمه‌سی و یئرلی خلقلره قاینایب ـ قاریشماسی نتیجه‌سینده دیل‌عنصرلری‌ـ له‌قسیك و مورفولوژی عنصرلر بیرقبیله دیلیندن دیگرینه گئچیردی. بودا همین دورده یارانان آبده‌لردیلینین مشترك اولماسینین سبب‌لریندن بیری اولا بیلر. نهایت آبده‌لردیلینین معاصردیللرله‌اولان علاقه و یاخینلیغینین سببلریندن بیری‌ده او زمان خلقلر آراسیندا بیرصیرا مدنی و ادبی علاقه‌لرین یارانماسی اولموشدور.

تورکولوقلاراورتاتورك‌ادبی دیلی‌دؤروندن (۱۵- ۱۳نجی‌عصر) دانیشارکن ایکی دیلین وارلیغیندان بحث ائتمشلر بونلار مستقل ادبی دیل عنعنه‌سینه مالك اورتا آسیا تورکجه‌سی وووقلا اورال تورکجه‌سیندن عبارت ایدی . بودؤرده هرایکی‌مرکزده یارانان ادبیاتی‌مضمونونا گؤره اوچ یئره بؤلمك اولار: ۱) دینی ۲) دنیوی ۳) علمی ـ فیلولوژی ادبیات.

همین‌مرکزلرده یارانان‌آبده‌لردن«قصص‌الانبیا» (۷۱۰هجری‌ده ۱۱-۱۳۱۰میلادی) قرآنین شرحی وتفسیری منصور بخشانین«تذکره‌اولیا» (۱۴- نجی‌عصر)اثری ومعراجنامه اثرینین ترجمه‌سی دینی ادبیاتا (۱۴-۱۳نجی عصرلر) عاید اولدوغی حالدا خوارزمی‌نین «محبت‌نامه» تطبون «خسرو وشیرین» پوئه‌ماسی و سعدی‌نین «گلستان» اثرینین سیقی ـ سرائی طرفیندن ترجمه‌سی قسماً شمس تخلص‌لی‌شاعرین «قصهٔ یوسف» کیمی اثری‌دنیوی ادبیاتا عاید ایدی.

۱۱

bölgelerine kadar uzanan alanı kapsar. Harezm'e kadar uzanan bu sahada Altınordu Devleti yeni kurulmuştur. Bu devlette siyasi üstünlük Moğolların elinde olsa da onlar, öncelikle Kıpçakların etkisinde kalırlar. Kıpçaklar, ne Moğollara ne de onlarla birlikte gelen Şamanist Türklere kaynaşıp karıştılar. Böylece Moğolların Türkleşmesini ve Slavlaşmasını hızlandırdılar. Bundan dolayı V. V. Barthold şunları yazar: "Moğolların istilası Türklerden ziyade Moğolları etkiledi. Devletin dili batıda git gide Moğolcadan Türkçeye döndü. Kıpçakların bir kolu o dönemde Mısır'a göç ederek orada devlet kuruluşunda büyük bir rol üstlendi. Bu dönemde Mısır Memlûkleri, Kıpçakların Altınordu Devleti ile yakın ilişkiler kurmuştu. Hatta İran'da İlhanlılardan kaçan âlim, şair ve sofular ya Mısır devletinin sarayına ya da Altınordu Devleti'ne sığınırdı".

Özellikle farklı halkların bir araya gelmesi ve dillerin standartlaşması sürecinde Orta Asya, Yakın Doğu ve Volga boyunda Kıpçak dili güçlü bir etki alanına sahipti. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da kabilelerin sık sık yer değiştirmesi ve yerli halklarla karışması sonucunda leksik ve morfolojik dil unsurlarının bir kabilenin dilinden diğerine geçmesiydi. Bu da meydana gelen eserlerde dilin müşterek olmasının sebeplerinden biri olabilir. Sonuçta bu eserlerde kullanılan dilin çağdaş dillerle olan alaka ve yakınlığının sebeplerinden biri de, o dönemde halklar arasında yaşanan edebi ve kültürel ilişkilerdir.

Türkologlar, Orta Türkçe döneminde (XIII.-XV. yy) iki dilin varlığından bahseder; bunlar, müstakil edebi dil geleneğine sahip Orta Asya Türkçesi ve Volga-Ural Türkçesidir. Bu dönemde her iki merkezde de ortaya çıkan edebiyatı, anlam alanına göre üçe bölmek mümkündür: Dini, dünyevi ve bilimsel-filolojik edebiyat.

Bu merkezlerde kaleme alınan eserlerden Kur'an-ı Kerim'in şerhi ve tefsiri olan "Kıssasü'l Enbiyâ" (1310-1311), Mensur Bahşa'nın "Tezkire-i Evliya" (XIV. yy.) ve Mi'racname (XIII-XIV. yy) eserinin tercümesi dini edebiyata; Harezmî'nin "Muhabbetname", Kutb'un "Hüsrev ü Şirin"i ve Sadi'nin Gülistan adlı eserinin Seyfi Sarayi tarafından yapılan tercümesi ve Şems mahlaslı şairin "Kıssa-i Yusuf" adlı eseri dünyevi edebiyata aitti.

بیزه ائله گلیرکه یازیلی‌آبده‌لری دیل علامتینه‌گؤره ایکی غروپا آییرماق اوقدرده دقیق بؤلگی دگیلدیر. بئله‌کـه همین دؤرده (۱۴-۱۳ نجی‌عصـرلرده) اوچونجی غروپ آبده‌لرین ده وارلیغینی انکار ائتمك اولمازوییز اونی شرطی اولاراق «یاخین‌شرق‌غروپی» آدلاندیریریق. اوچونجی غروپ‌آبده‌لر دیل علامتلرینه گؤره آلتین اوردا و اورتا آسیا غروپلاریندان فرقله‌نیر. مثلا شیاد حمزه‌نین «یوسف وزلیخا» پوئه‌ماسی (۱۳- نجی‌عصر) اوچونجی غروپ‌آبده‌لریندن صاییلر . بو آبده دیل اعتباری ایله قدیم عثمانلی - سلجوق دیلینین وسلجوق دؤرونون خصوصیتینی عکس‌ائتدیریر. بوغروپا عینی‌زماندا شاعرعلی‌نین «قصهٔ یوسف» پوئه‌ماسی دا داخلـدیر. ائله‌جه‌ده سلطـان ولـدین «رباب‌نامـه»سی عاشق پاشانین «غریب‌نامه»سی و داها بیرصیرا باشقا اثرلرده بوغروپا داخلدیر.

یاخین شرق آبده‌لرینی میستیك‌ـدیداکتیك‌و دنیوی اولمـاقلا ایکی حصه‌یه بؤلمك اولار. او دؤرده یارانان دنیوی ادبیاتین بیرصیرا مختلف ژانرلاری زمانه میزه قدرگلیب چیخمیشدر. و. د. آرتاموشینا اوچونجی غروپ‌دان دانیشارکـن اورایا گلشهری عاشق پاشانین و احمدی‌نین (او جنوبی آذربایجانین تبریز شهریندن در...) اثرلرینی ده داخل ائدیر.لکن‌اونون بوبؤلگویه وئردیگی تصحیح بیرطرفلی‌تصحیح در. بئله‌که اوبوغروپون آذربایجان قولونی‌تمامیله اونوتموشدور.حالبوکی‌که‌بوقولی‌عکس‌ائتدیرن حسن‌اوغلونون آذربایجان دیلینده یازیلمیش‌یگانه غزلی‌بیزه قدرگلیب چیخمیشدر. بوغزلین دیلی،اونون سلیسلیگی و زنگینلیگی، گؤسته‌ریر که آذربایجـان دیلی ۱۳ - نجی‌عصرین آخـرلاریندا تمامیله فورمالاشمیش بیرادبی دیل ایدی. حسن اوغلونون غزلی اوندان صونرا گلن‌بیر صیرا شاعرلر ایچون او جمله‌دن سعدی‌نین «گلستان» اثرینی ترجمـه ائدن شاعرسیفی ـ سرائی (۱۴ ـ نجی‌عصر) و تورکیه شاعری احمد داعی ایچون نمونه اولمـوش و اونلار بوغزله اوستادلیق لا نظیره یازمیشلار. معتبر منبعلردن معلوم در کـه حسن اوغلونون آذربایجان و فارس دیللرینده دیوانی اولموشدور. لکن بو دیـوان هله‌لیك تاپیلمامیشدر.

بو دؤرده یئتیشن گؤرکملی آذربایجان شاعرلریندن بیری ده قاضی برهان‌الدین‌دیر (۱۳۹۸ ـ ۱۳۴۴). اجتماعی خادم سرکرده و دؤلت باشچیسی اولان برهان‌الدین‌ین‌غزل و رباعی‌لری اودؤره‌ده کی آذربایجان دیلینین‌گؤزل نمونه‌سیدیر.

نهایت بو صرایا بویوك شاعر نسیمی‌نی ده داخل ائتمك اولار. او عـرب فارس و آذربایجان دیللرینده یازیب - یاراتمیشدر. اونون ادبی ارثی بوتون یاخین شرق و اورتا آسیادا درین ایزبوراخمیشدر. نسیمی‌نین غزل ورباعیلرینین دیلی۱۴ - نجی‌عصرآذربایجان ادبی دیلینین کلاسیك نمونه سیدیر.

اونا گؤره ده ۱۴ - ۱۳ نجی عصرلرده‌کـی ادبی دیللردن دانیشیرکن ایکـی ادبی دیلدن دگیل تمامیله مستقل اوچ ادبی‌دیلدن بحث ائتمك لازم‌گلیر. بو اوچونجی غروپ

Bize göre, yazılı eserleri dil özelliklerine göre iki gruba ayırmak doğru değildir. Bu dönemde (XIII.-XIV. yy) üçüncü bir grubun varlığını da inkâr edemeyiz. Bu durumda onu "Yakın Doğu grubu" olarak adlandırırız. Üçüncü grup eserler dil özelliklerine göre Altınordu ve Orta Asya gruplarından farklıdır. Mesela Şeyyad Hamza'nın "Yusuf ü Zeliha"sı (XIII. yy) üçüncü gruptandır. Bu eserin, dili eski Osmanlı-Selçuklu dilinin ve Selçuklu döneminin dil özelliklerini yansıtır. Aynı zamanda bu gruba Şair Ali'nin "Kıssa-i Yusuf"u da dâhildir. Bunun gibi Sultan Veled'in "Rubabname"si, Âşık Paşa'nın "Garipname"si ve daha birçok eser bu gruba dâhildir.

Yakın Doğu eserleri, mistik-didaktik ve dünyevi olarak ikiye ayrılabilir. O dönemde yazılan dünyevi edebiyatın çeşitli varyantları bu zamana kadar gelip ortaya çıkmıştır. Artamoşina üçüncü gruptan bahsederken Gülşehrî, Âşık Paşa ve Ahmedî'nin (o, Tebrizlidir) eserlerini de ekler. Ancak onun burada yaptığı taraflı bir düzenlemedir. O, bu grubun Azerbaycan kolunu tamamen unutmuştur. Hâlbuki bu kısa dönemi yansıtan Hasanoğlu'nun Azerbaycan dilinde yazılmış tek gazeli bize ulaşmıştır. Bu gazelin dili, akıcılığı ve zenginliği Azerbaycan dilinin XIII yy.ın sonlarında tamamen şekillenmiş edebi bir dil olduğunu gösterir. Hasanoğlu'nun gazeli ondan sonra gelen şairler arasında Sadi'nin "Gülistan"ını tercüme eden şair Seyfi Serayi (XIV. yy) ve Anadolu şairi Ahmedî Daî'ye örnek olmuş ve onlar da bu gazele ustaca nazire yazmıştır. Güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre Hasanoğlu Azerbaycan ve Fars dillerinde divan yazmıştır. Ancak bu divan bulunamamıştır.

Bu dönemde yetişen önemli Azerbaycan şairlerinden biri de Kadı Burhanettin'dir (1344-1398). Önde gelen devletadamlarından biri olan Burhaneddin'in gazel ve rubaileri o dönemde Azerbaycan dilinin en güzel örneklerindendir.

Nitekim buraya büyük şair Nesimî'de eklenmelidir. O, eserlerini Arapça, Farsça ve Azerbaycan dilinde yazmıştır. Onun edebi mirası bütün Yakın Doğu ve Orta Asya'da derin izler bırakmıştır. Nesimî'nin gazel ve rubaîlerinde kullandığı dil XIV. yy klasik Azerbaycan edebi dilidir.

Buna göre XIII-XIV yy.lardaki edebi dillerden bahsederken iki değil, tamamen müstakil üç edebi dilden söz etmek gerekir. Bu üçüncü grup

ادبی‌دیلین‌ئوزونه مخصوص خصوصیتلری وار ایدی. بوخصوصیتلر آذربایجان وآناطولی تورکجه سینده ئوزعکسینی‌تاپمیشدر.

بودؤرده یارانان علمی ـ فیلولوژی ادبیاتادا نظر سالماق لازم‌گلیر. بوناخصوصیله ۱۱ ـ نجی عصرده مقایسه لی پلان‌دا یازیلان تورکولوگیانین بهادری صاییلان محمود کاشغری‌نین دیوانینی مثال‌گؤسته‌رمك اولار. بواثرمونغول استیلاسی دؤرونده داها گنیش مقیاس‌دا یاییلمیشدی.

مونغول استیلاسی دؤرونده تورك دیللی قبیله‌لرچین سرحدیندن باشلایاراق‌جنوبی روس چؤللرینه قدرکی اراضی‌ده دؤلت قورولوشوندا حل ائدیجی رول اویناییردی. بـو دؤرده تورك ومونغول دیللرینین ئویره نیلمه‌سینه بویوك احتیاج حس‌اولونوردی. چونکه مونغول دؤلتینین حمایه‌سی‌آلتینداياشایان‌مغلوب‌خلقلرده بودیللری‌ئویره نمك‌مجبوریتینده ایدیلر. هیچ‌تصادفی دگیل‌که بودؤرده یارانان ایکی دیللی لغتلرین ومقایسه‌لی‌غراماتیکا‌لارین مؤلفلری‌اوللرعربلر صونرالارایسه فارس‌لار ایدی. بوکیمی له‌قسیکوغرافیا(قاموس) اثرلرینه کرونولوژیا (خرونولوگیا) اعتباری ایله زمخشری «مقدمةالاداب» اثرینی (۱۳ نجی‌عصر) عربجه ـ تورکچه ـ مونغولجا لغتی ۱۳ ـ ۱۲ نجی عصرلرده اورتا آسیادا ادبی دیلی عکس ائدن لکن مؤلفی‌معلوم‌اولمایان‌مونغولجا ـ فارسجا لغتی مثال گوسترمك‌اولار همین لغت‌هولاندیا (هلند)شرق‌شناسی‌هایتسما طرفیندن‌نشرائدیلمیشدیر. بولغتین(تورکجه) دیلی ۱۳ ـ نجی عصرده یاشایان قبچاقلارین دیل خصـوصیتلرینی عکس‌ائتدیریر. عـرب فیلولوقی ابوحیان‌ین قبچاق دیلینین خصوصیتلرینی عکس ائتدیرن «کتاب الادراك لسان‌ـ الاتراك» اثری‌ده ۱۴ ـ نجی عصرده عرب فیلولوقلارینین تورك دیللرینه عاید یازدیقلاری اثرلر صیراسینا داخلدیر. بو اثرین دیلی اساس اعتباریله اوغـوز غروپی دیللرینی اویغور ئه‌له منتاری ایله قاریشدیغینی گوسته ریر. تورك له قسیکـو غرافیاسیندان دانیشارکن مولفی معلوم اولمایان داها ایکی اثردن ده بحث ائتمك لازمدر:

بیرینجیسی غراماتیك تدقیقات صاییلان «قوانین الکلیـه فی‌الضبط اللغةالترکیـه» آدلی‌اثردیر. بواثر رفعت‌کیلیسلی‌طرفیندن استانبولدا ۱۹۲۸ـ نجی‌ایلده چاپ‌اولونموشدر همین غراماتیکا ۷۶ صحیفه‌دن عبارت اولوب قبچاق دیلینین‌خصوصیتلرینی عکس ائتدیریر سجیه‌وی (کاراقته‌ریستیك) بوراسیدرکه «قوانین» مولفی‌اثرینین مقدمه‌سینده اعتراف‌ائدیر که او تورك دگیل تورك أولکه و شهرلرینده اولمامیشدرتورکجه‌نی ایسه تورکلره دایما علاقه و تماس نتیجه‌سینده ئویره نمیشدیر.

ایکینجیسی مولفی معلوم اولمایان «التحفةالزکیة فـی‌اللغةالترکیه» آدلی اثردیر. همین اثر ۱۹۴۵ ـ نجی ایل‌ده عربجه‌دن تورکجه‌یه مشهورتورکیه دیلجیسی بسیم‌آتالای طرفیندن‌ترجمه ائدیلمیشدیر. مترجم اثره تاریخی بیر مقدمه ده وئرمیشدیر.

edebi dilin kendine has özellikleri vardı. Bu özellikler, Azerbaycan ve Anadolu Türkçesinde kendi görünümlerini almıştır.

Bu dönemde oluşturulmuş dil ve edebiyat bakmak gerekir. Buna özellikle, Türkolojinin atası sayılan Kaşgarlı Mahmud'un XI. yy.da karşılaştırmalı olarak yazdığı divanı örnek gösterilebilir. Eser, Moğol istilası döneminde daha geniş alanlara yayılmıştı.

Moğol istilası döneminde Türk dilli kabileler, Çin sınırından başlayarak güney Rus çöllerine kadar uzanan topraklardaki devletlerin kuruluşunda etkin roldeydi. Bu dönemde Türk ve Moğol dillerinin öğrenilmesine oldukça önem verilirdi. Çünkü Moğol devletinin himayesinde yaşayan diğer etnik topluluklar da bu dilleri öğrenmek zorundaydı. Bu dönemde ortaya çıkan iki dilli lügatlerin ve karşılaştırmalı dilbilim kitaplarının önce Araplar, sonra da Farslar tarafından yazılması hiç de tesadüf değildir. Böyle sözlüklere, kronolojik olarak Zemahşerî'nin "Mukaddimetü'l Adab" adlı eseri (XIII. yy), Arapça-Türkçe-Moğolca Lügat ve XII-XIII. yy.larda Orta Asya edebi dilini yansıtan, ancak müellifi bilinmeyen Moğolca-Farsça Lügat örnek gösterilebilir. Bu eser Hollandalı Doğubilimci Hautzman tarafından yayımlanmıştır. Bu lügatin dili XIII. yüzyılda yaşayan Kıpçakların dil özelliklerini barındırır. Arap filolog Ebu Hayyân'ın Kıpçak dilinin özelliklerini anlattığı "Kitabü'l İdrak El Lisanü'l Etrak" adlı eseri de XIV. yüzyılda Arap filologların Türk dili ile ilgili yazdıkları eserler arasında yer alır. Bu eserin dili esas itibariyle Oğuz grubu Türk dilleri ile Uygur dilinin özelliklerini bir arada barındırır. Türk leksikografisini anlatırken henüz yazarı bilinmeyen iki eserden de bahsetmek gerekir:

İlki gramatik inceleme sayılan "El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye" adlı eserdir. Bu eser Kilisli Rifat tarafından 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu gramer kitabı 76 sayfadan oluşur ve Kıpçak dilinin karakteristik özelliklerini taşır. Yazarın ön sözünde verdiği bilgilere göre, o, Türk değildir, Türk devletlerinde ya da şehirlerinde de bulunmamıştır. Ancak, Türkçeyi Türklerle yapılan temaslar sonucunda öğrenmiştir.

Yazarı bilinmeyen ikinci eser "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye"dir. Bu eser 1945 yılında Besim Atalay tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Besim Atalay esere tarihi bir ön söz eklemiştir.

اثرین مقدمه‌سینده مصر قبچاقلاری و اثرین یازیلدیغی دؤر حقنده معلومات وئریلمیش دیر. اثر ایکی حصه دن عبارتدیر: الف) لغت حصه‌سی (بورادا ۳۰۰۰ قدر سوز قیده آلینمشدر). ب) تورك دیلینین غراماتیك قاعده‌لری.

اثرین ایکینجی حصه‌سینده چوخ زمان فونه‌تیك و له‌قسیك مقایسه‌لره مراجعت اولونموشدر. بسیم آتالایین فکرینجه (فکرینه گوره) لغت هجری ۸۲۹ ـ نجی‌ایلدن تئز یازیلمامیشدر. اثرده یئری گلدیکجه عرب وقبچاق سوءزلرینین مقایسه‌سی وئریلیر. اواثر ۱۵ ـ نجی عصرین بیرینجی یاریسیندا جمال‌الدین الترکی آدیندا بیرعرب عالمی‌طرفیندن ترتیب اولولموشدور. بوردان‌دا ئویره نیریك که همین مولف «لغة‌المشتاق»آدیندا‌باشقا بیر اثرده یازمیشد.

۱۴ـ نجی عصردن باشلایاراق یاخین شرق ده و ائله جه ده جنوب آذربایجان دا له قسیکوغرافیك اثرلره اولان مراق آرتیر. بئله لغتلرین ترتیب اولونماسینن سببلریندن بیری علی‌شیر نوائی‌یارادیجیلیغیناولان مراق دان ایره‌لی گلیردی. بونلارین ایچه‌ریسینده مستثنالیق تشکیل‌ائدن هندوستان لغتلری ایدی. بوندان باشقا ۱۶ و۱۸ ـ نجی‌عصرلرده اورتا آسیادا و هندوستان‌دا یاشامیش مغوللارین اجدادینین‌دیلینی ئویره نمه‌یه‌اولان‌مراق بئله لغتلرین یارانماسینا سبب اولوردی. ۱۵ ـ نجی‌عصرده یارانان له‌قسیکوغرافیك اثرلرین معین بیرقسمی قدیم ئوزبك دیلینین خصوصیتلرینی عکس ائتدیریردی. بونلارا هراتلی تالی ایمانی‌نین «بدایع‌اللغة» اثرینی ائله جه ده مولفی معلوم‌اولمیان جیغاتای ـ تورك لغتینی مثال گوسترمك اولار. بوندان علاوه میرزامهدی خانین (۱۸ ـ نجی‌عصر) »سنگلاخ» اثرینی وباشقارینی‌دا قیدائتمك اولار. بولغتلرین له‌قسیك ترکیبینی تحلیل‌ائدن تورکولوقلار گوسته‌ریرلر که همین لغتلرده غرب وجنوب تورکجه سینین دیل عنعنه‌لری ئوز تأثیرینی گوسته‌رمیشدیر. بئله بیرجهت همین لغتلرین فونه تیکاسیندا آچیق شکلده ئوزونی نمایش ائتدیرمیشدیر.

تالی ایمانی نین لغتینده آرابیر اولسادا جیغاتای تورك آذربایجان وتورکمن دیللرینین مقایسه‌سی وئریلیر. مؤلفین ایشله‌تدیگی روم تورکجه‌سی ترمینی گؤسته‌ریر که هله او زمان (۱۵ـ نجی عصر)دا تورك و آذربایجان دیللری فونه‌تیك و قسماً مورفولوژی جهت‌دن بیر ـبیریندن سه‌چیلیردی.

یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی ۱٤ـ نجی عصردن باشلایاراق مدنی و ادبی قارشیلیقی علاقه‌لر بیر‌ـبیرینه تاثیرسیز قالا بیلمیردی. بو جهت ئوزونی ادبیاتدا گؤسته‌ردیگی کیمی دیل‌ده ده گؤسته‌ریردی. اونا گؤره ده اورتا آسیا ادبیاتیندا تئز‌ـتئز فضولی‌نین آدی چکیلیر.

هله ۱۵ـنجی عصرده داهی علیشیر نوائی‌نین مکتبی اورتا آسیا و یاخین

Eserin ön sözünde Mısır Kıpçakları ve eserin yazıldığı dönem hakkında bilgiler verilmiştir. Eser iki bölümden oluşur: a. Sözlük bölümü (Burada 3000 kadar kelime yer alır); b. Türk dilinin gramer kuralları.

Eserin ikinci bölümünde çoğunlukla fonetik ve leksik kıyaslamalara başvurulmuştur. Besim Atalay'a göre sözlük Hicri 829 yılından önce yazılmıştır. Eserde yeri geldikçe Arap ve Kıpçak kelimeleri karşılaştırılır. Bu eser XV. yüzyılın ilk yarısında Cemaleddin El-Türkî adında Arap bir âlim tarafından düzenlenmiştir. Buradan öğrendiğimize göre bu yazar "Lügatü'l Müştak" adında bir eser daha yazmıştır.

XIV. yüzyıldan itibaren Yakın Doğu ve Güney Azerbaycan'da sözlüklere olan ilgi artar. Bu sözlüklerin düzenlenme sebeplerinden biri Ali Şi'r Nevaî'nin edebi yaratıcılığına duyulan meraktan ileri gelirdi. Bunların içerisinde en dikkat çekici olanlar Hindistan sözlükleriydi. Bunun dışında XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Orta Asya ve Hindistan'da yaşamış olan Moğolların atalarının dillerini öğrenmeye duyulan merak bu sözlüklerin yazılmasına sebep oldu. XV. yüzyılda yazılan sözlüklerin belli bir kısmı Eski Özbek dilinin özelliklerini gösterirdi. Bunlara Heratlı Tali Eymani'nin "Bedayü'l Lügat" adlı eserini ve yazarı bilinmeyen Çağatay Türk Lügatini örnek gösterebiliriz. Bunlara ek olarak Mirza Mehdi Han'ın (XVIII. yy.) "Senglah" adlı eserini ve diğerlerini de ekleyebiliriz. Bu sözlüklerin sözcük yapılarını tahlil eden Türkologlar, sözlüklerde Batı ve Güney Türkçesinin dil geleneğini etkilediğini göstermiştir. Bu, sözlüklerin söz dağarcığında açıkça görülmüştür.

Tali Eymani'nin sözlüğünde kimi zaman Çağatay, Türk, Azerbaycan ve Türkmen dillerinin karşılaştırılması da yapılır. Yazarın kullandığı Rum (Anadolu) Türkçesi terimi daha o zaman (XV. yy) Türk ve Azerbaycan dillerinin fonetik ve kısmen de morfolojik açıdan birbirinden ayrıldığını gösterirdi.

Yukarıda yazdığımız gibi XIV. yy.dan itibaren olan edebi ve kültürel ilişkiler karşılıksız kalmıyordu. Bu etki, kendini edebiyatta gösterdiği gibi dilde de gösterirdi. Bu yüzden Orta Asya edebiyatında Fuzuli'nin adı sıkça geçer.

Hatta XV. yüzyılda bile Ali Şi'r Nevâî'nin mektebi Orta Asya ve Yakın

شرق‌ده شهرت تاپدیقدان صونرا آذربایجان شاعرلرینین بیر قسمی هراتا کؤچوب اورادا نوائی‌نین ادبی یارادیجیلیغی ایله یاخیندان تانیش اولوردولار. اونلار وطنه قاییتدیقدان صونرا ایسه نوائی عنعنه‌لرینی دوام ائتدیریر حتی ئوزبك دیلینین بیر صیرا خصوصیتلریندن استفاده ائدیردیلر. م. فضولی دفعه‌لرله نظامی نین آدی ایله یاناشی نوائی‌نین آدینی‌دا حرمتله خاطرلاییردی. اونی سؤز بیلن «نوائی سخن‌دان» آدلاندیریردی. فضولی نوائی‌نین ادبی ارثی ایله یاخیندان تانیش‌ایدی. بوتون بو چوخ جهتلی اجتماعی-تاریخی شرایط هر اوچ دیل غروپونون نماینده‌لرینه و اونلارین استفاده ائتدیگی ادبی دیل عنعنه‌لرینه ئوز تاثیرینی گؤسته‌رمیشدیر. بوندان همین عالملر مونعول دؤروندە بویوك خلقلرین پارچالانماسی و بیرلشمه‌سی نتیجه‌سینده (١٤- ١٢ نجی عصرلرده) یارانان آیری-آیری خلقلره اونلار فورمالاشدقدان صونرا بئله همین خلقلرین یازیلی آبده‌لری دیلینین فونه‌تیك له‌قسیك و مورفولوژی قورولوشونادا ئوز تاثیرینی گؤسترمیشدی. **تورك** دیلی آبده لرینین ان قدیم دؤرلرینه مثلا ٨-٥ نجی عصرلره‌د «رونیك» یازیلارینا و یا اورتا آسیا دؤرونون (١٣-١٠ نجی عصرلر) آبده‌لرینه ال آتدیقدا ایسه مسئله باشقا شکل آلیر. یعنی تاریخی درینلیکلرینه گئتدیکجه بیر حقیقت میدانا چیخیر که اودا **تورك دیللرینین بیر - بیری ایله داها یاخین اولماسیدر. بودا اونلارین قوهوملوق علاقه‌سیندان ایره‌لی‌گلیر.** چونکه او دیللری دانیشان خلقلر اوزون مدت قبیله‌لر اتفاقیندا بیرگه حیات طرزی گئچیرمیشلر. لکن قدیم یازیلی آبده‌لرین هامیسینی شرطسیز اولاراق بوگونکی بو ویا دیگر دیلین آبده‌سی حساب ائتمك اولماز. معاصر تورك دیللری ئوزلرینین فورمالاشماسی و تشکلونده اولدوقجا اوزون و مرکب بیر انکشاف یولی گئچمیشلر.

صونرا بو دیللر بیر صیرا فونه‌تیك مورفولوژیك دگیشیك‌لیگه معروض قالمیش بونا باخمایاراق «رونیك» یازیلار (٨-٥ نجی عصرلر) جنوب-غرب دیللری ایچون او جمله‌دن آذربایجان دیلی ایچون ان‌قدیم مرحله‌تی تشکیل ائدیر. «رونیك» ابده‌لری نه‌اینکه غرب تورك دیللرینین هابئله بیر صیرا تورکولوقلارین فکرینجه شرق تورك دیللری‌نین ده داها قدیم منظره‌سینی عکس‌ائتدیریر. س.ی. مالوون فکرینجه ائله دیللر قدیم‌صاییلا بیله‌رکه اونلاردا قدیم‌دیللرین فاکت‌لاری داها چوخ محافظه ائدیلمیش اولسون. ائله بو معنادا آذربایجان دیلینده یارانمیش یئنی خصوصیتلرله برابر اوزاق گئچمیشین علامتلری ده یاشاییب گلمیشدیر. مثال‌ایچون اورخون- یئنی سه‌ئی آبده‌لری دیلینده ایشله‌نمیش فعللرین کؤکلرینی معاصر آذربایجان دیلینین فعللری ایله مقایسه ائتدیکده آشاغیدا که منظره‌نین شاهدی

Doğu'da ün kazandıktan sonra Azerbaycan şairlerinin bir kısmı Herat'a giderek Nevayî'nin edebi yaratıcılığı ile yakından tanıştılar. Onlar ülkelerine döndükten sonra da Nevayî geleneğini devam ettirir, hatta Özbek dilinin bazı özelliklerinden faydalanırlardı. M. Fuzuli birçok kez Nizami ve çağdaşı Nevayî'nin adını hürmetle anardı. Onu söz bilen anlamına gelen "Nevayî-i Sühandan" olarak adlandırırdı. Fuzuli, Nevayî'nin edebi mirasını yakından tanıdı. Bütün bu sosyal-tarihi koşullar her üç dil grubunun temsilcilerine ve onların beslendiği edebi dil geleneğine etki etmiştir. Bundan dolayı dünyada Moğol döneminde büyük devletlerin parçalanması ve birleşmesi sonucunda (XII-XIV. yy) yeniden kurulan farklı devletlerin şekillenmesinden sonra, bütün bu devletlerin yazılı kaynakları dillerinin fonetik, leksik ve morfolojik kuruluşuna etki etmiştir. Türk dilli kaynakların en eski dönemlerine, örneğin V-VIII. yy.larda "Runik" yazılara veya Orta Asya döneminin (X-XIII. yy.) yazılı kaynaklarına baktığımızda ise farklı bir durum ortaya çıkar. Yani, tarihin derinliklerine inildikçe bir gerçek ortaya çıkar ki, o da; Türk dillerinin birbirine daha yakın olmasıdır. Bu da onların akrabalık ilişkisinden ileri gelir. Çünkü bu dilleri konuşan halklar uzun yıllar kabileler halinde yaşayarak ortak bir hayat tarzı sürmüştür Ancak eski yazılı kaynakların bugün konuşulan Türk dillerinden hangisine ait olduğunu bilememekteyiz. Çağdaş Türk dilleri, oluşup çeşitlenirken oldukça uzun ve zahmetli bir gelişim sürecinden geçmiştir.

> *Bu diller, sonradan bir takım fonetik-morfolojik değişikliklere uğrasa da Runik yazılar (V-VIII. yy.) Güneydoğu Türk dilleri ile Azerbaycan Türkçesi için en eski kaynaklardır. "Runik" yazıları etkileyen Doğu grubu Türk dilleri, bazı Türkologlara göre Batı grubu Türk dillerinin de eski görünümlerini yansıtır. S. Y. Malov'a göre bu dillerin tarihi Türk dillerinden sayılması için eski Türk dillerinin özelliklerini daha çok barındırması gerekmektedir. Bu anlamda Azerbaycan Türkçesinde ilk kez oluşan yeni özelliklerle birlikte eski dönemlere ait özellikler de yaşamaktadır. Örneğin Orhun ve Yenisey abidelerinin dilinde kullanılan fiillerin köklerini çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılan fiillerle karşılaştırdığımızda aşağıdaki manzaraya tanıklık*

اولوروق. (۱ـ نومره‌لی جدوله باخ). حسابلاما نتیجه‌سینده آیدین اولدی که آبده‌ـ لرده ایشله‌نن ۵۲ تك هجالی فعلین ۲۷ـ سینین کؤکی معاصر آذربایجان دیلینده ایشله‌نن فعل کؤکلری ایله تمامی ایله عینی‌دیر. لکن ۱۶ کؤکون یاخین‌لیغی ایسه معین فونه‌تیك گئچمه‌لرین برپاسی ایله معین ائدیلیر. او جمله‌دن:

د ـ ز ـ ی / ت ـ د / پ ـ ب / و ـ ب / ر ـ ل / ك ـ خ.

(۱ـ نومره‌لی جدوله باخ) .

۱ـ نومره‌لی جدول

اورخونجا	آذربایجان دیلینده سسلرین قارشیلیغی
قود ـ kod	قوی ـ qoy (د ـ ز ـ دی)
تود ـ tod	دوی ـ doy (ت د / د ـ ی)
طیق ـ tik	طیخ ـ tlx (ق ـ خ)
آر ـ ar	آل ـ al (ر ـ ل)
تق ـ teq	دك ـ dek (ت ـ د / ق ـ ك)
سب ـ séb	سه و ـ sév (ب ـ و)
بوز ـ buz	پوز ـ poz (ب ـ پ)
تور ـ tur	دور ـ dur (ب ـ د)
ته ـ té	ده ـ dé (ت ـ د)
ییق ـ ylq	ییخ ـ ylx (ق ـ خ)
توش tûs	دوش ـ dûs (ت ـ د)
بار ـ bar	وار ـ var (ب و)

و سائره.....

مقایسه ائتدیگیمیز فعللردن:

گوچ قوه ـ u

فکرلشمك ـ e

گؤندرمك ـ ld

تعقیب ائتمك ـ ud

تئز ـ yed

قالخماق ـ ag

آنلاماق ـ uk

قایمتماق ـ yan

یورولماق ـ ar

قاباقلاماق ـ oz

و سائره معاصر آذربایجان دیلینده ایشله‌نمیر. فعل‌کؤکلریندن

۱۶

ederiz (1 numaralı tabloya bakınız). Yapılan çalışmalar sonucunda anlaşıldığı gibi yazıtlarda geçen 52 adet tek heceli fiilin 27'sinin kökü çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılan fiil kökleri ile tamamen aynıdır. Ancak, 17 fiil kökünün yakınlığı açıkça görülen fonetik geçişler ile açıklanır. Bu bakımdan:

/d/-/z/-/y/; /t/-/d/; /p/-/b/; /v/-/b/; /r/-/l/; /k/-/ḥ/

Azerbaycan Türkçesinde Seslerin Karşılığı	*Orhun Türkçesi*
(/d/ – /z/ – [dy]) koy-	*kod-*
(/t/ – /d/ / /d/ – /y/) doy-	*tod-*
(/ḳ/ – /ḥ/) tIḥ-	*tik-*
(/r/ – /l/) al-	*ar-*
(/t/ – /d/, / /g/ – /k/) dek-	*teḳ-*
(/b/ – /v/) sév-	*séb-*
(/b/ – /p/) poz	*buz*
(/t/ – /d/) dur-	*tur-*
(/t/ – /d/) dé-	*té-*
(/ḳ/ – /ḥ/) yIḥ-	*yIḳ-*
(/t/ – /d/) düş-	*tüş-*
(/b/ – /v/) var-	*bar-*

1. Tablo

Karşılaştırdığımız Fiillerden

Güç kuvvet: "u-"

Düşünmek: "e-"

Göndermek: "Id-"

Takip etmek: "ud-"

Tez: "yed-"

Kalkmak: "ag-"

Anlamak: "uk-"

Geri dönmek: "yan-"

Yorulmak: "ar-"

Öne geçmek: "oz-"

vs. çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaz. Fiil köklerinden;

حسابلاماق ــ sa
دئمك‌خبروئرمك ــ ay
وورماق ــ ur

و سایر فعللر آشاغیداکی فورمالاردا «پروته‌زا»ــ یا اوغرامیشلار: سا/صا‌ــصای‌آی (آییت). آرخائیك (آرکائیك) صاییلان و قاچماق معناسیندا اولان تئز//تئز همین معنادا عادی دانیشیق دیلینده ایشله‌نیر. بونونلا یاناشی دئمك لازمدر که ایکی هجالی فعللر داها چوخ دگیشیك‌لیگه اوغرامیشدیر. مثلا آبده‌لرده قیده آلینان ۲۲ قوشما هجالی فعلین یالنیز دؤردی معاصر دیلین فعللرینه تام اویغون گلیر. بونلارا دا **یاراماق** یاراماق/ **یانیلماق** یانیلماق/ **اثشیدمك** ائشیتمك/ **یوکورمك** قاچماق (**یوری یئری یورو** همین معنادا) فعللرینی مثال گؤسته‌رمك اولار.

بونلاردان **ئوگون** فعلی آبده‌لرده پیشمانلیق‌توبه معناسیندا ایشلندیگی‌حالدا معاصر بونلاردان **ئوگون** فعلی آبده‌لر پیشمانلیق توبه معناسیندا ایشلندیگی حالدا معاصر آذربایجان دیلینـــده **ئوگون** ئویون ــ ئویونمك (فخرائتمك گوونمك) معناسینـــدا ایشله‌نیر. آبده‌لرده **اوکی** // اوخی (اوخوماق) فعلی «چاغیرماق ــ دعوت‌ائتمك» معناسیندا ایشلن‌دیگی حالدا معاصر دیلده **اوخوماق** تامیله باشقا معنا افاده‌ائدیر. **قالان ۳۲ قوشا هجالی** فعل همین آبده‌لرده نه فورما نه‌ده معناجا معاصر آذربایجان دیلینه اویغون گلیر. بو قبیلدن اولان فعللر آشاغیداکی لاردر:

آپلاماق ــ هجوم‌ائتمك ــ apla
اولاماق ــ باغلاماق ــ ula
بیتمك ــ یازماق ــ biti
آلکاماق ــ خیردعاائتمك ــ alk a
ساقینماق ــ فکرلشمك گمان‌ائتمك ــ sakin
(آذربایجانجا ساقین / صاقین احتیاطلی اولماغا چاغیرماق).
یازینماق ــ سهوائتمك ــ yazin
اولورماق ــ اوتورماق ــ olur
آریلماق ــ قوه‌دن گوچ‌دن سالماق ــ aril
ئه‌قیرمك ــ تعقیب‌ائتمك محاصره‌ائتمك ــ eqir
کاماشماق ــ ضعیف‌له‌مك ــ kamas
آغیتماق ــ قورماق اوزافلاشدیرماق ــ agit
سونوشمك ــ وورشماق دؤیوشمك ــ sunus

بوسیاهه‌یه (فهرسته) اگرایره‌لی‌ده وئردیگمیز،۱۵ فعلی‌ده‌علاوه ائتسه‌ك‌اوندا اورخون‌یئنی سه‌ئی آبده‌لرینده ایشلن‌میش فعللرین عمومی صایی آلینمیش اولور. بو آبده‌لرده فعللرین اولدوقجا محدود مقداردا ایشلن‌مه‌سی معاصر دیلده فعللرین

Hesaplamak: "sa-"

Demek, haber vermek: "ay-"

Vur-: "ur-"

gibi fiiller aşağıdaki şekillerde "proteze" uğramışlar: sa- /say ay- (ayıt-). Arkaik sayılan ve "kaçmak" anlamına gelen "tez-tez" ifadesi tam anlamıyla günlük konuşma dilinde kullanılır. Bununla birlikte iki heceli fiiller daha çok değişikliğe uğramıştır. Yazıtlarda geçen 22 çok heceli fiilin sadece dört tanesi çağdaş dilin fiillerine tam olarak uyar. Bunlara da "yaramak" yaramak, "yanılmak" yanılmak, "işitmek" işitmek, "yökürmek" kaçmak (yörü- / yéri- / yürü-) fiilleri örnektir.

Bunlardan "ögün-" fiili yazıtlarda "pişmanlık, tövbe etme" anlamında kullanılırken, çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "övünmek" (düşünmek, güvenmek) anlamında kullanılır. Yazıtlarda geçen "okı-" okumak fiili "çağırmak, davet etmek" anlamında kullanılırken çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "okumak" tamamen farklı bir anlam taşır. Geriye kalan 32 adet çok heceli fiil tüm yazıtlarda ne şekil, ne de anlam yönünden çağdaş Azerbaycan Türkçesine uygundur. Bu fiiller aşağıdadır:

Aplamak: hücum etmek / apla-

Ulamak: bağlamak / ula-

Bitimek: yazmak / biti-

Alkamak: hayırdua etmek / alka-

Sakınmak: düşünmek, var saymak / sakin-

(Azerbaycan Türkçesinde "sakın-" ihtiyatlı olmak)

Yazınmak: yanılmak / yazin-

Olurmak: oturmak / olur-

Arılmak: güçten, kuvvetten düşmek / aril-

Ekirmek: takip etmek, kuşatmak / eqir-

Kamaşmak: zayıflamak / kamas-

Agıtmak: kovmak, uzaklaştırmak / agit-

Sunuşmak: vuruşmak, dövüşmek / sunus-

Bu listeye eğer ileride vereceğimiz 15 fiili de eklersek, Orhun ve Yenisey yazıtlarında geçen fiillerin sayısı belirlenmiş olur. Bu yazıtlarda fiillerin oldukça sınırlı sayıda kullanılması çağdaş Azerbaycan Türkçesinde fiillerin

مقدارجا آرتیمینی گؤسترمك ایچون فکریمیزی استقامتلندیـره بیلـر . هئچ شبهه یوخدور که همین آبده‌لرده او زمان ایشله‌نن بوتون فعللر ثوز عکسینی تاپمامیش و تاپادا بیلمزدی. بئله‌که «رونیك» یازیلار اولدوقجا محدود حادثه‌لری عکس ائتدیریر. بونا باخمایاراق «رونیك» آبده‌لرینین دیلی شمالی اوغوز دیالئکتلرینین ان قدیم دؤرلرینی عکس ائتدیرن و ۷ـ۵ نجی عصرلرده انسیت (ارتباط) واسطه‌سی اولان دیالئکت صاییلیردی. همین دیالئکتی معاصر آذربایجان دیلینین قدیم دؤرلری ایله مقایسه ائتدیکده بونلارین آراسیندا معین یاخین لیغین وارلیغینی گؤروروك. لکن آذربایجان دیلی ایله اولان بو علاقه و یاخین‌لیق شمال ـ شرق دیللری ایله/ قازاخ قیرقیز/ اولان یاخین لیقدان آزایدی. صونراکی دؤرون آبده‌لریندن بیزه گلیب چیخان و اولدوقجا معتبر منبع صاییلان م. کاشغری‌نین لغتی بو علاقه و یاخین‌لیغین درجه‌سینی گؤسته‌رن منبعدیر. بوداهیانه اثری حقلی‌اولاراق تورکجه‌نین قاموسی آدلاندیریلار. بو اثر آذربایجان دیلی ایچون بیر نئچه جهت‌دن قیمتلی دیر: ۱) بـورا عکس اولونان دیل و فوکلور مـاتریالی بوللوغی. ۲) فاکتلارین ایضاحیندا مقایسه‌لی پرینسیپ علمی پرینسیپ اولاراق اساس گؤتورولموشدور. ۳) تورك دیللرینین فونه‌تیکاله‌قیسیکا وغراماتیکاسینا (تلفظ، لغت، دستور) عاید اولدوقجا زنگین و دقیق معلومات وئریلمیش‌دیر. ٤) هر هانسی بیر دیل حادثه‌سینین هانسی خلقه وهانسی تورك قبیله‌سینه عاید اولدوغی‌گؤسته‌ریلمیشدیر. بونلاردان باشقا اثرین قیمتی بیرده اوندان عبارتدیر که همین اثر عموم ـ خلق آذربایجان دیلی و خلقینین فورمالاشدیغی بیر دؤرده یارانمیشدیر. بودا ائله بیر دؤر ایدی که او وقت **تورك دیلی آذربایجاندا ایرانین باشقا یئرلرینده عراق‌دا و یاخین شرق‌ده یاشایان خلقلر آراسیندا بین‌الخلق انسیت (ارتباط) واسطه‌سی حالینی آلمیشدی .** بودیلین اساسینی **اوغوز ـ قیپچاق** قبیله دیالکتی تشکیل‌ائدیردی . همیـن قبیله‌لره م. کاشغری ثوز اثرینده تئز ـ تئز استناد ائدیر و اونلارین آدینی چکیر. م. کاشغری حساس مشاهده‌چی و دیلچی کیمی ائله اینجه مسئله‌لری سه‌چه بیلمیشدیر که‌بو مسئله‌لر ساده مشاهده چینین گؤزوندن قاچا بیلردی. لکن م. کاشغری بونلارین تام اینجه‌لیکلرینه وارا بیلمیش و اونون مختلف جهتلرینی درك ائتمیشدی. دیلین بوتون آسپکت‌لری ـ فونه‌تیکا له‌قسیکا مورفولوژیا ـ م. کاشغری طرفیندن هله ۱۱ـ نجی عصرده قیده آلینمیشدی. اونا گؤره ده اونون ثوزی حقیندا غرورلا دئدیگی آشاغیداکی سؤزلر بوگون تمامیله ثوزونی دوغرولدور: «من ائله بیر کتاب یازدیم که اونا مقابل کتاب یوخدور. من سؤزلرین کؤکونی و حادثه‌لرین

yazımdaki çokluğunu göstermek için düşüncelerimizi yönlendirebilir. Şüphesiz ki yazıtlarda geçen bütün fiiller kendi anlamlarını bulamamıştı. Bundan dolayı "Runik" yazılar oldukça sınırlı olayları gösterir. Buna rağmen "Runik" yazıtların dili kuzey Oğuz diyalektlerinin en eski dönemlerini yansıtır ve V-VII. yy.larda anlaşma vasıtası olan diyalekt olarak kabul edilirdi. Bu diyalekti çağdaş Azerbaycan Türkçesinin eski dönemleri ile karşılaştırdığımızda bunların arasındaki yakınlığı açıkça görürüz. Ancak, Azerbaycan Türkçesi ile olan bu alaka ve yakınlık Kuzeydoğu Türk dilleri (Kazak-Kırgız) ile olan yakınlıktan şikâyetçiydi. Sonraki dönemin eserlerinden bize ulaşan ve oldukça önemli olan Kaşgarlı Mahmud'un eseri bu ilgi ve yakınlığın derecesini gösteren bir kaynaktır. Bu dâhiyane eseri haklı olarak Türkçe sözlük olarak adlandırırlar. Bu eser Azerbaycan Türkçesi için birçok açıdan önemlidir. 1) Burada geçen dil ve folklor unsurları oldukça fazladır. 2) Kelimeleri açıklarken karşılaştırmalı prensibi, ilmi prensip olarak esas almıştır. 3) Türk dillerinin fonetik, leksik ve gramatik (ses, söz ve cümle yapısı) özelliklerine ait oldukça fazla bilgiye yer verilmiştir. 4) Herhangi bir dil olayının hangi halka ya da hangi Türk topluluğuna ait olduğu gösterilmiştir. Eseri önemli kılan bir diğer yönü Azerbaycan Türkçesinin ve halkının şekillendiği bir dönemde yazılmasıdır. Bu dönemde Türk dili Azerbaycan'da, İran'da, Irak'ta ve Yakın Doğu'da yaşayan halklar arasında uluslararası anlaşma vasıtası olarak kullanılmıştı. Bu dilin esasını Oğuz-Kıpçak kabile dili oluştururdu. Bütün kabilelere Kaşgarlı eserinde sıkça yer verir ve onların adlarından bahseder. Kaşgarlı, hassas bir araştırmacı ve bir dilci gibi ince meseleleri seçebilmiştir; bu meseleler başka araştırmacıların gözünden kaçabilirdi. Ancak Kaşgarlı bunların inceliklerine tam olarak varmış onun çeşitli yönlerini kavramıştır. Dilin tüm görünüş özellikleri- fonetik, leksik, morfolojik- Kaşgarlı tarafından XI. yy.da kayıt altına alınmıştır. Kendisi hakkında gururla söylediği aşağıdaki sözleri onu bugün de tamamen doğrular:

Ben öyle bir kitap yazdım ki ona eş değer başka bir kitap yoktur. Ben kelimelerin kökünü ve ses olaylarının

سببینی گؤستردیم. اونا گؤره که منیم اثریم هربیر دیل غروبی ایچون نمونه اولا بیلسین من اساسی وئریرم که بو اساس اوزه‌رینده سؤزلر قورولور. نتیجه‌که داهیلیك علامه‌لیك ساده حقیقتلردن دوغور».

م. کاشغری‌نین اثرلرینین یازیلدیغی دؤر قاراخانیلر دولتینین حاکمیتی زمانینا تصادف ائدیر و بو دولتین او زمان تاثیر دائره‌سی بوتون سامانیلره بخارا و سمرقنده یاییلردی . قاراخانیلرکیچیك اویغور قبیله‌لرینی صیخیشدیراراق ایکی بویوك مدنیتین ـ شرق‌ده اویغور مدنیتی‌نین غرب‌ده ایسه تورك و ایران‌مدنیتی‌نین وارثلـری کیمی چیخیش‌ائدیردیلر. البتـه بودا شـرقی تورکستـاندا ادبی دیلین فورمالاشماسینا یاردیم ائتدی و همین ادبی‌دیل قارموق ـ اویغور دیالکتی‌اساسیندا یارانمیش اولدی. ائله‌جه ده غربی تورکستاندا ادبی دیل اوغوز ـقبچاق دیالکتی اساسیندا تشکل تاپمیشدیر. بیزه ائله گلیر که بو دؤرده (۱۲ نجی عصر) وصونرالار مونغولارین حاکمیتی زمانی (۱٤ـ۱۳ نجی عصرلر) اورتا آسیادا و آلتون اوردا دولتینین مرکزینده وولقادا مصرده هابئله اوغوز ـقبچاق دیلی منطقه‌سینده یارانان اثرلر م. کاشغری‌نین اثرینین تاثیریندن کناردا قالا بیلمزدی. بئله که بوالردیاربکرلی امیرعلی‌نین کتابخاناسینا دوشمـزدن اول‌کیملرین‌اوندان استفاده ائتمه‌سی معلوم دگیل. اونا گؤره ده اورتا آسیا و شرقی تورکستاندا ائله‌جه‌ده غرب ده اوغوزـقبچاق دیلی زوناسیندا (منطقه‌سینده) یارانان آبده‌لر بیزیم تدقیقاتیمیز ایچون تاریخی منبع صاییلا بیلر.

آدلارینی چکدیگیمیز آبده‌لردن باشقا ایشیمیزله بلاواسطه علاقه‌دار اولان علاوه بیر منبع‌ده واردر بودا آذربایجان خلقی طرفیندن آذربایجان دیلینده یارانان و آذربایجان خلق ائله‌جه ده ادبی دیلی‌نین خصوصیتلرینی عکس‌ائدن اونون تاریخی انکشافینی گؤسته‌رن سندلردر. بونلارین ایچریسینده «کتاب دده قورقود» داستانی خصوصی یئر توتور . پروفسور ن.ا. **باسکاکوو بئله حساب‌ائدیرکـه اوغوز قبیله لرینین ان قدیم دیل آبده‌سی م. کاشغری‌نین لغتیندن باشقا اوغوز داستانی صاییلان «کتاب دده قورقود» آبده سیدیر.** بو داستانین دیلی شبهه‌سیز آذربایجان عمـوم خلق دیلینین ایلك مرحله‌لرینی عکس‌ائدیر. داستانین دیل خصوصیتلری او زمان تازه یارانماقدا اولان آناطولی تورکجه‌سینین دیلی ایله ده اویغون گله‌بیلر. چونکه هله او زمان (۱۱ نجی عصر) مستقل یاشایان تورك و آذربایجان دیللری آراسینداکی حدودلار ایندی‌کی قدر فرقلی دگیلدی.

بیزیم ایچون فاکتیك ماتریالین باشقا بیر منبعی ده آذربایجان یازیلی ادبیاتی در. همین ادبیات دا ۱۳ـنجی عصردن باشلایاراق زمانه میزه قدر گلیب

sebeplerini gösterdim. Bu yüzden eserim tüm dil grupları için örnek olsun. Ben temel kuralları veriyorum ki, bu kurallar doğrultusunda sözcükler kurulur. Dâhilik ve bilgelik sadece gerçeklerden doğar.

Kaşgarlı'nın eserlerini yazdığı dönem Karahanlı Devleti'nin hâkimiyet zamanı idi ve bu devletin etki alanı Samaniler, Buhara ve Semerkant'a kadar ulaşmıştı. Karahanlılar küçük Uygur topluluklarını sıkıştırarak iki büyük medeniyetin (doğuda Uygur, batıda ise Türk-İran medeniyeti) devamı olarak ortaya çıktılar. Elbette bu da Doğu Türkistan'da edebi dilin oluşmasına yardım etti ve tüm edebi dil, Karmuk-Uygur edebi dili temelinde kuruldu. Batı Türkistan'da ise edebi dil Oğuz-Kıpçak diyalekti temelinde şekillendi. Bize göre bu dönemde (XII. yy.) ve daha sonrasında gerçekleşen Moğol hâkimiyeti zamanı (XIII-XIV yy.) Orta Asya ile Altınorda Devleti'nin merkezinde, Volga'da, Mısır'da ve Oğuz-Kıpçak dilinin konuşulduğu bölgelerde yazılan eserler Kaşgarlı Mahmud'un eserinin etkisinden kaçamazdı. Bu eser Diyarbakırlı Emir Ali'nin kütüphanesine girmeden önce kimlerin ondan faydalandığı bilinmemektedir. Böylece Orta Asya ile Doğu Türkistan'da, batıda Oğuz-Kıpçak dilinin konuşulduğu bölgelerde meydana getirilen yazıtlar bizim çalışmamız için tarihi kaynaklar sayılabilir.

Adlarını saydığımız yazıtlardan başka, işimizle dolaylı yoldan ilgili olan bir kaynak daha vardır. Bu da, Azerbaycan halkı tarafından Azerbaycan Türkçesi ile oluşturulan, Azerbaycan edebi dilinin özelliklerini yansıtan ve onun tarihi gelişimini gösteren belgelerdir. Bunların içerisinde "Dede Korkut Destanları" özel bir yer tutar. Prof. N. A. Baskakov'a göre Oğuz kabilelerinin, Kaşgarlının eserinin dışında başka bir tarihi dil eseri de "Dede Korkut Destanları"dır. Bu destanların dili şüphesiz Azerbaycan Türkçesinin ilk dönemlerdeki dil özelliklerini yansıtır. Destanların dil özellikleri o zamanlarda yeni yeni oluşmaya başlayan Anadolu Türkçesine de uygunluk gösterebilir. Çünkü o dönem (XI. yy.) müstakil olarak konuşulan Anadolu ve Azerbaycan Türkçeleri arasındaki sınırlar bugünkü kadar farklı değildi.

Bizim için asıl materyalin başka bir kaynağı da Azerbaycan yazılı edebiyatıdır. Bu edebiyat da XIII. yy.dan başlayarak günümüze kadar

چاتمیشدر. بو دیلده آذربایجان کلاسیکلری ـحسن‌اوغلی نسیمی خطائی فضولی واقف و باشقالاری ئوز اثرلرینی یازیب یاراتمیشلار. آذربایجان س.س.ر. ئه.آ. ال یازمالار فوندوندا (بنیادیندا) نشر اولونمامیش مختلف خاراکترلی (کاراکترلی) بدیعی ترجمه علمی اثرلر دخی واردر که‌بو جمله‌دن ۱۵ـنجی عصرده مؤلفی بللی اولمایان شمس تخلص‌لی شاعرین «قصهٔ یوسف» پوئه ماسینین دیلی دقته لایق‌در...

نهایت بیز چوخ جهتلی فولکلور ادبیاتینی‌دا نظردن قاچیرمامالی ییق. چونکه بو ادبیات آذربایجان دیلینین ان گؤزل خصوصیتلرینی ئوزونده ساخلامیشدر.

قیمتلی عالم و دیلچی (ق. باقروف)ون آذربایجانین «عالی مکتبلری فیلولوژی فاکولته‌لری» ایچون حاضرلادیغی نفیس مونوغرافیاسیندان عیناً آلدیغیمیز اوزون «نقل‌قول» بورادا قورتاریر. مونوغرافیایا «گیریش» صاییلان صفحه‌لردن بیرنئچه‌سینی بورادا تکرارلامامیزین سببی مسئله‌لریمیزی مجمل شکلده بیریئرده مطالعه ائتمه‌سی‌در. بو اوزون «نقل قولی» خلاصه ائتمك ایسته‌سك ناشرین، مذکور کتابین باش صفحه‌سینه قویدوغی بو کلمه‌لری تکرارلامامیز لازمدیر:

«اثرده‌کی فاکتیك دیل ماتریاللاری، یازیلی آبده‌لرین، کلاسیك ارثدن و ائله‌جه ده معاصر آذربایجان دیلینـدن گؤتورولموشدور» مؤلف، متـدمه‌ده بو ماتریاللارین، یازیلی آبده‌لر، کلاسیك اثرلر ومعاصر دیل‌دن فایدالانما اساس‌لارینی ایضاح ائدیر.

بیزده دیلیمیزی دوزگون مطالعه ائده بیلمه‌میز ایچون عینی ماتریاللاردان استفاده ائتمه‌لی‌ییك.

بوندان علاوه آذربایجان دیلجیلریندن فیلولوژی علملر دوکتوری پروفسور س. جعفراوف‌ین‌دا بو سؤزلرینی ـ دیل مسئله لرینـده هـرهـانسی تدقیقاتـا گیریشدیگیمیز وقتـ یاددان چیخارمایاق:

«یازی دیلی (ادبی دیل) مفهومی صنفلی جمعیتده هرصنفین ئوز دنیا گؤروشوندن آصیلی اولاراق، مختلف آنلاییشلارا مالك‌دیر. سوسیالیست جمعیتینده ایسه ادبی دیل عموم خلق دیلینین یوکسك (عالی) افاده‌سی‌دیر. باشقا سؤزله، یازی دیلی (ادبی دیل) عمومی واحد بیر دیل‌دن عبارت‌در. بودیل رسمی سند لرده، علم و صنعت اثرلرینده عصرین یوکسك دوشونجه‌لرینی تمثیل ائدن ادبی دیل اولاراق فورمالاشیر مکتب‌لرده تدریس ایدیلیر بدیعی اثرلرده تکمیل‌لشیر و جلالانیر». (معاصر آذربایجان دیلی ـله‌قسیکاـ صفحه ۸)

چوخ‌گؤزل ، بیز دیلیمیزی (ازجمله یازی دیلیمیزی) نه‌جور تدقیق و تحقیق

gelmiştir. Bu dilde Azerbaycan klasikleri: Hasanoğlu, Nesimî, Hatayî, Fuzuli, Vakıf vs. eserlerini yazmışlar. Azerbaycan SSBC – EA el yazmaları fonunda yayımlanmamış çeşitli edebi-bilimsel tercüme eserler de vardır: bunlardan, XV. yy.da kim olduğu bilinmeyen bir şair tarafından yazılmış olan Şems mahlaslı "Kıssa-i Yusuf" adlı manzumenin dili dikkat çeker.

Sonuç olarak zengin halk edebiyatını da gözden kaçırmamalıyız. Bu edebiyat Azerbaycan Türkçesinin en güzel özelliklerini içerisinde barındırmıştır.

Kıymetli akademisyen ve dilci K. Bakrof'un Azerbaycan "Üniversitelerinin Filoloji Fakülteleri" için hazırladığı monografisinden aynen aldığımız uzun alıntı burada bitirilir. Monografiye "giriş" sayılan sayfalardan bazılarını burada tekrarlamamızın sebebi sorunlarımızı kısaca irdelemesidir. Bu uzun "alıntıyı" özetlemek istersek yayımcının, adı geçen kitabın ilk sayfalarına koyduğu bu kelimeleri tekrarlamamız gerekir:

"Eserdeki asıl dil materyalleri, yazılı abideler, klasik mirasından ve de çağdaş Azerbaycan Türkçesinden alınmıştır." Yazar giriş bölümünde bu materyallerin, yazılı abideler, klasik eserler ve çağdaş dilden yararlanma kurallarını açıklar.

Biz de dilimizi doğru düzgün araştırabilmemiz için aynı materyallerden yararlanmalıyız.

Buna ek olarak Azerbaycan dilcilerinden filolog Prof. Dr. S. Caferov' un da bu sözlerini (dil olayları ile ilgili herhangi bir inceleme yaptığımız zaman) aklımızdan çıkarmamalıyız:

Yazı dili (edebi dil) kavramı farklı sınıflara ayrılmış topluluklarda her topluluğun kendi dünya görüşünden dolayı çeşitli anlayışlara sahiptir. Sosyalist topluluklarda ise edebi dil halk dilinin yüksek bir ifadesidir. Diğer bir deyişle, yazı dili (edebi dil) toplumsal bir dilden ibarettir. Bu dil resmi belgelerde, ilim ve sanat eserlerinde asrın yüksek fikirlerini temsil eden bir edebi dil olarak şekillenir ve okullarda öğretilir, edebi eserlerde gelişir". (Muasır Azerbaycan Dili – Leksikoloji – ss. 8)

Biz dilimizi (kısmen yazı dilimizi) nasıl araştırmalı ve inceleme-

ایله‌مه‌لی‌یی‌ك؟ گینه پروفسور جعفراوفا مراجعه ائده‌ك: «۱ـ انسیت (ارتباط) و مبارزه واسطه‌سی اولان دیلین یارانماسی و انکشافی کونکره‌ت (مشخص) ماتریال اوزرینده ثویره‌نیلیب منیم سه‌نیلر ۲ـ معاصر ادبی دیلیمیزین نورمالاری شعورلی منیم سه‌نیلمك‌له، عمله گلن‌دیل حادثه‌لری درست باشا دوشولر، تلفظ و یازی قاعده‌لری دوزگون منیم سه‌نیلر ۳ـ ادبی دیلین آیری‌ـآیری اسلوب خصوصیتلری ائویره‌نیلر و دوزگون قیمتلندیریلر ٤ـ معاصر ادبی دیلیمیزین قوهوم و یا غیر قوهوم دیللرله اولان علاقه ومناسبتی درك ائدیلر؛ دیلیمیزین گله‌جك انکشافی یوللاری آیدین تصور ائدیلر ٥ـ معاصر آذربایجان دیلی ایله یاناشی اولاراق گئچیلن باشقا دیل فن‌لرین ـعمومی دیلچیلیك، آذربایجان دیلی تاریخی، آذربایجان دیلینین دیالکتولوژیسی، بو و یا دیگر اختصاص کورسلارینین دریندن منیم‌سنیلمه‌سی نه‌شرایط یارادیلار....»

دیلیمیزده مطالعه وتحقیقی پلانلاشدیرماق‌ایچون بو نقطه‌نی‌ده خاطرلادیریق:

«معاصر آذربایجان دیلی فنی‌نه آشاغیداکی شعبه‌لر داخلدر: ۱ـ فونه‌تیکا: ۲ـ له‌قسیکولوژیا؛ ۳ـ سؤز یارادیجی‌لیغی؛ ٤ـغراماتیکا؛ (مورفولوژیا و سینتاکسیك) (پروفسور جعفراوف مذکور اثر صفحه۳).

سوزوموزه صون وثره‌کن ایندیکی شرایطده «نه ائله‌مه‌مز لازمدر؟» سئوالینه‌ده قیصاجا جواب وثره‌ك. اوزون سکون دورو ندن صونرا بوگون یاواش‌ـ یاواش دیلمیزده یازماغا باشلامیشیق. بو ایشه عادت ایله‌مه‌مز لازمدر. اینه‌دی ثوز منطقه و ناحیه لهجه‌میزدن. عموم آذربایجان یازی ـادبی دیلینه، سؤزلر. تعبیرلر، خصوصی تلفظ شکللری قاریشدیریریق.؛ یازارکن یازی قاعده‌لرینه دقت سیز لیك ائدیریك؛ بونلار هامیسی طبیعی‌در، وگئچیجی (موقت)در. لکن بونی بیلمه‌مز لازمدیرکه دانیشما دیلی ایله، عصرلردن بری‌گلن ادبی‌ـیازی دیلینین قرقلری اولاجاق، مثلا ، بیلمه‌لی‌یی‌ك کـه دانیشیقداکـی (صورا)، (گلی‌سوز)، (اوننان) ،)الیر = الك‌می‌کند(و سایره‌کیمی سؤزلـر یازی‌دا ـ ترتیب‌له ـ بئله اولور: صونرا (بعد)، گلیرسینیز (می‌آیید)، اونونلا ـ یاداها ساده‌سی ـ اونلان (بااو) و اله‌ییر...

بیر نقطه داها، دیلیمیزین سؤز خزینه‌سی بیر چوخلارینین تصور لرینه گلمه‌یه‌جك حدده غنی‌در. هر مفهومی ان مکمل شکلده افاده ائدن کلمه لریمیز واردر. بو ثروته صاحب چیخمامیز لازمدر. کلمه‌لریمیز، محله‌ده‌گونده‌لیك معیشت واسطه‌سی اولاراق صاییلی (دانیشما دیلینده ایشله‌نن) سوزلره محدود دگیلدر.

۲۱

liyiz? Yeniden Prof. Caferov'a dönelim: 1- Anlaşma ve bir mücadele vasıtası olan dil, oluşması ve gelişmesi sonucunda somut materyallerle öğrenilip benimsenir. 2- Çağdaş edebi dilimizin normları bilinçli olarak kabul görmekle birlikte, meydana gelen dil olayları ile telaffuz ve yazı kuralları doğru anlaşılır. 3- Edebi dilin farklı üslup özellikleri öğrenilir ve doğru değerlendirilir. 4- Çağdaş edebi dilimizin akraba ya da uzak dillerle olan ilişkisi anlaşılır: dilimizin gelecekte gelişmesi için kat edilecek yollar aydınlığa çıkarılır. 5- Çağdaş Azerbaycan Türkçesi ile aynı zamanda çıkan başka dil fonlarının (toplumsal dilcilik, Azerbaycan Türkçesi tarihi, Azerbaycan Türkçesinin diyalektolojisi vs.) veya diğer eğitim kurslarının derinden benimsenmesi sağlanır…"

Dilimizde eğitim ve öğretimi programlamak için şu noktayı hatırlarız:

"Çağdaş Azerbaycan Türkçesi fonunda aşağıdaki şubeler vardır: 1- Fonetik; 2- Leksikoloji; 3- Söz Yaratıcılığı; 4- Gramer: Morfoloji ve sentaks (Prof. Caferov, adı geçen eser, ss. 3)

Sözlerime son verirken şimdiki koşullarda "ne yapmalıyız?" sorusuna kısaca cevap verelim. Uzun bir sessizlik döneminden sonra bugün yavaş yavaş dilimizde yazmaya başladık. Bu işi alışkanlık haline getirmeliyiz. Şimdi kendi bölgelerimizde konuştuğumuz lehçelerden Azerbaycan halk yazı (edebi) diline kelimeler, tabirler, özel söyleyiş biçimleri katıyoruz. Yazarken yazı kurallarına dikkat etmiyoruz. Bunların hepsi doğaldır ve geçici bir sorundur. Ancak şunu bilmeliyiz ki konuşma dili ile asırlardan beri kullanılan yazı (edebi) dili arasında bazı farklar olacak, örneğin konuşma dilindeki "sora", "gelisüz", "onnan", "elir" vs. gibi kelmeler yazıda (düzenlenerek) bu şekilde olur: "sonra", "gelirsiniz", "onunla" ya da "onla" ve "eyliyor"…

Bir nokta da, dilimizin söz hazinesi birçok kişinin aklına bile gelemeyecek kadar zengindir. Her kavramı mükemmel şekilde ifade eden kelimelerimiz vardır. Bu servete sahip çıkmalıyız. Kelimelerimiz sokakta gündelik anlaşma vasıtası olarak kullanılan sayılı (konuşma dilinde kullanılan) sözlerle sınırlı değildir

آذری تورکجه‌مزده موجود مین‌لرجه کلمه‌نی تازه‌دن ئویرنملی‌یيك بو دورکه بیزه غریب و یابانجی‌گلن هر سؤزدن اورکمه‌لی، معین غرامر (دستور) پرینسیپلرینه گؤره دانیشما دیلیمیزدن بیرآز فرقلنمیش شکللری علاقه ایله ئویرنمه‌لی‌یيك. یوخسا «دیل-آزبری» بیلدیکلریمزه کفایت‌لنسه‌ك دیلیمیزین زنگین‌لیگینه (غنی اولماسینه) رغماً یوخسول قالاجاغیق.

ح.ن. آلتای

۲۲

Azerbaycan Türkçemizde mevcut olan binlerce kelimeyi yeniden öğrenmeliyiz, bize garip ve yabancı gelen her sözden ürkmemeli, açıkça gramer kurallarına göre konuşma dilimizden biraz farklı olan görünümlerini ilgiyle öğrenmeliyiz. Yoksa "dil ezberi" ile bildiklerimize kalırsak dilimizin zenginliğine rağmen yoksul kalacağız.

H. N. Altay

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی آذری

ایکینجی ایل صایی ۲ (آردیجیل صایی ۱۳)
سال دوم شماره ۲ (شماره مسلسل ۱۳)

اردیبهشت ۱۳۵۹

دوکتور حمید نطقی

بیزده توفیق اولسا...

دیل، حرکتلی دگیشن اجتماعی بیر فه‌نومه‌ن (پدیده)دیر. بیر یاندان گونده‌لیك فکرآلیش‌ـوئریشلری، او بیر یاندان تـاریخی، سیاسی و اقتصادی حادثه‌لر دیل اوزرینده تأثیرلیدیر. بو سببلره گؤره معاصر علم و صنعت و مدنی (فرهنگی) احتیاجلارایچون‌لازم اولان اصطلاحـلاری دیلیمیزین بنیه و خصوصیتلرینه مناسب بیر شکلده سئچیب‌ـدوزه لتمه‌لی‌ییك.

هر شئی دن اول یـازیمیزا، مناسب بیر گیریش (مقدمه) اولماق اوزره، بو باب‌دا «آذربایجان دیلینین سه‌ماسیولوگیاسی»[۱] کتابیندان اوزونجا بیر «نقل قول» لاباشلاییریق:

«دیلین‌ـلغت ترکیبینین‌ان‌چوخ‌دگیشن‌وثابت‌اولمایان بؤلمه‌سی ترمینلر(اصطلاحلار) بؤلمه‌سیدیر. دؤروموزون بـاشلیجا خصوصیتلریندن بیری علم و تکنیکین چوخ سرعتلی انکشافی‌دیر وبوانکشاف نتیجه‌سینده میدانا چیخان یئنی مفهوملارین، یئنی‌آنلاییشلارین، آدلاندیریلماسی ضرورتی‌دیر. بوتون بو یئنی آدلاراساساً اصطلاح شکلینده تظاهر ائدیر. چئك عالملری حسابلامیشلارکه، چئك دیلینده یارانان یئنی سؤزلرین ۹۰ فائضی (یوزده دوخسانی) اصطلاحلاردان عبارتدیر. روس‌دیلچیلرینین فکرینجه‌عینی وضعیت‌روس‌دیلینده

۱ـ وئردی اووا، آقا یووا وعادلوف‌ـآذربایجان دیلینین سه‌ماسیولوگیاسی‌ـمعارف نشریاتی، باکی ۱۹۷۹، صحیفه ۲۰۲ دن ۲۲۶.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 2, MAYIS, 1359

BİZDE TEVFİK OLSA

Dil, hareketli, değişen sosyal bir fenomendir. Bir yandan gündelik fikir alışverişleri, diğer yandan tarihi, siyasi ve ekonomik olaylar dil üzerinde etkilidir. Bu sebeplere göre çağdaş bilim, sanat ve kültürel ihtiyaçlar için gereken terimleri dilimizin bünyesine ve özelliklerine uygun bir şekilde seçip düzenlemeliyiz.

Her şeyden önce yazımıza uygun bir giriş olmak üzere, burada "Azerbaycan Dilinin Semiyologiyası"[3] kitabından uzunca bir "alıntı" ile başlıyoruz.

> *Dilin, kelime terkibinin en çok değişen ve sabit olmayan bölümü terimler bölümüdür. Bu dönemin başlıca özelliklerinden biri bilim ve tekniğin oldukça hızlı gelişmesi ve bu gelişim sonucunda meydana gelen yeni kavramların, yeni görüşlerin adlandırılması zorunluluğudur. Tüm bu yeni adlar aslında terim şeklinde meydana gelir. Çek bilim adamlarına göre, Çek dilinde oluşturulan yeni kelimelerin yüzde doksanı terimlerden ibarettir. Rus dilciler de aynı durumun Rus dilinde*

[3] Verdiova, Ağayova ve Adilof, Azerbaycan Dilinin Semiyologiyası, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1979, ss. 202-226.

ده اؤزونو گؤسته‌رير. ماراقلی‌ديركه دميرچی‌زاده‌آذربايجان ديلی‌ايچون عينی ملاحظه‌نی ايره‌لی سوره‌رك يازير: خصوصی سؤزلرين دئمك اولاركه ۹۰ فائضی‌نی‌ـيوزده ۹۰ يئی‌ـ ترمينلر (اصطلاحلار) تشكيل ائديرر.»

«صون زمانلار چوخ آز بير مدت‌ده يئنی علم ساحه‌لری ميدانا گلميش‌تكنيك‌حدسيز درجه ده انكشاف ائتميش و بوتون بونلارلا علاقه‌دار موافق اصطلاحلار يارانميشديرر. مثلا عصريميزين ۵۰ـ۳۰ ايللرينده نووه فيزيكسی (فيزيك هسته‌ای) ۶۰ـ۵۰ ايللرينده سينته‌تيك ليفلر كيمياسی (شيمی الياف سنتتيك) ميدانا چيخميشديرر. ها بئله ايندی تام يئنی علملرـ‌انفورماسيون نظريه‌سی، سيبه‌رنه‌تيك، بيونيك و سايره‌ـفورمالاشميشديرر.

بوتون بوساحه‌لريئنی يئنی اصطلاحلارين يارانماسينی اونلارين دقيق وال‌وئريشلی اولماسينی طلب ائديرر. بوتون بونلار اصطلاح پروبله‌مينين اؤگره نيلمه‌سينی واهميتينی چوخ آيدين شكلده گؤسته‌رير.»

«سه‌مانتيك جهتدن اصطلاحدان طلب‌اولونوركه بورادا اشاره‌له‌ين (مس تركيبی) ايله، اشاره‌له‌تن(معنی)آراسيندا بير اويغونلوق‌الده ائديلمه ديكده ترمينولوژی‌سيسته‌مده قاريشيقليق‌يارانير. سينونيم ترمينلر(مترادف‌اصطلاحلار)، هابئله‌چوخ‌معنالی‌اصطلاحلار، متخصصلرين پـراتيك ايشينه ضرر وئرير. اونلارين بير بيرينی تام دقيق ليگی ايله باشا دوشمه‌لرينه مانع اولور.»

«چوخ معنالی اصطلاحلارين، يـارانماسينين سببلری چـوخ اولا بيلر. بو سببلرين مهملريندن بيری‌اصطلاحين معناجا دگيشمه‌سيديرر. اوناگؤره‌ده اصطلاحين مختلف‌اثرلرده مختلف معنادا ايشلنمه‌سينين قارشيسينی آلماق ضروری‌دير.

«ديگرطرفدن ياددا ساخلاماق لازمديركه يئنی يئنی‌آنلاييشلارميدانا گليب‌انكشاف ائتديكجه، موجود تـرمينولوژی‌ده ده دگيشيك‌ليك اولماسی طبيعی‌ديرر و بو پروسه‌سين (بو پروسه‌نين) ده قارشی‌سی‌نی آلماق ضروری‌ديرر.»

«چوخ معنالیق ترمينولوژی‌سيسته‌مده اؤزونو گؤسته‌رن‌ان جدی قصورلاردان‌ديرر. اودوركه عـادتاً ترمينين (اصطلاحين) تك معنالـی ليغا (مونوسه‌می‌يـا) ميل انتديگينی گؤسته‌ريرلر.

هرهانسی علم‌ساحه‌سينده‌مشخص (قونقره‌ت) بيراصطلاحين عادتاً بيرمعناسی‌اولور. بونونلا بئله هر حالدا اصطلاحلاردا دا چوخ معنالی‌ليق مشاهده ائديلير. بوحالين سببی و نتيجه‌سی ميدانا گتيرديگی قصورلار وچتين‌ليك‌لر شرح و ايضاح اولونماليديرر.»

«... معاصر ديليميزده‌اداره علاقه‌سی اوزره دوزه‌لميش بير صيرا مركب سؤزلردن عبارت اصطلاحلاردا ايكی معنالی‌ليق مشاهده ائـديلير: «پامبيق بيغان» «اينه‌ك صاغان» و سايره‌كيمی. بونلار هم موافق ايشی گؤرمه‌گه خدمت ائدن آلتی، ماشينی افاده ائتمك

de kendisini gösterir. Demircizade Azerbaycan dili için aynı mülahazayı ileri sürerek yazıyor: Özel kelimelerin yüzde doksanı terimlerden meydana gelir.

Son günlerde az zamanda yeni bilim sahaları meydana gelmiş teknik sınırsız derecede gelişmiş ve bütün bunlarla ilgili uygun terimler meydana gelmiştir. Mesela 30-50'li yıllarda nükleer fizik, 50-60'lı yıllarda Sentetik lifler kimyası meydana çıkmıştır. Şimdi tam yeni bilim-enformasyon kuramı, sibernetik, biyonik vs. şekillenmiştir.

Bütün bu sahaların yeni terimlerin oluşturulmasını, onların düzenli ve kullanışlı olmasını talep eder. Bütün bunlar terim sorununun öğrenilmesini ve önemini apaçık gösterir.

Semantik yönden terimlerden burada işaretleyen (ses terkibi) ile işaretlenen (anlam) arasında bir uygunluk elde edilmediğinden terminoloji sisteminde karışıklık oluşması beklenir. Sinonim terimler (müteradifler), çok anlamlı terimler mütehassısların (uzmanların) pratik işine zarar verir. Onların birbirini tam bir düzenle anlaşılmasına engel olur.

Çok anlamlı terimlerin, oluşturulmasının pek çok sebebi olabilir. Önemli sebeplerden biri terimin anlamca değişmesidir. Bu yüzden terimin çeşitli eserlerde farklı anlamda kullanılmasını engellemek zorunludur.

Diğer yandan akılda tutmak gerekir ki yeni yeni anlamlar meydana gelip inkişaf ettikçe, mevcut terminolojide de değişiklik olması doğaldır ve bu sürecinde önüne geçilmesi gerekir.

Çok anlamlılık, terminolojik sistemde özünü gösteren en ciddi kusurlardandır. Odur ki, adeten terimin tek anlamlılığa (monosemiya) meylettiğini gösterirler.

Herhangi bir bilim sahasında somut bir terimin adeten bir anlamı olur. Bununla birlikte her halde terimlerde de çok anlamlılık görülür. Bunun sebebi ve sonucu meydana getirdiği kusurlar ve zorluklar açıklanmalıdır.

...Çağdaş dilimizde idare-i alakası üzere düzenlenmiş bazı birleşik kelimelerden oluşan terimlerde iki anlamlılık görülür: "pambık yığan", "inek sağan" vs. gibi. Bunlar hem uygun işi görmeye hizmet eden aleti, aracı ifade etmek

ایچون ایشله‌دیلیر. اصطلاحین بو شکلیده معناجا زنگین لشمه‌سی اوللر ال ایله گؤرولن ایشلرین گئتدیکجه مکانیک‌لشدیریلمه‌سی، ماشینلارا حواله ائدیلمه‌سی نتیجه‌سینده باش وئریر.»

«اصطلاح‌دان طلب اولونان باشلیجا کیفیت‌لر بونلاردیر:

۱ـ اصطلاح‌دقیق اولمالیدیر. بواودئمك‌دیرکه هراصطلاح یالنیزبیرعلمی‌آنلاییشی افاده ائتمه‌لی و هر آنلاییش یالنیز بیراصطلاحلا افاده اولونمالیدیر.

۲ـ اصطلاح قیصا اولمالیدیر. هراصطلاح بیرقیصا سؤزدن و یاکیچیك بیرلشمه‌دن عبارت اولمالیدیر.

۳ـ اصطلاح معین سیسته‌مه داخل اولمالی اؤز فورماسی ایله هانسی سیسته‌مه مخصوص اولدوغونو عکس ائتدیرمه‌لیدیر.

بوتون بونلاراصطلاحا وئریلن طلبلردیر. اصلینده هر بیر ترمینولوژی ساحه‌سی بو طلبلره کفایت‌لندیریجی درجه ده جواب وئرمیر.»

«اصطلاحین دقیق‌لیگی‌آنلاییشی، دوبله‌تسینونیم (مترادف) اصطلاحلارین ایشله دیلمه‌سینه قارشی‌دیر. لکن تجربه‌ده بو پره‌نسیپ‌ده حیاتا تام‌کئچه بیلمیر. ترمینولوژی‌ده سینونیملره عاید ایسته‌نیلن قدرمثال گتیرمك اولار، که بونون دا مختلف سببلری‌واردیر. بعضاً صونراکی مولف اول‌کی دؤرلرده باشقالاری طرفیندن‌ایشله‌دیلن اصطلاحلاری‌قبول ائتمیر و یئنی اصطلاح ایشله‌تمه‌لی اولور بعضاً اول‌کی اصطلاح‌دان خبری المورویئنی اصطلاح یارادیر. بعضاً اول‌کی اصطلاحی دقیقلشدیریر علمی فکری انکشاف ائتدیریر و یئنی اصطلاح ایشله‌دیر و سایره... بعضاًده آرکائیك سؤزلرله افاده ائدیلن اصطلاحلار ترك اولونور یئنی‌لری یارانیر.»

«عملی جهتدن اصطلاحین قیصالیغی یینجام‌لیغی پره‌نسیپی چوخ چتین‌لیك‌له‌یئرینه یئتیریلیر.»

«... ترمینولوغلاراصطلاحین سیسته‌ملی اولماسینا اهمیت وئریرلر. بواودئمك‌دیر که عینی قورولوشا مالك ترمیلر (اصطلاحلار) عینی‌ـو یا بعضاً موافق‌ـآنلاییشلارین افاده‌سینه خدمت ائتمه‌لیدیر. لکن بو پره‌نسیپ ده اصلینده آخره قدر تطبیق اولونا بیلمیر.»

«... ماراقلی‌دیرکه معاصراصطلاحلارین‌چوخی مرکب سؤزلرشکلینده‌میداناچیخیر: داش‌خیردالایان (دگرمان)، خمیریوغوران، قاب‌یویان، طورپاق قازان، بالیق‌یئتیشدیرمه (تشکیلاتی)، میکروعالم...»

* * *

بیزیم آنا دیلیمز عاشقلارین سؤزونده، ماهنی اوخویانلارین آغزیندا، آنالارین

için kullanılır. Terimin bu şekilde anlamca zenginleşmesi önceden el ile görülen işlerin gittikçe mekanikleştirilmesi, makinelere havale edilmesi sonucunda baş verir.

Terimden istenen başlıca keyfiyetler bunlardır:

1. Terim düzenli olmalıdır. Bu, her terim sadece bir bilimsel anlam ifade etmeli ve her anlam sadece bir terimle ifade olunmalıdır.

2. Terim kısa olmalıdır. Her terim bir kısa sözden veya küçük birleşmeden ibaret olmalıdır.

3. Terim belli sisteme dâhil olmalı öz şekli ile hangi sisteme mahsus olduğunu yansıtmalıdır.

Bütün bunlar terime verilen taleblerdir. Aslında her bir terminoloji sahası bu taleplere kifayetlendirici derecede cevap vermez.

Terimin düzenli olması anlayışı sinonim (eşanlamlı) terimlerin kullanılmasına karşıdır. Ancak tecrübe olarak bu prensipte hayata tam olarak geçemez. Terminolojide sinonimlere ait istediğimiz kadar örnek vermek mümkündür ki bunun da birçok sebebi vardır. Bazen sonraki yazar sonraki dönemlerde başkaları tarafından kullanılan terimleri kabul etmez ve yeni terim kullanılır. Bazen önceki terimden haberi olmaz ve yeni terim üretir. Bazen önceki terimi belirtir, bilimsel fikri öne sürer ve yeni bir terim kullanır vs. Bazen de arkaik sözlerle ifade edilen terimler terk edilip yenileri türetilir.

Uygulamada terimin kısalığı prensibi zorlukla yerine getirilir.

...Terminologlar terimin sistemli olmasına önem verirler. Aynı kuruluşa sahip terimler aynı (veya bazen uygun) anlamların ifadesine hizmet etmemelidir. Ancak bu prensip de aslında sonuna kadar uygulanamaz.

...İlginçtir ki, çağdaş terimlerin çoğu birleşik kelime şeklinde meydana gelir: taş hırdalayan (değirmen), hamur yoğuran, bulaşık yıkayan, toprak kazan, balık yetiştirme (teşkilatı), mikro âlim...

Bizim ana dilimiz âşıkların sözünde, şarkı söyleyenlerin ağzında, anaların

لایلالاریندا قوجارلایمیزین ناغیل وداستانلاریندا، خلاصه‌خلقیمیزین دانیشیغیندا ان تمیز و اصیل افاده‌سینی تاپماقدادیر.

لکن اوخوموشلاریمیزین وضعیتی بـام-بـاشقادر. دوغمایوردون و اؤز خـلقینین سئوگی‌سیندن قوت و الهام آلان منورلریمیز، آریامهری و فـارس شووینیزیمینه قارشی دیرندیلر، مدنیت و دیللرینین امحاسینه بئل باغلایانلارین هجومونا، دیللرینی اوگرنمک وگیزلین بیغناقلار قوزمـاق‌لا جواب وئردیلـر. لکن اوخوموشلاریمیزین قالان حصه‌سی یاواش-یاواش سوادین آنجاق فارسجا اوخوماق-یازماق اولدوغونا قاندیلار. اونلار اؤز دیللرینده «کوروبیسواد» قالدیلار؛ اوقدرکه اؤز فرهنگ و ادبیاتلارینا علاقه‌لری‌آنجاق شفاهی ارتباط و انسیت‌ده قـالدی. هله بیر پارا «انـایین»لر ده بو شفاهی علاقـه‌نی‌ده، اوشاقلاریله، اؤز عالملرینده «فارسجا» دانیشماغلاکسدیلر.

بو مشفق‌والدین اولادینا «هویت سیزلیک» ارثیه‌سی حاضر لاماقدا اوقدراؤزلریندن کئچمیشدیلرکه حقیقی بیر مسخره اولدوقلارینی حس بئله ائله‌میردیلر. بو اؤز دیللرینده سوادسیز اوخوموشلار، شفاهی رابطه‌لـرینده جهالت و غفلت اوزره، بول-بول فـارسی اصطلاح‌لار ایشلتمه‌گه باشلادیلار.

دیلیمیزین‌اجتماعی، اقتصادی، اداری‌ومدنی(فرهنگی) موضوعلاردا اصطلاحلارینی بیرکناره آتیب و اونلارین یئرینه فارسجا وبخصوص «فرهنگستانی»کلمه‌لری‌اوتورتماق، گنه اؤز دیللرینده سوادسیز و آنجاق فارسجا اوخوموشلارین غفلت‌لریله باشلادی.

دیلیمیزده مطبوعاتین قدغن اولوشی، او بیر یـاندان فارسجا مطبوعـات، رادیو و صونرالارتله‌ویزیونون بوش قالمیش وقوروق میداندا آت مینیب جیدا اویناتماسی‌مذکور جریانی شدتلندیردی واداری، اقتصادی، اجتماعی، علمی وسایره اصطلاحلارین‌دیلیمیزه داراشماسیله نتیجه‌لندی.

بیر یاندان بو عارضه‌لر، و او بیر یاندان اوزون زمانلاردان بری بیریکن غفلت‌و اونوتغانلیقلارین گتیردیگی مشکلات، بیزی دیلیمیز حقنده جدیت‌له‌فکرلشمه‌یه چاغریر، هله زمانیمزین شرایطی بونلارین یانیندا بیرده اصطلاحلار مسئله‌سینی قاراشمیزا قویور. اوخوموشلاریمیزین چوخونون‌دیلیمزده یازماقدان‌مطلقا عاجزاولدوقلاری بیرحقیقت‌دیر، زیرا اونلار دیدیگیمزکیمی فارسجایی اؤگره‌نمیشلر، و بو دا انساناولو آنادیلینین یازی‌و املا قاعده‌لرینی اؤزاوزونه بیلمک قدرتینی وئرمز. اؤزدیلمیزی‌ده دوغرو-درست‌یازیب-اوخوماق ایچون بیر آز وقت و دقت صرف ائتمه‌لی‌ییک.

شفاهی رابطه‌لره گلینجه، بوباب‌دادا بیر-ایکی‌نقطه‌یه توجه ائتمک‌گره‌کدیر. چوخ یاخشی‌یادیمدادیر، تبریزده منیم‌اوشاقلیغیمدا، بیرچوخ مرثیه‌خوان و واعظ گؤزل‌مسلری و شیرین صحبت و وعظلری ایله شهرده لایقیله شهرت‌کسب ائتمیشدیلر.

۶

ninnilerinde, koçarlarımızın masal ve destanlarında, kısaca halkımızın konuşmasında en temiz ve asil ifadesini bulmaktadır.

Ancak okumuşlarımızın durumu bambaşkadır. Öz vatanın ve öz halkının sevgisinden kuvvet ve ilham alan aydınlarımız Aryancılık ve Fars şovenizmine karşı direndiler. Medeniyet ve dillerinin imhasına bel bağlayanların hücumuna, dillerini öğrenmek ve gizli yığnaklar kurmakla cevap verdiler. Ancak okumuşlarımızın kalan bölümü yavaş yavaş sevadın ancak Farsça okumak yazmak olduğuna kandılar. Onlar kendi dillerinde "kör cahil" kaldılar. Kendi kültür ve edebiyatlarına olan ilgileri sadece sözlü iletişimde kaldı. Bazı kimseler de bu sözlü ilgiyi de çocuklarıyla kendi dünyalarında "Farsça" konuşarak kestiler.

Bu merhametli babanın evladına "kimliksizlik" mirası hazırlamakta o kadar kendilerinden geçmişlerdi ki hakiki bir maskara olduklarını bile hissetmiyorlardı. Bu öz dillerinde sevadsız okumuşlar, sözlü bağlarında cehalet ve gaflet üzere, bol bol Farsça terimler kullanmaya aşladılar.

Dilimizin toplumsal, ekonomik, idari ve kültürel terimlerini bir kenara atıp onların yerine Farsça ve özellikle "kültürel" kelimeleri getirmek ve yine öz dillerinde cahil ve ancak Farsça okumuşların gafletleriyle başladı.

Dilimizde matbuatın yasak oluşu, diğer yandan Farsça matbuat, radyo ve daha sonra televizyonun boş meydanda at binip cirit oynatması bu cereyanı şiddetlendirdi ve idari, ekonomik, toplumsal, bilimsel vs. terimlerin dilimize yayılmasıyla sonuçlandı.

Bir yandan bu aksaklıklar ve diğer yandan uzun zamandan beri biriken gaflet ve unutkanlığın getirdiği zorluklar, bizi dilimiz hakkında ciddiyetle düşünmeye çağırır. Günümüzün şartları bunların yanında bir de terim meselesini karşımıza koyar. Çoğu okumuşumuzun dilimizde yazmaktan mutlaka aciz olduğu bir gerçektir. Zira onlar dediğimiz gibi Farsçayı öğrenmişler ve bu da insana ana dilinin yazı ve imla kurallarını kendiliğinden bilme kudretini vermez. Öz dilimizi de doğru dürüst yazıp okumak için biraz vakit ve dikkat sarf etmeliyiz.

Sözlü bağlara gelince, burada da birkaç noktaya değinmek gerekir. Hala aklımızdadır, Tebriz'de çocukluğumda, birçok ağıtçı ve vaiz güzel sesleri, sohbet ve vaazları ile şehirde layıkıyla şöhret kazanmıştı.

محله‌میزده بونلارین ایکی‌سی‌ایله بیز قونشوایدیك منبرده ایسته‌ر شهیدلرین‌باشینا گلنلری آنلاتارکن، ایسته خلقه وعظ‌ونصیحت وئررکن تورکچه‌میزین اصیل‌وگؤزل سؤز لریندن استفاده ائدردیلر و من آرادا‌صیرا دا اونلاردان ایشلتدیکلری کلمه‌لر و ترکیبلر حقینده سئوالالار ائدردیم و اونلار گنیش بیر وقوفلا دیلیمیزین کلمه‌خزینه‌سینین‌زنگین‌لیگی وقاعده وقانون نظریندن امثال سز آهنگ وگؤزللگیه مالك اولدوغونی منه‌میل‌وهیجانلا آنلاتاردیلار. بوروحانیلر دئمك‌اولارکه منیم‌ایلك تورکچه معلم‌اریم اولدولار. اونلارین سلیس، تمیز، قایدالی ودوغرو-درست دانیشیغینی ائشیتمك بؤیوك بیر ذوق ولذت‌ایدی. صونرالار رضا شاه بو خلق معلملرینی تارو مار ائتدی، اونلاری فارسجا مرثیه‌اوخوماغا زورلادی... بو مورد ده باشیمزانه‌لرگلدیگینی آنلاتماغا لزوم یوخدور . ایندی باخین نه‌گونه دوشموشوك.

بیر نئچه‌گون قاباق، بیر ماتم مناسبتی‌ایله ترحیم مجلسینده ایدیم. طانینمیش ملالاردان‌بیریسی چاغریلمیشدی، مرثیه‌یه‌اؤزدیلیمزده باشلاماسی منی‌چوغ‌سئویندیردی. لکن وعظ و مرثیه‌سینین متنی، ایشلتدیگی دیل نظریندن ، تبریزده او ۴۰ ایل اولکی ادعاسیز و سلیس دانیشیقلی محله ملالارینین یئرینین چوخ بوش قالدیغنی آجی‌آجی دوشوندورتدی. زیرا اوگون ائشتیدیگیم وعظ و مرثیه‌نین تورکجه‌سی، اصطلاح، صرف و نحو نقطه نظریندن انسانی بی‌اختیار آغلاتاجاق بیر فاجعه ایدی. دقت ائله‌سنیز گؤره جك‌سینیز بیر چوخ اوخوموشلارین اؤز دیلینده دانیشماسی بوندان هئچ‌ده یاخشی‌دگیل.

بو ذاتلارین دانیشدیقلاری دیل، دیلچی‌لیك (زبانشناسی) جهتندن مطلقا تورکجه دگیل؛ دیلچی‌لیك علمینده بئله بیر دانیشماغا یاراشان (پی‌جین) Pidgin آدی‌در.

چین‌لیلرین انگلیس‌لرله تماسیندان دوغان قونداریما بیر دیل دوغدی: کلمه‌لر انگلیزجه و دستور قاعده‌لری چین دیلینه‌گؤره ایدی؛ بونا و بونا بنزه‌ر دیللره «پی‌جین اینگلیش» دئدیلر. دقت ائدیلسه‌گؤرولورکه بیزیم اوخوموشلارین‌دا دانیشیغی بیر نوع «پی‌جین»دیر. لکن اشتباه بویورماسینلار بو دیل آذری تورکجه دگیل، اولسا‌اولسا **فارسجانین پی‌جین دیلی‌دیر.**

بونا گؤره‌تورکجه دانیشدیقلارینی‌مطلقاخیال‌ائتمه‌سینلر، اونلار فارسچادانیشیرلار، منتهی دیلچی‌لرین اصطلاحی‌ایله پی‌جین فارسجاسی!

بیزیم یوخاریدا قیدائتدیگیمیز نقطه‌لاربوقاریشیق پی‌جین فارسجاسینا ناظردگیلدیر. مقصدیمیز بونلارین‌خارجینده، دیلیمزی داهاتمیز، داها دوزگون دانیشیب-یازماق‌ایچون چاره‌لر آختارماقدیر.

چوخ دیللی جمعیتللرده، اوخوموشلار یازیلی و شفاهی رابطه توردوقلاریندا، چاره‌سیز اؤز دیلی و خلقلرینه یا خدمت ائدرلر ویا خیانت. بو ساحه‌ده طرفسیزلیك‌امکانی

Mahallemizde bunların ikisi ile biz komşuyduk. Minberde ister şehitlerin başına gelenleri anlatırken, ister halka vaaz ve nasihat verirken Türkçemizin asıl ve güzel sözlerinden yararlanırlardı ve ben arada sırada onlardan kullandıkları kelimeler ve tamlamalar hakkında soru sorardım ve onlar geniş vakıfla dilimizin kelime hazinesinin zenginliği ve kural bakımından emsalsiz ahenk ve güzelliğe sahip olduğunu bana istek ve heyecanla anlatırlardı. Bu ruhaniler demek ki benim ilk Türkçe öğretmenlerim oldular. Onların selis, temiz, kurallı ve doğru dürüst konuşmasını işitmek büyük bir zevk ve lezzet idi. Sonraları Rıza Şah bu halk öğretmenlerini tarumar etti, onları Farsça mersiye okumaya zorladı. Bu davada başımıza neler geldiğini anlatmaya lüzum yoktur. Şimdi bakın ne güne kalmışız.

Birkaç gün önce, bir matem nedeniyle cenaze meclisinde idim. Tanınmış mollalardan birisi çağrılmıştı. Mersiyeye öz dilimizde başlaması beni çok sevindirdi. Ancak vaaz ve mersiyesinin metni, kullandığı dil bakımından, Tebriz'de 40 yıl önceki iddiasız ve selis konuşmalı mahalle mollalarının yerinin çok boş kaldığını acı acı düşündürttü. Zira o gün dinlediğim vaaz ve mersiyenin Türkçesi, terim, dil bilgisi noktainazarından insanı elinde olmadan ağlatacak bir facia idi. Dikkat ederseniz göreceğiniz birçok okumuşun öz dilinde konuşması bundan hiç de iyi değil.

Bu kişilerin konuştukları dil, dilcilik açısından mutlaka Türkçe değil: Dilcilik âleminde böyle bir konuşmaya uygun olan "pidgin" adıdır.

Çinlilerin İngilizlerle temasından doğan uydurma bir dil doğdu: Kelimeler İngilizce ve destur kuralları Çinceye göreydi. Buna ve buna benzer dillere "Pidgin İngiliz" dediler. Dikkat edilirse görülür ki, bizim okumuşların da konuşması bir çeşit "pidgin"dir. Ancak şüphe etmesinler bu dil Azeri Türkçe değil, olsa olsa Farsçanın pidgin dilidir.

Buna göre Türkçe konuştuklarını mutlaka hayal etmesinler, onlar Farsça konuşurlar. Son dilcilerin deyimiyle pidgin Farsçası!

Bizim yukarıda kaydettiğimiz noktalar bu karışık pidgin Farsçasına nazır değildir. Amacımız bunların dışında dilimizi daha temiz, daha düzgün konuşup yazmak için çareler aramaktır.

Çok dilli toplumlarda, yazılı ve sözlü bağ kurduklarında çaresiz öz dil ve halklarına ya hizmet ederler ya da ihanet. Bu sahada tarafsızlık imkânı

چوخ آزدیر. هله بئله بیرجمعیت‌ده، بیردیل و مدنیتین (فرهنگین) او بیردیل‌ومدنیت‌لره سلطه‌سی موضوع بحث اولونجا، طرفسیزلیك غیرممکن اولار. ایندی بیزیم،دیل‌نظریندن خلقیمیزه ائدیله‌جك خدمت ، بخصوص‌اصطلاحلار، صرف و نحو مسئله‌لرینه حساسیت و دقت‌ایله قارشی قویماغیمیزدیر.

بو یازیدا بیلدیگینیز کیمی سؤزواصلاحلارین امکان داخلینده تورکچه‌لشدیریلمه‌سی مطرح‌دیر . بو ایش مطالعه، آختاریشلار و علمی مه‌تودلارین دقت‌ایله تطبیق ایشی‌دیر. ایندی بویولدا بوندان اول‌کی تجربه‌لردن فایدالانارق هـانسی اصول ومه‌تودلار ایلـه بو مسئله‌یه یاناشمانین مناسب اولدوغونی گؤسترمك ایسته‌ییریك:

۱- **منیم سه‌مك** (آسیمیلاسیون) : خارجی کلمه‌لرین دیلیمیزده یئرلشمیشلرینی وخلقلر آراسیندا متداول اولانلارینی قبول ائتمك و منیم‌سه‌مك.

الف) دیلیمیزده یئرلشمیش خارجی سؤزلر، بوشرطلرله منیم‌سه‌نه بیلرلر: دیلیمزده بیر بو شلوغی دولدورموش و بیر خاص مفهومی آنلامامیزدا بیزه یاردیمجی اولمالاری. تلفظ شکللری دیلیمیزین‌غرامه‌رقاعده‌لرینه‌بویون اگمه‌لری. بوسؤزلرین‌یازی‌شکللری‌ده تورکچه املا قاعده‌لرینه‌گؤره یازیلیر، و تلفظی‌ده اؤز دیلیمیزه‌گؤره اولور.

ب) بین‌الخلق قبول ائـدیلمیش علمی، اقتصادی، اجتماعی و سایـره اصطلاحلار. (آتوم، دینامو، رادیو، تله‌ویزیون...)

بورادا ایکی مسئله ایله قارشیلاشیریق:

اولا بو سؤزلرین هـانسی دئللره اویغون اولاراق تلفظ مسئله‌سی بیلدیگینیز کیمی شمال آذربایجاندا بواصطلاحلارروسجایا اویغون سؤیله‌نیروبازیلیر (استانسیا)، تورکیه‌ده مثلا دنیزچیلیك اصطلاحل‌ری ایطالیانجایا اویولاراق (آلارغا)، ویا خود بیزده اولدوغی کیمی فرانسیزجایاگؤره (استاسیون) قبول ائدمله‌سی‌لازم؟

مثلا «لوژی» ایله تاملانان‌کلمه‌لری «لوگیا» می تلفظ ائتمه‌لی؟

ایکینجی مسئله ایسه بوکلمه‌لرین آخـرینه دیلیمیزین شکلچیلری (پسوندلری)نین آرتیریلاراق مختلف صورتلار آلمالاریدیر (فیزیکچی). بئله‌لیك‌له بوسؤزلر منیم‌سه‌نیرلر.

«دیلیمزه یئرلشمیش‌خارجی سؤزلردن» بحث‌ائدرکن بیرنقطه‌نی یاددان‌چیخارماماق لازمدیر: اؤزگه‌دیللردن بورج آلینان‌کلمه‌لر، بورج‌وئرن‌دیلدن‌مطلق‌صورت‌ده علاقه‌لرین کسه‌رلر. اوکلمه بورچ وئرن دئلده دگیشیلسه، بورچ آلان دیلـده بو دگیشمه‌لر حسابـا قاتیلماز. بوناگؤره مثلا بیر دفعه «بلدیه»کلمه‌سینی بورج آلدیق. بورج وئرن دیل حقلی و یا حقسیز، یئرلی یا بئرسیز بو کلمه‌نی (بورج وئرن دیلین مصلحت یـا خود سیاستینه گؤره) دگیشدیریب اونون یئرینه «شهرداری» قویارسا بو تغییر اتین بورج آلان دیلده تأثیری اولماز بوناگؤره بیز اؤز دیلیمزده بو مفهوم ایچون مناسب سؤز طـاپینجایاقدر،

çok azdır. Böyle bir toplumda, bir dil ve medeniyetin (kültürün) diğer dil ve medeniyetlere baskısı mevzu bahis olunca, tarafsızlık mümkün olmaz. Şimdi bizim, dil bakımından halkımıza edilecek hizmet, özellikle terimler, dil bilgisi meselelerine hassasiyet ve dikkatle karşı koymamızdır.

Bu yazıda bildiğiniz gibi kelime ve terimlerin imkân dâhilinde Türkçeleştirilmesi önerilmiştir. Bu iş ayrıntılı düşünme, arama ve bilimsel metotların dikkatle incelenmesi işidir. Şimdi bu yolda bundan önceki tecrübelerden faydalanarak hangi usul ve metotlarla bu meseleye yaklaşmanın uygun olduğunu göstermek istiyoruz:

1. Benimsemek (asimilasyon): Alıntı kelimelerin dilimizde yerleşmişlerini ve halklar arasında kullanılanlarını kabul etmek ve benimsemek.

a) Dilimizde yerleşmiş yabancı kelimeler, bu şartlarla benimsenebilir: Dilimizde bir boşluğu doldurmuş ve özel bir kavramı anlamamızda bize yardımcı olması, telaffuz şekillerinin dilimizin gramer kurallarına uyması gerekir. Bu kelimelerin yazı şekilleri de Türkçe imla kurallarına göre yazılır ve dilimize uygun olarak telaffuz edilir.

b) Beynelhalk kabul edilmiş bilimsel, ekonomik, toplumsal vs. terimler (atom, dinamo, radyo, televizyon…).

Burada iki mesele ile karşılaşıyoruz:

Öncelikle bu kelimelerin hangi dillere uygun olarak telaffuz edilmesi gerektiği meselesi bildiğiniz gibi Kuzey Azerbaycan'da bu terimler Rusçaya uygun söylenir ve yazılır (istansiya), Türkiye'de mesela denizcilikle ilgili terimler İtalyancaya uyularak (alarga) ya da bizde olduğu gibi Fransızcaya göre (istasyon) kabul edilmesi mi gereklidir?

Mesela "loji" ile tamamlanan kelimeleri "logiya" olarak mı telaffuz etmeli?

İkinci mesele ise bu kelimelerin ahirine dilimizin eklerinin eklenerek çeşitli görünümler almalarıdır (fizikçi). Böylece bu kelimeler benimsenir.

"Dilimize yerleşmiş yabancı kelimelerden bahsederken bir noktayı unutmamak gerekir: Başka dillerden alınan kelimeler, alınan dilden kesinlikle alakalarını keser. O kelime kopya veren dilde değişse, bor alan dilde bu değişim hesaba katılmaz. Buna göre mesela bir defa "belediye" kelimesini kopya olarak aldık. Kopya veren dil haklı veya haksız, yerli ya da yersiz bu kelimeyi (kopya veren dilin önemi ya da siyasetine göre) değiştirip onun yerine "şehrdarî" koyarsa bu değişimin kopya alan dilde tesiri olmaz. Buna göre biz dilimizde bu kavram için uygun bir kelime buluncaya kadar,

اول‌دن اولدوغی کیمی «بلـدیه» سؤزونی دگیشدیرمه‌دن ایشله‌تمه‌گه ادامه وئره‌جگیز و «شهـرداری»یی گؤرمـه‌مز لیکدن گله‌جـگیز. هـابئله‌دیر «نظمیه»، «نظـامیه»، «عدلیه» و سایره...

اداری، اقتصادی‌واجتماعی اصطلاحلارین هامیسی بوقاعده‌یه تابع‌دیر؛ اوکلمه‌لرین یـا تورکجه‌سینی تـاپاجاق و قایپراجاغیق یا خود اونلاری اول دفعه بورچ آلـدیغیمیز صورتلری‌ایله ایشله‌ته‌جگیز. بوباب‌دازورلا «متروك‌حاله‌صوخولموش» اصطلاحلاریمیزی تازه‌دن یئنی نسله اؤگـره‌تمه‌لی‌ییك. هفته‌گونلرینین، آیلارین آدلارینی و نظامی رتبه و سایر اداری و مدنی اصطلاحلاری بو شکلده بیر فهرست‌ده حاضر لامالی‌ییق.

۲ـ یئنی‌له‌مك: دیـلیمیزین مختلف لهجه‌لـرینده ایشله‌تیلن سؤزلر و یـا اسکی کتابلاردا کئچن کلمه‌لرآختاریلیر ومحتاج اولدوغوموز مفهوم‌لارا قارشی سئچیلرواستعمالا قویولور (اولوس، قورولتای و سایره). بو یولدا لهجه‌لریمزه و خـلقین دانیشیق دیلینه بؤیوك دقت و توجه وجوده گلیر اوبیرطرفدن‌ده بؤیوك ادبی‌ـمدنی ارثیه‌مزدن‌ده‌استفاده ائتمیش اولورق.

۳ـ چئویرمك: خارجی‌فنی وعلمی اصطلاحلارین‌دیلیمزده قارشیلیغی عیناًترجمه یولی‌ایله گتیریلیر (خرمن دؤگن، شعور آلتی، دؤرت یول و سایره).

۴ـ بنزه‌تمك: خارجی بیر اصطلاحی چئویر دیگیمیزده، بعضاً اوکلمه‌نین تلفظ شکلینه یاخین بیر سؤز، بنزه‌تمه یولی‌ایله انتخاب اولور.

هـ یاراتماق: دیلین گنیش‌امکانلاریندان استفاده ائتمك؛ تورکجه‌کؤکلره تورکجه شکلچیلر(پسوندلر) آرتیراراق‌لزوملی‌سؤزلری یاراتماق. (**بیل**کؤکی‌ـریشه‌سی‌ـ**بیلمك** مصدریندن، بوندان بیلدیری‌ـبیانیه‌ـو بلکـه‌ده «بیلینتی»کیمی بیر سؤز «انفورماسیون» ایچون یـارادیلا بیلیر و یـاخور «بیلگی» عمومیت‌له «اطلاع» و «معلومـات»ین یئرینی توتابیلیر.)

البته بوتون بو مه‌تودلاردا اساس «ذوق سلیم» و خلقین، بو دیلی دانیشانلارین، قبول ائتمه‌لری‌دیر. منورلـرین وظیفه‌سی دیلیمزی جور بـه‌جور آفت و پـارازیت‌لردن گؤزوموزون گیله‌سی کیمی قوروماقدیر (محافظه ائتمك‌دیر).

دئمه‌یین کـه بیزیم آلیمزدن نه‌گلر؟ بؤیوك فضولی، تـورك دیلینده یـارادیجیلیغا باشلارکن، بو وادی‌ده ایلك آددیملارین چتینلیکلرینی خـاطرله‌یه‌رك یأس یئرینه همتینه گوونمیش و نه‌گؤزل دئمیشدیر:

من ده توفیق اولسا بو دشواری آسان ایله‌رم
نوبهاراولجاق تیکن‌دن برگ‌گول اظهار اولار

صون

۹

önceden olduğu gibi "belediye" kelimesini değiştirmeden kullanmaya devam edeceğiz ve "şehirdari" görmezlikten geleceğiz. Bunun gibi "Nazmiye", "nizamiye", "adliye" vs…

İdari, ekonomik ve toplumsal terimlerin her biri bu kurala tabidir. Bu kelimelerin ya Türkçesini bulacak, ya türetecek ya da onları aldığımız şekilde kullanacağız. Burada zorla "terkedilmiş" terimlerimizi yeniden yeni nesle öğretmeliyiz. Haftanın günlerini, ay adlarını ve nizami rütbe vs. idari ve kültürel terimleri bu şekilde bir fihristte hazırlamalıyız.

2. Yenilemek: Dilimizin çeşitli lehçelerinde kullanılan kelimeler veya eski kitaplarda geçen kelimeler araştırılır ve ihtiyaç duyduğumuz kavramlara karşı seçilir ve kullanılır (ulus, kurultay vs.). Bu yolda lehçelerimize ve halkın konuşma diline büyük dikkat ve yönelme meydana gelir, diğer taraftan da büyük edebi-medeni mirasımızdan da yararlanmış oluruz.

3. Çevirmek: Yabancı bilimsel terimlerin dilimizde karşılığı aynen tercüme yoluyla getirilir (harman döven, şuuraltı, dört yol vs.).

4. Benzetmek: Yabancı bir terimi dilimize çevirdiğimizde, bazen o kelimenin telaffuz şekline yakın bir söz, benzetme yoluyla seçilir.

5. Yaratmak: Dilin tüm imkânlarından yararlanmak: Türkçe köklere Türkçe ekler getirerek gereken kelimeleri üretmek. (bil- kökü, bilmek fiilinden bundan bildiri ve belki de "bilinti" gibi bir kelime "enformasyon" için oluşturulabilir ya da "bilgi" genellikle "ıttıla" ve "malumat" kelimelerinin yerini tutabilir).

Elbette tüm bu metotlarda esas olan "zevkiselim" ve halkın, bu dili konuşanların kabul etmesidir. Aydınların görevi dilimizi türlü afet ve parazitlerden gözümüzün nuru gibi korumaktır.

"Bizim elimizden ne gelir ki?" demeyin! Büyük Fuzuli Türk dilinde yaratıcılığa başlarken, bu davada ilk adımların zorluklarını hatırlayarak yas yerine hamiyetine güvenmiş ve ne güzel demiştir.

Men de tevfîk olsa bu düsvârî asan eylerem

Nevbahar olcak tikenden berg-i gül izhâr olar

Son.

تمام قسمتهای ترک نشین تقاضا کرد که به‌پایتخت روسیه نماینده‌ای جهت کسب اجازهٔ تدریس بزبان ترکی بفرستند .

صابر برای تنبه ملت چنین نوشت :

" ترجمان " دییور کی :

به تامین لسان مادر، از هرکو ، به‌پطرسبورغ
یکی عالم فرستندا من از ملت رجا دارم

ملت دییور کی :

شب عید است ، یار ازمن ، چغندر پخته می خواهد ،
خیالش می رسد من گنج قارون ، زیر سر دارم

ویا اینکه پیرو اشاعهٔ جنبش تدریس زبان ترکی درمدارس وتلگراف اهالی شماخی صابر خطاب به اهالی باکو می نویسد :

باکولی لر دییور کی :

شماخی لر کیمی ایشسیز ، کفایه سیز دگلیز
کی، تیل ووراق(دومایه) بیر آنا لسانی ایچون ،
قولوبده ، باغده ، قوروقده وار اولقدر ایشیمیز
کی، ائو، اوشاق یادا دوشمیر او آنناجابی ایچون !

۲ـ املاء قاعده‌لری و بعضی کلمه‌لر حقیقنده

محترم ح . صدیق وارلیق یازیچیلاری نین اوزون مذاکره‌لردن صونرا متفقا" قبول ائتدیگی " املاء قاعده‌لری " و هابئله " بیزده توفیق اولسا ..." یازیسینا دایر بیر نئچه نقطه‌یه اشاره ایلیه ، استانبولدان ، بیر مکتوب گؤندرمیشدیر . مکتوبون مهم نقطه‌لرینی اوخوجوموزون عینا" یازی اسلوبی ایله ـ و بونلارین قیصا جوابلارینی آشاغیدا اوخویورسوز .

۱ ـ اوخوجوموز از جمله بئله یازیر: " اولا" دئیم کی ، املا اوزه‌رینده بعضی اناًیین ایشلرینیزی هئچ بگنمیرم . یئرینه ایللردیر ـ ئو ـ و ـ ـؤ ـ یازیللار . سیز ندن اونو ـ اؤ ـ ایله (باشدا)عوض ائتمک ایسته‌ییرسینیز ، املادا آنارشی دگیلمی ؟

جواب : خیر ، تماما" ترسینه ،بو، منطق یولونا گیرمک وآنارشیه

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGSİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 4 – 5, TEMMUZ VE AĞUSTOS, 1359

YAZIM KURALLARI VE BAZI KELİMELER HAKKINDA

Saygıdeğer H. Sadık, Varlık dergisi yazarlarının uzun tartışmalardan sonra kabul ettiği "İmla Kuralları" ve "Bize Uygun Olsa…" yazısına dair birkaç noktaya değinen, İstanbul'dan bir mektup göndermiştir. Mektubun önemli kısımlarını okuyucumuzun kendi üslubu ve kısa cevaplarıyla birlikte aşağıda okuyorsunuz:

1- Okuyucumuz kısaca şöyle yazıyor: "İlk olarak imla ile ilgili bazı çalışmalarınızı hiç beğenmiyorum. /ö/ yerine yıllardır /-ۇ/ ve /-ئو/ yazılır. Siz neden onu (başta) /-ئۇ/ ile göstermek istiyorsunuz, bu imlada ikilik değil midir?"

Cevap: Hayır, tam tersi bu, mantıkla hareket etmek ve ikiliğe

صون وئرمکدیر. معلومدور، عمومی بیر قاعده اولاراق باشدا گلن مصوت لری بئله گؤسته ریریک : اوجاق ، اوزوم ، اوجوز ، اکین ، ایران ، آرپا (کی ارپا شکلی الف و مد شکلینه چئوریلمیشدیر.). اؤلوم و اؤکوزکیمی سؤزلرین ده بو قاعده یه تابع اولماسی منطق ایجابیدیر . زیرا ، یاکورد الفبا سیندا اولدیغی کیمی اساس اولاراق " همزهٔ یایی" یی قبول ائتمه میز لازمدیر (ئوجاق ، ئوزوم، ئوجوز ، ئکین، ئیران ، ئارپا و ئولوم کیمی) ویاخود الف شکلینی . قاریشیق سیستهم (یئددی مصوتی الف ایله بیر مصوتی ایسه ندن سه همزهٔ یایی ایله یازماقکیمی بیر سیستهم) محض نظم‌سیزلیک و آنارشی و انایین لیگین لاپ اؤزودور. شمال آذربایجاندا دا الفبانین لاتین له‌شدیریلمه‌سینه‌دک ، بو مصوتین عینا " الف ایله یازیلدیغینی او زامانکی کتابلارا مراجعه ائتمک ایله اؤگرنمک ممکن دور. صونرا ، ایکینجی دنیا حربی صیرالاریندا ،بوقاعده سیزلیق (اؤلکه‌یی ئولکه یازماق غریب‌لیگی) تازه‌دن عربْ حرفلری ـ ایله بعضی اثرلرین چاپ اولدوغوندا ندن سه وجوده گلدی . لکن بو دا عمومی دگیلدیر : مثلا" باکی دا ۱۹۶۶ دا چاپ اولموش ، " آذربایجان س‌س‌ر علملر اکادمیاسی نشریاتی " ندان " شاه اسماعیل خطائی اثرلری مثال اولاراق ، باخ صحیفهٔ ۳۰۸ :

اوزکه کوزلر کوکه باخر کورمک ایچون ماه نو.
عید ایچون من باخدوغم قاشی هلالئدر سنئک) .

ویا خود گینه باکی دا ۱۹۶۸ دا چاپ اولموش " آذربایجان دولت نشریاتی "ندان " ملا پناه واقف ، سئچیلمیش اثرلری "
(مثال اولاراق ، باخ صحیفهٔ ۶ ـ یا :

منیم یاریم بیر عجایب دلبردیر
اوزو تازه گلدر ، زلفی عنبردر)

متن ده بو مصوتی ـ او ـ شکلنده گؤسترمیشلر. الفبا تغییرپندن قاباق بو هرکسین قبول ائتدیگی بیر قاعده ایدی ، ائله‌کی حتی بو "بدعت" ین تؤره‌دیگیندن صونرا بئله آرادا ـ بیر ثابت و منطقی و اسکی قاعده‌یه مراعات ائدیلدیگینی گؤروروک ، مثلا" " انتشارات فرزانه "نین چاپ ائتدیگی هوپ‌هوپ نامه‌نی آچارساق، مثلا" ۵۹ سنجی صحیفه‌ده

" فعلله اؤ زوگّی سن ده بیر انسان می سانیرسان ؟ "

son vermektir. Bilindiği gibi genel bir kural olarak başta gelen ünlüleri şöyle gösteririz: *اوجاق, اوزوم, اوجوز, ائکین, ائیران* (Arap alfabesinin azım şekli ا ve "med" şekline çevrilmiştir.), *اولوم* ve *اوکوز* gibi kelimelerin de bu kurala tabi tutulması mantığa uygundur. Yoksa ya Kürt alfabesinde olduğu gibi "hemze yayı"nı kabul etmemiz gerekir (*ئوجاق* "ocak", *ئوزوم* "üzüm", *ئوجوز* "ucuz", *ئکین* "ekin", *ئیران* "İran", ئارپا "arpa", ئولوم "ölüm" gibi) ya da ا şeklini. Karışık sistem (yedi vokali ا ile bir vokali ise hemze yayı ile yazma şeklindeki bir sistem) düpedüz düzensizlik, karışıklık ve kargaşa döngüsünün kendisidir. Kuzey Azerbaycan'da da alfabenin Latinleştirilmesine dek bu vokalin aynen elif ile yazıldığını, o zamanki kitaplara başvurarak öğrenmek mümkündür. Sonra, II. Dünya Savaşı sıralarında, bu kuralsızlık (*اؤلکه* kelimesini *ئولکه* olarak yazma garipliği) yeniden bazı eserlerin Arap harfleri ile basılmasına neden oldu. Ancak bu da genel bir durum değildir: Örneğin Bakü'de 1966 yılında basılmış "Azerbaycan SSR Âlimler Akademisi Neşriyatı"ndan "Şah İsmail Hatayî Eserleri" (örnek olarak bakınız sayfa 308:

اوزکه وزلرکوکباخرکورمکیچون م ا من و
عیدیچون منباخدوغقاشی لئرسنن ک)

Ya da yine Bakü'de 1968 yılında basılmış "Azerbaycan Devleti Neşriyatı"ndan "Molla Penah Vakıf Seçilmiş Eserleri" (örnek olarak bakınız: sayfa 6:

یئیهاریمیز عجلبدلردیر
اوزوتازگللردزلفیعیاردر)

Metinde bu vokali /او/ şeklinde göstermişler. Alfabe değişiminden önce bu herkesin kabul ettiği bir kuraldı, hatta bu "yeniliğin" ortaya çıkmasından sonra da ara sıra sabit, mantıklı ve eski kurala uyulduğunu görürüz. Örneğin "İntişar et Ferzane" nin yayımladığı Hüphüpnâme'sini açarsak, 59. sayfada

فعله اوزوگیسن ده بیر اینسان میشیرسان؟

و ۲۲۳ ـ نجی صحیفه‌ده " زاهد اولمکدن قاباق ..."نمونه‌لرینه راست گلیریک . بو اثر ۱۹۶۲ ده باکی دا چاپ اولموش هوپ‌هوپ نامه‌نین عینی دیر.

۲ ـ محترم اوخوجی یازیر:"...تورک گؤکنلی کلمه‌لری ده ص ،ط و نه‌بیلیم باشقا عرب حرفلری ایله یازماغا هئچ لزوم یوخدور، منجه عثمانلیجا امر قوللانماق قصفینیز وارسا ، آمنا !..."

جواب : نشر ائتدیگیمیز املا قاعده‌لری دقتله اوخونورسا آنلا ـ شیلاجاقدیر کی دیلیمیزی دوزگون شکلده اوخویا بیلمه‌میز ایچون بو حرف‌لره لزوم وار. (ط) و مخصوصا" (ص) دان (بو حرفلرین تورکجه کلمه‌لرده منحصرا" قالین مصوتلر قبول ائتدیک لری و بو صورتله دوزگون اوخونماغا کؤمک ائتدیک لری ایچون) آذربایجان دا ـ الفبا ـ نین لاتین له‌شمه‌سینه قدر ـ اکثرا" ایشله‌دیلدیگی ده شبهه گؤتورمز. بونون آثارینی مثلا" مذکور هوپ‌هوپ نامه‌نین ۳۱ ـ نجی صحیفه‌سینده ۳ ـ نجی سطرده ده گؤروروک :

" نطقیم طوتیلور هرزه و هذیانینی گؤرجک ..."

گینه عینی اثرین ۴۶۴ ـ نجی صحیفه‌سینده بو ایضاح واردیر:"صوکونجی رباعی عمر خیامدان مآلا" ترجمه‌دیر . "

۳ ـ اوخوجوموز یازیر: ... سیزین دیلینیزده ایسه عثمانلیجا و گاه چاغداش تورکیه تورکجه‌سی و گاهی فارسلاشما تاثیری گؤرونور. مثلا" (بیزده توفیق اولسا ...) مقاله‌سی نین ۶ ـ نجی صحیفه‌سینده . (حقیقی بیر مسخره) اصطلاحی ـ لابد حقیقی کلمه‌سینده کی قاف دا فارسجا تلفظ اولوناجاق ـ بیرفارسلاشمیش تهران آذربایجانی نین ائشیتدیگی تریمدیرسه همان صحیفه‌ده (بیریکن)، (اونوتغانلیق) کیمی غیر آذری اصطلاحلار هئچ بیر ایضاح وئریلمه‌دن ـ اوحالداکی ، مدنی ، کلمه‌سینه ایضاح وئریلیر ـ ایشله‌دیلیر..."

جواب: وئریلن مثاللار اوخوجونون ادعاسینی ثبوت ائله‌یبر : محترم اوخوجونون زحمت اولماسا " آذربایجان س س ر علملر آکادمیاسی نظامی آدینا ادبیات و دیل اینستی توتو" نون ۱۹۶۰ دا چاپ ائله‌دیگی " آذربایجان دیلی نین اورفوغرافیا لغتی" نین ، صیرا ایله ۴۷۹نجی صحیفه‌سی نین بیرینجی ستونوندا ۳۲ ـ نجی سطرینه ، و ۲۸۶ ـ نجی صحیفه‌سی نین بیرینجی ستونوندا ۳۲ ـ نجی سطرینه مراجعه ائتمه‌سی

۶۵

ve 213. sayfada …زا مداولمکدن قباق örneğine rastlarız. Bu eser 1962 yılında Bakü'de basılmış Hüphüpnâme'nin bir benzeridir.

2- Değerli okuyucumuz şöyle yazıyor: …Türkçe kökenli kelimeleri ص, ط ve diğer Arap harfleriyle yazmanın hiçbir gereği yoktur, bence Osmanlı Türkçesi kullanmak gibi bir kaygınız varsa amenna.

Cevap: Yayımladığımız imla kuralları dikkatlice okunursa anlaşılacaktır ki dilimizi düzgünce okuyabilmemiz için bu harflere ihtiyacımız var. ط ve özellikle صharfinin (bu harflerin Türkçe kelimelerde sadece kalın vokallerle kullanıldığı ve bu şekilde doğru okumaya yardım ettikleri için) Azerbaycan'da alfabenin Latinleşmesine kadar fazlasıyla kullanıldığı da şüphesizdir. Bunu, örnek eserlerden biri olan Hüphüpname'nin 31. sayfasının 3. satırında da görürüz.

...نطقیم نظیلور مرزه وهذیانی گئورجک

Yine aynı eserin 464. sayfasında şu açıklama vardır: یخیامدان مالترجمهیر صئوئجدباعی عمر

3- Okuyucumuz yazıyor:

> *...Sizin dilinizde, gâh Osmanlı Türkçesi, gahî Türkiye Türkçesinde Farslaşma etkisi görülür. Örnek olarak "Bizde Tevfik olsa…" makalesinin 6. sayfasında یخیرهسی ifadesinde, یخیقی kelimesinde bulunan ق harfi de Farsça söylenir. Farslaşmış bir Tahranlı Azerbaycan Türkünün duyduğu bir terim olan "biriken", "unutkanlık" gibi Azerbaycan Türkçesinde olmayan kelimeler için hiçbir açıklama yapılmazken, 'medeni' ifadesi açıklanır ve kullanılır…*

Cevap: Verilen örnekler okuyucunun iddiasını kanıtlıyor. Değerli okuyucumuzun zahmet olmazsa "Azerbaycan SSR Âlimler Akademisi topluluğu adına Edebiyat ve Dil Enstitüsü" nün 1960 yılında bastığı "Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lügati" nin sırayla 479. sayfasının birinci sütununda bulunan 32. satırı ile 286. sayfasının birinci sütununda bulunan 32. satırına başvurması

یئرینده اولور. اورالاردا " حقیقی " سؤزی ایله " مسخره " سؤزونـی گؤره‌جک لر، تخمین لری نین لاپ ترسینه " حقیقی " ده کی قاف تهرا ـ نلیلارین تلفظونه هئچ بنزه‌میر ، عوضینده " مسخره "نی لطفا (ماسقارا" کیمی اوخوسونلار . بو سؤزلر و ترکیب ده " فارسلاشمیش تهران آذربا ـ یجانلیسیندان " هئچ بیر نشان یوخدور ، بونونلا بئله محترم اوخوجو ـ نون یوخاریه نقل ائتدیگیمیز جمله‌سینده‌کی " گاهی " کلمه سـینی (که " گاهدان " سؤزونون یئرینه ایشله‌دیلیب) نزاکت حکمی ایله ،

معذور گؤرمک ایسته‌یه‌یریک . ندن سه ، محترم اوخوجوموز " بیریکن " ، " اوتوتغانلیق " سؤزلرینی آذربایجان دیلینه یاراشدیرمامیش .گینه مذکور " آذربایجان دیلی نین اورفوقرافیا لغتی "نه باش ووراق :

۵۷ ـ نجی صحیفه‌نین ، بیرینجی ستون ، ۵ ـ نجی سطریندن باشلایاراق بو کلمه‌لر صیرالانمیشدیر : " بیریکدیرمه "،" بیریکدیرمک "،"بیریکمه" و " بیریکمک " ! گینه مذکور اثرین ۴۴۴ ـ نجی صحیفه‌سی نین ایکینجی ستونوندا ۲۸ ـ نجی سطرده بو کلمه‌نی گؤروروک : " اونوتغانلیق" !

آنلاشیلیرکی محترم اوخوجی تصورلرینی نهائی حکم کیمی قبـول ائلییه‌رک اتهام ائتمک ده حدیندن آرتیق عجله ائتمیشدیر .

حالبوکی، اوخوجوموزاوز یازیلاریندا ، یوخاریدا گؤردوگونـوز وجهیله " کؤکنلی" ، " قوللانماق "، " چاغداش "و " تریم" کیمی کلمه لردن استفاده ائتمیشدیر . بو کلمه‌لری آذربایجان دیلی نین الیمیزده کی هئچ بیر لغتینده تاپماق ممکن دگیل. ایندی بیز بونلاری الیمیزه دولاییب علمی مذاکره و مباحثه محیطینی اتهام ،توهین و غیرمسـئول اینجیتین سؤزلرله زهرله‌مه‌گه حقیمیـز یوخدور. اولسا ـ اولسا بئله کلمه‌لرین اوخوجوموزون قلمیندن چیخماسینی اونون ، قیصا دا اولسا ، بیر مدت استانبول دا قالماسینا یورماق داها اویغون اولار .

دکتور حمیـد نطقی

از شیخ شهاب الدین سهروردی :

چالیش عقل ایپی نین اوجون ایتیرمه
یاخشی ـ پیس دن اوترو اؤزون ایتیرمه
یول سن ، یولچو اسن منزله سن سن
اؤزونو آزدیرما ، یولون ایتیرمه
فارس دیلینده‌ن چویرنی غ ـ بیگدلی

yerinde olur. Orada تحقیقی kelimesiyle مس خره kelimesini görecekler, tahminlerinin tam tersi تحقیقی kelimesinin yazımında kullanılan ق harfi Tahranlıların telaffuzuna hiç benzemez. مس خرهifadesini lütfen طلاق ارا şeklinde okusunlar. Bu kelimeler ile ifadede "Farslaşmış Tahran Azerbaycanlısından" hiçbir iz yoktur. Bununla birlikte değerli okuyucumuzun yukarıda bahsettiğimiz cümlesindeki "gâhî" kelimesini ("gâh" kelimesinin yerine kullanılmış) nezaket çekimi ile mazur görmek istiyoruz. Nedense değerli okuyucumuz "biriken", "unutkanlık" kelimelerini Azerbaycan diline yakıştırmamış. Yine daha önce adı geçen "Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lügati"ne başvuralım: 57. sayfanın birinci sütun, 5. satırından başlayarak bu kelimeler sırayla verilmiştir: "biriktirme", "biriktirmek", "birikme" ve "birikmek"; yine adı geçen eserin 444. sayfasının ikinci sütun 28. satırında bu kelimeyi görürüz: "unutkanlık". Buradan anlaşılır ki değerli okuyucumuz kendi düşüncelerini kesin bir sonuç gibi görerek bizleri yargılamakta aceleci davranmıştır.

Oysaki okuyucumuz kendi yazısında yukarıda gördüğünüz şekilde "kökenli", "kullanmak", "çağdaş" ve "terim" gibi kelimelerden yararlanmıştır. Bu kelimeleri Azerbaycan dilinin elimizde olan hiçbir sözlüğünde bulmak mümkün değildir. Şimdi bizim de bunları dilimize dolayarak bilimsel müzakere ve söyleşilerde suçlayıcı ifadeler, hakaretler ve sorumsuz gibi kırıcı sözlerle yaralamaya hakkımız yoktur. Böyle kelimelerin okuyucumuzun kaleminden çıkmasını onun, kısa bir süre bile olsa İstanbul'da bulunmasına yormak daha uygun olur.

Dr. Hamid Nutk

î

دوکتور حمید نطقی

باخیمسیز دیل باغچامیزدا

وارلیغیمیزین اساس بونئوره‌سی آنا دیلیمیزدیر .بونو ،آشکاروگیز-لین شووینست لرچوخ یاخشی بیلیر .بیزیم مملکتده تاریخی شرط لردن آسیلی اولاراق،اوستونلوک القا ائدن فکرلر چوخ قدیم زمانلارا قدرگئدر وفکرلر ،اوللرده مختلف خارجی استیلاچیلارا قارشی بیرپروپاغاندا اقله-مانی کیمی بلکه معذور گؤروله بیلیردی ،لکن اوزون زمانلاربویونجا هله اوروپادان ،اوستون ملت - اوستون نژاد هذیانلاری گونون موداسی شکلینده سرحدلریمیزی آشیب وبیزه چاتدیغیندا ، مسئله داها غلیظلشدی. اوقدیم و مزمن آزار ،جدی بیرناخوشلوق وحاد بیرخطرا ولدو .شهنامه‌لر ورق ووروردو ،اساطیری پهلوانلارین رجزلرینندن مصراعلار آلیندی و چوخ زمان بوسؤزلر اؤز متن ومناسبتلرینندن ،صویوندورولوب ومطلق حقیقت لرکیمی تکرارلاندی .

فارسلیق لا،ایرانلی‌لیق ایکی مترادف کلمه اولاراق حسابا صوخولدو. حال بوکی،ایرانلی دئمه‌کلی میز دئمکدیر ،وفارس آنجاق بو "کل" دن بیر" جزء "ی" افاده ائدیر .

حال بوکی، میلیونلارجا خلقین اوره‌ک سؤزو بودور :

یوردوم آذربایجاندیر .
اؤلکه‌م شانلی ایراندیر .
بومنه شیرین جانسا ،
اودا عزیز جانانه‌دیر .

*****

تورکی شیرین دیلیم‌دیر ،
بیر دانا سئوگیلیم‌دیر .
قهرمانلار یاراداندیر
بو ائل منیم ائلیم‌دیر .

*****

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 6, EYLÜL, 1359

BAKIMSIZ DİL BAHÇEMİZDE

Varlığımızın asıl nedeni ana dilimizdir. Bunu Şovenist Aşgar ve Gizlin çok iyi bilir. Bizim memleketimizde tarihi şartlardan dolayı, üstünlük ilka eden düşünceler çok eski zamanlara kadar gider ve bu düşünceler daha önceleri çeşitli yabancı istilacılara karşı bir propaganda aracı olarak mazur görülebilirdi. Ancak uzun zaman boyunca özellikle Avrupa'dan, üstün millet-üstün ırk gibi saçmalıklar günün modası şeklinde sınırlarımızı aşıp bize ulaştığında mesele daha da derinleşmişti. O, tarihi ve müzmin "Azer", ciddi bir nahoşluk ve keskin bir anı oldu. Şehnameler yazıldı, mitolojik pehlivanların övünmelerinden şarkılar düzüldü ve çoğu zaman bu kelimeler kendi metin ve içeriklerinden arındırılıp mutlak gerçekler gibi tekrar edildi.

Fars kökenli ve İranlı olmak iki anlamdaş kelime olarak kullanıldı. Hâlbuki İranlı demek hepimiz demektir ve Fars bu koldan küçük bir parçayı ifade eder.

Milyonlarca insanın yüreğinden geçenler ise şunlardır:

Yurdum Azerbaycan'dır
Ölkem şanlı İran'dır
Bu mene şirin cansa
O da eziz canandır
****
Türkî şirin dilimdir
Bir dane sévgilimdir
Gehremanlar yaradan
Bu él menim élimdir.

فارس قارداشیم الین وئر
بیرآز قارداشلیق گؤسته ر
دوش آت دان آیاق اولاق ،
اونودولسون گئچه ن لر .

****

منیم دیلیمی کسمه
تورکی ، دانیشسام کوسمه
قارداشجا گئچیرنمه گی،
اؤرگه شه ریک ، تله سمه .

****

من ائلیمی سئویرم
اؤز دیلیمی سئویرم
دیلین باشا دوشدوگوم
بولبولومی سئویرم

****

خلاصه ، بیلدیگیمیز شرایط آلتیندا آنا دیلیمیزین تدریس وتحصیلی قدغن اولدو ، ونتیجه اولاراق،مین لرجه اوخوموشلاریمیزویوزلرجه قیمتلی عالملریمیزبیلیک وتدقیقاتلارینا رغما "اؤز آنا دیللرینده رسما" سواد سیز" قالدیلار .آیلار اؤتدو ،ایللرکئچدی ،بوخبرسیزلیک دومانی آرتدیقجا آرتدی. آرادا ـ صیرادا بیرایکی گنج (جوان)اؤزشخصی آنلاییشلاری اوزوندن،اؤزهویت لرینی تازه دن تاپماغا چالیشدیلارسادا ،بوقئیلجیم ـ لاردان ،اوزه ریمیزه چؤکموش قارانلیغا چاره اولمادی.هابئله بیرنئچه شاعرین ده گیزلین یازیب ،دوستلارینا اوخودوغوشعرلرین حرارتی کوللهـ نمیش اودلارین ایستیسی کیمیقاراقیشا کارکسمه دی.ائشیکده شووینیزمین قاصیرغاسی (گربار)یامان اسیردی .

بورادا بوآجی حکایتی،تازه لهمک نیتیمیزیوخدور ،مقصدانقلابدان صونراکی، بعضیعکس انقلابچی(ضدانقلابی) حرکتلره دقتی چکمه ک و ایندی ده اوبایاتهذیانلاری ،تکرارلاماق ایسته ینلرین،اساس نیت لری نینا و قاراقیشی قایتارماق و بواؤلکه نی ،یئنیدن خلقلرین زندانینا چئویرمک اولدوغونوخبروئرمکدیر .بئله بیرعکس انقلابچی نقشه نی باطل ائله مک

Fars gardaşım elin ver
Biraz gardaşlıg göster
Düş attan ayag olag
Unudulsun géçenler
****
Menim dilimi kesme
Türkçe danışmam küsme
Gardaşca géçinmeyi
Örgeşerik, telesme
****
Men ilimi sévirem
Öz dilimi sévirem
Dilin başa düşdüyüm
Bülbülümü sévirem
****

Kısaca bildiğimiz koşullar karşısında ana dilimizin öğrenilmesi ve öğretilmesi yasaklandı ve sonuç olarak binlerce eğitimli insanımız ve yüzlerce değerli bilim adamımız yaptıkları araştırmalara rağmen kendi ana dillini öğrenemedi. Aylar, yıllar geçti. Bu habersizlik dumanı arttıkça arttı. Ara sıra birkaç genç kendi şahsi fikirleri üzerinden, kimliklerini yeniden bulamaya çalışsalar da bu çabalar, üzerimize çökmüş karanlığa çare olmadı. Bunun gibi birçok şairin de gizlice yazıp, dostlarına okuduğu şiirlerinin harareti, küllenmiş bir alevin sıcaklığı gibi bu karakışa engel olamadı. Sokakta Şovenizmin kasırgası kötü esiyordu.

Burada bu acı hikâyeyi yeniden anlatmak gibi bir niyetimiz yoktur. Amaç, inkılaptan sonra bazı anti-inkılapçı hareketlere dikkat çekip şimdi de o bayat hezeyanları tekrarlamak isteyenlerin karakışı geri döndürmek ve bu ülkeyi yeniden halkların zindanına çevirmek için çalıştıklarını belirtmektir. Böyle bir anti-inkılapçı yazıyı etkisizleştirmek

ایچون،دیل مسئله مزه آرتیق دقت وغیرتله توجه ائتمه میزلازیمدیر .

بوناگؤره ،چالیشمالاریمیزی ایکی یولدان دوام ائتدیرمه لی ییک : اولا" :" وارلیق "ین داها اوللریا زدیغی کیمی سوادلانما حرکتینه قوشولماق ،ودیلیمزده یازیب ـ اوخوماغی هرکسه ممکن قیلماق .

بویولدا همتلی معلملریمیزین موفقیت لرینی آرزولاییریق .ایکنجی یول دیلیمیزین مسئله لری ایله یاخیندان مشغول اولما میزدیر ،بوراداهم مثبت وهم ده منفی عاملل وار .

اسلام نظامیندا هرهانسی ملی ونژادی استیلاچیلیغین مطرود اولماسی بومثبت عاملرین لاپ باشیندا گلیر ،صونرا خلقیمیزین میلیونلوق گوتله لرینین آنا دیلیمیزه اولان علاقه سی واونوبوتون شووینیستلرین ـ حیله وجبرینه رغما "بوگونه جان یاشا تدیقلاری دیر ،ضیالی (روشنفکر) لاریمیزین بیرپارا سی نامق کمالین دئدیگی کیمی " صیاد بی انصافا ، کؤپک کیمی کئیف ائده ـ ائده خدمت ائله دیکلری " حالدا ،کندچی وایشچی لریمیزاؤز دیللرینه وفالی قالدیلار ،و "ساواک ـ فرهنگ " نقشه لرینی،قدغنلاری قارا قورخولاری ،نژادپرست مفرط ملیتچی لیک بایراغی آلتیندا ،اؤزهویت لرینی آلچاقجادانان ،صاتغین ناخلفلرین یاخا ییرتما لارینی هئچه چیخارتدیلار .گینه ، مثبت عاملردن بیری ده ،تورکولوژی (ترکشناسی) علمی نین ایره لی له مه سی (پیشرفتی)ودیلیمیزی انکارایچون "کتابخانهٔ پهلوی "دن توتوندا بیلمم هانسی " بنیاد " لاراقدر اوزانان "علمی و تاریخی حقیقتلر" کیمی گؤسته ریلن یالان زنجیرلری نین بیر ـ بیرچور ـ ویوب قیریلماسی دیر .ایگیرمینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا آرتیق بیزیم آنا دیلیمیزین تشکل تاریخی وخلقیمیزین ایندی کی ترکیبی ایله تکوین ماجراسی آیدین اولوب وبو" پروسه " ده آنا دیلیمیزین ،هویت ـ میزین اساس مایاسی اولدوغو ثبوته یئتیشیمیب ـ دیر . *

طبیعی دیر آنا دیلیمیزین یئرینه باشقا بیردیلی اوتورتماق (جانشین ائتمه ک) وارلیغیمیزا مستقیما "بیرسوء قصددیر ،بیرخیانت وجنایتدیر .

بونلارا مقابل ایللربویو شووینیست سیاست ،دئدیگیمیزکیمی آرامیزدا بیرچوخ آنا دیلیمیزده سوادسیزلار تؤره دیبدیر .

---

* آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی" کتابینا مراجعه ائدینز ، یازان " دمیرچی زاده " معارف نشریاتی باکی ۱۹۷۹

۵

için dil meselemize artık dikkat ve gayretle yönelmeliyiz.

Buna göre çalışmalarımızı iki yoldan devam ettirmeliyiz:

İlk olarak: "Varlık"ta daha önce yazıldığı gibi eğitim hareketine başlamak ve dilimizde yazıp okumayı herkes için mümkün hale getirmek.

Bu yolda çalışkan öğretmenlerimizin başarılarını arzuluyoruz. İkinci yol dilimizin sorunları ile yakından ilgilenmemizdir. Burada hem olumlu hem de olumsuz etkenler bulunur.

İslam düzeninde herhangi bir milli ve etnik yayılmacılığın hoş görülmemesi, olumlu etkenlerin başında gelir. Sonra ise halkımızın ana dilimize olan ilgisi ve onun bütün Şovenistlerin hile ve zorbalıklarına rağmen bugüne kadar yaşatması gelir. Aydınlarımızdan biri olan Namık Kemal'in dediği gibi "İnsafsız bir avcıya köpek gibi keyifle hizmet ettikleri" halde köylü ve işçilerimiz kendi dillerine vefalı kaldılar ve "eğitim-kültür" göstergelerini, yasaklanma korkusu, ırkçılık, aşırı milliyetçilik bayrağı altında kendi kimliğini alçakça ve bile bile, yasaklayan hayırsız evlatların hayır temalarını hiçe saydılar. Yine olumlu etkenlerden biri de Türkoloji dünyasının ilerlemesi ve dilimizi inkâr etmek için "kütüphane-i Pehlevi" den tutun da bilmem hangi "temel kaynak/ vakıf"lara kadar uzanan "bilimsel ve tarihi gerçekler" gibi gösterilen yalan zincirinin teker teker çürüyüp kırılmasıdır. 20. yüzyılın ikinci yarısında ana dilimizin oluşum süreci ve halkımızın şimdiki birliği ile şekillenme macerası artık başlamış ve bu "süreçte" ana dilimizin, kimliğimizin asıl mayası olduğu anlaşılmıştır.[4]

Doğal olarak ana dilimizin yerine başka bir dili koymak varlığımıza doğrudan bir suikasttır. Bir ihanet ve cinayettir.

Bunlara ek olarak yıllarca Şovenist siyasetle aramızda ana dilimizde okuma yazma bilmeyen birçok kişi birikmiştir.

[4] "Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi" adlı kitaba bakınız. Yazan "Demircizade", Maarif Neşriyatı Bakü 1979

آنا دیلیمیزی اوگرنمه‌لی ییک .آنا دیلیمیزده بیر- بیریمیزله مکتوبلاشما لی‌ییق ،اؤزخصوصی نوتلاریمیزی(یا دداشتلاریمیزی)اؤزدیلیمیز ده‌یازما لی‌ییق .بونلارین ممکن اولماسی ایچون بیرطرفدن املاء قایدا- لاریمیزی داها دا ساده‌له‌شدیرمک ونهائی صورتده تنظیم ائتمه‌میزلازیم- دیر. بوایشین " وارلیق " دا بیرینجی مرحله‌سی گؤرولدی بیرصیرا املاء قایدالاری تکلیف ائدیلدی .ایندی بیرمدتدیر او قایدالاری اجرا ائتمک له مزیت وعیب لرینی تجربه وتدقیق ائتمکده‌ییک . گله‌ن آی، بو تجربه وتدقیق لرین نتیجه‌سی اوزه‌رینده گینه توپلاناجاق ودانیشاجا- غیق .تکلیف لردقتله مطالعه اولونور ،اوخوجولارین فکرلرینی تشکرله حسابا قاتاجاغیق .

بوچالیشمالارین نتیجه‌سینده املاء قایدالاریندا لزوملی صون دوزه لتمه‌لر اعمال اولاجاق وساده وراحات بیر املاء سیستمینه یئتیشه‌جگیمیزه کؤمک ائده‌جکدیر .اوزمان آرتیق مکتوب ویا دداشتلاریمیزدا اؤزدیلیمیزی ایشله‌تمه‌مه‌گه هئچ بیرعذرقالمایاجاقدیر .

بوچالیشمالارلایاناشی،بیرده ،دیلیمیزی(کوتله‌لرین ایشلتدیگی دیل دگیل،اساس منورلرین دیلینی)تمیزله‌مه‌لی‌ییک .

ایللربویوا وستوموزه‌چوکموش نکبتین وجوده‌گتیردیگی ییخیقلاری، تشخیص وتعمیرائله‌مه‌لی‌ییک .بوییخیقلارین ان مهمی دیلیمیزین باخیم- سیزقالماسیندان دوغان نقصانلاردور ،عینا "باخیمسیزبیرباغچانین پر- یشان حالی‌کیمی،دیلیمیزی اونا عارض اولموش پارازیتلردن تمیزله‌مه‌لی بودا مالی (تمیزله‌مک)و اونو ضعیفله‌دن ،آرتیقلاری کسیب آتمالی و نقصانلارینی تاملاما لی‌ییق .

" وارلیق " ین بوایل ایکینجی صایی‌سیندا بومسئله‌نین بیرطرفینه تماس ائتدیک ، وبیرپارا منورلریمزین فارس کلمه ،عبارتلرین دیبینه بیرتوزکی فعل آرتیرماقلا آنا دیلیمیزده دانیشدیقلارینی توهم ائله‌دیک لرینه دقتی چکدیک ،بودانیشیلان دیلین تورکی دگیل،فارسجا و هله دیلچی‌لرین دئدیگی کیمی "پیجین فارسجا" (چین لی‌لرین انگلیزلره تماسیندان دوغموش بیردیل :کلمه‌لر انگلیزجه وسؤزون سیاقی چین دیلینه گؤره بونا پیجین دئمیشلروهرهانکی بئله‌بیرقاریشیق دیله‌ده اوآدی تاخارلار) اولدوغونی یازدیق .اومذکورمقاله‌نین صونوندا خلاصه اولاراق دیل اصلاحیندا ایشه‌گلن بئش مئتوددان داآدآپاردیق . ایندی

Ana dilimizi öğrenmeliyiz. Ana dilimizde birbirimizle mektuplaşmalıyız, özel notlarımızı kendi dilimizde yazmalıyız. Tüm bunların gerçekleşmesi için bir taraftan imla kurallarımızı daha da sadeleştirmemiz ve kesin olarak düzenlememiz gerekir. Bu işin "Varlık" dergisinde ilk aşaması görüldü, bir takım imla kuralları teklif edildi. Bu kuralları bir süredir uygulayarak, kuralların eksi ve artı yönlerini tespit etmekteyiz. Gelecek ay, bu tespitlerin sonunda yine toplanacak ve konuşacağız. Yapılan teklifleri dikkatle inceleyip, okurların düşüncelerini minnetle göz önünde bulunduracağız.

Bu çalışmaların sonucunda imla kurallarında gereken son düzenlemeler yapılacak, sade ve rahat bir imla sistemine kavuşmamız sağlanacaktır. Bundan sonra, artık mektup ya da yazışmalarımızda kendi dilimizi kullanmamamız için hiçbir bahane kalmayacaktır.

Bu çalışmalarla birlikte, bir de dilimizi (kitlenin kullandığı dili değil, gerçek aydınların dilini) temizlemeliyiz.

Yıllarca üzerimize çökmüş talihsizliğin meydana getirdiği yıkımları teşhis etmeli ve onarmalıyız. Bu yıkımların en önemlisi dilimizin bakımsızlığından doğan eksikliklerdir. Aynı bakımsız bir bahçenin perişan hali gibi dilimizi, ona musallat olmuş parazitlerden temizlemeli, onu zayıflatan fazlalıkları kesip atmalı ve eksikliklerini tamamlamalıyız.

"Varlık"ın bu yıl ki ikinci sayısında bu meselenin bir kısmına değindik ve bazı aydınlarımızın Fars kökenli kelimelerin sonuna Türkçe bir fiil getirerek ana dilimizde konuştukları düşüncesine dikkat çektik. Bu konuşulan dilin Türkçe değil, Farsça ve dilcilerin söylediği gibi "pidgin (dil) Farsça" (Çinlilerin İngilizlerle temasından doğmuş bir dil: Kelimeler İngilizce, sözün bağlamı ise Çin diline göre olan bu dile pidgin denmiş ve böyle herhangi bir karışık dile de bu ad verilmiştir) olduğunu yazdık. Bu adı geçen makalenin sonunda dil ıslahında işimize yarayacak beş metodun adından da kısaca bahsettik. Şimdi

بورادا ،صیراسی گلمیش کن،دیلیمیزه مسلط اولموش اساس نقصان وعارضه لرین چاره سی یولوندا مختلف تدبیرلردن سؤزآچاغیق .

اوزون ایللرسورن استیلانین نتیجه سینده دیلیمیزه باخا مما دیق،لکن حمداولسون، خلقیمیزین سایه سینده ،دیلیمیزگوجلو وقوتلی بیرسیستم اولاراق داغ کیمی آیاقدا دورور .بوبؤیوک نعمتین شکرانی آنجاق دیلیمیز اوزه رینده داها دقتلی چالیشما میزلایئرینه گتیریله بیلیر .خلقیمزین مقدس امانت کیمی حفظ ائتدیگی مایا ،بوایشی موفقیت له باشا چاتدیرما میزا کؤمک اولاجاق ،بورادا معظم بیر" پوتانسیل " واردور . بو پوتانسیل دن استفاده ائتمه لی ییک .یعنی خلقین آغزیندان گونده لیک معیشت ده ایشله نیلن سؤزلری ، دقت له ییغیب ویایمالی ییق . بو ایش ایچون شهرلرین دارچرچیوه سینی آشمالی و کوتله لریمیزین معیشت دیلنی حقیله اؤگره نمه لی ییک .

گونده لیک تماسلار نتیجه سی دیل ایکی شکیلده خراب اولار :

۱ ـ یادکلمه لرین و ترکیب لرین نفوذی .

۲ ـ یادسؤز و جمله قاییرما وگرامرقایدالاری نین وتصریف لرین نفوذو یولی ایله . بوناگؤره منورلرین جهدیوبو ایکی عارضه ایله ساواشی هر زمان دوام ائتمه لیدیر .بیزیم مسئله بوندان داها حاد دور .بیزده "نفوذ" دان زیاده بیر "استیلا" دان صحبت ائله مک اولار .

بونون چاره سی نه دیر؟ البته دیلیمیزی تازه دن اؤگره نمکدن سوای، بحران زمانلاری مختلف قوم وملت لرین باش وورد وغوچاره یه بیزده توجه ائله مه لی ییک .بونوبیرآز اطرافلی مطالعه ائله یک .

یادنفوذو استیلایه تحمل ائتمه مک صحتلی هردیلین طبیعی بیر عکس العملیدور .تاریخی سببلره گؤره ،بعضا" ،بعضی دیللریاد بیردیلین استیلا سینا اوغرار (دچاراولار) اوزمان دورلو (انواع)چاره لره باش وورولور

ان باشدا گلن چاره لردن بیریسی، عالم ویازیچیلاریبیریئرده چالیشما غاچاغیرما قدیر :

مثلا" ۱۵۸۲ ده فلورانسادا اوروپا آکادمی لرینین ان اسکی(قدیمی) لریندن بیری اولان Accademia della Crusca قورولموشدور . آماجی ایطالیان دیل وادبیاتینی یادعنصرلردن تمیزله مکدی .آدی بئله آماجینی گؤسته رن(قروسقا ،یعنی:الک)بوآکادمی بیرده تمیزله نمیش

sırası gelmişken burada, dilimize musallat olmuş asıl eksiklik ve arızaların çözümüyle ilgili alınan çeşitli tedbirleri anlatacağız.

Uzun yıllar süren bu istilanın sonucunda dilimize bakamadık. Ancak, şükürler olsun ki halkımızın sayesinde dilimiz güçlü bir sistemle dağ gibi ayaktadır. Bu büyük nimetin borcu, ancak dilimiz üzerinde daha dikkatli çalışmamızla ödenebilir. Halkımızın kutsal bir emanet gibi koruduğu maya, bu işi layıkıyla bitirmemiz için yardımcı olacak muazzam bir "potansiyel"e sahiptir. Bu potansiyelden yararlanmalıyız. Yani halkın dilinden, günlük hayatta kullanılan kelimeleri dikkatle toplayıp yaymalıyız. Bu iş için şehirlerin dar çerçevesini aşmalı ve halkımızın gündelik dilini hakkıyla öğrenmeliyiz.

Gündelik temaslar sonucunda dil iki şekilde bozulur:

1- Yabancı kelimelerin ve tamlamaların etkisi,

2- Yabancı söz ve cümlelerin kullanılması, gramer kuralları ile isim ve fiil çekimlerinin etkisi yoluyla. Buna göre aydınların gayreti ve bu iki sorunla mücadelesi daima devam etmelidir. Bizim meselemiz bundan daha keskindir. Biz bir "etki"den ziyade bir "istila"dan söz etmeliyiz.

Bunun çaresi nedir? Elbette dilimizi yeniden öğrenmekten başka, buhran döneminde diğer toplulukların başvurduğu çareye biz de yönelmeliyiz. Bunu biraz etraflıca düşünelim.

Yabancı etki ve istilayı kabullenmemek, sağlıklı her dilin doğal bir yansımasıdır. Tarihsel sebepler sonucu bazen, diller yabancı bir dilin istilasına uğrar. Bu durumda çeşitli yollara başvurulur.

En başta gelen çarelerden biri biliminsanlarını ve yazarları birlikte çalışmaya davet etmektir:

Örneğin 1582 yılında Floransa'da Avrupa üniversitelerinin en eskilerinden biri olan Academia Della Crussca kurulmuştu. Amacı İtalyan Dil ve Edebiyatını yabancı unsurlardan temizlemekti. Adından da amacını belli eden (Kruska: İlk) bu üniversite bir de arındırılmış

ایطالیان لغتی چاپ ائتمیشدیر.

۱۶۳۵ ده فرانسیز آکادمی‌سی خصوصیله فرانسیزجانین ایطالیان و یونان اصل لی کلمه‌لردن آریدیلماسی (Epuration) ایچون قورولدو. بوایشه ماله‌رب (malherbe) باشچیلیق ائتدی.

آلمان دا "دیلی یئنی‌له‌شدیرمه"، "دیلی آریتما" (reinigung، Sprachreinigung) حرکتی‌نین آماجی، دیلی یادعنصرلردن تمیزله‌مک اولموشدور.

۱۸- نجی عصرده لاتینجه‌وفرانسیزجانین سلطنتینه‌قارشی دوران آلمان فیلسوفو قریستیان وولف بیرگون اونیورسیته کورسوسونده‌تقریرلرینی اوخورکن لاتینجه‌اصل لی کلمه‌لری آتاراق Attentio یئرینه Aufmerksamkeit، Consecuncia یئرینه Bewusstsein کیمی آلمانجا اصل لی‌اصطلاحلاری آلمان فلسفه دیلینه‌سوخموش، وولف، ون اوتوریته‌سی لاتینجه کلمه‌لرین اونودولماسی نی صاغلامیشدیر.

۱۸۸۵ ده ریغه‌ل،ین باشچیلیغیندا قورولان "عموم آلمان دیلی‌درنگی" نین ایسه یوزلرجه شعبه‌سی ومین لرجه عضوی واردور.

۱۸- نجی عصرین ایکینجی یاریسیندا باشلایان بؤیوک دیل حرکتی، مجارجایا ۱۰/۰۰۰ دن آرتیق یئنی کلمه‌قازاندیرمیش واونو ان تمیز و ان زنگین بیرکولتور دیلی حالینه گتیرمیشدیر.

اسکیدن نوروه‌ج (نرویژ) دربارینداکی نوروه‌جه‌دانیشیردیلار. لکن ۱۵-نجی عصردن صونراسیاسی سببلرله بودیل دانیمارقا (دانمارک) استیلاسی آلتیندا قالدی. اسکی نوروه‌جه‌ایسه آنجاق کندچی‌لرین وبالیقچی‌لارین آغیزلارینداقالمیشدی.

۱۹- نجی عصراورتالارینداکی نوروه‌جلی ایوارآسن، کندچی وبالیقچی سؤزلرینی یئنا- یئنا وچالیشا- چالیشانوروه‌جه‌یه دیریلتمیشلر.

فینلاند ۱۶ - نجی عصره‌قدر ایسوه‌چ (سوئد) دیلی‌نین استیلاسی آلتیندا ایدی. اورادا داکندچی‌لرین دیلینده یازیلی کتابلارین کؤمه‌گی ایله، فین جه احیا ائدیلدی.

*** *** ***

باشقا- باشقا یئرلرده ده‌بونلارا بنزه‌ر بیرچوخلی‌حرکتلرا ولموشدور..

۸

İtalyanca bir sözlük yayımlamıştır.

1635 yılında Fransa Üniversitesi, özellikle Fransızcanın, İtalyan ve Yunan asıllı kelimelerden arındırılması (epurution) için kuruldu. Bu işe Malherbe öncülük etti.

Almanya'da "dili yenileme", "dili arındırma" (sprachrerningung nachneverung) hareketinin amacı dilin yabancı unsurlardan temizlemektir.

18. yy.da Latince ve Fransızcanın saltanatına karşı gelen Alman filozofu Christian Wolf, bir gün üniversite kürsüsünde ders verirken Latin kökenli kelimeleri atarak attentio yerine aufmerksamkeit, L'önucuncia yerine Beurusstsein gibi Alman kökenli kelimeleri Alman felsefe diline sokmuş, Wolf'un otoritesi Latince kelimelerin unutulmasını sağlamıştır.

1885 yılında Riegel'in önderliğinde kurulan "Alman Dil Kurumu"nun ise birçok şubesi ve kolu vardır.

18. yy.ın ikinci yarısında başlayan büyük dil hareketi, Macarcaya 10.000'den fazla yeni kelime kazandırmış ve onu en temiz ve en zengin kültür dili haline getirmiştir.

Eskiden Norveç sarayında Norveç dili konuşulurdu. Ancak 15. yy.dan sonra bazı sebeplerden dolayı bu dil, Danimarka dilinin istilası altında kaldı. Eski Norveç dili ise köylü ve balıkçıların konuştuğu dil olarak yaşadı.

19. asır ortalarında Norveçli Ivar Aesen köylü ve balıkçılardan topladığı kelimeler üzerinde çalışarak Norveç dilini yeniden canlandırmıştır.

Finlandiya 16. yüzyıla kadar İsveç dilinin istilası altındaydı. Orada da köylülerin dilinde yazılı kitapların yardımı ile Fince yeniden canlandırıldı.

Farklı yerlerde de bunlara benzer birçok hareket olmuştur

بیز ده بحران زمانلاریندا هرهانسی بیرخلق کیمی،دیلیمیزی تمیزله مه گه بورجلویوق .بوتمیزله مه ایشینده هانسی کلمه لری ساخلاملی ونه ترتیب ومئتودلا تازه کلمه لردوزه لتمه لی ییک ؟

بیردیله مداخله ائتمه نین حدودوشرطلری نه دیر ؟البته بومسئله ده مختلف مکتب وفکرطرزلری وار .بیزه ان مناسب یول هانسی دیر ؟

بوسئوالللارا بوقیسا یازی چرچیوه سینده جواب وئرمه گه چالیشاجاغیق

تاریخ بویونجا مختلف تورک لهجه لری ده دورلوخارجی نفوذواستیلا لارا معروض قالمیشلار .بئله بیرمناسبات (روابط)وقارشیلیقلی تاثیرو نفوذلار حتی مختلف تورک لهجه لرینین انکشاف وبیر- بیریندن فرقلنمه سینده بؤیوک رول اوینامیشلار .تورک دیللی قوملاردا قیمتلی ادبی آبیده لر آزدگیل .بوقوملارین دنیا اؤلچوسونده سؤزاوستالاری ،ادیب و شاعرلری واردیر .لکن معین تاریخی سببلره گؤره ،بعضی زمانلاربودیل باشقا دیللرین ضررلی استیلاسینه معروض قالمیش ویوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز باخیمسیزباغچه مثالی هرزه اوتلار هریئری بورومشدور .بوانحطاط وبحران دؤورلرینده ، منورلرین واؤز هویت ووارلیقلارینا باغلی اولانلارین وظیفه سی دیللرینی بوهرزه وطفیلی یادعنصرلرین تاثیریندن قورتارماق اولموشدور .اوسته لیک (بعلاوه) بیرده یوخاریدا قیدائتدیگیمیز وجهیله هرگول باغچاسینین مداوم دقت وباخیما احتیاجگؤسته ریدیگی کیمی،دیلین ده دائمی بیر اویانیق مواظبته تابع توتولماسی ضرورتینی دوشونرسک سووئت آذربایجانیندا " نظامی آدینا دیل آکادمیاسی " و تورکیه ده " تورک دیل قورومی " کیمی مؤسسه لرین هانسی احتیاجلارا جواب وئرمک ایچون ایجاد اولدوقلارینی آنلاماق چتین اولمایاجاقدیر .بورادا بیرسئواله جواب وئرمک گره کدیر :

دیله مداخله ائتمک دوغرومودور ؟

اگربئله بیرمداخله یه مجبورقالساق بونون حدودوشرطلری نه دیر ؟ یوخاریدا بیرنئچه مثالدان آنلاشیلدیغی کیمی تاریخی شرطلربعضی زمانلار بومداخله نی ضروری حالاگتیریر .نئجه کی ،اشارت ائتدیگیمیز " مداخله لر " اولماسایدی ،ایندی نه فین جه نامینده بیردیل واریدی ونه ده مجارجاینن بوگونکی مکملیت و گؤزه للیگی .

تورک دیللی قوملارین مدنیت تاریخینده ده بونابنزه ر"مداخله لرد"ن

Biz de buhran zamanlarında diğer halklar gibi dilimizi arındırmak zorundayız. Bu arındırma işinde hangi kelimeleri saklamalı ve nasıl bir yöntemle yeni kelimeler düzenlemeliyiz?

Bir dile müdahale etmenin şartları nelerdir? Elbette bu meseleyle ilgili çeşitli ekol ve düşünce tarzı var. Bize en uygun yol hangisidir?

Tüm bu sorulara, bu kısa yazı çerçevesinde cevap vermeye çalışacağız. Tarih boyunca çeşitli Türk lehçeleri çeşitli yabancı unsurlara maruz kalmıştır. Böyle bir münasebet ve karşılıklı etkileşim, birçok Türk lehçesinin oluşumunda ve birbirinden farklılaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Türk dilli topluluklara ait önemli edebi yazıtlar az değildir. Bu toplulukların dünya üzerinde söz ustaları, edebiyatçı ve şairleri vardır. Ancak tarihi olaylar sonucu bazı dönemlerde bu dil farklı dillerin istilasına uğramış ve yukarıda değindiğimiz bakımsız bahçe örneğindeki gibi yabani otlar her yerini sarmıştır. Bu düşüş ve buhran dönemlerinde aydınlardan, kendi kimlik ve varlıklarına bağlı olanlarının görevi dillerini bu yabani ve parazit unsurlardan kurtarmaktır. Üstelik her gül bahçesinin daima dikkat ve bakıma ihtiyaç duyması gibi, dilin de daima bir bakıma tabi tutulması gerektiğini düşünürsek, Sovyet Azerbaycan'ında "Nizami Adına Dil Akademisi" ve Türkiye'de "Türk Dil Kurumu" gibi kurumların hangi ihtiyaçları karşılamak için kurulduklarını anlamak zor olmayacaktır. Burada bir soruya cevap vermeliyiz:

Dile müdahale etmek doğru mudur?

Eğer böyle bir müdahaleye mecbur kalırsak bunun sınırları ve şartları nelerdir?

Yukarıda verilen örnekten anlaşıldığı gibi tarihi şartlar, bazı dönemlerde bu müdahaleyi gerekli kılar. Eğer bahsettiğimiz "müdahaleler" olmasaydı, şimdi ne Fince diye bir dil, ne de Macarcanın bugünkü mükemmelliği ve güzelliği olurdu.

Türk dilli toplulukların medeniyet tarihinde de buna benzer "müdahalelerden"

مثال گتیرمک اولار .تورکیه تورکجه سینه بیرزمان عارض اولموش حدودسوز ، یا دکلمه وترکیب وتصریف شکیللری نین دا لاشما سینی یا دا سالاق،بوخلیطه ـ دن یارانان " دیل " خلق ایله منورلرین آراسیندا هرهانسی بیرمناسبت ورابطه نی غیرممکن حالا سالمیشدی ."عثمانلی لسانی" آدلانان ، بودار منورمحفل لری نین دیلی، خلق ایچون آنلاشیلماز معما ایدی .

آنلاشیلماز دیل فضل گؤسته رمه گین واسطه سی اولموشدور .بئله جه شاعر " نابی " ده زمانیندا (اؤلومی ۱۷۱۲) حس وخیال وافاده قدرتیندن یوخسوللوقلاری اوزوندن موفقیت گؤسته ره مه مین بعضی متشاعرلرین دا ـ نیشما دیلینده ایشله نمه مین عربجه وفارسجا کلمه لرله عجایب شئیلر یاز ـ دیقلارینی گؤروروجه بئله لرینه :

ای شعر میانیندا ساتان لفظ غریبی
دیوان و غزل نسخهٔ قاموس دگیلدیر

دئیه اعتراض ائتمیشدی .

عثمانلی امپراطورلوغونون صون چاغلاریندا بو " دیل بحرانینا " چاره آختاریلدی .

" عثمانلی لسانی " قارشیسیندا " تورک دیلی " حرکتی وجوده گلدی وعربجه ـ فارسجا کلمه ،ترکیب وتصریفلری ایله وجوده گلمیش بومعجون مثلی آرتیق " مداخله " ضروری اولموشدور . بومداخله تورکیه تورکجه سینی اؤلدوروجو آفتلردن نجات وئردی وعثمانلی دولتی نین صونلاریندا گینه گؤزه ل تورکجه آهنگی ،بؤیوک یازیچی وشاعرلرین قلم ودیللرینده ن ائشیدیلدی .البته جمهوریت دؤورینده ده بوحرکت دوام ائتدی ،ائله کی، بوچالیشمالارین سایه سینده گونده ایک غزئته و ژورنال(روزنامه و مجله) دیلینده یادکلمه وترکیب لرین صاییسی یوزده ۸۰ـ ۷۰ دن،بوگون یوزده ۱۰ ـ ۱۵ ،د دوشوبدور .بوموفقیت نئجه اله گئچمیشدیر ؟

بویولدا چالیشانلار تورک دیلی نین یاخاسینی " عثمانلی لسانی " نین پنجه سیندن نئجه قورتاردیلار ؟ هانسی بوللاردان گئچدیلرونه کیمی مئتودلارا باش ووردولار ؟

ضیاء گوک آلپ ،بین بویوللارا نه جورایشیق توتدوغونی اجمالا" یادا سالما میزلازیمدیر .گؤک آلپین بوباره ده فکرلرینی تورک یازیچیسی احمد قابا قلی نین ترجمان غزئتی سین ۱۹۶۶/۱۱/۷ صاییسینده چیخمیش بیر

örnek verebiliriz. Türkiye Türkçesine bir dönem girmiş sayısız yabancı kelimenin tamlama ve çekimli şekillerinin çokluğunu hatırlayalım. Bu durumda meydana gelen "dil" halk ile aydın tabaka arasında herhangi bir ilişki ve bağın oluşmasını engellemişti. "Osmanlı lisanı" olarak adlandırılan aydın tabakanın dili halk için anlaşılmaz bir bilmeceydi.

Anlaşılmaz dil, üstünlük göstermenin vasıtası olmuştur. Böylece şair "Nâbî" de zamanında (Ö. 1712) duygu, hayal ve ifade gücünden yoksunlukları, kendinden bir şey katmamayı, bazı şairlerin konuşma dilini kullanmamalarını, Arapça ve Farsça kelimelerle ilginç şiirler yazıldığını görünce bunlara:

Ey şiir miyanında satan lafz-ı garibi

Divan u gazel nüsha-i kamus değildir

Diyerek karşı çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bu "dil buhranına" çare arandı.

"Osmanlı lisanı" karşısında "Türk dili" hareketi başladı ve Arapça-Farsça tamlama ve çekimleri ile oluşan bu macuna "müdahale" etmek artık gerekliydi. Bu müdahale Türkiye Türkçesini öldürücü darbelerden kurtardı ve Osmanlı Devleti'nin sonlarında güzel Türkçenin ahengi, yeniden büyük yazar ve şairlerin kalem ve dillerinde görüldü. Elbette Cumhuriyet döneminde de bu hareket devam etti. Bu çalışmalar sayesinde günlük gazete ve dergilerde kullanılan yabancı kelime ve tamlamaların sayısı %70-80 oranından %10-15'lere düşmüştür. Bu başarı nasıl sağlanmıştır?

Bu yolda çalışanlar Türk dilinin yakasını "Osmanlı lisanı"nın pençesinden nasıl kurtardılar? Hangi yollardan geçtiler ve ne gibi yöntemlere başvurdular?

Ziya Gökalp'in bu yollara nasıl ışık tuttuğunu kısaca hatırlamalıyız. Gökalp'in bu düşüncelerini, Türk yazar Ahmet Kabaklı'nın Tercüman gazetesinin 7. 11. 1966 sayısında çıkmış bir

یازیسندان قیسالتاراق آلیریق :

ضیاء گؤک آلپ صریحا " " عثمانلی لسانی" نی بیرکنارا آتماغی تکلیف ائتدی واونون یئرینه :

۱ ـ " خلق ادبیاتینا بونؤوره وظیفه‌سی گؤره‌ن تورک دیلینی عینا " قبول ائدیب ..." ضمنا "آهنگلی و گؤزه‌ل بیرلهجه‌نی(استانبول لهجه‌سینی) سئچیب واونا اویاراق یازیب ـ اوخوماغی دوغرو گؤردو .

۲ ـ تورکجه ده مترادفی اولان فارسجا وعربجه کلمه‌لرین یئرینه آنا دیلینده‌کی کلمه‌لری ایشله‌تمه‌گی توصیه ائتدی .لکن حتی کیچیک معنا فرقی اولدوغوندا فارسجا وعربجه سؤزلرینی ابقا ائله‌دی .

۳ ـ خلق دیلینه گئچیب ده شکیل ویا معناجا دگیشمیش اولان عربجه ، فارسجا کلمه‌لرین دگیشمیش شکیللرینی ایشله‌تمه‌گی(املادا دا ـ مثال: شکل ـ شکیل) توصیه ائتدی .

۴ ـ یئرلرینه یئنی کلمه‌لرگئچدیگی ایچون فوسیل حالینا گلمیش اسکی تورکجه کلمه‌لری دیریلتمه‌ک لازم‌دگیل دئدی .

۵ ـ یئنی اصطلاحلارآختاریلدیغی زمان اؤنجه (قبلا") خلق دیلینده‌کی کلمه‌لرا یچینده‌آختارماق اورادا تاپیلماسا، تورکجه‌نین اؤزتصریف وقاعده‌لریله یئنی کلمه‌لردوزه‌لتمه‌گی توصیه ائتدی .

۶ ـ تورکجه ده ،عرب وفارس دیللرینین کاپیتولاسیونلاری لغوائدیله رک هئچ بیردیلین صیغه ،ادات وترکیب لرینی بودیلده سوخولماشینی ایسته‌دی .

۷ ـ خلقین بیلدیگی وایشله‌تدیگی هرکلمه تورکجه دیر .خلقین عادت ائتدیگی ومصنوعی اولمایان هرکلمه ،خلقین ایشله‌تمه‌سیندن وجوده گلن جانلی بیر وارلیقدی دئدی .

۸ ـ قبول ائدیلن رسمی لهجه‌نین باشقا لهجه‌لرین صیغه ،ادات وترکیب قایدالاریله قاریشدیریلماشینی توصیه ائتدی .

۹ ـ کلمه‌لرگؤسته‌ردیک لری معنالارین تعریفلری دگیل ،اشارت‌لری دیر . کلمه‌لرین معنالاری، هاردان گلدیک لری بیلینمه‌ک له‌آنلاشیلمار دئدی .

بوفکرلربیرچوخ ادیب ویازیچیلارجا منیمسه‌ندی ، "غریب "کلمه‌لر مودادان یاواش ـ یاواش دوشدی .لکن بیرچوخلاری داهئچ‌کسین دیلده

yazısını özetleyerek alıyoruz:

Ziya Gökalp açıkça "Osmanlı lisanı"nı bir kenara atmayı teklif etti ve onun yerine:

1- "Halk edebiyatına temel görevi gören Türk dilini aynen kabul edip…" dolayısıyla ahenkli ve güzel bir lehçeyi (İstanbul ağzını) seçip, ona uygun olarak yazıp okumayı doğru bulur.

2- Türkçede karşılığı olan Farsça ve Arapça kelimelerin yerine ana dildeki kelimeleri kullanmayı önerdi. Sadece küçük anlam farklılıkları olduğunda Farsça ve Arapça kelimeler kullanıldı.

3- Halk diline geçerek şekil ya da anlam olarak değişmiş Arapça, Farsça kelimeleri kullanmayı (imlada: شكل شمايل) önerdi.

4- Yerine yeni kelimeler geldiği için fosilleşmiş eski Türkçe kelimeleri yeniden canlandırmayı gerekli görmedi.

5- Yeni terimler aranacağı zaman, önce halk diline bakmayı, orada bulunamazsa Türkçenin kendi gramer kanunlarıyla yeni kelimeler düzenlemeyi önerdi.

6- Türkçeden Arapça ve Farsçanın kapitülasyonlarını kaldırıp, hiçbir dilin formül, edat ve tamlamalarının Türkçeye sokulmamasını istedi.

7- Halkın bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir. Halkın adet edindiği ve yapay olmayan her kelime, halkın meydana getirdiği canlı bir varlıktır, dedi.

8- Kabul edilen resmi lehçenin, diğer lehçelerin formül, edat ve tamlama kurallarıyla harmanlanmasını önerdi.

9- Kelimeler gösterdikleri anlamların tarifi değil, işaretleridir. Kelimelerin anlamaları, nereden geldikleri bilinmekle anlaşılmaz, dedi.

Bu düşünceler birçok yazar tarafından benimsendi. "Garip" kelimeler modası yavaş yavaş geçti. Ancak birçok kişi, hiç kimsenin dile

مداخله یه حقی یوخدور دئدیلرو" دیل کوتله نین دیر ،فردلرین دگیل"کیمی اصلینده دوغروا ولان حکملردن غلط نتیجه لرچیخارتدیلار .بومسئله نی علمی زاویه دن اجمالا"مطالعه ائتمک ایچون تورک عالمی" دیل آچارین"۸- نجی تورک دیل قورولتایینداوئردیگی بیاناتدان بیرنئچه سطری برابراوخویاق

"... ف دئوسوسور F. de Saussure ۱۹۱۶ دادیل وسؤز (langue) فرقین اورتایاآتماقلا دیله دایما "مداخله ائد - یلدیگینی گؤسته رمیش اولدو . دیل،بیرانتزاعی مفهوم (آبستراکسیون)دور او ،ببردانیشماعادتی، تاریخه قاریشمیش صابی‌سیزدانیشانلاردان قالما دانیشماقایدالاری نین وسلسله آنلاشیلان واسطه لری نین بوتونودور .سؤز ، ایسه فرده باغلی بیرفعالیت ،گؤرسه نن وائشیدیلن سیر واقعیت دیرسؤز ، دیلین فرددهکی تظاهرودور .مثلا"تورکی دیلی قوه ده موجوداولان سیستر وارلیق ،بیرایده آل دیر .تورکی دانیشان هرفرد ،سونو اؤزونه گؤره مادی لشدیرمه یولی ایله تحقق ائتدیریر ،قوه دن فعله گتیریر .بوناگؤره هر فردین سؤزو باشقا - باشقادیر .

استروقتورال (Structural)دیلچیلیگه گؤره هردیلین مرکز - یندهبیرسیستم ،واردورکی،دیلین بناسی، مودلی وبومودله گؤره دیل عنصر لاری‌نین دوزولوشو دئمکدیر . **بودیلین دگیشمه‌ین اساسی دیر .** بوسون خارجینده ، نورم ،دئییلن بیرقسم واردیرکی،هردیل عنصرونون دگیشمه حدودلارینی تثبیت ائدن قایدالارین بوتونودور ...بوطبقه نین خارجینده نورما دایانان وبللی بیردؤوره ده بللی ببرجامعه طرفیندن خوش گؤ- رولن دگیشیک لیگین درجه سینی تثبیت ائدن قایدالار واردورکی،بولارا دا عادت وایشله تمک (usage) دئییلمیشدیر .صون اولاراق دافردیس دانیشما شکلی اولان **پراتیک** گله ر . "

ایسته ر سوسوره ،ایسته ر **استروقتورال دیلچیلیگه** گؤره ،فرداؤزسؤزو یعنی دانیشیغی‌ابله دبله متمادیا "مداخله ائدیب اونی دگیشمه یه سوق ائدر .بو ،بیلمه دن اولدوغوکیمی، بیله - بیله ده اولا بیلیر .

جامعه آراسیندا تکرارلاندیقجا یئرله شن بودگیشیک لیک لر ،زمانیندا دیلین نورمونودا دگیشدیرر .بوناگؤره گرامرلرده ولغت لرده ده دگیشیک لیک لراولور .استروقتورال دیلچیلیک ،دیلین دگیشن قسمینی پراتیک عادت ونورم اولماق اوزره اوچ مرحله یه آییریب دیر :فرداؤزپراتیکی‌ابله

۱۲

müdahale etmeye hakkı yoktur diyerek "dil toplumundur, fertlerin değil" gibi aslında doğru olan hükümlerden yanlış sonuçlar çıkardılar. Bilimsel köşelerde bu mesele hakkında kısaca bahsetmek için dil profesörü "Dilaçar"ın 8. Türk Dil Kurultay'ında verdiği beyanattan birinci satırı birlikte okuyalım:

> *... F. De Saussure, 1916 yılında dil ve söz farkını ortaya atarak dile daima müdahale edildiğini göstermiş oldu. Dil soyut (abstraksiyon) bir kavramdır, o bir konuşma alışkanlığı, tarihe karışmış sayısız konuşurdan kalma kurallar ve anlaşma vasıtalarının bütünüdür. Söz ise ferde bağlı bir eylem, görünen ve duyulan bir olaydır. Söz, dilin kişideki tezahürüdür. Türk dili düşüncesinde mevcut olan, bir varlık, bir idealdir. Türkçe konuşan herkes, bunu kendine göre maddileştirme yolu ile güçlendirir ve gerçekleştirir. Buna göre her şahsın sözü birbirinden farklıdır.*
>
> *Yapısal dilciliğe göre her dilin merkezinde bir sistem vardır ve dil yapısı, bir modele ve bu modele göre dil unsurlarının dizilişi demektir. Bu dilin değişmez esasıdır. Bunun dışında norm denilen bir bölüm vardır ki, her dilin değişim sınırını tespit eden kuralların bütünüdür… Bu tabakanın dışında da normlara dayanan, belli bir devrede belli bir camia tarafından hoş görülen değişikliğin derecesini tespit eden kurallar vardır ki, bunlara da alışkanlık ve kullanım denmiştir. Son olarak ise kişinin konuşma şekli olan pratik gelir.*

İster Saussure'ye, isterse de yapısal dilciliğe göre kişinin sözü, yani konuşması, dile mütemadiyen müdahale edip onu değişime sevk eder. Bu, farkında olmadan yapıldığı gibi bilerek de olabilir.

Toplum arasında tekrarlandıkça birleşen bu değişiklikler, zamanla dilin yapısını da değiştirir. Buna göre gramer ve sözlüklerde de değişiklikler yaşanır. Yapısal dilcilik, dilin değişen bölümünü, pratik, alışkanlık ve norm olmak üzere üçe ayırmıştır: Kişinin kendi pratiği ile

جامعه‌نین عادتی اوزه‌رینده مؤثر اولار عادت‌ده نورمون اوزه‌ریندهجه‌
دگیشمه‌ین قسم دیل سیستمی‌ایسه‌ده ،آز- چوخ متاثر اولار .مثلا"تورکی ده
که کلمه‌سی،تورکی‌نین بنیه‌وسیستمینه اویمایان هند- اوروپایی بسیط
عنصردور .گرچه‌بوکلمه‌هئچ بیرقرارلادیلیمیزه‌آلینما میشدیر ،لکن اینسانلا
دا فردین مداخله‌سیله پراتیکه سوخولموش، صونرا عادت اولموش داها
صونرا نورم حالینه گلمیش،لکن عینی حالدا سیستمی ده زده‌له میشدیر .
بوساحه‌ده تورک لریالنیزدگیل ،مثلا" ایسوه‌ج جه‌نین(سوئدی جه‌نبن)
تاثیری آلتیندا قالان فین جه (فینلاندالیلارین دیلی) ده بونا بنزه
سیستم صارصینتی‌سی(تیتره‌مه‌سی)گئچیرمیشلر- مثال، بیزده :
عسگرلرین (سربازلارین) قلعه‌ده قالدیغینی بیلیردی جمله‌سی،اوبیلیر
که‌عسگرلر قلعه‌ده‌قالیردی شکلینده ده سؤیلندیگی کیمی، فین جه‌ده ده
عینی قالبلارا گؤره ، عینی شکلده بوجمله اودیلده اصلده اولمایسا ،
" *että* (که) ایله‌ده سؤیله‌نر ..."

تورک دیلچیسی " دیل آچار" ین فکرینه‌گؤره ۵۰ ایله‌یاخین تورکجه
تورکجه‌سینه‌ائدیلن مداخله" دیلین آنا سیستمی‌نین گؤسته‌ردیگی یولدا
اولدوغوندان ودیلچیلیگین مئتودوا صولونا گؤره‌عمل ائدیلدیگی ایچون،
دیل بناسی‌نین آنا دیره‌ک لرینه دگیل،ساده‌جه‌دیواری هؤرمکده ایشله -
دیلن بعضی کرپیچلری دگیشدیرمیش وبنانین عمومی اسلوبونا داها گؤره‌ل
یاراشدیریلمیشدیر "

سؤزون قیاسی دیل قاعده‌لرینه‌اویاراق ،واونون سیستمینه‌توخو -
نمادان دقت‌له‌ومهارت‌له‌وذوق لامداخله‌نین لازم اولدوعو بوسؤزلردن
چیخیر .مجار،آلمان،فرانسه وسایرملت‌لرین قاباقدا داشاره‌ائتدیگیمز
تجربه‌لری بونو گؤسته‌ریر .

والانورالدین (وا - نو) ۱۹۶۳/۱/۲۸ ده "ظفر" غزئتینده‌یازدیغی بیرمقاله‌ده چوخ ساده‌بیردیل ایله بومداخله‌نین بیرمثالینی‌وئریر ،او خلقین آغزیندا محتاج اولدوغوموز سؤزو تاپمازساق ویا خود یئنی بیرمفهوم ایچون کلمه‌یاراتماق مجبوریتینده قالارساق قاعده‌لردن نئجه‌فایدالانمایینین یولونو بئله‌گؤسته‌ریر :" تورکجه‌ده (لی) و(سیز) کیمی قیاسی پسوندلرواردور .(غین)و (ایم) گیمی ده (وورغون وبیتیم ایچیم سو مثاللرینده) غیرقیاسی پسوندلرواردور .بوایکینجی تیپ

toplumun alışkanlıkları etkili olur. Alışkanlıklar da normun üzerinde hiç değişmeyen dil sistemi olsa da az çok etkili olur. Örneğin Türkî'de ki *[+kî]*, Türkçenin yapısına ve sistemine uymayan Hint-Avrupa kökenli bir unsurdur. Gerçekte bu kelime hiçbir kararla dilimize alınmamıştır. Ancak şahsın müdahalesiyle pratiğe sokulmuş, sonra alışkanlık olmuş, daha sonra kurallaşmış, ancak aynı zamanda sistemi de zedelemiştir. Bu sahada Türkler yalnız değil, örneğin İsveç dilinin etkisi altında kalan Fince (Finlandiyalıların dili) de buna benzer bir sistem sarsıntısı geçirmiş. Bizde ise: "Askerlerin kalede kaldığını bilirdi", cümlesi, "o bilir ki, askerler kalede kalırdı" şeklinde söylendiği gibi, Fincede de bu cümle aynı şekilde ve aynı kalıplara göre (bu dilin aslında olmayan) "etta (kî) ile de söylenir".

Türk araştırmacı "Dilaçar"a göre 50 yıla yakın bir zamandır Türkiye Türkçesine yapılan müdahale "dilin ana sisteminin gösterdiği yolda olduğundan ve dilciliğin yöntem ve usulüne göre yapıldığından dil binasının ana direklerini değil, sadece duvarının örmek için kullanılan bazı kerpiçlerini değiştirmiş ve binanın genel görüntüsüne daha çok yakıştırılmıştır."

Sözün özü dil kurallarına uyarak ve onun sistemine dokunmadan dikkat, beceri ve zevkle müdahale etmek gerektiği anlaşılır. Macar, Alman, Fransız vs. gibi milletlerden önce değindiğimiz tecrübeler bunu gösterir.

Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû) 28.01.1963 yılında "Zafer" gazetesinde eleştirdiği bir makalede çok sade bir dil ile bu müdahalenin bir örneğini verir. O, halk dilinde muhtaç olduğumuz sözü bulamazsak ya da yeni bir kavram için kelime yaratmak zorunda kalırsak, garmer kurallarından nasıl yararlanmamız gerektiğini şöyle açıklar:

> *Türkçede [-li] ve [-siz] gibi kurallı sonekler vardır. {-GXn} ve {-Xm} (vurgun ve bir içim su örneklerinde) gibi kuralsız sonekler de vardır. Bu ikinci kısımda*

پسوندلری ده زمانلا قیاس له شدیرمک یولونا گئدیلسه ،تورکجه چوخ - چوخ زنگین اولار..." *

خلاصه دیلیمیزی تمیزله مک بویوللاردان گئچه ر :

* دیلیمیزین سیستمینه ضدگلن ترکیبه ،تصریف وجمله ترتیب لرینی ترک ائتمه لی ییک .
* مترادف لردن تورکی سؤزلرینی ترجیح ائله مه لی ییک .
* فارسجا وعربجه کلمه لردن کاملا"دیلیمزده حل وقبول اولانلاری دیلیمزین صرف ونحوینه تابع اولاراق ایشله تمه لی ویازی دا داتورکی له شمیش کلمه لر تورکی قایدالارینا گؤره یازیلمالیدیر .
* یئنی تکنیک وعلمی مفهوملارا یچون دیلیمیزین شکیلچیلریندن(پسوند-لریندن) استفاده ائتمه لی ییک بوشکیلچیلربن غیرقیاسی اولانلارینی دا والا نورالدینین دئدیگی کیمی قیاسی له شدیرمه لی ییک .
* شمالی آذربایجاندا گئنیش مقیاس دا آپاریلمیش دیلچیلیک آختار-یشلاریندان کاملا"استفاده ائتمه لی ییک وبوآختاریشلارلایاحیندان تانیش اولمالی ییق .
* یئنی کلمه لریاراتماق ایچون ،بیرباشقا مقاله میزده (وارلیق صایی۲ اردیبهشت ۱۳۵۹) یازدیغیمیز ۵ مئتوددان ذوق ودقت وآنلایبشلافایدا-لانمالی ییق :چئویرمک (مفهومی اؤزدیلیمیزه ترجمه ائتمک) ،یئنی له مک (اسکی یازیلاردان وکتابلاردان) ،سنزه تمک (ترجمه ائده رکن اصل کلمه-یه یاخین بیرسؤزسئچمک) ، یئنی سؤز یاراتماق و چوخیاییلمیش کلمه-لری منیمسه مک (رادیو کلمه سی کیمی) بئله جه دوشونه رک وچالیشاراق باخمیسیزدیل باغچامزدان قاراقیشلارین چرکین اثرلرینی سیلیب ، تمیزله مه لی ییک . صون

---

* - بیلدیگیمیز کیمی پسوندلرایکی جوردور :

۱- الف - قیاسی ،بونلارهریئرده ایشله نیروهرکلمه نین صونونا گلیرمثلا" (لی)و(سز) کیمی.

۲- ب - غیرقیاسی وسماعی ،بونلارمعین بئرلرده ایشله نیرمثلا" (غین،غون) و(ایم)کیمی.همثلا" (غین وغون)دابیز وورغون وتشغین دئییریک لکراوتور-ماق وگتیرمک کیمی فعللرین کؤکونه اضافه اولموربعنی اوتورغان وگتیر-گن دئییلمه مکده دیر .والانورالدینین تکلیفینه گؤره بوتون یسوندلریئری گلینجه بوتون مناسب کؤک لره علاوه ائدیلمه لیدیر .

yeralan sonekler de zamanla kurallaştırılarak kullanılırsa Türkçe fazlasıyla zengin bir dil olur…"[5]

Kısaca dilimizi temizlemek şu yollardan geçer:

- Dilimizin sistemine ters düşen tamlama, çekim ekleri ve cümle dizilimini terk etmeliyiz.
- Yabancı kelimelerin varsa Türkçe karşılıklarını kullanmalıyız.
- Farsça ve Arapça kelimelerden bütünüyle dilimizde olanları, dilimizin gramerine uygun olarak kullanmalı ve yazıda da Türkçeleşmiş bu kelimeleri Türkçenin kurallarına göre yazmalıyız.
- Yeni teknik ve bilimsel kavramlar için dilimizin soneklerinden yararlanmalıyız, bunların kuralsız olanlarını da Vâlâ Nureddin'in dediği gibi kurallı hale getirmeliyiz.
- Kuzey Azerbaycan'da geniş ölçüde yapılmış dilcilik çalışmalarından tamamen yararlanmalı ve bu çalışmaları yakından takip etmeliyiz.
- Yeni kelimeler oluşturmak için başka bir makalemizde (Varlık sayfa 2 Erdibehişt 1359) yazdığımız 5 yöntemden doğru, dikkatli ve anlayışlı bir şekilde faydalanmalıyız: Çevirmek (kelimeyi kendi dilimize çevirmek), yenilemek (eski yazı ve kitaplardan), benzetmek (çeviri yaparken kelimenin aslına benzer bir kelime seçmek), yeni bir kelime türetmek ve yaygın kelimeleri benimsemek (radyo gibi) böyle düşünerek ve çalışarak bakımsız dil bahçemizden karakışların çirkin eserlerini silip, temizlemeliyiz.

Son.

---

[5] Bildiğimiz gibi sonekler iki türdür:

a. Kurallı: Bunlar her yerde kullanılır ve her kelimenin sonuna gelir. {-lX},{-sXz}gibi.

b. Kuralsız veya Semai: Bunlar belli yerlerde kullanılır. {-GXn} ve {-Xm} gibi. Örneğin {-GXn}da biz "vurgun" ve "dalgın" deriz, ancak oturmak ve getirmek gibi fiillerin köküne bağlanmaz. Yani oturgan ve getirgen denilmez. Vâlâ Nureddin'e göre tüm sonekler yeri geldiğinde uygun köklere eklenmelidir.

وارلیق

آیلیق فرهنگی تورکجه و فارسجا نشریه
مجله ماهانه فرهنگی‌فارسی و ترکی آذری

ایکینجی ایل صایی ۸ ـ آبان ۱۳۸۹

دوکتور حمید نطقی

بیر نئچه یازی قایداسی

۱) ۳۳ یا ۳۴ سس

آذربایجان تورکی‌سی‌نین(۱) اساس اولاراق ۳۴"فونه‌می"وار دور .یعنی بودیلده دانیشانلار ۳۴ نوع سسین کؤمک لیگی‌ایله سؤزلرینی سؤیلرلر. بوسسلری بورادا ،برابرجه گؤزدن کئچیره‌ک :

۱ـ A سسی : آتا ، آت ، بالتا دا اولدوغو کیمی.
۲ـ B " : بورون ، باش ، قاب ، دابان .
۳ـ C " : جالاماق ، بوجاق ، آجی ، اوجا .
۴ـ Ç " : چؤره‌ک ، چوروک ، سئرچه ، کئچی ، قاجاق .
۵ـ D " : دیل ، دوداق ، دووار ، آد .
۶ـ E " : امل ، امک ، گل (بیا)، دلمک .
۷ـ Ə " : ائشمک ، ائو (خانه)، یئمک ، سئومک ، دمک (بگو) یاخود : یه‌مک ، سه‌ومک ، ده .
۸ـ F " : فایدا ، قافا ، نفت ، صاف .
۹ـ G (یوموشاق) سسی : گلین ، گؤن (چرم)، بیلگی، گؤزه‌ل .
۱۰ـ Ğ سسی : آغ ، چاغلار ، آغیر ، اوغلان .
۱۱ـ H " : هارا ، حاکم ، باهار ، هؤروم‌جک .

۱ ـ آهنگ قانونونا گؤره "تورکو" یازیلماسی لازمدیر ،لکن قدیم وچوخ رایج شکله تابع اولاراق بو یازی صورتینی ترجیح ائتدیک .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FASÇA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 8, KASIM, 1359

BİRKAÇ YAZIM KURALI

1- <u>33 ya da 34 ses</u>

Azerbaycan Türkçesinin[6] aslen 34 "sesi" vardır. Yani bu dili konuşanlar 34 farklı sesin yardımıyla sözlerini söylerler. Bu sesleri birlikte inceleyelim:

1- /a/ sesi: Ata, at, baltada olduğu gibi.

2- /b/ sesi: Burun, baş, kap, taban.

3- /c/ sesi: *Calamak*, bucak, acı, yüce.

4- /ç/ sesi: Çörek, çürük, serçe, keçi, kaçak.

5- /d/ sesi: Dil, dudak, duvar, ad.

6- /e/ sesi: Emel, emek, gel, del-.

7- /é/ sesi: *Étmek, év, yémek, sévmek, dé-*

8- /f/ sesi: Fayda, kafa, *neft*, saf.

9- /g/ (Yumuşak) sesi: Gelin, gün, bilgi, güzel.

10- /ğ/ sesi: Ağ, çağlar, ağır, oğlan.

11- /h/ sesi: *Hara*, hâkim, bahar, *hörümcek*.

[6] Ahenk kuralına göre "Türkü" yazılmalıdır, ancak eski ve ortak şekle uyarak bu yazı şeklini tercih ettik.

۱۲ – I سسی : قیز، آلقیش، قیرمیزی، یاخین .
۱۳ – İ " : ایکی، بیر، ایپ، ایری .
۱۴ – J " : ژورنال، ژولیک، اژدر، ژاندارم.
۱۵ – K " (اینجه‌هجالاردا): کؤمور، کال، اکین، یئکه (یه‌که).
۱۶ – L " : لاله، آلما، چالقی، چیلپاق .
۱۷ – M " : مارال، یومورتا، ماشا، منقل .
۱۸ – N " : نیسگیل، آنا، قانماق، تانیش .
۱۹ – O " : اود (آتش)، دولما، اوتوز (۳۰)، اولماز .
۲۰ – Ö " : اؤلمک، اؤپمک، گؤن (چرم)، سؤنمک .
۲۱ – P " : پالتار، پولاد، تاپماجا، پاپاق .
۲۲ – Q " : قوم (ماسه)، قورد، قشنگ، قار.
۲۳ – R " : راحات، داراق، آرپا، دورو (زلال) .
۲۴ – S " : سس، طاس، اوست، یاس .
۲۵ – Ş " : شرق، یاش، کیشی، یاواش .
۲۶ – T " : تار، طوفان، گتیر، آتا .
۲۷ – U " : اوستا، دوستاق، موم، اون (آرد).
۲۸ – Ü " : اوزوم (انگور)، گولمک، توتون، اوز (صورت) .
۲۹ – V " : وارلیق، تاوا، حلوا، ده‌وه .
۳۰ – X " : خیال، یوخلاماق، تاخیل، یوخ .
۳۱ – Y " : یاغ، یومورتا، قایا، آی .
۳۲ – Z " : زور، یاز، کاغیذ، ضربت .
۳۳ – ع و همزه سسی : تعلیم، تأثیر، رئیس، معروف .

بو ۳۳ سس آذربایجان تورکی‌سینده دانیشماق ایچون کافیدیر. لکن اوروپا مدنیت، صنایعی ایله یاخیندان تانیش اولدوقدان صونرا بو ۳۳ سسه بیر سس داها آرتدی، قالین کاف دئیلن وفارسجادا (کوشش) کلمه سی‌نین باشیندا گلن سس. بو سس فارسجادا موجود دور، اما بوّ قالین کاف" لی فارسجا کلمه‌لر تورکی دیلینه گیردیگی زمان تورکی لهجه‌سیله عینا " فارسجادا اولدوغو کیمی اوخونمور، اونلارداکی بو (کاف) لار، سس دگیشدیریرو "اینجه هجالارداکی کاف" کیمی تلفظ اولونور، نئجه‌کی فارسجا (کور) بیزیم تورکی ده (کور KÖR) یاخود، بعضی فرانسیز– تورکی

12- /ı/ sesi: Kız, alkış, kırmızı, yakın.

13- /i/ sesi: İki, bir, ip, iri.

14- /j/ sesi: *Jurnal*, *julik*, ejder, jandarma.

15- /k/ sesi (ince vokallerle): Kömür, kel, ekin, yeke.

16- /l/ sesi: Lale, elma, çalgı, çıplak.

17- /m/ sesi: Maral, yumurta, maşa, mangal.

18- /n/ sesi: *Nisgil*, ana, kanmak, tanış-.

19- /o/ sesi: Od, dolma, otuz, olmaz.

20- /ö/ sesi: Ölmek, öpmek, *gön*, sönmek.

21- /p/ sesi: *paltar, polat, tapmaca, papak.*

22- /q/ sesi: *Qum, qurt, qeşeng, qar.*

23- /r/ sesi: Rahat, tarak, arpa, duru (hafif, açık).

24- /s/ sesi: Ses, tas, üst, yas.

25- /ş/ sesi: Şark, yaş, kişi, yavaş.

26- /t/ sesi: Ter, tufan, getir-, ata.

27- /u/ sesi: Usta, tutsak, mum, un.

28- /ü/ sesi: üzüm, gülmek, tütün, yüz (suret).

29- /v/ sesi: Varlık, tava, helva, deve.

30- /x/ sesi: *xayal, yoxlamak, taxıl, yox.*

31- /y/ sesi: Yağ, yumurta, kaya, ay.

32- /z/ sesi: Zor, yaz, *kağız* (kâğıt), ضربت "darbe".

33-/ع/ ve hemze sesi: Ta'lim, tiyatro, reis, maarif.

Bu 33 ses Azerbaycan Türkçesinde konuşmak için yeterlidir. Ancak Avrupa medeniyeti ve sanayisiyle yakından tanıştıktan sonra bu 33 sese bir ses daha eklendi: Kalın "kef" denilen ve Farsçada گوشش kelimesinin başında bulunan ses. Bu ses Farsçada vardır. Ama bu kalın kef sesini barındıran kelimeler Türk diline girdiğinde Farsçada okunduğu gibi okunmuyor. Bu kef sesi değişerek ince kef olarak söylenir. Farsçadaki کور kelimesi Türkçede "kör" veya bazı Fransızca-Türkçe

لغتلرینجه KiOR کیمی اوخونور، KOUR کیمی دگیل .لکن فرنگی لغتلرده کی " قالین کاف " لار، اوز اصل لرینده‌کی کیمی تلفظ ائدیلیرلر ،بونو گؤره چاره‌سیز ،تورکیمزه‌ده ۳۴ ـ نجی بیرسس آرتیریلدی :

۳۴ ـ K (قالین هجالاردا) سسی : کُارپات داغلاری ، ماکُارونی دئموکُراسی ، آکُادمی .

گؤردوگونوز کیمی بیز (ک)نین اوستونه بیر (همزه‌علامتی)آرتیرا ـ راق بوسسی الفبا میزدا گؤسترمک ایسته‌ییریک . اسکی‌دن بو سس (ق)ایله گؤستریلیردی و (قارپات) یازیلیردی .بیزخصوصی علامتلی(ک)نی ترجیح ائتمکده‌ییک .

البته ،اینجه‌دن اینجه‌یه آراشدیریلیرسا تورکیمیزده بو۳۴اساسلی سس دن سوای، "کاف غنه" وبعضی لهجه‌لرده (ک) و (گ)نین اینجه‌سسله‌بیتن کلمه‌لرین صونوندا ،آلمانجادا " ich " ه بنزه‌ین سسلرکیمی باشقا فونه‌م‌لرین ده اولدوغونو گؤرمک اولار .

۲ ـ دیللر و الفبالار

تاریخ بویونجا ،یازیدا ،ایکی آیری یول توتولموشدور :

۱ ـ فکرلری گؤسترن علامت لردن فایدالانما ۲۰ ـ سسلری تک تک ویاخود بیرنئچه‌سینی بیرلیکده اولاراق گؤسترن علامت لردن فایدالانما .

بیزیم بورادا بحثیمیز ایکینجی یول (یعنی سسلری تک تک ویاخود بیرنئچه‌سینی بیرآرادا گؤسترن مه‌تود) دور .دیلین متعدد فونه‌م‌لرینی گؤسترمک ایچون استفاده ائدیلن علامتلر سیسته‌مینه "الفبا" دئییرلر . یاباشقا بیر عبارتله : الفبا هدف دگیل،دیللرین سسلرینی تمثیل ائدن وسیله‌دیر .تورکی دیلی ایندییه قدر بیرچوخ الفبالاری تجربه ائله‌ییب دیر،بوتجربه‌لرین صون صفحه‌لرینده ،مین ایللیک عرب الفباسی تجربه‌سی یئرآلیر .زمانیمیزدا اکثریت‌له بودیلین مختلف لهجه‌لری، نشریات وعلمی تدقیقات دا دؤرد سیسته‌م یا الفبا ایله گؤستریلمکده‌دیر : ۱ ـ لاتین الفباسیندان آلینمیش سیسته‌م ۲۰ ـ سیریلیک ـ اسلاو الفباسیندان آلینمیش سیسته‌م‌لر ،۳ ـ بین‌الملل فونه‌تیک الفبا ،یعنی اکثر دیلچی‌لیک وقاموس یازماق ایشینده ایشله‌دیلن سیسته‌م .بوسیسته‌م عمومیتله لاتین الفباسی‌نا باغلیدیر ،۴ ـ بیزیم بورادا بحث موضوعو‌موز اولان عرب الفباسی سیسته‌می . .

۵

sözlüklerde “kour” gibi değil,“kior” gibi okunur. Ancak yabancı sözlüklerde ki “kalın kef”ler kendi ses özelliklerine göre söylenir. Bu yüzden Türkçemize otuz dördüncü bir ses daha eklendi:

34- Kalın /k/ sesi (kalın vokallerle): Karpat dağları, makaroni, demokrasi, akademi.

Görüldüğü gibi biz ک sesinin üzerine bir hemze işareti getirerek bu sesi alfabemizde göstermek istiyoruz. Eskiden bu ses ق ile gösterilirdi ve قاپات şeklinde yazılırdı. Biz özel işaretli ک sesini kullanmayı tercih etmekteyiz.

Elbette dikkatlice araştırılırsa Türkçemizde buluna 34 sesten başka kef- i gunne ve bazı lehçelerde ک ve گ harflerinin ince sesle biten kelimelerin sonunda, Almancada [ich] ifadesine benzer vokallerin de olduğunu görmekteyiz.

2- Diller ve Alfabeler

Tarih boyunca yazı da iki farklı yol izlenmiştir:

1- Düşünceleri gösteren işaretlerden yararlanmak. 2- Sesleri tek tek ya da birkaç tanesini birlikte gösteren işaretlerden yararlanmak.

Bizim burada tercihimiz ikinci (yani sesleri tek tek ya da birkaçını bir arada gösteren yöntem) yoldur. Dilin birçok fonemini göstermek için kullanılan işaret sistemine “alfabe” denir. Ya da başka bir ifadeyle: Alfabe hedef değil, dillerin seslerini gösteren bir araçtır. Türk dili şimdiye kadar birçok alfabe tecrübe etmiştir. Bunların sonunda bin yıllık bir Arap alfabesi tecrübesi yer alır. Bugün genellikle bu dilin çeşitli lehçeleri, basım-yayım ve bilimsel araştırmalarda dört sistem ya da alfabe ile gösterilmektedir: 1. Latin Alfabesinden alınmış sistem. 2. Kiril ve Slav alfabelerinden alınmış sistem. 3. Uluslararası fonetik alfabe, yani genelde dilcilik ve sözlük yazma işinde kullanılan sistem. Bu sistem genellikle Latin Alfabesine bağlıdır. 4. Bizim burada asıl konumuz olan Arap Alfabesi sistemi.

بیرنئچه دیل،بیرواحد سیستهمدن فایدالانماق ایسته دیک لرینده ، او الفبادا اوز خصوصیت لرینه گؤره ،بیر پارا دگیشیک لیک لروجوده گتیریرلر .مثلا"آلمانجا ،انگلیزجه ، فرانسیزجا وایتالیانجا وسایردیل لر ،گرچه اساس اولاراق لاتین الفباسینی قبول اقتمیش لرسه ده ،اونـدا لزوملو تغییراتی وئرمیشلر و سیستهمی اوز دیل احتیاجلارینا گـؤره تعدیل اقتمیشلر .نئجه کی،صایدیغیمیز دیللرده ،صیرا ایله ،(ش) سسـینی گؤسترمک ایچون،الفبادا بو سسه مقابل بیر علامت اولمادیغیندان،هر بیریسی اؤزونه ال ـ وئریشلی علامتلر انتخاب اقله میشلر .مثلا" همین سس، آلمانجادا SCH ، انگلیزجه و آلبانیجه ده SH ،فرانسیزجادا CH و ایتالیانجادا SC ایله ،مشخص اولور .بوندان علاوه (ش)سسینی مثـلا" اسلووه نجه ده (Š) وتورکجه وورومنجه ده (Ş) ایله ده گؤسترنلر اولدو غو کیمی،بوسسی باشقا یوللارلا دا ،گؤسترنلر واردر .مثلا (T)علامتینین اکثرا (ت)وبعضا ده (ش) اوخوندوغو انگلیزجه ده واردیر...دئمـک آلمانجا ،فرانسیزجا ،مجارجا ،ایتالیانجا ...لاتین الفباسینی اساس آلدـ یقلاری حالدا بیرپارا یئرلرده ، معین علامتلردن فایدالانماقدا ، بیـر بیرینـدن آیریلیرلار .عرب الفباسیدا بئله دیر .بوالفبادان استفاده اقدـ نلر ،اوز احتیاجلارینا گؤره اونو آزـ چوخ تعدیل اقله میشلر .بونـون ایچون اصل عرب الفباسیندا اولمایان علامتلر وجوده گلیبدیر .واکثرا یا مختلف دیللرده کی متن لر ،بو واحدالفبا ایله یازیلمالارینا باخما ـ یاراق بیرـ بیرینـدن بعضی یئرلرده آیریلرلار .

مثلا" سندی الفبا سیستهمینده (پ ،پ ،ث ،ث ،ب ، ڈ ،ج ،چ ، ڇ ، ڈ ، ډ ، ڊ ، ڑ ، ڳ ، ڱ ، ڳ ، ط) علامتلرینی ، اوردوجادا (:: ط)علامت لرینی بیرپارا حرفلرین اوزه رینده ، پشتوجادا (ډ ، ړ ، ږ ، ڼ ، څ ، ډ ، ټ) علامتلرینی گؤروروک کی، اساس عربجه الفباسیندا بونـلاردان اثر بئله بوخدور .

اوزافا گئتمه گه لزوم یوخ فارسجادا عرب الفباسیندان داها دوزـ گون فایدالانماق ایچون ، بوعلامتلری اونا آرتیرمیشلار : پ ، چ ، ژ ، گ . دئمک تورکی دیللرینه بوالفباسیسته می تطبیق اقدیلدیگینده بیر پارا علامتلرین ایجادی دا طبیعیدیر .وگینه طبیعیدیرکی، بوایجـادو ابداع یا تعدیللر آنجاق و آنجاق تورکی دیلی نین ایجابلارینـه گؤره

Birkaç dil, tek bir sistemden faydalanmak istediğinde, o alfabede kendi özelliklerine göre bazı değişikler meydana getirir. Örneğin Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi diller, gerçekte Latin alfabesini kabul etmiş olsalar bile onda gereken değişiklikleri yapmış ve sistemi kendi dil ihtiyaçlarına göre düzenlemişlerdir. Yani, saydığımız dillerde, sırasıyla /ş/ sesini göstermek için alfabede bu sese karşılık gelen bir işaret olmadığından, her biri için elverişli işaretler seçmişler. Örneğin bu ses Almancada [sch], İngilizce ve Albanicede [sh], Fransızcada [ch] ve İtalyancada "[sc]" ile gösterilir. Buna ek olarak /ş/ sesini Slovencede /Š/, Türkçe ve Rumcada /Ş/ ile de gösterenler olduğu gibi, bu sesi başka yollarla da gösterenler vardır. İngilizcede, /T/ harfinin genellikle /t/ bazen de /ş/ okunduğu görülür… Demek ki Almanca, Fransızca, Macarca ve İtalyanca gibi diller Latin alfabesini kullandıkları halde bazen belli harflerden yararlanmakta birbirlerinden ayrılırlar. Arap alfabesi de böyledir. Bu alfabeyi kullananlar, onu kendi ihtiyaçlarına göre az çok değiştirmişler. Bunun için Arap alfabesinin aslında olmayan harfler meydana gelmiştir. Çeşitli dillerde yazılmış metinler, bu alfabe ile yazıldıklarına bakılmaksızın bazı noktalarda birbirinden ayrılır.

Örnek olarak senedî alfabe sisteminde (ﺐ ﭖ ﺕ ﺙ ﭗ ﭺ ﺝ ﭻ ﮊ ﮋ ﮎ ﮒ ﮓ ﻁ) harflerini, Urducada (ﻁ: ::) işaretlerini bazı harflerin üzerinde, Peştucada (ټ ډ ړ ږ ښ ځ ګ) harflerini görürüz, Arap alfabesinin aslında bunlardan eser bile yoktur.

Uzakta değil, Arap alfabesinden daha iyi faydalanmak için bu işaretlemeleri Farsçada da uygulamışlar: ﭖ ﭺ ﮊ ﮒ. Demek ki Türk dillerine bu alfabe sistemi uygulandığında bazı yeni işaretlerin oluşturulması doğaldır. Doğal olarak bu değişimler sadece Türk dilinin özelliklerine göre

اولسون یعنی بوتعدیللر سندی، اردو،پشتو وحتی فارسجا نین (اوزخصو-
صیتلرینه اویاراق یاراتدیقلاری علامتلر منظومه‌سی نین)تابعی اولا-
بیلمه‌ز. مثلا" ۶ مصوتی اولان بیردیلی(فارسجانی) ۹ مصوتی اولان بیر
دیللە (تورکی دیلی‌ایله)،عینی سیستەمه نتیجه تابع توتماق ممکندیر؟
بونا گؤره فارسجادا منطقی صابیلان خصوصیتلر، تورکی ده الزاما
دوغرو اولماز، مثلا" " ث ، ح ، ص ، ض ، ط، ظ، ع ، ق " عربجه‌یه‌خا-
ص‌دیر و فارسجا کلمه‌لرده یوخدور" دئمیشلر دئیه بیزده لیست‌ده‌ن
آنجاق و چاره‌سیز اولاراق (ق)ی سیلمک له بو حرفلر تورکی‌ده ده‌یوخدور"
دئمک ائیله‌جه‌ده اوطاق و قاطیر غلط دیر،اوتاق و قاتیر دوغرودور "
کیمی نتیجه‌لر چیخارماق ، بیرطرفدن قایدالاری ساده‌له‌شدیرمک له‌برابر
اوبیریاندان دا حلی چتین مسئله‌لر تؤره‌ده‌بیلیر. عصرلرین تجربه‌سی
گؤسترمیشدیرکی " ح،خ،ص ، ط ، ق " کیمی صامتلی هجالاری تورک لر
اکثریا قالین مصوت‌لرله تلفظ ائدیرلر. بومشاهده‌دن بونتیجه‌نی‌چیخا-
رتمیشلار : هیچ اولماسا (ص ،ط ،ق) اصیل صامتلری‌نین بو خصوصیت-
لریندن فایدالاناق ، اصیل تورکی اولان کلمه‌لری قالین اوخوتدورماق
ایچون، مناسب و لازم یئرلرده بوحرفلرله یازماق فایدالی اولور.

سیندی : (بگوشه خزید، پنهان شد، ترسید، چسبید: یئمک اوره-
گیمه سیندی).

صیندی : (شکست) .

بو قرینه - (ص) ویا (س) ایله یازماق (سیندی)نین اینجه‌مصوتلی ،
(میندی وزنینده) و (صیندی)نین قالین مصوتلی اولدوغونو مشخص
ائدیر.بونونلا برابر،اگر تدقیقاتیمیز صونوندا ساده‌له‌شدیرمک قایغی
سی‌ایله (ط) و(ص) یئرینه (ت) و (س) یازیلماسینا اجازه‌وئریلمه‌سی
مصلحت‌گؤرولور سه‌ده ، آرتیق (ص‌وط)دان فایدالانمانین غلط اولدو -
غونا حکم وئرمک ، علمی آراشدیرمالارا یاراشمایان دقت‌سیزلیک اولار.

چیخاراجاغیمیز نتیجه‌بودور: الفبا بیر وسیله‌دیر،هردیلین ایحا-
بلارینا گؤره تعدیل ائدیلیر وبو تعدیلر آنجاق او دیله‌خاص‌در.

۳) پرنسیپ‌لر

(وارلیق)ین کئچن ایل کی ۱۰ - نجی صابی‌سیندا دا دئدیگیمزکیمی
(" پیشنهاد در باره‌ٔ خط و قواعد اولیه‌املای ترکی آذربایجانی"مقاله-
سینه باخ صحیفه ۱۰) دیلیمیزین املا قایدالارینی تثبیت‌ائتمک ایچون

olsun, yani bu değişikliklerin belgesi Urdu, Peştu, hatta Farsçanın (kendi özelliklerine göre oluşturdukları işaretler manzumesinin) bir parçası olamaz. Mesela 6 vokali olan bir dilin (Farsça), 9 vokali olan bir dil ile (Türkçe) aynı sisteme bağlanması nasıl mümkün olabilir? Buna göre Farsçada mantıklı sayılan durumlar Türkçede doğru olmaz. Örneğin, "ق ,ع ,ظ ,ط ,ض ,ص ,ح ,ث Arapçaya özgü harflerdir ve Farsça kelimelerde yoktur" dedikleri için biz de listemizden çaresizce ق harfini siliyoruz, çünkü bu sesler Türkçede de yoktur ve اوطاق ile اطاق kelimeleri yanlıştır: اتاق ve قیدoğrudur, gibi sonuçlar çıkarmak bir yandan kuralları sadeleştirirken diğer yandan da sorunlara yol açabilir. Asırlar boyu kazanılan tecrübeler sonucunda ق ,ط ,ص ,خ ,ح gibi sessiz harfleri Türkler genellikle kalın ünlülerle kullanır. Gözlemlerinde şu sonuca varmışlar: Hiç olmazsa "ق ,ط ,ص" ünsüzlerinin bu özelliklerinden faydalanalım, Türk kökenli kelimeleri kalın okumak için uygun ve gerekli olan bu harflerle yazmak yararlı olur.

Sindi: (یخچه یدیس رتشان هدیپ یزخ مگس Yemek yüreğime sindi)

Sındı: (تگسک)

Bu kelimeyi ص ve س ile yazmak "sindi"nin ince vokalli ve "sındı"nın ise kalın vokalli yazıldığını gösterir. Bununla birlikte, eğer araştırmamızın sonunda sadeleştirme kaygısı ile ط ve ص yerine ت ve س kullanılması uygun görülürse ص ve ط seslerini kullanmanın yanlış kabul edilmesi, bilimsel araştırmalara yakışmayan bir dikkatsizlik olur.

Çıkaracağımız sonuç şudur: Alfabe bir araçtır. Alfabe, her dilin özelliklerine uygun olarak düzenlenir ve bu düzenlemeler sadece o dile özgüdür.

3- Prensipler

Varlık dergisinin geçen seneki 10. sayısında da dediğimiz gibi (آذربیجان ایچون ایلک تورکی یازی قاعده لری حاقدا بیر تکلیف adlı makaleye bakınız, sayfa 10) dilimizin yazım kurallarını belirlemek için

آشاغیداکی اساس پرنسیپ‌لره دقت ائتمه‌لی ییک :

۱ ـ آسانلیق و ساده لیک ،

۲ ـ تاریخی تداوم وکئچمیشین تجربه‌لرینـدن فایدالانماق .

۳ ـ منطق له مسئله‌لره یاناشماق وعلمی تدقیقات و آراشدیرما ـ لاردان فایدالانماق . یعنی : ساده‌لیک ، تاریخی‌لیک ، علمی لیـــک، منطقی‌لیک بیزیم دایاندیغیمیز اساسلار اولدوغو ایچون هربیرقایدا ـ نین " اسباب موجبه " سی حقینده سئوال صوروشماق وهربیر منع‌ین علتی نی یوخاریدا ذکر ائدیلن پرنسیپ‌لر داخلینده آختارماق لازمدیر .

ساده‌لیک وآسانلیق دان مقصد، خلقیمیزه دیلیمیزده چتینلیک چکمه دن یازیب ـ اوخوماغی صاغلاماقدیر. موجود چتینلیک لری مطالعـــه ائتمک و اونلارین چاره‌سینه چالیشماق و بویولدا آختاریشلار آپارماق چوخ اهمیتلی‌دیر .تاریخی‌لیکدن مقصد ،املا قایدالارینی تجربه‌لردن فایدا لانا راق تنظیم ائتمک دیر .کئچمیش له کؤرپولری ییخماق دوغرو بیرایش دگیل یوخسا یازیب اوخوماق بوگونکی یازیلارا محدود و منحصر قالار و دونن کی کتابلاریمیزی تازه‌دن یازماق لازم اولار .بوبیر آجی حقیقت دیر : ایندی بیز منع‌لر ویاساقلار اوزوندن ذاتا" یوخسول قالمیشـــیق ، کئچمیشین ارثیه‌لرینـدن ده اؤز ـ اؤزوموزو (املا قایدالاریمیـــــزدا بدعت وتجددده افراطا قاچماقلا) محروم ائده‌رسک داها چوخ یوخسوللاـ شمیش اولوروق .

علمی‌ومنطقی‌لیکدن مقصد، تورکولوژی ساحه‌سینده الده ائدیلـــــن آختاریشلارین نتیجه‌لرینـدن بو بابدا فایدالانماق دیر .مثلا"شمال آذرـ بایجان دا دیل واملا حقینده قیمتلی تدقیقات وار دیر .اونلارین یـازی سیسته می میزه انطباق ائده‌نلرینـدن حتما استفاده ائتمه‌لی‌ییک .منطقی لیک ده بونو حکم ائتمک ده‌دوروصحیح انطباق ائتمک ده بیزه آنجـاق منطق کؤمک لیک ائله‌ر .

یوخاریدا ، آدی کئچن املا قایدالاری تکلیفی‌نین (پیشنهادی‌نیـن) نشریندن (بهمن ۱۳۵۸) بوگونه قدر ،مکتوبلار ،مصلحت لر وآختاریشلاردان الده ائدیلن ماته‌ریاللارا گؤره ، تکلیفیمیزی تازه‌دن گؤزدن کئچیرمک ممکن اولدو ،قایدالار تدقیق ائدیلدی ، داها گئنیش بیراولچوده‌کئچمش ده و گونوموزده یازی اسلوبلاری مطالعه ومقایسه ائدیلدی،عمومیت له

aşağıdaki prensiplere dikkat etmeliyiz:

1- Kolaylık ve sadelik.

2- Tarihi seyir ve geçmiş tecrübelerden faydalanmak.

3- Mantıklı meselelere değinmek ve bilimsel araştırmalardan faydalanmak. Yani, sadelik, tarihsellik, bilimsellik bizim dayandığımız esaslar olduğu için her bir kuralın "gerekçesi" hakkında soru sormak ve her bir anlamın sebebini yukarıda zikredilen prensipler dâhilinde açıklamak gerekir.

Sadelik ve kolaylıktan maksat, halkımızın dilimizde zorlanmadan yazıp okumasını sağlamaktır. Mevcut sorunları göz önünde bulundurmak ve bu sorunların çözümü için çalışmak ve çareler aramak oldukça önemlidir. Tarihsellikten maksat yazım kurallarını kazanılmış tecrübelerden yararlanarak düzenlemektir. Geçmişle köprüleri yıkmak doğru bir iş değildir. Aksi halde yazıp okumak bugünkü eserlerle sınırlı kalır ve dünkü kitaplarımızı yeniden yazmak zorunda kalırdık. Bu acı bir gerçektir: Şu anda biz, anlamlar ve yasaklar yüzünden yoksul kalmışız. Geçmişin mirasından da kendimizi (yazım kurallarımızda yaptığımız yeniliklerde aşırıya gidilmesiyle) mahrum bırakırsak daha da çok yoksullaşırız.

Bilimsellik ve mantıksallıktan maksat, Türkoloji sahasında elde edilen bilgilerden bunun için yararlanmaktır. Örneğin Kuzey Azerbaycan'da dil ve yazım hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Onların yazı sistemimize uyan çalışmalarından kesinlikle yararlanmalıyız. Mantıksallık da buna hükmetmektedir ve tamamen uymakta bize sadece mantık yardımcı olur.

Yukarıda adı geçen yazım kuralları teklifinin yayımlanmasından (Behman 1358) bugüne kadar mektuplar, çalışma ve araştırmalardan elde edilen materyallere göre, teklifimizi yeniden gözden geçirmek mümkün oldu. Kurallar incelendi, daha ayrıntılı bir şekilde geçmiş ve günümüzde yazı üslupları değerlendirilip karşılaştırıldı. Özellikle

یوخاریدا ذکر اولونان پرنسیب‌لر بیر حرکت نقطه‌سی واؤلچو اولارا ق دوغرو و مناسب گؤرولدو. بونا نظرا "املا قایدالارینی همین پرنسیبلرْ دایانا راق ،لزوملو اصلاح وتغییرلرله ،اوچونجو تکلیف اولاراق تقدیم ائدیریک .مناقشه‌لی نقطه‌لری بیرآز ایضاح لا برابروقطعی‌له شمیش قایدا لاری ایسه خلاصه اولاراق آشاغیدا اوخویاجاقسینیز .

۳) بیرنئچه نکته

قایدالاری ذکر ائتمکدن قاباق بیرنئچه نکته‌نی ـ مقدمه اولاراق ـ یاد اگتیرمک لازیمدیر :

الف ـ دیلیمیزده ۹ مصوّت و ۲۵ صامت سس موجوددور .

مصوت‌لر ،بویازی‌نین بیرینجی قسمتینده ده یازیلدیغی کیمی بونلاردر : (آ) سسی (آتا)، فتحه (گل "بیا")، کسره (وئر ـ"بده")، (ی)سسی (سیز)، ی ـ سسی (قیز)، و سسی (اوراق)، ؤ ـ سسی(گؤز)، و سسی (اوزوم ـ " انگور") . صیرا ایله (صاغدان صولا)

A، E، É، İ، I، O، Ö، U، Ü ،

صامت‌لرایسه ، گینه بویازی‌نین بیرینجی قسمتینده ده‌گؤسترپلدیگی کیمی بونلاردر :

ب (B)، پ (P)، ج (C)، چ (Ç)، د (D)، و (V)،ز ـ ذ ـ ض ـ ظ(Z)
ت ـ ط (T)،ی (Y)، اینجه کْ (اکین Ki)، گ (گلین G)،ل (L)
م (M)، ن (N)، س ـ ث ـ ص (S)، ع ـ همزه (ء)، ف (F) ،
ق (Q)، ر (R)، ش (Ş)، خ (X)، غ (Ğ)، قالین ک (Ka) ،
ح ـ هـ (H) ، ژ (J) .

(یوخاریدا آدی گئچن اینجه کاف و قالین کاف دییه‌تانیتیلان سس‌لرین ماهیتینی بویازی‌نین بیرینجی قسمتینده ایضاح ائله‌میشیک).

ب ـ دیلیمیزین اساس خصوصیتلری :

۱ ـ مورفم‌لرین (شکیلچیلرین)همیشه کؤک لردن صونرا گلمه‌سی، یعنی دیلیمیزده " پسوندلر"اساس دیر ، پیشوند یوخدور ،اولانلاردا یاد دیللردن گلمه دیرلر :

اوچالیش + قان + لار + دان + دیر .
گؤر + مه + مز + لیک + دن + گلدی .
بیزی تانیش + دیر + میش ـ دی + لار .

yukarıda açıklanan prensipler bir hareket noktası ve ölçü olarak doğru ve uygun görüldü. Buna nazaran yazım kurallarını bu prensiplere dayanarak, gereken düzenleme ve değişikliklerle üçüncü bir teklif olarak sunuyoruz. Tartışmalı noktaları biraz açıklığa kavuşturmakla birlikte belirlenmiş kuralları kısa olarak aşağıda okuyacaksınız.

3- Birkaç Nokta:

Kurallara geçmeden önce bir noktayı giriş olarak hatırlamak gerekir:

a. Dilimizde 9 ünlü, 25 ünsüz vardır.

Ünlüler bu yazının birinci bölümünde de yazıldığı gibi şöyledir: /a/ sesi "ata", /e/ sesi "gel-", /é/ sesi "vér-", /i/ sesi "siz", /ı/ sesi "kız", /o/ sesi "orak", /ö/ sesi "göz", /ü/ sesi "üzüm". Sırasıyla (sağdan sola doğru): /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Ünsüzler, yine bu yazının birinci bölümünde gösterildiği gibi şunlardır: /b/, /p/, /c/, /ç/, /d/, /v/, /z/, /t/, /y/, ince /k/ (ekin "ki"), /g/ (gelin), /l/, /m/, /n/, /s/, hemze (ء), /f/, /q/, /r/, /ş/, /x/, /g/, kalın /k/ (ka), /h/, /j/.

(yukarıda bahsedilen ve kalın /k/ ile /ince /k/ olarak tanıtılan sesler ile ilgili bilgiler bu yazının birinci bölümünde açıklanmıştır.)

b. Dilimizin asıl özellikleri:

1- Morfemlerin (biçimbirim) tamamı köklerin sonuna eklenir, yani sonekler kullanılır. Dilimizde önek yoktur, olanlar da başka dillerden gelmiştir:

O, çalış – kan + lar + dan i – dir.

Gör – me – mez + lik + ten geldi.

Bizi tanış – tır – mış + lar i – di.

گؤک لرین (ریشه لرین) ثابت قالماسی دیلیمیزین بؤیوک بیر مشخصه سیدیر

۲ ـ سس آهنگی (اویماسی) ویا خود آهنگ قانونو ،بونو آشاغیدا ایضاح اتدهجگیک .

۳ ـ نحوی خصوصیتلردن (سن تاقسا عاید خصوصیتلردن) بیز بورادا بحث ائتمه یه جگیک .

ج ـ مصوت لر (تلفظ خصوصیتلرینه گؤره ،دیلین وسس یولونون آلد ـ یغی وضعینه گؤره) اوچ نظردن بؤلونورلر :

۱ ـ تلفظ خصوصیتینه و دیلین وضعیتینه گؤره ۹ مصوت قالین و اینجه دیه ایکی یه بؤلونورلر :

قالین لار : A، I ، O ، U ،

اینجه لر : Ə ، Ö ، Ü ، E ، É ، İ ،

۲ ـ مصوت لر آلت چنه نین وضعیتینه گؤره ده ایکی قسمه آیریلیر :

آچیق / گئنیس مصوت لر : A ، E ، O ، Ö ،

قاپالی / دار مصوت لر : I ، İ ، U ، Ü ،

ایلک دؤرد مصوت تلفظ ائدیلرکن آلت چنه (انگ) آشاغی انه ر ،قاپالیلاردا ایسه آشاغی انمه ز ،سس یولو دار یا خود نسبی اولاراق قاپالی قالار.

قید : کسره (Ə) نین وضعیتی باشقادر : بو مصوت حقینده دیلچی دمیرچی زاده نین " معاصر آذربایجان دیلی " آدلی اثرینین "فونه تیقا" بابیندان بیر نئچه سطر گتیریریک :

(همین کتاب ـ صحیفه ۵۰ ـ "معارف "نشریاتی،باکی ۱۹۷۲)

" Ə ، اؤن صیرا ،دیل اورتاسی / اینجه / یاریم قاپالی/دوداقلانما یان بیر صائت دیر .آذربایجان دیلینده Ə صائتی E صائتیندن قاپالی، İ صائتیندن ایسه آچیقدیر ...آذربایجان ادبی دیلینده É صائتی محدود مقامدا ، همده ان ایشله نیلن صائتلردندیر .اصیل آذربایجان سؤزلرینده Ə صائتی آنجاق بیرینجی هجادا / ائل،ائو ،سئل،یئل، گئت ، یئددی ، بئش / آلینما سؤزلرده ایسه دیگرهجالاردادا اولابیلیر"

بوگون دیلیمیزده ، ایکینجی هجادا ، بخصوص (Y) سسیندن اول گلن کسره سسلرینه ده راستلانیریق ، مثال : قوزه‌ی ، گونه‌ی ، اؤگه‌ی، گیله‌ی لیک .

ج ۳ ـ دوداقلارین وضعیتینه گؤره ده مصوت لر ایکی یه بؤلونور :

Köklerin sabit kalması dilimizin önemli bir karakteristik özelliğidir.

2- Ünlü uyumu ya da uyum kuralı, bunu aşağıda açıklayacağız.

3- Sentaks özelliklerinden burada bahsetmeyeceğiz.

c. Sesler üçe ayrılır (telaffuz özelliklerine göre, dilin ve ses yolunun durumuna göre):

1- Telaffuz özellikleri ve dilin durumuna göre 9 ünlü ses, kalın ve ince olarak ikiye ayrılır:

Kalın ünlüler: /a/, /ı/, /o/, /u/

İnce ünlüler: /e/, /é/, /i/, /ö/, /ü/

2- Ünlüler alt çenenin durumuna göre de ikiye ayrılır:

Açık-geniş ünlüler: /a/, /e/, /o/, /ö/

Kapalı-dar ünlüler: /ı/, /i/, /u/, /ü/

İlk dört ünlü telaffuz edilirken alt çene aşağıya iner, kapalılarda ise inmez. Ses yolu dar ya da kısmen kapalı kalır.

Not: /é/ sesinin durumu farklıdır. Bu ünlü hakkında dilci Demircizade'nin "Çağdaş Azerbaycan Dili" adlı eserinin "fonetik" bölümünden bir satır alıyoruz:

(Aynı Kitap-ss. 50-Maarif Neşriyatı, Bakü 1972)

/é/, ön sıra, dil ortası, ince, yarım kapalı, dudaksıl olmayan bir seslidir. Azerbaycan Türkçesinde /é/ sesi, /e/ sesinden kapalı, /i/ sesinden ise açıktır. Azerbaycan edebi dilinde /é/ sesi en çok kullanılan ünlülerden biridir. Azerbaycan Türkçesinde /é/ sesi sadece birinci hecede (él, év, yél, sél, gét-, yédi, béş), alıntı kelimelerde ise diğer hecelerde de kullanılabilir.

Bugün dilimizde ikinci hecede de, özellikle /y/ sesinden önce /é/ sesiyle karşılaşırız. Örneğin: *kuzéy, günéy, ögéy* (üvey), *giléylik* (şikâyetçi ol-, hoşnutsuzluk).

3- Dudakların durumuna göre ünlüler ikiye ayrılır:

دوز (دوداقلانمایان) : ، I ، İ ، E ، Ə ، A ،

یووارلاق ـ گیرده (دوداقلانان): ، Ü ، U ، Ö ، O ،

ایلک دؤردونو سؤیلرکن دوداقلار دوز قالیر، ایکینجی غروپ سسلرین تلفظونده دوداقلار گیرده‌له‌شه‌رک اؤنه طرف اوزانیر .

د ـ آهنگ قانونو :

۱ ـ (بیرینجی قانون): کلمه‌لرده قالین مصوتلردن صونرا قالین اینجه مصوتلردن صونرا دا اینجه مصوت‌لر گله‌ر .

قید ۱ ـ آلینما سؤزلر بوقانونا اویمازلار (تابع اولمازلار).

قید ۲ ـ شکیلچیلرده عمومیت‌له‌کلمه‌لرین صون هجالارینا اویارلار.

۲ ـ (ایکینجی قانون) : مصوت‌لرین دوزلوک ـ گیرده‌لیک (دوـ داقلانمایان ـ دوداقلانان)، دارلیق ـ گئنیشلیک (قاپالی ـ آچیق) نظریندن بیرـ بیرلرینه اویماسی‌دیر.

قید ۱ ـ اصیل تورکی سؤزلرینده دوداقلاسمایان مصوت‌لردن صونرا دوداقلانان مصوت‌لر گلمه‌ز. (دقت : استثنالار آزدا اولسا واردیر : آرمود/ امرود ... آذربایجان تورکیسینده ، تورکیه تورکچه‌سینه نسبت له بو قایدا داها چوخ جاری‌دیر، نئجه‌کی بورادا آووج یئرینه اووج قابوق یئرینه قابیق وسایره سؤیلندیگی کیمی).

قید ۲ ـ دوداقلانان (گیرده ـ یووارلاق) مصوت‌لر یعنی(Ö ، O ، Ü ، U) دن صونرا İ ، I ویا Ö ، O گلمه‌ز. یعنی Ü ، U ، Ö ، O ، دن صونرا آنجاق É ، E ، A و Ü ، U گله‌ر .

نتیجه‌بودورکی: اصیل سؤزلرده Ö ، O مصوتلری آنجاق ایلک هجالاردا تاپیلیر .

ح ـ خ ـ ص ـ ض ـ ط ـ ظ ـ ع ـ غ ـ ق ـ حرف‌لری اسکیدن بری تورکی متن لرده قالین صامت‌لر کیمی ایشله‌دیلمیشدیر .دیلیمیزده عینی سسی وئره‌ن ایکیزلردن (ص ـ س / ط ـ ت کیمی)،قالین هجالاری گؤسترمک ایچون (ص) و (ط) دن، اینجه‌لری گؤسترمک ایچون (س)و (ت)دن فایدالانیرلار .لکن (ص) و (ط) یئرینه بو حاللاردا (س) و(ت) یازـ یلماسی دا جایزدیر .

کئچمیشده (ص) و (ط) دان ایستر آذربایجان وایستر باشقا یئرلرده داها چوخ استفاده اولونوردی . بومسئله‌ده ان مناسب حکم هر ایکی

Düz (damaksıl): /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/.

Yuvarlak (dudaksıl): /o/, /ö/, /u/, /ü/.

İlk dört sesi söylerken dudaklar düz haldedir, ikinci gruptaki seslerin söylenmesi sırasında ise dudaklar yuvarlaşarak öne doğru uzanır.

d- Ses uyumu:

1- (İlk kural): Kelimelerde kalın ünlülerden sonra kalın, ince ünlülerden sonra ise ince ünlüler gelir.

Not1. Alıntı kelimeler bu kurala uymaz.

Not2. Sonekler de genellikle kelimelerin son hecelerine uyar.

2- (İkinci kural): Ünlülerin düzlük-yuvarlaklık (damaksıl – dudaksıl), darlık-genişlik (kapalı – açık) açısından birbirine uymasıdır.

Not1. Türkçe kökenli kelimelerde damak ünlülerinden sonra dudak ünlüleri gelmez. (Dikkat: İstisnalar az da olsa vardır: Armut vs. Bu kurala Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesine oranla daha çok uyulur. Burada "avuç" yerine "*ovuç*", "kabuk" yerine "*kabık*" denildiği işitilmiştir.)

Not2. Dudaksıl (yuvarlak) ünlüler, yani /u/, /ü/, /o/, /ö/ seslerinden sonra /ı/, /i/ veya /o/, /ö/ gelmez. Bu seslerden sonra sadece /u/, /ü/ ve /a/, /e/, /é/ sesleri gelir.

Sonuç olarak: Türkçe kelimelerde /o/, /ö/ ünlüleri sadece ilk hecelerde bulunur.

ح - خ - ص - ض - ط - ظ - ع - غ - ق harfleri eskiden beri Türkçe metinlerde kalın ünsüz olarak kullanılmıştır. Dilimizde aynı sesi veren ikizlerden (ص - س, ط - ت gibi) kalın heceleri göstermek için ص ve ط harflerinden, inceleri göstermek için س ve ت harflerinden faydalanılır. Ancak bu durumlarda ص ve ط yerine س ve ت harfleri de yazılabilir.

Eskiden ص ve ط harfleri Azerbaycan ve diğer ülkelerde daha çok tercih edilirdi. Bu meselede en uygun karar her iki

استعمال صورتینی مجاز صایما قدر، یعنی هم (صایماق)وهمده (صایماق)، ایکیسی ده، صحیح دیر .

املا قایدالاری

آشاغیدا اوخویاجاغینیز قایدالارین بیرقسمی قطعی‌له‌شمیش قرارلاردیر .بیرپاراسی دا ایندیه‌قدرقطعی له‌شمه‌میش ومباحثه‌لی موضوعلارا عاید دیر .بوباره‌ده‌یازی دا ثابت‌بیرسیسته‌مه گئدیلمه‌سی ایچون اؤزفیکریمیز جه مناسب‌اولان توصیه‌لری یازمیشیق .

هرقایدانین صونوندا :(ع.ا.) شمال آذربایجان علملرآکادمیسی نظامی دینا ادبیات ودیل اینستیتوتوتون املاء حقینده تاپشیریقلارینا اشاره‌در. (دوکتور جاوید)،دوکتور س. جاویدین "آذربایجان دیلی ـ دؤرد قسمتده" کتابینا ،و(دوکتور زهتاب) بوعالیمیم دیلیمیزحقیندهٔ کتابینا (ایران تورکجه‌سی‌نین صرفی) کتابینا اشاره‌دیر .باشقا منبع لرایسه یئری گلدیکده آچیقلانمیشدیر .

الف ـ مصوتلر

۱ ـ A سسی : باشدا (آ) اورتا وصوندا (ا)ایله‌یازیلیرمثال آتا ، آنا ، بالتا ...

۲ ـ فتحه (E) سسی : باشدا (ا)، اورتاوصوندا (ه)ایله‌یازیلیر.

قید ۱ ـ ایکی فتحه بیر ـ بیرینی تعقیب‌ائدرسه عمومیتله‌بیرینجی فتحه یازیلمایز . مثال : دده ، دره ، تپه ، ننه .

لکن بورا دا مهم استثنالار واردر :

اولا" ـ ایکی فتحه بیر ـ بیری‌نین آردینجا گلدیک‌لرینده ،ایکینجی‌فتحه نی داشییان هجا آچیق هجا اولوب و (۲ و ۷) سسلری‌ایله باشلاییرسا هرایکی فتحه یازیلمالیدیر :ده‌وه (شتر)، شه‌وه ،ده‌یه . بوصورتده یانلیش اوخونماق احتمالی آزالیر .ایکینجی فتحه‌نی داشییان هجا ،قاپالی‌ایسه بورادا دا ایکی حال باش‌گؤسته‌ریر .بیرینجی حال :قاپالی هجانین صون حرفی آردینجا گلن باشقا بیرحرفه یاپیشمازسا ،فتحه‌نین (ه) ایله گؤستریلمه‌سینه لزوم یوخدور ،مثلا" گؤزل یازیلیر (گؤزه‌ل) یازماغا لزوم یوخدور .ایکینجی حال :قاپالی هجانین صون حرفی‌اوندان صونرا گلن بیر حرفه‌یاپیشدیریلیب یازیلیرسا ،اوخوناقلی اولماسی ایچون فتحه (ه) ایله یازیلیر .مثال :گؤزه‌لدیر .بئله‌جه یا (گؤزل دیر)

şeklini de uygun görmektir. Yani hem صیطیماق hem de سیطیماقyazım şekli doğrudur.

Yazım Kuralları

Aşağıda okuyacağınız kuralların bir kısmı kesinleşmiş kararlardır. Bazıları da şimdiye kadar kesinleşmemiş ve tartışmalı konulardır. Bu bakımdan yazıda sabit bir sisteme gidilmesi için bize göre uygun olan önerileri yazdık.

Her kuralın sonunda (ع. ا) Kuzey Azerbaycan İlimler Akademisi Çağdaş (Nizami) Dünya Edebiyatı ve Dili Enstitüsü'nün yazım hakkındaki tavsiyelerine atıfta bulunulur. (Dr. Cavit) Dr. S. Cavit'in "Azerbaycan Dili Dört Gısmette" adlı kitabına ve (Dr. Zehtâb) bu araştırmacının dilimiz ile ilgi yazdığı kitabına (İran Türkçesinin Sarfi) işaret edilir. Diğer kaynaklar ise yeri geldikçe açıklanacaktır.

A- Ünlüler

1. /a/ Sesi: Başta آ, ortada ve sonda ا ile yazılır: بوبالت ا آن آپ ا

2. /e/ Sesi: Başta ا, ortada ve sonda ه ile yazılır.

Not1. İki /e/ sesi ard arda gelirse ilk ses yazılmaz: ننه تپه ,بره ,بده

Ancak burada önemli istisnalar vardır:

Öncelikle iki /e/ sesi ard arda geldiğinde, ikinci /e/ sesinin bulunduğu hece olup و ve ی sesleriyle başlarsa her iki /e/ sesi de yazılmalıdır: شه وه ,ده وه , یه یه. Bu şekilde yanlış okuma ihtimali de azalır. İkinci /e/'nin bulunduğu hece kapalı ise burada iki yol ortaya çıkar. Birinci yol: Kapalı hecenin son harfi ardından gelen başka bir harf bağlanmazsa, /e/'nin gösterilmesine gerek yoktur: گئوزل yazılır. (گئوزه ل şeklinde yazılmasına gerek yoktur). İkinci yol: Kapalı hecenin son harfi, ondan sonra gelen bir harfe bağlanarak yazılırsa, okunaklı olması için /e/ ile yazılır: گئوزلهیر Böylece ya گئوزلیر

یازمالی‌یینق یادا (گؤزه‌لدیر) .لکن (گؤزلدیر) یازیب فتحه‌نی ایکینجی هجادا حذف ائله‌مک چتینلیک تؤره‌ده بیلر .زیرا بوملاحظه‌لره‌توجه‌اولما- زسا gözledir سؤزونو ده همین (گؤزلدیر) صورتینده یازماقلا قاریشیقلیق چیخا بیلیر .به ایکی سؤزون دوزگون صورت‌لری بئله‌در : گؤزه‌لدیر، گؤزله‌دیر . ثانیا" - ساده‌لیک وآسانلیق (اوخوجویاآسان و دوزگون اوخوماسینی تامین ائتمک) پرنسیبی ایجابینا گؤره یئنی اصطلاح ،خارجی کلمه ویاهر هانکی اشتباها موجب اولا بیلن هرحال ومو- ردده فتحه‌لری یازماق داها اویغون دوز .بوخاریدا یازیلی قایدالاری گؤره (سرندیب) یوخ (سرن دیب)یاخود (سره‌ندیب) یازیلمالیدور . هابئله دمت (دسته‌گول) ، آشنا اولمایانلارین دا دوزگون اوخویابیلمه ری ایچون ،احتیاطا" (دمه‌ت) یازیلسا بئله عیب ائله‌مز .

- جمع شکیلچیسی (لر) عمومیت‌له فتحه‌سیز یازیلیر : اؤلر، یئمیشلر کیمی .

۳ - یئری گلمیش‌کن ،بیرآز موضوعوموزدان آیریلاراق مهم‌بیرنکته- یه اشارت ائده‌ک : آیری - آیری و یاپیشیق یازماق مسئله‌سینه بیرآز فیکیر وئرمک لازمدیر .بیلدیگینیز وجهیله عرب الفباسیندا حرفلرایکی جوردور :صولدان یاپیشا بیلن لر و یاپیشمایانلار (حروف منفصله و حروف متصله) ، یاپیشمایانلار (ا - د - ذ - ر - ز - ژ - و) بایندا بیر چتینلیک یوخدور .لکن یاپیشابیلن لری آیری - آیری ویاپیشیق حالدا دا یازماق اولار . بیر سؤزده‌کی،بوتون بئله‌حرفلری ، یاپیشیق یازما- نین لهینده دلیللرواردر : مثلا" سؤزلر بوصورت‌ده هم‌مختصراولوروهم ده کلمه‌نین وحدت و هویتی آچیق و آیدین گؤسته‌ریلیر .بونا مقابل، آیری - آیری یازماق کلمه‌لرین دوزگون اوخونماسینا کؤمک لیک ائدر .

تورک دیللی قوملارین الفبالاری نین لاتین له‌شمکدن قاباق کی یا- زیلارینا مراجعه ائدیلیرسه بوباره‌ده وضعیتین ومعیارلارین عربجه و فارسجا املاسیندان چوخ فرقلی اولدوغو آنلاشیلیر .قدیم‌لر ،تورکی متن لرین یازیلیشیندا ، بیزیم طرفلرده ،مصوت‌لری گؤسته‌ریرکن حروف علّه (ا - و - ی) دن چوخ حرکات (فتحه - کسره - ضمه) دن استفاده ائدیلدیگی کیمی، آیری - آیری یازماق دان آرتیق ممکن اولدوغوقدر یاپیشیق شکیللری ایشله‌تمه‌گه مئیل و ایسته‌ک وارمیش .اوزون تجربه-

ya da گۆزەلیەر şeklinde yazmalıyız. Ancak گۆزلیەر şeklinde yazıp, ikinci hecedeki /e/ sesini çıkarmak zor olabilir. Zira bu görüşlere dikkat edilmezse "gözledir" kelimesi de گۆزلیەر şeklinde yazılarak karışıklığa sebep olabilir. Bu iki kelimenin doğru yazımı şöyledir: گۆزلەیەر گۆزلیەر İkincisi, sadelik ve anlaşılırlık (okurun doğru ve kolay okuyabilmesini sağlamak) prensibinin gerektirdiği şekilde yeni terim, alıntı kelime ya da herhangi yanlışa-şüpheye neden olabilecek her hal ve durumda /e/ sesini yazmak daha uygun olur. Yukarıda yazılı olan kurallara göre سرنیب değil, سرن یب ya da سرەنیب şeklinde yazılmalıdır. Bir de دەت (demet, deste) kelimesinin de doğru okunabilmesi için دەمەت şeklinde yazılması yanlış olmaz.

Çokluk eki [+ler], /e/'siz yazılır: ائلر, ردلیشیم gibi.

3. Yeri gelmişken konumuzdan biraz uzaklaşarak önemli bir noktaya işaret edelim: Ayrı ve bitişik yazmak meselesine biraz değinmek gerekir. Bildiğiniz gibi Arap alfabesinde harfler iki türdür: Soldan eklenebilenler ve eklenemeyenler (harf-i munfasıl ve harf-i muttasıl), ayrı yazılan harfler (ا - د - ذ - ر - ز - ژ - و) için bir zorluk yoktur. Ancak bitişik yazılanlar ayrı ayrı da yazılabilir. Bir kelimede bulunan tüm bu harfleri bitişik yazmak için sebepler vardır: Örneğin kelimeler bu şekilde (yazıldığında) hem kısa olur, hem de kelime açık ve anlaşılır görünür. Buna karşın ayrı yazmak kelimelerin doğru okunmasında yardımcı olur.

Türk dilli toplulukların Latin alfabesine geçmeden önceki yazılarına bakılırsa, bu yöndeki durumun ve kriterlerin Arapça ve Farsçanın yazımından çok farklı olduğu anlaşılır. Eskiler, Türkçe metinlerin yazılışında, bizim bulunduğumuz coğrafyada ünlüleri gösterirken illetli harflerden (ا, و, ی) çok harekelerden (üstün, esre, zamme) yararlanmış ve ayrı yazılanlardan ziyade artık mümkün olduğu kadar bitişik yazılanları kullanmışlar. Uzun tecrübe

لردن صونرا بو اسلوبون اشتباه و چتینلیک لر تؤره تدیگی ایچون،ترک ائدیلدیگینی گؤروروک عربجه و فارسجادان چوخ فرقلی اولان معیارلا و منطق له ،تورکی ده **آیری ـ آیری یازیلمیش اسلوبو داها مناسب گؤرو-لور** ،بیر دفعه ،تورکی سؤزلر، اکثریا ،چوخ حایدا شکیلچی‌لرین(پسوند لرین)، کؤکون (ریشه نین) صونونا آرتیریلماسی ایله وجوده گلیرلر.

بونلارین هامیسینی یا پیشیق یازساق و آنجاق حروف منفصله لرله جزء لری بیر- بیریندن آییرساق ،اولدوقجا عجایب ومعمالی شکیل لر چیخار ،وبونلاری اوخوماق چوخ چتین اولار. بونا گؤره بیز تک بیر سؤزون یازیلیشیندا بئله ، حروف منفصله دن باشقا بیر نئچه پیشرده حرفلر آیری ـ آیری یازماق طرفداری ییق . آیری ـ آیری یازماق بئله جه بیر چوخ حاللاردا اوخوجویا متن لری دوزگون اوخوموماقدا یاردیم (کؤمک لیک)ائدر .فتحه وکسره بابیندا بوموضوع دا ،بیرمقدارداها معلومات وئریلمیشدیر.

بیرنقطه دقته شایان در ؛ فتحه نی گؤسته رن (ه)نین ،هابئله کسره عوضینه یازیلان (ۀ) نین اوندان صونرا گلن حرفلره یاپیشماسی‌مطلقا یانلیش در ،مثلا" (ددهلر)ی (ددهلر) شکلینده یازماق البته غلطدیر.

۴ ـ کسره (ـِ) سسی : کسره عمومیت له (ی) و(ه) حرف لری‌نین اوزه رینه همزه قویولاراق (ئ)و (ۀ) ایله یازیلیر.

ـ کلمه نین باشیندا کی کسره (اِ)ایله گؤسته ریلیر: اِل ، اِفتمک ... کیمی .

ـ کلمه ما منتله باشلاییب و ایلک هجاسی آچیق هجاسا :

الف ـ بو آچیق هجادان صونرا گلن هجانین باش حرفی (ی و ۷)اولما ـ ماق شرطیله ، بوحالدا کسره (ئ)ایله یازیلیر :دئمک ،یئمک ...کیمی

ب ـ بو آچیق هجادان صونرا گلن هجانین باش سسی ی ویا ۷ اولور سا ، کسره (ۀ)ایله یازیلیر : نۀوا (چایی)، سۀویل (شهری)گۀیین دۀیین و پۀیین ...کیمی .

ـ لکن کلمه ما منتله باشلار و بوایلک هجا قاپالی اولورسا کسره (اِ) ایله یازیلیر: گئتمک ، وئرمک .

ـ ایکینجی و داها صونراکی هجالاردا گلن کسره لر(ۀ)ایله یازیلیر. مثال :اؤگۀی،گونۀی،گیلۀی‌لیکه، مئتۀاورولوژی،ائلۀمانتۀر.

lerden sonra bu üslubun şüphe ve zorluklar meydana getirmesinden dolayı bırakıldığını görürüz. Arapça ve Farsçadan çok farklı olan bu kriter ve anlayışla Türkçede ayrı yazılan üslup daha uygun görülür. Bir defa, Türkçe kelimeler genellikle birçok ekin, kökün sonuna getirilmesiyle meydana gelir.

Bunların hepsini birleşik yazarsak ve sadece illetli harfler ile birleşenleri birbirinden ayırırsak oldukça farklı ve belirsiz yapılar ortaya çıkar. Bunları okumak zorlaşır. Bundan dolayı biz tek bir kelimenin yazılışından böyle, illetli harfler dışından başka yerde de harfleri ayrı ayrı yazma taraftarıyız. Ayrı yazmak böylece pek çok durumda okuyucuya metinleri doğru okuması için yardım eder. /e/ ve /é/ hakkında da biraz daha bilgi verilmiştir.

Bir nokta önemlidir: /e/ sesini gösteren ه ve bir de /é/ yerine yazılan ۀ harfinin ondan sonra gelen harflerle birleşmesi kesinlikle yanlıştır. Örneğin ددهر kelimesini دهردـ şeklinde yazmak elbette yanlıştır.

4. /é/ Sesi: /é/ sesi genellikle ى ve ه harflerinin üzerine hemze koyularak (ۀ, ئى) yazılır.

- Kelimenin başındaki /é/, ائـ şeklinde gösterilir: ائل, ائمك gibi…

- Kelime ünsüzle başlayan ve ilk hecesi açık heceyse:

a. Açık heceden sonra gelen hecenin ilk harfi /v/ ya da /y/ olmamak şartıyla /ـئـ/ ile yazılır: ئدمك, ئيمك gibi...

b. Bu açık heceden sonra gelen hecenin ilk sesi /v/ ya da /y/ olursa, ۀ ile yazılır: وا نۀيل ئۀس ئيينگۀچ ئيين, ئيين gibi...

- Ancak kelime ünsüzle başlar ve bu ilk hece kapalı olursa ئـ ile yazılır: ئرمك, گئمك…

- İkinci ve daha sonraki hecelerde bulunan /é/ ise ۀ ile yazılır. Örneğin: ئۀطبائر, ئۀئاورول وژگيل ئى ئيگۀچ ئى, ائگ ئى

ـ مصوت دن صونرا کلن کسره (ـِ)ایله یازیلیر ،بوحرفین باشینا (ا) حرفی آرتیریلماز .مثال :(آئرودروم)، (پوئما)یئرینه (آاِئرودروم)، (پواِئما) وهابئله (آئهٔ رودروم) و (پوئهٔ مٔ) یازماق بوسبوتون سهودیر ،زیرا مثلا" (پوئهٔ ما) داکی (ئهٔ)بیرکسره یئرینه ایکیکسره نی گؤسته ریر .

ـ کلمه لرین صونوندا گلن کسره ایکی جور گؤسته ریلیر: (یٔ)و (هٔ) ایله : دیٔ ـ دهٔ ، بیٔ ـ یهٔ .
بیز ایکینجی شکلی ،(هٔ)ی داها مناسب گؤرورورک .
مثال : دهٔ (بگو)، یهٔ (بخور) وآلینان کلمه لردن : فاکولتهٔ ، کومیتهٔ ، بودجهٔ .

دقت ۱ ـ بو (هٔ) دهکی همزه لر فارسجادان آلینما اضافی ترکیب ـ لرده ایشله دیلسه همزه (ٔ) یئرینه (ٔ) یعنی آلتیندا معتاد کیچیک بیر خط ایله یازیلیر (کرایهٔ خانه) .

دقت ۲ : علامت اولاراق ایشله تدیگیمیز هامی همزه لر تکجٔ (ٔ)صورـ تینده یازیلیر یعنی آلتیندا کیچیک خط چکیلمز .

۵ ـ $\ddot{O}$ سسی : باشدا الف و واوین اوستونه بیرهمزه علامتی ایله (اؤ)، اورتا و صوندا (ؤ) ایله . مثال :اؤپمک ،گؤن (چرم)سؤنمز .

۶ ـ $\ddot{U}$، U، O سسلری ـ باشدا (او)، اورتادا وصوندا (و)ایله .
مثال : ـ اود (آتش)، دولما ، اولماز
ـ اوستا ، دوستاق ، موم ، سو .
ـ اوزوم ، گولمک ، توتون .

(و) حرفی نین بو اوچ سس دن ، (O)، (U)، ($\ddot{U}$) دن ،هانسی سینی گؤسته ردیگینی تشخیص ایچون ،سؤزلرده (ص)و (ط) کیمی قالین صامت لرین وارلیغی، مذکور (و) حرفی نین U مقابلینده گلمه دیگینه قرینه دیر .

۷ ـ $\dot{I}$ و I سسلری ـ باشدا (ای)،اورتا وصوندا (ی)ایله یازیلیر
مثال: I ـ قیز ، قیش ، آلتی (شش) .
$\dot{I}$ ـ ایکی ، ایپ ، بیر .

بونلارین دا تشخیصی سؤزون گلیشی وقالین صامت لرین (ص ـ ط) یـن حضوری وبیرده آهنگ قانونوندان چیخار ($\dot{I}$ اینجه و I قالین در)

- Ünlülerden sonra ئ şeklinde yazılır. Bu harfin başına ا getirilmez. Örneğin: *آئرودروم, ائوئدما*kelimeleri yerine *آائرودروم, اپوائدما*ya da *آئئرودروم* ve *پوئئم* şeklinde yazmak gözle görülür yanlışlardır. Zira *اپوئدهٔ م*kelimesinde *ئهٔ*, bir değil iki /é/ olduğunu gösterir.

- Kelimelerin sonunda bulunan /é/ sesi iki şekilde gösterilir: ئ ve ۀ ile: *دئ - دۀ, ییئ ییئ*

Örnek: *دۀ, ییۀ*ve alıntı kelimelerden: *بودجۀ, ئوتیپۀفلاطونۀ*

Dikkat 1- Bu /é/ sesindeki hemzeler Farsçadan alınan isim tamlamalarında kullanılsa, hemze *'ء'* yerine *'ء'* şeklinde, yani altında küçük bir çizgi ile yazılır. (*خانهٔ ییلاقی*)

Dikkat 2- İşaret olarak kullandığımız tüm hemzeler sadece ء şeklinde gösterilir. Yani altına küçük bir çizgi çekilmez.

5. /ö/ Sesi: İlk başta ا ve و seslerinin üzerine bir hemze getirilerek *او*, ortada ve sonda و ile gösterilir. Örneğin: *اپمک, سئونمزگئون*

6. /o/, /u/, /ü/ Sesleri: Kelimenin başında *او*, ortasında ve sonunda و ile gösterilir.

Örneğin: *اود, اولمازدیولما*

سو, موم, توستاق یاتاق

اوزوم, تبوتونگیولمک

و harfinin bu üç sesten (/o/,/u/,/ü/) hangisini gösterdiğini anlamak için kelimelerde ص ve ط gibi kalın ünsüzlerin bulunması yukarıdaki و harfinin /ü/ sesine karşılık gelmediğini gösterir.

7. /ı/ ve /i/ Sesleri: Kelimenin başında یا ortasında ی ile gösterilir.

Örneğin: /ı/: *یازی قیش قیز*

/i/: *بیر یاپیراک ی*

Bunların anlaşılması da kelimenin gelişi ve kalın ünsüzlerin (ط - ص) kullanılması ve bir de ses uyumu ile sağlanır. (/i/ ince, /ı/ ise kalın ünlüdür)

قید- دیلیمیزده یا ییلمیش کتاب ومجموعه لردن ده آنلاشیلدیغی کیمی، مصوتلر باشدا اولونجا ،فارسجا وعربجه ده اولدوغوکیمی اونلاری (ا) ایله برابر یازیلیر. O ایچون (او)و A ایچون (آ)وiایچون (ای)والی آخر. لکن بعضی یازیچیلار معین یئرلرده بوسایاق دان عدول اتدهرک بعضی مصوتلری (باشدا) یائی همزه ،یعنی (ئ)ایله گؤسته- ریرلر .نئجه‌گی بیرچوخو Ö باشدا اولونجا ،اونو (ئو)صورتینده یا- زیرلار . (Ü) نی ده (ئ) یازانلاروار: " ئوزوم ئشیتدیم " کیمی، لکن بو منطق لیک پرنسیبینه اویموبور .زیرا یاهامی باشدا گلن مصو- تلری (ا)ایله ویا کوردلرین الفبا سیستهم‌لرینده اولدوغوکیمی(ئ) ایله یازمالی‌یی‌یق،یعنی یا :(ایران،اوراق،اؤزگه ،اوزوم ،اوچماق،ایچمک) یازاجاغیز یاخود (ئیران،ئوراق،ئوزگه ،ئوزوم ،ئوچماق،ئیچمک) بیز اکثر مصوتلر ایچون قبول اتدیلن بیرینجی اسلوبو داهامناسب گؤردوک بونا گؤره ،باشداکی (Ö) لری ده (اؤ)ایله یازماغی منطق حکمونه گؤره قبول اتدیریک .

- (- دیر)، (- سیز) کیمی ،چوخ ایشله‌ک کلمه‌لرده ،اینجه سؤزلرده - دیر و - سیز یازیلیر ،قالین لاردا - در و - سز . مثال :

بو شهر تبریزدیر . هاوا سرینـدیر .

بو شهر تهراندر . داغ اوجادر .

قید : ابتدائی کتابلاردا مبتدی‌لر ایچون ،بیرپارا علامتلرله بو مصوتلری بیر- بیریندن آییرماق،فایدالی‌در :مثلا"،

Oسسی (ؤ)، Öسسی (ؤ)، Üسسی (ؤ)، Uسسی(و)، Vسسی(ؤ) Iسسی (ی)، İ سسی ایسه (ئ)ایله گؤسته ریله بیلر.

اوشاقلار ایچون یازیلمیش بوکیچیک مذکور علامتلرایله یازیلمیش بیرنمونه‌دیر :

برکت‌لی چؤللـــری
چؤخدور منـیم اؤلکه‌مین
دؤنیادا برابری
یؤخدور منـیم اؤلکه‌مین .

نظر سالدیقجا ، بارلی
باشیل باغلار گؤرؤر سن

Kayıt: Dilimizde yayınlanmış kitap ve dergilerden de anlaşıldığı üzere, ünlüler başta olunca, Farsça ve Arapçada olduğu gibi /ا/ ile birlikte yazılır. /o/ için او, /a/ için آ ve /i/ için ای kullanılır. Ancak bazı yazarlar belli yerlerde bu bağlamdan ayrılarak bazı ünlüleri başta ئی ya da ئـ (hemze) ile gösterirler. Pek çoğu ise /ö/ sesini kelimenin başında ئو şeklinde yazar. /é/ sesini de ئـ şeklinde yazanlar var: ئوزوم ئیچیم gibi. Ancak bu mantık ilkesine uymuyor. Zira kelime başında bulunan tüm vokalleri ya ا ile ya da Kürtlerin alfabe sisteminde olduğu gibi ئـ ile yazmalıyız, yani ya *"ئیچمک, اوچماق, اوزوم, اؤگه, اوراق, ایران"* yazacağız ya da "*ئیچمک, ئوچماق, ئوزوم, ئوگه, ئوراق, ئیران*". Biz genellikle ünlüler için kabul gören birinci yazım şeklini uygun gördük. Bu yüzden kelime başı /ö-/ sesini de او olarak yazmayı mantık açısından kabul ettik.

ـیر ([(i)-di-r]), ـیز ([-siz]) gibi, işlek eklerde ince seslerde [(i)-di-r] ve [-siz] yazılır, kalın seslerde ise ـدر ([(i)-dı-r) ve ـسز ([-sız]) yazılır. Örnek:

بو شهرت بیزیر
هاوا سویوق یر
بو شهرت مردر
داغ اوجادر

Not: İlk kitaplarda yeni başlayanlar için bazı işaretlerle bu ünlüleri birbirinden ayırmak faydalıdır. Örneğin: /o/ sesi ۆ, /ö/ sesi ۇ / ü / sesi ۈ, /u/ sesi ۇ, /v/ sesi و, /i/ sesi ی, /ı/ sesi ێ ile gösterilebilir.

Çocuklar için yazılmış bu küçük parça işaretlerle yazılmış bir örnektir:

بولقلی ی چۆلده
چۆخدور قیم قۇشلاری
ئۇچیر اداسلاری
یۆخدور قیم قۇشلاری
نظر سلاحی قجا، بالی
یانلاب اغلاشورسن

باخدیقجا باشی قارلی
اوجا داغلار گؤرورسن .

هر طرفدن یؤکسه‌لیر
گؤیلره نغمه سسی .
انسانا چؤخ خؤش گلیر
یوردومون منظره‌سی .

۸ـ فارسجا وعربجه‌دن آلینما کلمه‌لر ایکی قسمه آیریلیرلار :
الف ـ خلق طرفیندن منیم‌سه‌نمیش سؤزلر .
ب ـ اوخوموشلارین دیل وقلم‌لرینده‌کی سؤزلر .

بوایکی قسمی بیر ـ بیریندن آییرماق ایچون معیار نه‌دیر؟ بیر اوخوجوموز بونو چوخ گؤزه‌ل ایضاح ائدیر :"...اؤلچو بودورکی سوادسیز کوتله او سؤزو ائشیدنده ایضاح وئریلمه‌یه احتیاج اولمایا وهامی‌او سؤزو واسطه‌سیز دوشونه و آنلایا ..."(" وارلیق" اوخوجولاریندان محترم رسول آقا فتحی‌نین تبریزدن یازدیغی مکتوبوندان) بیرینجی نوع‌یعنی منیم‌سه‌نمیش سؤزلر دیلیمیزین آهنگ قانونوناگؤره یازیلیر و عمومی صورتده تلفظه تابع اولور : موشامبا (مشمع ، دگیل)، گول (گل) باهار (بهار)، قایدا ، طایفا ...

ایکینجی نوع سؤزلر عرب و فارسجادا اولدوغوکیمی یازیلار : تشعشع ، تلفظ ، فرهنگستان ...

۹ ـ سؤزلرین صونوندا کی مصوتلرین یازیلماسی لازمدیر . مثال : گئجه ، آجی ، دورو ، گؤزگو ....

۱۰ـ عمومیت‌له ،محاوره شکیللری یئرینه ادبی یازی دیلی‌قلمه آلینیر ،مثال: یامانتیق غلط دیر یامانلیق یازیلمالی .

۱۱ ـ (ق) سسی بیرهجانی آشان سؤزلرده (ق) اولاراق یازیلیر . مصوّت‌له‌باشلایان شکیلچیلرون بیریسی اونا آرتیریرسا (ق)سسی (غ) اولور: بیچاق ،بیچاغی ،خاص‌آدلار آیری ومشخص یازیلماق شرطی ایله استثنا اولور: وارلیغی اوخودوم ،"وارلیق"ی اوخودوم ،کیمی .

۱۲ ـ سؤزلرین باشیندا بعضا" (ک)وبعضا" ده (گ)دئیلن سسلر ان چوخ ایشله‌ندیگی کیمی یازیلیر: گئج ، گئجه ، گئچمیش ...

۱۳ ـ ایکنجی شخص جمع شکیلچیسی (سیز)و(سینیز) صورتلرینده یازیلر

باخچه‌ی قجا باشی‌ق الی‌ن
اوجا دا نجه‌ر گوروسن
هر طرفدن یاغیش یاغیر
گوللر من غم سسی
السدا چوخ خوش گلیر
یوردومون نظر سی

Farsça ve Arapça alıntı kelimeler ikiye ayrılır:

a. Halk tarafından benimsenen kelimeler.

b. Okuma yazma bilenlerin kullandığı kelimeler.

Bu iki bölümü birbirinden ayırmak için gereken ölçü nedir? Bir okuyucumuz bu durumu çok güzel bir şekilde açıklıyor: "… ölçüsü şöyledir ki, eğitimsiz toplum bu kelimeleri duyduğunda anlamını öğrenmeye ihtiyaç duymasın ve herkes bu kelimeyi hiçbir vasıtaya ihtiyaç duymadan düşünüp anlayabilsin…" ("Varlık" okuyucularından değerli Resul Ağa Fethi'nin Tebriz'den gönderdiği mektubundan) Birinci, yani benimsenmiş kelimeler dilimizin ses uyumuna göre yazılır ve genellikle de böyle söylenir: *هوش العما* (*عشم* değil), *گول گل, بهار باها, یاغیدا قیدا*…

İkincisinde ise kelimeler Arapça ve Farsçada olduğu gibi yazılır: *تشریح شرع*
فرهنگ تلفظ

9. Kelimelerin sonunda bulunan ünlüler yazılmalıdır: Örnek: *آجی گچی جه*
دورو, گئوگو.

10. Genellikle konuşma şekilleri yerine edebi yazı dili kaleme alınır. Örnek: *yamannık* değil, "yamanlık" yazılmalıdır.

11. *ق* sesi birden fazla heceli kelimelerde *ق* şeklinde yazılır. Ünlü ile başlayan çekim ekleri ile birleşirse *ق* sesi *غ* olur: *یاچاق, یاچاغی* özel isimler ayrı ve belli bir şekilde yazılmak şartıyla istisnadır: *اوخودوم, والیغی اوخودوم* *والیق"ی"* gibi.

12. Kelimelerin başında bazen *ک*, bazense *گ* şeklinde görülen sesler genellikle söylenildiği gibi yazılır: *کئچی, گئچی, گئجه*.

13. İkinci şahıs çokluk eki [-siz] ve [-siniz] şeklinde ve ses uyumuna göre yazılır.

وآهنگ قانونونا تابع اولور :باخارسیز و باخارسینیز/گؤرورسوز و گؤرورسونوز ...

۱۴ـ مضارع شکیلچیسی (ر)، (ار)، (یار) در.گئده ر،آلار واوخویار گیمی .حال زمانی‌نین شکیلچیسی (ور)و(ـر)و(یر)دیر: گئدیر، آلیر و اوخویور کیمی ... بو شکیلچیلر آهنگ قانونونا تابع اولورلار .

(گلی)، (گلیری) کیمی سؤزلر محاوره‌یه خاص در وادبی یازی‌دیلینده آنجاق خاص شرایط ده یئر آلیر.

۱۵ـ ایکینجی هجا سینداکی مصوتی هم (I)هم ده (U)ایله دئییلن سؤزلر ایکی جوریا زیلیر:

الف ـ (ی) ـ I ـ ایله یازیلانلار: آغی،قایغی،قارپیز،یارپیز،پامبیق.

ب ـ (و)ـ U ـ ایله یازیلانلار:آرزو،آرمود،مازوت،ماهوت،صابون . (ع۱۰)

۱۶ـ ایلک سسی هم (ب)،هم ده (پ)ایله دئیلن سؤزلرایکی جور یازیلیر:

الف ـ (ب)ایله یازیلانلار،مثال :بس (پس یئرینه)،بیکه،بیتمک ، بیچین، بوداق ،بوکمک ،بوتون ،بیچاق .

ب ـ (پ)ایله یازیلانلار،مثال :پیتی، پیشیک ، پوسقو . (ع۱۰)

۱۷ـ ایلک سسی هم (د)،هم ده (ت) ایله دئیلن سؤزلر اصلینه موافق اولاراق (د)ایله یازیلیر،مثال دیکمک (گؤزونو)،دیک (اوجا)دیکسینمک دوکان . (ع۱۰)

۱۸ـ دانیشقدا بعضا "بیرینجی،ایکینجی واوچونجو هجا سینداکی‌صامت لرین یئری دگیشیله‌رک ایشله‌نن معین سؤزلر آشاغیداکی کیمی یازیلیر: مثال : اسکیک ،ایره‌لی، یاغلیش ،کیرپیک ،کیلفت ،گؤسترمک ،اوسگورمک چارپاز ، چیلپاق . (ع۱۰)

۱۹ـ صون سسی هم (د)،هم (ت)ایله دئیلن سؤزلر (د)ایله یازیلیر . مثال :بولود،قورد،دؤرد،یاشید (هم‌سن)،کند،پولاد،سؤگود/سؤیود،سود .(ع۱۰

۲۰ـ (ت)حرفیله بیتن چوخ هجالی سؤزلر هابئله فعل کؤک لرینه مصوتله باشلانان شکیلچی بیتیشه‌نده (ت) حرفی(د)یه چئوریلیر،مثال : ائشیت ـ ائشیدیر، آلدات ـ آلدادیر، قاچیرت ـ قاچیردیر،قوروت ـ قورودور . تک هجالی سؤزلرون گئت ـ گئدیر، ائت ـ ائدیر سؤزلری ده بو قانونا تابع دیر . (دوکتور زهتاب)

۱۸

ve ses uyumuna girer: *گۆروس‌ون‌وز گۆروس‌وز‌باخارسیز پاخارسیز*.

14. Geniş zaman eki /-r/, {-Ar}, [-ér]'dir: *آل‌ر گئده ر* ve *اوخویار* gibi. Şimdiki zaman eki {-Ur}, {-Ir}, {-yAr}'dir: *اوخویور آییر گئدیر* gibi. Bu ekler ses uyumuna girerek yazılır. "*Geley"*, "*geleyri*" gibi kullanımlar konuşma diline has özelliklerdir ve edebi yazı dilinde sadece özel durumlarda kullanılır.

15. İkinci hecedeki ünlüsü hem /ı/ hem de /u/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a- ی ile yazılanlar: *پالچیق یاپیز قیز قیاغی, آغی*

b- و ile yazılanlar: *صیبلون, ما هوت, مازوت, آرمود, آرزو* (İA)

16. İlk harfi /b/ ya da /p/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a- ب ile yazılanlar: Örneğin, *بس* (*پس* yerine), *بۆك مك بۆداق بیچین بیتیم كیمه بیچاق بۆتون*

b- پ ile yazılanlar: Örneğin, *پوسق وحشی كیپتی* (İA)

17. İlk harfi /d/ ya da /t/ ile söylenen kelimeler, aslına uygun olarak د ile yazılır. Örneğin: *دیك مك* (gözünü dikmek), *دیك* (yüksek), *دیكین مك, دوكان*. (İA)

18. Konuşma dilinde bazen birinci, ikinci ve üçüncü hecelerdeki ünsüzlerin yeri değiştirilerek söylenen belli kelimeler aşağıdaki gibi yazılır: Örnek: *چیل پاق چاپ از یاسگور مك گۆستر مككی یاغ كیپی كیپانا یش یاپ ماسی ایسلیك* (İA)

19. Son sesi /-d/ ya da /-t/ ile söylenen kelimeler د ile yazılır. Örneğin: *بود بیگود بۆل تك بن یاشیید, ئورد قوردیاپ لود* (İA)

20. /-t/ harfiyle biten çok heceli kelimeler ile fiil köklerine ünlü ile başlayan ekler getirildiğinde /t/ sesi ötümlüleşerek /d / sesi olur. Örneğin: *قورودور -قوروت قاچیرت -قاچیدیر -آلدات ئالیاجیدیر - ئشیت* Tek heceli kelimelerin *گئت - ائت گئدیر - ائیدیر* kelimeleri de bu kurala uyar. (Dr. Zehtab)

۲۱ـ صون سسی هم (ز)،هم ده (س) ایله دئیلن سؤزلر (ز) ایله یازیلیر.
مثال : آراز،پالاز، چرکز ... (ع .ا.)

بیرسؤزون (س) ایله یازیلی اولان شکلی چوخ رایج ایسه ،بوحالدا عادت ائدیلمیش صورتی ده یازیلا بیلیر .مثال:اطلس ، آلماس .

۲۲ـ بعضی سؤزلر تصریف ائدیلدیکده کؤک لرین صونونجو مصوتی ـ دوشه ر،مثال: بورون ـ بورنو، قارین قارنی (دوکتور جاوید)

۲۳ـ صون سسی (ک)، (گ) ایله دئیلن ایکی هجالی (ویا چوخ هجالی) سؤزلر (ک) ایله یازیلیر .مثال :بؤیوک ،کپه نک ،کیچیک ،هؤرومجک،چیچک، چؤره ک ، کوله ک . (ع.ا)

۲۴ـ صون سسی (غ)، (خ) ویا (ق) ایله دئیلن ایکی هجالی سؤزلر (ق) ایله یازیلیر .مثال :بولاق ،قاشیق ،قاتیق، قوناق،یاناق، یارپاق ، پاپاق،اوجاق،تورپاق، اوشاق . (ع .ا)

۲۵ـ صون سسی اساسا" (خ)،بعضا" (ع) ایله دئیلن ایکی هجالی سؤزلر (خ) ایله یازیلیر .مثال:ویرنیخماق،قازاخ،داریخماق،... (ع .ا)

۲۶ـ صون سسی (ج)، (چ)، (ژ) و (ش) ایله دئیلن سؤزلر (ج) ایله یازیلیر .مثال : آغاج،قیلینج،دینج،کرپیج،کئج،گوج،ساج،سوزکئچ چکیج . (ع .ا)

۲۷ـ صونو (ن ـ گ) صامت لری ایله بیتن سؤزلر اصلینده اولدوغو کیمی (نگ) ایله ده یازیلیر .مثال :آهنگ ،قشنگ ، رنگ ،زنگ ، پلنگ، سه هنگ ، تونلنگ ، جنگ . (ع .ا)

۲۸ـ ایکی وچوخ هجالی سؤزلرین بیرینجی ویا ایکینجی هجاسیندا کی صامت ،تک هجالی سؤزلرین ایسه صون صامتی داها چوخ (ی)،قسما" ده (گ) ایله دئیلن سؤزلر فونه تیک الفبالاردا (ی) ایله یازیلیرسادا شمال آذربایجاندا چیخان غزئته وکتابلاردا ،دیگر ،اگر ،ایگید ،مگر ،نیگار ، نیگاران (نگران) وشاگردکیمی سؤزلر (گ) ایله یازیلیر .دئمک بو (گ) لری(ی) حالینا سالماق نه قطعی ونه ده استثناسیز بیرقایدادیر .

بوندان علاوه عرب خطی سیسته مینده (ی) حرفی تک باشینا ا و ا و ا سسلرینه مقابلدیر .بوبیرصامتی ده (ی) صورتینده یازارساق اوخوماقدا بؤیوک چتینلیک لریارانمیش اولور .ساده لیک وآسانلیق پرنسیبی حکم اقلیرکی اولا :صونو (ک) اولوب دا شکیلچیلر آرتیریلاندا (ی) وبعضا (گ)

21. Son sesi /z/ ya da /s/ ile söylenen kelimeler ز ile yazılır. Örnek: آراز, چرکزپالز... (İA)

Bir kelimenin /s/ ile yazılışı çok yaygınsa bu şekli ile de yazılabilir. Örnek: آلماس اطلس

22. Bazı kelimeler çekimlenirken kökün son sesi düşer, örnek: بورون و ونبوقایین قارنی (Dr. Cavit)

23. Son sesi /k/, /g/ ile söylenen iki heceli (ya da çok heceli) kelimeler ک harfi ile yazılır. Örnek: کول ک, چؤره ک, چیچک, هوروم جک کیچیک کپک بؤیوک. (İA)

24. Son sesi /ğ/, /h/, /g/ ile söylenen iki heceli kelimeler ق ile yazılır. Örnek: باشاق تپوپاق, اوجاق پپلاق یاپاق یالاق قوناق قیچیقاشی یق پولق (İA)

25. Son sesi bazen /h/ bazen de ayın ile söylenen iki heceli kelimeler خ ile yazılır. Örnek: چیرهخماق, قازاخ, داییخماق... (İA)

26. Son sesi /c/, /ç/, /j/ ve /ş/ ile söylenen kelimeler ج ile yazılır. Örnek: آغاج, جینقیالینج, چیچک ایئج, بوزئج ساچگوج. (İA)

27. Sonu [ng] ünsüzleri ile biten kelimeler aslındaki gibi گile de yazılır. Örnek: آفگ, رنگقیشنگ, هنگسپلنگ, جنگتوفنگ سیه. (İA)

28. İki ve daha çok heceli kelimelerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz ile tek heceli kelimelerin son ünsüzü genelde /y/, kısmen de /g/ ile söylenen sözler fonetik alfabelerde ی ile yazılsa da Kuzey Azerbaycan'da yayımlanan gazete ve kitaplarda "یگر, گر گیبد, گر, یگار یگاران (گران)" ve "شگرد" gibi kelimeler گile yazılır. Bu kelimelerdeki گharflerini ی ile yazmak ne kesin ne de istisnasız bir kuraldır.

Buna ek olarak Arap yazı sisteminde ی harfi tek başına /y/, /i/ ve /ı/ seslerini karşılar. Bu ünsüzü ی şeklinde yazarsak okumakta zorlanırız. Sadelik ve kolaylık ilkesine göre: sonu ک olup da ek aldığında ی bazense گ

کیمی اوخونان حاللاردا حتما "(ک)یازیلسین (چؤره‌ک ـ چؤره‌گی،اوره‌ک ـ اوره‌گی). ثانیا" اوخونماسی چتین اولان حاللاردا گینه ترجیحا "(ک)ایله یازاق.مثال :دوگمه ،اگله‌شمک ،ایگده ، ایگیرمی، ایگنه ، اگلنجه ،جیگر ، دگیلدیر... بو شرط لرخارجینده اولانلارین (ی) ایله‌یازیلیشی ترجیح ائدیلیر : دویو ، دییرمان ،گؤیرتی، گؤیرچین ، گؤی ،چیی ...

۲۹ـ صون هجاسیندا öv ، öy ،ویا ö شکلینده دئیلن سؤزلر öv ایله یازیلیر .مثال:بولؤو ،بوتؤو، گؤسؤو . (ع ۱۰)

۳۰ـ مختلف هجالاردا کی "دیفتونقو" چوخ زمان ov بعضا "ده av یا oy شکلینده دئیلن سؤزلر ov ایله یازیلیر. مثال : آلوو ،بوخوو، قووون دووشان، اوو، اووماق ، اووج، اوخلوو ،پلوو...(ع ۱)

۳۱ـ اصیل تورکی سؤزلرینده ایشله‌دیلن عینی جنسدن قوشا صامتین هرایکیسی ده یازیلیر :آددیم ،سککیز ،دوققوز، اللر ...

۳۲ـ شکیلچیلر آشاغیداکی اوچ قایدایا تابع ائدیله‌رک یازیلیر ،

الف ـ آهنگ قانونونا تابع ائدیلمه‌یه‌رک بیرجوریازیلان شکیلچیلر مثلا" ـ گیل :باجیم‌گیل،قونشوسوگیل،داییم‌گیل، خالام‌گیل، عمی‌سی‌گیل .

داش :وطنداش،مسلکداش ،سلاحداش ، سرداش .

ی (صفت دوزه‌لدن) : داخلی،انقلابی،تاریخی،حیاتی،جنوبی، شمالی .

قید : صونو مصوت ایله بیتن سؤزلردن صونرا (ـ ی)شکیلچیسیندن اول (و) صامتی آرتیریلر :دایره‌وی ، گنجه‌وی، کوتله‌وی .

(ـ ستان) و (واری) ده بوجمله‌دن دیر.

ب ـ آهنگ قانونونا تابع ائدیله‌رک ایکی جور یازیلان آچیق مصوتلی شکیلچیلر :

ـ قان /ـ کن: (صاغیر (گ)صامت‌له‌بیتن لرده) یابیشقان،چالیشقان دؤیوشکن ، سوروشکن .

ـ غان/ـ گن: (جینگیلتی‌لی صامت‌له‌بیتن لرده) وورولغان،ده‌ییینگن

ـ آغان/ـ ـه‌ین: (صاغیر (گ)وجینگیلتی‌لی صامت‌له‌بیتن لرده) قاچاغان ، گوله‌ین .

ـ ما /ـ مه (ویا ـ م) انکارشکیلچیسی،مثال :اوخومایير ،اوخومور ، ایشله‌مه‌یير ، ایشله‌میر .

ـ سا /ـ سه (شرط شکیلچیسی)مثال:آلسام ،آلسان،آلسا ،بیلسن،بیلسه

okunduğu durumlarda ilk olarak kesinlikle گharfi *(اوره ک, چۆرگی - چۆره ک - اوره گی)* yazılsın. İkincisi, okunması zor olan durumlarda yine گile yazalım. Örnek: *دگمه, شمک, هاگدەگل, هاگنه‌چ, هاگرامگلن, هاگرمي, گلیر* vs. Bu şartlar dışında kelimenin *ی* ile yazılması tercih edilir: *وەد, ەیدرمان, گئیدیمچن گئیورتی, گئوی چیی گئوی*..

29. Son hecesin *[-öv], [-öy]* ya da /-ö/ ile söylenen kelimeler *[-öv]* ile yazılır. Örnek: *کئوس ئوو پوتئوو پولئوو*(İA)

30. Farklı hecelerdeki "diftongu" genelde *[-ov]*, bazense *[-av]* ya da *[-oy]* olarak söylenen kelimeler *[-ov]* yazılır. Örnek: *ووشان قووون پوخوو آلوو, بلوو اوجلوو, اووج, اووماق, اوو*. (İA)

31. Türkçe kökenli kelimelerde kullanılan ikiz ünsüzlerin her ikisi de yazılır: *ائللر دوققوز سککیز یددیم*..

32. Çekim ekleri aşağıdaki üç kurala uyarak yazılır:

a- Ses uyumu olmadan yazılan eklere örnek: [-gil]: *لیگیمسی, لیگال, لیگ قوشوس لیگ یلیگ*

[-daş]: *حداش س ر داش , وطن داش م س اک داش*.

/-î/ (sıfat yapan): *ەلیگ ش طلای, ەچ ب ی ت اری خی ی یلات ی, دالغی*.

Not: Sonu vokal ile biten kelimelerden sonra /-î/ ekinden önce /v/ ünsüzü gelir: *ەیدره وی گن چ ه وی کیتله وی*.

[-stan] ve [-vari] ekleri de bu şekilde yazılır.

b- Ses uyumuna uyarak iki şekilde yazılan açık vokalli eklerdir:

[-gan], [-ken]: (sert ünsüzlerle bitenlerde) *ەیوشکن س وروشکن, ەچاقچان, یپیقچان*

[-ğan], [-gen]: (akıcı ünsüzlerle bitenlerde) *ەیگن, وورول غان*

[-agan], *[-eyin]*: (sert ve akıcı ünsüzle bitenlerde) *قاچاغان گول هین*

[-ma], [-me]: Olumsuzluk ekidir. Örnek: *اوخوموراي شله مەیدای شله ەید, اوخوملیەید*.

[-sa], [-se]: (Şart eki) örnek: *لآس ام آل س ینیل س ه*

ـ لار /ـ لر (جمع شکیلچیسی) مثال: آتلار، قیزلار، سؤزلر.

ج ـ آهنگ قانونونا تابع ائدیله رک دؤرد جور یازیلان قاپالی مصوت شکیلچیلر. مثال: ـ چی (ـ چو، چی، جو): قازماچی، یازیچی، انقلابچی، دیلچی، گؤزه‌تچی، اودونچو، سورچو، اوزوم‌چو.

(هابئله دیر لی (لی، لو، لو)، لیق (لیک، لوق، لوک)، سیز (سیز، سوز، سوز)، کی (کی، کو، کو) صفت واسم دوزه‌لدن ـ ی (ـی ـ و، ـ و): دارچینی، نارنجی، نووروزو، گوموشو بوشکیلچی مصوت ایله بیتن سؤزلره ـ ی ـ دن صونرا اضافه اولور: قهوه‌یی، سورمه‌یی، بوغدایی)، دیقجا (دیکجه، دوقجا، دوکجه: ایشله‌دیکجه، یازدیقجا، قورودوقجا، دوشوندوکجه) در (دیر، دور، دور: قاپی‌در، اوطاق در، قلم‌دیر، چوخدور، گولدور، اوزوم‌دور)، میش (میش، موش، موش: آلمیشام، گلمیشم، اوخوموشام، گؤرموشم... وگینه فعل کؤک لریندن اسم و صفت دوزه‌لدن شکیلچلرده بئله‌دیر، صونو کار. صامت‌له بیتن سؤزلرده: ـ قی (ـ کی، ـ قو، ـ کو: بیچقی، بیتکی، سئچکی، پوسقو، سورتکو (Sürtkü)، قین (ـ گین، ـ قون، گون: داشقین، بیتکین، توتقون، اؤتکون (Ötkün)

صونو جینگیلتی‌لی صامت‌لرله بیتن سؤزلرده ایسه: ـ غی (ـ گی، ـ غو، گو: چالغی، سئوگی، وورغو، بؤلگو)، ـ غین (ـ گین، ـ غون، گون: قیزغین، گئرگین، یورغون، سوزگون) ویا صیرا ـ صایی دوزه‌لدن شکیل چی‌لر: صونو صامت‌له بیتن سؤزلرده: اینجی (ـ اینجی، ـ اونجو، ـ اونجو: قیرخینجی، بئشینجی، اونونجو، اوچونجو)، صونو مصوت ایله بیتن سؤزلرده مثلا": آلتی و ایکی ده، آلتینجی وایکینجی اولور. رقم‌لردن صونرا بوشکیلچیلر اختصاری اولاراق یئرینه گؤره ـ جی، ـ جو ایله یازیلیر: ۶ـ جی، ۱۰ ـ جو. رومی رقم‌لردن صونرا شکیلچیلر یازیلمیر: (VI، x)

سئوال شکیلچیسی: ـ می‌لر، ـ می، ـ مو، ـ مو: اوقتای درمی؟ قشنگ دیرمی؟ او دورمو؟ گؤردون مو؟) (ع. ا)

۳۳ـ شمال آذربایجانین ایندیکی فونه‌تیک یازیسیندا سؤزلرین صونداکی (ع) ویا (همزه) یازیلمایییر بونا گؤره گئت ـ گئده بوسؤزلرله طبقی صونو مصوت اولان سؤزلرکیمی رفتارا ولونور. مثلا "عینا" بئله‌بیرحکم واردر:" صونو سسلی (مصوت) ایله بیتن ارتجاع، مجموع، مصراع، موقع،

{-lAr}: (Çokluk eki) örnek: *آ قەيزلەر سۆزلەر.*

c- Ses uyumuna sokularak dört biçimde yazılan kapalı ünlü eklerine örnek: [-çı] ([-çi], [-çu],[-ci]): *اودون چۇگۇزەت چى, ئاي بەچەيلەرى قازماچى, اوزوم چو سورچو.*

Bir de {-lX}, {-lXk}, {-sXz}, {-kX}, sıfat ve isim yapan /-î/ (ى-و-و): *داريچى نەورۇزوگۇمۇشو.* Bu ekler ünlü ile biten kelimelere /y/ sesinden sonra eklenir: *قەھوەيى سورمەيى بوغلايى* {-dIkçA},{-dUkçA}: *دۇشونەكجە, قەلەم مەيدە, چوخدورگەلدور, اوزوم دور* {-dIr}, {-dUr}: *ايشلەيەجەيانىقاجا قورودۇقجا* {-mIş}, {-mUş}: *اوخومۇشامگۇرمۇشام, ايشلەيىشاگەلەيىشم* ve yine fiil köklerinden isim ve sıfat yapan ekler de böyledir. Sonu tonsuz ünsüzle biten kelimelerde: [-gı], [-gu], [-ki], [-kü]: *سورتكو "surtku"*, *بەيەكى سۆچەكى پوسقو داشقىن بەيەكىن تۆتقون*, *اۆتكون "ötkün"* [-gın], [-gin], [-gun], [-gün]: *اينچقى*

Sonu akıcı ünsüzle biten kelimelerde ise: *[-ğı]*, [-gi], *[-ğu]*, [-gü]: *بۆلگو گئزگىن يورغون سۆزگون* [-ğın], [-gin], *[-ğun]*, [-gün]: *چاغى سۆزگى, وورغو قاچيرغين* da sıra-sayı sıfatı yapan ekler, ünsüzle biten kelimelerde {-IncI} ve {-UncU}: *قيرخىنجى بئشىنجى, اون جو, اوچون جو* sonu vokalle biten kelimelerde, örneğin: altı ve iki kelimelerinde *آلتىنجى* ve *ايكينجى* olur. Sayılardan sonra bu ekler çıkarılarak yerine göre [-cı], [-cü] ile yazılır: *جو - ۱۰, جى - ۶.* Roman rakamlarından sonra ekler yazılmaz: VI. / X.

Soru eki: {-mX}: *وقتاى درمى گۇشون گەلدىرمى؟ اودورمو گورمون مو؟* (İA)

33. Kuzey Azerbaycan'ın şimdiki fonetik yazısında kelimelerin sonunda bulunan ayın ya da hemze yazılmaz. Buna göre zamanla bu kelimeler de tabi ki sonunda vokalle biten kelimeler gibi yazılır. Örneğin şöyle bir kanı vardır: Sonu vokal ile biten: *اتاجاع, مجموع, صداع موقع*

موضوع، مربع، صنایع، طالع، شعاع کیمی سؤزلره صونو سسلی‌لی سؤزلره مخصوص یی‌یه‌لیک، یؤن لوک، تاثیرلیک حال ومنسوبیت شکیلچیلری آرتیریلیر. مثال: ارتجاع: ارتجانین، ارتجایا، ارتجانی، صنایع: صنایعه‌نی، صنایعه‌یه، موضوع: موضویا، موضونو، ایمپه‌ریالیزم ارتجاسی، نفت صنایه‌سی، اونون موضوسو."

بوحکمه بیرده بئله بیرقید آرتیریلمیشدر: منافع، منبع، مجموع، موقع طالع سؤزلرینه منسوبیت شکیلچیسی قوشولدوقدا کؤک له شکیلچی آراسینا بیتیشدیریجی (س) صامتی عوضینه (ی) آرتیریلیر. مثال: اونون منافه‌یی چایین منبه‌یی، دیلین منشاء یی". (ع. ا)

لکن بیزیم فایدالاندیغیمیز خط سیستمینده بوتون بو (ع) لرو (همزه) لر بارز بیرصورتده موجود اولدوغو ایچون تاریخی‌لیک ومنطقی لیک پرنسیپینه گؤره وبوصون سسلرین صامتلیگی وبیزیم خط ده ظاهر اولدوغو ایچون آیدین یوخاریداکی مثاللار: "ارتجاعین، ارتجاعا، موضوعو، صنایعین، نفت صنایعی" وسایره صورتینده یازیلیر.

۳۴ـ آشاغیداکی سؤزلر" تیره "ایله یازیلیر:

الف ـ ترکیبینده‌کی سؤزلردن بیری، بعضا "هرایکیسی آیریلیقدا معنی وئرمه‌ین ویا باشقا معنی وئره‌ن اسم، صفت وظرف لر. مثلا" :

آددا ـ بوددا، قارما ـ قاریشیق، قوهوم ـ قونشو، دئدی ـ قودو، ایش ـ گوج، یارا ـ خورا، کله ـ کؤتور، کول ـ کوس، گئییم ـ کئچیم، نم ـ نوم، پال ـ پالتار، سیره صفت، سوره سوموک، چؤر ـ چوپ.

ب ـ عینی سؤزون اولینه یا (م) سی گتیرمک، یا داماق صوتینی دوداق صوتینی دوداق صوتینه چئویرمک، یادا ایلک صامتینی (م) سی ایله عوض ائتمک له عمله گلن اسم، صفت وظرف لر، مثلا": آز ـ ماز، قارا ـ قورا ازیک ـ اوزوک، ایری ـ اویرو، کاغیذ ـ کوغوذ، کاسب ـ کوسوب، شه‌هر ـ شؤهور، اوشاق ـ موشاق، چیندیر ـ مییندیر، شاپ ـ شوپه، شئی ـ مئی.

ج ـ مز (ـ ماز) شکیلچیلی فعلی صفتلردن عمله گلن صفت وظرف لر. مثلا": دینمز ـ سؤیله‌مز، بیتمز ـ تؤکنمز. (ع. ا)

۳۵ـ آشاغیداکی اسملر بیتیشیک یازیلیر:

الف ـ صونو سسلی ویا جینگیلتی‌لی صامتله بیتن فعللردن (ها) بیتشدیریجی‌سی واسطه‌سی ایله عمله گلن اسملر. مثلا" وور هاوور، ده‌ه ها ده‌ه،

عاجشع طلاع, عاجشع عاجرب, عوضوم, عوقوم gibi sonu ünlü ile biten kelimelere iyelik, yönelme, ilgi ve belirtme ekleri getirilir. Örnek: irtica: نيجاجتا; sanayi: ييمينصنس ييمينصنس mevzu: وزوضوم ايوضوم; وسوضوموزوا, ييسمينصنسفن ايمپيمولياي زلهرت جلاي

Bu kurala bir de not eklenmiştir: طلاع, عقاو, عوموجم, عجاو عفاو kelimelerine iyelik eki getirildiğinde kök ile ek arasına getirilen س ünsüzünün yerine ى eklenir. Örnek: چيچين فيهيديايلاين نمشاي ى, ايزوفناف هي. (İA)

Ancak bizim kullandığımız yazı sisteminde bütün ع sesi ve hemzeler bariz şekilde görüldüğü için tarihsellik ve mantıksallık ilkesine göre, bu son seslerin ünsüz olduğu ve bizim yazımızda görüldüğü için yukarıdaki kelimeler: تفنعاجيرصنس ييمينعجو عوضوم, اعاجتا, نيعاجتا vs. şeklinde yazılır.

34. Aşağıdaki kelimeler "tire" ile yazılır:

a. Kuruluşundaki kelimelerden biri ya da her ikisi de tek başına kullanıldığında anlamsız olan ya da farklı bir anlam taşıyan isim, sıfat ve zarflar. Örnek: خورا يئش گوج, ئدي قودوق وموم قوشو قارما قاپشيق, آددا بودد - سوموک ييمرهصفتپال ناتار نم نوم گيئيم كئجيم اكول اكوسكاه اكوتور ايارا - چوپ سوره - چوز.

b. Aynı kelimenin önüne ya /m/ sesi getirerek, ya damak ünlüsünün dudak ünlüsüne çevirerek ya da ilk ünlünün başına /m/ sesi ekleyerek meydana gelen isim, sıfat ve zarflar. Örnek: ايزوک - اوزوک قارا قورا, آز - ماز - ييمنجير باشاق - هشاق شه مر شوموركپلاب كوسوب كپلغيذ كوغوذ يلدرى - اهدرو شئى - مئى شاپ شوپ ييمنجير

c. {-mAz} ekli sıfat fiillerden meydana gelen sıfat ve zarflar: مز ئوريله مز, مز تئوكنمز, مز ييتمز (İA)

35. Aşağıdaki isimler birleşik yazılır:

a. Sonu ünlü ya da akıcı ünsüzlerle biten fiillerden ها vasıtasıyla meydana gelen isimler. Örnek: دهٔ ها دهٔ, وور ها وور

یاز ها یاز ،یه ها یه ، گزهاگز ، چال ها چال .

تکرار ائدیلن صاغیر (کر) صامتله بیته رسه ، (ها)عوضینه آهنگه گؤره (آ) ویا (ه) یازیلیر .مثلا" باساباس ،قاچاقاچ، توتاتوته ،ایجه ایچ، کسه کس . (ع ،ا)

۳۶ ـ آشاغیداکی اسملرآرالاریندا بیر"تیره" ایله یازیلیر :

الف ـ عینی سؤزون تکراری ایله عمله گلن اسملر .مثال:داش ـ داش ، پیچ ـ پیچ ، توپ ـ توپ ، جه ـ جه ، جیک ـ جیک .

ب ـ معناجا بیر ـ بیرینه یاخین،اوزاق وضدا ولان آیری ـ آیری سؤزلردن عمله گلن اسملر .مثلا" : آب ـ هاوا ،آبیر ـ حیا ،آغیز ـ بورون، آد ـ سان آلغی ـ ساتغی،آلیش ـ وئریش ،آروادـ اوشاق،باغچا ـ باغ ،باش ـ آیاق وار ـ یوخ ،قول ـ بوداق ،قوهوم ـ قارداش ،دم ـ دستگاه ،دره ـ تپه ، اود ـ اولوو، اؤلوم ـ اینیم ...

ج ـ صفت له دوزه لتمه اسمدن عمله گلن اسملر .مثلا" :آیری ـ سئچکیلیک ..

د ـ اؤلچو واحدلرینین بیلدیرن اسملر .مثلا" :آدام ـ گون،قرام ـ کالوری کیلووات ـ ساعت ،کیلوقرام ـ مئتر، تون ـ کیلومئتر .

هـ ـ جهتلرآراسینی بیلدیرن اسملر .مثلا" :جنوب ـ غربه ،جنوب ـ شرق ...

و ـ ترکیب داخلینده بیرمفهومو افاده ائدهن مختلف معنالی اسملردن ـ عمله گلن اسملر. مثلا" : کافه ـ رستوران ، سینه ـ کلوب .

ز ـ ترکیبینده "ویس" ،"کونتر" وسایره حصه جیک لری اولان اسملر .مثلا" : ویس ـ آمیرال ، کونتر ـ آمیرال ...

ح ـ مختلف سؤزلردن دوزه لن خصوصی آدلار .مثلا"ﷺ آلما ـ آتا ،آمو ـ دریا . مونته ـ کارلو، پوئرتو ـ ریکو ...

ط ـ سیاسی فرقه لرین ،جریانلارین ،ائله جه ده اونلارین طرفدارلارینین آدلارینی بیلدیره ن اسملر : آنارشیست ـ سندیکالیست ،سوسیال ـ وطنپرور ، سوسیال ـ دئموکرات ، سوسیال ـ رئفورمیست ،سوسیال ـ شووینیزم (ع ،ا .)

۳۷ ـ قدیم رسم الخط ده (غ)ایله یازیلان (G)سسلری ساده لیک پرنسیبینه گؤره ایندی (ق) ایله یازیلیر: تئله قرام، هامبورق، مورقان .لکن عمومیت له (G) ده ییلن لر (غ) ایله یازیلیر : جوغرافیا . لکن کارتوقرافی ده کی (ق)، (Ğ) ده ییلمه دیگی ایچون ، (ق) ایله یازیلیر . صون

ياز ەلەر ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن /a/ ياكى /e/ بولۇپ يېزىلىدۇ. مىسال: ئاساسلىق، ئاساسەن (İA).

36. Aşağıdaki isimler aralarında bir “tire” ile yazılır:

a. Aynı kelimenin tekrar edilmesi ile meydana gelen isimler. Örnek: ئاز-ئاز, ئاستا-ئاستا, ئۆي-ئۆي, كۆز-كۆز.

b. Anlamca birbirine yakın, uzak ve zıt olan kelimelerden meydana gelen isimler. Örnek: ئاتا-ئانا, ئاغا-ئىنى, ئاسمان-زېمىن, ئاق-قارا, ئاۋ-ئوق, ئالما-ئۈرۈك, ئاياق-قول, ئاچ-توق, ئاغرىق-ساقايما, ئاۋۇل-ئويماق, ئاۋۇل-ئاۋۇل, ئەتە-ئۆگۈن, ئەۋلاد-ئەجداد, ئەر-ئايال, ئەسكى-يېڭى, ئەمدى-ئەمدى, ئەمەلدار-خەلق, ئەمەلدار-خەلق, ئەمەلدار-خەلق

وارلیق

آیلیق فرهنگی تورکجه و فارسجا نشریه
مجله ماهانه فرهنگی‌فارسی و ترکی آذری

ایکیـــنجی ایل ،صایی ۱۰ ـ دی ۱۳۵۹

دوکتور حمیـــد نطقی

دیلیمیـــز

" ایکینجی دنیا حربیندن بیرآز قاباق،بیر- بیریندن آیری اولاراق انجام وئریلمیش ایکی دیل احصائیه وحسابلانماسینا گؤره ،یئر اوزونده ۲۷۹۶ دیل یاشامیش ویاشاماقدادیر ،لهجه‌لر بوصایی‌یا داخل دگیلدیر . بو ۲۷۹۶ یاشایان ویاخود اولو دیل متعدد"عائله"لره آیریلیر :هند- اوروپا عائله‌سیندن ۱۳۲ دیل،حامی - سامی :۴۶، اورال وفین - اوقور: ۳۲، آلتای:۳۴، ژاپون وکؤره (کره):۲،ائسکیمو- آله اوت :۲۴،قفقاز :۲۶، ایبه‌ر- باسک :۲، اؤن - آسیا :۲۹،اسکی سیبر :۱۲،بوروش - اسکی‌یاها - جونا : ۱، دراوید :۲۶،آندامان :۱۲،چین - تیبه‌ت (تبت):۱۱۵،لا - تی: ۱،جنوب شرقی‌آسیا :۵۲،ماله‌زیا - پولی‌نه‌زیا ویاخود اوسترونه‌زیا :۲۶۳، یابوآ :۱۳۲، آوسترالیا (استرالیا):۹۶،سودان - گینه :۴۳۵،بانتو :۸۶ ، هوته‌نتوت - بوشمان :۶، شمالی آمریکا :۹۶،جنوبی‌آمریکا :۷۸۳ دیل ."

یوخاریا نقل ائتدیگیمیز سطرلر ،دیلچی‌لیک عالمی (دیلاجار)ین ، "تورکی دیلینه عمومی بیرنظر" عنوانی‌ایله یازدیغی تدقیقاتی‌نین مقدمه‌سینده دیر .بیزبوقیمتلی آختاریشلارین اؤزدیلیمیزه ربطی‌اولان حصه لرینده‌ن قیصالتیلمیش پارچالار گؤچورمک ایسته‌یه‌ریک .بوتدقیقات اوخو جولاریمیزین بیرچوخ سئوالالارینه جواب وئریر .ودیلیمیزین یئرینـــی و وضعیتی آیدینـــلادیر .

۳

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 10, OCAK, 1359

DİLİMİZ

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce birbirinden ayrı olarak son verilmiş iki dil istatistiğine göre yeryüzünde 2796 dil yaşamış ve yaşamaktadır. Lehçeler bu sayıya dâhil değildir. Bu 2796 yaşayan ya da ölen dil farklı "aile"lere ayrılır: Hint-Avrupa ailesinden 132 dil, Hami-Sami 46, Ural ve Fin-Ugor 32, Altay 34, Japon ve Kore 2, Eskimo-Aleut 24, Kafkas 26, İber-Bask 2, Ön Asya 29, Eski Sibir 12, Buruş-Eski veya Hacuna 1, Dravid 26, Andaman 12, Çin-Tibet 115, Lati 1, Güneydoğu Asya 52, Malezya-Polinezya veya Ostronezya 263, Papua 132, Avustralya 96, Sudan-Gine 435, Bantu 86, Hotanto-Boşiman 6, Kuzey Amerika 96, Güney Amerika 783 dil.

Yukarıda aktardığımız satırlar, dil araştırmacısı "Dilaçar"ın "Türk Diline Genel Bir Bakış" adıyla yazdığı araştırmasının giriş bölümündendir. Biz bu önemli bilgilerin kendi dilimizle ilgili olan bölümlerinden kısa bilgiler almak istiyoruz. Bu araştırma okuyucularımızın birçok sorusuna cevap veriyor. Dilimizin yerini ve durumunu aydınlatıyor.

یوخاریدا صایلان دیل عائله‌لرینین دؤردونجوسونه دقتی‌نیزی چکمک ایسته‌ریک ،مؤلف دئییر :

" دنیا دیللری تصنیف (تقسیم‌بندی) ائدیلیرکن،بیرچوخ دفعه ،دیل قروپو (گروهو) آدی اولاراق "آلتای "و"اورال ه آلتای " ،بونلاری تدقیق ائدن دیلچیلیک شاخه‌سی اولاراق دا " آلتا ییستیک "و" اورال- آلتا ییستیک "اصطلاحلارینا راستلانیلیر .اصلی بیرجغرافیا اصطلاحی اولان آلتای آدی (چین جه‌سی: کین - شان) ،دیلچیلیگه صونرادان گیرمیش بیر اصطلاح دیر و گئنیش معناسی ایله آلتای اولوسلاری‌نین (قوملاری‌نین) ،یعنی تورک لرین،موغوللارین و اؤزلرینی اه‌وه‌نکی شکلینده آدلاندیران تو - نقوزلارین (مانچولارلا بیرلیکده) - بعضی دیلچیلره گؤره‌ده علاوه‌اولاراق کوره‌لی‌لرین ،حتی ژاپونلارین - دیللرینی بیریئره‌توپلایان دیللرقورو- پونو بیان ائدر . "

" اصل آلتای تورپاقلاری آنجاق ۱۹۷۰۰۰ کیلومترمربع ایسه‌ده ، بو دیللری دانیشان قوروپلار ، شرق ایله جنوب‌شرق (و داها گئنیش بیر اؤلچوده) غربه‌ساری یاییلمیشدیر ...بونلاردان مانجو دیلی ژاپون دینزینه ،قالموقجا خزر دینزی قیراقلارینا ،تورکجه ده‌شمال بوزدینزینه آدریا دینزینین ساحللرینه قدرپاییلمیش ،اوبیرطرفدن ده اورال‌لاری آشاراق وولقادا یئرلشمیشدیر .آخین ائدن قوشونلارلا بیرلیکده ،آلتای دیللری وخصوصا "تورکجه ،بالکانلاردا ، ایچ وشرقی اوروپادا ،شمالی فریقا دا ،یاخین شرق ده ،ایران داوهندوستان دا دایاییلمیشدیر ...بو آرادا مانجولارین بیربؤلگوسو اؤز آنادیلینی بوراخیب وچین جه دانیشیر .هر اوچ دیلین هربیریسی(تورکجه ،موغولجا و تونقوز- مانجوجا) ،تورکجه باشدا اولماق اوزره بیرمدنیت ،ادبیات ودولت دیلی اولموشدور ....

یئنی‌سه‌ی و اورخون آبیده‌لرینده‌کی گؤک تورکجه ،هوچو و تورخان یاخینلارینداکی چیخانلار اویقورجا ومختلف تورک لهجه‌لرینده‌کی ادبی اثرلر ، قیرقیزجا داکی ماناس داستانی کیمی زنگین خلق ادبیاتی،بچه‌نک کتیبه لری،قومانلارین یازیلی اثرلری، قاراخانلی، خوارزملی، جاغاتای،اؤزبک عثمانلی،آذری،تورکمن وسایرادبیاتلاری داتورک دیللری‌نین اهمیتینی گؤسته‌رن شاهدلردر .

مؤلف بومقدمه‌دن صونرا اورال ه آلتای عائله‌سی‌نین ایچ‌بؤلگوسونو

Yukarıda sayılan dil ailelerinin dördüncüsüne dikkat çekmek isteriz. Yazar şöyle diyor:

> *Dünya dilleri tasnif (taksim bendi) edilirken, birçok kez, dil grubu adı olarak "Altay" ve "Ural-Altay", bunları inceleye dilcilik sahası olarak da "Altayistik" ve "Ural-Altayistik" terimlerine rastlanır. Asli bir coğrafya terimi olan Altay adı (Çincesi: Kin-Şan), dilciliğe sonradan girmiş bir terimdir ve geniş anlamıyla Altay uluslarının (toplulukların), yani Türklerin, Moğolların ve Evenk olarak adlandıran Tunguzların (Mançularla birlikte), bazı dilcilere göre Korelilerin, hatta Japonların dillerini bir araya toplayan dil grubunu ifade eder.*
>
> *Asıl Altay toprakları ancak 197000 km² ise de, bu dilleri konuşan gruplar, Doğu ile Güneydoğu ve (daha geniş bir ölçüde) Batıya kadar yayılmıştır. Bunlardan Mançu dili Japon Denizi'ne, Kalmukça Hazar Denizi kıyılarına, Türkçe de Kuzey Buz Denizi'nden Adriyatik Denizi'nin sahillerine kadar yayılmış, diğer taraftan da Uralları aşmış ve Volga'da yerleşmiştir. Akın eden birliklerle, Altay dilleri ve özellikle Türkçe, Balkanlarda, İç ve Doğu Avrupa'da, Kuzey Afrika'da, Yakın Doğu'da, İran'da ve Hindistan'da da yayılmıştır… Bu arada Mançuların bir bölümü kendi ana dilini bırakır ve Çince konuşur. Bu üç dilin her biri (Türkçe, Moğolca ve Tunguz-Mançuca), Türkçe başta olmak üzere bir medeniyet, edebiyat ve devlet dili olmuştur…*

Yenisey ve Orhun abidelerindeki Köktürkçe, Hoça ve Turfan yakınlarından çıkan Uygurca ve çeşitli Türk lehçelerindeki edebi eserler, Kırgızcadaki Manas destanı gibi zengin halk edebiyatı, Yiçhang kitabeleri, Kumanların yazılı eserleri, Karahanlı, Harezimli, Çağatay, Özbek, Osmanlı, Azerbaycan, Türkmen vs. edebiyatları da Türk dillerinin önemini gösteren tanıklardır.

Yazar bu girişten sonra Ural-Altay ailesinin iç bölümünü

آیدینلادیر : اورال ـ آلتای عائله‌سی ایکی‌یه بؤلونور :اورال وآلتای.
آلتای ایسه ۵ شاخه اولور : تورک ،موغول ،تونغوزوبیرده بونلارا بعضا "
اضافه اثدیلن کوره و ژاپون ."

داها ایره‌لیده ،مؤلف ،بوقروپون هربیریسی حقینده اطرافلی ایضا ـ
حات وئریر .ازجمله تورک دیللری باره‌ده مفصل تدقیقاتینا بئله باشلایير :

" بودیللرین چوخ اسکی اولماسینا رغما "...(تورک) آدینـــــا
T'OU-KIUE شکلینده‌کی ترانسکریپسیون ایله ،ایلک اولاراق آلتیجی‌عصرده
چین منبعلرینده راستلانیر .بوکلمه‌نین اصلی موغولجا تورک سؤزونون جمع
شکلی (تورک ـ اوت)اولسا گره‌کدیر .تورکجه‌ده‌کی اساس شکلی"قوت "معنا
سینا گلن " توروک " کلمه‌سی‌دیر...."

عالم (دیلاچار) بوندان صونرا اون بئشینجی عصردن بری تورک دیل
لری‌نین تصنیفی شکیللرینی بیر ـ بیرتدقیق ائدیر و بو آرادا بیر چوخ
عالملرین بوساحه‌ده‌کی چالیشمالارینی ایضاحا "چالیشیر .نهایت مختـــلف
تورک دیللرینـدن بحث واونلاری بیر ـ بیریله مقایسه ائتدیکدن صونـــرا ،
تدقیقاتی‌نین اوچونجو بؤلگوسونده "اوغوز تورکجه‌سی"نی الهآلیـــر .

کتابدا ،اوغوز دیللری‌نین ده تاریخی وجغرافیائی خصوصیت‌لریـــن
آنلاتیلدیقدان صونرا نهایت بوسطرلری اوخویوروق :

" کرونولوژی (زمان وتاریخ)یه گؤره اوغوز لهجه‌لری‌نین اسکی‌اورتا
ویئنی چاغلاری واردیر .بیزه‌گؤره ،بونلاردان اسکی اوغوزجانی،اسکی‌تور ـ
کجه (گؤک تورک :۵ ـ ۸ نجی عصرلر و کلاسیک اویقور :۸ـ ۹ عصرلر)دئد ـ
یگیمیز دیلده‌گؤروروک .بوایکی لهجه‌نین هربیری مدنیت ویازی دیلـــی
اولموشدور (۶ ـ ۹ نجی عصره‌قدر).بو دؤورون صونلارینداا اوغوزجا (یئنی
سه‌ی و تالاس‌کتیبه‌لری)اسکی قیرقیزدان (۹ و۱۰ نجی عصرلر) متاثـر
اولابیلر .اوبیرقونشی لهجه‌لرحقینده اساسلی بیلیگیمیز یوخدور .

باسکاکوف ،بیرطرفدن گؤک ـ تورک وکلاسیک اویقورجا یا "اویقـــور ـ
اوغوز" قروپو آد وئریرسه ده " اسکی اوغوز" اصطلاحینی داها گئـــچ
(۹ ـ ۱۱ نجی عصرلر)بیرزمان داظاهراولموش اون ـ اوغوز ،دوققوز ـــ
اوغوز جماعتی‌نین دانیشدیغی دیل ایچون ایشله‌دیر ،باشقا یئرده ده
"اورتا اوغوز" (۸ ـ ۱۳ نجی عصرلر)دئیر . تحسین بانقو اوغلو ایســه
" اسکی اوغوز" اصطلاحینی ،قاراخانلی دؤورونده (۱۱ ـ ۱۲ عصـرلر)،

۵

aydınlatır: "Ural-Altay ailesi ikiye bölünür: Ural ve Altay. Altay ise 5'e ayrılır: Türk, Moğol, Tunguz ve birde bunlara bazen izafe edilen Kore ve Japon."

Daha ileride, yazar, bu grubun her biri hakkında etraflı açıklama verir. Yazar, Türk dilleri hakkındaki uzun araştırmasına kısaca şöyle başlıyor:

> *Bu dillerin çok eski olmasına rağmen… (Türk) adına T'ou-kiue şeklindeki transkripsiyon ile ilk olarak 6. asırda Çin kaynaklarında rastlanır. Bu kelimenin aslı Moğolca Türk sözünün çokluk şekli (Türk-üt) olsa gerektir. Türkçedeki esas şekli "kuvvet" anlamına gelen "Türük" kelimesidir…*

Dilaçar, on beşinci asırdan beri Türk dili tasniflerini bir bir inceler ve bu arada birçok araştırmacının bu sahadaki çalışmalarını açıklamaya çalışır. Nihayet çeşitli Türk dillerinden bahsedip onları birbiriyle mukayese ettikten sonra, araştırmasının üçüncü bölümünde "Oğuz Türkçesi"ni ele alır.

Kitapta, Oğuz dillerinin de tarihi ve coğrafi özellikleri anlatıldıktan sonra nihayet bu satırları okuyoruz:

> *Kronolojiye (zaman ve tarih) göre Oğuz lehçelerinin eski, orta ve yeni dönemleri vardır. Bize göre bunlardan Eski Oğuzcayı, Eski Türkçede (Köktürk: 5-8. yüzyıllar ve Klasik Uygur: 8-9. yüzyıllar) görürüz. Bu iki lehçenin her biri medeniyet ve yazı dili olmuştur (6-9. yüzyıla kadar). Bu dönemin sonlarında Oğuzca (Yenisey ve Talas kitabeleri) Eski Kırgız dilinden (9 ve 10. yüzyıllar) etkilenmiş olabilir. Diğer komşu lehçeler hakkında fazla bir bilgimiz yoktur.*

Baskakov, bir taraftan Köktürk ve Klasik Uygurcayı "Uygur-Oğuz" grubu olarak adlandırsa da, "Eski Oğuz" terimini daha geç (9-11. yüzyıllar) bir zamanda ortaya çıkan On Oğuz, Dokuz Oğuz topluluğunun konuştuğu dil için kullanır. Başka bir yerde de "Orta Oğuz" (8-13. yüzyıllar) der. Tahsin Banguoğlu ise "Eski Oğuz" tabirini, Karahanlı döneminde (11-12. yüzyıllar),

"اورتا اوغوزجا" اصطلاحینی دا خوارزم (۱۳ ـ ۱۴ نجی عصرلر) دئورونده دانیشیلان و اسکی عثمانلیجانین قاینا غی (منبعی) اولان اوغوزجا ایچون ایشله دیر .لکن ما دامکی ۷ ـ نجی عصرده دوققوزا وغوزلارین دیلینی اوغوز جا ما ییریق ، اسکی اوغوزجا اصطلاحینی بونلارا ایچون ایشلتمه میز دوغرو اولار .بونا گؤره اسکی عثمانلیجانین قاینا غی "اورتا اوغورجا" اولابیلر . بعضی دیلچیلر ،مثلا" سووه‌ت تورکولوقلاری ،ملی دیللرینین قاینا قلارینی "اسکی" صفاتی ایله وصف ائدیرلر ،اسکی اوزبکجه (جاغاتایجانین صون دؤورو) کیمی ...بیزیم تئرمینولوژی (اصطلاح شناسی) میزه گؤره ،اورتا اوغوزجا یا گلینجه ،بونون یادگارلارینی تک ـ تک کلمه وقیصا متنلر حالیندا ،باشلیجا "کاشغری "ده گؤرورووک".

تدقیقات دا. بیرنئچه صحیفه صونرا "یئنی اوغوزجا" اولاراق آذربایجان عثمانلی وتورکمن تورکجه‌لری بحث موضوعو اولور .مؤلف مختلف نظریه [illegible] دیلیمیزین بحث اولدوغو بؤلگویه گلیریک ،بوقسمتدن ،بیزیم ایچون، داها تفصیلاتلی" نقل قوللار " گتیرمه‌گی مناسب گؤرورووک (صحیفه ۱۰۵ و صونرالاری)

*** *** ***

...اسکی آذری تورکی،هئچ اولماسا باشلانغیچ ایللرینده اسکی عثمانلیجا ایله موازی،داها دوغروسو ایچه بیردیل ایدی بعلاوه آذری تورکی خصوصیتی دئیلن بعضی خال وعلامتلر اسکی عثمانلیجا دا وارید نئجه‌کی غربی اوغوزخصوصیت لری ۱۵ ـ نجی عصرده جاغاتایجا دا ،حتی ۱۸ عصرشرقی اوغوزجا سیندا اد تاپیلار .اوغوز خصوصیتلرینه ایسه شرق ده تا ۱۲ ـ نجی عصرده احمدیسوی ده ،۱۳ ـ نجی عصرده " مبادی‌السلوک"دا را ـ ستلانمیشدیر ۱۳۰ ـ نجی عصرده‌کی " قصه‌ یوسف "ی بویاخیمدان (نقطه نظردن) دقته لایقدیر .آذری تورکی خصوصیتلرینه گلینجه ،نوائی ده جاغاتایجا تاپماس مین شکلی‌نین یانیندا ،آذربجه تیپینده تاپمانام، آلورمین ایله برابر آلیرام، آلمیش مین ایله برابر آلمیشام کیمی شکیللر واردیر. بونا مقابل تورکمنجه دیل خصوصیتلری " محبت نامه"، " معین المرید" "خسرو وشیرین "کیمی ۱۴ ـ نجی عصر خوارزم اثرلرینده گؤزه چارپار، ۱۵ ـ نجی عصرده " رونق الاسلام" و" بوزاوغلان "کیمی اثرلرده داها غلیظ له‌شیر واصل تورکمنجه ،گئنه جاغاتای عرف عادتلرینندن تمامیله

۶

Orta Oğuzca" tabirini de Harezm (13-14. yüzyıllar) döneminde konuşulan ve Eski Osmanlıcanın kaynağı olan Oğuzca için kullanır. Mademki 7. yüzyılda Dokuz Oğuzların dilini Oğuzca olarak kabul ediyoruz, Eski Oğuzca tabirini bunlar için kullanmamız doğru olur. Buna göre Eski Osmanlıcanın kaynağı "Orta Oğuzca" olabilir. Bazı dilciler, örneğin Sovyet Türkologları, milli dillerinin kaynaklarını "eski" sıfatıyla vasfederler. Eski Özbekçe (Çağataycanın son dönemi) gibi… Bizim terminolojimize (ıstılah-ı Şinasi) göre Orta Oğuzcaya gelince bunun yadigârlarını tek tük kelime ve kısa metinler halinde "Karşgarlı"da görürüz.

Araştırmada birkaç sayfa sonra "Yeni Oğuzca" olarak Azerbaycan, Osmanlı ve Türkmen Türkçeleri ele alınır. Yazar çeşitli görüşleri sayıp döker. Biz bu karşılaştırmalı ve ilginç konuyu atlayarak öz dilimizin bahsedildiği bölüme geliyoruz. Buradan, bizim için, daha ayrıntılı "alıntılar" vermeyi uygun görüyoruz (sayfa 105 ve sonrası).

Eski Azerbaycan Türkçesi, hiç olmasa başlangıç yıllarında Eski Osmanlı Türkçesi ile muvazi, daha doğrusu iç içe bir dil idi. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesi özelliği denen bazı haller ve işaretler eski Osmanlı Türkçesinde bulunur, yani Batı Oğuz Türkçesi özellikleri 15. yüzyılda Çağataycada, hatta 18. yüzyıl Doğu Oğuz Türkçesinde bulunur. Oğuz özelliklerine ise doğuda 12. yüzyılda Ahmed Yesevî'de, 13. yüzyılda "Mübadi'l Süluk"da karşılaşılmıştır. 13. yüzyıldaki "Kıssa-i Yusuf" da bu bakımdan dikkate layıktır. Azerbaycan Türkçesi özelliklerine gelince, Nevayî'de Çağatayca "tapmasmın" şeklinin yanında, Azerbaycan Türkçesinde "tapmanam", "alurmın" kelimesinin yanında "alıram"; "almışmın" kelimesinin yanında "almışam" gibi şekiller vardır. Buna mukabil Türkmen Türkçesinin dil özellikleri "Muhabbetname", "Muinü'l Mürid", "Hüsrev ü Şirin" gibi 14. yüzyıl Harezm eserlerinde göze çarpar, 15. yüzyılda "Revnakü'l İslam" ve "Buz Oğlan" gibi eserlerde daha da zayıflar ve asıl Türkmen Türkçesi yine Çağatay örf ve adetlerinden tamamen

قورتولما میش اولما قلا برابر ۱۸ ـ نجی عصرده باشلار .لکن همین عصرده مخدوم‌قلی‌نین دیوانیندا ، مثلا" گینه بیلمه‌نم تیپینده‌آذری خصوصیت لره راستلانیر ،غربی اوغوزجانین قالان ایکی شاخه‌سینه گلینجه ،ایلک عصرلرده عثمانلی اوغوزجاسی و آذری اوغوزجاسی دئیه‌قطعی بیرفرق امکان سیزدر ،چونکی بوبؤلونمه صونرکی سیاسی شرط لره‌وبونا گؤره‌ده آیری‌ـ آیری دیل انکشافلارینا داپانار .هرایکی شاخه‌نین ایندیکی‌خصوصیتلری، اسکی‌دن عمومی ومشترک استقامت حالینده واریدی .بونلارصونرادان بیر شاخه‌ده داها چوخ انکشاف ائتدی ،اوبیرشاخه‌ده ایسه‌کورلاشدی. (دیلاچار آذری تورکجه‌سی، تورک دیل قورومو سئری‌سی،صایی ۱۴ ـ ۱۵، ۱۹۵۱)بیر قسم خصوصیت لرده هرایکی شاخه‌ده آیری ـ آیری اولاراق ،شبهه‌سیز صونرادان،قازانیلمیش در .

غرب اوغوزجانین اسکی تمثیلچی‌لریندن اولان سلجوق تورکجه‌سینده (سلطان ولد دیوانی ـ ۱۳ ـ نجی عصر)آذری تیپینده آنلاماز ام، بیلمزم (مولانادا مثلا" جاغاتای تیپینده من سویله‌رم ده واردیر) کیمی شکیل لر تاپیلار ،اسکی عثمانلیجا متن لرده ده‌مثلا"یونس امره" دیوان"یندا (۱۴ ـ نجی‌عصر)همین تیپ ده اولموشام ،"سهیل ونوبهار"دا (۱۴ ـ نجی عصر) دوشمیشم شکیللرینه راستلانیر .گینه یونس امره‌ده ایلدیریم، ایلدیز، "فرهنگنامه" ده (۱۴ ـ نجی عصر)ایمشاق (یوموشاق)، ایلان .. کیمی آذری تیپینده‌ـ "ی "سیز ـ شکیللرکئچر .آذری جه‌ده انکشاف ائتمش اولان بواستقامت لر(جهات ،جهتلر) اسکیدن عمومی‌غرب اوغوزجادا واردی بونا مقابل ..." ده‌ده‌قورقود" (۱۴ـ نجی عصرین باشی) وقاضی برهان الدین "دیوان "ی (۱۴ـ نجی‌عصر) اله آلیناجاق اولارسا ،اورادا داآذری خصوصیتلرین تام اولمادیغی گؤزوله‌جکدیر ،مثلا" "ده‌ده قورقود"دا آذری تیپینده ایلدیریم ،ایلدوز، آغ ،کیچی (کیچیک) ،گئچیم (گئچیم) .... من،منی یاخشی ،یوخ ،اولدورمیشم، دانیشماق ،کیمی شکیللرین یانیندا ایندیکی آذریجه‌یه اویمایان ییگیت (ایگیت)، یوجه (اوجا)، ...گیده‌ـ یورور (گئدیر) تیپینده عثمانلی خصوصیت لرینه یئروئریلمیشدیر .

قاضی برهان الدین ده اوخ (اوق)،گؤرورم ،ائده‌رم ...دویامازام ، آلمیشام ...شکیللری اولدوغو حالدا ،بوگونکو آذریجه خصوصیتلرینه اویمایان بیرشکیلده ،مثلا" من یئرینه بن ،منیم یئرینه بنیم، اوز ،

kurtulmamış olmakla beraber 18. yüzyılda başlar. Ancak bu yüzyılda Mahdumkulu'nun divanında, örneğin, yine "bilmenem" şeklinde Azerbaycan Türkçesi özellikleriyle karşılaşılır. Batı Oğuz Türkçesinin diğer iki sahasına gelince, ilk yüzyıllarda Osmanlı ve Azerbaycan Oğuzcası arasında kesin bir fark imkânsızdır. Çünkü bu bölünme sonraki siyasi şartlara ve bunun sonucunda dilin farklı kollardan gelişmesine dayanır. Her iki sahanın bugünkü özellikleri, eskiden genel ve ortak bir yön şeklindeydi. Bunlar sonradan bir sahada gelişimini devam ettirdi. Diğer sahada ise körleşti. (Dilaçar, Azeri Türkçesi, Türk dil Kurumu Serisi, sayı 14-15, 1951) Şüphesiz her iki sahada da bir takım özellikler bir birinden ayrı olarak sonradan kazanılmıştır.

Batı Oğuz Türkçesinin en eski temsilcilerinden olan Selçuklu Türkçesinde (Sultan Veled Divanı, 13. yy.) Azerbaycan Türkçesinde "anlamazam", "bilmezem" (örneğin Mevlana'da, Çağatay Türkçesinde "men söylerem" vardır) gibi şekiller bulunur. Eski Osmanlıca metinlerde de, örneğin "Yunus Emre Divanı"nda (14. yy.) aynı şekilde "olmuşam"; "Süheyl ü Nevbahar"da (14. yy.) "düşmişem" şekilleriyle karşılaşılır. Yine Yunus Emre'de "ildirim", "ildiz"; "Ferhengname"de (14. yy.) "ımşak" (yumuşak), "ilan" gibi Azerbaycan Türkçesinde /y-/'siz şekiller geçer. Azerbaycan Türkçesinde görülen bu kullanımlar, eskiden genel Batı Oğuzcasında vardı. Buna karşın "Dede Korkud" (14. yüzyılın başı) ve Kadı Burhaneddin "Divan"ı (14. yy.) ele alınacak olursa, orada da Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin tam olmadığı görülecektir. Örneğin "Dede Korkud"da Azerbaycan Türkçesinde "ildirim", "ilduz", ag, kiçi (kiçik), keçim (geçim), men, meni, yahşı, yoh, uldurmışem, danışmag gibi kullanımların yanında bugünkü Azerbaycan Türkçesine uymayan yiğit (igit), yüce (uca), gideyorur (gedir) gibi Osmanlı sahası özelliklerine de yer verilmiştir.

Kadı Burhaneddin'de "oh, görürem, ederem, duyamazam, almışam" gibi kullanım şekilleri olduğu halde bugünkü Azerbaycan Türkçesi özelliklerine uymayan bir şekil de, örneğin "men" yerine "ben", "menim" yerine "benim", "üz"

یئرینه یوز (صورت) ،اوره‌ک یئرینه یوره‌ک ایشله‌دیلمیشدیر ...

***

عالم (دیلاچار) دان نقل اتمکده اولدوغوموز بوسؤزلره بورادا ـ کیچیک بیر پارانتهٔ ز آچماق مجبوریتینده ییک :

بودیل خصوصیت‌لرینه بیرپارا عالملر چوخ وبغضی‌لری ایسه‌داها آز قیمت وئرمیشلر .بودا علمی مسئله‌لرده "اینجه اله مک وصیخ توخوماق" ین غایت‌لزوملو اولدوغوندان دیر .نئجه‌کی،یازیمیزا اساس اولان دیلاچارین تدقیقاتینداد ،همین دیل خصوصیتلری‌نین اهمیتی چوخ بؤیوک گؤسته‌ر ـ یلیر وآدی کئچن اثرلرین هانسی دیله‌عاید اولماسی قارشیسیندا سئوال اشارتی قویولور .باشقا عالملرین ایسه مدنی ارثیه‌مز اوزه‌رینده گینه ده درین واطرافلی تدقیق لری‌وبونلاردان چیخاردیقلاری نتیجه‌لر ،عکسنه اولاراق "ددەقورقود" وقاضی برهان الدین ین "دیوان "ی‌نین بیزه‌عاید اولدوقلاریندا شبهه‌یئری بوراخمیرلار .بوبحث‌لر دوام‌اتدیکجه ، فارس شووه‌ینست‌لری واونلارین اؤزومودن اولان اورتاقلاری (شریک لری)"کؤ ـ رپو آلتیندان دلیک تاپار" کیمی،فرصتی غنیمت‌صایاروسؤزون مجراسینی دگیشدیره‌رک ،ادبیات ،دیل ووارلیغیمیزی کؤکوندن دانماغا قدرگئدیر ـ لر .بو غرضکارلیقلارین حسابی،تدقیقاتدا یئری اولان "علمی شبهه"لر ـ ین حسابیندان آیری دیر .

دیلاچار وبوباب‌دا اونون کیمی دوشونن عالملربونقطه‌لره دایانا ـ راق ،مثلا" "ددەقورقود آذربجه دگیل ،بواثرین آذربایجانلیلارلا علاقه سی یوخدور" دئمک ایسته‌میرلر اونلارین فکرلرپندن چیخاریلاجاق ان نهائی نتیجه آنجاق بئله‌اولا بیلیر : ددەقورقود آذری تورکی‌نین هنوزغربی اوغوزجا نین بنیه‌سینده تورکیه تورکجه‌سیله‌برابرجه یاشادیغی دؤوره متعلق دیر ." بوسؤز بیزیم ادبی وارلیغیمیزین بیرباشقا صورتده تاییدی دیرو ددە قورقودین بیزیم اؤزمالیمیز اولدوغونا ان کیچیک شبهه کؤلگه‌سی ده صالماز .بو، اولسا اولسا آذری جه‌نین تورکیه تورکجه‌سینه نه زمان فرق له‌شمه‌سی وبو آیریلما نین ددەقورقوددان اول یاصونرا واقع اولدوغو بحثینی آچار .بوبحثین نتیجه‌سی بئله‌اولار :اگر ددەقور ـ قود بوایکی تورکجه‌نین آیریلماسیندان قاباق دؤوره عایدایسه‌بوآبیده هم‌بیزیم وهم‌ده تورکیه تؤرکچه‌سی‌نین اورتاق مالی‌دیر .یوخ،اگرددەقور ـ قود بوفرق له‌شمدن صونرا یا متعلق ایسه ،دئمک اثرتماما "آذری‌تورکیسی

yerine "yüz" (surat), "ürek" yerine "yürek" ifadeleri kullanılmıştır.

Dilaçar'dan nakletmekte olduğumuz bu sözlere burada küçük bir parantez açmak zorundayız:

Bu dil özelliklerine bazı araştırmacılar çok, bazıları ise daha az değer vermiş. Bu da bilimsel meselelerde "ince eleyip sık dokuma"nın geyet gerekli olduğundandır. Yani, yazımıza kaynak olan Dilaçar'ın çalışmasında da, bu dil özellikleri çok büyük önem taşır ve adı geçen eserlerin hangi dile ait olduğu karşısında soru işareti konur. Diğer araştırmacıların ise kültürel mirasımız üzerinde yine derin ve taraflı incelemeleri ve bunlardan çıkardıkları sonuçlar, aksine "Dede Korkud" ve Kadı Burhaneddin Divanı'nın bize ait olduğunda şüpheye yer bırakmaz. Bu bahisler devam ettikçe Fars milliyetçileri ve onların kendi içimizden olan ortakları "köprü altında delik bulur" gibi fırsatı ganimet sayar ve sözün mecrasını değiştirerek edebiyat, dil ve varlığımızı kökünden inkâra kadar giderler. Bu düşmanlığın hesabı, araştırmada yeri olan "bilimsel şüphe"lerin hesabından farklıdır.

Dilaçar ve bu konuda onun gibi düşünen araştırmacılar bu noktalara dayanarak örneğin "Dede Korkud Azerbaycan Türkçesinde değil, bu eserin Azerbaycanlılarla alakası yoktur" demek istemezler, onların fikirlerinden çıkarılacak en kesin sonuç ancak böyle olabilir: Dede Korkud Azerbaycan Türkçesinin henüz Batı Oğuz Türkçesinin bünyesinde Türkiye Türkçesiyle beraber yaşadığı döneme aittir." Bu söz bizim edebi varlığımızın başka bir şekilde teyididir ve Dede Korkud'un bizim öz malımız olduğuna dair en küçük bir gölge düşürmez. Bu olsa olsa Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesinden ne zaman ayrıldığını ve bu ayrılmanın Dede Korkud'dan önce ya da sonra meydana geldiği bahsini açar. Bu bahsin sonucunda bunlar olur: Eğer Dede Korkud bu iki Türkçenin ayrılmasından önceki döneme ait ise bu eser hem bizim, hem de Türkiye Türkçesinin ortak malıdır. Eğer Dede Korkud bu ayrılmadan sonra oluşmuşsa, eser tamamen Azerbaycan Türkçesi-

دیلینه عاید دیر .آیدین دیرکی،هرحالدا " دده قورقود". وقاضی برهان الدین ین "دیوان "ینین بیزیم کی اولدوغوندا هرصورتده کیمسه نین شبهه سی یوخدورو غرضکارلارین اثله دیگی ایش علم نامنه "ساخته کارلیق " دان باشقا بیرشئی دگیلدیر .

گینه عالم (دیلاچار) ین سؤزلرینده ن مهم نقطه لرین نقلینه دوام ائدیر- یک ز صحیفه ۱۰۷ و دوامی) :

***

...غربی اوغوزجانین ایچه ریسینده آذری وتورکیه تورکچه سی شاخه- لرینین آیریلماسی بوندان (یعنی دده قورقود و قاضی برهان الدین " دیوان "ینین تالیفی زمانیندان)صونرا در .حتی دیل باخیمیندان (نقطهٔ نظریندن)آذری صاییلان فضولی (۱۶ -نجی عصر)ده بئله آذریجه. یه اویغون من ،منی،ائیله رم ،بیلمه زم ،دوشمیشم ،هانسی،قانده (هارادا)، اؤزگه ،یاخشی،آغ،اوخ،یاخماق، تک (کیمی) دوتماق (توتماق)کیمی صاییسیز سؤزلره قارشی عثمانلیجا تیپینده ده بن ،بنی، بونجا ،بین، یوز (صورت) ،بیگیت ،بوزماق (پوزماق) کیمی شکیللرایشله دیلمیشدیر

همین عصرده یاشامیش اولان حبیبی ده ده آذریجه خصوصیتی صاییلان گؤروم اولسون ،آغلایاسی در (آغلایاجاقدر) ،ایل تیپینده کلمه لرتاپیلما قلا برابر ییلدیز (اولدوز) ، یوز (اوز) ،بنیم (منیم)کیمی اویمازلیقلار دا واردیر . ایلک آذری شاعرلرینده گؤرولن آذری دیل خصوصیتلرینین ضعیفلیگی بعضی لرینین فکرینجه بوشاعرین عثمانلی - آذری لهجه لرینین سرحدینده یئتیشمیش اولماسی، بعضی لرینین فکرینجه ده متن لرین صو - تراکی مستنسخ لر طرفیندن عثمانلیجایا اویدورولماسی احتمالللرایله آچیخلانمایا چالیشیلیرسادا ،اصل سبب بوخصوصیت لرین اودوؤده قطعی بیر فرق اولاراق هنوز بلیرمه میش اولماسی در .

فضولی ایله حبیبی دن صونرا آذریجه نین خصوصیت لری گئت - گده غلیظ له شمیش و ۱۸ - نجی عصرده ملا پناه واقف ،۱۹- نجی عصرده میرزه فتحعلی آخوندزاده ، حق وثردی ،صابرکیمی خلق دیلینه یاخین بیریازی دیلی ایشله دن یازیچیلاردا تام اولاراق اؤزونو گؤسترمیشدیر .کلاسیک دؤورده آذری یازیچی لارینین خلق دیلینه یاناشمامیش و آنجاق آرا- صیرا اونا مجذوب اولمالارینین احتمالی ده ،قسما" اسکی اثرلرده کی

ne aittir. Aydın diyor ki, her halde "Dede Korkud" ve Kadı Burhaneddin Divanı'nın bize ait olduğuna kimse şüphe duymaz ve düşmanların yaptığı bilim namına "sahtekârlık"tan başka bir şey değildir.

Dilaçar'ın sözlerinden önemli noktaları yine aktarmaya devam ediyoruz (sayfa 107 ve devamı):

...Batı Oğuz Türkçesinin içerisinde Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi sahalarının birbirinden ayrılması bundan (yani Dede Korkud ve Kadı Burhaneddin Divanı'nın telifi zamanından) sonradır. Dil bakımından Azerbaycan sayılan Fuzuli (16. yy.) bile Azerbaycan Türkçesine uygun "men", "meni", "eylerem", "bilmezem", "düşmişem", "hansı", "kanda" (harada), "özge", "yahşi", "ağ", "oh", "yahmak", "teg" (gibi), "dutmag" (tutmak) gibi sayısız sözlere karşı Osmanlı Türkçesinde de "ben", "beni", "bunca", "bin", "yüz" (surat), "yiğit", "bozmak" gibi şekiller kullanmıştır.

Aynı yüzyılda yaşamış olan Habibî'de de Azerbaycan Türkçesi özellikleri sayılan "görüm olsun", "ağlayasıdır" (ağlayacaktır), "il" şeklinde kelimeler bulunmakla birlikte "yıldız" (ulduz), "yüz" (üz), "benim" (menim) gibi uyuşmazlıklar da vardır. İlk Azerbaycan şairlerinde görülen Azerbaycan dil özelliklerinin zayıflığı bazılarına göre bu şairin Osmanlı-Azerbaycan lehçelerinin sınırında yetişmiş olması, bazılarına göre de sonraki müstensihler tarafından Osmanlıcaya uydurulması ihtimali ile açıklanmaya çalışılsa da, asıl sebep bu özelliklerin o dönemde kesin bir fark olarak henüz belirmemiş olmasıdır.

Fuzuli ile Habibî'den sonra Azerbaycan Türkçesinin özellikleri gitgide belirmiş ve 18. yüzyılda Molla Penah Vakıf, 19. yüzyılda Mirza Fethali Ahundzade, Hakverdi, Sabir gibi halk diline yakın bir yazı dili kullanan yazarlar da tam olarak kendisini göstermiştir. Klasik dönemde Azerbaycan yazarlarının halk diline yaklaşmamış ve ancak ara sıra ona meczup olma ihtimallerini de, kısmen eski eserlerdeki

آذری خصوصیتی آزلیغینی وقاریشیقلیغینی اچیخلایا بیلیر .اسکی دؤورلر ده‌کی آذری خلق دیلینی بیلمه‌دیگیمیزدن وبوحکم‌لری آنجاق یازی‌دیلینه دایانا راق وئره‌بیلدیگیمیز ایچون ،بونلاردا قطعیت‌آختارماق اولماز . بئله‌اولماقلابرابر ،قطعی اولاراق سؤیله‌نه‌بیلرکی،اسکی عثمانلیجادا گؤرولن بیرچوخ خصوصیتلرتورکیه‌ده صونرادان یوخ اولدوغووپادگیشدیکی کیمی ،عمومی غربی اوغوزجانین بیرچوخ خصوصیت‌لری ده‌آذربجه‌یه‌کئچمه میش ،وسیاسی شرط لربوایکی شاخه‌نین آیری ـ آیری انکشافینا یاردیم (کؤمک لیک)ائتمیشدیر .

ملاپناه واقف ده‌کی آذربجه‌نین خصوصیتی‌نی گؤسته‌رن مئتاتئزلی کیپریک (کیرپیک) ، ترپنمک (تپره‌نمک) ،"کیمی" معناسیناتک (ایلان تک) آخوندزاده‌کی مئتاتئزلی آرواد (آوراد ، عورت) ،ی ـ سیزاولدوز حق وئردی ده‌کی اوجا ، ایل ، صابرده‌کی اوره‌ک آذری تیپینده ایسه‌لرده بونلاردا بئله ی ـ لی یوزوک ،یوره‌ک ،ییل شکیللرهردن بیرکئچمکده‌دیر .

آذربجه‌یه خاص چاشنی‌سینی وئره‌ن ساده‌جه بئله تک باشینا آلینان کلمه‌لر دگیل ،عمومی شیوه‌دیر .بئله‌اولماقلا برابر ،یوخاریدانمونه‌لر وئریلدیگی کیمی، آذری لهجه‌سی تورکیه تورکجه‌سیندن تمامیله‌آیریلمش دگیلدیر ،خصوصیله آناطولی شیوه‌لریله ،اورتاق خصوصیتلرگؤسته‌رمکده‌دیر .

***

یوخاریدا دیلچی (دیلاچار)ین "تورک دیلینه عمومی بیرباخیش" عنوانلی تدقیقاتیندان نقل ائتدیگیمیز پارچالار گلن مقاله میزده عمومیتله بیر "چارچیوا" تشکیل ائتمکده‌دیر . اورادا آذری تورکیسی‌نین خصوصیتلرینی بیر ـ بیر گئنه آدی کئچمیش اثردن یئری گلدیکده تورکمن ـ جه ر تورکیه تورکجه‌سیله مقایسه‌لر ائده‌رک قید ائده‌جکیک .بئله‌جه دیلیمیزین خصوصیت‌لری ایله داها درینندن تانیش اولماق ایسته‌ین لره کیچیک بیر یاردیم ائتمیش اولاجاغیق .

Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin azlığını ve karışıklığını açıklayabilir. Eski dönemlerdeki Azerbaycan halk dilini bilmediğimizden ve bu kararları ancak yazı diline dayanarak verebildiğimizden, bunlarda kesinlik aranmaz. Böyle olmakla birlikte, kesin olaraksa, Eski Osmanlı Türkçeinde olan birçok özellik Türkiye Türkçesinde sonradan yok olduğu ya da değiştiği gibi, Batı Oğuz Türkçesinin birçok özelliği de Azerbaycan Türkçesine geçmemiş ve siyasi şartlar bu iki sahanın ayrı ayrı gelişmesine yardım etmiştir.

Molla Penah Vakıf'daki Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini gösteren metatezli "kiprik" (kirpik), "terpinmek" (teprenmek), "kimi" anlamında "teg" (ilan teg) Ahundzade'de olan metatezli arvad (avrat), /y-/ sesi bulunmayan ulduz, Hakverdi'deki "uca", "il", Sabir'deki "ürek" Azerbaycan Türkçesinde kullanılsa da /y-/ sesli yüzük, yürek, yıl şekilleri çok nadir kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesine has bir lezzet veren sadece tek başına alınan kelimeler değil, genel şivedir. Böyle olmakla birlikte yukarıda örnekleri verildiği gibi, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinden tamamen ayrılmış değildir. Özellikle Anadolu ağızlarıyla ortak özellikler göstermektedir.

Yukarıda Dilaçar'ın "Türk Diline Genel Bir Bakış" adlı eserinden naklettiğimiz bölümler gelen makalemizde genellikle bir "çerçeve" oluşturmaktadır. Orada Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini bir bir adı geçen eserden yeri geldikçe Türkmen ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırarak kaydedeceğiz. Böylece dilimizin özellikleriyle daha derinden tanışmak isteyenlere küçük bir yardım etmiş olacağız.

دوکتور حمیـــد نطقی

دیلیمز (۲)

سس ، شـــکیل و ســـــوز

کئچه‌ن مقاله‌ده دنیا دیللری آراسیندا اؤزدیلیمیزین یئرینی‌مشخص ائله‌مه‌گه چالیشدیق، "آلتای "دیللری فامیلیندن "تورکجه‌دیللره "گلدیک ،بو میاندا "اوغوزتورکجه "سینی نظره‌آلدیق ،اسکی ،اورتا ویئنـــی اوغوزجا یا اشارت ائتدیک وبورادا عثمانلی ،تورکمن وآنادیلیمیزاولان آذربایجان تورکیسی بحث موضوعو اولدو .تورکولوق "دیلاچار"ین ۱۹۶۴ ایلینده نشرائتدیگی "تورک دیلینه‌گنل بیرباخیش" عنوانلی‌تدقیقاتینده پارچالار گتیره‌رک سؤزو بونکته‌یه گتیردیک :"اسکی آذری تورکیسی‌اسکی عثمانلیجا ایله‌موازی، داها دوغروسو ،ایچـ ایچه بیردیل ایدی "بوباشلاـ نغیج دؤورومدن صونرا اؤزلرینه خاص شکلینده انکشاف ائتدیلر .ایندی بونلارین مناسبتلری نه‌دیر ؟بوسئواله‌دیلیمیزین تاریخی سئیرینی‌تعقیب ائده‌رک وئریلن اجمالی جوابلاردان صونرا ،ایندی تورکیمیزله‌تورکیـــه تورکجه‌سینی فونولوژی(سس بیلیگی) ،مورفولوژی(شکیل بیلیگی)و وکابولـه‌ر (سؤزخزینه)نظریندن ،همین تدقیق اثرینده پارچالاروئره‌رک مقایسه ائدیریک . تورکیمیزین اساس خصوصیتلری بئله‌خلاصه ائدیله‌بیلیر :

الف ـ فونولوژی (سس بیلیگی)

۱ ـ مصوتلر

۱ ـ فتحه‌سی بیزیم دیلده ،تورکیه تورکجه‌سینده‌کی آچیق (ğ)دن داها آچیقدیر ،مثلا"گلمک ،طرف ،تمل (بونؤوره) ،علاج ـ صیرا ایله‌تورکیـــه تورکجه‌سینده gelmek ، taraf ، temel ، ilaç تلفظ ائدیلیر

۲ ـ فتحه و کسره تفاوتی‌ایله‌بیزیم دیلده معنالین دافرق ائتمه‌سی گؤرسه‌نیر ،ان ("ان چوخ "مثالینداکی کیمی) ،ان "انمک " (تورکیه‌تورکجه ـ سینده اینمک) ، ان (عرض معناسینا) ،ات (یییه‌جک) ،ائت (ائتمکـدن) تورکیه تورکجه‌سینده هرایکیسی ده (ğ) تلفظ ائدیلیر .

۳ ـ قاپالی کسره ،قدیم کتابت ده" ای " یازیلیردی ،بو سس بیزیم‌تورکی ده آچیق کسره‌ایله‌تلفظ اولونور : اثرته ، ائلچی، کیمی ،بونون ایچون سئل،ائل،یئل ده سیل ،ایل و ییل یازیلیردی .

۷

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE ve FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 11 ve 12, ŞUBAT VE MART, 1359

DİLİMİZ (2)

Ses, Şekil ve Söz

Geçtiğimiz makalede dilimizin dünya dilleri arasındaki yerini belirlemeye çalıştık. "Altay" dilleri ailesinden "Türk dillerine" geçtik. Bu doğrultuda "Oğuz Türkçesi"ni dikkate aldık. Eski, orta ve yeni Oğuzca'ya değindik ve burada Osmanlı, Türkmen ve ana dilimiz olan Azerbaycan Türkçeleri söz konusuydu. Türkolog "Dilaçar"ın 1964 yılında yayımladığı "Türk Diline Genel Bir Bakış" isimli çalışmasından bazı bölümleri alarak sözü bu noktaya getirdik: "Eski Azerbaycan Türkçesi, Eski Osmanlı Türkçesi ile paralel, daha doğrusu iç içe bir dil idi. Bu başlangıç döneminden sonra her iki sahada kendine has bir şekilde gelişir. Şu anda bunların arasındaki ilişki ne durumdadır? Bu soruya dilimizin tarihi seyri doğrultusunda verilen benzer cevaplardan sonra, şimdi Türkçemizle Türkiye Türkçesini fonoloji (ses bilgisi), morfoloji (şekil bilgisi) ve vokabüler (söz hazinesi) bakımından, "Dilaçar"ın eserinden bölümler vererek karşılaştırıyoruz. Türkçemizin kendisine has olan özellikleri sadece bu şekilde açıklanabilir:

A. Fonoloji (Ses Bilgisi)

1. Vokaller (Ünlüler)

1) Açık /e/ sesi bizim dilimizde, Türkiye Türkçesinde bulunan açık /e/ sesinden daha açıktır. Örneğin *طرفگیلمک, تمل ع* kelimeleri sırasıyla Türkiye Türkçesinde gelmek, taraf, temel, ilaç şeklinde söylenir.

2) Bizim dilimizde açık /e/ ve kapalı /é/ arasındaki farkla anlamın da değiştiği görülür. *ان* ("en çok" örneğinde olduğu gibi), *إن, انمک* (Türkiye Türkçesinde "inmek"), *ان* (arz anlamında), *ات* (yemek), *-ائت* (etmek) şeklinde yazılır. Türkiye Türkçesinde her iki kelime de "et" şeklinde söylenir.

3) Kapalı /é/, eski eserlerde /i/ şeklinde yazılırdı. Bu ses bizim Türkçemizde kapalı /é/ ile söylenir: *ائته (érte)*, *ئلچی(élçi)* gibi. Bu yüzden *سئل(sél), ائل (él), یئل (yél)* kelimeleri de *سیل*(sil), *ایل*(il) ve *ییل*(yil) olarak yazılırdı.

۴ ـ اسکی یازی دا "ی" ایله یازیلان بعضی سؤزلرین تورکیمیزده کسره (é) ایله تلفظی: هئچ (هیچ)، نئجه (نیجه)، گئتمک (گیتمک)، شئر (شیر).

۵ ـ بیزیم تورکی ایله، تورکیه تورکجه سینده دودا قلانان ودوز مصوتلر آرا ـ سیندا فرقلروار: دوداق (تورکیه ده dudak)، اویان ("یوخودان اویان" تورکیه ده uyan)، بؤیوک (büyük)، گؤزه ل (güzel)، اؤلکه (ülke)، کیچیک (küçük)، تولکو (tilki)، بیلدیر (bildir).

۶ ـ تورکیمیزده دیفتونق یئرینه مونوفتونق ایشله دیلمه سی: بئله ("بؤ یله" عوضینه) ائله مک (ائیله مک) کیمی.

۷ ـ بعضا "ده ترسینه، مونوفتونق یئرینه دیفتونق کیمی تلفظ: دووشان (طاوشان)، اووچ، اووچ (آووچ)، اوو (آو).

۸ ـ آهنگ قانونونون دیلیمیزده، هله، آلینما (دخیل) کلمه لرده داها چوخ مراعات ائدیلمه سی: باغچا (تورکیه ده bahçe)، اوحالدا (اوحالده)، قایدا (kaide)، آلما (elma) کیمی.

۹ ـ تورکیمیزده محاوره دیلینده اوزون مصوتلرین اصلی اولما یئب ادغام یولی ایله وجوده گلمه سی: صورا (صونرا) کیمی.

آ ـ صامتلر

۱ ـ تورکیمیزده باشداکی (y) لرین اولما ماسی: ایل (ییل)، ایلان (ییلان)، اولدوز (ییلدیز)، اوره ک (یوره ک)، اودماق (یوتماق) کیمی.

۲ ـ بعضا "ده ترسینه اولاراق، بیزده (ی) ایله باشلایان کلمه لر، تورکیه تورکجه سینده (ی) سیزدیر: یه هر (ایه ر) کیمی.

۳ ـ (ن/م) دن اول گلن (ب) لرین بیزده (م) تلفظ ائدیلمه سی: مین (بین ۱۰۰۰) مونا (بونا)، مینمک (بینمک) کیمی.

۴ ـ دیلیمیزده (خ) مصوتی نین محافظه ائدیلمیش اولما سی: آخشام، اوخو ـ ماق (تورکیه تورکجه سینده akşam، okumak) وچوخ (çok) کیمی.

۵ ـ بیزده کلمه اورتا سیندا بعضی صامتلرین ایکی له شمه سی: بئددی، سککیز ساققال، ائششک کیمی.

۶ ـ کلمه باشیندا، بعضا "ده اورتا سیندا، (ب، د، غ، ک) لرین (پ، ت، ق، گ) تلفظ مسئله سی: پوزماق (تورکیه تورکجه سینده بوزماق)، کیمی (گیبی)

4) Eskiden /i/ ile yazılan bazı kelimelerin Türkçemizde /é/ ile söylenişi: هئچ (هیچ), هئنجه (هیچ), هگئمک گیتمک (گیتمک), ئیشئر (یئر).

5) Bizim Türkçemiz ile Türkiye Türkçesinde yuvarlak ünlüler ile düz ünlüler arasında farklar vardır: *dodag* "Türkiye Türkçesinde dudak", *oyan (yuhudan oyan-)* "Türkiye Türkçesinde uyan-", *böyük* "büyük", *gözel* "güzel", *ölke* "ülke", *kiçik* "küçük", *tülkü* "tilki", *bildir* "bıldır"

6) Türkçemizde diftong yerine monoftong kullanılması: *bele* "böyle" kelimesi, *elemek* "eylemek" gibi.

7) Bazen de tam tersi, monoftong yerine diftong gibi yapılan telaffuz: *dôşan* "tavşan", *ovuç - ôvuç* "avuç", *ôv* "av".

8) Ses uyumunun dilimizde, özellikle alıntı kelimelerde daha çok korunması: *bağça* "Türkiye Türkçesinde bahçe", *o halda* "o halde", *gayda* "kaide", *alma* "elma" gibi.

9) Türkçemizde konuşma dilinde uzun ünlü yoktur, bu ünlülerin ses düşmesi yoluyla meydana gelmesi: *sôra* "sonra"

2. Konsonantlar (Ünsüzler)

1) Türkçemizde kelime başında /y/ sesinin olmaması: *il* "yıl", *ilan* "yılan", *ulduz* "yıldız", *ürek* "yürek", *udmag* "yutmak" gibi.

2) Bazense tam tersi /y/ ile başlayan kelimeler, Türkiye Türkçesinde /y/ kullanılmadan yazılır: *yeher* "eyer " gibi.

3) /n/ ve /m/ seslerinden önce gelen /b/ sesi bizde /m/ sesiyle telaffuz edilir: *min* "bin, 1000", *muna* "buna", *minmek* "binmek" gibi.

4) Dilimizde /h/ sesinin korunmuş olması: *ahşam, ohumag* "Türkiye Türkçesinde akşam, okumak" ve *çoh* "çok"gibi.

5) Bizde, kelime ortasında bazı ünsüzlerin ikizleşmesi: *yeddi, sekkiz, saggal, eşşek* gibi.

6) Kelime başında, bazen de ortasında "/b/, /d/, /g/, /k/" seslerinin "/p/, /t/, /k/, /g/" şeklinde telaffuz edilmesi meselesi: *pozmag* "Türkiye Türkçesinde bozmak", *kimi* "gibi"

قوخماق (Kokmak)،آغیللی(akıllı)،دادلی (tatlı)،
بیشیرمک (پیشیرمک) کیمی .

۷ ـ غُنّه "ن" اسکی الفبادا اوچ نقطه‌لی (گ)ایله‌گؤستریلیردی)ادبی دیلیمیزده منسوخ اولموشدور (تورکیه‌ده ده عینا "بئله‌اولموشدور).

۸ ـ کلمه‌باشلاریندا بعضا "،اینجه‌مصوتلر اؤنونده (ت)لرین (ج)لرله‌یئر دگیشمه‌سی : جور(تورکیه‌تورکجه‌سینده : تور)،جن ("دک" گؤره‌نه جن، گؤره‌نه‌دک ،گؤره‌نه قدر) . کیمی .

۹ ـ" تس "سسی‌نین ،روسجانین تاثیریله ،شمال دابعضی کلمه‌لرده‌گؤرسه‌نمه‌سی : تسیرک (سیرک) کیمی .

۱۰ ـ کلمه‌اورتالاریندا ایکی مصوت‌آراسیندا (g)سسی‌نین (ğ/و)یه چئوریلمه‌سی (تورکیه تورکجه‌سینده ایسه بوسس دوشر ،یازیلسادا اوخونمار) صویوق کیمی،بعضا "ده صواوق ،یاخود صووق تلفظ اولونور (تورکیه‌تورکجه‌سینده Soğuk).

۱۱ ـ بعضی کلمه‌لرده ،مصوتلر آراسی (ق)نین، (و/ی)یه چئوریلمه‌سی،اسکی و اورتا تورکجه‌ده (طاقوق) ،بیزده وتورکیه‌ده‌ایسه طاووق/طویوق اولماسی کیمی .

۱۲ ـ بعضی کلمه‌لرده ،کلمه‌صونو (ک)لرین (ی/و)یه چئوریلمه‌سی: گؤک، گؤی کیمی .

۱۳ ـ کلمه‌آرالاریندا (غ ـ چ)و(ق ـ چ)نین عینا "ابقاسی:باغچاوبوقچا کیمی .(bahçe , bokça یئرینه)

۱۴ ـ کلمه‌آخرلاریندا (غ)سسی‌نین اصلی کیمی اوخونماسی: باغ،داغ،یاغ کیمی (استانبوللولار " با ،دا ،یا" تلفظ ائدرلر).

۱۵ ـ کلمه‌لرین صونلاریندا ب ،د،ج کیمی جنگیلتیلی سسلر ،یاریجینگیلتیلی حالا گلمه‌لرینه‌رغما" یازی دااصلی کیمی یازیلمالاری:کتاب وحساب کیمی (kitap , hesap دگیل).

۱۶ ـ کلمه‌آرالاریندا جنگیلتیلی ـ جینگیلتی‌سیز آسیمیلاسیون حادثه‌سی‌نین استثنالار داشیدیغی : اوننان (اونونلا/اونلان)،کیمنن(کیمین له/ کیملن)،جانناز(جانلار)، آننا (آنلا) تلفظ اولدوغو حالدا (کی یازیدا اصل شکیللری کیمی گلیرلر)" بؤلوشدورمه" و"ائتدیگی" (bölüştürme, ettiği دگیل) اولار.

gohmag “kokmak”, *ağıllı* “akıllı”, *dadlı* “tatlı”, *bişirmek* “pişirmek” gibi.

7) Art damak /n/’si eski alfabede üç noktalı kef ‘گ’ ile gösterilirdi. Edebi dilimizde modası geçmiştir. (Türkiye Türkçesinde de aynen böyle olmuştur.)

8) Kelime başında, bazen ince vokallerin önünde /t/ sesinin yerine /c/ kullanılır: *cür* “Türkiye Türkçesinde tür”, *[-cen]* “/-e/ dek” (*göreneçen:* “görene dek, görene kadar”) gibi.

9) [ts] sesinin, Rusçanın etkisiyle kuzeyde bazı kelimelerde görülmesi: *tsirk* (sirk) gibi.

10) Kelime ortasındaki iki vokal arasında bulunan /g/ sesinin /y/ ya da /v/ seslerine dönüşmesi: (Türkiye Türkçesinde ise bu ses düşer, yazılsa da okunmaz) *soyug*, bazen de *sovug* gibi ya da *sovog* şeklinde söylenir. (Türkiye Türkçesinde “soğuk”)

11) Bazı kelimelerde, vokaller arasında bulunan /g/ sesi /v/ ya da /y/ sesine dönüşür, Eski ve Orta Türkçede “*taguk*” kelimesinin, bizde ve Türkiye Türkçesinde “tavuk ~ *toyug*” olması gibi.

12) Bazı kelimelerde, kelime sonu /k/ sesinin /y/ ya da /v/ seslerine dönüşmesi: gök > *göy* gibi

13) Kelime aralarında “/ğ/-/ç /” ve “/g/-/ç /” seslerinin korunması: *bağça* ve *bogça* (*bohça*, bahçe yerine).

14) Kelime sonundaki /ğ/ sesinin asli olarak okunması: bağ, dağ, yağ gibi (İstanbullular “ba”, “da”, “ya” şeklinde söyler.)

15) Kelime sonunda /b/, /d/, /c/ gibi patlamalı seslerin, yarı patlamalı hale gelmelerine rağmen yazıda asli şekilde yazılması: *kitab”* کتاب ve *hesab”* حساب “*hesab”* gibi (kitap, hesap olarak yazılmaz)

16) Kelime arasında patlamalı-akıcı asimilasyonunun istisnalar taşıması: *onnan* (*onlan* “onunla”), *gimnen* (*gimlen* “kiminle”), *cannar* (canlar), *anna* (anla) olarak söylendiği halde (yazıda da asıl şekilleri yazılır) *“بۆلوشدورمه* ve *“تلئیگی”* (bölüştürme ve ettiği değil) olur.

۱۷ ـ بیزده (é) لرین (y)قاباغیندا (i)یه تماما "عوض اولماماسی دئمک /دئیه جک (diyecek یئرینه)،یئمک /یئیه جک yiyecek یئرینه
۱۸ ـ بیزده بیرچوخ "مئتاتهز" لرین واقع اولماسی:یارپاق (یاپراق)، تورپاق (توپراق)، آرواد/آروات (آورات /عورت)، کیپریک (کیرپیک) کیمی .
۱۹ ـ محاوره دیلینده بیرچوخ آسیمیلاسیون و دیسیمیلاسیونلارین وجودو: آلدات ﴿ آللات ، پاسلی ﴿ پاستی ، گئتسین ﴿ گئتسین ،گیبی/کیبی کیمی، شاشماق جاشماق ،ضارار (ضرر) ﴿ ضارال ....
۲۰ ـ قیپچاقجادا دا اولدوغوکیمی بعضا " (لار/لر)ین (دار/در)اولماسی (محاوره ده ،یازی دا دگیل): آتدار (آتلار) ...
۲۱ ـ بیرچوق هجالارین محاوره ده (یازی دا دگیل)ادغامی:آیاغیم (محاوره ده : آیام)،وئرسه نیز (وئرسؤز)،آلارام (آللام) گله رم (گللهم)،اللی اوچ (اللوش : ellüş)،گؤتورگل (گؤتگه) وسایره .

*** *** ***

ب ـ مورفولوژی (شکیل بیلیگی)

۱ ـ(ـ اغان/ـ گن)شکیلچیسی (پسوند)نین دیلیمیزده چوخ ایشلهک اولماسی :گزهگن ،گئدهگن ،قاچاغان ، آلاغان کیمی .
۲ ـ (ـ چی)شکیلچیسینین یازیچی ،آل ـ وئرچی (تاجر)دهکی معناسیندان باشقا (ـ لی) معناسیله دهایشله دیلمهسی:کندچی (کندلی) کیمی .
۳ ـ صیرا صایلاریندا بعضی خصوصیت لرین وجودی مثلا" "بیریمینجی"، " بیرینجی " عوضینه اولدوغو کیمی .
۴ ـ ضمیرلرده خلق آغزیندا ،"اونلار" یئرینه "اولار" ،"چوخو"یئرینه "چوخوسو" کیمی .
۵ ـ سئوال ضمیرلری دیلیمیزده "هانسی "و"هانسیکی"گلیر ،تورکیه تورکجه سینده " هانگی" و"هانگیسی "
۶ ـ (ـ کی)ضمیر شکیلچیسی نین آهنگ قانونونا دیلیمیزده تابع اولماسی: " سنین کی" ، " اونونکو " کیمی .
(تورکیه تورکجهسینده بونا بنزهر " دون " ـ دونن ـ "دونکو" ـ دونن کی ـ واردیر) .
۷ ـ ملکیت ضمیرلریندن (ـ ی)نین بعضی یئرلرده دوشمهسی:آتاسین ("آتاسینی"یئرینه)،آتامین اثوین ییخدی (اثوینی ییخدی)،قولاغیم باغلارام (قولاغیمی باغلارام) .

17) Bizde /é/ sesinin /y/ sesinden önce kullanıldığında /i/ sesi ile karşılanmaması: *Démek / déyecek* “diyecek”, *yémek / yéyecek* “yiyecek”

18) Bizde birçok “metatez”in ortaya çıkması: *yarpag* “yaprak”, *torpag* “toprak”, *arvad-arvat* “avrat”, *kiprik* “kirpik” gibi.

19) Konuşma dilinde birçok asimilasyon ve disimilasyonun olması: Aldat- > *allat-*, paslı > *pastı*, *getsin* > *gessin*, gibi ~ *kibi* > *kimi*, şaşmak > *caşmak*, zarar > *zaral*…

20) Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi bazen {-lAr} ekinin {-dAr} olması (Ağızlardadır, yazıda olmaz): *atdar* “atlar”…

21) Birçok hecenin ağızlarda hece birleşmesine uğraması: ayağım (ağızlarda *“ayam”*), *versöz* “verseniz”, *alaram (allam)*, *gelerem (gellem)*, *ellüş* “elli üç”, *götge* “götür gel” gibi.

B. Morfoloji (Şekil Bilgisi)

1. [-agan], [-gen] ekinin dilimizde çok işlek olması: gezegen, *gédegen, gaçağan, alağan* gibi.

2. {-çI} ekinin, *yazıçı, al verçi* (tüccar) kelimelerindeki anlamının dışında {-lI} anlamıyla da kullanılması: *kendçi* (köylü) gibi.

3. Sıra sayılarında bazı özelliklerin ortaya çıkması, örneğin *biriminci* “birinci” kelimesinde olduğu gibi.

4. Zamirlerde halk ağzında “onlar” yerine *“olar”*, *“çohu”* yerine *“çohusu”* vs. kullanılır.

5. Soru zamirleri bizde *“hansı”* ve *“hansısı”* iken, Türkiye Türkçesinde “hangi” ve “hangisi”dir.

6. [-ki] zamirinin dilimizde ses uyumuna girmesi: *seninki, onunku* gibi.

(Türkiye Türkçesinde de buna benzer dün-dünen-dünkü-dünenki örneği vardır.)

7. Belirtme eki /-I/’nın bazı yerlerde düşmesi: *“atasın”* (atasını), *“atamın evin yıhdı”* (evini yıktı), *“gulağım bağlaram”* (kulağımı bağlarım).

۸ـ اسم تصریفینده (ـ ین)شکیلچیسی‌نین ،محاوره‌ده چوخ زمان (ـ ون) شکلینده اولماسی: ائوون،ائوینون (ائوین ،ائوی نین).
۹ـ " کیمی"نین هم" قدر"وهم "مثلی" معناسینا ایشله‌دیلمه‌سی:سحره ـ کیمی،بوگون کیمی.(" قدر" معناسینا گلن "کیمی"دن باشقا" دک "،"تن /جن" ده ایشله‌دیلیر :ایندی یه‌دک ،ایندی یه‌جن،تورکیه تورکچه‌سینـــــده " ایندی " یئرینه "شیمدی "،" اوچون "یئرینه "ایچین "،"هارا "یئرینه " نره" و "هارایا "یئرینه "نره‌یه "،هاچان "یئرینه "نه‌وقت ،نه‌زمـــان" ایشله‌دیلیر.
۱۰ ـ فعللرین تصریفیـــنده :
الف ـ بیرینجی وایکینجی شخص شکیلچیلری :(ـ ام/ـ م)و(ـان /ـن) شکلینده‌دیر" آلیرام" (تورکیه تورکجه‌سینده :آلییورووم)،" گله‌رم"کیمی بیرینجی جمع شخصده ادبی دیلده (ـ ایز)ایله‌وهم‌ده محاوره‌ده اولدوغو کیمی (ـ یک)ایله ،گلیریک ،آلیریق (تورکمنجه‌ده کوکلن لهجه‌سینـــده ایسه "گل یل،" ،" آلیاق ")،ایکینجی شخص ایچون محاوره‌ده (ـ سیز/سوز): گله‌رسوز (تورکیه تورکجه‌سی :گلیرسینیز)قالیرسیز (قالیرسینیز).ادبـــی دیلده (ـ سینیز)ایشله‌دیلیر. اوچونجی شخص شکیلچیسی (ـ ر)محـــاوره‌ده دوشر: آلیر (آلی)، ادبی دیلده (ـ ر)دوشمز. بئله‌جه "خبر"ین صونونـــدا دا (ـ م)گله‌ر: آتایام (تورکیه تورکجه‌سینده : آتایم)، من گؤزه‌لـــم (بن گؤزه‌لیم) کیمی.

ب ـ بیر ـ بیرینـدن آنجاق مصوت‌ده فرقلری اولان ایکی جورمضـــارع واردیر :(ـ یر/ـ ور) شکیلچیلی "ایندگلیگی" افاده‌ائدن.
مضارع :گلیرم ، قالیرام، آلیر، اولور کیمی .بوشکیلچی اسکی‌عثمـا ـ نلیجادا (ـ yir /ـ yür) وایندیکی تورکیه تورکجه‌سینده (ـ yor) دور .بوفعللرمنفی شکیللری ده محاوره‌ده بئله‌دیر: گلمیرم، قالمیرام.. وادبی دیلده‌ایسه : گلمه‌ییرم ،قالمایییرام‌دیر.
ایکینجی شکیل ایسه (ـ ر/ـ ار) شکیلچیسی‌ایله‌دوزه‌لیر .بوگئنیش مضارع زمانی دیر :گله‌رم ،قالارام ،آلار ،اولار (تورکیه تورکجه‌سینده : گلیریـــم ، قالیریم ،آلیرپم ، اولور) .منفی‌لری : گلمه‌رم ،قالمارام .فعل کؤک لـــری مصوته ختم‌اولدوغوندا تصریف شکلی (تورکیه تورکجه سینه‌یا خبنلاشـارق) بئله‌اولار :دارایییرام ،دینله‌ییرم ،اوخویورام.

8. İsim çekiminde {-In} ekinin, ağızlarda genellikle {-Un} şeklinde olması: *evün, evinün* (evin, evinin)

9. *"Kimi"* edatının hem "kadar" hem de "örnek" anlamında kullanılması: *sehere kimi* (sabaha kadar), *bunun kimi* ("kadar" anlamına gelen *"kimi"*den başka *dek, [-cen]*de kullanılır: *indiye dek, indiyecen*, Türkiye Türkçesinde *indi* kelimesinin yerine "şimdi", *üçün* yerine "için", *hara* yerine "nere" ve *haraya* yerine "nereye", *haçan* yerine "ne vakit, ne zaman" ifadeleri kullanılır).

10. Fiil çekiminde:

a. Birinci ve ikinci şahıs ekleri: {-Am}, /-m/ ve {-An}, /-n/ ekleridir. *"Alıram"* (TT alıyorum), *"gelerem"* gibi. Birinci çokluk şahıs eki edebi dilde {-Iz} ve konuşma dilinde olduğu gibi {-Ik} ile gösterilir: *gelirik, alırıg* (Türkmencenin Göklen lehçesinde ise "gelil", "alyaq" şeklindedir). İkinci çokluk şahıs için ağızlarda {-sIz}, {-sUz}: *gelersüz* (TT gelirsiniz), *galırsız* (kalırsınız). Edebi dilde {-sInIz} kullanılır. Üçüncü şahıs eki olan /-r/ ağızlarda düşer: Alır ~ *alı*, edebi dilde ise düşmez. Böylece fiilin sonuna birinci teklik şahıs eki /-m/ eki gelir: *atayam* (TT atayım), *men gözelem* (TT ben güzelim) gibi.

b. Birbirinden sadece ünlü farklılıkları olan iki tür ek vardır: {-Ir}, {-Ur} ekleri şimdiki zamanı ifade eden eklerdir: *gelirem, galıram*, *alır, olur* gibi. Bu ekler Osmanlı Türkçesinde [-yir], [-yür] iken, Türkiye Türkçesinde [-yor] şeklindedir. Bu fiillerin olumsuz yapıları konuşma dilinde şöyledir: *gelmirem, galmıram*. Edebi dilde ise: *gelmeyirem, galmayıram* gibidir.

Diğeri ise /-r/, {-Ar} şeklindedir. Bu ek fiilin geniş zaman ekidir: *gelerem, galaram, alar, olar* (TT gelirim, kalırım, alırım, olur). Olumsuz şekilleri: *gelmerem, galmaram*. Fiil kökleri ünsüz ile bitip ünlü ile başlayan bir ek aldığında geniş zaman çekimi (Türkiye Türkçesine yakınlaşarak) şöyle olur: *darayıram, dinleyirem, ohuyuram*.

بونلارین محاوره‌ده‌کی شکیللری ده بئله‌دیر:
دا ریرام، دینلیرم، اوخورام.....

ج ـ بیزیم دیلده مستقبلی گئنیش مضارعله‌ده افاده ائتمک اولار :گله‌ـ رم ،قالارام... ویاخود گله‌جگم ،قالاجاغام...ماضی‌نی بیان ائله‌ین"گلدـ ینیز" محاوره‌ده "گلدیز" اولار.

ماضی نی،حال ایچون ده ایشله‌درلر :من گئتدیم ("من گئدیرم"یئرینه) گئنه مستقبلی افاده‌ایچون (ـ اسی)شکیلچیسیندن ده‌فایدالانماق اولار: گئده‌سی‌یم ،باشلایاسی‌یام‌کیمی. (اسکی عثمانلیجادا : "ساواش ائیله‌یه‌سی یئر" یعنی ساواش ائدیله‌جک یئر). (ـ یب) اکثرا" (ـ میش)یئرینده کئچر:" احمد گلیب منی گؤرمه‌ییب" یاخود " احمد گلمیش منی‌گؤرمه ـ میش"، (اسکی عثمانلیجادا :" ـ اوبان/ـ اوبن" :باخوبان ،گؤروبن). انشائی وجه‌لر: ادبی ـ یازی دیلینده، گله‌یم ،باخالیم شکیللری‌موجود ایسه‌ده" گله‌م"،"باخام"صورتلری ایشله‌دیلیر .شرطی وجه‌ده منفی شکیللرـ ین (ز)لری دانیشما دیلینده تلفظ اولماز: آلمازسام (آلماسام)،شرط شکیلچیسی "سه" خلق دیلینده بعضا "تکرار اولار: گئدرسم‌سه ...کیمی .

سئوال ایچون بعضا" (ـ می)شکیلچیسی ایشله‌دیلمز،اونون عوضینه صون هجا اوزادیلار و سسین طونو یوکسه‌لر: گئده‌رسن می؟ گئده‌رسن ؟ (تورکیه‌تورکجه‌سینده : گئده‌رمی‌سین ؟)

ج ـ کلمه خزینه‌سی (ووکابوله‌ر)

اکثریت له‌کلمه‌لرین معناسی ببراولماق لا برابر ،دیلیمیزده بعضی سؤزلرین ـ هم‌ده لاپ‌چوخ ایشله‌دیلنلردن بیرپاراسی‌نین ـ تورکیه‌تورکجه سینده معناسی فرقلی‌دیر .بونلاردان بیرنئچه مثال وئریریک :تورکیه تورکجه‌سینده‌کی معنالار پارانته‌زلرده ایکینجی اولاراق یازیلی‌دیر :

چؤل (ائوین خارجی ـ بیابان)، صاباح (بیرگون صونرا ـ سحرچاغی) ائرته (ائرکن ، تئزـ صونرا)، صاخلاماق (ووردورماق ـ گیزلتمک)، دوشمک (انمه‌ک ـ پیخیلماق)،دانیشماق (سؤز دئمک و جواب ائشیتمک ـ مشورت ائتمک ،مصلحت ائتمک)،قورتارماق (بیتمک ـ نجات وئرمک)،دولاـ نماق (یاشاماق ،کئچینمک ـ بیرشئی‌ین اطرافیندا گزمک)، قاییرماق (میدانا گتیرمک ،اولماسینی صاغلاماق ـ همت ائتمک ،تبعیض ،بیریسیـ نین الیندن توتماق)،آیاقلانماق (پامال اولماق ـ عصیان ائتمک)کیمی.

Bu örneklerin konuşma dilindeki kullanımları da şöyledir: *darıram, dinlirem, ohuram*…

c. Dilimizde geleceği geniş zaman ile ifade edebiliriz: *gelerem, galaram* ya da *geleceğem, kalacağam*. Geçmişi ifade ederken "geldiniz", konuşma dilinde ise *"geldiz"* olur.

Geçmişi, şimdiki zaman yerine kullanırlar: *men getdim "men gedirem"*, yine gelecek zaman ifadesi için {-AsI} ekinden yararlanılabilir: *gedesiyem, başlayasıyam* gibi. (Eski Osmanlı Türkçesinde: "savaş eyleyesi yer", yani savaşılacak yer). {-Ib} eki genellikle {-mIş} yerine kullanılır: "*Ahmed gelib*, *meni görmeyib"* ya da "Ahmet gelmiş, meni görmemiş". (Eski Osmanlı Türkçesinde: [-uban] / [-üben]: *bahuban, görüben*). Güzel yazılar: edebi dilde: *geleyim, bahalım* görünümleri olsa da *"gelem", "baham"* şekilleri de kullanılır. Şart kipinde olumsuz şekillerin /z/ sesi konuşma dilinde söylenmez: almazsam (almasam), şart eki {-sA}, konuşma dilinde bazen tekrarlanır: *gedirsemse* gibi.

Soru ifadesi için bazen {-mX} eki kullanılmaz, onun yerine kelimenin son hecesi uzatılır ve ses tonu yükselir: *gedersen mi ~ gedersen*? (TT gider misin?)

C. Kelime Hazinesi (Vokabüler)

Genellikle kelimelerin anlamı aynı olmakla birlikte, dilimizde bazı kelimelerin, özellikle de sık kullanılanlardan bazılarının Türkiye Türkçesinde anlamı farklıdır. Bunlara birkaç örnek veriyoruz: Kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları parantez içerisinde yazılıdır:

Çöl (evin bahçesi, çöl), sabah (ertesi gün, seher vakti), *érte* (erken, ertesi - hemen sonrası), *sahlamag* (vurdurmak, gizlemek), düşmek (inmek - yıkılmak), *danışmag* (karşılıklı konuşmak-fikir danışmak, yararlanmak), *gurtarmag* (bitmek, kurtulmak), *dolanmag* (yaşamak, geçinmek - bir şeyin etrafında gezmek), *gayırmag* (meydana getirmek, olmasını sağlamak - yardım etmek, ayrım, birinin elinden tutmak), *ayaglanmag* (ezilmek - isyan etmek) gibi.

لهجه فرقی اولاراق دا" تانیش "یئرینه تورکیه تورکجه سینده "تانیدیق" دئیرلر .هابئله دیر : چتینلیک چکمک (تورکیه تورکجه سینده :زورلوق چکمک) ایشیق اوطاق (آیدینلیق اودا) ،هامیسی (هپیسی)، اؤزگه (باشقا) ،قونوم قونشو (قونو قومشو) ،بیرنئچه آدام (بیرچوق آدام) ،یاغیش یاغماق (یاغمور یاغماق) ،لاپ اؤزو (تام کندیسی) ،آل وئرچی (تاجر، تجار)، عربجه کلمه لردن ده مثلا" meselen (مثلا mesela) ،حصه (قسم) و بونون کیمی .وگئنه : پاییز (گوز güz یاخود صون بهار) قاییتاراماق (گئری چئویرمک) ،بولاق (پینار) ،تاپماق (بولماق) ،دونن کی (دونکو) .فارسجانین تاثیری ایله ده بیزده" آسان " دئییلیرتورکیه ده ـ ایسه (قولای) ،شنبه (جمعه ائرته سی) و شمال داروسحا تاثیریله ده بیرپارا کلمه لر رایج اولموشدور .تورکیه تورکجه سینده اولمایان معین موغولجا کلمه لربیزیم دیلده واردیر : نؤکر ،کوره کن، دارغا ،حبدا (نیزه ،میزراق).

***

تورکولوق "دیلاچار" دان ،اختصارا "نقل ائتمکده اولدوغوموزحصه لره بورادا صون وئریریک .لکن ،بیرنکته نی خاطرلاتماق دافایدا وار :بورادا دقتیمیزی،خصوصیله دیلیمیزین وتورکیه تورکجه سی نین داها چوخ فرقلر ـ ینده متمرکز ائله دیک .مشترک جهتلر حسابا گلمه یه جک حده چوخدور .بونا گؤره بیرآز سعی ایله ،ویاخود مختصر تعدیللرله ،هم تورکمنجه وهم ده تور ـ کیه تورکجه سینده یارادیلمیش اثرلردن فایدالانما میز ممکندیر .بیزیم بویولداکی راستلایاجاغیمیز جتینلیک لردیل آیریلیغبندان داها چوخ، الفبا فرقلریندن آسیلی دیر .هله ،ادبی یارادیللرینده سویاخینلیق داها چوخ اؤزونو گؤسته ریر .صون زمانلاردا ،دیلی آریتماق ـ تمیزله مک حرکتلری یئنی اوغوزجادان چیخان بوگؤزه ل وقوتلی اوجاخه نین (بیزیم دیلیمیز ، تورکیه تورکجه سی وتورکمنجه نین) ان یئنی انکشاف مرحله لرینی تشکیل ائد ـ یر .بوتازه لیک لری علاقه ایله تعقیب ائتمه لییک .زیرا بوحرکتلرین مثبت و منفی طرفلرینی داها دربندن آنلاما میز ،وبوتجربه لردن آلا بیله ـ جگیمیز درسلر، بلکه اؤز دیلیمیزین مسئله لرینی ده صاغلام ودوزگون حل ائتمه میزده فایدالی اولار .

**** **** ****

Lehçe farkı olarak da *"tanış"* yerine, Türkiye Türkçesinde "tanıdık" diyorlar. Şöyle ki: *çetinlik çekmek* (Türkiye Türkçesinde "zorluk çekmek"), *ışıg otag* (aydınlık oda), *hamısı* (hepsi), *özge* (başka), *gonum gonşu* (konu komşu), *bir neçe adam* (birçok adam), *yagış yağmag* (yağmur yağmak), *lap özü* (ta kendisi), *al verçi* (tacir, tüccar), Arapça kelimelerden de *"meselen"* (mesela), *hisse* (kısım) ve bunun gibi. Yeniden: *payız* (güz ya da sonbahar), *gaytarmag* (geri çevirmek), *bulag* (pınar), *tapmag* (bulmak), *dünenki* (dünkü). Farsçanın etkisiyle de bizde *"asan"* Türkiye'de ise "kolay" denir, *Şenbe* (Cumartesi). Kuzey Azerbaycan'da Rusçanın etkisiyle bazı alıntı kelimelerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Türkiye Türkçesinde olmayan Moğolca kelimeler bizde bulunur: *nöker, küreken, darğa, cida* (nîze, mızrak).

Türkolog "Dilaçar"dan kısaca nakletmekte olduğumuz bölümlere burada son veriyoruz. Ancak bir noktayı hatırlamakta fayda var: Burada dikkatimizi çeken, özellikle dilimiz ve Türkiye Türkçesi arasındaki farklılıklara daha çok değindik. Ortak kullanımlar buraya alınamayacak kadar çoktur. Bundan dolayı biraz gözlem (dene-) ya da küçük değişikliklerle hem Türkmen hem de Türkiye Türkçesiyle yazılmış eserlerden yararlanmamız mümkündür. Bizim bu yolda karşılaşacağımız zorluklar dil farklılığından ziyade, alfabe farklılığından kaynaklıdır. Özellikle edebi dilde bu yakınlık daha da çok kendini gösterir. Son zamanlarda karşılaştığımız dili arıtma-temizleme hareketleri, yeni Oğuz Türkçesinden ortaya çıkan bu güzel ve kuvvetli üç lehçenin (Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi) en yeni gelişim aşamalarını gösteriyor. Bu yenilikleri dikkatle takip etmeliyiz. Zira bu hareketlerin olumlu ve olumsuz sonuçlarını daha derinden anlamak ve bu tecrübelerden alabileceğimiz dersler, belki de kendi dil sorunlarımızı da sağlam ve doğru bir şekilde çözmemizi sağlar.

وارلیق

آیلیق توزکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی آذری

اوچونجی ایل صایی ۱ فروردین ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

اؤز دیلیمیزده...

۱ ـ " دیلیمیز دونیا دیللری ایچه‌ریسینده آهنگدار دیللردن بیری‌دیر ،وبؤ دیلده دانیشیق،بیرچوخ خلق لرین گؤرکملی نماینده‌لری‌نین تکرار ـ تکرار قید ائتدیک لری کیمی عادتا "جاذبه‌لی نغمه‌لرکیمی سسله‌نیر "(۱) بونونلا بئله ،اگر دیلیمیز بعضی‌لری‌نین قولاغینا خوش گلمیرسه ،واگر اؤزونو خلقیندن اوستون گؤره‌نلر ،یومورتا دان چیخیب یومورتالارینی بگن مه‌ین ناجنس طووقلار کیمی، غاز یئرپشی هوسینه دوشن لر ،واؤز دیللرینده دانیشماغی بئله اؤزلرینه یاراشدیرمایانلار وارسا ،بوتون بوخسته‌لیک لرین (مرض‌لرین) البته ،بیرآدی وبیرعلتی واردیر .

۲ ـ دیلیمیزین افاده قدرتی وبیان اینجه‌لیگی حقینده باشقا بیر مقاله‌ده گره‌کن (لازمی اولان) ایضاحاتی وئرمیشدیک (۲)بورادا چیخا ـ ریلان نتیجه‌نی یادا سالماقلا کفایت‌لنیریک : " دیلیمیزده موجود اولان لغتلرین فارسجادا قارشیلیغی (برابری)اولمادیغینی ودیلیمیزین بعضی صیغه‌لری نین ائله‌جه فارسجادا نظیری تاپیلمادیغینی مفصلا" بیر چوخ مثاللارلا " عالم و بؤیوک سؤز اوستاسی علیشیرنوائی اثبات ائتمیشدیر (۳).

بونلارا رغما" ،اگر یئنه دیلیمیزین فقیرلیگیندن سؤزآچانلار وارسا ، بو غفلتین سبب‌لرینی آختارماق لازمدیر .

۳

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 1, NİSAN, 1360

ÖZ DİLİMİZDE

1. “Dilimiz dünya dilleri içerisinde bulunan ahenkli dillerden biridir ve bu dilde konuşan birçok insanın önemli temsilcilerinin tekrar tekrar kaydettikleri gibi adeta “cazibeli bir nağme gibi söylenir” (1). Bununla birlikte, eğer dilimiz bazı insanların kulağına hoş gelmiyorsa ve kendisini yaşadığı toplumdan üstün görenler, yumurtadan çıkıp yumurtayı beğenmeyen tavuklar gibi, kaz gibi uçma hevesine düşenler ve ana dilinde konuşmayı kendilerine yakıştıramayanlar varsa, elbette bu hastalığın bir adı ve bir nedeni vardır.

2. Dilimizin ifade gücü ve söz söyleme inceliği ile ilgili başka bir makalede gerekli olan açıklamayı yapmıştık (2). Burada elde edilen sonucu hatırlatmakla yetiniyoruz: “Dilimizde var olan kelimelerin Farsçada karşılığı olmadığını ve dilimizin bazı fiil çekimlerinin Farsçada benzerinin bulunmadığını uzun uzadıya birçok örnekle” âlim ve büyük söz ustası Ali Şi’r Nevayî ispatlamıştır (3).

Buna rağmen hâlâ dilimizin fakirliğinden bahsedenler varsa, bu gafletlerinin sebebini bulmak gerekmektedir.

۳ ـ بیزیم مین ایللیک ،تاریخ سیناغیندان (امتحانیندان)کئچمش گؤزه‌ل و مکمل بیر ادبی دیلیمیز واردیر بونی انکار ائده‌نلر"ادبی دیل" مفهومو ایله " رسمی دیل " مفهومونو قاریشدیرانلار و "ادبی دیل " سؤزونون علمی اولاراق نه اولدوغونو بیلمه‌ین لردیر: بعضا ادبی دیل آنلاییشی ایله دولت دیلی آنلاییشی عینی له‌شدیریلمیشدیر و بوناگؤره ده بعضی خلق لرین ادبی دیلی و اونون تاریخی حقیندا یانلیش فکیرلر ایره‌لی سورولموشدور .مختلف دؤولرین اجتماعی- سیاسی قورولوشو ایله علاقه‌دار اولاراق،دولت اداره‌لرینده ایشله‌نیلن گتیریلمه دیل،او دیلده دانیشمایان خلقین ادبی دیلی صاییلمیشدیر .مثلا" آذربایجاندا اورتا عصرلرده دولت اداره‌لرینده رسمی صورتده ایشله‌نیلن عرب ،فارس دیللری آذربایجانلیلارین ادبی دیلی کیمی قلمه وئریلمیش،بوایسه اصل معنادا بو ویا دیگر خلقین ادبی دیلی نین نه زمان تشکل تاپدیغی‌نی،بودیلین لغت ترکیبی،قراماتیک قورولوشو ،اسلوب بی سیستمی واستفاده دایره‌سی حقینده دوزگون تصورون نه‌دن عبارت اولدوغونو آیدینلاشدیرماغا آنجاق مانعچی لیک تؤره‌تمیشدیر" (۴) .

۴ ـ دیلیمیز زمانئین اجتماعی ـ سیاسی وعلمی طلب لرین هامیسینی بیرچوخ دیللردن داها مناسب بیرشکیلده ،قارشیلایاجاق قدرت واستعداده مالکدیر .ایندی‌ان عادی اصطلاحلاری افاده ائتمکدن عاجز قالمیش وهر جمله ده گتیریلمه و اؤزگه مالی سؤزواصطلاحلاردان قولتوق آغاجی کیمی استفاده ائده‌نلر وارسا ،بونون تقصیری دیلده دگیل،" مضاعف ظلم "، " مدنی مستملکه‌چی لیک "له " تنبللیک "، " غفلت "و اؤز قدرت و استعدادیندان خبرسیز قالمانین یاراتدیغی شرایط ده‌دیر .

***

دیلین هویت و وارلیغین بونؤوره‌سی اولدوغوندا شبهه‌یوخدور .بیزی بیر " وارلیق " اولاراق گؤرمک ایسته‌مه‌ین لر ،عصرلر بویوجا بیزی قول و کؤله (بنده و بزده) ائله‌مک ایچون ،هامیدان آرتیق بیزیم‌دیلیمزه و اونون تمثیل ائتدیگی قومیتیمیزه قصد ائتدیلر. نتیجه‌ده ، تورک دیللی قوملارا قارشی بیر نوع خسته‌لیک‌لی (بیمارگونه) " فوبیا " (هر هانسی شئیه ، وضعیته یا فکره قارشی آنورمال قورخو ویا مخالفت و نفرت (۵)) تؤره‌تدیلر .بونا سیز " تورکو فوبیا "دئیه بیلیرسینیز .

3. Bizim bin yıllık bir tarihi sınavdan geçmiş güzel ve mükemmel bir edebi dilimiz bulunmaktadır. Bunu inkâr edenler; "edebi dil" ile "resmi dil" kavramını birbiriyle karıştıranlar ve "edebi dil" ifadesinin bilimsel olarak ne demek olduğunu bilmeyenlerdir: Bazen edebi dil ile devlet dili ifadeleri aynılaştırılmış ve bu yüzden bazı toplulukların edebi dili ve tarihi hakkında yanlış fikirler ileri sürülmüştür. Çeşitli dönemlerdeki sosyal-siyasal kuruluşlara bağlı olarak, devlet dairelerinde kullanılan alınma dil, o dili konuşmayan halkın edebi dili sayılmıştır. Mesela Ortaçağ Azerbaycan'ında devlet dairelerinde resmi olarak kullanılan Arapça ve Farsçanın, halkın edebi dili olarak görülmesi gerçek manada farklı topluluklara ait edebi dillerin ne zaman meydana geldiğini, bu dillerin kelime yapısı, gramer, ses sistemi ve etki alanı hakkında doğru görüşlerin nasıl oluştuğunu aydınlatmaya sadece engel olmuştur" (4).

4. Dilimiz dönemin sosyal, siyasal ve bilimsel taleplerin tamamını birçok dilden daha iyi bir şekilde karşılayacak güç ve kudrete sahiptir. Şimdi en basit terimleri ifade etmekten yoksun, her cümlede alınma ve yabancı kelime ile terimlerden istifade edenler varsa, bunun suçu dilde değil, "çifte baskı (muzaaf-ı zulm)", "medeni sömürgecilik" ile "tembellik", "gaflet" ve kendi gücü ve yeteneğinden habersiz olmanın meydana getirdiği koşullardadır.

Dilin, kimliğin ve varlığın temeli olduğunda şüphe yoktur. Bizi bir "varlık" olarak görmek istemeyenler, asırlarca bizi kul ve köle yapabilmek için, tamamen dilimize ve dilimizin temsil ettiği milletimize zarar vermeye çalıştılar. Sonuçta Türk dilli topluluklara karşı bir tür hastalıklı "fobi" (herhangi bir şeye, duruma ya da düşünceye karşı anormal bir korku, muhalefet ya da nefret duymak (5)) ortaya çıkardılar. Buna, siz "Türk fobisi" diyebilirsiniz.

بو"فوبیا"نین هرکسه سرایت ائتمه‌سی ایچون مین ایل قاباقدان، یعنی بیزیم ادبی دیلیمیزین و قوموموزون تشکل ائتدیگیندن بری، سیستملی چالیشمالار آردی ـ آراسی کسیلمک سیزین صون زمانلارا قدر، دوام ائدیب گلمیشدیر. بیر شاهدی دینله‌یینیز :

" تورک لرله مجادله‌نین شدتی ۴ـ نجی و ۵ـ نجی هجری عصرلرده یازیلمیش حماسه‌لرده آیدین اولاراق گؤرسه‌نیر. تورک لردن هریئرده وهر زمان سؤز ائدیلسه‌دالیسینجا مطلقا دئو و دئو پرستلر، جادوگرلر صفت‌لری ده ذکر اولونور، بخصوص دقیقی نین گشتابنامه‌سی و فردوسی‌نین شاهنامه‌سینده، هابئله تاریخلرده ده وضعیت عینی‌دیر..." (۶) .

یازیلان کتابلاردا تورک لردن آنجاق " کوله " (برده)آدیلا بحث ائدیر. مثلا" " سامانیلار و دیالمه سرایندا تورک غلام و کنیزلری چوخ ایدیلیر. بونلارین قیزلاریندا کی گؤزه‌للیک و اوغلانلاریندا کی شجاعت و ایگیتلیک شهرت واهمیت‌لرینه سبب اولدو. ابن حوقل دئیر :... تورک کؤله‌سی خراساندا ۳۰۰۰ دینارا آلیش ـ وئریش ائدیلیردی من دونیادا بو قیمت و دگرده غلام گؤرمه‌دیم ".(۷)

تورک کؤله‌لری فرصت تاپدیقجا اؤز خداوندلرینی(کذا فی‌المتن) اؤلدورور و اونلارا قارشی عصیان ائدیردیلر. احمدبن اسمعیل ومرداویج و مسعود اؤز کؤله‌لرینین الی ایله اؤلدولر. سلطان الدوله‌بن بهاء الدوله ده بغدادداکی اوزاقلاشینجا تورک کؤله‌لری طرفیندن عزل ائدیلدی...منصوربن نوحو غلاملاری خلع و کور ائله‌دیلر..."

" بوحادثه‌لر ایران امیرلرینین اؤز خبط و خطالاری نتیجه‌سینده واقع اولدو، زیرا اونلاردا معتصم و اونون خلف‌لری کیمی بوحدبیلمز ـ فزون جوی (کذا) ـ بیگانه‌لری (کذا) اؤز سرایلارینا آلدیلار. البته، طایفه‌لاری چوخالینجا ایرانی حکومت‌لرینی ییخدیلار ـ"

" ...تورک، سند وهند کنیزلری امیرلرین سرایندا و زنگینلرین (ثروتمندلرین) ائولرینده یاشاییردیلار، طبیعی اولاراق ایرانلیلار دا اونلارلا ائولی لیک مناسبتی قوردولار بوندان نسلده اختلاط چیخدی. بوحال نژادلاری‌نین حفظ اولونماسینا علاقه‌لی ایرانلیلارین (اوخویون: فارسلارین) مذاقینا خوش گلمیردی. نئجه‌کی، رستم فرخ زادا نسبت وئریلمیش کاغاذی اویدورانلار دا بوحالدان چوخ غضب‌لی ائیمیشلر و بو

Bu fobinin herkese bulaşması için bin yıl öncesinden, yani bizim edebi dilimizin ve milletimizin meydana gelmesinden bu yana, sistemli çalışmalar durmaksızın son zamanlara kadar sürmüştür. Bir tanığı dinleyiniz:

Türklerle mücadelenin şiddeti 4. ve 5. Hicri asırlarda yazılmış hemaselerde açıkça görülür. Türklerden her bahsedildiğinde ardından dev, devperest ve büyücü sıfatları da söylenir. Özellikle Dakîkî'nin Güştâsbnâme'si ve Firdevsî'nin Şehnâme'sinde, yani tarihlerde de durum aynıdır…(6)

Yazılan eserlerde Türklerden sadece "köle" olarak bahsedilir. Örneğin "Samanoğulları ve Deylem sarayında Türk gulam ve cariyeleri çoktu. Bunların kızlarındaki güzellik ve oğlanlarındaki cesaret ve yiğitlik, şöhret ve önem kazanmalarını sağladı. İbn Havkal der: "… Türk kölesi Horasan'da 3000 dinara satılırdı. Ben dünyada bu kıymet ve değerde gulam görmedim. (7)

Türk köleler fırsat buldukça kendi efendilerini (metnin yanı sıra) öldürür ve onlara karşı isyan ederlerdi. Ahmet bin İsmail, Merdâvîç ve Mesut kendi köleleri tarafından öldürüldüler. Sultan el-Dawlah bin Baha el-Dawlah da Bağdat'tan uzaklaşınca Türk köleler tarafından azledildi… Mansur'un köleleri onu tahttan indirip kör ettiler…

Bu olaylar İran emirlerinin kendi yaptıkları hatalar sonucunda meydana geldi. Zira onlar da Mutasım ve onun halefleri gibi bu had bilmez yabancıları akın akın saraylarına aldılar. Elbette sayıları artınca İranî hükümetleri yıktılar.

…Türk, Sind ve Hint cariyeleri emirlerin sarayında ve zenginlerin evlerinde yaşıyorlardı. Doğal olarak İranlılar da onlarla evlilik yaptılar. Bu yüzden yeni nesillerde karışıklık çıktı. Bu durumda soyların devamının sağlanması ile ilgili İranlıların (Farsların) hoşuna gitmiyordu. Öyle ki, Rüstem Ferruzad'a atfedilmiş sayfaları uyduranlar da bu durumdan rahatsızlarmış ve bu

طریق ایله ـ اختلاط لا ـ تئوره‌یین نژادی نامناسب تشخیص وئرمیشلر و بو کاغاذدا تورک غلاملاری‌نین اداری و اجتماعی ایشلره گیریشدیک لریندن آجی ـ آجی شکایت ائله میشلر. بوکاغذ هجری ۴ـ نجی عصرده ایران نژاد ـ لی لاری‌نین (یئنه اوخویون :فارسلارین)عرب هجومو وتورک استیلا ـ سینا قارشی حس لرینی عکس ائتدیریر..." (۸)

لکن ،بئله "نژاد"لارینی " پاک "صافلاماق ایسته‌ینلرین هئچ ده بو "حس "لری عملی بیرنتیجه وئرمه‌دی،ایران میلیونلارجا تورک دیللی‌قوم ـ لارین عزیز وطنی واسلام‌ایسه‌عمومی دین لری اولدو .اما یوخاریـــــدا اشاره ائله‌دیگیمیز "فوبیا" بونونلا هئچ ده درمان اولمادی .

بوسؤزلرین " اسکی خرمن لری تازادان صووورماق " قبیلیندن صا.ـ یمالی،بونلار بیزیم مین ایللیک باش بلامیز اولدو .بوسؤزلر گرشاسبنا ـ مه وشاهنامه‌لرده بیر تاریخی دؤورون کهنه داستانلاری کیمی اؤز ـ حالیندا قالسایدی هئچ بیرمسئله یوخدو .لکن رضاخان دؤورونده یاشایان میلیونلارجا تورک دیللی خلقیمیز بوکین و شوونیزم قوخان هـــاوادا تنفس ائتدیلر .فردوسی‌نین مین ایللیک مراسم وشنلیک لری باشقا شاعر ومتفکرلرین نامنا توتولان بایرامlارا بنزه‌مز .او، شوونیزم و معیـــن پروپاقاندا جریانlارینی غیدالاندیرماق (تغذیه ائتمک)ایچون ترتیـــب وئریلمیش ایدی.نئجه‌کی حقیقتده " عبداله مستوفی"لرین شجره‌سی ده‌یو ـ خاریدا اشاره اولونموش "رستم فرخزاد نامینا .کاغاذ جعل ائدن" ذات ـ لارا یئتیشیر .بو فکرلری آرادابیر ،" مرداویج "کیمی،قیلیچ‌واؤلوملە تحقق ائتدیرمک سودا سینا دوشن لرده وارایدی.لکن بیزی ایچدن چوروتمک داها کارلی وداها خطرسیز کیمی گؤرونموش‌کی بواستقامت‌ده عصرلربویو ثبات ائتمیشلر .

آذربایجان خلقی‌نین دیل وقومیتی‌نین اساس منشائی "اوغـــوز" لار حقیندا دا ،دیللر بوندان داها یوموشاق دگیل ،"اوغوز" دئمک اولان " غز "لار باخینیز نئجه تانیدیلر: "غارتگر"،" بؤیوک لری اؤلـدورن" (آنندراج و انجمن آرا).وسایره ...اما اونلارین ایراندا مدنیت وقو ـ میت جهتیندن میلیونلارجا وارثی اولدوغوندان بحث ائدن مؤلف نادرا " تاپیلار (۹).

یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیزکیمی بو زهرلی پروپاقاندا ،هجری۴نجی

yolla – karışarak - yetişen yeni nesli uygun görmemişler ve bu kağıtta da Türk kölelerinin idari ve sosyal işlerde çalışmalarından acı acı şikâyet etmişler. Bu kağıt Hicri 4. yüzyılda İran soylularının (Farsların) Arap hücumu ve Türk istilasına karşı duygularını yansıtır… (8).

Ancak bu şekilde "soy"larını arındırmak isteyenlerin amacı, bu hisleri harekete geçiren bir sonuç vermekti. İran, milyonlarca Türk dilli topluluğun aziz vatanı ve İslam'da bu toplumun dini oldu. Ama yukarıda söz ettiğimiz fobiye hiçbir çözüm bulunamadı.

Bu sözü, "eski harmanları yeninden savurmak" olarak görmeliyiz. Bunlar bin yıldır bizim başımıza bela oldu. Bu sözler Gürşâsbnâme ve Şehnâmelerde tarihi bir dönemin eski destanları gibi kendi halinde kalsaydı hiçbir sorun çıkmazdı. Ancak Rıza Han döneminde yaşayan milyonlarca Türk dilli topluluk bu kin ve Şovenizm kokan havaya maruz kaldı. Firdevsî'nin bin yıllık merasim ve şenlikleri diğer şair ve düşünürlerin adına yapılan bayramlara benzemez. O, Şovenizm ve belli propaganda hareketlerini beslemek için düzenlenmişti. Nasıl ki gerçekte "Abdullah Mustafa"ların soyu da yukarıda işaret edilen "Rüstem Ferruzad adına kâğıt yapan" kişilere dayanır. Bu görüşleri arada bir "Merdâviç"in yaptığı gibi kılıç ve ölümle anlatma sevdasına düşenler de vardı. Ancak bizi içten çürütmek daha karlı ve daha risksiz gibi görünmüş ki asırlarca bu yolda ilerlemişler.

Azerbaycan halkının dil ve milli özelliklerinin asıl kaynağı olan "Oğuz"lar hakkında da, diller bundan daha yumuşak değil. "Oğuz" anlamına gelen "Guz"lar bakınız nasıl tanıtılıyor: "yağmacı", "büyükleri öldüren" (Anendrac ve Encümen-i Ara) vs. Ama onların İran'da medeniyet ve milli iradesinden, milyonlarca varisi olduğundan bahseden çok az kişi bulunur (9).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu zehirli propaganda Hicri 4.

و ۵ ـ نجی عصرلره محدود قالسایدی،ومختلف قوملارین قارشی ـ قارشییا گلدیک لرینده ،معین تاریخی لحظه لرین احساس وکین لرینی عکس ائتدیر ـ مک له اکتفا اولونسایدی،بورادا دئیه جک هئچ بیرسؤز یوخدو. لکن بیرقوما تاریخین مشخص بیردؤورونده بسله نن عداوت حسی تاریخ بویو ـ نجا دوام ائتدیریلیرسه وبیرقسمین اوبیرقسم اوزه رینده اوستونلوگو ـ نو تامین ایچون بونلار بیربهانه کیمی دوا ملی اولاراق تازه له نیرسه او زمان بئله بیرحرکت طرزی نه تصادفی صاییلابیلرونه ده "بورادا" حسن نیت "دن بحث ائله مک اولار.خلاصه بو تورک دیللی قوملارا یاغدیریللان تحقیرسؤزلری وکتابلار دولوسو کین و نفرت ادبیاتی هم اونلاری یازانلا ـ ردا وهم ده اونلارا معروض قالان بیزلرده چوخ منفی تاثیرلرینی یارا ـ تمیشدیر.ایران دا مختلف قوملارین ال ـ اله وئریب مملکتی آبادلاماق، ومعنوی ـ مادی نظردن ساغلام بیردولت وجوده گتیره جگی یئرینه ، بیر قونون اوبیرلرینه اوستونلوک تامینی ایچون میلیونلارجا انسانی محروم دیلسیز و مدنیت سیز (وهامی دان آجی)،" هویت سیز" بوراخماسی کیمسه نین فایداسینا دگیل.

بئله جه بیزی هویت سیز بوراخماق ایسته ینلر تورکون دوستو اولما ـ دیقلاری کیمی فارسین دا دوستو دگیل لر. دئمک ،مین ایللیک پروپاقاندانین قوربانلارینا گلینجه ،لاپ باشدا ،ایران ملتی دیر. زیرا اعضاسی نین بیرقسمی معطل ومفلوج بوزاخیلان بیروجود،معلول صاییلار. ایره لی گئده بیلمز، جور ـ به ـ جور خسته لیک لره مبتلا اولور،خلاصه صافلام بیر وارلیق صاییلماز.بومتمادی پروپاقاندا بیزآذربایجانلیلا ـ ری دالیدا ، و اکثرا" افراطلا ـ تفریط آراسیندا ،اعتدالدان اوزاق قالمامیزا سبب اولموشدور. هویتمیزه واقف اولان شعورلو آیدینلاریمیز بوتون انرژی لرینی مسلم وطبیعی حق لرینی آختارماق دا صرف ائله مگه مجبور قالیرلار." سهند "ین تصویر ائتدیگی بو منظره قارشیسیندا بیر آیدین انسان باشقا نه ائله یبیلر :

طالعیمه سن باخ
دوشونجه لریم یاساق
دویغولاریم یاساق
کئچمیشدن سؤز آچماغیم یاساق

۷

ve 5. yüzyıllarla sınırlı kalsaydı ve farklı topluluklar karşı karşıya geldiklerinde, belli başlı tarihi olayların duygu ve kinleri yansıtılmakla yetinilseydi, burada söylenecek hiçbir söz olmazdı. Ancak bir toluma tarihin bilinen bir döneminde beslenen düşmanlık tarih boyunca devam ettirilir ve bir kesimin diğeri üzerinde üstünlüğünü sağlamak için bir bahane olarak yinelenirse bu ne tesadüf sayılabilir, ne de iyi niyetten bahsedilebilir. Özetle bu Türk dilli topluluklara edilen hakaretler ile kitaplar dolusu kin ve nefret edebiyatı hem onları yazanlarda hem de bu hakaretlere maruz kalan bizlerde olumsuz etkiler meydana getirmiştir. İran'da çeşitli toplulukların el ele verip ülkeyi geliştirmek, maddi ve manevi yönden güçlü bir devlet kurmak yerine bir etnik grubun, diğerine üstünlük sağlamak için milyonlarca insanı mahrum, dilsiz, medeniyetsiz (en acısı da budur) ve "kimliksiz" bırakması kimsenin yararına değildir.

Böylece bizleri kimliksiz bırakmak isteyenler Türk dostu olmadıkları gibi Fars dostu da değiller. Demek ki bin yıllık propagandanın ilk kurbanı İran milletidir. Zira uzuvlarının bir kısmı işlevsiz ve güçsüz bırakılmış bir vücut, hastalıklı sayılır. İleriye gidemez, çeşitli hastalıklara yakalanır, kısaca sağlıklı bir varlık sayılmaz. Bu aralıksız propaganda, biz Azerbaycanlıları geride ve genellikle aşırılık ile sadelik arasında, hoşgörüden uzak kalmamıza sebep olmuştur. Kimliğimize sahip çıkan bilinçli aydınlarımız tüm enerjilerini inanç ve haklarını aramak için harcamak zorunda kalırlar. "Sehend"in tasvir ettiği bu manzara karşısında bir aydın başka ne yapabilir:

Taliyime sen bah
Düşüncelerim yasag
Duygularım yasag
Géçmişden söz açmağım yasag

گله‌جگیمدن دانیشما غیم یاساق
آتا ـ بابامین آدین جکمه‌گیم یاساق
آنامدان آد آپارماغیم یاساق
... بیلیرسن
آنادان دوغاندا بئله
اؤزوم بیلمه‌یه ـ بیلمه‌یه
دیل آچیب دانیشدیغیم دیلده
دانیشماغیم دا یاساق! یامیش ـ یاساق! (۱۰)

اؤز هویت‌لرینه واقف اولمایان " آیدین "لار ایسه مین ایللیک پروپاقاندانین ان یازیق قوربانلاری دیرلار. اونلار اؤز چؤره‌ک‌لرینی اؤزگه سفره‌سینده یئیه‌ن بئنوالاردیر. اونلارین بئین لری کامیلا" یویولموش. ائله‌کی، اونلارفارسلاشمانی، آرتیق حیات ایده‌آلی صاییرلار. اونلارین فکرینه‌گؤره : ددەدن بابادان فارس ایمیشلر، اما موغوللار اونلاری تورک ائله‌ییب (لکن، عجبا، نەدن موغوللار اونلاری موغول ائتمه ـ دی ده تورک ائتدی!) ، اونلار قینلارینی بگه‌نمه‌ین پاسلی پیچاقلار ـ دیلار. اونلار اؤز اوشاقلاریله فارسجا دانیشارلار، اؤز آنالارینی‌گؤره ـ نده اوتانارلار، آتالارینی دانارلار و ائل اوبالارینی تانیمازلارو یانینداکی لاردان صوروشورلار : "این دینگه، دینگه‌ها چه‌چیزاست ؟" (۱۱)

حالبوکی، صاغلام آدام، دوغرو دوزگون فکرصاحبی و هویت‌سیزلیک آزارینا دوشمه‌میشلر اؤزگه جور دوشونرلر، بیرنئچه مثال :

پالوچی هوروات G. Paloczy Horvath" دونن کؤله ایدیک، بوگون خلق!" آدلی اثرینده، کؤله‌لیک دؤورونده مجار کندلی ـ سی‌نین نئجه ازیلدیگینی، انسانلیق شرفی ایله اؤز احترامی دا داخل، هرشئینی نئجه ایتیردیگینی، تفرعاتی ایله اوزون، اوزون آنلادیر.

تکرارلادیغی بیرسؤز وار : " کندلی‌لر اؤز مجار دیللرینی‌قورودو ـ لار، بوتون انسانلیقلارینی، منلیک لرینی، هرشئی‌لرینی بودیلینا یچینده ساخلادیلار. هرجور مغلوبیته اوغرادیلار، لکن دیللرینی بوراخمادیلار". بو، اونلارین یاشایش طرزلری‌نین، اینامالاری‌نین، منلیک لری‌نین انسان ـ لیقلاری‌نین سارسیلمایان بیر بوتون شکلینده آبیده‌له‌شدیگی بیر وارلیق ایدی. مجارلار کؤله‌لیکدن قورتولدوقلاریندا، دیللری ایله بیرلیکد

Geleceğimden danışmağım yasag

Ata babamın adın çekmeğim yasag

Anamdan ad aparmağım yasag

... bilirsen.

Anandan doğanda béle

Özüm bilmeye bilmeye

Dil açıb danıştığım dilde

*Danışmağım da yasak imiş yasak!(*10)

Kimlik bilincine sahip olmayan "aydınlar" ise bin yıllık propagandanın en acınası kurbanlarıdır. Onlar kendi rızıklarını yabancı sofralarında yiyen zavallılardır. Onların beyinleri tamamen oyulmuştur. Hatta onlar Farslaşmayı artık bir ideal hayat olarak görürler. Onlara göre ataları Fars imiş, ancak Moğollar onları Türkleştirmiş (acaba Moğollar onları neden Moğollaştırmak yerine Türkleştirdi?). Onlar, kınlarını beğenmeyen paslı bıçaklardır, onlar çocuklarıyla Farsça konuşurlar, annelerini gördüklerinde utanırlar, babalarını inkâr ederler, ülkesinin obalarını tanımazlar ve yanındakilere sorarlar: *طایفه ها چه چیز است؟ طایفه*(11)

Hâlbuki sağlam adam doğru düzgün fikir sahibidir, kimliksizlik hastalığına düşmemiştir ve farklı düşünür. Bir örnek:

G. Paloçzi Horvath, "Dün Köleydik Bugün Halk!" adlı eserinde kölelik döneminde Macar köylüsünün nasıl ezildiğini, insanlık şerefi ile öz saygısı da dâhil her şeyini nasıl kaybettiğini uzun uzun anlatır.

Tekrarladığı bir söz var:

> *Köylüler Macar dilini korudu, tüm insanlıklarını, benliklerini, her şeylerini bu dilin içinde sakladı. Türlü yenilgilere uğradılar, ancak dillerini bırakmadılar". Bu, onların yaşam tarzlarının, güvenlerinin, benliklerinin, insanlıklarının sarsılmaz bir bütün şeklinde abideleştiği bir varlıktı. Macarlar kölelikten kurtulduklarında dilleriyle beraber*

بوتون وارلیقلارینی ساخلامیش اولدوقلارینی آنلادیلار.

اؤلوموندن بیرایل قاباق تورگنیف آنا دیلی‌ین قدرتینی‌بئله قیمت‌له‌ندیریر: " ای بؤیوک، قدرتلی آنا دیلیم، لاپ مایوس اولدوغومدا، بدبین جه دوشوندوگومده، گله‌جکدن امیدسیزله‌ندیگیمده، وطنیمین استقبالینی قارا - قارا تصور ائله‌دیگیمده سن منیم بیریجیک تسلی و یگانه دایاغیمسان ... بئله‌بیر دیلین بؤیوک‌بیرملته وئریلمه‌دیگینه اینانماق ممکن دگیل " (تورگنیف، فرانسیزجا " حکایه‌لر و منثور شعرلر: ایلک عشق " کلاسیک جیب کتابلاری، نمره ۴۹۷، صحیفه ۲۷۲).

" دارینا گؤرپوسو"نده" ای وو آندریچ" ivo Andric حریتی " گؤرپو باشیندا، توتولماق قورخوسو اولمادان، سیرب دیلینده ماهنی اوخویا بیلمک " کیمی گؤسته‌ریر، چونکی سیرب دیلینده ماهنی اوخویا بیلمک، سیرپ اولاراق وار اولماق دیر...

بوگون بوتون دونیانین قوملاری دیللرینی تمیز و خالص‌له‌شدیره - رک منلیک لرینی داها دریندن دویماغا چالیشمیرلارمی؟ عربلره، آلمان - لارا، فین لره، مجارلارا ... باخین، حتی فرانسیزلاردا بوجریانا، ایستر - ایسته‌مز گیرمیشلر (۱۱).

بیزده اؤزوموزو دیلیمیزده آختاریریق، دیلیمیزین گؤزه‌للیگینی، وسعتینی، قدرتینی، امکانلارینی آنلاماقلا و باشقالارینی باشاسالماقلا بو ایشباش توتار.

ادبی دیلیمیزی اؤگره‌نک، دیلیمیزده "بئسواد" اولماقدان، اؤزو - موزو قورتاراق ودیلیمیزا وستونده چالیشاق، بؤیوک بیرشانس اثری اولاراق بوایش چوخ صلاحیتلی عالملر طرفیندن، ازجمله شمالی آذربایجا دا گؤرولمموش و گؤرولمکده‌دیر، هئچ اولماسا اونلارین یاراتدیقلاری تدقیق و آختاریشلارینی اوخویاق و هرکسین استفاده‌سی ایچون اؤزخطمیز گؤچوره‌ک، یاددان چیخارمایاق کی:

بیزده، هرقوم کیمی، اؤز دیلیمیزده دانیشدیقجا، واریق! پیرده بو سؤزه فکیر وئره‌ک:

طالعیله باریشمایاندان قورخ،
اؤز دیلینده دانیشمایاندان قورخ!

(صون)

قیدلر قالانی (۸۲) صحیفه ده

varlıklarını da korumuş olduklarını anladılar.

Ölmeden bir yıl önce Turgenyev ana dilin gücünü şöyle değerlendirir: "Ey büyük ve kudretli ana dilim, tamamen ümitsiz olduğumda, bedbince düşündüğümde, gelecekten ümidimi kestiğimde, vatanımın istikbalini kara kara düşündüğümde sen benim biricik teselli ve tek dayanağımsın… Böyle bir dilin büyük bir millete verilmediğine inanmak mümkün değil (Turgenyev, Fransızca Hikâyeler ve Mensur Şiirler: İlk Aşk, Klasik Cep Kitapları, no. 497, ss. 272)

"Drina Köprüsü"nde "İvo Andriç" özgürlüğü, "köprünün başında tutuklanma korkusu olmadan, Sırpça şarkı söyleyebilmek" olarak ifade eder. Çünkü Sırpça şarkı söyleyebilmek, Sırp olarak var olmaktır…

Bugün tüm dünya halkları dillerini yabancı etkilerden arındırarak benliklerini daha derinden duymaya çalışmıyorlar mı? Araplara, Almanlara, Finlere, Macarlara vs. bakın. Hatta Fransızlarda bu akıma ister istemez katılmışlardır (11).

Biz de kendimizi dilimizde ararız. Dilimizin güzelliklerini, kapasitesini (kapsam), kudretini, imkânlarını anlamakla bu işe başlanmalıdır.

Edebi dilimizi öğrenelim, dilimizde "cahil" olmaktan kendimizi kurtaralım ve dilimiz üzerinde çalışalım. Büyük bir şans eseri olan bu iş oldukça yetkin araştırmacılar tarafından, ilk olarak Kuzey Azerbaycan'da görülmüş ve görülmektedir. Hiç olmazsa onların yaptıkları inceleme ve araştırmaları okuyalım ve herkesin yararlanması için kendi yazı sistemimize geçirelim. Aklımızdan çıkarmayalım ki:

Taliyle barışmayandan gorh,

Öz dilinde danışmayandan gorh!

Son

هربیری ـ تای "، " آغیرلیق ویا باشقا خصوصیت لری مساوی"، "اویغون " معنالارینه گلیر وچوخ رایج بیرلغتدیر .دئمک بیزده بونا "دنک "دگیل، " تن " دئییلیر. آتالار سؤزونه دؤنه‌ک :

یولداش ـ یولداشا تن گره‌ک ،تن اولماسا گئن گره‌ک " . بورادا " تن "ین ،"اویغون " و " برابر" معنالاریندا ایشله‌نیلدیگی گؤرونور ومثلین مفهومو دا آنلاشیلیر.

دئمک آتالار سؤزلریندن دیلیمیز حقیندا دا بیرشئیلر اؤگره‌نمک اولار .

فولکلورواموز اوزه‌رینده چالیشانلارا بیرداها منتدارلیغیمیزی تکرار ائده‌رک سؤزه صون وئره‌ک .

دوکتور حمید نطقی

---

۹ ـ نجی صحیفه‌دن

قیدلر :

۱ ـ دمیرچی زاده ، " آذربایجان ادبی دیلی‌نین تاریخی" بیرینجی حصه ، معارف نشریاتی ،باکی ـ ۱۹۷۹ صحیفه : ۱۸ .

۲ ـ ح . نطقی ، " اؤزگه‌نی بزه‌ر..." وارلیق ،آذر ۱۳۵۹ ، صایی ۹، صحیفه : ۲ ـ ۱۴ .

۳ ـ ولد چلبی ایزبوداق ـ "انوائی و دیلیمیز " محاکمته اللغتین مقدمه‌لریندن ، آنکارا ـ ۱۹۴۱ ـ صحیفه ۲۴ .

۴ ـ دمیرچی زاده ـ آدی گئچن اثر صحیفه ۱۰.

۵ ـ روبه‌ر لغتی، فوبی ماده‌سی و هابئله دورلندین " مه‌دیکال دیکشنری" سی ۲۴ ـ جی چاپ ـ صحیفه ۱۱۴۸ .

۶ ـ دکتر ذبیح‌الله صفا ـ " تاریخ ادبیات درایران " جلداول ، صحیفه ۲۲۸ .

۷ ـ همان اثر صحیفه ۲۲۳ .

۸ ـ همان اثر صحیفه ۲۲۵ و ۲۲۶ .

۹ ـ دهخدا ـ " لغت‌نامه " ماده‌ء " غز" شماره‌ء مسلسل ۴۹

۱۰ـ ب . ق . سهند " وارلیق " اردیبهشت ۱۳۵۸ صایی ۱ صحیفه ۱۵ .

۱۱ـ علی‌اصغر مجتهدی ،" امثال و حکم درزبان محلی آذربایجان ، فردوسی کتابخانه‌سی نشریاتیندان ، تبریز صحیفه : ۷۹ .

۱۲ـ آیدین گؤکسال ،" دیل و اکین " آنکارا ، ۱۹۸۰ـ صحیفه ۱۴۴ .

Kaynaklar:

1. Demircizade, “Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi” Birinci Bölüm, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1979, ss. 18

2. Hamit Nutki, “Özgeni bezer…” Varlık, Azer 1359, Sayı 9, ss. 2-14

3. Veled Çelebi İzbudak, “Nevayî ve Dilimiz” Muhakemetü’l Lügatey Mukaddimelerinden, Ankara-1941, ss.24

4. Demircizade, Adı Geçen Eser, ss.10

5. Rober Lügati, Fobi maddesi ve Dorland’ın “ Medical Dictionary”si 24. Bölüm, ss.1148

6. Dr. Zabihullah Safa, “Tarih Edebiyat Der İran” İlk Baskı, ss.238

7. Aynı Eser, ss.223

8. Aynı Eser, ss.225 – 226

9. دهخدا- “Lügatname” Madde “Guz” Şimare-i Müselsel 49

10. B. K. Sehend “Varlık” Erdibehişt 1358, Sayı 1, ss.15

11. Ali Asgar Müctahidî “emsal vü hüküm der zeban mahalli Azerbaycan, Firdevsi Kütüphanesi Neşriyatından, Tebriz, ss. 79.

12. Aydın Köksal, “Dil ve Ekin” Ankara, 1980 – ss. 144.

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی آذری

اوچونجی ایل مایی ۲ اردیبهشت ۱۳۶۰

دوکتور حمیـــد نطقی

دیلیمیزده

چتـــینلیک و آسانلیق مسئلهسی

آذربایجان تورکوسونده ،یازانلارین مشترک بیرمشکللری وار:اوخو ـ جولاریله مناسبتلری مسئلهسی ،بومناسبتله ایکی عمده شرط حاکمدیر:
۱) ۵۰ ـ ۶۰ ایللیک شووهن لرین خلقیمیزین دیلینی قدغان ائله مک لر ـ یله تؤره دیلمیش (یارا دیلمیش)،آذربایجان تورکوسونون ادبی و یازی دیلینی بیلمه ین ،حتی ضیالی (روشنفکر)،ساوادسیزلار اوردوسو،هم شمال آذربایجاندا وهم تورکیه ده ،عصریمیزین ۲۰ ـ نجی ایللرینده بویانا الفبالارین عرب الفبا سیستهمیندن لاتین ویا کیریل (اسلاویان) الفبا سیستهمینه کئچمه لری و بواوزدن آرتیق اورالازدان ،اسکیسی کیمیکتابه مجله و روزنامه (ژورنال و قزئت)لرین گئنیش اوخوجو کوتلهسی ایچه ریسینده یایلماسینین آسان اولماماسی حالی،بوعلته گؤره ایندی "اوز یاغیمیزدا قوورولماق "دان باشقا چاره میز یوخدور.

لکن بوایکی شرط نتیجهسینده آذربایجان ـ تورکوسونده چیخان " اوچ جوت ـ بیر تک "نشریه نی اوخویانلار اکثرا یازیلاریمیزی آنلاماقدا چتینلیک چکیرلر و بیزدن داها آسان یازماغیمیزی ایسته ییرلر ،بوندا دا حق لری وار ولکن ....

ایکی جور آسان یازماق واردیر ،بیرینجی نوع " سبک "لردن وبئله جه ده یازیچینین شاعرین "شخصیت "یندن آسیلی اولان آسانلیق دیر ،بو"آسان یازماق مهارتینه" یاخود"سهل و ممتنع" دئییلن بؤیوک بدیعی نائلیته

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 2, MAYIS, 1360

DİLİMİZDE

ZORLUK – KOLAYLIK MESELESİ

Azerbaycan Türkçesiyle yazanların ortak bir sorunu var: Okuyucuları ile iletişim kurma meselesi. Bu iletişimin sağlanamamasının iki sebebi vardır: 1) 50-60 yıllık Şovenistlerin halkımızın dilini yasaklamaları ile oluşturulmuş, Azerbaycan Türkçesinin edebi ve yazı dilini bilmeyen bu cahiller ordusu, 2), hem Kuzey Azerbaycan'da, hem de Türkiye'de 1920'lerden bu yana alfabeleri, Arap alfabe sisteminden Latin veya Kiril alfabe sistemine geçirmesi sonucunda oralardan gelen kitap, dergi ve gazetelerin geniş okuyucu kitlesine ulaşmasının kolay olmaması durumu. Bu hastalıklı düşünceye göre şu anda "kendi yağımızda kavrulmak"tan başka çaremiz yoktur.

Bu iki sebep sonucunda Azerbaycan Türkçesiyle çıkan "Üç Çift, Bir Tek" adlı eseri okuyanlar genellikle yazılarımızı anlamakta zorlanıyor ve bizden daha anlaşılır yazmamızı istiyorlar. Bunda haklılar, ancak…

Sade ve anlaşılır yazma işi iki şekilde yapılır. Birinci adımı "üslup" ile yazar ve şairlerin "şahsiyetin"den gelen sadeliktir. "Sade ve anlaşılır yazma kabiliyetine" ya da "sehl-i mümteni" olarak adlandırılan edebi başarıya

(موفقیته)هرکس صاحب اولا بیلمز ،بو "موهبت "آنجاق فضولی‌لره (بخصوص لیلی ومجنون دا) ،واقف لره ،وسایره‌لره خاص بیرمزیت دیر .بیلدیگنیز کیمی بدیعی صنعت لرده مجبوری دگیل ،هئچ شاعری نییه مثلا" "تجنیس"لر دوزه‌تلمه‌ییر ،یاخود "رسول رضا" کیمی نه‌دن زنگین خیاللارله درپن معنا ـ لی سؤزلر دوزه‌بیلمه‌ییر دئیه صورغو ـ سئوالا چکمک اولماز .ها بئله " سهل وممتنع "صنعتیندن استفاده ائتمگی شاعرویا زیچیلارا ایچون مجبوری ائتمک اولماز .بوسبگ وشیوه‌یه عاید (مربوط)اولان مزیت واونون خصوصیت لرینندن بورادا بحث ائتمک مجالیمیزیوخدور .

ایکینجی نوع "آسانلیق "ساوادسیزلار ،واوشاقلارایچون ،اونلارادیل لرینی اؤگره‌تمک قصدی ایله ترتیب ائدیلن یازی ونشریات داکتی خصوصی سبک دـر .بونوع یازیلاردا ،آشاغیداکی خصوصیتلرین اولماسی‌گره‌کدیر :

۱ ـ بونلاردا ایشله‌دیلن کلمه صایی چوخ محدودا ولوروا وخوجونون ساواد درجه‌سینه‌گؤره‌عیارلانیر .مثلا"اوشاقلارین دیل ایدمانی (تمرینی) ایچون آنجاق ۵۰۰ ،یاخود۱۰۰۰ و۲۰۰۰ کلمه‌نین گؤمکچیلیگی ایله‌ترتیب اولونموش کتابلار واردیر .ایشله‌دیلن کلمه‌صایی آزاولدوقجاکتابین مندرجه‌سی ده (محتوی سی ده)بیراوقدرآشاغی اولور .

۲ ـ بومحدودومعدود کلمه‌لر بیرینجی ـ ایکینجی ـ اوچونجووسایر " اوخوماکتابلاری‌نین)اؤگره‌تدیگی کلمه‌لردن تشکل ائدر ،واونلارین نادرا" خارجینه چیخار .کلمه‌وتعبیرمحدودلوغو ،طبعا "موضوع دادا محدود ـ لوق ،سطحی‌لیک وچوخ زامان مطلب‌لرین حقینی ادا ائتمکده عاجزلیک گتیریر ،دئمک اوچونجوخصوصیت ده‌بئله‌اولور .

۳ ـ آنجاق چوخ ساده‌موضوعلارا توخونماق ممکن اولورویا زیچی،نئجه دئیرلر ،"معقولاتا وارد" اولا بیلمیر .

۴ ـ جمله‌لرا غلب قیصا وابتدائی اولور .آذربایجان ـ تورکوسو ده اوبیری تورک دیللری کیمی اوزون جمله‌لر یاراتماق ایچون چوخ ال ـ وئریشلی دیر .بئله‌بیردیلده ،ساوادسیزلارین خاطری ایچون قیصا وابتدائی جمله‌شکیللری دوزه‌لتمک مجبوریتی،آنجاق معین نشریات ایچون بیرقایدا کیمی قبول ائدیله‌بیلیر ،بئله‌بیرعمومی حکم‌وئرمک ،مثلا" ،بوتون شاعرـ لری آنجاق "رباعی" یازماغا مجبورائتمک کیمی معناسیزبیرتدبیـــر" اولار ،بئله‌بیرتکلیف (پیشنهاد)قایدا حالینا گلسه‌ایدی ،ایندی نـــه

herkes sahip olamaz, bu "ihsan" sadece Fuzulilere (özellikle de Leyla ve Mecnun'da), Vakıflara vs. has bir meziyettir. Bilindiği gibi güzel (edebi) sanatlarda hiçbir şair, "neden tecnis yazmıyor?" ya da " neden Resul Rıza gibi zengin hayallerle derin manalı sözler söylemiyor?" gibi sorulara maruz kalmak zorunda değil. Şair ve yazarlar, Sehl-i mümteni sanatından yararlanmak zorunda bırakılamaz. Bu üslup ve şiveye ait olan yetenekten ve onun özelliklerinden burada bahsetmeye gücümüz yoktur.

İkici adım "sadelik" okuma yazma bilmeyenler ile çocuklara dillerini öğretmek amacıyla düzenlenen yazı ve neşriyatta kullanılan özel üsluptur. Bu gibi yazılarda aşağıdaki özelliklerin bulunması gerekir:

1. Burada kullanılan kelime sayısı oldukça sınırlıdır ve okuyucunun eğitim derecesine göre ayarlanır. Mesela çocukların dil alıştırmaları için sadece 500, 1000 ya da 2000 kelimenin yardımıyla hazırlanmış kitaplar vardır. Kullanılan kelime sayısı azaldıkça kitabın içeriği de o kadar azalır.

2. Bu sınırlı ve sayılı kelimeler birinci, ikinci ve üçüncü vs. okuma kitaplarının öğrettiği kelimelerden oluşur ve onların nadiren dışına çıkar. Kelime ve tabir azlığı, doğal olarak konu azlığı, yüzeysellik ve isteklerin hakkını vermekte eksik kalır, demek ki üçüncü özellik de böyledir.

3. Ancak oldukça basit konulara değinmek mümkündür ve yazar, nasıl derler "ma'kulâta varid" olamıyor.

4. Cümleler sık sık kısa ve basit olur. Azerbaycan Türkçesi de diğer Türk dilleri gibi uzun cümleler kurmak için oldukça elverişlidir. Böyle bir dilde okuma yazma bilmeyenlerin hatırı için kısa ve basit cümle türleri düzenleme zorunluluğu, belli bir neşriyat için bir kural olarak kabul edilebilir. Böyle genel bir karar vermek, bütün şairleri sadece rubai yazmaya zorlamak gibi anlamsız bir önlem almaktır. Böyle bir teklif kural haline gelseydi, şu anda ne

"سهند"ین "سازیمین سؤزو"وارایدی ونه ده "شهریار"ین "حیدربابایا سلام"ی ! البته هئچ کیمسه "رباعی" وعمومی له شدیرمک ،قیصا جمله قا ـ ییرماغی قایدا اولاراق قبول ائتمک قدر عبث وغیرمنطقی دیر .

۵ ـ آز ساوادلی‌لارین خاطری ایچون کلمه‌لرین سئچمک ایشینده ده ایکی محظورلو مسئله‌جیخار :

الف) دیللرین زنگین لیگی بیرنئچه‌عامله باغلیدیر .بونلارین با ـ شیندا کلمه‌ذخیره‌سی ـ خزینه‌سی‌نین بوللوغو ،ودیلین تازه‌کلمه‌دوزه‌لتمک ده‌کی امکانلاری گلیر

بیزیم آذربایجان ـ تورکو موزده ،سایرتورک دیللری کیمی دونیانین ان مکمل دیللریندن دیر .بونو ۱۵ ـ نجی عصرده (امیرعلیشیرنوائی زما ـ نیندان)بری رسما "بیلیریک .ایندی بیز" ۵۰۰ یاخود ۱۰۰۰ کلمه‌لیک ساوادی اولانلارین "خاطرینه ،هئچ بیربدیعی اثریاراتماق ،بوتون فیکر ـ یمیزی ۱۰۰۰ کلمه‌لیک متن لریازماغا وئرمک کیمی بیرحکم ،آذربایجان ـ تورکو ادبیاتی باخیمیندان معذور گؤرولمه‌یه‌جک بیرمعناسیزلیق دیر . بو ،دیلیمیزی "دالی قالمیش "لارین سویه ("قضیه "وزنینده ـ "سطح"معنا سیناسیر)سینه اندیرمک اولاجاقدیر .البته بودالی قالمیشلار ،ساوادسیز ـ لار ایچون تخصص صاحبی یازیچی وشاعرلرین چالیشمالاری بیراحتیاج دیر . لکن هریازیچیدان بونوایسته‌مک ،ساوادسیزلارین هئچ بیرزامان ساواد ـ لانمایا جاقلاری دئمک اولور ،بودیلیمیزی "دالی قالمیشلار دیلی"اولاراق همیشه‌لیک تثبیت ائله‌مک معناسیناگلیر .بو ،یازیچی لاری/شاعرلری دقیق و گؤزه‌ل کلمه‌لر سئچمکده محدودلاشدیرماق اولور .

ب)"ساوادسیزلارین بیلمه‌دیگی کلمه‌لری ایشلتمه‌یک "کیمی بیر قراروئرسک (تصمیم توتساق) باشقا بیرمحظورلارا قارشیلاشاجاغیق ،بو قرارلا،دیلیمیزین بنیه‌سینه اصلا اویمایان خارجی کلمه‌لرین دیلیمیزه دارا شماغینا رسما "اجازه‌وئریب ودیلیمیزی آریتماق وگؤزه‌للشدیرمک عوضینه ،خرابلاتمیش وچرکین لشدیرمیش اولاجاغیق ،یاددان چیخارمایاق کی بیزده ایکی جورساوادسیزوار دیر ،بیریسی هئچ درس اوخومامیش،الفبا بیلمه‌ین ساوادسیزلار بونلاربیزیم دیلیمیزین دشمنلری دگیل،لاپ بؤیوک دایاغی ومدافعه‌چی‌لری‌دیرلر .بونلارین دیللری اوره‌ک لری کیمی صاف و تمیزدیر ،اونلار اولماسایدی ایندی دیلیمیز یوخایدی،اونلارین دیلی

۵

“Sehend”in “Sazımın Sözü” olurdu ne de “Şehriyar”ın “Haydar Baba’ya Selam”ı! Elbette herkes için “rubai”yi genellemek, kısa cümle oluşturmayı kurallaştırmak kadar abes ve mantıksızdır.

5. Okuma yazmayı az bilenler için de kelimelerin seçiminde iki sorun çıkar:

a) Dillerin zenginliği birkaç etkene bağlıdır. Bunların başında kelime hazinesinin bolluğu ve dilin yeni kelime oluşturmadaki imkânları gelir.

Bizim Azerbaycan Türkçemiz de diğer Türk dilleri gibi dünyanın en mükemmel dillerinden biridir. Bunu 15. yüzyıldan (Emir Ali Şi’r Nevayi döneminde) beri resmen biliriz. Şimdi bizim “500 ya da 1000 kelimeyi okuyup yazabilenlerin” hatırı için, bir edebi eser yazmak ve aklımızı 1000 kelimelik metinler yazmak için kulanmak gibi bir karar almamız, Azerbaycan Türk edebiyatı bakımından bağışlanamayacak bir mantıksızlıktır. Bu, dilimizi “geri kalmış”ların seviyesine indirmek olacaktır. Elbette bu geri kalmışlarla okuma yazma bilmeyenler için uzman yazar ve şairlerin çalışmaları bir ihtiyaçtır. Ancak her yazardan bunu istemek, okuma yazma bilmeyenlerin hiçbir zaman bunu öğrenemeyecekleri demektir. Bu durum dilimizin ebediyen “geri kalmışların dili” olarak kalacağı anlamına gelir. Bu yazar ve şairleri dakik ve güzel kelimeler seçmekte sınırlandırmamız anlamına gelir.

b) “Okuma yazması olmayanların bilmediği kelimeleri kullanmak” gibi bir karar alsak (tasarlasak) başka bir engelle karşılaşacağız, bu kararla dilimizin bünyesine asla uymayan alıntı kelimelerin girmesine resmen izin verip, dilimizi arıtmak ve güzelleştirmek yerine yıpratmış ve çirkinleştirmiş olacağız. Unutmayalım ki biz de iki tür okuma yazma bilmeyen vardır. İlki hiç eğitim almamış, alfabeyi bilemeyenler; bunlar bizim dilimizin düşmanları değil, en büyük dayanağı ve koruyucularıdır. Bunların dilleri yürekleri gibi saf ve temizdir. Onlar olmasaydı şimdi dilimiz de olmazdı. Onların dili

"سهند"ین دیلی قدر زنگین دیر .اونلارا اؤزدیلیمیزده یازیب ـ اوخوـ ماغی اؤگرهده بیلمهک ،ادبی ـ یازی دیلیمیزده داها غنی وبوتازاقانلا داها دا جانلی اولار .لکن ایکینجی نوع ساوادسیزلاریمیز ،فارسجا دا اوستا اولوب واؤزدیللرینی همیشه فارسجا یا قیاسا" ،ایکینجی دیل اولاراق ، قبول ائدنلردیرلر .بونلارکئچن رژیمده فارسجانی مکمل اؤگرهنمیشلر . اؤزدیللرینه قارشی داعلاقهلری اولسا ،دیللرینیحتی ابتدائی مکتب حدودوندا اوخویوب بیلمهدیک لریندن ،دیللرینی اؤگرهنهجک یئرده هر زامان تردیدسیز ،فارسجادان کؤمک آلماغا گئدیرلر .فارسجانین هامی اداری،اقتصادی،اجتماعی،سیاسی،نظامی وحتی ادبی اصطلاحلارینی اؤزلری ـ نین دئدیک لری کیمی "بدون چون وچرا" ،آذربایجان ـ تورکوسونه منتقل ائلییرلر .بونلار ،عموم ادبی یازی دیلینین قایدالارینی بیلمزلر وبعضا "بیلمک ده ایسته مزلر ." واحد آذربایجان ادبی ـ یازی دیلی" مقابلینده جبهه آلیرلار .دیل ایشینده ده "محله داعواسی "چیخاریرلار . بومقاله ده ،آشاغیدا ،گتیره جگیمیز بیرنئچه نقطه بومسئله نی آیدینلاتماق ایچون دور .

***

کولومبیا ـ اونیوه رسیته سینین رومانس فیلولوژی پروفئسورو ماریو ـ په ی PROF. MARIO PEI کتابیندا بیردیلده سویه (سطح)باخیمیندان ۵ نوع استعمال شکلی اولدوغونو یازیر :

۱) ان آشاغی وقابا (خشن وبیلیک سیز ـ تربیه سیزجه)دیل ایشله دیـ یلمه سی .بونا عامیانه دیل،" اسلنگ "ویا "آرقو" دا دئییرلر .

۲) آشاغی سویه ده سوادسیزلارین محاوره دیلی .

۳) استاندارد دیل .

۴) دیللرینی اؤگرنمیش واوخوموشلارین دیلی .بونا "مدنی سویه "ده دئیرلر .

۵) ادبیات ،یوکسک شعروبدیعی دیل

باشقا بیرمؤلف ده بئله دئییر :

"سبک "لرده مختلف دیل سویه لرینی عکس ائتدیررلرواکثریا اوچ عاملـه باغلیدیرلار

موضوع ،افاده (بیان)واسطه سی،دانیشانلا ـ ائشیدهنین اجتماعی مناسبتلری

“Sehend”in dili kadar zengindir. Onlara kendi dilimizde yazıp okumayı öğretebilirsek edebi (yazı) dilimiz daha zengin olur ve bu taze kanla daha da canlanır. Ancak diğerleri, Farsçada ustalaşan ve ana dillerini Farsçaya kıyasen, ikinci dil olarak görenlerdir. Bunlar bir önceki rejim yönetiminde Farsçayı mükemmel öğrenmişler. Kendi dillerine karşı ilgili olsalar da, dillerini en basit seviyede okuyamadıkları halde, kendi dillerini öğrenmek yerine tereddütsüz her zaman Farsçadan yardım alma yoluna gitmişler. Farsçanın tamamen idari, iktisadi, sosyal, siyasi, nizami ve edebi terimlerini kendi söyledikleri gibi “بدون چون وچرا” (nasılı ve nedeni olamadan), Azerbaycan Türkçesine geçiriyorlar. Bunlar edebi yazı dilinin kurallarını bilmezler ve bazen bilmek de istemezler. “Azerbaycan edebi-yazı dili”nin karşısında yer alırlar. Dil işinde de “mahalle kavgası” çıkarırlar. Bu makalede aşağıda getireceğimiz, birkaç nokta bu meseleyi aydınlatmak içindir.

Kolombiya Üniversitesi’nin Romans Filoloji bölümü profesörü Maio Pei kitabında bir dilde seviye bakımından dilin 5 çeşit kullanım şekli olduğunu yazıyor:

1. Dilin, en aşağı ve kaba (haşin, bilgisiz ve terbiyesizce) şekilde kullanılması. Buna “amiyane dil” ya da “argo” da diyorlar.

2. Alt tabakada bulunan eğitimsiz kesimin konuşma dili.

3. Standart dil.

4. Dilini öğrenmiş ve eğitim almış tabakanın dili. Buna “medeni seviye” de deniliyor.

5. Edebiyat, yüksek şiir ve sanatsal dil.

Başka bir yazar da şöyle diyor:

Üsluplar da çeşitli dil seviyelerini yansıtırlar ve genellikle üç etkene bağlıdırlar:

Konu, ifade vasıtası, konuşan ile dinleyenin sosyal ilişkileri.

موضوع: بیرسئچگی نطقی ایله ،فوتبال مسابقه‌سینی آنلاتماق دیلی وسایره طبعا بیر- بیریندن فرقلی اولار.

افاده واسطه‌سی :یازی ایله دانیشیق دیلی فرقلی اولار ،یازی دیلی دانیشیق دیلینه نسبت له ثابت وداها محافظه‌کاردیر .تلفظ فرقلری وار- دیر .فارسجادا "میره" دئیه‌ن شخص یازی دا "می‌رود" یازار و اوخور. فارسجادا دانیشیق داکی "یالقوز ،خیت ،چاخان ،الم‌شنگه" کیمی سؤزلر یازی دا ایشله‌دیلمز .قرامه‌ر (دستور) باخیمیندان دا یازی ایله دانیشق - ین آراسیندا فرقلر واردیر :مثلا"فارسجادا بیراسمی "معرفه" ائتمک ایچون بیر "ه" اضافه ائدرلر ،دانیشیقدا مثال اولاراق بئله دئیه‌رلر: " کتابه اینجاست "یازی دا بوجمله بئله‌دیر: "کتاب اینجاست "....

اجتماعی مناسبتلر : دئیه‌ن له- ائشیدنلر آراسیندا کی بئله‌جه ، دانیشدیغیمیز زامان کلمه‌لریمیزی ائشیده‌نین خصوصیتلرینه گؤره عیار- لی بیریق ،یازدیغیمیز زامان ایسه مخاطبلریمیز داها گئنیش وخصو- صیتلری بیزجه مجهول بیرکوتله حالینا گلیر...بوناگؤره ده دانیشیقدا ایشله‌دیلن کلمه‌لر یازماق ایچون عینا مناسب اولمازبورادا دؤرت ، نوعو تشخیص وئرمک اولار :

ا- " عامیانه "(" آرقو" ویاخود "اسلنگ ")نوعوتدان صایيلان کلمه لرین عمومیت له یازی دا ئیری یوخدور .آکسفورد لغتینده" اسلنگ "بئله تعریف اولور: "اولا ،عمومیت له معنالاری استاندارد دیلین خارجینده حساب اولان ومحاوره‌دیلینده ایشله‌دیلن کلمه وجمله‌لر ،ثانیا ،معین صنف (طبقه) ویاپئشه‌یه خاص اولان کلمه وعبارتلر"

تعریف ده مهم اولان جهت "استاندارد دیلین خارجینده حساب اولماق "قیدی دیر .استاندارد دیلدن مقصد" اودیلی اوخومـــوش انسانلارین اکثریتی طرفیندن آنلاشیلماسی دیر" اوغورلولارین اؤزآرا- لاریندا جالب بیر "آرقو"لاری واردیر بو دیل بیریازیچی ایچون آنجاق استثنائی حاللاردا ایشه‌گله‌ر ،زیرا بودیل داربیرچرچیوه‌نین ایچینده رایج‌دیر." آرقو "کلمه وتعبیرلری آنجاق بیرتک حالدا استانداردیله انتقال ائدرلر:

دیلده بیربوشلوغی دولدوردوقلاری ویاخودبیراحتیاجاداها یاخشی‌جواب وئردیکلری واقت اوزامانا قدراستانداردیله ،گیرمک لرینه سبب یوخدور .

۷

Konu: Bir seçim konuşması ile futbol karşılaşmasını anlatma dili tabi ki bir birinden farklı olur.

İfade vasıtası: Yazı dili ile konuşma dili farklıdır. Yazı dili konuşma diline oranla sabit ve daha muhafazakârdır. Telaffuz farkları vardır. Farsçada *می‌رود* diyen bir kişi yazıda *می‌رود* şeklinde yazar ve okur. Farsçada konuşma dilindeki *خیلی خوب, چاخان, مشروبفروشی* gibi kelimeler yazı da kullanılmaz. Gramer bakımından da yazı ile konuşma dili arasında farklar vardır: Mesela Farsçada bir ismi "belirtmek" için isme *ه* eklerler, konuşmada örnek olarak şöyle diyorlar: *کتابه خوبیه* yazı da ise bu cümle şöyledir: *کتاب خوبی است.*

Sosyal ilişkiler: Konuşan ve dinleyen arasındaki, yani konuştuğumuz zaman söylediklerimizi dinleyenin özelliklerine göre dili ayarlıyoruz. Yazdığımız zaman ise muhataplarımız, daha geniş ve özellikleri daha belirsiz bir kitle haline gelir. Buna göre de konuşmada kullandığımız kelimeler yazıda kullanmak için uygun olmaz. Burada dört tanım vardır:

1- "Amiyane" ("Argo") türden olan kelimelerin genellikle yazı dilinde yeri yoktur. Oxford sözlüğünde şöyle tanımlanır: İlk olarak, özellikle anlamları standart dilde olmayan ve konuşma dilinde kullanılan kelime ile cümleler, ikinci olaraksa belli bir sınıf ya da gruba has olan kelime ve ifadeler.

Tanımda önemli olan şey "standart dilin dışında kullanılmak" kuralıdır. Standart dil ifadesinden maksat "o dili okumuş insanların geneli tarafından anlaşılmasıdır". Ogurluların kendi aralarında dikkat çeken bir "argo"ları vardır. Bu dil bir yazar için sadece özel durumlarda kullanılır. Zira bu dil dar bir çerçevenin içinde yaygındır. "Argo" kelime ve tabirleri sadece tek bir durumda standart dilde kullanılır:

Dilde bir boşluğu doldurdukları ya da bir ihtiyaca daha iyi bir cevap verdiklerinde yazı diline girerler. O zamana kadar standart dile girmelerine bir sebep yoktur.

۲) معین ناحیه وجغرافیائی محدوده‌لر ایچه‌ریسینده ایشله‌دیلن کلمه‌وتعبیروجمله‌لرین ده عمومی یازی ایشلرینده یئری یوخدور. سبب یئنه‌عینی دیر،عمومی اولماماق .بونلار بعضا "استاندارد دیله‌کی مقابل لریندن داها دا جانلی وتاثیرلی اولا بیلرلر لکن محدودبیرناحیه یه خاص اولماقلاری اوزوندن آنجاق استثنا حاللرینده یازی دیلینه‌کئچیرلر مثلا"اسکاتلندلیلر " wee" دئسه‌لرده یازی دیلینده استاندارداًنگلیز ـجه اولان " little" وباخود " small" یازمالی دیرلار...

۳) خارجی کلمه‌وتعبیر وعبارت‌لره‌الدن گلدیگی قدرآز یئروئریلمه ـ لیدیر،بوکلمه،تعبیر وعباره‌لرین بعضی لری دیلیمیزه جذب واوندا حل اولوبدور،بونلارین ایشله‌دیلمه‌سینده بیرعیب یوخدور،مثلا "شوفور"لغتی فرانسیزجادیر،اما کاملا دیلیمیزین تابعیتینه کئچمیشدیر...

۴) تئکنیک کلمه‌لر گون کئچدیکجه یازیچیلارین نثرلرینه‌گیریرلر. البته تئکنیک بیرمتنی بوکلمه‌لرا ولماسا یازماق ممکن دگیل ،لکن بونلارین بیرقسمی عمومی یازیلار ایچون مناسب دگیلدیر.

بو دؤرد نوعوعمومی یازی دیلینده ایشلتمک ده احتیاطلی اولماق گره‌کدیر.هابئله ایشله‌دیله ـ ایشله‌دیله تاثیرینی ایتیرمیش تعبیرلرین تکرارلیندن دا احتراز ائتمک لازمدیر.

بیرباشقا مؤلفه‌گؤره : معین بیردیلده ،مشخص وقطعی بیردانیشماق و یازماق استانداردی یوخدور. "دوغرو و دوزگون دانیشماق ویازماق"مسئله سی نی قطعی بیرصورتده الهآلماق بعضی لرینه گؤره قبول ائدیله‌بیلمز انسان رسمی بیرمقاملا قارشیلاشینجا ،رسمی بیروضعیت ده دانیشماق ایجاب ائدینجه ،البته رسمی دانیشار وغیررسمی حاللاردا درجه‌ـ درجه‌غیر رسمی،صمیمی و"خودمانی"دانیشار.بیرپارا عالملر"ایشلتمه‌سویه‌لر " ی نظریه‌سی عنوانی آلتیندا ،بوحادثه‌نی تدقیق ائتمیشلر،بونونلا دیلین واقعیت ده‌نه‌کیمی روللار اوینایا بیله‌جگی بللی اولور...عمومیت‌له مختلف سطح لرده‌کی انسانلار اؤز سویه‌لرینه مناسب بیردیللری واردیر. یوخاری سویه‌ده‌کی‌لر رسمی وگئنیش وزنگین بیردیل ایشله‌دیرلر و ان آشاغیداکیلارایسه ؛سهولرله دولو، قرامه‌رجه (دستورجهتیندن)غلط،جمله ترتیبی وترکیبی باخیمیندان عیب‌لی وضعیف ،کلمه انتخابی نظرینده چوخ فقیرویا یاددیللرین آستیلاسی و"کاپیتولاسیونونا " اوغرامیش(معروض

۸

2- Belli bir bölge ve coğrafi sınırlar içerisindeki kelime, tabir ve cümlelerin genel yazı işlerinde yeri yoktur. Sebebi yine aynı, yani genel olmamaktır. Bunlar bazen standart dildeki kullanımlarından daha canlı ve etkili olabilir, ancak sınırlı bir bölgeye ait olmaları yüzünden sadece istisna durumlarda yazı diline geçerler. Mesela İskoçlar "wee" deseler de yazı dilinde standart İngilizce olan "little" ya da "small" yazmalılar…

3- Dışarıdan alınma tabir ve ifadelere elimizden geldiği kadar az yer vermeliyiz. Bu kelime, tabir ve ifadelerin bazıları dilimize önceden dâhil olmuştur. Bunların kullanılmasında bir sakınca yoktur. Örneğin "şoför" kelimesi Fransızcadır, ama dilimizin doğasına girmiştir…

4- Teknik kelimeler gün geçtikçe yazı dilinin etki alanına girerler. Elbette teknik bir metni bu kelimeler olmadan yazmak mümkün olmaz, ancak bunların bir kısmı toplumsal yazılar için uygun değildir.

Bu dört etmeni yazı dilinde kullanırken dikkatli olmak gerekir. Bir de kullanıla kullanıla etkisini yitirmiş tabirlerin tekrarından da kaçınılmalıdır.

Başka bir yazara göre: Bir dilde tek ve kesin bir konuşma ve yazma standardı yoktur. "Doğru düzgün konuşmak ve yazmak" meselesini kesin bir şekilde ele almak kimilerine göre kabul edilemez. İnsan resmi bir makamla karşılaşınca, resmi bir şekilde konuşmak gerekirse, elbette resmi konuşur, gayri resmi durumlarda derece derece gayri resmi, samimi ve "gündelik" konuşulur. Bazı araştırmacılar "kullanım seviyeleri" adı altında bu durumu incelemişler, bununla dilin gerçekte ne gibi rolleri üstlenebileceği belli olur… Genellikle çeşitli seviyelerdeki insanların kendi seviyelerine uygun dilleri vardır. Üst seviyedekiler resmi, geniş ve zengin bir dil kullanırlar ve en alt tabakadakiler ise: hatalarla dolu, gramerce (kural bakımından) galat, cümle yapısı ve düzeni bakımından kusurlu ve zayıf, kelime seçimi yönünden oldukça fakir ya da yabancı dillerin istilası ve "kapitülasyonuna" uğramış

قالمیش)بیردیلده ،خلاصه ان آشاغی سویه ده دانیشارلار،بوایکی اوجون آراسیندا مختلف سویه لر... موجوددور...بونقطه نی یاددان چیخارمایاق کی،بیرشخص ده همیشه معین بیراولگوده دانیشماز ،یئرینه گؤره ،مخاطب لرینه گؤره وشرط لره گؤره آز چوخ دگیشیک اسلوبلاری ایشله در .لکن اوخوموش ودیلی نین اینجه لیک لرینه واقف اولموش بیرشخص هرحالدا کلمه لرینی مقصده اویغون شکیلده سئچروان مناسب اسلوبلا مرامینی آنلادار .

عالملر"استعمال سویه لری "حقیندا ،بوفرقین،یالنیز مدنی(فرهنگی" سویه دن وجوده گلمه دیگینی دئییرلر .اونلارا گؤره ،دیل سویه سی، حاکم اولان شرط لره باغلیدیر ،یعنی مختلف یئرلرده ،مختلف وضعلرده ،مختلف فرصتلرده ومختلف ،تصدلرایچون ،بیرشخصین ایشله تدیگی دیلین ده سویه سی دگیشر .

بو یئنی فورمولون آیدین افاده سی(بیانی) جان اس .کئنیون John S. Kenyon طرفیندن وئریلمیشدیر ،بوذات ،"فونه تیک "ده اختصاص صاحبی دیر و" انگیلیزجه نین مختلف نوعلاری نین استعمالی ومدنی سویه لر" آدلی بیریازی دا بئله دئییر :

سطح کلمه سی،دیلین مختلف اسلوبلاری ایله علاقه لی اولاراق ایشله دیلیرسه ،معناسی بیردیلین نه قدر عالی ،یاخشی ،اورتا ،آشاغی، ویا نامناسب شکیلده استعمالینی گؤسته ریر...مدنی(فرهنگی)سویه لر (سطح لر) آراسیندا آشاغیلاردا سوادسیزلارین دانیشماسی دیر ،بورادا محلی لهجه لردن تاثیر ،قرامه ره (دستورا)اوردا ـ بوردا اویماق،شدتله آرقو وکیچیک قروپلارین اصطلاحلاریله دولوسؤزلر ،کلمه تعدادی آز ،اولان کلمه لرین انتخابیندا دا دقت سیزلیک ،جمله بناسینا اعتنا گؤسته رمک تلفظ ده قاریشیقلیق گؤروروک ،داها یوخاری سویه لرده اکثرا اوخوموشلارین دیلینده ایسه : قطعی لیک له دقت ،قرامه ره اویغونلوق،تلفظ ده داها گئنیش ساحه لرین دانیشما لارینا انطباقا شاهداولوروق .مختلف دانیشما ویازما اسلوبلاریندا "استاندارد"و"استاندارد آلتیندا "مختلف نوعلار واردیر .بوفرقلرین هامیسینا "مدنی،فرهنگی سویه لر"دئییرلر .

"استعمال نوعلری "ایسه ،مدنی سویه لردن فرقلی دیر :

محاوره دیلی (محاوره دیلی نین ده مختلف درجه لری واردیر :اؤزآرا ـ میزدا خصوصی دانیشما قلاریمیز ،خصوصی کاغیذلاشماق بیرآزرسمی صحبت

bir dilde, özellikle de en aşağı seviyede konuşanların bu iki ucun arasında, farklı seviyeleri de vardır... Şunu unutmayalım ki, bir kişi, bir ülkede belli bir şekilde konuşmaz, onun yerine, muhataplarına ve içinde bulunduğu şartlara göre farklı üsluplar kullanır. Ancak eğitimli ve dilinin inceliklerine vakıf olan biri her durumda kelimelerini amacı doğrultusunda seçip, en uygun üslupla derdini anlatır.

Araştırmacılar "kullanım seviyeleri" hakkında, bu farkın sadece medeni (kültürel) seviyeden meydana gelmediğini söylüyorlar. Onlara göre, dil seviyesi, içinde bulunulan şartlara bağlıdır, yani farklı yerlerde, farklı durumlarda, farklı fırsatlarda çeşitli amaçlar için bir kişinin kullandığı dilin de seviyesi değişir.

Bu yeni formülün en açık ifadesi John Ş. Kenyon tarafından verilmiştir. "Fonetik" alanında bilgi (ihtisas) sahibidir ve "İngilizcenin Çeşitli Kollarının Kullanımı ve Medeni Seviyeler" adı altında şöyle söyler:

Seviye kelimesi, dilin çeşitli üslupları ile birlikte kullanılırsa, anlamı bir dilin ne kadar "pekiyi, iyi, orta, kötü ya da çok kötü" şeklinde konuşulduğunu gösterir… Medeni (kültürel) seviyeler arasında alt seviye eğitimsiz kesimin konuşma şeklidir. Burada mahalli ağızların etkisi, hiçbir yerde gramere uymamak, şiddetli argo ve küçük gruplara ait terimlerle dolu sözler, az kullanılan kelimelerin seçiminde de dikkatsizlik, cümle yapısına özen göstermemek ve telaffuzda karışıklık görürüz. Daha üst seviyelerde, genellikle eğitimli kesimin dilinde ise: Kesinlikle dikkat, gramer yapısına uygunluk, telaffuzda daha geniş alanların konuşmalarına şahit oluruz. Çeşitli konuşma ve yazma üsluplarında "standart" ve "standart altı (dışı)" birçok şekil vardır. Bu farkların tamamına "medeni-kültürel seviyeler" diyorlar.

"Kullanım şekilleri" ise medeni seviyelerden farklıdır:

Konuşma dili (konuşma dilinin de çeşitli dereceleri vardır: Kendi aramızda özel konuştuklarımız, özel yazışmalarımız, biraz resmi sohbet,

صمیمی بیرچرچیوه ده قروب دانیشمالاری کیمی) ،قانونی،علمی‌وداها باشقا چیخیشلار ویا زیلار ،ادبیاتا عاید (مربوط)نثرونظم اثر .بو "استعمال نوع‌ـ ری "دا ایکی قسمه بؤلونه بیلر : خصوصی و رسمی .

بوایکی بؤلگو ("مدنی سویه‌لره" گؤره و "استعمال نوعلاری"نا گؤره) عمومیت له ایکی اساس تمه له (بونؤره یه)دایانیر : مدنیت (کولتور)وایش ـ لتمه ده‌کی صدد (فونکسیون) .(۴)

یوخاریداکی فیکیرلری بوشکیلده داها گئنیش ایضاح ائتمک اولار :

بیردیلین ایشله دیلمه سینده معمول اولان دؤرد درجه واردیر :

۱)رسمی صورت .بودیلده رسمی وضعیت لرده یازیلیروبعضا ده دانیشیلر . ایشله دیلن یئرلردن مثال :

ـ متخصص بیرمخاطب کوتله سینه خطابت ویا نطق .

ـ آکادئمیک یازیلار :مراجعه کتابلاری،بعضی علمی ویا عالی درس متن لری ،تئزلر ،

ـ علمی ویاخود تئکنیک راپورتلار :

ـ اوخوموشلار ویاخود تخصص صاحبلرینه خطاب ائدن یازیلار ،مقاله‌لر تنقیدلر ،عالی سطح ده بدیعی اثرلرمثلا آسان اولمایان شعرلر ،بعضی یوکسک حکایه ،رومان وتئاتر اثرلری .

ـ تخصص صاحبلری وعالملرین مشغول اولدوقلاری مسئله‌لری بحث موـ ضوعو اولان مقاله وکتابلار ،

ـ ژورنال وقزئت لرده یوکسک قیمتلی بعضی علمی ـ اجتماعیـ اقتصا ـ دی مقاله‌لر .

۲) عمومی دیل

بوصورتده هم‌چوخ یازیلاروهم‌چوخ‌دانیشیلار .دیللرینی اؤگره نمیش و اوخوموش آدامларین هم‌خصوصی حیاتلاریندا وهم‌کوتله ایچه ریسینده دانیشما ویازیما اسلوبلاری بودیلده اولار .ایشله دیلن یئرلردن مثال :

ـ صحبت لرده ،عمومی بیریه‌یغینجاقدا دانیشیق ،

ـ عمومی و تجاری مکاتبه‌لرده ،

ـ قزئت لرده خبرلر ،جدی بحث‌لر ،مقاله‌لر .

ـ ژورنال (مجله)لارین مختلف مقاله‌لری،عمومون علاقه‌سینی چکن موضوعلاردا یازیلار

۱۰

samimi bir ortamda grup konuşmaları gibi), kanuni, bilimsel ve diğer çıkışlar ve yazılar, edebiyata ait düz yazı ve şiirler. Bu "kullanım şekilleri" de iki bölüme ayrılır: Özel ve resmi.

Bu iki bölüm ("medeni seviyeler"e ve "kullanım şekilleri"ne göre) genellikle iki esas temele dayanır: Medeniyet (kültür) ve kullanımdaki fonksiyon (4).

Yukarıdaki görüşleri daha geniş bir şekilde açıklayalım:

Bir dilin konuşulmasında ortaya çıkan dört unsur (sınıf) vardır:

1. Resmi şekil: Bu dil resmi durumlarda yazıda kullanılır ve bazen de konuşulur. Kullanılan durumlara örnek:

- Bir alanda uzmanlaşmış bir topluluğa hitap etmek ya da nutuk vermek.
- Akademik yazılar: Başvuru kitapları ya da bilimsel metinler, tezler.
- Bilimsel ya da teknik raporlar:
- Eğitimli ya da uzman kişilere hitap eden yazılar, makaleler, tenkitler, üst düzey dil ile yazılmış sanatsal eserler, mesela sade ve açık olmayan şiirler, bazı üst düzey hikâye, roman ve tiyatro eserleri.
- Alanında uzman kişilerin ve araştırmacıların ilgilendikleri konularda yazılmış makale ve kitaplar.
- Dergi ve gazetelerde yayımlanan değerli bazı bilimsel, sosyal, iktisadi makaleler.

2. Genel dil

Bu dil ile hem çok yazılır, hem de çok konuşulur. Dillerini öğrenip okuyan insanların hem özel yaşamlarında, hem de toplum içerisinde konuşma ve yazışma üslubu, bu dil ile sağlanır. Kullanılan durumlara örnek:

- Sohbetlerde, genel bir toplantıda yapılan konuşmalar,
- Genel ve ticari yazışmalar,
- Gazete haberleri, ciddi konular, makaleler,
- Dergilerin çeşitli makaleleri, toplumun ilgisini çeken konulardaki yazılar

ـ حکایه ،رومان وتئاترلرین اکثرینی،چوختیراژلی نشرونظم اثرلر.

۳) خصوصی و فردلر آراسیندا ایشله‌دیلن دیل

بوصورتده آزیازیلارودا‌ها چوخ دوستلارآراسیندا دانیشیلار.

صمیمی محیط ده وتانیشلار آراسیندا اوخوموشلارین دانیشیق ویازی دیلی ،چانه ووروماق ،"آرقو"دان دا استفاده ائتمک‌محلی لهجه‌وتعبیرلری ایشلتمک بو نوع دا ممکن دور.ایشله‌دیلن یئرلردن مثال :

ـ خصوصی وغیررسمی صحبت لر،

ـ دوستلار و صمیمی حاللاردا مکتوبلار،

ـ شخصی گونده‌لیک لر (یادداشت وخاطره‌دفترلری)،

ـ بعضی حکایه وروماناردا ،بخصوص محاوره‌لری عینا افاده ائتمک ایچون ،غیرجدی ،گولدوروجو شعرویازیلار.

۴) استاندارد آلتیندا دیل

عمومیت‌له دانیشیغا مخصوصدور. مدرسه گؤرمه‌میش‌لرین دانیشیغی معین گروهلارا تعلقی آچیخلایان دانیشیقلار.ایشله‌دیلن یئرلردن مثال:

ـ ائوده ،یاخین دوستلارلا بعضی‌لری‌نین صحبت اسلوبو.

ـ بونوع صحبت‌لرین معین رنگ وئرمک ایچون حکایه‌لره ،تئاتراثرلرینه ،فیلم‌لره ،رسملی حکایه‌لره (کومیک استریپ‌لره)وسایروسیله‌لره انتقال.

بیر نئچه نقطه

۱ ـ یوخاریدا قید ائتدیگیمیز "رسمی صورت"،"عمومی دیل" و "خصوصی وفردلرآراسیندا ایشله‌دیلن دیل "نوعلارینا "استاندارد دیل" دئییرلر.

۲ ـ مختلط وقاریشیق متن لرده بعضا وجوده‌گتیریلیر.

۳ ـ بونوعلارین لاپ‌آلتیندا "مستهجن کلمه‌لر ،غلط تلفظ لر ،نامناسب ترکیب‌لر ،غلط جمله‌لر" ولاپ اوستووه غلیظ وقاریشیق یازیلارقرارتوتور

۴ ـ فرق لر ،اکثرا ،کلمه‌شکیللرینده ،محاوره‌دیلینه مئیل شدتینده ، ترکیب و "استروکتور" (ساخت) ده‌وتعبیرلرین کیفیت‌لرینده اؤزلرینی گؤسترلر (۵)

بیرده سؤزانتخابی،بئینیمیزده‌کی کلمه‌ذخیره‌سی‌مسئله‌لری وار

- Hikâye, roman ve tiyatro eserlerinin çoğu, yüksek tirajlı düz yazı ve şiirler.

3. Özel dil ile şahıslar arasında kullanılan dil

Bu tarz, yazıda az, tanıdık şahısların kendi aralarında ise çok kullanılır. Günlük hayatta ve birbirini tanıyan kişiler arasında okuma yazma bilenlerin konuşma ve yazı dilinde, çene çalmak gibi "argo"dan da yararlanan mahalli ağız ve tabirleri kullanmak da mümkündür. Kullanıldığı yerlere örnek:

- Özel ve gayriresmi konuşmalar,

- Arkadaş ve yakın çevre arasında yapılan mektuplaşmalar

- Kişisel günlükler (anı ve hatıra defterleri)

- Bazı hikâye ve romanlarda özellikle diyalog bölümlerini aynen ifade etmek için, ciddiyetsiz, güldüren şiir ve yazılar.

4. Standardın dışında kalan dil

Özellikle konuşma diline özgüdür. Okuryazar olmayan kişilerin, konuşma biçiminin belli bir topluluğa ait olduğunu gösteren dildir. Konuşulduğu durumlara örnek:

- Ev ortamında yapılan yakın çevre sohbetlerinde

- Ve bu sohbetlere renk katmak için hikâye, tiyatro, film, karikatür vs. gibi güldürü unsurlarına başvurmada

Önemli bir nokta:

1. Yukarıda belirttiğimiz "resmi şekil (dil)", "genel dil", "özel dil ve şahıslar arasında kullanılan dil" şekilleri "standart dil" değildir.

2. Karma ve çok dilli karışık metinlerde bazen kullanılır.

3. Bu şekillerin en alt sırasında müstehcen kelimeler, galat telaffuzlar, uygunsuz kelimeler, düzensiz cümleler, "en uyduruk, kaba ve karışık" yazılara karar verilir.

4. Farklılıklar genellikle, kelime şekillerinde, konuşma diline yaklaşma şiddetinde, terkip ve "yapı"da ve tabirlerin keyfi kullanımlarında kendilerini gösterir (5).

Bir de kelime seçimi, aklımızdaki kelime birikimi sorunu var.

اینگلیز یازیچیلازیندان بیری،سیرا ئرنئست قاورز ،چوخ بؤیوک شهرت قازانمیش کتابی‌نین بئشینجی فصلینی باشلارکن ،آیوورباراون دان بو سؤزلری نقل ائدیر :

" هرپئشه صاحبی اؤز ایش واسطه‌لرینندن غرور دویارواونلاری سئچمک ده چوخ دقت ائدر ،مثلا بیرجراح کهنه‌بیرا ولگوج (تیغ سلمانی)ایله عملیاتا گیریشمز ،هر ایدمانچی(ورزشکار) ورزش وسیله‌سی اولان ایپ ، توپ و راکئت اوزه‌رینده چوخ دقت ائدر،اما تاسف کی،کلمه ایله‌چالیشانلار- یازیچیلار- ایش واسطه‌لرینی - کلمه‌لری - بیراوقدردقت له‌سئچمز - لر ،البته بؤیوک یازیچی وشاعرلر بوایش ده. گره‌کن دقتی صرف ائدرلر."

دقت سیزلیک ایله یازیلمیش جمله‌لرین قصورلارینی گؤسترمک له فصل دوام ائدیر .آنلاشیلیرفکری دوزگون وئرمک ایچون کلمه‌لری دقتله سئچمک، جمله‌لری صحیح بیرصورتده دوزه‌لتمک شرط دیر (۶)

بونودا علاوه ائتمک یئرینده اولار :

بیرموفق خطیبین (و یازیچی‌نین) توفیقی‌نین اساس‌سری نه‌دیر ؟ کلمه‌خزینه‌سی‌نین وسعتیندن داها زیاده اوکلمه ذخیره‌سینی نئجه ایشلتمه - سی‌دیر ،مثلا اینگیلیزجه ده ،اساس وغیراساسی لغت اولاراق یوزمینلرجه کلمه وار دیر وهئچ بیرانگلیزبونلارین هامیسینی بیلمز وبیلمه‌مز .اؤز اؤزونوزدن صوروشاجاغینیز سئوال بورادا ،بلکه بودور :منیم امریم آلتیندا نئچه‌کلمه وار ؟ (۷)

باشقا بیرمؤلفین فکرینجه ده :

شخصی کلمه خزینه میز (ووکابوله‌ریمیز)ین وسعتی آدامدان - آداما چوخ فرقلیدیر ،لکن آن اوستاد یازیچی ویاگؤزه‌ل دانیشان بیرشخص بیلدیگی کلمه‌لرین اوچده - بیری وحتی دؤرده - بیریندن بئله استفاده ائتمز .پروفئسور " واتس " A.F.Watts ین دئدیگینه گؤره مختلف انسانلارین ایشله‌تدیک لری کلمه وسعتی بئله حسابلانمیشدیر .

بیرکافه‌خدمتچیسی‌نین ایشله‌تدیگی کلمه‌عددی(ووکابوله‌ری) : ۷۰۰۰یا ۸۰۰۰ دیر ،بیرسندیکالیده‌ری‌نین کی: ۱۰۰۰۰ دن ۱۵۰۰۰ کلمه‌یه‌قدر ،وینستون چرچیلین کی‌ایسه ۶۰۰۰۰ ایله ۸۰۰۰۰ کلمه‌آراسیندادیر...انسانین ایشله - تدیگی کلمه‌سایی تجربه وعلمی‌نین گئنیشله‌مه‌سیله‌آرتار...متوسط بیر شخصین ایشله‌تدیگی کلمه‌سایی- انگلیزجه ده ،۱۸۰۰۰ ایله ۲۰۰۰۰آراسیندادیر

İngiliz yazar, Sir Ernest Gowers büyük bir şöhret bulan kitabının beşinci bölümüne başlarken Ivor Brown'dan şunları nakleder:

"*Her zanaat sahibi kendi iş vasıtalarından gurur duyar ve onları seçmek için çok dikkatli olur. Örneğin bir doktor eski bir ustura ile ameliyata girmez. Her sporcu, spor materyalleri olan ip, top ve raket üzerinde oldukça dikkatli olur, ama ne yazık ki, kelime ile çalışanlar (yazarlar) iş materyallerini (kelimeleri) dikkatle seçemezler. Elbette büyük yazar ve şairler bu işte gereken dikkati gösterirler.*

Bölüm, dikkatsizce yazılmış cümlelerin hatalarını göstermekle devam eder. Anlaşılması gereken düşünceyi doğru aktarmak için kelimeleri dikkatle seçmek, cümleleri uygun olarak düzenlemek şarttır (6).

Şunu da eklemek gerekir:

Başarılı bir hatibin (ve yazarın) bu başarısının asıl sırrı nedir? Kelime hazinesinin kapsamından daha ziyade o kelimelerin nasıl kullanılması gerektiğini bilmesindedir. Örneğin İngilizcede esas ve gayriesas sözcük olarak binlerce kelime vardır ve hiçbir İngiliz bunların tamamını bilmez ve bilemez. Kendinize soracağınız soru burada, belki de şudur: Benim emrim altında ne kadar kelime var? (7)

Başka bir yazara göre ise:

Kişisel kelime hazinemizin kapsamı kişiden kişiye değişir. Ancak, en usta yazar veya hitabeti güzel olan biri dahi bildiği kelimelerin üçte birinden, hatta dörtte birinden bu şekilde yararlanamaz. Prof. A. F. Watts'a göre insanların kullandıkları kelime sayısı şu şekilde hesaplanmıştır.

Bir kafe personelinin kullandığı kelime sayısı: 7000 ya da 8000 civarındadır. Bir sendika liderininki: 10000 ila 15000 arasında değişir. Vinston Churcill'in ise: 60000 ile 80000 civarındadır… İnsanın kullandığı kelime sayısı tecrübe ve eğitim düzeyinin artmasıyla fazlalaşır. Ortalama bir şahsın kullandığı kelime sayısı İngilizcede 15000 ila 20000 arasındadır.

انسانلار، گونلوک حیاتدا ،اؤزآرالاریندا کی صحبت لرده آنجاق ۴۰۰۰ یا ۵۰۰۰ کلمه دن استفاده ائلیرلر... ادبی اثرلرده ایشله دیلن کلمه لرین صایی بورقمین چوخ اوستونه چیخار. هابئله دیردقتلی وگئنیش موضوعلو یازیلار (۸)

سؤزوموزوبیتیررکن ، اؤز- اؤزوموزه بوسؤالی صوروشماغیمیز یئرینده اولار :

"ساوادسیزآدام ادبیاتی" ایله دیلیمیزه لایق اولدوغو مقامی وئره بیلمک هئچ ممکن دورمی ؟

صون

قیدلر

۱) Prof. Mario, " Language for Everybody "

۲) محمدرضا باطنی . چهارگفتاردرباره زبان . صفحه ۸۰ تا ۹۲

۳) G. H. Thornton, K. Baron " Good English " p. 32-34.

۴) J. M. Nierzek " Macmilan Handbook " p. 14-16.

۵) P. G. Perin, G. H. Smith " Current English " p. 8-9

۶) Sir Ernest Gowers, " The complete plain English " p. 69.

۷) R. B. Goodman, D. Lewin " New Ways to Greater

۸) Word Power. p. 14-15

۸) W. J. Ball, " Conversational English " p. 73.

İnsanlar, günlük hayatta, kendi aralarında yaptıkları sohbetlerde sadece 4000 ya da 5000 kelime kullanırlar. Edebi eserlerde kullanılan kelimelerin sayısı bu rakamdan çok daha fazladır. Bunlar dikkat gerektiren ve derin konulu yazılardır (8).

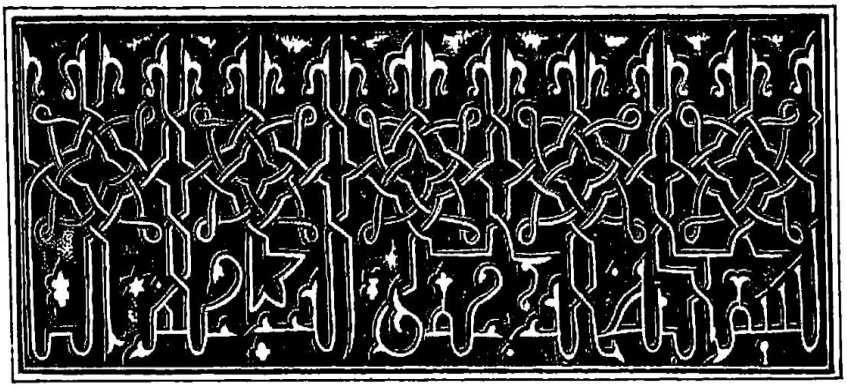
Sözümüzü bitirirken, kendi kendimize şu soruyu sormayı uygun gördük:

"Cahil edebiyatı" ile dilimize, layık olduğu makamı vermek mümkün müdür?"

Son

Kaynaklar

1. Prof. Mario, "Language for Everybody"
2. Mehmet Rıza Batınî. Çehar güftar der bare-i zeban. Sayfa 80-92
3. G. H. Thornton, K. Baron, "Good English" p. 32-34
4. J. M. Nierzek, "Macmilan Handbook" p.14-16
5. P. G. Perin, G. H. Smith, "Current English", p. 8-9
6. Sir Ernest Gowers "The Complete Plain English" p. 69
7. R. B. Goodman, D. Lewin, "New Ways to Greater"
8. Word Power, p.14-15
9. W. J. Ball, "Conversational English" p. 73.

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچونجی ایل ،صایی ۴ ـ تیر ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیرپای

بؤیوک شاعرلربیزه دیلیمیزی اؤگره دیر ،دیلیمیزی قورور و اونو بیزه سئودیریرلر .هربیر دؤورون دیلینی ،اوچاغین بؤیوک شاعرلری تمثیل ائدرلر .ادبیات تاریخلرینده " گؤته "،"شئکیسپیر"،" سعدی " و " فضولی" چاغلارینداn بحث ائدن لر حقلی دیرلر .شبهه سیز زمانیمیزدا دیلیمیزین ان گؤرکملی نماینده لریندن بیریسی ده خلق شاعری"سلیمان رستم" دیر .اونون شعرلری مکتب کتابلارینداn بئله ،ازبرلنمه لی وگؤزل سؤز اؤرنه گی کیمی درج ائدیلمیشدیر .کئچنلرده ،اوستادین شعرلرینداn بیرقسمینی طوپلو حالدا " منیم گونه شیم " آدی آلتیندا اوخوماق ذوقونه نایل اولدوق .بو زنگین شعرلر وپوئمالار مجموعه سی ۱۹۸۰ دا ،باکی دا " یازیچی " نشریاتی طرفیندن ۱۴۰۰۰ نسخه ده چاپ اولموشدور .اوخورکن ،بؤیوک شاعرین یارادیجیلیغین مختلف دؤورلر ـ ینی احاطه ائدن بدیعی اثرلریندن بونمونه لر ،ایسته ر موضوعو ارائه ، ایسته ر افاده قدرتی باخیمیندان ،بیزی حئیران بوراخدی سلیمان رستمین سؤزو آخیجی،دیلی طبیعی و زنگیندیر .او ،زامانیمیزین حقلی اولاراق بیرکلاسیک اوستادی صاییلماقدادیر .الینه آلدیغی دورلو (متنوع مختلف)"تئم"لری مکمل بیرصورتده ،اوستاجا ایشله ییر ،وشعرین مختلف

۳

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 4, TEMMUZ, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY

Büyük şairler, bize dilimizi öğretir. Dilimizi korur ve bize de sevdirir. Her bir dönemin dilini, o çağın büyük şairleri temsil eder. Edebiyat tarihlerinde "Goethe", "Shakespeare", "Sadî" ve "Fuzuli" dönemlerinden bahsedenler haklıdır. Şüphesiz bu dönemde dilimizin en önemli temsilcilerinden birisi de halk şairi "Süleyman Rüstem"dir. Onun şiirleri okul kitaplarında ezberlenmiş ve özlü söz örneği olarak kaydedilmiştir. Geçenlerde üstadın şiirlerinden bir kısmını toplu halde *"Menim Güneşim"* adı altında okuma zevkini tattım. Bu zengin şiirler ve poemalar mecmuası 1980 yılında, Bakü'de "Yazıçı" neşriyatı tarafından 14000 baskı olarak çıkarılmıştır. Okurken, büyük şairin yaratıcılığının çeşitli dönemlerini kuşatan sanat eserlerinden alınan bu numuneler, ister konu güzelliği, ister ifade gücü yönünden olsun bizleri kendisine hayran bıraktı. Süleyman Rüstem'in sözü akıcı, dili doğal ve zengindir. O, bu dönemin haklı olarak klasik üstatlarından biri sayılmaktadır. Ele aldığı çeşitli "temaları" mükemmel bir şekilde, ustaca işler ve şiirin çeşitli

وادی لرینده عینی مهارتی گؤسته ریر .سازیندا هر تئللدن نغمه لرسسله نن، زنگین دیل و اوستون باجاریغی ایله برابر ،هر زامان صمیمی واوره گه یاتان بیر اوزان دیر ،او .

بورادا ،اونون دیل خصوصیتی ایله مشغول اولماق ایسته یه ریک ،وبو شاعیردن دیلیمیزی داها یاخشی اؤگرنمک و داها چوخ سئومک ایچون فا ـ یدالانیریق ،زیرا اونون شئعرلری یوخاری دا داقئید ائتدیکیمیزکیمی دیلیمیزی اؤگره دن کیتابلارا چوخداندیرکی کئچمیشدیر ،اوبیرطرفدن ده بوگون ان چوخ مؤحتاج (محتاج) اولدوغوموز بیرشئی وارسا او دادیلی ـ میزی حصّیله اوگرنمکدیر .

شاعیرین زنگین سؤز خزینه سیندن اوچ یوزه یاخین نومونه حاضیر ـ لادیق ،بو سؤزلرین چوخو ،ایللر بویو ،بیزده ، بئخصوص شه هر (شهر) لریمیز ده ،دئیلمه یه ـ دئیلمه یه یاددان چیخمیش و اونلارین یئرینه گلمـــه (وارداتی) سؤزلرین اوتورموش اولدوغو کلمه لردیر .بعضا ده هرکسین بیلدیگی سؤزلری ده گتیردیک ،بو حاللاردا ،یا وئریلن مثال چوخجالب دیر و یاخود شئعرده ویا ایضاحات دا او سؤزله عئینی معنادا اولان ، آز بیلدیگیمیز باشقا بیرسؤزده گلمیشدیر .مثلا **چپیک** سؤزو (نؤمره ۱۰۰) ون ایضاحیندا "**آلقیش**" دا قئید اولونموشدور .

سؤزلر الیفبا صیراسییلا ترتیب لنمیشدیر .هرسؤزون ،وئریلن شئعر ده کی معناسی ایضاح ائدیلمیشدیر و بعضا ده باشقا معنالاری بونـــا آرتیریلمیشدیر .ایضاحلاردا عربی و فارسی کلمه لر پارانته ز ایچه ریسندّ یازیلی دیر ،یئری گلدیکجه ،دیلیمیزین املاسی ایله یازیلان دخیل کلمه لرین فارسی ویا عربی ده کی امـــلا شکیللری ده عینا پارانته ز ایچینده وئریلمیشدیر ،تا اوخوجولار او دیللرده کی عادت ائتدیک لـری املا شکیللرینی ده ،اؤز دیلیمیزین املا قایدالارینا گؤره یازیلمیش صورتلریله مقایسه ائله سینلر .

بیریاندان بو سؤز خزینه سیندن فایدالانماغی،دوزگون حالا سالماق و اوبیری یاندان قاموسلاردا لغت لـــرده بؤیوک بیرضرورت او ـ لان دقت و صحتی تامین ائتمک اوچون ،اختلاف موضوعو اولان بعضـی یازی قایدالارینی ساهمانا سالاراق، تکلیف (پیشنهاد) قبیلیندن تقدیم ائتمه گی دوشوندوک و بو یازیدا اونلاری تجربه ائله دیک .

۴

vadilerinde aynı mahareti gösterir. Sazı ile her tür nağmeyi seslendiren, zengin dil ve üstün becerileriyle beraber, her zaman samimi ve yüreğe dokunan bir ozandır, o.

Burada, onun dil özellikleriyle meşgul olmak istiyoruz ve bu şairden dilimizi daha iyi öğrenmek ve daha çok sevmek için yararlanıyoruz. Çünkü onun şiirleri yukarıda da söylediğimiz gibi dilimizi öğreten kitaplara çoktan geçmiştir. Diğer yandan bugün gerçekten ihtiyaç duyduğumuz bir şey varsa, o da dilimizi hakkıyla öğrenmektir.

Şairin zengin kelime hazinesinden 300'e yakın örnek hazırladık. Bunların çoğu, yıllarca bizde, özellikle de şehirlerimizde söylenmeye söylenmeye unutulmuş ve yerine yabancı dillerden alıntılar geçmiş olan kelimelerdir. Herkes tarafından bilinen bazı kelimeleri de getirdik. Bu durumda ya verilen örnekler oldukça caziptir ya da şiir veya açıklamada o kelimeyle anlamca aynı olan ama az bilinen diğer kelime de bulunmaktadır. Örneğin "çepik" kelimesinin (100 numara) karşılığında "alkış" kelimesi de kaydedilmiştir.

Kelimeler alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Her kelimenin kullanıldığı şiirdeki anlamı açıklanmıştır ve bazen de kelimelerin farklı anlamları da buna eklenmiştir. Açıklamalarda Arapça ve Farsça kelimeler parantez içerisinde yazılmıştır. Yeri geldikçe, dilimizin yazım kurallarıyla yazılan alıntıların da Farsça ve Arapçadaki yazım şekilleri parantez içerisinde verilmiştir ki, bu dillerde alıştıkları yazım şekilleri ile kendi dillerindeki yazımı karşılaştırabilsinler.

Bir yandan bu kelime hazinesinden doğru bir şekilde yararlanmayı sağlamak, diğer yandan da sözlüklerde büyük bir zaruret olan dikkat ve gerçeği sağlamak için ihtilaf konusu olan bazı yazı kurallarını ise bir an önce, teklif olarak sunmayı düşündük ve bu yazıda onları tecrübe ettik.

بونا گؤره بویازی دا آشاغیداکی قایدالار- اولجه تکلیف ائدیلمش قایدالارین (ا) بیر ذیلی کیمی - نظرده توتولموشدور.

فتحه : هر شئیدن اول دیلیمیزده ایشله‌نن هئجالار حقیندا کیچیک بیرمعلومات وئرمک لازیمدیر :

" آنا دیلیمیزده اساسا دؤرد جور هئجا واردیر،هر هئجادا فقط بیر، سسلی (مصوت) اولا بیلر :

۱ - **تام آچیق هئجا** : کی بیرسسلی دن (مصوت‌دن) عبارت اولار . مثلا : آ- نا (آنا ، سؤزونون ایلک هئجاسی) یاخود **ایکی** (ایکی سؤزو نون ایلک هئجاسی).

۲ - **تام باغلی هئجا** : کی اوچ سسدن عبارت اولار، ایکی سس سیز (صامت) و اونلارین آراسیندا بیرسسلی (مصوت)،مثلا :**یاز** .

۳ - **آچیق هئجا** : کی ایکی سس‌دن عبارت اولار،بیرسس سیز(صامت) اولده و اوندان صونرا گلن بیرسسلی (مصوت)حرف .مثلا : **بابا** (بو سؤزون هر ایکی هئجاسی دا آچیق هئجا دیر).

۴ - **باغلی هئجا** :کی ایکی سسدن عبارت اولار،بیرسسلی (مصوت)اولدؤ و اوندان صونرا گلن بیرسس سیز (صامت)حرف .مثلاً : **اون ، آچ**» (۲)

مؤلف بئشینجی نوع اولاراق دا بو هئجاشکلینی گؤسته‌ریر :

۵ - "... دیلیمیزده بیرصیرا ائله کلمه‌لرده واردیرکی،اونلارین صونوندا ایکی سس سیز (صامت) حرف ،بیرهئجا دا فاصیله‌سیز یان- یانا گلر .مثلا : **دؤرد ، قورد ، یوغورت ، اؤرت ، قیرت ،اؤلچ ...**" (۳)

ایندی بومعلوماتی گؤز اؤنونده توتاراق فتحه مصوتی‌نین دیلی- میزده دقیق صورتده املاسی بحثینه کئچک :

۱- تام آچیق هئجاداکی فتحه (ا) ایله گؤسته‌ریلیر :

" اکین " سؤزونون ایلک هئجاسی کیمی .

۲- باغلی هئجاداکی فتحه‌ده (ا) ایله‌گؤسته‌ریلیر :

ات (گوشت)، ال (دست) .

(دئمک فتحه باشدا گلرسه (ا)ایله گؤسته‌ریلیر)

۳- تام‌باغلی هئجا دا فتحه عموما گؤسته‌ریلمز :

گل (بیا) ، سن (تو) و سایره .

---

۲ و ۳) دوکتورمحمدتقی زهتابی،"آنا دیلیمیزی نئجه‌یازاق" صحیفه ۹و۱۰ رشدیه یایینی ، تبریز ۱۳۶۰ .

Buna göre bu yazıda aşağıda verilen kurallar (daha önceden teklif edilen kuralların (1) bir eki gibi) görülmüştür.

/e/ Sesi: Her şeyden önce dilimizde kullanılan heceler hakkında küçük bir bilgi vermek gerekir:

"Ana dilimizde dört çeşit hece vardır, her hecede yalnız bir sesli harf olabilir:

1. Tam açık hece: Tek bir sesli harften oluşur. Örnek: a + na (ana "anne" kelimesinin ilk hecesi), iki (iki kelimesinin ilk hecesi).

2. Tam bağlı hece: Üç harften oluşur. İki sessiz harf ile bu sessiz harflerin arasında bir sesli harf bulunur. Örnek: yaz.

3. Açık hece: İki sesten oluşur. Bir sessiz ile ondan önce veya sonra gelen bir sesli harf vardır. Örnek: baba (bu kelimenin her iki hecesi de açık hecedir).

4. Bağlı hece: İki sesten oluşur. Bir sesli harf, ondan önce veya sonra gelen sessiz bir harfe bağlanır. Örnek: on, aç (2).[7]

Yazar beşinci hece türü olarak şunu gösterir:

5. "… Dilimizde bulunan bazı kelimelerin sonunda iki sessiz harf yan yana gelir. Örnek: dört, kurt, yoğurt, ört-, kirt (kırışıklık), ölç- vs." (3)[8]

Şimdi bu bilgileri göz önünde tutarak /e/ sesinin dilimizde yazımı konusuna geçelim:

1. Tam açık hecedeki /e/ sesi ا harfi ile gösterilir: اکین kelimesinin ilk hecesi gibi.

2. Bağlı hecedeki /e/ sesi ا harfi ile gösterilir: ات, ال. (Demek ki /e/ kelimenin başında gelirse ا ile gösterilir.)

3. Tam bağlı hecede /e/ sesi genellikle gösterilmez: گل "gel", سن "sen" vs.

[7] Dr. M. Taki Zehtabi, "Ana Dilimizi Nece Yazak?", s. 9 – 10, Rüşdiye Yayını, Tebriz 1360

[8] Dr. M. Taki Zehtabi, "Ana Dilimizi Nece Yazak?", s. 9 – 10, Rüşdiye Yayını, Tebriz 1360

لکن یا نلیشلیغا (اشتباها) یول آچارسا بورا داکی فتحه (ه) ایله گؤسته ریلیر: اوره‌ک (قلب) (کی،آت اورکدوده کی سؤزله قاریشماسین) کوره‌ک (پارو) (کورک له اشتباه اولماماسی اوچون)

۴ـ آچیق هئجالاردا (بیرصامت وبیرمصوتدن عبارت اولان هئجالاردا) ایسه ،اولا،فتحه عمومیتله (ه) ایله گؤسته ریلرگئجه (شب)نین ایکنجی هئجاسی. کیمی. ثانیا ،ایکی ویاداها چوخ هئجالی کلمه‌نین باشیندا گلن آچیق هئجاداکی فتحه عموما یازیلماز،مثلا: دده ،دگیل ،دنیز،سس ،تپیک ... بوقایدانین استثناسی وار: کلمه‌نین ایکینجی هئجاسی"و"،"ه"و"ی" ایله باشلارسا ـ اوخوماغین آسانلیغی اوچون ـ فتحه (ه) ایله گؤسته ریلر: ده‌وه (شتر) ده‌یاز، ته‌هر، شه‌هر...

ثالثا بیرینجی حکم دن ده چیخدیغی کیمی باشقا آچیق هئجالارداکی فتحه (ه) ایله حتما گؤسته ریلیر .بو (ه) لر اوندان صونرا گلن حرف لره یا پیشدیریلماز مثلا"دره‌دن" (ازدره) کلمه‌سینی"درهدن"یازماق غلط دیر .دئمک دوغرو دوروست (درست) یازماق اوچون کلمه‌لر هئجالارا بؤلونه‌جک ایلک آچیق هئجا دا عموما فتحه یازیلمایاجاق،اوبیری آچیق هئجالاردا ایسه‌ها میسی یازیلاجاقدیر .جمع علامتی (لر) ده‌کی فتحه هئچ بیرزامان یازیلماز.

دخیل کلمه‌لر ـ چوخ ایشله‌نن دخیل کلمه‌لر (گلمه‌سؤزلر) مصوت لرباخیم‌ـ یندان دیلیمیزین قایدالارینا گؤره یازیلدی .بوکلمه‌لرین اوریژینال شکیللری نین حفظ اولونماسی بیرنوع کاپیتولاسیون سایه‌لیر .بوسؤزلر، دیلیمیزه گیریب وبیزیم مالیمیز اولموشلارسا بو دیلین تلفظ قایدا‌ـ لارینا دا بویون اگمه‌لی دیرلر .بونا گؤره آرتیق "شهر" دگیل "شه‌هر"، "شعر" یوخ "شئعر" یازیریق،مقصد (توک) معناسیندا کلمه ایسه اوزامان البته "شعر" یازاجاغیق .بورا داکی باشلیجا استثنالار تنوینلی وتشدید لی کلمه‌لروشخصلرین صوی آدلاری دیر .بوبارەده قطعی بیرقرا روئرمک اوچون یازیچی واوخوجولاریمیزین فیکیرلرینی لطف ائتمه‌لرینی گؤزله‌ییریک .

صاد و طاء :تورکی کلمه‌لرین کؤک (ریشه) حصه‌سینده **O** و **I** مصوتلریندن قاباق گلن **K** و **T** لری ترجیحا (مصوتلرین همَن(فوراً)تشخیص وئریله بیلمه‌سی اوچون) (ص) و (ط) ایله یازیق،مثال :طویوق،صوغان، صون،

Ancak bu bir yanlışlığa yol açarsa buradaki /e/ sesi ه harfi ile gösterilir: اوره ک (yürek, kalp) (''آت اوکدو'' cümlesi ile karıştırılmasın), کوره ک(pâru-yaşlı kadın), (کورک"kürk" kelimesi ile karıştırılmaması için)

4. Açık hecelerde (bir ünsüz ile bir ünlü harften oluşan hecelerde) ise öncelikle /e/ genellikle ه ile gösterilir: گئجهkelimesinin ikinci hecesi gibi. İkinci olarak, iki ya da daha çok hecesi olan kelimelerin başında gelen açık hecedeki /e/ genellikle yazılmaz: بده, گیل, بیز, سس, ئیک"tekme". Bu kuralın da bir istisnası vardır: Kelimenin ikinci hecesi و, ه ve ی harflerinden biri ile başlarsa (kolay okuyabilmek için) /e/ sesi ه ile gösterilir: هر, دیاز, ده وه, هر تپه شه

Üçüncüsü ise birinci kuraldan anlaşıldığı gibi diğer açık hecelerdeki /e/ sesinin ه ile kesinlikle gösterilir. Bu ه harfi daha sonra gelen harflere eklenmez, örneğin دره دن kelimesinin درەدن şeklinde yazılması yanlıştır. Demek ki doğru yazmak için kelimeler hecelere bölünecek, ilk açık hecede öncelikle /e/ yazılmayacak, diğer açık hecelerde ise her zaman yazılacaktır. [+ler] çokluk ekindeki /e/ sesi hiçbir zaman yazılmaz.

Alıntı kelimeler: Sık sık kullanılan alıntı kelimeler, ünlü sesler bakımından dilimizin kurallarına göre yazıldı. Bu kelimelerin orijinal şekillerinin korunması bir çeşit kapitülasyon sayılır. Bu kelimeler bizim dilimize geçerek, bizim malımız olmuşsa bu dilin telaffuz kurallarına da uymalıdır. Bundan dolayı artık شعرdeğil, شه عر yerine شئعر yazıyoruz. Tüy anlamında bir kelime ise o zaman elbette عرشşeklindeyazacağız. Burada bulunan başlıca istisnalar tenvinli ve teşdidli kelimeler ile şahısların soyadlarıdır. Bu durumda kesin bir karar vermek için yazar ve okuyucularımızın fikirlerini sunmalarını bekliyoruz.

ص ve ط: Türkçe kelimelerin köklerinde /o/ ve /ı/ seslerinden önce gelen /t/ ve /s/ seslerini tercihen (ünlülerin bir an önce tanınabilmesi için) ط ve ص harfleriyle yazdık. Örneğin: طوق, صوغان, صون

طوز ،قاطیر ،صیندیرماق (شکستن) .

بورادا بؤیوک شاعرین " منیم گونه‌شیم" آدلی شئعرباغچاسیندان طوپلادیغیمیز دمه‌تی (چیچک دسته‌سی نی)تقدیم ائدیریک ،گونشدن آلدیغی ـ میز بوپایلا البته رانی لاشمایاجاغیق ،گله‌جکده یئنه بو گـــؤزه‌ل مجموعه‌دن فایدالاناجاغیق .

۱ـ آجیماق : بورادا کی معناسی :یازیغی گلمک ،تاسف ائتمک و خئییف ـ سیلن مک دیر .

آجیمیشام هرزامان دوزیولدان آزانلارا
هئچ لیکدن یازانـلارا ، بوشلوقدا یازانلارا
"ساده‌شاعرمن" صحیفه ۳۰

۲ـ آدا : جزیره

راضی یام ؤمروم بویو من گؤنوللو دوستاق اولوم
هرباخیشدا مین سؤزدئین گؤزلرینین آداسیندا
"جنوبلوگؤزه‌له" ص ۲۳۲

۳ـ آدلاماق : بونا "آددا ماق" دادئییریک ،معناسی بیرشئیین اوستوندن کئچمک دیر .

ائله‌کی اللی‌نی آدلادی یاشی * قوجا ساوالان تک آغـاردی‌باشی
"صون بئشیک" ص ۱۵۳

۴ـ آراماق : آختارماق

جانلا باشلا بؤیوک محبتـله * آرادیم قلبیمین درینلیگینـــی
"ائللرسئویملیسی" ص ۸۰

گؤزللیکدن وجده‌گلیب بوشاعیرین اللری
جیب‌لرینـــــده قلمینی ،کاغیذینی‌آرایییر
"آبشه‌رون لؤوحه‌لریندن" ص ۱۲۸

دئ گؤروم کیمده‌وارمن ده‌کی‌دؤزوم* سنی‌آددیم‌ـ آددیم آرادی گـؤزوم .
" گل دئمه " ص ۲۲۰

۵ ـ آرانماق : آختاریلماق .

بو"بیرینجی"کلمه‌سی آرانیب‌دیر سنین چون
باشقالاری چین دگیل،یارانیب‌دیرسنین چین
"هئچستان اهلی" ص ۲۶۳

۷

طوز "tuz", *قاطیر* "katır", *صیندیرماق* "sındırmak" (kırmak).

Burada büyük şairin *"Menim Güneşim"* adlı şiir bahçesinden topladığımız demeti takdim ediyoruz. Güneşten aldığımız bu pay ile elbette yetinmeyeceğiz. Gelecekte yine bu güzel dergiden yararlanacağız.

1- Acımak: Buradaki anlamı: Merhamet etmek, teessüf etmek, hayıflanmaktır.

Acımışam her zaman düz yoldan azanlara
Hiçlikten yazanlara, boşlugdan yazanlara
"Sedece Şairem Men"-ss. 30

2- Ada: cezîre

Razıyam ömrüm boyu men gönüllü dostag olum
Her bahışda min söz deyin gözlerinin adasında
"Cenublu Gözele"-ss. 232

3- Atlamak: Buna *"addamak"* da diyoruz, anlamı bir nesnenin üzerinden geçmektir.

Éleki ellini atladı yaşı
Goca Savalan tek ağardı başı
"*Son Béşik*"-ss. 153

4- Aramak: Ahtarmak

Canla başla, böyük muhabbetle
Aradım gelbimin derinliğini
"İller Sevimlisi"-ss. 80
Gözellikden vücuda gelib bu şairin elleri
Ciblerinde gelemini, kâğızını arayır
"Abşeron Levhalarından"-ss. 128
De görüm kimde var mendeki dözüm
Seni addım addım aradı gözüm
" Gel Deme"-ss. 220

5- Aranmak: Ahtarılmak.

Bu "birinci" kelmesi aranıbdır senin çün
Başgaları çin degil, yaranıbdır senin çün
"Heçestan Ehli"-ss. 263

۶ـ آرتیق : بورادا "بوندان صونرا "معنا سیناییر
گئجه‌دن خئیلی کئچیب صـــبحه یاخیندیرآرتیق
ای کؤنول دینله‌باها راؤز قونا غیندیرآرتیق
"شوده‌لان دا" ص ۱۳۵

۷ـ آزی : ان آز
آزی،اون دفعه‌دن آرتیق اوخودو * آروادیندان گلن ایلک مکتـــوبو
" یاخشی یولداش" ص ۳۱۳

۸ـ آشیلاماق : بورادا بیرخصوصیت ،عادت ویاحالی اؤزگه‌سینه منیم‌ستمک
قاپیسیندان آغلارگیرن اوزو گولرچیخـــاردی
اوره‌ک لره‌قوّت ،اومید آشیلاردی سؤزویلـــه
ص ۳۳۳

۹ـ آغلارگؤرونمک : آغلایان کیمی گؤرسن مک .
دوشونورسم نه‌زامان،اؤز باجیمی،قارداشیمی،
منه آغلارگؤرونور سوفره‌ده‌کی دوز ـ چؤره‌گیم
"نیگارانلیق چکیره‌م" ص ۲۵۱

۱۰ـ آلای : دسته ، فوج
یئنی لیگی بگنمه‌ین تک ـ توک آغزی گؤیچک لر
آغجا قاناد آلایلاری ، زهله تؤکن میلچک لـــر .
" قوجا کاتیب" ص ۳۵۲

۱۱ـ آنجاق : بورادا : محض ،صرف ، تک
آه یانلیش آددیملاریم یادیمدان چیخمایاجـــاق ،
دایییم دئییردین منه : " سنی سئویرم آنجاق"
" گئجدیرآرتیق " ص ۱۷۰

۱۲ـ آندیرماق : اوخشارکیمی گؤرونمک
آندیریر،بیر باخیـــنیز، * جان وئرن بیر بالیغین گؤزلرینی ...
"یاخشی یولداش" ص ۳۱۵

۱۳ـ آنماق : یاداسالماق
طورپاق آلتدا بختلی ،بخت‌سیز یاتانلاری آنیرام
اؤزؤمو ده بو طورپاغا بیر نامزد سانیـــــرام
" آنام طورپاق " ص ۱۴۳

6- Artık: Burada “bundan sonra” anlamındadır.

Géceden heyli keçib, sabaha yahındır artıg

Ey könül dinle bahar öz gonağındır artıg

“Şoveland’a”- ss.135

7- Azı: En az

Azı, on defeden artıg ohudu

Avradından gelen ilk mektubu. “*Yahşı Yoldaş*”-ss.313

8- Aşılamak: Burada bir özelliği, adet ya da durumu başkasına benimsetme anlamı vardır.

Gapısından ağlar giren, üzü güler çıhardı

Üreklere guvvet, ümid aşılardı sözüyle. “ss. 333”

9- Ağlar görünmek: Ağlıyormuş gibi görünmek.

Düşünürsem ne zaman, öz bacımı, gardaşımı,

Mene ağlar görünür sofradaki duz çöreyim

“Nigaranlık Çekirem”-ss. 251

10- Alay: Deste, bölük

Yeniliği beğenmeyen tek tük ağzı göyçekler

Agça ganad alayları zehle töken milçekler

“Goca Kâtip”-ss. 352

11- Ancak: Burada: yalnız, sırf, tek

Ah yanlış addımlarım yâdımdan çıhmayacag.

Daim deyirdin mene: “seni sevirem ancag”.

“Geçtir Artık”-ss. 170

12- Andırmak: Benzer gibi görünmek.

Andırır, bir bahınız

Can veren bir balığın gözlerini

“Yahşı Yoldaş”-ss. 315

13- Anmak: Hatırlamak

Torpag altda bahtlı, bahtsız yatanları anıram,

Özümü de bu torpağa bir namzed sanıram.

“Ana Torpak”-ss. 143

۱۴ـ آیاق قابی : باشماق
منه ائله گلیرکی، داشدان دیر آیاق قابیم،
یئییلمز اونون آلتی بولقاریستانی گزسم. "قایالیقدا" ص ۱۳۲
۱۵ـ اسیرگه‌مک : حئیفی گلمک ،اسیرگه‌مه‌دی یعنی"حئیفی گلمه‌دی "
ائللر اوغروندا جان اسیرگه‌مه‌دی * گوجونو گؤردو یالنیز اونلاردا
"ائللر سئویملیسی " ص ۸۱
۱۶ ـ اسیم ـ اسیم اسمک : یرک تیتره‌مک
بیزیم حقّ سسیمیزدن باتدی جلادین سسی
مرد آدین چکیلنده اسیم‌ـ اسیم اسدی ده
" یئلکه‌نین غرق اولمادی" ص ۱۱۴
۱۷ـ اصلا : (دریا)وزنینده ،یعنی : قطعی اولاراق یوخ،هئچ‌بیروجهله .
اصلا قورخو بیلمه‌ییب دیر گوللەلرین آلتیندا او
ساخلامیشدیر اجدادی نین اؤگودونو یادیندا او
"قولسوز قهرمان " ص ۲۹۸
۱۸ـ اقربا (اقربا) : قوهوملار (خویشاوند)
دوستوندان آشناسیندان قوهوم ـ اقرباسیندان
سوموگو سورمه اولموش رحمتلیک باباسیندان ...
" بوهتانزاده " ص ۲۷۳
۱۹ـ اکیز : آنادان جوت دوغولان
آرزولاری انقلابین باهار یلا اکیزدی . ص ۳۳۵
۲۰ـ اگلن جه : تفریح ،مشغولیت
عشقی اگلن جه بیلن نازلی گؤزه‌للر وارکی
"سئویرم"سؤیله ،بوتون عالمه‌سال سس بیلمز
" کس بیلمز" ص ۱۸۷
حیات مکتبینی اویون ـ اویونجاق * یادا بیراگلن جه‌سانماسین گرک
" گرک " ص ۱۷۴
۲۱ـ ال ـ به‌ـ ال : فوراً
وعدینی ائدیب عمل ، * آزارکئشلر ال ـ به‌ـ ال
طیلیسیم آچیلسین دئیه اذیت‌سیز کؤکوندن
آتدیلار اود ایچینه سئرچه‌لرین توگوندن
"سئرچه باللاداسی" ص ۲۷۰

14- Ayakkabı: Başmak

Mene ele gelir ki, daşdandır ayakkabım,

Yeyilmez onun altı, Bulgaristan'ı gezsem.

"Gayalıkda"-ss. 132

15- Esirgemek: Kıyamamak (acımak), esirgemedi, yani "kıydı (acımadı)".

Éller uğrunda can esirgemedi

Gücünü gördü yalnız onlarda

"Éller Sevimlisi"-ss. 81

16- Esim esim esmek: Tir tir titremek

Bizim hag sesimizden batdı celladın sesi

Mert adın çekilende esim esim esti de. "Yelkenin Gark Olmadı"-ss.114

17- Asla: (Derya) vezninde, yani kati olarak yok, hiçbir şekilde.

Asla gorhu bilmeyibdir güllelerin altında o,

Sahlamışdır ecdadının öğüdünü yâdında o.

"Golsuz Gehreman"-ss. 298

18- Akraba: Gohumlar

Dostundan, aşinasından, gohum-akrabasından

Sümügü sürme olmuş rahmetlik babasından…

"Bühtanzade"-ss. 273

19- İkiz: Annesinden çift doğan

Arzuları ingilabın baharıyla ikizdi. (ss. 335)

20- Eğlence: Ferahlama, meşguliyet

Aşkı eğlence bilen nazlı gözeller var ki,

"Sevirem" söyle, bütün âleme sal ses bilmez.

"Kes Bilmez"-ss. 187

21- Elbe-el: Derhal

Vadini edip amel,

Azarkeşler elbe-el.

Tılsım açılsın déye eziyetsiz kökünden

Attılar od içine serçelerin tüyünden

"Serçe Balladası"-ss. 270

۲۲ـ امین : مطمئن،امین اولماق یعنی مطمئن اولماق
بونا امینم عزیز دوست ،سنین اوزون گوله‌جگ
جهاندا ظولم ائوی نین سه یئرینده کول قالاجاق.
" قالاجاق " ص ۲۳۸

۲۳ـ انگل : مانع
سنه اؤز کؤنلومو وئردیم ، سنی جاندان سئودیم
سئوگیمه اولمادی انگل دلی هیجران ســـئودیم ص ۱۸۶

۲۴ـ اؤتمک : اوخوماق ، ماهنی سؤیله‌مک
بولبول تک اؤتور انســـان * گولشن دیر آذربایجان .
" گل ، گل " ص ۵۸

بیر دینله نئجه اؤتمه‌ده یوردوندا کی بایقوش
سن حقینی آلماق دیله‌ییرسن سه ، همن ، قوش
" عصیان یارات" ص ۱۰۷

۲۵ـ اوجاق : عائله ، کانون
بیزیم‌دنیا میزین جلالینا باغ * ایگیت‌لربسله‌ییرهر ائو،هر اوجاق
" خیانت‌اولماز " ص ۱۰۱

۲۶ـ اوجقار : اوج دا و کناردا اولان (عربی ظنی‌ایله‌قدیملرده‌هجرا یازیلیردی)
منه گل ـ گل دئییر هر ائو ، هر اوجاق
یوردومون ان اوجقار بوجاغیـــندایام
" طبیعتین قوینوندا " ص ۱۲۵

۲۷ـ اوجوز : عادی،قابا ، شیت ، مبتذل ، بایاغی
گل اوجوز شهرت پرستلردن بوخوش‌عالمده سن
هم وطن چون ،هم اؤزونچون ذره غیرت‌گؤزله‌مه .
" ائی قیزیم " ص ۱۰۴

۲۸ـ اوچوروم : دیک و درین یاماج (پرتگاه)
گؤرورم آمئریکا پیس‌دن ده پیس‌گونده سن
اوچوروم اؤنونده سن . " آمئریکا نه‌دیربو؟" ص ۱۱۲

۲۹ـ اوخشاماق : سئومک ، (نوازش‌ائتمک)
اوخشاسین ،اؤپسون اونو عشق ایله برک ـ برک قوجوسون
اونون عشقیله فضالاردا دولاشسین اوچسون . ص ۳۱۴

22- Emin: Güvenilir, emin olmak, yani güvenli olmak.

Buna eminim eziz dost, senin üzün gülecek

Cihanda zulm évininse yerinde kül galacag. "Galacag" – ss. 238

23- Engel: Mani

Sene öz könlümü vérdim, seni candan sévdim

Sévgime olmadı engel deli hicran sévdim. ss. 186

24- Ötmek: Okumak, şarkı söylemek.

Bülbül kimi öter insan

Gülşendir Azerbaycan. " Gel Gel" – ss. 58

Bir dinle nece ötmede yurdunda ki bayguş

Sen haggını almag dileyirsense, hemen, goş. "İsyan Yarat" – ss. 107

25- Ocak: Aile, kanun

Bizim dünyamızın celaline bah

İgitler besleyirr her ev, her ocak. "Hıyanet Olmaz"-ss. 101

26- Ucgar: Uçta ve kenarda olan (Arapça sanılarak eski metinlerde hücra yazılırdı).

Mene gel gel deyir her év, her ocag

Yurdumun en ucgar bucağındayam. "Tabiatın Goynunda"-ss. 125

27- Ucuz: Adi, kaba, şit, müptezel, bayağı.

Gel ucuz şöhretperestlerden bu hoş alemdesen

Hem veten çün, hem özün çün zerre geyret gözleme. *"Ey Gızım"*-ss. 104

28- Uçurum: Dik ve derin yamaç.

Görürüm Amérika pisten de pis gündesen

Uçurum önündesen. "Amérika Nedir Bu?"-ss. 112

29- Okşamak: Sevmek (iltifat etmek).

Ohşasın, öpsün onu eşk ile berk berk goçusun

Onun eşkiyle fezalarda dolaşsın uçsun. "ss. 314"

۳۰ـ اوردو : قوشون ، جماعات
اندیم خزه‌رین ساحلینه ،یئلکنه بنـــزه‌ر
قوش اوردوسولـون قارکیمی آغ کؤکسونوگه
" عکسـینی گؤردوم" ص ۵۹
"رد اولسـون ظولم!" سسی ایدی کوچه‌لری بوروین
اعتیراض اوردوسونون قاباغیـندا یئـــــری‌ین...
"باجیلاریمی گؤردوم" ص ۲۴۹
۳۱ـ اؤرنه‌ک : نمونه
دونیا یا اؤرنه‌گم مسلکیمله‌من * بو وطن مولکونه دیله‌گیمله مـــن
" خزانسیز چیچک لر" ص ۵۵
دونیانین گنجلیگینه اؤرنه‌کدیر هر آددیمین
ها واکیمی سو کیمی گره‌کدیر هـر آددیمین ص ۹۳
وارلیغین یئر اوزونون گنجلیگینه اؤرنه‌ک اولوب
هـر ایشـین ،هر یوروشـون گرچـــــــک اولوب ص ۹۹
"
۳۲ـ اوزان : شاعیر
اوزانی اولدوغوم بو گؤزه‌ل وطن * حئیرانی اولدوغوم بوگؤزه‌ل وطن
قوربانی اولدوغوم‌بو گؤزه‌ل وطن * سنین خزان بیلمز گولوستانیـدیر
" اوچ ـ دؤرد کلمه" ص ۵۴
۳۳ـ اؤزه‌ک : جوهـر
اؤزه‌گی سن ماهنیمین ، ببـه‌گی سن گؤزومون
قوینوندا دیرچلمیشم اؤزومون سن اؤزومون ص ۸۳
۳۴ـ اوستن : اوستوندن
خزر اوستن ماهنی لارلا اسن خزری یئـللری
محبت‌له آبشه‌رونون ساچلارینی دارایـیر .
" آبشه‌رون لؤوحه‌لریندن ص
۳۵ـ اوستون : غالـب ، (برتر)
بیلمه‌ین لر بونو بیلسـین ،گون اولوب
گاه غمیم اوستون اولوب ،گاه فرحیم‌اوستون اولوب .
" یارالاریم " ص ۱۹۶
۳۶ـ اوغوردا : مقصـدده ، یول دا ،
بلی بواوغوردا ،بویولدا حتا * شیرین جاندان کئچیب بیریم‌با ـ لار .ص ۱۵۵

30- Ordu: Koşun, cemaat

Andım Hezer'in sahiline, yelkene benzer

Guş ordusunun gar gibi ağ göğsünü gördüm.

"Eksini Gördüm"-ss. 59

"Red olsun zulm!" sesi idi küçeleri bürüyen

İtiraz ordusunun önünde yeriyen…

"Bacılarımı Gördüm"-ss. 249

31- Örnek: Numune

Dünyaye örneğim mesleğimle men

Bu veten mölküne dileğimle men

"Hezansız Çiçekler"-ss. 55

Dünyanın gençliğine örnekdir her addımın

Hava kimi, su kimi gerekdir her addımın. "ss. 93"

Varlığın yer üzünün gençliğine örnek olub

Her işin, her yürüşün gerçek olub. "ss. 99"

32- Ozan: Şair

Ozanı olduğum bu gözel vatan

Heyranı olduğum bu gözel vatan

Gurbanı olduğum bu gözel vatan

Senin hezan bilmez gülistanındır

"Üç Dört Kelme"-ss. 54

33- Özek: Cevher

Özeğisen mahnımın, bebeğisen gözümün

Goynunda dirçilmişem özümünsen özümün. "ss. 83"

34- Üsten: Üstünden

Hezer üsten mahnılarla eser Hazerî yelleri

Muhabbetle Abşeron'un saçlarını tarayır. "Abşeron Levhalarından"

35- Üstün: Galip

Bilmeyenler bunu bilsin, gün olub

Gâh gamım üstün olub, gâh ferehim üstün olub "Yaralarım"-ss. 196

36- Uğurda: Maksatta, yolda

Belli bu uğurda, bu yolda hatta

Şirin candan geçib, bizim babalar. "ss. 155"

۳۷ـ اوغورلو : خوش یومن (یمن)
پاخشی کی‌اوایللر دوشدو دربه‌در * گلدی دونیا میزا اوغورلو ایللر .
"ساغ اول معلیم‌سلیمان ثانی" ص ۱۵۷

۳۸ـ اوفله‌مک : پوفله‌مک
آلاچیق دان بیر آز گئن ده گؤزه‌ریردی بیر اوجاق
اوجاقداکی چیرپیلاری اوفله‌ییردی بیـــر اوشاق
"قاراچی محمدین حئکایه‌تی" ص ۳۴۳

۳۹ـ اؤگود : نصیحت
اوخو اؤگودومو سن سطیر ـ سطیر * دیلیندن مجلیسه‌سه‌پیلسین عطیر
" دوز ـ چؤره‌گی ایتیرمه" ص ۱۰۲

۴۰ـ اؤگونمک : فخر ائتمک
گنجلیک هوه‌سیله ،ای کؤنول،اؤگون * کئچیلمز یوللاردان کئچیرم یئنه
"نه‌بیراؤلوم اولسون،نه‌بیرقانا ولسون"ص ۵۰
چوخ اؤگونمه ،گؤزل دگیلسن سن * رنگ‌لی دیرنا قلارین پاریلدا ساندا
" صون مکتوب" ص ۱۶۶
سن قهرمان بیر ملّتین اوغلوسان اؤگون
وطنیمچین دؤگوشموسن جبهه ده بوگون
" دفن ائتمک اولماز " ص ۲۵۰

۴۱ـ اؤلگون : جانلیلیغی، تازه‌لیگی قالمامیش
اورادا اؤلگون بیر قوجایا بنزه‌ییر گونلر
سوسوزلوقدان چؤللرینده یانیر اکین لر "فیروز" ص ۱۳۰

۴۲ـ اولو : بؤیوک ، عظیم ، کبیر
بیلمه‌ین بیلسین ، اولو اجدادیمیزدان بیزلره
چوخ یوز ـ ایللردیر عوض‌سیز بیر امانتدیر باکی
"شهرتدیر باکی" ص ۷۲
من نه دئییم؟ عجب دئییب بیزیم اولو بابالار :
گره‌ک بیرگون اؤلنده ده کیشی کیمی اؤله‌سن
" سن ده گره‌ک" ص ۱۰۳
ای اولو بابالاری گؤرن آغاجیم منیم
" انجیر آغاجی " ص ۱۳۸

37- Uğurlu: Hoş yemen (hayırlı)

Yahşıki o iller düşdü derbeder

Geldi dünyamıza uğurlu iller. "Sağ Ol Muallim Süleyman Sani"-ss. 157

38- Üflemek: Püflemek

Alaçıgdan bir az gende gözerirdi bir ocag

Ocagdaki çırpıları üfleyirdi bir uşag "Garacı Mehmet'in Hikayeti"-ss. 343

39- Öğüt: Nasihat

Ohu öğüdümü sen satır satır

Dilinden meclise sepilsin ıtır. "Duz Çöreyi İtirme"-ss. 102

40- Övünmek: Fahretmek.

Gençlik hevesiyle, ey könül, ögün

Geçilmez yollardan geçirem yene

"Ne Bir Ölüm Olsun, Ne Bir Gan Olsun"-ss. 50

Çoh övünme gözel değilsen sen

Rengli dırnakların parıldasa da "*Son Mektub*"-ss. 166

Sen gehreman bir milletin oğlusan ögün

Vatanımçin dögüşmüsen cephede bugün

"Defnetmek Olmaz"-ss. 250

41- Ölgün: Canlılığı, tazeliği kalmamış.

Orada ölgün bir gocaya benzeyir günler

Susuzlukdan çöllerinde yanar ekinler

"Firuz"-ss. 130

42- Ulu: Büyük, azim, kebîr

Bilmeyen bilsin, ulu ecdadımızdan bizlere

Çoh yüz illerdir ivazsız bir emanettir Baki

"Gam-hertdir Bakü"-ss. 72

Men ne deyim? Aceb deyib bizim ulu babalar:

Gerek bir gün ölende de kişi kimi ölesen

"Sen de Gerek"-ss. 103

Ey ulu babaları gören ağacım menim

"İncir Ağacı"-ss. 138

وارلیق

آیلیق توز کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچونجی ایل ـ ۵ و ۶ نجی سایی ـ مرداد و شهریور ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیر پای (۲) *

۴۳ ـ اؤن = قاباق ، مقابل

یئنه جانلاندی اسکی خاطیره‌لر * یئنه گؤردوم اؤنونده سئوگیلمی

" صون مکتوب" ص ۱۶۶

جانلانیرگؤزلؤنونده باشقا منظره * یاغان یاغیش آلتیندا یویوندوقجا داغ دره .

"دوست کیمی،قارداش کیمی" ص ۲۵

۴۴ ـ اونودولماق = یاددان چیخماق

گؤنوللردن سیلینیب آدیم اونودولاردی،
اوره‌گیمه دونیانین غم ـ غصه‌سی دولاردی.

"اولماسایدی " ص ۸۲

۴۵ ـ اویدورما = اصلی اولمایان ،اویدورولموش
بو اویدورما دگیلدیر ،بئله دیراللی ایلدیر :
من سفره چیخاندا آنام هیجانلانیـــــر .

" آنام و من " ص ۳۶

یاخشی اولار اولماسا بوسولوخاطره‌لر* اویدورمایلا،یالانلا دوپ ـ دولـــو خاطره‌لر .

"اوجوز خاطره‌لر" ص ۲۷۸

۳

* بؤیوک شاعر سلیمان رستمین (منیم‌گونشیم) آدلی‌شعرکتابی نین لغوی تدقیقی نین ۲ ـ نجی حصه‌سی .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 5 VE 6, AĞUSTOS VE EYLÜL, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY-2*[9]

43- Ön: Gabag, mukabil.

Yene canlandı eski hatireler

Yine gördüm önünde sévgilimi

"Son Mektub"-ss. 166

Canlanır göz önünde başga menzere

Yağan yağış altında yuyundukca dağ dere

"Dost Kimi, Gardaş Kimi"-ss. 25

44- Unutulmak: Hatırdan çıkmak

Könüllerden silinib adım unudulurdu

Üregime dünyanın gamgaması dolardı

"Olmasaydı"-ss. 82

45- Uydurma: Aslı olmayan, uydurulmuş

Bu uydurma degildir, béledir elli ildir:

Men sefere çıhanda anam heyecanlanır

"Anam ve Men"-ss. 36

Yahşı olar olmasa bu sulu hatireler

Uydurmayla yalanla dopdolu hatireler

"Ucuz Hatireler"-ss. 278

[9] *Büyük şair Süleyman Rüstem'in (Menim Güneşim) isimli şiir kitabının sözlük incelemesinin 2. bölümü

۴۶ ـ اوگره‌نمک = اورگشمک .
قارداش اوگرن ، دوشونمه‌کی،سؤیله‌دیگیم بیرافسانه‌دیر.
"جواب" ص ۲۱۲

۴۷ ـ اویغو = یوخو .
آفاقینی سارمیش ،گورورم من ،یئنه آفات ،
هئچ بیلمه‌یرم اویغوداسان سن نئیه ،هیهات !
" عصیان یارات" ص ۱۰۷

۴۸ ـ اویماق = اوسگوک (انگشتانه)
هامیمیزین ننه‌سی حوا حضرت‌لری نین، ایگنه‌سینی، ساپینی، اویماغینی تاپیب‌دیر. " تاپیب‌دیر" ص ۱۵۹

۴۹ ـ ایچ / ایچی یانماق = یعنی اوره‌گی یانماق
یئددی قارا زنجی گنجین هجرانیله یانیر ایچیم.
" یئددی زنجی " ص ۱۰۹

۵۰ ـ ایچینی چکمک = آه چکمک .
چکه ـ چکه ایچینی * یئغیشدیریب‌گؤچونو * توراجی،بیلدیر ـ چینی ، طوراغایی ، ککلیگی کیمه تاپشیریب گلدین .
"کیمه‌تاپشیریب‌گلدین" ص ۱۱۶

۵۱ ـ ائرکن = تئز .
سحر ائرکن ،بیلیرسن می افقلرده قیزاران نه‌دیر ؟
" جواب" ص ۲۱۲

۵۲ ـ ایزله‌مک = تعقیب ائتمک .
ایزله‌ییب ،من سنی بیرکؤلگه‌کیمی
ائتدیم اوغروندا فدا گنجلیگیمی " مکتوب" ص ۱۶۷

۵۳ ـ ایسینیشمک = عادت ائتمک
هله ایسینیشمه‌می سن سن باکی یا
باغلی یام گؤرپه‌لیگیمدن باکی‌یا "قارا باغلی‌دوستوملاصحبت" ۱۳۱

۵۴ ـ ایشکنجه = عذاب ، شکنجه
نه‌یه گره‌ک باهار ،دئدیم ،نه‌یه گره‌ک اگلنجه
قان قارداشیم‌ظالم‌لردن گؤرورکن مینا یشکنجه
" ۱۲ـ نجی توفنگ " ص ۳۶۲

46- Öğrenmek: Örgeşmek

Gardaş öğren, düşünmeği, söylediğim bir efsanedir

"Cevap"-ss. 212

47- Uyku: Yuhu

Afagını sarmış, görürem men, yene afet,

Héç bilmeyirem, uygudasan sen neye, heyat!

"İsyan Yarat"-ss. 107

48- Oymag: Yüksük.

Hamımızın nenesi Havva hazretlerinin, iğnesini, sapını, oymağını tapıbdır. "Tapıptır"-ss. 159

49- İç / İçi Yanmak: Yani yüreği yanmak

Yeddi gara zenci gencin hicraniyle yanır içim.

"Yeddi Zenci"-ss. 109

50- İçini Çekmek: Ah çekmek

Çeke çeke içini

Yığıştırıb köçünü

Turacı bildirçini, turağayı, kekliği kime tapşırıb geldin.

"Kime Tapşırıp Geldin"-ss.116

51- Erken: Tez

Seher erken, bilir misen afaglarda gızaran nedir?

"Cevap"-ss. 212

52- İzlemek: Takip etmek

İzleyib, men seni bir kölge kimi

Etdim uğrunda feda gençliğimi

"Mektub"-ss. 167

53- İsinişmek: Adet etmek (alışmak)

Hele isinişmemi sensen Baki ya

Bağlıyam körpeliğimden Baki'ye

"Garabağlı Dostumla Sohbet"-ss. 131

54- İşkence: Azap, işkence

Neye gerek bahar, dedim, neye gerek eğlence

Gan gardaşım zalimlerden görürken min işkence

"12. Tüfeng"-ss. 362

۵۵ ـ ایلگین = ان اول ، لاپ باشدا
ایلگین وطن سؤزونو معلمدن اؤگره‌نیر
من لیگینی،اؤزونو معلمدن اؤگره‌نیر "معلم " ص ۳۴
۵۶ ـ ایله = بورادا "ایللرایله "یعنی"ایللربویو"،"اوزون ایللرده"
او ائولرکی، یارانمیشدی اللریله "صبری"نین
اوره‌گینی،اریتمیشـــــدی ایللرایله "صبری"نین
"تبریزده قیش" ص ۳۵۹
۵۷ ـ اینله‌مک = زاریماق ، صیزیلداماق
دؤنه‌جکسن گئری یه اینله‌یه‌رک
تؤکه‌جکسن یئنی دن گؤزیاشینی "مکتوب" ص ۱۶۸
۵۸ ـ بارداش‌قورماق = باغداش‌قورماق اوتورماق
اوره‌ک‌لرده ابدی لیک بارداش‌قوروب ایلک باهار
یوز یاشینی اؤتن‌لره دئمک اولماز قوجادیر
"یئنه داغلار قوینوندایام" ص ۱۱۷
۵۹ ـ بالدیر = آیاغین دیزله طوپوق آراسینداکی اتلی حصه‌سی
بیری کیسه چکدیردی بالدیرینا ،بئلینه ،
بیری حنا یاخدیردی آیاغینا ،بئلینه .
" سئرچه باللاداسی " ص ۲۷۱
۶۰ ـ باها اوتورماق = چوخ باهایا مال اولماق :
بیرگئجه‌لیک محبت ، سنه باها اوتوردو ، سنه باها اوتوردی
" قیزدردی ، آتادردی" ص ۳۴۰
۶۱ ـ ببه‌ک = کیچیک اوشاق :
هله‌ده گؤرپه‌یم من ،هله ده گؤرپه‌یم من
ائله بیل کی کیمسه‌سیز بلک‌لی ببه‌کم‌من
" آنام و من " ص ۳۷
۶۲ ـ برابر = فارسجادا (باهم) سؤزونون معناسیندادیر
یوز ایل یاشاماسام دا ، گله‌جک نسللرله
بو دنیایا یئنی دن گله‌جـــگم برابـــر.
بئله او خوشبخت‌لرله من میلیون ـ میلیون ایللر
عمر ائله‌ییب برابر ،گوله‌جگم برابر.
" گله‌جک نسیللره " ص ۹۷

۵

55- İlkin: İlk önce, en başta

İlkin vatan sözünü muallimden öğrenir

Menliğini, özünü muallimden öğrenir

"Muallim"-ss. 34

56- İle: Burada "yıllar ile" yani "yıllar boyu", "uzun yıllarda"

O évler ki, yaranmışdı ellerile "sabrı"nın

Üreğini eritmişdi iller ile "sabrı"nın

"Tebriz'de Gış"-ss. 359

57- İnlemek: Zarımak, sızıldamak

Döneceksen geriye inleyerek

Tökeceksen yeniden gözyaşını

"Mektub"-ss. 168

58- Bardaş Kurmak: Bağdaş kurmak, oturmak

Üreklerde ebedilik bardaş gurub ilkbahar

Yüz yaşını ötenlere demek olmaz gocadır

"Yene Dağlar Goynundayam"-ss. 117

59- Baldır: Ayağın diz ile topuk arasında kalan etli bölümü

Biri kise çektirdi baldırına, beline

Biri hena yahtırdı ayağına, beline

"Serçe Balladası"-ss. 271

60- Baha Oturmak: Çok pahalıya mal olmak

Bir gecelik muhabbet, sene baha oturdu, sene baha oturdu

"Gız Derdi, Ata Derdi"-ss. 340

61- Bebek: Küçük çocuk

Hele de körpeyem men, hele de körpeyem men

Éle bil ki kimsesiz belekli bebeğem men

"Anam ve Men"-ss. 37

62- Beraber: Farsçada *"bahem"* kelimesi ile aynı anlamdadır.

Yüz il yaşamasam da, gelecek nesillerle

Bu dünyaya yeniden geleceğem beraber

Béle o hoşbehtlerle men milyon milyon iller

Ömür éleyib beraber, güleceğem beraber

"Gelecek Nesillere"-ss. 97

۶۳ ـ بری = بوطرفـه :

خزرین ساحلینه خزری قوشونلار یئریدیر
تیتره‌ییر قوملارین اوستونده‌سحردن بری دیر...
" شووه‌لان دا " ص ۱۳۴

۶۴ ـ بسته‌کار = نغمه یارادان ،(آهنگساز) :

سحر قیزیل گولون عشقیله نغمه‌لر اوخویار
باهاریمین ساری گؤینگ‌لی بسته‌کاری منـه
" یادگار " ص ۶۹

بسته‌کار دوست ، دونن منی دعوت ائتدین ائوینه ،
دوز سؤزومدور ، گلدیم سیزه من سئوینه‌ـ سئوینه .
" بسته‌کارین ائوینده" ص ۱۵۰

۶۵ ـ بورکو = ایستی و بوغاناق هاوا :

گؤیدن یئره طور آتاندا گونش ،بورکودن
گلیب‌بوردا سرینله‌نیر قولخوزچو تورکمن
" فیروزه " ص ۱۳۰

۶۶ ـ بوزمک = دوداق بوزمک ؛ استهزا ائتمک ،ناراضیلیق گؤسته‌رمک،

نار ائتمه‌گه ده " دوداق بوزمک" دئییلیر :

قوجا کندلی گوله‌رک بو سؤزه دوداق بوزدو
امنیه رئیسینی باشدان‌آیاغا ســـــوزدو
" ۱۲ ـ نجی تونئنگ " ص ۳۶۴

۶۷ ـ بوسبوتون = تمام ، تماما :

یامانجا گولدو منه ، بیرقدر ال اویناتدی
منیم پئشه‌م اونا البته ،بوسبوتون یاددی.
" یاد آدام " ص ۲۷۷

۶۸ ـ بویا = رنگ :

ماتم چؤکوب هر ائوه هر اوجاغا ،
آند ایچه‌رک قان بویالی بایراغا ،
کفن گئییب ائللر قالخیب‌آیاغا .
" ماتم چؤکوب‌هر یئره " ص ۲۴۳

۶۹ ـ بویو = " ایللربویو" ، " ایللر عرضینده" دئمکدیر" :

63- Beri: Bu tarafa

Hezer'in sahiline Hezerî goşunlar yeridir

Titreyir gumların üstünde seherden beridir…

"Şoveland'a"-ss. 234

64- Bestekâr: Nağme yapan, (ahenksaz).

Seher gızıl gülün eşkiyle nağmeler ohuyar

Baharımın sarı göynekli bestekârı mene

"Yadigâr"-ss. 69

Bestekâr dost, dünen meni davet etdin évine,

Düz sözümdür, geldim size men sévine sévine.

"Bestekârın Évinde"-ss. 150

65- Bürgü: Sıcak ve boğucu hava

Göyden yere tur atandan güneş, bürgüden

Gelib burda serinlenir golhozçu Türkmen

"Firuze"-ss. 130

66- Büzmek: Dudak büzmek: alay etmek, rızasızlık göstermek

Naz etmeğe de "dodag büzmek" deyilir:

Goca kendli gülerek bu söze dodag büzdü

Ümniyye reyisini başdan ayağa süzdü

"12. Tüfeng"-ss. 364

67- Büsbütün: Tam, tamamen

Yamanca güldü mene, bir geder el oynatdı

Menim peşem ona, bu sübutun yâddı.

"Yâd Adam"-ss. 277

68- Boya: Renk

Matem çöküb her eve, her ocağa,

And içerek gan boyalı bayrağa,

Kefen geyib eller galhıb ayağa.

"Matem Çöküb Her Yere"-ss. 243

69- Boyu: "Yıllar boyu", "yıllardır" demektir

طوزکیمی هاوایا صووواردو یامان * اوزون ایللر بویو قازاندیغینی
" صون بئشیک " ص ۱۵۲

۷۰ ـ یویونجا = (درطول) ، امتدادیندا :
ماهنی دئییب دویونجا * چایین ساحل بویونجا
گؤزلرینده ایلک باهار * گزیر اوغلانلار ،قیزلا ر .
" قیزیل گوللر " ص ۱۳۶

۷۱ ـ بیاض = آغ :
ای کناریتداکی آغ قوملوغو چین ـ چین آرازیم
ای بیاض دالغاسی آزاده گؤگـــرچین آرازیـم
" یاخشی یولداش " ص ۳۲۱

۷۲ ـ بیرآزدان = بیرقدر صونرا :
گونش هله افق لرده اووشدورور گؤزونو
تلسمه یین اوبیرآزدان گؤسته رجک اوزونو
" یئنه داغلار قوینوندا " ص ۱۱۷

۷۳ ـ بیلیش = بیلمک ایشی ،بورادا " بیلدیک لریمیز"
گؤروشورم تانیشلارلا ، * بیلیشلرله
" بایراغیمین آلتیندا "ص ۱۹

۷۴ ـ پارا = پول :
اوتانمادین بلکه سنین عوضینه من اوتاندیم
ساغا ، صولا پاراسی چوخ جیب لرینی‌گؤسته ریردین .
"سنین جانین جیبینده دیر"ص ۲۵۸

۷۵ ـ پئیک = قمر ،تورکیه ده بونا "اویدو"دئییرلر ،(قمرمصنوعی):
دونیادا بیلیر هرکیم * گؤی لرده گزیر پئیکیم
" گل ، گل " ص ۵۸
اولدوزلار گئدیب گلسین پئیکیمیزین کاروانی
" یادداش " ص ۶۶

۷۶ ـ تاوان = سقف :
بیر قوجا زیللهیه رک گؤزلرینی تاوانا ،
اووشدوروب اووجوندا توتون تؤکور قلیانا .
" ۱۲ ـ نجی توفنگ " ص ۳۶۲

۷

Toz kimi havaya sovurdu yaman

Uzun iller boyu gazandığını. "Son Béşik"-ss. 152

70- Boyunca: Uzunluğunda

Mahnı deyib duyunca

Çapın sahil boyunca

Gözlerinde ilkbahar

Gezir oğlanlar gızlar "Gızıl Güller"-ss. 152

71- Beyaz: Ak

Ey kenarındaki ağ gumluğu çin çin arazim

Ey beyaz dalgası azade gügerçin arazim

"Yahşı Yoldaş"-ss. 321

72- Birazdan: Biraz sonra

Güneş hele afaglarda ovuşdurur gözünü

Telesmeyin o birazdan göstercek özünü

"Yene Dağlar Goynunda"-ss. 117

73- Biliş: Bilmek işi, burada "bildiklerimiz"

Görüşürem yanışlarla, bilişlerle. "Bayrağımın Altında"-ss. 19

74- Para: Pul

Utanmadın belki senin uvzına ivazına men utandım

Sağa, sola parası çoh ciplerini gösterirdin.

"Senin Canın Cibindedir"-ss. 258

75- Peyk: Kamer, Türkiye'de buna "uydu" diyorlar. (Kamer-i Mesnevî).

Dünyada bilir her kim

Göylerde gezir peykim "Gel, Gel"-ss. 58

Ulduzlar gedip gelsin peykimizin karvanı "Yaddaş"-ss. 66

76- Tavan: Çatı

Bir goca zilleyerek gözlerini tavana

Ovuşturup ovucunda tütün tökür galyana

"12. Tüfeng"-ss.362

۷۷ ـ تانری = الله ، تاری :

تانری بو خوشبختلیگی قوی منه چوخ گؤرمه‌سین
منده‌کی بو جلالی اؤزگه‌لره وئرمه‌سین

"ایلک محبت‌لر" ص ۲۸۲

۷۸ ـ تک = کیمی :

بولبول تک اؤتورانسان * گلشن دیر آذربایجان .

" گل ، گل " ص ۵۸

۷۹ ـ تک باشینا = اؤز ـ اؤزونه ، یالنیز ، (تک و تنها) :

ائله ظن ائله‌دین کی تک باشینا
گووه‌نیب اؤز بزه‌ک‌لی داش ـ قاشینا
اولاجاقسان یگانه بیر دلبر .

" صون مکتوب" ص ۱۶۷

۸۰ ـ تکین = کیمی :

عهدینه‌وفالی بیراوغول تکین * دؤگوشن قلبیمی سنه وئرمیشم .

" وطن " ص ۵۵

۸۱ ـ تلخک = مسخره ، (دلقک) :

شرقه قان اوددوران جهانگیرلرین
کؤله‌سی،تلخکی، ال ـ آلتی سی‌ایدی . "صون " ص ۲۵۳

۸۲ ـ تمل = بونؤوره :

فخر ائت‌بو مقدس‌آنا تورپاق تمه‌لین دیر
بولاردا بیلیر ائل نه یورولدون نه‌ده آزدین .

" قلبیندده محبت" ص ۱۴۹

۸۳ ـ توتدورماق ـ ادامه‌وئرمک ،دوام ائتمک ،"نغمه‌توتدورماق "یعنی دوامللی اوخوماق :

گئجه اولدوزلارا اؤز نغمه‌نی توتدور ، صحرا !
بیزه سن کهنه ، آغیر دردی اونوتدور صحرا !

" یاخشی یولداش" ص ۳۰۸

۸۴ ـ توکنمک = صونو گلمک ، بیتمک :

دیله‌گی میلیونلارین توکنمز دیله‌گییدی ،
دشمن بیلمیردی آنجاق ، "ریخارد زورگه" ص ۱۱۰

77- Tanrı: Allah, Tarı

Tanrı bu hoşbehtliği goy mene çoh görmesin

Mendeki bu celali özgelere vermesin

"İlk Muhabbetler"-ss. 282

78- Teg: Gibi

Bülbül teg ötür insan

Gülşendir Azerbaycan "Gel, Gel"-ss. 58

79- Tek başına: Öz özüne, yalnız (tek ve tenha)

Éle zan eledin ki tek başına

Güvenip öz bezekli daş gaşına

Olacagsan yegâne bir dilber.

"Son Mektub"-ss. 167

80- Tekin: Gibi

Ahdine vefalı bir oğul tekin

Döğüşen galbimi sene vermişem.

"Veten"-ss. 55

81- Telhek: Soytarı

Şarka gan udduran cihangirlerin

Kölesi, telheki, el altısı idi. "Son"-ss. 253

82- Temel: Bünövre

Fihir et bu mukaddes an torpag temelindir

Yollarda bilir el ne yoruldun ne de azdın.

"Galbinde Muhabbet"-ss. 149

83- Tutturmak: İdame vermek, devam etmek, "nağme tutturmak", yani devamlı okumak

Gece ulduzlara öz nağmeni tutdur, sahra!

Bize sen gene, agır derdi unutdur sahra!

"Yahşı Yoldaş"-ss. 308

84- Tükenmek: Sonu gelmek, bitmek

Dilegi milyonların tükenmez dilegimdi,

Düşmen bilmirdi ancag. "Reyhard Zürge"-ss. 110

دؤگوشکن شاعر کیمی صیناقلاردان چیخمیسان
توکنمز ظفرلرین دوست الینی صیخمیسان
" دوستوم بیلیرسن می" ص ۱۵۷

۸۴ ـ تول = طور ، اینجه اؤرتو :
بعضاده بورونور دوماندان تولە * تزەگلین کیمی حیالی داغلار
" قارتاللی داغلار" ص ۱۳۵

۸۵ ـ تهلکه = خطر :
کیم منی قورویاردی تهلکەدن ،اؤلوم دن ؟
" اولماسایدی" ص ۸۲

۸۶ ـ تئل = سیم
سسلندیکجه کامان تک اورەگیمین تئللری
دئمیرم کی، ماهنیمیز دیندیرسین کؤنوللری.
" واراولسون " ص ۴۸
تلگراف تئللری بیر دردلی کاماندیر ائلەبیل
اینلەییر چونکو بو چارپیشمایا بیگانه دگیل
" شووەلان دا" ص ۱۳۴

۸۷ ـ تین = کوچەنین دؤنگەسی، (پیچ)، (کنج)
تین باشی ، آددیم باشی ،گیزلی آچیق آتیلیر
گؤرن گؤزه گوللەلر
دوغرو سؤزه گوللەلر. " آمریکا نەدیر بو؟" ص ۱۱۳

۸۸ ـ جان ائوی = اورەک
من سلیمان رستمم ،ائلدیر، وطندیر وارلیغیم
جان ائویمده ان بؤیوک نعمت بوثروتدیر اوغول
" اوغول " ص ۱۰۵

۸۹ ـ جانسیز = روحسوز :
بیستگی لره جانسیز دئمک دوز دگیل
یوخ جانلی دیر مئینه ، آغاج، گول ،چیچک ...
" تورپاق و محبت" ص ۱۱۴

۹۰ ـ جان صیخماق = داریخدیرماق :
گول کیمی بختیم گولەجک * جان صیخان هجران کؤچه جک .
" کؤنول ماهنیسی" ص ۲۱۰

Döğüşken şair kimi sınaglardan çıhmısan

Tükenmez zaferlerin dost elini sıhmısan

"Dostum Bilirsen mi?"-ss. 157

85- Tül: Tor, ince örtü

Bazen de bürünür duman tüle

Teze gelin kimi heyali dağlar

"Gartallı Dağlar"-ss. 135

86- Tehlike: Risk

Kim meni goruyardı tehlikeden, ölümden?

"Olmasaydı"-ss. 82

87- Tel: Sim

Seslendikçe kaman tek üregimin telleri

Demirem ki, mahnımız dindirsin könülleri.

"Var Olsun"-ss. 48

Telgraf telleri bir derdli kamandır éle bil

İnleyir çünkü bu çarpışmaya bigâne degil

"Şoveland'a"-ss. 134

88- Tin: Sokak arası.

Tin başı, addım başı, gizli açıg atılır

Gören göze gülleler

Doğru söze gülleler. "Amérika Nedir Bu?"-ss. 113

89- Can evi: Yürek

Men Süleyman Rüstem, éledir, vetendir varlığım

Can evimde en böyük neamet bu servetdir oğul

"Oğul"-ss. 105

90- Cansız: Ruhsuz

Bitgilere cansız démek düz degil

Yoh canlıdır meyne, ağaç, gül, çiçek…

"Torpag ve Muhabbet"-ss. 114

91- Can Sıkmak: Darıhdırmak

Gül kimi bahtım gülecek

Can sıhan hicran göçecek. "Könül Mahnısı"-ss. 210

۹۱ ـ جانلانماق = روحلانماق

یئنه جانلاندی اسکی خاطره‌لر* یئنه‌گؤردوم اؤنومده سئوگیلیمی.

" صون مکتوب" ص ۱۶۶

۹۲ ـ جوشماق = هیجانلانماق

آرابانین آرخاسینجا ایکی کولگه قوشوردو

ایکی کولگه یومروغویلا تهدید ائدیب جوشوردو

" تبریزده قیش" ص ۳۶۰

۹۳ ـ جیب ـ جیب = قوش سسی (جیک ـ جیک)

اونودا عرض ائدیم کی، بوشدو هامیسی نین جیبی

بلند اولدو گنبذه سئرچه‌لرین جیب ـ جیبی

" سئرچه باللاداسی " ص ۲۷۱

۹۴ ـ جیغیر = کئچی یولو، اینجه یول :

جئیران دیرنا قلاریلا دارانمیش جیغیرلاری

طبیعت الریله یارانمیش جیغیرلاری

" کیمه تاپشیریب گلدین" ص ۱۱۶

۹۵ ـ جیندیر = یئریق ،یئرتیق پارچالار:

اؤنلرینده جیندیرلارا ساریلی بیر اؤلو وار

ساغلیغیندا ائل دئیه‌ردی : عجب قابل الی وار.

" تبریز و قیش" ص ۳۵۶

۹۶ ـ چاپالاماق = شدتلی حرکت ائتمک ، اوغراشماق :

قیزدیرمالار پنجه‌سینده اونون عمور یولداشی

چاپالایب چیرپینیردی،آخیدا راق گؤز یاشی

" تبریزده‌قیش" ص ۳۵۷

۹۷ ـ چاتماق = بیرله‌شدیرمک :

قییق گؤزیله سوزوب آلنیمین قیریشلارینی

بیرآزجا باش بولادی،صونرا چاتدی قاشلارینی

" یاد آدام " ص ۲۷۷

۹۸ ـ چاخماق = ایلدیریم وورماق ،پارلاماق :

دیلیم آلوولانمازدی ،گؤزوم چاخمازدی شیمشک

هر آلدیغیم خبردن پریشان اولماسایدیم

"سلیمان اولماسایدیم" ص ۲۲۹

۱۰

92- Canlanmak: Ruhlanmak

Yene canlandı eski hatireler

Yene gördüm önümde sévgilimi

"Son Mektub"-ss. 166

93- Coşmak: Heyecanlanmak

Arabanın arhasınca iki gölge goşurdu

İki kölge yumruğuyla tehdid edib coşurdu.

"Tebriz'de Gış"-ss. 360

94- Cip cip: Kuş sesi (cik cik)

Onu da arz edim ki, boşdu hamısının cibi

Bülend oldu günbeze serçelerin cib cibi

"Serçe Balladası"-ss. 271

95- Cığır: Keçi yolu, ince yol.

Ceyran dırnaklarıyla daranmış cığırları

Tabiat elleriyle yaranmış cığırları

"Kime Tapşırıp Geldin"-ss. 116

96- Cındır: Yırık, yırtık parçalar.

Önlerinde cındırlara sarılı bir ölü var

Sağlığında él déyerdi: aceb gabil eli var.

"Tebriz ve Gış"-ss. 356

97- Çabalamak: Şiddetli hareket etmek, uğraşmak.

Gızdırmalar pencesinde onun ömür yoldaşı

Çabalayıb çırpınırdı, ahıdarak gözyaşı

"Tebriz'de Gış"-ss. 357

98- Çatmak: Birleştirmek

Gıyıg gözile süzüb alnımın gırışlarını

Birazca baş buladı, sonra çattı gaşlarını

"Yâd Adam"-ss. 277

99- Çakmak: Yıldırım vurması, parlamak

Dilim alovlanmazdı, gözüm çahmazdı şimşek

Her aldıgım haberden perişan olmasaydım

"Süleyman Olmasaydım"-ss. 229

۹۹ ـ چاغ = دؤور ،زامان ، وقت :
باشیم داشدان ـ داشا دگیبدیر آرتیق ،
سئوگیلیم بو چاغیم او،چاغیم دگیل .
"آیاغیم دگیل " ص ۱۷۳

۱۰۰ ـ چپیک = تشویق اوچون ووروللان ال ، آلقیش :
"گؤزون اوستونده قاشین وار"ـ دئیه نه ووردو تپیک
گولمه دی طوی دا اوزو،یاسدا دوروب چالدی چپیک
" یئنه بعضی لری" ص ۲۷۳

۱۰۱ ـ چتین = مشکل ، آسان اولمایان :
ان چتین ان آغیرزامانلاردا * اریدیب هر عذابی قلبینده
داشیدی انقلابی قلبینده "ائللرسئویملیسی" ص ۸۱

۱۰۲ ـ چرن = (چرند)، هاداران ـ پاداران :
برلده رک گؤزونو چوخ چرن دانیشدی یئنه ـ
وورونجا ساغ الینی،لووغا ـ لووغا صول دؤشونه ...
" یاد آدام" ص ۲۷۸

۱۰۳ ـ چللهک = (بشگه) :
چللهک ده قاپ ـ قارادیر دمیری صویودان سو ،
خیاللارا دالارکن اوردا سؤزون دوغروسو ،
اؤز ـ اؤزومو گؤرورم ،اؤز گؤزومو گؤرورم .
من او قارا گوزگوده گوندوزومو گؤرورم .
"یئنه دمیرچی خانادا" ص ۴۲

۱۰۴ ـ چلنگ = (تاج گل) :
نادر کله مه لایق چلنگ هؤرمه ین لرله
بوصنعت میدانیندا ،صلح دگیل ساواش گرهک .
"باشا دوشمه یه نین نطقی" ص ۲۹۱

۱۰۵ ـ چیچک = گول،قیزیل گوله خاص دیر ،چیچک هرنوع گول دئمکدیر :
هر گولون ،هر چیچه گین عطرینی یاسین نفسین
دوداغی ، کؤنلو وطن ماهنیلی انسان کیمی اول.
" هئچ اولمازسا" ص ۱۰۴

۱۰۶ ـ چیرپی = چؤر ـ چؤپ :

100- Çağ: Devir, zaman, vakit

Başım daşdan daşa değibdir artıg,

Sevgilim bu çağım o, çağım değil.

"Ayağım Değil"-ss. 173

101- Çepik: Teşvik etmek için vurulan el, alkış.

"Gözün üstünde gaşın var" déyene vurdu tepik

Gülmedi toyda üzü, yasda durub çaldı çepik

"Yéne Bazıları"-ss. 273

102- Çetin: Müşkül, kolay olmayan

En çetin, en ağır zamanlarda-Eridib her azabı gelbinde

Daşıdı ingilabı gelbinde

"Éller Sevimlisi"-ss. 81

103- Çeren (çerend): Saçma sapan

Berelderek gözünü çoh çeren danışdı yéne

Vurunca sağ elini, lovğa lovğa sol döşüne…

"Yâd Adam"-ss. 278

104- Çellek:

Çellek de gapgaradır demiri suydan su,

Hayallere dalarken orda sözün doğrusu,

Öz özümü görürem, öz gözümü görürem.

Men o gara güzgüde gündüzümü görürem.

"Yéne Demirçihanede"-ss. 42

105- Çeleng:

Nadir keleme layık çeleng hörmeyenlerle

Bu sanat meydanında, sulh değil savaş gerek.

"Başa Düşmeyenin Nutku"-ss. 291

106- Çiçek: Gül, kızıl güle hastır, çiçek her şekilde gül demektir.

Her gülün, her çiçeğin ıtrını yaysın nefesin

Dodağı, gönlü veten mahnılı insan kimi ol

"Héç Olmazsa"-ss. 104

107- Çırpı: Çör çöp

آلاچیق دان بیرآز گئن ده گؤزه ریردی بیر اوجاق
اوجاقداکی چیرپیلاری اوفله یردی بیر اوشاق
"قاراچی محمدین حکایه سی" ص ۳۴۳

۱۰۷ ـ چیرپینماق = وورماق ،چارپماق ، حرکت و تلاش :
اوز ـ گؤزو ،پار ـ پالتاری مرکبلی کؤرپه لر
چیرپینان اوره ک لری خوش مطلب لی کؤرپه لر
" معلم" ص ۳۴

قیزدیرمالار پنجه سینده اونون عمور یولداشی
چابالایب ،چیرپینیردی آخیدا راق گؤز یاشی
" تبریزده قیش" ص ۳۵۷

۱۰۸ ـ چئوره = یان ،طرف ،اطراف :
آرتیق قایالیقدایام ،دؤرد چئوره م قایالیقدیر .
" قایالیق دا" ص ۱۳۲

۱۰۹ ـ حاکیم = (حاکم) ،قاضی دئمکدیر :
محکمه لر سالونوندا ،حاکیم لرین گؤزونده ،
گناه سیزلار ، گناه لی دیر ،گناه لی لار ،گناه سیز .
" اوره ک دؤزه رمی" ص ۱۱۱

۱۱۰ ـ حریف = فارسجادا بونا قارشی " یارو" دئییرلر :
حریف ده دویدوکی داشمیش صبر کاسام آرتیق
اودورکی ،یاد کیمی ال وئرمه دن تئز آیریلدیق
"یاد آدام " ص ۲۷۸

۱۱۱ ـ خاطیرینی ایسته مک = سئومک ،طرفینی توتماق ،تحسین ائتمک :
خاطیریمی رحمتلیک ایسته ردی دونیا قدر
اونسوز کئچن عمرومو چولغاییب دیر ،غم ـ کدر
" اوجوز خاطیره لر" ص ۲۷۹

۱۱۲ ـ خریطه = جغرافیا نقشه سی :
قیریشلی آلنیم ،آمان آیریلیق خریطه سی دیر ،
باخا ممیرام اؤزومه گوزگونون قارشیسیندا
" آراز قیراغیندا " ص ۲۲۹

ـــــــــــــ قالانی گلن صایی دا

Alaçıgdan biraz gen de gözerirdi bir ocag

Ocagdaki çırpıları üfleyirdi bir uşag

"Garaçı Mehmed'in Hikâyeti"-ss. 343

108- Çırpınmak: Vurmak, çarpmak, hareket ve telaş

Öz göze, par paltarı mürekkebli körpeler

Çırpınan ürekleri hoş muttalibli körpeler

"Muallim"-ss. 34

Gızdırmalar pencesinde onun yoldaşı

Çabalayıb, çırpınırdı ahıdarag gözyaşı

"Tebriz'de Gış"-ss. 357

109- Çevre: Yan, taraf, etraf

Artıg gayalıgdayam, dört çevrem gayalıgdadır.

"Gayalıgda"-ss. 132

110- Hâkim: Kadı demektir.

Mahkemeler salonunda, hâkimlerin gözünde,

Günahsızlar günahlıdır, günahlılar günahsız.

"Ürek Dözer mi?"-ss. 111

111- Herif: Farsçada buna karşılık olarak *"یارو"* diyorlar.

Herif de duydu ki daşmış sabır gasam artıg

Odur ki, yâd kimi el vermeden tez ayrıldıg

"Yâd Adam"-ss. 278

112- Hatırını istemek: Sevmek, tarafını tutmak, tahsin etmek (takdir etmek).

Hatirimi rahmetlik isterdi dünya geder

Onsuz geçen ömrümü çolgayıpdır, gam keder

"Ucuz Hatireler"-ss. 279

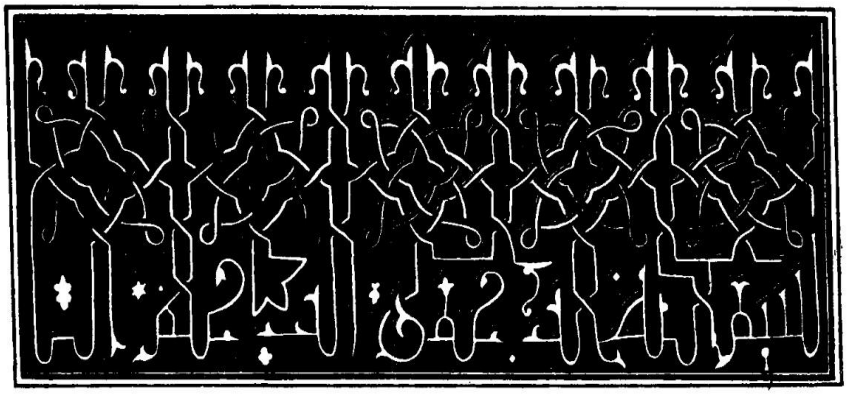
113- Harita: Coğrafi resim

Gırışlı alnım, aman ayrılıg haritasıdır

Bahamıram özüme güzgünün garşısında

"Araz Gırağında"-ss. 229

Devamı gelecek sayfada.

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچونجی ایل ـ صایی ۷ ـ مهر ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیریای

(۳) *

۱۱۳ـ خولیا = خیال

یوخ،یوخ حقیقتدیر،خولیا دگیل بو. "شاعیرین ائوی" ص ۳۳

۱۱۴ـ دالماق = گیرمک ،جومماق ،اؤزونو اونوتماق :

گله‌جک عشقینه خیالا دالماق ،
ازیلن ائللرین دردینه قالماق .
بیر آغاچ آلتیندا ساحلبده یالقیز
اوتوروب دالمیشام دوشونجه‌لـــــره

"محبتیمدیر" ص ۷۱

" پاییز " ص ۱۳۸

۱۱۵ـ دامغا = مؤهور (مهر) ،نشان

گلن یا دائللی لره آغام دئمه‌ین لره
اؤلوم دامغاسی ووردو قارا ،قانلی پنجه‌لر

"وران ۲۶ اوره‌ک" ۱۰۶

تپه‌جیک لرده‌کی قوملار یئنی دن حلقه ووروز
خزرین دالغالاری ساحیله مین دامغا ووروز

" شووه‌لان دا " ص ۱۳۴

* بؤیوک شاعرسلیمان رستمین (منیم گونشیم)آدلی شعرکتابی‌نین لغوی تدقیقی‌نین ۳ نجی حصه‌سی .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 7, EKİM, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY (3)*[10]

114- Hülya: Hayal

Yoh, yoh hegigettir, hülya değil bu.

"Şairin Évi"-ss. 33

115- Dalmak: Girmek, cummak, özünü unutmak.

Gelecek eşgine heyale dalmag,

Ezilen ellerin derdine galmag.

"Muhabbetimdir"-ss. 71

Bir ağaç altında sahilde yalgız

Oturub dalmışam düşüncelere

"Payız"-ss. 138

116- Damga: Mühür, nişan

Gelen yâd ellilere ağam démeyenlere

Ölüm damgası vurdu gara ganlı penceler

"Vuran 26 Ürek" 106

Tepeciklerdeki gumlar yeniden halga vurur

Hezer'in dalgaları sahile min damga vurur.

"Şoveland'a"-ss. 134

[10] Büyük şair Süleyman Rüstem'in "Menim Güneşim" adlı şiir kitabının sözlük incelemesinin 3. bölümü.

۱۱۶ـ دا ملا = دا مجی

نفتیمین هر دا ملاسی بیرا ولدوز دور گؤزومده

بوروقلار آراسیندا بیر اولدوزام اؤزوم ده

"بیرا ولدوزام اؤزوم ده" ص ۶۷

۱۱۷ـ دا ن (دا ن سؤکولور)= "فجر وقتی دیر" دئمکدیر

دا ن سؤکولور ،افق لردن گونش منه گؤز وورور

دؤنه ـ دؤنه گؤز وورور. "یئنه دا غلارقویینوندا یا م" ص ۱۱۷

۱۱۸ـ دجللیک = راحت دورما ما ق (شیطنت)

گونشیم مرد یا شا انسانلارا انسانلیق ائله

نه دجللیک نه منملیک ،نه ده نا دانلیق ائله

"سلیما نلیق ائله" ص ۱۶۰

۱۱۹ـ دوا م ائتدیرمک = (ا دا مه)، آراسینی کسمه مک

کئفینیزی هله لیک دوا م ائتدیرین بئله

بلکه صا با ح بو فرصت دوشمه یه جکدیر ا له "غریبه قونشو" ص ۲۸۰

۱۲۰ـ دؤردبیریا ن = اطراف ، چئوره

چنا رکیمی قول ـ بوداق آتما زدیم دؤرد بیر یا نا

با کی تک بیر قهـــرما ن شهـــریم اولما ســـا یدی

" اولما سا یدی " ص ۸۱

۱۲۱ ـ دوشرگه = کا مپ ، (اوردوگاه)

قویما یین دونیا دا نا حق قا نلار تؤکولسـون

مکتب لرین یئرینـه دوشرگه لر تیکیلسـین

" ووران ۲۶ اوره ک " ص ۱۰۶

۱۲۲ـ دوشونجه = فکر

بیر آغاج آلتیندا ساحلیده یا لقیز

اوتوروب دا لمیشـا م دوشونجه لـــره " پا ییز" ص ۱۳۸

۱۲۳ـ دوغورما ق = عمله گتیرمک

دوغوروورسا ن منیم آتش دولو قلبیمده غرور. ص ۱۰۰

۱۲۴ـ دوگوم= فا رسلارین (گره) ،عربلرین (عقده) دئدیک لری .دوگون شکلیئه بوصورتین ترجیحی وارچونکو طوی معنا سینا اولان دوگون دن آیریلیر.

دوگوملو سؤزلردن هئچ گلمز خوشوم

آیدین حقیقت دیر منـــیم فلسـفه م "منیم فلسفه م " ص ۸۷

117- Damla: Damcı

Neftimin her damlası bir ulduzdur gözümde

Buruglar arasında bir ulduzam özümde

"Bir Ulduzam Özümde"-ss. 67

118- Tan (Tan Sökülür): "Sabaha karşı" demektir.

Dan sökülür afaglardan güneş mene göz vurur

Döne döne göz vurur. "Yéne Dağlar Goynundayam"-ss. 117

119- Deccellik: Rahat durmamak.

Güneşim merd yaşa insanlara insanlık éle

Ne deccellik, ne menemlik, ne de nadanlık éle

"Süleymanlık Éle"-ss. 160

120- Devam Ettirmek: (İdame) Arasını kesmemek

Kefinizi helelik devam edtirin béle

Belki sabah bu fırsat düşmeyecekdir ele

"Garibe Gonşu"-ss. 280

121- Dört Bir Yan: Etraf, çevre

Çınar kimi gol budag atmazdım dörd bir yana

Baki tek bir gehreman şehrim olmasaydı. "Olmasaydı"-ss. 81

122- Düşerge: Kamp (ordugâh)

Goymayın dünyada nahag ganlar tökülsün

Mekteblerin yerine düşergeler tikilsin. "Vuran 26 Ürek"-ss. 106

123- Düşünce: Fikir.

Bir ağaç altında sahilinde yalgız

Oturub dalmışam düşüncelere. "Payız"-ss. 138

124- Doğurmak: Meydana getirmek.

Doğurursan menim ateş dolu gelbimde gurur. "ss. 100"

125- Düğüm: Farsların *"گره,* Arapların *"عقده"* dedikleri kelimedir. "Düğün" yerine bu şekil tercih edilir, çünkü toy anlamında olan düğünden böylece ayrılır.

Düğümlü sözlerden héç gelmez hoşum

Aydın hegigetdir menim felsefem. "Menim Felsefem"-ss. 87

۱۲۵- دوگون = طوی ، شنلیک

اونو گؤرمزسینیز طویدا ، دوگونده ،

تک تنها کئچیریر گئجه‌لرینی . "مالینی یئمو" ص ۲۸۳

مندن آیریلما میسان نه دوگونده ، نه‌یاسدا

منه یئلکن اولموسان هم کور ده ،هم آراز دا .

" صحبت " ص ۴۳

۱۲۶- دولاشماق = گزمک ، دؤور وورماق

نامرد اؤلوم قاپی - قاپی دولاشما قدان اوسانسین

دونیا میزا معنا وئره‌ن انسان عمرو اوزانسین

" یادداش " ص ۶۶

دوغرودان دا بیر عالم‌میش ویطوشانین گئجه‌سی

گؤزه‌ل کئچیر بویئرلرده دولاشانین گئجه‌سی "ویطوشا" ۱۳۳

اوخشاسین اؤپسون اؤز عشق ایله برک - برک قوجوسون

اونون عشقیله فضالاردا دولاشسین ، اوچسون

" یاخشی یولداش " ص ۳۰۴

۱۲۷- دولاشیق = دوز گئتمه‌ین ،(پرپیچ)

دولاشیق یولدا حسنون اولدو هدر! "صون مکتوب" ص

۱۲۸- دویماق = حس ائتمک ،آنلاماق

آغلادیم قالمادی گؤزلریمده یاش ،

دئ بونو دویدون مو مزارینده سن. "قارداش مزاری" ص ۱۵۴

۱۲۹- دئشیک = دلیک

بدنی گوللەلردن دئشیک - دئشیک دیر تامام .

"آمریکا نه‌دیر بو؟" ص ۱۱۳

۱۳۰- دئشیم- دئشیم = دلیک - دلیک

دونیانین هر یئرینده آزادلیق ووروشوندا ،

گوللەدن دئشیم- دئشیم بیرآل بایراق اولایدیم .

" دئییرم " ص ۶۰

آزادلیق ووروشوندا گوللەدن دئشیم- دئشیم ،

قیزیل قانا بویانمیش بایراغیم ، بایراغیم‌وار .

" دینله منی " ص ۲۴۷

۵

126- Düğün: Toy, şenlik.

Onu görmezsiniz toyda, düğünde

Tek tenha keçirir gécelerini

"Malını Yémü"-ss. 283

Menden ayrılmamısan ne dügünde, ne yasda

Mene yelken olmusan hem gorda, hem arazda. "Sohbet"-ss. 43

127- Dolaşmak: Gezmek, devir vurmak.

Namerd ölüm gapı gapı dolaşmakdan usansın

Dünyamıza mana veren insan ömrü uzansın "Yaddaş"-ss. 66

Doğrudan da bir âlimmiş Vitoşa'nın gécesi

Gözel geçir bu yerlerde dolaşanın gécesi

"Vitoşa"-133

Ohşasın öpsün öz eşg ile berk berk gocusun

Onun eşgile fezalarda dolaşsın, uçsun. "Yahşı Yoldaş"-ss. 314

128- Dolaşık: Düz gitmeyen, ("dolambaçlı")

Dolaşık yolda hüsnün oldu heder! "Son Mektub"

129- Duymak: Hissetmek, anlamak

Ağladım galmadı gözlerimde yaş

Dé, bunu duydun mu mezarında sen? "Gardaş Mezarı"-ss. 154

130- Deşik: Delik

Bedeni güllelerden deşik deşikdir tamam

"Amérika Nedir Bu?"-ss. 113

131- Deşim Deşim: Delik delik.

Dünyanın her yérinde azadlık vuruşunda

Gülleden deşim deşim bir al bayrag olaydım. "Déyirem"-ss. 60

Azadlık vuruşunda gülleden deşim deşim,

Gızıl gana boyanmış bayragım, bayragım var.

"Dinle Meni"-ss. 247

۱۳۱ـ دیکسینمک = دانیشیق دیلینده "دیسکینمک "ایله افاده ائدیلن مفهوم
گؤلگه ندن دیکسینیرسن .

" هئچستان اهلی " ص ۲۶۳

۱۳۲ـ دیکمگ /تیکمک = تیکمک "بنا ائتمک ،انشاء ائتمک ودیکمک فارسجا
دا " دوختن " دیر .

بوشهرده بیرچوخ قشنگ عمارت لر تیکمیشدی .
گؤزلرینی آغ گونلره ، گله جگه دیکمیشدی

"تبریزده قیش" ص ۳۵۶

۱۳۳ـ دیلنچی = صدقه ایله کئچینن (گدا)

بورجونوزدان بیرآز وئرین من دیلنچی دگیلم
قول دگیلم قارشینیزدا کمان کیمی اگیلم

"تبریزده قیش" ص ۳۵۸

اربابلار باغیریر : چکیل دیلنچی.
ائل بیلیر ، بو آدام دگیل دیلنچی

" شاعرین اؤلومو" ص ۳۳۰

۱۳۴ـ دئیه = سبب ویا مقصد بیلدیریر ، "وئرسین دئیه "و" وئرمه گی
اوچون " دئمکدیر .

بیزده زیرک اولموشوق ،بیزده قوچاق اولموشوق
معلم امتحاندا بیزه "بئش" وئرسین دئیه

"جغرافیا درسینده" ص ۴۰

مصراعلار قوشون کیمی دوزولدوکجه جرگه یه
سئویندیم ایسته گیمه نایل اولورام دئیه

"یوخوسوز گئجه م" ص ۵۷

۱۳۵ـ دیلمانج = ترجمان

سن منیم ایلک عشقیمین ایلک دیلمانجی اولموسان
شعریمین شهرینده دگیرمانجی اولموسان

" صحبت" ص ۴۲

۱۳۶ـ دیله مک = آرزولاماق

سن حقینی آلماق دیله ییرسن سه ،همن ،قوش !

"عصیان یارات" ص ۱۰۷

۶

132- Tiksinmek: Konuşma dilinde “diskinmek” ile ifade edilen kavram.

Gölgenden diksinirsen

“Héçistan Ehli”-ss. 263

133- Dikmek/ Tikmek: Tikmek “bina etmek, inşa etmek ve dikmek” Farsçada *“دوختن”* kelimesidir.

Bu şeherde birçoh gaşeng imaretler tikmişdi

Gözlerini ağ günlere, geleceğe dikmişdi

“Tebriz’de Gış”-ss. 356

134- Dilenci: Sadaka ile geçinen (geda)

Borcunuzdan biraz verin men dilenci değilem

Gul değilem garşınızda kaman kimi eğilem

“Tebriz’de Gış”-ss. 358

Erbablar bağırır: Çekil dilençi!

El bilir bu adam degil dilençi

“Şairin Ölümü”-ss. 330

135- Diye: Sebep ya da maksat bildirir, “versin diye” ve “vermesi için” demektir.

Biz de zeyrek olmuşug, biz de goçag olmuşug

Muallim imtihanda bize “beş” versin déye

“Coğrafya Dersinde”-ss. 40

Mısralar goşun kimi düzüldükce cergeye

Sevindim isteğime nail oluram déye

“Yuhusuz Gécem”-ss. 57

136- Dilmanç: Tercüman

Sen menim ilk aşgımın ilk dilmancı olmusan

Şiirimin şehrinde değirmençi olmusan

“Sohbet”-ss. 42

137- Dilemek: Arzulamak

Sen haggını almag dileyirsense, hemen, goş!

“İsyan Yarat”-ss. 107

۱۳۷ـ دینله مک = قولاق آسماق
دینله شاعرینی،تبریزلی گؤزه ل
یئنه حسرتینله آلیشیر سینه م. " دینله" ص ۲۰۱
اوخوجوم ،دینله منیم ساده اوره ک سؤزلریمی
اوزو آغ ،آلنی آچیقلارلا بوگون فخر ائدیرم
"مکتوبا جواب" ص ۶۷
۱۳۸ـ دئویرمک = پیخماق، ترس چئویرمک
اوجادان شاعره یول وئرین ،دئییر ،
بوکهنه عالمی دئویرین ، دئییر. "شاعرین اؤلومو" ص ۳۳۱
۱۳۹ـ ذروه = داغین ان یوکسک نقطه سی ،(قله)
یاخشی بیلیرمکی من منلیگیندن دؤنمه ین ،
ذروه سیندن ائنمه ین ووقار اوره گیمده دیر.
"باها راوره گیمده دیر" ص ۳۹
دورما قالخ ذروه لرین ذروه سینه
دیله گل،قوی بشریت قولاق آسسین سسینه ص ۹۹
۱۴۰ـ رسام/ رسا ملیق = نقاش ،نقاشلیق
رسا ملیغین دا واردی،شاعرلیگین ده واردی،
قلمین ده ،فرچان دا عطیرلی ایلک باهاردی
"مشهدیبنی یادا ئتدیم" ص ۱۴۷
۱۴۱ـ روباب = چالغی آلتی (چنگ)
او گوندن بو گونه دک آغلایان تئللرینده
حسرتله سیزدن دئییر کؤنول روبابیم منیم "عومورکتابیم" ۲۵۴
۱۴۲ـ رجا = خواهش
سیزدن بیر رجادا ،دوستلار بودور ،بو
کوردن یوخ ،آرازدان گتیرین سویو "وصیت کیمی" ص ۲۰۲
۱۴۳ـ زاوالللی = یازیق آدام ،بیچاره
ایندی آرتیق زاوالللیسان هئیهات
سنه بیگانه دیر بیزیم حیات. "صون مکتوب" ص ۱۶۷
بو زاوالللی آتانین شهرتینه اقوله نیر
آزمین چوخ بیلدیگی ثروه تینه اقوله نیر
"قیزدردی، آتا دردی" ص ۳۴۰

۷

138- Dinlemek: Kulak asmak

Dinle şairini, Tebrizli gözel

Yéne hesretinle alışır sinem. "Dinle"-ss. 201

Ohucum, dinle menim sade ürek sözlerimi

Üzü ağ, alnı açıglarla bugün fihredirem. "Mektuba Cevap"-ss. 67

139- Devirmek: Yıkmak, ters çevirmek

Ucadan şaire yol vérin, déyir,

Bu gehne âlimi dévirin, déyir. "Şairin Ölümü"-ss. 331

140- Zirve: Dağın en yüksek noktası, (kale).

Yahşı bilirem ki men

Zirvesinden énmeyen

Menliğinden dönmeyen,

Vügar üregimdedir. "Bahar Üregimdedir"-ss. 39

Durma galh zirvelerin zirvesine

Dile gel, kavi beşeriyet gulag assın sesine "ss. 99"

141- Ressam / Ressamlık: Nakkaş, nakkaşlık

Ressamlıgın da vardı, şairliğin de vardı,

Gelemin de, fırçan da ıtırlı ilkbahardı. "Meşhedini Yâd Etdim"-ss. 147

142- Rübab: Çalgı aleti (çengi)

O günden bugüne dek ağlayan tellerinde

Hesretle sizden deyir könül rübabım menim. "Ömür Kitabım"-ss. 254

143- Rica: Hâhiş

Sizden bir reca da, dostlar budur, bu,

Kürden yoh, Araz'dan getirin suyu

"Vasiyet Kimi"-ss. 202

144- Zavallı: Yazık adam, biçare

İndi artıg zavallısan heyhat

Sene bigânedir bizim heyat. "Son Mektub"-ss. 167

Bu zavallı atanın şöhretine évlenir

Azmin çoh bildiği servetine évlenir. "Gız Derdi, Ata Derdi"-ss. 340

۱۴۴ـ ساپاند = فلاخن

آغاجلارا دیرمانا ردیق ،یاخشی ساپاند آتاردیق ،
بیچین واقتی مورگه‌له‌یب خیرمانلاردا یاتاردیق.

"قاراچی محمدین حکایه‌تی" ص ۳۴۴

۱۴۵ـ ساپماق = دوزیولدان چیخماق (انحراف)

دوشونور: من آتیمی یاد چؤله سوردوم، چاپدیم،
قاپیلیب حسه بوگون دوغرو یولومدان ساپدیـــم.

"یاخشی یولداش" ص ۳۱۷

۱۴۶ـ ساحه = میدان

بیر ددہ آختاریرام مشهور بیریازان اولسون
عومورلوک هرساحه‌ده چتینیم آســـان اولسون

" پیپرددہ‌آختاریرام" ص ۲۶۱

۱۴۷ـ سارای = دولت باشلاری‌نین بؤیوک اثولری،گؤرکملی بینا

تمه‌لی پوچ قوجا سارای،اوزون دگیل عمرون سنین

"یئددی زنجی" ص ۱۰۹

۱۴۸ـ سارسیلماق = تیتره‌مک ،ضعف گؤسته‌رمک

ان یاخشی انسانلاردی سندن نگران قالان
سارسیلمادین،اؤنونده دوشمنلرین کیچیلدی .

"یئلکه‌نین غرق اولمادی" ص ۱۱۳

آتیلیب‌صون دؤگوشه نعره چکیربیرده خزر
سارسیلیر چرچیوه‌سیندن قاپیلار،پنجره‌لـــر

" شووه‌لان دا" ص ۱۳۴

۱۴۹ـ سارسیتماق = تیترتمک

یوخ بیزی سارسیتمادی،قورخوتمادی ووروشـلار
عزیز بیر خاطره‌دیر آلنیمیـزدا قیریشـــلار

" دوستوم بیلیرسن می؟" ص ۱۵۶

۱۵۰ـ سارماشماق = قوجاقلاشماق ،بیرـ بیرینه سارپلماق

بیرـ بیرینه سارماشاراق سیخیلدیلار دیوارا
دوشونه‌رک آرادیلار بوصون درده صون چارا

" تبریزده قیش" ص ۳۵۸

145- Sapand: Sapan

Ağaçlara dırmanardıg, yahşı sapand atardıg,

Biçin vagti mürgeleyib hırmanlarda yatardıg.

"Garaçı Mehmed'in Hikayeti"-ss. 344

146- Sapmak: Doğru yoldan çıkmak

Düşünür: men atımı yâd çöle sürdüm, çapdım,

Gapılıb hisse bugün doğru yolumdan sapdım.

"Yahşı Yoldaş"-ss. 317

147- Saha: Meydan

Bir dede ahtarıram meşhur bir yazan olsun

Ömürlük her sahada çetinim asan olsun

"Bir Dede Ahtarıram"-ss. 261

148- Saray: Devlet başkanlarının büyük evleri, görkemli bina

Temeli pûç goca saray, uzun degil ömrün senin

"Yeddi Zenci"-ss. 109

149- Sarsılmak: Titremek, zayıf göstermek

En yahşı insanlardı senden nigaran galan

Sarsılmadın, önünde düşmanların kiçildi

"Yelkenin Gark Olmadı"-ss. 113

Atılıb son döğüşe nara çekir bir de Hezer

Sarsılır çerçivesinden gapılar, pencereler

"Şoveland'a"-ss. 134

150- Sarsıtmak: Titretmek

Yoh bizi sarsıtmadı, gorhutmadı vuruşlar

Eziz bir hatiredir alnımızda gırışlar

"Dostum Bilirsen mi?"-ss. 156

151- Sarmaşmak: Kucaklaşmak, birbirine sarılmak

Birbirine sarmaşarag sıhıldılar divare

Düşünerek aradılar bu son derde son çare

"Tebriz'de Gış"-ss. 358

۱۵۱ ـ سارماق = بیرشئیی بیرشئیین ایچینه قویماق وقاپاتماق،احاطه
اثتمک ،یارانی باغلاماق کیمی معنالاری واردیر .
یارامی قارا گونده ماهنیلاریمـــلا ساردیم
دالغالاری آوار تک بو آلریمله یاردیم "اولماسایدی ص ۸۲
۱۵۲ـ ساریلماق = بوتون قوت ایله اله آلماق
انقلابین آمان بیلمز ،سلاحینا ساریلاراق
عملی ایله ،اگری لره سیللـه ووران
حق سؤزویله گوللـه ووران
جمعیتی هر چیرکابدان تمیزلهین ...
" بایراغیمین آلتیندا ص ۲۰
آفاقینی سارمیش ،گؤرورم من یئنه آفات
هئچ بیلمهییرم اویغوداسان سن نییه هیهات !
" عصیان یارات " ص ۱۰۷
۱۵۳ـ ساغالماز = یاخشی اولمایان ، چارهسیز
اوزقویون گؤزلرینی زیللهیه رک دیواره
ساغالماز یاراسینا چاره آختاریر ، چاره
"بهتـان زاده" ص ۲۷۳
۱۵۴ـ سانماق = ظن اثتمک
سانیرام کی،یئر اوزونه ایشیق سالان اولدوزلار
کؤچوب گئتمیش دهالارین قوجالمایان سؤزودور .
"آنام تورپاق" ص ۱۴۳
۱۵۵ـ سایمازیانا = اهمیتوئرمزحال آلماق
هر ایل باهار سایمازیانا ، کئچیر یانیندان
صاحبـکارلار پول چیخاریر قورو جانینـــدان "فیروزه" ص ۱۳۰
۱۵۶ـ سرت = یوموشاق اولمایان
گاه باهاریم قیش اولوب ،گاه سرتقیشیم بیرایلک باهار
وارلیغی معنـا دولو سانسیز فصیل لر گؤرموشـــم .
"نسیل لر گؤرموشم" ص ۱۰۴
نه تخت سایدین ،نه تاج سایدین ،اگیلمک بیلمهدین شاعر
او سرت اوزلو زامانیندا دویونجا گولمهدین شـــاعر
" الین یاندی،دلین یاندی"ص ۳۵

152- Sarmak: Bir şeyi bir şeyin içine koymak ve kapatmak, ihata etmek, yarayı bağlamak gibi anlamları vardır.

Yaramı gara günde mahnılarımla sardım
Dalgaları avar tek bu ellerimle yardım
"Olmasaydı"-ss. 82

153- Sarılmak: Bütün kuvvet ile ele almak.

İngilabın aman bilmez, salahına sarılarag
Ameli ile eğrilere sille vuran
Hag sözüyle gülle vuran
Cemiyeti her çirgapdan temizleyen…
"Bayragımın Altında"-ss. 20

Afagını sarmış, görürem men yene afat
Héç bilmeyirem uygudasan sen neye heyat!
"İsyan Yarad"-ss. 107

154- Sağalmaz: Hoş olmayan, çaresiz

Öz goyun gözlerini zilleyerek divare
Sagalmaz yarasına çare ahtarır, çare
"Behtanzade"-ss. 273

155- Sanmak: Zannetmek

Sanıram ki yer üzüne ışıg salan ulduzlar
Göçüb gétmiş dehaların gocalmayan sözüdür.
"Anam Torpag"-ss. 143

156- Sayma ziyana: Ehemmiyet vermez hal almak

Her il bahar sayma ziyana, geçir yanından
Sahibkarlar pul çıharır guru canından
"Firuze"-ss. 130

157- Sert: Yumuşak olmayan

Gâh baharım gış olub, gâh sert gışım bir ilkbahar
Varlığı mana dolu sansız fasıllar görmüşem.
"Nesiller Görmüşem"-ss. 104

Ne taht saydın, ne tac saydın, eğilmek bilmedin şair
O sert üzlü zamanında doyunca gülmedin şair
"Elin Yandı, Dilin Yandı"-ss. 35

۱۵۷- سرگی = نمایشگاه
شاختا بابا الی - یله بوتون پنجره‌لرده
نئچه سرگی آچاجاق ماهر بیرنقاش کیمی...
" یئنه داغلاردا " ص ۱۲۹

۱۵۸- سزمک = حس ائتمک
یوردونو گزمه‌ین لر عمورلوک آخساق قالیر
سن بونو ایلک آددیمی آتان گوندن سزمیسن
"داغلارین آغ ساققالی " ص ۱۱۸
کوچه‌لری آددیم- آددیم گزیرم
باخیشلاردا بوخواهشی سزیرم "قوجاکاتب" ص ۳۵۰

۱۵۹- سفربر = بسیج
داها پارلاق صاباحا زیلله میشم گؤزلریمی
دوغرو بیر یولدا سفربر کیمی‌یم ،یول گئدیرم
" مکتوبا جواب " ص ۶۷
وطنین دار گونونده سفربر عسگر اولدوق
مشقت‌لی یوللاردا نه بئزدیک ،نه یورولدوق
"دوستوم بیلیرسن می؟" ص ۱۵۶
گؤرورکی سربازلار بیرده پلیس‌لر
اولوب باشدان - باشا حاضر سفربر، "شاعرین اؤلومو" ص ۳۳۱

۱۶۰- سورمک = جوت سورمک ، دوام ائتمک
یازیق کندلی خان یئرینی سورور کوتانلا
دولور هرگون گؤزو یاشلا اوره‌گی قانلا
" فیروزه " ص ۱۳۰
چوخ سورمه‌دی سئوینجیمیز ایلک محبت باغیندا
گؤنلومده‌کی آرزولارین چیچک له‌نن چاغیندا
" اوره‌ک " ص ۲۳۷

۱۶۱- سوزمک = گؤزلرله تدقیق ائدر کیمی باخماق
سوزدو اطرافینی شاشقین - شاشقین
صولدو گول چهره‌سی بیردن یازیغین .
" یاخشی یولداش " ص ۳۱۸

158- Sergi: Gösteri yeri.

Şahta baba eliyle bütün pencerelerde

Neçe sergi açacag mahir bir naggaş kimi…

"Yéne Dağlarda"-ss. 129

159- Sezmek: Hissetmek

Yurdunu gezmeyenler ömürlük ahsag galır

Sen bunu ilk addımı atan günden sezmisen

"Dağların Ag Saggalı"-ss. 118

Geceleri addım addım gezirem

Bahışlarda bu hâhiş sezirem

"Goca Kâtib"-ss. 350

160- Seferber: Sefer hazırlığı

Daha parlag sabah zillemişem gözlerimi

Doğru bir yolda seferber kimiyem, yol gedirem

"Mektuba Cevab"-ss. 67

Vatanın dar gününde seferber asger oldug

Meşaggatli yollarda ne bezdik, ne yoruldug

"Dostum Bilirsen mi?"-ss. 156

Görür ki serbazlar bir de polisler

Olub başdan başa hazır seferber

"Şairin Ölümü"-ss. 331

161- Sürmek: Çift sürmek, devam etmek

Yazıg kendli han yerini sürür kutanla

Dolur her gün gözü yaşla üregi ganla

"Firuze"-ss. 130

Çoh sürmedi sevincimiz ilk muhabbet bağında

Gönlümdeki arzuların çiçeklenen çağında

"Ürek"-ss. 237

162- Süzmek: Gözlerle inceler gibi bakmak

Süzdü etrafını şaşgın şaşgın

Soldu gül çehresi birden yazığın

"Yahşı Yoldaş"-ss. 31

۱۶۲ ـ سونگو = سرنیزه
اوره‌ک لره ،آغیزلارا ، قولاقلارا ، گؤزلره
سونگولری توشلاییب‌لار وطن ملت‌آدیندان.
" اوره‌ک دؤزه‌رمی" ص ۱۱۰
وطن محبتیله وئردین سؤزو ـ سونگونه .
"مشهدی نی یاد اتدیم" ص ۱۴۸
گوللەلرله ،سونگولرله هئچ وقت ، هئچ زامان
آنام دیللی بیر ملتی دفن اتمک اولماز
"دفن اتمک اولماز" ص ۲۵۰
۱۶۳ـ سیرداش (سرداش) = همراز
سنسن اوره‌گیمه ، روحوما سیرداش
قارالار گئیه‌جک سن گئتسن داغ ـ داش "آماندیرگئتمه" ص ۲۱۸
۱۶۴ـ شاه‌قالخماق = آتین اللرینی قالدیریب ایاقلاری اوسته‌دورماسی
یوکسلمک ، اوجالماق
شیلتاق خزر سئوینجیندن جوشا گلیر ایلک باهاردا
شاه قالخان دالغالاردیر یه‌هرلنمیش آغ آتلاری
" خزرده " ص ۱۴۱
۱۶۵ـ شاشقین = متعجب ، حیرت‌زده
سوزدو اطرافینی شاشقین ـ شاشقین
سولدو گول چهره‌سی بیردن یازیغین. "یاخشی یولداش" ص ۲۱۸
۱۶۶ـ شاشیرتماق = شاشیرماسینا یول آچماق،بیربسینی شاشقین حالا گتیرمک
هرآددیم باشیندا دوشمه‌سن دارا
شاشیردار انیشلر ،یوخوشلار سنی. "باغیشلارسنی" ص ۲۵۸
۱۶۷ـ شام (شام آغاجی) = کاج
اوزاندی کؤلگه‌سی یاشیل شاملارین
گون باتدی افقده ایزی قالمادی. "قارداش مزاری" ص ۱۵۴
۱۶۸ـ شرقی = ماهنی، مثلودی
یئرییرکن ایپک اتک‌لری نین
شرقی لر سؤیله‌سین ایپک‌لی سسی . "صون مکتوب" ص ۱۶۶

163- Süngü: Süngü

Üreklere, ağızlara, gulaglara, gözlere,

Süngüleri tuşlayıblar vatan millet adından.

"Ürek Dözermi"-ss. 110

Vatan muhabbetiyle verdin sözü süngüne

"Meşhedini Yâd Etdim"-ss. 148

Güllelerle, süngülerle héç vaht, héç zaman

Anam dili bir milleti defin étmek olmaz

"Defin Étmek Olmaz"-ss. 250

164- Sırdaş: Sır arkadaşı

Sensen üregime, ruhumu sırdaş

Garalar géyeceksen gétsen dağ daş. "Amandır Gétme"-ss. 218

165- Şaha Kalkmak: Atın ön ayaklarını kaldırıp arka ayakları üzerinde durması, yükselmek, ucalmak.

Şıltag Hezer sevincinden coşa geler ilkbaharda

Şaha galhan dalgalardır yeherlenmiş ağ atları

"Hezer'de"-ss. 141

166- Şaşkın: Şaşıran, hayret eden

Süzdü etrafını şaşgın şaşgın

Soldu gül çehresi birden yazığın

"Yahşı Yoldaş"-ss. 318

167- Şaşırtmak: Şaşırmasına yol açmak, birisini şaşkın hale getirmek

Her addım başında düşmesen dara

Şaşırdar enişler, yohuşlar seni. "Bagışlar Seni"-ss. 258

168- Çam (Çam Ağacı): Çam ağacı.

Uzandı gölgesi yaşıl şamların

Gün batdı afagda izi galmadı. "Gardaş Mezarı"-ss. 154

169- Şarkı: Mahnı, melodi

Yér yiyerken ipek eteklerinin

Şargılar söylesin ipekli sesi. "Son Mektub"-ss. 16

۱۶۹ـ شلاله = آبشار

داغلارین لاله‌سینی کیمه تاپشیریب گئتدین ،

جوشغون شلاله‌سینی کیمه تاپشیریب گئتدین ؟

" کیمه تاپشیریب گئتدین " ص ۱۱۵

۱۷۰ـ شنلیک = جشن ،طوی ، مجلس

ساز چال یئنه شنلیک قور. " گل،گل " ص ۵۸

یوز باهار اؤتورموشم ،آرتیق یاشا دولموشام

حسابسیز شنلیک لرین آغ ساققالی اولموشام

"آغاجلارین دردی " ص ۱۲۴

قوجالاردا جاوانلاردا بیلدیم نییه شنلیک ائدیر ،

وطن اوغلو، قوجا کاتیب تقاعده چیخیب گئدیر.

" قوجا کاتب " ص ۳۴۹

۱۷۱ـ صوبا = بخاری

گؤروشورم دمیر یئین صوبالارین باشیندا کی

شیر بیله‌ک لی اوغوللارلا . "بایراغیمین آلتیندا "ص ۱۹

۱۷۲ـ صنعی = ساختگی ، مصنوعی

صنعی تبسمون ،صنعی صحبتین ،

عمرو بیرساعتلیق ایلک محبتین "مودا قربانی " ص ۲۶۸

۱۷۳ـ صیخ = آرالیق سیز (پرپشت ، انبوه)

تارلی، کامانلی، سازلی صیخ مئشه‌لر سنین دی

دوستوم بو جاه جلالی کیمه تاپشیریب گلدین

"کیمه تاپشیریب گلدین" ص ۱۱۶

۱۷۴ـ صیغاللاماق = دوز و صاف حالا گتیرمک (نوازش)

بوگون تاماملاییرسان ، سن اؤز اللی یاشینی

وطن " وار اول "سؤیله‌ییب ،صیغاللاییرباشینی

"دوستوم بیلیرسن می؟" ص ۱۵۷

۱۷۵ـ صیغماق = یئرلشمک

صیغارمی،سؤیله ،بیرجه ماهنی یا سنین جلالین ؟

بؤیوک اثرین بویاراتدیغین یئنی حیات دیر.

"بیز یاراتمیشیق" ص ۴۴

ـــــــــــ قالانی گلن صایی دا

170- Şelale: Şelale

Dağların lalesini kime tabşırıb géttin,

Coşgun şelalesini kime tabşırıb géttin?

"Kime Tabşırıb Géttin?"-ss. 115

171- Şenlik: Ziyafet, toy, meclis

Saz çal yéne şenlik gur. "Gel, Gel"-ss. 58

Yüz bahar ötürmüşem, artıg yaşa dolmuşam

Hesabsız şenliklerin ağ saggalı olmuşam. "Agacların Derdi"-ss. 124

Gocalarda çavanlarda bildim niye şenlik édir,

Vatan oğlu, goca katib tekaüde çıhıb gédir. "Goca Katib"-ss. 349

172- Soba: Şömine.

Görüşürem demir yéyen sobaların başındaki

Şir bilekli oğullarla. "Bayrağımın Altında"-ss. 19

173- Suni: Sahte, yapay

Suni tebessümün, suni sohbetin

Ömrü bir saatlik ilk muhabbetin

"Moda Gurbanı"-ss. 268

174- Sık: Aralıksız.

Tarlı, kamanlı, sazlı sıh meşeler senindi

Dostum bu cah calallı kimi tabşırıp geldin

"Kime Tabşırıp Geldin?"-ss. 116

175- Sığallamak: Düz ve saf hale getirmek

Bugün tamamlayırsan, sen öz elli yaşını

Vatan "var ol" söyleyib, sığallayır başını

"Dostum Bilirsen mi?"-ss. 157

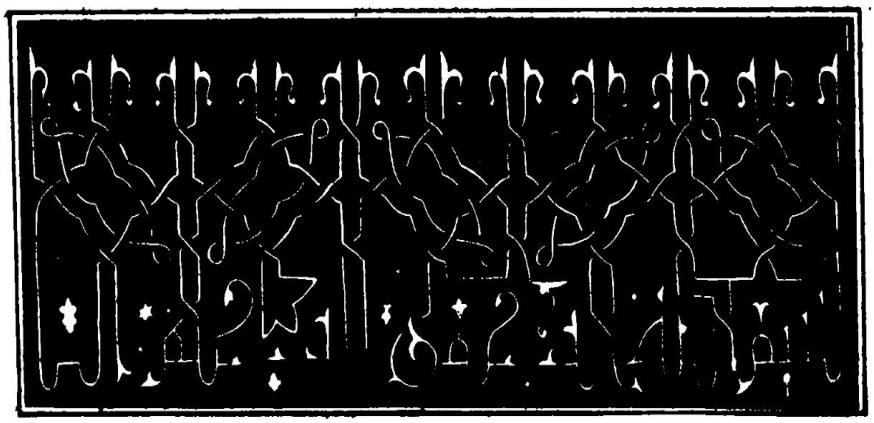
176- Sığmak: Yerleşmek

Sığar mı, söyle, birce mahnıya senin celalin?

Böyük eserin bu yaratdığın yeni heyatdır.

"Biz Yaratmışıg"-ss. 44

Devamı gelecek sayfada…

وارلیق

آیلیق توز کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچونجی ایل ـ صایی ۸ ـ آبان ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیرپای

(۴) *

۱۷۶ـ طلبه = دانشجو

طلبه لیک ایللرینده ،یئنی بیلیک دونیاسیندا
الی هروقت دوستلارینا کؤمک اوچون اوزانمیشدی ص ۳۳۷

۱۷۷ـ طوپلاماق = ییغماق ،(جمع ائتمک)

باغچادان گول دسته لیک گول طوپلاماق ممکن دگیل
مستبدلر قان تؤکوب گوللر ، چیچک لر قانلی‌دیر
"بیلمه‌ین بیلسین " ص ۲۵۲

۱۷۸ـ عسگر = نظامی ،سرباز

بابک اوردوسوندا کی ساچلاری بوروق ـ بوروق
یا پینجیسی قاپ ـ قارا بیر عسگره بنزه‌ییر
"خزر نه‌یه‌بنزه‌ییر" ص ۱۴۰

---

* بؤیوک شاعر سلیمان رستمین (منیم گونشیم) آدلی شعرکتابی نین لغوی تدقیقی نین ۴ نجی حصه‌سی .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 8, KASIM, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY-4*[11]

177- Talebe: Öğrenci

Talebelik illerinde, yeni bilig dünyasında

Eli her vakit dostlarına kömek üçün uzanmışdı

ss. 337

178- Toplamak: Yığmak.

Bağçadan gül destelik gül toplamag mümkün degil

Müstebidler gan töküb güller, çiçekler ganlıdır

"Bilmeyen Bilsin"-ss. 252

179- Asker: Nizami, serbaz

Babeg ordusundaki saçları burug burug

Yapıncısı gap gara bir asgere benzeyir

"Hezer Neye Benzeyir"-ss. 140

[11] Büyük şair Süleyman Rüstem'in "Menim Güneşim" adlı şiir kitabının sözlük incelemesinin 4. bölümü.

۱۷۹ ـ عئیبه‌جر = عیب‌لی ، چرکین

آمریکا ، فخر ائتمه گل ! هر عیبه‌جر اولادینلا

انسانلیغین غضبینی قازانمیسان اؤز آدینلا

"یئددی زنجی " ص ۱۰۸

۱۸۰ـ فیته = لُنگ

بادیمجانی، چهرائی فیته تاخدی سئرچه‌لر ،

کئفه باخدی سئرچه‌لر. "سئرچه‌لر باللاداسی" ص ۲۷۱

۱۸۱ـ فیرچا = رسام قلمی ،(قلم‌مو)

رسامليغين دا واردی ،شاعيرليگين ده واردی ،

قلمين ده ،فيرچان دا عطيرلی ايلک باهـــاردی.

"مهدی نی یادائتدیم" ص ۱۴۷

۱۸۲ـ قاپیلماق = اؤزونو بیر شئی‌ین جاذبه‌سینه بوراخماق

دوشونور : من آتیمی یاد چؤله سوردوم، چاپدیم،

قاپیلیب حسه بوگون دوغرو یولومـــدان ساپدیم.

" یاخشی یولداش" ص ۳۱۷

۱۸۳ـ قادین = انسانلاردا "اركّه" مقابلدیر،"آرواد" کلمه‌سینه ترجیحی‌واردیر

وورولموشدوم اؤزومه ،بیرده سنه ای قادین

دیلیمده گئجه ـ گوندوز ،اؤز آدیم ،سنین آدین .

" گئجه‌دیر آرتیق " ص ۱۷۰

۱۸۴ـ قارالتی = بللی اولمایان بیریسی‌نین کؤلگه‌سی،تصوری

اینجه یارپاغا دؤندو کوبود چکمه‌مین آلتی

ساندیم‌کی سن سن گلن گؤرونجه بیر قارالتی

" عمرومه یازیلماسین " ص ۱۷۵

۱۸۵ـ قارتال = عقاب

آلچالارین بودا قلاری بورونن ده قارکیمی آغ چیچه‌ک لره

کؤنوللرین قارتاللاری باش‌چکنـده یوکســـک لـــــره

" دؤنه ـ دؤنه خاطیرلایین" ص ۲۲

۱۸۶ـ قارشیسینی آلماق = قاباغینی آلماق ،مانع اولماق

آمریکا بو درین یوخودان آییلماسین ،

جانی اولادلاری نین قارشیسینی آلماسین .

" آمریکا نه‌دیربو؟" ص ۱۱۳

180- Eybecer: Ayıplı, çirkin

Amérika, fihir étme gel! Her eybecer evladınla

İnsanlığın gazabını gazanmısan öz adınla

"Yeddi Zenci"-ss. 108

181- Fite: leng

Badımcanı çehrayı fite tahdı serçeler,

Kefe bahdı serçeler.

"Serçeler Balladası"-ss. 271

182- Fırça: Ressam Kalemi.

Ressamlığın da vardı, şairliğin de vardı,

Geleminde, fırçanda ıtırlı ilkbahardı.

"Mehdini Yâd Etdim"-ss. 147

183- Kapılmak: Kendini bir şeyin cazibesine bırakmak.

Düşünür: men atımı yâd çöle sürdüm, çapdım,

Gapılıb hisse bugün doğru yolumdan sapdım.

"Yahşı Yoldaş"-ss. 317

184- Kadın: İnsanlarda "erkek" kelimesinin zıttıdır. Bu ifade "avrat" kelimesine tercih edilir.

Vurulmuşdum özüme, bir de sene ey gadın

Dilimde géce gündüz, öz adım, senin adın.

"Gécedir Artıg"-ss. 170

185- Karaltı: Belli olmayan birisinin gölgesi, tasviri

İnce yarpağa döndü kobud çekmemin altı

Sandım ki sensen gelen görünce bir garaltı

"Ömrüme Yazılmasın"-ss. 175

186- Kartal: Kartal

Alçaların budagları bürünen de gar kimi ağ çiçeklere

Könüllerin gartalları baş çekende yükseklere

"Döne Döne Hatırlayın"-ss. 22

187- Karşısını Almak: Önüne geçmek, mani olmak

Amérika bu derin yuhudan ayılmasın,

Cani evladlarının garşısını almasın

"Amérika Nedir Bu?"-ss. 113

۱۸۷- قارتوپو = (گلوله‌ٔ برف)

دئییرم کی،کاش ایندی من سیز یاشدا اولایدیم

قارتوپو اوینا ماقدا یئنه باشدا اولایـــدیم.

"بیرینیزمنم" ص ۱۴۵

۱۸۸- قاغایی = تورکیه‌ده "مارتی"،روسلارین "چایکا"،فرانسیزلارین "Mouette"،انگلیزلرین "Gull" دئدیک لری (مرغ دریائی).

ال - اوزونو یویاندا او سرت قایـــالار

چیغیریشاندا دنیزلرین اؤز شاعری - قاغاییلار.

" دؤنه- دؤنه خاطیرلاییین" ص ۳۲۳

۱۸۹- قالدیرماق = قووزاماق،قالخیزماق

یاخشی بیلیرسن کی،سئویرم سنی

قالدیر پنجره‌نی اؤرتن پرده‌نی "آیاغیم دگیل" ص ۱۷۴

۱۹۰- قوجوماق = قوجاقلاماق

اوخشاسین،اؤپسون اونو عشق ایله،برک - برک قوجوسون

اونون عشقیله فضالاردا دولاشسین اوچسون.

" یاخشی یولداش" ص ۳۱۴

۱۹۱- قوخلاماق = ایی له‌مک (بوکردن)،(ایسته‌ر پیس،ایسته‌ریاخشی‌قوخو)

قوخلاییب‌هر چیچه‌گی هر گولو من

اوجادان سسله‌میشم باغری یانیق بولبولو من.

" یارالاریم " ص ۱۹۶

۱۹۲- قوخو = ایی،رایحه،(بو)،(ایسته‌ر خوشاگلن،ایسته‌ر خوشا گلمه‌ین)

وطن چؤللری نین چیچه‌ک قوخوسو

جویورون، جیرانین دیرناغیندادیر. "دوشونجه‌لر" ص ۵۲

۱۹۳- قوخوماق = ایی وئرمک

اولدوز - اولدوز چیچه‌ک لری عطیر قوخویور.

بیر- بیری نین هوه‌سینه قوشلار اوخویـــوز.

"فیروزه" ص ۱۳۰

هر کلمه‌سی،هر سؤزو گول قوخویار

لایلا سینی دیله‌ک لردن توخـــویار. "تبریزلی‌آنالار" ص ۲۴۵

188- Kartopu:

Deyirem ki, kaş indi men siz yaşda olaydım

Gartopu oynamagda yene başda olaydım.

"Biriniz Menem"-ss. 145

189- Gağayı: Türkiye'de "martı", Rusya'da "çayka", Fransa'da "mouette", İngiltere'de "gull" dedikleri deniz kuşu.

El üzünü yuyanda o serd gayalar

Çığrışanda denizlerin öz şairi gağayılar

"Döne Döne Hatırlayın"-ss. 323

190- Kaldırmak: Kaldırmak.

Yahşı bilirsen ki sevirem seni

Galdır pencereni örten perdeni

"Ayağım Değil"-ss. 174

191- Kucumak: Kucaklamak

Ohşasın, öpsün onu aşg ile berk berk gucusun

Onun aşgiyle fezalarda dolaşsın uçsun

"Yahşı Yoldaş"-ss. 314

192- Koklamak: Koklamak (böğürden), (ister kötü, isterse de hoş koku)

Gohlayıb her çiçeği, her gülü men

Ucadan seslemişem bağrı yanıg bülbülü men

"Yaralarım"-ss. 196

193- Koku: İyi, koku (ister beğenilen, ister beğenilmeyen)

Vatan çöllerinin çiçek gohusu

Cüyürün, ceyranın dırnağındadır.

"Düşünceler"-ss. 52

194- Kokmak: İy vermek

Ulduz ulduz çiçekleri ıtır gohuyur.

Birbirinin hevesine guşlar ohuyur.

"Firuze"-ss. 130

Her kelmesi, her sözü gül gohuyar

Laylasını dileklerden tohuyar.

"Tebrizli Analar"-ss. 245

۱۹۴- قوراقلیق = قورولوق ، (خشکسالی)
هله‌لیک بیر آغری وار صحرانین یاراسیندا
بو یارانین آدینا ائللر قوراقلیق دئییر .
" گلدجک نسل لر" ص ۹۶

۱۹۵- قورتولوش = (رهائی)
سسله‌ییردی قورتولوشا ، چاغیریردی دوگوشلره
" یئددی زنجی" ص ۱۰۸

۱۹۶ قوشون = قورغوشون ،بعضا ده " گوللە" معناسینا گلیر .
اوردا قورشون تؤکولور آغزینا عصیانچیلارین .
" یاخشی یولداش" ص ۳۰۸

۱۹۷- قورغوشون = بورادا " گوللە" دئمکدیر
قورغوشونا دوزورلر ،
صونرا راحت گزیرلر . " دوستلوق" ص ۲۳

۱۹۸- قوروش = کیچیک بیر پول واحدی
" قره‌پول "،" شاهی" کیمی ،
گؤزومده بیر قوروش دگری یوخدور . "دگری یوخدور" ص ۵۶
اوره‌گینی ،قلمینی ، بئش قوروشا ساتانلار
وطنیمین عنوانینا نه قارالار یازمادی ؟
" اوزن دؤزه‌رمی " ص ۱۱۲
دگمه‌ز بیر قوروشا بیزیم دونیا دا
منیم آغ گونومو قارا یازدیغین . "بیرمکتوب داها" ص ۲۶۰

۱۹۹- قوشماق = (دویدن)
سن حقینی آلماق دیله‌ییرسن سه ، همن ، قوش !
" عصیان یارات" ص ۱۰۷
آرابانین آرخاسینجا ایگی کؤلگه قوشوردو
ایکی کؤلگه یوتوروغویلا تهدید ائدیب جوشوزدو .
" تبریزده قیش" ص ۳۶۰

۲۰۰- قووغا = ساواش
قالخ توپلا قیزیل گنجلیگی ،آچ دوشمنه قووغا !
آچ بیر یئنی قووغا ، یئنی عصیان ! یئنه زیرا ...
" عصیان یارات" ص ۱۰۷

۶

195- Kuraklık: Kuruluk

Helelik bir ağrı var sahranın yarasında

Bu yaranın adına éller guraklıg déyir

"Gelecek Nesiller"-ss. 96

196- Kurtuluş: Reha

Sesleyirdi gurtuluşa, çağırırdı döğüşlere

"Yeddi Zenci"-ss. 108

197- Kurşun: "Gurguşun", bazen de "gülle" anlamına gelir.

Orda gurşun tökülür ağzına isyancıların

"Yahşı Yoldaş"-ss. 308

198- Gurguşun: Burada gülle demektir.

Gurguşuna düzürler,

Sonra rahat gezirler. "Dostlug"-ss. 23

199- Kuruş: Küçük bir para birimi.

"Gara pul", "şahi" kimi,

Gözümde bir guruş değeri yohdur.

"Değeri Yohdur"-ss. 56

Üreğini, gelemini, beş guruşa satanlar,

Vatanımın unvanına ne garalar yazmadı?

"Unvan Dözer mi?"-ss. 112

Değmez bir guruşa bizim dünyada

Menim ağ günüme gara yazdığın.

"Bir Mektub Daha"-ss. 260

200- Koşmak: Koşu

Sen haggını almag dileyirsense, hemen, goş!

"İsyan Yarad"-ss. 107

Arabanın arhasınca iki gölge goşurdu

İki gölge yumruğuyla tehdit edip coşurdu

"Tebriz'de Gış"-ss. 360

201- Kavga: Savaş

Galh topla gızıl gençliği, aç düşmene govga!

Aç bir yeni govga, yeni isyan! Yene zira…

"İsyan Yarad"-ss. 107

۲۰۱- قیرپینماق = قوپاریلماق ، قیرخیلماق
کوللار اوسته نازیک اللر گؤیرچین تک چیرپینیر
گؤزه‌للرین اللریله‌تر یارپاقلار قیرپینیر.
" لنکران دا " ص ۱۳۲

۲۰۲- قیرپیم = بیر گؤز قیرپماق مدتی، (یک چشم‌بهمزدن، طرفه‌العین)
حکیم نه‌دیر ،درمان نه‌دیر؟ اجل بیلیر وقتینی
پادشاهین دا بیر قیرپیمدا تابوت‌ائدیر تختینی.
"قاراچی محمدین حکایتی" ص ۳۴۲

۲۰۳- قیرماق = قوپارتماق ،صیندیرماق،
زنجیرلری قیرماق ،او بؤیوک حق یولو تاپماق .
" عصیان یارات " ص ۱۰۷
بو گوندن صحبت‌آچار، صاباحدان صحبت‌آچار
قیران اولمایین ،اولماز، ائل سازینی باهارین .
"اؤپوشور پایتختیمدا ..." ص ۹۲

۲۰۴- قیریش = (چین)، بوروشوک
یوخ بیزی سارسیتمادی ،قورخوتمادی ووروشلار
عزیز بیر خاطره‌دیر، آلنیمیزدا قیریشـــــلار.
" دوستوم بیلیرسنمی ؟" ص ۱۵۶
قیریشلی آلنیم، آمان آیریلیق خریطه‌سی دیر.
باخاممیرام اؤزومه گوزگونون قارشیسیندا .
"آراز قیراغیندا " ص ۲۲۹

۲۰۵- قیریق = صینیق
باخیب افق‌لره هرگون بوشالدیرام اؤزومو
قیریق سازیم سینه‌م اوسته ، آراز قیراغیندا
" آراز قیراغیندا " ص ۲۲۹

۲۰۶- قیـماق = بورادا اسیرگه‌مه‌مک ،مرحمتسیزجه محو ائتمک
سردیم قارا طورپاغا سنه قییان یاغی نی ...
" ریخارو زورگه " ص ۱۱۰

۲۰۷- کاندار = آستانا ، قاپی آغزی
اوز دؤنده‌رسه وطنیندن ائلیندن
کانداریندا باسماز آیاق آنالار. "تبریزلی آنالار" ص ۲۴۵

۷

۷

202- Kırpınmak: Koparılmak, kırpılmak

Gollar üzre nazik eller göyerçin tek çırpınır

Gözellerin elleriyle ter yarpağlar gırpınır.

"Lenkranda"-ss.132

203- Kırpım: Bir göz kırpma müddeti (tek gözle bakmak, göz ucu).

Hekim nedir, derman nedir? Ecel bilir vagtini

Padşahın da bir gırpımda tabut edir tahtını

"Garaçı Mehmed'in Hikayeti"-ss. 342

204- Kırmak: Koparmak, sındırmak

Zencirleri gırmag, o böyük hag yolu tapmag.

"İsyan Yarad"-ss. 107

Bugünden sohbet açar, sabahdan sohbet açar,

Gıran olmayıb, olmaz, el sazını baharın.

"Öpüşür Paytahtımda…"-ss. 92

205- Kırış: (Çîn), buruşuk

Yoh bizi sarsıtmadı, gorhutmadı vuruşlar

Eziz bir hatiredir alnımızda gırışlar.

"Dostum Bilirsen mi?"-ss. 156

Gırışlı alnım, aman ayrılıg hatiresidir.

Bahamıram üzüme güzgünün karşısında.

"Araz Gırağında"-ss. 229

206- Kırık: Sınık

Bagıb afaglar her gün boşaldıram özümü

Gırıg sazım sine üste, Araz gırağında

"Araz Gırağında"-ss. 229

207- Kı(y)mak: Burada esirgememek, merhametsizce mahvetmek

Serdim gara torpağa sene gıyan yagını…

"Richard Sorge"-ss. 110

208- Kandar: Eşik, kapı ağzı

Uz dönderse vatanından élinden

Kandarına basmaz ayag analar.

"Tebrizli Analar"-ss. 245

۲۰۸ـ ...کن = قوشولدوغو سؤز ویا ترکیب ده چاغ ـ زمان یاخود حال وضعیت بیلدیریلیر.

وقتیمله بو یوردومدا چیخارکن دیزه آل قان
توتدون ان آغیر گونده محبـــتله قولومدان . ص ۸۹

۲۰۹ـ کوبره = (کود)

سن باغباندان نه کوبره ،نه ده سو ایسته ییرسن ،
اؤزون گریب تاپیرسان روزینی قوملاردا سن .
" انجیر آغاجی " ص ۱۳۸

۲۱۰ـ کوتان = (خیش)

یازیق کندلی خان یئرینی سورور کوتانلا
دولور هرگون گؤزو یاشلا ، اوره‌گی قانلا.
" فیروزه " ص ۱۳۰

۲۱۱ـ کؤرپه = کیچیک ، (تازه)

اوز ـ گؤزو ،پار ـ پالتاری مرکبلی کؤرپه‌لر
چیرپینان اوره‌ک لری خوش مطلب لی کؤرپه‌لر "معلم" ص ۳۴
ابدی دیر منجه بیزیم ملت‌لرین دوستلوغو
عالم بیلیر کؤرپه‌لیکدن من بو یولو سئچمیشم.
" تاجیک دوستلاریما " ص ۴۰
آیاغینی اؤپه ـ اؤپه کؤرپه چای آخیر،
اؤلری نین پنجره سی گونشـــــه باخیر.
" فیروزه " ص ۱۲۹

۲۱۲ـ کؤله‌لیک = قوللوق ،اسیرلیک ، بنده‌لیک

طورپاق سنین ، وطن سنین ، قوت‌سنین دیر ،
آت چگنیندن کؤله‌لیگین آغیر یوکونـــو.
" رنجبر قارداش " ص ۲۰۹

۲۱۳ـ کوما = (کلبه)

یئددیسی ده دویا ـ دویا اوره‌گی نین یاراسینی
گؤز یاشییلا اوخوموشدو" طوم دایی نین کوماسی"نی .
" یئددی زنجی " ص ۱۰۸

۲۱۴ ـ ...کی = بورادا چوخلوق معناسینی تاکید ائلیر.

209- [-ken]: Kullanıldığı kelime veya terkibde çağ, zaman yahud hal ve vaziyet bildirilir.

Vagtimle bu yurdumda çıharken dize al gan

Tutdun en ağır günde muhabbetle golumdan. "ss. 89"

210- Gübre:

Sen bağbandan ne gübre, ne de su isteyirsen

Özün gerib tapırsan rûzını gumlarda sen

"İncir Ağacı"-ss. 138

211- Kotan:

Yazıg kendli han yerini sürür kotanla

Dolur her gün gözü yaşla, üreği ganla

"Firuze"-ss. 130

212- Körpe: Küçük, taze

Üz gözü, par paltarı mürekkebli körpeler

Çırpınan ürekleri hoş matlablı körpeler

"Muallim"-ss. 34

Ebedidir mence bizim milletlerin dostluğu

Âlem bilir körpelikden men bu yolu seçmişem

"Tacik Dostlarıma"-ss. 40

Ayağını öpe öpe körpe çay ahır,

Evlerinin penceresi güneşe bahır.

"Firuze"-ss. 129

213- Kölelik: Kulluk, esirlik, bendelik

Torpag senin, vatan senin, guvvet senindir,

At çigininden köleliğin ağır yükünü

"Rencber Gardaş"-ss. 209

214- Koma:

Yeddisi de doya doya üreğinin yarasını

Gözyaşıyla ohumuşdu "Tom Dayının Koması"nı

"Yeddi Zenci"-ss. 108

215- [-ki]: Burada çokluk anlamını verir.

اوره‌گی ،دیله‌گی وجدانی تمیز
اوقدر، اوقدر مهربانلی کی.
"ساغ اول معلم‌سلیمان ثانی"ص ۱۵۷

۲۱۵- کیرلی = چیرک
یارادیب کیرلی قاشیقلا لپه‌لر نعلبکی ده
دئییر:"عمانا باخین"، من اونا عمان دئمه‌رم.
" دئمه‌رم" ص ۲۷۲

۲۱۶- کیم بیلیر = امکان ویا ابهام ایفاده ائدر
کیم بیلیر بلکه ، کیم بیلیر بلکه ،
اوچوروملاردا محو اولاردیم من . "صون مکتوب"ص ۱۶۶
کیم بیلیر ،بلکه‌ده شاه داغیندادیر.
" دوشونجه‌لر " ص ۵۱

۲۱۷- کیمسه‌سیز = بورادا هئچ کس اولمایان ،بوش یئر
اوره‌گین وحشی ،کیمسه‌سیز بیر آدا ،
رنگی صولموش دوداقلاریندا سنین ،
ایندی آرتیق تبسمون گولویوق .
" صون مکتوب " ص ۱۶۶

۲۱۸ - گره‌ک سیز = لزوم‌سوز، فایده‌سیز
سن کیمسن ، نچی سن ، دریندن دوشون
وطنه ، ملته ، گره‌ک سیز اولما .
" گره‌ک سیز اولما" ص ۱۶۰
بیلیرم من خوشونا گلمیر اوره‌ک سیز یازیلار
قانی بوزدان دا صویوق ،خلقه گره‌ک سیز یازیلار.
" صونا میز " ص ۱۶۲

۲۱۹- گلمه = یاد، ایچه‌ری یه نفوذ ائتمیش یاد،اصل اولمایان
" گلمه‌لردن قصاصیمی آل " دئییر
بایراغینا کئچن قانی ، تبریزین. " اوزاق دگیل" ص ۲۴۸
قویمایین ائللر، آی ائللر، ال - قول آچسین گلمه‌لر
" آغ ائوین "حکمویله جلادلار اؤلوم فرمانلی دیر
" بیلمه‌ین بیلسین" ص ۲۵۲

۹

Üreği, dileği, vicdanı temiz

O geder, o geder mehribandı ki

"Sağ Ol Muallim Süleyman Sani"-ss. 157

216- Kirli: Pis

Yaradıb kirli gaşıgla lepeler nalbekide

Déyir: "Ummana bahın", men ona umman démerem.

"Démerem"-ss. 272

217- Kim Bilir: İmkân veya belirsizlik ifade eder.

Kim bilir belki, kim bilir belki,

Uçurumlarda mahvolardım men.

"Son Mektub"-ss. 166

Kim bilir belki de şah dağındadır.

"Düşünceler"-ss. 51

218- Kimsesiz: Burada hiç kimse olmayan, boş yer anlamındadır.

Üreğin vahşi, kimsesiz bir ada,

Rengi solmuş dodaglarında senin,

İndi artıg tebessümün gülüyüg.

"Son Mektub"-ss. 166

219- Gereksiz: Lüzumsuz, faydasız

Sen kimsen, neçisen, derinden düşün

Vatana, millete gereksiz olma.

"Gereksiz Olma"-160

Bilirem men hoşuna gelmir üreksiz yazılar

Ganı buzdan da soyug, halga gereksiz yazılar

"Sonamız"-ss. 162

220- Gelme: Yabancı, İçeriye nüfuz etmiş yabancı, asıl olmayan

"Gelmelerden gısasımı al" deyir

Bayrağına geçen ganı, Tebriz'in

"Uzag Değil"-ss. 248

Goymayın éller, ay éller, el gol açsın gelmeler

"Ağ évin" hükmüyle celladlar ölüm fermanlıdır

"Bilmeyen Bilsin"-ss. 252

کیرپیگین گلمه‌دیر، قاشین گلمه‌دیر،
توکو یئر سوپورن باشین گلمه‌دیر.
" مودا قوربانی " ص ۲۶۹

۲۲۰ـ گمیرماق = بیرشئین ایچینه نفوذ ائده‌رک محو ائتمک ،سرت بیر شئی یی دیشله یونتاماق
وحشی " مدنی "لر گمیریر روحونو قالخ ، قالخ !
آچ گؤزلرینی قارداشیم اطرافینا بیر باخ !
" عصیان یارات " ص ۱۰۷

۲۲۱ـ گؤز آلتی = سئویلن ، (مورد نظر)
دردی بودور کندده قالیب سئوگیلی سی، گؤز آلتی سی
بعضا اونا گل ـ گل دئییر آغاجلارین قارالتی سی.
" قولسوز قهرمان " ص ۲۹۸

۲۲۲ـ گؤز دوستاغی = (تحت نظر)
گؤز دوستاغی آلتیندادیر ، مطبعه‌لر ،قزئت‌لر
کتابلارا اود وورولور پلیس‌لرین الی ایله .
" اوره‌ک دؤزه‌رمی " ص ۱۱۱

۲۲۳ـ گؤز قاپاغی = (پلک)
آرامسیز ایچمکدن آی نانکور بالا
شیشیب دوش بره تک گؤز قاپاقلارین
" مودا قوربانی" ص ۲۶۸
نییه جان ائویمین چیراغی سؤندو
نیچین گؤزلری نین قاپاغی اندی ؟
" اوغول دردی " ص ۳۰۴

۲۲۴ـ گؤزلوک = (عینک)
قیزیل گؤزلوک له باخدیم من بو دؤورانه ازل گوندن
اگیلمز بایراغیم رنگده رفیمده یوز کتابیم وار.
" مقدس انقلابیم وار" ص ۸۳

۲۲۵ـ گوزگو = آینه
بیردن اینجه خوش بیر گولوش رقص ائله‌ییر اوز ـ گؤزونده
گؤرور نازلی نگارینی اوره‌گی نین گوزگو سونده .
" قولسوز قهرمان " ص ۲۹۹

۱۰

Kirpiğin gelmedir, gaşın gelmedir,

Tükü yer süpüren başın gelmedir.

"Moda Gurbanı"-ss. 269

221- Kemirmek: Bir şeyin içine nüfuz ederek mahvetmek, sert bir şeyi dişle yontmak

Vehşi "medeni"ler gemirir ruhunu galh, galh!

Aç gözlerini gardaşım etrafına bir bah!

"İsyan Yarad"-ss. 107

222- Göz dustağı: Sevilen (murad, nazar)

Göz dustagı altındadır metbueler, gazetler

Kitablara od vurulur polislerin eli ile.

"Ürek Dözermi"-ss. 111

224- Göz gapağı:

Aramsız içmekden ay nankör bala

Şişib düş bre tek göz gapakların

"Moda Gurbanı"-ss. 268

Niye can évimin çırağı söndü

Niçin gözlerinin gapağı indi?

"Oğul Derdi"-ss. 304

225- Gözlük:

Gızıl gözlükle bahtım men bu dövre ne ezel günden

Eğilmez bayrağım rengde refimde yüz kitabım var.

"Mugaddes İngilabım Var"-ss. 83

226- Güzgü: Ayna

Birden ince hoş bir gülüş regs éleyir üz gözünde

Görür nazlı nigarını üreğinin güzgüsünde.

"Golsuz Gehreman"-ss. 299

۲۲۶ـ گؤمک = باسدیرماق ،قویولاماق ، دفن ائتمک
یازی سیز ، باش داشی سیز طورپاقلارا گؤمدوگوم
قلبیمدن قوپاردیغیم دونن کی کدریمدیـــر .
" پاهنیمین نقراتی" ص ۶۹

۲۲۷ـ گئرچک = واقعیت
وارلیغین یئر اوزونون گنجلیگینه اؤرنهک اولوب
هر ایشین هر یوروشون گئرچک اولـــــوب . ص ۹۹

۲۲۸ـ گئزمک = بیرشئیی چکهرک دوم ـ دوز حالا گتیرمک
سینهنی چوخ گئرمیسن آمانسیز دالغالارا
شاعر دوستوم ، غم یئمه ،سن هارا درد ـ غم هارا
" دوستوم بیلیرسن می" ص ۵۷،
آچیلان گوللهلره مردانه سینه گئرن
قلبی هجران یارالی باجیلاریمی گؤردوم .
" باجیلاریمی گؤردوم" ص ۲۴۹

۲۲۹ـ گئری = دالی ، (پس ، عقب)
اونا قالسا جانینین قدرینی بیلن دگیل ،
اولومله اوزلش سه ده ،گئری چکیلن دگیل .
" آنام و من " ص ۳۷

۲۳۰ـ گیزلهمک = گیزلتمک (مخفی کردن)
قوی دئییم بو یالیغی نییه عزیزلهمیشم ،
نییه اونو بیگانه گؤزلردن گیزلهمیشـــم .
" یالیق " ص ۱۶۵

۲۳۱ـ گیزلی = گیزلین
تین باشی آددیم باشی گیزلی آچیق آتیلیر
گؤرهن گؤزه گوللهلر، دوغرو سؤزه گوللهلر .
" آمریکا نهدیر بو؟" ص ۱۱۳

۲۳۲ـ لاغا قویماق = مسخره ائتمک
تانییانلار دانیشیب دالدا انو قویدو لاغا
او دگر ـ سؤیلهدی ـ دالدان تیلان داشطوپوغا
" ناکام شاعر" ص ۲۷۴

227- Gömmek: Bastırmak, kuyulamak, defnetmek

Yazısız, baş daşısız, torpaglara gömdüğüm

Gelbimden gopardığım dünenki kederimdir.

"Mahnımın Nagaratı"-ss. 69

228- Gerçek: Gerçek

Varlığın yer üzünün gençliğine örnek olub,

Her işin, her yürüşün gerçek olub.

"ss. 99"

229- Germek: Bir şeyi çekerek düm düz hale getirmek

Sineni çoh germisen amansız dalgalara

Şair dostum, gam yeme, sen hara derd gam hara

"Dostum Bilirsen mi"-ss. 57

Açılan güllelere merdane sine geren

Gelbi hecran yaralı bacılarımı gördüm.

"Bacılarımı Gördüm"-ss. 249

230- Geri: Arka

Ona galsa canının gedrini bilen değil,

Ölümle üzleşsede geri çekilen değil

"Anam ve Men"-ss. 37

231- Gizlemek: Gizletmek.

Goy deyim bu yaylığı niye ezizlemişem,

Niye onu bigâne gözlerden gizlemişem.

"Yaylıg"-ss. 165

232- Gizli: Gizlin

Tin başı addım başı gizli açıg atılır

Gören göze gülleler, doğru söze gülleler.

"Amérika Nedir Bu?"-ss. 113

233- Lağa goymag: Maskara etmek

Tanıyanlar danışıb dalda onu goydu lağa

O değer- söyledi-daldan atılan daş topuğa

"Nakam Şair"-ss. 274

۲۳۳ـ لالاپیتی = (گنگ) ، (الکن)
یادیمدادیر اوقیزلا لالاپیتی صحبتیم
کلمه‌نی کلبه‌تین له قلبیمدن چیخاردیغیم .
" عزیز خاطره " ص ۱۷۵

۲۳۴ـ له‌لک = قوش قانادیندا کی بؤیوک توک
دئییرم کی، خوشبخت‌لرین خوشبختی یم دونیادا
دورنالاریم له‌لک سالیب‌باشیم اوستدن اوچورلار .
" آبشئرون لوحه‌لریندن" ص ۱۲۸

۲۳۵ـ ماسا بیگی = شنلیگی،مجلیسی اداره‌ائدن ،انگلیسجه
(MASTER OF CEREMONY) دئییلیر .
یادیندا دیر مجلس‌لرده ماسا بیگی اولدوغو ،
یادیندادیر گنجلیگینده حقلی تهمت‌آلدیغی
" قوجا کاتب" ص ۳۵۲

۲۳۶ـ ماوی = آبی
سن بختیمه باخ ،آینا کیمی ماوی سولاردا
آخشام آیی ،اولدوزلاری ،گوندوز کیمی گؤردوم .
" عکسینی گؤردوم " ص ۵۹
گؤزه‌للرین گؤزلری ماوی یه چالاردی می،
شهریمین آیناسی خزریـــم اولماســایدی.
" اولماسایدی " ص ۸۲

۲۳۷ـ من لیک = بیرکیمسه‌نین اؤز وارلیغی، اؤزلوگو
ایلکین وطن سؤزونو معلمدن اؤگره‌نیر
من لیگینی، اؤزونو معلمدن اؤگره‌نیر. "معلم" ص ۳۴
تاپدی شعریم حقیقی من لیگینی. "ائللر سئویملیسی" ص ۸۰

۲۳۸ـ نان کور =(نمک ناشناس)
آرامسیز ایچمکدن آی نانکور بالا ،
شیشیب دوش بره‌تک گؤز قاپاقلارین
" مودا قوربانی" ص ۲۶۸

۲۳۹ـ نهایت = بالاخره
کوسدو یار مندن نهایت ، سئومه‌ییر قوی سئومه‌سین
ائیله‌مز گؤنلوم شکایت سئومه‌ییر ، قوی سئومه‌سین ص ۱۸۱

234- Lalapiti: Peltek

Yâdımdadır o gızla lalapiti sohbetim

Gelemini kelbetinle gelbimden çıhardığım. "Eziz Hatire"-ss. 175

235- Lelek: Kuşun kanadındaki büyük tüy

Deyirem ki, hoşbehtlerin hoşbehtiyem dünyada

Durnalarım lelek salıb başım üstden uçurlar.

"Abşeron Levhelerinden"-ss. 128

236- Masa beyi: Şenlik, meclis idare eden, İngilizce "master of ceremony" denir.

Yâdındadır meclislerde masa bigi olduğu,

Yâdındadır gençliğinde haglı töhmet aldığı "Goca Katib"-ss. 352

237- Mavi: Abı

Sen behtime bah, ayna kimi mavi sularda

Ahşam ayı, ulduzları, gündüz kimi gördüm. "Eksini Gördüm"-ss. 59

Gözellerin gözleri maviye çalardı mı?

Şehrimin aynası Hezer'im olmasaydı. "Olmasaydı"-ss. 82

238- Benlik: Bir kimsenin öz varlığı, özlüğü

İlkin veten sözünü muallimden öğrenir,

Menliğini, özünü muallimden öğrenir.

"Muallim"-ss. 34

Tapdı şiirim hegigi menliğini

"Éler Sévimlisi"-ss. 80

239- Nankör:

Aramsız içmekden ay nankör bala,

Şişip düş bre tek göz gapagların

"Moda Gurbanı"-ss. 268

240- Nihayet: Sonunda

Küsdü yar menden nehayet, sévmeyir goy sévmesin

Éylemez könlüm şikâyet sévmeyir, goy sévmesin. "ss. 181"

۲۴۰ ـ وارماق = چاتماق ،یئتیشمک
کلمه‌نی کلبه‌تینله آغزیندان چیخاردیغیم ،
آیاغیم اسه ـ اسه قاپیسینا واردیغیم.
" عزیز خاطره " ص ۱۷۵
پامبیغین باغرینی یارمیشدیر او
چوخ بؤیوک شهرته وارمیشدیر او ، "یاخشی یولداش" ص ۳۱۰
۲۴۱ـ وارمی ؟ = (آیا هست) ،دقتی سئوال اشاره‌تی"می"یه چکیریک
سئوگیلیم بختیمی گؤروب آدیندا
یولونو گؤزلردیم ، وارمی یادیندا ؟ "اودملر گئتدی" ص ۱۷۴
۲۴۲ـ واقتیله = بیر وقت‌لر
صولغون دوداقلاریلا دئدی قارداشیم ائشیت ،
واقتیله من ده گؤزلری جئیراندیم آغلادیم.
" تصادف " ص ۲۳۰
۲۴۳ـ وئجه آلماق = اهمیت وئرمک
دونیانین دردینی وئجه آلمادی
چیرکین ده گؤزونه گؤروندو گؤزه‌ل . "صون بئشیک" ص ۱۵۲
چؤره‌کسیز قالیرسادا ، اوره‌کسیز قالماییر او
سارایین تهدیدینی وئجینه آلماییر او .
" شاعرین اؤلومو". ص ۳۲۹
۲۴۴ ـ هامان / همن = (فورا) ،بو سؤز "همن "شکلینده ده ایشله ـ
دیلیر (نمره ۱۲۶ ـ نجی یه باخ)
بیزده هامان وئردیک سؤزو پولئم‌یوتا ، توفنگه ،
آغیز آچیب گؤیلر بئله حئیران قالیب بو جنگه .
" پارتیزان علی " ص ۲۹۶
۲۴۵ـ هاولاماق = هورمک (عوعو کردن)
تپه‌دن بیر کؤپه‌گین هاولاماسی ، اونو دیکسیندیردی.
" یاخشی یولداش" ص ۳۱۵
۲۴۶ـ هؤنکور ـ هؤنکور = (زار زار)
اؤپدو جاوان اوغلانی گؤزلرینده تشکر ،
حالی دگیشدی بیردن آغلادی هؤنکور ـ هؤنکور ص ۳۳۷
"

241- Varmag: Ulaşmak, yetişmek

Gelemini kelbetinle ağzından çıhardığım,

Ayağım ese ese gapısına vardığım. "Eziz Hatire"-ss. 175

Pambığın bağrını yağmışdır o

Çoh böyük şöhrete varmışdır o. "Yahşı Yoldaş"-ss. 310

242- "Var mı?": Dikkati soru ifadesi [-mı] ekine çekiyoruz.

Sévgilim bahtımı görüb adında

Yolunu gözlerdim var mı yâdında? "O Demler Gétdi"-ss. 174

243- Vagtile: Bir vakitler/zamanlar

Solgun dodaglarıla dedi gardaşım éşit,

Vagtiyle men de gözleri céyrandım ağladım. "Tesadüf"-ss. 230

244- Véce almag: Önem vermek

Dünyanın derdini véce almadı

Çirkin de gözüne göründü gözel. "Son Béşik"-ss. 152

Çöreksiz galırsa da, üreksiz galmayır o

Sarayın tehdidini vécine almayır o. "Şairin Ölümü"-ss. 329

245- Haman/ Hemen: Bu kelime "hemen" şeklinde de kullanılır. (126. maddeye bakınız)

Biz de haman sözü pulémyota, tüfenge,

Ağız açıb göyler béle héyran galıb bu cenge

"Partizan Ali"-ss. 296

246- Havlamak: Havlamak

Tepeden bir göpeğin havlaması, onu diksindirdi.

"Yahşı Yoldaş"-ss. 315

247- Hönkür hönkür: Hüngür Hüngür

Öpdü cavan oğlanı gözlerinde teşekkür,

Hali değişdi birden ağladı hönkür hönkür. "s. 337"

۲۴۷- هین = (جا ، لانه)
دولدو هینه بوللو غاز
ساندی بونو خئیلی آز "قونشولاریمدان بیری" ص ۲۶۴
۲۴۸- هئیکل = (مجسمه)
قورموسان هر کئونولده بیر هئیکل
داهی لر چین حیاتدا یوخدور اجل "اثللرسئویملیسی" ص ۸۱
۲۴۹- یابا = اوت‌طوپلاماق اوچون ایشله‌نن اوزون ساپلی"هاچالی"آلت
ظلمدن جانا گلمیش آج - یالاواج کهندلیلر
الده کولونگ ،بئل ،یابا ، خان ائوینه گئتدیلر.
"۱۲- نجی توفنگ " ص ۳۶۶
۲۵۰- یابانچی ="یابانجی" خارجی،یاد، "یابانی" سؤزو ده وحشـــــی
دئمکدیر.
منه‌سن ایندی بیر یابانجی قادین
بیر یابانی چیچک تیـــکانلیقدا " صون مکتوب" ص ۱۶۶
۲۵۱- یاپینجی = کئچه‌دن حاضرلانان قولسوز ،اوزون گئییم
بابک اوردوسوندا کی ساچلاری بوروق - بوروق
یاپینجی سی قاپ- قارا بیر عسگره بنزه‌ییر.
" خزر نه‌یه بنزه‌ییر" ص ۱۴۰
۲۵۲- یادائللی = خارجی ،یابانجی
گلن یاد اثللی لره آغام دئمه‌ین لره
اؤلوم دامغاسی ووردو قارا قانلی پنجه‌لر .
"ووران ۲۶ اوره‌ک " ص ۱۰۶
۲۵۳- یاسا = قانون
هاردا قیریلیب عصان
هانی قانونون یاسان ؟ "گئت‌تزه‌دن گل" ص ۱۱۹
۲۵۴- یاساق =(ممنوع)
بالاسینا نامردلیگی کؤکوندن
صاف سودویله ائده‌ر یاساق ،آنالار ."تبریزلی‌آنالار" ص ۲۴۵
دیللر کیلیدلی ایدی،قان دی اوره‌ک لر
یاساقدی آرزولار ، نجیب دیلک لـــــر. "صون " ص ۲۵۲

248- Hin:

Doldu yene hine bullu gaz

Sandı bunu héyli az. "Gonşularımdan Biri"-ss. 264

249- Heykel:

Gurmasan her Könülde bir héykel

Dahiler çin heyatda yohdur ecel. "Éller Sévimlisi"-ss. 81

250- Yaba: Ot toplamak için kullanılan uzun saplı "çatallı" alet

Zulmden cana gelmiş ac yalvac kendliler

Elde külüng, bel, yaba, han évine gétdiler. "12. Tüfeng"-ss. 366

251- Yabançı: "Yabancı", harici, yâd; "yabani" kelimesi de vahşi demektir.

Mene sen indi bir yabançı gadın

Bir yabani çiçek tikanlıgda. "Son Mektub"-ss. 166

252- Yapıncı: Geceden hazırlanan kolsuz, uzun giysi

Babek ordusundaki saçları burug burug

Yapıncısı gap gara bir esgere benzeyir. "Hezer Neye Benzeyir?"-ss. 140

253- Yâd élli: Harici, yabancı

Gelen yâd éllilere ağam démeyenlere

Ölüm damgası vurdu gara ganlı penceler. "Vuran 26 Ürek"-ss. 106

254- Yasa: Kanun

Harda gırılıb âsan

Hani ganunun, yasan? "Gét Tazeden Gel" -ss. 119

255- Yasak:

Balasına namerdliği kökünden

Saf südüyle éder yasag, analar. "Tebrizli Analar"-ss. 245

Diller kilidli idi, gandı ürekler

Yasagdı, necib dilekler. "Son"-ss. 252

۲۵۵- یاشارماق = ایسلانماق
باخیب دوستلارینا یاشاریر گؤزو
اوره‌ک یاراسی نین قاباریر گؤزو.
"شاعرین اؤلومو" ص ۳۳۱

۲۵۶- یاغی = دوشمن
کور دگیلسه قوی بیرداها باخسین یاغی
اونون اؤلوم ، قان بایراغی
ائللر گؤرور ،آیاغیمین آلتیندادیر. "بایراغیمین آلتیندا" ص ۲۲

۲۵۷- یاناجاق = (سوخت)
گؤرموشم بوزخانا تک چوق یاناجاقسیز اؤلر
آجلیغین یوردو اوجاقسیز اؤلر . "یارالاریم" ص ۱۹۷

۲۵۸- یانار داغ = (آتشفشان)
دئدیگین او آدام منم، هله ساغام من ،
اوره‌گیندن اود پوسکوره‌ن یانار داغام من . "جواب" ص ۲۱۲

۲۵۹- یاناق = (گونه)
بودور توپ- توپ اوینایير شهرین اوشاقلاری
احمری آلما کیمی قیزاریر دوداقلاری .
" قار یاغیر نوغول - نوغول" ۱۱۹

۲۶۰- یانیلماق = (اشتباه ائتمک)
منه ائله گلدی کی، سن سیز گئچینه‌رم من
یانیلدیم ای سئوگیلیم، قلبیمدن گؤچمه‌دین سن.
"عمرومه یازماسینلار" ص ۱۷۵

۲۶۱- یاورو = بالا ، (بچه)
دردلی وطن یاورولاری بولبول کیمی اؤته‌رمی ؟
" اوره‌ک دؤزه‌رمی " ص ۱۱۱

۲۶۲- یایلیم آتش = (آتش متقاطع)
یایلیم آتش‌آچیرلار گونشه ایلک باهارا
" آمریکا نه‌دیربو" ص ۱۱۲

۲۶۳- یورومک = یئریمک
گون گاه چیخیر ،گاه باتیر ،سیخیر قلبیمی هجران
یورویور داغلار اوسته بولودلار کاروان - کاروان ص ۲۶

۱۵

256- Yaşarmak: Islanmak

Bahıb dostlarına yaşarır gözü

Ürek yarasının gabarır gözü. "Şairin Ölümü"-ss. 331

257- Yagı: Düşman

Kör degilse goy bir daha bahsın yagı

Onun ölüm, gan bayrağı

Éller görür ayağımın altındadır. "Bayrağımın Altında"-ss. 22

258- Yanacak:

Görmüşem buzhane tek çoh yanacagsız évler

Açlığın yurdu ocagsız évler. "Yaralarım"-ss. 197

259- Yanardağ:

Dédiğin o adam menem, hele sağam men

Üreğinden od püsküren yanardağam men. "Cevab"-ss. 212

260- Yanak:

Budur top top oynayır şehrin uşagları

Ehmerî alma kimi gızarır dodagları.

"Gar Yağır Noğul Noğul"-ss. 119

261- Yanılmak:

Mene éle geldi ki, sensiz keçinerem men

Yanıldım ey sévgilim, gelbimden köçmedin sen.

"Ömrüme Yazmasınlar"-ss. 175

262- Yavru: Bala,

Derdli veten yavruları bülbül kimi öter mi? "Ürek Dözer mi"-ss.111

263- Yaylım ateş:

Yaylım ateş açırlar güneşe ilkbahara. "Amérika Nedir Bu?"-ss. 112

264- Yürümek: Yürümek

Gün gâh çıhır, gâh batır, sıhır gelbimi hecran

Yürüyür dağlar üste buludlar karvan karvan. "ss. 26"

۲۶۴- یوخالماق = یوخ اولماق ، ایتمک
من دونیایا گلمیشم کی ، یوخالسین کدر ،
طورپا قلارا حیات وئرسین آلنیمداکی تر . ص ۷۷
۲۶۵- یوکسلمک = اوجالماق ،یوخاریلارا چیخماق
بیزی تانیش ائتدیلر ، چوخ خوشوما گلدی قیز
اینجه گولوش لریله گؤزومده یوکسلدی قیز .
" غریبه تانیشلیق " ص ۱۶۸
۲۶۶- یوز- ایللر = عصرلر (قرن لر)
بیلمه ین بیلسین ، اولو اجدادیمیزدان بیزلره
چوخ یوز- ایللردیر عوض سیز بیرامانت دیرباکی .
" شهرت دیر باکی" ص ۷۲
۲۶۷- یولچو = یولا ، سفره چیخمیش آدام
دوشمنلره اگیلمز بویولون یولچولاری ،
اولر ، گئری چکیلمز بویولون یولچولاری ص ۷۶
باغلادیم وجده گلیب حسنونه شعریمله کتاب
بو یولون یولچوسو تک درده دؤزوب چکدیم عذاب . ص ۱۸۶
آ دوستلار ! آرزوم بودور دگیلسم ده من جوان
بوندان صونرا آدیمی : سیزگنج یولچو چاغیرین
" گؤنول ترانه سی" ص ۹۳
۲۶۸- یووشماق = یاخینلاشماق
من سلیمانا ائدیب جرئت یووشماز بومرض
منجه هرآن ،هرزامان ،پیس خسته لیقدیر لووغالیق . ص ۲۶۷
۲۶۹- یویورمک = قوشماق ،قاچا- قاچا گئتمک
گون گاه چیخیر ،گاه باتیر سیخیر قلبیمی هجران
یویورور داغلار اوسته بولودلار کاروان - کاروان ص ۱۲۹
۲۷۰- یئته ر = بس دیر ، کافی دیر
چکیل حق یولوندان ،دایانما چکیل ،
یولومو تین باشی کسدیردین یئته ر . "بیرمکتوب داها" ص ۲۶۱
۲۷۱- یئکون = حسابین مجموعو ، جمع
بوآن کهنه بیر آرابا گلیب دوردو دؤنگه ده
آرابا چی اؤز ایشینه یئکون ووردو دؤنگه ده "تبریزده قیش" ۳۶۰

صـــــــــــون

۱۶

265- Yohalmak: Yok olmak, yitmek

Men dünyaya gelmişem ki, yohalsın geder,

Torpaglara heyat versin, alnımdaki ter. "ss. 77"

266- Yükselmek: Ucalmak, yukarılara çıkmak

Bizi tanış étdiler, çoh hoşuma geldi gız

İnce gülüşleriyle gözümde yükseldi gız. "Geribe Tanışlık"-ss. 168

267- Yüzyıllar: Asırlar

Bilmeyen bilsin, ulu ecdadımızdan bizlere

Çoh yüz illerdir evezsiz bir emanetdir Bakı. *"Şöhretdir Bakı"*-ss. 72

268- Yolçu: Yola, sefer çıkmış adam.

Düşmenlere eğilmez bu yolun yolçuları

Öler, géri çékilmez bu yolun yolçuları. "ss. 76"

Bağladım vecde gelib hüsnüne şiirimle kitab

Bu yolun yolçusu tek derde dözüb çékdim azab. "ss. 186"

A dostlar! Arzum budur degilsem de men cavan

Bundan sonra adımı: Siz genç yolçu çağırın. "Könül Teranesi"-ss. 93

269- Yovuşmag: Yakınlaşmak

Men Süleyman'a édib cür'ét yovuşmaz bu merd

Mence her an, her zaman, pis hestelikdir lovğalıg. "ss. 267"

270-Yüyürmek: Koşmak, kaçarak gitmek

Gün gâh çıhır, gâh batır sıhır gelbimi hecran

Yüyürür dağlar üste buludlar karvan karvan. "ss. 129"

271- Yeter: Yeterli, kâfi.

Çékil heg yolundan, dayanma çekil,

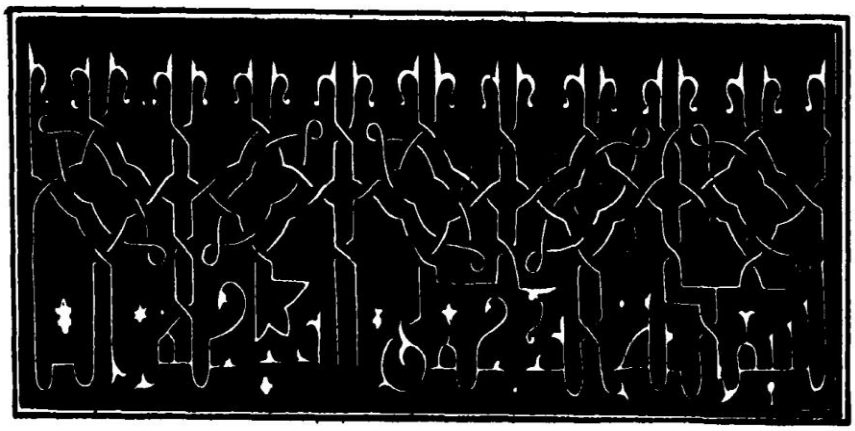
Yolumu tin başı kesdirdin yeter. "Bir Mektub Daha"-ss. 261

272- Yekûn: Hesabın toplamı, büyün

Bu an köhne bir araba gelib durdu döngede

Arabaçı öz işine yekûn vurdu döngede. "Tebriz'de Gış"-ss. 360

Son

وارلیق

آیلیق توز کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچونجی ایل ـ صایی ۹ ـ آذر ۱۳۶۰

دیلیمیز

دوکتور حمید نطقی

بیر " اسلوب " مسئله‌سی

تورک دیللی قوملار ،عمومیت‌له اونونجو عصرده اسلام دینینه تشرف ائتمه‌گه باشلادیلار .بو زمان طبیعی اولاراق دینی عقاید ومراسمه عاید لزملو اصطلاحلار رایج اولدو .لکن داها صونرالار مختلف تاریخی احتماعی سبب‌لره گؤره عرب وفارسی دیللرینden بیرچوخ کلمه‌لردیلیمزه کئجدی .نئجه‌کی،"قوتادقو بیلیک" ده : " همت "،"مروت "، "فضل"،"حال "،" فراق "،"وصال "،"مؤمن "،"بقا "،"اجل "حبیب "ایمان" "رحمت "،" حقیقت "،" خلق "،" وفا "،" جفا "،" مثل "،"ادب "،"دولت" " عیب"،"شاعر"،" لفظ "،" قیمت "،" سیاست "،و سایره‌کیمی سؤزلره راست گلیریک .

" دیوان لغات تورک " مؤلفی کتابینی عربجه یازاجاق درجه‌ده بو دیلی سیلیردی .بو دؤورده یازی دیلینده خارجی کلمه‌لر ،تورکجه‌سؤزلرین یاسدا گتیرملر .مثلا " قوتاد قوملیک " ده :

"تبله‌ک و آرزو "،" دشمن و یاغی "،" نصیحت و پند و اؤگود"

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 9, ARALIK, 1360

BİR "ÜSLUP" MESELESİ

Türk dilli topluluklar, genellikle onuncu yüzyılda İslam dinine teşrif etmeye başladılar. Bu zamanda doğal olarak dini kurallar ve merasimlere ait gerekli terimlerin kullanımı arttı. Ancak daha sonraları çeşitli tarihi ve sosyal sebeplerden dolayı Arapça ve Farsçadan birçok kelime dilimize geçti. Yani "Kutadgu Bilig"de: "himmet", "mürüvvet", "fazl", "hâl", "firak", "visâl", "mümin", "beka", "ecel", "habip", "iman", "rahmet", "hakikat", "halk", "vefa", "cefa", mesel", "edep", "devlet", "ayıp", "şair", "lügat", "kıymet", "siyaset" vs. gibi kelimelerle karşılaşırız.

"Divan u Lügati't Türk"ün yazarı kitabını Arapça yazabilecek derecede bu dile hâkimdi. Bu dönemde yazı dilinde bulunan alıntı kelimeler, Türkçe kelimelerin yanına getirilir. Örneğin "Kutadgu Bilig"de: "dilek ve arzu" , "düşman ve yagı", nasihat, pend ve öğüt",

"عقل و خرد و اوقوش"، "وقت و اوقد "کیمی بیرچوخ تورکجه و دخیل (آلینما) سؤزلر قوشا و یان ـ یانا گلیب‌لر.

۱۲ ـ ۱۵ ـ جی عصرلرده یازیلمیش باشقا اثرلرده‌ده بونوع مترادف سؤزلری گؤروروک : دنیز ـ دریا ، دوتساق ـ اسیر ،آغو ـ زهر ،سوجی شراب یازوق ـ گناه ، اسروک ـ سرخوش ،تاموـ جهنم ،اوچماق ـ بهشت / جنت ، تانری/چالاب /چلب /الله ، یارادیلمیش ـ مخلوق ،یارلیق/بویوروق ـ امر ...وسایره

یاواش ـ یاواش مختلف سبب‌لر اوزوندن آلینما کلمه‌لرداها چوخ ایشلک حالا گلدی و گئت ـ گئده تورکجه قارشلیقلاری اونودولدو .بونونلا برابر ۱۵ ـ جی عصرده یازیلمیش "خزاینالسعادت "و" جراحیّه ایلخانیه" کیمی علمی/علمی کتابلار ساده وچوخ آچیق بیردیلده‌دیرلر.

۱۶ ـ جی عصردن صونرا خارجی کلمه‌لرتورکجه اثرلرده چوخ آرتیر. ادیب‌لرسؤزلرینی ساده یازمایيرلار ،جور ـ به ـ جور "صنعت "و"هنر" گؤسترمک هوسینه دوشورلر .فارسجا وعربجه‌نی چوخ‌یاخشی بیلدیک‌لرینی گؤسترمک ایسته‌يیرلر .فارسجا "مودل "آلینیر وفارسجانین باشینا گلن فاجعه تقلیدیولوایله عینا تورکجه‌نین ده‌باشیناگتیریلیر.

فارسجا اثرلرین وضعینی آنلاماق اوچون مرحوم"بهار"ین "سبک شناسی"سیندن بیرنئچه سطری نقل ائتمک کافی دیر :

" تدقیقاتچیلارین بعضی سی بئله دئمیشلرکی،عربلر"فنی" نثری ایرانلیلاردان اقتباس ائله‌دیلروبعضی‌لری ده‌یونانلیلاردان آلدیلار، دئییرلر ..فارسجا نثرهجری ۳ و ۴ و ۵ ـ جی عصرلرده‌ساده بزک سیز و موازنه وسجع صنعتلرینندن خالی ایدی،دئدیگیمیزکیمی پهلوی و عرب نثرینده تقلید ائدیله‌جک "فن "و"صنعتلردن"خبریوخدو .لکن ۵ ـ نجی عصرده ایش دگیشدی،بوزمان عربلرین "مصنوع"نثردؤورونندن بیر عصر کئچمیشدی،بو"صنعت لر"دری ـ فارسی نثرینده‌ده اؤزتاثیرینی‌گؤسترردی و کاملا رواج تاپدی.ایرانلیلار عربجه‌نین صنعت وزینت لرله‌دولونثرینندن تقلیددده ایشی آزیتدیلار ،یازیلاردا آرتیق پارلاقلیق دان،ده‌گردن وگؤزه‌للیک ولطافتدن اثرقالمادی.

یئر ـ بئر هنروزینت اولسون دئیه عربجه‌لغتلرومثللروفارسجا / عربجه شعرلرگتیرمک له‌سؤزو اوزادماقلا قالمادیلار عربی مفهوملار،

“akıl, hıred ve oguş”, “vakit ve öd” gibi birçok Türkçe ve alıntı kelime birlikte ve yan yana kullanılmış.

12.-15. yüzyıllarda yazılmış diğer eserlerde de bu tür eş anlamlı kelimeler görürüz: deniz – derya, dustak – esir, agu – zehir, sucı – şarap, yazık – günah, esrük – sarhoş, tamu – cehennem, uçmak – behişt / cennet, Tanrı / Çalab / Celb / Allah, yaratılmış – mahlûk, yarlık / buyruk – emir vs.

Çeşitli sebepler yüzünden alıntı kelimeler yavaş yavaş daha işlek hale geldi ve git gide bu kelimelerin Türkçe karşılıkları unutuldu. Bununla birlikte 15. yüzyılda yazılmış “Hazâîn- ül saadet” ve “Cerrahiyye-i İlhaniyye” gibi bilimsel kitaplar sade ve oldukça açık bir dilde yazılmıştır.

16. yüzyıldan sonra Türkçe eserlerde alıntı kelimeler daha da artar. Edipler eserlerinde sade kelimeler kullanmaz, çeşit çeşit “sanat” ve “hüner” gösterme hevesine düşerler. Farsça ve Arapçayı çok iyi bildiklerini ispatlamak isterler. Farsça “model” alınır ve Farsçanın başına gelen felaket taklit edilerek aynen Türkçenin de başına getirilir.

Farsça eserlerin durumunu anlamak için merhum “Bahar”ın “Sebk-Şinasi”sinden birkaç satırı aktarmak yeterlidir:

“Araştırmacıların bir kısmı, Arapların “fenni” nesri İranlılardan, bir kısmı ise Yunanlılardan aldıklarını söylüyorlar. Farsça nesir Hicri 3 – 4 – 5. yüzyıllarda sade, süssüz ve söz sanatlarından yoksundu. Söylediğimiz gibi Pehlevi ve Arap nesrinde taklit edilecek “fen” ve “sanatlardan” haber yoktu. Ancak 5. yüzyılda bu durum değişti. Arapların “manevi” nesir döneminden sonra bir asır geçmişti. Bu “sanatlar” parlak-Farsça nesrinde de etkisini gösterdi ve tamamen kabul gördü. İranlılar Arapçanın sanat ve süsle dolu nesrini taklit etmeyi abarttılar, yazılarda artık parıltıdan, değerden, güzellikten ve incelikten eser kalmadı.

Yer yer hüner ve süs olsun diye Arapça kelimeler ve örnekler ile Farsça ve Arapça şiirlerle sözü uzatmakla kalmadılar, Arapça kavramlar,

اصطلاحلار وعربجه یه خاص دوشونجه وبیانی دا بونا آرتیردیلار ،بونؤ رهسیز ، عجایب بیرنظم ونثروجوده گلدی کی ،یئری گلدیکده اونلاردان نمونه لر وئره جه یئک ." (سبک شناسی ،جلد ۱ ،صحیفه ۲۷۷ - ۲۷۶)

تورکجه نین ایسه ،ادبیات ساحه سینده بیرطرفدن "صنعت گؤسترمک " هوسی حاکمدی .اوبیرطرفدن ده باشدا گلن لرعربجه وفارسجا کلمه لروا صطلاحلارلا دولوا ثرلری تورکجه اولانلارا اوستون توتوردولار .نتیجه اولارا ق غلیظ وآغیریازماق رایج اولدو .فارسجا وعربجه کلمه لری وترکیب لری ، عروض وزنلرینه داها آسان انطباق ائدیر ،بوسبب لردن آرتیق ائله بیل دیلیمیزین فارسجا وعربجه ایله سرحدی یئخیلدی ،بوایکی دیلدن ان غریب ترکیب لری وسؤزلری ،کؤنلونوزون ایسته دیگی قدر گتیرمه نیزه کیمسه نین اعتراضی یوخ ایدی .

تورکجه یازیلاردا ،تورکجه عنصرلرگئت - گئده آزالدی .بعضا بیر محرر خلقه خطاباً یازدیغی زمان بیرجور ،و"صنعت اثری"یاراتماق اوچون یازدیغیندا دا بیراؤزگه جور دیل ایشله دیردی .فضل وسوادنمایشی مسئله نی غلیظ لشدیردی .فضل وسوادین دا فارسجا وعربجه بیلمک دن عبارت اولدوغو فکری یازیلارا تاثیرائتدی .ایچینده هئچ تورکجه اولمایان شعرلر ،دیوانلاری دولدوردو ."باقی "دن بوبیتی برابر اوخویاق :

" جمشید عیش و عشرت و دارای داروگیر
کسرای عدل ورفعت و اسکندر زمان "

بوسلطان سلیمان حقینده شاعرین "تورکجه "قصیده سیندن ایکی مصراع دیر .

بوطرز ،خلق ادبیاتیندا دا تاسیرسیزقالمادی .عمومیت له "عثمانلی جا" دئییلن بیر"اسلوب" (سبک) وجوده گلدی .تورکجه یازیلارین بؤیوک بیرقسمی عثمانلی طورپاقلاریندا وجوده گلدیگی اوچون وبوهنرگؤسترمک هوسی نین او امپراطورلوقداگئنیش ابعادا جیخدیغی سببی ایله بو آغیرو غیرمانوس ،چتین ،آنلاشیلماز وقاریشیق طرزه عمومی آد اولاراق"عثمانلیجا اطلاق اولوندو .بومعنادا ایشله دیلن "عثمانلیجا "سؤزو معین بیر "اسلوبو" (سبکی) بیان ائدیردی ،آیری بیر "دیلی"دگیل .بواسلوب عینا بوتون عیب لری ونقصانلاری وخصوصیت لری ایله فارسجا دا عصرلربویو حکم سوردو

۵

terimler ve Arapçaya özgü düşünce ve kavramları da buna eklediler. Temelsiz, acayip bir nizam ve nesir meydana geldi, yeri geldikçe onlardan örnekler vereceğiz." (Sebk-Şinasi, C 1, ss. 276-277)

Türkçenin ise, edebiyat sahasında "sanat göstermek" hevesi hâkimdi. Diğer yandan, başta gelen Arapça ve Farsça kelimeler ile terimlerle dolu eserleri Türkçe eserlerden üstün tutuyorlardı. Sonuç olarak yoğun ve ağır eserler yazmak ortak bir amaç oldu. Farsça ve Arapça kelimeler ve terkipler aruz veznine daha kolay uyar. Bu sebeplerden dolayı, güya dilimizin Farsça ve Arapça ile arsındaki sınır artık yıkıldı. Bu iki dilden en garip terkipleri ve sözleri, gönlünüzün istediği kadar getirmenize kimse itiraz etmedi.

Türkçe yazılarda, Türkçe unsurlar git gide azaldı. Bazen bir muharrir halka hitaben yazdığı zaman başka, bir tür ve "sanat eseri" yaratmak için yazdığında ise başka bir dil kullanırdı. Tercih ve okuryazarlık meselesi derinleşti. Tercih ve okuryazarlığın da Farsça ve Arapça bilmekten ibaret olduğu meselesi kimilerini etkisi altına aldı. İçerisinde hiç Türkçe kelime olmayan şiirler, divanları doldurdu. "Baki"den bu beyiti birlikte okuyalım:

"خوش‌ید عیش وعشرت و دارای دارگیر
کس رای عدل و وضع واسکندر زمان"

Bu şiir, şairin Sultan Süleyman hakkında yazdığı "Türkçe" kasidesinden iki beyittir.

Bu tarz Halk edebiyatında da etkisini gösterdi. Genellikle "Osmanlıca" olarak adlandırılan bir "üslup" meydana geldi. Türkçe yazıların büyük bir kısmı Osmanlı topraklarında oluştuğu için ve bu hüner gösterme hevesinin bu imparatorlukta geniş yankı uyandırması sebebiyle bu ağır ve manevi bir yanı olmayan, zor, anlaşılmaz ve karışık tarza genel olarak "Osmanlıca" denmeye başlandı. Bu anlamda kullanılan "Osmanlıca" kelimesi belli bir üslubu ifade ederdi, farklı bir "dili" değil. Bu üslup aynen bütün hataları, eksikleri ve özellikleri ile Farsçada da asırlar boyu hüküm sürdü.

"اسلوب "نه دیر ؟

"بیر دیلین عنصرلرینی معین بیرتاثیربورا خماق اوچون انتخاب و متشکل ائتمک ،سسلر ،کلمه لر ،نطق شکیللری،اوبرازلار (ایماژلار) و نحوی فورملار بوعنصرلرین ایچینده دیر." بوتعریفی بیز"بیریتانیکا آنسیکلو - پئدی سی‌نین " ۲۱ - نجی جلدی‌نین ۳۳۲ نجی صحیفه‌سیندن آلدیق .

"بهار" "سبک شناسی "کتابی‌نین مقدمه‌سینده (صحیفه :د) اسلوب ویا خود"سبک "حقینده بئله تعریف ائدیر :

"اسلوب ،ادبیات اصطلاحیندا ،کلمه لرین ترکیبی،سؤزلرین انتخابی‌و خاص تعبیرصورتی واسطه‌سی‌ایله فکرلرین درک وبیانی دیر." "بهار"سؤزو- نه دواملا اسلوب ایله ،نوعون (ژانرین)بیر- بیرینه قاریشدیریلماما سینی توصیه ائدیر.

" محمدتقی بهار"مذکور کتابیندا فارسجادا نثرین کئچیردیگی دؤورلردن بحث ائده رکن ،هجری ۸- جی عصردن تا ۱۳- جوعصره قدرسورن و "اوچونجو دؤوره" آدلاندیردیغی قسمده بوعصرده رایج اولان اسلوب حقینده بئله دئییر (جلد :۱،صحیفه : ۲۸۸) :

" سؤیله‌دیگیمیز کیمی بو دؤوره ،سجع ،قافیه دؤوره‌سی،تکلف وتصنع عصری،فارسجا نثری‌نین فسادزمانی‌ایدی.ایرانلی یازیچیلار عرب یازیچیلا - ری ،عربجه کلمه لر ،غریبه سؤزلر"لاطایل تفنن" لر ،" ممل اطناب "لار - بوش بوغازلیقلار ،قافیه پردازلیق وفضل ساتماق دایاری یولدا قویدولارو تقلید ائتدیک لری نمونه لری اؤتوب - کئچدیلر ،بو دؤوره ده بسیط و خوشا گلن نثرلر ،مسجع ،صنعی یازیلارلا برابرده گؤرسه‌نیردی.لکن غلبه تکلف لو ،ومسجع لی یازیلاردا ایدی.بوسبک هجری ۸- جی دن ۱۳- جوعصره قدر ایران،تورکستان ،هندوستان وعثمانلی اؤلکه‌لرینده رایج‌ایدی ، سارای (دربار)یازیلاری،اهمیتلی حوادثی وتاریخلری قیدائتمک همین اسلوب‌دا اولوردو ،بواسلوبون (سبکین) ان کامل اؤرنگی(نمونه‌سی) شرف الدین علی یزدی‌نین ظفرنامه‌سی ،میرزه‌طاهروحیدتبریزی‌نین ایکنجی شاه‌عباس تاریخی،میرزا مهدیخان منشی‌نین "جهانگشای"ی،میرزه صادقین "گیتی گشا"ی وعبدالرزاق دنبلی‌نین "حدایق الجنان"ی دیر".

گؤردوگوموزکیمی ،بوآغیراسلوب ۱۵- جی عصردن زمانیمیزین باشلا- رینا قدر فارسجا دونیاسینا حاکم‌ایدی.بونا موازی اولاراق بو آزار

"Üslup" nedir?

"Bir dilin unsurlarını belli bir etki bırakmak için seçim ve oluşum, sesler, kelimeler, söylev şekilleri, imajlar ve söz dizimi kuralları bu unsurların içindedir. "Bu tanımı biz" Britanya Ansiklopedisi'nin 21. cildinin 332. sayfasından aldık.

"Bahar", "Sebk-Şinasi" adlı kitabının giriş bölümünde (sayfa: d) üslup ya da "sebk" hakkında böyle bir tanım yapar:

Üslup edebi terim olarak, kelimelerin terkibi, sözlerin intihabî ve kendine has tabir şekli vasıtasıyla düşüncelerin anlaşılması ve anlatılmasıdır". "Bahar" sözlerine devam ederek üslup ile türün birbiriyle karıştırılmamasını tavsiye eder.

"Mehmed Taki Bahar" adı geçen kitabında Farsçada düz yazının geçirdiği dönemlerden bahsederken, Hicri 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren ve "üçüncü devre" olarak adlandırdığı kısımda, bu yüzyılda ortak kullanılan üslup hakkında şöyle söylüyor (C 1, ss. 288):

> *Söylediğimiz gibi bu dönem seci, kafiye dönemi, teklif ve tasannu asrı, Farsça nesrin bozulma zamanı idi. İranlı yazarlar, Arap yazarları, Arapça kelimeler, garip sözler, "lâ-tail-i tefennün"ler "ıtnab-ı mümil"ler, boşboğazlıklar, kafiye uydurma ve gevezelik yapmakta yarı yolda bıraktılar ve taklit ettikleri örneklerin önüne geçtiler. Bu dönemde basit ve hoş bulunan nesirler, secili, suni yazılarla birlikte de görülürdü. Ancak üstünlük sıkıntılı ve secili yazılarda idi. Bu sebk (üslup) hicri 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar İran, Türkistan, Hindistan ve Osmanlı devletlerinde ortak idi. Saray yazıları, genellikle olayları ve tarihleri kayıt altına almak bu (hemin) üslup ile yapılırdı. Bu üslubun en güzel örneği Şerafeddin Ali Yezdi'nin "Zafername"si, Mirza Tahir Vahid Tebrizî'nin İkinci Şah Abbas Tarihi, Mirza Mehdi Han Münşi'nin "Cihân Güşâ"sı, Mirza Sadık'ın "Gîtî Güşâ" ve Abdurezzak Denbeli'nin "Hadâyık-ul Cinân"ıdır.*

Gördüğümüz gibi, bu ağır üslup 15. yüzyıldan bu yüzyılın başlarına kadar Farsça dünyasına hâkimdi. Buna karşılık bu azar azar

تورکجه یه ده ـ عمومیت له فارسجانی تقلیدیولوایله ـ عارض اولموشدو . بو دؤور ،عثمانلی اسلوب سلاله سی‌نین حکمرانلیق زمانیناتصادف ائتد ـ یگیندن ،بو اسلوب دئدیگیمیز کیمی تورکجه ده ،"عثمانلیجا "آدلاندیر ـ یلمیشدیر .البته بو اسلوب دا اثریارادانلار فارسجا دا اولدوغو کیمی اؤز اسلوبلارینی،یازدیقلاری دیلین یگانه دوغروووطبیعی افاده (بیان) صورتی کیمی تصورائدیردیلرودنیانین بیرقسمینده حاکم‌سلطانین سلاله ـ سینه انتساب ائتدیره رک اؤز اسلوبلاری‌نین آدینی بوتون تورکیه‌نین تورکجه‌سینه شامل ائله دیلر .حالبوکی بو اسلوب تکجه تورکیه تورکجه‌سینه عارض اولما میشدی،آذربایجان تورکجه‌سینه ده ،همان دؤورلرده بوآغیر یازی طرزی حاکم ایدی.نهایت ،حقلی اولاراق آذربایجان یازیچی‌وشاعرلری دیلی ساده لشدیرمک حرکتینه گیریشدیلر .بویولدا میرزه‌فتحعلی آخوند زاده‌دن بویانا چالیشانلارین صایی آز اولما میشدیر .

قارانلیق ومغلق اسلوبون حاکم اولدوغو مدت‌جه خلق ادبیاتی دا ، یوخاریدا دئدیگیمیزکیمی،بوجریانین تاثیریندن بوسبوتون اوزاق قالا بیلمه دی.۱۶و ۱۸ـ جی عصرلرده حتی خلق اوزانلاری‌نین بئله دیلینده "لیل ونهار" ،"پروانه‌وش" ،"دیارغربت" ،"خاک پای" ،"بادشمال" ،"بحر غم" ، "تیغ فرقت "کیمی ترکیب لروتعبیرلرگؤزه دگیر .بو اسلوب البته یالنیز یازی دیلینده قالما دی،بیلیکلی گؤرسنمک ایسته‌ین لر ،ائله‌جه ده دانیش‌دیلار .بیزبو اسلوبدا صحت ائدنلرین نه‌حالا دوشدوک لرینی،هم‌آذربایجان هم فارسجا وهم‌ده تورکیه کومئدی یازیچیلاری‌نین اثرلرینده‌گؤره‌بیلیریک

***

بو دؤوردن صونرا دیلیمیزین وضعینی تصورائله مک چتین دگیل . عصریمیزین باشیندا مطبوعاتیمیزاگؤزآتماق کافیدیر ،نئجه‌کی بوندان ۵۰ ایل قدرقاباق،بیرتورکجه‌لغتینده ۳۰۰۰۰ کلمه‌نین ساده‌جه ۱۲۷۰۰ و یعنی ۴۲% ـ ی تورکجه ایدی.یازی دیلینده ۳۵% نسبتینده تورکجه‌کلمه ایشله‌دیلیردی.بوتقریبا بوتون تورک دیللی قوملاردا بئله ایدی.ایندی ایسه مثلا تورکیه‌ده یازی دیلینده ۷۲% نسبتینده تورکجه کلمه واردیر (بورقم امین اؤزدمیرین "تورک دیلی"مجموعه‌سی‌نین ۱۸۴ـ نجی صاییندا چیخان مقاله‌سیندن آلینمیشدیر .)

بورادا ،سؤزون یئری گلمیشکن،معلم‌عباس زمانوفون صون زمانلاردان

Türkçeye de (genellikle Farsçayı taklit yoluyla) geçmiştir. Bu dönem Osmanlı üslubunun hükümranlık zamanına tesadüf ettiğinden, bu üslup daha önce de söylediğimiz gibi Türkçede "Osmanlıca" olarak adlandırılmıştır. Elbette bu üslupta eserlerini yazanlar Farsçada olduğu gibi üsluplarını, yazdıkları dilin yegâne doğru ve doğal ifade biçimi gibi tasvir ederler ve dünyanın bir kısmında hâkim sultanın sülalesine intisap ettirerek kendi üsluplarının adını bütün Türkiye Türkçesine benimsetirler. Hâlbuki bu üslup sadece Türkiye Türkçesine ait değildi, Azerbaycan Türkçesinde de aynı dönemlerde bu ağır yazı şekli hâkimdi. Nihayet, haklı olarak Azerbaycan yazar ve şairleri dili sadeleştirme hareketine giriştiler. Bu yolda Mirza Fethali Ahundzade'den bu yana çalışanların sayısı azalmıştır.

Karanlık ve muğlak üslup hâkim olduğu müddetçe halk edebiyatı da, yukarıda söylediğimiz gibi, bu cereyanın etkisinden büsbütün uzak duramadı. 16 ve 18. yüzyıllarda, halk ozanlarının dilinde "leyl ü bahar", "pervâneveş", "diyar-ı gurbet", "hak-i pay", "bad-ı şimal", "behr-i gam", "tîg-i firkat" gibi tamlamalar ve tabirler görülür. Bu üslup sadece yazı dilinde kalmadı. Bilgili görünmek isteyenler, bu konuşma şeklini de kullandılar. Biz bu üslupla sohbet edenlerin ne duruma düştüğünü, hem Azerbaycanlı, hem Fars, hem de Türkiyeli komedi yazarlarının eserlerinde görebiliriz.

Bu dönemden sonra dilimizin durumunu tasvir etmek zor değil. Bu yüzyılın başında matbuatımıza bakmak bunun için yeterlidir, yani bundan 50 yıl kadar önce, bir Türkçe sözlükteki 30 000 kelimenin sadece 12 700'ü yani %43'ü Türkçe idi. Yazı dilinde %35 oranında Türkçe kelime kullanılırdı. Bu takriben bütün Türk dilli topluluklarda böyleydi. Şimdi ise örneğin Türkiye'de yazı dilinde %42 oranında Türkçe kelime bulunmaktadır. (Bu oran Emin Özdemir'in "Türk Dili" dergisinin 184. sayfasında bulunan makalesinden alınmıştır)

Burada, söz açılmışken Muallim Abbas Zamanov'un son zamanlarda

چیخان دولغون اثری "صابر گولور"کتابیندان ("گنجلیک "نشریاتی، باکی ۱۹۸۱) بیرمطلبی نقل ائتمه‌گی مناسب گؤرورووک :

" صابرین خسته‌لیگیندن اول اونون حقیندا مطبوعاتدا چیخان دیگر بیرمقاله‌ده ۱۹۱۰- جو ایلین صونوندا " گونش "قزئتینده درج‌ائدیلمیش دیر - ".

"بومقاله‌نین ماراقلی بیرتاریخچه‌سی واردیر.اوزمان بعضی‌ضیالیلار یانلیش اولاراق آذربایجان دیلی‌ایله‌عثمانلی تورکجه‌سی‌نین دیلینی عینی دیل حساب ائدیر،عثمانلیجادان آذربایجان دیلینه ترجمه‌یه لزومسوز،آرتیق بیرایش‌کیمی باخیردیلار.م.ع. صابرده تازیانه‌لری‌نین بیرینده همین فکری مدافعه ائدیردی :

"عثمانلیجادان ترجمه تورکه" - بونو بیلمم،
گئرچک یازییور گنجه‌لی یا اینکه هنک دیر ،
ممکن ایکی دیل بیر- بیرینه ترجمه ، اما
"عثمانلیجادان ترجمه تورکه"نه دئمک دیر ؟"

" شاعر علیقلی غمگسار صابره اعتراض ائده‌رک یازمیشدی :

عثمانلی دیلی چونکی‌مرکب دیر عرب‌دن ،
تورکه ائله‌ییب ترجمه ، ائتسک اونو اصلاح
آسان راق ائده‌ر فایده بخش‌علم و ادب‌دن . "

" غمگسارین تازیانه‌سینه صابربئله‌جواب وئرمیشدی :

" تحویل عبارت"سؤزونو "ترجمه " قانماق ،
مکتبلی جوجوقلاردا بیلیر کیم بو،خطادیر ،
بیر بؤیله خطا کلمه :محرر، قلمیندن
جاری اولورایسه ادبیاتا بلادیر! ،

" دئکابرین (دسامبرین /کانون اولین) ۱۵ - ده (۱۹۱۰) غمگسار صابرین جوابینا یئنی بیرتازیانه ایله جواب وئردی :

من یازدیغیم کلامده کی لفظ ترجمه
بیخود پوزوبدور صابر عالیجنابینی،
تحویل کلمه ،یاکی عبارت اولور ولی
آچماز عرب‌لغتلری اوزدن نقابینی."

" غمگسارین تازیانه‌سیندن صونرا" گونش "قزئتی‌نین رداکسیاسی‌یوخاریدا

çıkan hacimli eseri "Sabır Gülür" adlı kitabından (Gençlik, Bakü, 1981) bir meseleyi aktarmayı uygun görüyoruz:

Sabir'in hastalığından önce onun hakkında matbuatta çıkan başka bir makale de 1910 yılının sonunda "Güneş" gazetesinde yayımlanmıştır.

Bu makalenin merak edilen bir tarihçesi vardır. O zamanlar bazı aydınlar yanlışlıkla Azerbaycan dili ile Osmanlı Türkçesini aynı dil sayar. Osmanlı dilinden Azerbaycan diline tercüme yapmayı lüzumsuz, fazladan bir iş olarak görürlerdi. M. A. Sabir de taziyanelerinin birinde aynı düşünceyi savunurdu:

"Osmanlıcadan tercüme Türk'e" bunu bilmem,
Gérçek yazıyor Genceli ya inke hengdir.
Mümkün iki dil birbirine tercüme, ama
"Osmanlıcadan tercüme Türk'e" ne démekdir?"

Şair Aligli Gamgüsar, Sabir'e itiraz ederek şöyle yazmıştı:

Osmanlı dili çünkü mürekkebdir Arab'dan
Türk'e éleyip tercüme, étsek onu ıslah
Asan-ı rag éder fayda bahş-ı ilm ve edebden.

Gamgüsar'ın taziyanesine Sabir şöyle cevap vermişti:

"Tehvil-i ibaret" sözünü "tercüme" ganmag,
Mektebli çocuglarda bilir kim bu, hetadır,
Bir böyle heta kelme muharrir geleminden
Cari olur ise edebiyata beladır!

Aralık ayının 15'inde (1910) Gamgüsar, Sabir'in cevabına yeni bir taziyane ile karşılık verdi:

"Men yazdığım kelamde ki lafz-ı tercüme
Beyhud bozubdur Sabir âl-i cenabını,
Tehvil kelme, ya ki ibaret olur veli
Açmaz Arab lügatleri üzden nigabını".

Gamgüsar'ın taziyanesinden sonra "Güneş" gazetesinin redaksiyonu yukarıda

آدی چکیلن مقاله‌نی بوراخاراق مباحثه‌یه یکون (جمع) وورموشدور.
مقاله مؤلفی (معلم ع. زمانوفون تدقیقاتینا گؤره مؤلف عبدالله توفیق اولمالیدیر) "عثمانلی شیوه‌سینده ،عثمانلی لهجه‌سینده یازیلمش بیرتورک کتابینی آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه ائتمک "دئمک "صحیح دیر یوخسا غلط دیر؟"سئوالینی سورموش وبونا بئله بیرجواب وئرمیشدیر :
"عثمانلیلار ایله‌آذربایجانلیلار...بیرلسان دا اولدوقلاری اوچون عثمانلی تورکجه‌سیندن آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه‌دئمک غلط وهم ده غلط فاحش دیر" .بئله‌لیک له ،مقاله‌ده اوستونلوک صابره وئریلمیشدیر" .
" لکن بومسئله‌ده نه‌صابرله ،نه‌ده صابرله‌غمگسارین آراسیندا کی مباحثه‌یه یکون ووران مقاله‌مؤلفی‌نین فکری‌ایله‌قید- شرط سیزراضیلاشماق اولار .اونلار اؤزادعالارینداآذربایجان وعثمانلی دیللری‌نین عینی سیستملی دیللر قروپونا منسوب اولدوقلارینی وصون درجه‌یاخینلیقلارینی نظره‌آلمیش‌آنجاق بیرجهتی اونوتموشلارکی،عرب وفارس سؤزلری‌ایله‌دولو ، غلیظ عثمانلی تورکجه‌سی‌ایله‌چیخان یازیلاری اوزمان یالنیزضیالیلار ، اؤزوده اونلارین صون درجه‌سوادلی قسمی باشادوشه‌بیلردی " .
"اودورکی اوزمان آذربایجان مطبوعاتیندا عثمانلی تورکجه‌سیندن وئریلن ماتئریاللاری آذربایجانجا یا چئویرمک داها مقصده‌اویغون ایدی. اگربئله‌اولاردیسا ،بوماتئریاللاری یالنیز یوکسک تحصیللی ضیالیلار دگیل،بوتون اوخوجولار باشادوشه‌بیلردی" .
"همین مباحثه‌ده‌بیزی ان چوخ ماراقلاریندیران جهت بودورکی"گونش" قزئتینده م.ع.صابر حقینده‌صون درجه‌بؤیوک احتراملا بحث اولونور" .
(" صابرگولور" ،صحیفه ۴۶، ۴۷، ۴۸)
یوخاریدا "عثمانلیجا "یاخود"عثمانلی تورکجه‌سی"حقیندا کئچن مباحثه و وورولان یکونلار، "تورک دیل قورومو"نشریاتیندان " تورک سؤزلوگو"نون "عثمانلیجا "کلمه‌سی اوچون وئردیگی ایضاحلا کاملا مطابق دیر ،همان لغتین ۵- جی چاپی‌نین ۵۷۵- جی صحیفه‌سینده بوکلمه‌حقینده یازدیقلارینی برابر اوخویاق :
"عثمانلیجا : عرب و فارس کولتورلری‌نین (فرهنگ لری‌نین)تاثیر لری‌نین آلتیندا بنیه‌سینه بودیللردن حددن آرتیق درجه‌ده‌کلمه ،حتی قرامئر خصوصیتلری گیرن و عثمانلی ایمپراطورلوغوندا یازیچی و

yukarıda adı geçen makaleyi bırakarak toplantı hazırlamıştır. Makalenin yazarı (Muallim A. Zamanov'un araştırmasına göre müellif Abdullah Tevfik olmalıdır) "Osmanlı Türkçesinde yazılmış bir Türk kitabını Azerbaycan Türkçesine tercüme etmek" demek, "doğru mudur, yoksa yanlış mıdır?" sorusunu sormuş ve bu soruya şu cevabı vermiştir: "Osmanlılar ile Azerbaycanlılar… Bir lisanda oldukları için Osmanlı Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine tercüme demek yanlış, hem de büyük bir yanlıştır." Böylece makalede üstünlük Sabir'e verilmiştir.

"Ancak bu meselede ne Sabir ile ne de Sabir ve Gamgüsar arasındaki tartışmada toplanan makale yazarının düşüncesi ile kayıtsız şartsız uzlaşılır. Onlar kendi iddialarında Azerbaycan ve Osmanlı dillerinin aynı dil sistemindeki gruba mensup olduğunu ve son derece yakın olduklarını göz önüne almış, ancak bir noktayı unutmuşlar. Arapça ve Farsça kelimelerle dolu ağır Osmanlı Türkçesi ile çıkan yazılar sadece uzman aydınlar, onların da son derece iyi eğitimli olanları tarafından anlaşılabilirdi".

"Bu yüzden uzman Azerbaycan matbuatında Osmanlı Türkçesinden verilen materyalleri Azerbaycan diline çevirmek amaca daha uygun olurdu. Eğer böyle olsaydı bu materyalleri yalnız yüksek tahsilli aydınlar değil, bütün okurlar anlayabilirdi."

"Aynı tartışmada bizi en çok meraklandıran şey: Güneş gazetesinde M. A. Sabir hakkında son derece büyük bir saygıdan bahsedilmesidir." ("Sabir Gülür", ss. 46-48)

Yukarıda "Osmanlıca" ya da "Osmanlı Türkçesi" hakkında yapılan konuşma ve görüşmeler "Türk Dil Kurumu" yayınlarından "Türk Sözlüğü"nün "Osmanlıca" kelimesi için verdiği açıklamaya uymaktadır. Sözlüğün 5. baskısının 575. sayfasında bu kelime hakkında yazılanları birlikte okuyalım:

> *Osmanlıca: Arap ve Fars kültürlerinin tesiri altında bünyesine bu dillerden haddinden fazla derecede kelime, hatta gramer özellikleri giren ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yazar ve*

شاعرلرین چوخوطرفیندن ایشله دیلن تورکجه یه تنظیمات دؤوروندن صونرا وئریلن آد ".

"عثمانلیجا "آدلانان بو اسلوب ایله مبارزه ده آذربایجان یازیچیلاری نین البته کی، یئردن گؤیه قدر حقلری وارایدی. بیزده اؤزنوبه میـــزده، دیلیمیزه مسلط اولان بوآزارا ال ـ بیرا ولاراق صون وئرمه لی یئیک (اؤز دیلیمیزده یوخ، آنجاق فارسجا سوادی اولان)ضیالیلار طرفیندن، فارسجا ـ نین خصوصیت لرینی واصطلاحلارینی دیلیمیزه گتیردیک لریا وزونـــــدن، دیلیمیزین ایندی یوخاریداکی تعریف لره گؤره بیر "یئنی عثمانلیجا "یا میـتلا اولدوغونو سؤیله مک اولار. صون گونلرده تبریزدن گلن "فـــروغ آزادی قزئتینده بئله بیرمطلب دقتیمیزی جلب ائتدی :

"تبریزین موقت امام جمعه سی آیت الله مشکینی ایکی هفته بونـدان اول جمعه نمازیندا جالب ومنطقی بیرچیخیش ائتدیلر. اونلارجمعه نمازی ـ نین خطبه لری نین بیرینده اسلامی جمهوریتی نین "صدا و سیما "تشکیـلا ـ تیندان تنقیدائله دیلر. آیت الله مشکی نین تنقیدلری حدودا بئله ایدی: بوتشکیلات ائله محلی پروقرامlar اجرا ائدیرکی باشدان ـ باشا فارســی دیر وبیرنفرسوادسیز تورک اوندان بیرشئی بیلمز، نه اوچون بئله برنا ـ مه لر گره ک اجرا اولسون کی خلق اونلاردان بیرشئی درک ائده بیلمه سین لر ؟ ".

" آیت الله مشکینی تنقیدلری نین بیرحصه سینی شاعرلر ونوحه خوانلا ـ را حصرائتمیشدیلروبوبا ره ده یئنه منطقی وجالب فرمایش بویورورلارکـی هرجهتدن توجهه شایان ایدی. آیت الله مشکینی دئدیلرکی، شاعرلریمیـز و نوحه خوانلاریمیز ائله کی گره ک لی دیر مقدس انقلابیمیزلا همقدم اولما ـ ییب، حتی نوحه خوانلار تورک جماعتینه فارسی نوحه لرا وخویورلار".

("فروغ آزادی" ۱۰ آبان ۱۳۶۰ صحیفه ۳)

"فروغ آزادی" ۱۱ آبان ۱۳۶۰ دا چیخان همین مقاله نین ایکینجی حصه سینده بئله یازیر :

" بئله نظره گلیردی کی، آیت الله مشکینی نین توصیه لریندن صـــونرا "صدا و سیما "تشکیلاتی اوز رویه سینده بیردگیشیک لیک وئره جـــک .. بونلار برنامه لرینی آرتیقجا غلیظ لشدیردیلر... ائله کی تبریزرادیوسو دئییردی :"اسلام براثر مجاهـدت روحانیت مبارز و متعهدتوســـعه و

şairlerin çoğu tarafından kullanılan Türkçeye Tanzimat döneminden sonra verilen ad.

"Osmanlıca" olarak adlandırılan bu üslup ile mücadele etmekte, Azerbaycan yazarlarının elbette, yerden göğe kadar hakları vardı. Bizler de kendi nöbetimizde, dilimize musallat olan bu illete elbirliği ile son vermeliyiz. (kendi dilimizde değil, ancak Farsça eğitimi olan) Aydınlar tarafından Farsçanın özelliklerini ve terimlerini dilimize getirdikleri için, dilimizi şu an yukarıdaki tanımlara göre "yeni bir Osmanlıca"ya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Son günlerde Tebriz'den gelen Fürûğ-i Âzâdî gazetesinde böyle bir konu dikkatimizi çekti:

"Tebriz'in geçici Cuma imamı Ayetullah Müşkini bundan iki hafta önce Cuma namazında ilginç ve mantıklı bir çıkış yaptılar. Onlar Cuma namazı hutbelerinin birinde İslam Cumhuriyetinin "Seda ve Sima" teşkilatını eleştirdiler. Ayetullah Müşkini'nin eleştirileri yaklaşık olarak böyleydi: Bu teşkilat öyle mahalli programlar icra ediyor ki, baştanbaşa Fars'tır ve bir eğitimsiz Türk ondan bir şey anlamaz. Niçin bu Bernâmeler icra edilmeli ki, halk bunlardan hiçbir şey anlayamasın?"

Ayetullah Müşkini eleştirilerinin bir bölümünü şairler ve ağıtçılara hasretmişti ve burada yine mantıklı ve ilginç emirler buyururlar ki her yönden teveccühe şayan idi. Ayetullah Müşkini dediler ki, şairlerimiz ve ağıtçılarımız gerektiği gibi kutsal inkılabımızla ilgilenmemiş ve bir de Türk cemaatine Farsça ağıtlar okumuştur. (Fürûğ-i Âzâdî, 10 Aban, 1360, ss. 3)

"Fürûğ-i Âzâdî" 11 Aban 1360 yılında çıkan aynı makalenin ikinci bölümünde şöyle yazar:

"Böylece Ayetullah Müşkini'nin tavsiyelerinden sonra "Seda ve Sima" teşkilatının kendi vizyonunda bir değişiklik yapacağı anlaşılır. Bunlar bu nâmelerini gittikçe çoğalttılar… Tebriz radyosu da şöyle diyordu: *"İslam ber eser mücahidet-i ruhaniyet-i mübâriz ve müteahhid-i tevsi'a ve*

گسترش تاپدی "، " عاشیق سعی ائدیرکی بیرشعاعی از جلوهٔ عاشق ومعشوق اولا"، " علم موجب قدرت و توانی‌دیر ،نادانلیقدان سوء عاقبت گله جکدیر" .

باشدان ـ باشا محلی پروقرا ملار بو سایاقلادیرکی،نه فارس ،نه تورک ونه عرب اوندان بیرشئی قانا بیلمزواستفاده ائده ممز..."

یوخاریدا "فروغ آزادی"نین وئردیگی مثاللار "عثمانلیجا"نین ان جانلی اؤرنک لریندن (نمونه‌لریندن)صایبلیر .بؤخسته‌لیک "ایله‌نه‌جور مبارزه ائتمه‌لی ییک ؟

" ملمع "دیلدن نئجه‌قورتولماق ممکن اولاجاقدیر ؟

بویولو بیزدن داها اول گئدن لردن بیرچوخ شئیلر اؤگره‌نه بیلیریک .لکن ،ایلک شرط، دردی حس ومسئله‌نی درک ائتمکدیر .آیت الله مشکینی‌نین اخطاری بوباخیمدان چوخ معنالی و مغتنم‌دیر .

صون

میرزا عبدالقدیروثاقی (۱۹۱۴– ۱۸۷۱)

(میکائیل مشفقین آتاسی)

نوای شرقی‌یاخود ،غروب آفتاب

****

آفتاب ،ای ائده‌ن غروبه سفر * باعث فیض ثابت وسیّار
آچیل ای چهره‌ی ضیا گستر * قیل تجلّا بوعالمه تکرار

مطلعین سرزمان مشرق ایکن * اوندا موهوم‌بیر خیال اولدون
کندینه (۱)بولمادیقدا (۲)بیرمسکن * جانب مغربه میل اولدون

منه‌اولدوقدا ، مطلعین مأوا * ائده‌رایدیم سنینله‌نشو و نما
منی قیلدین بلای هجره دچار * سندن اردی(۳) مرامینا اغیار

گل ـ گل ایندی منه ضیاء پاش اول * گؤزه‌لیم ،ای منوّر آفاق
بومودور سنده‌کی جزای نفاق * کیم‌یوخوندور منیمله‌میل وفاق

۱۰ قالان ۲۰ـ اینجی صفحه ده

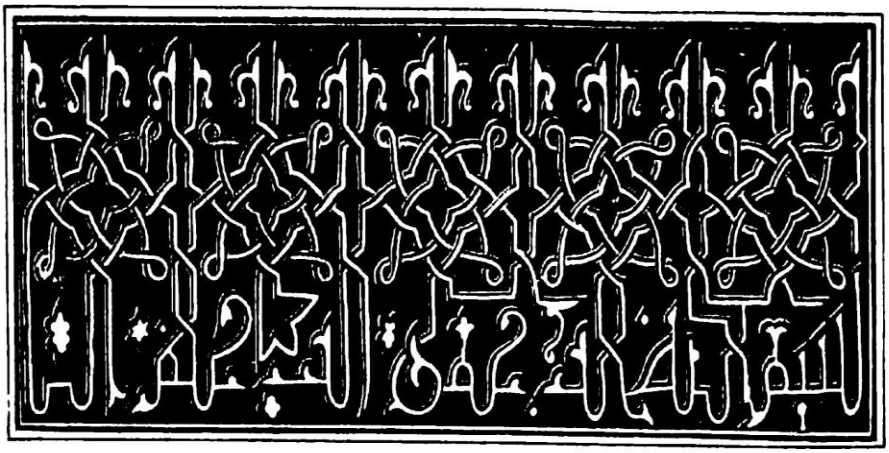
gösteriş tapdı”. “Âşık sa’y edir ki bir şuâî ez cilve-i âşık ve mâşuk ola”, “İlm mucib kudret ve tüvânıdır, nadanlıktan sû-i âkıbet gelecektir”. Baştanbaşa mahalli programlar bu üsluptan, yani ne Farslar, ne Türkler, ne de Araplar ondan hiçbir şey alamaz ve yararlanamaz…”

Yukarıda “Füruğ-i Âzâdi”nin verdiği örnekler Osmanlıcanın en canlı örneklerinden sayılır. Bu “hastalık” ile nasıl mücadele etmeliyiz?

“Mülemma” dilden kurtulmak nasıl mümkün olacaktır?

Bu yolu bizden daha önce geçenlerden birçok şey öğrenebiliriz. Ancak ilk şart derdi hissetmek ve meseleyi iyice kavramaktır. Ayetullah Müşkini’nin ihtarı bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

Son.

وارلیق

آیلیق توز کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچـــونجی ایل ـ صایـــی ۱۰ ـ دی ۱۳۶۰

دیل و مدنیت مســـئله‌لری

دوکتور حمید نطقی

==========

آدلاریمیـــز

" آد " دئدیکده ،هر شئی دن اول،شخصلرین آدلاری یا دا دوشر . "آد" نوعلارینداـن اـن مهمی ده ائله‌شخص‌آدلاریدیر .لکن "آد"ین نوعلاری چوخ دور ، آشاغیداکی تصنیف (طبقه‌بندی) بوباره‌ده بیرفکر وئره‌بیلر :

۱ ـ شخص‌آدلاری .

۲ ـ شخص‌آدلارینا بنزه‌ین آدلار .

بعضا حیوانلارا دا آد تاخارلار ،هابئله ،آز ـ چوخ "شخصیت"صاحبی صاییلان اشیاء (سلاحلار ،گمی لر و بیک لر ـ قولچاقلار ـ کیمی) ،حیوانلاریز بیرقسمی واستدائی قبیله‌لرین جاسیز اشیاء لارین بیرپاراسینا وئرد ـ یک لری اسم‌لر کیمی .

۳ ـ مهم صاییلان و گؤرکملی خصوصیت‌لری اولان اشیا یا وئریلـــــن آدلار : حدودو مشخص‌ائدن بیرداشا ،یاخود چوخ وبول میوه وئرن بیـــر

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 10, OCAK, 1360

ADLARIMIZ

"Ad" dendiğinde, her şeyden önce şahıs adları akla gelir. "Ad" türlerinin en önemlisi de bu kişi adlarıdır. Ancak birçok "ad" çeşidi vardır. Aşağıdaki sınıflandırma bu açıdan bir fikir verebilir:

1- Kişi adları

2- Kişi adlarına benzer adlar

Bazen hayvanlara da ad verilir. Bu şekilde, eşya da (silahlar, gemiler, bebekler, kolçaklar gibi), hayvanların bir kısmı ve ilkel toplulukların bazı cansız varlıklara verdiği adlar gibi az çok kişilik kazanır.

3- Önemli kabul edilen ve olağanüstü özellikleri olduğu düşünülen varlıklara verilen adlar: Sınır çizgisini gösteren bir taşa ya da bol meyve veren bir

آغاجا دا گاهدان آد تاخیلدیغینی بیلیریک .

۴ ـ بشر آدلاری،بو مهم صاییلان شئیلره وئریلن آد مقوله‌سی‌نین گئنیشله‌مه‌سی صاییلا بیلر.شخص آدلاریندان صونرا ،ان مهم صنف دیر .

۵ ـ قبیله ،اولوس ،ویاخود "اتنیک" قروپلارین (گروهلارین) آدلاری .بیرینجی ماده‌ده یازیلان صنفین دوامی(ادامه‌سی) دیر ،بونورادا بیرکوتله‌نی شخص کیمی گؤرمک مطرحدیر .

۶ ـ مؤسسه‌لرین (انستی توسیون لارین) آدلاری .هابئله ، عقیده وایمانی جریانلارین آدلاری دین ومذهب‌لرین آدلاری دابوجمله‌دن دیر . مدنیتین ایره‌لی‌لمه‌سی وقانونی سیستم‌لرین انکشافی‌ایله‌بومختلف مؤسسه‌آدلاری داوجوده گلیب وگلمکده دیر .

۷ ـ کتاب وسایرصنعت اثرلرینه وئریلن آدلار ،"تیتر"لر .

۸ ـ مارکا آدلاری : وازئلین، دیوتئرم ،پریموس وسایره‌کیمی .

۹ـ تاریخی حادثه‌لرین آدلاری :"رونئسانس دؤورو" کیمی.

۱۰ـ بیرپارا تجریدی (انتزاعی) آدلار : فلسفه‌ده "استوای سیزم" کیمی .

بو صنفلارین یانیندا "افسانه‌وی،میتولوژیک (اساطیری) وخیالی آدلاری" دا قید اتمک گره‌ک دیر .

***

بؤیوک یونانلی تاریخچی "هئرودوت"ون (دؤردونجی کتاب ، ص ۱۸۴) بیرادعاسی وار :

گویا "آفریقا دا بیرقبیله‌نین افرادی آدسیزمیشلار" .بوروایت‌هر حالده آغزیدان ـ آغیزا تاریخچی‌نین قولاغینا چاتمیش و اودابوسؤزو ائله‌جه کتابینا کئچیرمیشدیر .تاریخچی لر و"آنتروپولوژی" (انسان بیلیگی) عالملری نه‌قدر تدقیق اتمیشلرسه‌ده ،فردلری‌نین آدی‌اولمایان بیرقبیله‌یه راست‌گلمه‌میشلر .چونکی آدسیز آدام اولماز ،اولا بیلمزده .

شخص آدلاری اکثرا عادی کلمه‌لر ویاباشقا آدلاردان تؤره‌نیر .بعضا ده معین بیرآنلامی (معناسی)اولمایان ،واحدلرین بیرلشمه‌گینندن (مثلا :سؤز پارچالاریندان ،بیرنئچه هئجادان وسسدن) ،بیرآدچیخاریلیر .

عموما انسان اولادی عادت و عنعنه‌لره گؤره دوغولدوغوندا ویا اوندان صونرا بیرآدا صاحب اولار . اکثریا بوآددایمی وبعضی یئرلرده

ağaca da ad verildiğini biliyoruz.

4- Yer adları: Önemli unsurlara verilen ad çeşitliliğinin çokluğu sayılabilir. Kişi adlarından sonra en önemli sınıftır.

5- Kabile, ulus ya da "etnik" grupların adları: Birinci maddede belirtilen sınıfın devamıdır. Burada bir kitleyi şahıs olarak görmek gerekir.

6- Kurum ve kuruluş (enstitüsyonların) adları: İnanç ve dini kurumların adları ile din ve mezhep adları da bu gruptandır. Medeniyetin ilerlemsi ve kanunların meydana gelmesi ile çeşitli kurumların adları da oluşmaktadır.

7- Kitap vs. sanat eserlerine verilen adlar, "tiyatro"lar.

8- Marka adları: Vazelin, Dyotherm, Primos vs. gibi.

9- Tarihi olaylara verilen adlar: "Rönesans Devri" gibi.

10- Bir takım soyut adlar: Felsefede eşitsizlik gibi.

Bu sınıfların yanında "efsanevi, mitolojik (esatir) ve hayali unsurların adları" da kaydedilmelidir.

Büyük Yunan tarihçisi "Herodot"un (4. kitap, ss. 184) bir iddiasına göre:

Güya "Afrika'da bulunan bir kabilede hiçbir ferdin adı yokmuş". Bu rivayet her halde ağızdan ağıza geçerek bu tarihçinin kulağına gelmiş, o da bu sözü öylece alarak kitabına geçirmiştir. Tarihçiler ve Antropologlar (insan bilimi) ne kadar araştırmış olsalar da, fertlere ad verilmeyen bir kabileyle karşılaşmamışlar. Çünkü adı olmayan bir insan yoktur ve olamaz.

Şahıs adları basit kelimeler ya da başka adlardan türetilir. Bazen de belli bir anlam taşımayan birimlerin birleşmesinden (örneğin sözcüklerin, birkaç hece ve ses ile) bir ad oluşturulur.

İnsanoğlu gelenek ve göreneklerine göre doğduktan sonra bir ada sahip olur. Genellikle bu isim daimi, bazı yerlerde

ده کئچیجی (موقت) دیر .

اوز فرهنگیمیزده بونا دایر عنعنه وروایت لرواردیر .ازجمله مرحوم ملا محمد باقر مجلسی بئله یازیر :"علی علیه السلام دان نقل ائدیلمیشدیرکی اوشاغین آدینی آنا قارینیندا قویونوز ،یوخسا اگر دوشر ویاشاماداندا اولرسه قیامتده آتاسیندان صوروشار :منی نئیه آدسیز بوراخدینیز . پیغمبر حضرت لری فاطمه علیها سلامین اوغلونا دونیایا گلمه دن " محسن "آدی وئردی ،اوشاق آنا قارینیندایدی کی عمراونوشهید ائله دی .(حلیته المتقین ،صحیفه ۸۸)

بیرآز صونرا امام جعفر صادق علیه السلام دان نقل ائده جه گیمیز روایت دن آنلاشیلیرکی اوشاغا قویولان ایلک آد دینی آد اولمالیدیر . لکن یئددینجی گون ده ،اوشاغین آتا ـ آنا سی نین ایسته دیگی ویا منسوب اولدوغی قومون عنعنه لرینه گؤره باشقا بیرآد اصاحب اولار .

آدی کیم قویار؟ بودا چوخ مهم دیر ،عادت لره گؤره عموما آتا ،آنا یاباشقا اقربا ،بعضا ده بیرقروپ (گروه) ویاخاص بیرکیشی آدسئچیرو اوشاغی او آدلا سسلر .

" گؤزه ل " و "یاخشی " سؤزلر ،ایسته ر مذهبی حس لرملاحظه سیله ایستر مودایا تابع اولماق هوسی ایله ویا قبیله وقوم ویاعائله عنعنه لرینی یاشادماق قصدی ایله ونهایت " ال ـ وئریشلی" اولدوغوحسی ایله مناسب آد کیمی قویولار .بعضی قبیله لرده پیس روحلارین شرینمدن قورونماق (محافظه ائدیلمک) اوچون ،او پیس روحو آلداتماق فکری ایله ، سئومه دیک لری وقورخدوقلاری آدی اوشاقلارینا قویارلار .بعضا آلیما (دخیل)کلمه لردن آد اولاراق سئچیلن سؤزلرین آهنگینه خاطر ، معنا سینا دقتسیزلیک اولور .مختلف عقیده صاحبلری نین "پوریتن "کلیسا ـ سینا منسوب قروپلارین آدلاری ایچه ریسینده حقارت ،یوخسوللوق وضعفه دلالت ائده ن آدلاردا اولموشدور ،بونا مثال غرب ده "ترئمبل" تیتره مک، تیتره ک)، "هیومی لیتی " (تواضع) کیمی آدلاری وبیزده ده "قول اوغلو" ، "قول مصطفی" ، " قول ده وه جی" ، " گدایی" (بونلار ۱۷ ـ نجی عصرده یاشا ـ یان شاعرلری ـ عاشیقلر ایدیلر)، "گلخنی لایه خوار" (۱۷ ـ نجی عصرین شاعری شائلی نین حرمت ائتدیگی طریقت آدامی) . . .وسایره تخلص

ise geçicidir. (kalıcı ve geç,ci)

Kültürümüzde buna dair gelenek ve rivayetler vardır. Merhum Molla Mehmet Bakır Meclisî kısaca şöyle yazar: "Hz. Ali'den naklen, çocuğun adını anne karnında koyunuz. Eğer düşer ya da doğmadan ölürse "beni neden adsız bıraktınız" diye ahirette babasına hesap sorar. Peygamber efendimiz (sav), kızı Hz. Fatıma'nın oğluna dünyaya gelmeden önce "Muhsin" adını verdi. Ancak çocuk henüz anne karnındayken Ömer tarafından şehit edildi. (Halidü'l Müttekin, ss. 88)

Biraz sonra Hz. İmam Cafer-i Sadık'tan aktaracağımız rivayetten anlaşılacağı gibi çocuğa önce dini adı verilmelidir. Ancak, yedinci günde çocuğun anne, babasının istediği ya da mensup olunan toplumun geleneklerine göre başka bir isim de verilebilir.

Adı kim koyar? Bu da oldukça önemlidir, adetlere göre genellikle anne, baba ya da başka bir akraba, bazen de bir grup ya da önemli bir kişi ismi seçer ve o isimle çocuğa seslenir.

"Güzel" ve "hoş" kelimelerle, ister mezhepsel düşünceler, ister modaya ayak uydurma hevesi, isterse toplumsal ya da ailevi gelenekleri yaşatmak amacıyla ve en önemlisi de "kullanışlı" olduğu düşüncesiyle en uygun isim konulur. Bazı toplumlarda kötü ruhlardan korunmak için, kötü ruhu kandırma düşüncesiyle insanlar çocuklarına sevmedikleri ve korktukları isimleri verirler. Bazen alıntı kelimelerden ad olarak seçilen sözcüklerin ahengine bakılırken, anlamına dikkat edilmez. Farklı inançlara sahip olan kişilerin, "Püriten" kilisesine mensup grupların adları içerisinde hakaret, yoksulluk ve zaafa işaret eden adlar da vardır. Buna örnek olarak Batı'da "termble" (titremek, titrek), "humility" (tevazu) gibi adlarla, bizde "Kuloğlu", "Kul Mustafa" , "Kuldeveci", "Gedayî" (Bunlar 17. yüzyılda yaşayan saz şairleri – âşıklardır), "Külhânî Lâyhâr" (17. yüzyıl şairi Nâilî'nin saygı duyduğu bir tarikat mensubu) vs. mahlas

و لقب لرینی یادا سالماق اولار ،بئله حاللار ،حاکم اولان فکرطرزی وزمانین موداسیندان آصیلی دیر .نئجه کی ایکینجی دونیا ساواشینا قدر عظمتلی وطنطنه لی آدلار مؤسسه لره قویولوردو ،مثلا بیرچوخ هویت لرین آدلاری "قراند اوتئل "،" ائکسئلسی یور" وسایره ایدی،صونرا مودا دگیشیلدی و بئله مؤسسه لرین آدلاری ایچینده "دخمه "،" گوشه "،"کولبه " کیمی سؤزلر چوخالدی.

آدین خصوصی اهمیتیندن دولایی بیزیم کولتورموزده (فرهنگیمیز (اهمیتی سببیندن)بیر چوخ ده) آد چوخ مهم دیر .مثالا اولاراق قوملاردا آدقویما گونو معین "شرایع "آدی ایله مشهور اولموش مراسمله کئچیریلیر تام آدی "شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام" اولان معتبر

کتابین مؤلفی،مرحوم نجم الدین ابوالقاسم محقق حلی دوغوما عاید قایدالار بابیندا مستحب اولان عملاری صاریکن اوچونجو اولاراق آدقویما مسئله سینه توخونوب وازجمله بئله دئمیشدیر :

"... صونرا ،اوچونجو عمل،آدلارین گؤزه لیندن اوشاغا بیرآدقویماق ایشی دیر." بورادا شرایعین ترجمانی مرحوم ابوالقاسم بن احمد یزدی بئله ایضاح ائتمیشدیر : "سنته" گؤره اوشاق اوغلان اولورسا ،اونون آدینی "محمد" قویارلار ،یئددی گون اونو بو آدلا ،(محمد آدی ایله) سسلرلر. بومدتدن صونرا آدینی دگیشه لر جایزدیر.

حضرت صادق علیه السلام بویورموشدور ،بیزیم اوشاقلاریمیزین آدی، همیشه محمد اولار وبوندان باشقا آدلی آنادان اوشاق اولماز .یئددی گوندن صونرا ایسترسک اونلارین آدلارینی دگیشه ریک ،یوخسا ائله محمد اولاراق قالار"

محقق حلی یه گؤره : آدلارین ان فضیلت لیسی الله تعالی یاقوللوق و غولاملیق گؤسته رن آدلاردیر.

مثال اولاراق : عبدالله ،عبدالرحیم وعبدالرحمن ویا آللاهین باشقا آدلاری "عبد" سؤزونون آرتیرماغی ایله .

بوندان صونرا پئیغمبرلرواملارین آدلاریدیر .(شرایع کتاب نکاح)

بوآرادا ذکرائتمه میز لازیمدیرکی،آدلاردان "حکم"،"حکیم"،"خالد"، "حارث" و" مالک "آدلاری مکروه دور..." .

ve lakaplarını hatırlarız. Böyle durumlar, hâkim olan düşünce tarzı ve dönemin modasından kaynaklanır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar kurumlara gösterişli ve şatafatlı adlar verilirdi. Örneğin birçok yerin adı "Grand Otel", "Exelsior" gibiydi. Sonra moda değişti ve bu kuruluşların adları içerisinde "dahma", "gûşe", "kulübe" gibi kelimeler çoğaldı.

Ad bizim kültürümüzde de oldukça kıymetlidir. Örnek olarak bazı toplumlarda ad koyma günü açıkça "Şerâyi" adıyla ünlenmiş bir törenle geçer. Tam adı "Şerayi'i'l-İslâm fi'l-Mesâili'l-Helâl ve'l-Harâm" olan saygın eserin yazarı merhum Necmeddin Ebu'l Kasım araştırmasının sonunda doğumla ilgili kurallarda yapılması gerekenleri sayarken üçüncü olarak ad verme meselesine değinmiş ve örnek olarak şöyle demiştir:

"… Sonra üçüncü kural, çocuğa güzel isimlerden birini ad olarak verme işidir." Burada "Şerâyi'i" adlı eserin tercümanı merhum Ebu'l Kasım bin Ahmed Yezdi şöyle bir açıklama yapmıştır: "Sent'e göre çocuk, erkek olursa onun adını "Muhammed" koyarlar, yedi gün ona Muhammed adıyla seslenirler. Bu süreçten sonra çocuğun adını değiştirebilirler".

Hz. Sadık (a.s) buyurmuştur: Bizim çocuklarımızın adı, her zaman Muhammed olur ve yeni doğmuş çocuğa bundan başka bir ad verilmez. Yedi günden sonra istersek onların adını değiştiririz. Yoksa Muhammed olarak kalır.

Araştırma sonuçlarına göre: Adların en faziletlisi Allah-u Teâla'ya kulluk ve hizmet eden adlardır.

Örneğin: Abdullah, Abdürrahim, Abdulrahman ya da Allah'ın diğer adlarına "Abd" (köle) kelimesinin getirilmesiyle olur.

Bundan sonra peygamberler ve imamların adlarıdır. (Şerâyi' evlilik kitabı). Bu arada, "hüküm", "hakîm", "halid", "haris" ve "malik" gibi isimlerin mekruh olduğunu söylememiz gerekir…"

مرحوم مجلسی ده دئییر :"حدیث ده بئله گلمیشدیر :اوشاغا "یاسین" آدی قویمایین بوآد پیغمبره خاص دیر" .(حلیه المتقین صحیفه ۸۹) .

***

اوشاق تازه دوغاندا ،پیس یا یاخشی صفت لری هنوز آنلاشیلماز ،حتی جسمی خصوصیتلری ده کاملا بللی اولماز ،اونا گؤره اکثریا اسملری تاملایان "لقب لر" یا "صفت "لر صونرالار آدینا آرتیریلار ،بولقب لر بعضا بوسبوتون آدین یئرینی توتار .

لکن همان اول گوندن بعضی "مناسب "تشخیص وئریلمیش صفتلر آد کیمی قویولا بیلر .یونانلیلارین "قالیاس" (گؤزه ل)آدی بلکه بوجمله دن دیر .بعضا دوغوم صیراسینا گؤره ده "عدد"ین آد یئرینه کئچدیگینی گؤروروک :رومالیلاردا "کووین توس" ،" سئکس توس" ،"بئشینجی" ، "آلتینجی "اولادا قویولان آدلاردا ندی .بئله بیرعادته مختلف تورک قوم- لاریندا دا راست گلیریک .اوشاق دونیایا گلنده اوز وئره ن حادثه لر- دن وتقویم دن فایدالانیب آد سئچنلرده آز دگیل :"بایرام" ، " قوربان" "شعبان " ،" نوروز" ،"رمضان "کیمی آدلار بوبابدان صاییلا بیلر .مسیحی تقویم لرده هرگون بیرمقدس آدا ما گؤره آدلاندیریلمیشدیر ،اوشاقلار دوعولدوقلار ی گونون صاحبی ایله "آداش" اولورلار .شاید "دوغوم گونو" ایله "آدگونو" اصطلاحلارینی بیر- بیری نین عوضینه ایشلتمک ده بورادان چیخمیشدیر ."یاخشی" آدلار قویماق ایسته گی،گؤزه ل معنالی سؤزلری آد اولاراق سئچمگه سبب اولور .بعضا اوشاغین گله جگینی بؤیوک بیرقدرتین حمایه سینه قویماق ملاحظه سی ده واردیر .قبیله لرین "توتئم"آدلاری بونا گؤره اوشاقلارا وئریلیر :تورک لرده "قورد" ،"طوغرول" ،"قارتال" ،"طوغان" دوغان " ، "طرلان " ...چوخ احتمالا بو نوع آدلاردا ندیر ." خوش یمن" آدلاردا بومقوله دن صاییلیر : "قوت- قوتلو- قوتلوغ" وبو آدین ترجمه سی "مبارک " و" اومود- اومید - امید" ،" آرزو"کیمی...اوشاغی آللاها ، پئیغمبرلره ،مقدس وارلیقلارا و مبارک ومحترم بؤیوک لره باغلایان آدلار دا هرقوم ده چوخدور : حضرت محمد (ص)ین ظهورینداان اول عبدالله و عبد- الرحمن قبیلیندن آدلارا راست گلیرسک ده اسلاملا برابر ،داها اول ده دی دیگیمیز کیمی قرآن دا ذکرا ولونموش مختلف آدلاری "عبد"سؤزونون آرخاسینجا گتیریلدی ومسلمان اوشاقلاری نین آدی اولاراق تیمناً وتبرکاً

Merhum Meclisî de diyor: “Hadiste söyle bildirilmiştir: Çocuğa “Yasin adını vermeyin, bu ad peygambere hastır”. (Hilyetü’l Müttakin, ss. 89)

Çocuk yeni doğduğunda iyi ve kötü yönleri henüz anlaşılamaz, hatta kişisel özellikleri tamamen belli olmaz. Ona göre genellikle isimleri tamamlayan “lakaplar” ya da “sıfatlar” daha sonra ada eklenir. Bazen bu lakaplar tamamen adın yerini tutar.

Ancak daha önceden kişiliği yansıtan bazı “uygun” sıfatlar isim olarak verilebilir. Yunanların “Kalyas” (güzel) adı belki de böyledir. Bazen doğum sırasına göre de “sayı”nın isim olarak kullanıldığı görülür. Romalılarda Kuintus (beşinci), Sekstus (altıncı), çocuklara verilen isimlerdendi. Böyle bir geleneğe farklı Türk boylarında da rastlarız. Çocuk dünyaya geldiğinde yaşanmış olaylardan ve takvimden yararlanarak isim seçenler de az değildir: “Bayram”, “Kurban”, “Şaban”, “Nevruz”, “Ramazan” gibi isimler bunlara örnek sayılabilir. Mesihî takvimlerde her gün kutsal bir adama göre adlandırılmıştır. Çocuklar doğdukları güne adı verilen kişi ile “adaş” olurlar. Şayet “doğum günü” ile “ad günü” terimlerini birbirinin yerine kullanmak da buradan çıkmıştır. “Güzel” isimler verme isteği, güzel anlamlı kelimelerin isim olarak seçilmesini sağlar. Bazen çocuğun geleceğini büyük bir kudretin himayesine bırakma düşüncesi de vardır. Buna göre toplumların “totem” adları çocuklara verilir: Türkler de “Kurt”, “Tuğrul”, “Kartal”, “Togan”, “Doğan”, “Terlan” büyük ihtimalle bu tür isimlerdendir. Kutsiyet ifade eden adlar da bunlardan sayılır: “Kut-Kutlu-Kutluk” ve bu adın karşılığı olan “Mübarek”, “Umut-Ümit-Emid” ve “Arzu” gibi çocuğu Allah’a, peygamberlere, kutsal varlıklar ile mübarek ve muhterem büyüklere bağlayan isimler de her toplumda çoktur. Hz. Muhammed (sav)’den önce Abdullah ve Abdulrahman gibi isimlerle karşılaşsak da İslamiyet’le birlikte daha önce de dediğimiz gibi Kur’an’da geçen isimlerin önüne “Abd” ifadesi getirildi ve Müslüman çocuklara ad olarak konulması hayırlı ve uğurlu

اختیار ائدیلدی:عبدالمجید ،عبدالعزیز ،عبدالقادر ،عبدالرئوف ،عبد الکریم ،عبدالحمید وسایره‌کیمی.صونرا ،بیرآز اول ده‌یازدیغیمیزکیمی اسلام پئیغمبری اماملارین آد ولقب‌لری رایج اولدو .تورک‌لر ،بخصوص اهل تشیع تورک‌لر ،" عبد" کلمه‌سی یئرینه ایکی سؤزدن بیریسینی بو آدلارا آرتیردیلار. یا "قولام- غلام" کلمه‌سینی باشا گتیرمک‌له یادا "قول " (داها دوغروسو"قولو") سؤزونو بومبارک آدلارین صونونا آرتیرماقلا اسلامی تورک آدلاری وجوده گتیردیلر : الله‌قولو ،علی قولو ، محمدقولو ،حسین قولو ،حسن قولو ،جعفرقولو ویاخود غلام محمد ،غلام‌علی، غلام‌حسن ،غلام‌حسین ... یئری گلمیش‌کن دئیه‌ک کی: "قولو"سؤزو اسکی یازی شیوه‌میزله "قلی" یازیلیردی.قبول ائتدیگیمیز (مصوت‌لری گؤسته- رن)یئنی اصولا گؤره بو کلمه "قولو "صورتینده یازیلمالیدیر.

بوفهرسته "نجف‌قولو"،" امام‌قولو" ،"آقاقولو"کیمی آدلاردا آرتیر- مالیدیر.

غربی آدلاردا دا وضع بونا بنزه‌ر .مثلا یونانجا "تئ‌اودور " آدی "آللاهین هدیه‌سی "آنلامینا گلیر .بودا اؤز دیلیمیزده" الله وئردی " تاری وئردی - تانری وئردی"،" حق وئردی " ...کیمی آدلارین عینی دیر."جان " ،"یوهان " ،"خوان " ،"ژان "وسایره‌کیمی شکل‌لرده‌دئییلن آدین "یهووه کریم‌دیر" کیمی بیرمعناسی واردیر.

ژرمن قوملاریندا "اوس"ایله‌باشلایان آدلار واردیر ("اوسکار"و اوسوالد"کیمی) بوسؤز ،بیرژرمن تانری‌سی‌نین آدی دیر.

دوزلتمه آدلار، نسبت‌له داهاآزمقدارردا ،آهنگ‌لی سس‌لردن متشکل دوزلتمه آدلاردا واردیر .بوقدیم‌دن ده‌واردی،لکن عصریمیزده‌داها چوخ رایج اولوبدور.

آدلار زامان کئچدیکجه معنالارینداان اوزاقلاشارلار .حتی ددەدن اوغولا ، ننه‌دن قیزا کئچه- کئچه آنجاق بیر"آد" اولاراق قالارلار .انسانلارعادت ائتدیک‌لری اوچون ،اونلارین آنلامی باره‌ده هئچ فکیرلشمزلر .مثلا زمانیمیزدا "کلثوم" ،"مریم" وسایر آدلارین معنالارینی بیلن‌لرآزدیر. ("کلثوم" ،"دگیرمی اوزلو واتلی یاناقلی" ومریم"ایسه‌اطلی"ماره‌آمنن" دیر کی مصر تانریسی "آمئن ین سئودیگی" دئمکدیر) .بئله‌جه ،بعضی‌آدلار عائله‌ده یئرله‌شر وبیرآدامدان اوبیر آداما کئچر..سنت وعنعنه‌لرین

sayıldı: Abdülmecid, Abdülaziz, Abdulkadir, Abdürrauf, Abdülkerim, Abdülhamit gibi. Sonra, az önce de yazdığımız gibi İslam peygamberi ve imamların ad ve lakapları kullanıldı. Türkler, özellikle de Şii Türkler, "Abd" ifadesi yerine iki kelimeyi isimlerine eklediler. Ya "Gulam" kelimesini ismin başına getirdiler ya da "Kul" (daha doğrusu "kulu") kelimesini bu mübarek isimlerin sonuna getirerek İslami Türk isimlerini meydana getirdiler: Allah Kulu, Ali Kulu, Mehmet Kulu, Hüseyin Kulu, Hasan Kulu, Cafer Kulu ya da Gulam Mehmet, Gulam Ali, Gulam Hasan, Gulam Hüseyin… Yeri gelmişken şunu da söyleyelim: "Kulu" kelimesi eski yazı dilimizle *"قۇلى* şeklinde yazılırdı. Kabul ettiğimiz (ünlüleri gösteren) yeni usule göre bu kelime *"قۇلۇ* şeklinde yazılmalıdır.

Bu listeye "Necef Kulu", "İmam Kulu", "Ağa Kulu" gibi isimler de eklenmelidir.

Batılı isimler de buna benzer. Örneğin Yunanca "Theodore" adı "Allah'ın hediyesi" anlamına gelir. Bu da dilimizde "Allahverdi", "Tanrıverdi", "Hakverdi" gibi isimlerin aynısıdır. "Can", "Yohan", "Han", "Jan" gibi şekillerde söylenen ismin "Yahova Kerimdir" gibi bir anlamı vardır.

Germen toplumlarında "Os-" ile başlayan isimler vardır (Oscar ve Oswald gibi). Bu kelime bir Germen Tanrısının adıdır.

Uydurma adlar, nispeten daha az miktarda, ahenkli seslerden oluşan uydurma adlar da vardır. Bu eskiden de vardı, ancak bu yüzyılda daha çok kullanılmıştır.

İsimler zaman geçtikçe anlamlarından uzaklaşır. Dededen oğula, nineden kıza geçe geçe sadece bir isim olarak kalır. İnsanlar adet edindikleri için onların anlamları hakkında hiç düşünmezler. Örneğin günümüzde "Gülsüm", "Meryem" gibi isimlerin anlamlarını bilenler azdır. ("Gülsüm" değirmi yüzlü ve etli yanaklı ve "Meryem" ise aslı "Mare Amnen"dir ki Mısır Tanrısı "Amon'un Sevdiği" demektir.) Böylece bazı isimler aileye yerleşir ve kuşaktan kuşağa geçer. Sözlü ve yazılı geleneğin

حاکم اولدوغو محیط لرده بوحاللارا داها چوخ راست گلیریک ،بونوع آد ـ لارین مطلقا معنالاری بحث موضوعی اولماز ،" لئقسیک (آنلام بیلیگی) مندرجه "دن بوشالمیش آدلار اکثریا آلینما (دخیل)آدلاردیرلار . بونون یاخشی بیرمثالی غرب ده ،"طوماس "آدی دیر ،طوماسین اطینده "اکیز ـ تایی "اولدوغونی بیلن چوخ آزدیر ،بوآد ددهـ بابادان گلمه ،عنعنوی خصوصیت قازانار اق اولدوغو کیمی قبول اثدیلیر ،نیچون اوغلونو زا " طوماس "آدی قویموشسونوز دئیه صوروشانیز ،جواب احتمالا بوقبیلدن اولاجاق :چونکی عمی میم آدی دیر ،بیرده مقدس طوماسین داآدی ایدی و تاریخیمیزده بوآددا بؤیوک آداملاریمیزدا اولموشدور .

بوغاریدا دا اشارت اثتدیگیمیز کیمی ،بعضی قوملاردا ،ایلک آد صونرادان دگیشدیریلر . مهم بیرحادثه ،بیرایگیت لیک بیرنائلیت بو تازه آدقویماغا فرصت حاضیرلار .

بوعادت بیزده ده جاری ایمیش ."کتاب دده قورقود "ون ایلک "بویو ـ ندا " ("دیرسه خان اوغلو بوغاج خان " بویوندا) بئله اوخویوروق :

دیرسه خانین اون بئش یاشینا گلمیش اوغلو بیردن ،"میدان دا آشیق اوینار " کن قورقونج بیربوغا ایله قارشیلاشیر .تفصیلی بئله دیر :

" . . .آداملار اوشاقلارا "قاچین " دئییب ،بوغانی بوشلادیلار .اوچاو ـ شاق تئز قاچیب گئتدیلر .دیرسه خانین (دورسا خانین)اوغلوایسه قاچمادی ،میدانین اورتاسیندا دایانیب بوغایا تماشا اثله دی ."

"بوغا اوغلانا ساری جومدو گلدی ،ایسته دی کی ،اونو بوینوزوایله هلاک اثله سین .اوغلان یومروغونو دوگوملهییب بوغانین آلینینا اثله چالدی کی ،بوغا دالی ـ دالی گئتدی ،صونرا یئنه اوغلانا ساری جومدو . بودفعه اوغلان یومروغونو بوغانین آلینینا دایایب باسدی ،بئله جه سوروب اونو میدانین باشینا چیخاردی " .

" بوغا ایله اوغلان خیلی چکیشدیلر .اوغلان بوغانی ایکی دال آیاق ـ لاری اوزه رینده ؤوکویوب دورماغا مجبور اثتدی .یومروغونو اونون آلنین دان چکمه یه رک بئله جه خیلی ساخلادی .نه بوغا چکیلدی ،نه اوغلان !

"اوغلان اؤز ـ اؤزونه فکر اثله دی کی ،اگر بیردا ما دیره ک ووراز ـ لارسا ،اونا دایاق اولور ،من نییه بو بوغانین آلنی نا دایاق اولوم ؟ یومروغونو بوغانین آلنین دان بیردن چکیب ،اؤزو کنارا سیویشدی ،

hâkim olduğu çevrelerde bu durumlara daha çok rastlarız. Böyle isimlerin anlamlarından mutlaka söz edilmez. "Leksik" (anlam bilimi) bakımdan anlam boşalmasına uğrayan adlar genellikle alıntı adlardır. Bunun güzel bir örneği Batı'da "Thomas" adıdır. Thomas'ın aslında "İkiz eşi" olduğunu çok az kişi bilir. Bu adın dededen, babadan gelip geleneksel bir özellik kazanarak oluştuğu kabul edilir. Oğlunuza Thomas adını neden koydunuz diye sorsanız cevabı büyük ihtimalle şöyle olacaktır: Çünkü amcamın adıdır, bir de Aziz Thomas'ın da adı idi ve tarihimizde bu adı taşıyan büyük adamlarımız da olmuştur.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bazı toplumlarda ilk verilen ad sonradan değiştirilir. Önemli bir olay, bir yiğitlik yeni bir ad koymaya fırsat hazırlar.

Bu gelenek bizde de varmış. "Dede Korkut Kitabı"nın ilk boyunda ("Dirse Han Oğlu Boğaç Han" boyunda) şunları okuyoruz:

Dirse Han'ın on beş yaşına gelmiş oğlu "meydanda aşık oynar"ken birden korkunç bir boğa ile karşılaşır. Açıklaması böyledir:

... Adamlar çocuklara "kaçın" diyerek, boğayı bıraktılar. Çocuklardan üçü aceleyle kaçıp gitti. Dirse Han'ın oğlu ise kaçmadı. Meydanın ortasında dikilip boğaya doğru baktı.

Boğa oğlana doğru koştu. Onu boynuzu ile öldürmek istedi. Oğlan yumruğunu sıkıp boğanın alnına öyle bir vurdu ki, boğa geri geri gitti. Sonra yeniden oğlana saldırdı. Bu defa oğlan yumruğunu boğanın alnına dayayıp yere bastırdı. Bu şekilde onu sürükleyerek meydanın başına kadar çıkardı.

Boğa ile oğlan epey mücadele ettiler. Oğlan boğayı iki arka ayağı üzerinde dik durmaya mecbur bıraktı. Yumruğunu onun alnından çekmeyerek bu şekilde hayli bekledi. Ne boğa çekildi, ne de oğlan!

Oğlan kendi kendine şöyle düşündü: Eğer bir dama direk vururlarsa, ona dayanır. Ben neden bu boğanın alnına dayanak olayım? Yumruğunu boğanın alnından birden çekerek kendisi kenara çekildi.

بوغا ایاق اوسته دورا بیلمه‌یه‌یب تپه‌سی اوسته یئره‌اوچدو .اوغلان تئز بیجاغینا ال آتیب بوغانین باشینی کسدی.میدانداتماشایا طوپلانمیش آداملار تئز قالخیشیب گلدیلر ،اوغلانی دؤوره‌یه آلدیلار .آفرین لرسؤیله دیلر .هامی بیرآغیزدان ـ دده قورقود گلسین ،بوا وغلانا آدقویسون، آتاسی نین یانینا آپاریب اونا بگلیک ،ملک ،وظیفه آلسین ،اوایگید ـ لیک گؤسترمیشدیر ،دئدیلر ."

" اوغوز زامانیندا عادت بئله ایدی کی ایگیدلیک گؤستـــــه‌ره‌ن اوشاغین آدینی دده قورقود قویاردی. دئییرلر ائله‌هرشئیه‌آدی دده ـ وئره‌رمیش ."

" آدام گؤنده‌ردیلر ،دده قورقود گلدی اونا آفرین لر سؤلـــه‌دی، صونرا اؤزو ایله بیرلیکده گؤتوروب دورسا خانین (دیرسه‌خانیـــــن) یانینا آپاردی ."

" دده قورقود اوغلانی اؤگه‌رک دورساخانا سؤیله‌دی،گؤره‌ک نـــه سؤیله‌دی : "

(بورادا داستانین "شامل الله‌وئردی اوغلو جمشدوف "دن مکتبلی اوشاقلار اوچون ساده‌له‌شدیردیگی روایتیندن ،متن ده‌کی اصل سؤزلـره کئچیریک . آشاغیداکی سطرلر فرزانه نشریاتیندان "کتاب ددەقورقود" ون ۳۷ صحیفه‌سیندن آلینمیشدیر)

قورقود ددەمیزین دیرسه خانا خطاب سؤزلری :

" هی دیرسه‌خان !

اوغلانا بگلیک وئرگیل (وئرگیلن) ،تخت وئرگیل،اردملی دیر !
بوینو اوزون بئدوی آت (جنس آت)وئرگیل،مینه‌راولسون،هنرلی دیر !
آغا بیلدان (آغیل دان) تومن (اون مین)قویون وئرگیل،بوا وغلانا شیشلیک اولسون ،اردملی دیر !
قیتابا ندان (قایتابان ـ ده‌وه سوروسو)قیزیل ده‌وه وئرگیل،بوا وغلانا یوکلت (یوک داشییان)اولسون ،هنرلی دیر !
آلتون باشلی بان (بؤیوک وبزگ لی) اتو وئرگیل ،
بو اوغلانا کؤلگه اولسون ،اردملی دیر !
چیگنی قوشلو جوببه دون وئرگیل ،
بو اوغلانا گئی یر اولسون ،هنرلی دیر !

۱۰

Boğa ayakları üzerinde duramayıp tepesi üstü yere çakıldı. Oğlan aceleyle bıçağını alıp boğanın başını kesti. Meydanda seyreden adamlar hemen kalkıp geldiler. Oğlanın etrafını sardılar, tebrik ettiler. Herkes bir ağızdan Dede Korkut gelsin, bu oğlana ad koysun, babasının yanına varıp ona beylik, mülk, vazife alsın, o, yiğitlik göstermiştir, dediler.

Oğuz zamanında adet böyleydi ki yiğitlik gösteren çocuğun adını Dede Korkut koyardı. Böyle her şeyin adını Dede Korkut koyarmış derler."

"Adam gönderdiler, Dede Korkut geldi, onu tebrik etti, sonra onunla birlikte Dirse Han'ın yanına gittiler.

Dede Korkut oğlanı överek Dirse Han'a söyledi, görelim ne söyledi:

(Burada destanın "Şamil Allahverdi Oğlu Cemşidov"dan okul çocukları için sadeleştirdiği rivayetinden asıl metne geçiyoruz. Aşağıdaki satırlar Ferzane Neşriyatından "Dede Korkut Kitabı"nın 37. sayfasından alınmıştır.)

Korkut Dedemizin Dirse Han'a seslendiği sözler:

"Hey Dirse Han!

Oğlana beylik ver, taht ver, erdemlidir! Boynu uzun bedevi at ver, biner olsun hünerlidir! Ağıldan tümen (on bin) koyun ver, bu oğlana şişlik olsun, erdemlidir! Kaytabandan (deve sürüsü) kızıl deve ver, bu oğlana yüklet (yük taşıyan) olsun, hünerlidir!

Altın başlı ban (büyük ve bezekli) ev ver.

Bu oğlana gölge olsun, erdemlidir!

Çiğni kuşlu cüppe don ver.

Bu oğlana gök yer olsun, hünerlidir!

بایندیرخانین آغ میدانیندا بوا وغلان جنگ ائتمیشدیر ،بیربوغا اؤلدورموش،سنین اوغلون .آدی بوغاج اولسون .آدینی من وئردیـــــم . یاشینی آللاه وئرسین ،دئدی ..."

***

بعضی قوملاردا ،ارگین لیک (بلوغ) زمانی چاتاندا ،گنج لـــــره یاراشان آد وئریلیر .آدی بعضا ده آدامین اؤزو سئچر .شخصیت صاحبـــی اولموش گنجه اونو مناسب بیرشکلده وصف ائدن آد قویارلار .بو" لقب" بعضا اونون بدنی خصوصیت لری،بعضا اخلاق وعادتلری یا ایشی ایله علاقه دار اولار .

صوی آدلاری (فامیل آدلاری)بلکه بو صونرادان آرتیریلمیش آدلارـ دان چیخمیشدیر .توصیفی ـ تانینما آدلاری(ائپی تئت لرـ لقب لر) هم ایلک قویولموش آدلاردان (گؤبک آدلاریندان عمومیتله دینی آدلاردان) وهمده صونرادان وئریلن شخصی آدلاردان فرقلی دیر .

"توصیفی "یا تانیتما آدلارینی (ائپی تئت لری) اکثرزمانـــلار اطرافداکیلار شخصه وئریرلر .بوآدلار یا بدخواهلیق ویا دوستلـــــوق اوزره بیر بو تانیتما آدینی قوندارارلار .

بونوع آدلارین الهام قاینا قلاری (منابعی) گاه بیریئر ،سمت و یا محله دیر ،مثال :"ورجیلی مختار" ،"یوخاری رقیه خانم" ،"آشاغی رقیه خانم" (بیرکوچه ده ایکی رقیه خانم وارمیش اونلاری مشخص ائتمک ایچـــــون ائولری نین یوخاری وآشاغیدا اولماحسبی ایله آدلانمیشلار) ،"سرابلـــی درویش" .گاه بدنی خصوصیت لر دقته آلینیر ،مثال :"کوله مورتـــــوش" (مرتضی) ، "جوپور اسماعیل " ،"ساری قولوخان" ،"قاراقولوخان" ،"یئکه باش" (صفت" شخصی آدین بوسبوتون یئرینی توتوب) ،"هالیق قـی " شدتله آخسایان بیرشخصه تاخیلان ظالمجه، بیرلقب ایدی) ،"کورمیر ـ جعفر" ،" دابانی چاتلاق صغری "وسایره ... گاه خلق و سجیه معین بیر آدین الهام قاینا غی اولار مثال :" ایت خلیل " ،"یئددی یارپـــاق" ، " ائششک غفار" ،"چای باجیسی " ،" پینتی بقال " ،"کئفلی محمد"وسایره

گاه دا بوآدلارین منشائی بیرحادثه ،شخصین پئشه سی،عائله وضعی و یا داها بیرچوخ عاملـلر اولا بیلر .

بو توصیفی آدلار ولقب لر(ائپی تئت لر) بیزیم یوردوموزدا چـوخ

Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan cenk etmiştir. Bir boğa öldürmüş, senin oğlun. Adı Boğaç olsun. Adını ben verdim. Yaşını Allah versin, dedi…

Bazı toplumlarda ergenlik (buluğ) çağı geldiğinde gençlere en uygun olan isim verilir. Bazen kişi ismini kendisi seçer. Şahsiyet sahibi olmuş gence onu en iyi şekilde tanımlayan adı koyarlar. Bu "lakap" bazen onun bedensel özellikleri, bazen ahlak ve adetleri ya da işi ile ilgilidir.

Soyadları (aile adları) belki bu sonradan verilen adlardan çıkmıştır. Nitelik-Tanınma adları (epitet-lakap) hem ilk verilen adlardan (göbek adlarından genellikle dini adlardan) ve hem de sonradan verilen şahsi adlardan farklıdır.

"Sıfat" ya da tanınma adları (epitetleri) çoğu zaman çevresindeki kişiler tarafından şahsa verilir. Bu adamlar ya düşmanlık ya da dostluk üzerine bu tanınma adını verirler.

Bu gibi adların ilham kaynağı bazen bir yer, semt ya da mahalledir, örneğin: "Vercili Muhtar", "Yukarı Rukiye Hanım", "Aşağı Rukiye Hanım" (bir köşede iki Rukiye Hanım varmış, onları birbirinden ayırmak için evlerinin yukarıda ve aşağıda olması ile adlandırılmışlar), "Seraplı Derviş". Bazen de bedensel özellikler dikkate alınır. Örneğin: "Köle Murtaza", "Çupur İsmail", "Sarı Kuluhan", "Kara Kuluhan", "Yeke baş" (Sıfat özel adın tamamen yerini almış), "Halık ki" (şiddetle aksayan bir şahsa takılan zalimce bir lakaptı), "Kör Mir Cafer", "Tabanı çatlak sağrı" vs. Bazen de halk ve seciye bağlı bir ad ilham kaynağı olur. Örneğin: "İt Halil", "Yedi Yaprak", "Eşek Gaffar", "Çay Bacısı", "Pinti Bakkal", "Kefli Mehmet" vs.

Bazen de bu adların kaynağı bir olay, şahsın mesleği, ailevi ya da daha birçok neden olabilir.

Bu sıfatlar ve lakaplar (epitetler) bizim yurdumuzda çok

رایج دیر .بونلار بیریشرده طوپلانیرسا فولکلورموزون چوخ مارا قلی صحیفه‌لرینی اونودولماقدان قورویاجاقدیر (محافظه‌اثله‌یه‌جک دیر).

***

صوی آدلاری (فامیل آدلاری) عادت حالینا گلدیکدن صونرا آرتیق توصیفی ـ تانیتما آدلاری اهمیتدن دوشدو. گرچه اوشاقلار آراسیندا و محله لرده هنوز بیرچوقلاری بولقب لرایله مشهوردولار .بیرده قیصا آددان بحث ائتمک اولار ،بونلار اساس شخصی آدلارین تلخیص اولموش (قیصالتیلمیش)شکللری دیر .بیزده بو قیصالتما عموما ایکی صورتده اولور :بیریسی بوتون آدین داها خلاصه حاله گلمه‌سی:محمدین " ممد" اولماسی کیمی .ایکینجی شکل کلمه‌نین باش طرفی‌نین آز ـ چوخ دگیشمه ایله آدین یئرینه کئچمه‌سی : "ربابه"نین "روبو" ،"محمد"ین "ممی" اولماسی کیمی.آدلارین عائله‌ده ،بابادان نوه‌یه کئچدیگینده ،اصل آدین یئرینه "بؤیوک آغا" یا "بالا آغا" کیمی "کیچیک آدلار"دا موقتا یا همیشه‌لیک ایشله‌دیله‌بیلر.

یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز کیمی توصیفی ـ تانیتما آدلارینی (ائپی تئت لری)بئله تصنیف ائتمک اولار:

۱ ـ شخصین گؤرونوشونو ویا سجیه‌سینی وصف ائدن لقب لر.

۲ ـ بیرحادثه‌نی یا نائلیتی (موفقیتی) تثبیت ائدن لر.

۳ ـ شخصین رابطه‌سینی بیرباشقا شخصله (ددەسی،باباسی ایله مثلا) گؤسته‌رنلر.

۴ ـ هارالی اولدوغونو ،یاهارادان گلدیگینی یاهارادا اوتوردوغو ایله علاقه‌دار اولانلار.

۵ ـ صنعت و پئشه‌نی گؤسته‌رنلر.

عصرلر بویونجا شخصی آدلا برابر ،بورادا ایضاح ائتدیگیمیز قوندا ـ ریلمیش توصیفی ـ تانیتما آدی،آدا ملاری مشخص ومعین ائتمک ایچون کافی گلمیشدی .بیزلرده آتانین آدی شخصین آدینا آرتیریلاراق،مشخص ائتمک عادتی ده جاری ایدی.نئجه‌کی زامانیمیزدا ددە ـ باباآدی،اوغلو سؤزوندن اول گتیریلیر ."اوغلو"سؤزو ،معین شرط لرده ومحیط لرده "زاده" و "اوف "ویا نسبتی گؤسته‌رن "ی" حرفی یاردیمی‌ایله‌افاده‌ائدیلیر، بئله‌جه "حسن محمودا وغلو" ،بعضا " حسن محمودزاده "وبنزری(مثلا"محمود ـ

kullanılır. Bunlar bir yerde toplanırsa folklorumuzun önemli unusurlarının unutulmasını engelleyecektir koruyacaktır (muhafaza edecektir).

Soyadları (aile adları) kullanılmaya başladıktan sonra artık sıfat-tanıtma adları önemini yitirdi. Gerçi çocuklar arasında ve mahallelerde hala birçok kişi lakapları ile bilinir. Bir de kısa adlardan bahsetmek gerekir. Bunlar asıl şahıs adlarının kısaltılmış şekilleridir. Bir de bu kısaltma genellikle iki şekilde yapılır: Birincisi bütün adın özet haline gelmesi: Muhammed'in "Memmed" olması gibi. İkincisi ise kelime başının az çok değişmesiyle adın yerine geçmesi: "Rebabe"nin "Rübu"; "Muhammed"in "Memmi" olması gibi. Adlar ailede, babadan toruna geçtiğinde asıl adın yerine "büyük ağabeye" ve "çocuğa" verilen "adlar" da geçici ya da kalıcı olarak kullanılabilir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi sıfat-tanıtma adlarını (epitetleri) şöyle tasnif edebiliriz:

1- Şahsın görünüşünü veya karakterini tasfir eden lakaplar.

2- Bir olayı ya da başarıyı (naelit) ifade edenler.

3- Şahsın bir özelliğini başka bir şahısla (mesela dedesi ya da babası ile) gösterenler.

4- Şahsın nereli olduğu, nereden geldiği ya da nerede oturduğu ile ilgili olanlar.

5- Sanat ve mesleği ifade edenler.

Asırlar boyunca özel adla beraber, burada açıkladığımız konulmuş sıfat-tanıtma adı, insanları tanımak ve birbirinden ayırt etmek için yeterli gelmiştir. Bizde babasının adı kişinin adına eklenerek tanıtma âdeti de vardı. Yani günümüzde dede - baba adı, "oğlu" kelimesinden önce getirilir. "Oğlu" kelimesi belli şartlarda ve çevrelerde "-zade" ve "-ov" ya da nispeti gösteren /-î/ harfi yardımıyla ifade edilir. Böylece "Hasan Mahmut oğlu", bazen "Hasan Mahmutzade" vb. (Örneğin Mahmut-

پور" ،"محمودنیا "وسایره) ،بعضا ده "حسن محمودوف "ویاخود" حسن محمودی"صورتی ایله تظاهر اقدیر .بودا یوخاریدا توصیفی آدلارین اوچو - نجو نوعونو ایضاح اقده رکن اشاره اقله دیگیمیز حالین داها چوخ عمومی- لشمیش اولدوغونو گؤسته رر .

اوچ باشقا آد ویاآدلاری تماملاییجی کلمه لردن ده سؤز آچماغیمیز لازمدیر :

۱ - رسمی لقب لر :اجتماعی وضعی ،ماموُیتی ،رتبه نی،مهم بیرپیشه- نی گؤسترییر .کئچن عصرده بورسمی لقب لر ،آرتیق تاریخی معنا واهمیتی ایتیردی وداها دوعروسو اولدوقجا اوجوزلاندی.قانون موجبنجه صوی آدلاری لقب لرین یئرینی آلدی.بعضی صوی آدلاری اسکی لقب لردن آلینما دیر .

۲ - "میر" ،" سید" ،" مشهدی" ،" مهندس" ،" دوکتور" ،"خان" ،"میرزه" "اوستا" وسایره کیمی "آدلاری تماملاییجی "سؤزلر .بونلارین بعضی سی ایسه صونرادان آدا آرتیریلار و معین شرایط ده اصل آدین یئرینی ده توتابیلر .

۳ - خاص بیر زمره یه (گروها) عاید اولان "تخلص "کیمی سؤزلر .

شاعرلر و بعضی صنعتکارلار قدیم زامانلاردان بری،اؤزلرینه بیر " قلم آدی "یاخود "صنعت آدی " سئچرلر .بو آد بعضا صوی آدی نین عینی اولار ویا خودصوی آدیندان اقتباس اقدیلیر ویاخود بونلارا هئچ بیر علاقه سی اولماز .

" دوام اقده جک "

تصوف واوبیاتین قالانی :

و تصوف رهبرلری بو اوچلوگو باریشدیرماقا جهدگؤسترسه لرده آنجاق ایستک لرینه تمامیله نائل اولا بیلمه میش لرکی،بیز بوحقده یئری گلن ده فکر سؤلویوجه یئک .تصوفون نئچه ساده لیکدن مرکب لیگه ،کمالله ،علمه ، فلسفه یه مثیل اقتمه سی وفلسفی عرفانین یارانماسی،باره ده دانیشاجاییق آردی وار

pur, “Mahmud-u niya” vs.), bazen de “Hasan Mahmudov” ya da “ Hasan Mahmudî şeklinde görülür. Bu da yukarıda sıfatların üçüncü maddesini açıklarken işaret ettiğimiz durumun daha genelleştiğini gösterir.

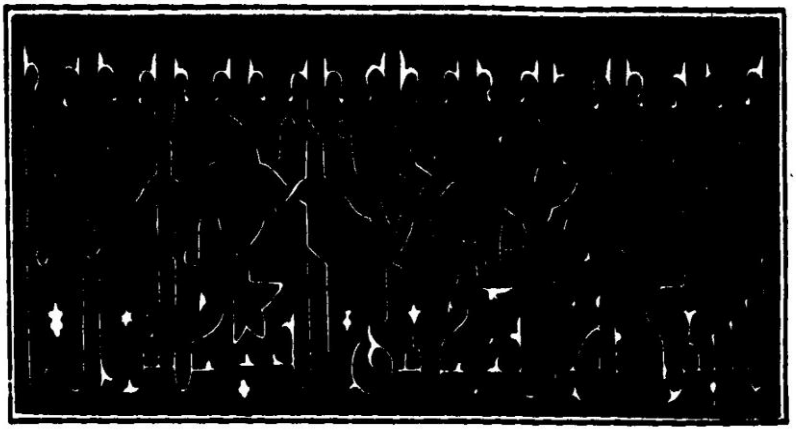
Diğer üç addan veya bu adları tamamlayan kelimelerden de söz etmemiz gerekir:

1- Resmi lakaplar: Sosyal durumu, memuriyeti, rütbeyi, önemli bir mesleği gösterir. Geçen yüzyılda resmi lakaplar tarihi anlamını ve önemini yitirdi, daha doğrusu git gide önemsizleşti. Kanun gereğince soyadları lakapların yerini aldı. Bazı soyadları eski lakaplardan alınmadır.

2- “Mir”, “Seyid”, “Meşhedî”, “Mühendis”, “Doktor”, “Han”, “Mirza”, “Usta” vs. gibi “adları tamamlayıcı” kelimeler. Bunlardan bazıları ise sonradan ada eklenir ve belli durumlarda asıl adın yerini de tutabilir.

3- Özel bir zümreye ait olan “mahlas” gibi kelimeler. Şairler ve bazı sanatkârlar eski zamanlardan beri, kendilerine bir “kalem adı” ya da “sanat adı” seçerler. Bu ad bazen soyadı ile aynı olur veya soyadından alınır ya da bunlarla hiçbir alakası olmaz.

Devam edecek.

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوچونجی ایل - صایی ۱۱ و ۱۲ - بهمن و اسفند ۱۳۶۰

دیل ومدنیت مسئله‌لری

دوکتور حمید نطقی

آدلاریمیز (۲)

(هفته‌گونلری نین آدلاری - آیلار - نسبتی‌گؤسته‌رن(ی) - بیرسیا هه‌تجربه‌سی)

بو یازیمیزدا ،آدلارلا غیرمستقیم اولاراق مناسبتی اولان بیرنئچه موضوعو قوردالایاجاغیق(اوستونو آچاجاغیق).

۱ - هفته‌گونلری نین آدلاری :

جمعه ،شنبه وچهارشنبه (چرشنبه تلفظ شکلی ایله)تقریبا هرکسجه قبول ائدیلمیش آدلاردیر . فارسجا "یکشنبه "دئییلن گون ایسه ،بعضی یئرلرده "سوت‌گونو"آدیله تانیلیر ،وبعضاده اونا "شنبه‌صاباحی"دئین لرده واردیر . "دوشنبه "گونو" دوزگونو" وبعضاده "هفته‌اوچو" آدلانیر . اوبیرگونلرایسه ترتیب‌له چهارشنبه (چرشنبه)آخشامی،چارشنبه ،جمعه‌آخشامی،جمعه و ،شنبه آدلانیر . شنبه‌یه "جمعه‌صاباحی" دئین لرده وار .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 11 VE 12, ŞUBAT VE MART, 1360

ADLARIMIZ II

(Haftanın Günlerinin Adları-Aylar-Nispeti /î/'si, Bir Siyahe Tecrübesi)

Bu yazımızda adlarla arasında yanlış ilgi kurulan birkaç konunun üzerini açacağız.

1. Haftanın Günlerine Verilen Adlar:

Cuma, Şenbe ve Çarşamba hemen hemen herkes tarafından kabul edilmiş adlardır. Farsça *"یکشنبه"* (yekşenbe) olarak adlandırılan gün ise bazı yerlerde "süt günü" adıyla bilinir ve bazen de ona "şenbe sabahı" diyenler de vardır. *"دوشنبه"* (duşenbe) günü "duz günü" ve bazen de "hafta içi" olarak adlandırılır. Diğer günler ise düzenli olarak Çarşamba akşamı, Çarşamba, Cuma akşamı, Cuma ve Şenbe olarak adlandırılır. Şenbe'ye "Cuma sabahı" diyenler de vardır.

ادبی یازی دیلیمیزده ،هفته‌گونلری بوترتیبله‌آدلانیر :

یازی دیلیمیزده	مختلف لهجه‌لرده	فارسجا	عربجه
شنبه	جمعه‌صاباحی	شنبه	السبت
"بازار"یاخود :			
"بازارگونو"	سوت‌گونو	یکشنبه	الاحد
بازار ائرته‌سی	دوزگونو- هفته‌اوچو	دوشنبه	الاثنین
چهارشنبه‌آخشامی	چرشنبه‌آخشامی	سه‌شنبه	الثلاثا
چهارشنبه	چهارشنبه	چهارشنبه	الاربعا
جمعه‌آخشامی	جمعه‌آخشامی	پنجشنبه	الخمیس
جمعه	جمعه	جمعه	الجمعه

بیلدیگینیزکیمی" شنبه" سؤزو،اصلا سامی دیللرینده‌کی" سبت"کلمه‌سیندن آلینمادیر .

۲ ـ آی آدلاری :

آی آدلارینا گلینجه ،قمری آیلار، اکثرا اؤز آدلاری ایله وبعضاده ،اختصاری علامتلرله‌گؤسته‌ریلر :

محرم ـ اسکی دفترو سندلرده (م) رمزی ایله‌گؤسته‌ریلیردی

صفر ـ (ص)

ربیع الاول ـ (ر)

ربیع‌الاخر ـ (را)

جمادی الاول ـ (جا)

جمادی الثانی ـ (ج)

رجب ـ (ب)

شعبان ـ (ش)

رمضان ـ (ن)

شوال ـ (ل)

ذوالقعده ـ (ذا)

ذوالحجه ـ (ذ)

برجلر ایسه بئله‌آدلانیرلار :

حمل ـ قوزو، یاخود : قوچ

Edebi yazı dilimizde, haftanın günleri bu düzenle adlandırılır:

Yazı dilimizde	Diğer lehçelerde	Farsça	Arapça
Şenbe ya da “Pazar”	Cuma sabahı	شنبه	السبت
“Pazar günü”	Süt günü	یکشنبه	الاحد
Pazar ertesi	Duz günü-Hafta içi	دوشنبه	الاثنین
Çarşamba akşamı	Çarşamba	چهارشنبه	الاربعا
Cuma akşamı	Cuma akşamı	پنجشنبه	الخمیس
Cuma	Cuma	جمعه	الجمعه

Bildiğiniz gibi “şenbe” kelimesi, aslen Sami dillerindeki ‘‘سبت’’ kelimesinden alıntıdır.

2. Ay Adları:

Ay adlarına gelince, kamerî aylar, genellikle kendi adları ile ve bazen de kısaltmalarla gösterilir:

Muharrem: eski defter ve belgelerde م harfi ile gösterilirdi.

Safer: ص

Rebiülevvel: ر

Rebiülahir: را

Cemaziyelevvel: جا

Cemaziyelsani: ج

Recep: ب

Şaban: ش

Ramazan: ن

Şevval: ل

Zülkade: ذا

Zülhicce: ذ

Burçlar ise böyle adlandırılır:

Hamel: kuzu ya da koç

ثور ـ بوزوو، ویاخود: بوغا
جوزا ـ اکیزلر
سرطان ـ خرچنگ، وداها دوغروسو: یئنگه‌چ
اسد ـ شیر، داها دوغروسو: آصلان
سنبله ـ باشاق
میزان ـ ترەزی (ترازو)
عقرب ـ عقرب
قوس ـ یای ،(کمان معناسینا)
جدی ـ داغ کئچی‌سی، داها دوغروسو: اوغلاق
دلو ـ دولچا
حوت ـ بالیق
فرنگی تقویم آدلارینا گلینجه ،بیزیم یازیلاردا بؤیوک اختلاف واردیر.
شمال آذربایجان دا آی لارین آدلاری روسجا اوزره ایشله‌دیلیر:
یان وار ـ فئورال ـ مارت ـ آپرئل ـ مای ـ ای یون ـ ای یول ـ آوقوست
سئنتیابر ـ اوکتیابر ـ نویابر ـ دئکابر .
فارسجادا ایسه ،اسکیدن اکثرا فرانسیزجه ترجیح ائدیلیردی :
ژانویه ـ فوریه ـ مارس ـ اوریل ـ مه ـ ژوئن ـ ژوئیه ـ اوت ـ سپتامبر
اکتبر ـ نوامبر ـ دسامبر .
صون زمانلاردا انگلیزجه تلفظ شکللری ده ائشیدیلیردی، لاکن اسلام‌دنیاسیندا
اسکی‌دن بری بوآدلارین یئرینه " رومی" آی آدلاری ایشله‌دیلیردی . بوآدلاردان
بعضی‌سی ادبیاتیمیزدا یئرلشمیش (حزیران ،تموز وسایره‌کیمی)، بعضی‌سی ایسه
خلقین گونده‌لیک دانیشماسینا بئله‌گیریبدیر (نیسان یاغیشی ،بعضا "نیسان"
تلفوظ ایله) . بعضی آیلارین آدلاری چوخ تانینمیش دگیلدیر ،بیر ـ ایکی ـ
سینده ده اختلاف واردیر. داها یاخشی‌سی ،اسلام دونیاسیندا ایشلتمه شکللرینان
مشهورلارینا بیر گؤز گزدیره‌ک :
ابونصر فراهی نین مشهور اثری " نصاب الصبیان" دا (هجری: ۷ نجی عصرده)
بئله‌بیر منظومه واردیر:

بدان ای گل که رویت چون بهاراست * "هزج" بحر روان وآبداراست
مفاعیلن مفاعیلن فعولن * شهور روم این هشت وچهاراست
دوتشرین و دوکانون وپس آنگه * شباط وآذر ونیسان ،ایاراست
حزیران وتموز و آب و ایلول * نگهدارش که ازمن یادگاراست

Sevr: buzağı ya da boğa,

Cevza: ikiler

Seretân: kanser, daha doğrusu yengeç

Esed: şîr, daha doğrusu aslan

Sünbüle: başak

Mîzân: terazi

Akrep: akrep

Kavs: yay (keman anlamında)

Cedî: dağ keçisi, daha doğrusu oğlak

Delv: dolça (kova)

Hût: balık

Kültürel takvim adlarına gelince, bizim yazımızda büyük farklılıklar vardır. Kuzey Azerbaycan'da ay adları Rusça üzerinden kullanılır: *Yanvar, Fevral, Mart, Aprel, May, Eyyün, Eyyül, Agust, Sentiyabır, Oktıyabır, Noyabır, Dekabır.*

Farsçada ise, eskiden genelde Fransızca tercih edilirdi: *Janviye, Fevriye, Mars, Avril, Me, Juen, Juyeh, Ut, Septambır, Oktobır, Novembır, Desambır*.

Son zamanlarda İngilizce telaffuz şekilleri işitilse de, İslam dünyasında eskiden beri bu adların yerine "Rumi" ay adları kullanılırdı. Bu adların bazıları edebiyatımıza yerleşmiş (Haziran, Temmuz vs. gibi), bazıları ise halkın gündelik konuşma diline girmiştir (Nisan yağmuru, bazen "leysan" telaffuzu ile). Bazı ay adları çok tanınmamıştır. Birkaç tanesi birbirine uymaz. En iyisi İslam dünyasındaki kullanım şekillerinden, en meşhurlarına bir göz gezdirelim:

Ebu Nasir Ferahi'nin meşhur eseri "Nesabü'l Sübyan" da (Hicri: 7. asırda) böyle bir manzume vardır:

*ب دان ای گ ل ای ه ک ت یر ه ب ون چ ت یر ه ک ا ب آ و ان ر و ان ر ح ب ' ج ز م " * ت ا ر ا س ت*

*ف ط ن ل ی ع ف ط ن ل ی ع ن ل و ع ف ل ی ع ن ل و ع ش * ر و م ر و ر ه ش ت و چ ر ا ل ت ا ر ا س ت*

*ت ا ر ا ی ا ی ا ن س ی ن و ن ا ل ک و د و ن ی ن ی ش و ت * ه گ ا ر س ی پ و ن ا ل ک و د و ن ی ن ی ش و ت*

*ت ا ر ا گ د ا ف ا ز م ا ن ه ک ش ا ر د ه گ ن * ل و ل ی و آ ب و ز م و ت ا ن ر ی ح*

زمانیمیزدا ،بو آیلارین اسلام دونیاسیندا ، اوروپا آیلاری ایله‌تطبیق و استعمال صورتلری نین نئجه‌اولدوغونو آشاغیداکی‌فهرست‌گؤسته‌ریر :
بیرینجی ستون اوروپاآیلاری نین عرب‌لرطرفیندن استعمال صورتینی ، ایکینجی ستون یئنه‌عربلرین بواصطلاحا " رومی" آیلارین تسمیه شکلی، اوچونجو ستون تورکیه تورکلری نین ایشلتدیکلری آی آدلارینی‌گؤسته‌ریر :

ینایر	کانون الثانی	اوجاق
فبرایر	شباط	شباط
مارس	آذار	مارت
اپریل	نیسان	نیسان
مایو	ایار	مایيس
یونیو	حزیران	حزیران
یولیو	تموز	تموز
آغسطس	آب	آغوسطوس
سبتمبر	ایلول	ایلول
اوکتوبر	تشرین الاول	اکیم
نوفمبر	تشرین الثانی	قاسیم
دیسیمبر	کانون الاول	آرالیق

ایلین کانون الثانی (ایکینجی کانون) لا باشلانماسی و(کانون الاول) ایله قورتارماسی نین سببینی بیرآز صونرا ایضاح‌ائده‌جه‌ییک .

بوآی لاردان بیزیم ایشلتمه‌میز اوچون مشترک وتاریخی آدلاردا هئچ بیراختلاف یوخدور : شباط ، نیسان ، حزیران، تموز ،ایلول آیلارینی اولدوغوکیمی ایشله‌ده‌بیله‌ریک . ایکینجی کانون، بیرینجی تشرین، ایکی نجی تشرین ،و بیزینجی کانون دا نسبی‌اولاراق عمومی‌دیر وقبول ائدیله بیلیر. قالان اوچ آیین حقینده‌مباحثه وتحقیق لازم‌دیر. بیزمارت ،مایيس (یاخود مای) وآغوسطوس‌آدلارینی موقت‌اولاراق، (قطعی‌بیرقرارەگلینجه‌یه‌دک) ایشله‌ده‌جه‌ییک .

رومی آیلارین موسملره‌گؤره بؤلونمه‌سی‌ایسه ،تبریزلی ادیب‌العلمانین نقل ائتدیگی‌بیرمنظومه‌ده بئله‌گتیریلمیشدیر :

دوتشرین است وایلول ای برادر * سه‌ماه پائیزی الله اکبر
دوکانون وشباط ای دوست میدان * سه‌ماهی‌راکه‌هست اندرزمستان

Günümüzde, bu ayların İslam dünyasında, Avrupa ayları ile kullanım şekillerinin nasıl olduğunu aşağıdaki fihrist gösterir:

Birinci sütun Avrupa aylarının Araplar tarafından kullanım şeklini, ikinci sütun yine Arapların bu terimleri "Rumi" aylara uygulama şekli, üçüncü sütun Türkiye Türklerinin kullandıkları ay adlarını gösterir:

Yenayer	Kanunü'l Sani	Ocak
Febrayer	Şubat	Şubat
Mares	Adar	Mart
Ibreel	Nisan	Nisan
Mayo	Eyar	Mayıs
Yonyo	Haziran	Haziran
Yolyo	Temmuz	Temmuz
Aghustos	Ab	Ağutos
September	Eylül	Eylül
Oktober	Teşrinü'l Evvel	Ekim
November	Teşrinü'l Sani	Kasım
Disimber	Kanunü'l Evvel	Aralık

Yılın kanunü'l sani (ikinci kanun) ile başlanması ve (kanunü'l evvel) ile kurtarmasının sebebini biraz sonra izah edeceğiz.

Bu aylardan bizim kullanmamız için ortak ve tarihi adlarda hiçbir ayrılık yoktur: Şebat, Nisan, Haziran, Temmuz, Eylül aylarını olduğu gibi kullanabiliriz. İkinci kanun, birinci teşrin, ikinci teşrin ve birinci kanun da nisbi olarak geneldir ve kabul edilebilir. Kalan üç ayın hakkında mübahese ve tahkik lazımdır. Biz Mart, Mayıs ve Ağustos adlarını geçici olarak (kesin bir karar verilinceye kadar) kullanacağız.

Rumi ayların mevsimlere göre bölünmesi ise Tebrizli edip el- Elman'ın aktardığı bir manzumede böyle getirilmiştir:

تموشي ين اسان وي الول ايب رادر *سه م اپ ائيزي الله ايجب

دوكزون وشباط اي وسيدان *سه م اي مسه ك رادر زمستان

سه ماهی راکه آن اندربهاراست * چو آذار وچونیسان و ایار است
حزیران و تموز و آب می دان * بتابستان ترا ای شاه خوبان

منظومه ، حسابسیز اولاراق ،ایلول دان باشلاما میشدیر ،حقیقت ده ،"رومی" ایل ،ایلول آیینداں باشلار و بوناگؤره مسیحی ایلین ایلک گونونون ایکینجی کانونا دوشمه سی ده آنجاق تاریخی بیرتصادف دور. بونا رغما اسلام مدنیتی باخیمیندان چوخ دقته ده گر بیرنکته وار:

" هجرت نبوی نین تاریخی حقینده متعدد فکرلروار دیر. ان زیاده شایع اولان فکره گؤره هجرت ۲۰ ایلول(سپتامبر) ۶۲۲ ده واقع اولموشدور."
(اسلام آنسیقلوپئدیسی ،جلد ۵ صحیفه ۴۷۷)

دئمک ، رومی ایلین باشلانماسی ایله ،اسلام دونیاسی نین تاریخ مبدائی قبول ائدیلن واقعه نین ۲۰ گون قدرفرقی واردیر. لاکن رسما ایل ۱۵ تموز وداها دوغروسو ۱۶ تموز ۶۲۲ دن باشلادی ،بونون ایضاحینی دا یئنه اسلام آنسیقلوپئدیسیندن اوخویاق :

"بیرینجی هجرت ایلی محرم آیی نین ایلک گونونون هانسی گون اولدوغو مسئله سی هنوز قطعی اولاراق بللی دگیلدیر ... اون بئش تموز ۶۲۲ تاریخی نین اسلامی تقویمین ایلک گونونو گؤستردیگی(اورتادادیر)...آسترونومی یه عاید سبب لردن دولایی صونرادان بیرمقدار محظورلار دوغموشدور، بو محظورلاری برطرف ائتمک اوزره فوق العاده اولاراق بیرعلاوه گون تشبیث ائدیله جک یئرده بوتاریخ باشلانغیجی ۱۶ تموزا نقل ائدیلمیشدیر." (جلد ۱۱ صحیفه ۷۷۸).

دئمک :" هجری تاریخین باشلانغیجی، هجرتین واقع اولدوغو گون دگیل، هجرت ایلی نین محرم آیی نین بیرینجی گونودور" یعنی: جمعه ۱۶ تموز ۶۲۲. ایندی ۱۹۸۲ اولدوغوناگؤره اوتاریخدن ۱۳۶۰- ایلکئچیر ،و بوسطرلرین یازیلدیغی تاریخده بوتقویمه گؤره بئله قید ائدیله بیلر: شباط ۱۳۶۰ هجری شمسی."

بوبحثین صونوندا ،ایشلتمه گینی مناسب گؤردوگوموز" رومی" آی لارین صورتینی بیرفهرست حالینده تکرار ائلیریک :
بیرینجی کانون(ژانویه) ،شباط (فئوریه) ،مارت (مارس) ،نئیسان (آوریل) مایییس / مای (مئی) ،حزیران(ژوآن) ،تموز (ژوای یه) ،آغوسطوس (اوت) ،ائیلول (سئپتامبر) ،بیرینجی تشرین (اوکتوبر) ،ایکینجی تشرین (نووامبر) ،بیرینجی کانون (دئسامبر).

سه ماهی رکاب آن ادب راست * چو آذار و چو نیسان و ایار است
حزیران و تموز و آب می دان بگفتا این ترا ای شاه خوبان

Manzume, hesapsız olarak, Eylül'den başlamamıştır. Aslında "Rumi" yıl, Eylül ayından başlar ve buna göre Mesihi yılın ilk gününün ikinci kanuna düşmesi de ancak tarihi bir tesadüftür. Buna rağmen İslam medeniyeti bakımından en çok dikkate değer bir nokta var:

"Hicret-i Nebevi'nin hakkında çeşitli görüşler vardır. En ziyade bilinen fikre göre Hicret 20 Eylül (Septembır) 622'de gerçekleşmiştir". (İslam Ansiklopedisi, cilt 5, sayfa 477)

Demek ki, Rumi yılın başlamasıyla İslam dünyasının başlangıç tarihi kabul edilen olayın arasında 20 gün kadar fark vardır. Ancak resmi yıl 15 Temmuz, daha doğrusu 16 Temmuz 622 yılında başladı, bunun açıklamasını da yine İslam Ansiklopedisi'nden okuyalım:

> *Birinci Hicret yılı Muharrem ayının ilk gününün hangi gün olduğu meselesi henüz kesin olarak belli değildir… On beş Temmuz 622 tarihinin İslami takvimin ilk gününü gösterdiği (ortadadır)… Astronomiye ait sebeplerden dolayı sonradan bir miktar mahsur doğmuştur. Bu mahsurları bertaraf etmek üzere fevkalade olarak bir ilave gün tespit edilecek yerde bu tarih başlangıcı 16 Temmuz nakledilmiştir.* (cilt 11, sayfa 778).

Demek: "Hicri tarihin başlangıcı, Hicret'in gerçekleştiği gün değil, Hicret yılının Muharrem ayının birinci günüdür" yani: Cuma 16 Temmuz 622. Şimdi 1982 olduğuna göre o tarihten 1360 yıl geçer ve bu satırların yazıldığı tarihte bu takviyeme göre böyle kaydedilebilir: Şubat 1360 Hicri Şemsi.

Bu bahsin sonunda, kullanmayı uygun gördüğümüz "Rumi" ayların suretini bir fihrist halinde tekrar ediyoruz:

Birinci kanun (Januye), Şubat (Fevriye), Mart (Mars), Nisan (Avril), Mayıs – May (Mey), Haziran (Juan), Temmuz (Juyeh), Ağustos (Ut), Eylül (Septambır), birinci teşrin (Oktobır), ikinci teşrin (Novembır), birinci kanun (Desambır).

۳ ـ نسبتی گؤسته‌رن (ی)

صوی آدلاری نین بیرچوخو نسبت گؤسته‌رن (ی)ایله تاملانما قدادیر. بونو ،دیلیمیزده‌نه‌جوره قارشیلاماق اولار؟ آختاریشلاردان‌بیرنئچه حل یولو تاپیلیر ،مثلا:

۱ ـ تخصیص ،مخصوصلوک نسبتی اوچون(ـ لیک) مورفئمیندن فایدالانماق امکانی‌واردیر: سنه= ایل ،سنه‌وی = ایللیک ، سفری = یوللوق ، ـ ساواشلیق ، عادی = آشاغیلیق کیمی .

۲ ـ منشاء وریشه‌یه نسبتی گؤسترمک اوچون (ـ دن) مورفئمیندن فایدالانماقلا : صمیمی = اوره‌کدن ، فطری = دوغوشدان ،طبیعی= قدرتدن کیمی .

۳ ـ بنزه‌رلیک گؤسترمک اوچون (ـ سی)یاخود (ـ ایسی) مورفئمیندن فایدالانماقلا: خشب= اودون ،خشبی = اودونسو، یاخوداودونوسو کیمی .

۴ ـ یئر ـ یورت ، صاحبلیک ،وصفی‌لیک نسبتی اوچون(ـ لی) مورفئم‌ـ یندن فایدالانماقلا: ایرانی = ایرانلی ، دموی = قانلی، ...کیمی .

۵ ـ دیل ، رفتار وسایره‌نی گؤسته‌رن نسبت اوچون(ـ جه)مورفئمیندن فایدالاناراق : عربی= عربجه ،انسانی = انسانجا ،کیفی= کئیفیجه ...کیمی.

۶ ـ ایش ،عادت ،وربطی‌گؤسته‌رن ،نسبیت‌گؤسترمک اوچون (ـ چی) مورفئمیندن فایدالاناراق : تنبوری = تنبوره‌چی،مادی = ماده‌چی ،خیالی= خیالچی،سیاسی= سیاستچی ،..کیمی.

۷ ـ مضاف‌الیه‌اولان غیرمعین اسملری گؤسترمک اوچون بومثاللره‌قیاس حرکت‌ائتمک ممکن دور: الاهی موهبه= آللەوئرگیسی، رسمی‌دایره= دولت دایره‌سی، نقدی جزا= پول جزاسی، بحری قوتلر= دنیزقوت‌لری ،هوائی سفرلر= هواسفرلری ، اجرائی قدرت= اجراقدرتی، اقلیمی شرائط= اقلیم‌شرطلری ، لسانی‌تحقیقات= دیل‌آختاریشلاری ،شمسی‌ایل = گونش‌ایلی وطنی‌خدمت= وطن خدمتی ... کیمی.

۸ ـ صفت‌نوعوندان ماده‌آدلاری دا بومثاللره قیاس‌ائدیله‌بیلر: شیشه‌ای اشیاء= شیشه‌اشیاء ، بلوری قاب= بلورقاب ،لاهوری شال = لاهورشال ،مرجانی‌آدا (جزیره)= مرجان آدا ، فولادی زره= پولادزره ، آهنی یاآهنین چکمه= دمیرچکمه ...کیمی .

۹ ـ صفت‌نوعوندان یئر وطرف‌آدلاری دابومثاللره‌قیاس‌ائدیله‌بیلر:

3- Nispeti gösteren /i/

Birçok soyadı nispet gösteren /i/ ile tamamlanmaktadır. Bunu dilimizde nasıl gösterebiliriz? Yapılan araştırmalar sayesinde birkaç çözüm yolu bulunur, örneğin:

1. Tahsis, mahsusluk nispeti için [-lik] morfeminden faydalanma imkânı vardır: sene ~ yıl, senevî ~ yıllık, seferî ~ yolluk, savaşlık, adî ~ aşağılık gibi.

2. Kelime kökünde nispeti göstermek için [-den] morfeminden faydalanmak: samimi ~ yürekten, fıtrî ~ doğuştan, tabiî ~ kudretten gibi.

3. Benzerlik göstermek için [-si], ya da [-isi] morfeminden faydalanmakla: haşeb ~ odun, haşebî ~ odunsu ya da odunusu gibi.

4. Yer yurt, sahiplik, vasfilik nispeti için [-li] morfeminden faydalanmakla: İranî ~ İranlı, demvî ~ kanlı gibi.

5. Dil, davranış vs. gösteren nispet için [-çe] morfeminden faydalanarak: Arabî ~ Arapça, insanî ~ insanca, keyfî ~ keyifçe gibi.

6. İş, adet ve disiplini ifade eden, nisbeti göstermek için [-çi] morfeminden faydalanarak: tenburi ~ tenbureci, maddi ~ maddeci, hayali ~ hayalci, siyasi ~ siyasetçi gibi.

7. İsim tamlamalarında belirtisiz isimleri göstermek için bu örneklerden hareket etmek mümkündür: İlahi mevhibe ~ Allah vergisi, resmi daire ~ devlet dairesi, nakdi ceza ~ para cezası, bahri kuvvetler ~ deniz kuvvetleri, havai seferler ~ hava seferleri, icrai kudret ~ icra kudreti, iklimi şerait ~ iklim şartları, lisani tahkikat ~ dil araştırmaları, şemsi yıl ~ güneş yılı, vatani hizmet ~ vatan hizmeti gibi.

8. Sıfat cinsinden madde adları da bu örneklere kıyas edilebilir: Şişe-yi eşya ~ şişe eşya, billuri kap ~ billur kap, Lahorî şal ~ Lahor şal, mercani ada ~ mercan ada, fûlâdî zırh ~ polad zırh, âhenî ya da âhenîn çekmek ~ demir çekmek gibi.

9. Sıfat cinsinden yer ve yön adları da bu örneklerle karşılaştırılabilir:

فوقانی طبقه = اوست مرتبه ، اصلی‌خط = آنا یول ،جنوبی‌آمریکا = جنوب‌آمریکا داخلی‌بازار= ایچ بازار ،مرکزی آسیا = اورتاآسیا ،نهائی‌نظر= صون گـــؤروش یا خود :صون نظر ، . . .کیمی.

۱۰ ــ فعل دن مشتق اولموش باشقا صفتلر : فراری = قاچاق ،تدریجـــی = گئده‌ری ، وسطی= اورتالاما ، . . . . قیاس اوزره دوزه‌له‌بیلر .

بو یوللاردان باشقا بیرده (یاش) دان(یاشیل) ، (گؤز)دن (گؤزه‌ل)وسایره دوزه‌لدیگی‌کیمی،قیاسا ،سؤزلرین صونونا (ــ ل)آرتیرا راق مسئله‌نی‌کؤکده‌ن حل ائتمک ایسته‌ینلرده‌واردیر : اؤز ــ اؤزه‌ل ، دوغا("قورا /غوره وزنینده یعنی :طبیعت ــ دوغال = طبیعی) قبیلیندن .

خلاصه ،ایسته‌ینلر ، نسبتی‌گؤسته‌رن(ــ ی) لی‌فامیل آدلارینی،بیرچوخ‌حالدا بو (ــ ی) نین عوضینه "اوغلو" سؤزونو کؤکه (ریشه‌یه)آرتیرماقلا مسئله‌لرینی حل ائده‌بیلرلر : حسینی = حسین اوغلو ، محمودی = محمود اوغلو ، کیمی.
قالانلاردا ، یوخاریدا گؤسته‌ریلن یوللاردان گئده‌رک آدلارینی دیلیمیـــزین قایدالارینا گؤره‌عیارلایا بیلرلر .

هانی خین قالانی :

آیاغیمدا دمیردن چاریق
آشدیم داغ دره دوز . . .
هانی گؤزلری پاریلدایان
ساری تئللری‌یئللرده پریشان
یئره ــ گؤیه صیغیشمایان
گولن ، آتیلان ، اوینایان
شئیطان
اوشاق ؟
منیم اوشاقلیغیم . . .

تهران ــ اسفند ۱۳۶۰

ایضاحلار : سارای = قصر/ دورمادان = متصل،دایم/اورمان = جنگل، مئشه اورپرمک = توکلرین بیز ــ بیزاولماسی / دؤنمک = دولانماق/

fevkani tabaka ~ üst mertebe, asli hat ~ ana yol, Cenubi Amerika ~ Güney Amerika, Dahili Pazar ~ iç pazar, Merkezî Asya ~ Orta Asya, nihai nazar ~ son görüş gibi.

10. Fiilden yapılan diğer sıfatlar: Firari ~ kaçak, tedrici ~ gideri, vasati ~ ortalama vb. karşılaştırma için yapılır.

Bunlardan başka bir de "yaş" kelimesinden "yeşil", "güz" kelimesinden "güzel" yapıldığı gibi, kıyasen sözlerin sonuna /-l/ getirerek meseleyi kökten halletmek isteyenler de vardır: öz > özel, doğa > doğal kabilinden.

Özetle, isteyenler, nisbeti gösteren /î/ sesli aile adlarını, birçok şekilde bu /-î/'nin yerine "oğlu" ifadesini kelime köküne ekleyerek sorunu çözebilir: Hüseynî > Hüseyinoğlu, Mahmudî > Mahmutoğlu gibi. Geride kalanlar da yukarıda gösterilen yollardan giderek adlarını dilimizin kurallarına göre düzenleyebilir.

Hafızanın Talanı

Ayağımda demirden çarıg
Aşdım dağ dere düz…
Hani gözleri parıldayan
Sarı télleri yéllerde perişan
Yére göğe sığışmayan
Gülen, atılan, oynayan
Şéytan
Uşag?
Menim uşaglığım…

Tahran-Esfend 1360

Açıklamalar:

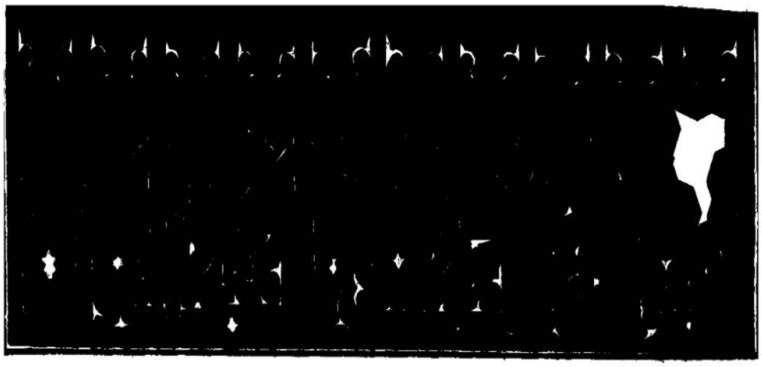
Saray: kasr,

Durmadan: muttasıl, daim,

Orman: çengel, meşe,

Ürpermek: tüylerin diken diken olması,

Dönmek: dolanmak

وارلیق

آیلیق اوزگجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

دوردونجی ایل ـ بیرینجی صایی ـ فروردین ۱۳۶۱

دیل مسئله‌لری

دوکتور حمید نطقی

کلمه‌لرین اسراری

ـ ابن مهنا لغتی ـ

دیلیمیزین بوگونکو مسئله‌لرینی یاخشی باشا دوشمک ایچون اونون تاریخی انکشافینی آنلاماغا چالیشمالی ییق، وبونا گوره ده دیلیمیزی تدقیق ایچون منبع صاییلان کتابلارلا تانیش اولمافیمیز لازیمدیر. سؤزه باشلاماقدان قاباق پروفئسور دمیرچی زاده‌نین "آذربایجان ادبی دیلی‌نین تاریخی" اثریندن آشاغیدا نقل اقده‌جگیمیز بیرنئچه سطری برابر اوخویاق :

مؤلف کتابی‌نین بیرجمه‌سینی "آذربایجان تاریخی‌نین اساس منبعلری"نه آییرمیشدیر. بورادا " عمومیتله منبعلر حقیندا "قیسا بیرمقدمه‌دن صونرا ،مهم آبده‌لردن وکتابه واثرلردن بحث اقدیر و اوجمله‌دن "دیلدن بحث اقدن کتابلار ـ قراماتیکالار و لغتلر"عنوانی آلتیندا فکیرلری‌نین ایضاحینا بو سؤزلرله باشلاییر :

" بورادا خصوصی اولاراق دیلدن بحث اقدن کتابلاری، یعنی قراماتیکا کتابلارینی، لغتلری، یاخود دیلین بو ویا دیگر خصوصیت‌لرینی‌دن

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, BİRİNCİ SAYI, NİSAN, 1361

KELİMELERİN GİZEMİ

İBNİ-MÜHENNA LÜGATİ

Dilimizin günümüzdeki sorunlarını en iyi şekilde belirlemek için onun tarihi gelişimini anlamaya çalışmalıyız. Bu sebeple de dilimizi araştırmak için kaynak sayılan kitaplarla tanışmalıyız. Söze başlamadan önce Prof. Demircizade'nin "Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi" adlı eserinden aşağıda aktardığımız birkaç satırı birlikte okuyalım:

Yazar kitabının bir bölümünü "Azerbaycan tarihinin esas kaynakları"na ayırmıştır. Burada "genel olarak kaynaklar hakkında" yaptığı kısa bir girişten sonra önemli abideler, kitabe ve eserlerden bahsederek "Dil Konulu Kitaplar-Gramerler ve Sözlükler" başlığı altında düşüncelerini açıklamaya şu sözlerle başlıyor:

Burada özellikle dil konulu kitapları, yani gramer kitaplarını, sözlükleri ve dilin farklı özelliklerinden

بحث ائدن ائرلری آپریجا قید ائتمه‌لی‌ییک ،مثلا،محمودکاشغری‌نین دیوانیندا جمعلنمیش اولان متن لر آساسا" یوخاریداکی منبعلردن ماییلیر .لکن بورادا عینی زاماندا محمود کاشغری بیرچوخ تورک قبیله دیللری‌نین یازیسیندان ،سسلر سیستمیندن ،قراماتیک قورولوشوندان سؤزلردن وسایره‌کیمی خصوصیتلردن اطرافلی صورتده بحث ائتمیشدیرکی، بونلار دیل ساحه‌سینده آپاریلان ایلک تدقیقات ماتریالی اولاراق‌دا‌ها معتبر و مهم منبع ماییلیر .بئله وضعیت ابن مهنا لغتینده ویا بیر چوخ منظوم ویاخود تحت‌اللفظ ترجمه لغتلرینده ده نظره‌چارپیر"...

آدی گئچن اثر صحیفه ۲۵

بومنبعلرله یاخیندان تانیش اولماق و اونلارین آنجاق قوروآدی دگیل ،محتویاتی ایله‌ده علاقه‌لنمک چوخ فایدالی دیر .اما تاسف یئری دیرکی،اللی ایللیک "استعماری فرهنگ "سیاستی‌نین ایجابی اولاراق بو کتابلار هامیمیزین دسترسینده دگیلدیر .دئمک اولارکی،بومهم منبعلرین، بیرتک دانه‌سیندن سوای ،هئچ بیریسی تقریبا" البلرده یوخدور .اوبیر تک اثر ،کتاب‌دده قورقود دورکی،فرزانه نشریاتی‌نین همتی‌ایله‌چاپدان چیخمیشدیر(وچوخ مهم بیرسندکیمی علاقه‌ایله ،اوخوماميز و تدقیق ائله‌مه‌میز لازیمدیر) .یاخشی بیرطالع اثری اولاراق بو منبعلردن بیر نئچه‌سی بیرزمان بوندان قاباق منیم الیمه چاتدی.اونلاری تدقیق ائدرکن ،جالب تشخیص وفردیگیم قسملرینده‌ن نوطلار آلدیم (یاددا شتلار ائله‌دیم) .ایندی بو نوطلارین "ابن مهنا لغتی" نه عاید اولانلاریندان بیرحصه‌سینی عینا نقل ائلیرم .بولغت ،عرب دیل بیلیگی ابن مهنا طرفیندن میلادی ۱۳- نجی عصرین صونلاریندا و ۱۴- نجی عصرین باشلاریندا گویا عربلره‌تورکجه اؤگره‌تمک قصدی‌ایله‌قلمه‌آلینیب دیر .منیم نوطلاریم "عبدالله‌بطال"ین حاضرلادیغی و ۱۹۳۴ ده‌استانبولدا چاپ اولموش نسخه‌یه مستنددیر .بئری گلدیکده ،کلمه‌نین معناسی یانیندا ،اوخوجولا ریمیز ایچون بعضی ایضاحلاردا آرتیریلمیشدیر .بئله‌جه بیرپاراکلمه‌لر ین اسراری آچیلمیش اولور :

۱ - آچار : کلمه‌سی بو لغتده "آچقو"شکلینده‌دیر ."قو" بیلیندیگی کیمی مختلف تصریف صورتلری ایله (- گی، - قو/فو، - گو، - کی، - کو ،) وسیله‌آدی (اسم آلت)وبعضی ذات ومعنی (مشخص و مجرد)آدلاردوزه‌لدیر .

۴

bahseden eserleri özellikle belirtmeliyiz. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud'un divanında toplanmış metinler aslında yukarıdaki kaynaklardan biridir. Ancak Kaşgarlı Mahmud burada birçok Türk boyunun yazı, ses sistemi, gramatik kuruluş, söz vs. gibi özelliklerinden etraflıca bahseder, bu özellikler dil alanında yapılan inceleme materyali olarak daha saygın ve önemli bir kaynak sayılır. Böyle bir durum İbn-i Mehnan Lügati ile birçok manzum ve kelime altı tercüme sözlüklerde de görülür…" (Adı geçen eser, ss. 35)

Bu kaynakları yakından tanımak ve onların sadece adıyla değil, içeriğiyle de ilgilenmek oldukça faydalıdır. Ancak üzülerek belirtirsek, elli yıllık "sömürge kültürü" siyasetinin sonucu olarak bu kitaplar hiçbirimizin elinde değildir. Demek ki bu önemli kaynakların bir tanesi hariç, hemen hemen hiçbiri elimizde yoktur. O, tek eser de Dede Korkut Kitabı'dır ve Ferzane Neşriyatının çabalarıyla basılmıştır (ve çok önemli bir belge olarak ilgiyle okumalı ve incelemeliyiz). Şans eseri bu kaynaklardan bir kaçı kısa bir süre önce elime geçti. Onları incelerken ilginç bulduğum yerlerden notlar aldım. Şimdi "İbni-Mühenna Lügati" ile ilgili notlarımdan bir bölümünü aynen naklediyorum. Bu lügat, Arap dilbilimcisi İbn Mehnan tarafından MS 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başında güya Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Benim notlarım "Abdullah Battal"ın hazırladığı ve 1934 yılında İstanbul'da basılan nüshaya dayanır. Yeri geldikçe, kelimenin anlamı ile birlikte, okuyucularımız için bazı açıklamalar da eklenmiştir. Böylece bazı kelimelerin gizemi çözülmüş olur:

1- *Açar*: Kelime bu lügatte "*açgu*" şeklindedir. [-gu] bilindiği gibi çeşitli görünümleriyle ({-kX},{-gX}) eşya ve bazı kişi adları ile soyut adlar yapar.

مثال : چالغی،وئرگی (یئنی کلمه اولاراق،مالیات ،خلق آغزینـــــدا : استعداد،مثال :" یاغشی دانیشماق بیرآللاه وئرگیسیدیر" ،سرگی(تماشا یئگاه و نمایشه قویماق) ،سئوگی،دویغو (حس) ،بورقو (فارسجا دا پیچ) ، هؤرگو (هؤرمک دن ،فارسجا : بافتنی) ،اولگو ، آمقی،باصقی(فشـــار و تضییق) ،بیتکی (نبات) ... بو مورفم دن بیرچوخ تازه کلمه دوزلتمـــک اولار .

۲ـ آچماق :"باغلاماق "سؤزونون ضدی معناسیندا دیر ،بوندان علاوه "ایضاح اقتمک "،یایماق و آچ اولماق معنالارینادا گلیر .

۳ـ آذاق : تورکچه نین معتادی اوزره ،صونرالار"آیاق"اولموشدورو "قاب" معناسیندا دیر .ادبی فارسجا یا کئچیب واورادا " ایاغ"صورتینده یازیلیر .اوغوزجادا بونا "چاناق " دئییلیر .

۴ـ آرقاق : آرقاچ (فارسجا : "پود" در مقابل تار) .

۵ـ آرماق : یورولماق ،بورادان " یورغون ـ آرغین "سؤزونـــون معناسی واضح اولور .

۶ ـ آری : تمیز ،" آری قیز" (فارسجا دوشیزه) ، "آریماق " تمیز اولماق،"آریتماق" تمیزلهمک ،"آرتمیش " پاکره قالمیش قیز .

۷ ـ آزیق : یولدا یئمک ایچون خوراک (فارسجا : توشه) . بوکلمه فارسجا یا داخل اولوب " آزوقه" صورتینده یازیلیر .

۸ ـ آش : عمومیتله یئمهلی هرنه ،خوراک ،" آش بولسون " عافیت اولسون ! (فارسجا : نوش جان !) معناسیندا دیر .

۹ ـ آشنو : قاباق ،اؤن ."آشنوکی" قاباقکی، " آشنوکی آتـــا" حضرت آدم ، "آشنوکی آنا" حضرت حوا . بوکلمه صونرالار ،"آشنا" اولاراق بیرمصدر صورتینده ایشله دیلمیشدیر ،یعنی " یاواش ـ یاواش قاباغـــا طرف حرکت اقتمک "بورادان مشهور آتالار سؤزونون اصل معناسی آنـلاشیلیر : "آشنا ـ آشنا چیخدی اوجاق باشینا" یعنی تدریجله ایرهلی یه گلهرک چیخدی اوجاق باشینا .

۱۰ـ آغیرلاماق :حرمت اقتمک ،بولغت "بؤیوک "و"عظمتلی"معنالارینی مختلف اشتقاق لاریندا عکس اقتدیریر ."آغری داغ"بؤیوک داغ ،عظمتلـــی داغ دئمکدیر ،آغری ودردله علاقه سی یوخدور .نئجه کی "آغینماق"دا همین بو لغته "یوخاری چیخماق"معناسینا ثبت اولونوبدور ،هابئله دیر"آغماق "

Örneğin “çalgı”, “vergi” (yeni kelime olarak maliyet, halk ağzında: istidat, örnek: “Güzel konuşmak bir Allah vergisidir”), “sergi”, “sevgi”, “duygu”, “burgu”, “örgü” (örmekten), “ülkü”, “askı”, “baskı”, “bitki”, bu morfemden birçok yeni kelime türetilebilir.

2- Açmak: “Bağlamak” kelimesinin zıt anlamıdır. Buna ek olarak “açıklamak”, yaymak ve aç olmak anlamlarına da gelir.

3- *Azak*: Türkçede sonradan “ayak” olmuştur ve “kap” anlamındadır. Edebi Farsçaya geçer ve orada “ayak” şeklinde yazılır. Oguz Türkçesinde buna “çanak” denir.

4- *Arkak*: *Arkaç*.

5- *Armak*: Yorulmak. Buradan yorgun argın kelimesinin anlamı çıkar.

6- Arı: Temiz, “arı kız”, “arımak”, temiz olmak, “arıtmak”, temizlemek, “artmış”, bakire kalmış kız.

7- Azık: Yolda yemek için aş. Bu kelime Farsçaya geçerek “azuka” şeklinde yazılır.

8- Aş: Genellikle yenebilen herşey, çörek, “aş bulsun” afiyet olsun! Anlamındadır.

9- Aşnu: Önce, ön. “*Aşnuki*” önceki, “*aşnuki ata*” Hz. Âdem, “*aşnuki ana*” Hz. Havva. Bu kelime sonradan “*aşna*” olarak mastar şeklinde kullanılmıştır. Yani “yavaş yavaş önceki tarafa hareket etmek”. Buradan meşhur atasözünün asıl anlamı anlaşılır: “*aşna aşna çıhdı ocag başına*”, yani azar azar ilerleyerek çıktı ocak başına.

10- Ağırlamak: Hürmet etmek. Bu kelime “büyük” ve “gösterişli” anlamlarını çeşitli köklerde yansıtır. “Ağrı dağ”, büyük dağ, azametli dağ demektir. Ağrı ve dertle ilgisi yoktur. Demek ki “ağınmak” da yine bu lügatte “yukarı çıkmak” anlamına gelmiştir. “Ağmak”

۱۱ ـ آلپ : قهرمان،بهادر ،بیرچوخ شخصیتلرین آدلاریندا دا گلیر . آلپ ارسلان ،آلپ تکین ،و آلپ ارتونقا (افراسیاب).قدیم کتابتده "الب" صورتینده یازیلدیغی ایچون زمانیمیزدا غلط تلفظه سبب اولموشدور .

۱۲ ـ آلچی : حیله‌گر ."آل"ین "حیله" معناسینا اولدوغو آیدین و واضح دیر ،"آلداتماق" دا بو کؤکدن گلیب دیر ." آلتاتچی " کلمه‌سی همین بولغتده "جیب‌کسن ـ جیب‌بر" معناسینا گلیبدیر .

۱۳ـ آلقیش : بیریسی ایچون آچیقجا یاخشیلیق ایستهمک ،خئیردعا . دده قورقود کتابیندا دا بومعنایا گلیر .زمانیمیزدا چپیک چالماق، تعویب و تاییدا ایچون بیراشاره اولاراق ایشله‌نیلیر .

۱۴ ـ آنیلماق : یاد اندیلمک .

۱۵ ـ ات ـ اوز : تن و جان ،بورادا "اوز" کلمه‌سی نین "جان " و "اوزه‌ک " اولدوغونا دقتی چکمک فایدالیدیر ،تورکجه‌ده روح وجان قارشیلیغی "طین" (قین وزنینده) کلمه‌سی واردیر .همین لغتده "طینلیق " ـ جانلی و حیوان دئیه ضبط اولموشدور .

۱۶ ـ اتک : فارسجا دا "دامن" ."آیاق" (فارسجا : پا)،"آددیم" (قدم) "اتوک " (چکمه) عینی کؤکدن دیر .

۱۷ ـ ان :یاناق . "انلیک "ده بو کؤکدن دیر .یانا غی قیرمیزی گؤسته‌رن ماده .

۱۸ ـ اوجشمک : مباحثه‌یه گیرمک .

۱۹ ـ اورتکون : خرمن، دؤگولمه‌میش اکین دسته‌لری .

۲۰ ـ اوغرو : سارق . اوغرولاماق : سرقت .

۲۱ ـ اوق : اوخ ،فارسجا : تیر . اوق سابو .: اوخون دسته‌سی،بو ـ گونکو دیل ایله : اوخ ساپی ،اوق یونو : اوخون للهگی،فارسجا :پرتیر . "یون "پشم و بو لغتده للهک .

۲۲ ـ اوقلاغو : "اوخلوو" دئدیگیمیز .

۲۳ ـ اوک : آنلاییش ،عقل ،اسکی کتابتده "گ "یین "ک " یازیلماسی معلومدور و " اوگوت" یا "اویوت" (نصیحت و مصلحت معناسینا) بو کلمه‌نین اؤکله علاقه‌سی میدانا چیخیر .همین لغت ده :"اوکلوک" (اوکلو) ـ عقللی ."اوکسوز" ـ عقلسیز .

11- Alp: Kahraman, bahadır. Birçok şahsın adında da vardır. Alparslan, Alptekin ve Alp Er Tunga (Efrasiyab). Eski kitabelerde "alp" şeklinde yazıldığı için zamanımızda yanlış telaffuza sebep olmuştur.

12- *Alçı*: Hilekâr. "Al"ın hile anlamına geldiği apaçık ortadadır. "Aldatmak" da bu kökten gelmiştir. "Altatçı" kelimesi yine bu lügatte "yan kesici" anlamına gelmiştir.

13- Alkış: Birisi için açıkça iyilik istemek, hayır dua. Dede Korkut Kitabı'nda da bu anlama gelir. Günümüzde alkışlamak, onaylamak için bir işaret olarak kullanılır.

14- Anılmak: Hatırlanmak.

15- Et – Öz: Ten ve can. Burada "öz" kelimesinin "can" ve "özek" olduğuna dikkat çekmek faydalıdır. Türkçede ruh ve can kelimelerinin karşılığı olarak "tın" kelimesi vardır. Yine burada "tınlık" canlı ve hayvan olarak ele alınmıştır.

16- Etek: Farsçada "*dâmen*". "Ayak", "adım", "*etük*" kelimeleri aynı kökten gelir.

17- *En:* Yanak. Enlik kelimesi de bu kökten gelir ve yanağı kırmızı gösteren madde anlamındadır.

18- *Öceşmek*: Tartışmak.

19- *Örtgün*: Harman, olgunlaşmamış ekin taneleri.

20- *Oğru*: Hırsız. Oğrulamak: Hırsızlık

21- Ok: Uç, Farsça "*tîr*". Ok sabu: Okun destesi. Bugünkü dil ile: Ok sapı. Ok yünü: Okun kılıfı. Farsça: "*pür-tîr*". "Yün", bu lügatte yelek anlamında.

22- *Oglağu*: Oklava demektir.

23- *Ög*: Anlayış, akıl. Eski kitabelerde /g/ sesinin /k/ olarak yazıldığı bilinmektedir ve "öğüt" (nasihat ve maslahat anlamında) kelimesinin "ög" kelimesiyle ilgisi ortaya çıkar. Bu lügatte: "*öglüg*" (*öglü*) – akıllı, ögsüz-akılsız demektir.

۲۴ ـ اولکر : ثریا ، فارسجا : پروین .

۲۵ ـ اوی : زمان ، "اود" صورتینده ده ضبط اولونموشدور . تورکجه ده " زمان "کلمه‌سی نین مختلف مفهوملارینا قارشی بیرنئچه سؤز خاطره گلیر "اوزا" (اوبا وزنینده) وقت و کئچمیش زمانلار معناسینا . "اوغور" و " چاغ " .

۲۶ ـ ایرکلیک : قدرت وفرمان صاحبی،کلمه نین صونوندا کی "لیک" زمانیمیزدا "لی" اولوب ."ایرک "ایسه دیلیمیزده "ارک "صورتینده ـ دیر ، " ارک "،قدرت ونفوذ معناسینا دیر .

۲۷ ـ ایسی سوو : حمام ."گرمابه "ایله مطابق دیر ."ایسی سووجو"دا همین لغتده "حمامچی "معناسینا قید اولونموشدور . "سوو" بیزده "سو" شکلینده دیر صونوندان "واو"حرفی دوشوبدور لکن بعضا یئنه ظاهرا ولور : " سووارماق " کیمی .

۲۸ ـ ایشوک : پرده ."ایشوکچو" ایسه پرده چی،یاخود"پرده دار"دیر . قدیم منصبلردن "ایشیک آغاسی "کلمه‌سینده‌کی "ایشیک "یاخود "افشیک" کلمه‌سی نین بونونلا مناسبتی وار و "پرده‌دار" دئمکدیر .دوکتورمعین لغتینده ده "حاجب" سؤزوایله ایضاح اقدیلمیشدیر .(جلد ۱ صحیفه ۴۱۷) (تورکیه تورکچه‌سینده "افشیک" پرده مفهومو اعتباری ایله "آسثانا" معناسینا گلیر و " افو ـ افشک " ترکیبی نین اساس معناسی "چادر و پرده " دئمکدیر .).

۲۹ ـ ایصیرقا : گوشواره .

۳۰ ـ ایگ : یاخود " ایگ " بیزیم "ایی" (فارسجا : بو)دئدیگی ـ میز سؤزدور ،ثبت صورتینه دقتی چکمک ایچون نقل اقدیلدی .

۳۱ ـ ایگدیش : اصلی عرب اولمایيب دا عربلر ایچینده دوغولموش آدام،لغتین معین بیر اجتماعی ـ سیاسی مفهوم داشیدیغی ایچون تکرارینی فایدالی گؤردوک .

۳۲ ـ ایگین : آرخا سوموک لرین اگیلن یئری ،فارسجا : شانه . بیلدیگیمیز "اگین "یاخود "اه‌یین "ین قدیم صورتی"چیگین " کلمه‌سی ایله مناسبتی ده دوشونوله بیلر .

۳۳ ـ ایمگک لو :زحمت و مشقت چکن."ایمگک "ایسه بیلدیگیمیز "امک "کلمه‌سی نین قدیم صورتی دیر و"زحمت" دئمکدیر .

۷

24- *Ülker*: Süreyya. Farsça: *Pervin*.

25- *Öy*: Zaman. "*Öd*" şeklinde de görülmüştür. Türkçede "zaman" kelimesinin çeşitli ifadelerine karşı birkaç söz akla gelir. "*Oza*" (oba vezninde) vakit ve geçmiş zamanlar anlamına gelir: "*oğur*" ve "çağ".

26- *İrklik*: Kudret ve ferman sahibi. Kelimenin sonundaki [-lik], günümüzde [-lI] olmuştur. "*İrk*" ifadesi ise dilimizde "*erk*" şeklindedir. "*Erk*" kudret ve güç anlamındadır.

27- *Isı suv:* Hamam. "*Germâbe*" ile uyar. "*Issı suvcu*" da aynı lügatte "hamamcı" anlamında yazılmıştır. "*Suv*" bizde "su" şeklindedir. Kelimenin sonundaki /-v/ sesi yitmiştir, ancak bazı fadelerde yeniden görülür: "*suvarmak*" gibi.

28- *İşük*: Perde. "*İşükçü*" ise "perdeci" demektir. Eski mesleklerden "*işik ağası*" ifadesindeki "*işik*" ya da "eşik" kelimesi bu kelimeyle ilişkilidir ve "perdeci" demektir. Doktor, lügatinde de açıkça "hacip" kelimesi ile açıklamıştır. (C 1, ss.417) (Türkiye Türkçesinde "eşik" perde kavramı "*astana*" (eşik) anlamına gelir ve "ev-eşik" tamlamasının asıl anlamı "çadır ve perde" demektir.)

29- *Isırga*: *Güşvare*

30- "*İk"* ya da "*ig*" bizim "iyi" dediğimiz kelimedir. Yazım şekline dikkat çekmek için nakledildi.

31- *İgdiş*: Aslı Arap olmayan, ancak Araplar arasında doğmuş adam. Lügat belli bir sosyal – siyasal anlam taşıdığı için tekrarını faydalı gördük.

32- *İgin*: Arka kemiklerin eklem yeri. Farsça: *Şane.* Bildiğimiz "*egin*" ya da "*eyin*" kelimesinin eski hali olan "çiğin" kelimesi ile bağlantılı olduğu da düşünülebilir.

33- *İmgeklü*: Zahmet ve meşakkat çeken. "*İmgek*" ise bildiğimiz "emek" kelimesinin eski halidir ve "zahmet" demektir.

۳۴ ـ باتمان : اسکی دن تورکجه ده حبوبات و مایعاتین اولچوسو (کیل) ایدی. صورالار " وزن " کیمی ده ایشله دیلدی .

۳۵ ـ بارجین : ایپک . گؤره سن " پارچا " کلمه سی ایله علاقه سی وارمی ؟ " بارچین چی " ایپکچی .

۳۶ ـ باشچی : رئیس ."باشچیلیق "کلمه سی ده طبیعی اولاراق"ریاست "معناسینا گلیر."باشلاق "بولغتده یاریش دا (مسابقه ده) باشدا گلن معناسینا ثبت اولونموشدور .

۳۷ ـ بیتکچی : یازیچی،کاتب ." بیتیک " مکتوب دیلیمیزده"پیتیک" (ملا بونا پیتیک یاز ...). همین لغتده :"بیتیکله مک " یازماق، "بیتیک " کتابت ـ یازماق، "بیتیت مک " یازدیرماق .

۳۸ ـ بیشلاق : پنیر .

۳۹ ـ پوسماق : گیزلنمک . "پوسقو "دا بو گؤکدن دیر .

۴۰ ـ ترکن : حکمدارین آرواددی ."ترکن قاتون /یاخود/ قادین" " ملکه" دئمکدیر .همین لغت ده بوکلمه "تورکان "صورتینده ده ضبط اولوبدور .

۴۱ ـ تک : بنزه تمه اداتی .لکن "تکی" : قدر، جن ."تکمک "مصدری نین معناسی : یئتیشمک ،واصل اولما قدیر."تکیرمک "یئتیشدیرمک. "تکی "یه بیزیم دیلده "تکین " دئییلیر و همین لغتده "تکیجه "نین معناسی گئنه "قدر "یازیلیدیر .

۴۲ ـ چاتیر : چادر . "چاتماق " مصدریندن گلمه ،بوعائله دن دیر : " چاتما " (صفت اولاراق : چاتما قاش .آد اولاراق :"توفنگ لردن چاتما قورماق "یعنی توفنگ لری باش ـ باشا دایاماق ("چتر"لغتی چادردان گلمه دیر . چاتما قدان سقف معناسینا "چاتی " گلیر و مجازی صورتده "یوک چاتماق " دا واردیر).

۴۳ ـ چاغری : دوغان ،بیر اوو قوشو (باز)."چاغزی بیگ " معلوم تاریخی شخصیت .

۴۴ ـ چاقیرماق :باغیرماق ،بیزیم "چیغیرماق "دئیه ایشله تدیگی ـ میز کلمه نین اسکی شکلی می؟ (" چاغیرماق "ایسه دعوت افتمک معناسینا گلیر، مشهوردور.)

۴۵ ـ چال : آغ ایله آز قارا رنگین قاریشماسیندان میدانا گلن

34- Batman: Eskiden Türkçede bitki ve akarsuyun ölçüsü idi. Sonradan "ağırlık" olarak da kullanıldı.

35- *Barcın*: İpek. "Parça" kelimesi ile bir ilgisi var mı? "*Barçıncı*" ipekçi.

36- *Başçı*: Başkan. "*Başçılık*" kelimesi de doğal olarak "başkanlık" anlamına gelir. "*Başlak*" bu lügatte yarışta önde gelen anlamındadır.

37- *Bitikçi*: Yazar, kâtip. "*Bitik*" mektup anlamındadır, dilimizde "*pitik*" (*molla buna pitik yaz*) Aynı lügatte: "*bitiklemek*" yazmak, "*bitik*" kitabet-yazmak, "*bititmek*" yazdırmak.

38- *Bışlak*: Peynir.

39- *Pusmak*: Gizlenmek. "Pusu" kelimesi de bu kökten gelir.

40- *Terken*: Hakan'ın eşi. "Terken katun ya da kadın", "melike" demektir. Aynı lügatte bu kelime "Türkan" şeklinde de geçmektedir.

41- *Tek*: Benzetme edatı. "*Teki*": Kadar, *[-çen]*. "*Tegmek*" fiilinin anlamı: Yetişmek, ulaşmaktır. "*Tekirmek*" yetiştirmek. "*Teki*" kelimesi dilimizde "tekin" şeklinde görülür ve aynı lügatte "tegicce" kelimesinin anlamı yine "kadar" olarak yazılıdır.

42- *Çatır*: Çadır. "Çatmak" fiilinden gelir, bu ailedendir: "çatma" (sıfat olarak: çatma kaş. İsim olarak: "Tüfeklerden çatma kurmak", yani tüfekleri birbirine dayamak.) "Çetir kelimesi çadırdan gelmektedir. Çatmaktan sıfat anlamı olan "çatı" gelir ve "yük çatmak" anlamı da vardır.

43- Çağrı: Doğan, bir av kuşu. "Çağrı Bey" tanınmış bir tarihi şahıs.

44- *Çagırmak*: Bağırmak. Bizim "çağırmak" şeklinde kullandığımız kelimenin eski görünümü mü? (Çağırmak davet etmek anlamına gelmesi ile bilinir.)

45- *Çal*: Beyaz ile az miktardaki siyah rengin karışımından meydana gelen

رنگ ،اکثرا ساققال ،ساچلار حقبنده :چال ساققال ." قیر" دا همین معنا یا دیر : کور اوغلونون قیرآتی .

۴۶ ـ چاو : سس ـ کوی ،گورولتو ،زمانیمیزدا "چوو"صورتی ایشله ـ دیلیر (چووسالماق / چوودوشمک کیمی) ."چاولی "همین لغتده" آدلی ـ صانلی " معنا سینا ثبت اولونموشدور .

۴۷ ـ چایان : عقرب ،بورایا یازمافیمیزین سببی ،بعضا عقرب حقینده تورکجه‌سی یوخدور دئیه یازیلمیش اولماسی دیر .عقرب بورجونه ده " چایان " دئییلیر .(بیزده "ایلان ـ چایان " مشهوردور) .

۴۸ ـ چپچلاق : کیچیک بارماق ،" چئچه /چئچه بارماغی"دا دئییلیر .

۴۹ ـ داوار : مال و متاع : "مال ـ قارا"یا دا شامل گئنیش معنالی کلمه‌دیر .

۵۰ ـ ساقیش : حساب ،ساقیشچی :. محاسبه‌چی ،ساقیش‌گونو : قیامت گونو (یوم‌الحساب) . ساماق : سایماق (صایماق) .

۵۱ ـ سوچو :آجی نین مقابلی :شیرین ،سوچوک : گئنه او معنایا . بیلدیگیمیز "سوجوق " کلمه‌سی نین "شیرین "معنا سینا گلدیگی دوشو ـ نوله بیلر .

۵۲ ـ سؤکنمک : سؤیکنمک .

۵۳ ـ صیناماق : تجربه ائتمک ،امتحان ائتمک ،صینچی :تجربه ائده‌ن کیشی .

۵۴ ـ صینیقمیش : یوزولموش ،شکسته اولموش .(بیزده صینیخمیش" آریقلامیش معنا سینا ایشله‌دیلیر) .

۵۵ ـ طوی : (خوی وزنینده) طوپلانتی،چوخلوق،فارسجا :انبوهی،اولا بیلرکی "طوی توتماق "دا جماعتی دعوت ائتمک ومراسم ده شرکت ائتدیرمک ایله علاقه‌لی اولسون .

۵۶ ـ قاچانی : هاچان‌کی ، نه زمان کی ،

۵۷ ـ قاراباش :کنیز . "قاراواش "دئدیگیمیز کلمه .

۵۸ ـ قاراچی : دیلنچی (فارسجا :. گدا) .

۵۹ ـ قووورداق :کباب .(مقایسه ائله‌یین :قووورما اتین یاغدا قیزاریلمیشی،قووورقا ـ بوغدانین اوددا قوورولموشو ـ قووورقانین دوگولموش اونو) .

renk, genellikle sakal ve saç hakkında: çal sakal. "Kır" kelimesi de bu anlama gelir: Köroğlu'nun kır atı.

46- *Çav*: Ses, gürültü. Günümüzde "*çov*" şeklinde kullanılır (*çov salmag*, *çov düşmek* gibi). "*Çavlı*" aynı lügatte "adlı – sanlı" anlamında verilmiştir.

47- *Çayan*: Akrep. Buraya yazmamızın sebebi, bazen akrep hakkında Türkçesi yoktur şeklinde yanlış bilgilerin yazılmış olmasıdır. Akrep burcuna da "*çayan*" (çıyan) denir. (Bizde "yılan çıyan" meşhurdur.)

48- *Çıçlak*: Küçük parmak, "*çeçe, çeçe barmağı*" da denir.

49- Davar: Mal ve eşya. "Hayvan" ya da arazi anlamına gelen kelimedir.

50- *Sakış*: Hesap. "*Sakışçı*": Muhasebeci, *sakış günü*: kıyamet günü. *Samak*: saymak.

51- *Suçu*: Acının karşıtı: Şirin (tatlı). *Suçuk*: Yine aynı anlama, bildiğimiz "sucuk" kelimesinin şirin anlamına geldiği düşünülebilir.

52- *Sögenmek*: Yaslanmak.

53- Sınamak: Tecrübe etmek, sınav yapmak. Sınçı: Tecrübe eden kişi.

54- *Sınıkmış*: Yüzülmüş, şikeste olmuş (Bizde zayıflamak anlamında kullanılır.)

55- Toy: Toplantı, çokluk (kalabalık), Farsça: *"توی"*. "Toy tutmak" halkı davet etmek ve bir merasimde ortak olmak ile ilgili olabilir.

56- *Kaçanı*: Hangisi, ne zaman ki?

57- Karabaş: Cariye. "Karavaş" dediğimiz kelime.

58- *Karaçı:* Dilenci. (Farsça: Geda)

59- *Kovurdak*: Kebap. (Karşılaştırın: Kavurma, etin yağda kızartılmış hali, kavurga, buğdayın ateşte kavrulması-kavut tahıllarının dövülmüş unu.)

۶۰ ـ قیلیچ : بیلدیگیمیز ،شمشیر معناسینا مشهورکلمه .لغتده " قیلینچ" کلمه‌سی نین ایکنه معناسی "اخلاق و طبیعت "دیر .("قیلیق بو صون کلمه‌دن دیر) .

۶۱ ـ کیرشن :قادینلارین اوزلرینه سورتدوک لری آغ بزه‌ک ماده‌سی: بوگون " کیرشان " دئییلیر .

۶۲ ـ کونت : قالب ."کونتجو"ده قالب دوزه‌لدن دئیه ترجمه ائدیلمیشدیر .گؤره‌سن چؤره‌کچی لرده" کونده" و "کونده‌سالان" سؤزلری "قالب "معناسیندا اولان بو سؤزایله علاقه‌لی می ؟

۶۳ ـ یاوا : قاریشیق .

۶۴ ـ یوزاق : ("اوزاق " وزنینده) قفل .

۶۵ ـ یونول : (" اوزوک " وزنینده) خفیف دئمکدیر .بو بیزیم "یونگول "دئدیگیمیز کلمه‌دیر .قوهوم دیللرده" یئی نیک " ده تلفظ ائدیلیر .

۶۶ ـ یئریاغی : نفت .

۶۷ ـ یئن : لباسین قولو . "یئنگ" صورتینده اولار .مشهور ملا نصرالدینین " یئنگینم بیّ " (آستینم بخور) سؤزو یادا دوشسون .

۶۸ ـ یئنی گون : نوروز .

ـ صون ـ

60- Kılıç: Bildiğimiz kılıç anlamına gelen ünlü kelimedir. Lügatte "kılınç" kelimesinin anlamıysa "ahlak ve tabiat"tır. (Kılıç bu son kelimeden gelir.)

61- *Kirşen*: kadınların yüzlerine sürdüğü beyaz renkli süs maddesi. Bugün bu kelimeye "*kirşan*" (pudra) denir.

62- *Künt*: Kalıp. "*Küntçü*" kalıp yapan kişi olarak tercüme edilmiştir. Acaba fırınlarda "*künde*" ve "*künde salan*" ifadeleri kalıp anlamına gelen bu kelimeyle ilgili mi?

63- *Yava*: Karışık.

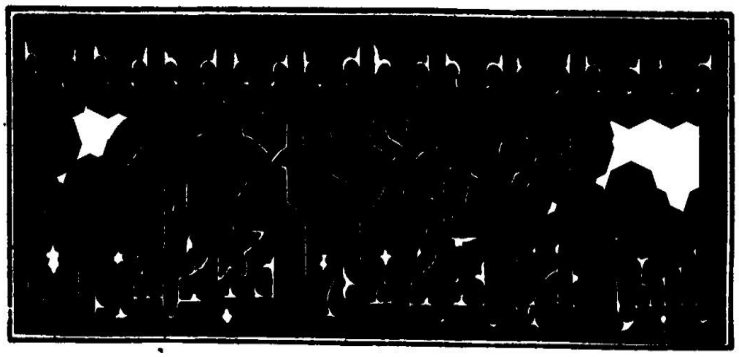
64- *Yuzak*: Kilit

65- *Yünül*: Hafifçe dokunmaktır. Bu bizim "*yüngül*" dediğimiz kelimedir. Akraba dillerde "yeynik" olarak da telaffuz edilir.

66- Yer yağı: Petrol.

67- Yen: Elbise kolu. "*Yeng*" şeklinde de kullanılır. Meşhur Nasreddin Hoca'nın "*yengim ye*" sözünü hatırlayınız.

68- Yeni gün: Nevruz.

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

دؤردونجو ایل ـ خرداد و تیر ـ ۱۳۶۱

دوکتور حمید نطقی

دیلده شووی نیزم

بوندان بئش یوز ایل قاباق ،اسپانیا ملکه‌سی "ایزابئللا" یا اوروپانین مودرن دیللرینده ایلک قرامئر (صرف) کتابینی، رسما تقدیم ائده‌رکن ،ملکه کتابا باخدی و صوروشدی :"بونه ایشه گلهر؟"، "آویلا"نین باش‌کشیشی دئدی :

"امپراطورلوق بناسیندا دیل لاپ مهم آلتهویز !"

کشیشین سؤزی بؤیوک بیرفراست و قوتلی مشاهده نتیجه‌ایدی .اوکشیش دئمک تاریخدن چوخ یاخشی خبری وارمیش .قدیم یونان وروم دا دیللرینی اونلارین مستعمره‌لرده اجرا ائتدیکلری سیاستین اساسی ایدی.بواحوال

باشقا مملکت‌لرده ده بئله‌ایدی.بیزیم زمانیمیزدا ،میلیونلارجا انسان، هیتلرین "آریان نژادی" افسانه‌سی نین طلسمینه گرفتار اولدولار؛اوبیر نژادلاردان داها عالی واوستون بیر نژادافسانه‌سی ! حالبوکی،اصلینده آریا و آریان بیرنژاد آدی دگیل،هندواوروپائی (یاخود هندو آریان) دیللرینده دانیشان مختلف خلقلر کوتله‌سیته وئریلن بیرآددیر .قدیم زمانلاردا آسیالی مهاجم‌لر،ایران فلاتیندا وهند یاریم قطعه‌سینده

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, HAZİRAN VE TEMMUZ, 1361

DİLDE ŞOVENİZM

Bundan beş yüz yıl önce, İspanya kraliçesi "İzabella"ya Avrupa'nın modern dillerinde ilk gramer kitabını resmen taktim ederken, kraliçe kitaba bakıp şunu sordu: "Bu ne işe yarar? "Arila"nın reisi söyle söyledi:

"İmparatorluk çatısı altında dil çok önemli bir altındır!" Bu kişinin sözü büyük bir anlayışın ve kutsal bir gözlemin sonucuydu. Demek ki o kişinin oldukça iyi bir tarih bilgisi varmış. Eski Yunan ve Rum'da dil, kolonilerde icra edilen siyasetin esasıydı. Bu durum diğer memleketlerde de böyleydi. Günümüzde milyonlarca insan, heyetlerin "Aryan-i nejadi" efsanesinin tılsımına tutuldu: Diğer ırklardan daha yüce ve üstün bir ırk efsanesi! Hâlbuki aslında Arya ve Aryan bir ırk ismi değil, Hint-Avrupa dillerinde konuşan çeşitli halklara verilen isimdir. Eski zamanlarda Asyalı savaşçılar İran çölünde ve Hint yarım adasında

یئرلشدیلر و اورادان دیللری یاخین شرقین غربینه واوروپایا یایلدی آلمانلیلار،بو آسیالی مهاجرلر یئرینه ایلک زمن لردن بحث اتله دیلر باشقا بیرمثال ،زمانیمیزدا جنوب آفریقا اتحادیندا ،دیل،سیاسی فلسفه نین خادمی کیمی گؤرسندی.دیل سایه سینده "آفریقانئر"آدلانیلان جماعت ،اوز اتنیک (نژادی) اوستونلوک لرینی،انگلیزجه و سایر یئرلی لهجه لری ایله دانیشانلارین اورتاسیندا تامین اتدیلر .آفریقا نئرلرین اوزلرینه خاص بیردیللری واردیر ،بو دیل هولاندجا ،آفریقائی لهجه لر تاثیری ایله ،مالایالیلارین دیللریندن دوزه لمیشدیر . بودیلی مدرسه لرده اوگره تدیلر و عموم خلق آراسیندا معامله ومقاوله لرده ایشله دیلن یگانه دیل کیمی ایشلتدیلر .

اکثرا وطنداشلاردان حاکم بیردیلده دانیشماقلارینی ایستمرلر . حتی اصلی صایبلان دیلین مختلف لهجه لرینه ده شیهه ایله باخارلار .بیرمملکت وجوده گلدیگی زمان ،بیرتک دیلی رسمی دیل اولاراق قبول اتله مک طلب اولونور .بوفکرین طرفدارلاری بعضا "اوزونه خاص تک رسمی دیل" ایسته گینی چوخ اوزاقلارا قدر آپارا بیلرلر ،نئجه کی آمریکادا ،(انگلـ ـ پس لرله حرب زمانیندا) آمریکانین دیلی اولاراق انگلیزجه دن لاتین دیلینه کئچمک ایسته ین لرده وارایدی .ظاهرا بودیل آمریکانین تک رسمی دیلی اولاجاغیمیش !

"وئبستئر" ده ،مشهور بیر یازیسیندا انگلیزجه نین خاص بیرلهجه سینی ،اونون دئییشی ایله "آمریکا فورملو انگلیزجه "نی،"انگلیسلردن بیر فرقیمیز اولسون "دئیه تکلیف (پیشنهاد) اتدیردی.باشقا بیرمثال: فنلاند اون دوققوزونجو عصرده اوز "یازی دیلی"نی انکشاف اتدیردی. بودیلین اساسی چوخ نادرحالدا یازیلان بیرلهجه ایدی،بودیل اوقدر ترقی اتله دی کی،فنلاندلیلار ادبیات دا "نوبئل "مکافاتی (جایزه سی) بئله ، قازانا بیلدیلر .

بو وبونا بنزه ر بیرچوخ مثال،خلقلری اوز دیللرینی یاددان چیخا ـ ریلماق تهلکه سیندن قورتارماق ایچون تشویق اتله دی :اسپانیادا کاتالان لار ،فرانسه نین جنوبوندا پرووانس خلقی،دانمارکانین شمال دنیزی جزیره لرینده فریزیان لار بوجمله دن دیرلر ،اونلار اوز آنا دیللرینی نجات وئرمک فکرینه دوشدولر .

۴

yaşadı ve oradan dilleri Yakın Doğu'nun batısına ve Avrupa'ya yayıldı. Almanlar bu Asyalı savaşçılar yerine ilk Germenlerden bahsederler. Başka bir örnek, günümüzde Güney Afrika birliğinde dil, siyasi felsefenin hizmetçisi gibi göründü. Dil sayesinde "Afrikalı" olarak adlandırılan toplum, kendi etnik üstünlüğünü İngilizce vs. yerli lehçeleri ile konuşanların arasında temin ettiler. Afrikalıların kendine özgü bir dilleri vardır. Bu dil Felemenkçe ve Afrika lehçelerinin etkisiyle Malayalıların dillerinden düzenlenmiştir. Bu dili okullarda öğrettiler ve halk arasında davranış ve söylemlerde konuşulan tek dil olarak kullandılar.

Genellikle vatandaşlardan hâkim bir dilde konuşmalarını isterler. Hatta aslî sayılan dilin çeşitli lehçelerine de şüpheyle bakarlar. Bir ülke kurulduğu zaman, tek bir dilin resmi dil olarak kabul edilmesi istenilir. Bu düşüncenin savunanları bazen "kendine özgü tek bir resmi dil" isteğini daha eski dönemlere kadar götürebilir. Amerika'da (İngilizlerle savaşırken) Amerika'nın dili olarak İngilizceden Latin diline geçmek isteyenler de vardı. Bu dilin Amerika'nın tek resmi dili olacağı sanılmış!

"Vebster" de, meşhur bir yazısında İngilizcenin has bir lehçesini, onun söylediği gibi "Amerika formlu İngilizce"yi, "İngilizlerden bir farkımız olsun" diye teklif ediyordu. Başka bir örnek: Finlandiya 19. yüzyılda kendi "yazı dilini" oluşturdu. Bu dilin esası oldukça nadir yazılan bir lehçeydi. Bu dil o kadar ilerledi ki, Finlandiyalılar edebiyatta "Nobel" ödülünü bile kazanabildiler.

Bu ve buna benzer birçok örnek, halkları kendi dillerini unutma tehlikesinden kurtarmak için teşvik etti: İspanya'da Katalanlar, Fransa'nın güneyinde Provence halkı, Danimarka'nın Kuzey Denizi adalarında yaşayan Frizyalılar bunlardandır. Onlar kendi ana dillerini kurtarmayı düşündüler.

لکن بیر اؤلکه ده ،بیرچوخ دیللرین موجود اولماسی بوآرزولاری بؤیوک بیر مسئله حالینه گتیریر ،مثلا، "نیجئریا" دا ایکی یوزه یاخین محلی لهجه نین بیر- بیری نین یانیندا اولماسی ،مملکت ده هانسی لهجه نین مشترک ارتباط (علاقه)دیلی اولاجاغینی سئچمه گه مانع اولدو. چاره سیز ایندیلیک ،"انگلیزجه" مشترک دولت دیلی اولاراق انتخاب اولدو .عمومیت له افریکادا وضع بونا بنزه ر: اکثرا اؤلکه لرده ،قبیله لر آراسی دیل فرقلری نین اوستوندن مستعمره چی لرین دیللری ویا قدیم دن حاکم اولان دیل کؤرپو قورا بیلیر: انگلیزجه ،فرانسیزجا و عربجه .

آفریکالی لار ،قدیم اسارت حیاتینی یاداسالان مستعمره چیلرین دیل لرینی آتماق ایستیرلر ،لکن اونلارین یئرلرینه هانسی دیلله رین کئچمه سینده توافق اقلییه بیلمیرلر .مثلا الیمیزده اولان معلوماتا گؤره ، ۱۹۷۳ - نجو ایله قدر ،۴۹ افریکا اؤلکه سی نین قیرخ بیرینده یوخاریدا آدی کئچن اوچ دیل مشترک ورسمی دیل اولوبدور و قالان اؤلکه لر دن ایسه یئددیسی ایتالیانجا ،اسپانیولجا و پورتغالی جه نی انتخاب ائله میشلر .آرادا قالان بیر اؤلکه ،ائتیوپی یادا ،تکجه آمهاریجه نی.

بوکیمی مسئله لر حل اولوب دا بیرتک دیل رسما قبول ائدیلدیک ده ،بیرچوخ حاللاردا اقلیت لرین دانیشدیقلاری دیللره تحمل ائله میرلر قدیم یونانلیلار ،یونانجا دانیشمایان خارجی لره ،اونلارین دیللرینی مسخره ایله بار- بار دئدیلر .چین لی لر ،ایسه تورک لرین دئدیکلرینی " تا- تا" قبیلیندن معناسیز سؤزلر دئیه حساب ائتدیلر و "تاتار" آدی دا بورادان چیخدی (پیتئرفارب ،"سؤز اویونو" ،صحیفه ۱۵۹).

"هوتن توت "آدی دا بئله بیرمنشائه مالکدیر .کولومبدان قاباقکی آمریکادا امپراطورلوق قورموش "آزتئک لر" اؤز دیللرینه "ناهوآتل" یعنی :قولاغا خوش گلن) آدینی وئرمیشدیلر .بونا مقابل بوتون خارجی دیللره "نوتوت لی" (یعنی :پلتک)دئیرلرمیش .شایدتاریخین باشیندان دا بئله ایمیش :هرکسه اؤز دیلی خوش و قونشونون دیلی "پلتک" (ایستی یئرآلمانا آل آغزونا و دانیش) گلیب .

دیللرین وجوده گلیب آرادان یوخ اولمالاری ساده بیرحادثه دگیل دیر .عمومیتله سیاسی رژیملر و سلسله لرین قورولوشلاری ومحو اولمالارینا

Ancak bir ülkede, birçok dilin mevcut olması bu arzuları büyük bir sorun haline getirir. Örneğin, Nijerya'da iki yüze yakın mahalli lehçenin bir arada bulunması, memlekette hangi lehçenin standart (ortak) konuşma dili olacağının seçilmesinde engel oldu. Şimdilik çaresizce "İngilizce" devletin resmi dili olarak seçildi. Genellikle Afrika'da durum buna benzer: Çoğu zaman bu ülkelerde kabileler arasındaki dil farklılıkları arasında sömürgecilerin dilleri ya da eskiden beri hâkim olan dil bir köprü kurabilir: İngilizce, Fransızca ve Arapça.

Afrikalılar, eski esaret hayatını hatırlatan sömürgecilerin dillerini atmak isterler. Ancak bu dilin yerine hangi dilin geçeceği konusunda anlaşamazlar. Mesela elimizde olan bilgilere göre, 1973 yılına kadar 49 Afrika ülkesinin 41'inde yukarıda adı geçen üç dil ortak resmi dil olmuş ve geriye kalan ülkelerden 7'sinde İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce seçilmiş. Arada kalan bir ülke, Etiyopya ise sadece Amharca'yı (seçmiş).

Bu gibi sorunlar çözülüp, tek bir dil resmi olarak kabul edildiğinde ve pek çok durumda azınlıkların dillerine tahammül edilmez. Eski Yunanlar, Yunanca konuşmayan yabancılarla ve onların dilleri ile alay ederek barbar dediler. Çinliler ise Türklerin söylediklerini "ta – ta" gibi anlamsız kelimeler olarak gördüler ve "Tatar" adı da buradan çıktı. (Peter Farb, Wordplay (Söz Oyunu), ss.159)

"Hotanto" böyle bir köke sahiptir. Kolomb'dan önce Amerika'da imparatorluk kurmuş "Aztekler" kendi dillerine "Nahuatl" (yani "kulağa hoş gelen") adını vermişler. Bütün yabancı dillere de "peltek" diyorlarmış. Şayet tarihin başından beri böyleymiş: Herkese kendi dili hoş ve komşunun dili "peltek" gelirmiş. (Peltek konuşmak için sıcak bir cismi ağzına alıp konuş)

Dillerin meydana gelip sonradan yok olmaları basit bir olay değildir. Genellikle siyasi rejimler ve silsilelerin kuruluşu ve yıkılışına

باخمایاراق دیللر اولدوقلاری کیمی یئرلرینده. دورارلار .مصر تاریخینه باخاندا بئله بیرمنظره ایله قارشیلاشیریق :اول زمانلاردان بری ، او اولکه هیکسوس ،آسوریلر ،ایرانلیلار ،یونانلار و رومالی لارین استیلاسینه اوغرادیغی حالدا خلقین دیلی هئچ دگیشمه دی .

لکن عربلردن صونرا وضعیت دگیشیلدی .بونون سببی نی آختارانلار عربلرین یالنیز بیر سیاسی - اقتصادی و نظامی مملکت تسخیرینه اکتفا ائله مه دیک لری وعین حالدا اسلام دینی نین نفوذونو داتامین ائتدیک لرینی ایره لی سورورلر .اسکی مصر دیلی نین ایزلری قبطی لهجه لرده. بوگون بئله اوزونو گؤسته ریر .

بونا بنزه ر مثاللار چوخدور :گونوموزده میلیونلارجا قیزیل دریلی (قیرمیزی دریلی) ،یئنی دونیادا ،اوز مختلف لهجه لرینده "ناواهو"، "ناهوآتل "و"مایا" دیللرینی دانیشماقلا یاشادیرلار .بئش یوز ایللیک ظلم ،اسارت و آوروپالی استیلاسینا رغما ،دالغا - دالغا مرحمتسیزجه - سینه ژئنوسیدلره (نژادا محاسی)مقابل یئنه او اولوملتلرین سسلرینی یئرلی لهجه لرده ائشیدیریک .

بو ،او دئمک دگیلدیرکی،اجتماعی وتاریخی دگیشیک لره قارشی دیل هئچ دگیشمز .هر دؤور اوزونه خاص سؤز ،ترکیب واستعمال صورتلری گتیرر و دیل ده آز- چوخ اوز ایزینی بوراخار ...

***

مختلف دیللرده دانیشان خلقلر بیر- بیری ایله تماس حاصل ائله- دیک لرینده جور- به جور حاللار وجودا گله ر : بوتماس قیسا وتصادفی ایسه ،بیر- بیرلری ایله اشاره دیلی واسطه سی ایله دانیشماق کفایت اقدر .اوزگه بیرحالدا ایکی جماعت اوچونجو بیردیل ایله ده دانیشا بیلرلر :هندوستان بوحال ایچون چوخ یاخشی بیرمثالدیر ،۱۴ اصلی دیل و بیرچوخ لهجه لرین حاکم اولدوغو بواولکه ده هله لیک انگلیزجه مشترک علاقه لر ایچون ایشله دیلیر .اوچونجو حال،بیرجماعت اوبیرجماعتین دیلینی اوگره نمه گی دیر ،لکن بو حل چاره سی همیشه بیراستیلا ومجبور یت نتیجه سی دیر .دؤردونجو حال دا بیر"پیجین ،دیل،کؤرپو وظیفه سینی گؤرور .

"پیجین "(PİDGİN) نئجه بیردیلدیر ؟بوسئوالا وئریلن جوابلار

bakmayarak, diller olduğu gibi yerinde durur. Mısır tarihine bakıldığında şöyle bir manzara ile karşılaşırız: Eski zamanlardan beri, o ülke, Asurların, İranlıların, Yunan ve Romalıların istilasına uğradığı halde halkın dili hiç değişmedi.

Ancak Araplardan sonra vaziyet değişti. Bunun sebebini araştıranlar Arapların sadece bir siyasi, iktisadi ve nizami memleket etkisiyle yetinmedikleri ve bu şekilde İslam dininin nüfuzunu da temin ettiklerini ileri sürerler. Eski Mısır dilinin izleri Kıpti lehçelerde bugün bile kendisini gösterir.

Buna benzer örnekler çoktur: Günümüzde milyonlarca Kızılderili, yenidünyada kendi çeşitli lehçelerinde "Navaho" "Nahuatl" ve "Maya" dillerini konuşarak yaşatırlar. Beş yüz yıllık zulüm, esaret ve Avrupalı istilasına rağmen, dalga dalga merhametsizce soykırımlara karşın yine o ulu milletlerin seslerini yerli lehçelerde işitiriz.

Bu, sosyal ve tarihi farklılıklara karşı dil hiç değişmez, demek değildir. Her dönem, kendine has söz, terim ve kullanım şekilleri getirir ve dilde az çok kendi izini bırakır…

Farklı dillerde konuşan halklar birbiri ile temas ettiklerinde çeşitli durumlar meydana gelir. Bu temas kısa ve tesadüfi ise birbirleriyle işaret dili vasıtasıyla konuşmak yeterli olur. Başka bir durumda iki topluluk üçüncü bir dille de konuşabilir. Hindistan bu durum için çok güzel bir örnektir. 14 aslî dil ve birçok lehçenin hâkim olduğu bu ülkede şimdilik İngilizce ortak işler için kullanılır. Üçüncü durum, bir topluluğun diğer bir topluluğun dilini öğrenmesidir. Ancak bunun çözümü her zaman bir istila ve mecburiyet sonucudur. Dördüncü durumda bir pidgin dil köprü görevi taşır.

Pidgin nasıl bir dildir? Bu soruya verilen cevaplar

فرقلی دیر .بوفرقلری گؤسته رمک ایچون اولا پروفئسور ژان دو بـــوا و همکارلاری نین تالیف ائتدیک لری دیلچیلیک قاموسوندان (لاروس ،پاریس ، ۱۹۷۳)"پیجین "باره ده یازدیقلارینی نقل ائدیریک :

" ایکینجی بیر دیل اولاراق انگلیزجه ایله اوزاق شرقین مختـــلف دیللری نین تماسبندان دوغار .هدف مختلف دیللرده دانیشان خلق لـــر آراسیندا انسیت (رابطه) قورماقدیر ."سابیر" دئدیگیمیزدیل نوعـــو ، پیجین دن داها آشاغی دیر ،چونکی پیجینین کلمه احتیاطی (ذخیره سی) بیرچوخ فعالیت لره شامل اولا بیلر .خصوصیله "انگلیزجه پیجین " یاخود "پیجین "مرکب بیردیلدیر اونون قراءئر اساسی چین جه دیروکلمه لرینی اکثرا انگلیزجه دن آلیر (بونا قارشی مثلانئز یا بیجین ی ده موجوددور) (صحیفه ۳۷۹) .

"پیته ر فارب "بن دوشونجه سی نه گؤره "پیچین "ین تشکل ائتمه سی بو ساده لیکده دگیلدیر .او ،دئییر :

"پیچین "ین باره سینده چوخ مناقشه لر اولموشدور .وچوخ دایانلیش (اشتباه) دوشونجه لر اورتایا آتیلمیشدیر ."پیچین "دئدیگیمیـز دیـل منؤعو ،استاندارد دیللرین خراب اولموش صورتلری دگیلدیر (مثلا قیریـق انگلیزجه کیمی :(دیلیمیزده مقابلینی وئریریک)"من گلدی،سز گلتدی") اوشاقلارلا ،ساوادسیزلارلا دا دانیشیلان دیل دگیل .نهایت مستعمرچیلرین مستعمره لرده "بومی"لرین دیلی ایله دانیشیق صورتی ده دگیل:"پیچین" یئنی بیردیلدیر ،ان آز صرف قایداسی ایشله در ،ایکی خارجی نین هئـــچ بیریسی نین دیلی ده صایبلاممایاز .بودیل رابطه ده اولان ایکی طرفیـــن یاراتدیقلاری بیروسیله دیر ،عؤمروده بوایکی لی رابطه نین مدت ودوامی قدردیر .

دئمک "پیچین "غایت "ساده "بیردیل دیر .بوساده لیک پیچینین امتیاز ی دیر ،عینی دگیلدیر .پیچین اؤزونو قرامر اینجه لیک لریندن قورتاریبدیر .واساسی نین انگلیزجه اولماسی دا لازم دگیل .مثلا بیـــــر فرانسیز پیچینی ده موجوددور .بو ،پیچین ده فرانسیزجا نین مؤنث ومذکر اسم وصفتلریندن هئچ بیر خبریوخدور .انگلیزجه پیچین ی ایله دانیشان دا انگلیزجه نین قایداسیز فعللری نین خصوصیتلرینه دقت ائله مز .بیـــر چوخ قایدالاردا اؤزـ اؤزونه وجوده گله ر و عؤمرو اوزاندیقجا پیچینیـــن

farklıdır. Bu farkları göstermek için öncelikle Prof. Jean Dubo ve meslektaşlarının telif ettikleri Dilcilik Sözlüğü'nden (Laros, Paris, 1973) "pidgin" hakkında yazdıklarını naklediyoruz:

> *İkinci bir dil olarak İngilizce ile çeşitli Uzak Doğu dillerinin temasından doğar. Hedef farklı dillerde konuşan halklar arasında ilişki kurmaktır. "Sabir" dediğimiz dil türü, pidginden daha aşağıdır. Çünkü pidginin kelime stoğu birçok faaliyeti kapsayabilir. Özellikle "İngilizce pidgin" ya da "pidginden" oluşan birleşik bir dildir. Onun gramer esası Çincedir ve kelimelerini ise genellikle İngilizceden alır.* (Buna karşın Melanezya pidgini de bulunur) (ss. 379)

"Peter Farb"a göre "pidgin"in ortaya çıkması bu kadar basit değildir. O, diyor ki:

> *Pidgin" hakkında birçok tartışma olmuştur ve birçok da yanlış düşünce ortaya atılmıştır. "Pidgin" dediğimiz dil türü, standart dillerin bozulmuş şekilleri değildir (Örneğin: Kırık İngilizce gibi, dilimizdeki örneği: "Ben geldi, sen gitti") Çocuklar ve okuryazar olmayanlarla da konuşulan dil değildir. Nihayet sömürgecilerin sömürgelerde "yerli"lerin dili ile konuşma şekli de değildir. "Pidgin" yeni bir dildir. Kullandığı gramer kuralı çok azdır, iki alıntı dilden hiçbirinin dili sayılmaz. Bu dil ilişkili olan iki tarafın oluşturduğu bir vesiledir. Ömrü de bu ikili ilişkinin süresi ve devamı kadardır.*

Demek ki "pidgin" gayet "sade" bir dildir. Bu sadelik pidginin imtiyazıdır, kusuru değildir. Pidgin dil kendisini gramer inceliklerinden kurtarmıştır. Ve asıl dilin İngilizce olması da gerekmez. Örneğin bir Fransız Pidgini de mevcuttur. Bu, pidgin de Fransızcanın uygun ve bahsedilen isim ve sıfatlarından hiçbir haber yoktur. İngilizce pidgini ile konuşanlar da İngilizcenin kuralsız fiillerinin özelliklerine dikkat etmez. Birçok kural da kendiliğinden meydana gelir ve ömrü uzadıkça pidginin

قایدالاری دا گئنیش لر وتثبیت اولار .فرض ائدینیز مختلف چین لهجه لرینده دانیشان انسانلار (بولهجه لر آشنا اولمایانلارایچون آسان آنلاشیلماز)بیرخارجی محل ده بیرایش ایچون بیر- بیری لرایله قارشیلاشارلار .مشترک بیرلهجه اولمادیغی ایچون اونلار یئنی بیردیل وجوده گتیرمگه باشلارلار .محل ده حاکم اولان دیل بونلارین بوتازه دیللرینه اساس اولار .بوچین لی لر ،اگر بیرانگلیس منطقه سینده (مثلا هونق کونق دا)یاشایانلارسا یارادا جاقلاری دیل "چین - انگلیز- پیچینی" اولاجاق- دیر .بودیله اساس اولان انگلیزجه دایما زمینه ده حاضیردیر ،یئنی دیل انکشاف ائتدیکجه لازم اولان کلمه و سایرملزمه ده بو"زمینه دیل"- انگلیزجه- دن آلینیر .بودیله ان مناسب آد ،"انگلیزجه یه اساسلانمیش چینجه پیجین "دیر .اگر فرض اولونان چینجه پورتقاللی لارین دیلینه اساسلانسایدی (مثلا ماکا- او مستعمره سینده)عینی حال اوزه وثره جکدی، نئجه کی (ماکیستا) آدلانان "پورتقاللیلارین دیلینه اساسلانمیش چینجه پیجین " ائله بئله شرایطده انکشاف ائدیبدیر .

بیرچوخ پیجین دیللر اوروپا دیللری نین اوزه رینه قورولموشدور . بونا گؤره بعضی لری "پیجین دیل "حادثه سینی استعمار شرط لری نین محصولو کیمی گؤرورلر .بونا مقابل بعضی پیجین لر بئله دگیلدیر ،مثلا "سواحلی" (SWAHİLİ) دیل (ایندی ۲۵ میلیوندان آرتیق انسان طرفیندن ایشله دیلیر) بیر زنگبار لهجه سینه اساسلانیر ومختلف لهجه لی عرب اسیر تاجرلری نین آرالاریندا وجوده گلدی .

دئمک پیجین دیللری نین دوغوش وانکشافی،اجتماعی قاینا شما و نظامی فتوحات و ملتلری اسارته آلماق دؤورلرینه تصادف ائدر .بئیر پیجین انکشاف ائدیب یاشارسا یاواش - یاواش اساس بیردیل کیمی وظیفه گؤرمگه باشلار . بو تکامل جریانیندا ،بیر"کره- اول"[10]دیل مرحله سیندن کئچر .بو مرحله ده سؤز احتیاطی (ذخیره سی)آرتار و قرامر قا- یدالاری داها گئنیش لر .انکشاف دوام ائدرسه "کره- اول "آنادیل اولور بو قبیلدن دیر:"ها- ایتی "ده کی فرانسیز کره- اولو ،اندونه زیادیلی و سواحلی دیلی .

پیجین دیلی ،کره- اول دیلینه (داها انکشاف ائتمیش بیردیله) تبدیل اولونجا یاشاییب و قدرت کسب ائتمه سی آرتیق قطعی له شیر .

CREOLE -۱ ۸

kuralları artar ve sağlamlaşır. Çincenin çeşitli lehçelerini konuşan insanların (bu lehçeler aşina olmayanlar tarafından kolay anlaşılmaz) yabancı bir ortamda bir iş için birbirleriyle karşılaştıklarını farz edin. Ortak bir lehçe olmadığı için onlar yeni bir dil oluşturmaya başlarlar. Bulundukları yerde hâkim olan dil, onların oluşturmaya başladıkları bu yeni dile temel olur. Bu Çinliler, eğer bir İngiliz bölgesinde (Örneğin Hong Kong'da) yaşıyorlarsa kuracakları dil "Çin-İngiliz pidgini" olacaktır. Bu dile temel olan İngilizce daima zeminde hazırdır, yeni dil oluştukça gereken kelime vs. malzeme de bu "zemindeki dil" olan İngilizceden alınır. Bu dile en uygun isim "İngilizce temelinde gelişen Çince pidgin"dir. Eğer bu farz edilen Çince Portekizceyi temel alsaydı (örneğin Macau sömürgesinde) aynı durum görülecekti, yani (Makista) olarak adlandırılan "Portekizce temelinde Çince pidgin" öyle ya da böyle ortaya çıkmıştır.

Pek çok pidgin dil Avrupa dillerinin üzerine kurulmuştur. Buna göre bazı kesimler "pidgin dil" meselesini sömürge şartlarının mahsulü olarak görürler. Bunun yanı sıra bazı pidgin diller ise böyle değildir. Mesela "Swahili" dili (şu anda 25 milyondan fazla insan tarafından konuşulur) bir Zengibar lehçesine dayanır ve çeşitli lehçeleri konuşan esir Arap tüccarlarının arasında meydana gelmiştir.

Demek ki pidgin dillerin oluşumu ve gelişimi, sosyalleşme, düzeni sağlama ve milletleri esaret altına alma dönemlerine denk gelir. Bir pidgin dil oluşur ve yaşarsa yavaş yavaş bir standart dil gibi vazife görmeye başlar. Bu olgunlaşma evresinde "ilk neslin"[12] dil merhalesinden geçer. Bu merhalede kelime sayısıyla birlikte gramer kuralları da çoğalır. Oluşum devam ederse "ilk neslin dili" ana dil olur. Buna benzer: "Haiti" de bulunan Fransız "ilk nesli", Endonezya dili ve Swahili dilidir.

Pidgin dili ilk neslin dili (daha gelişmiş bir dil) ile değişince yaşayıp güç kazanması artık kesinleşir.

12 Creole.

دیل ادبیاتا مالک اولور .اؤز- اؤزونه بیر اساس دیل حالینا گلیر . بونونلا برابر مستعمره‌چیلر بودیلی تحقیرله قارشیلارلار .مستعمره‌چی لرین دیللری بیر امتیاز ،افتخار و"پرستیژ" نشانه‌سی کیمی گؤرونور . او دیللر قدرتین ،ثروتین علامتی دیر .وخلق دیلی اولان "کره- اول"کی ایندی اساس دیل حالینا گلیبدیر) آشاغی خلقلرین دیللری ،اونلارین پریشان احوالینی یاداسالان بیر علامت‌کیمی تانیدیلیر .بودیللر یئخیلمیشلارین ،مغلوبلارین و مستضعفلرین دیلی دیر .

بوصورتده اوستون وداها مهم تلقی ائدیلن بیردیل،ایکینجی بیر دیل له یان - یانا یاشارسا (دونیانین بیرچوخ یئرکره‌سینده بئله‌دیر) بیر نوع اجتماعی شیزوفره‌نی (schizophrenia)مرضی او جمغیتده وجودا گله‌ر .بوحالین تئکنیک آدی - یونانجا ه "دیقلوسیا " (Diglossia) دیر .بئله بیر حالدا ایکینجی، "مستضعف دیل "ده دانیشانلار اکثرا اؤز آنا دیللرینی دانماغا قدر تنزل ائده‌رلر .بومستضعف دیلده دا- نیشان اوشاقلار مدرسه‌لره گئدیب مستعمره‌چی لرین "مستکبر دیللرینی" اؤگره‌ندیک لرینده ،ددە - ننه‌لری نین اؤز آنا مستضعف دیل ده دا- نیشماقلارینداں اوتانارلار .مستکبر دیل ده دانیشیلان شهرلره مهاجرت چوخ رغبت‌گؤرور واجتماعی امتیاز صاییلار .مستکبر دیلی بیراز روان دانیشا بیلن لر ،اصلا مستضعف دیلی بیلدیک لرینی انکار ائده‌رلر . اونلاردا "مستضعف دیلی آرادان آپاراق "دئیه‌ن دسته‌لرین باشینا دوشرلر بئله شعارلاری لاپ اوجادان قیشقیرارلار .مستضعف دیله جور- به - جور اتهاملار باغلارلار : چرکین دیلدیر ،سوادسیزلارین دیلی دیر ،ادبیاتی یوخدور ،تاریخی ریشه‌سی یوخدور ،انسان ائشیتدیگینده قولاخلاری ناراحت اولور کیمی هاداران - پاداران ...لکن بیر چوخلاری نین قلبلری نین لاپ دیبینده ،آنا دیلینه قارشی محبت یاشاماقدادیر و مستکبر دیلین اوره‌ک لرینه تماما یاتمادیغینی حس ائده‌رلر .مثلا ها- ایتی ده "سنه مطلبین لاپ دوزونو دئییرم" سؤزونون یئرینه " جانیم سنه‌کره- اولجا دئییرم" دئیرلر ،وبونا مقابل "فرانسیزجا دانیشماق "تعبیری نین معناسی " رشوه وئرمک "دیر .

بو مرض"دیقلوسیا " ،کره- اول دیلی و تام انکشاف تاپمیش دیل لرین مقابله حالینا منحصر قالمیر .بیردیلدن چوخ موجود اولان اکثر

Dil edebiyata sahiptir. Kendiliğinden bir ana dil haline gelir. Bununla birlikte sömürgeciler bu dile hakaret eder. Sömürgecilerin dilleri bir imtiyaz, gurur ve "saygınlık" nişanesi olarak görülür. O diller kudretin, servetin bir işaretidir. Halkın dili olan "ilk neslin" dili (şimdi asli dil haline gelmiştir.) alt tabakadan hakların dilleri, onların perişan halini hatırlatan bir unsur gibi tanıtılır. Bu diller yıkılmışların, yenilenlerin ve ezilen halkların dilidir.

Bu şekilde üstün ve daha önemli kabul edilen bir dil, ikinci bir dille yan yana yaşarsa (dünyanın birçok yerinde böyledir.) bir çeşit sosyal şizofreni hastalığı o toplumda meydana gelir. Bu durumun teknik adı Yunanca "Diglossia"dır. Böyle bir halde ikinci, "ezilen dil"de konuşanlar genellikle kendi ana dillerini inkâr ederler. Bu ezilen dilde konuşan çocuklar okula gidip sömürgecilerin "üstün dilini" öğrendiklerinde, dede ve ninelerinin ana dilinde konuşmaktan utanırlar. Üstün dilin konuşulduğu şehirlere göç oldukça rağbet görür ve sosyal ayrıcalık sayılır. Üstün dili biraz da olsa konuşabilenler, ezilen dili bildiklerini inkâr ederler. Onlar da "ezilen dili aradan çıkaralım" diyenlerin başında gelir. Böylelerini tamamen baştan aşağı kışkırtırlar. Ezilen dile çeşitli ithamlar bağlarlar: Çirkin bir dildir, eğitimsiz kesimin dilidir, edebiyatı yoktur, tarihi kökeni yoktur, duyulduğunda insanın kulakları rahatsız olur gibi saçmalıklar… Ancak birçoğunun kalplerinin tamamen dibinde, ana diline karşı bir sevgi yaşamaktadır ve üstün dilin yüreklerine tamamen yatmadığını hissederler. Örneğin Haiti'de "sana meselenin en doğrusunu söylüyorum" cümlesinin yerine "canım sana önceki dilde söylüyorum" derler. Bundan dolayı "Fransızca konuşmak teriminin anlamı "rüşvet vermek"tir.

Bu hastalık "diglossia", ilk neslin dili ve tamamlanmış dillerin karşılığı ile sınırlı kalmaz. Bir dilden çok mevcut olan genel

یشرلرده بو مرض بوتون عارضه لری ایله اوزونو گوسته ریر . . . مثلا بیر بلژیک لی دولت مامورو (کارمندی) "بروکسل "ده بیرمسئله حقینده اداره ده استاندارد فرانسیزجا ایله دانیشار . کلوبونده (باشگاه دا) او مسئله نی استاندارد هولاندجا ایله دانیشار ، اثوینه گئده نده محلی " فلمه منگ "لهجه سینده بحث ائده ر . بوحال بیرایکی مثالا منحصر دگیل مینلرجه مصداقی واردیر . . . بوایکی دیلدن بیریسی یوکسک ، اوبیری ایسه آشاغی عد اولونماقدادیر . مثلا "نیویورک سیتی "ده "پو ـ ارتوریکو" لر فامیل لری اسپانیول ، انگلیزجه دیللرینی بیلرلر . لکن انگلیزجه یه داها چوخ قیمت واعتبار وئریلدیگیندن بو دیل رسمی ، مهم روابط ایچون ایشله دیلیر و اسپانیولجا ایسه آنجاق صمیمی دوستلارلادانیشی ـ لیر . هر بیر دیلین اوزونه خاص اجتماعی معناسی اولدوغوندان ، "پو ـ ارتو ریکو" اصل لی اوشاقلار نه جور دانیشماقلارینی اوگره ندیک لری کیمی هاردا ، نه دیل ایله دانیشماغی دا آتا ـ آنالاریندان اوگره نیرلر . هانسی دیل ده کؤنول ایسترسه دانیشماق اولماز ، "پرستیژلی "وضع لرده انگلیزجه ، آقالارین دیلی ، ومعمولی زمانلاردا اسپانیولجا ، تحقیرائدیلن دیل دانیشیلار .

عالملر ، بو حادثه نی "پاراقوای "دا داها اطرافلی تحقیق ائله ـ یب لر . او ، اولکه ده خلقین یاریسیندان چوخو ، قیرمیزی دریلرین دیلی اولان "قوارانی "دیلینده دانیشیر البته مستعمره چی اسپانیالی لارین دیلینی ده بونلارا اوگره تمیشلر . "پاراقوای "شهرلرینده تقریبا هرکس هرایکی دیلی بیلمکده دیر . اسپانیولجا بوتون رسمی اداره لرین ، مدرسه ـ لرین ، دولت آداملاری نین ، یاخشی گئینمیش لرین و بؤیوک معامله لرین دیلی دیر . "قوارانی" دیلی ایسه ، صمیمی دوستلارین بیر ـ بیری ایله ، خدمتکارلارلا ، کاسب خلق ایله ، وغیررسمی وضع وموقعیت لرین دیلی دیر ! فعله لر "قوارانی "دانیشار کبار آداملار بودیلی بیلدیک لری حالدا ، اعتبار علامتی اولاراق ، اسپانیولجا دانیشارلار . هله ، بیرده یوخاری طبقه نین اوشاقلاری ایله "قوارانی" دیلینده دانیشماقدان چکینمه لری واردیر . یوخاری طبقه اکثر اسپانیولجا دانیشارلار لکن چوخ صمیمی دوستلاری اونلاره "قوارانی" جه ده خطاب ائده بیلر . بزه ک لی وشیک خانملار حتما اسپانیولجانی ترجیح ائده رلر . شهرلرده اسپانیولجا و

yerlerde bu hastalık bütün sorunlarıyla kendisini gösterir… Örneğin Belçikalı bir devlet memuru "Bürüksel" de bir mesele hakkında idarede standart Fransızca ile konuşur. Partisinde o mesele hakkında standart Hollandaca konuşur. Evine gittiğinde mahalli "Flamenk" lehçesinde konuşur. Bu durum bir iki örnekle sınırlı değil, milyonlarca benzeri vardır… Bu iki dilden birisi yüksek, diğeri ise aşağı olarak adlandırılmaktadır. Örneğin "New York City"de "Porte Riko"lu aileler İspanyolca ve İngilizce bilirler. Ancak İngilizceye daha çok değer verilip itibar edildiğinden bu dil resmi ve önemli işler için kullanılır, İspanyolca ise yakın çevre arasında konuşulur. Her bir dilin kendine has sosyal bir anlamı olduğundan "Porte Riko" asıllı çocuklar nasıl konuşacaklarını öğrendikleri gibi nerede hangi dille konuşacaklarını da anne ve babalarından öğrenirler. İstedikleri dilde konuşamazlar, "prestijli" konumlarda İngilizce, beyefendi dili ve karşılıklı anlaşmanın zor olduğu zamanlarda ise İspanyolca ile küçümsenen dil konuşulur.

Bilim adamları bu olayı "Paraguay"da daha ayrıntılı incelemiş. Bu ülkede, halkın yarısından çoğu Kızılderili dili olan "Guarani" dilini konuşur. Elbette sömürgeci İspanyolların dilini de bunlara öğretmişler. "Paraguay" şehirlerinde takriben herkes bu iki dili de bilmektedir. İspanyolca tüm resmi idarelerin, okulların, devlet adamlarının, şık giyimlilerin ve büyük muamelelerin dilidir. "Guarani" dili ise, yakın çevreyle, hizmetkârlarla, esnafla ve gayri resmi konumların dilidir! Aileler kendi arasında "Guarani" dili konuşur, kibar adamlar ise bu dili bildikleri halde, saygınlık ifadesi olarak, İspanyolca konuşur. Bir de üst tabakanın, çocukları ile "Guarani" dilinde konuşmaktan çekindikleri görülür. Üst tabaka genellikle İspanyolca konuşur, ancak yakın dostaları onlara "Guaranice" de hitap edebilir. Sosyetik hanımlar konuşurken İspanyolcayı tercih ederler. Şehirlerde İspanyolca ve

کندلرده "قوارانی"جه ،جدی کولتور (فرهنگ) مسئله‌لری اسپانیولجا ، گونده‌لیک سؤزلر متوسط طبقه ومستضعفلر آراسیندا "قوارانی" جه‌دیر . "قوارانی" جه دانیشان تحقیر ائدیله‌بیلیر .اسپانیولجا دانیشان ایسه ائله‌بیل داها مهم آدامدیر ،اوستون (برتر) طبقه‌یه ،حتی نژاداؤزونو متعلق صایا . ،یاخشی قوارانی جه بیلمه‌سن عیبی یوخدور ،اما دقت ائت اسپانیولجان دوز اولسون ،چونکی، حقیقی دیل اسپانیولجادیر . قوارانی جه حتی بیر لکه‌دیر... بونا گؤره عجیب ـ غریب بیرحسابلا بونتیجه‌یه گلیرلر کی،بیردیلی بیلمک (اسپانیولجا اولماق شرطی‌ایله) ایکی دیل بیلمکدن داها یاخشی دیر !!

حالبوکی، ایکی دیل بیلمک و ایکی دیلده دانیشماق(Bilingual) عربلرین دئدیکی کیمی :"ذولغتین" اولماق) هئچ اولماسا بؤیوک بیر مهارت‌علامتی دیر .بئیینین معین ،مهم فعالیت‌لرینی ایجاب ائتدیریر .

ایکی دیله صاحب اولان آدام ،چوخ مختلف دیل کلمه احتیاطلاریندان لازم اولان کلمه و صورت انتخابی نین قدرتینی گؤسته‌ریر و سؤزلری آیری ـ آیری سیستم‌لی قرامر قایدالارینا گؤره ایشله‌ده بیلیر . او جور ـ به ـ جور سس مخرجلرینه آشنادیر .ایکی دیله صاحب اولان آدام ، وارلیغین ان بؤیوک نعمتی،یعنی دیل قدرتینه ایکی دفعه مالکدیر .

منطق و عقل ایکی دیللی لیک پروسه‌سینه تحسین وحئیرانلیقلا باخار .غفلته باخین کی،بئله بیرقدرت تحقیر بئله ائدیلیر .بونکته نی‌ده یاددان چیخارتمایاق : دونیا میزین یاریسیندان چوخ خلقلری ایکی دیللی خلقلردیر ....

***

"بیته‌رفاب"ین " دیلده شووی نیزم " آدلی تدقیقات یازیسیندان گئنیش پارچالار ترجمه‌ائده‌رک ـ یوخاری یا آلدیق و بوباره‌ده زنگی لرین دیل مسئله‌سی و سایر بنزه‌ر موضوعلاری قیراغا بوراخدیق. بورا ـ دا بیرداها یوخاریداکی نوطلاری اوخودوقدا بؤیوک متفکر و شاعرمولانا جلال الدین رومی نین بوایکی مصراعی خاطره گلیر :

بشنوید ای دوستان این داستان
در حقیقت وصف حال ماست آن

* صون *

11

ve kasabalarda “Guarani” dilinde, ciddi kültür meseleleri İspanyolca, gündelik kelimeler orta tabaka ve ezilenler arasında “Guarani” dilindedir. “Guarani” dilini konuşan küçümsenebilir. İspanyolca konuşan ise daha önemli bir adamdır, üstün (berter) tabakaya, hatta soya kendisini bağlı görür. Guarani dilini iyi bilmesen de sorun değildir, ama İspanyolcanın iyi olmasına dikkat et etmelisin. Çünkü hakiki dil İspanyolcadır. Guarani dili bir lekedir… Buna göre acayip, garip bir hesapla şu sonucu çıkarırlar: bir dili bilmek (İspanyolca olması şartıyla) iki dil bilmekten daha iyidir!

Hâlbuki iki dil bilmek ve iki dilde konuşmak (bilingual) Arapların dediği gibi: “İki dilli” olmak hiç olmazsa büyük bir yetenek işaretidir. Beynin belli başlı, faaliyetleri yapmasını gerektirir.

İki dile sahip olan bir adam bu dillerdeki çeşitli kelimelerden gereken kelime ve şekil seçiminin kudretini gösterir ve kelimeleri ayrı ayrı sistemli gramer kurallarına göre kullanabilir. Bu şekilde ses çıkışlarına aşinadır. İki dile sahip olan bir adam varlığın en büyük nimeti, yani dil kudretine iki kez sahiptir.

Mantık ve akıl iki dillilik sürecine takdir ve hayranlıkla bakar. Gaflete bakın ki, böyle bir kudret ancak bu kadar küçük görülür. Bunu da unutmayalım: Dünyada halkların yarısından çoğu iki dillidir.

“Peter Farb”ın “Dilde Şovenizm” adlı inceleme yazısından geniş bölümler tercüme ederek yukarıya aldık ve bu konuda “zengilerin dil meselesi” gibi benzer durumları bir kenara çıkardık. Burada bir daha yukarıdaki notları okuduğumuzda büyük düşünür ve şair Mevlana Celalettin Rumî’nin bu iki mısrası hatırlanır:

بشنو ای دوست ان چنین سوالت ان

در تحقیق وصف حال ماست آن

Son.

وارلیق

آیلیق تورکیه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

دؤردونجو ایل - تیر ومرداد - ۱۳۶۱

مدنیت ودیل مسئله لری

دوکتور حمید نطقی :

"ایران مدنیتی" گئنیش وصحیح معنا سیندا یالنیز" پارسی لرین" وحتی "آریائی لرین" مدنیتی دگیلدیر. "ایران مدنیتی" تاریخ وجغرافی بُعدلرینه گؤره چوخ داها گئنیش بیر مفهوم دور. تاریخی ابعاددا بیزیم اؤلکه ده هم "اسکی داش = کهن سنگی = پاله اولیتیک" ،هم" اورتا داش = میان سنگی = مه زولیتیک" ،هم ده" یئنی داش = نوسنگی = نه اولیتیک "مدنی اثرلر "گیان"، "سیلک"، "حسنلو" وسایر یئرلرده کشف اولموشدور. بو اثرلر ۱۲- ۱۳ مین ایل بوندان قاباقکی زمانلارا عایددیر. آریالاردان اؤلکی جمعیت ومدنیت لرین ایاق ایزلری بوآختاریشلاردا یئر- یئرگؤرسنمکده دیر.

اگله ده "ایران مدنیتی" نه دیر؟ هم آریادیللی قوملارین گلمه گیندن قاباقکی("لولوبی"، "خوتی"، "ایلامی" وسایره ...) خلقلرو دولتلرین ،هم مادلار ،پارسلار وپارتلاروسایره کیمی جمعیت ودولتلرین ،هم ده بؤیوک دالغالار صورتینده بو طورپاقلاراکؤچ اگله میش و بورادا وطن قورموش تورک دیللی قوملارین گئنیش تاریخ وجغرافیا ابعادیندا بیر- بیریله مناسبتلریندن چیخان مرکب وبوتون صایدیغیمیز خلقلرو قوملارین عصرلربویو الده اگدیب ، میراث قویدوقلاری حیات تجربه لری ،عنعنه لرو بیرکلمه ده "مدنی عنصرلرین بیریکمسی" نتیجه سینده "ایران مدنیتی" دئمک دوغرودور. بو اصطلاحین معناسینی آنجاق آریائی دیللی قوملارین مدنیتی دئیه باشا دوشمک چوخ بؤیوک سهودیر.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, TEMMUZ VE AĞUSTOS, 1361

MEDENİYET VE DİL MESELELERİ

"İran medeniyeti" geniş ve sahih anlamında yalnız "Parsîlerin" ve hatta "Ârilerin" medeniyeti değildir. "İran medeniyeti" tarih ve coğrafi bölgelere göre çok daha geniş bir kavramdır. Tarihi boyutta bizim ülkede hem "Eski taş - ک ه ن س ن گ ی Paleolitik", hem "Orta taş - ح ي ا ن س ن گ ی Mezolitik", hem de "Yeni taş- ن و س ن گ ی - Neolitik" dönemlerdeki kültürel eserler "Kiyan", "Silk", "Hasanlu" vs. gibi yerler de keşfedilmiştir. Bu eserler 12-13 bin yıl öncesine aittir. Aryalardan önceki toplum ve medeniyetlerin ayak izleri bu araştırmalarda yer yer görülmektedir.

"İran medeniyeti" nedir? Hem Ari dilli kavimlerin bölgeye yerleşmesinden önceki (Lulubi, Huti, Eylami vs.) halklar, hem Med, Pers ve Part gibi toplulukların, hem de büyük dalgalar halinde bu topraklara göç edip burada vatan kurmuş Türk boylarının geniş tarihi ve coğrafi boyutta birbiriyle olan ilişkisinden çıkan birleşik ve saydığımız bu halkların asırlar boyu üretip miras bıraktıkları hayat tecrübeleri, gelenekleri ve "kültürel unsur birikimi"ne "İran medeniyeti" demek doğrudur. Bu terimin anlamını ancak Âri dilli kavimlerin medeniyeti diye anlamak çok büyük bir yanlıştır.

بیزیم مدنیت ،"ایران مدنیتی "اصیل و دوغرو معناسیندا ،متراکم، مشترک و مرکب بیر مدنیت دیر . آنجاق بئله بیرگئنیش نظرله باخیلدیقدا ، یئددی مین ایل لیک میراثدان بحث ائتمک دوغرو اولار ،وآنجاق بوصورتده بومدنیتین بوتون عنصرلری (آریادیللی لردن قاباق ،اسلامدان قاباق، اسلاما تشرف دؤوره سی،تورک دیللی لرین مهاجرت و وطن قورمالاری) وبو عنصرلرین بیرپوطادا قاینایيب قیمتلی وپارلاق بیرآلیاژکیمی ترکیبی نظره آلینیرسا ، درین بیرگووه ن واعتمادحسّی وحقلی بیرغرور وئره بیلر .

بئله بیرمرکب مدنیتین یارادیجیلاری نین بیرچوخو ، طبیعی دیرکی ، چوخ طرفلی انسانلار اولارلار ، بیرنئچه دیلده شاه اثرلریارادارلار (ابو نصرفارابی لر ، زکریای رازی لر ،ابوریحان بیرونی لر ،ابوعلی سینالار ،بهمن یارلار ،عمرخیاملار ، غزالی لر ،سهروردی لر ،مولوی لر ،اوحدی لر ،نصیرالدین طوسی لر ،محمودشبستری لر ،عمادالدین نسیمی لر ،امیرعلیشیرنوائی لر ، محمد فضولی لر ،میرداماد لار ،ملاصدرالار . . .کیمی) .

"ایران مدنیتی " ،تعصب وشوونیستجه دگیل ،دقتلی وعلمی بیرشکیلده تدقیق ائدیلمه لی دیر . محض دارگؤزلو ، نؤادپرستانه صورتده مسئله یه یاخینلاشماساق ،گؤره جه یئک کی ،بومدنیت ،اونوتشکیل ائده ن قوم وعنصرلرین بیریسی نین انحصاریندا تصور اولانماز . تاریخیمیزین سیاسی ،ادبی ،نظامی ، وصنعتی جهت دن "بیطرفانه "ودقیق تنظیم مجبوریتی واردیر ،مختلف فلسفی، مذهبی وعرفانی جریانلار اولدوغوکیمی مطالعه ائدیلمه لی دیر وایندی یه قده ر حاضرلانمیش وچاپ اولموش تدقیقاتدادا ، کئچیردیگیمیز دؤوره لرده کی حاکم شوونیست تأثیرلربیر- بیرکشف وتصحیح ائدیلمه لی دیر ،یعنی بوبارهده شدتلی بیرعلمی دیسیپلینله اثرلرین هامیسی نین تنقیدی لازم دیر .

"ایران مدنیتی"نی یارادان انسان قروپلاری نین ان باشداگلن خصوصیتلری ،اونلارین باشقا - باشقا "صوی"و"دیل" لردن اولمالاری دیر ،بونا گؤره بورادا "فرهنگ ایرانی" (ایران مدنیتی) اصطلاحی ،علمی جهت دن یگانه مناسب تعبیردیر ، وهمین سببه گؤره بومفهوم اوچون "فرهنگ فارسی" (فارس مدنیتی) سؤزو دقتلی بیراصطلاح دگیلدیر و آزیندان "کلّ"ه ،"جزء" آدینی وئرمک کیمی بیر باشی بوش قلوق دور . نئجه کی،"ایران مدنیتی" تدقیق ائدیلیرکن آنجاق فارسلارین رسم وعادت ،پئشه وباشقا مدنیت اثرلرینی نظره آلماق کافی دگیلدیر . ایندییه قده ر بونقطه اهمال ائدیلمیشدیر . مثلا بیزیم مهاجرت دن اولکی تاریخیمیزدن هئچ بحث ائدیلمز ،حتی قدیم و

Bizim medeniyetimiz olan "İran medeniyeti" asıl ve doğru anlamında, toplanmış, ortak ve birleşmiş bir medeniyettir. Böyle geniş bir bakış açısıyla bakıldığında, yedi bin yıllık mirastan bahsetmek doğru olur. Ancak bu şekilde bu medeniyetin bütün unsurları (Âri dillerden önce, İslam'dan önce, İslamiyet dönemi, Türk dilli toplulukların göçü ve vatan kurmaları) ve bu unsurların bir potada kaynaşıp değerli ve parlak bir alaşım gibi birleşimi dikkate alınırsa, derin bir güven ve itimad hissi ve haklı bir gurur verebilir.

Böyle birleşik bir medeniyetin birçok kurucusu, doğal olarak, çok yönlü insanlardır. Birkaç dilde şaheser üretirler (Ebu Nasır Farabiler, Zekeriya-i Raziler, Ebu Reyhan-i Biruniler, Ebu Ali Sinalar, Behmenyarlar, Ömer Hayyamlar, Gazaliler, Seherverdiler, Mevleviler, Uhdiler, Nasreddin Tusiler, Mahmud Şebisteriler, Amadeddin Nesimiler, Emir Ali Şi'r Nevayîler, Fuzuliler, Mir Damadlar, Molla Sadralar gibi).

"İran medeniyeti", bağnazca ve Şovenistçe değil, dikkatli ve bilimsel bir şekilde araştırılmalıdır. Tamamen dar perspektifli, ırkçı şekilde meseleye yaklaşırsak, göreceğiz ki, bu medeniyet onu meydana getiren kavim ve unsurlardan birinin tekelinde değildir. Tarihimizin siyasi, edebi, nizami ve sanat yönünden "tarafsız" ve doğru bir düzenleme mecburiyeti vardır. Çeşitli felsefi, mezhebi ve irfani hareketler olduğu gibi incelenmelidir ve şimdiye kadar hazırlanmış ve basılmış çalışmalarda da, geçtiğimiz dönemlerdeki hâkim Şovenist etkiler bir bir ortaya çıkarılıp düzeltilmelidir. Yani bu konuda şiddetli bir bilimsel prensiple tüm eserlerin tenkit edilmesi gerekir.

"İran medeniyeti"ni meydana getiren insan gruplarının en başta gelen özellikleri onların farklı farklı "soy" ve "dillerden" olmalarıdır. Buna göre burada "İran medeniyeti" terimi bilimsel yönden tek uygun tabirdir. Aynı sebebe göre bu kavram için "Fars medeniyeti" kelimesi doğru bir terim değildir ve "bütün"e "parça" adını vermek gibi bir dikkatsizliktir. Yani "İran medeniyeti" incelenirken ancak Farsların gelenek görenek, sanat ve diğer medeniyet eserlerini göz önüne almak yeterli değildir. Şimdiye kadar bu nokta ihmal edilmiştir. Mesela bizim göçten önceki tarihimizden hiç bahsedilmez, hatta eski ve

اسلام‌دان اؤنکی اینانیشلارواسکی افسانه‌لرواساطیردن سؤز آچیلینجا ،آنجاق زردشت وآریائی اساطیراورتایاگلر ، حالبوکی‌بیزده‌ده ،مثلا"اوغـــــــوز" دستانیندا گلدیگی‌کیمی،تدقیقه‌ده‌گر یارادیلیش ،روایتلر ، وایزلرینـــی فولکلورو‌موزدا سئچه‌بیلدیگیمیز شامانیست‌عنعنه‌ومراسم واردی، بونلارا دئمک اولارکی‌هئچ‌اعتنا ائدیلمه‌دی . حالبوکی بوتون بونلار ،گرچه "فرهنـگ فارسی" یه‌ربطلری یوخدور ،لاکن یوخاریداکیچن ملاحظه‌لره‌گؤره "ایران‌مدنیتی" نین("فرهنگ ایرانی"نین) آناعنصرلریندن دیر . چونکه "ایران مدنیتـــی" تاریخی تکاملو وشرطلری اعتبارایله‌بیر"مرکب" (Syncretistic) مدنیت‌دیر . بونو ،بئله‌قبول ائتمه‌سک نژادپرست‌لرین مبتلاولدوغوکیمی بیرقومی‌ها میدان اوستون فرض ائتمک واوبیراقوامی‌اوندا مستحیل‌ائله‌مک کیمی‌جنایتلرین فکرینه‌دوشه‌جه‌ییک . بئله‌فکرلر ،نه‌زمانیمیزایاراشار ، نه‌ده‌خلقیمیزین ایمان واسلامی‌اینانملاری ایله‌جورگلر .

"ایران مدنیتی" مفهومو ، بیرچوخ مسئله‌لرین دوغرو- درست مطالعه وحل اولماسیناکؤمک ائده‌ر ،مثلا یازیلی‌تاریخیمیزه‌باخارکن ،ایکینجی‌هجری عصرین صونلاریندان بوطرفه ،فارس دیللی‌خاندانلارین اوست- اوسته ۲۷۰ - ایل ،تورک دیللی‌لرین ایسه ۹۰۰ ایللیک حکومتی،آنجاق تاریخی‌حادثه‌لرین بیر یکونوکیمی قبول ائدیلر . یوخسا ، دارگؤروش و پارانویاک محاسبه‌لر بوتاریخی‌فاکت ،کین گودمک اوچون بیرباهانا وتاریخی‌گئرچک‌لری تحریف اوچون بیروسیله‌حساب اولونار .

هابئله ،اسلام‌دینی و"ایران مدنیتی" مفهوموسایه‌سینده ،مفرط ملیت- چی‌لیک اوزوندن آرامیزدا تؤره‌نن کین وعداوت ،وقوملار آراسیندا نفاق ودشمنلیک یئرینه ، قارداشلیق وبرابرلیک فکری رسوخ ائده‌ر ، وبـو روح دا مشکلاتین آرادان گئتمه‌سینه‌کؤمک ائده‌ر .

بوچارچیوا ایچینده چتینلیک‌لرین نه‌قدر آسانلیقلا آنلاشیلابیله‌جگی‌نه مثال اولاراق ،فارس‌وتورک دیللری نین بیرنئچه مشترک مسئله‌سینی‌بیرآز تفصیل ایله‌ذکرائتمک ایسته‌یه‌ریک .

بواشتراک ،بعضی‌مشکللرین عینی‌ریشه‌دن گلدیگینی‌ده گؤسته‌ریر .دئمک قارداشلیق هاواسیندا برابرجه‌ده بونلاراچاره‌ائله‌مک داهاآسان اولور .

ژمانیمیزدا دیللریمیزین مشترک مسئله‌لرینه‌گله‌ک :

۱ - فارسجانین مملکتیمیزده‌مختلف قوملارین آراسیندا بیرلشدیریجی‌رولو واردیر . بودیل ،مشترک انسیّت ورابطه‌واسطه‌سی‌دیر .بوسببله‌گؤره "فارابی"

İslamiyet öncesi inanışlar, eski efsaneler ve mitolojiden söz açılınca ancak Zerdüşt ve Âri mitolojisi ortaya çıkar. Hâlbuki bizde de, örneğin "Oğuz" destanında olduğu gibi incelemeye değer yaratılış rivayetlerini ve izlerini folklorumuzda seçebildiğimiz Şamanist an'ane ve törenler vardı. Bunlara hiç itina edilmedi. Hâlbuki bütün bunlar; gerçi "Fars medeniyeti" ile bir bağı yoktur, yukarıda geçen görüşlere göre "İran medeniyeti"nin ana unsurlarındandır. Çünkü "İran medeniyeti" tarihi gelişimi ve şartları itibariyle "bileşik" (Syncrotistic) bir medeniyettir. Bunu böyle kabul etmezsek ırkçıların müptela olduğu gibi bir kavmi herkesten üstün kabul etmek ve diğer kavimleri anlamsız görmek gibi bir cinayet fikrine kapılacağız. Böyle düşünceler ne günümüze yakışır, ne de halkımızın iman ve İslamî değerleri ile örtüşür.

"İran medeniyeti" kavramı, birçok meselenin doğru dürüst araştırılmasına ve çözülmesine yardım eder. Mesela yazılı tarihimize bakarken Hicri ikinci asrın sonlarından bugüne Fars dilli hanedanların üst üste 270 yıl, Türk halklarının ise 900 yıllık hükümeti, ancak tarihi olayların bir toplamı gibi kabul edilir. Yoksa dar perspektif ve paranoyak hesaplar bu tarihi gerçekler, kin gütmek için bir bahane ve tarihi gerçekleri değiştirmek için bir vesile sayılır.

Böylece, İslam dini ve "İran medeniyeti" kavramı sayesinde müfret milletçilik yüzünden aramızda türeyen kin ve nefret, kavimler arasında nifak ve düşmanlık yerine, kardeşlik ve beraberlik fikri güçlenir ve bu ruhta zorlukların ortadan kalkmasına yardım eder.

Bu çerçeve içinde zorlukların ne kadar kolayca anlaşılabileceğine örnek olarak, Fars ve Türk dillerinin birkaç ortak meselesini biraz ayrıntı ile zikretmek istiyoruz.

Bu ortaklık, bazı sorunların aynı kökten geldiğini de gösterir. Demek kardeşlik havasında beraberce de bunlara çare bulmak daha kolay olur.

Günümüzde dillerimizin ortak sorunlarına gelelim:

1. Farsçanın memleketimizde çeşitli toplulukların arasında birleştirici rolü vardır. Bu dil ortak iletişim ve anlaşma vasıtasıdır. Bu sebeplere göre "Farabi"

و"قطران" دان گونوموزه قده ر ، شاعرلریمیزله ،قاموس یازانلاریمیـــزلا ، عالملریمیزله ،فیلوسوفلاریمیزلا ،حتی خطاطلاریمیزلا هرتورک دیللی آیدین ایرانلی بومشترک میراث ،یعنی فارسجانی،گؤزه ل لشدیرمکده ، انکشاف اتدیرمکده ،یایماقدا ،سهمانا سالماقدا ،خلاصه یاشاتماقدا جان وباشـلا چالیشمیش وچالیشماقدادیر . بو ، بیلینن بیرگئرچک دیر ، بورادافارـ سجایی سئوه رک ،اونون یولوندا چالیشان وترقی وانکشافیندا بؤیـــوک پایی اولان یوزلرجه کئچمیش ویاشایان بؤیوک شخصیتلریمیزین ،شـــانلی آدلارینی صحیفه لر دولوسو یازماغا احتیاج یوخدور . بوحقیقتی تکرارلاـ ماقداکی قصدیمیز ، بیزیم فارسجانین طالعینه لاقید قالابیلمیه جگیمیزدیر .

بونودا آچیق اعلان اتمه لییک کی،بیزیم بحث موضوعوموز اولان فارسجا بیرینجی درجه ده عموم ملی ادبی یازی دیلی اولان فارسجادیر . یوخســـا ، بونون خارجینده هرهانسی محاوره وفارسجانین لهجه لری ایله رابطه لـــی چالیشما بیزی بوباخیمدان علاقه لندیرمز . آیری بیرافاده ایله اســاس اولاراق بیزیم فولکلوریک فارسجا ایله دگیل ،کلاسیک فارسجا ایله ایشیمیز وار ، اونو ،مشترک میراث ورابطه واسطه سی کیمی سئویر ،اؤگره نیر ،وچیچکـ لنمه سی اوچون چالیشیریق .

۲ ـ "دیل" ایله "مدنیتین"(فرهنگین) بیرـ بیریله یاخیندان مناسبتی واردیر دیل ناقص،مبهم ویوخسول اولدوغو اؤلچوده ،منسوب اولدوغومدنیتی وهـــر هانسی دوشونجه نی دومانلی ورنگسیز افاده اتدیر . دیلیمیز ،درین ریشه لی قدرتلی ودونیانین یئتیشکن دیللریندن بیریسی دیر . بونا رغماً عصریمیزدؤ بو بؤیوک انقلابلار ،علمی تئکنیک ترقی لرچاغیندا اگردقتله داوزانماز ساق گئت ـ گئده تفکر وافاده اوچون داهاناقص وایشه یاراماز بیرواسطه حـــالی آلاجاقدیر"

بو سؤزلری بیرتدقیقاتچی فارسجا اوچون سؤیله میشدیر ،حرفی حرفینـــه (طابق النعل بالنعل) دیلیمیز اوچون ده عینادوغرودور . هرایکی دیـــل اوچون ده اطلاح وایره لی لتمه مبرم بیراحتیاجدیر . مشترک مشکل لردن بیری املا ، یازی قایدالاری مسئله سی دیر . هرایکی دیل عربجه الفبا سینا اساسلانا ـ راق یازیلیر . فارسجا عصرلربویو بوالفبانی ،اؤز ایجابلارینا گؤره قسمادگیشدیرمیشدیر . (ب) ، (چ) و (ز) علامتلرینه ایکی نقطه آرتیرا راق لازم اولان (پ) ، (چ) و (ژ) علامتلرینی دوزه لتدیلر . (ک) حرفینی ده (گ) شکلینـــه چئویردیلر . بوندان علاوه آلتی مصوته مقابل عربجه ده ن حروف علّه و اوچ

ve “Katrân”dan günümüze kadar, şairlerimizle, sözlük yazarlarımızla, bilimadamlarımızla, filozoflarımız, hatta hattatlarımızla her Türk dilli aydın İranlı bu ortak miras, yani Farsçayı güzelleştirmekte, geliştirmekte, yaymakta, sürdürmekte, kısaca yaşatmakta canla başla çalışmış ve çalışmaktadır. Bu bilinen bir gerçektir. Burada Farsçayı severek, onun yolunda çalışan yükselmesinde ve gelişmesinde büyük payı olan yüzlerce yaşamış ve yaşayan büyük şahsiyetlerimizin şanlı adlarını sayfalar dolusu yazmaya gerek yoktur. Bu gerçeği tekrarlamaktaki amacımız bizim Farsçanın talihine kayıtsız kalamayacağımızdır.

Bunu da açıkça belirtmeliyiz ki, bizim konumuz olan Farsça birinci derecede halkın milli-edebi yazı dili olan Farsçadır. Yoksa bunun dışında herhangi ağız ve Farsçanın lehçeleri ile bağlantılı çalışma bizi bu bakımdan ilgilendirmez. Ayrı bir ifadeyle esas olarak bizim folklorik Farsça ile değil, klasik Farsça ile işimiz var. Onu ortak miras ve iletişim vasıtası gibi sever, öğrenir ve çiçeklenmesi için çalışırız.

2. “Dil” ile “medeniyetin” (kültürün) birbiriyle yakın bir ilişkisi vardır. Dil tamamlanmamış, belirsiz ve yoksul olduğu ölçüde mensup olduğu medeniyeti ve herhangi düşünceyi dumanlı ve renksiz ifade eder. Dilimiz derin köklü, kudretli ve dünyanın gelişmiş dillerinden birisidir. Buna rağmen bu yüzyılda bu büyük inkılaplar, bilimsel teknik ilerlemeler çağında eğer dikkatli davranmazsak düşünce ve ifade için git gide daha eksik ve işe yaramaz bir vasıta hali alacaktır”.

Bu sözleri bir araştırmacı Farsça için söylemiştir. Harfi harfine dilimiz için de aynen doğrudur. Her iki dil için de ıslah ve ilerletme gerekli bir ihtiyaçtır. Ortak sorunlardan biri imla, yazı kuralları meselesidir. Her iki dil Arap alfabesine esaslanarak yazılır. Farsça yüzyıllardır bu alfabeyi, kendi ihtiyaçlarına göre kısmen değiştirmiştir. ب, ج, ز harflerine iki nokta ekleyerek lazım olan پ, چ ve ژ harflerini düzenlediler. ک harfini de گ şekline çevirdiler. Buna ek olarak altı ünlüye uygun Arapçadan illetli harf ve üç

حرکه آلیندی . خط طلیق دادا ، نستعلیق خط واونون" شکسته "سی‌عرب لرین (نسخ)و (رقعه)خطلرینه عوض کیمی‌قبول اولدو . تورکجه‌میزده‌ده ۹ مصوت اولدوغونا گؤره‌عرب الفباسی‌نین ۳ حرف علّه و ۳حرکه‌سی کافی‌گلمیر .
زامانلا بومشکله مختلف چاره‌لرینه باش ووروللدو . صون زامانلاردا ، معین علامتلر ، مثلا همزه‌وسایره‌کیمی(دیلچیلیک اصطلاحی ایله :دیاکریتیکلر)دن استفاده ائدیلمک ایسته‌گی غالب دیر .بئله‌علامتلری دوکتورزهتابی و شاعر م .ساوالان ("آپاردی سئللرسارانی"آدلی‌مجموعه‌سینده) وباشقا‌لاری مختلف صورتلرده تکلیف ائله‌میشلر .
تورکیه‌چاپی ، اورادا عرب الفباسیندان استفاده ائدیلدیگی زامانا عاید الیمیزده‌بیرالفبا واردیر . اوندا ، وشمس الدین سامی‌نین "قاموس" دندا دا گئنه‌معین علامتلر(ا ـ و ـ ی) حرفلرینی قویاراق بومشکلی حل ائتمگه چالیشمیشلار . بوزحمتلر وفکرلرچوخ مغتنم‌دیر ،لاکن ایشین عیبی اودورکی هرکس‌بو"مقاوله‌وی" علامتلری اؤزسلیقه‌سینه‌گؤره قویور . بوعلامت‌لرین واحدبیرسیستمه ارجاع ائدیلمه‌سی‌لازم‌دیر ، یوخسا قارماقاریشیقلیقا وزونه‌ن مسئله‌حل ائدیله‌جه‌گینه ، داهادا غلیظ له‌شه‌جکدیر . فارسجادا بومشکل حل اولموشکن ،ال یازیسیندان مئکانیکی‌واسطه‌لره‌کئچیلدیکده ، تازه‌دن باش قالدیردی . زیرا ،فتحه ،کسره‌وضمه علامتلری ایسته‌نیلدیگی وقت ال یازیسیندا حرفلرین اوزه‌رینه‌قویولابیلردی ،لاکن یازی ماشینینده‌ا ومطبعه‌حرفلری ایله‌بوایش اوقدرده‌آسان اولمور .
فارسجادا ، ودیلیمیزده‌بیرنئچه املا مشکلی‌هنوز موجوددور . مثلا : مضارع ده "می" مورفئمی‌نین فعلین گؤوده‌سینه‌یاپیشماسی ،یاخود یاپیشماماسی مناقشه‌سی :"می‌باشد"می، یاخود" میباشد"می ؟
بیزده‌ده "ی " یه‌تبدیل اولان "گ" نین نه‌حرفله‌گؤسته‌ریلمه‌سی‌مسئله‌سی: "دییشمک "می، یوخسا "دگیشمک "می یازمالی‌یمیق ؟ بو، وبونابنزه‌ر چتینلیکلر البته‌کی ،منطقی بحثلر وآراشدیرمالارلا حل ائدیله‌جکدیر .
۳ ـ زمانیمیزدا فارسجا و تورکجه‌نین عینی‌نسبت‌ده علمی،تئکنیک وسایره مقوله‌لرده تازه‌اصطلاحلارا (تئرمینولوژی‌لره) احتیاجی واردیر . بورادا مسئله ان باشدا یئنی‌تؤره‌ین اصطلاحلارا عوض تاپماقدیر . مبالغه‌سیز دئمک اولارکی علمی وتئکنیک ایره‌لی‌له‌مه هرگون یئنی‌ـ یئنی سؤزلر گتیرمکده‌دیر . بوسئللین قاباغی‌نئجه‌آلینابیلر ؟ فارسجاوتورکجه‌نی بواصطلاحلار استیلاسیندان نئجه‌قوروماق اولار؟ هله‌ترجمه‌ایشینده دیللریمیزین بوباب‌دا نه‌اؤلچوده‌دالی‌قالدیغی بللی‌اولور . بویئنی‌اصطلاحلارلا

hareke alınmıştır. Hattatlıkta da, nestâlik hat ve onun "şikeste"si, Arapların "nesih" ve "rika" hatlarına karşılık kabul edildi. Türkçemizde de 9 ünlü olduğundan Arap alfabesinin üç illetli harfi ve üç harekesi yeterli gelmez. Zamanla bu sorun için çeşitli çözüm yollarına başvuruldu. Son zamanlarda, belli işaretler, mesela hemze vs. gibi (dilcilik terimi ile: diyakritiklerden) yararlanma isteği galiptir. Böyle işaretleri Dr. Zehtabi ve şair M. Savalan ("Apardı Seller Saranı" adlı mecmuasında) ve başkaları çeşitli şekillerde teklif etmiştir.

Türkiye basımında Batı alfabesinden istifade edildiği zamana ait elimizde bir alfabe vardır. Onda ve Şemseddin Sami'nin "Kamus"unda da yine belli işaretlere ا, و, ی harflerini koyarak bu sorunu halletmeye çalışmışlar. Bu zahmetler ve fikirler önemli bir kazançtır. Ancak herkesin bu "sözleşmeye ait" işaretleri kendi düzenine göre koyması yanlıştır. Bu işaretlerin tek bir sisteme dönüştürülmesi gerekir. Yoksa karmakarışıklık yüzünden bu sorun çözüleceğine, daha da artacaktır. Farsçada bu durum olmuşken, el yazısından mekanik araçlara geçildiğinde yeniden başkaldırdı. Zira fethe, kesre ve damme işaretleri istenildiği zaman el yazısında harflerin üzerine konulabilirdi. Ancak yazı makinesinde ve matbaa harfleri ile bu iş o kadar kolay olmaz.

Farsçada ve dilimizde birkaç imla sorunu hala mevcuttur. Örneğin: Geniş zamanda *[می]* morfeminin fiilin gövdesine bitişik yazılması ya da bitişik yazılmaması tartışması: *''می‌باشد''* mi, yoksa *''میباشد''* mi?

Bizde de ی harfi yerine kullanılan گ harfinin hangi harfle gösterileceği meselesi: *''گیشمک''* mi, yoksa *''گیشمک''* mi yazmalıyız? Bu ve buna benzer zorluklar elbette ki, mantıkla ve araştırmalarla halledilecektir.

3. Günümüzde Farsça ve Türkçenin aynı ölçüde bilim, teknik vb. gibi konularda yeni terimlere (terminolojiye) ihtiyacı vardır. Burada asıl mesele yeni türeyen terimlere karşılık bulmaktır. Abartısız, bilim ve teknik ilerleme her gün yeni yeni sözler ileri sürmektedir. Bu selin önüne nasıl geçilebilir? Farsça ve Türkçeyi bu terimler istilasından nasıl koruyabiliriz? Tercüme yaparken dillerimizin bu konuda ne ölçüde geri kaldığı belli olur. Bu yeni terimler

حالیمیز نه اولاجاق ؟ قاپینی آچساق وها میسینا " صفا گتیردینیز" دئسک ،او زمان اونلاری هانسی دیلدن وهانسی تلفظ له آلمافیمیز گره کیر؟ اوزمان دیلیمیزده چیخاجاق قارماقاریشیقلیغی نه اقله یک ؟ یوخ، بونلارین هر بیریسی اوچون بیرعوض تاپاق ؟ هاردان ؟ عربجه می ؟یاخود اؤزدیلیمیزده؟ بلکه بومعادل وعوض تاپماق ایشینده معتدل حرکت لاپ یاخشی اولابیلر ؟

ایراندا ،تکجه فارس دیلی اوچون بوایش بیر اؤلچویه قدرگؤرولوبدور و گؤرولمکده دیر .اونا بنزه ر تدبیرلری تورکجه اصطلاحلار اوچون ده اقله مه لی بیک تورکیه تورکجه سی اوچون ، اورادا" دیل قورومی " آدلی تشکیلات ایللردیر ایشله مکده ایدی . شوروی آذربایجان دادا اصطلاحلار (اونلارین دئدیگی وجهیله "تئرمین لر") اوزره چالیشیرلار. تورکجه باره ده بیزیم غفلت ده قالدیغیمیز ارغماً ،دئدیگیمیز صورتده بیرچوخ عالمین چالیشیب ، گؤزه ل عوض تاپا بیلمیش اولمالاری بؤیوک بیرشانس اثری دیر. دوغروسو ، بیر شرطله کی بیز ، بو یئنی تئرمینولوژی لری عموم ادبی یازی دیلینده ن اؤگره نیب و اؤز نوبه میزده بو بؤیوک ایشه (دیلیمیزین بومسئله سینی حل ایشینه) بیزده شریک اولاق .

خصوصیله تورکجه ده ،اکثریت له ، آیدین آداملاریمیز (روشنفکرلریمیز) اؤزآنا دیللرینی اصول اوزره اوخوما میشلار (ودیلیمیز ، پهلوی شوونیست دؤورونون سیاستی ایله بیر" محاوره دیلی"حالیندا قالماغا محکوم اقدیلمیشدی، قصداً ، وال ایله اونوخرا بلاماغا بشل باغلامیشدیلار) و ،دئمک اولارکی ، اؤز دیللرینده سوادلاری کافی دگیلدیر. بونا گؤره ،تاپیلمیش یئنی و گؤزه ل اصطلاحلاردا ـ بورادا ،فارسجادا اولانین خلافینا ـ ایشله دیلمیر. حالبوکه بواصطلاحلارین محاوره دیلینده ده انتقالی ،اونلارین یاشایا بیلمه لری ، و دیلیمیزین دیری بیرپارچاسی حالینا گله بیلمه لری باخیمیندان گرک لی دیر.

۴ ـ دیلیمیز ، فعللرباخیمیندان چوخ زنگین بیردیل دیر. امیرعلیشیر نوائی بوخصوصو ، بوعظیم ثروتی، "محاکمة اللّغتین" ده چوخ گؤزه ل بیرصورتده گؤسترمیشدیر. شبهه سیز ،کلامین ان دینامیک عنصری "فعل "دیر. فعل باخیمیندان فقیرا ولان دیللرده مرامی دقت وتأثیرلی لیکله آنلاتماق چتین اولار. حئیف کی بیز ،بو بؤیوک نعمت دن استفاده اقتمک ده اهمال اقدیریک . ساده و تورکجه فعللروارکن ،بیز مرکب فعللرین استیلاسینی گؤرورو ک ، بونلاردان چوخودا دخیل کلمه لردن ، یاردیمجی فعللر گؤمگی ایله دوزه لدیلمیشدیر. فارسجادا بونا بنزه ر بیرمسئله موجوددور. مثلا:"کردن"

halimiz ne olacak? Kapıyı açsak ve hepsine "sefa getirdiniz" desek, o zaman onları hangi dilden ve hangi telaffuzla almamız gerekir? O zaman dilimizde çıkacak karışıklığı ne yapacağız? Yok, bunların her biri için bir karşılık bulmak gerekir. Ama nereden? Arapçadan mı, yoksa kendi dilimizden mi? Belki bu muadil ve karşılık bulmada ılımlı davranmak en iyisi olabilir?

İran'da sadece Fars dili için bu iş bir ölçüye kadar görülmüştür ve görülmektedir. Ona benzer tedbirleri Türkçe terimler için de kullanmalıyız. Türkiye Türkçesi için, orada "Dil Kurumu" adlı teşkilat yıllardır çalışmaktaydı. Sovyet Azerbaycan'da da terimler (onların dediği şekilde "terminler") üzerine çalışırlar. Türkçe konusunda bizim gaflette kalmamıza rağmen, birçok araştırmacının çalışıp güzel karşılıklar bulabilmiş olması büyük bir şans eseridir. Doğrusu, bir şartla ki, biz bu yeni terminolojileri genel edebi yazı dilimizden öğrenip bu büyük işe (dilimizin bu meselesini çözme işine) ortak olalım.

Özellikle Türkçede, aydınlarımız, kendi ana dillerini usul üzerine okumamış (ve dilimiz, Pehlevi Şovenist döneminin siyaseti ile bir "konuşma dili" halinde kalmaya mahkûm edilmişti. Kasten ve el ile onu harap etmek istemişlerdi) ve kendi dillerinde yazabilmeleri yeterli olmamıştır. Buna göre, bulunmuş yeni ve güzel terimler de -burada Farsçada olanın tersine- kullanılmaz. Hâlbuki bu terimlerin konuşma dilinde intikali, onların yaşayabilmesi ve dilimizin canlı bir parçası haline gelebilmesi bakımından gereklidir.

4. Dilimiz fiil bakımından çok zengin bir dildir. Emir Ali Şi'r Nevayî bu özelliği, bu azim serveti "Muhakemetü'l Lugateyn" adlı eserinde oldukça güzel bir şekilde göstermiştir. Şüphesiz, kelimenin en dinamik unsuru "fiil"dir. Fiil bakımından fakir olan dillerde meramı dikkat ve tesirlikle anlatmak zor olur. Yazık ki biz, bu büyük nimetten yararlanmayı ihmal ediyoruz. Sade Türkçe fiiller varken, biz birleşik fiillerin istilasını izleriz. Bunların çoğu da alıntı kelimelerden yardımcı fiiller ile meydana getirilmiştir. Farsçada buna benzer bir sorun vardır. Örneğin, *"کردن*

یاردیمجی‌فعلی(فعل معین) اوقدر بول ایشله‌دیلیرکی تکرارداان قاچماق اوچون "نمودن" ی ،وحتی بعضی زمانلار اونون اؤزمعناسینادقت ائتمه‌دن) گتیرمگه مجبور گؤرورلر. "بالیدن" ،"ستردن" ،"زدودن" ،"کاستن" ،"افزودن" "انگاشتن" و"گرائیدن" کیمی گؤزه‌ل ومأنوس سؤزلر وارکن ،"رشدکردن" "محوکردن" ،"پاک کردن" ،"کم‌کردن" ،"زیادکردن" ،"فرض‌کردن" ،"مایل شدن" دئمک ده‌آیاق دیریرلر. بیزده‌ده حال عیناً بئله‌دیر. مثلا: " آنلاشماق" "آرینماق" ،" آنیلماق" ،"آلقیشلاماق"کیمی فعللرین ،"سارشه‌گلمک" "تمیزلنمک" ،"یاد ائدیلمک " ،"تحسین اوچون ال چالماق "فعللرینه‌دن داها گؤزه‌ل وداها بسیط اولدوغونو نیه" یاددان چیخاریرسیق ؟" (باغیش‌لایین ،دئمک ایستیردیم : نیه" اونودوروق ؟" ! هله‌بیزده " ائتمک" فعلیندن هورکنلر واردیر. بومعصوم سؤزوگؤرن کیمی اونو سیلیب یئرینه "ائله‌مک" یازان وآنجاق بوصورتی " اؤزدیلیمیز"دئیه اینانانلارآزدگیل. حالبوکی "ائله‌مک" ،"ائیله‌مک" (فارسجا "ای فلک "وزننده) و"ائتمک" هامیسی بیرکؤک دن(ریشه‌دن) دیر. هئچ بیریسی دوغما ،ویاخود اؤگئی صاییلماز. یازی دیلیمیزده" ائتمک "صورتی داها چوخ ایشلک دیر، وبونا گؤره ده "آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی‌لغتی" یندە بوصورتلرین اوچوده گتیریلمیشدیر، لاکن "ائیله‌مک "و" ائله‌مک "صورتلری نین مقابلینده عیناً بوسطر یازیلمیشدیر :"ائتمک فعلی‌نین اسلوبی‌واریانتی" (جلد۲صحیفه ۱۹۳ و ۲۰۲). "ائتمک "کلمه‌سینی‌اساس‌سایدیغی‌اوچون همان جلدین ۲۱۶ نجی صحیفه‌سینده ، لغت‌داها گئنیش ایضاحاتا گیریشمیشدیر. بوجور :" ائتمک : ۱ـ بیرایشی یئرینه‌یئتیرمک ،عمله‌گتیرمک ،گؤرمک ،ائله‌مک ...(مثاللاردان صونرا) ۲ ـ گؤمکچی فعل کیمی‌اسملرله‌یاناشی ایشله‌نیب مرکب فعل عمله گتیردیگی زمان اسمین معناسی‌ایله‌باغلی‌اولان حرکتی‌بیلدیریر ،مثلا :شهادت ائتمک ،دوچارائتمک ،اعتنا ائتمک" . بوکلمه‌نین اؤزگه‌استفاده‌صورتلری و ائتیمولوژی سی اوزربنده‌ایندیلیک بحثه‌احتیاج یوخدور. (اجمالی‌معلومات آلماق ایسته‌ین لر جرالدکلازونون "اون اوچونجوعصردن قاباقکی‌تورکجه‌نین ائتیمولوژیک لغتی"نه مراجعت ائده‌بیلرلر. صحیفه‌ ۳۶)

فارسجادا ، حتی‌قدیم‌کتابلاردان اونودولموش بسیط مصدرلری یئنی دن دیریلتمک تشبثی اورتادا وارکن ،دیلیمیزین یاشایان فعللری نین زنگین خزینه‌سیندن استفاده‌ائتمگی آرزولاماق ،یئرسیزبیرتوقع یاخود" هوس" ساییلماز !

yardımcı fiili o kadar çok kullanılır ki tekrardan kaçınmak için *"ن‌مودن"* ifadesini ve hatta bazı zamanlar onun asıl anlamına dikkat etmeden) getirmeye mecbur görürler. *گرائیدن* ve *گذاشتن, زدودن کلمتن, زدودن بت ردن الیدن* gibi güzel ve tanıdık sözler varken, *کردن کمک کردن پاک کردن, محو کردن رشک کردن, زیاد طول شدن فرض کردن* demekte ayak diretirler. Bizde de durum aynen böyledir. Örneğin, "anlaşmak" "arınmak", "anılmak", "alkışlamak" gibi fiillerin "sazişe gelmek", "temizlenmek", "yâd edilmek", "tahsin için el çalmak" fiillerinden daha güzel ve daha basit olduğunu neden yâddan çıkarırız? (Bağışlayın, demek istediğim: niye "unuturuz"? Bizde "etmek" fiilinden korkanlar vardır. Bu masum sözü gördüğü gibi onu silip yerine "elemek" yazan ve sadece bu şekle "öz dilimiz" diye inananlar az değildir. Hâlbuki "elemek", "eylemek" ve "etmek" fiillerinin her biri aynı kökten gelir. Hiçbiri öz ya da üvey sayılmaz. Yazı dilimizde "etmek" şekli daha çok kullanılır. Buna göre de "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati"nde bu şekillerin üçü de getirilmiştir. Ancak "eylemek" ve "elemek" görünümlerinin karşısında aynen bu satır yazılmıştır: "Etmek fiilinin üslubî varyantı" (Cilt 2, sayfa 193 ve 202), "etmek" kelimesini esas saydığı için aynı cildin 216. sayfasında, sözlük daha geniş bir açıklama yapmıştır. Bu tür: "Etmek: 1. Bir işi yerine getirmek, meydana getirmek, görmek, elemek… (örneklerden sonra) 2. Yardımcı fiil gibi isimlerle benzeri işlenip birleşik fiil meydana getirdiği zaman ismin anlamıyla ilgili olan hareketi bildirir. Örneğin: Şehadet etmek, duçar etmek, itina etmek". Bu kelimenin başka istifade suretleri ve etimolojisi üzerinde şimdilik konuşmaya gerek yoktur. (Ayrıntılı bilgi almak isteyenler Gerard Clauson'un "On Üçüncü Asırdan Önceki Türkçenin Etimolojik Sözlüğü"ne bakabilirler. Sayfa 36).

Farsçada, eski kitabelerden unutulmuş basit fiilleri yeniden canlandırma teşebbüsü ortadayken, dilimizin yaşayan fiillerinin zengin hazinesinden yaralanmayı arzulamak, yersiz bir beklenti ya da "heves" sayılmaz!

۵ ـ هردیلده اولدوغوکیمی،فارسجا و تورکجه نین ده بیر "عموم یازی دیلی" و بیرده مختلف بیچیملرده لهجه لری ومحاوره صورتلری واردیر. یازی دیلی و"لفظ قلم" فارسجانین بومختلف لهجه و "عوام لفظلری" ایله مناسبتی نه ایسه ، بیزیم یازی دیلیمیزین ده مختلف آذربایجان ،خمسه وسایر یئرلرین وجماعتلرین لهجه لری ایله ده رابطه سی اقله عیناً همان جوردور. یازیلی ـ ادبی فارسجا ایشله دیلن بیچیمه وکلمه لره هئچ بیرگیلک ،طالشی، لُری ، بختیاری ،سمنانی وسایره لهجه لرده دانیشا ن قالخیب اعتراض ائتمیرلر ، و"بیز ،اقله بیرکلمه نی ایشلتمیریک بونا گؤره دئمک اوکلمه فارسجا دگیل" دئییب قیامت قوپارمیرلار وبئله بیر داورانیشی (حرکت طرزینی) حتی عقللرینه دن بئله کئچیرمیرلر. بیرکلمه نین معناسینی بیلمه سه لرده ، لغته باخیب ،بیرینه دن صوروشوب اؤگره نیرلر .نیه بیزیم دیلیمیزده بئله حرکت ائتمیرلر ؟ بالعکس ،اؤز بیلیک لرینین دار چارچیواسینی دیلیمیزین صون حدّی فرض ائدیرلر ."من بئله بیرکلمه ائشیتمه میشم ،بونا گؤره ده هئچ کسین اونو ایشلتمگه حقّی یوخدور !"کیمی مضحک حکملروئریرلر. البته کی بولهجه لردن ، یازی دیلی استفاده ائده ر ،زنگین له شر ،گئنیشله نر ،جانینا تازه قان وتازه نفس گلر . . .لاکن هئچ بیرلهجه نین یازی دیلینی اؤزونه محدود اقله مگه وبوغما غاحقی یوخدور.

خوشبختلیکدن ،یازی دیلیمیزین گئنیش وزنگینلیگینی ،عمومی خطلرله حدودونو آنلاماق اوچون شمال آذربایجاندا ،بخصوص "نسیمی "دیلچیلیک انستیتوسونون چاپ ائتدیگی لغتلر یاخشی بیرمأخذ ،ومزاجعت ائتمگیمیز اوچون صلاحیتلی بیرمنبع دیر. مثلاًبو انستیتونون نشریه لرینده ن دیلیمیزین املا لغتینه (آذربایجان دیلی نین اورفوقرافیا لغتی نه) ،یاخود آدی گئچن ایضاحلی لغته بیر گؤز آتسانیز ، گؤره جکسینیزکی،مثلا "وارلیق"ین ایشلتدیگی وبیرپارا دوستلارین بیلمه دیکلری جهت دن "عثمانلی تأثیری !"دئییه های ـ کوی سالیب غصه لنمه لرینه سبب اولان کلمه وتعبیرلر عموماً لاپ اؤز دیلیمیزیندیر. اساس مسئله بو دوستلارین اؤز خبرسیزلیکلری دیر.

بونقطه نی ده دئمه لی یم کی،دیلیمیزین مختلف لهجه لرینی تدقیق ائدرک یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز لزوملو اصطلاحلارادا یاخشی عوضلرتاپابیلریک.

۶ ـ فارس دیلی تاریخین بیزه امانت بوراخدیغی،وبیرچوخ نسللرین گؤز ـ نورو ، و آلین تری یله یئتیشدیریب و گؤزه للشدیردیکلری ، قیمت بیچیلمز بیرمیراث دیر. تورکجه ده عیناً بئله دیر. بوامانتلره خیانت ائدنلر ایران

5. Her dilde olduğu gibi, Farsça ve Türkçenin de bir "genel yazı dili" ve bir de farklı biçimlerde lehçeleri ve konuşma şekilleri vardır. Yazı dili ve "lafzı kalem" Farsçanın bu çeşitli lehçe ve "avam lafızları" ile ilişkisi neyse, bizim yazı dilimizin de çeşitli Azerbaycan, hamse vs. yerlerin ve cemaatlerin lehçeleri ile de bağları aynıdır. Yazılı edebi Farsçanın kullandığı biçime ve kelimelere hiçbir Gilekli, Talışlı, Lorlu, Bahtiyarlı, Semnanlı vs. lehçelerde konuşanlar, kalkıp itiraz etmez ve "biz öyle bir kelime kullanmıyoruz, demek ki o kelime Farsça değil" deyip kıyamet koparmazlar. Böyle bir davranışı akıllarından bile geçirmezler. Bir kelimenin anlamını bilmeseler de sözlüğe bakıp, birine sorup öğrenirler. Neden bizim dilimizde böyle hareket etmiyorlar? Bilakis, kendi bilgilerinin dar çerçevesini dilimizin son haddi farz ederler. "Ben böyle bir kelime duymamışım, buna göre de hiç kimsenin onu kullanmaya hakkı yoktur!" gibi komik hükümler verirler. Elbette bu lehçelerden yazı dili yararlanır, zenginleşir, genişler, canına taze kan ve nefes gelir… Ancak hiçbir lehçenin yazı dilini sadece kendisiyle sınırlandırmaya ve boğmaya hakkı yoktur.

Mutluluktan, yazı dilimizin zenginliğinin, genel hatlarla sınırını anlamak için Kuzey Azerbaycan'da, özellikle "Nesimî" Dilcilik Enstitüsünün bastığı sözlükler iyi ve başvurmamız gereken kaynaklardır. Misalen bu enstütünün yayımlarından dilimizim İmla Sözlüğüne (Azerbaycan Dilinin Ortografi Lügati) ya da adı geçen İzahlı Lügat'e bir bakarsanız, göreceksiniz ki, örneğin "Varlık"ın kullandığı ve bazı dostların bilmedikleri "Osmanlı tesiri!" diye ah vah edip kederlenmelerine sebep olan kelime ve tabirler genellikle öz dilimizindir. Esas mesele bu dostların bundan habersiz oluşlarıdır.

Şunu da söylemeliyiz ki, dilimizin farklı lehçelerini incelersek yukarıda işaret ettiğimiz lüzumlu terimlere de güzel karşılıklar bulabiliriz.

6. Fars dili tarihin bize emanet bıraktığı ve birçok neslin göz nuru ve alın teri ile yetiştirip güzelleştirdiği, paha biçilmez bir mirastır. Türkçe de aynen böyledir. Bu emanetlere ihanet edenler İran

مدنیتی‌نین دشمنلری‌دیر. بو میراثی‌یاشاتماق واونو انکشاف اتدیرمک اوچون بیزده گرک دده ـ بابالاریمیزکیمی چالیشاق. اونو داها گوزه‌ل و داها پارلاق بیچیمده گله‌جک نسللره تسلیم اتمه‌ک. بویولدا، مختلف جهتلرده چالیشانلار اولموشدور. فارسجانین انکشافی اوچون بیرقروپ اونو آریتماق، یعنی "پارسی‌سره" /خالص فارسی/ حالینا گتیرمگی مصلحت گوزوبلر. فارسجادا، شوونیست دیلچیلر بوایشی افراط درجه‌سینه گتیرمیلر. افراطچیلاردان بیرنئچه‌سی‌ده بیزیم "هم‌شهری" لردن دیر، بونلارین بعضاً چوخ دقته‌لایق تاپدیقلاری اولوبدور. تورکیه تورکجه‌سینده‌ده عینی بوحرکتلرین شاهدی اولوروق. ایندی لیک مبرم ایشلردن، بودیللرین اوّلا: دوزگون یازی (اورطوقرافی) و دوزگون تلفظ (اورطوائپی) لرینی اؤگره‌نمک و اؤگره‌تمک دیر. بونون اوچون موجود لغت‌کتابلاری بیزه ان مهم یاردیمجی (کؤمک اتمک) صاییلیر. (تورکجه اوچون یوخاریدا آدی کئچن املاء ـ اورطوقرافیا ـ اورفوقرافیا لغتینه وایخاحلی لغته مراجعت اتدیلمه‌لی). ثانیاً: دیللری بیر ـ بیرینه قاریشدیرماماق (فارسجادا بونا، "دیلین کلمه‌حدودلارینی‌تعیین اتمک" ده‌دئییرلر). "دخیل" کلمه‌لره دیلین قاپی‌سینی، ضرورت اولمایاندا، آچیق بوراخیلماسینی مصلحت گؤرمه‌ییرلر. فارسجا اوچون "دخیل کلمه‌لر تورکجه، عربجه وباشقا دیللردن گلن کلمه‌لرده "دخیل" صاییلیر، وبونلارین دیله‌حسابسیزگیرمه‌سی مصلحت گؤرولمور. بونا گؤره اللی‌ایللیک استیلاوغفلت دؤورواندن صونرا دیلیمیزه بیرسیمان وئرمه‌لی‌ییک. فارسجادا ایشله‌دیلن هراصطلاحین دیلیمیزده ایشله‌دیلمه‌سی دوغرو اولماز. نئجه‌کی، تورکجه‌ده ایشله‌دیلن هرکلمه‌نین فارسجایا داخل اتدیلمه‌سی دوزگون دگیلدیر.

* * * *

فهرست حالینده، یوخاریدا دیللریمیزین مشترک دردلرینندن بحث اتدیک هرایکی‌دیلده‌ده اکثراً چاره‌یوللاری عینی‌دیر. بوصورتله حالمیزده، ایستر فارس دیلی اوزرینده چالیشسینلار، ایستر تورکجه اوزرینده چالیشسینلار، بیر ـ بیرلرینین تجربه‌لرینندن چوخ استفاده اتمه‌لی‌لر. بیز، بواستفاده بیچیمینه پراتیک بیرمثال اولاراق، همین بومقاله‌ده یازدیغیمیز موضوعلاری، دیل و مدنیت (فرهنگ) حقینده فارسجا یازیلی کتابلارین بیریسی‌نین محتواسینی ایزله‌یه‌رک، ترتیب اتدیک. بو یازی دا چوخ مهم مطلب‌لره آنجاق طوخونوب کئچدیک. بونلارین هربیریسی‌نین باره‌سینده داها گئنیش وتفرّعاتلی بحثلره ضرورت واردیر.

صون

medeniyetinin düşmanlarıdır. Bu mirası yaşatmak ve geliştirmek için biz de gerekirse atalarımız gibi çalışalım. Onu daha güzel ve daha parlak biçimde gelecek nesillere teslim edelim. Bu yolda birçok kişi çalışmaktadır. Farsçanın gelişimi için bir grup onu arıtarak "halis Farsça" haline getirmeyi görev bilmişler. Farsçada, Şovenist dilciler bu işi ifrat derecesine getirdiler. İfratçılardan birkaçı da bizim "hemşerilerden"dir. Bunların bazıları oldukça dikkate şayandır. Türkiye Türkçesinde de bu hareketleri aynen görürüz. Şimdilik yapılması gereken işlerden biri, bu dillerin evvela: doğru yazı (ortografi) ve telaffuzunu (ortoepi) öğrenmek ve öğretmektir. Bunun için sözlükler bizim en önemli yardımcımız sayılır. (Türkçe için yukarıda adı geçen imla-ortografiya- orfografiya lügatine ve izahlı lügate bakılmalıdır). İkincisi: Dilleri birbirine karıştırmamak (Farsçada buna "dilin kelime sınırlarını belirlemek" de diyorlar). "Alıntı" kelimelere dilin kapısını, ihtiyaç duyulmadığında bile, açık bırakılmasını önemli görmüyorlar. Farsça için "alıntı" kelimeler Türkçe, Arapça ve başka dillerden gelir. Türkçeye lüzumsuz yere Farsça, Arapça ve başka dillerden gelen kelimeler de "alıntı" sayılır ve bunların dile hesapsızca girmesi önemli görülür. Bu yüzden elli yıllık istila ve gaflet döneminden sonra dilimize bir düzen vermeliyiz. Farsçada kullanılan her terimin dilimizde kullanılması doğru olmaz. Türkçede kullanılan her kelimenin Farsçaya alınmasının doğru olmadığı gibi.

Maddeler halinde yukarıda dillerimizin ortak dertlerinden bahsettik. Her iki dilde de çözüm yolları genellikle aynıdır. Bu şekilde âlimlerimiz, ister Fars dili üzerinde, ister Türkçe üzerinde çalışsınlar birbirlerinin tecrübelerinden fazlasıyla yararlanabilirler. Biz bu istifade biçimine pratik bir örnek olarak, yine bu makalede yazdığımız konuları dil ve medeniyet (kültür) hakkında Farsça yazılı kitaplardan birinin içeriğine bakarak düzenledik. Bu yazıda önemli konulara sadece değinip geçtik. Bunların her biri için daha geniş ve ayrıntılı konulara kesinlikle değinilmelidir.

Son

بسم الله الرحمن الرحیم

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

دوردونجو ایل مهر - آبان ۱۳۶۱

دوکتور حمید نطقی

دیل مسئله لری

پئشه اوخکایه ....

****

بو صحیفه لرده ، بیر نئچه دفعه املاء قایدالارینا دایر مختلف فکرلر و نظرلری افاده یه چالیشمیشیق . انقلابدان بوطرفه دیلیمیزده چیخان کتاب ، غزئته ، و مجموعه لری دقتله - املاء قایدالاری زاویه سیندن - نظردن کئچیریرسک ، گؤرسه نن حالاگؤره ، املاء قایدالاریین نه قده راهمیتلی اولدوغونو تصدیق ائده ریک .

داها اؤلده ، قیدائتدیگیمیز کیمی ، بوقایدالارا ، منطقی لیک ، آسانلیق ، وتاریخی لیک اصولونا دایانیراق قیمت بیچمه میز گرک دیر . چاپ اولموش نشرونظم اثرلرده باشلیجا املاء چتینلیک و مسئله لرینی بئله جه تصنیف (طبقه بندی) ائلیه بیله ریک :

۱ - دیلیمیزین مصوّتلرینی عرب الفبا سیندا آیری - آیری و مشخص صورتده گؤسترمک چتینلیگی بن سبب اولدوغو مسئله لر .

۲ - محاوره دیلی ایله ادبی یازی دیلی آراسیندا کی فرقلرین اوزوندن جیخان مسئله لر .

۳ - دخیل کلمه لرین یازی طرزینده کی اختلاف ، وسواختلافدان دوغان مسئله لر

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, EKİM VE KASIM, 1361

YİNE O HİKÂYE…

Bu sayfalarda, birkaç kez imla kurallarına ait fikirler ve görüşleri ifade etmeye çalışmışız. İnkılaptan bu yana dilimizde çıkan kitap, gazete ve dergileri dikkatle-imla kuralları açısından- gözden geçirirsek, görünürdeki hale göre, imla kurallarının ne kadar önemli olduğunu tasdik ederiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu kurallara mantık, kolaylık ve tarihsellik usulüne de bakarak değer vermemiz gerekir. Basılmış nesir ve nazım eserlerde başlıca imla zorlukları ve sorunlarını böylece sınıflandırabiliriz:

1. Dilimizin ünlülerini Arap alfabesinde ayrı ayrı ve somut bir şekilde gösterme zorluğunun sebep olduğu sorunlar.

2. Konuşma diliyle edebi yazı dili arasındaki farklar yüzünden çıkan sorunlar.

مذکور یازیلاریمیزین نشریندن صونرا ، بیرچوخلو مکتوبلارآلدیق ،و متعدّد اجلاسلاردا نظرصاحبی شخصیت لرین ده فکرینی آلماغا چالیشدیق ، و نهایت بئله بیرنتیجه یه یئتیشدیک :

۱ ـ مین ایل عرضینده عرب الفبا سیستهمی نین دیلیمیزه انطباقی نتیجه سی اولان ایگیرمینجی عصرین باشلاریندا کی تطبیق ائدیلن املا قایدالارینی دقّتله گؤزدن کئچیرمک فایدالی دیر .

۲ ـ ۱۹۲۰ لرده ترک ائدیلن بوالفبا نین صونرالار آز ـ چوخ دگیشیکلیکلرله معیّن زمانلاردا ،تازه دن ایشله دیلمه سی وبوآرادا " آسانلیق "اصلینه گؤره ایکی استقامتده "فونه تیک" لشمه گه تمایل گؤسترمه سی نی نظرده توتماق:

الف ـ یازی نین تلفظه یاخینلاشماسی وبیرپارا "تاریخی"یازی شکیللرینین ترک ائدیلمه سی:مثلا"یالکز"و"یکی"یئرینه " یالنیز"و"ینی" یاخود نهایتده و زمانیمیزدا "یئنی" صورتلری نین تداولی.

ب ـ مصوّتلرین حرکات (زیر ـ زبر ـ پیش)ایله دگیل،"حروف علّه " ایله گؤستریلمه سینه تمایل .

۳ ـ قایدالارین تثبیت اولماماسی اوزوندن وجوده گلن قاریشیقلیق(ائله کی بیریازی دابئله مختلف شکیللره و استعمالله رتصادف اولونور) بوتدقیقاتین ایشیغیندا ممکن اولدوغو قده رچاره تاپماق .

بیرنتیجه یه یئتیشمک اوچون عصریمیزین باشلاریندا بوتون تورک دیللی مطبوعاتدا عمومی اولاراق ملاحظه ائدیلن یازی قایدالارینی خلاصه ائیله یه ک لازم قدیم (آذربایجان داداخل) تورک دیللی نشریاتدا ،مراعات ائدیلن قایدالار:

---

۱ ـ سسلی لر .

مطبعه حرفلری ایله چاپ اولان نشریاتدا ، ۱۹۲۰ لرین عرفه سینده ، سسلری بو دؤردعلامتله گؤسترییردیلر: ا ، و ، ی ، ه .

الف (a) : بونشریاتدا ایکی صورتده گؤرولور"ا"و"آ" . تورکجه ده " آ " ایکی جور اوخونوردو: قیسا و اوزون . تورک اصللی کلمه لرده قیسا اوخونور: آت ،آچیق ،آزغین ،آنا ،آی . فارس وعرب دیللرین دن آلینمیش کلمه لرده اوزون اوخونور: آخر ، آداب ،آسایش ،آلت ،آنی، آهو....

تورکجه لشمیش حاللاردا قیسا اوخونور: آزاد ،آبری (آبرو) ،آشنا .

آرادا ، وصونرا یازیلان (ا)دا ، عرب وفارسی کلمه لرده اوزون، وتورکجه یاخود تورکجه لشمیش کلمه لرده قیسا اوخونور:

اوزون : داهی(نابغه) ،شاید ،ظالم ،فاتح .

۴

Bahsettiğimiz yazılarımızın yayımlanmasından sonra, birçok mektup aldık ve birçok oturumda görüş sahibi kişilerin de fikirlerini almaya çalıştık ve nihayet böyle bir sonuca vardık:

1. Bin yıl boyunca Arap alfabe sisteminin dilimize sokulması sonucunda oluşan ve yirminci yüzyılın başlarında incelenen imla kurallarını dikkatle gözden geçirmek faydalıdır.

2. 1920'lerde terk edilen bu alfabenin daha sonraları geçirdiği bazı değişimlerle belli zamanlarda yeniden kullanılması ve bu arada "kolaylık" esasına göre iki yolda "fonetik"leşmeye yönelmesini göz önünde tutmak:

a. Yazının konuşma diline yaklaşması ve bazı "tarihi" yazı şekillerinin terk edilmesi: Mesela *"yalgız"* ve *"yegi"* yerine "yalnız" ve "yeni" ya da günümüzde *"yéni"* şekillerinin kullanılması.

b. Ünlülerin hareke *(زیر زبر پیش)* ile değil, "illetli harf" ile gösterilmesine olan eğilim.

3. Kuralların tespit edilmesi yüzünden meydana gelen karışıklığa (bir yazıda bile farklı şekillere ve kullanımlara rastlanır) bu incelemenin ışığında mümkün olduğu kadar çare bulmak.

Bir sonuca varmak için bu yüzyılın başlarında tüm Türk dilli matbuatta genellikle düşünülen yazı kurallarını özetleyelim:

Eski (Azerbaycan'da dâhil) Türk dilli neşriyatta gözetilen kurallar:

1.Sesler.

Matbaa harfleriyle basılan neşriyatta, 1920'lerin arifesinde sesleri bu dört işaretle gösterirlerdi: ا, و, ی, ه.

Elif (/a/): Bu harf neşriyatta iki şekilde görünür: ا ve آ. Türkçede ا kısa ve uzun olmak üzere iki şekilde okunurdu. Bu harf Türk asıllı kelimelerde kısa okunur: آت, آچیق, آزغین, آی آیری. Farsça ve Arapçadan alınmış kelimelerde uzun okunur: آخر, آداب, آلات آسایش, آهو آبی…

Türkçeleşmiş kelimelerde kısa okunur: آزاد, آباری (بالاروا), آبدنا..

Kelimenin arasında veya sonunda yazılan ا ise Arapça ve Farsça kelimelerde uzun, Türkçe ve Türkçeleşmiş kelimelerde kısa okunur:
Uzun: داعی, ظلالشاهانه, فتح

قیسسا : باش ،آنا ، بابا ، داش .
بوقایدا ، اولدوغوکیمی ،ایندی ده مراغات ائدیلیر .

واو : مصوت اولاراق تورکجه ده o ،ö ،u و ü وعربجه وفارسجا دا اوزون û سسینه مقابل دیر .

o : اوتوز، اودون ،اوراق ،(فارسجا داکی"داس") ،اویون ...
ö : اورتو، اوکوز، اولچو...
u : اوجوز، اوزون ،اوغور، اولو...
ü : اوتو(فارسجا "اطو") ،اوچ ،اوزوم (انگور)...
û : (اوزون ،فارسجا وعربجه کلمه لرده) : آهو ،بوسه ،حوری ،سوزان،...

ی : مصوت اولاراق ،اوچ سسه مقابل دیر : "ı" و "i" وعربجه وفارسجا دا اوزون "î"

i : ایپ ،ایت ،ایز، ایشچی ،ایکی ...
ı : قیرمیزی ، قیز، قیزیل ...
î : ایجاد، تعطیل ، دیگر، اجتماعی ...

بونلاردان علاوه ،عربی کلمه لرینده "الف مقصوره" ده "ی" شکلینده یازیلیر دعوی ،معنی، شوری ،فتوی ،مصطفی، کبری ...
(یای مقصوره لری بیز بوگون"ا" ایله یازیریق:معنا ،شورا ...)

" ه " بوعلامت یالنیزهجا صونوندا اولدوغوزمان "مصوت "اولور. اسکی الفبادا ،هم فتحه ،هم ده یئرینه گؤره "ا" سسی وئریردی ،بونون آدینا "های رسمیه" ویاخود"های مخفی" دئییردیلر: گیجه ،سرچه ،دوه ،باشقه ،باشلامه بیله زیک ،گله جک ،تپه ...(فارسجا کلمه لرده ده : پنجه ،پنجره ،چشمه ،... عربجه ده : ضربه ،وقفه ،فرقه ،مجادله ...)

بو دؤورون صون زمانلارینداایلک وقاپالی(یاغلی)هجالاردا کی فتحه نی ده (ه) ایله گؤسترمک تمایلی چیخدی : که چه رکن ،چه کمک ،گوزه ل ،تیتره ک ...

ی ،و ، ا علامتلری باشدا گلدیگی حالدا ،بونلاردان قاباق بیرهمزه ("ا"- شکلینده) قویولماسی شرطدی . بو دؤورده ee (فتحه)و (کسره) سسلرین گؤسترمک اوچون بعضا "ا"ین اوستونه همزه قویولماسینا دا تصادف ائدیریک: أر، أت ، أو(اتو= خانه)،أرته سی گون ...
بوقایدا ، عمومی دگیلدی .

خلاصه ،دئمک اولارکی حاضرالفبا سیسته مینده a سسینی گؤسترمکده،بیر

Kısa: *داشباباآنابداش*

Bu kural bugün de aynen gözetilir.

Vav: Ünlü olarak Türkçede /o/, /ö/, /u/, /ü/, Arapça ve Farsçada /û/ sesine karşılık gelir.

/o/: *اوچون, اوراق, اودون, اوتوز...*

/ö/: *اوتو, اوكوز, اول چو..*

/u/: *اوجوز, اوزون, اوغور, اولو...*

/ü/: *اوتو, اوچ, اوزوم...*

/û/: (Uzun, Farsça ve Arapça kelimelerde) *آمو, حوریسوسه, سوزان..*

Ye: Ünlü olarak, üç sese karşılık gelir: /ı/ ve /i/, Arapça ve Farsçada uzun "/î/".

/i/: *بیك یلیز یلیت یلیپ..*

/ı/: *قیچیل قیچز قیچیرمیزی..*

/î/: *اتمام عی, گیرتیعطیل یلیجاد...*

Bunlara ek olarak, Arapça kelimelerde "elif-i maksure" ى şeklinde yazılır: *مصطفیفتیوی شوری, عنی, دعوی, ابجری..*

(Yay-ı maksureleri biz bugün ı ile yazarız: *انی, اروش* vs.)

He: Bu işaret sadece hece sonunda olduğu zaman "ünlü" olur. Eski alfabede hem /e/, hem de kullanıldığı yere göre /a/ sesi verirdi. Buna "hâ-i resmiyye" ya da "hâ-i mahfî" diyorlardı: *بیلیه نیك , مباشقه, دوه سرچه گیچیجه* vs. (Farsça kelimelerde de: *چشمه پنجره* Arapça kelimelerde: *مجالمفرقه وقه ضربه...*)

Bu dönemin son zamanlarında ilk ve kapalı (bağlı) hecelerdeki /e/ sesini de ه ile gösterme eğilimi başladı: *چمکمك چه نکن, بتیره کگوزه ل . ا, و, ی* işaretleri kelimenin başında bulunduğunda, bunlardan önce hemze (ء harfine) konulması şarttı. Bu dönemde /e/, /ə/ (fetha ve kesre) seslerini göstermek için bazen ا sesinin üzerine hemze konulduğunu da görüyoruz: *أر, أت, أو* (ev, hane), *أت صیگون...*

Bu, genel bir kural değildi.

Kısaca, hazır alfabe sisteminde /a/ sesini göstermekte bir

چتینلیک یوخدور، باشدا (آ) واورتا ، وصوندادا (ا) صورتینده یازیلیر .
اوبیریسی مصوتلره گلینجه :

فتحه یاخود ə سسی بومصوت عمومیت له آچیق هجالاردا (یعنی صونو مصوت اولان هجالاردا) ه حرفی ایله گؤسته ریلیر . بوحرف ،داها صونرا گلن حرفلرله مطلقا یا پیشماز ،آیری یازیلیر . یازی دا آسانلیق اولسون دئیه (اوخوماقدا چتینلیک یاراتماماق شرطی ایله) باشداگلن آچیق هجالاردادا اونو حذف ائتمک اولار :" دده "،"دره" کیمی . لاکن اوندان صونرا گلن هجانین باشحرفی حروف حرکه دن (یعنی :ا ـ و ـ ه ـ ی حرفلریندن) بیری اولورسا (ه)یازیلیر : "ده وه "،"شه وه" کیمی .

دئدیگیمیزکیمی ،آچیق هجالاردا (صونو مصوت اولان هجالاردا) فتحه دایماً (ه) ایله گؤسته ریلیر : گله جه گیمیز (فارسجا :آینده ما)، من گؤره جه گم (خواهم دید) ...کلمه لرینده اولدوغوکیمی .

دقت : جمع علامتی دایماً (لر) یازیلار"ائولری" کیمی و"ائوله ری" غلط دیر) .
قاپالی (باغلی) هجالاردا (صونو صامت اولان هجالاردا) اوخوماقدا چتینلیک چیخمادیغی یئرلرده فتحه نی گؤسته رن (ه) یازیلمالیدیر : "گؤزل" کیمی (گؤزه ل) شکلی ده غلط دگیلدیر) .

کسره یاخود é سسی قدیم دن "ی" دن گلمیش کسره لری ، او اسکی حالیندا یازاردیلار: دیمک ،ییمک ،کیمی . ایندی اکثریت له کسره تورک اصللی کلمه لرین هامیسیندا ، باشدا " ائ " و اورتادا " ئ " صوندا ،یاخود مستقل اولدوغو وقت "ئ" ایله گؤسته ریلیر . ائو (فارسجا :خانه)، دئمک ، دئ(بگو) .

دخیل کلمه لره گلینجه ،فارسجا وعربجه ده اولدوقلاری کیمی یازیلارلار :
شیدا ،ای وای ، می(باده معنا سینا)،دی ،سرایت ،احسان ،رضوان ...
باشقا دیللردن گلن کلمه لرده ، کسره ده فتحه کیمی"ه" ایله گؤسته ریلیر :
سه نه قال ،مه ته اورولوژی، کاته قوری، ...

بوصورتله ، گؤرونورکی آرتیق (ه) علامتیندن قدیم کیلرکیمی ə یئرینه ده استفاده ائتمک ایشی چوخ چتینلشدیریر . قدیم دن"آهنگ قانونو" نون اعتباری ایله ،یازی دا آسانلیق اولسون دئیه ،باشقا هجالارین قالین مصوت اولدوغوندا ə سسی اوچون ده ، (ه) علامتیندن فایدالانیردیلار : مثلا "قارا "،"دالغا" یئرینه "قاره "و" طالغه" یازیردیلار . هاسئله کلمه صونلاریندا (و)و (ی) لری آییرمادان ،هامیسینی (ی) یازیردیلار . ایندی بو قایدا رعایت ائدیلمیر ،

bir zorluk yoktur, bu ses kelime başında آ, kelimenin ortasında ve sonunda ا şeklinde yazılır diyebiliriz.

Diğer ünlülere gelince:

Fethe ya da */ə/* sesi: Bu ünlü genellikle açık hecelerde (yani ünlü bulunan hecelerde) ه harfi ile gösterilir. Bu harf, daha sonra gelen harflere kesinlikle eklenmez, ayrı yazılır. Yazı da kolaylık olsun diye (okumada zorluk çıkarmama şartıyla) ilk açık hecelerden de çıkarılabilir: دره, بده gibi. Ancak ilk heceden sonra gelen ikinci hecenin ilk harfi, huruf-i harekeden (yani ا, و, ه, ی harflerinden) biri olursa ه yazılır: شه وه, ده وه gibi.

Dediğimiz gibi, açık hecelerde (sonu ünlü olan hecelerde) /e/ daima /ه/ ile gösterilir: مزگئوره جگگپله جگگیچیز kelimelerinde olduğu gibi.

Dikkat: Çokluk eki daima لر şeklinde yazılır; ئولریyazımı doğru, ئوله ری ise yanlıştır. Kapalı hecelerde (sonu ünsüz olan heceler) okumanın kolay olduğu yerde de /e/ sesini gösteren ه yazılmalıdır: گئوزلgibi (گئوزه لyazımı yanlış değildir).

Kesre ya da */é/* sesi: Eskiden ی harfi ile gösterilen */é/* sesini, eskiden olduğu gibi yazarlardı: میمک, ییمکgibi. Şimdi genellikle */é/* sesi Türk asıllı kelimelerin hepsinde başta ائ, ortada ئ ve sonda ya da müstakil olduğunda ئی ile gösterilir: ائو, ئیمک, ئی.

Alıntı kelimelere gelince, Farsça ve Arapçada olduğu gibi yazılır: وای‌ئیچیدا, ای, می (bade anlamında), دی, رضوان احسان پسرطیت.. Başka dillerden gelen kelimelerde, */é/* sesi de /e/ gibi ه ile gösterilir: ق‌وری, مهتاه‌اورول‌وژی پسه‌نه‌قال ئیکله..

Bu şekilde artık ه işaretini eskiden olduğu gibi /a/ sesi yerine de kullanmak işi oldukça zorlaştırır. Eskiden "ses uyumu" itibariyle, yazıda kolaylık olsun diye, başka hecelerde kalın ünlü olduğunda /a/ sesi için de ه işaretinden yararlanırlardı. Örneğin: للغا قارا yerine طلغه قاره yazarlardı. Böyle kelime sonlarındaki و ve ی seslerinin hepsini ی ile yazarlardı. Şimdi bu kurala uyulmaz,

و یازی شکلی اوخونوشا گؤره تلفظه یاخین بیرصورتده وئریلیر :
" اوتوردو" ، " گؤردو" و" خالچا "شکللری "اوتوردی" ، "گؤردی" و "خالچه" صورتلرینه ترجیح ائدیلیر .

حفیف (ی) یاخود i سسی بوسس (ی) ایله گؤسته ریلیردی . ایندی ده بوسسین عینی صورتده گؤسته ریلمه سی اوچون بیرمحظور یوخدور ، باشدا "ای" اورتادا "ی" وصوندا ، ومستقل حالدا "ی" ایله یازماق دوغرودور : ایپک ، ایری ، کیشی ، ایکی وسایره ...

تازه لیکده ، بوتون i سسلری نین گؤسته ریلمه سی ایله ، اوخوماق داها آسان اولوبدور : قدیم لرده " انسانک " یعنی "انسانن" یئرینه اینندی داها اوخونا قلی صورتده "انسانین" یازیلیر ، بونقطه یه دقت ائتمه لییک .

ثقیل (ی) یاخود bl سسی : تورکیه لاتین الفبا سیندا نقطه سیز ı و کیریلیک الفبا دا bl علامتی ایله گؤسته ریلن سس اسکیدن عیناً خفیف (ی) کیمی یازیلیر ، واونا تشخیص قویماق اوخوجونون عهده سینه قالیردی . بوسسی وبیرآز صونرا بحث ائده جه گیمیز باشقا سسلری مشخص ائتمک اوچون اولاً شمس الدین سامی کیمی لغت یازانلار وصونرالار اوشاقلارا وچون الفبا و اوخوماکتابی حاضرلایانلار بیرپارا علامتلرتکلیف ائتدیلر . ایران دابونا بنزه ر" دیاکری تیک "لرله (حرفلرین اوستونه ویا آلتینا قویولان نقطه ، خط ویاخودباشقا علامتلر "له خطّیمیزی داها دا اوخونا قلی حالاگتیرمک ایسته ین لر اولدو ، اوجمله دن "آپاردی سئللرسارانی" آقای ساوالانین کتابینی وآقای دوکتورزهتابی نین بوخصوصدا چالیشمالارینی خاطرله یه بیله ریک .

بیر ـ ایکی مذاکره جلسه سینده ، بو دیاکری تیکلرده وحدت ایجاد ائتمک ایسته ین آقای مشروطه چی سعی لرینده موفق اولورسا ، گله جکده لغت یازانلار ودیلیمیزده یازیب ـ اوخوما فاهوس ائدنلرین ایشی چوخ آسان اولاجاقدیر . بئله بیروحدت ایجاد اولونا ن گونه قده ر ، رایج مقاوله و دیاکری تیکلردن فایدالانماق مجبوریتینده ییک .

بوباره ده ان چتین مسئله ، الفبا میزداکی بیرتک (واو) ین بیرصامت (v) ودؤوردمصوته (ü u ö o) نئجه جواب وئره بیله جه گی دیر .

بومشکلاتی قارشیلاماق قصدیله ، ذاتاً ان قدیم تورک دیلی الفبا لاریندا موجود اولان بیر سیستمه ده باش ووران لار اولدو . مذکور سیستم بعضی حرفلری قالین واینجه دئییه مشخص ائتمک دیر ، بیلدیگینیزکیمی ، اوخون

ve yazı şekli okunuşa yakın bir şekilde uygulanır: اوتوردو, گئوردوve خالچا şekilleri اوتوردی, خالچه‌گئوردی şekillerine tercih edilir.

Hafif ی ya da /i/ sesi: Bu ses ی ile gösterilirdi. Şimdi de bu sesin aynı şekilde gösterilmesi için bir mahzur yoktur. Başta يـ ortada ـيـ sonda ve tek olarak ی ile yazmak doğrudur: يئنی يئيدی يئيشی يئنی يئيپکvs.

Yapılan yeniliklerde bütün /i/ seslerinin gösterilmesi sayesinde okumak daha kolay olmuştur: Eskiden نسلرنyerine نسلرکyazılırdı. Şimdi daha okunaklı bir şekilde نسلریندyazılır. Bu noktaya dikkat etmeliyiz.

Ağır ی ya da *Ьı* sesi: Türkiye Latin alfabesinde noktasız /ı/ ve Kiril alfabesinde *Ьı* işareti ile gösterilen ses eskiden aynen hafif ی gibi yazılır ve ona teşhis koymak okuyucuya kalırdı. Bu sesi ve birazdan bahsedeceğimiz diğer sesleri somutlandırmak için öncelikle Şemseddin Sami gibi sözlük yazanlar ve daha sonraları çocuklar için alfabe ve okuma kitabı hazırlayanlar bazı işaretler teklif ettiler. İran'da buna benzer "diyakritik"lerle (harflerin üstüne veya altına konan nokta, hat ya da diğer işaretler ile) yazımızı daha da okunaklı hale getirmek isteyenler oldu, ayrıca "Apardı Seller Saranı" Savalan'ın kitabını ve Dr. Zehtâbî'nin bu konuda yaptığı çalışmalarını hatırlayabiliriz.

Birkaç oturumda bu diyakritiklerde birlik sağlamak isteyen Meşrutacı çalışmalarında başarılı olursa, gelecekte sözlük yazanlar ve dilimizde okuryazar olmaya heveslenenlerin işi çok kolay olacaktır. Böyle bir birliğin sağlandığı güne kadar hâlihazırda bulunan mukavele ve diyakritiklerden faydalanmak zorundayız.

Bu konuda en zor mesele, alfabemizdeki tek "vav"ın bir ünsüz (/v/) ve dört ünlüye (/o/, /ö/, /u/, /ü/) nasıl cevap verebileceğidir.

Bu sorunu karşılamak amacıyla zaten eski Türk dili alfabelerinde bulunan bir sisteme de başvuranlar oldu. Bu sistem bazı harfleri kalın ve ince olarak göstermektir. Bildiğiniz gibi, Orhun

آبده‌سی‌نین الفبا سیندا معین بیرنئچه سس مقابلینده ایکی‌علامت واردی، بونلاردان بیریسی‌قالین مصوتلر، واوبیریسی اینجه مصوتلری قبول ائدیرلر. بوصورتله‌گلن مصوتین قالین یا اینجه اولاجاغینی،اوخوجو هانسی صامتین ایشله‌دیلمه‌سیندن حدس ووراربیلر. بونابنزه‌ر بیرحالدا عرب الفبا سیندا گؤزه‌چارپیر. عرب دیلینده‌خاص بیرتلفظوا ولوبسادا، توزکجه‌ده ساده "ت" ویا "س "کیمی‌اوخونان "ط "و"ص" حرفلری بوجمله‌دن دیر. او زمانین متفکریازیچیلاری الفبادا (تورک اصل لی کلمه‌لر باخیمیندان) عاطل وباطل قالان علامتلردن (حرفلردن) بومقصده‌استفادٔ ائتمه‌گی دوشونورلر وقدیم (مثلا) اورخون دؤورونده‌اولدوغوکیمی بونلارین بیرقسمینی‌قالین وبیرقسمینی‌اینجه‌هجالار اوچون تخصیص ائتمه‌گی مصلحت‌گؤرورلر :مثال اولاراق تورک اصللی‌کلمه‌لرده " T "و" S " سسلری اولدوغوندا ، هجالار قالین‌ایسه‌بوسسلری "ط "ویاخود"ص "شکلنده ، هجالار اینجه‌ایسه "ت "ویاخود"س "شکلنده یازماغاباشلادیلار.

مصوتلری عمومیتله" حروف حرکه" ایله‌یازی یاآلماق داهاصونرالار دوشونولدو. هله‌ایگیرمینجی‌یللرین باشلاریندا مصوتلری گؤسته‌رن بو حروف حرکه‌یه‌علامتلر" دیاکری تیک‌لر" علاوه‌ائله‌مه‌گی‌نظره‌آلدیلار. بیر آز آشاغیدا ،بوبابدا اطرافلیجا معلومات وئرمه‌گه چالیشاجاییق .

بو دیاکری تیکلرین نوعوندان "ئو " شکلینه ،تورک الفبالاری نین لاتین لشمه‌سیندن قاباق کی دؤورون صون زمانلارینا تصادف اولونور ،بعضی ال یازیلاریندا" ئوتو" (فارسجا "اطو") و"ئولوم" یازیلیر. بئله‌لیکله (Ü) و(Ö) سسلرینی u و o :دان آییرا راق ،قالین لاری"او"و اینجه لری " ئو" صورتی‌ایله‌یازیردیلار. بوقایدالار عمومی دگیلدی .

یوخاریدادا اشارت ائتدیگیمیزکیمی، عصریمیزین باشیندا ، تورک الفبالاریندا عرب الفبا سیندان آلینمیش بعضی‌علامتلر تورک اصل لی‌کلمه‌لرده دایماً قالین ویا اینجه اوخونوردورلار. تکرار ائدیریک :مثلا "ط " حرفی ؛ عربجه‌ده بوحرفین تمثیل ائتدیگی‌سس تورکجه‌ده‌یوخدور وعربجه‌دن آلینمیش کلمه‌لرده ده ، عینا "ت "کیمی‌اوخونور. لاکن تورکلرقدیم الفبا‌لاریندان، "اورخون" آبیده‌سی‌نین الفبا سیندا اولدوغوکیمی، بوعلامتین وجودوندان استفاده‌ائتدیلر و اونو"قالین ت" کیمی‌قبول ائتدیلر ،یعنی قالین مصوتلر گلدیگینده "ت "یئرینه "ط " یازدیلار :مثلا "اوطاق "کلمه‌سینده‌کی"ط " گؤسته‌ریرکی،بوکلمه‌نین مصوتلری نین (o و a) هرایکی‌سی ده‌قالین دیر.

Abidesi'nin alfabesinde birkaç sese karşılık gelen iki işaret vardı. Bunlardan biri kalın ünlüler, diğeri ince ünlüler olarak kabul edilir. Bu şekilde gelen ünlünün kalın ya da ince olacağını, okur kullanılan ünsüze göre tahmin edebilir. Buna benzer bir durum Arap alfabesinde de göze çarpar. Arap dilinin kendine özgü bir telaffuzu olsa da, Türkçede sadece /t/ veya /s/ gibi okunan ط ve ص harfleri buna benzer. O dönemin aydın yazarları alfabede (Türk asıllı kelimeler bakımından) boş ve faydasız olan işaretlerden (harflerden) bu amaçla yararlanmayı düşünür ve eski (mesela) Orhun döneminde olduğu gibi bunların bir kısmını kalın ve bir kısmını ince heceler için tahsis etmeyi önemli görürler: Örnek olarak Türk asıllı kelimelerde /t/ ve /s/ seslerini heceler kalın ise ط ya da ص, heceler ince ise ت ya da س şeklinde yazmaya başladılar.

Ünlüleri genellikle "huruf-i hareke" ile yazıya almak daha sonra düşünüldü. Yirmili yılların başlarında ünlüleri gösteren bu "huruf-i hareke" işaretlerine "diyakritikler" eklemeyi düşündüler. Biraz aşağıda, bu konuda etraflıca bilgi vermeye çalışacağız.

Bu diyakritiklerden ئو şekli, Türk alfabelerinin Latin alfabesine geçmeden önceki dönemin sonlarında görülür. Bazı el yazılarında ئوق ve ئولوم şeklinde örnekler yazılır. Böylece /ö/ ve /ü/ seslerini /o/ ve /u/ seslerinden ayırarak, kalınları او, inceleri ئو şeklinde yazarlardı. Bu genel bir kural değildi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, asrımızın başında Türk alfabelerinde Arap alfabesinden alınmış bazı işaretler Türk asıllı kelimelerde daima kalın veya ince okunurdu. Tekrarlamak gerekirse: Örneğin ط harfi: Arapçada bu harfin temsil ettiği ses Türkçede yoktur ve Arapçadan alınmış kelimelerde aynen ت gibi okunur. Ancak Türkler eski alfabelerinden "Orhun" Abidesi'nin alfabesinde olduğu gibi, bu işaretten yararlandılar ve onu "kalın /t/" gibi kabul ettiler. Yani kalın ünlüler geldiğinde ت yerine ط yazdılar: Örneğin اوطاق kelimesindeki ط, bu kelimedeki ünlülerin (/a/, /o/) kalın olduğunu gösterir.

یعنی بو "ط" علامتی باشداکی "او" علامتلرینین ö ویا خود ü اولمادیقلارینا
برقرینه دیر. بو "ط" شکلینه، قدیم متنلرده ده تصادف ائدیریک. بونلا-
رین بیرپاراسی تورکجه ده کی ت / د دگیشمه سی نتیجه سینده (د) سسینی
ائلمیشدیر، لاکن اساس سبب (ت) تلفظ ائدیلدیگی وقت قالین مصوتلرله
برابر اولماسینی افاده ائتمکدیر: طار (دار)، طاغ (داغ)، طوت (توت)،
طوداق (دوداق)، طوغمق (دوغماق)، طوقوز (دوققوز)، طاشمق (داشماق)
طاک (دان)، طاوشان (دووشان)، طوطمق (توتماق)، طیرناق (دیرناق)...

بو صورتلرین اکثریسی آرخائیک آرکائیک شکللردیر. لاکن "اوطاق"
و "قوطو" (قوطی) کیمی صورتلر تورکجه دن کئچه رک فارسجا یا داهی داخل
اولوبدور. بیلدیگینیز کیمی، "ص" علامتی ده "س" کیمی تلفظ ائدیلیر.
تورکجه اصللی کلمه لرده قالین مصوتلری گؤسته ریر: ساری (زرد)، سابلامق
ساتمق، ساچ، ساچمه، ساغ، صاغیر (کر)، صانجی، صکره (صونرا)، صوی (تیره، نؤ)
صو، صوچ (گناه)، صوصمق (ساکت اولماق)، صول (چپ)، باصمق، قیصقانج (حسود)
قیصه (قیصا = قیسسا)، یاصی (یاسسی)...

بو شکلده "ص" تورکجه اصللی سؤزلرده، هجا یا کلمه ده کی سسلی یا سسلی -
لرین قالین اولدوغونا دلالت ائلیرو بو صورتله دوغرو- درست اوخوماغا
یاردیم (کؤمک) ائدیر. تکرار ائدیریک، بو قایدا دا نخصوصی ایله u و ü
o و ö سسلرینی مشخصا گؤسته رن (واو) اوستونه قویولاجاق علامتلر
تعیین وقبول اولونمادیقجا، ویا خود داها باشقا بیر مه تود ایجاد
ائدیلمه ییجه "ط" و "ص" قبیلیندن واسطه لردن استفاده ائتمک خطیمیزین
تاریخی عنعنه سینه اویماق وهمده اوخوجولارا، هجالارین قالین ویا اینجه
اولدوقلارینی اشارتله یه رک، بیرنوع سهولت تأمین ائله مک اولاجاقدیر.

عنعنه وی یازی طرزینی، لاتین لشمک دن اؤتلکی دؤورده تعقیب ائده رک
بو گونوموز اوچون نتیجه لرچیخارماغا چالیشاق:

"ه" سسی تورکجه اصللی کلمه لرده (طبیعت سسین تقلیدا ولاراق دوزه -
لتیلمیش کلمه لردن باشقا) چوخ نادردیر، "هانی" و "هانسی" بو قروپون
ان مشهور اولانیدیرکی، قدیم تورکجه ده بو "ه" لر، "ق" ایدیلر. بوسسین
افاده سینده بیر مشکلوموز یوخدور.

"ذ" علامتی، عربجه ده خاص بیرسسه تقابل ائده ر، لاکن تورکجه ده "ز" کیمی
اوخونور. تورکجه ده بیرپاراکلمه لرده "د"، "ی"، "ز" بیر- بیرینه بدل
اولاراق، شکل دگیشدیرمیشدیر. بو سسلربیرنوع "د" سسینه بنزه ین "ز"

Yani bu ط işareti baştaki او işaretinin /ö/ ya da /ü/ olmadığına bir delildir. Bu ط şekline, eski metinlerde de rastlarız. Bunların bir kısmı Türkçedeki /t/ > /d/ değişimi sonucunda د sesini almıştır. Lakin asıl sebep (ت) söylendiğinde kalın ünlülerle beraber olmasını ifade etmektir: طوداق (تاوت) طوت, (داغ) طاغ, (دار) طار, طواشان (دان) طاک, (اواش‌اق) طاشمق, (اوقوز) طوقوز, (دوغ‌اق) طوغ‌اق, (دواق) ...(چیدن‌اق) طیدن‌اق (تاوت‌اق) طوطمق, (دوشان)

Bu şekillerin geneli arkaik şekillerdir. Ancak اوطاق ve (قاوطی)قوطو gibi şekiller Türkçeden geçerek Farsçaya dahi girmiştir. Bildiğiniz gibi ص işareti de س gibi söylenir. Türkçe asıllı kelimelerde kalın ünlüleri gösterir: صاری چیچک (صاوزا)صاقز, صاغ چیچه‌مه صاچ صیرمق صا چیچ صو صوی صوچ .صاقال صوصمق صول صاپلاجق صیرتیق(صاقیز) صاقیز صاسی(یالان) یالاسی.

Bu şekilde ص Türkçe asıllı kelimelerde, hece ya da kelimedeki seslinin ya da seslilerin kalın olduğuna delalet eder ve bu şekilde doğru okumaya yardım eder. Tekrar edelim, bu kuraldan özellikle /u/, /ü/, /o/, /ö/ seslerini gösteren "vav" harfinin üzerine koyulacak işaretler belirlenmedikçe ya da başka bir metot bulunmadıkça ط ve ص gibi harflerden yararlanmak yazımızın tarihi geleneğine uymak ve okuyuculara, hecelerin kalın veya ince olduğunu göstermek açısından, bir çeşit kolaylık sağlayacaktır.

Geleneksel yazı tarzını, Latin alfabesinden önceki dönemde takip ederek bugünümüz için sonuçlar çıkarmaya çalışalım:

ه harfi Türkçe asıllı kelimelerde (tabiattaki seslerin taklidi olarak kurulmuş kelimeler dışında) çok nadirdir. اون ve انسان kelimeleri bu grubun en meşhur olanıdır ki, Eski Türkçede bu /h/ sesi /k/ idi. Bu sesin ifadesiyle bir sorunumuz yoktur.

ذ harfi, Arapçada özel bir sese tekabül eder. Ancak Türkçede ز gibi okunur. Türkçede bazı kelimelerde /d/, /z/, /y/ birbirine bedel olarak, şekil değiştirmiştir. Bu sesler bir çeşit د sesine benzeyen /z/

سسیندن مشتق اولموشدور (کی‌بیزیم‌تورکجه میزده اکثریت‌له "ی "یه مبدّل اولوبدور) بونس قدیم دؤرلرده "ذ" ایله‌ضبط اولونموشدور .
کاشغرلی‌محمودا بئله‌کلمه‌لره تصادف اقدیریک :
آذاق (آیاق)، آذغ (آیی)،آذریلمق(آیریلماق)، تذمق(توذماق=دویماق فارسجا = سیرشدن)...

اسکی‌تورک یازیلارینداکی " علامتی دؤرد سسی تمثیل اقدیردی :

۱ ـ "کاف عربی" دئدیکلری "ک" اینجه‌مصوتلرله برابرگلیرو دایماً "کریم" کلمه‌سینده اولدوغوکیمی اینجه‌سسلی‌دیر :کلمه ، اکین، کتاب ،

۲ ـ "کاف فارسی" دئدیکلری "گلین" کلمه‌سینده‌کی فتحه ایله‌اوخونان اینجه "گ" . تورک متنلرینده بوحرفین مشخص اولماسی‌اوچون ، اونون اوستونه بعضاً اوچ نقطه‌قویاردیلار. (ایندی بیزاونو ،فارسجادادا صون زمانلاردا مشخص اقتدیکلری کیمی ایکی" سرکش" ایله‌یازیریق :
گئجه ،گئرچک ،گلین کیمی .

۳ ـ"کاف نونی" تورکجه‌یه خاص ایدی . هئچ‌بیرزمان کلمه‌لرین باشیندا گلمز. اضافه‌حالیندا مضافٌ الیه‌ین صونوندا " کاف اضافت "،فعل تصریفینده ایکینجی‌شخصلرده وملکیت شکیلچیسی اولاراق وبیرده‌بعضی‌کلمه‌لرین ایچینده‌یازیلیر. اصلینده‌انگلیزجه‌ده " ing" ده‌اولان " ng " کیمی بوروندان اوخونوردی . ایندی ده آذربایجاندا بعضی لهجه‌لرده اسکی (قدیم) تلفظونو محافظه‌اقله‌مکله برابر، آرتیق ساده"ن "کیمی تلفظ اولونور: اکلامق (آکلاماق = آنلاماق)، اک (ان)، اوک (اؤک = اؤن) ایکله‌مک (اینله‌مک "فارسجا :نالیدن)، مکا (منه)،سکا (سنه)، بکز (بنیز. فارسجا :رخ)، بکزه‌مک (بنزه‌مک)، دکز (دنیز= دریا)، چکه (چنه)،صکره (صوکرا = صونرا)،یکی(یئنی)،طاک (تان = دان)،تاکری (تانری) قاراکلق (قارانلق)،یاکلیش (یانلیش)، سنک أوک (سنک اوک = سنین اوین) ،قاپونک اوکی (قاپینین اؤنو)، کلدک (گلدین)، گورسک (گؤرسن)، ویرک (وئرین)، کلمیش‌سک (گلمیش‌سن)...
بو "ک" نین ده اوستونه‌بعضا اوچ نقطه‌قویدولار.
زمانیمیزدا بو" ن " سسلری ،یازیلاردادا "ن "کیمی گؤسته‌ریلیر.

۴ ـ "کاف یایی" یاخود" یوموشاق گ "ـ ایکی‌مصوت‌آراسیندا قالان ویا اینجه‌هجادا یئرآلان بعضی‌اینجه (ک)و (گ) لر، (ی) کیمی‌تلفظ اولونور؛

sesinden türemiştir (bizim Türkçemizde genellikle /y/ sesine dönüşmüştür). Bu ses eski dönemlerde ذ ile gösterilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'da böyle kelimelere rastlarız:

آذاق (آیاق) آذغ (آی), آلپ مانق (آلپ مانق), آذمق (آدمق) حتوذماق, Farsça: دیدن...

Eski Türk yazılarında ک harfi dört sesi temsil ederdi:

1. "Kef-i Arabî": Dedikleri ک ince ünlülerle beraber gelir ve daima کیم kelimesinde olduğu gibi ince seslidir: کیم کیلمه کیچیک کتاب

2. "Kef-i Farsî": Dedikleri گ این kelimesindeki /e/ ile okunan ince گ harfidir. Türk metinlerinde bu harfin gösterilmesi için onun üstüne bazen üç nokta koyarlardı. (Şimdi biz onu, Farsçada da son zamanlarda yazıldığı gibi iki سر کش ile yazarız: این گ گئجه گوزل گیلر گ gibi.

3. "Kef-i nunî": Türkçeye özgüydü. Hiçbir zaman kelimelerin başında gelmez. İsim tamlamasında tamlayanın sonunda "kef-i izafet", fiil çekiminde ikinci şahıslarda ve iyelik eki olarak ve bir de bazı kelimelerin içinde yazılır. Aslında İngilizcede "[-ing]" ekinde olan "[-ng]" gibi burundan okunurdu. Şimdi de Azerbaycan'da bazı lehçelerde eski telaffuzunu korumakla beraber, artık sade /n/ gibi söylenir: آلماق > آلماق (آلمق), اکان (اکن), اوک (اؤک) > (اؤن), Farsça: خر (رخ), مک (بیز) بیز, سک (ایکی) ایکی, کان (دان) دان, Farsça: دیدن (دیمک) دیمک, مک کیلمه (مک) مک, طاک (تاغ) تاغ, صو (صو) صو, کیز (گیز) گیز, ایکی (ایکی) ایکی, ایکی (ایکی) ایکی, سن (سن) سن, سن (سن) سن, اوک (اؤک) اؤک, سن (سن) سن, سن (سن) سن, سن (سن) سن

اگری (فارسجا :کج)، اگرتی (اگره‌تی)، اگلنجه (تفریح) ،بگنمک = پسندیدن) بیگ یا خود بگ ، دگیرمان، دگیل، دگمک ،دگه‌نک ،دگیشمک ،دوگمه ، دوگوم ، دوگون ،مگر، ایگره‌نمک ،ایگده ، ایگنه ، اؤگونمک ،اؤگوت ،ایگیت ،سؤیله‌مه‌گه ، وئرمه‌گی ...وسایره‌کیمی .

بو کاف یایی فکریمیزه‌گؤره بیرچوخ قاریشیقلیقلارا یول آچاماق اوچون محافظه‌اولونمالی‌دیر، مثلاً:"ایگیت " شکلی،"اییت "شکلیندن داها آسان اوخونابیلیر.

تشـــــدید : تورکجه‌اصللی‌کلمه‌لرده تشدید یئرینه‌حرف تکرارلانار؛ اللی، بللی، الله‌مک ، بلله‌مک ،سس‌سیز، تئللر، یوللار ،دوقوز ،سگگیز ، آددیم کیمی .

دخیل کلمه‌لرده‌تشدیدعلامتی قویولار: مدّت ، جمهوریّت ،شدّت ،...کیمی . بیرده اوخوجولارین دفعه‌لرجه‌سؤال اتدیکلری " دخیل " کلمه‌لره تماس ائیله‌یه‌ک :

بیرینجی‌مرحله‌ده بوکلمه‌لردن ، دیلیمیزده حل اولموشلار، یعنی بو دیلی‌دانیشانلارین لغته‌باخمادان باشا دوشدوکلری کلمه‌لر عینا اؤزدیلمیزده‌کی اصل تورکجه کلمه‌لرین یازیلدیغی قایدالارا تابع اولورلار: گول ، بولبول ،عؤمور، دونیا ،...

علمی‌وفنی اختصاص (تخصصی) کلمه‌لرین اصل لرینده‌کی‌کیمی یازیلماسیندا مانع یوخدور. دخیل کلمه‌لر دیلیمیزین مالی‌اولدوقجا ، دیل قایدالاریمیزا انطباق ائتمه‌لری لازم‌دیر.

یئرلی‌لهجه‌لرده مختلف تلفظ لره‌گلینجه ،خاص بیردلیل اولمادیغی حاللاردا عمومیت‌له ادبی یازی دیلی‌ترجیح اتدیلیر.

بیرکلمه‌نی‌تشکیل ائدن حرفلرین یا پیشدیریلیب یا پیشدیریلماسی حقینده‌ده دیلیمیزین بنیه‌سینی نظرده‌توتاراق بئله‌بیرحکم‌وئرمک اولار: تورکجه‌ده اکثر شکیلچیلر(سوفیکس‌لر، پسوندلر) سؤزون کؤکونه علاوه اولونور، بوناگؤره قایدا" کلمه‌لرین اوخوناقلی(خوانا) حالدان چیخماماسی‌دیر" . بو الفبا سیسته‌مینده بوباب‌دا گئنیش‌بیر جواز واردیر. عقل سلیمین حکمونه‌گؤره حرکت اتدیلمه‌لی‌دیر.

صون اولاراق (واو) لا گؤسته‌ریلن سسلری یازماقداکی، مناسب‌گؤرولن قایدالاری تکرارلاماقدا فایداوار:

گ ه ن ک گ م ک گ ی ل گ ی ر م ا ن پ گ ya da گ ی گ پ گ ن م ک گ ل ن ج ه ,(ا گ ر ت ی گ م ا ر ت ی گ ر ی
گ ه گ ی گ ی ت ,ا گ و ت ,ا گ و ن م ک گ ی گ ن ه گ ی گ د ه گ ی ر م ن م ک ,گ ر ,گ و ن د گ و م د گ م ه گ ی ش م ک
وئ ر م گ ی ی ل ی ه م vs. gibi.

Bu kef-i yayî bize göre birçok karışıklığa yol açmamak için korunmalıdır. Örneğin: گیگیت şekli گیییت şeklinden daha kolay okunabilir.

Şedde: Türkçe asıllı kelimelerde şedde yerine harf tekrarlanır: بالالی الالی ک م ه ل ل ا ه م ک ر ل ل ئ ت ر س س ی ز ل ل ه و ی ز ی ق ق و ز د ی ز گ گ ی ز گ ر م ی د آ gibi.

Alıntı kelimelerde şedde işareti bulunur: مدّت, جمهوریّت, شدّتgibi. Bir de okurlarımızın defalarca sorduğu "alıntı" kelimelere değinelim:

Birinci merhalede bu kelimelerden, dilimize yerleşenleri, yani bu dili konuşanların sözlüğe bakmadan anladıkları kelimeler aynen dilimizdeki Türkçe kelimeler gibi yazım kurallarına uyar: گولگپولپوربوم ع, ایوی...

Bilimsel kelimelerin asıllarında olduğu gibi yazılmasında sakınca yoktur. Alıntı kelimeler dilimizin malı oldukça, dil kurallarımıza uyum sağlamaları gerekir.

Yerel lehçelerdeki farklı telaffuzlara gelince, özel bir delil olmadığı durumlarda genellikle edebi yazı dili tercih edilir.

Bir kelimeyi teşkil eden harflerin birleşik yazılması ya da yazılmaması hakkında da dilimizin bünyesini göz önünde tutarak böyle bir hüküm verebiliriz: Türkçede genelde ekler kelimenin köküne getirilir, kural "kelimelerin okunaklı halden çıkmamasıdır". Bu alfabe sisteminde bu konuda geniş bir izin vardır. Aklıselimin hükmüne göre hareket edilmelidir.

Son olarak "vav" ile gösterilen sesleri yazmaktaki, uygun görünen kuralları tekrarlamakta fayda var:

O، U، Ü سسلری باشدا (او)، اورتادا (و)، وتک لیکده (و) صورتی ایله گؤسته ریلیر: اوراق (فارسجا = داس)، اولدوز، اوزوم، صون...
Ö سسینه گلینجه، یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی، بوسسی Ü ایله بیرلیکده بعضی لری باشدا (ئو) صورتیله گؤسترد یلر. صونرالار، Ö بیرچوخ نشریات دا باشدا (ئو) واورتا وصوندا (ؤ) واسطه سی ایله گؤسته ریلدی. بونون دلیلی هئچ اولمازسا بیرسسین مشخص ائدیلمه سی ایدی. بوعلامتین بیرنئچه عیبی واردیر: اولاً باشداگلن مصوت سسلر الف شکلینده کی همزه ایلن گؤسته ریلیر ("ا":ایله):

A "ا، آ"	Eə "ا"	É "اِ"
İ,I "ای"	O "او"	U "ا و"
Ü "او"		

بیردن نوبه Ö یه یئتیشینجه، سیستم دگیشیروتکجه بوسس یایی همزه (ء) ایله و (واو) ایله گؤسته ریلیر. بو، بیرآهنگی پوزماق، واؤز قویدوغوموز قایدادان چیخماقدیر.
ثانیا: همزهٔ یایی، (ء) بیردفعه É ده، وبیردفعه ده (واو) لا برابر بورادا ایشله دیلیر، بو، اؤزوده بیرقاریشیقلیق چیخاریر.
ثالثا: "ئو" باشداگلیر، اورتاداکی Ö ایسه "ؤ" شکلی ایله گؤسته ریلیر. بورادادا بیرهرج ومرج واردیر. "همزهٔ یایی و واو" بیردن همزهٔ واوی (ؤ) ایله یئر دگیشدیریر. مادامکی اورتادا "ؤ"، Ö اولاراق قبول ائدیلیر نه دن اوبیرمصوتلرله قیاسا ئیله یه رک بونودا باشدا "اؤ" شکلینده یازمایاق؟

بیزیم تکلیف (پیشنهاد) باشداگلن Ö لری "اؤ" و اورتادا گلنلری ایسه "ؤ" یازماقدیر، کیهم اوبیریسی مصوتلرله آهنگدار اولور، و هم اؤزلوگونده ده داها منطقی دیر. اوبیراوچ سسه (o Ü u) گلینجه بونلارین دا "و" حرفینه بیرعلامت (دیاکری تیک) علاوه ائدیلمه سی ایله مشخص اولان گونه قده ر گؤزله مه لی یک. بیز انتظار دؤورونده بو حالده، وقالین ی (bl یاخود نقطه سیز ı) نی اینجه ی (И یاخودنقطه لی i) دن مشخص ائتمک اوچون T و S سسلری اولان کلمه لرده قالین مصوت لرین جوارینداً "ط" و "ص" اینجه مصوتلرین جوارینداایسه "ت" و "س" یازماقلا اوخوجویا کؤمک ائیله یه بیلیریک: صون، طور، طوسباغا، صورماق، سورمک، تورک صیزیلداماق، پیس، ایستی کیمی ...

/o/, /u/, /ü/ sesleri başta *او*, ortada *و* ve tek iken *و* şekliyle gösterilir: *اوراق, اوزوم, الماس, اوزون*..

/ö/ sesine gelince, yukarıda da dediğimiz gibi, bazıları bu sesi /ü/ ile birlikte başta *ئو* ile gösterdiler. Sonraları, /ö/ birçok neşriyatta başta *ئو*, ortada ve sonda *ؤ* vasıtası ile gösterildi.

Bunun delili hiç olmazsa bir sesin gösterilmesiydi. Bu işaretin birkaç kusuru vardır: İlk olarak kelime başındaki ünlüler elif şeklindeki hemze ile gösterilir (*ا* ile):

/a/~ آ, ا	/e/, /ə/~ ا	/é/~ائ
/ı/, /i/~ ي	/o/~ او	/u/~ او
/ü/~ او		

Birden sıra /ö/ sesine gelince sistem değişir ve sadece bu ses hemze yayı *(ئ)* ve *و* ile gösterilir. Bu bir ahengi bozmak ve kendi koyduğumuz kuraldan çıkmaktır.

İkincisi: Hemze yayı *(ئ)*, bir defa /é/ sesinde ve bir defa da "vav" ile birlikte burada kullanılır. Bu, kendisinde bir karışıklığa yol açar.

Üçüncüsü: kelimenin başında *ئو* gelir. Ortadaki /ö/ ise *ؤ* ile gösterilir. Burada da bir karışıklık vardır. "Hemze yayı ve vav" birden hemze vavı *(ۇ)* ile yer değiştirir. Mademki ortada *ؤ* harfi, /ö/ olarak kabul edilir, neden diğer ünlülerle kıyaslayarak bunu da başta *او* şeklinde yazmayalım?

Bizim teklifimiz başta gelen /ö/ sesini *او* ve ortada gelenleri ise *ؤ* yazmaktır ki hem diğer ünlülerle ahenkli olur, hem de kendi içinde de daha mantıklıdır. Diğer üç sese (/o/, /ü/, /u/) gelince bunların da *و* harfine bir işaret (diyakritik) eklenmesiyle gösterileceği güne kadar beklemeliyiz. Biz intizar döneminde bu halde ve kalın *ى* (*bI* ya da noktasız /ı/) harfini ince *ى* (*II* ya da noktalı /i/) harfinden ayırmak için /t/ ve /s/ seslerinin bulunduğu kelimelerde kalın ünlülerin yanında *ط* ve *ص*, ince ünlülerin yanında ise *ت* ve *س* yazmakla okuyucuya yardım edebiliriz: *طور صون, طوباغا, صورماق سورمک تورک, صيزيلداماق سيستماتيک* gibi…

قیدا ائتمه میزلازم دیرکی، بو ط و ص آنجاق کؤکلرده‌کی قالین(T) سسین گؤسته‌ره‌ر، یوخسا شکیلچیلرده دایما س و ت یازیلیر:
پنجره‌سیز، قاپی‌سیز، (قاپی‌ضیزغلط دیر)؛ دیوارسیز (دیوارصیزغلط دیر) بوکلمه‌لرین خارجینده، بئله بیر امکان اولمادیقدا، بیزه دوز اوخوماقدا آنجاق " آهنگ قانونو" و" سؤزون مضمونو" یاردیم ائده‌ر.

آنلاشیلیرکی، دیلیمیزین عرب الفبا سیستمی ایله یازیلماسی تاریخینه دقتله باخمالی‌ییق و یازیمیزی آسانلاتماق یولوندا منطقی‌یول وچاره لر آختارمالی‌ییق. آسانلیق هدف دیر، منطقی‌لیک اونون یگانه مه‌تودو، و یولو. بوآرادا کئچمیشمیزله‌ده کؤرپولری کاملا یئخمامالی‌ییق. منطقی‌یول تاپیلانا قده‌ر تاریخی شکللری ساخلامالی‌ییق،" صون "کلمه‌ـ سینده اولدوغوکیمی. صون

بایاتیلار

وسمه‌سی قاشدان کئچر، گون سوزالیر کؤلگه‌ده
غم سفلی باشدان کئچر، قان گؤرونور اؤلکه‌ده
سؤزون کسری اولسا افق یامان قیزارمیش
باش نه‌دی، داشدان کئچر دان سؤکولور بلکه‌ده

** ** **

سینه های وئره‌یدیم سسیم بو داغدا قالدی
گئجه نه آی وئره‌یدیم قلبیم بو داغدا قالدی
چیخازدایدیم قلبیمی گؤروشمه‌دیک گئده‌نده
ائلیمه پای وئره‌یدیم گونلوم بوداغدا قالدی

** ** **

(آدسیز)

Bu ط ve ص harfleri ancak kelime köklerindeki kalın /t/ sesini gösterir, yoksa eklerde daima س ve ت yazılır:

ییز سپنجره ییز قاپی صیزقاپی anlıştır), *میطر ییز* (*میوار صییز* yanlıştır). Bu kelimelerin dışında, böyle bir imkân olmadığından, bize doğru okumakta ancak "ses uyumu" ve "sözün mazmunu" yardım eder.

Anlaşıldığı gibi dilimizin Arap alfabe sistemi ile yazılması tarihine dikkatle bakmalıyız ve yazımızı kolaylaştırmak için mantıklı çözüm yolları aramalıyız. Kolaylık hedeftir, mantıklı olmak onun tek metodu ve yoludur. Bu arada geçmişimizle de köprüleri gamla yıkmamalıyız. Mantıklı bir yol bulunana kadar tarihi şekilleri saklamalıyız, *صون* kelimesinde olduğu gibi.

Son.

وارلیق

آیلیق اوزکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

بئشینجی ایل ـ بهمن و اسفند ۱۳۶۲

دوکتور حمید نطقی

بیز و دیلیمیز

الیمیزده کی نعمت‌لرین قدرینی بیلمک له ،اؤزگه‌لرین مالینا گؤز تیکمگین البته فرقی وار .بیرینجی سی هرکسین حقی دیر ،حالبوکی تجاوزو ،هئچ بیر انصافلی آدام قبول ائله‌مز .تجاوزه قارشی قویماق ، ظالمه میدان وئرمه‌مک ،حقیمیزدن قانون شرع واخلاق دایره‌سینده دفاع ائتمک بیر وظیفه‌دیر .بونا گؤره‌حقینی قورویان،وارلیغینا ،مالینا ، میراثینا "صاحب‌چیخان "آنجاق وظیفه‌سینه عمل ائله‌مکده‌دیر . انصاف' دین ،وجدان صاحبلری بئله‌بیرعملی تائید ائده‌رلرومالینا ـ میراثینا صاحب‌چیخان آدامی قینایانلارین سهوده اولدوقلارینا اینانیرلار .

بودورکی،حقین حقلی یه وئریلدیگی بیرمحیط ده ،اؤز فرهنگی میراثینا صاحب‌چیخماقدان داها طبیعی بیرشئی تصور اولونماز .هله ، علمین و فنین ترقی سی نتیجه‌سینده ارتباطات ،گونون مسئله‌سی حالینا گلدیگی بوزاماندا ،گئچمیشین بوباره‌ده‌کی سهولرینی دوزه‌لتمک قطعی بیر ضرورتدیر .

دیلیمیزه صاحب‌چیخماق نه‌دئمکدیر؟ صاحب‌چیخماغین لغت‌ده کی معناسی :"قوروماق ،علاقه‌دار اولوب محافظه‌ائتمک "دیر .دیلیمیزه‌صاحب چیخاندا اونو سئویب ،اونا علاقه‌مند اولاجاغیق .اونون (کئچمیش حقیقی تاریخینی،انکشافینی،حدودونو و ماهیتی نی اؤگره‌نه‌جه‌یک .لغت‌ده‌کی تعریفه‌گؤره اونو محافظه ائده‌جه‌یک و هرگون بیرآز داهاکامل لشمه‌سی اوچون چالیشاجاغیق.دیلیمیزه صاحب‌چیخماق وبو وظیفه‌نی لازمیجه انجام وئره‌بیلمک اوچون بیرنئچه مرحله‌دن گئچمه‌میزلازمدیر :

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

BEŞİNCİ YIL, ŞUBAT VE MART, 1362

BİZ VE DİLİMİZ

Elimizdeki nimetlerin kadrini bilmekle, başkalarının malına göz dikmenin elbette farkı vardır. Birincisi herkesin hakkıdır, hâlbuki tecavüzü hiçbir insaflı adam kabul etmez. Tecavüze karşı koymak, zalime fırsat vermemek, kanun ve ahlak dairesinde hakkımızı savunmak bir görevdir. Bu bakımdan hakkını koruyan, varlığına, malına, mirasına "sahip çıkan", sadece görevine yönelmektedir. İnsaf, din, vicdan sahipleri böyle bir uygulamayı teyit eder ve malına, mirasına sahip çıkanları kınayanların hatalı olduklarına inanırlar.

Hakkın haklıya verildiği bir muhitte, kendi kültür mirasına sahip çıkmaktan daha doğal bir şey düşünülemez. Özellikle bilim ve sanatın yükselmesi sonucunda iletişimin, günün meselesi haline geldiği bu zamanda geçmişin bu konudaki hatalarını düzeltmek kesin bir zorunluluktur.

Dilimize sahip çıkmak ne demektir? Sahip çıkmanın sözlükteki anlamı: "korumak, ilgilenip korumak"tır. Dilimize sahip çıktığımızda onu sevip, onunla yakından ilgileneceğiz. Onun geçmiş tarihini, gelişimini, sınırını ve bağlılığını öğreneceğiz. Sözlükteki tanıma göre onu koruyacağız ve her gün biraz daha olgunlaşması için çalışacağız. Dilimize sahip çıkmak ve bu görevi layıkıyla gerçekleştirmek için birkaç evreden geçmemiz gerekir:

۱ـ بیلمه لی بیک کی،دیلیمیزه علاقه مندا ولماق،هئچ بیردیله وفرهنگه مخالف اولماق دگیل.بالعکس بیز اؤز دیلیمیزی سئومک یولوایله ،میـــن ایل بویونجا انکشافیندا بؤیوک پایمیز اولان نظامی لر،خاقانی لـــر، قطران لار،صائب لر و شهریارلار کیمی شاعرلر سایه‌سینده اونو داهـــا پارلاق بیرحالا گتیردیگیمیز فارسجانی داها صمیمی وداهاچوخ سئوه‌جه‌یک.

۲ـ "رسمی تاریخ لر"ین یالان روایتلری یئرینه حقیقتی اؤگره‌نه‌جه‌یک.

۳ـ حقارت حسیندن اوزاق ،اؤزوموزو کیچیک گؤرمه‌دن،ایران جامعه‌ـ سی نین تام بیرعضوی کیمی بو وطنه‌خدمت له‌شرف دویا جاغیق واوشاقلاِ ـ ریمیزا گولمه‌سینلر دئیه اونلاری آنا دیلیمیزین دادلی لای لای لاریندان شیرین ناغیللاریندان وبیرکلمه ده آهنگ لی دیلیندن محروم‌قویما یاجاغیق چونکی،اگر بیزمیراثیمیزا صاحب‌چیخساق ،کیمسه بیزیم دیل،عادت وزسم لریمیزه گوله‌بیلمه‌یه‌جک.

دیلیمیزه صاحب‌چیخماق اوچون،علاقه‌ٔ علم‌وتدبیرگره‌کدیر.بو ایشـــی بیرآز برابر گؤزدن کئچیره‌ک .یاخشی بیرنمونه وئره‌بیلمک اوچون ایکـی منبعه مراجعت‌کفایت‌ائده‌ر: مرحوم دمیرچی زاده‌نین ۱۹۷۹ دا چـــاپ اولموش "آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی" کتابی نین "بیرینجی حصه سی" ومرحوم ف .قدری تیمورتاشین یئنه ۱۹۷۹ داچاپ اولموش "یئنی کلمه لر سؤزلوگو" .بیرینجی منبعدن تاریخی قسم دا و ایکینجی دن ایســـه دیلیمیزی محافظت و انکشاف‌بابیندا استفاده ائده‌جه‌یک.

***

دیلیمیزین ماهیتی و تاریخی حقینده ،یوخاریدا آدی گئچن منبعلرـ دن ـ ایندی لیک ومقدمه عنوانیندا بیرنئچه‌سؤز تقل ائتمک له‌دیلیمیزه صاحب‌چیخماغین نه‌کیمی مسئله‌لرله‌قارشیلاشماغی ایجاب ائتدیره‌جه‌گینـی گؤسته‌رمیش اولوروق :

* دیلیمیزین تشـــکلـی حقیـــنده — واحد عموم‌ـ خلق آذربایجان دیلی،مختلف طایفا دیللریندن بیرنئچه‌سی نین،خصوصا اوغوزقیپچاق طایفا دیللری نین اساسیندا تقریبا میـــلادی ۷ ـ نجی الی ۱۰ـ جی عصرلر آراسیندا شکل آلمیش بیردیلدیرکی ، اؤز واحدلر سیستمی نه گؤره تورک دیللری عائله‌سینه منسوب دور.محض بونا گؤره ده ابلک دؤورلردن باشلایاراق بودیل خصوصا خزر دنیزی نین غرب' جنوب دایره‌سینده و قارادنیزین شرق ،جنوب دائره‌سینده ایشله‌نیلن‌دیگر

1. Dilimize karşı ilgi göstermenin başka bir dile ve kültüre karşı çıkmak anlamına gelmediğini bilmeliyiz. Aksine dilimizi severek binlerce yıllık gelişiminde büyük bir payımız olan, Nizamiler, Hakaniler, Katranlar, Saibler ve Şehriyarlar gibi şairler sayesinde daha parlak hale getirdiğimiz Farsçayı daha samimi görecek ve daha çok seveceğiz.

2. Resmi tarihlerin yalan rivayetleri yerine gerçekleri öğreneceğiz.

3. Alçakgönüllükten uzak, kendimizi küçük görmeden, İran toplumunun bir parçası gibi bu vatana hizmet etmekte şeref duyacağız ve çocuklarımıza gülmesinler diye onları ana dilimizin tatlı laylaylarından, şirin masallarından ve bir de ahenkli dilinden mahrum bırakmayacağız. Çünkü biz mirasımıza sahip çıkarsak kimse bizim dil, gelenek ve göreneklerimize gülemeyecek.

Dilimize sahip çıkmak için ilgi, bilim ve tedbir gereklidir. Bu işi biraz birlikte gözden geçirelim. Güzel bir örnek verebilmek için iki kaynağa başvurmak yeterlidir: Merhum Demircizade'nin 1979 yılında basılmış "Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi" adlı kitabının "birinci bölümü" ve merhum F. Kadri Timurtaş'ın yine 1979 yılında basılmış "Yeni Kelimeler Sözlüğü". Birinci kaynakta tarihi bölümden ve ikincisinden ise dilimizi koruma ve geliştirme bölümünden yararlanacağız.

Dilimizin önemi ve tarihi hakkında yukarıda adı geçen kaynaklardan şimdilik giriş adıyla birkaç söz aktardığımızda dilimize sahip çıkarken ne gibi sorunlarla karşılaşmak zorunda kalacağımızı göstermiş oluruz:

> **Dilimizin oluşumu hakkında: Azerbaycan halk dili, çeşitli boyların dillerinden birkaçının, özellikle Oğuz, Kıpçak dillerinin esasında takriben Miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasında şekillenmiş bir dildir ve dil aileleri sistemine göre Türk dilleri ailesine mensuptur. İlk dönemlerden başlayarak bu dil özellikle Hazar Denizi'nin batı, güney dairesinde, Karadeniz'in doğu ve güney dairesinde kullanılan diğer*

دیللر آراسیندا گئنیش یایلمیش تورک دیللریندن اولدوغوکیمی"تورک دیلی ویا "تورکی"آدی ایله تانینمیشدیر.بونا گؤره ده"آذربایجان دیلی"افاده سی تکجه بیرقبیله دیلی معناسیندا دگیل،آذربایجاندا یاشامیش مختلف قبیله ویا طایفالاریں ،یعنی قدیم آذربایجانلیلارین مختلف دیللری معناسیندا دا دگیل،محض میلادی ۷ـ ۱۰ عصرلر آراسیندا تامحالدا فورمالاشمیش بیرخلقین،یعنی آذربایجان خلقی نین واحدعمومی انسیت (ارتباط) واسطه سی اولان عموم خلق دیلی معناسیندا باشا دوشولن بیر آنلاییشین ،فاده سی دیروخصوصی لهشمیش آدی دیر...بیزیم تدقیقات هدفیمیز مشخص معنادا آنلاشیلان ،"واحد عموم خلق آذربایجان دیلی"دیر، مشخص موضوعوموزا یسه تورک دیللری عائله سینده واحدعمومخلق دیلی حالیندا شکل آلماسی (فورمالاشماسی) دؤورونده بوگونه قده ر اؤز فونه تیک سیسته می نین،لغت ترکیبی نین وغرامatیک (دستوری) قورولوشونون اساسینی ساخلامیش اولان عموم خلق آذربایجان دیلی نین یوکسک فورماسی سایيلان آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخیدیر.(دمیرچی زاده ـ آدی کئچن اثر صحیفه ۱۵ و ۱۶)

﴿ دیللر آراسیندا یئری ﴾

عمومی دیلچی لیک ادبیاتیندا وخصوصا تورکولوژی ادبیاتدا اورال ـ آلتای،تورک ،توران،آلتای دیللری ایله تانینان دیللر عائله سینین غرب قروپونا ،جنوب ـ غرب قروپونا ،اوغوزـ قیپچاق ویا اوغوز آدلانان قروپونا داخل ائدیلن آذربایجان دیلی نه اینکی بوقروپا داخل صیرا سیندا حتی بوعائله یه داخل دیللرا یچه ریسینده همعمومخلق دیلی کیمی،هم ده بو اساسدا ادبی دیل کیمی داها اول فورمالاشمیش وتخمینا مین ایله یاخین انکشاف یولو کئچیرمیش،زنگین،سلیس بیر ادبی دیلین وارثی دیر. محض بونا گؤره دیرکی،بو اوزون ومرکب انکشاف یولونو تدقیق ائتمک ضروری اولدوغو قده ر ده چتین دیر. (عینی اثر،صحیفه ۹۲)

﴿ منبع لر ﴾

...آذربایجان دیلی نین تاریخی نی آیدینلاشدیرماق اوچون استفاده ائدیلن یازیلی آبیده لر صیرا سیندا ،هرشئیدن اول،قدیم تورک دیللی یازی لی آبیده لری،داها دوغروسو ،قدیم کتابه لری ان مهم وبلاواسطه علاقه دار منبعلر صیرا سیندا قیدا ائتمک لازم گلیر .بئله منبعلر ،ایلک منبعلر آدلانیب وبونلاردان بوتون تورک دیللری نین،اوجمله دن آذربایجان دیلی نین ده

diller arasında geniş bir alana yayılmış Türk dillerinden biri olduğu gibi "Türk dili" veya "Türkî" adıyla tanınmıştır. "Azerbaycan dili" ifadesi tek bir kabile dili ve Azerbaycan'da yaşamış çeşitli kabile ve toplulukların, yani eski Azerbaycanlıların konuştuğu diller anlamında değildir. Sadece Miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasında tamamen sistemleşmiş bir halkın, yani Azerbaycan halkının genel iletişim vasıtası olan halk dili anlamına gelen bir anlayışın ifadesidir ve özelleşen adıdır. Bizim araştırmamızın hedefi anlaşıldığı gibi "Azerbaycan halk dili"dir. Konumuz ise Türk dilleri ailesinde genel halk dili olarak şekillenmesinden bugüne kadar kendi fonetik sisteminin, sözlük yapısının ve gramatik kuruluşunun esasını saklamış olan Azerbaycan halk dilinin bir türü sayılan Azerbaycan edebi dilinin tarihidir. (Demircizade, Adı geçen eser, ss. 15-16)

Diller Arasında Yeri

Genel dilcilik ve özellikle de Türkoloji de Ural-Altay, Türk, Turan ya da Altay olarak tanınan dil ailesinin Batı, Güneybatı, Oğuz-Kıpçak ya da Oğuz olarak adlandırılan grubuna dâhil edilen Azerbaycan dili, bu gruba dâhil edilirken burada yer alan diller içerisinde hem halk dili, hem de edebi dil olarak daha önce şekillenmiş ve tahminen bin yıla yakın bir gelişim süreci geçirmiş, zengin, selis bir edebi dilin varisidir. Bu uzun ve karışık gelişim sürecini araştırmak zorunlu olduğu kadar da zordur. (Aynı eser, s. 92)

Kaynaklar

...Azerbaycan dilinin tarihini aydınlatmak için yararlanılan yazılı abideler arasında, her şeyden önce Eski Türk dilli yazılı abideler, daha doğrusu eski kitabeleri en önemli ve dolaylı yoldan ilgili kaynaklar arasında kaydetmek gerekir. Bunlar ilk kaynaklar olarak adlandırılarak tüm Türk dillerinin ve Azerbaycan dilinin

تاریخی نی اؤگره‌نمک اوچون استفاده ائدیلیر .بونونلا بئله‌آذربایجان دیلی تاریخی نین ایلک منبعلری دئدیکده‌عینی زماندا صرف‌آذربایجان دیلینده‌یازیلمیش وآذربایجان دیلی نین عموم‌خلق دیلی حالیندا فورما ـ لاشماسی نین ایلک دؤورونو عکس ائتدیرن یازیلی آبیده‌لری ده‌داخل ائتمک لازمدیر .لکن دقیق اولسون دئیه ،ایلک منبعلری عمومی و خصوصی آدلاری ایله‌فرق له‌ندیرمک واجبدیر ،یعنی اکثرا تورک دیللری عائله ـ سینه منسوب دیللرین واحدخلق دیلی حالیندا فورمالاشماسیندان اول کی دؤورده قبیله ویا طایفا دیللری اساسینا یازیلمیش کتابه‌لری وسایر ـ نی عمومی ایلک منبعلر ،بو ویا دیگر دیلین خلق دیلی حالیندا فورمالاش ماسی دؤورونده یازیلان وعموم‌خلق دیلی نین ایلک فورمالاشما مرحله‌سینی عکس ائتدیره‌ن کتابه وسایره‌نی ایسه‌خصوصی ایلک منبعلرآدلاندیرماق لازمدیر .

...آذربایجان دیلی نین تاریخینی اؤگره‌نرکن استفاده‌اولونان اساس یازیلی آبیده‌لرین ـ منبعلرین باشلیجالاری آشاغیداکی لاردان ـ عبارتدیر :

* ورخون و یئنی سه‌ای کتابه‌لری .
* اویغور یازیلاری .

(ـ اویغورالفباسیندا آبیده‌لرین بیرقسمی میلادی ۵ـ ۶ عصرلرین دیل خصوصیتلرینی عکس ائتدیریر .مثلا مانی خه‌ی دعالاری بئله‌آبیده‌لردندیر . دیگرقسمی،داها چوخ صونراکی دؤولری،تخمینا ۹ـ ۱۳ عصرلرین دیل خصوصیت لرینی عکس ائتدیریر .بورایا بودیزم ،خریستیانلیق دینلری ایله‌علاقه‌دار بیرصیرادینی مضمونلواثرلر ،حقوقی وثیقه‌لر ،ائله‌جه‌ده‌معین درجه‌ده دیدا ـ قتیک و بدیعی اثرلر داخلدیر...)

* عرب الفباسی ایله یازیلمیش منبعلر .

(...هم‌اویغور هم‌عرب الفباسی ایله‌یازیلمیش اولان "قودادغوبیلیک" ، "هبته‌الحقایق "کیمی اثرلرله بیرلیکده محمودکاشغری نین "کتاب دیوان لغات‌الترک "اثرینی،"کتاب ددەقورقود"دستانلارینی،۱۴ ـ عصرده‌یازیلد ـ یغی گمان ائدیلن "ابن مهنا" لغتین ویاخود ۱۵ـ عصرده یازیلدیغی‌گمان ائدیلن "کوده‌قس‌کومالی قوس" آدلی اثری خصوصی ایله‌قیدا ئتمک لازمدیر) (عینی اثر ،صحیفه ۳۴،۳۲،۳۱)

* فولکلور

tarihini öğrenmek için yararlanılır. Bununla birlikte Azerbaycan dili tarihinin ilk kaynakları dediğimizde aynı zamanda sırf Azerbaycan dilinde yazılan ve Azerbaycan halk dilinin ilk dönemini yansıtan yazılı abideleri de eklemek gerekir. Ancak doğru olsun diye ilk kaynakları genel ve özel adlarıyla ayırmak gerekir. Yani Türk dilleri ailesine mensup olan dillerin tek bir halk dili olmadan önceki dönemde kabile veya boy dilleri esasına göre yazılmış eserleri ilk kaynaklar, bu veya diğer dilin halk dili olarak şekillendiği dönemde yazılan ve halk dilinin ilk evresini yansıtan eserleri ise ilk özel kaynaklar olarak adlandırmalıyız.

Azerbaycan dilinin tarihini öğrenirken yararlanılan başlıca yazılı kaynaklar aşağıdaki gibidir:

Orhun ve Yenisey yazıtları.

Uygur yazıları.

(Uygur alfabesinde bazı eserler 5. ve 6. yüzyılların dil özelliklerini yansıtır. Örneğin Maniheist dualar böyle eserlerdendir. Diğerleri daha çok sonraki dönemleri, tahminen 9-13. yüzyılların dil özelliklerini yansıtır. Buraya Budizm, Hristiyanlık gibi dinler ile ilgili bazı dini mazmunlu eserler, hukuki vesikalar ve belli ölçüde didaktik ve bedii eserler eklenebilir…)

a. Arap alfabesiyle yazılmış kaynaklar.

(…Hem Uygur, hem Arap alfabesiyle yazılmış olan "Kutadgu Bilig", "Hibetü'l Hakayık" gibi eserlerle birlikte Kaşgarlı Mahmud'un "Kitab-ı Divan ü Lügati't-Türk" adlı eserini, "Kitab-ı Dede Korkud" destanlarını, 14. yüzyılda yazıldığı düşünülen "İbn Mühenna" lügatini ve 15. yüzyılda yazıldığı düşünülen "Codex Cumanicus" adlı eseri özellikle kaydetmek gerekir). (Aynı eser, ss. 31, 32, 34)

a) Folklor

(...منبعلر صیرا سیندا فولکلورودا آیریجا قیدا ائتمک لازمدیر .نا غیللارا داستانلارا ،ضرب المثل،تاپماجا و آتالار سؤزلرینده ده بعضا دیلین چوخ قدیم ایزلری،بوگون اوچون اؤلموش حساب اولونان سؤزلر ،غرامتیک فورمالار ساخلانیلمیش اولور.) (عینی اثر،صحیفه ۴۶)

* دیلیمیزین قدیم کؤک لری حقیندا

آذربایجان دیلی تورک دیللری عائله سی نین غرب قروپونا منسوبدور تورک دیللری عائله سی نین غرب قروپونا منسوب دیللرین اوجلهدن آذربایجان دیلی نین اساس منبعلری ایسه میلاددان اول ومیلاددان صونرا بیرینجی مین ایل دؤورونده خزردنیزی نین شرقینده ،شمالیندا ،غربینده جنوبوندا عموما قافقازدا مسکن سالمیش ساخ ـ سکیف ،قاس ـ قاسپی، قاسیت ـ خزر ،سابیر ـ سووار ،هون ـ گون،تورک ـ تؤرهک ،غوز ـ اوغوز ، قیبچاق ـ قیف چاخ آدلاری ایله تانینان قبیله وطایفه لارین دیللری اولموشدور...

...آذربایجان تاریخی ساحه سینده صون زمانلار آپاریلمیش تدقیقات نتیجه سینده آیدین اولموشدورکی،میلاددان اول آذربایجان اراضی سینده میدی یا قبیله لری ـ بوس ،پارتاک ،ستروخات ،آری زانت ،بودی،ماغ و آذربایجانین شمال حصه سینده آلبان یا خود آغ وان اراضی سینده ۲۶ مختلف دیللی قبیله لرله بیرلیکده قاس ،قاسیت ،خزر ،ساک ،ساکیف آدلی قبیله لر یاشامیشلار .میلاددان صونراکی دؤوه نین اوللرینده ن ایسه بوارا ضی ده هون،سابیر ـ سووار ،اوغوز ،قیبچاق آدلی قبیله لرمسکن سالیب یاشامیشلار کی،بونلارین هامیسی آرتیق غلم عالمینده دقیق له شدیریلدیگی کیمی تورک دیللی قبیله لر اولموشلار.

(میلادی تاریخین اوللرینده ن باشلایاراق آذربایجاندا هانسی تورک دیللی قبیله وطایفه لارین یاشادیقلارینی تصدیق ائده ن ایلک منبعلرجه ده داها دقیق معلومات آلماق اوچون ضیاء بنیادوفون "آذربایجان VII – IX عصرلرده آدلی کتابین ۴۰،۴۱،۵۴،۵۵،۵۶،۵۷،۱۸۰،۱۸۱ ـ جی صحیفه لرینی نظردن کئچیرمک مصلحتدیر).

آذربایجان خلقی محض بوائتینیک ترکیب اساسیندا فورمالاشمیشدیر . بئله بیرجهتی قیدا ائتمک لازمدیرکی،بو قبیله وطایفه لارین قاینایب ـ قاریشماسی،واحدخلق حالیندا فورمالاشماسی مختلف تاریخی شرایط وحادثه لرله علاقه دار اولان اوچ مرحله ایله عضوی صورتده باغلانیر :

۷

(…Kaynaklar arasında folkloru ayrıca kaydetmeliyiz. Masallarda, destanlarda, darbımesel, bulmaca ve atasözlerinde de bazen dilin çok eski izleri, bugün için ölmüş kabul edilen kelimeler gramatik şekiller saklanır). (Aynı eser, ss. 46)

b) Dilimizin eski kökleri hakkında

Azerbaycan dili Türk dilleri ailesinin Batı grubuna mensuptur. Türk dil ailesinin Batı grubuna mensup dillerinden biri olan Azerbaycan dilinin esas kaynakları ise MÖ ve MS birinci bin yıl döneminde Hazar Denizi'nin doğusunda, kuzeyinde, batısında, güneyinde genellikle Kafkasya'ya yerleşmiş Sak-Sekif, Kas-Kaspi, Kasıt-Hazar, Sabir-Suvar, Hun-Gun, Türk-Törek, Guz-Oğuz, Kıpçak-Kıfçak adlarıyla tanınan kabile ve boyların dilleri olmuştur…

…Azerbaycan tarihi sahasında son zamanlarda yapılmış araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır ki, MÖ Azerbaycan arazisinde Midya kabileleri-Bus, Partak, Struhat, Arizant, Budi, Mag ve Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde Alban ya da Akvan arazisinde farklı dilde konuşan 26 kabile ile birlikte Kas, Kasıt, Hazar, Sak, Sekif, adlı kabileler yaşamıştır. Milattan sonraki dönemin öncesinde ise bu arazide Hun, Sabir-Suvar, Oğuz, Kıpçak adlı kabileler yaşamış. Bunlar artık bilim dünyasında doğrulandığı gibi Türk dilli kabilelerdir.

(Miladi tarihin öncesinden başlayarak Azerbaycan'da hangi Türk dilli kabile ve boyun yaşadığını gösteren ilk kaynaklar hakkında daha çok bilgi almak için Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan 7-9. Asırlarda" adlı kitabın 40,41, 54, 55, 56, 57, 180, 181. sayfalarını gözden geçirmek gerekir).

Azerbaycan halkı bu sade etnik terkip esasında şekillenmiştir. Böyle bir yolu kaydetmeliyiz. Bu kabile ve boyların kaynayıp karışması, tek halk halinde şekillenmesi çeşitli tarihi olaylar ve sartlar ile ilgilenen üç merhale ile birbirine bağlanır:

۱ـ کیچیک میدی یا اساسیندا آتروپاتهن ـ آذربایجان دولتی نین یارانماسی وبورادا کی قبیلهلرین قاینانیب ـ قاریشماسی نین گوجلهـ نمهسی،ائلهجهده مستقل آلبان دولتی نین یارانماسی بوارادی ده کی قبیلهلرین قاینانیب قاریشماسی نین گوجلهنمهسی وچوخ مختلف دیللی طایفهلار مرحلهسی .

۲ـ آتروپاتهن وآلبانی اراضی سی نین،یعنی آذربایجانین جنوب و شمال حصهلری نین بیردولت داخلینده اولماسی،اقتصادی ،سیاسی،اجتماعی مدنی جهتدن بوارادی دهکیقبیلهلرین،طایفهلارین آراسیندا علاقهلرین آرتماسی ویاخین،قوهوم دیللی لیک مرحلهسی.

۳ـ خارجی لره قارشی مبارزهده متفق لیگین گوجلن مهسی،تورک دیل ـ لی قبیلهوطایفهلارین قاینا ییب ـ قاریشمادا اوستون لش مهسی وواحد آذربایجان خلقی نین،عمومخلق آذربایجان دیلی نین (تورکجهنین) فورماالاشماسی مرحلهسی .

قیدائتمک لازمدیرکی،بومرحلهلرین هامیسیندا باشقادیللرده دانیشان قبیلهوطایفهلار تورک دیللی قبیلهوطایفهلارلا قاینا شیب ـ قاریشیشلار، بئلهلیک لهده تورک دیلینه منسوب بیرصیرادیل واحدلری،خصوصا سؤزلر همین دیللرین لغت ترکیبینده گئتدیکجه چوخالمیشدیر .صونوجو ـ اوچونجو مرحلهدههلهده قافقازا وایرانا اوغوز،قیپچاق طایفهلاری نین کوتلهوی صورتدهگلمهلری وبوارادی دهعصرلربویو یاشایان تورک دیللی طایفهلارلا قاینا ییب ـ قاریشمالاری تورک دیللرینه منسوب واحدعمومخلق دیلی حالیندا آذربایجان دیلی نین هله ۵ ـ ۶ عصرلردن فورمالاشماسی پروسهـ سی نی،دئمک اولارکی داهادا سرعت لندیردی وتماملامیش اولدو .

...دئمک ،شمالی آذربایجانا (آرانا) خصوصا قیپچاق آدلی تورک طایفهلاری کؤچوب یئرلی لره قاریشدیقلاری کیمی،بوندان داها اول جنوبدان بیرصیرا تورک ،خصوصا تورکمن اوغوز (تورکمن آدی ایندی کی"تورکمن"خلقی نین آدی معناسیندا یوخ،خصوصا اوغوزلارا وئریلمیش ایکینجی بیرآدکیمی ایشلهدیلمیشدیر) طایفهلاری جنوبی آذربایجانا (آتورباتقانا) مختلف تاریخی حادثهلرلهویا معیشت احتیاجی ایلهعلاقهدارا ولاراق کؤچوب گلمیش لر ویئرلی لرله قاینا ییب ـ قاریشمیشلار .

بئله آخینلار ،قاینا ییب ـ قاریشمالار دوام ائتمکدهایکن،۱۱ـ جی عصرین اوللرینده تورکمن نسلینده حساب ائدیلن "اوغوز"طایفالاری

1. Küçük Midiya esasında Atropaten-Azerbaycan devletinin kurulup buradaki kabilelerin kaynaşıp karışması sonucunda Alban Devleti'nin kurulması ve buradaki kabilelerin kaynaşması ile farklı dilli boyların dönemi.

2. Atropaten ve Alban arazisinin yani Azerbaycan'ın güney ve kuzey bölgelerinin bir devlet dâhilinde olması, iktisadi, siyasi, içtimai, medeni yönden bu arazideki kabileler ve boyların arasında ilişkilerin artması ile yakın, akraba dillilik dönemi.

3. Yabancılara karşı mücadelede müttefikliğin güçlenmesi, Türk dilli kabile ve boyların kaynayıp karışmada üstünleşmesi ve Azerbaycan halkının, genel halk dilinin (Türkçenin) şekillenmesi dönemi.

Bu dönemlerin her birinde Türk dilli kabile ve boyların farklı dilde konuşan topluluklarla karışıp kaynaştığını kabul etmek gerekir. Böylece Türk diline ait olan bazı dil özellikleri, özellikle de Türkçe kelimeler, bu dillerin söz terkiplerinde gittikçe çoğalmıştır. Üçüncü dönemde Kafkas ve İran'a Oğuz ve Kıpçak boylarının kitleler halinde gelip bu arazide yüzyıllardır yaşayan diğer Türk dilli topluluklarla karışması, Türk dilli halkın tek dili olarak Azerbaycan dilinin 5. ve 6. yüzyıllarda şekillenmesi sürecini hızlandırıp tamamlamış oldu.

Kuzey Azerbaycan'a (Aran'a), özellikle Kıpçak adı verilen Türk boylarının göç edip buradaki yerli halkla karışmasından önce, Güney Azerbaycan'a (Atorpatkan'a) güneyden bazı Türk, özellikle de Türkmen Oğuz ("Türkmen" adı Oğuzlara verilen ikinci bir addır ve bugünkü Türkmen halkının adı anlamında kullanılmamıştır) boyları bir takım tarihi olaylarla veya geçim sağlamak amacıyla göç etmiş ve buradaki yerli halkla kaynaşmıştır.

Bu akınlar ve kaynaşıp karışmalar devam ederken 11. yüzyıldan önce Türkmen olduğu düşünülen "Oğuz" boyları

(محمود کاشغری اوغوزلاردان بحث ائده رکن تورکمن لردن اولدوقلارینی سؤیله ییر)سلجوق آدلی بیرسرکرده نین باشچیلیغی ایله تورکستان دان خوارزم ،سمرقندطرفلره ،بورادان دا اورتا آسیانین جنوب غرب طرفلرینه ایرانین شمال شرقینه ،نهایت غربینه کوتله وی آخینلارا ئده رک، قدرتلی سلجوق دولتی نی یارادیب ،بغداد خلافتی نی ده الهکئچیردیکدن صونرا قافقازی اشغال ائتدیلر .قافقازی اشغال ائده رکن آذربایجاندا کی شدادی لر ،شیروانشاه کسرائی لر وسایره داها بیرصیرا خردا دولتلرا ساسا ملکشاها تابع اولموشلار .آذربایجانین زنگین طورپاغی مالدارلیق تصرفاتلارینی آرتیرماق اوچون ال وئریشلی اولدوغونا گؤره داها چوخ مالدار لیقلا مشغول اولان اوغوزلار کوتله وی حالدا آذربایجانین مختلف یئرلرینده ،خصوصا گئنیش اوتلاق،باغ ،باغچا اولان یئرلرده وطن ،یوردسالماقا باشلادیلار .محض بونا گؤره دیر کی،اوغوزلارلا علاقه دار اولان بیرچوخ آدلار ، افاده لر ایندی ده آذربایجان دیلینده ساخلانماقدادیر :

..."بایندر" ،"سیات" ،"بایاتی" ...سؤزلری اوغوزلارین آذربایجاندا وطن سالدیقلارینی گؤسته رن دلیللردندیر .ائله لیک له بودؤورلرده کوتله وی حالدا اوغوز طایفالاری داهمداها اوللردن بورادا یاشایان اوغوزلار ـ لا ،همده اؤزلری ایله دیلجه یاخین اولان یئرلرله ـ آذربایجانلیلارلا اقتصادی تصرفات ومادی مدنیت ،معنوی مدنیت ،عادت ـ عنعنه ودیل جهتیندن ده قاینایب ـ قاریشمیشلار .بورادا بئله بیرحالی دا یادا سالمالی یئق کی،اوغوزلارهله بویئرلرهگؤچمه میشدن مسلمانلاشدیقلا ری اوچون آدتیق تمامیله مسلمانلاشمیش اولان جنوبی آذربایجانلیلارترکیبی ـ نه آسانلیقلا قاریشادا بیلمیشلر .بئله قاینایب ـ قاریشمانین نسبتهٔ سرعتله وآسانلیقلا باشاچادیرلماسیندا آتورپاتقانلیلارین وآرارانلی لارین دیللری نین چوخدان التصاقی لیک مجراسینا (اورال ـ آلتای عائله سینه) دوشموش اولمالاری وعینی زماندا بیرنئچه عصر اوللردن باشلایاراق تورک دیللی طایفالارین بوطرفلرده مسکن سالمالاری نتیجه سینده آتورپاتقان ،آرران طایفالاری نین دیللرینده معین مقدار دا تورک دیللری عنصرلری نین اولماسی وبوکیمی بیرصیرا عاملرباشلیجا کؤمک ائدیجی رول اوینا میشدیر .

...بو دؤوردن اعتبارا آذربایجان دیلی تورک سیستهملی دیللر صیراسینا تامعناسی ایله داخل اولموش ،یعنی بودیل همآرارانلی لار ،همده

(Kaşgarlı Mahmud Oğuzlardan bahsederken Türkmen olduklarını söylüyor) Selçuk adında bir liderin önderliğinde Türkistan'dan Harezm ve Semerkant'a, buradan da Orta Asya'nın güneybatısına, İran'ın kuzeydoğusuna ve nihayet batısına kalabalık kitleler halinde gelerek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurup Bağdat hilafetini ele geçirdikten sonra Kafkasya'yı işgal ettiler. Kafkasları işgal ederken Azerbaycan'da kurulan Şeddadiler, Şirvanşahlar gibi devletler Melik Şah'a tabi olmuştur. Azerbaycan'ın zengin toprakları hayvancılık yapmaya uygun olduğu için hayvancılıkla uğraşan Oğuzlar, kitleler halinde Azerbaycan topraklarının çeşitli yerlerine, özellikle de geniş otlak, bağ ve bahçelere yerleşmeye başladılar. Bu yüzden Oğuzlarla ilgili olan birçok ad ve ifade bugün Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır:

> *... "Bayındır", "Bayat", "Bayatı" vs. kelimeleri Oğuzların Azerbaycan'ı vatan edindiğini gösteren delillerdendir. Böylece bu dönemde kitleler halinde hareket eden Oğuz boyları hem daha önceden bu bölgeye gelip yerleşen Oğuzlarla ve hem de kendilerine dilce yakın olan Azerbaycanlılarla ekonomik kazanç, maddi medeniyet, manevi medeniyet, gelenek görenek ve dil yönünden de kaynaşıp karışmıştır. Burada şunu da bilmeliyiz ki, Oğuzlar bölgeye göç etmeden önce Müslüman oldukları için artık tamamen Müslümanlaşmış olan Güney Azerbaycan halkının arasına kolayca karışabilmişlerdir. Bu kaynaşıp karışmanın hızlı ve kolayca sonuçlandırılmasında Atorpatkan ve Arran dillerinin çoktan eklemeli dil aşamasına (Ural Altay ailesine) girmesi ve aynı zamanda birkaç yüzyıl önceden Türk boylarının bu bölgeyi yurt edinmesiyle Atorpatkan, Arran boylarının dillerinde bulunan belli miktarda Türk diline ait unsurun vb. bazı faktörlerin yardım edici rolü olmuştur.*
>
> *...Bu dönemden itibaren Azerbaycan dili Türk sistemli diller arasına tam anlamıyla dâhil olmuş, yani bu dil hem Arranlılar, hem de*

آتورپا تقانلی لار آراسیندا عمومی انسیت (ارتباط) واسطه‌سی کیمی ایشله‌نیلن واحدآذربایجان دیلی نین کؤک لرینی تشکیل ائده‌ن بیردیل اولاراق تورک دیللری چیغیرینا دوشموش عموم خلق دیلی تامحالدا فورما لاشمیشدیر (شکل آلمیشدیر). (عینی اثرصحیفه ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۲، ۵۳)

﴿ پارلاتماق و اوجالتماق ﴾

دیله صاحب چیخماق اونون گئرچک تاریخینی بیلمک، ماهیتینی آنلاماق، افاده قدرتینه واقف اولماق لا باشلار، دیلیمیزی منیم‌سه‌مک و سئومک له دوام ائده‌ر و نهایت اونو قوروماق‌واونو اونا مسلط اولان عوارضدن محافظت ائتمک، اوت ـ علفدن تمیزله‌مک، غرامه‌ر و نحو قایدا ـ لارینا دقت ائله‌مک گؤزه‌ل وفایدالی و عالی‌اثرلر یاراتماق لا اونو داها چوخ پارلاتماق و اوجالتماق لا تماملانمیش اولار.

دیلیمیز ماهیت و طبیعتی اعتباری ایله دونیانین ان قدرتلی وان زنگین دیللرینden بیریسی اولماغا نامزددیر، هابئله‌هرساحه‌ده انکشاف اوچون بؤیوک امکانلارا صاحب‌دیر. مثلا یئنی علم‌وفن قوللارینداوبوگونکو یاشاییش ایجابی تازه‌اصطلاحلار یاراتماق ایشینده تورکجه‌نین حدودسوز پوتانسیه‌لی دیلیمیزین پارلاق گله‌جه‌گی حقیندا چوخ بؤیوک اومیدلر بسله‌مه‌گین منطقی اولدوغونا قطعی بیراشارت‌دیر.

بیلدیگیمیز کیمی احتیاجیمیز اولان کلمه‌نی اولا یاشایان ودانیشی ـ لان دیلین موجود خزینه‌سیندن، ثانیا ادبی وعلمی آبیده‌لریمزی آختارا راق ادبی علمی میراثیمیزدان و ثالثا دیلین اشتقاق قابلیتیندن استفاده ائده‌رک کؤک لره (ریشه‌لره) مختلف لواحق (پسوندلر) آرتیرماقلا الده ائتمک ممکندور.

تورکجه‌نین مختلف شکیللرله‌دانیشیلان هریئرده‌بومسئله آز ـ چوخ مطرح دیر، طبقی فارسجادا، عربجه‌ده‌وفرانسزجادا وسایره‌ده‌اولدوغوکیمی، سلیقه‌لروگؤروشلر فرقلی اولدوغو سببدن معین مفهوم اوچون، هرکسین سئویب ـ منیم‌سه‌یه بیله‌جه‌گی کلمه‌نی تاپماق هرزمان ممکن اولمور، بو اوزدن بیرچوخ مناقشه‌لر چیخیر، فارسجادا متداول اولدوغوکیمی، بعضی اسکی ادبی، علمی متن لر یولوموزا ایشیق توتماقدادیر، یاشایان دیلده‌آختاردیغیمیزی تاپاماساق، بوکتابلارا باش ووراماییز گره‌کیر. مثلا "کتاب‌دده‌قورقود" بوباخیمدان بهابیچیلمز بیرخزینه‌دیر، بیرنئچه کلمه‌نی نمونه اولاراق قید ائدیریک:

Atorpatkanlılar arasında genel iletişim aracı olarak kullanılan Azerbaycan dilinin köklerini oluşturan bir dil olarak Türk dilleri çığırına düşmüş genel halk dili olarak şekillenmiştir. (Aynı eser, ss. 48, 49, 50, 52, 53)

Parlatmak ve Yüceltmek

Dile sahip çıkmak, onun gerçek tarihini bilmek, mahiyetini anlamak, ifade kudretine vakıf olmakla başlar. Dilimizi benimsemek ve sevmekle devam eder. Nihayet onu korumak ve ona musallat olan belalardan kurtarmak, otlardan temizlemek, gramer ve dilbilgisi kurallarına dikkat etmek güzel, faydalı ve yüksek eserler kaleme alarak onu daha çok parlatmak ve yüceltmek ile tamamlanmış olur.

Dilimiz mahiyeti ve doğası itibariyle dünyanın en kudretli ve en zengin dillerinden birisi olmaya adaydır. Bu şekilde her sahada gelişebilmek için büyük imkânlara sahiptir. Örneğin yeni bilim ve fen alanlarında ve bugünkü yaşam şartları gereği yeni terimler üretmede Türkçenin sınırsız potansiyeli dilimizin parlak geleceği hakkında büyük ümitler beslememizin mantıklı olduğuna kesin bir işarettir.

Bildiğimiz gibi ihtiyacımız olan kelimeyi, önce yaşayan ve konuşulan dilin mevcut hazinesinden, ikinci olarak da edebi ve bilimsel eserlerimizi araştırarak edebi-bilimsel mirasımızdan ve üçüncü olarak dilin kelime türetme kabiliyetinden yararlanarak kelime köklerine çeşitli eklerin getirilmesiyle elde etmek mümkündür.

Türkçenin çeşitli varyantlarının konuşulduğu her yerde bu konu az çok konuşulur: elbette Farsça, Arapça ve Fransızcada olduğu gibi. Dil becerisi ve bu konudaki görüşler farklı olduğundan belli kavramlar için, herkesin sevip benimseyebileceği kelimeyi bulmak her zaman mümkün olmaz. Bu yüzden birçok tartışma çıkıyor. Farsçada da kullanıldığı gibi, bazı eski edebi ve bilimsel metinler yolumuza ışık tutmaktadır. Yaşayan dilde aradığımızı bulamazsak, bu kitaplara başvurmamız gerekir. Örneğin "Kitab-ı Dede Korkud" bu bakımdan paha biçilmez bir hazinedir. Birkaç kelimeyi örnek olarak veriyoruz:

جیلاسون ، آلپ ، اوورەن : قهرمان ،ارنلر باشچیسی .
اوچماق = بهشت . / ارجیل = نادینج . / آی تماق = سؤیله مک .
اسن (اسەن) = سلامت . / اینانق = وزیر ، ندیم ./ تانوق = شاهد .
یوُم = فال ، خئیرخبر ، استخاره . / ساسی = عفونتلی .
" کتاب دده قورقود" دا کئچن بوقبیل کلمه لر ه ن بعضی لری بیرپارا آتالار سؤزلرینده ،ناغیللاردا ،بایاتی و قوشمالاردا ویا آیری ـ آیری شیوه لرده ،عینی شکلده و عینی معنادا قالماقدادیر :
آری = تمیز ، صاف . (آی دان آری ، سودان دورو).
(آغ قیزیم آری قیزیم داغلارین قاری قیزیم)
یئک = یاخشی
(اؤلوم بوندان یئک راخدیر)، (بیزدن یئک لر : اجنه).
یازی = چؤل ، صحرا :
(ائو ده گؤل ،یازی دا گؤل گلمه سن ، یازی دگیل).
سوْ = سوْز :
(عاشیق سوْ دئییب آغلار سنبل سو دئییب آغلار)،
("سؤزون ـ سوْیون " افادوسی ده واردیر) .
آغیر = عزیز :
(گئج گله ن قوناق آغیر اولار) ، (آغیر ـ عزیز اوتورماق) .
(بوردان گلیر آغیرلاماق : عزیزله مک و آغری داغ :عزیزداغ ،اولوداغ)
وارماق = گئتمک ، یئتیشمک .
(وار ـ گئت : قوی گئت)، (وار ـ گل ائله مک).
اوزان = عاشیق
(قیزیم ـ قیزیم قیز آنا ، * قیزیم وئررەم اوزانا
اوزان آغجا قازانا * قیزیم گئیه بزه نه
ـ آغجا : پول ، دا دقته لایقدیر).
یاراق ="کتاب دده قورقود" دا عموما هر جور "گره ک ـ آلت "معنا سینا ایشله نیر .یگی جالدا معاصر آذربایجان دیلینده بومعنا دارالیش و "سلاح "معناسی افاده ائده ن بیرسؤز کیمی ایشله نیر .
یازیق = گناه یادا گناهکار (بوگونکو دیلیمیزده "عاجز" و " بیچاره" معناسیندا ایشله نیر).
قات = یان و حضور ،"اونون قاتیندا ،اونونلا بیرگه ،اونون حضوروندا

Cılasun, alp, *övren*: "kahraman, erenlerin lideri"

Uçmak: "cennet"; *ercil*: "yaramaz"; *aytmak*: "söylemek"; esen: "selamet"; *ınak*: "vezir", "nedim"; *tanuk*: "şahit"; *yum*: "fal, hayır haber, istihare"; *sası*: "ufunetli".

"Kitab-ı Dede Korkud"da geçen bu kelimelerden bazıları bir takım atasözlerinde, masallarda, bayatı ve koşmalarda veya farklı şivelerde aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmaktadır:

Arı: "temiz, saf" (aydan arı, sudan duru).

(Ağ gızım, arı gızım

Dağların garı gızım)

Yek: "iyi" *(Ölüm bundan yekrahdır)*, *(*bizden yekler: *إخ)*

Yazı: "çöl, sahra"

(Évde göl, yazıda göl

Gelmesen yazı degil)

So: "Söz"

(Âşıg so déyib ağlar

Sünbül su déyib ağlar)

(Sözün-soyun ifadesi de vardır).

Ağır: "Aziz" *(Géç gelen gonag ağır olar)*, (ağır-aziz oturmak)

(Buradan gelir ağırlamak: "azizlemek" ve ağrı dağ: "aziz dağ, ulu dağ")

Varmak: "gitmek, yetişmek". (Var-git: "koy-git"), (*var-gel élemek*).

Ozan: "Âşık"

(Gızım gızım gız ana

Gızım verirem ozana

***

Ozan ağca gazana

Gızım géye, bezene)

(Ağca: para, bu kelimeye de dikkat edilmelidir)

Yarag: "Kitab-ı Dede Korkud"ta genellikle her tür "araç gereç" anlamına gelmektedir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde anlamda daralma görülür ve kelime "silah" anlamı ifade eden bir söz gibi kullanılır.

Yazık: "Günah" ya da "günahkâr" (günümüzde "aciz ve çaresiz")

Kat: "Yan" ve "huzur" (onun katında, onunla birlikte, onun huzurunda

یانیندا"، ایندی ،بیلدیگیمیز کیمی "بوکوم" وبعضا "دفعه" معناسینیا گلیر.

آل = حیله (آلداتماق دا بوکؤکدن دیر) .

دان = سؤز .(دانیشماق ،دانماق ،دانلاماق کلمه‌لری نین کؤکو).

اؤج = سبب (سنین اوجوندان ... : سنین اوزوندن).

موشتو = خوش‌خبر، مژده (موشتولوق) .

توتساق = دوستاق .

گوز = پاییز (گوزه‌م : پاییزدا قیرخیلمیش یون).(دمیرچی لـ زاده آدی کئچن اثر صحیفه ۱۲۴)

مختلف تورک دیللی یئرلرده ،صون زمانلاردا تؤره‌دیلمیش کلمه‌لره گلینجه ،فارسجادا مشاهده ائتدیگیمیز کیمی بعضا افراطا قاچیلماسینا رغما ،ذوق وعقل سلیمین قبول ائله‌دیگی تازه‌سؤزلر ده آز دگیل. بوباب‌دا مرحوم پروفه‌سور فاروق قدری تیمورتاش بیر قیمتلی اثر یازیب دیر .تیمورتاش کتابین آخرینده اوزون بیرفهرست حالیندا قبول ائدیلن وتحسینه ده‌گر کلمه‌لری،"غلط مشهور"حالینی آلمیش واونون فکرینه گؤره غلط صاییلان وقبول اولمایان کلمه‌لردن آییریبدیر .بیز بئله‌بیر سئچیلمیش فهرسته منجر اولان مناقشه‌یه گیرمه‌دن او کتابدا قبول ائدیلن سؤزلردن بیرنئچه‌سینی معنالاریله‌آشاغیدا قیدائدیریک :

آچیقلاماق : ایضاح ائتمک ،توضیح وئرمک / آخیم : جریان / آد ـ چکمک : قرعه / آری : صاف ، تمیز / آغیت : مرثیه / آلان : میدان ، ساحه / آلیشقانلیق : عادت / آندلاشما : معاهده / آنلاشما :موافقت ، توافق / آنلام : معنی / آنماق : ذکر ائتمک .

ارک : انرژی ، نیرو / اسه‌ن : صاغ ، سلامت / اک : لاحقه ،علاوه ، ذیل / اگیلیم : تمایل / امه‌ک : سعی / انگل : مانع / اوتوروم : اجلاس / اؤده‌مه : پرداخت ، تادیه / اؤرتاق : شریک / اورتالاما : متوسط / اؤرنه‌ک : نمونه ، مؤده‌ل / اؤز : عصاره ، اصل ، ذات . / اؤزگه : غیر / اوس : عقل ،تربیت / اؤگره‌تیم : تدریس / اولاغان: طبیعی / اؤلچک : مقیاس / اؤلمه" : باقی،ابدی / اؤلوملو : فانی / اؤلوشماق : تکون ائتمک ،تشکل ائتمک ، عبارت اولماق / اومارسیز : چاره‌سیز / اؤن : شهرت ، سس / اؤنجه‌لیک : تقدم ، رجحان / اؤنله‌مک: جلوگیری / اؤن سؤز : مقدمه / اؤن سؤز : صامت /اؤنلو :مصوت ،شانلی/

۱۲

yanında", şimdi, bildiğimiz gibi "büküm" ve bazen de "defa" anlamına gelir.

Al: "Hile" ("aldatmak" kelimesi de bu kökten gelmektedir)

Dan: "Söz" (*danışmak, danmak, danlamak* kelimelerinin kökü).

Uc: "Sebep" (*senin ucundan…*: "senin yüzünden…")

Muştu: "İyi haber", "müjde" *(muştuluk)*

Tutsak: "Mahkûm".

Güz: "Sonbahar" (Güzem: Sonbaharda kırpılan yün) (Demircizade, adı geçen eser, ss. 124)

Türk dilinin ve lehçelerinin konuşulduğu yerlerde, son zamanlarda türetilmiş kelimelere gelince, Farsçada da görüldüğü gibi bazen aşırıya kaçmasına rağmen zevk ve akıl sahiplerinin kabul ettiği yeni kelimeler de az değildir. Burada merhum Prof. Faruk Kadri Timurtaş kıymetli bir eser yazmıştır. Timurtaş kitabın başında uzun bir fihrist halinde kabul edilen ve teşhisine değer kelimeleri, "galat-ı meşhur" olan, ona göre yanlış sayılan ve kabul olmayan kelimelerden ayırmıştır. Biz böyle seçilmiş bir fihriste neden olan tartışmaya girmeden, o kitapta kabul edilen sözlerden birkaçını anlamlarıyla aşağıda yazıyoruz:

Açıklamak: izah etmek, tavzih vermek / akım: cereyan / ad çekmek: kura / arı: saf, temiz / ağıt: mersiye / alan: meydan, saha / alışkanlık: adet / antlaşma: muahede / anlaşma: muvafakat, tevafuk / anlam: mana / anmak: zikretmek.

Erk: enerji / esen: sağ, selamet / ek: lahika, ilave, zeyl / eğilim: temayül / emek: sa'y / engel: mani / oturum: iclas / ödeme: perdâht, te'diye / ortak: şerik / ortalama: mutavassıt / örnek: numune, model / öz: usâre, asıl, zât / özge: gayri / us: akıl, terbiyet / öğretim: tedris / olağan: tabii / ölçek: mikyas / ölmeyen: baki, ebedi / ölümlü: fani / oluşmak: tekevvün etmek, teşkil etmek, ibaret olmak / umarsız: çaresiz / ün: şöhret, ses / öncelik: takdim, rüchân / önlemek: colov-gîrî / ön söz: mukaddime / ünsüz: sâmit / ünlü: musavvit, şanlı

اویوشمازلیق : اختلاف / ایزله‌مک : تعقیب ائتمک / ایلگی: علاقه / ایلگی لی : مربوط / ائلچی : سفیر / ائوجیل : اهلی /ای یه (یی یه) : صاحب / باسما (باصما) : مطبوع ،چاپ / باسین (باصین): مطبوعات/ باتی : مغرب ،غرب / بوزداغی : کوه یخ / بوزدولابی (بوز دیلابی): یخجال (صون زمانلاردا بونون یئرینه "سرین له‌دی چی وئریرلر ده — " دوندوروجو دئییرلر) / بؤلگه : منطقه / بؤلوم :شعبه ، قسمت / بیتگی : نبات / بیرله‌شیک : متحد، مرکب / بیریم : مقیاس واحدی / بیلدیری : اعلامیه / بیلگی : اطلاع ، انفورماسیون /

توپلانتی (طوپلانتی) :جمع ، اجلاس / توتار : مقدار، مبلغ / تؤره : عرف ،عادت / توره‌تمه (تؤره‌تمه) : اشتقاق .

چاغ : دور،وقت ،زمان / چاغداش : معاصر / چاغلایان : آبشار، شلاله / چالیشما : مساعی / چشیدلی : متنوع /چکیلمه : استعفا / چوروک : باطل (ادعا) / چه‌ویری : ترجمه / چیخار : فایدا .

خبرلشمه : مخابره .

داغیتما : توزیع / دال : شعبه، شاخه / داورانیش : حرکت طرزی/ درگی : مجله / درنه‌ک : انجمن / دگیرمی : دایره /دگیشکن : متحول/ دنه‌مه : تجربه / دنیزآلتی : زیردریائی / دؤزه‌ن : نظام ،ترتیب ،حیله دوشونور : متفکر / دؤشه‌لی : مبله، مفروش / دوغرو : مستقیم / دوغرولتو : جهت ،استقامت / دوغو : شرق / دوغوم : تولد /دویغو :حس / دویورماق : ابلاغ ،اعلان ائتمک / دیرلیک : رفاه / دیره‌نج : مقاومت / دیله‌ک : آرزو، ایسته‌ک / دئییم : تعبیر .

سامان یولو : کهکشان / سان : شهرت / ساواش : حرب /ساواشیم : مبارزه / سایغی (صایغی) : احترام / سایین (صایین) : محترم/ سرگی : نمایشگاه ، جامکان / سزگی : حدس / سوچ : گناه، خطا / سورغو، (صورغو) : استنطاق / سوْرو (صورو) : سئوال / سؤز گلیشی : مثلا / سؤزله : شفاها / سؤزلو : شفاهی / سؤزلوک : لغت /سونماق : عرض و تقدیم ائتمک / سوْی (صوی) : عرق ، نژاد / سئچگین : ممتاز / سئچیم : انتخاب / سیناما (صیناما) : تجربه ،امتحان / سینیر (صینیر) حدود، مرز .

طاشیت (داشیت) حمل و نقل واسطه‌سی / طانیق (تانیق): شاهد.

قارالاما : مسوده / قارقاشا : آنارشي / قارما : مختلط /

uyuşmazlık: ihtilaf / izlemek: takip etmek / ilgi: alaka / ilgili: merbut / elçi: sefir / evcil: ehli / iye: sahip / basma: matbua, çap / basın: matbuat / batı: mağrip, garp / buzdağı: kûhî / buzdolabı: yâhçâl (son zamanlarda bunun yerine "serinletici" ve de "dondurucu" diyorlar) / bölge: mıntıka / bölüm: şube, kısmet / bitki: nebat / birleşik: müttehid, mürekkeb / birim: mikyas, vahidi / bilgi: ıttıla, enformasyon;

Toplantı: cemi, iclas / tutar: miktar, meblağ / töre: örf, adet / türetme: iştikak.

Çağ: devir, vakit, zaman / çağdaş: muasır / çağlayan: abşar, şelale / çalışma: mesai / çeşitli: mütenevvi / çekilme: istifa / çürük: batıl (iddia) / çeviri: tercüme / çıkar: fayda.

Haberleşme: muhabere.

Dağıtma: tevzî' / dal: şube, şaha / davranış: hareket tarzı / dergi: mecelle / dernek: encümen / değirmi: daire / değişken: mütehavvil / deneme: tecrübe / denizaltı: zirderyâî/ düzen: nizam, tertip, hile/ düşünür: mütefekkir/ döşeli: möble, mefruş / doğru: müstakim / doğrultu: cihet, istikamet / doğu: şark / doğum: tevellüd / duygu: his / doyurmak: iblâğ, ilan etmek / dirlik: refah / direnç: mukavemet / dilek: arzu, istek / deyim: tabir.

Samanyolu: Kehkeşan / san: şöhret / savaş: harp / savaşım: mübareze / saygı: ihtiram / sayın: muhterem / sergi: nümayiş-gâh, camekân / sezgi / hads / suç: günah, hata / sorgu: istintak / soru: sual / söz gelişi: mesela / sözle: şifahen / sözlü: şifahi / sözlük: lügat / sunmak: arz ve taktim etmek / soy: ırk, nejad / seçkin: mümtaz / seçim: intihab / sınama: tecrübe, imtihan / sınır: hudut, merz.

Taşıt: hamal ve nakil vasıtası / tanık: şahit / karalama: müsvedde / kargaşa: anarşi / karma: muhtelit;

قارماشیق : پیچیده ،کوْمپلسه‌قس / قاورام : مفهوم /قوچاق : قهرمان ، ایگیت / قوچاقلاما : حماسه ،داستان / قورولوش : تاسیس / قوزه‌ی : (دوغروسو"قوزای" اولمالی) : شمال / قوْشوق : منظومه ، قوشـــــما / قول : شعبه / قوْنوق (قوناق) : مهمان / قیلاووز : رهنمـا .

کسین : قطعی / کسیم : قسمت ،بخش / کیشی : شخص .

گزگین : سیاح / گزه‌گن : سیاره / گلیر : عایدی ، درآمـــــد / گلیشمک : انکشاف ائتمک / گؤرگو : تجربه ، آداب معاشرت / گؤلمه‌جه : مزاح / گونه‌ی : جنوب / گه‌ره‌ک : اقتضـا ، لزوم /گره‌ک سیز :لزومسوز . گئده‌ر : خرج ، مصرف / گئرچک : واقعی / گیریش : مدخل ،دخول / گه‌له‌نک : سنت ، عنعنه .

نسنه : شئی ، ماده

وازگئچمک : صرف نظر ائتمک / وئره‌جکلی : مدیون / وئریم :راندمان. یارادیق : مخلوق / یارادیلیش : خلقت ، مزاج /یارار : فایـدا / یاریش : مسابقه / یازار : محرر / یاغی : دشمن / یاقلاشیق (یاخلا ـ شیق) : تقریبا / یاقیت (یاخیت) : یاخاجاق ، سوخت / یالانلاما : تکذیب / یالین : چیلپاق ، ساده / یانسی : اگری ،عکس ، انعـکاس / یانغی : التهاب / یانقی (یانقو) : عکس‌صدا / یاییم : نشرایشی / یایین : انتشارات ، نشریات / یوْروم : تفسیر / یوزییل (یوزایل): عصر، قرن / یوْللوق : خرج راه / یؤن : جهت ، طرف / یووار :کره‌ای/ یئته‌ر : کافی / ییغناق : جمـع / یئگین (یئیین) : سرعتلـــــی ، شدتلی / ییئه‌له‌مه : تکرار ./

***

بو فهرسته دقت ائده‌رسک ،بعضی کلمه‌لرین مختلف تورک لهجه‌لریندن ، بعضی لرین ایسه قدیم کتابلاردان آلیندیغی وبیرقسمی نین ده‌غرامـــه‌ر ـ قایدالارینا گؤره تؤره‌دیله‌رک وجوده گتیریلدیگینی گؤره‌جه‌یک .

بیزده بونلارا بنزه‌ین مه‌تودلارلا ،آذری تورکجه‌نین تلفظ شکلـــــی و طبیعتینه موافق اولان اصطلاحاری تثبیت ائتمکده چتین لیک چکمه‌یه‌جه‌یک. یوخاریدا کی فهرسته‌گؤز گزدیره‌نده بیرنکته داها دقتی چکیر :

اونلارا غریب و یئنی گله‌ن بیرقسم کلمه‌لر ،بیز آذربایجانلیلارا وچون هئچ ده ائله دگیل ،هرگون ایشله‌تدیگیمیز و هرکسین بیلدیگی سؤزلردندیر

Karmaşık: piçide, komleks / kavram: mefhum / koçak: kahraman, yiğit / koçaklama: hemase, destan / kuruluş: tesis / kuzey: (doğrusu "kuzay" olmalı) şimal / koşuk: manzume, koşma / kol: şube / konuk (konak): mihman / kılavuz: rehnümâ.

Kesin: kat'i / kesim: kısmet, bahş / kişi: şahıs.

Gezgin: seyyah / gezegen: seyyare / gelir: âidî, der-âmed / gelişmek: inkişaf etmek / görgü: tecrübe, âdab-ı muaşeret / gülmece: mizah / güney: cenup / gerek: iktiza, lüzum / gereksiz: lüzumsuz / gider: harç, masraf / gerçek: vakıa / giriş: müahil, duhul / gelenek: senet, an'ane.

Nesene: şey, madde.

Vazgeçmek: sarf-ı nazar etmek / verecekli: medyun / verim: randıman.

Yaratık: mahlûk / yaratılış: halket, mizah / yarar: fayda / yarış: müsabaka / yazar: muharrir / yagı: düşman / yaklaşık: takriben / yakıt: yakacak, sûht / yalanlama: tezkib / yalın: çıplak, sade / yansı: eğri, akis, in'ikâs / yangı: iltihap / yankı: aksiseda / yayım: neşir işi / yayın: intişarat, neşriyat / yorum: tefsir / yüzyıl: asır, karn / yolluk: harcırah / yön: cihet, taraf / yuvar: girih / yeter: kâfi / yığınak: cem'i / yeğin: süraatli, şiddetli / yineleme: tekrar.

Bu fihriste dikkat edersek, bazı kelimelerin çeşitli Türk lehçelerinden, bazılarının ise eski kitaplardan alındığını, bir kısmının da gramer kurallarına göre türetildiğini göreceğiz.

Bizde bunlara benzeyen metotlarla Azerbaycan Türkçesinin telaffuz şekli ve tabiatına uyan terimleri tespit etmekte zorlanmayacağız. Yukarıdaki fihriste göz attığımızda dikkat çeken bir nokta daha vardır:

Onlara garip ve yeni gelen bazı kelimeler, biz Azerbaycanlılar için hiç de öyle değil, her gün kullandığımız ve herkesin bildiği sözlerdendir.

: "ارک" ، " انگل "،" اوز" ، " اوزگه" دن توتونوز تا "یئگین" (سریع) و "ییه " (صاحب) یه قده‌ر .

***

دیلیمیزه صاحب‌چیخمانین صوْن و افتخارلی مرحله‌سی ،اوْنو صحیح مه‌تودلا اؤگره‌نمک و اؤگره‌تمک ، بو دیلده علمی ، فلسفی ،دینی، اخلاقی،ادبی و... گؤزه‌ل و اؤلمز اثرلر یاراتماق دیر .بودا عزیز آتا ،آنالار،محترم معلملر،حرمتلی روحانی لر،قدرتلی یازیچی وشاعرلرین دقت وعلاقه ایله مشغول اولاجاقلاری خصوصلاردیر .

(صون)

***

“Erk”, “engel”, “öz”, “özge”den tutunuz, “yeğin” (hızlı) ve “iye” (sahip) kelimelerine kadar.

Dilimize sahip çıkmanın son ve gurur verici aşaması, onu doğru bir metotla öğrenmek ve öğretmek, bu dilde bilimsel, felsefi, dini, ahlaki, edebi vs. güzel ve ölümsüz eserler yazmaktır. Bu da değerli anne-babalar, saygıdeğer öğretmenler, hürmetli ruhaniler, kudretli yazar ve şairlerin dikkat ve ilgiyle meşgul olacakları konulardır.

(Son)

وارلیق

آیلیق اوزبکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلهٔ ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

آلتینجی ایل ـ فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۳

دوکتور حمید نطقی

تازه نظریه‌لر و تانیماق و تانیشماغا دوغرو ...

تورکولوژی جوان بیر رشته اولدوغو اوچون بیرچوخ سئوالسلارین قطعی جوابی وئریلمیش دگیلدیر .بوجمله‌دن اوغوزلارین بو حدودلارا نه زمان گلمیش اولدوقلاری مسئله‌سی حل اولما میشدیر .میلادی ۱۰۷۱ تاریخی آنجاق بو قومون صون مهاجرت دالغاسی نی تثبیت ائتمکده‌دیر .اوندان قاباق کی دالغالارین گلیش تاریخلری حقینده مختلف قرینه‌لر موجوددور وبوقرینه‌لره‌گؤره جور- به - جور نظریه‌لر اورتایا آتیلماقدادیر .

بوگون بو تهاوریلرون بیریسینی حرمتلی اوخوجولاریمیزین نظرلرینه‌دن کئچیرمک قصدی ایله ،استانبولدا چیخان جمهوریت غزه‌تی نین‌شباط (فوریه)آیینداکی نشر ائتدیگی بیر مقاله‌نین استناد ائله‌دیگی اساس لاری خلاصه اولاراق نقل ائتمه‌گی مناسب گؤرورک .

تورکولوق و ائتنوموزیکولوق خلوق تارجان غزه‌ته‌یه پاریسدن گؤنده‌ردیگی بیرتدقیق یازی سیندا (۲۱ شباط ۱۹۸۴) تاریخده‌ایلک اوغوز گؤچونون اناطولی یه و اونا گؤره‌ده ایرانین شمال وشمالغربی نه ۱۰۷۱ دن داها چوخ قاباق واقع اولوب و بو تاریخده‌کی مهاجرت‌آنجاق اوغوزلاردان دوققوز اوغوزلارین بؤیوک بیر کوتله حالیندا گلیشلری - نین صون تاریخیدیر ،دئییر و شئوزه بئله دوام ائدیر :

بویازیدا بیز ائرکن دؤوره‌لره انه‌جه‌گیک و اوغوزلارین آناطولی، بین‌النهرین تورپاقلارینا میلاددان قاباق ۳ - ایله ،۲- ینجی مینایللر

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ALTINCI YIL-NİSAN VE MAYIS, 1363

YENİ KURAMLAR VE TANIMAK VE TANIŞMAYA DOĞRU…

Türkoloji zor bir alan olduğu için birçok sorunun kesin cevabı verilmiş değildir. Bu yüzden Oğuzların bu sınırlara ne zaman gelmiş olduğu konusu halledilmemiştir. 1071 tarihi sadece bu kavmin son göç dalgasını tespit etmektedir. Ondan önceki dalgaların geliş tarihleri hakkında çeşitli ipuçları mevcuttur ve bu ipuçlarına göre türlü teoriler ortaya atılmaktadır.

Bugün bu teorilerden birini hürmetli okuyucularımızın gözden geçirmeleri için, İstanbul'da çıkan Cumhuriyet gazetesinin Şubat ayında yayımladığı bir makalenin dayandığı esasları kısaca nakletmeyi uygun görüyoruz:

Türkolog ve Etnomüzikolog Haluk Tarcan gazeteye Paris'ten gönderdiği bir inceleme yazısında (21 Şubat 1984) tarihte ilk Oğuz göçünün Anadolu ve İran'ın kuzeyi ve kuzeybatısına 1071 yılından çok daha önce geldiğini ve bu tarihteki göçün sadece Oğuz boylarından Dokuz Oğuzların büyük bir kitle halinde gelmesinin son tarihidir, diyor ve sözüne böyle devam ediyor:

Bu yazıda biz erken dönemlere ineceğiz ve Oğuzların Anadolu, Mezopotamya topraklarına MÖ 3000 ve 2000 yılları

آراسیندا GUTI ، GUTU ، QUTU ، KUT ، KAS و بؤیله بنزه‌ر آدلار آلتیندا گلیب یئرلشمیش و دولتلر قورموش اولدوقلارینا اشـــــارت ائده‌جه‌گیک .

رومان گیرشمن ین یازدیغی "ایران" (قالیمار چاپی ۱۹۶۳ پاریس) آدلی کتابین ۵- ینجی صحیفه‌سینی آچساق، ایران فلاتینا مهاجرتلـــری گؤسته‌رن خریطه‌سینده (نقشه‌سینده) ، آرال دریاچه‌سی نین غربیندن گلـیب ایران فلاتینی آشدیقدان صونرا دوز دریاچه‌سی اطرافینا قده‌ر ایره‌لی له‌ین هند- اوروپا نژادیندان اولمایان عشیرتلرین مسیرلرینی گؤرسه دن اوخلارلا اشارتلری گؤره‌ریک . ائله عینی خریطه‌ده GUTI آدی وان ، اورمیه دریاچه‌لری آراسینا قویولموشدور . هند- اوروپا عشیرتلری نین ایسه ، میلاددان قاباق ایکینجی مین ایلدن صونرا بورالارا گلدیگـــینی گؤسته‌ریلیشیدیر .

۱۹۱۱ ایلینده ۱۱ - ینجی چاپی چیخان بریتانیکا آنسیکلوپه‌دی‌سی نین ۹۵۰ - ینجی صحیفه‌سینده ج . ویلیام ویلسین ، ائیج . راولینسین عینی حوالی ده‌کی GUTU لاردان بحث ائده‌رلر .

سومه‌رولوق . س . کرامه‌ر تاریخ سومه‌رده باشلار آدلی کتابیـــــن (Arthaud چاپی ۱۹۵۹- ۱۹۷۹) ۱۲- ینجی صحیفه‌سینده‌کی خریطه‌ده QUTU لاری وان و اورمیه دریاچه‌لری آراسیندا گؤسته‌ریر . خزریـــن جنوبوندا کی "کاس" معبریـــنی اشارت له قیدائله‌ر E.Stromenger و M.Hirmer (فلاماریون چاپی - پاریس ۱۹۶۴) "بین النهرین ده‌صنعت - ین مین ایلی " آدلی کتابیندا GUTI لره یئر وئریر .

GUTI یا QUT ویا KUT وبونلارا بنزه‌ر شکللرده قیدا ولونان قومون بیر تورک قومو اولدوغونو ایلک دفعه ب . لندسبرگر ۱۹۳۷ ده تورک تاریخ قورولتایيندا اورتایا آتاراق تثبیت ائتدی (قونقره - نین صورت مجلسی صحیفه ۱۰۵)

ایتالیالی تورکولوق ای . روسی ۱۹۵۷ ده چاپ اولموش مشرق‌مدنیتی له‌جیویلتا ده‌ل اوری یه‌نته- (کاسینی چاپی - روم) آدلی اثرینـــده تورک ادبیاتی قسمینده ، صحیفه ۴۳۲ ده GUT ، GUZ ، UZI نین اوغوز اولدوغونو بللی ائله‌میشدیر .

دیل عالمی وجیهه خطیب اوغلو ، تورکولوژی مجله‌سی ، تورک تاریخـــی نین باشلانغیجی آدلی جزونده (۸ - ینجی جلد ، عدد ۱ آنکارا اونیورسی-

arasında Guti, Gutu, Qutu, Kut, Kas ve buna benzer adlar altında gelip yerleşmiş ve devletler kurmuş olduklarına işaret edeceğiz.

Roman Girişmen'in yazdığı "İran" (Kalimar Yay. 1963 Paris) adlı kitabın 5. sayfasını açarsak, İran topraklarına yapılan göçleri gösteren haritasında, Aral Gölü'nün batısından gelip İran topraklarını geçtikten sonra Tuzgölü'nün çevresine kadar ilerleyen Hint-Avrupa ırkından olmayan aşiretlerin mesirelerini gösteren oklarla işaretleri görürüz. Yine aynı haritada Guti adı Van ve Urmiye gölleri arasında gösterilmiştir. Hint-Avrupa aşiretlerinin ise MÖ ikinci bin yıldan sonra buralara geldiği gösterilmiştir.

1911 yılında 11. baskısı çıkan Britannica ansiklopedisinin 950. sayfasında C. William Wheels, H. Rawlinson aynı yöredeki Gutulardan bahsederler.

Sümerolog S. Kramer, "Tarih Sümer'de Başlar" adlı kitabın (Arthaud, 1959-1979) 12. sayfasındaki haritada Qutuları Van ve Urmiye gölleri arasında gösterir. Hazar'ın güneyindeki "Kas" geçidini işaretle kaydeder. M. Hirmer ve E. Stromenger (Flamaryon çapı, Paris 1964) "Mezopotamya'da Sanatın Bin Yılı" adlı kitabında Gutilere yer verir.

Guti, Qut ya da Kut vb. şekillerde kaydedilen kavmin bir Türk kavmi olduğunu ilk defa B. Landsberger 1937 yılında Türk tarih kurultayında ortaya atarak tespit etti (kongrenin suret meclisi sayfa 105).

İtalyan Türkolog E. Rossi'nin 1957 yılında basılmış Doğu Medeniyeti Le Civilta Del Oriente (Kasini Yay.-Rum) adlı eserinde Türk Edebiyatı bölümünde, sayfa 432'de Gut, Guz, Uzi'nin Oğuz olduğunu belli etmiştir. Dilbilimci Vecihe Hatiboğlu, Türkoloji dergisi, Türk Tarihinin Başlangıcı adlı bölümünde (Cilt 8, Sayı 1, Ankara Üniversi-

ته‌سی چاپی ۱۹۷۹) KUT ، GUT ون اوغوز اولدوغونو آچیخلار و سؤزونه بئله دوام ائدر :

" اساس اولاراق GUD و GUT داکی "ت" و "د" حرفلری "س" و"ز"یه تبدیل اولار GUS ، GUZ شکللرینی وئره‌ر. GUZ دا UĞUZ و OZUZ اولور.بیزانس چاغیندا بو آد UZ اولاراق ایشله‌دیلیر.

G ده K و H یه تبدیل اولاراق KUZ و HUZ ـ و وجوده گتیریر.بو کلمه‌لر KOS و KAS حالینده‌ده گؤرونور.

HUZ ،"ر" اضافه‌سی ایله HAZAR ، HUZAR ، HAZER حالینه گلیب ..."

وجیهه خطیب اوغلو اوغوزون بیزانس چاغیندا UZ اولدوغونو یازیر کی اوغوزلارین UZ ویا US اولاراق آدلاندیریلمالاری بیزانس دان چوخ قاباق تورات‌ده گؤرولور(سفر تکوین،قسم ۱۰ آیه ـ ۳۶)...

GUTİ لرین ایران فلاتیندان انه‌ره‌ک ۲۳۰۰ میلاددان قاباق آکادلاری مغلوب ائدیب بیردولت قوردوقلاری و آت‌فرهنگی نی اورتا شرقه گتیرمه‌دیک لری بیرچوخ اثرلرده ده یازیلی دیر.

KAS لارا گلینجه ،فرانسه‌لی لر،خارجی آدلاری سؤزده ویازیدا دگیشدیردیک لری سببی ایله (هون ـ ون اوغن،اسکیت ـ ین سیت ،تبرـ یزین توری اولدوغو کیمی) کاس ـ ی دا کاسیت شکلینه سوخوب بیر چوخ مشکللره یول آچیبلار.

***

بین النهرین ده‌کی ایکینجی اوغوز دولتی کاس ـ لاردیر.میلاد دان قاباق ۱۷۳۰ ـ دا دولت اولاراق اورتایا چیخیبلار و اؤزلرینی GUTİ لرین دوامی حسابائلییبلر.آناطولی و بین النهرین تاریخچی لری گوتی و کاس ـ لاری ،هندـ اوروپا ویا سامی نژادی و دیللرینه باغلاـ یا مما میشدیرلار.

تورکولوژی نین ایلک گونلرینده گوتی و کاسلارین دانیشدیقلاری دیلین تورک دیل و عائله‌سی و کولتورونه عاید اولدوغونو تصورائده‌ـ بیلمه‌دیک لریندن قوندارما" آزیانیک قوملاری "فرضیه‌سینه باغلامیشلار ائله‌کی . AZ ـ ین. HAZER کیمی اوغوز دئمک اولاجاغینی بئله دوشونه بیلمه‌یبلر.

بوعلته گؤره ده ،مثلا کاس ـ لاردا کی بیر"کؤدؤررؤ"آبیده‌سی نی

tesi Yay. 1979) Gut, Kut'un Oğuz olduğunu açıklar ve sözlerine böyle devam eder:

Esas olarak Gut ve Gud'daki /t/ ve /d/ harfleri /s/ ve /z/ ile değişerek Gus, Guz şekillerini verir. Guz'da Ozuz, Uğuz olur. Bizans döneminde bu ad Uz olarak kullanılır.

/g/ harfi de /k/ ve /h/ ile değişerek Kuz, Huz'u meydana getirir. Bu kelimeler Kos, Kas halinde de görünür.

Huz, /r/ sesinin eklenmesi ile Huzar, Hazar, Hazer haline gelip…

Vecihe Hatiboğlu, Oğuz'un Bizans döneminde Uz olduğunu yazar ki Oğuzların Uz ya da Us olarak adlandırılmaları Bizans'tan çok önce Tevrat'ta görülür (Sefer Tekvin, bölüm 10, ayet 36)…

Gutilerin İran topraklarından inerek MÖ 2300 yılında Akadları yenip bir devlet kurdukları ve at kültürünü Orta Doğu'ya getirdikleri birçok eserde de yazılıdır.

Kaslara gelince, Fransızlar yabancı adları sözde ve yazıda değiştirdikleri için (Hun'un Ogun, İskit'in Sit, Tebriz'in Tevri olduğu gibi) Kas'ı da Kasit şekline sokup birçok zorluğa yol açmıştır.

Mezopotamya'daki ikinci Oğuz devleti Kaslardır. MÖ 1730 yılında devlet olarak ortaya çıkmışlar ve kendilerini Gutilerin devamı olarak görmüşler. Anadolu ve Mezopotamya tarihçileri Guti ve Kasları Hint-Avrupa ya da Sami ırkı ve dillerine bağlayamamışlardır.

Türkolojinin ilk günlerinde Guti ve Kasların konuştukları dilin Türk dil ailesi ve kültürüne ait olduğunu düşünemedikleri için kondurma "Aryanik kavimleri" varsayımına bağlamışlar. Öyle ki "Az"ın, "Hazer" gibi Oğuz demek olacağını bile düşünememişler.

Bu illete göre de, mesela Kaslardaki bir "Kudurru" abidesini

آچیخلایا بیلمه‌یه‌یب بیر معما حالیندا بوراخمیشلار .غرب استعـــــمارو استکباری نین حقیر گؤردوگو اوغوز کوچمنی نین بؤیوک بیر اوستالیقلا اداره ائتدیگی آت و سواری لیگین،بخارین ایجادینه قدر ،تاریخ‌بویو‌نجا انکارا ولانمایان اهمیتینه باخمایاراق GUTI لرده‌کی آت فرهنگی نی گؤرمه مزلیکدن گلیب لر ،بوفرهنگ دمیرچی لیک ،توخوماچیلیق ، آت تربیه‌سی،شامان ـ آت ، موسیقی ـ آت مناسبتلری کیمی چوخ‌مهم‌شاخه‌لری ایچینه‌آلیر .

GUTI ـ لرو KAS ـ لارین ،اوغوزلار اولدوغونون اورتایاچیخماسی ایله بوگونه قدر هاوادا قالمیش اولان بیرچوخ گئرچک لر آرتیق یئر‌لرینه اوتورا بیلرلر . M.ELIADE یونانلیلارین آت قوربان مراسم لرینی تورک قوموندان آلدیقلارینی یازیر (شامانیزم ،پایو چاپی ۱۹۵۱ پاریس) کی بو آنجاق اوغوزلارین آناطولویا یونانلیلاردان قابـــاق گلمیش اولمالاری ایله ایضاح ائدیله‌بیلر .

بوگونکو جغرافی آدلاردا بوصورتده آیدینلیغا قووشور :

بیتلیس ده GUSI فلاتی،ایتالیادا KUZKÖY ،آناطولونون جنوب شرقینده GOGUSOS قلعه‌سی،حتی بو کلمه‌لر : قفقاز (KAF/KAS) ،خزر خوزلار و سایره ... هند‌ـ اوروپائی دیللرون اول اؤن ـ تورک دیللـــی قوملارین ایران فلاتیندان،بین النهرین دن آناطولویا قدر آت چاپدیر ـ دیقلارینا باخیلیرسا ،بو بؤیوک ساحه‌نین تا غربی اوجوندا بئلـــه یونانجا و لاتینجه فرض ائدیلن بیرچوخ سؤز و مفهوملارین وحتی بـــو دیللره‌عایدبعضی ریشه‌لرین تورکجه اولدوغو جیرت له‌گؤرولەجکدیر ...

ایران فلاتیندان،مئدلردن مین ایل قاباق گئچمیش اولان اوغوزلار‌ـ ین بوراداداقدیم تورکجه کلمه‌لر،عادت‌لر،مراسم و باشقا فرهنگی ایزلر بوراخمیش اولدوقلاری بیر‌ـ بیر میدانا چیخاجاقدیر .

تاریخ کتابلاری اوغوزلارین ۱۰۷۱ ده آنا طولویه گئتدیک لرینـــی تکرارلایرلار ،حالبوکی ایلک اوغوز کؤچمه‌سی اوچونجو مین ایل میلاددن قاباق ،بوندان صونراکی کؤچ لر ایسه ۲ـ ینجی مین ایله‌بیرینجی مین ایللری آراسیندا (میلاددان قاباق) اسکیت‌آدی آلتیندا باشلار ...

تورکولوق تارجانین بورایا قدەر خلاصه‌سینی گتیردیگیمزتدقیقا ـ تینی،پروفه‌سور وجیهه خطیب اوغلونون تدقیقاتینا اشارت ایله‌تاماملاـ ماق ضروری دیر .

۶

açıklayamayıp bir muamma halinde bırakmışlar. Batı sömürgesi ve kibrinin hakir gördüğü Oğuz göçmeninin büyük bir ustalıkla idare ettiği at ve süvariliğin, buharın icadına kadar tarih boyunca inkâr edilemeyen önemine bakmayarak Gutilerdeki at kültürünü görmezlikten gelmişler. Bu kültür, demircilik, dokumacılık, at terbiyesi, şaman-at, musiki-at ilişkileri gibi çok önemli sahaları içine alır.

Gutiler ve Kasların, Oğuz olduğunun ortaya çıkması ile bugüne kadar havada kalmış olan birçok gerçek artık yerine oturabilir. M. Eliade Yunanlıların at kurban merasimlerini Türk kavminden aldığını yazar (Şamanizm, Payo Yay. 1951 Paris). Bu da Oğuzların Anadolu'ya Yunanlılardan önce gelmiş olmasıyla açıklanabilir.

Bugünkü coğrafi adlarda bu şekilde aydınlığa kavuşur:

Bitlis'de Gusi yaylası, İtalya'da Kuzköy, Anadolu'nun güneydoğusunda Gogusos kalesi, hatta bu kelimeler: Kafkas, Hazar, Huzlar vs. Hint-Avrupa dillerinden önce ön-Türk boylarının İran topraklarından, Mezopotamya'dan Anadolu'ya kadar at koşturduklarına bakılırsa, bu büyük sahanın batı ucunda böyle Yunanca, Latince varsayılan birçok söz ve kavramın ve hatta bu dillere ait bazı köklerin Türkçe olduğu görülecektir…

İran topraklarından, Medlerden bin yıl önce geçmiş olan Oğuzların burada da Eski Türkçe kelimeler, gelenek, merasim ve başka kültürel izler bırakmış olduğu bir bir meydana çıkacaktır.

Tarih kitapları Oğuzların 1071 yılında Anadolu'ya gittiğini tekrarlıyor. Hâlbuki ilk Oğuz göçü MÖ 3000 yılında, bundan sonraki göçler ise MÖ 2000 ila 1000 yılları arasında İskit adı altında başlar…

Türkolog Tarcan'ın buraya kadar özetini verdiğimiz incelemesini, Prof. Vecihe Hatiboğlu'nun incelemesine işaretle tamamlamak zorunludur.

پروفه‌سور خطیب اوغلو آختاریشلارینی بئله بیرقیدایله باشلایبر.
(جمهوریت ۱۰ مارس ۱۹۸۴) :

"هی تیت منبعلربندن اؤگره‌ندیگیمیزه گؤره ،میلاددان قاباق ۱۳۰۰ ایللرینده آناطولی نین شمالیندا GAS لار یاشاییردی.هی تیت(HİTİT ویا HATTI) پادشاهی" اوچونجو هات توشیل "بوراخدیغی میخی یازیلی تابلەت لرده ،قاس لارلا ائله‌دیگی محاربه‌نی قازاندیغینی،آرا-لاریندا معاهده‌لر عقد اولدوغونو افتخارلا بیان ائتمکده‌دیر.آنجاق هی تیت قیرالی (پادشاهی)اوچونجو هات توشیل ،دولتی نین پایتختی اولان "هات توشاش "ین اطرافی نی حصارلارلا هؤرمکدن اؤزونو ساخلایا بیلمه میشدیر.خلاصه قاس لارین ،اطرافلاریندا کی فشارلارا قارشی،یاشا-ییشلرینی دوام ائتدیره بیلمک اوچون ،چوخ زمان ساواشماق مجبور - یتینده قالدیقلاری،صونرا کی،منبع لردن ده‌آنلاشیلماقدادیر...

میلاددان قاباق اون یئددینجی و اونونجو عصرلری آراسیندا ،بین النهرین ده ،بابل ده ،اوچونجو بابل سلسله‌سینی قوراراق و آلتی یوز ایل،بابل تختینه قوتلی قیرالارینی(پادشاهلارینی) یئرلشدیره‌ن قاس لارین تورک اصلی لی اولدوقلارینی وثیقه‌لرله ثبوت ائتمیشدیم (جمهور-یت غزه‌تی ۱۵ آوریل - نیسان - ۱۹۷۵).

قاس سلسله‌سینی تاسیس ائدن "قانداش "دیر.قاس قیرالاری،قوهوم لاری اولدوقلارینی بیله‌رەک سؤیله‌دیک لری سومه‌رلوین دیلینی جانلاند-یرماغا چالیشیبلار.قاس عالملری سومه‌رجه اوستونده آختاریشلارآپاریبلار.

آیریجا گینه اوزلرینه یاخین سایدیقلاری هی تیت لرین (هات تی لرین)دیللرینden ده فایدالانمیشلار.بیلینجلی(آگاهانه)ایشله‌تدیکلری قاس پادشاهلاری نین آدلاری،آدلارین بنیه‌لری،قورولوشلاری، دیلیمیز باخیمیندان ده‌گر بیچیلمه‌ز اؤلچوده مهم‌دیر.بوآدلارین بعضی لری نین نمونه اولاراق ایضاحی،او دورلرده قاس لارین وارلیغینی بوتونله‌مکده یاردیمجی اولاجاقدیر.بئله‌بیر قاس قیرالیغی یالقیز دگیل،بیربوتو-نون پارچاسی دیر.قاس قیرالاری نین آدلاری بئله‌دیر :

قانداش (قان - داش) ،آقوم (آغام) ،قاش تیلیاش (قاس تیللی، قاس دیللی) ،اولان بوریاش (آلا بورو ،اوغلان بورو : آلا قورت ،قورت اوغلو؟) ، قاریندا ش (قاریندا ش) ،قاداشمان ائنلیل (ائنلیلین قوهومو ،قاداش-قاپی داش ؟) ،قارا قارداش (قاراقارداش) ،قودور ائنلیل (ائنلیلین

Prof. Hatiboğlu araştırmasına böyle bir notla başlıyor (Cumhuriyet, 10 Mart 1984):

> *Hitit'in kaynaklarından öğrendiğimize göre, MÖ 1300 yıllarında Anadolu'nun kuzeyinde Gaslar yaşıyordu. Hitit (ya da Hatti) hükümdarı üçüncü Hattuşil "Bıraktığı çiviyazısı ile yazılmış tabletlerde, Gaslarla ettikleri savaşı kazandığını aralarında anlaşmaların yapıldığını iftiharla beyan etmektedir. Ancak Hitit kralı III. Hattuşil, devletin başkenti olan "Hattuşaş"ın etrafını hisarlarla örmekten kendini tutamamıştır. Kısaca Gasların etraflarındaki Feşarlara karşı yaşamlarını sürdürebilmek için çoğu zaman savaşmak zorunda kaldıkları, Sonraki kaynaklardan da anlaşılmaktadır…*

MÖ 17. ve 10. yy.lar arasında Mezopotamya'da, Babil'de üçüncü Babil silsilesini kurarak ve altı yüz yıl Babil tahtına kutlu krallarını geçiren Gasların Türk asıllı olduğunu belgelerle kanıtlamıştım (Cumhuriyet gazetesi, 15 Nisan 1975).

Gas silsilesini tesis eden "kandaş"tır. Gas kralları akrabaları olduklarını bilerek söyledikleri Sümerlerin dilini canlandırmaya çalışmışlar. Gas âlimleri Sümerce üstünde araştırmalar yapmışlar.

Ayrıca yine kendilerine yakın gördükleri Hititlerin (Hattilerin) dillerinden de faydalanmışlar. Bilinçli kullandıkları Gas padişahlarının adları, adların bünyeleri, kuruluşları, dilimiz bakımından değer biçilmez ölçüde önemlidir. Bu adların bazılarının numune olarak izahı, o dönemlerde Gasların varlığını bütünlemekte yardımcı olacaktır. Böyle bir Gas krallığı yalnız değil, bir bütünün parçasıdır. Gas krallarının adları böyledir:

Kandaş (kan-daş), akom (ağam), kaş tıllıyas (kas tilli, kas dilli), Ulan Buryaş (ala börü, oğlan börü: Alakurt, Kurtoğlu?), Karındaş (karındaş), Kadaşman enlil (Enlil'in kohumu, kadaş-kapıdaş?), Kara Kardaş (Karakardaş), Kodur Enlil (Enlil'in

قوّتی ؟) و بنزه‌ری آشنا کلمه‌لرله قاس متن لری دولودور .

دئدیگیمیز کیمی بوآدلار دیل بیلیسگی باخیمیندان داچوخ مهم‌دیر . بوگون ده عینی قوم مختلف منبع ،ماخذلرده "قاس" و "قاسقا "شکللرینده کئجدیگی کیمی "قاشقا ،قاشکا ، کاشقا " شکللرینده ده کئچمکده‌دیـــر . کلمه‌لرین ایکینجی هجالاریندا کی "ق" و "ـ‌ک" شکیلچی سی (پسوند ی) کؤکه (ریشه‌یه) منسوبیت معناسی گتیرمکده‌دیر .یئنه کلمه‌لرده‌کی " س" و "ش" دگیشمه‌لری ده نمونه‌لره وقایدالارا مطابق دیر .قاس‌لارا "کاشقا" دئییلدیگی کیمی،بین النهرین ده‌کی قاس‌لارا دا "کاش" ،"کاشو"دئییلیرد ی

پروفه‌سور خطیب اوغلو بورادا قاشقایلارین اصل یوردوا ولان ایرا ـ نین شمال غربی نین ده میلاددان ۱۷ عصردن اونونجو یوز ایله قـــدر قاباقکی دؤورلرده "قاسیت تورکچه‌سی " ساحه‌سی اولدوغونوقیدائلیـــر . یئنه بو مناسبت‌له "قاس‌قولو" قبیله‌سی نین آدینا دقتی چکیر .

شمال آناطولی دا "قاس ،قانقا ،قاشقا ،کاشکا " آدلاری ایله‌یاشامیش اولان قاس‌لار ،هی تیت‌لرین ییخیلماسیندان صونرا بیزانس دؤورلرینده ده وارلیقلارینی قورویوبلار .بیزانسلی لاردا "قاستامونو" شهرینه قـدر گلیب قاس‌لارلا ساواشیبلار .قاسلارین تورک اصلیندن اولدوقلارینی قبـول ومدافعه‌ائدن نظریه‌نین ایشیغیندا بین النهرینه انن قاس تورک لری ـ نین بیرقسمی نین ده آناطولی یه یئرله‌شیب قالدیقلاری آنلاشیلماقدادیر بو وضعه‌گؤره میلاددان صونرا ۱۰۷۰ ایللرینده‌کی ظفرایله‌اوغوزلاریـــن آناطولی یه گیریشلری بوقومون ان آز اوچونجو دفعه بومنطقه‌یه‌گیریش لری دیر .دئییله‌بیلر .لاپ اول سومه‌رلر ،صونرا پروتو ـ هات تیلر ،قاسلار ، سلجوقلار بورالاردان گلیب گئچیب یادا بویئرلرده‌یوردسالیب وقالیبلار .

***

یوخاریدا نمونه‌لرینی خلاصه اولاراق تقدیم ائتدیگیمیزاونـــلارا بنزه‌ر آختاریشلار سایه‌سینده تورکولوژی گئت ـ گده تاریخیمیـــزین قارانلیقلارینی آرادان آپاراجاق،بیرچوخ مسئله‌لر حل اولاجاق ومجهول لار بللـه‌نه‌جکدیر . تورکولوژی نی انگل له‌ین عاملردن بیری ده تعصب و کولتورروموزه قارشی بسله‌نن کین و تحقیر حس‌لری ایدی.ائله‌کی بیر کلمه‌نین ریشه‌سینی تحقیق ده اونون مختلف دیللردن گلمه‌سی احتمالـی گؤزه آلینیب آختاریلیرکن شرقشناس‌لار دیلیمیزی اکثرا نظرده‌توتمور ـ دولار .هابئله قوم‌لارین وقبیله‌لرین نسب‌لری آراشدیریلدیغیندا بوحال

kuvveti?) vb. bilindik kelimelerle Gas metinleri doludur.

Dediğimiz gibi bu adlar dil bilgisi bakımından da çok önemlidir. Bugün de aynı boy, çeşitli kaynaklarda "Gas" ve "Gaska" şekillerinde geçtiği gibi "Kaşka", "Kaşga", "Gaşka" şekillerinde de geçmektedir. Kelimelerin ikinci hecelerindeki /k/ ve /g/ ekleri köke mensubiyet anlamı getirmektedir. Yine kelimelerdeki /s/ ve /ş/ değişimleri de örneklere ve kurallara mutabıktır. Gaslara "Gaşka" dendiği gibi, Mezopotamya'daki Gaslara da "Gaş", "Gaşu" deniyordu.

Prof. Hatiboğlu burada Kaşkayların asıl yurdu olan İran'ın kuzeybatısının da MÖ 17. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar geçen dönemde "Kasıt Türkçesi" sahası olduğunu kaydeder. Yine bu münasebetle "Kaskolu" kabilesinin adına dikkat çeker.

Kuzey Anadolu'da "Kas, Kanka, Kaşka, Gaşga" adları ile yaşamış olan Gaslar, Hititlerin yıkılmasından sonra Bizans döneminde de varlığını korumuştur. Bizans da "Kastamonu" şehrine kadar gelip Gaslarla savaşmıştır. Gasların Türk asıllı olduğunu kabul eden ve savunan teorinin ışığında Mezopotamya'ya inen Gas Türklerinin bir kısmının da Anadolu'ya yerleşip kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu duruma göre MS 1040 yıllarındaki zafer ile Oğuzların Anadolu'ya girişi bu kavmin en az üçüncü defa bu bölgeye girişidir, denebilir. Tam olarak önce Sümerler, sonra Proto-Hattiler, Gaslar, Selçuklar buralardan gelip geçmiş ya da bu toprakları yurt edinip kalmışlar.

Yukarıda örneklerini kısaca sunduğumuz bilgiler ve onlara benzer araştırmalar sayesinde Türkoloji git gide tarihimizin karanlıklardan çıkaracak, birçok mesele halledilecek ve meçhuller bellenecektir. Türkoloji'yi engelleyen amillerden biri de bağnazlık ve kültürümüze karşı beslenen kin ve aşağılık duygusudur. Öyle ki bir kelimenin kökü araştırılırken onun farklı bir dilden gelme ihtimali göze alınır ancak Doğubilimciler dilimizi çoğu kez göz önünde bulundurmazdı. Bu kavim ve kabilelerin soyları araştırıldığında da bu durum

دوام ائدیردی.شرقشناسلارین رفتاری بئله ایکن بوساحه ده تحقیق و خاص بیلیگی اولمایانلارین دا حالی بللی دیر.نئجه کی "یاواش "کلمه سی نین تورکی اولدوغونو تصادفا ائشیتمیش بیر آقانین حیرت و چاشقین لیغی تاسف کی،فردی ونادربیرحال دگیلدیر.

سؤزوموزه بیزه گلهن مکتوبلاردان بیریسی نین بیر پاراقرافی ایله صون وئرسک یئری دیر:

اوخوجوموز بئله دئییر:

" دونیا میزین بدبختلیک لریندن بیریسی بلکه ده لاپ بؤیوگو ملتلرین اوزلرینه ،بوش سؤزلره و یالاندان باهانالارا واسطوره لره دایانیب ،غرورلانماقلاری،اؤزلرینی او بیریسی لردن یوخاری راق گؤرمکلری و اؤزگه لرینی تحقیر ائله مک لری دیر.الله دونیا میزی بو کبرو غرور ومفرط ملیتچی لیک بلالارینداندان قورتارسین و یوللارینداندان آزانلاری هدایت ائله سین .بیر فکیرله شین ، هرکسین " جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ..." آیه ٔ شریفه نین حکمی ایله - او بیر قوملار،فرهنگ لر و قبیله لری تحقیر یئرینه ،نفرت یئرینه ،دوشمنچیلیق یئرینه - " تانیماغا " و " تانیشماغا " باشلادیغی گون زندگانلینق داها آسان ،داها یاخشی و انسانلار قارداشلیق و متقابل سئوگی و احترام حس لری ایله داها یاخین اولاجاقلار ".

صون

توضیح

م.ع. فرزانه ایله " آنا دیلیمیز و ملی وارلیغیمیز اوغروندا خاطره لر "مصاحبه سی نین بیرینجی حصه سی وارلیغین گئچه ن ایل صایی - لارینداد درج ائدیلدی. اوخوجولاریمیزین درین رغبت و علاقه سینی قازانمیش بو مصاحبه نین ایکینجی حصه سی مجله میزین بو صایی ایله باشلاماليیدی .لکن ایکینجی حصه ده اشاره ائدیلمیش بیرنئچه یازی و مکتوبو آختاریب و ممکن اولدوقجا اونلاری لازم گلدیگی یئرلرده یئرلشدیرمگه فرصت تاپماق اوچون ،بوصایی دا مصاحبه دن مقاله نی بوراخا بیلمه دیک .بو صایی دا چاپینا امکان تاپا بیلمه دیگیمیز مقاله نی گله جک صایی نین مقاله سی ایله بیرلیکده درج ائدیلمه سینی وعده ائدیریک . " وارلیق "

devam ederdi. Doğu bilimcilerin gidiş yolu böyleyken bu sahada bir araştırması ya da bilgisi olmayanların hali de bellidir. Yani "yavaş" kelimesinin Türkçe olduğunu tesadüfen duyan bir ağanın hayret ve şaşkınlığı, ne yazık ki, kişisel ve nadir bir durum değildir.

Sözümüze bize gelen mektuplardan birinin bir paragrafı ile son verirsek yerinde olur:

Okuyucumuz şöyle diyor:

Dünyamızın bedbahtlıklarından birisi belki de en büyüğü milletlerin kendi kendilerine, boş sözlere ve yalandan bahanelere ve efsanelere dayanıp, gururlanmaları, kendilerini diğerlerinden üstün görmeleri ve başkalarını küçümsemeleridir. Allah dünyamızı bu kibir, gurur ve müfret milliyetçilik belalarından kurtarsın ve yoldan çıkanları hidayet etsin. Bir düşünün, herkesin "...وا عارفت لتاقبا و بوعش مكانلعج" ayet-i şerifenin hükmüyle, diğer kavimler, kültürler ve kabileleri küçümsemek yerine, nefret yerine, düşmanlık yerine "tanımaya" ve "tanışmaya" başladığı gün asalet daha kolay, daha güzel ve insanlar kardeşlik ve mütekabil sevgi ve saygı duyguları ile daha yakın olacaklar.

Son

بسم الله الرحمن الرحیم

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجلا ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

یئددینجی ایل - مهر و آبان / ۱۳۶۴ شمسی

دوکتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

- کؤکلر، اکلر، گؤوده‌لر، کلمه‌لر -

دیللر، ایلک تشکل لریندن گونوموزه قده‌ر دا ییما دگیشمه‌جالیندا دیرلار. دیللرده ان چوخ دگیشن طرف ده اونلارین "سؤزلوک "یعنی"کلمه خزینه"لری اولموشدور. یوخسا دیللرین قرامه‌ر و فونولوژی سی(سسلر سیسته‌می) زامانین دگیشمه‌لرینه قارشی داها چوخ دیره‌نیر و مختلف تاثیرلره مقاومت گؤسته‌ریرلر.

بورادا بیز، بو ان متغیر طرف، یعنی دیلیمیزین کلمه‌خزینه یا ذخیره‌سینده‌کی دوا ملی ده‌گیشمه‌نین طبیعت و شرطلرینی قوُر دالایا جاغیق.

یازیمیز، مختلف منبع لردن درله‌نیب - توپلانمیش نوتلارین محصولو - دور، اونلاری الیمیزدن گلدیگی قده‌ر ساده‌لشدیره‌رک عرض ائتمک نیتینده‌ییک. بو صورتله یئنی کلمه یا راتماق کیمی چوخلاری نین آز- چوخ حساس اولدوقلاری بیر موضوعدا، هر طرفین فیکیرلرینه ودا یاندیق لاری اساسلارا هئچ اولمازسا تماس ائتمیش اولاجاغیق.

تدقیقیمیزی اولکه‌لرین سینیرلاری (حدودلاری)(۱) و معین سلیقه- لرین تک یؤنلو(یک طرفه) هاوادارلیغینا حصر ائتمه‌یه‌جه‌ییک.

مقصدیمیز موضوعا ممکن اولدوغو قده‌ر آیدینلیق گتیرمک و الدن گلیرسه، نتیجه‌ده دیلیمیزین "اصطلاحلار مسئله‌سینه" بیرعلمی حل چاره‌سی زمینه‌سینی حاضیرلاماقدیر.

سؤزه" معاصر آذربایجان دیلی " مؤلیفی نین فیکرینه یاخیندان

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

YEDİNCİ YIL-EKİM VE KASIM 1364

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELER

Diller, ilk defa ortaya çıktığı andan günümüze kadar daima değişim halindedir. Dillerin en çok değişen yönü de onların "sözlük" yani "kelime hazineleri" olmuştur. Yoksa dillerin gramer ve fonolojisi (ses sistemi) değişen zamana daha çok direnir ve çeşitli etkenlere karşı koyar.

Burada, en çok değişen yönü, yani dilimizin kelime hazinesindeki devamlı değişimin tabiat ve şartlarını kurcalayacağız.

Yazımız çeşitli kaynaklardan derlenip toplanmış tonlarca bilginin ürünüdür, onları elimizden geldiği kadar sadeleştirerek arz etme niyetindeyiz. Bu şekilde, yeni kelimeler oluşturmak gibi, birçok kişinin az çok hassas olduğu bir konuda, tarafların düşüncelerine ve dayandıkları esaslara hiç olmazsa değinmiş olacağız.

Araştırmamızı ülke sınırlarına (1) ve kurulmuş düzenlerin tek yönlü havasına bırakmayacağız.

Amacımız konuyu mümkün olduğu kadar aydınlatmak ve elimizden gelirse, dilimizin "terim sorununa" bilimsel bir çözüm yöntemi hazırlamaktır.

Söze "Muasır Azerbaycan Dili" yazarının düşüncelerini yakından

تانیش اولما قلا باشلاییریق (۲) :

سؤز یارادیجیلیغی مسئله‌سی اوچ آیری بحث‌ده مطالعه اولونـــــا بیلر :

۱ـ کلمه‌لرین " لئقسیک " یوللا عمله گلمه جریانی.

۲ـ کلمه‌لرین "مورفولوریک " یوللا عمله گلمه جریانی .

۳ـ کلمه‌لرین " نحوی " یوللا عمله گلمه جریانی .

" لئقسیک "ی فارسجا یا " واژگان" دئیه چئویریرلر .همین بـــــو اصطلاحی تورکجه" دیل قورومو" دا " سؤزلوک بیلیم" شکلینده ترجمـــــه ائتمیشدیر .

"مورفولوژی"یه فارس دیلچی لری"سازه‌شناسی" (۳) ،تورکیه " دیـــل قورومو"نون یولوندا گئدنلرایسه "بیچیم‌بیلیم" (عثمانلی جاسی:شکلیات) دئییرلر .

بیزده یوخاریدا سیرالانان ترتیب‌له بحثیمیزی،اجمالا اوچقیسمده آپاراجاغیق .

۱ـ کلمه‌لرین "لئقسیک "یوللا عمله گلمه‌سی

[۴] "معاصر آذربایجان دیلی"نی ایزله‌مه‌گه‌دوام‌ائده‌ک: دیلیمیزده‌بویوللا کلمه‌لرین عمله‌گلمه‌ســـــی حادیثه‌سینی آلتی باشلیق (عنوان) آلتیندا مطالعه ائتمک اولار :

۱/۱:دیلیمیزده لهجه‌لر و شیوه‌لر حسابینا کلمه آرتیمی،

۱/۲: اؤزگه‌دیللرین سؤزلوکلری "کلمه‌خزینه‌لری حسابینا دیلیمیزده‌کلمه آرتیمی ،

۱/۳: کلمه‌لرین یئنی معنا کسب ائتمه‌سی نتیجه‌سینده‌کلمه‌آرتیمی،

۱/۴: فونه‌تیک ترکیبین دگیشمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه‌آرتیمی،

۱/۵: دوزه‌لتمه کلمه‌لرین ساده کلمه‌لرینه‌گئچمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه آرتیمی ،

۱/۶: مرکب‌کلمه‌لرین ساده‌لشمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه آرتیمی.

۱/۱: دیلیمیزده لهجه‌لر وشیوه‌لر حسابینا کلمه‌آرتیمی

ادبی دیلیمیزین ایندیکی حالی، آچیق گؤسته‌ریرکی،اونون‌تشکلنده وهمده خصوصی ایله صونراکی انکشافیندا بوتون لهجه‌لر وشیوه‌لریمیـــز آز ـ چوخ اشتراک ائتمیشدیر ،بئله‌جه یازی دیلیمیزین لغت‌ترکیبـــــنده لهجه‌لرون آلینمیش و اونون عضوی (اورقانیک) بیرحصه‌سینی تشـــکیـل

۴

inceleyerek başlıyoruz (2):

Yeni kelime kurma meselesi üç farklı yolla ele alınabilir:

1- Kelimelerin "leksik" yolla meydana gelmesi.

2- Kelimelerin "morfolojik" yolla meydana gelmesi.

3- Kelimelerin "sentaks" (söz dizimi) yoluyla meydana gelmesi.

"Leksik" ifadesini Farsçaya *"واژگان"* olarak çevirirler. Yine bu terimi "Türk Dil Kurumu", "Sözlük bilim" olarak tercüme etmiştir.

"Morfoloji"ye Fars dilcileri *"شناسی‌واژه"* (3), "Türk Dil Kurumu" etrafında toplananlar ise "Biçim bilim" (Osmanlı Türkçesinde: şekliyat) diyorlar.

Biz de yukarıda sıraladığımız düzene uyarak konuyu kısaca üç bölümde inceleyeceğiz.

1- Kelimelerin "Leksik" Yolla Meydana Gelmesi

"Muasır Azerbaycan Dili"ni izlemeye devam edelim: (4)

Dilimizde yeni kelimelerin bu yolla yapılması altı başlık altında sıralanabilir:

1.1. Dilimizin lehçe ve şivelerinden yararlanarak kelime yapma,

1.2. Diğer dillerin sözlükleri, "kelime hazineleri" ile dilimizde kelime yapma"

1.3. Kelimelerin yeni anlamlar kazanması sonucunda kelime yapma,

1.4. Fonetik değişimler sonucunda kelime yapma,

1.5. Türemiş kelimelerin sadeleşmesi sonucunda kelime yapma,

1.6. Birleşik kelimelerin sadeleşmesi sonucunda kelime yapma.

1.1. Dilimizin Lehçe ve Şivelerinden Yararlanarak Kelime Yapma

Edebi dilimizin günümüzdeki durumundan anlaşıldığı üzere, bütün lehçe ve şivelerimiz dilimizin ortaya çıkmasında ve özellikle de sonradan gelişmesinde az çok katkıda bulunmuştur. Böylece yazı dilimizin kelime gruplarında lehçelerden alınmış ve onun karakteristik özelliklerini ortaya

اثده‌ن چوخ سؤز واردیر.

بونون باشلیجا عامیلی،اؤز محلی لهجه‌لریندن سؤز سئچیب واثر-
لرینده موفقیت‌له ایشله‌دن شاعر و یازیچیلاریمیزدیرلار.آللهیئن
رحمتینه قووشموش ودادی، واقف، ذاکر،صابر،معجز وسایئرلری
گئچمیش زامانلاردان بری سئودیکلری کلمه و تعبیرلری خلق لهجه‌لرینئن
آلیب ایشله‌ده‌رک جانلاندیرمیش و اثرلری نین یاییلدیغی ساحه‌لر
اؤلچوسونده گتیردیکلری کلمه‌لری ده هامی نین مالی اثله‌میشلرائله
ایندی ده بوایش‌دوا ملی اولاراق، خلق دیلیندن،ادبی و یازی دیلیمزه
سؤز قازاندیرماقدادیر. معاصر شاعرلر و یازیچیلار دیلیمیزی بویوللا
زنگین لشدیرمکده‌دیرلر.واختی ایله مختلف محلی لهجه‌لرده ایشله‌دیلن
بیرپارا سؤزلری ایندی یازی - ادبی دیلیمیزین لغت ترکیبیندن سئچه
بیلمک و هانسی لهجه‌دن گلدیکلرینی تعیین ائتمک اوچون آنجاق ایکی
یول واردیر:

اولا : ادبیات تاریخیمیزی اؤز اؤلمز اثرلریله زنگین لشدیرمیش
یازیچی وشاعرلریمیزین دیلینی "قاموس - لئقسیک" حهتدن تدقیق
ائتمک و اونلارین ایشلتدیکلری بوتون کلمه‌لردن قاموس یا سؤزلوک
کتابچالاری ترتیب ائتمک لازیمدیر.بوایشی عمومیت‌له ادبیات اویره-
نیجی لری (دانشجولاری) رساله عنوانی ایله عهده‌لرینه آلا بیلرلر.
البته بوایش ادبیات فاکولته‌لریمیزین دیلیمیزده‌کی اثرلره‌ده عنایت
گؤسته‌رمه‌سیله تصوره سیغاجاقدیر،ایندی آنجاق خوش بیرآرزو کیمی
قید ائدیب گئچیریک.

مؤلف‌لرین ایشلتدیکلری کلمه‌لر بوصورتده توپلانیب سیرالاندیغیندا
لهجه‌لردن آخیب گلمک ده اولان سؤزلرده مشخص‌له‌شیر.

ثانیا : دیلیمیزین بوتون لهجه وشیوه‌لری نی آراشدیرماق و بوتون
لهجه و شیوه‌لریمیزین مکمل لغتینی ترتیب ائتمک لازیمدیر.

بورادا بیرنمونه‌کیمی تورکیه‌ده" تورک دیل قورومو" نون "درله-
مه سؤزلویو"نو ذکر ائتمک اولار. بو اون ایکی بؤیوک جلدلیک اثرده
باشقا تورک شیوه‌لری آراسیندا قارص،ارزیروم وسایر آذری تورکجه
ساحه‌سینده‌کی مختلف شیوه‌لرین احتوا ائله‌دیگی سؤزلری ده مشخص
صورتده گؤرمک ممکندور.

اما زامانیمیزداکی مؤلف‌لرین اثرلری یولوایله‌خلقین آغزیندان

çıkaran birçok sözcük vardır.

Bunun başlıca sebebi, kendi mahalli lehçelerinden seçtikleri kelimeleri eserlerinde ustaca kullanan şair ve yazarlarımızdır. Hakk'ın rahmetine kavuşmuş Vedadî, Vakıf, Zakir, Sabir, Muhiz ve diğerleri geçmiş zamanlardan beri sevdikleri kelime ve terimleri halkın ağzından alıp kullanarak canlandırmış ve eserlerinin yayıldığı sahalardan getirdikleri kelimelerin de herkesin ortak malı olmasını sağlamışlar. Bu iş şimdi de devam ederek, halk dilinden edebi ve yazı dilimize kelime kazandırmaktadır. Çağdaş şair ve yazarlar dilimizi bu yolla zenginleştirmektedir. Vaktiyle çeşitli mahalli lehçelerde kullanılan bazı kelimeleri şimdi edebi-yazı dilimizin sözcük terkibinden seçebilmek ve hangi lehçeden alındığını belirlemek için sadece iki yol vardır:

Öncelikle: Edebiyat tarihimizi ölümsüz eserleriyle zenginleştirmiş yazar ve şairlerimizin dilini "sözlük-sözcük" yönünden incelemek ve onların kullandığı tüm kelimelerden sözlükler düzenlemek gerekir. Bu işi genellikle edebiyat öğrencileri risale unvanı ile sorumluluklarına alabilirler. Elbette bu iş Edebiyat Fakültelerimizin dilimizde yazılmış eserlerde yapacakları çalışmalarla sağlanacaktır. Şimdilik sadece hoş bir istek olarak kaydedip geçiyoruz.

Yazarların kullandığı kelimeler bu şekilde toplanıp sıralandığında lehçelerden alınan kelimeler de tespit edilir.

İkincisi: Dilimizin bütün lehçe ve şivelerini araştırmak ve tüm lehçe ve şivelerimizin mükemmel bir sözlüğünü hazırlamak gerekir.

Burada örnek olarak Türkiye'de "Türk Dil Kurumu"nun "Derleme Sözlüğü"nü zikretmek mümkündür. Bu on iki büyük ciltlik eserde diğer Türk şiveleri arasında Kars, Erzurum gibi Azerbaycan Türkçesi sahasındaki çeşitli şivelerin barındırdığı kelimeleri de somut bir şekilde görmek mümkündür.

Ama günümüzde yazarların eserleri yoluyla halkın ağzından

مختلف محلی لهجه‌لردن بازی سا و ادبی دیله سؤزلرین کئچمه‌سی جریا-نینی ایزله‌مک اوقده‌رده حتبن دگیلدیر.

"معاصر آذربایجان دیلی" مؤلفی بونا گؤره‌ل بیرمثال وئریر:

هرهانسی بیریازیچی نین دیلینده ایشله‌نن هرهانسی یئنی بیرکلمه دقتیمیزی تئز جلب ائدیر. آیدین دیرکی، "سایریشان" سؤزو معاصر دیلیمیزده بیرینجی دفعه صمدوورغونون بو شعرینده ایشلنمیشدیر:

ساکی نین سایریشان اولدوزلاریندان

.....

سلام گتیرمیشم حضورونا من ...

اونا گؤره‌ده بو "سایریشان" سؤزو آذربایجاندا ۱۹۴۱ - نجی ایله قده‌ر نشر ائدیلمیش لغتلرین هئچ بیرینده اؤزعکسینی تاپما-میشدیر.

اشارت ائتدیگیمیز کیمی لهجه‌لردن آلینان کلمه‌لر یالنیز شعر و ادب ساحه‌سینه حصر اولونماز، زراعی، اقتصادی وسایر اجتماعی، حیاتی فعالیتلر اوچون ده مختلف لهجه‌لریمیز بیتمز- توکنمز کلمه واصطلاح قاینا غی دیر. بو موضوعلاردا محتاج اولدوغوموز بیرچوخ کلمه حال حاضر-دا خلقین آغزیندا بلکه موجود دور، اونلاری توپلاماق، تدقیق ائتمک، سئچمک و قبوللنمک ایشی هامیمیزین بوینونا وظیفه‌دیر.

۱/۲ : اؤزگه دیللرین "کلمه‌خزینه"لری حسابینا دیلیمیز ده کلمه آرتیمی

"معاصر آذربایجان دیلی" مؤلفی دئییر: "... سؤزلرین دیلدن دیله کئچمه‌سی جریانی بعضا زوراکی آسیمیلیاسیون (اؤز ایچینده اؤزگه بیر دیلی اریتمک) نتیجه‌سینده اولموشسادا، عموما بو جریاندا مدنی اجتماعی و سایره علاقه‌لر اؤزتاثیرینی گؤسترمیشدیر" ودوام ائدیر:

دونیانین باشقا خلقلری کیمی، آذربایجان خلقی ده تاریخ بویو مختلف خلق لرله علاقه ومناسبت ده اولدوغوندان همین خلقلرین دیللرین دن آذربایجان دیلینه مین لرجه کلمه‌لر کئچمیشدیر. بوجریان دیلین کلمه‌خزینه‌سینی زنگین لشدیره‌ن اساس بیر عامل اولاراق، ایندی نین اؤزونده بئله‌فعال بیرصورتده دوام ائتمکده‌دیر.

باشقا دیللردن کئچمیش کلمه‌لر یئنی دیل محیطینده منسوب اولدوغو

ve çeşitli mahalli lehçelerden yazıya ve edebi dile kelime alma hareketini izlemek o kadar da zor değildir.

"Muasır Azerbaycan Dili" yazarı buna güzel bir örnek verir:

Herhangi bir yazarın dilinde kullanılan herhangi yeni bir kelime dikkatimizi çabucak çeker. Aydın der ki, "*sayrışan*" sözü çağdaş dilimizde ilk defa Samet Vurgun'un bu şiirinde kullanılmıştır:

Bakı'nın sayrışan ulduzlarından

……

Selam getirmişem huzuruna men...

Ona göre bu "*sayrışan*" kelimesi Azerbaycan'da 1941 yılına kadar yayımlanmış sözlüklerin hiçbirinde kelime karşılığını bulmamıştır.

İşaret ettiğimiz gibi lehçelerden alınan kelimeler yalnız şiir ve edebiyat sahasını kapsamaz, zirai, iktisadi gibi sosyal ve hayati faaliyetler için de lehçelerimiz bitmez tükenmez kelime ve terim kaynağıdır. Bu konularda ihtiyaç duyduğumuz birçok kelime hali hazırda halkın ağzında belki de mevcuttur. Onları toplamak, incelemek, seçmek ve kabullenmek hepimizin boynuna borçtur.

1.2. Diğer Dillerin "Kelime Hazineleri"nden Yararlanarak Dilimizde Kelime Yapma

"Muasır Azerbaycan Dili" yazarı diyor: "…kelimelerin dilden dile geçmesi hareketi bazen zoraki asimilasyon (kendi bünyesinde başka bir dili eritmek) sonucunda olsa da, genellikle bu harekette kültürel-sosyal vs. ilişkiler etkisini göstermiştir" ve devam eder:

Dünyanın diğer halkları gibi, Azerbaycan halkı da tarih boyu ilişki kurduğu çeşitli halkların dillerinden Azerbaycan diline binlerce kelime almıştır. Bu durum dilin kelime hazinesini zenginleştiren asıl faktör olarak, şu anda faal bir şekilde devam etmektedir.

Diğer dillerden geçen kelimeler yeni dil çevresinde barındırdığı

خصوصیت لری نی قیسماً ایتیریب و یئنی دیلین بیر سیرا خصوصیت لرینی قبول ائدیر.

بونلاردان بعضی سی حتی ائله بیر وضعیته گلیرکی، نتیجه ده تاسیملر بیرشکله دوشور... فونه تیک (تلفظه عاید) دگیشیکلیگه اوغرامیش کلمه لر دیله حاضر "لئقسیک واحدلر" (کلمه لر) کیمی داخل اولور.

باشقا دیللردن آذربایجان دیلینه کئچن کلمه و مرکب سؤزلرین، دئمک اولار کی، چوخ حصه سی دوشدوگو یئنی محیطده، قورولوشجا اؤز ترکیب گوجونو ایتی ره رک، بودیله ساده سؤز کیمی داخل اولور (۵)

بوحادثه یه دیلچی لر "بورج آلماق" دئیه آد قویموشلار، کی دونیا دا بوتون دیللرده استثناسیز و مختلف نسبت لرده واقع اولان بیر جریان دیر، خالص عرق (نژاد) کیمی خالص دیل ده بوش سؤزدور.

بو "آلیش - وئریش" ین موضوعوموز باخیمیندان اهمیتی نه گؤره بیرآز درینله مه سینه تدقیقه ده یر.

یاخشی بیرتصادف اولاراق فارس دیلچیسی محمدرضا باطنی اثرلری - نین بیریسینده بو مسئله نی فارسجا زاویه سیندن مطالعه ائله میش و ۸ نوع بورجلانما حاللارینی فارسجایا تطبیق له ایضاحا چالیشمیشدیر. مکتبده اوخودوقلاری فارسجا ایله آنا دیللرینی مقایسه اوخوجولاریمزا فایدالی اولار دئیه دوشوندوک، بونا گؤره بویازینی قیساجا گؤزدن گئچیرمه گی مناسب گؤردوک:

۱/۲/۱ - بورج کلمه :

مقصد بورج وئرن، بورج آلان دیللرین هر ایکیسینده ده ایشله دیلن کلمه یادا عباره دیر. فرانسیزجادان قارت پوستال (*carte postale*)، فورس ماژور (*Force majeure*)... عربجه دن : سهل الهضم، خسرالدنیا والاخره... فارسجایا گلمیش" عباره "لر (بیرکلمه دن آرتیق سؤزلر) دیر. تک کلمه لره گلینجه : رستوران، بوفه، فیلم، اتوبوس، کوپه، واگن، پروژه ... وسایره غرب دیللرینیدن (بوکلمه لرین دلالت ائتدیگی مفهوم و مؤسسه واشیاء ایله برابر) فارسجایا بورج آلینمیدیر.

بیزیم دیلده ده بئله دیر. ایکی کیچیک فرق له : اولا دیلیمیزده مصوت بوللوغو اوزوندن بعضی کلمه لرین تلفظ لری اصل دیله داها یاخین وفارسجادان داها اوزاق اولور، مثلا بیزده کی "بوفه"، "رستوران" واقون" کیمی ... فقط، آلینتی کلمه لر یئنه دیلیمیزه تطبیق ائدیلدیکد

özellikleri kısmen yitirip, yeni dilin bazı özelliklerini alır.

Bunlardan bazıları öyle bir hal alır ki sonunda tanınmaz bir şekil olur. Fonetik (telaffuza ait) değişikliğe uğramış kelimeler dile hazır "leksik birimler" (kelimeler) olarak alınır.

Diğer dillerden Azerbaycan diline geçen alıntı ve birleşik kelimelerin, özellikle yeni girdiği çevrede, kendi tamlama kurma gücünü yitirerek bu dile sadece bir kelime olarak dâhil olur. (5)

Dil bilimciler bu olaya "kopyalama" adını vermiştir ki dünyada tüm dillerde istisnasız olarak ve çeşitli oranlarda ortaya çıkan bir durumdur. Halis ırk gibi üstün dil de boş bir sözdür.

Bu "alışveriş" konumuz bakımından önemli olduğu için biraz daha derin bir incelemeye değer.

Hoş bir tesadüf olarak Fars dilbilimcisi Muhammed Rıza Batınî eserlerinin birinde bu meseleyi Farsça açısından incelemiş ve 8 çeşit kopyalama şeklini Farsçaya uygulayarak açıklamaya çalışmıştır.

Okulda öğrendikleri Farsça ile ana dillerini karşılaştırmak okuyucularımıza faydalı olur diye düşündük. Buna göre bu yazıyı kısaca gözden geçirmeyi uygun gördük:

1.2.1. Kopyalanan Kelime:

Amaç kopya veren ve kopya alan dillerin her ikisinde de kullanılan kelime ya da ifadelerdir. Fransızcadan kartpostal (*carte postale*), *fors majur* (*force majeure*) vs. Arapçadan: *Sehle'l hazm, hasrel dünyâ vel-ahire*… Farsçaya giren "ifadeler"dir (bir kelimeden arda kalan sözler). Tek kelimelere gelince: Restoran, büfe, film, otobüs, küpe, vagon, proje vs. Arap dillerinden (Bu kelimelerin kaşıladığı kavram, kurum ve eşya ile birlikte) Farsçaya kopyalanmıştır.

Bizim dilimizde de böyledir. İki küçük farkla: İlk olarak dilimizde ünlü bolluğu yüzünden bazı kelimelerin telaffuzu asli dile daha yakın, Farsçadan ise daha uzak olur. Örneğin bizde ki "büfe", "restoran", "vagon" gibi, fakat alıntı kelimeler yine dilimize uyarlandığında

ائدیلدیک لریده ،مصوتلرین آهنگی قانونا گؤره ،تام هضم اولماقدان قاباق ،ئله آز- چوخ دیلیمیزه یاتارلار و اونا گؤره ده سس دگیشمه سینه اوغرارلار.)

"گاز اکسیژن" و "ارکستر سنفونیک رادیو"...کیمی مثاللار دا فارسجا ، کلمه لری آلیب و اونلاری اؤز قالیبینا تؤکوبدور.

(بیزده ده ،بیلیندیگی کیمی،عینی بوجریان صادقدیر ،هرهانسی دیلدن آلینمیرسا آلینمیش گلن سؤزلر قطعی اولاراق بیزیم دلین قالیبا گیریب چیخمالیدیر: اوکسی ژه ن قازی،"رادیو سنفونیک اورکئستری"... بوعباره لری وجودا گتیرن جزء لر حقینده واونلارین هانسی دیلدن گلمه سی بابیندا بونقطه نی قید ائتمه مک لازیمدیر: تاریخی شرایطه گؤره بوکلمه لر قافقازدا اکثرا روسجادان، تورکیه ده اکثرا ایتالیان ، یونان ،فرانسیزجا و انگیلیزجه دن تورکجه یه گئچمیش و گئتمکده دیر. بیزده ایسه فارسجادا اولدوغو کیمی صوی زامانلاردا گلن کلمه لر اکثراً فرانسیز وانگیلیزجه دن دیرلر).

بعضی بئرلرده بورج آلمانیشینه قارشی اولانلار بوجریانی بهینمزلر واونو دیللری نین قاریشماسینا و پوزولماسینا یورارلار.بورج آلینمیش وئرمک تکجه دیلچی لیک جارچیواسیندا قالمیر،بو داها گئنیش اقتصادی اجتماعی بیر جریانین آنحاق بیریانی دیر. چوخ واختدا ،اولا کولتورل - فرهنگی بیر عنصر بیرجمعیتدن اوبیرینه نفوذ ائدرو اونون دالیسی جا اوعنصره عاید مفهومو افاده ائدن کلمه ده عئینی دیلدن اوبیریسی نه گئچیر. بیر دیلده هرهانسی بومفهوم اوچون کلمه یوخسا طبعا بو "بوشلوغو"معین شرایطده یاد کلمه دولدورار.فقط،بوهمیشه بئله دگیلدیر چوخ واخت هئچ بیر بوشلوق(خلأ)اولمادان دا کلمه لر خاریجدن دیله سوخولارلار.پالتو،تئله فون،سیمئنت ،شیمی،فیزیک ،جوغرافی کیمی کلمه لر دئییه ک کی،بونلارین ایفاده ائتدیک لری"تازه" مفهوملارلا برابرگلدیلر و "بوشلوقلاری" دولدوردولار.اما "انته ره سان" (*interessant*)،"سوژه " (*Sujet*)و "قومپلی مان" (*Compliment*) کیمی کلمه لرین فارسجادا بیر"بوشلوغو" دولدورماق اوچون بورج آلیندیغینی"توجیه " ائتمک آسان دگیلدیر.

دئمک بورج آلینمیش کلمه وعباره لر ایکی قروپا بؤلونه بیلرلر:

۱- کولتوره ل - فرهنگی عنصرلرله دیله گیرن کلمه لر ،گلدیکلری دیلده

ünlüleri ses uyumuna göre tamamen erimeden önce az çok dilimize uyum sağlar ve böylece ses değişimine uğrar.

"Gaz ü oksijen" ile *"orkestra-i senfonik radyo"* gibi örneklerde Farsça, bu kelimeleri almış ve onları kendi kalıbına dökmüştür.

(Bizde de bilindiği gibi bu durum aynı şekilde geçerlidir. Hangi dilden gelirse gelsin alıntı kelimeler kesinlikle bizim dilimizin kalıbına girip çıkmalıdır, oksijen gazı, radyo senfonik orkestrası gibi. Bu ifadeleri meydana getiren kısaltmalar hakkında ve onların hangi dilden geldiği konusunda bu noktayı kaydetmemek gerekir: Tarihi şartlara göre bu kelimeler Kafkasya'da genellikle Rusçadan, Türkiye'de genellikle İtalyanca, Yunanca, Fransızca ve İngilizceden Türkçeye geçmiş ve geçmektedir. Bizde ise Farsçada olduğu gibi son zamanlarda gelen kelimeler genellikle Fransızca ve İngilizcedendir.)

Bazı yerlerde kopyalama işine karşı olanlar bu durumu beğenmez ve bunun dillerinin karışmasına ve bozulmasına neden olduğunu düşünürler. Kopya alıp vermek yalnız dilcilik çerçevesinde kalmaz, bu daha geniş iktisadi-sosyal bir hareketin ancak bir yanıdır. Çoğu zaman, kültürel bir unsur önce bir toplumdan diğerine geçer ve bunun ardından o unsura ait kavramı ifade eden kelime de aynı dilden diğerine geçer. Bir dilde herhangi bir kavramı karşılayacak kelime yoksa toplum bu "boşluğu" belli şartlarda benzer kelimelerle doldurur. Fakat bu her zaman böyle değildir. Çoğu zaman hiçbir boşluk olmasa da kelimeler dışarıdan dile alınabilir. Palto, telefon, siment, şimi, fizik, coğrafya gibi kelimeler diyelim ki, ifade ettikleri "yeni" kavramlarla birlikte geldiler ve "boşlukları" doldurdular. Buna rağmen "enteresan" (*interssant*), "*süje*" (*sujet*) ve "kompliman" (*compliment*) gibi kelimelerin Farsçada bir boşluğu doldurmak için kopyalandığını "söylemek" kolay değildir.

Demek ki kopyalanmış kelime ve ifadeler iki gruba ayrılabilir: 1- Kültürel unsurlarla dile giren kelimeler, geldikleri dilde

وجوده گلمیش "بوشلوقلاری" دولدورانلار.

۲- لزومسوز سایبلان وهئچ بیربوشلوغو دولدورمایان،کلمه‌لر یعنی فردلرین مختلیف سبب‌لره گؤره دیللرینه سوخدوقلاری سؤزلری ایکی دسته‌یه بؤلمک اولار:

الف: ایکی دیللی (ایکی دیل بیلن) آداملارین بیله‌رک و عمداً یاد دیلدن گتیریب ایشلتدیگی کلمه‌لر. ایکی دیل بیلمک بیرپارا محیط لرده فضل و تشخص اسبابی قبیلیندن تالینمیش اولدوغو اوچون بئله‌جه متظاهر بیرشخص‌داها اوستون تصور ائتدیگی کولتوردن کلمه‌لر گتیریب ایشلتمک‌له (هئچ بیربوشلوغو دولدورمایان کلمه‌لرله) اؤزونون یوخاری صنف‌دن، یادا منور زومره‌سیندن اولدوغونو اعلان ائدر، صنعی وساختا بیراعتباردان فایدالانار.

ب: ایکینجی دسته "قاریشدیرماق (interference)" دئییلن فئنومن دن چیخار." قاریشدیرماق "مسئله‌سی دیل وپسیقولوژی نظریندن (psycholinguistic) توجیهی ممکن چوخ اهمیت‌لی وجدی بیرموضوع‌دور بیرمثاللا ایضاح ائتمه‌یه چالیشاق:

بیرآدام معین بیرعلم، تئقنیک ویا موضوعو دوغرودان دوغرویا (بلا واسطه) یادبیردیلده اوخویوب اؤیره‌نرسه، اکثر حالدا، اونون ذهننده مفهولارلا کلمه‌لر آراسیندا محکم باغلار وجود تاپار، ائله‌کی اؤز آنا دیلینده او موضوعدا دانیشدیغی زامان بئله یادکلمه‌لر مفهوملار لا سیخ علاقه وباغلانتی لاری سببی ایله اونون ذهننده ظاهر اولارلار.

و اؤز- اؤزونه او آدامین سؤزونه گیره‌رلر. بومسئله‌هردیلده واقع اولار، انسانین مطالعه‌سی هانسی دیلده ایسه مطالعه‌سی نین موضوعو اولان مسئله‌لرده اکثریت‌له آغزینا عینی او دیلین کلمه‌لری گلر.

جوربه‌جور، قانالاردان معین بیردیله گیرن کلمه‌لرین هامیسی او دیلده قالمازلار. بورادا دا ایکی مرحله وار: اولا، بوکلمه‌لرین ایکی دیللی لر طرفیندن عرضی دیر (عرضه ائدیلمه‌سی دیر). بو مرحله‌ده کلمه‌لر احتیاجدان آرتیق دیر و تلفظ لری ده آز- چوخ عینا آلیندیقلاری دیلدَ کی کیمی دیر. دئمک اولار بونلار هضم اولونمامیش و قده‌رلری قطعی لشمه میش کلمه‌لردیر. مثلا فارسجا باخیمیندان آسانسور، کاریکاتور، کاتالوگ کالج، کپیه، کتلت، کپسول، آمپول وبنزه‌رلی هله بیرینجی مرحله‌دن کئچمیش سایبلمازلار. بومقداردان بیرآزی "هضم اولار" وگلدیکلری دیلین آهنگ و

meydana gelmiş "boşlukları" dolduranlar.

2- Gereksiz bulunan ve hiçbir boşluğu doldurmayan kelimeler, yani şahısların çeşitli sebeplere göre dillerine soktukları sözleri iki gruba ayırabiliriz:

a. İki dilli (iki dil bilen) fertlerin bilerek ve isteyerek yabancı dilden getirip kullandığı kelimeler. İki dil bilmek bazı çevrelerde erdem ve ayrıcalık vasıtası şeklinde tanınmış olduğu için böyle görünen bir şahıs, daha üstün tasvir ettiği kültürden kelimeler getirip kullanarak (hiçbir boşluğu doldurmayan kelimelerle) kendisini üst sınıftan ya da aydın zümresinden olduğunu ilan eder. Yapay ve sahte bir itibardan yararlanır.

b. İkinci grup "karıştırmak (*interference*)" denen fenomenden çıkar. "Karıştırmak" meselesi dil ve psikoloji bakımından (*payeholinguistic*) yorumlanması mümkün çok önemli ve ciddi bir konudur. Bir örnekle açıklamaya çalışalım:

Bir adam belli bir ilim, teknik veya konuyu doğrudan doğruya (araçsız) yabancı bir dilde okuyup öğrenirse, genellikle onun zihninde kavramlarla kelimeler arasında güçlü bağlar vücut bulur. Öyle ki kendi ana dilinde o konuda konuştuğu zaman yabancı kelimeler, kavramlar arasındaki ilgi ve bağlantıları sebebiyle onun zihinde görünür olur.

Kendiliğinden o adamın sözüne girerler. Bu mesele her dilde vuku bulur. İnsan hangi dilde düşünüyorsa düşüncesinin konusu olan meselelerde genellikle ağzına o dilin kelimeleri gelir.

Çeşitli kanallardan belli bir dile giren kelimelerin tamamı o dilde kalamaz. Burada da iki merhale var: İlk olarak bu kelimelerin iki dilliler tarafından ırzıdır (ırza edilmesidir). Bu merhalede kelimeler ihtiyaç fazlasıdır ve telaffuzları da az çok aynen alındıkları dildeki gibidir. Demek ki bunlar hazmedilememiş ve kaderleri kesinleşmemiş kelimelerdir. Mesela Farsça bakımından asansör, karikatür, katalog, kâlej, kopya, ketlet, kapsül, ampul ve benzerleri birinci merhaleden geçmiş sayılmaz. Bu miktardan birazı "hazmedilir" ve geldikleri dilin ahenk ve

تلفظ شرطلرینه اویاراق یاواش ـ یاواش اوزامان "بورج کلمه‌لـــر" فهرستی نه گئچرلر .هضم اولماق اوزه‌ره اولان ببرکلمه‌نین بیرینجی اشاره‌تی اونون تلفوظونه خلق آغزیندا دانیشیلان دیلین ـ دگیشـــه دگیشه ـ یاتماسی دیر .

(تورکجه‌ده ده مسئله بوندان فرقسیزدیر .عربجه ،فارسجا ،فرانسیزجا وسایردیللردن گلن "دخیل" کلمه‌لرهضم اولوب ودیلیمیزین بنیه‌سینه گئچدیکده بیزیم آغزیمیزا یاتار ونئجه‌دئیرلر"تورکجه‌له‌شیرلر"آنحاق اوزمان او زامان دیلیمیزین"کلمه‌خزینه‌سی"نه گیره‌ر یوخسا "موشامبا" "مشمع" قالدیغی مدتجه بیزیم دیلیمیزه‌مال ائدیلمز .نئجه‌کی "توبره" کلمه‌سی ده تلفظ حه "توربا" اولدوقدان صونرا بیزیمکی ساییلیر ..الخ. کلمه‌لری املاء دا تلفظ لرینه‌تابع قیلماق ایسته‌ین لر ،بوکلمه‌لرین دیلیمیزده قبول مراسیمینی ده تاماملاماق عزمینده اولانلاردیر .

بونلارین فیکرینه گؤره ، تورکجه‌نی فارسجا یولوایله اوخوماق ایسته‌ین لره آسان اولماسی باهاسینا ـ تلفظ املاء دان چـــوخ اوزاق دوشدوگونده (کی مصوتلرین هامیسی نی یازی یا گتیرمه‌دیگیمیزده اولور) بیزده ده قدیم پهلوی،زند و مانوی ـ تورفان یازیلاریندا اولدوغـــو کیمی "هزاوش" آد وئریلن مشکل حالا بنزه‌ین وضعیت دوام ائده‌جکدیر .

معلوم‌دورکی آدی گئچن قدیم یازیلاردا "هزاوش"لر بیره‌ر"ایده ـ اوقرام" لاردیلار ، مثلا: آرامی جا "شیدا" یازیب اوزدیللرینده "دلی" ، "جلتا" یازیب "دری" ،"یقیمون" یازیب "دورماق" ،"ملکا "یازیب"پادشاه" اوخوردولار ...)

۱/۲/۲ : دولایی بوللا بورج (Loanshift):

بوجریاندا کلمه نه‌یاد دیللردن آلینار ونه‌ده یئرلی دیلده‌تازه بیرمعنی یوکله‌مک دیر ،یعنی کلمه‌لرین معناسی گئنیش‌له‌نیلیر . امـــا بو دگیشمه‌یا دبیرکلمه‌نین اولگوسو ایله‌دیر ،بوناگؤره یئرلـــی دیل دوغرودان دوغرویا اولماسادا ،دولایی بوللا بورجا گیرمیش اولور .مثـــلا فارسجادا قدیم‌لر"یخچال "بیلدیگینیز کیمی "قیش‌دا سو آچیلیـــب دوندورولان و بوزلارینی یایا ساخلاییب فایدالانیلان یئر"مفهوموافاده ائدیردی،بوگونکو فارسجادا بوکلمه‌نین معناسی گئنیش‌له‌نیلیب ،حتـی دگیشدیریلیب و انگیلیزجه‌ده Refrigerator کلمه‌سی نین مفهومـــو داشیماق اوچون مشخص ائدیلیبدیر .هابئله "محلس" ایندی هرهانســـی

telaffuz şartlarına uyarak yavaş yavaş "kopya kelimeler" fihristine geçer. Hazmedilmek üzere olan bir kelimenin birinci işareti onun telaffuzuna halk ağzında konuşulan dilin değişerek uymasıdır.

Türkçede de durum bundan farksızdır. Arapça, Farsça, Fransızca vs. dillerden gelen "alıntı" kelimeler hazmedilip, dilimizin bünyesine geçtiğinde bizim ağız özelliklerimize uyar ve nasıl derler "Türkçeleşir". Ancak o zaman dilimizin "kelime hazinesi"ne girer, yoksa "muşamba", "muşamma" kaldığı müddetçe bizim dilimize mal edilmez. Demek ki "*tübre*" kelimesi de telaffuzda "türbe" olduktan sonra bizim sayılır. Benzer kelimelerin yazımda da telaffuzlarına bağlı kalmak isteyenler, bu kelimelerin dilimizde kabul merasimini tamamlamak isteyenlerdir.

Bunların düşüncelerine göre Türkçeyi Farsça yoluyla okumak isteyenlere kolaylık olması pahasına, telaffuz yazımdan çok farklı olduğunda (ki vokallerin tamamını yazıya geçirmediğimizde olur) bizde de eski Pehlevi Zend ve manevi Turfan yazılarında olduğu gibi *"هزاوش"* adı verilen gösterişli durum devam edecektir.

Bilindiği üzere adı geçen eski yazılarda *"هزاوش"* birer "ideogram"dır. (Örneğin: Aramice "şeyda" yazıp kendi dilinde "deli", "cilt" yazıp "deri", "yukîmun" yazıp "durmak", "meleke" yazıp "padişah" şeklinde okurlar…)

1.2.2. Dolaylı Yoldan Kopyalama-Aktarım (Loanshift)

Bu yöntemde kelime ne yabancı dillerden alınır, ne de yerli dile yeni bir anlam katılır. Yani kelimelerin anlamı genişler. Ama bu değişim yabancı bir kelimenin kalıbı ile olur. Buna göre yerli dil doğrudan doğruya olmasa da dolaylı yoldan kopya almış olur. Örneğin Farsçada eskiler *"یخچال"* ifadesinde bildiğiniz gibi "kışın suyu açılıp dondurulan ve buzlarını yaza saklayıp faydalanılan yer" kavramını ifade ederdi. Bugünkü Farsçada bu kelimenin anlamı genişletilmiş, hatta değiştirilmiş ve İngilizcede "refrigerator" kelimesinin kavramını anlatmak için ifade edilmiştir. Bu şekilde "meclis" şimdi herhangi

اوتورما یئری مفهومو ایله برابر "parliament" ی ده افاده ائلیر. "دفتر" ین اوبیرمعناسی دا "office" اولوبدور، "خدمت" انگیلیزجه "service" اوچون ده ایشله دیلیر، فارسجا دا "سوزن" (بیزده ده "اپگنه" یا دا "ایی نه") بیرده "injection" معناسینا گلمکده دیر. یئنی مفهوملاری بیان اوچون یئرلی کلمه لرین سئچمه سینده نامزد کلمه نین معناجا، ایسته نیلن معنایا کیچیک بنزه رلیک ویا خینلیق گؤستر مه سی کافی دیر. او زامان سئچیلمیش کلمه لرین معنالاری گئنیش له نیلیر ونهایت "بورج" آلینیر. بو چوخ قدیم بیرجریاندیر و گونوموزه خاص دگیلدیر.

۱/۲/۳ ترجمه یولی ایله بورج (Loan translation):

بو نوع دا یا ددیلده کی عبارت یا تعبیرین عنصرلری تک ـ تک عینا یئرلی دیله ترجمه ائدیلیر. بیرنئچه مثال: فارسجا دا "نقطه نظر" اینگیلز ـ جه نین "point of view" وفرانسیزجا نین "point de vue" ون ترجمه سیندن باشقا بیرشئی دگیلدیر. ها بئله "دوچرخه" یا "bicycle" "bicyclette" ین، "ضدبارداری"، "contraceptive" ین "آسمان خراش"، "sky scraper" ین، "بلندگو"، "loud-speaker" ین "سالگرد"، "anniversary" نین ترجمه سی دیرلر. "سازمان ملل متحد" یئنه بو قبیلدن دیر.

(تورکجه ده "گؤی ده لن" ("sky scraper") یئرینه "ایل دونومو" ("anniversary") یئرینه و بیرلشمیش ملت لرتشکیلاتی" دا UNO یئرینه بیرپارا یازیلاردا ایشله دیلمکده دیر.).

۱/۲/۴ تعبیریولوایله بورج ("loan rendition"):

بونوع "ترجمه یولوایله بورج" دان فرقلی دیر، بورادا عبارتین عنصرلری عینا یئرلی دیله گؤچورولمز، عکسینه اولاراق، یا دمفهوم آلینیر ویئرلی دیلده اونو ایفاده ائده جک مناسب کلمه لریان سیانا گتیریلیر.

بیرنئچه مثال: نورافکن("projector")، خودنویس("fountain pen")، خودکار("ball-point")، زیرپوش("combinaison")، ضبط صوت("tape-recorder")، گوجه فرنگی("tomato")، دانشگاه("university")، دوربین عکاسی("camera")... وسایره

۱/۲/۵ تعبیر ـ ترجمه یولو ایله بورج (Tranlation-rendition):

سؤزون بیرقیسمی ترجمه وبیرقیسمی ده تعبیریولویلا یا ددیلدن

oturma yeri kavramıyla birlikte "parlamento"yu da ifade eder. "Defter"in diğer anlamı da "*Office*"dir, "hizmet" İngilizce "*service*" için de kullanılır. Farsçada "*sûzen*" (bizde "iğne") bir de "*infection*" anlamına gelmektedir. Yeni kavramları açıklamak için yerli kelimeleri seçerken aday kelimenin, istenen anlama küçük bir benzerlik ve yakınlık göstermesi yeterlidir. O zaman seçilmiş kelimelerin anlamları genişler ve nihayet "kopya"lanır. Bu oldukça eski bir yöntemdir ve günümüze has değildir.

1.2.3 Tercüme Yoluyla Kopyalama (Loan Translation)

Bu yöntemde yabancı dildeki ibaret ya da tabirin unsurları tek tek yerli dile tercüme edilir. Birkaç örnek: Farsçada *"نقطه‌نظر"* İngilizcenin "*point of vieur*" ve Fransızcanın "*point de vue*" ifadelerinin tercümesinden başka bir şey değildir. Bunun gibi "*دوچرخه*", "*bicycle*" ya da "*bicyclette*" kelimesinin, "*ضدبارداری*" "*contraceptiul*", *"آسمان خراش"* "*sky acraper*"ın, "*بلندگو*"*laud speaker*", "*سالگرد*" "*anniversary*" kelimelerinin tercümesidir, *"سازمان ملل متحد"* ifadesi de böyledir.

(Türkçede "gökdelen" (*skyscraper*), "yıl dönümü" (*anniversary*) ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın (UNO) yerine bazı yazılarda kullanılmaktadır.)

1.2.4 Tabir Yoluyla Kopyalama (Loan Sendition)

Bu grup "tercüme yoluyla kopylamak"tan farklıdır. Burada ibarenin unsurları aynen yerli dile geçirilmez. Aksine yabancı kavram alınır ve yerli dilde onu ifade edecek uygun kelimeler yan yana getirilir.

Birkaç örnek: *"نورافکن"* (*projector*), *"خودنویس"* (*fountainper*), *"خودکار"* (*ball-point*), *"زیپوش"* (*combinaison*), *"ضبط صوت"* (*tape-recorder*), *"فرنگی گوجه"* (*tomato*), *"دانشگاه"* (*university*), *"دوربین عکاسی"* (*camera*) vs.

1.2.5 Tabir-Tercüme Yoluyla Kopyalama (Tranlation-Rendition)

Kelimenin bir kısmı tercüme ve diğer kısmı ise tabir yoluyla yabancı dilden

یئرلی دیله گئتمیر : فارسجادا :"هواپیما" (air plane)،"فضانورد" (Space - man) وسایره ...

۱/۲/۶ : ترکیب یولوایله بورج (Loan blending):

بونوعدا اصطلاح،تعبیر یادا عبارتین بیرقسمی عینا یادعنصر اولاراق یئرلی دیله کؤچورولر وبیرقسمی ده ترجمه ائدیلیب وبونلار ترکیب حالیندا بیرآرایا گتیریلیرلر .مثال فارسجادا :

بمباران (اسم + باران) (bombardment)فیلمبرداری (فیلم+ برداری)، آتمی (آتوم- ی)، سوپرگوشت (سوپر + گوشت) ... وسایره

۱/۲/۷ : ایکینجی الدن بورج (Loan exchange):

بو نوعدا بیریاددیلدن آلیناجاق عبارت ،کلمه یئرینده ،داها تانیش دیلدن عینی مفهومو افاده ائدن بورج بیرکلمه یا عبارت یئرلی دیله کؤچورولور .

فارسجادا بیرچوخ مفهوملارین ،عربلرین آلدیقلاری بورج کلمه لرله افاده سی کیمی،زیرا عربجه داها تانیشدیر .

فارسجادا "افسنتین" کلمه سی،یونانجا "آپسینثیون "کلمه سی نین معربی "افسنطین "ده آلینمیشدیر ،هابئله دیر بیرچوخ سیاسی،اقتصادی و اجتماعی اصطلاحلار ،بونلار آوروپائی مفهوملارین عربجه سؤزلرله افاده سی دیر کی، ایکینجی الدن بورج ساییلیرلار : ائتلاف ،مشروطه ... کیمی

۱/۲/۸ : قیسمالمالار و دگیشیک نیولار :

بعضاده آوروپا دیللری نی تقلیدیولو ایله بیرعباره نین باش حرفلرینی بیرآرایا گتیره رک بیردوزه لتمه کلمه یارادیلدیغی گؤرو- روک . مثلا: هما (هواپیمائی ملی ایران). بوکلمه لر یئرلی ده اولسا- لار یاد اولگولر اوزه ره وجودا گلدیکلری اوچون اونلاری دا بورج کلمه کیمی گؤرمک لازیمدیر .

فارسجادا بعضی "خاص"آدلار ترجمه ائدیلیر بعضی ایسه عینا بودیله کؤچورولور .مثال اولاراق :"یونانتیدپرس "عینا کؤچورولموش . بعضی حاللاردا دا مثلا "دادگاه بین المللی لاهه" دئییرلر .

اؤلکه آدلاری نین بعضی لرینه " ـ ستان " اکینی آرتیریرلار : (هندوستان،بلغارستان،افغانستان ، ارمنستان ...کیمی بعضی لرینه

yerli dile geçer. Farsçada: *"هواپیما"* (*air plane*), *"فضانورد"* (*space-ıran*) vs.

1.2.6 Terkip Yoluyla Kopyalama (Loan Blending)

Bu grupta terim, tabir ya da ibarenin bir kısmı aynen yabancı unsur olarak yerli dile geçirilir ve bir kısmı da tercüme edilir ve bunlar terkip halinde bir araya getirilir. Örneğin Farsçada:

"بمب‌باران" (*بمب* + *باران*) (*bombardment*), *"بمب‌گذاری"* (*بمب* + *گذاری*), *"بمب‌افکنی"* (*بمب* + *افکنی*), *"بمب‌افکن"* (*بمب* + *افکن*) vs.

1.2.7 İkinci Elden Kopyalama (Loan Exchange)

Bu grupta yabancı bir dilden alınacak kelime yerine daha yakın bir dilden aynı kavramı ifade eden kopyalanan bir kelime yerli dile geçirilir.

Farsçada birçok kavramın, Arapların aldığı kelimelerle ifade edilmesi gibi, zira Arapça daha tanınmıştır.

Farsçada *"اقتصاد"* kelimesi, Yunanca *"اکونومی"* kelimesinin Arapçalaşmış *"اقتصاد"* şeklinden alınmıştır. Böyle birçok siyasi, iktisadi ve sosyal terim, bunlar Avrupai kavramların Arapça sözlerle ifadesidir ki, ikinci elden kopya sayılır: İtilaf, meşruta gibi…

1.2.8 Kısaltmalar ve Farklı Yollar:

Bazen de Avrupa dillerini taklit yoluyla bir ibarenin baş harflerini bir araya getirerek kelime yapıldığı görülür. Örneğin: *"هما"* (*Havâpeimâî-ye Mellî-ye İrân*). Bu kelimeler yerli de olsa yabancı ülkelerden etkilenerek meydana geldikleri için onları da kopya kelime gibi görmek gerekir.

Farsçada bazı "özel" isimler tercüme edilir, bazıları ise aynen bu dile geçirilir. Örnek olarak: *"نخست‌وزیر"* aynen alınmış. Bazı durumlarda da örneğin *"دادگاه عالی"* diyorlar.

Ülke isimlerinin bazılarına [-stan] ekini eklerler: (Hindistan, Bulgaristan, Afganistan, Ermenistan vb. gibi bazılarına

آرتیرمیرلر :(فرانسه ،اسپانیا ،چین ،ژاپن ... کیمی).

بعضی جوغرافی آدلار ترجمه ائدیلیر (دماغه امید ، ایالات متحده امریکا ،جزایر هند غربی ... کیمی) بعضی لری ده اولدوقلاری کیمی آلینیر :(گروئنلند ، کت دازور ... کیمی)، (۶)

ایندی بیرسئوالا اؤز سؤزوموزه دؤنوب و دوام ائده‌ک :بیردیده یا ددیللردن آلینما کلمه‌لرین آز یا چوخ اولماسی نین نه‌کیمی تاثیر واردیر؟ مثلا بیردیلده اؤزگه‌بیردیلدن آلینمیش کلمه‌لرین صایی سی چوخ اولورسا ، اودیلی باشلی ـ باشینا و اؤز ـ اؤزونه بیر دیل سایماق اولارمی ؟ بئله بیردیل کلمه‌آلدیغی دیللرین یا دیلین تابعی اولماز می ؟

بیزیم اؤز دیلیمیزده بورج کلمه‌لرین، ـ معین تاریخی ـ اجتماعی علت‌لره گؤره گئت ـ گئده آرتمیش اولماسینی نظرده توتارساق بو سؤاللار بیزیم اوچون بویوک اهمیت کسب ائده‌ر .

بونلار و بونلارا بنزه‌ر سؤاللارا جواب وئرمک اوچون (آلینمیش "دخیل" کلمه‌لرین اصل کلمه‌لره نسبتی یوزده یئتمیش بئش حدینده یئتیشن و کلمه خزینه‌سی چوخ قاریشیق اولان)بیردیلدن بحث ائتسه‌ک هرکس قصه‌دن حصه‌سینی آلمیش اولار . بودیل انگیلیزجه‌دیر .ایندی قیاسا ـ حا انگیلیزجه‌نین ماجرا و ماهیتینه بیرگؤز آتماق فایدالی اولار و یوخاریدا سیرالانمیش سؤاللارا وئریله‌حک جوابین زمینه‌سینی حاضیرلار .

بریتانیا جزیره‌لری نین ان قدیم یئرلی لری "کئلت "لردی لر، کی اؤز دیللرینده (هیند ـ آوروپائی شاخه‌سیندن)دانیشیردیلار. ۵۵ایل میلاددان قاباق رومالیلار آدایا (جزیره‌یه) مسلط اولدولار .عصرلرجه لاتینجه دانیشان فاتحلر اوردا قالدیلار . روما قوشونلاری نین چکیلمه سی اوزه‌رینه ۴۴۹ ایلینده ژرمن لردن ساقسون لار ،آنقل لار و جوت‌لار شمال آلمان و دانمارقا منطقه‌لریندن بوجزیره‌یه‌آخین ائدیب وتمامی ـ له یئرلشدیلر .جزیره‌نین دیلی "آنقلو ـ ساقسون "اولدو .یئنه‌زامان گئچدی ،۱۰۶۶ ایلینده فرانسیزجا دانیشان نورمان لار بریتانیانی آلدیلار . چوخ گئچمه‌دن آنقلو ـ ساقسون دیلی اونلارین فرانسیزجاسی ایله تمامیله قاریشدی و بیرچوخ کلمه‌لر جوت ـ جوت یان ـ یانا آغیزلاردا و یازیلاردا ایشله‌نیلمه‌یه باشلادی.

اداره باشیندا کیلار ،اعیان ،اشراف و نجیب زاده‌لر گروهو نورمان فرانسیزجاسینی ترجیح ائدیردیلر .خلق ایسه آنقلو ـ ساقسون کؤکلو

eklenmez: (Fransa, İspanya, Çin, Japonya... gibi)

Bazı coğrafi adlar tercüme edilir (Dimağ-i Ümid, Eyalet-i Müttehid, Amerika, Cezayir-i Hind-i Garbi gibi), bazıları da olduğu gibi alınır: (Grönland, Côde d'Azur gibi) (6)

Şimdi bir soruyla kendi sorumuza dönüp devam edelim: Bir dilde yabancı dillerden alınan kelimelerin az ya da çok olmasının nasıl bir etkisi vardır? Örneğin bir dilde yabancı bir dilden alınmış kelimelerin sayısı çok olursa, o dili başlı başına tek bir dil saymak doğru olur mu? Böyle bir dil kelime aldığı dillere ya da dile tabi olmaz mı?

Bizim kendi dilimizde kopya kelimelerin-tarihi, sosyal sorunlara göre gitgide artmış olmasını göz önünde tutarsak bu sorular bizim için büyük önem taşır.

Bunlara ve bunlara benzer sorulara cevap vermek için ("alıntı" kelimeleri asıl kelimelere oranla yüzde yetmiş beşe ulaşan ve kelime hazinesi çok karışık olan) bir dilden bahsetsek herkes kıssadan hissesini almış olur. Bu dil İngilizcedir. Şimdi kısaca İngilizcenin macera ve mahiyetine bir göz atmak faydalıdır ve yukarıda sıralanmış sorulara verilecek cevabın zeminini hazırlar.

Britanya adalarının en eski yerlileri "Kelt"lerdir ki kendi dillerinde (Hint-Avrupa sahasında) konuşurlardı. Milattan 55 yıl önce Romalılar adaya musallat oldu. Asırlarca Latince konuşan fatihler orada kaldı Roma ordusunun çekilmesi üzerine 449 yılında Germenlerden Saksonlar, Angıllar ve Cutlar Kuzey Alman ve Danimarka bölgelerinden bu adaya akın edip tamamen yerleştiler. Adanın dili Anglo-Sakson oldu. Yine zaman geçti, 1066 yılında Fransızca konuşan Normanlar, Britanya'yı aldı. Çok geçmeden Anglo-Sakson dili onların Fransızcasıyla tamamen karıştı ve birçok kelime ikişer ikişer yan yana ağızlarda ve yazılarda kullanılmaya başladı.

İdareciler, ileri gelenler ve soylular grubu Norman Fransızcasını tercih ederdi. Halk ise Anglo-Sakson köklü

(ریشه‌لی) کلمه‌لرینی سادەدان صخارمادی .راماسلا،بیرجوخ"مترادیف"لر دیلده ثابت‌لندی.فقط نورمان ـ فرانسیزجا ریشه‌لی کلمه‌نین انگلوـ ساقسون ریشه‌لی مترادیفیندن معنا جهتیندن آزـ جوخ فرقی واردی ، نئجه‌کی بوگون بئله انگلیزجه‌ده مترادیف‌کیمی ایشله‌دیلن "قوشا کلمه‌لر"دن "اوتاق" معناسینا گلن (انگلوـ ساقسون) room عائله بین اورتودوغو بیلدیگیمیز اوتاق دیر،حالبوکی (نورمان اصللی chamber رسمی ومعنیر بیر اوتاغا دئییلیر،پارلمان معناسینا اولان chamber of deputies وتجارت اوتاغی ch. of commerce قبیلیندن ... بوصورتده انکشاف ائده‌رک میدانا گلن دیلین ـ انگلیز جه‌نین "کلمه خزینه‌سی نین " آنجاق ۲۵٪ ی اصل دیل(انگلوـ ساقسون و ژئرمن) کؤکلو بیردیلدیر ."کلمه‌خزینه‌سی "نین قالان ۷۵٪ ی اکثرا لاتین ـ فرانسیز کؤکوندن گلمه‌دیر .اما بوتون بونلارا باخمایاراق دیل انگلوـ ساقسون ماهیتینی ساخلامیش ژئرمن قروپونا محکم باغلانمیش بیردیل اولاراق قالیر .زیرا دیلین سس سیسته‌می(فونولوژی) ،قرامه‌ر قایدالاری (مورفولوژی) ونحو اصولو عینا حفظ ائدیلمیشدیر .

خاریجدن گلن هرسؤز ،انگلوـ ساقسون ریتمینه اویار ،تاکید (وورـ غو) انگلیزجه‌یه گؤره اولار ، فعل تصریفی،صفتلرده‌اوستونلوک و ان اوستونلوک درجه‌لری ژئرمن دیللری ساباغی ایله‌آپاریلیر ،لاتینجه اصللی کلمه‌لره ،آنگلوـ ساقسونجانین اؤن و صون اکلری (پیسوند و پسوندلری) ، باغلانیر ... انگلیزجه‌نین،کلمه‌خزینه" سینه‌دها مونرا ـ لاردا ییغین ـ ییغین یاددیللردن کلمه داخیل اولدو ،ایمپراتورـ لوق گئنیش‌لندیکجه ،مناسبت‌لر آرتدیقجا کلمه‌لرده "مضایقه‌سیز" بو دیله گیرمکده دوام ائتدیلر .اما یوخاریداائاره ائتدیگیمیز (تلفظ، قرامه‌ر و نحو) قایدالارینا تابع توتولدوقلاری اوچون ونه‌کیمی مفهو ـ مو ایفاده ائده‌جکلری دقتله مشخص اولدوغو اوچون انگلیزجه‌نین آنجاق "کلمه‌ذخیره"سینی شیشیردیلر .ائله‌کی انگلیزجه‌نین بوگونکو "کلمه‌ذخیره یا خزینه‌سی " ۵۰۰۰۰۰ کلمه‌دیرکی،باشقا باشدا گلن دیل لره قیاسلا اونلاردان بیرنئچه‌قات آرتیقدیر .اونیوه‌رسیته‌لی لر اوچون ترتیب ائدیلن قاموسلاردا بو ذخیره‌دن آنجاق ۸۰۰۰۰ کلمه‌قدری تاپیلار شاعیرلر و یازیچیلار بو بؤیوک خزینه‌دن ذوقلرینه گؤره کلمه‌سئچر و ایشله‌دیرلر .مثلا"بایرون"ون شعرلرینده لاتین فرانسیز کلمه‌لریچوخدور "دیکئنز"ده ایسه آنگلوـ ساقسون کلمه‌لری بول ایشله‌دیلمیشدیر .

۱۴

kelimelerini aklından çıkarmadı. Zamanla birçok "eş anlamlı" kelime dilde sabitleşti. Fakat Norman-Fransızca köklü kelimenin Anglo-Sakson köklü eş anlamlısından anlam yönünden az çok farkı vardı. Demek ki İngilizcede eş anlamlı gibi kullanılan "ikili kelimelerden" "oda" anlamına gelen (Anglo-Sakson) "room" kelimesi ailenin oturduğu, bildiğimiz odadır. Hâlbuki (Norman asıllı chamber resmi ve hoş kokulu bir odaya denir. Parlamento anlamına gelen "chamber of deputies" ve ticaret odası "ch. of commerce" gibi… Bu şekilde gelişerek meydana gelen dilin-İngilizcenin "kelime hazinesinin" sadece %25'i asli (Anglo-Sakson ve Germen) köklü bir dildir. "Kelime hazinesi" nin kalan %75'i genellikle Latin-Fransız kökünden gelmedir. Ama tüm bunlara bakılmaksızın dil Anglo-Sakson mahiyetini saklamış Germen grubuna tamamen bağlanmış bir dil olarak kalır. Zira dilin ses sistemi (fonetik), gramer kuralları (morfoloji) ve sentaks usulü aynen devam etmiştir.

Dışarıdan gelen her söz, Anglo-Sakson ritmine uyar, vurgu İngilizceye göre yapılır. Fiil çekimi, sıfatlarda üstünlük ve en üstünlük dereceleri Germen dillerine benzer bir şekilde yapılır. Latince asıllı kelimelere Anglo-Saksoncanın ön ve son ekleri bağlanır… İngilizcenin "kelime hazinesi"ne daha sonralarda yığın yığın yabancı kelime dâhil oldu, imparatorluk genişledikçe, münasebetler arttıkça kelimeler de "sıkıntı" çekmeden bu dile girmeye devam etti. Ama yukarıda işaret ettiğimiz (fonetik, gramer, sentaks) kurallara tabi tutuldukları ve hangi kavramı ifade edecekleri dikkatle görüldüğü için İngilizcenin sadece "kelime hazinesi"ni şişirdiler. Öyle ki İngilizcenin bugünkü "kelime hazinesi" 500000 kelimedir ki, başta gelen diğer dillere kıyasla onlardan birkaç kat fazladır. Üniversiteliler için tertip edilen sözlüklerde bu hazineden ancak 80000 kelime kadarı bulunur. Şairler ve yazarlar bu büyük hazineden zevklerine göre kelime seçer ve kullanırlar. Örneğin "Byron"un şiirlerinde Latin Fransız kelimeleri çoktur. "Dickens"de ise Anglo-Sakson kelimeleri bol kullanılmıştır.

خلقین "دیکشنز"ی چوخ سئومه‌لری نین باشلیجا سببی ده همین بوایدی، (۷). یئری گلمیش کن،زاما نیمیزدا انگیلیز جوان یازیچیلارینا توصیه ائدیلن "گؤزه‌ل دیل" و " ساده‌دیل "حقینده مصلحت‌لره گؤزآتمامیز لازیمدیر ،نصیحت‌لری بئله خلاصه‌ائتمک اولار:

۱ ـ تانیش‌سؤز فریب‌و چتین سؤزدن داها یاخشی دیر.

۲ ـ ممکن اولدوغوندا مشخص‌سؤز مجرد سؤزدن داها یاخشی دیر ومعلوـ مون مجهولا ترجیحی وار.

۳ ـ تک‌سؤزله افاده بیرنئچه‌سؤزله افاده‌دن داها یاخشی دیر.

۴ ـ قیسا کلمه ،اوزون کلمه‌دن داها یاخشی دیر (یاددان جبخارمایاق کی، انقلوـ ساقسون کلمه‌لری اکثرا لاتین کؤکلو کلمه‌لردن داهاـــــا قیسا دیرلار)

۵ ـ (انقلو ـ ساقسون کؤکلو) ساقسون کلمه (لاتین ـ فرانسیز کؤکلو) رومانس‌سؤزدن داها یاخشی دیر. (۸)

بوتوصیه‌لرین بیزیم‌دیلیمیزه‌نه‌درجه‌ده انطباق ائدیب ـ ائتمه‌ـ مه‌سی بابیندا باشقا بیریئرده دانیشماق گره‌کدیر.

مختلف‌دیللرده دانیشان خلقلرین دیللرینه گیره‌ن یادکلمه‌لره قارشی هرزمان وهریئرده خلقلرین هامیسی انگیلیزلرکیمی سوغوق‌قان ـ لی دگیللر ،بوموضوعدا "حساسیت "لر چوخ فرقلی دیر .نئجه‌کی"ماقسوه‌ل نورمنه‌رق و موریس‌روزه‌ن بلوم"ون دئدیکلری کیمی(۹) فرانسیزلار بو مسئله‌یه قارشی آرتیق حساسدیرلار:

" بیر فرانسه‌لی انگیلیزجه متن‌لره باخاندا واونلارین مختلف دیللردن آلینما سؤزلر ییغینی اولدوغونو گؤره‌نده، بلکه‌ده‌انگیلیزـ جه‌یه "دیللرین زیبیل قابی " (Poubelle) دئیه‌آد تاخاجاقدیر.

بوتون بونلارا قارشی انگیلیزجه‌نین همین بوخصوصیتی، حقیقتده امتیاز و اونون قدرتی سایه‌لمالیدیر. بودیلین کلمه‌ذخیره‌سی دقت و اصابت‌ده تک‌دیر .زیرا انگیلیزجه هامی دیللردن احتیاجی اولان کلمه لری آلیب ،اونلاری اؤز "نئی قازانی"نیدان گئچیریب و "تقطیـــــر" ائله‌ییب‌دیر .بعضی شرقی دیللر استثنا ائدیلیرسه ،دئمک اولار، هئچ بیردیلده هئچ بیرسؤز یوخدورکی سودیله اویدورولا بیلمه‌سین...(۱۰)

فرانسه‌لی لر ،دئدیگیمیز کیمی، یادسؤزلره قارشی"آله‌رژی"درجه سینده "دویارلی "دیرلار .انگیلیزجه سؤزلرین دیللرینه‌نفوذوندان‌چوخ

Halkın “Dickens”i çok sevmesinin başlıca sebebi de buydu, (7). Yeri gelmişken günümüzde İngiliz genç yazarlara tavsiye edilen “güzel dil” ve “sade dil” hakkında hususlara göz atmamız gerekir, nasihatleri böyle özetleyebiliriz:

1- Tanınmış bir kelime garip ve zor bir kelimeden daha iyidir.

2- Mümkünse birleşik kelimeler, yalın kelimelerden daha iyidir ve bilinen, bilinmeyene tercih edilir.

3- Tek kelimeyle ifade, birkaç kelimeyle ifadeden daha iyidir.

4- Kısa kelime uzun kelimeden daha iyidir (Unutmayalım ki, Anglo-Sakson kelimeleri genellikle Latin kökenli kelimelerden daha kısadır.)

5- (Anglo-Sakson kökenli) Sakson kelime (Latin-Fransız kökenli) romans sözden daha iyidir. (8)

Bu tavsiyelerin bizim dilimize ne ölçüde uyup uymayacağı hakkında başka bir yerde konuşmak gerekir.

Farklı halkların dillerine giren yabancı kelimelere karşı bu halklar hiçbir zaman ve hiçbir yerde İngilizler gibi soğukkanlı değildir. Bu konuda “hassasiyetler” çok farklıdır. Demek ki “Maksvel Norenberg ve Moris Rozen Belum”un dediği gibi (9) Fransızlar bu meseleye karşı artık hassastır.

“Bir Fransız, İngilizce metinlere baktığında ve onların çeşitli dillerden alıntı sözler yığını olduğunu gördüğünde, belki de İngilizceye “dillerin zibil kabı” (poubelle) diye isim verecektir.

Bütün bunlara karşı İngilizcenin bu özelliği, onun için bir imtiyaz ve onun kudret sayılmalıdır. Bu dilin kelime hazinesi dikkat ve isabette tektir. Zira İngilizce tüm dillerden ihtiyacı olan kelimeleri alıp onları kendi “yeni kazanı”ndan geçirip “damla damla akıtmıştır”. Bazı doğu dilleri ayrı tutulursa, hiçbir dilde hiçbir söz yoktur ki bu dile uydurulabilmesin… (10)

Fransızlar, dediğimiz gibi yabancı kelimelere karşı “alerji” derecesinde “duyarlı”dır. İngilizce kelimelerin dillerine nüfuzundan çok

اینجی یئیب راحاتسیز اولورلار .حتی بو قورخو "Parlez-vous Franglais" (۱۱) کیمی ۳۷۱ صحیفه‌لیک کتابلارین یازیلماسینا سبب اولماقلا قالمایاراق "فرانسیزجانی مدافعه "آدلی ـ وشخصا او واختکی فرانسه دولتی نین رئیسی "ژورژ پومبیدو"نون باشچیلیغیندا ـ رسمی ویوکسک (عالی) بیرقومسیونون قورولوشونادایول آچدی، (۱۲)

نه‌ایسه ،مطلبیمیزه قاییداق :

بوتون یوخاریدا گئچن اشارت‌لردن ده آنلاشیلاجاغی کیمی‌بیردیلین کلمه‌خزینه‌سی حتی انگیلیزجه درجه‌سینده یاد عنصرلرله قاریشمیش اولسادا ، اونون سس‌سیسته‌می یئرینده دوردوغو مدتجه ،اونون قرامه‌ر قایدالارینا رعایت‌ائدیلدیگی گونه‌جن ،اونون نحوی اساسلاری محترم ساییلینجایا قده‌ر ،یعنی یئنی سؤزلر دیلین "نئی قازانینداں" گئجیریلیب و او دیله تابع قیلینماسی شرطیله بویولدان او دیله اؤلدوروجو ضربه ده‌یه بیلمز. بودورکی دیلیمیزین سس و آهنگ خصوصیت‌لرینی (فونولوژی سینی) قوروماق اوچون، بوتون مصوت‌لری آیری و مشخص‌حالدا گؤرسه‌دن اصلاح ائدیلمیش یازی قایدالاریمیزین حیاتی اهمیتی نه بیلینجلی و آگاه اولاراق،اوقایدالارین هرگون‌بیر آز داها شموللو اجراسینی دیله‌مک یئرینده اولار.

اوبیرطرفدن، دیلیمیزین کلمه ذخیره‌سی انگیلیزجه دیلی درجه سینده قاریشیق اولماماسی ایله برابر بوتون التصاقی دیللر" ده اولدوغو کیمی کلمه‌لرین کؤک و گؤوده (تنه)لرینه مختلف اک لر آرتیرماقلا،سؤزلربمزه هررنگ‌دن معنا وایسته‌دیگیمیز کیمی سس و طنین باغیشلایا بیله‌ریک، یئترکی (کافی دیرکی) اک‌لریمیزین لازیم اولانلارینی داها فعال وایشلک حالا گتیره‌ک .اک‌لر حقینده بیرآز ایره‌لی ده معلومات وئره‌جه‌ییک ."دوامی گله‌حک نومره‌ده "

۱/۳ : کلمه‌لرین یئنی معنا کسب ائتمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه آرتیمی :

بیرسؤزون مختلف یوللارلا ده‌ییشیک معنالار داشیماسی حادثه‌سی هر دیلده گؤرونور.

حاشیه‌لر :

۱) دکتر محمدمعین،"فرهنگ فارسی" جلد ۲، ص ۱۹۸۶

۲) پروفه‌سور دوقتور س‌جعفروف ،"معاصر آذربایجان دیلی(لئقسیقا "

incinip rahatsız olurlar. Hatta bu korku "Parleg-Vous Franglaise" (11) gibi 271 sayfalık kitapların yazılmasına sebep olmakla kalmayarak "Fransızcayı Müdafaa" adlı ve şahsen o dönemdeki Fransa başkanı "Georges Pompidou"nun önderliğinde resmi ve yüksek bir komisyonun kurulmasına da yol açtı. (12)

Neyse, isteklerimize geri dönelim:

Yukarıda geçenlerden de anlaşılacağı gibi bir dilin kelime hazinesi İngilizce derecesinde yabancı unsurlarla karışmış olsa bile, onun ses sistemi yerinde durduğu müddetçe, onun gramer kurallarına uyulduğu güne dek, onun sentaks esaslarına saygı duyuluncaya kadar, yani yeni kelimeler dilin "ney kazanından" geçirilerek o dile tabi tutulması şartıyla bu yoldan o dile öldürücü darbe denemez. Dilimizin ses ve ahenk özelliklerini (fonolojisini) korumak için, bütün ünlüleri ayrı ve açıkça gösteren yeni yazı kurallarımızın hayati önemini bilinçli ve bilgece öğrenmek, bu kuralları her gün biraz daha kapsamlı bir şekilde uygulamak istemek yerinde bir davranıştır.

Diğer taraftan, dilimizin kelime hazinesi İngilizce kadar karışık olmamakla beraber bütün eklemeli dillerde olduğu gibi kelimelerin kök ve gövdelerine çeşitli ekleri getirerek sözlerimize her renkten anlam, istediğimiz gibi ses, tını bağışlayabiliriz. Yeter ki, eklerimizden gerekli olanları daha faal ve işlek hale getirelim. Ekler hakkında biraz ileride bilgi vereceğiz. "Devamı gelecek numarada"

1.3 Kelimelerin Yeni Anlam Taşıması Sonucunda Kelime Yapımı:

Bir kelimenin çeşitli yollarla farklı anlamlar taşıması olayı her dilde görülür.

Dipnotlar:

1) Dr. Muhammed Muin, "Ferheng-i Farsî", cilt 2, ss. 1986

2) Prof. Dr. S. Caferov, "Muasır Azerbaycan Dili" (Leksika

معارف نشریاتی،باکی، ۱۹۷۰ ص ۱۴۲ .
۳) کوروش صفوی،"واژه‌نامه زبان شناسی "، تهران ۱۳۶۱ ، ص ۱۲۵
۴) جعفروف عئینی اثر،عئینی یئر و دوامی .
۵) عئینی اثر، ص ۱۴۴
۵) محمدرضا باطنی، " زبان و تفکر"، چاپ‌دوم، نشریه‌زمان، تهران ۱۳۵۴ ، ص ۷۹ و دوامی
۶) عئینی اثر ، عئینی یئر
۷) T . دیلاچار، " آنا دیلی ایلکه‌لری " آنقارا ۱۹۷۸ ص ۲۷ – ۲۶
۸) Rudolf Flesh, « The Art of Plain Talk » p. 58
۹) Maxwell Nurenberg, Morris Rosenblum, "All about words » Signet Reference Books. New York 1968 P. 150
۱۰) Don Cook, New York Herald Tribune, 27 Feb. 1964
René Etiemble. 1964. (۱۱
۱۲) ماکسوِل نورنبرک و موریس روزه‌ن بلوم، عئینی اثر، عئینی یئر.

Maarif Neşriyatı, Bakü, 1970, ss.142.

3) Kourosh Safavi, “Vajenâme-i Zebân-Şinasi”, Tahran 1361, ss. 125

4) Caferov, Aynı Eser, Aynı Yer ve Devamı.

5) Aynı Eser, ss. 144.

5) Muhammed Reza Bateni, “Zebân ü Tefekkür”, İkinci Baskı, Zaman Yay. Tahran, 1364, ss. 79 ve devamı

6) Aynı Eser, Aynı Yer

7) A. Dilaçar, “Ana Dili İlkeleri”, Ankara, 1978, ss. 26 – 27.

8) Rudolf Flesh, “The Art of Plain Talk”, ss. 58

9) Maxwell Nurnberg, Morris Rosenblum, “All Abaut Words”, Signet Reference Books. New York 1968, s. 150.

10) Don Cook, New York Herald Tribune, 27 Feb. 1964.

11) René Etiemble, 1964

12) Maxwell Nurnberg ve Morris Rosenblum, Aynı Eser, Aynı Yer.

بسم الله الرحمن الرحیم

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی
آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه

یئددینجی ایل ـ آذر، دی، بهمن و اسفند ۱۳۶۴ شمسی

دوکتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

ـ کؤکلر، اکلر، گؤوده‌لر، کلمه‌لر ـ

(۲)

۱/۳ : کلمه‌لرین یئنی معنا کسب ائتمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه‌آرتیمی

بیرسؤزون مختلف یوللارلا دگیشیک معنالار داشیماسی حادیثه‌سی هر دیلده گؤرونور.

جور ـ به ـ جور حادیثه‌لرنتیجه‌سی بوحال یارانیر. بعضا عینی‌کلمه نین معناسی گئنیش، بعضا ده آیری ـ آیری منشاء لردن گلن سؤزلر زامانلا تلفظ ده‌وحتی املاء دا کاملا عینی حالا گلیر وبیر ـ بیرینه بنزه‌ر، مجازی وحقیقی مفهوملار، جناسلار، بنزه‌ر سؤزلر، متشابه‌لر (اوموـ نیملر) بوجمله‌دن دیر. بئله بیرمتشابه‌لشمه‌جره‌یانیندا آددان یئنه‌ده آد ویا صفتدن یئنه‌ده صفت عمله‌گله‌بیلدیگی کیمی، آددان صفت، صفتدن آد وسایره دوزه‌له‌بیلر.

"معاصیرآذربایجان دیلی" مؤلفی نین دئدیگی کیمی آدلاردان آدـ لارین تؤره‌مه‌سی، اساسا یئددی یوللا عمله‌گلیر:

۱۳/۱ ـ عمومی آدلارین خصوصی آدلارا گئچمه‌سی یولو ایله:

بوجریاندا باشدا حئیوان، قوش، بیتگی آدلاری نین خصوصی‌آدحالینا گلدیک لرینه جوخ راست‌گلیریک:

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELER (2)

1.3 Kelimelerin Yeni Anlam Kazanması Sonucunda Kelime Oluşumu:

Bir sözün çeşitli yollarla farklı anlamlar taşıması durumu her dilde görülür.

Çeşitli olaylar sonucunda bu durum meydana gelir. Bazen kelimenin anlamı genişler, bazen de farklı kaynaklardan gelen kelimeler zamanla telaffuz ve yazımda aynı anlama gelir. Birbirine benzer, mecazi ve gerçek kavramlar, cinaslar, benzer sözler, eş sesli kelimeler (omonimler) bu şekildedir. Böylece eş sesli kelimelerle addan yine ad veya sıfattan yine sıfat meydana gelebildiği gibi, addan sıfat, sıfattan ad vs. yapılabilir.

"Muasır Azerbaycan Dili" yazarının dediği gibi adlardan adların türemesi esasen yedi yolla yapılır:

13/1 Cins Adların Özel Ad Olması Yolu İle:

Burada başta hayvan, kuş, bitki adlarının özel ad haline gelmesi çok karşılaşılan bir durumdur:

اصلان،ترلان (طرلان) ،توغرول (طغرل) ،قافلان،لاچین (کیشی آدلاری) ،، بنؤوشه ،توراج ،چیچک ،جئیران، دورنا ،قیزیل گول،ککلیک ،گؤیرچین، گوللر، گول چیچک ،مارال، یازگول (قادین آدلاری) ...

یئنه ده بونوع دان :

اؤروج، اوغور ،اومود ،بایرام ،باخیش ،باهادیر (بهادر) ، دمیر ، قهرهمان، گوندوز ، گونش (کیشی آدلاری) ....

آیگون ،آینا ،آلماز (آلماس) ،اولدوز ،اولکر ،اینجی،ایپک ، تورە ، سئوینج، گولوش، یاراشیق (قادین آدلاری) ....

۱۳/۲ خصوصی آدلارین عمومی آد یئرینه گئچمه سی یولو ایله :

مثال : او بوگون ائلیمیزین کوراوغلو سو سایيلير ،مکتب یاشیندا کی فضولی لر و نظامی لر ساوادسیزقالسالار گله جک ادبیاتیمیزا وچون چوخ حئیف اولار ...

۱۳/۳ عمومی آدلارین یئنه باشقا عمومی آدلاریئرینه گئچمه سی یولو ایله :

مثلا بالیقلارین اوزه رینده اولان دایيره وی شکیلده کی برک ماده نین آدی پول دور .هابئله مال مبادیلسینده ایشله یلن واسطه یه ده پول دئییلیر . ایگنه : تیکیش اوچون ایشله دیلن آلت ، ایگنه : خسته یه درمان اوچون ایشله دیلن آلت . کوما : اوست اوسته تؤکولموش اشیانین تشکیل ائتدیگی ییغیم ، کوما : ائو ....

۱۳/۴ اشیانین فعالیتی،حرکتی ایله مئیدانا گلن حادثه ویا نتیجه :

مثلا: آی: یئرین اطرافیندا فیرلانان پئیک (قمر) ، آی : پئیکین حرکتی ایله علاقه دار اولان ۳۰ گون . دیل : آغیزدا اولان ات پارچاسی دیل : انسانلارا مخصوص دانیشیق حادثه سی . قول : بدنین چیگیندن دیرناقلارا قده ر اوزانان حصه سی، قول : امضاء .

۱۳/۵ صفت لرین آدلاشما سی :

بوسؤزلر صفت لیک مفهوموایله یاناشی اولاراق ،عینی زاماندا ، آدلیق مفهومونو دا افاده ائتمک دورومونو قازانیر و یئنی سؤزلره چئوریلیر: گوزه لی چیرگیندن ، یاخشی نی پیسدن سئچه بیلمک لازیمدیر .آدا ملارین قوجا سی نی گنجیندن آییران بیرچوخ علامتلروا ردیر. بوجمله لرده "گؤزه ل" ،"چیرکین" ،"یاخشی" ،"پیس" ،"قوجا" و"گنج"صفتلری

Aslan, Tarlan, Tuğrul, Gaflan, Lâçin (kişi adları). Benövşe, Turac, Çiçek, Ceyran, Durna, Gızılgül, Keklik, Göyerçin, Güller, Gülçiçek, Maral, Yazgül (kadın adları).

Yine bunlardan:

Oruc, Uğur, Umut, Bayram, Bahış, Bahadır, Demir, Gehreman, Gündüz, Güneş (Kişi adları)…

Aygün, Ayna, Almaz (Almas), Yıldız, Ülker, İnci, İpek, Türe, Sevinç, Gülüş, Yaraşık (Kadın adları)…

13/2 Özel Adların Cins Ad Olması Yolu İle:

Örnek: O bugün elimizin Köroğlu sayılır. Okul yaşındaki Fuzuliler ve Nizamiler eğitimsiz kalırsa gelecek edebiyatımız için çok büyük haksızlık olur…

13/3 Özel Adların Başka Bir Özel Ad Yerine Geçmesi Yolu İle:

Örneğin balıkların üzerinde olan daire şeklindeki parlak maddenin adı puldur. Mal alım satımında kullanılan araca da pul denir. İğne: Dikiş için kullanılan alet. İğne: Hastaya iyileşmesi için yapılan ilaç. Küme: Üst üste dökülmüş eşyanın meydana getirdiği yığım. Küme: Ev…

13/4 Eşyanın Faaliyeti, Hareketi İle Meydana Gelen Durum veya Sonuç:

Örneğin: Ay: Dünyanın etrafında dönen uydusu, Ay: Ayın hareketi ile ilgili olan 30 gün. Dil: Ağızda olan et parçası. Dil: İnsanlara mahsus konuşma biçimi. Kol: Bedenin omuzdan tırnaklara kadar uzanan bölümü, kavl: İmza

13/5 Sıfatların Adlaşması:

Bu kelimeler sıfat kavramı ile benzer olarak, aynı zamanda, ad kavramını da ifade etmek durumunu kazanır ve yeni kelimeler olur: Güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırmak gerekir. Adamların yaşlısını gencinden ayıran birçok işaret vardır. Bu cümlelerde “güzel”, “çirkin”, “iyi”, “kötü”, “yaşlı” ve “genç” sıfatları

آدلاشدیغی حالدا اوزصفت لیک مفهومونو ساخلامیشدیر.

اوچ گؤزه‌لین سئودا سینا دوشموشم

بیری لیلا، بیری صنم، بیری گول ....

مثالیندا گؤزه‌ل کلمه‌سی صفتلیک مفهوموندان داها چوخ آدلیق مفهومونو افاده ائدیر.

بیرچوخ خصوصی آدلاردا اصلینده صفت دیرلر:

آیدین، داشغین، دؤنمز، سؤنمز، قورخماز، یاشار (کیشی آدلاری).

آغ گون،آی بنیز (فارسجا ترجمه‌سی: ماه‌رخسار)،آی تن (" تن " بیزیم تورکجه میزده "برابر" و "هم‌سنگ "دئمکدیر.تورکیه تورکجه‌سینده بوکلمه "دنگ " دئییلیر)،سئوه‌ر،سولماز،گؤزه‌ل،گؤیچک، گولر (قادین آدلاری)....

(بوآدلاردا بیرآز قاباق مثال گتیریلن آدلارکیمی،"آذربایجان دیلی‌نین اورتوقرافیاسی ـ املاسی ـ لغتی"نین ۵۷۶ـ ۵۵۹ صحیفه‌لرینـــدن آلینمیشدیر).

۱۳/۶: آدلاردان صفت‌لرین تؤره‌مه‌سی :

بوحادثه‌ده یوخاریداکی وضعیتین عکسی اوزونو گؤرسه‌دیر.

۱۳/۷ ـ "قید"لشمه‌حادثه‌سی ده‌بئله‌بیر رول اوینایير.

بوحادثه‌نتیجه‌سینده تورک دیلی نین بوتون لهجه‌لرینده،او جمله دن آذربایجان تورکجه‌سینده صفت‌لرین ظرفه‌چئوریلمه‌سی جریانی باش وقریر.مثلا، ایتی بیچاق، دوزسؤز، یاخشی خؤره‌ک افاده‌لرینده "ایتی" "دوز"، "یاخشی" کلمه‌لری صفت اولدوغو حالدا "سو ایتی آخیر"، "او دوز دانیشیر"، "علی یاخشی اوخور" افاده‌لرینده "ایتی"، "دوز" و "یاخشی" کلمه‌لری "قید"له‌شه‌ره‌ک بیرنوع "نحوی" باخیمیندان حرکت‌طرزی وسیله سی نی افاده ائتمه‌لی اولور...همین جره‌یان نتیجه‌سینده بعضی صایلار مخصوصا غیرمعین صایلار دا اوز "نحوی" وضعیتی نی دگیشیر.مثلا آز (آز ـ صای)، (آز ـ دانیشیر) (آز ـ قید)، (۱۳)

۱/۴ : فونه‌تیک ترکیبین دگیشمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه‌آرتیمی

یئنی سؤزلرین یارانما جریانیندا کلمه داخیلینده بعضی سس‌یا سسلرین دگیشمه‌سی ده رول اوینایير.بوحادثه ان چوخ تلفظ ده عینی معنادا ایکی(بعضا داها چوخ) مفهوم افاده‌ائدن "متشابه" (اومونیم)

adlaştığı halde sıfatlık kavramını saklamıştır.

Üç gözelin sevdasına düşmüşem

Biri leyla, bir Sanem, biri Gül…

Örneğinde güzel kelimesi sıfat anlamından daha çok ad anlamını ifade eder.

Birçok özel ad da aslında sıfattır:

Aydın, Taşkın, Dönmez, Sönmez, Korkmaz, Yaşar (kişi adları)

Akgün, Aybeniz (Farsça tercümesi: Mah-i Rufsar), Ayten ("ten" bizim Türkçemizde "beraber" ve "birlik" demektir. Türkiye Türkçesinde bu kelime "denk" denir), Sever, Solmaz, Güzel, Göyçek, Güler (kadın adları)…"

(Bu adlar da biraz önce örnek verilen adlar gibi, "Azerbaycan Dilinin Ortografiyası – İmlası – Lügati'nin 559 – 576 sayfalarından alınmıştır.)

1.3.6 Adlardan Sıfatların Türemesi:

Burada yukarıdaki vaziyetin aksi bir durum görünür.

1.3.7 "Zarf"laşma Olayı Böyle Bir Rol Oynar:

Bu olay sonucunda Türk dilinin bütün lehçelerinde, aynı şekilde Azerbaycan Türkçesinde de sıfatlar zarf olur. Mesela "keskin bıçak", "doğru söz", "iyi ekmek" ifadelerinde "keskin", "doğru", "iyi" kelimeleri sıfat iken, "su keskin akıyor", "o doğru söyler", "Ali iyi okur" ifadelerinde "keskin", "doğru" ve "iyi" kelimeleri "zarflaşarak" bir çeşit "sentaks" bakımından hareket tarzını ifade eder… Aynı yöntem sonucunda bazı sayılar özellikle belirsiz sayıların "sentaktik" durumu değişir. Mesela az (az-sayı), (az-konuşur), (az-kayıt). (13)

1.4 Fonetik Terkibin Değişmesi Sonucunda Kelime Oluşumu

Yeni kelimelerin oluşturulmasında kelime alımında bazı ses ya da seslerin değişmesi de rol oynar. Bu durum en çok telaffuzda aynı anlamda iki (bazen daha çok) kavram ifade eden "eş sesli (omonim)

کلمه‌لرده باش وقریر-بودا. هربیرمستقل مفهومون مستقل شکیل ایلـــــه افاده اولونماق طلبیندن ایره‌لی گلیر.

سس ترکیبینده دگیشیکلیک عمله‌گلمه‌ده یئنی سؤزلرین یارانماسی یولو دیلیمیزده داها قدیم دؤوره‌لره عایددیر...معاصردیلده‌بو گون بیز آنجاق واختی ایله باش وقرمیش بوحادیثه‌نین ایزلرینی تاپســا بیلیریک:

"داغ" و"تاغ" کلمه‌لری ایلک دؤورلرده معناجاوشکیلجه‌بیردیلـر. چوخ احتمالا دئمک اولارکی،بئرین عمومی سطحینده‌آزجاقابارماسی ایله سئچیلن حصه‌سی "تاغ"آدلانمیشدیر...صونرا خلق اثو،گؤرپو،دروازا و سایره تیکرکن هرهانسی قابارىق بیرتیکینتی حصه‌سی نی ده "تاغ" آدلاندیرمیشدیر.صونرالار بو شکیلجه عئینی اولان کلمه‌لرده "د"سسی "ت" سسی ایله دگیشیله‌رک مختلیف شکیللی "داغ" و"تاغ" کلمه‌لری عملـــه گلمیشدیر. (۱۴)"

("طاق" کلمه‌سی "اورتا فارسجا و پهلوی جه مانه‌وی کلمه‌لـــر فهرستی کتابیندا، (۱۵) " ژ " شکلینده‌ـ اورتا فارسجا قئیـــدی ایله ضبط ائدیلمیشدیر.

پروفه‌سور جعفروفون ایضاحی بوکلمه‌نین تورکجه‌دن پهلوی جه‌یـــه گئچمیش اولماسینا اشارتدیر).

"بشله‌جه "گؤز" "گور" مفهوملاری دا اول ده عینی شکیلده افـاده ائدیلیرمیش.ایندی بیزیم "گؤرولمک "کلمه‌سی نین تورکیه تورکجه‌سینده "گؤزوکمک" کیمی افاده ائدیلمه‌سی بونو گؤرسه‌دیر.

کلمه‌لرین مختلف تورک دیللرینده،تلفظ جهتیندن نه‌قده‌ردگیشیلدیگینی گؤرستمک اوچون عینی مؤلفدن بیرنئچه مثال گتیریریک:

بیزده‌کی "داغ" و"یاغماق"سؤزلری "قوموقجا "دا "تاو" و"یاوماق" دیر، "من" تورکیه‌تورکجه‌سینده "بن"دیر، "سو" "باشقیرجا "دا "ها" و"قوموقجا دا "سوو" دور،"پالچیق" کلمه‌سی قازاخجادا "بالشیق"،باشقیرجـــا دا "بؤلسیق "دیر،"داش "اویغور،قوموق وباشقیرد لهجه‌لرینده "تاش"اوزبکجه‌ده "توش "قازاخجادا "توس "دیر.علاوه،بعضی تورک لهجه‌لرینده بو ویا باشقاسؤز کؤهنه‌لشدیگی(آرقاایکله‌شدیگی) حالدا،بعضی ســینده‌او سؤزون کلمه‌ذخیره‌سینده یئری وار. مثلا آذربایجان تورکجه‌سینده "تمیز" و"صاف "معناسیندا ایشله‌نن "آری" سؤزو(آیدان آری،سودان دورو)

۶

kelimelerde görünür. Bu da her bir bağımsız kavramın bağımsız bir şekilde ifade edilme isteğinden ileri gelir.

Ses terkibinde değişiklik olmasıyla yeni kelimelerin kurulması yöntemi dilimizde daha eski dönemlere aittir… Çağdaş dilde biz bugün sadece vaktiyle baş vermiş bu hadisenin izlerini bulabiliriz:

"Dağ" ve "*tag*" kelimeleri ilk dönemlerde anlamca ve şekilce birdi. Büyük ihtimalle, Dünya yüzeyinin bir miktar kabarması ile ayrılan bölümü "tag" olarak adlandırılmıştır… Sonra halk ev, köprü, kapı vs. dikerken herhangi bir kabartıyı da "*tag*" olarak adlandırmıştır. Daha sonraları bu şekilce aynı olan kelimelerde /t/ sesi /d/ sesi ile karşılanarak "dağ ve "*tag*" kelimeleri meydana gelmiştir. (14)

("Tak" kelimesi "Orta Farsça ve Pehlevice Manevi Kelimeler Fihristi kitabında (15), "*t'g*" şeklinde Orta Farsça olarak kaydedilmiştir.

Prof. Caferov'un açıklaması bu kelimenin Türkçeden Pehleviceye geçmiş olmasına işarettir.)

Böylece "göz", "gör-" mefhumları da evvelde aynı şekilde ifade edilirmiş. Şimdi bizim "görülmek" kelimesinin Türkiye Türkçesinde "gözükmek" gibi ifade edilmesi bunu gösterir.

Kelimelerin farklı Türk dillerinde, telaffuz yönünden ne kadar değiştiğini görsetmek için aynı yazardan birkaç örnek verdik:

Bizdeki "dağ" ve "yağmak" sözleri Kumukçada "*tav*" ve "*yavmak*"tır, "*men*" Türkiye Türkçesinde "ben"dir, "su" Başkurtça ve Kumukçada "*suv*"dur, "balçık" kelimesi Kazakçada "*balşık*", Başkurtçada "*bolşık*"tır, "*daş*", Uygur, Kumuk ve Başkurt lehçelerinde "taş", Özbekçede "*toş*", Kazakçada "*tos*"tur. Ek olarak, bazı Türk lehçelerinde bu veya başka kelimeler arkaikleşse de, bazılarında o kelimeler kelime hazinesinde yer edinmiştir. Mesela Azerbaycan Türkçesinde "temiz" ve "saf" anlamında kullanılan "arı" kelimesi (aydan arı, sudan duru)

"کؤهنه‌لشدیگی" حالدا قوموق دیلینده "آری و" ،عینا "صاف "معنا سیندا ایشکنمکده‌دیر ،یئنه‌ده "پاییز" معنا سیندا ایشله‌نن "گوز" سؤزو بیزده "کوز" (آزایشله‌نیر) و باشقیرجا "کؤز" شکلینده گئنیشجه ایشلنمکده ـ دیر (۱۶).

بو کؤهنه‌لشمک " مسئله‌سی،زمانیمیزدا مناقیشه‌لره‌سبب اولماقدا دیر .هردیلده کلمه‌لر یا رادیلیرلار،انکیشاف ائده‌رلر ،بعضی زمانلاردا "مود" حالینا گلیب بؤیوک رواج گؤره‌ر ،صونرا یاواش ـ یاواش اونو ـ دولوب ایشلنمزحالادا دوشه‌بیلرلر ،بو"اونوتماق" چوخ درین لشینجه و کلمه‌نین دیلده هئچ بیررولو قالمایینجا اونا "کؤهنه‌لشمیش" (آرقا ایک) دامغاسی ووررولور .بو کلمه‌نین گئچمیشین درینلیک لرینه قویلانماسی دئمک اولسادا ،بوسبوتون اؤلمه‌سی دئمک دگیلدیر . زیرا عینی کلمه‌نین معّین شرایطده تازادان "فعاللاشدیغینا" تصادف اولو ـ نور .بونون بیرچوخ مثالینی فارسجادادا گؤرمکده‌ییک ."فرهنگستان"ین فارسجا اوچون دوزه‌لتدیگی اصطلاحلاردان بول ـ بول مثاللار گتیرمک اولار. مثلا "تخشائی" (اداره‌ٔ تخشائی قدیم اداره "تسلیحات "اوچون) اصلی پهلوی جه توخشاک دان گلن وآنجاق قدیم کتابلارین صحیفه‌لرینده محوخاطیره‌سی قالمیش بیرکلمه ایدی.فارس دیلی تدقیقاتچیلاری لازیم گؤردوک لری معین بیرمفهومو خالیص فارسجا افاده اوچون،بوکلمه‌نین کؤهنه‌لشمیش اولدوغونا هئچ بیراهمیت وئرمه‌دن ،بوسؤزه تازادان ایش ـ لکلیک " رواج" وئردیلر .هئچ کس دئمه‌دیکی بئله‌بیرسؤزو گونوموزده هئچ بیرفارسین آغزیندان ائشیتمیریک وهله‌کلمه‌نین (تخشائی نین) معناسی دااصلا"تسلیحات " دگیل، تسلیحات مفهومونا یاخین مناسبتی اولمایان "چالیشماق "و" سعی ائتمک "دیر .هئچ کیمسه‌بوایشه" نبش قبر" قاراسی یاخمادی .داها چوخ،حتی گونده‌لیک رواجدا اولان "پرونده" کلمه‌سینه گلینجه ،بوسؤزون اصلی"بلونده"دیر و قدیم متن لرده نادر اولاراق "قوماش و پالتار بوخچاسی "مفهومونو افاده‌اوچون ایشله‌دیلد ـ یگینه تصادف اولونور.فرهنگستان بوکلمه‌نی کؤهنه‌کتابلاردان چیخا ـ رتدی و گونلوک مطبوعاتا واورادان دا خلقین آغزینا ومحاوره‌دیلینه ("دوسیه "یا "دوسیا "معناسیندا) گتیردی بورادادا ،یئنه‌هئچ‌کیم "کؤهنه لیک "و"آرقا ایسم" ومعنادگیشیکلیگیندن بحث‌آچمادی وتازه‌کلمه‌نی قبول ائتدی."اجازه "معناسیناگلن،"یروانه "ده‌قدیم‌فرهنگستان طرفیندن

۷

eskidiği halde Kumuk dilinde "*arıv*", aynen "saf" anlamında kullanılmaktadır. Yine "*payız*" anlamındaki "güz", bizde "*küz*" (az kullanılır) ve Başkurtçada "*köz*" şeklinde genişçe kullanılmaktadır. (16)

Bu eskimek meselesi, zamanımızda tartışmalara sebep olmaktadır. Her dilde kelime yaratılır, gelişir, bazı zamanlarda "moda" haline gelir, sonra yavaş yavaş unutulup kullanılmaz hale düşebilir. Bu "unutulma" çok derinleşince ve kelimenin dilde hiçbir rolü kalmayınca ona "eskimiş" (arkaik) damgası vurulur. Bu kelimenin geçmişin derinliklerine gönderilmesi demek olsa da, büsbütün ölmesi demek değildir. Zira aynı kelimenin açıkça yeniden "faalleştiğine" tanık olunur. Bunun birçok misalini Farsçada da görmekteyiz. "Ferhengistan"ın Farsça için düzelttiği ıstılahlardan bol bol misaller getirmek olar. Mesela *"ادارهٔ تفتیش دیم ادارهٔ تفتیش لی حات" او چون)تفتیش ائی)* aslı Pehlevice *"توخش اک"* kelimesinden gelmiş ve sadece kadim kitabelerin sayfalarında perişan hatırası kalmış bir kelime idi. Fars dili araştırmacıları gerekli gördükleri belli bir kavramı halis Farsça olarak ifade etmek için, bu kelimenin eskimiş olduğuna hiçbir şekilde önemsemeden, bu kelimeye yeniden "işleklik" kazandırır. Böyle bir kelimeyi günümüzde hiçbir Farsın ağzından duymamakla birlikte, kelimenin *(تفتیش ائی)*anlamı da "silahlandırma" değil, bu kavram ile yakından bile ilgisi olmayan "çalışmak" ve "gayret etmek"tir. Hiç kimse bu işe *"تیشقر"* karası yakmadı. Daha çok, hatta gündelik revaçta olan *"تپرونده"* kelimesine gelince, bunun aslı *"بلونده"* kelimesidir ve tarihi metinlerde nadir olarak "kumaş ve elbise bohçası" anlamını ifade etmek için kullanıldığı görülür. Ferhengistan bu kelimeyi eski kitaplardan çıkardı ve günlük matbuata ve oradan da halkın ağzına ve konuşma diline (dosya anlamında) getirdi. Burada da, yine hiçkimse "eskilik" ve "arkaizm" ve anlam değişikliğinden bahsetmedi ve yeni kelimeyi kabul etti. "İcazet" anlamına gelen "pervane"de kadim Ferhengistan tarafından

قاموس ومتن لردن بوگونکی دیله انتقال ائتدیریلدی،بومثاللاربیردانا ایکی دانا دگیل،فارس دیلی تدقیقاتچیلاری ومؤلف لری لزوم حس ائتدیک لرینده کؤهنه دفترلری قاریشدیرماقدان واسکی خرمنلری سوواماق ـ دان (اکثرحاللاردا حقلی اولاراق) گؤردویونوز کیمی مطلقا چکینمیر لر. فارسجانی آریدیب ،"آری فارسجا" حالینا گتیرمک اوچون"فرهنگ ـ ستان "بوقده رله ده قالمادی،داها تهورلو آددیملاردا آتدی. مثلا پولوموزون واحیدینی"تومن"دن (یادا "قران"دان) "ریالا"چئویردی. "تومن"تورکجه ایدی و"قران"دا دئدیک لرینه گؤره "قوندارما وعربجه ایدی لاکین ایشین غریبی بودورکی،تله سه ـ تله سه سئچدیکلری"ریال"دا ۱۶ـ نجی عصرده ایرانا اسپانیول ذیلیندن گلمیش،بیرکلمه دیر .اونون اصلی "REK" ("شاه"معناسینا) کلمه سیندن دیر .اسپانیولجادا "ره آل " یعنی "شاهانه"بیلدیگیمیز"شاهی" .اسپانیادا "ره آل" ۱۴۹۷ ده چالینمش بیرسیککه ایدی.وبوتون اسپانیا نفوذساحه لرینده رواجدایدی. تورکجه (۱۰۰۰۰ معناسینا گلن) تومنی، وعربجه قرانی"خارجی دیر"دئیه به ین ـ مه ینلر ،آختارا ـ آختارا ،اسپانیولجا "ریال"ی تاپدیلار !

یئنه تورکجه "قوشون" (قشون) کلمه سینی به ین مه ین فرهنگستان ، کؤهنه کتابلارین صحیفه لرینی چئویره ـ چئویره ،نده نسه ،بواصطلاحین مقابیلینده "آرتش "کلمه سینی قویدو.

"آرتیشدار" تاماما "کؤهنه لشمیش "و"آرخایک "سؤز اوچون نمونه آختارانلارین،سئچه جه گی کلمه دیر .اوقده رکی بو سؤز قدیم قاموسلارین بیرچوخوندا بئله یوخدور. (۱۶)

سؤزون اصلی"رتهه ائشته ر"دیر،"رتهه "نین معناسی "عرابا" دیر و کلمه نین ایکینجی پارچاسی "شته ر" بیلدیگیمیز "استا" (استادن،ایستا ـ دن)دیر، سؤز بیرلیکده "عرابادادوران آدام" ،"عرابایامینن"یادا "عرابالی" ،"عرباسوار" معناسینا گلیر.

"آرتش"کلمه سینی دوزه لدنلر ،اولا "رتهه ائشته ر" (عرباسوار)سؤزو ـ نو ایکی یه بؤلوب لر،یعنی "عرابا "نی ساخلاییب ،"سوار"ی آتیبلار آتارلارکن ده "سوار"ین ("شته ر"ین) "ش" سسی یاددان چیخیب "عرابا" دا قالیب دیر وبوترکیبدن "ارت + ش "یعنی"ارتش"کلمه سی دوزه لدیلیب دیر. نده نسه نظامی کلمه لرده بئله دقت سیزلیکلرداها چوخدور :

فرهنگستانین واسطه سیله دوزه لدیلن ورایج اولان کلمه لردن بیر

sözlük ve metinlerden bugünkü dile intikal ettirildi. Bu örnekler bir iki tane değil, Fars dili araştırmacıları ve yazarları gerekli gördüğünde eski defterleri karıştırmaktan ve eski harmanları savurmaktan (genelde de haklı olarak) gördüğünüz gibi asla çekinmezler. Farsçayı arıtıp, "arı Farsça" haline getirmek için "Ferhengistan" bu kadarla da kalmadı, daha öfkeli adımlar da attı. Mesela paramızın birimini "tümen"den "riyale" çevirdi. "Tümen" Türkçe idi ve "kıran"da dediklerine göre uydurma ve Arapça idi. Lakin işin garibi budur ki, aceleyle seçtikleri "riyal" de 16. asırda İran'a İspanyol dilinden gelmiş bir kelimedir. Onun aslı "REX" (şah manasında) kelimesindendir. İspanyolcada "rial" yani "şahane" bildiğimiz "şahî". İspanya'da "rial" 1497 de çalınmış bir sikke idi. Ve bütün İspanya nüfuz sahalarında geçerliydi. Türkçe (10000 manasına gelen) tümeni ve Arapça *"قران"* "alıntıdır" diye beğenmeyenler araya araya, İspanyolca "riyal"i buldular!

Yine Türkçe "koşun" kelimesini beğenmeyen Ferhengistan, eski kitapların sayfalarını çevire çevire, nedense bu terimin karşısına *"ارتش"* kelimesini koydu.

"ارتشبد" tamamen "eskimiş" ve "arkaik" söz için numune arayanların seçeceği bir kelimedir. O kadar ki bu kelime eski kamusların birçoğunda bile yoktur. (16)

Sözün aslı *"ارابه کشنده"* kelimesidir. *"ارابه"* kelimesinin anlamı "araba"dır ve kelimenin ikinci parçası *"کشنده"* bildiğimiz "durmak" (*îstâden*) kelimesidir. Söz birlikte "arabada duran adam", "arabaya binen" ya da "arabalı", "araba sever" anlamına gelir.

"ارتش" kelimesini düzenleyenler, evvela *"ارابه کشنده"* (araba sever) sözünü ikiye bölmüşler, yani "araba"yı saklayıp, "sever"i atmışlar. Atarken de "sever"in *(کشنده* /ş/ sesi unutulup "araba"da kalmıştır ve bu terkipten *"ش + ارت"* yani *"ارتش"* kelimesi yapılmıştır. Nedense nizami kelimelerde böyle dikkatsizlikler daha çoktur:

Ferhengistanın vasıtasıyla düzeltilen ve geçerli olan kelimelerden bir

باشقاسی دا "افسر" دیر. "افسر" ایکی بؤلگودن وجوده گلمیشدیر:
"اف" (قدیم فارسجا دا "ابی") و "سر"، "باش" و "اوسته" یعنی باش اوستونده"، "باشدا"، یعنی تاج. بوکلمه "فسار" و "افسار" لادا تشکل جهتیندن عئینی دیر، لکن دیلده "افسار" آت وسایره اوچون و "افسر" شاهلار تاجی مفهومو اوچون مخصوص اولوبدور [17].

خلاصه، "افسر" کلمه سی نین فارسجا دا بیرتک معناسی واردی، اودا تاج "دی. "ضابیط" و "صاحبمنصب" اوچون تکلیف ائدیلمیش "افسر"، آوروپا دیللرینده کی مثلا انگلیزجه ده کی "افیسئر" ـ دن الهام آلینارق دوزه لمیشدیر. دیلچی "پوردا ود" ون دا ئدیگی کیمی: "تیمسار" کلمه سی معناسیز وتمامی ایله اویدورمادیر"، "سروان" و "سرپاس" عئینی معنادا وفارسجا دا "ساربان" لا (معناجا) بیردیرلر. "سرتیپ" ده ایسه "سر" فارسجا دیر و "تیپ" ده فرانسیزجا دیر. کلمه فتحعلیشاه زامانیندا دوزه لمیش دیر. "سرگرد" ترکیبی نین ده قصدائدیلن معناسی یوخدور، "سر" باش ئدمکدیر و "گرد" دا "پهلوان"، حالبوکی بوترکیبدن بیر "گروه باشی" معناسی قصدائدیلمکده دیر. "ستوان" و "استوار" هرایکیسی ده فارسجا "محکم" معناسینا گلیر. بوکلمه لرده بیرینجی پارچا "است"، "سومؤک" معناسینا دیر. همین بو "است" کلمه سی "استه" وصونرا "هسته" اولموشدور. نئجه کی، پیلسته (پیل ـ استه)، "عاج" ئدمکدیر. ایکینجی پارچا ایسه "وان" و "وار" اکی دیر. "استوار" و "استوان" فارسجا دا عئینی ایله "سوموکلو"، "محکم" (استخواندار) ئدمکدیر. "ملوان" و "خلبان" کلمه لرینه گلینجه، ایکی کلمه ده "وان" و "بان" یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز اکلردیر بوکلمه لردن قالان قسم "مل" و "خل" اصل فارسجا یا، صون زامانلارا قده ر تمامیله مجهول ایکی سؤزدور. "ملهٔ" سؤزو، سومه رجه دن اکد دیلینه (مهله شکلینده) گیریب، اورادان دا آرامی حه یه (ملاهه/ملاحه شکلینده) عبری جه ده ملح اولموش، بابلی جه ده ملاحو.... بونلاری هامیسی نین "معناسی" گمی چی" دیر، عربجه نین "ملاح" ینی، البته چوخدان دیرخاطیر ـ لامیشسینیز، بلکه بوکلمه نین کوردجه ده ده وارلیغی، "ملوان" ترکیبی نی دوزه لدرکن، ایرانی دیللردن اولماسی تصورونو یارادیبدیر. "خلبان" سؤزونه گلینجه، بوکلمه ده کی "خله" نین هاوا و هاواچیلیق لا هئچ بیر علاقه سی یوخدور، "خله" کوره ک (فارسجا دا "پارو") ئدمکدیر [19].

خله نین باشقا معنالاری دا "بوش"، "تیکان کیمی باتان"، "قارین

başkası da ''افسر''kelimesidir. ''افسر''iki bölümden vücuda gelmiştir: ''اف'' (Kadim Farsçada ''اپی'') ve ''سر'', "baş" ve "üste" yani "baş üstünde", "başta", yani taç anlamına gelir. Bu kelime ''فسار''ve ''افسار''kelimeleriyle de gelişim yönünden aynıdır, lakin dilde ''افسار''at vs. için ve ''افسر''kral tacı için kullanılmıştır. (17)

Hülasa ''افسر''kelimesinin Farsçada tek bir anlamı vardı, o da "taç"tı. ''ضابط'' ve ''ضابط'' için teklif edilmiş ''افسر'', Avrupa dillerindeki, mesela İngilizcedeki "officer" kelimesinden ilham alınmıştır. Dilci "Pourdavoud" un da dediği gibi: ''تجمسار'' kelimesi manasız ve tamamiyle uydurmadır. ''سروان'' ve ''سپاس'' eş anlamlı kelimelerdir ve Farsçada ''سالاران'' kelimesi ile aynı anlamdadır. ''سرتیپ'' kelimesinde ise ''سر'' Farsçadır ve ''تیپ'' de Fransızcadır. Kelime Feth Ali Şah zamanında düzenlenmiştir. ''سرگرد'' terkibinin de kastedilen bir anlamı yoktur. ''سر'' baş demektir ve ''گرد'' kelimesi de "pehlivan", hâlbuki bu terkipte bir "bölükbaşı" anlamı kastedilmektedir. ''استوان'' ve ''استوار'' kelimelerinin her ikisi de Farsça "muhkem" manasına gelir. Bu kelimelerde birinci parça ''است'' kelimesi ''استه'' ve sonra ''ستخوان'' olmuştur. Yani ''پیل استه'' "fildişi" demektir. İkinci parça ise ''وان'' ve ''وار'' ekidir. ''استوار'' ve ''استوان'' Farsçada aynen "kemikli" ve "sert" (kemikli) demektir. ''لهوان'' ve ''خلبان'' kelimelerine gelince, iki kelime de "van" ve "ban" yukarıda işaret ettiğimiz eklerdir. Bu kelimelerden kalan kısım ''له'' ve ''خل'' asıl Farsçaya, son zamanlara kadar tamamiyle bilinmeyen iki sözdür. ''لاه'' sözü, Sümerceden Akad diline (مهله şeklinde) girip, oradan da Aramiceye (ه / ه şeklinde) İbranicede ''ملح'' olmuş, Babilcede ''حو '' olmuştur. Bu kelimelerin anlamı "gemici"dir. Aricenin "mellâh"ını elbette çoktan hatırlamışsınızdır. Belki bu kelimenin Kürtçede de varlığı, ''لهوان'' terkibini düzeltirken, İrani dillerden olması tasvirini yapmıştır. ''خلبان'' sözüne gelince, bu kelimedeki ''خله'' hava ve havacılıkla ilgili değildir, ''خله'' kürek (Farsçada پارو demektir. (19)

''خله'': boş, diken gibi batan, karın

یا دجیسی " ۲۰، کیمی مفهوملاردیر...."ستاد" کلمه‌سی نین مشروعیتی ده دیلچی"پوردا ود"ون فکرینجه ،"آنجاق فرانسیزجا "ائتاما ژور" کلمه سینده‌کی"ائتا "قسمی نین لاتین اصلی"ستاتوس "سؤزونو یادا سالماسیندا دیر ،یوخسا "ستاد" ،"برهان قاطع"ه گؤره "ایستادن"ین قیسالمیش شکلی اولماسی مسئله‌نی حل ائتمکدن چوخ اوزاقدیر (۲۱).

بیرنئچه غیرنظامی ـ سیویل "فرهنگستان اصطلاح یا کلمه‌سینه‌ده گؤز آتاق :

اشکوب : عربجه‌نین "طبقه"سی یئرینه .حالبوکی"اشکوب "آرامی جه دن فارسجایا گئچمیشدیر ،عربجه‌ده زمخشری نین مقدمه‌الادب ده ده‌دئدیگی کیمی :"اسکفته""یوخاری آستانا" ،"عتبه" آشاغی آستانادیر . بئله‌جه "اشکوب "کلمه‌سی نه‌فارسجا تصویری ایله‌یئنی دن رواج‌وئریلمیش ایسه‌دئمک اصابت اولما میشدیر .

خاور : فرهنگستان بوکلمه‌نی"مشرق" عوضینه قبول ائله‌میشدیر ، حالبوکی"خاور"ین اصل معناسی"مغرب "دیر ،"باختر"ین ده اصلده‌معناسی "شمال"دیر (۲۲).

بوحسابلا تورکجه‌میزده لازیم‌اولان اصطلاح وکلمه‌لری تاپماق اوچون قدیم‌کتابلارا باش‌وورماق واو متن لرده‌کی کؤک و اک لردن (ایندیکی زمانیمیزدا ایشله‌دیلمیرسه‌لرده) بواصطلاحلاری دوزه‌لتمک اوچون استفاده ائتمک ده بیرمانع یوخدور .اؤز ـ اؤزوموزو بونلار"کؤهنه‌دیر""آرقا ایک "دئیه‌ره‌ک قورخوتما مالییق .لیکن بوایشده‌غایت دقتلی اولماق لازیمدیر وسؤزلرین کؤک و اک لرینده‌علمی جهتدن چوخ دوشونمک شرط دیر ،یوخسا گؤردوگوموز کیمی بوایشده یانیلماق واشتباها دوشمک احتمالی وخطری دایما چوخدور .

ایندی بیرداها معاصرآذربایجان دیلی"مؤلفی نین سؤزونه‌دؤنک :

"گؤردوگوموز سؤزلرده سیلرین دگیشمه‌سی نتیجه‌سینده‌یئنی سؤزلرین عمله‌گلمه‌جریانی دیلیمیزین تاریخی انکیشافینی،باشقا تورک دیللری ایله اولان علاقه‌ومناسبتینی اؤیره‌نمک ایشینه‌چوخ کؤمک ائده ـ بیلر .بونقطه‌ٔ نظردن سؤز ترکیبینده سیلرین دگیشمه‌سی جریانی داها بؤیوک بیراهمیت کسب ائدیر .وتورکولوژیده تاریخی ـ مقایسه‌لی مئتودون اساس واسطه‌لریندن اولاراق اؤزونو گؤسته‌ریر (۲۳).

۱/۵ : دوزه‌لتمه کلمه‌لرین ساده کلمه‌لر یئرینه‌گئچمه‌سی

sancısı (20), gibi anlamlar da taşır. "Stad" kelimesinin meşruiyeti de dilci "Pourdavoud"a göre, ancak Fransızca "*etat major*" kelimesindeki "*état*" kısmı Latin asıllı "*statüs*" sözünü hatırlatmaktadır. Yoksa "stat", "Burhan-ı Katî"ye göre "*istaden*"in kısaltılmış şekli olması meselesini çözmekten çok uzaktır. (21)

Birkaç düzensiz-sivil "Ferhengistan terim ya da kelimesine de göz atalım:

Eşkûb: Arapçanın "tabaka" kelimesi yerine kullanılır. Hâlbuki "*eşkûb*" Aramiceden Farsçaya geçmiştir. Arapçada Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb'de dediği gibi: *"اسکفته"* "üst basamak"; *"عتبه"* ise "alt basamak"tır. Böylece *eşkûb* kelimesine Farsça tasviri ile yeniden kullanıma sokulmuş olsada demek ki isabet olmamıştır.

Hâver: Ferhengistan bu kelimeyi "doğu" yerine kabul etmiştir. Hâlbuki "*hâver*" kelimesinin asıl anlamı "batı"dır, "*bâhter*" kelimesinin de asılda anlamı "kuzey"dir. (22)

Buna göre Türkçemizde gerekli olan terim ve kelimeleri bulmak için kadim kitaplara başvurmanın ve o metinlerdeki kök ve eklerden (şimdiki zamanımızda kullanılmasa da) yararlanarak bu terimleri düzenlemenin bir anlamı yoktur. Kendi kendimizi bunlar "eskidir", "arkaiktir" diyerek korkutmamalıyız. Lakin bu işte gayet dikkatli olmak lazımdır ve kelimelerin kök ve eklerinde bilimsel açıdan çok düşünmek şarttır. Yoksa gördüğümüz gibi bu işte yanılma ve şüpheye düşme ihtimali daima çoktur.

Şimdi bir daha Muasır Azerbaycan Dili yazarının sözüne dönelim:

"Gördüğümüz kelimelerde seslerin değişmesi ile yeni kelimelerin meydana gelmesi dilimizin tarihi gelişimini, başka Türk dilleri ile olan alaka ve münasebetini öğrenmek için oldukça yardımcı olabilir. Bu nokta-i nazardan söz terkibinde seslerin değişmesi daha büyük bir önem taşır ve Türkolojide tarihi-karşılaştırmalı metodun esas vasıtalarından biri olarak kendini gösterir. (23)

1/5. Türemiş Kelimelerin Yalın Kelime Olması

نتیجه‌سینده کلمه آرتیمی .

بونوعدا ساده‌کلمه ،کؤک اولاراق ،استقلالینی ایتیریبدیر . بیر اونو مختلیف ترکیب لرده گؤروروک ،یعنی بیرطرفدن کؤک لرده سس دگیشمه‌سی اولوب ،اوبیرطرفدن اک لر (پسوندلر ،مورفئم‌لر)ایله قاینا ـ شیب قاریشاراق،ترکیب حصه‌لرینه‌آیریلمایان ،یئنی سؤزلره "گؤوده "لره چئوریلیب لر .

پروفه‌سورجعفروف بوحادثه‌نین سبب لرینی بئله‌ایضاح ائدیر :

" سؤز کؤکونون استقلالینی ایتیرمه‌سی ایسه ،هرشئی دن اول اونون ترکیبینده اولان سسلرین دوشمه‌سی ویا دگیشمه‌سی ایله مئیدانا گلیر" .

"تورک دیللرینده سؤز کؤکو دوزه‌لتمه‌سؤزلر ترکیبینده بوتوو بیر سؤز (کلمه) کیمی ایشتیراک ائدیر .لاکین او سؤز استقلالینی ایتیر ـ دیکده ،سؤز کؤکو اولماق قوه‌سینی ده ایتیریر و مورفئم (پسوند) ایله قاریشاراق اونونلا بیرلیکده یئنی کؤکه چئوریلیر .مثلا "دا ـ غیلماق " ،"داغیتماق" ،"داغینتی" ،"داغینیق" سؤزلری نین معنا سیندان آیدین اولدوغوکیمی،واختی ایله بونلارین کؤکونو تشکیل ائده‌ن"داغ" عنصرو معاصیردیلیمیزده مستقل بیرفعل کیمی ایشلنمک گوجونوایتیر ـ میشدی (یعنی "داغماق" دئیه بیرسؤز یوخدور) بوعنصرون معاصیر دیلیمیزده اسم کیمی ایشله‌نن "داغ"سؤزوایله هئچ بیرعلاقه‌سی یوخدور مثاللاردا وئریلمیش سؤزلرده‌کی شکیلچی(پسوند) عنصرلری گؤسته ریرکی، اونلارین کؤکو اولان "داغ"عنصرو گئچمیشده‌فعل معنا سیندا ایشله‌دیلن مستقل بیرلئقسیک واحد (سؤز) اولموشدور" .

"فلئقتیف (تصریفی) دیللرین قرامانیک قایدالاری نظرینه‌دن مسئله‌یه یاناشیلمیش اولارسا ،"داغ"عنصرو"داغیلماق" ،"داغیتماق ، "داغینیق " ،"داغینتي" سؤزلری نین کؤکو سایيلمالیدیر .بئله بیر حکم ،نه‌قدەر حقیقته یاخین اولسا ،تورک دیللری نین قئرامانیک قایدالاری نظریندن دوزگون سایيلا بیلمز .چونکی"تصریفی"دیللرده دو ـ زه‌لتمه سؤزترکیبینده سؤز کؤکونون مستقل بیر لئقسیک واحد (کلمه) کیمی همیشه اؤزعکسیني تاپماماسی عمومی بیرقئرامانیک قایدا اولدو ـ غو حالدا ،تورک دیللرینده بونا آنحاق خصوصي حاللاردا تصادف ائدیلیر " .

"اوناگؤره‌ده سؤز کؤک لری نین ،دوزه‌لتمه‌سؤزترکیبینده ، مستقل

Sonucunda Kelime Yapımı:

Burada yalın durumdaki kelime, kök olarak, bağımsızlığını yitirmiştir. Biz onu farklı kelime kuruluşlarında görürüz. Yani bir taraftan ses değişirken, öbür taraftan kelime ekler (pesondler, morfemler) ile kaynaşıp karışarak, hecelere ayrılmayan, yeni kelimelere "gövdelere" dönüşmüştür.

Prof. Caferov bu olayın sebeblerini şöyle açıklar:

Kelime kökünün bağımsızlığını yitirmesi ise, her şeyden evvel onun terkibinde olan seslerin düşmesi veya değişmesi ile meydana gelir.

Türk dilinde kelime kökü, türemiş kelimelerde tek bir kelime olarak ortaya çıkar. Lakin o kelime bağımızlığını yitirdikten sonra, kelime kökü olma gücünü de yitirir ve morfem (posend) ile karışarak onunla birlikte yeni bir kök olur. Mesela "dağılmak", "dağıtmak", "dağıntı", "dağınık" kelimelerinin anlamından anlaşıldığı gibi, vakti ile bunların kökü olan "dağ" unsuru çağdaş dilimizde müstakil bir fiil olma gücünü yitirmiştir (yani "dağmak" diye bir söz yoktur). Bu unsurun çağdaş dilimizde isim olarak kullanılan "dağ" ile hiçbir alakası yoktur. Örneklerde verilen kelimelerdeki ekler, onların kökü olan "dağ" unsurunun geçmişte fiil anlamında kullanılan müstakil bir leksik unsur olduğunu göstermiştir.

Çekimli dillerin gramer kuralları bakımından mesele ele alınırsa, "dağ" kelimesi "dağılmak", "dağıtmak", "dağınık", "dağıntı" kelimelerinin kökü sayılmalıdır. Böyle bir hüküm, ne kadar hakikate yakın olsa da, Türk dilinin gramer kuralları bakımından doğru sayılamaz. Çünkü "çekimli" dillerde türetilen kelimelerde söz kökünün müstakil bir leksik birlik (kelime) olarak hiçbir zaman kendi aksini bulmaması genel bir gramer kuralı olduğu halde, Türk dillerinde bununla ancak özel durumlarda karşılaşılır.

Ona göre de kelime köklerinin, kelime terkiplerinde, bağımsız

بیرلشمسیک واحد (کلمه) اولوب ـ اولماسی نین اهمیت سیزلیگـــتـــی "تصریفی" دیللرده بیرقرامانیک قانون کیمی قبول ائدیلدیگی حالـــدا تورک دیللرینده، عکسینه اولاراق دوزه‌لتمه سؤزلرده سؤزکؤک لری نیـــن مستقل بیر "کلمه" کیمی ایشلنمه‌سی شرطدیر".

"آذربایجان دیلینده اولان سؤزکؤک لری نین دوزه‌لتمه سؤزترکیبیندۀ مستقل بیر "کلمه" اولماق گوجونو ایتیرمه‌سی آنجاق یئنی سؤزلریـــن مئیدانا چیخماسینا خدمت ائدیر".

"دوزه‌لتمه سؤزلرده کؤک لرین اؤز استقلالینی ایتیرمه‌سی یا بـــو سؤزلرین کؤهنه‌لشمه‌سی (آرقا ایک لشمه‌سی) ویا سؤزده فونه‌تیک ترکیبین دگیشمه‌سی نتیجه‌سینده باش وئریر. بئله‌بیر پروسه‌سه معروض قالمیـــش اولان دوزه‌لتمه سؤزلر اؤز تاریخی رولونو ایفا ائتدیکدن صونرا ساده سؤز شکلینه‌دوشورومعاصیردیلین لغت ترکیبینده یئنی بیرسؤز کؤکـــو کیمی باشقا دوزه‌لتمه سؤزلرین یارانماسیناخدمت ائدیر".

"دیلیمیزین ماتەریاللاری گؤسته‌ریرکی، دوزه‌لتمه سؤزلرین بـــو شکیلده ساده‌سؤزلره‌چئوریلمه‌سی جریانیندا اک لر، شکیلچی لرفونه‌تیک دگیشیکلیگه اوغرامیر و اؤز فونه‌تیک ترکیبینی محکم محافظه‌ائدیر. لاکین دوزه‌لتمه‌سؤزلرین ترکیبینده اونا دوزه‌لتمه سؤز حقوقونـــو قازاندیران و اونو دوزه‌لتمه‌سؤزکیمی تثبیت ائده‌ن شکیلچی دگیـل، سؤز کؤکو دور".

" اونا گؤره‌ده دوزه‌لتمه سؤزون ترکیبینده اولان کؤک استقلالینی ایتیرن کیمی اوشکیلچی ایله‌بیرلیکده (شکیلچی اؤز استقلالینی محافظه ائتسه‌بئله) اساس سؤزه چئویریلیر".

"بونونلا بئله شکیلچیلرین فونه‌تیک جهتدن دگیشمه‌سی، عینی شکیل چی نین مختلف کؤک لردن مختلف سؤزلرین عمله‌گتیریلمه خصوصیتی، سؤز کؤکو ایله‌یئنی یارانان سؤزون آراسیندا کی سئمانتیک (آنلام بیلیگی) باغلیلیق، واختی ایله دوزه‌لتمه اولوب معاصیر دیلیمیزده ساده‌سؤزلرۀ چئوریلمیش سؤزلری معین لشدیرمک اوچون امکان یارادیر. بئله‌سؤزلـــر ایسه دیلیمیزین لغت ترکیبینده آزدگیلدیر. بونلاراؤز منشائی اعتباری ایله‌قدیم اولدوغوندان دیلیمیزین داها قدیم دورلرینی تدقیق ائتمگه باشقا تورک دیللری ایله اولان علاقه ومناسبتینی آیدینلاشدیرماغـا و امل آذربایجان ـ تورک سؤزلرینی معین لشدیرمگه‌کؤمک ائدیر."

۱۲

bir leksik birlik (kelime) olup olmamasının önemsizliği "çekimli" dillerde gramatik kanun gibi kabul edildiği halde Türk dilinde, aksine türemiş kelimelerde kelime köklerinin bağımsız bir "kelime" olarak kullanılması şarttır.

Azerbaycan dilinde bulunan kelime köklerinin türemiş kelimelerin terkibinde müstakil bir "kelime" olma gücünü yitirmesi ancak yeni kelimelerin meydan çıkmasına hizmet eder.

Türemiş kelimelerde köklerin bağımsızlığını yitirmesi ya bu kelimelerin eskimesi (arkaikleşmesi) ya da kelimelerde fonetik terkibin değişmesi sonucunda gerçekleşir. Böyle bir sürece maruz kalan kelimeler öz tarihi rolünü ifa ettikten sonra yalın bir kelime olur ve çağdaş dilin söz varlığında yeni bir kelime kökü gibi başka kelimelerin türetilmesini sağlar.

Dilimizin materyalleri gösterir ki, türemiş kelimelerin bu şekilde yalın durumdaki kelimeler olması sırasında ekler fonetik değişikliğe uğramaz ve fonetik terkibini kesinlikle korur. Ancak türemiş kelimelerde ona bu özelliği kazandıran ve onu türemiş kelime olarak tespit eden de ek değil, kelime köküdür.

Böylece kelime türetimi sırasında kök bağımsızlığını yitirdiği gibi o ekle birlikte (ek bağımsızlığını korusa bile) esas kelimeye dönüşür.

Bununla birlikte eklerin fonetik yönden değişmesi, aynı ekin çeşitli köklerden çeşitli kelimeleri meydana getirme özelliği, kök ile yeni kurulan kelime arasındaki semantik (anlam bilimi) bağlılık, vaktiyle türetme olup çağdaş dilimizde yalın durumdaki kelimelere dönüşen kelimeleri belirlemek için imkân yaratır. Böyle kelimeler dilimizin söz varlığında az değildir. Bunlar kökeni itibari ile eski olduğundan dilimizin daha eski dönemlerini incelemeye, diğer Türk dilleri ile olan alaka ve ilgisini aydınlatmaya ve asıl Azerbaycan-Türk kelimelerini belirlemeye yardım eder.

"کؤکون دگیشمه‌سی ایله دوزه‌لتمه‌سؤزلرین ساده‌سؤزلره‌ـ یئنی (کلمه)لره‌ـ چئوریلمه جریانیندا اساس ایکی یول مشاهده‌ائدیلیر:
سؤزکؤکلرینده فونه‌تیک ترکیبین دگیشمه‌سی،سؤز کؤکونو مستقل صورتده معین مفهوم‌افاده‌ائده‌بیلمک گوجونو ایتیرمه‌سی"

"سؤز کؤکلرینده فونه‌تیک ترکیبین دگیشمه‌سی آشاغیداکی خصوصیت لره مالک‌دیر:

اولا سؤز کؤکونون ترکیبینده اولان هرهانسی بیرسس اختصارادوشور،مثلا "اویون"سؤزونه"ـ اق"،"ـ ا"،"ـ اش" شکیلچی لری آرتیریلدیقدا کؤکون ایکینجی هجاسینداکی"و" سسلی سی دوشور ویئنی سؤزلر"اوینا (ماق)"،"اویناق" شکیللرینده ترکیب حصه‌لرینه (کؤک و شکیلچی یه آییرماق ممکن اولمایان ساده سؤزلرکیمی فورمالاشیر"

"بونون کیمی"آییر"سؤزونه"ـ ان"شکیلچی سی ـ پسوندی ـ آرتیرـ یلدیقدا،ایکینجی هجادا اولان "ی" سسلی سی دوشه‌رک "آیران" سؤزو "ساری" سؤزونه"ـ ال"شکیلچی‌سی‌ـ پسوندی ـ آرتیریلدیقدا یئنه "ی" سسلی سی دوشه‌رک "سارال ـ (ماق) ـ"سؤزو عمله‌گلیرکی،معاصیر دیلی ـ میزده "آیران"و"سارالماق" سؤزلرینی کؤک و شکیلچی یه آییرماق اولمور".

" ثانیا سؤز کؤکونون ترکیبینده اولان سسلردن بیری دگیشیر،مثلا "گزمک)" سؤزونه فعل معناسیندا"ـ کو" شکیلچی سی آرتیریلدیقدان صونرا بوسؤزده اولان "ه" سسی(فتحه‌سسی) "و"سسینه گئچه‌رک "گؤزگو" سؤزونه،"بوی" سؤزونه" ـ وُ" شکیلچی سی علاوه ائدیلدیکده، اوْ سسی "وُ" سسینه‌گئچه‌رک "بؤیومک "سؤزونه"بیچ(مک)"سؤزونه"ـ اق"شکیلچی سی علاوه ائدیلمکده "ی" سسی "یْ" سسینه گئچه‌رک "بیْچاق" سؤزونه چئوریلمیشدیرکی،بونلارین هئچ بیرینی معاصرآذربایجان یازی دیلینده کؤک و شکیلچی یه آییرماق ممکن دگیلدیر".

"دوزه‌لتمه‌سؤزلرده سؤز کؤکلری نین استقلالینی ایتیرمه‌سی آشاـ غیداکی خصوصیتلره مالکدیر:

1) بیرصیرا شکیلچیلر واسطه‌سی ایله‌عئینی کؤکدن دوزه‌لن سؤزلردن بعضیسی دوزه‌لتمه‌سؤزکیمی قالدیغی حالدا بعضی سینده کؤک اوزاستقلالـ لینی ایتیریب وساده سؤز کیمی فورمالاشیر،مثلا:

"قیر(ماق)" سؤزونه"ـ اق" ـ غی ، ـ ما"،"وو"،"ـ خ"،" ـ یْق"،"قینتی"،"یش"،"ـ یل" شکیلچی لری نین ـ پسوندلری نین ـ علاوه‌سی

Kökün değişmesi ile türemiş kelimelerin yalın kelimelere-yeni kelimelere-dönüşmesi yönteminde esasen iki yol görülür: Kelime köklerinde fonetik terkibin değişmesi, kelime kökünü müstakil şekilde belli bir kavram ifade edebilme gücünü yitirmesi.

Kelime köklerinde fonetik terkibin değişmesi aşağıdaki özelliklere sahiptir:

Evvela kelime kökünde olan herhangi bir ses çıkarılır, mesela "oyun" sözüne [-ak], /-a/, [-aş] ekleri getirilince kökün ikinci hecesindeki /u/ ünlüsü düşer ve yeni kelimeler "oyna(mak)", "oynak" şeklinde hece, kök ve ek bölümlerine ayrılması mümkün olmayan yalın kelimeler olarak kalıplaşır.

Bunun gibi "ayır-" kelimesine [-an] eki getirildiğinde, ikinci hecede olan /-ı/ düşerek "ayran", "sarı" kelimesine [-al] eki getirildiğinde yine /-ı/ düşerek "saral-" kelimeleri meydana gelir ki, çağdaş dilimizde "ayran", "saralmak" kelimeleri köke ve eke ayrılmaz.

İkincisi, kelime kökündeki seslerden biri değişir. Örneğin "gez-" kelimesine fiil anlamında [-gü] eki getirildikten sonra bu kelimede bulunan /e/ sesi, /ö/ sesine geçerek "gözgü", "boy" kelimesine /ü/ eki ilave edildikten sonra, /o/ sesi, /ö/ sesine geçerek "böyümek"; "biç-" kelimesine "[-ak]" eki getirildikten sonra /i/ sesi, /ı/ sesine geçerek "bıçak" kelimeleri olur. Bunların hiçbirini çağdaş Azerbaycan yazı dilinde kök ve eke ayırmak mümkün değildir.

Türemiş kelimelerde kelime köklerinin bağımsızlığını yitirmesi aşağıdaki özelliklere sahiptir:

1- Bazı ekler vasıtası ile aynı kökten türeyen kelimelerin bir kısmı türemiş kelime olarak kalırken bir kısmı da kök bağımsızlığını yitirmiş ve yalın bir kelime olarak kalıplaşmıştır, mesela:

"Kır-" kelimesine [-ak], [-gı], [-ma], [-ov], [-k], [-ık], [-ıntı], [-ış], [-ıl] eklerinin getirilmesi

ایله‌دوزه‌لن :"قیراق"،"قیرغی"،"قیرما"،"قیرۇو"،"قیۇرخ"،" قیرتی"، "قیۇرینتی"،"قیۇریش"،"قیریل(ماق)" سۆزلرینی دوزه‌لتمه‌سۆزو کیمی کۆک وسۆزلردن "قیرما"،"قیرینتی"،"قیریق"،"قیریل (ماق)"سۆزلرینی دوزه‌لتمه‌سۆزو کیمی کۆک و شکیلچیلرینه آییرماق ممکن اولدوغوحالدا "قیریق"،"قیرغی"،"قیروو"،"قیرخ"وحتی "قیریش" سۆزلرینی ده کۆک و شکیلچیلره آییرماق اولمور.

بونون کیمی "قووالا(ماق)"،"قووول (ماق)"،"قووش (ماق)"،"قوـ وورماق)" سۆزلری نین کۆکو "قوو(ماق)"اولدوغو حالدا "قووور(ماق)" سۆزونو کۆک و شکیلچی یه آییرماق اولمور.همچنین "دالا(ماق)"سۆ زو ـ ندن تۆره‌میش "دالاش (ماق)"سۆزونون،"قاپ (ماق)" سۆزوندن تۆره‌میش "قاپا (ماق)"،"قاپان ـ تله‌ـ"،"قاپی"،"قاپاق"،"قاپیل (ماق)" سۆزـ لرینی،"قیز(ماق)"سۆزوندن تۆره‌میش "قیزار(ماق)"،"قیزین(ماق) " ، "قیزیش (ماق)"،"قیزیل"،"قیزغین"،"قیزدیرما"،"قیزیلجا"سۆزلرینی کۆک و شکیلچیلرینه آییرماق معناسیز اولار.عئینی کۆکدن دوزه‌لن سۆز لردن،بورادا گۆسته‌ریلدیگی کیمی آنجاق بیرقسمی نین ساده‌سۆزیشرینه گئچمه‌سی جریانی،عمومیت له ،دوزه‌لتمه سۆزلرین ساده سۆزیشرینه‌گئچمه پروسه‌سی نین ایلک مرحله‌سینی تشکیل ائدیرو دورومونده‌عمله‌گلیر".

" ۲) مختلف شکیلچیلرواسطه‌سی ایله عئینی کۆکدن دوزه‌لمیش سۆز لرین هامیسیندا کۆک اؤز استقلالینی ایتیره‌رەک ساده سۆز کیمی فوـ مالاشیر،مثلا:"آییق"،"آییل(ماق)"و"آپیر(ماق)" سۆزلرینده سۆزکۆکونۆن "آی (ماق)"اولدوغو سۆزلرین عمومی معناسیندان آیدین معلوم اولور. حالبوکی معاصیر دیلیمیزده‌باشقا معنادا ایشله‌نن "آی"سۆزو وارسا دا فعل معناسیندا ایشله‌نن "آی(ماق)" سۆزو یوخدور.

بوماده‌ده‌گۆسته‌ریلن سۆزلرین ،دوغرودان دا ،واختی ایله ،دوزه‌لتمه اولدوغونو معین لشدیرمک اوچون یا بوسۆزلرده‌مشاهده اولونان فورما ـ لارین معاصیر دیلیمیزده‌موجودفعال فورمالارلا مقایسه‌ائدیلمه‌سی و منطقی نتیجه‌چیخاریلماسی،یاخود معاصیردیلیمیزده‌بوسۆزلرده اشتراک ائدن کۆک لرین کۆهنه (آرقا ایک)"واریانتی"نین موجود اولماسی ویاخود بئله‌کۆک لرین قوهوم تورک دیللرینده هئچ اولمازسا بیرینده تخمینا همین معنادا ایشلنمه‌سی لازیم‌گلیر.مثلا: یاشماق، یاشینماق،

ile türetilen: "kırak", "kırgı", "kırma", "kırov", "kırk", "kırık", "kırıntı", "kırış", "kırıl-" sözlerini türemiş kelime gibi kök ve kelimelerden "kırma", "kırıntı", "kırık", "kırıl-" kelimelerini düzeltme söz gibi kök ve eklerine ayırmak mümkün olduğu halde "kırık", "kırgı", "kırov", "kırk" ve hatta "kırış" kelimeleri de kök ve eklere ayrılmıyor.

Bunun gibi "kovala-", "kovul-", "kavuş-", "kavur-" kelimelerinin kökü "kov-" olduğu halde "kavur-" kelimesini kök ve eke ayıramayız. Keza "dalamak" kelimesinden türemiş "dalaş-", "kap-" kelimesinden türemiş "kapa-", "kapan-tla-", "kapı", "kapak", "kapıl-", "kız-" kelimesinden türemiş "kızar-", "kızın-", "kızış-", "kızıl", "kızgın", "kızdırma", "kızılca" kelimelerini kök ve eklerine ayırmak anlamsız olur. Aynı köklerden türeyen kelimelerden, burada gösterildiği gibi ancak bir kısmının yalın kelime yerine geçmesi, genellikle, türemiş kelimelerin yalın kelime yerine geçme sürecinin ilk merhalesini teşkil edip dönemimize daha yakın bir zamanda ve dilimizin çağdaş döneminde meydana gelir.

2- Çeşitli ekler vasıtası ile aynı kökten türeyen kelimelerin tamamında kök bağımsızlığını yitirerek yalın kelime olarak kalıplaşır, mesela: "ayık", "ayıl-" ve "ayır-" kelimelerinde kelime kökü "ay-" olan kelimelerin genel anlamının aydın olduğu bilinir. Hâlbuki çağdaş dilimizde başka anlamda kullanılan "ay" kelimesi olsa da fiil manasında kullanılan "ay-" kelimesi yoktur.

Bu maddede gösterilen kelimelerin doğrudan, vakti ile türetme olduğunu belirtmek için ya bu kelimelerde görünen kalıpların çağdaş dilimizde mevcut fiil şekilleriyle karşılaştırılması ve mantıklı sonuçlar çıkarılması, ya çağdaş dilimizde bu kelimelerde bulunan köklerin eski (arkaik) "varyantının" mevcut olması ya da böyle köklerin akraba Türk dillerinden hiç olmazsa birinde tahminen aynı anlamda kullanılması gerekir. Mesela: yaşmak, yaşınmak,

یاشیرماق سؤزلرینده ایشلنمیش "یاش" عنصرو واختی ایله بوسؤزلرین کؤکو اولدوغونا ـ گیزلن مک ـ معناسیندا ایشلن دیگینه شبهه اولا بیلمز .بئله‌کی،"یاشماق" قادینلارین اوزونون آلت حصه‌سینی اؤرتمک اوچون ایشلتدیکلری یایلیغا دئییلیر .دیگر طرفدن سؤزده اولان "ماق" عنصرونون مصدرشکیلچی سی اولدوغو ودیلیمیزده بیرسیرا مصدرلرین مثلا: چاخماق،قازماق، یئمک وسایره) اسملشدیگی آیدین دیر .ایکینجی سؤزده‌کی ("یاشینماق"داکی)"ین" شکیلچیسی فعلین قاییدیش نوعونو (مثلا: قاشیماق،قاشینماق،گزمک ،گزینمک وسایره) ،اوچونجوسؤزده کی (یاشیرماق داکی)"ـ یر"شکیلچیسی فعلین یاگئچی جی ویا اجبارنوعونو (مثلا: گئچمک ،گئچیرمک ،اوچماق،اوچورماق،آشیرماق وسایره)گؤسته‌ریر

یاشماق،یاشینماق،یاشیرماق سؤزلرینده "یاش"سؤزو اوز"گیزله (مک) معناسینی ایتیردیگی اوچون بورادا اشتراک ائدن بوشکیلچی لر ده اؤز گوجونو ایتیرمیش و واختی ایله دوزه‌لتمه اولان سؤزلرساده‌سؤزلره چئوریلمیشدیر .

"گیزله (مک) "،"گیزلن(مک)" ،"گیزلت (مک)" ،"گیزلی" سؤزلرینده ده "گیز"عنصرونون واختی ایله اسم اولدوغو و سر معناسیندا ایشلندیگی معلوم اولور .آیدین دیرکی،"ـ لی"شکیلچیسی اسمدن صفت دوزه‌لتدیگی کیمی "ـ له" ،"ـ لن" ،"ـ لت "شکیلچی لری ده اسمدن فعل دوزه‌لتمک اوچون ایشله‌دیلیر .گومان ائتمک اولارکی،عرب دیلیندن دیلیمیزه گلمیش "سر" سؤزو ،عئینی معنادا ویا اونا یاخین معنادا ایشله‌نن "گیز"سؤزو ـ نو دیلیمیزدن سیخیشدیریب چیخارمیشدیر .بوسؤز اؤز وارلیغی نین ایزینی آنجاق"گیزلنمک " ،"گیزلی" ،"گیزله (مک)"سؤزلرینده ساخلایا بیلمیشدیر .

قارماق،قارغی،قارت (قوجا) معناسیندا "قارتماق"و"قاری"سؤزلری نین کؤکو واختی ایله "قار (ماق)" ،"برکی(مک)"معناسیندا ،"ایلمک " ، "ایلگه‌ک " ،"ایلیش(مک)" ،"ایلخی" ،"ایلیق" وحتی "ایلان "سؤزلری نین کؤکو "ایل (مک)" ،"ییغیل(ماق)"معناسینا یاخین بیرمعنادا ایشلندیگی حقیقته چوخ اویغوندور .چونکی بوسؤزلر اوزه‌رینده ده‌یوخاریداکی‌منطقی محاکمه‌نی آپارماق ممکن دور" .

(مؤلفین سؤزلرینه‌بیرایکی نکته‌آرتیرماق بلکه‌فایدالی اولار :

"ایل ـ مک "سؤزو بیرشئیی،ال ایله ،قارماق ایله ..."توتماق دئمکدیر

yaşırmak kelimelerinde kullanılan "yaş" ifadesi vakti ile bu kelimelerin kökü olduğundan-gizlenmek-anlamında kullanıldığı şüphesizdir. Böyle ki, "yaşmak" kadınların yüzünün alt bölümünü örtmek için kullandığı yaylığa denir. Diğer taraftan sözde olan [-mak] unsurunun mastar eki olduğu ve dilimizde bazı mastarların, mesela: çakmak, kazmak, yemek vs. isimleştiği açıktır. İkinci kelimesindeki (yaşınmaktaki) [-ın] eki dönüşlü fiili (mesela kaşımak, kaşınmak, gezmek, gezinmek vs.), üçüncü kelimedeki (yaşırmaktaki) [-ır] eki ya geçici ya da ettirgen fiili (mesela: geçmek, geçirmek, uçmak, uçurmak, aşırmak vs.) gösterir.

Yaşmak, yasınmak, yaşırmak kelimelerinde "yaş", yüzü "gizle-" anlamını yitirdiği için burada iştirak eden bu eklerde öz gücünü yitirmiş ve vakti ile türemiş olan kelimeler yalın durumdaki kelimelere dönmüştür.

"Gizle-", "gizlen-", "gizlet-", "gizli", kelimelerinde de "giz" unsurunun vakti ile isim olduğu ve sır anlamında kullanıldığı malumdur. [-lı] ekinin isimden sıfat yaptığı gibi [-le], [-len], [-let] ekleri de isimden fiil yapmak için kullanılır. Şüphesizki, Arap dilinden dilimize gelmiş "sır" kelimesi aynı veya ona yakın anlamda kullanılan "giz" kelimesini dilimizden sıkıştırıp çıkarmıştır. Bu söz öz varlığının izini ancak "gizlenmek", "gizli", "gizle-" kelimelerinde saklayabilmiştir.

Karmak, kargı, kart (koca) anlamında "kartmak" ve "karı" kelimelerinin kökü vakti ile "kar-", "berki-" anlamında, "ilmek", "ilgek", "iliş-", "ilhı", "ilik" ve hatta "ilan" sözlerinin kökü "il-", "yığıl-" anlamına yakın bir anlamda kullanıldığı bir gerçektir. Çünkü bu kelimeler üzerinde de yukarıdaki mantıki muhakemeyi aramak mümkündür.

(Yazarın sözlerine bir iki nokta eklemek belki faydalı olur: "il-mek" sözü bir şeyi, el ile eğerek "tutmak" demektir

قاراخان تورکجه‌سیندن بیرمثال : "تیکن تونوق ایلدی"، یعنی "تیکان دونو توتدو". سنگلاخ "ایلماق"ی "گرفتن و بنظرگرفتن" دئیه ترجمه ائدیر .خوارزمی تورکجه‌ده "ایلمک" "باغلاماق،ربط وئرمک" دیر. قومانجادا "ایلمک"، "آسماق" دیر...)

"دال ماق"، "دالغا"، "دالغین" سؤزلری نین کؤکو "دال(ماق)" اولدوغو معلومدور. دالماق سؤزو دیلیمیزده گئتمک معناسیندا ایشله نه‌رک کؤهنه‌لشمکده‌یر .بوسؤزه آنجاق بدیعی دیلده "خیاله دالماق" افاده‌سینده تصادف ائدیلیر .تورکیه تورکجه‌سینده ایسه بوسؤزا ونون اساس لغت احتیاطیندا ایشله‌دیلیر ،مثلا: "سویا دالدی"، "خسته‌ا ویقویا دالدی" وسایره ".

("دالماق" سؤزو حقینده‌ده بیرایضاح گره‌کیرسه‌دئمه‌لی یئک کی "قلاوزون "بوکلمه‌نین معناسینی گوجدن قوتدن دوشمک "دئیه‌قیدائتمیش دیر ،نئجه‌کی اویغورجادا " اوگسوز بولوب قالیب "" هوشدن چیخیب وغش ائله‌یب "معناسیناديز.

خاقانی تورکجه‌سینده "قالغان"، "مصروع" یا "صرعه‌لی" دئمکدیر. چاغاتایجادا "تالماق"، "یورولماق" دیر .قیپچاقجادا "تالماق" "یورغون آرغین دوشمک "دیر .تورکمن جه‌ده تورکیه‌تورکجه‌سینده وهابئله‌بیزیم اؤز تورکجه‌میزده‌اصل معنادان آلینا راق "جومماق" معناسیناگلمکده‌دیر؛ سویادالماق،خیالا دالماق،حتی "دالغیج" یعنی غواص.

کورا وغلودان بیرمثال :

دریالارا من دالاندا شیرین جانا دیه سالاندا
داعوا زامانی اولاندا اگیلمز ، سینماز دمیرم

ـ آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی،جلد ۲ ص ۲۶ ـ

"دارغا ،دارتماق،دارا ق،داریخماق سؤزلری نین کؤکو چکمک معنا ـ سیندا ایشله‌نن "دار(ماق)" سؤزو اولدوغونو حس ائتمک چتین دگیل قونوق دیلینده "تارماق" چشمه معناسیندا ایشله‌نیرکی،یئنه‌ده همین معنا ایله‌علاقه‌سی واردیر

توخماق،توخوم (ماق) ،توقوش(ماق) ،توخون(ماق) ،توخا ،توخو (ماق) سؤزلری نین کؤکو وورماق معناسیندا ایشلنمیش اولان "توخ وماق)سؤزو اولموشدورکی،همین معنادا "چیواش "دیلینده‌ایندی ده ایشلنمکده‌دیر.

آرد،آرخا ،آرت (ماق) ،آرتیق،آریق سؤزلری نین کؤکو "آر" اولموشدور

Karahan Türkçesinden bir örnek: "tiken tonug ildi", yani "diken donu tuttu". Senglah "ilmak"ı "tutmak vb." diye tercüme eder. Harezm Türkçesinde "ilmek", "bağlamak"tır. Kumancada "ilmek", "asmak"tır…)

"Dalmak", "dalga", "dalgın" kelimelerinin kökü "dal-"dır. Dalmak, dilimizde gitmek anlamında kullanılarak eskimektedir. Bu kelimeye ancak bedii dilde "hayale dalmak" ifadesinde rastlarız. Türkiye Türkçesinde ise bu kelime onun asıl sözlük ihtiyatında kullanılır. Mesela: "suya daldı", "hasta uykuya daldı" vs.

Dalmak kelimesi hakkında da açıklama yapmak gerekirse demeliyiz ki, "Clauson" "bu kelimeyi güçten kuvvetten düşmek" diye kaydetmiştir. Yani Uygurcada "ögsüz bolub galıb", "akıldan çıkmak ve hile yapmak" anlamındadır.

Karahanlı Türkçesinde "kalgan", "masrû" ya da "saralı" demektir. Çağatay Türkçesinde "talmak", "yorulmak"tır. Kıpçak Türkçesinde "talmak", "yorgun argın düşmek"tir. "Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde ve bizim öz Türkçemizde asıl anlamdan alınarak "dalmak" anlamına gelmektedir. Suya dalmak, hayale dalmak, hatta "dalgıç", yani gavvas.

Köroğlu'ndan bir örnek:

Deryalara men dalanda

Şirin cana derd salanda

Dava zemanı olanda

Eğilmez, sinmez demirem

(Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 2, s. 26.)

"*Darga, dartmak, darag, darıhmak* sözlerinin kökü çekmek manasında işlenen "dar-" sözü olduğunu anlamak zor değil Kunuk dilinde "tarmak" çeşme manasında kullanılır ki, Yine de aynı anlam ile alakası vardır.

Tokmak, tokum-, tokuş-, tokun-, toka, toku- kelimelerinin kökü vurmak anlamında kullanılan "toku-" kelimesidir, aynı anlamda, Çuvaş dilinde şimdi de kullanılamktadır.

Ard, arka, artmak, artık, arık kelimelerinin kökü "ar" olmuştur

کی "گئری" (آرخا) معنا سینی افاده ائتمیشدیر. بوسؤزایندی ده موغـــول دیلینده "آرخا" معنا سیندا ایشلنمکده دیر.

بونون کیمی آنلاق، آنلات (ماق)، آنلاش (ماق) آندیر، آندیر (مـاق " سؤزلری نین ده کؤکو "آن" اولموشدورکی، "خاطر"/"حافظه" معنا سیندا ایشلنمیشدیر. بوسؤز معاصر تورکیه تورکجه سینده آنماق- یادا سالماق، باشقیرد دیلینده شعور معنا سیندا ایشله نیر (۲۴) ".

۱/۶ : مرکب کلمه لرین ساده لشمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی

مرکب کلمه لرین ساده کلمه لره چئوریلمه سی جریانی اونلارین دا- خلینده اولان سس ترکیبی نین دگیشمه سی و بعضا ده کلمه لرین کؤهنه- لشمه سی ایله عمله گلیر.

یئنه یازیمیزین بوقسمیندا اساس کیمی قبول ائتدیگیمیز "معاصر آذربایجان دیلی" اثرینی ایزله یه رهک، سؤزوموزه دوام ائده ک. البته گره کدیگینده مختلف نظرلری ده، اونا آرتیراجاغیق :

"بیرجریان اؤز تاریخی اعتباریله دیلیمیزده مرکب کلمه لرین عمله گلمه جریانی نین ان قدیم دورواییله باغلانیر. معاصیردیلیمیزده اؤز تا- ریخی ایزلرینی ایتیرمیش و "ساده "کلمه لره چئوریلمیش کلی مقـــدارردا مرکب کلمه وار دیر.

معاصیر دیلیمیزده ساده کلمه لرکیمی ایشله نن بئله مرکب کلمه لرین اتیمولوژی سینی معین لشدیرمک دیلیمیزین قدیم قروپلارینی وبئلـــه کلمه لرین تشکل قایدالارینی مئیدانا چیخارماق اوچون بؤیوک اهمیتـه مالک دیر".

"لغت ترکیبی نین اساس فوندونا داخیل اولان "بیلرزیک" سؤزونون "بیلک" و "یوزوک "کلمه لریندن، "قاراندا ش" سؤزونون "قلم"، "داش" ویا "داش و قلم" کلمه لریندن تؤره دیگی معلومدور".

"چوخ احتمال کی، واختی ایله مرکب اولدوغو، خاطیره بئله گتیریلمه- ین و معاصیر دیلیمیزده ساده لیگینه شبهه ائدیلمه ین "من" سؤزو "مو (بو)" و "یان"، "سن" سؤزو "سو (شو)" و "یان"، "بیز" سؤزو "بو" و "یـــوز" "سیز" سؤزو "سو (شو)" و "یوز" سؤزلریندن تؤره میشدیر".

"کیشی" سؤزو ایندی "اک" کیمی ایشله دیلن ودیلیمیزین چـــوخ قدیم دورلرینده آدام معنا سیندا اولان "چو" کلمه سی نین تکرارینـــدن

ki, geri (arka) anlamını ifade etmiştir. Bu kelime şimdi de Moğol dilinde "arka" anlamında kullanılmaktadır.

Bunun gibi "anlak", "anlat-", "anlaş-", "andır", "andır-" sözlerinin kökü "an"dır ve "hatır/hafıza" anlamında kullanılmıştır. Bu kelime Türkiye Türkçesinde anmak, hatırlamak, Başkurt dilinde şuur anlamında kullanılır (24)".

1.6. Birleşik Kelimelerin Sadeleşmesi İle Kelime Yapma:

Birleşik kelimelerin yalın durumdaki kelimelere dönüşmesi onların dâhilinde olan ses terkibinin değişmesi ve bazen de kelimelerin eskimesi ile meydana gelir.

Yine yazımızın bu kısmında esas kabul ettiğimiz "Muasır Azerbaycan Dili" eserini izleyerek, sözümüze devam edelim. Elbette gerektiğinde farklı görüşleri de ona ekleyeceğiz:

Bu yöntem tarihi itibariyle dilimizde birleşik kelimelerin meydana geldiği en eski dönem ile bağlanır. Çağdaş dilimizde tarihi izlerini yitirmiş ve "yalın" kelimeler olmuş külli miktarda birleşik kelime vardır.

Çağdaş dilimizde sade olarak kullanılan bu birleşik kelimelerin etimolojisini yapmak dilimizin tarihi gruplarını ve bu kelimelerin oluşum özelliklerini meydana çıkarmak için büyük bir öneme sahiptir.

Lügat terkibinin esas fonduna dâhil olan "bilerzik" kelimesinin "bilek" ve "yüzük" kelimelerinden, "karandaş"ın "kalem", "daş" veya "daş ve kalem" kelimelerinden türediği malumdur.

Büyük ihtimalle, vakti ile birleşik olduğu hatırlanmayan ve çağdaş dilimizde sadeliğine şüphe edilmeyen "men" kelimesi "mu" (bu) ve "yan", "sen", "su" (şu) ve "yan", "biz", "bu" ve "yüz", "siz", "su" (şu) ve "yüz" kelimelerinden türemiştir.

"Kişi" kelimesi şimdi "ek" olarak kullanılan ve dilimizin çok eski dönemlerinde adam anlamına gelen "çü" kelimesinin tekrarından

"چوچو- کیشی " تئوره میشدیر".

" مرکب کلمه لرین ساده کلمه لره چئوریلمه سی جریانینی معاصیر دیلیمیزده ده مشاهده ائتمک اولار. مثلا: "آغا مد" سؤزونون ایکینجی حصه سی (محمد کلمه سی)...اختصارا دوشموشدور. "دئدی - قودو" سؤزونون ایکینجی حصه سینده (قویدو) سؤزونده اولان (ی)سسی، "اشی" سؤزونو تشکیل ائده ن سؤزلردن بیرینجیسی نین ("آی" سؤزونون) (ی)سسی، ایکینجی نین ("کیشی" سؤزونون)، (ک) سسی اختصارا دوشموش، بیرینجی سؤزده قالان (آ)سسی ایسه، (ه)سسینه کئچمیشدیر (۲۵)"

تبریزده محاوره ضمنینده ایشله دیلن "گالا" سؤزو، چوخ احتمالا "گل - آل - آ) سؤزیندن تشکل ائتمیشدیر، بو ترکیبین صونوندا کی "آ" تاکید اوچون ایشله دیلیر".

" دوام ائده جک "

ایضاحلار :

۱۳ - جعفروف عینی اثر ص ۱۵۲

۱۴ - عئینی اثر ص ۱۵۳

۱۵ - Mary Boyce, A word List of Manichaean Middle Persian and Parthian, 1977 Leiden. P.86.

۱۶ - ۱۱۰۷ هجری ده، هندوستاندا تالیف ائدیلمیش "فرهنگ جهانگیری" ده واردیر. یئددینجی هجری عصرده یاشایان "رزاتشت نامه" و "اردا - ویراقنامه" کیمی منظومه لرین مضمونی "زردشت بهرام پژدو" دان دا بو بیتی شاهید گتیرمیشدیر:

هنر ورزند شاه ارتیشداران * سلح پرور پیاده یاسواران

۱۷ - اثیرالدین اخسیکتی ده ائله بویا خینلیق وبیرلیگه نظرله دئمیشدیر

خران شعرکه خودرا همال من شمرند * نهفته اندبه افسر، سران بی افسار

(ابراهیم پورداود، هرمزنامه، تهران ۱۳۳۱، ص ۳۰۶)

۱۸ - جعفروف، عئینی اثر ص ۱۵۳ و دوامی.

۱۹ - شاهید اولاراق، "ناصرخسرو" دن:

آب تیزاست اینجهان گشتیت را * بادبان کن طاعت و رانش خله

فردوسی دن:

سربادبان تیز برکاشتی خله پیش ملاح بگذاشتی

"çüçü-kişi" türemiştir.

Birleşik kelimelerin yalın kelime olması çağdaş dilimizde de görülür. Mesela: "Ağa Memmed"in ikinci hecesi (Muhammed kelimesi) kısaltılmıştır. "Dedi-kodu"nun ikinci hecesindeki "koydu" kelimesinde /y/ sesi, "eşi" kelimesini oluşturan seslerden ilki, "ay" kelimesinde /y/ sesi, ikinci hecesinin, ("kişi" kelimesinde) /k/ sesi çıkarılmış, birinci kelimede kalan /a/ sesi ise /e/ sesi olmuştur.(25)

Tebriz'de konuşma sırasında kullanılan "gala" kelimesi büyük ihtimalle "gel-al-a" sözünden meydana gelmiştir. Bu ifadenin sonundaki /-a/, ifadeyi pekiştirmek için kullanılır".

"Devam edecek"

Açıklamalar:

13- Caferov, "Aynı Eser", ss.152

14- "Aynı Eser", ss. 153

15- Mary Bayce, "A Word Leist Of Mamichaear Middle Persian And Parthian", 1977, Leider, p. 86

16- 1107 Hicride, Hindistan'da telif edilmiş "Ferhenk Cihangiri"de vardır. Yedinci Hicri asırda yaşayan "Zerdüşt-nâme" ve "Ardâ Virâf-nâme" gibi manzumelerin yazarı Zerdüşt Behram-e Pejdu'dan da bu beyiti almıştır:

فروروزن دشاه اویش داران

سل حچ روپ یادیاس واران

17- Esirüddin Ehsikti'de de bu yakınlık ve birliğe bakarak demiştir:

خران ش ع ک ه خودر اه مل منشم ن د

ن فت ه ان ب اف س ر، س ر ان ب ل ف س ار

(Ebrahim Pourdavoud, Hürmüz-nâme, Tahran 1331, ss. 306)

18- Caferov, Aynı eser, ss. 153 ve devamı.

19- Şahit olarak, "Nasir Hüsrev"den:

آتبی ز است ط ن ج ه ا ک ش ت ت ر ا

ب ادب ان ک ـ ن ط اع ت و ر ا ش خ ل ه

Firdevsi'den:

س و ادب ان ت ی ز ب ک ش ا ت ی

خ ل م ی ش ح گ ش ا ت ی

۲۰ – مسعودسعدسلمان دان :

روی ها تابان زخشم اندامها پیچان زخشم

گوئیـــا دارند بادلقوه و درد خلـــــه

۲۱ – پورداود ،عثینی اثر ص ۳۷۵ – ۳۵۷

۲۲ – عثینی اثر ص ۳۸۸ – ۳۷۶

۲۳ – جعفروف ، عثینی اثر ص ۱۵۵

۲۴ – عثینی ٔثر ص ۱۵۹ – ۱۵۶

۲۵ – عثینی اثر ص ۱۶۰

ع . آغ چایلی

حیـات نغمه‌سی

داغلار نه‌قده‌ر هوندور اولســادا یقین کی بیرگـون اه‌ری یرگدر
اولا بیرگؤزه‌ل گر آی پارچاســی زامانلا، اودا قوربیه‌رگدر

بولانلا، کولک قیشین شاختاســی قــارا اؤلکه‌نی بوروبه‌رگدر
بورانلی‌قیشین آردیجا ،ایلک یاز گلر ،قــارلاری کورویر ،گدر

آسدیملا ،کسدیم ، توتدوم– دئینده بیرگون دنیادان مه‌لی‌یر ،گدر
یوزلرجه‌گؤزه‌ل ایگیت ،ساچینــا فلک قارا– کولک اه‌لیبه‌رگدر

جوشان سئل کیمی انسان همتـــی یخار ظلمتــی کورویر ،گدر
آخان اولدوزون صون پاریلتی‌سی سؤنر قلبیمدیـر چورویر ،گدر

۱۹

20- Mesûd Sa’d Selmân’dan:

روی ه انتظار ان ز خشم ل دام چاي چ ان ز خ ش ام

گ ـوئي ادار ن ـبـاق وه و د ر د خ ل ه

21- Pourdavoud, “Aynı Eser”, ss. 357-375

22- “Aynı Eser”, ss. 376-388

23- Caferov, “Aynı Eser”, ss. 155

24- “Aynı Eser”, ss. 156-159

25- “Aynı Eser”, ss. 160.

دوکتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

کؤکلر ، اکلر ، گؤوده‌لر، کلمه‌لر

(۲)

۲ ـ کلمه‌لرین شکیلچی / اگ‌آلما یولو ایله (مورفولوژیک یوللا) آرتماسی

بیلدیگیمیز کیمی، کلمه‌لره دقت ائدیلدیگینده ، اونلارین معنا ـ لی بیرنئچه ساده عنصردن عمله گلمیش اولدوقلاری بللی اولار.بیرآزداها دقتله باخیلیرسابو" ساده عنصر" لرین اؤز نوبه‌لرینده بیرویا نئچه سسین (مصوت ، صامیتین) یا ن ـ یانا گلمه‌سیندن دوزه‌لدیگی‌آنلاشیلار . بو معنالی ساده عنصرلرین علمی آدی " مورفئم" دیر (فارسجادا "تکواژ") "مورفئم" تک بیر سس ("ه" سسی " ائوه" سؤزونده) اولدوغوکیمی بیر کلمه‌ده ("آتا"،"آنا"،"یورد"،"باش"،"باخ"... کیمی) اولا بیلر.

" مورفئم"ین نوعلارینا گلینجه ،باشدا ایکی اساسلی قسمه بؤلونر :

۱ ـ مستقل مورفئم یا "اؤتونوم مورفئم" : گونش ، ساواش ،آلما ،کیمی ...بونلارین هربیریسینی مستقل اولاراق تک باشلارینا ،ایشلتمک اولار .

۲ ـ یاپیشیق مورفئم‌لرایسه تک باشلارینا دگیل باشقا مورفئم لره یاپیشاراق ایشله‌دیلر:" + ه" مورفئمی نین "ائوه" سؤزونده اولدوغو کیمی،هابئله‌دیر" + نین " مورفئمی " کیشی نین " سؤزونده.

VARLIK

AYLIK FARSÇA VE TÜRKÇE KÜLTÜR DERGİSİ

SEKİZİNCİ YIL, SAYI 291 (83 – 84)

NİSAN VE MAYIS 1365

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELER (3)

2- Kelimelerin Ek Alma Yolu İle (Morfolojik Yolla) Artışı:

Bildiğimiz gibi, kelimelere dikkat edildiğinde, onların anlamlı birkaç unsurdan oluştuğu belli olur. Biraz daha dikkatle bakılırsa "basit unsurların" kendi içinde bulunan bir veya birkaç sesin (ünlü, ünsüz) yan yana gelmesiyle oluştuğu anlaşılır. Bu anlamlı basit unsurların bilimsel adı "morfem"dir (Farsçada *"تکواژ"*). "Morfem tek bir ses (/e/ sesi, "eve" kelimesinde) olduğu gibi bir kelime de (ata, ana, yurt, baş, bak… gibi) olabilir.

Morfem çeşitlerine gelince, iki bölüme ayrılır:

1- Bağımsız morfem ya da "otonom morfem": güneş, savaş, elma gibi… Bunların her biri bağımsız olarak tek başına kullanılabilir.

2- Bağımlı morfemler ise tek başına değil başka morfemlere eklenerek kullanılır: "eve" kelimesinde /+e/ morfemi, "kişi + nin" kelimesinde [+nin] morfemi.

مستقل مورفئملر ده یئنه ایکی جوردور:

۱ ـ قاموس‌لوق (لئقسیک) مورفئملر: بونلار ترکیبلرین اساس بینوؤ ره‌سیدیر: :دا راق، گونش ... کیمی

۲ ـ صرف" قرامه‌ر" مورفئملری : دارسجادا "از"، "به"و"را"مورفئملری کیمی . اصل تورکجه‌ده مستقل"دستور- قرامه‌ر مؤرفئمی" یوخدور.

یاپیشیق موفئملر ده ایکی جوردور:

۱ ـ تصریف مورفئملری : کلمه‌لرین لغت‌سؤزلوک معنالارینی دگیشمه‌دن، بینوؤوره یادا اکثر حاللاردا" کؤک" دئیه تانیتدیغیمیز مستقل مورفئملره یاپیشار واونلارین قرامه‌روظیفه‌لرینی ایفادا اونلاراکؤمک ائده‌رلر؛ " ائولر" ده‌کی "+ لر"، "گؤرور"ده‌کی"+ ور" کیمی .

۲ ـ تازه کلمه یارادان "اشتقاقی"مورفئم‌لر (DERİVATİVE MORPHEME) "دمیرچی" ده‌کی "+چی"، "گؤزه‌للیک" ده‌کی "+ لیک" کیمی ...

یاپیشیق مورفئملره (ایستر تصریفی ـ ایستر اشتقاقی اولسونلار) دیلچی لر عمومیت‌له" آفیکس" دئیرلر بوکلمه اوللر "لاحقه" اولاراق کتابلارا گئچدی .فارس‌دیلینده اونا ایندی "وند"آدی قویوبلار (۲۶). بو آد دوزه‌لتمه وتازه‌دیر .نئجه‌کی "برهان قاطع" بوکلمه‌نین معناسینی بئله وئریر :

وند ـ بروزن قند ظرف و انا راگویند مانند طبق و کاسه‌وکوزه‌وامثال آن وبه‌معنی صاحب و مالدارهم‌هست وقتی درآخرکلمه‌درآورندهمچودولتمند که اورا دولت‌وند هم می گویند (۲۷).

دوقتور محمد معین حاشیه‌ده بوسؤزلری آرتیریر: " پسوند است دال برمعنی خداوندی وصاحبی وشباهت‌این پسوند در جزو کلمات مرکب چون دماوند، نهاوند و دنباوند وجزاینها دیده می شود .درزبانهای باستانی ایران از "ونت" مفهوم دارنده برمی آید درست مانند"مند " درکلمات‌آبرومند، نیرومند و خردمند (۲۸) .

اشارت‌ائتدیگیمیز کیمی بو چوخ آز ایشله‌نن کؤهنه کلمه (وند" کلمه‌سی) قاموسلاردان آلینیب و معناسی بیرآز دگیشدیریله‌رک دیلچی لیکده وجودونا احتیاج اولان بیرمفهوما قارشیلیق اولاراق تکلیف او- لونوب و اکثر عالم‌لرجه‌ده قبول ائدیلمیشدیر (۲۹). بیزده بویولدان گئده‌رک ، دیلیمیزده " آفیکس" مفهومو اوچون بیر مقابل ـ قارشیلیق آختاراندا ایکی کلمه‌ایله قارشیلاشیریق :"شکیلچی"و" اک "."شکیلچی"،

Bağımsız morfemler de yine ikiye ayrılır:

1- Leksik Morfemler: Bunlar kelimelerin temelidir: tarak, güneş… gibi.

2- Gramer Morfemleri: Farsçadaki *از*, *به* ve *را* morfemleri gibi. Aslında Türkçede bağımsız bir "gramer morfemi" yoktur.

Bağımlı morfemler de ikiye ayrılır:

1- Çekim morfemleri: Kelimelerin sözlük anlamlarını kaybetmeden temel ya da genel hallerde "kök" olarak bildiğimiz bağımsız morfemlere eklenir ve onların gramer vaziyetlerini bildirirken onlara yardım eder: "evler"deki [+ler], "görür"deki [-ür] gibi.

2- Yeni kelime yapan "yapım" ekleri (*Derivative Morpheme*): "D-demirci"deki [+ci], "güzellik"teki [+lik] gibi…

Bağımlı morfemlere (ister çekim eki, ister yapım eki olsun) dilciler genellikle "*affix*" diyorlar. Bu kelime önceden "*lahika*" olarak kitaplara geçti. Fars dilinde ona şimdi "وند" adını verdiler (26). Bu ad yenidir. "Burhan Kati" bu kelimenin anlamını böyle açıklar:

وند بروزن قند ظرف و ال را گویند مانند طبق وکاسه وکوزه و امثال آن وبه معنی صاحب و مالدار هم هست وقتی در آخر کلمه در آورند همچو دولتوند که اورا دولت وند هم می گویند (27).

Dr. Muhammed Muin dipnota bu sözleri ekler:

پس وند اسمی است دال بر معنی خداوندی وصاحبی وشبا هتی پس وند در جروکلمات مرکب چون دماوند، نهاوند وزابوند و جزایشان ها می بینید می شود. در زبان های استانبولی ایران از "وند" مفهوم دارندگی می فهمند درست مانند "مند" که کلمات بارومند، زیرومند و خردمند (28).

İşaret ettiğimiz gibi oldukça az kullanılan bu eski kelime (*وند*kelimesi) sözlüklerden alınıp anlamı biraz değiştirilerek dilbilimde ona ihitiyac duyan bir kavrama karşılık olarak teklif edilip araştırmacıların çoğu tarafından da kabul edilmiştir (29). Biz de bu yolda gider, dilimizde "*affix*" kavramı için bir karşılık arandığında iki kelime ile karşılaşırız: "şekilci" ve "ek". "Şekilci",

"شکیل / شکل "و"+ چی" دن عمله گلیبدیر.

"اک" تورکجه‌نین مختلف دیل و لهجه‌لرینده قدیمدن واردی،داها قیصا و "کؤک" کلمه‌سینه ده اویغوندور.

"اک "ین معناسی قدیمدن بری بئله ایضاح ائدیلیر:

" اک : ۱ ـ نقصانی اکمال اوچون پارچا علاوه‌سی،اضافه (مثال : بو قوماش‌دا اک واردیر)، ۲ ـ علاوه اولونان پارچا ، یاماق ... ۳ ـ یارادان قالان نشانین کناری کی اک یئرینی آندیریر. اکله‌مک : علاوه ائتمک ... (۳۰).

فارس دیلینده‌ده "بیرچوخ حاللاردا بونا بنزه‌ر بیردن آرتیق کلمه مختلف مؤلف‌لر طرفیندن بیرتک مفهومون قارشیسیندا تکلیف ائدیلمیش ـ دیر (مثلا دیلچی لیکده :"همگونی آوائی "و"نویسه‌گونی"ALLITERATION اوچون ـ، "جایگزینی"و" دگرگونی" ALTERNATION اوچون،"شنیدا ـ ری"،"شنوائی " AUDITORY اوچون وسایره (۳۱)، هانسی کلمه‌ـ نین یازیچیلار و عالملر وسایره طرفیندن قبول اولاجاغینی گله‌جـــک گؤسته‌ره‌جکدیر.

سؤزون قیصاسی، بیز ایندیلیک " کؤک " کلمه‌سینی واسونولا برابـر "اک "و" شکیلچی" کلمه‌لری نین هر ایکیسینی ده ایشلتمکده بیر محذور گؤرموروک ، سیز بویازیلاردا هرایکی اصطلاحا راست گله‌بیلرسینیز.

* * *

یئنی کلمه یارانماسی اوچون بیر یول دا ایکی کؤک یاداگؤوده‌نین بیری ـ بیری ایله یان ـ یانا گتیریلمه‌سی دیر: بیر+ آز (بیرآز)، بوز+ قیر (بوْزقیر)، ایش + گؤرمک (ایش‌گؤرمک) ... کیمی

تعریف : بیردیلین مورفئملرینی تدقیق ائدن و بونلارین ایچینده کی بیرلشمه و دگیشمه‌لری مطالعه ائدن بحثه"مورفولوژی" دئیرلر.

التصاقی بیر دیل اولان دیلیمیزین کلمه‌لری، اکثراً اونلارین صونونا باغلانان " صون اک " لردن تشکل ائده‌ر(" صون اک "ین فرانسیزجاســـی "سوفیکس"، فارسجاسی اوللر "مزید، مؤخر"، ایندیلر" پسوند" دیـــر. "پسوند" قدیمدن اولان "پساوند" کلمه‌سیندن دیلچی لر طرفیندن حـــس ائدیلن احتیاج اوزره معناسینی دگیشدیرمه‌یولوایله‌یارادیلمیشدیـر . "پساوند" ین اصل معناسی "قافیه"و"قصیده‌نین مقطعی"دیر (۳۲) .

گؤک‌لر : " معناسی اولان یادا جمله قورولوشوندا ایشه‌گلـــن

“şekil” ve [+ci] ekinden meydana gelmiştir.

“Ek” Türkçenin farklı dil ve lehçelerinde eskiden beri vardı, daha kısa ve “kök” kelimesine de uygundur.

“Ek”in anlamı eskiden beri bu şekilde açıklanır:

“Ek: 1- Bir eksiği tamamlamak için parça ekleme (örnek: bu kumaşta ek vardır). 2- Eklenen parça, yamak… 3- Yara izi ek yerini andırır. Eklemek: ilave etmek… (30).

Fars dilinde birçok durumda buna benzer birden fazla kelime yazarlar tarafından tek bir kavramın karşısında teklif edilmiştir (mesela dilbilimde *“همگونی آوائی”* ve *“همسه گونی” alliteration; “جایگزینی”* ve *“گگونی” alternation*; *“تنش‌داری”*, *“تنش‌وائی”* ise *auditory* için vs. (31). Hangi kelimenin yazarlar ve âlimler vs. tarafından kabul edileceğini gelecek gösterecektir.

Uzun lafın kısası, biz şimdilik “kök” kelimesini ve onunla beraber “ek” ve “şekilci” kelimelerinin her ikisini de kullanmakta bir sakınca görmüyoruz, siz bu yazılarda her iki terimle de karşılaşabilirsiniz.

*****

Yeni bir kelime oluşturmak için diğer bir yol da iki kök ya da gövdenin yan yana getirilmesidir: Bir + az (biraz), boz + kır (bozkır), iş + görmek (iş görmek) gibi.

Tanım: Bir dilin morfemlerini ve bunlar arasındaki birleşme ve değişmeleri inceleyen alana “morfoloji” denir.

Bitişken bir dil olan dilimizin kelimeleri, genelde onların sonuna bağlanan “sonek”lerden oluşur (“sonek”in Fransızcası “*sofiks*”, Farsçası önceden *“وند”*, *“خر”*, şimdi ise *“پسوند”*kelimesidir. *“پسوند”* dilde duyulan ihtiyaç üzerine dilbilimciler tarafından eskiden kullanılan *“پساوند”* kelimesinin anlamını değiştirme yolu ile oluşturulmuştur. *“پساوند”* kelimesinin asıl anlamı “kafiye” ve kasidenin maktağı”dır (32).

Kökler: “Tek başına anlamı olan ya da cümle kuruluşunda kullanılan

بیان وسیله‌سینه کلمه دئییلیر" .

" باشقا کلمه‌لردن اک ایله یادا ترکیب یولویلا تؤره‌مه‌میش اولانلارا " کؤک " دئیرلر ".

" دیلیمیزده کؤک لر اکثرا تک هجالی دیر : گؤز ، یول،آغ ،ایـــچ، یاش،گؤل، ایل ، ال ، داش ، ساچ، دیل ، آت ، آد،ات ، اوخ ،گـــؤی، گل ، گئت ، اؤ، چوخ ..."

" ایکی هجالی کؤکلرده آز دگیلدیر : چیچک ، آغاج ،گؤوده ،دنیـــز ، قویو، تپه ، اوخو، ائشیت ، قادین ...".

" اوچ هجالی کؤکلریمیز آزدیر : کپه‌نک ، قاریشقا ، باجانـــاق، قابیرغا ، باغیرساق ..."

" یادکلمه‌لردن تورکچه اک آلمامیش و قایدالاریمیزا گؤره ترکیب تاپمامیش اولانلار دا " کؤک " سایبلماقدادیر : معلومات ،تئله‌قراف شکایتنامه ..." (۳۳).

بیرچوخ، ایکی(یادا داها آرتیق) هجالی کؤک لریمیزحقینـــــدا دئمک اولارکی بلکه اونلاری وجودا گتیرن اکلر تانینمایاجاق درجه‌ده کؤکلرله قاینا شیب بیرلشمیشدیر :مثلا : قانات ، اسلان ، دمیر ، یئنی، کپه‌نک ، بوراخ، قابیرغا ... کیمی بونلاردا کؤک حکمونده‌دیر .

تورکجه‌ده کلمه کؤکلری گؤردوکلری وظیفه‌لره گؤره ایکی جوردولر :

بیرقسمی شئی، وصف ، شخص ، مناسبت‌کیمی مفهوملارا قارشیلیـــق اولان کلمه‌لردیر . بونلارا " آد کؤکلر" (نومینال کؤکلر) دئییریک : سو، دوز، من ، چوخ ... کیمی .

اوبیرقسمی حادثه ویا عملی آنلادان کلمه‌لرین بونؤره‌سینی تشکیل ائله‌ین کؤکلردیر . بونلارا دا" فعل کؤکلری " (وئربال کؤکلر) آدینی وئریریک : اؤل ـ، قال ـ، گئت ـ، وئر ـ ... کیمی .

آز صایدا بعضی کؤکلر، هم آد کؤکلری هم ده فعل کؤکلری دیزلر : دار، داد ـ ، کؤچ ، کوچ ـ ... کیمی .

اک لر : اک لر دیلیمیزده‌کی فونه‌تیک و آهنگ قایدالاریناگؤره کؤکلره باغلانار و باغلاندیقلاری کؤکله بیر فونه‌تیک بیرلیک تشکیـــل ائده‌رلر. اک لرین ایکی جور رولاری وار :

۱ ـ بیرقسمی کلمه‌لره عاید حال ، نسبت ، وضعیت ،زامان وشخص کیمی. "قرامه‌ر/ دستوری " مناسبت‌لری (قاعده‌قوریلر) قوراراق اونلاری بیر ـ

ifade biçimine kelime denir".

"Başka kelimelerden ek ile ya da terkip yoluyla türememiş olanlara "kök" denir".

"Dilimizde kökler genellikle tek hecelidir: Göz, yol, ak, iç, yaş, göl, il, el, taş, saç, dil, at, ad, et, ok, göy, gel, git, o, çok…"

"İki heceli kökler de az değildir: Çiçek, ağaç, gövde, deniz, kuyu, tepe, oku-, işit-, kadın…"

"Üç heceli köklerimizi azdır: Kepenek, karışka, bacanak, kaburga, bağırsak…"

"Yabancı kelimelerden Türkçe ek almamış ve gramer kurallarımıza uymayanlar da "kök" sayılmaktadır: Malumat, telgraf, şikâyetname…"(33)

İki (ya da daha fazla) heceli birçok kök hakkında, onları vücuda getiren ekler tanınmayacak derecede köklerle kaynaşıp birleşmiştir, denebilir: Mesela: Kanat, aslan, demir, yeni, kepenek, burak, kaburga gibi kelimeler de kök hükmündedir.

Türkçede kelime kökleri üstlendikleri göreve göre ikiye ayrılır:

Bir kısmı nesne, vasıf, şahıs, münasebet gibi kavramlara karşılık olan kelimelerdir. Bunlara "isim kökler" (nominal kökler) deriz: "su", "tuz", "ben", "çok" gibi.

Diğer kısmı olay veya oluş sırasında kelimelerin temelini teşkil eden köklerdir. Bunlara da "fiil kökleri" (verbal kökler) adını veririz: "ol-", "kal-", "git-", "ver-" gibi…

Az sayıdaki bazı kökler, hem isim, hem de fiil köküdür: "tat", "tat-", "göç", "göç-" gibi…

Ekler: Ekler dilimizdeki fonetik ve ses uyumuna göre köklere bağlanır ve bağlandıkları kökle bir fonetik birlik meydana getirir. Eklerin iki rolü vardır:

1- Bazı kelimelere ait hal, nispet, vaziyet, zaman ve şahıs gibi. "Gramer" ilgisi (kategoriler) kurarak onları bir-

بیرینه باغلارلار بونلارا " تصریف اکلری " دئییریک : قارداش + یم ائو + ده‌ن ، گل + دی (قارداشیم ائوده‌ن گلدی) سؤزونده‌کی اکلر کیمی .

۲ ـ بیرچوخ اکلر آد کؤکلری ویا فعل کؤکلرینه باغلانا راق او ـ نلارین معنا لارینی دگیشدیرمک صورتی ایله فرقلی مفهوملاری ایفاده ائدن یئنی کلمه‌لر دوزه‌لده‌رلر ، بونلاره‌دا " تشکیل اکلری " یادا "سؤز دوزه‌لدیجی اکلر" آدینی وئرمک اولار (بعضا بونلارا " اشتقاق اکلری" ده دئیرلر) : آغیز ـ لیق ، وطن ـ داش ...

کلمه دوزه‌لتمک اوچون بعضا تصریف اکلرینی ده ایشله‌ده‌ریک : اونلار بوزامان اشتقاق ـ تشکیل اکی ده اولورلار .

اکلر هئچ واخت یالنیز اولمادیقلارینا گؤره ، اونلاری اؤنلرینه بیر تیره (ـ) یا (+) قویماق صورتیله کؤکلردن سئچه‌ریک :

ـ دن، ـ چی ، ـ سن ، ـ میش ، + دن ، + چی، + سن، + میش ...کیمی

گؤوده :

" اشیانین و حرکتلرین هامیسی اوچون دیللرده آیری ـ آیری کؤک لر یوخدور . بوناگؤره بیر ـ بیری ایله مربوط بیرمقدار شئی ویا حرکت اوچون بیرکؤکدن مشتق اولموش بیر "کلمه‌عائله‌سی " ایشله‌دیلر . یعنی کؤکلر اؤزلری ایله مربوط یاخین شئی وحرکتلر اوچون گئنیشله‌دیلیب، عادتا یئنی کؤکلر میدانا گتیریلر .کؤکلردن وجودا گلن بو گئنیش کؤکلره" کلمه‌گؤوده‌سی " آدی وئریلیر . گؤوده ده بیرنوع کؤک اولدوغو اوچون معنی و استعمال باخیمیندان تمامی ایله کؤک کیمی دیر .یالنیز شکیل باخیمیندان کؤکدن فرقلی و اوندان بؤیوک بیردیل بیرلیگیدیر .

خلاصه سؤز دوزه‌لدیجی اکلرله دوزه‌لمیش کلمه‌لره "گؤوده" بعضا " رادیکال ".یادا تورکیه دیلچی لری نین بعضیسی کیمی"کؤکن"دئیرلر: گؤزلوک (عینک)، باشلیق ، سؤلو، ده‌وه‌چی ... کیمی .

یئنی کلمه‌لرین دوزه‌لمه‌سی حادثه‌سی کؤک و اک (یادا گؤوده)منا ـ سبتلری باخیمیندان دؤرد صورتده مطالعه‌ائدیلر :

۱ ـ آددان آدلار دوزه‌لمه‌سی:سؤتجو ، باشلیق ،یولداش ... کیمی

۲ ـ آددان فعللر دوزه‌لمه‌سی اؤنله‌مک ،یاشاماق،آغارماق ... کیمی

۳ ـ فعلدن آدلار دوزه‌لمه‌سی: بیچیم ،سئوگی،ساتیجی،گولونج ... کیمی

۴ ـ فعلدن فعللردوزه‌لمه‌سی:اوجورتماق،قاندیرماق،ووروشدورماق کیمی

birine bağlar, bunlara "tasrif ekleri" diyoruz: "Kardeş + im, ev + den, gel – di (kardeşim evden geldi) sözündeki ekler gibi.

2- Birçok ek, isim veya fiil köküne bağlanarak onların anlamlarını değiştirmek sureti ile farklı kavramları ifade eden yeni kelimeler yapar, bunlara da "yapım eki" ya da "kelime yapan ekler" adını verebiliriz (bazen onlara "iştikak ekleri" de diyorlar): Ağız + lık, vatan + daş…

Kelime yapmak için bazen çekim eklerini de kullanırız: Onlar bu durumda yapım eki de olur.

Ekler hiçbir vakit yalnız olmadığına göre, onları önlerine bir tire (-) ya da artı (+) koyarak köklerden ayırırız: [-den], [-çi], [-sen], [-miş], [+den], [+çi], [+sen], [+miş] gibi…

Gövde:

"Eşyanın ve hareketlerin her biri için dillerde ayrı ayrı kökler yoktur. Buna göre birbiri ile ilgili nesneler veya hareketler için kökten türemiş bir "kelime ailesi" kullanılır. Yani kökler kendisi ile yakın ilişkide olan nesne ve hareketler için genişletilir ve adeta yeni kökler meydana getirilir. Köklerden meydana gelen bu geniş köklere "kelime gövdesi" adı verilir. Gövde de anlam ve kapsam bakımından tamamen bir kök gibidir. Yalnız şekil bakımından kökten farklı ve ondan büyük bir dil birliğidir. (34)

Özellikle yapım ekleriyle yapılan kelimelere "gövde", bazen "radikal" ya da Türkiye'deki bazı dilbilimciler gibi "köken" derler: gözlük, başlık, sulu, deveci gibi.

Yeni kelimelerin yapılması kök ve ek (ya da gövde) ilişkileri bakımından dört şekilde gerçekleşir:

1- İsimden isim yapılması: Sütçü, başlık, yoldaş gibi

2- İsimden fiil yapılması: Önlemek, yaşamak, ağarmak gibi

3- Fiilden isim yapılması: Biçim, sevgi, satıcı, gülünç gibi

4- Fiilden fiil yapılması: Uçurtmak, kandırmak, vuruşturmak gibi.

گؤوده‌لر آد و فعل بونوره لرینی تشکیل ائتدیک لرینه گؤره اشتقاق اکلری آلیب ایکینجی، اوچونجو، دؤردونجو حتی بئشینجی مرتبه‌ده "مشتقات" میدانا گتیره‌بیلر:

گیزلین + جه ،وطن + داش + لیق ، قارشی + لاش + دیر+ مالی ، دوی + غو+ لان + دیر+ ماق ، گؤر+وش + دور+ ه‌مه +دیک + لر+ی +میز+دن و سایره .

بونلارین هرمرتبه‌سی ایشله‌دیلمیش اولا بیلر .بعضی کلمه‌لرین کؤکو یاددان چیخمیش و ترک ائدیلمیش‌ده اولا بیلر. بوجور کؤکلری، ویا "بیرینجی مرتبه‌دن گؤوده‌لری" لهجه‌میزده یاشایان مشتق لری ایله تشبیت ائده‌رک چوخ واختلار قدیم متن لرده ویا دیلیمیزین یاشایان باشقا لهجه‌لرینده‌کی وارلیقلاری ایله تانیریق .یازی دیلیمیزده ایتیب باتمیش بعضی کؤکلرله یاشایان مشتقاتا مثال :

* کیز (گیزلی ، گیزلین ، گیزلتمک) ، * سین (سیناق) .* تاری ـ (داری ، تارلا) * یا ـ (یانماق) ... کیمی .

بوجور بعضی گؤوده‌لرله یاشایان مشتق لر:

اوْچ ـ وْنچ (اوچونجو)، تاغ ـ ی (داغیلماق ، داغیتماق) ،اوگ ـ ره ـ (اؤیرتمک اؤرگتمک)، اک ـ سو (اکسیک ، اسگیک) ... کیمی

قدیم کؤک ، ویا گؤوده‌نی تشبیت ائیله‌یه بیلمه‌دیگیمیز حاللاردا اونلارین باشینا بیر کیچیک اولدوز (*) قویولار ،یوخاریدا گؤردوْگونوز کیمی، بورادا یاواش ـ یاواش جریاندان چیخمیش کؤک و اکلرده واردیر بو سؤزلر بیزیم کلمه‌خزانه‌میزدن دیر.

احتیاج اوز گؤسته‌ردیکده خزانه‌یه ال آتماقدان داها طبیعی بیر حرکت یوخدور. نئجه‌کی زامانیمیزدا بیرچوخ دیللرده اولدوغو کیمی فارسجادا دا احتیاج اوزه‌ره بو میراث‌دان فایدالانیرلار .یئرینه‌گؤره بیزده اونلاری جانلاندیریب ایشلک حالاگتیرمه‌گین یوللارینی(عینا فارسجادا صون زامانلاردا ائله‌دیکلری کیمی) آختارمالی ییق .

بوبحثه پروفه‌سور جعفروفون فیکیرلریندن بعضی لرینی نقل ائتمک له یکون(جمع) وورووق :

"... مورفولوژیک یوللا سؤز یارادیجیلیغی جریانینا اشتراک ائدن اکلر... ایکی یئره آیریلیر : ۱ ـ ایشلک اولان اکلر ، ۲ ـ ایشلک اولمایان اکلر .

Gövdeler ad ve fiil temelini oluşturduğuna göre yapım ekleri alıp ikinci, üçüncü, dördüncü hatta beşinci derecede "türemiş kelime" meydana getirebilir:

Gizlin + ce, vatan + daş + lık, karşı + laş – tır – ma – lı, duy – gu + lan – dır – mak, gör – üş – dür – eme – dik + ler + i + miz + den vs.

Bunların her derecesi kullanılmış olabilir. Bazı kelime kökleri unutulmuş ve terk edilmiş de olabilir. Bu tür kökleri veya "birinci dereceden gövdeleri" lehçemizde yaşayan türevleri ile tespit ederek çoğu zaman eski metinlerde veya dilimizin yaşayan başka lehçelerindeki varlıkları ile tanırız. Yazı dilimizde yitip gitmiş bazı köklerle yaşayan türevlere örnek: *giz (gizli, gizlin, gizletmek), *sın (sınak), *tarı (darı, tarla), *ya- (yanmak) gibi.

Bunun gibi bazı gövdelerle yaşayan türevler:

Üç + üncü (üçüncü), tag – ı (dağılmak, dağıtmak), ög – re - (öğrenmek, öğretmek), ek – sü (eksik, esgik) gibi.

Eski kök veya gövdelerin doğruluğunu tespit edemediğimiz durumlarda onların başına küçük bir yıldız (*) koyarız. Yukarıda gördüğünüz gibi yavaş yavaş buradan çıkmış kök ve ekler de vardır. Bu sözler bizim kelime hazinemizdendir.

İhtiyaç duyulduğunda hazineye el atmaktan daha doğal bir hareket yoktur. Günümüzde birçok dilde olduğu gibi Farsçada da ihtiyaç duyulduğunda bu mirastan faydalanırlar. Yerine göre biz de onları canlandırıp işlek hale getirmenin yollarını (aynen Farsçada son zamanlarda olduğu gibi) aramalıyız.

Bu bahse Prof. Caferov'un fikirlerinden bazılarını naklederek bir araya toplarız:

> *...Morfolojik yolla kelime yapma yöntemine ortak olan ekler ikiye ayrılır: 1- İşlek olan ekler, 2- işlek olmayan ekler.*

" ایشلک اولان اکلر اؤز منشایی اعتباری ایله ،ایشلک اولمایان اکلره نسبتا داها قدیم تاریخه مالکدیر. اودورکی، بئله اکلـــــر مختلف تورک دیللرینده اورتاق (شریک) اکلر کیمی اؤزونوگؤسته ریر"

"... دیلیمیزی باشقا تورک دیللری ایله مقایسه‌لی شکیلـــــده تدقیق ائتدیکده آیدین اولورکی،معاصر آذربایجان ادبی دیلیمیـــزده ایشلک اولمایان بعضی باشقا تورک دیللرینده ایشلکدیر".

مثلا دیلیمیزدن فعلدن فعل دؤزه‌لدن "+ ار/+ ؤر"،"+ دار، + در" اکلری (قوْن + قونار، قاییت + قایتار،دؤن + دؤندر وسایره)اینشلک اولمادیغی حالدا ، تورکمنجه‌ده ایشلک ساییلیر. بونون کیمی بقان / + گن ،+ غان، ≠ + گن ، + غان /+ ین. (ووروشقان، آغلاغان، گسه‌ین، چالاغان) اکلری دیلیمیزده معین درجه‌ده ایشلک اولمادیغی حالـــدا ، اؤیروقجا؟،قوموقجا و باشقا دیللرده ایشلک اولاراق قالیر".

"...دیلیمیزده ایشلک اولمایان اکلرین تدقیقی تورک دیللری نین قدیم وان قدیم دؤورلرینی مقایسه‌لی شکیلده اؤگره‌نمک بودیللریـــــن منشائی مسئله‌سینی معین لشدیرمک نظریندن جوخ واجب وگره‌کلیدیر (۳۵)

* * *

پروفه‌سور جعفروفون بوایضاحلاری نین دالیسیجا "مورفئم‌لرین تؤره‌مه یوللاری " باشلیغی آلتیندا صیرالادیغی قیمتلی مطالعه‌لریندســـی داها صونرا نقل ائله‌یه‌جه‌ییک . بورادا دیلیمیزین باشلیجا ســـــؤز دؤزه‌لدن اکلریندن ترتیب اولونموش بیرفهرستی تقدیم ائتمک ایسته ـ ییریک .پروفه‌سورون فیکیرلرینی فهرستیمیزی گؤزدن گئجیردیکدن صونرا داها یاخشی دگرلندیرمک امکانی واردیر. دیلیمیزین سؤز دؤزه‌لدن اک لر فهرستی نین تنظیمینده پروفه‌سور وجیهه خطیب اوغلونون ۱۹۸۱ ده تالیف و چاپ اولموش فهرستی اساس قبول ائتمیشیک (۳۶).

باشقا دیل عالیملری نین ایللر بویو زحمتلری نین محصولوا ثرلره ده تقریبا هرماده اوچون مراجعت ائتمیشیک بونلارین صاییسی او قده‌ر چوخدورکی ماخذلری گؤسته‌رمک اوچون هر ماده نین آلتیندا بعضا اوماده نین متنی قده‌ر حاشیه‌یه احتیاج اولاجاقدی وبوایسه مراجعت ائدنلری زحمته سالاجاقدیر .فهرست تام معناسیله مختلف چالیشمالاردان اؤلوشان بیر تالیف دیر. ان چوخ باش ووررولان منبع لر ("دیوان لغات التـرک"، "قوتادغوبیلیک" وبونلارا بنزه‌ر قلاسیک لردن سوای)بیریانـــــچان

İşlek olan ekler köken itibari ile işlek olmayan eklere nispeten daha eski bir tarihe sahiptir. Böyle ekler çeşitli Türk dillerinde ortak ekler olarak kendini gösterir.

... Dilimiz başka Türk dilleri ile karşılaştırmalı şekilde incelendiğinde çağdaş Azerbaycan edebi dilimizde işlek olmayan bazı eklerin başka Türk dillerinde işlek olduğu anlaşılır.

Mesela dilimizden fiilden fiil yapan {-Ar}, {-dAr} ekleri (kon > konar, kayıt > kaytar, dön > dönder vs.) işlek olmadığı halde, Türkmencede işlek sayılır. Bunun gibi {-Kan}, *[-ğan], [-yen]* (vuruşkan, ağlagan, keseyen, çalagan) ekleri dilimizde açık bir şekilde işlek olmadığı halde Oyrukça*, Kumukça ve başka dillerde işlek olarak kalır".

"…Dilimizde işlek olamayan eklerin incelemesi Türk dilinin eski ve en eski dönemlerini karşılaştırmalı şekilde öğrenmek, bu dilin kökenini belirlemek açısından oldukça gereklidir (35)".

*****

Prof. Caferov'un bu açıklamasının ardından "Morfemlerin Türeme Yolları" başlığı altında sıraladığı kıymetli düşüncelerini daha sonra nakledeceğiz. Burada dilimizin başlıca yapım eklerinden tertip edilmiş bir fihristi taktim etmek istiyoruz. Profesörün fikirlerini fihristimizi gözden geçirdikten sonra daha iyi bir değerlendirme imkânı vardır. Dilimizin yapım ekleri fihristinin düzenlenmesinde Prof. Vecihi Hatipoğlu'nun 1981'de telif edilen ve basılan fihristini esas kabul etdik (36).

Diğer dilbilimcilerin yıllar boyu zahmetlerinin mahsulü eserlere de takriben her madde için başvurduk. Bunların sayısı o kadar çoktur ki kaynakları göstermek için her maddenin altında bazen o maddenin metni kadar dipnota ihtiyaç olacaktı ve bu ise başvuranları zahmete sokacaktır. Fihrist tam manasıyla çeşitli çalışmalardan oluşan bir teliftir. En çok başvurulan kaynaklar ("Divan u Lügati't Türk", "Kutadgu Bilig" ve bunlara benzer klasiklerden başka) bir yandan

پروفه‌سور محرم ارگین، پروفه‌سور تحسین بانغو اوغلو،عالیه‌طاهرنژاد گنجان ، دوجنت‌دوقتور احمد ارجیلاسون ،مرحوم احمد جواد امره ،عالم دیلاچار ،پروفه‌سور دمیرچی زاده ، اوبیریاندان ژان ده‌نی و لوُزرقلاو- زون و لویس‌کیمی محقق لرین اثرلری دیر .

سؤز دوزه‌لدیجی
(اکلر)

۱) +آ (+ ه) :

آد ـ آد

۱-۱)آد کؤکونه یادا آد گؤوده‌سینه گتیریله‌رک آد اصل لی کلمه‌قورار : گؤزه (گؤز + ه) = سویون چیخدیغی یئر .قاینا ق ،بولاق،چشمه ،یا ما ق، هؤرمک ، هؤرمه .

تورک‌دیل قورومی بوکلمه‌نی (گؤزه کلمه‌سینی) بیولوژی(زیست شناسی) اصطلاحی اولاراق "حجره" (سه‌ل لول / فارسجا "یاخته") اوچون تکلیف ائدیبدیر . مختلف تورک لهجه‌لرینده بو اکله دوزه‌لمیش کلمه لردن مثال :

گؤره (گؤر+ ه) : گؤج، قوت ، قوتلی، گؤر ، صیخی، وحشی، آزغین،اورکک عادت‌ائتمه‌میش(مثال : گوره حیوان)،بیریاشیندان اوچ یاشینا قده‌ر آت‌یالاسی ، محصولو اولمایان تورپاق .

ساوا (ساو+ آ) : خبر،مژده ،،اؤگه (اؤگ + ه) : چوخ عقللی یاشلی آدام تؤره (تؤر+ ه) : عنعنه (سنت)،عرف و عادت .یالازا (یالاز+ آ) : آلوو .

فعل ـ آد

۲ ـ ۱) فعل کؤکو یا گؤوده‌سینه آرتیریلاراق آد نوعوندان کلمه یارادار : گئجه (گئج + ه) : گونش باتدیقدان صونرا گون آغارانا قده‌ر گئجن زامان . کسه (کس + ه) : قیسا یول (فارسجا : میان بر) قوشا (قوش + آ) : جفت . اؤته (اؤت + ه) : گئچیلن ، گئچن،اوبیر طرف ،ایره‌لی، اوزاق .سؤره (سور+ ه) : بیرایشین سورمه‌سی زامانی، مدت . یارا (یار+ ا) : بدن ده یاریلاراق آچیلان یئر .

آد ـ فعل

۲ ـ ۱) آد اصل لی کلمه‌لردن فعل گؤوده‌سی دوزه‌لدر : آدا ما ق(آد+آ +ماق)

Prof. Muharrem Ergin, Prof. Tahsin Banguoğlu, Aliye Tahir, Nejad Gencan, Doç. Dr. Ahmet Ercilasun, merhum Ahmet Cevat Emre, Âlim Dilaçar, Prof. Demircizade, öbür yandan John Deny ve Lord Clauson ve Louis gibi araştırmacıların eserleridir.

Yapım Ekleri

(Ekler)

1- /+a/ (/+e/):

Ad-Ad

1-1) Ad köküne ya da gövdesine getirilerek ad asıllı kelime kurar:

Göze (göz + e): suyun çıktığı yer. Kaynak, bulak, çeşme, yamak, hörmek, hörme.

Türk Dil Kurumu bu kelimeyi (göze kelimesini) biyoloji terimi olarak "hücre" için teklif etmiştir. Çeşitli Türk lehçelerinde bu ekle yapılmış kelimelerden örnekler:

Göze (göz + e): Güç, kuvvet, kutlu, gür, sıkı, vahşi, azgın, ürkek adet etmemiş (örnek: güre hayvan), bir yaşından üç yaşına kadar at balası, mahsulü olmayan toprak.

Sava (sav + a): Haber, müjde. Öge (ög + e): Çok akıllı yaşlı adam. Töre (tür + e): An'ane (senet), örf ve adet. Yalaza (yalaz + a): Alev.

Fiil-Ad

1-2) Fiil kökü ya de gövdesine eklenerek ad cinsinden kelime yapar: Gece (geç – e): Güneş battıktan sonra gün ağarana kadar geçen zaman. Kese (kes – e): Kısa yol. Koşa (koş – a): Çift. Öte (öt – e): Geçilen, geçen, öbür taraf, ileri, uzak. Süre (sür – e): Bir işin sürme zamanı, müddet. Yara (yar – a): Bedende yarılarak açılan yer.

Ad-Fiil

1-3) Ad asıllı kelimelerden fiil yapar: Adamak (ad + a – mak)

نذر ائتمک . بله‌مک (بل / بئل + ه + مک) : قوندا خلاماق .
بنزه‌مک (بنز / بنیز + ه + مک) : اوخشاماق . بوشاماق (بوش + ماق)
طلاق وئرمک . دیله‌مک (دیل + ه + مک) : ایسته‌مک .
گؤزه‌مک (گؤز + مک) : پارچاداکی دلیگی/ گؤزو هؤروب اؤرتمک .
قاناماق (قان + ماق) : قان آخماق . اوینا ماق (اوی + و + ن + ماق)
حرکت حالیندا اولماق . تؤنه‌مک (تؤن + ه + مک) : قوش وطوووق کیمی
حیوانلار اوچون یاتماق ، گئجه‌نی گئچیرمک .
تؤره‌مک (تؤر + ه + مک) : میدانا چیخماق ، چوخالماق .
یاشاماق (یاش + ماق) : عؤمر ائتمک ، یاشلانماق .

آچیقلامالار :

۴- ۱) **بو اکی ، قدیم**" قاراخانلی" تورکچه‌سینده‌ـ قوتادغوبیلیک "
اثری نین شهادتیله‌ـ بیزیم بوگونکو دیلیمیزه‌نسبت له‌داها چوخ ایشلک
اولوب اسملردن لازم و متعدی فعللر دوزه‌لدرمیش بیرنئچه مثال :
آش + ماق = یئمک ، مجازی معنادا حاکم اولماق .
آت (آد) + ماق = آد وئرمک ، آنماق ،
گوج + مک = قوت ایشلتمک (بیزده " گوجنمک) .
اؤت + ماق = معالجه ائتمک . تؤش + مک = رؤیا گؤرمک ،
اؤست + مک = اؤستون چیخماق .

ایکی هجالی اولوب "ن،ر،ز" کیمی صامتلرله بیتن آدلارا "+ا ، + ه "
آددان فعل دوزه‌لدن اکی)آرتیریلدیغی زامان بوصامتلردن اولکی
مصوتلر دوشر : اؤغوز(زامان) + ماق = اوغراماق = باش وورماق ،
مراجعت ائتمک ، . اؤروُن (تخت) + ماق = اؤرناماق = تخته اوتورماق.
اؤیون + ماق = اوینا ماق = اوینا ماق .

" + ا / + ه" ایله دوزه‌لمیش فعللر : "ن + ، + ش ، + ت + "اکلرینی
(بونلار فعلدن فعل دوزه‌لدن اکلردیر) ده آلارلار :
کؤر + ه + ش + مک = گوله‌شمک ("کؤر" قدیم تورکجه‌ده "ایگیدمعناسیندا ایدی)
اؤت + ا + ت + ماق = معالجه ائتدیرمک .
تؤن (دؤن) + ا + ن + ماق = دونانماق ، تجهیز و تزیین اولماق .

ددہ قورقوددا : " + ا ، + ه " اکی بو گونکو کیمی ایشلک دیر :
یاشاماق، قاناماق ، اوینا ماق ، دیله‌مک ، بنزه‌مک ، شیلاماق
(ایشیلداماق،پاریلداماق)مثاللارینداا اولدوغو کیمی .

nezir etmek. Belemek (bel / *bél* + *e – mek*): Kundaklamak.

Benzemek (benz / beniz + e – mek): okşamak.

Boşamak (boş + a – mak): Talak vermek.

Dilemek (dil + e – mek): İstemek.

Gözemek (göz + e – mek): Parçadaki deliği / gözü örüp örtmek.

Kanamak (kan + a – mak): Kan akmak.

Oynamak (Oy – u – n + a – mak): Hareket halinde olmak.

Tünemek (tün + e – mek): Kuş ve tavuk gibi hayvanlar için yatmak, geceyi geçirmek.

Türemek (tür + e – mek): Meydana çıkmak, çoğalmak.

Yaşamak (yaş + a – mak): Ömür etmek, yaşlanmak.

Açıklama:

1-4) Bu ek "Karahanlı" Türkçesinde-Kutadgu Bilig'in ışığında-bizim bugünkü dilimize oranla çok daha işlek olup isimlerden geçişsiz ve geçişli fiiller yapar. Birkaç örnek:

Aş + a + mak: Yemek, mecazi anlamda hakim olmak.

At (ad) + a – mak: Ad vermek, anmak.

Güç + e – mek: Kuvvet işletmek (bizde "gücenmek")

Ot + a – mak: İlaç yapmak,

Tüş + e – mek: Rüya görmek,

Üst + e – mek: Üstün çıkmak.

İki heceli olup /n/, /r/, /z/ gibi ünsüzlerle biten adlara /+a/, /+e/ addan fiil yapan ek getirildiğinde bu ünsüzlerden önce gelen ünsüzler düşer: Ogur (zaman) + a – mak > uğramak: başvurmak, müracaat etmek… Orun (taht) + a – mak > ornamak: tahta oturmak. Oyun + a – mak > oynamak: oynamak.

/+a/, /+e/ ile yapılan fiiller /n+/, /+ş/, /+t+/ eklerini (fiilden fiil yapan ekleri) de alır:

Gür + e – ş – mek: Güreşmek ("gür" Eski Türkçede "yiğit" demektir)

Ot + a – t – mak: İlaç yapmak.

Ton (don) + a – t – mak: Donanmak, tecyiz ve tezyin olmak.

Dede Korkud'ta: /+a/, /+e/ eki bugünkü gibi işlektir: yaşamak, kanamak, oynamak, dinlemek, benzemek, şılamak (ışıldamak, parıldamak) örneklerinde olduğu gibi.

فعللرده :

۵ – ۱) بو اکله "ایسته‌مه ،نیت و آرزو" مفهوملاری وئرن فعـــــل تصریفی دوزه‌لر. تصریف‌اکی اولماسینا رغما معنادادا دگیشیک لیک وجودا گتیردیگی اوچون تماس‌ائتمه‌میز فایدالی دیر:

گله‌سن (گل – ه – سن).

۶ – ۱) " – آ" اکی ۲ – نجی شخصین صونونا گلدیکده" ندا "مفهومونو گتیره‌ر : آلا (آل با)، (فارسجادا " بگیر")

۷ – ۱) گئنیش زامان مضارع صورتی صفت – فعل دوزه‌لتمک اوچـــون ده ایشله‌دیلر : آخارسو، باخار کؤر، یانارداغ (آتشفشان).

۸ – ۱) بو اکله "کفایت"، "دوام و امتداد"، "یاخینلیق" مفهوملاری وئرن مرکب‌فعللر دوزه‌لر: آلا بیلمک (آل با ببیلمک)،قالا بیلمک، دورا – بیلمک ، سؤیله‌یه‌بیلمک ،باخاقالماق ... منفی شکیلئری ایسه – مما (مه) اکی ایله دوزه‌لدیلر : آلامماماق (آل با ببما + ماق) ، قالامماماق (قال با ببما + ماق).

۹ – ۱) آچیقلاما : بو منفی اک آذربایجان تورکجه‌میزده اؤبیرتورکجه لرده‌کی –ما (– مه) اکی نین تشدیدلی تلفظودور : مثلا " گئده‌مه‌مک " (گئدهه + مه+ مک) یئرینه بیز " گئده‌ممه‌مک "(گئدهه + ممه + مک) دئییریک ، بونا گؤره ده " گئده‌نمه‌مک " صورتینده‌کی املا دوغرودگیل دیر، بو فعللر دایما ایکی "م" ایله یازیلمالیدیر.

۱۰ – ۱) بو اک ،" اوچون "و"ایله" کیمی ادات‌ایشینی ده‌گؤره‌ر:

– من بوکتابی اوغلوما آلدیم (اوغلوم اوچون). – اونا تاسف ائیلیرم (اونون اوچون). بوقلمی ۳ تومنه آلدیم (اوچ تومن ایله).

۱۱ – ۱) آچیقلاما : بعضی کلمه‌لرده عمومیت‌له مالگیت (یی یه‌لیک) اکی ایله بیر قالیب‌حالینا گله‌ر:

– باشینا قاخینج ائله‌مک ، اؤزونه گولمک ، چاره‌سینه باخماق ...

بو اکی آلان کلمه‌لرله قوشا سؤزلر دوزه‌لر :

– دال دالا ، باش‌باشا ، قاچان قاچانا ، باشاباش ، باشدان باشا ، باشدان آیاغا ، دیز دیزه ، گؤز گؤزه ، قانینا قان، کیم کیمـــه ، (هرکی هرکی)، ایستی سی ایستی سینه

آد ، ادات :

۱۲ – ۱) بو اکله دوزه‌لمیش بعضی کلمه‌لر آد یادا ادات اولاراق

Fiillerde:

1-5) Bu ekle "isteme, niyet ve arzu" kavramları veren fiil çekimi yapılır. Çekim eki olmasına rağmen anlamda değişiklik vücuda getirdiği için değinmemizde fayda var:

Gelesen (Gel – e – sen)

1-6) /-a/ eki 2. şahsın sonunda kullanıldığında [-ndA] ifadesi gelir: Ala (al – a) (Farsça: بگی

1-7) Geniş zaman ile sıfat-fiil yapmak için de kullanılır: Akarsu, bakar kör, yanardağ.

1-8) Bu ekle "yeterlik", "devam ve süreklilik", "yakınlık" kavramlarını ifade eden birleşik fiiller yapılır: Alabilmek (al – a + bil – mek), kalabilmek, durabilmek, söyleyebilmek, bakakalmak, olumsuz şekilleri ise *[-mma]* (*[-mme]*) eki ile yapılır: *alammamak* (*al – a – mma – mak*), *kalammamak* (kal – a – mma – mak).

1-9) Açıklama: Bu olumsuz ek Azerbaycan Türkçemizde diğer Türkçelerdeki [-ma] ([-me]) ekinin şeddeli telaffuzudur: Mesela "gidememek" (*git – e – mme – mek*) diyoruz, buna göre de "*gidenmemek*" şeklindeki imla doğru değildir. Bu fiiller daima iki /-m/ ile yazılmalıdır.

1-10) Bu ek, "için" ve "ile" gibi edat görevi de görür:

-Men bu kitabı oğluma aldım (oğlum için). -*Ona teessüf eylirem* (onun için). *Bu gelemi 3 tümene aldım* (3 tümen ile).

1-11) Açıklama: Bazı kelimelerde genellikle iyelik eki ile bir kalıp haline gelir:

-*Başına gahınc elemek, özüne gülmek, çaresine bahmag*…

Bu eki alan kelimelerle ikileme yapılır:

-*Dal dala*, baş başa, *gaçan gaçana*, başa baş, *başdanbaşa*, *başdan ayağa*, diz dize, göz göze, *ganına gan*, kim kime (*herki herki*), *istisi istisine*.

Ad, Edat:

1-12) Bu ekle yapılan bazı kelimeler ad ya da edat olarak

ایشله‌دیلر : اؤته‌سی (اؤت‌ه‌سی) ، بورادان اؤته (اؤت + ه) ،سیزه گؤره (گؤر + ه)

آچیقلاما :

۱۳ ـ ۱) تورکجه ده چوخ ایشله‌نیلن ادات‌لار بونلاردیر : ایله ،گؤره ، اوزه‌ره ، کیمی، دولایی ، اوچون .

بیز"ایله" اداتی نی قدیم یازیلاردا وبعضی لهجه‌لرده" بیرله " شکلینده گؤرمکده‌یک . دیل عالمی GRØNBECH (ده DER TÜRKİCHE SPRACHBAU. P. 35)

تورک دیلینده چوخ قدیم زامانلاردان بری ایشله‌دیلن دؤرد ادات‌دان (اوچون ، اوزه ، تک و بیرله) بحث ائدرکن " بیرله"نین "بیر"وتاکید عنصرو "ـ لا" دان تشکل ائتدیگینی یازیر . لکن لوردقلاوزون بئله‌بیر تاکید عنصرونه اؤزگه یئرده راست‌گلمه‌دیگینی قئیدائدیر .

"بیرله" کلمه‌سی نین چوخ کؤهنه اولدوغو محقق دیر .قلاوزون اونون "بیرله‌مک" فعلیندن ظرف ـ فعل اولدوغو فکرینده‌دیر . بو فعـــــل "بیرلشدیرمک" معنا سیندا ۱۳ ـ نجی عصر خوارزمی لهجه‌سینده وارمیش. "بیرله" ده‌کی "ر" زامانلا دوشموش و "بیله" وجودا گلمیشدیر . داها متاخر زامانلاردا " ب " سسی نین ده دوشموش اولدوغونو گؤروروک . شمال ـ شرق تورکجه‌سینده . کلمه آز ـ چوخ دگیشیک لیک لرله اصل شکلی نی ساخلامیشدیر : تووا لهجه‌سینده (شمال ـ شرق تورکجه‌لرینده)"بیله" و"بیلن" صورتینده‌دیر بوکلمه چوخ قدیم لردن بری ظرف ـ فعل (فارسجا دا" با"، عربجه‌ده "مع") کیمی ایشلنمیش لکن یئنه‌قدیمدن("خاقانی" لهجه‌سی دؤورونده‌ن) بیرده"ظرف" کیمی ("حتی"معنا سیندا) بیررؤلـــو واردیر . بیزیم تورکجه‌ده" بئله " شکلینده اونو ظرف‌کیمی ده‌ایشله‌ـ دیریک . بیرینجی حالدا (ربط اولاراق) "ایله" ده گتیریلر : اونونلا بئله . بوحالدا" معیت" مفهومو تاکیدلی اولور . ایکینجی حال اوچون مثال : "سن بئله گلمه‌دین " (فارسجا : حتی تونیامدی) .

فعـــــل

۱۴ ـ ۱) دوامللی لیق ـ اذامه ـ واوزون زامان مفهومونو کؤکده‌کی معنایا آرتیرماق اوچون ،اونا (یادا گؤوده‌یه)"با+/+ه+" اکی ایلـه "قالماق "،"دورماق "، گلمک " کیمی فعللری گتیرمک اولار ،

ـ مکتبین واختی چوخدان گئچمیشدی،بیرده گؤردوم کی بیراوشـــــاق

kullanılır: Ötesi (öt + e + si), buradan öte (öt + e), size göre (gör – e).

Açıklama:

1-13) Türkçede en çok kullanılan edatlar bunlardır: ile, göre, üzere, gibi, dolayı, için.

Biz "ile" edatını eski yazılarda ve bazı lehçelerde "*birle*" şeklinde görmekteyiz. Dilbilimci Gronbech (de Der Turkiche Sprachbau. P. 35) Türk dilinde tarihi zamanlardan beri kullanılan dört edattan (*üçün, üze, tek, birle*) bahsederken "*birle*"nin "bir" ve pekiştirme unusuru "[-la]"dan meydana geldiğini yazar. Lakin Lord Clauson böyle bir pekiştirme unsuruna başka bir yerde rastlamadığını belirtir.

"*Birle*" kelimesinin çok eski olduğu muhakkaktır. Clauson onun "birlemek" fiilinden zarf-fiil olduğu fikrindedir. Bu fiil "birleştirmek" anlamında 13. yy. Harezm Türkçesinde varmış. "Birle"deki /-r-/ zamanla düşmüş ve "bile" meydana gelmiştir. Daha geç zamanlarda /b/ sesinin de düşmüş olduğunu görürüz. Kuzeydoğu Türkçesinde kelime az çok değişerek asıl şeklini saklamıştır: Tuva Türkçesinde (Kuzeydoğu Türkçesinden) "*bile*" ve "*bilen*" şeklindedir. Bu kelime çok eskiden beri zarf fiil (Farsçada *"با,* Arapçada *"مع"*) gibi kullanılmış, ancak eskiden ("Hakaniye" Türkçesi döneminden) bir de "zarf" gibi ("hatta" anlamında) bir rolü vardır. Türkçemizde onu "*bile*" şeklinde zarf olarak da kullanıyoruz. Birinci durumda (bağlaç olarak) "ile" de getirilir: Onunla bile. Bu durumda "belirtilen" kavramı pekiştirme yapar. İkinci durum için örnek: Sen bile gelmedin (Farsçası: حتی تو نیز نیامدی.

Fiil

1-14) Devamlılık-süreklilik ve uzun zaman kavramını ifade eden köke (ya da gövdeye) /+a+/, /+e+/ eki ile "kalmak", "durmak", "gelmek" gibi fiiller getirilir:

- *Mektebin vahti çohdan géçmişdi, gördüm ki bir uşag*

ایندی یه کیمی یاتاقالیبدیر" .
ـ " گئتدیکدن صونرا دالیسیندان باخا قالدیق "
۱۵ـ ۱) " به بگلمک " کیمی فعللرین معناسیندا تئزلیک معناسی دا اولا بیلر:" بیردن قارشیلارینا مدیر چیخا گلدی " .

ظرف ـ فعل

۱۶ ـ ۱) بو اک فعل کؤک ویا گؤوده‌سینه گله‌رک ظرف ـ فعل GERUND دوزه‌لدر، بو اک ایله دوزه‌لدیلن ظرف ـ فعللر اکثرا قوشاحالبندا ایشله‌دیلر: آغلایا ـ آغلایا (آغلا + ی با)،بیله ـ بیله (بیل به)،سئوه ـ سئوه... ساعت اوچه بیر ربغ قالا .....

۱۷ ـ ۱۴) آچیقلاما :

قوتادغوبیلیک ده "با ،به" ظرف ـ فعل اکی یالنیزاماتله‌بیتن فعللردن صونرا ایشله‌دیلر، واکثرا تک هجالی فعللرده گؤرسه‌نیر. وظیفه و عمل باخیمیندان "بو،بو" ظرف ـ فعل لُه ،"با ،به" اکی نین آراسیندا فرق یوخدور: سئوه باخدی ،الگین توتا (الین توتا)،ائوره (صونرا)،که‌سه (قیصا) اوزا (اؤنجه)، توغا (دوغا ،دوغوشدان)، یانا (یئنه ، تکرار).

۱۸ ـ ۱) ظرف

"با" آرتیریلمیش کلمه‌لربن "قده‌ر"،"جن" کیمی کلمه‌لرله‌برابر یاراتدیقلاری ظرفلار فعلین بیتمه‌سینی افاده‌ائتمک اوچون ایشله‌دیلر: " آخشاما قدر گؤزله‌دیک ". "گئجه‌یاریلارینا قده‌ر ایشله‌بیر" .
" ائوه قده‌ر گئتدیم "،" قالخیب تهرانا قده‌ر گلیب "،" کیمسه‌نین چیراغی دانا تک یانماز"،"یاغی دیبی نه‌جن یئیبه ،بیتیریب "(الفتی)

۱۹ـ ۱) ادات

آدلارین "ایله ، اوچون ، کیمی، قده‌ر" اداتلاری ایله‌برابرلشمه ـ لرینده حال علامتی اولاراق "ـ ا"آلانلاری دا واردیر: سیزه گؤره ، دوشمنه قارشی ، تهرانا دوغرو ، سحره تک ، تبریزه‌جن ...

۲) + آجاغی (+ ه‌جه‌گی)

صفت فعـــل

۱ـ ۲) "+ اجاغی / به‌جه‌گی" صفت فعل دوزه‌لدر: " ظفر یولوندا اونودا ـ مایاجاغیم اؤزلردن بیری ده خدیجه‌نین اوزودور" (خالده ادیب).
" گؤره‌جه‌گی ائله بودور".

indiye kimi yata galıbdır.

- *Gétdikden sonra dalısından baha galdıg*.

1-15) "/+e/ + gelmek" gibi fiiller ile tezlik anlamı da verebilir: *Birden garşılarına müdür çıha geldi*.

Zarf-Fiil

1-16) Bu ek fiil kök veya gövdesine gelerek zarf fiil yapar. Bu ek ile yapılan zarf fiiller genellikle kelime tekrarı şeklinde kullanılır: Ağlaya ağlaya (ağla – y – a), bile bile (bil – e), seve seve… Saat üçe çeyrek kala…

1-17) Açıklama:

Kutadgu Bilig'de /+a/, /+e/ zarf fiil eki sadece ünsüzle biten fiillerden sonra gelir ve genellikle tek heceli fiillerde görülür. Görev bakımından +ﯼ +ﻭ zarf fiili ile /+a/,/+e/ ekinin arasında fark yoktur: *Séve bahdı*, *elgin tuta* (elin tuta), *évre* (sonra), *kese* (kıssa), *uza* (önce), *toga* (doğa, doğuştan), *yana* (yine, tekrar).

1-18) Zarf

/+a/ eki alan kelimelerin "kadar", "*çen*" gibi kelimelerle beraber yaptığı zarflar fiilin sona erdiğini ifade etmek için kullanılır: "*ahşama geder gözledik*", "*géce yarılarına geder işleyir*", "*éve geder gétdim*", "*galhıb Tahran'a geder gelmiş*", "*kimsenin çırağı dana tek yanmaz*", "*yağı dibi necen yéye bitirib*". (فالهتی

1-19) Edat

Adların "ile, için, gibi, kadar" edatları ile birleşmelerinde hal eki olarak /+a/ sesini alanlar da vardır: Size göre, *düşmene garşı*, Tahran'a doğru, *sehere tek*, *Tebriz'e çen*…

2- [-acağı] ([-eceği])

Sıfat-Fiil

2.1. {-AcAğI} eki sıfat-fiil yapar: "zafer yolunda unutamayacağım yüzlerden biri de Hatice'nin yüzüdür" (Halide Edip).

"*Göreceği éle budur*".

۲- ۲) بو اک " گلمک " فعلی ایله برابر بیرآرادا آرزو وایستک - لنمه‌نی بیان ائده‌ر: " آنامین منی گؤره‌جه‌گی گلمیشدی " .

قید : " + آستی /به‌سی " و " + مالی / + مه‌لی" اک لری نین ده بئله بیر حاللاری وار.

۳) + آجاق (+ ه‌جک)

---

۱ - ۳) فعل - صفت فعل / آد

بو اک فعل کؤکو ویا گؤوده‌سینه آرتیریلار و گله‌جک زامان (مستقبل) معناسی وئره‌ن "صفت فعل " PARTICIPLE یارادار:

اوخوناجاق کتاب (اوخو+ ن + ا + جاق) گله‌جکده اوخونماسی لازیم اولان کتاب ،یاشائیلاجاق یئر ، سؤیله‌نه‌جک سؤز ،وئریله‌جک بورج

۲ - ۳) بو اکله قورولموش کلمه‌لر ، آد اولاراق ایشله‌دیلر:

گله‌جک (فارسجا : آینده) ، یاناجاق (فارسجا : سوخت) ، گی یه‌جک (لباس)

۳ - ۳) بو اک گله‌جک مفهومو ایله بیرلیکده "دیله‌ک "و"گره‌کلیک " مفهوملاری دا واردیر : انسانین واختی اولاجاق (اولسا ،اولمالی) دا بو کتابی راحاتجا اوخویاجاق (اوخویا بیله‌جک).

بیزده اوکتابدان بیرنسخه اولاجاق (قوتلی احتمال،اولماسی لازیم). گله‌جک ایل اونیوه‌رسیته‌نی قورتارمیش اولاجاقسان (بؤیوک بیراحتمال ایله

۴- ۳) بو اکی آلمیش کلمه‌لرله "تقریبا" ،"اوزه‌ره "مفهومو وئرن قوشا سؤزلر دوزه‌لر : گلدی گله‌جک (گلمک اوزه‌ره)،" آلاجاغیم وئره‌جگم‌یوخ" کیمی کلمه‌لرده بو اک ایله دوزه‌لیر .

۵ - ۳) آجیقلاما :

بو (- آجاق /- اجک) اکی حقیقتده (- ا + جک) شکلینده تکامل تاپمیش مرکب بیر اک دیر. اصلینده "- آ/ - ه" پارچاسی زامان مفهومونو داشییان پارچادیر .بوگونکو معلوماتیمیزا گؤره (- آجاق) اکی ان ائرکن ۱۳ - نجی عصرده ایشله‌دیلمیشدیر .بو دؤرده "- اجاق) اکی تصریفدن چوخ "صفت فعل " شکلینده ایدی .

(- آ/- ه) پارچاسی اصلده "- غا / - قه" اولمالی دیر .بونون دا اصلی اورخون،اویغور وخاقان تورکجه‌سینده‌کی "غو/- گو"دور :

تورغاجاق = دوراجاق یئر.

* * *

Fiil

2.2. Bu ek “gelmek” fiili ile beraber kullanıldığında arzu ve isteği ifade eder: “*anamın meni göreceği gelmişdi*”.

Not: {-AsI} ve {-mAlI} ekleri de bu özelliğe sahiptir.

3. [-acak] ([-ecek])

3.1. Fiil/ Sıfat-Fiil/ Ad

Bu ek, fiil kökü veya gövdesine gelir ve gelecek zaman anlamı veren “sıfat fiil” yapar: Okunacak kitap (oku – n – a – cak): gelecekte okunması gereken kitap, yaşanılacak yer, sevilecek söz, verilecek borç.

3.2. Bu ekle kurulmuş kelimeler, ad olarak kullanılır: Gelecek, yanacak, giyecek.

3.3. Bu ek gelecek ifadesi ile birlikte “dilek” ve “gereklik” anlamları da verir: İnsanın vakti olacak (olsa, olmalı) da bu kitabı rahatça okuyacak (okuyabilecek).

Bizde o kitaptan bir nüsha olacak (kuvvetli ihtimal, olması lazım).

Gelecek yıl üniversiteyi kurtarmış olacaksan (Büyük bir ihtimal ile).

3.4. Bu eki almış kelimelerle “nerdeyse”, “üzere” ifadesi veren ikilemeler yapılır: Geldi gelecek (gelmek üzere), “alacağım vereceğim yok” gibi kelimeler de bu ek ile yapılır.

3.5. Açıklama:

{-AcAk} eki /-A/ + {-cAk} şeklinde meydana gelen birleşik bir ektir. Aslında /-A/ eki zaman kavramı taşıyan parçadır. Bugünkü bilgilerimize göre {-AcAk} eki en erken 13. yüzyılda kullanılmıştır. Bu dönem {-AcAk} eki çekim ekinden çok “sıfat fiil” şeklindeydi.

/-A/ eki aslında [-ka], [-ke] şeklinde olmalıdır. Bunun da aslı Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki [-gu], [-gü]’dür: *turgaçak* > duracak yer.

*****

۴) + آجان (+ ەجن)

: ـ ۴) بو اک (ـا ـ) و (ـ جن) اکلریدن تشکل ائتمیش گؤرونن و آد دوزەلدن مرکب بیراکدیر : سئوەجن = شفقت لەسئوەن .

۵) + آج (+ ە ج) :

۱ ـ ۵) آد ـ آد

قدیم زامان بیرکیچیلتمه یادا برکیتمه اکی ایمیش .آز مقداردا آدلارو صفتلر گونوموزه قدەر گلمیشدیر : آغاچ (ایق (؟) + اچ) = گؤودەسی قالین و اوزون بیتگی ، آناج = آنا کیمی، بالا ویادا محصول وئرەبیله ـ حک وضعه گلمیش اولان حیوان یادا آغاج،ایری، یاشلی .

آرغاج = توخوما دزگاەلاریندا اینینه آتیلان ،دالیداکی ایپلیک .

آتاج = آتاکیمی،بؤیوکلوک گؤرسەدن اوغلان ، آتالاردان گلن .

قیراج = سوسوز و محصولسوز تورپاق . آشاج = خورەک پیشیریلن قاب ، آش قابی . چکیج (چک + ایج): فارسجا لاشمیش شکلینه " چکش" (اک " ایج" شکلینی آلمیش) بو اک ایله تورک دیل قورومو"آراچ" (وسیله و واسطه معناسینا) (آرا + چ) کیمی کلمەلر دوزەلتمیشدیر .

۶ ـ ۵) فعل ـ آد

قدیم تورکجەده جوخ ایشلک اولان ،محتملا مرکب بیر اک دیر .بلکەده "بگچ" اکی ایله بیردیر :

کومچ (ـ گوم مک ـ قویلاماق ، باسدیرماق بارەسیندن گلیر) فارسجالا ـ شمیش شکلیله : کماج . تیخاج (تیخ + اج) = بیردلیگی توتماق اوچون ایشلەدیلن وسیله . اوغماج / اوماج = بیرجور آش .

۷ ـ ۵) بو اک ایله دوزەلمیش یئنی کلمەلردن :

بویوتەج (بؤیوت + ەج) = ذرەبین . ساياج (سای + اج)= قاز، ائلەقتریق و سو کیمی شئیلرین ایشلەتیلمەسینەدەکی اولچونو گؤرسەدن آلت (کنتور). سورەج(سور ـ ەج)= جریان پروسەسی(فارسجادا :فرایند) قالدیراچ (قالدیر + اچ) = اهرم .

۸ ـ ۵) بو اک ایله نادر صفتده دوزەلمیشدیر :

کوەەج(گول +ەج) = هرزامان گولومسەین .

(دوام ائدەجک)

* * *

4. {+AcAn}

4.1. Bu ek /-A-/ ve {-cAn} eklerinden meydana geldiği düşünülen ve ad yapan birleşik bir ektir: sevecen: şefkatle seven.

5. {-Aç}

5.1. Ad-Ad

Eskiden bir küçültme ya da pekiştirme eki imiş. Bu ekle yapılan az miktarda ad ve sıfat günümüze kadar gelmiştir: Ağaç (**ıg + aç*): gövdesi kalın ve uzun bitki, anaç: ana gibi, bala veya da mahsul verebilecek düzeye gelmiş olan hayvan ya da ağaç, iri, yaşlı. Argaç: dokuma tezgâhlarında enine atılan, arkasındaki iplik. Ataç: ata gibi, büyüklük gösteren oğlan, atalardan gelen. Kıraç: susuz ve mahsulsüz toprak. Aşaç: yemek pişirilen kap, aş kabı. Çekiç (çek+iç): Farsçalaşmış şekline *"چکش"* (çekiş) (ek *"کی‌چ"* şeklini almış) bu ek ile Türk dil Kurumu "araç" (vesile ve vasıta anlamında) (ara + ç) gibi kelimeler yapmıştır.

5. 6. Fiil-Ad

Eski Türkçede çok işlek olan, muhtemelen birleşik bir ektir. Belki de [+geç] eki ile birdir:

Kümeç (gümmek, koylamak, bastırmak) Farsçalaşmış şekliyle: *"کماج"* (kümaç). Tıkaç (Tık – aç): Bir deliği tutmak için işletilen vesile. *Uğmaç* / *umaç*: bir tür aş.

5.7. Bu ek ile yapılmış yeni kelimelerden: Büyüteç (büyüt – eç): zerrebin (zerrebin). Sayaç (say – aç): gaz, elektrik ve su gibi şeylerin kullanımında ölçüyü gösteren alet. Süreç (sür – eç): gelişim süreci (Farsçada: *فرایند*) Kaldıraç (kaldır – aç): manivela.

5.8. Bu ek ile nadiren sıfat da yapılmıştır: Güleç (gül – eç): her zaman gülümseyen.

(Devam edecek)

*****

C. TEKREL ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DAI YÜKSEK LİSANS TEZİ 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE DEĞERLENDİRME)

CİLT III

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE DEĞERLENDİRME)

CİLT III

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Cansu TEKREL'in "Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazıları (Türkiye Türkçesine Aktarım ve Değerlendirme" başlıklı tezi 25/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Bölüm Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri: *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı*

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	**(Trakya Üniversitesi)**
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	**(Kırklareli Üniversitesi)**
Doç. Dr. Abdulkadir ATICI	**(Kırklareli Üniversitesi)**

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Cansu TEKREL

25.06.2019

ÖZ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI
(TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM ve DEĞERLENDİRME)

Tekrel, Cansu
Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı
Haziran 2019

İran, birçok etnik unsuru bir arada barındıran bir ülkedir. Bu etnik farklılıklar ülkenin kültürel zenginliğini de oluşturmaktadır. Ancak Şahlık rejiminde Fars olmayan etnik unsurların kültürel varlığı bir kenara atılmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen etnik unsurların başında Türkler gelmiştir. Şah yönetimi Türk kimliğini, kültürünü ve dilini devlete karşı bir tehdit olarak görmüştür. Devletin ulusal kimliğini Fars milliyetçiliği üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Eski Sasani ve Pers algısına dayalı yeni bir kimlik inşa ederken diğer kültürel kimlikler yok edilmeye, unutturulmaya çalışılmıştır. Yönetimin baskıcı politikasının yanı sıra ülkede ve dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucunda 1979 yılında İran İslam devrimi gerçekleşmiştir. Devrimin ardından Şah ülkeyi terk etmiş ve yerine sürgündeki dini lider Ayetullah Humeyni geçmiştir. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş, bir önceki yönetimin baskıcı politikası geçici bir süre için askıya alınmıştır. Varlık dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Derginin asıl amacı Türk dilini ve kültürünü yaşatmak olmuştur. Özellikle Hamid Nutki, Türkçenin dilbilgisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hamid Nutki yazılarında Türk dili ve millik kimlik kavramlarına sıkça değinmiştir. Onun yazılarının ana fikrini dil, kimlik, ana dilinde eğitim ve alfabe konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Ana Dili, Milli Kimlik, İran.

ABSTRACT

HAMİD NUTKİ'S TURKİSH ARTİCLES İN VARLIK JOURNAL
(TURKİSH TRANSLATİON AND EVALUATİON)

Tekrel, Cansu

Master of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Dr. Abdulkadir Atıcı

June 2019

Iran hosts many ethnic groups. These ethnic groups are the cultural richness of the country. But the cultural presence of non-Persian ethnic groups in the Shah's regime was laid aside. The Turks were very affected by this situation. Shah administration considered Turks to be a threat. They attempted to build the national identity of the state on Persian nationalism. While creating a new identity based on the old Persian and Sassanid perception, other cultural identities were tried to be destroyed. As a result of the repressive policy of the administration, as well as the political and economic conflicts in the country and in the world, the Iranian Islamic revolution took place in 1979. After the revolution, the Shah left the country and was replaced by Ayatollah Khomeini, the religious leader in exile. In this period, the Islamic Republic of Iran was established and the repressive policy of the previous administration was temporarily suspended. Varlık journal started its publication in this period. The main purpose of the journal was to keep Turkish language and culture alive. Especially Hamid Nutki has received many writing pen on Turkish grammar. Hamid Nutki frequently mentioned the concepts of Turkish language and national identity in his writings. The main idea of his writings is language, national identity, native language education and alphabet.

Key Words: Varlık, Native Language, National Identity, Iranian.

ÖN SÖZ

Yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan İran, stratejik açıdan Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. İran, tarihî dönemlerden bu yana Türklerin yaşadığı merkezlerden biri olmuş ve yakın bir döneme kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Yaşanan siyasi ve sosyal çekişmeler sonucu 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, hükümetin başına geçerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak yönetimin uyguladığı baskı ve şiddet politikası, Batı'ya duyulan aşırı ilgi, dinin sosyal hayattan çıkarılmaya çalışılması ve farklı etnik aidiyetlerin göz ardı edilmesi gibi nedenler birçok kültürel ve politik soruna yol açmıştır. Şahlık rejimine karşı 1979 yılında büyük bir devrim gerçekleşmiş ve Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu devrimin ardından birçok Türkçe gazete ve dergi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın temeli İran İslam devriminden sonra yayınlanmaya başlayan Varlık dergisine dayanmaktadır. Cevat Heyet'in kurucusu olduğu Varlık dergisi, devrimin ardından Türk kültürünü, dilini ve edebiyatını Türk halkına yeniden öğretmekle kalmamış, Şah yönetiminin bir kabile dili olarak tanımladığı Türkçenin zenginliğini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle dil alanında yapılan çalışmalarla alfabe, Türkçenin ses yapısına uygun olarak yeniden düzenlemiştir. Bu sayede İran Türklerinin ana dillerini okuma ve yazmada karşılaştığı zorluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Varlık dergisini esas alan tez çalışmamızda Türkçe yazılar incelenmiş, ancak araştırmanın süresi açısından sadece Hamid Nutki'nin Türkçe kaleme aldığı yazıları ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin dil ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalar, Türkçenin İran'da varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Hamid Nutki, yazılarında Güney Azerbaycan'da konuşulan Türkçenin ses özelliklerini açıklamış, yazım kurallarını belirlemiş ve alfabeyi yeniden düzenlemiştir. Ayrıca yazılarında ana dilinde okuryazar olmanın önemini ve gerekliliğini de vurgulamıştır. Hamid Nutki, dil konuları dışında Türklerin İran coğrafyasında geçirdiği tarihî dönemleri de açıklamıştır. Onun ele aldığı yazıların %50'den biraz daha fazlasını dilbilgisi konuları, geri kalanını ise Türk kimliği ve kültürünü korumaya yönelik yazdığı yazılar oluşturmaktadır.

1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlayan, bir dönem Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'ndeki yazılar incelenmiştir. Varlık dergisi, İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Bu nedenle Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan dil yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek, Hamid Nutki'nin, Türkler arasında milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak, dil konulu yazılarında Türkçeyi geliştirmek için uyguladığı hedef ve yöntemleri belirlemek çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Varlık dergisi yazarlarından Hamid Nutki temel alınarak Türk dili ve millik kimlik kavramlarına karşı İran Türklerinin yaklaşımı saptanmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki'nin yazılarının ana fikrini oluşturan dil ve kimlik konularının eğitim ve alfabe üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Bu amaçla çalışmamızda Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yayınladığı yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından bu yazılarda öne çıkan ana fikirler üzerine bir değerlendirme yazılmıştır.

Varlık dergisi 1979'dan bu yana kesintisiz olarak İran'da çıkarılmaktadır. 1979 ve 2013 tarihleri arasında yayınlanmış dergiler elimizde mevcuttur. Dergilerde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar tespit edilmiştir. Ancak "*Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler, Gövdeler ve Kelimeler*" adlı makale serisinin 5. yazısı bu sayılar arasında bulunamamıştır. Ayrıca İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihî, siyasi ve coğrafi hayat) ve Varlık dergisi ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamız *Giriş, Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* ve *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış, İran ve İran'da yaşayan Türkler, Varlık dergisi ve Hamid Nutki hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde kaleme aldığı Türkçe yazıları iki bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hamid Nutki'nin İran'da yaşayan Türklerin kimlik sorunu üzerinde durduğu yazılar incelenmiştir.

Birinci bölüm *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* ve *Şovenizme Karşı Dil Bilinci* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* adlı alt başlıktaysa *Dilin Sadeleştirilmesi, Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi* ve *Ana Dilinde Eğitim* adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Hamid Nutki'nin dil bilinci, dilbilgisi, yazım kuralları ve alfabe üzerine yazdığı yazılar incelenmiştir. Bu bölüm *Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine, Alfabe Üzerine, Yazım Kuralları Üzerine, Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine, Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine* olmak üzere 6 alt başlıktan oluşmaktadır.

Son olarak Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmaların bulunduğu EK 1 ve EK 2'de Arap harfli orijinal metinler çift, Türkiye Türkçeleri tek numaralı sayfalarda yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan metinler yayın yılına göre sıralanmıştır. Arap harfli metinlerin son sayfalarında yer alan diğer yazarlara ait yazı ve şiirler dikkate alınmamıştır.

Tez çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Meryem ER'e ve bu çalışmanın belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen sürede görüş ve önerileriyle rehberlik eden sayın hocam Doç. Dr. Abdulkadir ATICI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Cansu TEKREL

Kırklareli, 2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN ..... **iii**

ÖZ ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

ÖN SÖZ ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

KISALTMALAR ..... **xii**

TABLOLAR ..... **xiii**

ŞEKİLLER ..... **xiv**

GİRİŞ **1**

A. Tezin Amacı 1

B. Tezin Yöntemi 1

C. Tezin Kapsamı 2

D. İran 2

E. İran Türkleri 4

E.1. Güney Azerbaycan Türkleri 7

E.2. Kaşkay Türkleri 8

E.3. Horasan Türkleri 8

E.4. Türkmenler 9

E.5. Kazak Türkleri 9

E.6. Halaç Türkleri 10

E.7. Hamse Türkleri 10

E.8. Sungur Türkleri 11

E.9. Kaçar Türkleri 11

E. 10. Huzistan Türkleri 11

E.11. İsfahan Türkleri 11

E.12. Kirman Türkleri 11

F. Varlık Dergisi 11

F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında 11

F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler 18

G. Hamid Nutki 22

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ 27

1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi 27

1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi 28

1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi 29

1.1.3. Ana Dilinde Eğitim 29

1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci 32

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ 37

2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine 37

2.2. Alfabe Üzerine 44

2.3. Yazım Kuralları Üzerine 53

2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine 68

2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine 80

2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine 83

SONUÇ 85

KAYNAKLAR 90

EKLER.....95

EK 1: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 1-84 Sayıları Arasında Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi) 98-643

EK 2: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 85-100 Sayıları Arasında Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi) 646-1193

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser

AZ : Azerbaycan Türkçesi

C : cilt

çev. : çeviren

ET : Eski Türkçe

Far. : Farsça

FAO : United Nations Food and Agricultural Organization

Fr. : Fransızca

km. : kilometre

km² : kilometrekare

MÖ : Milattan Önce

MS : Milattan Sonra

NATO : Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı

RCD : Regional Cooperation and Development

S : sayı

ss. : sayfa sayısı

TDK : Türk Dil Kurumu

TT : Türkiye Türkçesi

UNESCO : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

UNISEF : Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu

vb. : ve benzeri

vs. : vesaire

yy. : yüzyıl

TABLOLAR

Tablo 1: Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo……..…44
Tablo 2a: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo…….…..47
Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo……....47
Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo……...…....73

ŞEKİLLER

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı……67

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNİN 85 – 100 SAYILARI ARASINDA YAYIMLANMIŞ TÜRKÇE YAZILARI

(ARAP HARFLİ METİN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ)

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی
آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه

سککیزینجی ایل – خرداد، تیر، مرداد ۱۳۶۵ شمسی

دوکتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه کؤکلر، اکلر، گؤوده‌لر، کلمه‌لر

(۴)

سؤز دوزه‌لدیجـــی اک‌لر .

۶) + آد + (ـه‌د+)

قدیمدن فعللرین کؤکونه گلر و اونلارا "قیلماق" کیمی مفهومـــــلار آرتیرا ردی ." قوتادغوبیلیک" دن مثال : قوتادماق(قوت+اد+ ماق) = قوتلو یعنی برکت‌لی قیلماق .

۷) + ار(+ ـه‌ر)

اشیانین مساوی قسمتلره آیریلدیغی نی بیان اقدن صفت‌لر .بو اک ایله دوزه‌لر : " بیره‌ر – بیره‌ر گلیب گئچدیلر ".
" آدام باشینا اونار تومن گتیردیلر :
"جوجه‌لریم بیره‌ر بیره‌ر * سویو گؤروب یاخین گلر" (عباس صحت).
" عسگرلردن چوخو... چوخورا گیرمه‌گی مصلحت بیلیب ،بیره‌ر– ایکیشر، کوما– کوما بوچوخورلاردا اوتورووردولار" (ابوالحسن).
صامت‌لرله بیتن اصلی عددلرین صونونا " + آر/ +ـه‌ر" گلر :
بیره‌ر ، اوچر، یوزه‌ر، مینر، اوتوزار، دوخسانار ....
مصوتله بیتن عددلرده– ایکی مصوتبن یان یانا گلمه‌مه‌سی اوچون –آرایا قاینا شدیرما حرفی (حرف وقایه) اولاراق "– ش–" گلر :
ایکیشر، یئددی شر، اللی شر... یاریم، یاریمشار، آز، آزار، تک ایسه تکر اولار .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

SEKİZİNCİ YIL-MAYIS, HAZİRAN, TEMMUZ 1365

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELER (4)

Yapım Ekleri

6. {+Ad+}

Eskiden fiillerin köküne gelir ve onlara "kılmak" gibi ifadeler verirdi. "Kutadgu Bilig'den örnek: Kutadmak (kut + ad – mak): Kutlu, yani bereketli kılmak.

7. {+Ar}

Eşyanın eşit bölümlere ayrıldığını ifade eden sıfatlar bu ek ile yapılır: "Birer birer gelip geçtiler".

"Adam başına onar tümen getirdiler":

"*Cücelerim birer birer * Suyu görüb yahın geler*" (Abbas Sıhhat)

"Askerlerden çoğu çukura girmeyi iş bilip, birer ikişer, küme küme bu çukurlarda otururdular (Ebû'l Hasan)".

Ünsüzle biten sayıların sonuna {+Ar} gelir: birer, üçer, yüzer, biner, otuzar, doksanar…

Ünlü ile biten sayılarda-iki ünlünün yan yana gelmesi durumunda-araya kaynaştırma harfi *(harf-i vakaye)* olarak /-ş-/ gelir: ikişer, yedişer, ellişer… Yarım, yarımşar, az, azar, tek ise teker olur.

۲ ـ ۷) چوخ آز ایشلک اکلردن دیر بیرپارا دیلچی لره گؤره یه‌هر (باشقا تورکجه‌لرده " اه‌یر")،بولار، اوزه‌ر (یئنده)...کیمی سؤزلرده گؤرونور .

۳ ـ ۷) بو اکله دوزه‌لمیش فعللرین آدلاردان اولانلاری متعدی صفتلردن اولانلاری لازیمدیر .آز ایشلک دیر. ایکی هجالی گؤوده‌یه گلدیگینده ایکینجی مصوت و اونون دالیسینجا گلن صامت دوشر : قیزیل ـ قیزارماق ، ساری ـ سارارماق / سارالماق ، قارا ـ قارارماق = قارالماق ...

تک هجالی لاردان مثال : بوز ـ بوزارماق ، آغ ـ آغارماق ، گوگ / گوی ـ گؤیرمک ، باش ـ باشارماق ، سو ـ سووارماق (سوکلمه سی نین قدیم شکلی "سوب ـ سوو" ایدی ،بورادا قدیم حالینه‌دونموش دور) ، اوت ـ اوتارماق .

قدیملرده : گولرمک = گول حالینا گلمک ، تونرمک = گئجه‌اولماق ـ تون (یعنی گئجه) ماده‌سیندن بو اکله دوزه‌لمیش یئنی کلمه‌لردن : اؤن ـ اؤنه‌رمک = (فارسجا : پیشنهاد دادن)،تکلیف ائتمک .
اؤنه‌ری = پیشنهاد .

۸) + آراق (+ ه‌رک)

۱ ـ ۸) فعل کؤکو یادا گؤوده‌سی نه گتیریله‌رک ظرف فعل یارادیلیر، مرکب بیر اکدیر. قاینا شدیرما حرفی (حرف وقایه‌سی) "ـ ی ـ" دیر.
" انسان دونیایا آغلایاراق گلر..." ." باغیراراق دانیشیر " ،
"گوله‌ره‌ک اوخو..." ،"اوتاغا گیره‌رک کتابلارینی آلدی." ،" پنجره‌نی آچاراق اوطاغی هاوالاندیردیق " .

۲ ـ ۸) بعضا بو اک "ـ لی " و "ـ دان " اکلرینندن ثیری ایله برابر ده گلر : گوله‌ره‌کدن .

۹) + آری (+ ه‌ری)

۱ ـ ۹) چوخ آز ایشلک اکلردندیر ،بعضی کلمه‌لرده گؤرولور : باشاری ، اوچاری (= حدینی آشمیش) ...

۱۰) + آز (+ه‌ز/ + یز، + یز/ + وز، + وز)

۱ ـ ۱۰) آز ایشلک اکلردندیر ،قالیبلاشمیش اولاراق بعضی کلمه‌ده اونو گؤرمک اولار : بوغاز، قورناز ، تیخناز ، یارپیز ، ساققیز، آغیز،

Ad

7.2. Az işlek eklerdendir. Bazı dilbilimcilere göre yeher (diğer Türk lehçelerinde "eyer"), yular, üzer vs. gibi kelimelerde görülür.

7.3. Bu ekle yapılmış fiillerin ad kökünden yapılanları geçişli, sıfattan yapılanları geçişsizdir. Az işlektir. İki heceli gövdelere geldiğinde ikinci ünlü ve onun ardından gelen ünsüz düşer: Kızıl – kızarmak, sarı – sararmak / saralmak, kara – kararmak / karalmak…

Tek heceli kelimelerden örnek: boz – bozarmak, ak – ağarmak, gök / göy – göyermek, baş – başarmak, su – suvarmak (su kelimesinin esk şekli "*sub – suv*" idi. Burada eski haline dönmüştür), ot – otarmak.

Eskiden: gülermek: gül haline gelmek, tünermek: gece olmak, tün (yani gece) maddesinden bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: ön: önermek, teklif etmek. Öneri: *pişnehad*.

8. {-ArAk}

8.1. Fiil kökü ya da gövdesine getirilerek zarf fiil yapılır, birleşik bir ektir. Yardımcı (harf-i vakaye) /-y-/ sesi iki ünlü arasında kullanılır: "*insan dünyaya ağlayarag geler…*", "*bağırarag danışır*", "*gülerek ohu…*", "*otağa girerek kitablarını aldı*", "*pencereni açarag otağı havalandırdıg*".

8.2. Bazen bu ek [+lı] ve [+dan] eklerinden biri ile beraber de kullanılır: gülerekten.

9. {-ArI}

Çok az kullanılan eklerdendir. Bazı kelimelerde görülür: başarı, uçarı (haddini aşmış)…

10. {-Az} ({-Iz}, {-Uz})

Az işlek eklerdendir. Kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülür: boğaz, kurnaz, tıknaz, yarpız, sakız, ağız,

اوغوز ، اؤکوز ، اوجوز ، توپوز ، اویوز ، دوموز/ دونوز / دوغوز ، قیلاووز ،

۱۱) + اسی (+ ه‌سی)

۱ ـ ۱۱) قدیم کتابلاردا گله‌جک زامان صفت‌فعلی PARTİCIPLE اولاراق ایشله‌نیر : ساغ اولاسی اوشاقلار ، کور اولاسی شیطان ... بو صفت‌فعللر ده "ـ آ/ـ ه" سسلری نین دوشمه‌سی ده گؤرولور . بوصفت‌فعللری : آد حالیندا دا گؤرمک اولار : گؤره‌سیم گلدی ، یاتسی (یاتاسی) زامانی ، توستو (توتسو/ توته‌سی) ، گیی سی (گی یه‌سی = لباس) . بو اکلـــه دوزه‌لمیش قوشا سؤزلرده واردیر : اؤله‌سی یه چالیشماق ، اؤلدوره‌سی‌یه دؤگمک . ایچدیکجه ایچه‌سی گلیر (گؤنلو ایچمک ایسته‌یر)

۱۲) + آغان (+ ه‌گن)

۱ ـ ۱۲) بو اک فعل گؤکو یادا گؤوده‌سینه گله‌رک وظیفه‌اعتباری‌ایله "+ غان " اکی نه بنزه‌ر ، "بیر ایشی چوخ ائله‌ین "معناسیندا صفت دوزه‌ـ لدر . اک قدیم زاماندان بری مختلف‌کلمه‌لر یاراتمیشدیر . اوزامانـلار اونون شکلی "+ غاغان/+ گه‌گن " ایدی : تپ + گه + گن = تپ + ه‌گن .
قاچاغان (قاچ + اغان) = قاچماغا عادت ائتمیش .
آرتاغان (آرت ـ ا ـ غان)= برکتلی ، محصول لو .
دوراغان = ثابت ، ساکن . کوسه‌گن (کوسه‌ین) چوخ تئز کوسن .
اولاغان (اول + آ + غان) = معمولی ، چوخ اوز وئره‌ن ، عادی .
پیشه‌گن = تئز بیشن . بو اکدن آدلاردا دوزه‌لمیشدیر : بوراغـــان ، چالاغان ، سیچاغان (سیچان) ، یاتاغان ....

بو اک دده قورقوددا "دیه‌گن "و"سوسه‌گن "کلمه‌لرینده واردیـــر . دیه‌گن / تپه‌گن = چوخ تپیک . ووران و سوسه‌گن= چوخ‌بوینوزلایان دئمکدیر

۱۳) + آغو (+ ه‌کی)

قدیم‌دن گلن کلمه‌لرده : ایکه‌گو = هر ایکیسی .

۱۴) + آغوت

قدیمدن بیرنئچه‌کلمه یازیلاردا قالیبدیر : آلپاغوت = سئچگین ایگید ، اوراغوت = قادین ، آرواد

۱۵) + آغی (+ ه‌کی)

عمومیت‌له آد گؤکو یادا گؤوده‌سیندن آد نوعوندان کلمه‌دوزه‌لدن مرکب

Oğuz, öküz, ucuz, topuz, uyuz, domuz (*donuz / doğuz*), kılavuz.

11. {-AsI}

11.1. Eski kitaplarda gelecek zaman sıfat fiili olarak geçer: Sağ olası uşaglar, kör olası şeytan… Bu sıfat fiillerde /-a/, /-e/ seslerinin yitirildiği de görülür. Bu sıfat fiilleri ad olarak görmek de mümkündür: Göresim geldi, yatsı (yatası) zamanı, tüstü (tütsü, tütesi), giysi (giyesi, libas). Bu ekle yapılmış ikilemler de vardır: Ölesiye çalışmak, öldüresiye dövmek, içtikçe içesi gelir (gönlü içmek ister).

12. {-AgAn}

12.1. Bu ek, fiil kökü ya da gövdesine gelerek, vazife itibari ile [-gan] ekine benzer. "Bir işi çok yapan" anlamında sıfat yapar. Ek eskiden beri birçok kelime yapmıştır. O zamanlar bu ekin görünümü *[-gagan] / [-gegen]* idi: tep – ge – gen > tep – egen. Kaçağan (kaç – agan): kaçmayı adet etmiş. Artağan (art – agan): bereketli, mahsullü. Duarağan (dur – agan): sabit, sakin. Küseğen (*küseyen*): çok çabuk küsen. Olağan (ol – a – gan): *mamulî*, çok yüz veren, âdî. Pişegen: tez pişen. Bu ekten ad da yapılmıştır: burağan, çalağan, sıçağan (sıçan), yatağan…

Bu ek Dede Korkud'ta "depegen" ve "süsegen" kelimelerinde vardır. Depegen/ tepegen: Çok tepik vuran ve süsegen: çok boynuzlayan demektir.

13. {+AgU} ([+eki])

Eski kelimelerden: *ikegü*: her ikisi.

14. [+agut]

Eskiden birkaç kelime yazıda kalmıştır: *alpagut*: seçkin yiğit. *Avragut*: Kadın, avrat.

15. {+AGI}

Genellikle ad kökü ya da gövdesinden ad yapan bileşik

اک صورتینده دیر" + آی "و" + اوو" کیمی دگیشیک لیک لری واردیر :
آشاغی (آش + آغی) = آشیلان ،آلچاق، ماهیتی دوشوک .
بایاغی(بایا + اغی) بایاق کی کیمی، تازا اولمیان، تازه لیگی اولمایان ،عادی و مبتذل .
ساقاغی(ساق +اغی) بویوندوروغون آشاغی حصه سی .
۲ - ۱۵) آچیقلاما : بوکلمه نین کؤکو فرض ائدیلن "ساق "دقته لایق - دیر : قدیمدن تانینمیش "ساقاق " وبوتون تورک دیل ولهجه لرینده اولان ساققال "کلمه لری بلکه بوکؤکده اورتاقدیرلار."ساقاق "هر سالالانان ، "سارقان"، آصیلی شئی : انسانلاردا" بوخاق " وحیوانلاردا - اینکلرده بؤیونلاری نین آلتیندا کی چین لر دئمکدیر. جاغاتای دیلینده "زنخدانلا گردن مابینی " دئیه ایضاح ائدیرلر." سنگلاخ " لغتینده میرزا مهدیخان منشی "ساقاخ"ی "غبغب" ترجمه ائدر. خوارزمی تورکجه سینده" ساقاق آلماسی " عئینی فارسجادا دا "سیب آدم"دئیه افاده ائتدیک لری " Adam's apple " دیر.
یاپاغی: یون ،قویون یونو.(- غی،اکی نه ده باخینیز).
۳ - ۱۵) آچیقلاما : " دیوان لغات الترک "ده : یاپ = یاپاغنی، "یاپغوت = یون ویادا بنزه ری شئیلر ایله دولدورولموش دؤشک ، دئیه قئید اولموشدور. بیزده ده بو کؤکدن گلمه "یاپینچی"سؤزووار دیر.
قئید : بو اک حقیندا ایضاحاتیمیزین قالان قسمینی "+ آو"، " "+ اوو + آی " اکلرینی آچیخلارکن وئرمیشیک ،اونلارا دا مراجعت ائدینیز.
۱۶) + آق (+ه‌ک) :

۱- ۱۶) قدیم تورکجه ده "+ غاق / + گک " اولاراق کیچیلتمه اکیندن قالمادیر. (باشغاق = باشاق،بوچغان = بوجاق،تامغاق = داماق).
بو اکذن بیرمقدار آد دیلیمیزده یاشاماقدادیر:
اورتاق ،سولاق،بنه‌ک ،بارداق ،چاناق ،چوراق ، ساغناق ،قیصراق/ قیسراق ارکک ، ایپه‌ک ، اؤغلاق ، شیشه‌ک و یوخاریدا قئید ائتدیگیمیز بانساق، بوجاق و داماق کیمی ...
اکثر معنالاریندا بنزه رلیک افاده ائدر: بنه‌ک (بن (خال) کیمی)، داماق (دام کیمی) ...

ek şeklindedir. *[-ay]* ve *[-ov]* gibi değişik görünümleri vardır: Aşağı (aş + agı): aşılan, alçak, mahiyeti düşük. Bayağı (baya + agı): bayakki gibi, taze olmayan, tazeliği olmayan, adi ve müptezel. Sakağı (sak + agı): boyunduruğun alt bölümü.

15.2. Açıklama: Bu kelimenin kökü olduğu düşünülen "*sak*" dikkate layıktır: Eskiden tanınmış "*sakak*" ve bütün Türk dil ve lehçelerinde olan sakkal kelimelerinin belki de ortak köküdür. "*Sakak*" her sallanan, "sarkan", asılı şey: İnsanlarda "*buhag*" ve hayvanlarda-ineklerde boyunlarının altındaki katman demektir. Çağatay dilinde *"زن خدا گردن طپنی"* olarak açıklanır. "Senglah" lügatinde Mirza Mehdi Han "*sakak*" kelimesini "*gabgab*" olarak tercüme eder. Harezm Türkçesinde "*sakak alması*", Farsçada "*sîb-i Âdem*" diye ifade ettikleri "*adam's apple*"dır. Yapağı: yün, koyun yünü. ([-gı] ekine de bakınız)

15.3. Açıklama: "Divan ü Lügati't Türk"te yap > yapağı, "*yapgut*: yün veya benzeri şeyler ile doldurulmuş döşek, diye kaydedilmiştir. Bizde de bu kökten gelen "*yapınçı*" kelimesi vardır.

Kayıt: Bu kök hakkında açıklamamızın kalan kısmını *[+av]*, *[+ov]*, *[+ay]* eklerini açıklarken verdik, onlara da müracaat ediniz.

16. {+Ak}

16.1. Eski Türkçede *[+gak]*, *[+gek]* olarak küçültme ekinden kalır. (*başgak* > başak, *buçgak* > bucak, *tamgak* > damak)

Bu ekten yapılmış birkaç ad dilimizde yaşamaktadır:

Ortak, sulak, benek, bardak, çanak, çorak, sağnak, kısrak, erkek, ipek, oğlak, şişek ve yukarıda kaydettiğimiz başak, bucak ve damak gibi…

Genel anlamda benzerlik ifade eder: benek (ben gibi), damak (dam gibi)…

"ددەقورقود"دا بو اکلەدوزەلمیش "یولاقچی = یولاگئدن، مسافر" گلمەسینه ده تصادف ائدیریک .یولاق ،اینجه یول،گئچی یولودئمکدیر ،بو اکله دوزەلمیش یئنی سؤزلردن :

اوداق (اودباق) منعکس اولان شعاعلارین توپلاندیغی نقطه ، کانون .

قئید : بو اک "بق" اکی ایله (دیله بک ،آدا بق)اشتباه ائدیلمه مه لیدیر .

۱۷) + آق (+ ەک / + ق،+ ک)

---

۱ - ۱۷) کؤک یادا گؤودەلرین صونو مصوت اولسا اک "+ ق /+ ک) حالینا گلر. بیرمقدار یئر آدی دوزەلتمیشدیر :

یاتاق (یات + اق)، اوتلاق،(اوتلا + ق) ،سیغیناق (فارسجا : پناهگاه سیغین + اق)، قووشاق (قووش /قووش + اق) ،قاپیناق ،باتاق(باتلاق) بارینا ق،

۲ - ۱۷) بو اک ایله بیرمقدار آلت آدی دوزەلمیشدیر :

الک (اله + ک)،داراق (دارا + ق) ،کورەک ،قاپاق (قاپا + ق)قورشاق (قورشا + ق)، دولاق (دولا+ ق)، پیچاق (بیچمک وسیله سی) ....

۳ - ۱۷) بو اک ایله بیرمقدار ذات و مجرد آدلار دوزەلمیشدیر :

دؤشک (دؤشه + ق)، آداق (آدا بق)، ایستم (ایسته + ک)،دایاق ،دیلەک ،

۴ - ۱۷) چوخ مقدار دا صفت دوزەلمیشدیر : قورخاق (قورخ + اق) ، اؤرکک (اورک + ک)، قاچاق ، آخاق،قیوراق،سولاق،یووارلاق، یئدەک (یئت (یئتمک مصدریندن)/یئد+ ەک)،اوزاق(اوزا بق) ،تیترەک ،دوسداق (توت /دوت + ساق = توتساق / دوسداق)...

۵ - ۱۷) دیلچی لره گؤره بو اک ایله دوزەلمیشه بنزەین عضوآدلاری وار دیر : قولاق ،یاناق، دیرناق، بؤیرەک ، دالاق ....

هابئله دقتی چکن و "آق / وق " ایله بیتن عضو آدلاری دا قئیده دەگر : شاقاق ، بیلەک ، تویوق ، آیاق ، غیرتلاق / خیرتلاق،قوجاق..

۶ - ۱۷) بو اکله دوزەلمیش قدیم سؤزلردن بعضی سی تازەدن رایج اولموشدور : ارەک = هدف ، قایاق = SKi ...

بو اکله دوزەلمیش یئنی سؤزلردن : تورکیەده "اوچاق" = طیاره .

۱۸) + آل (+ ەل)

---

۱ - ۱۸) "+ ال" آلی باشلیجا صفتلره گلەرک اونلارلا توصیف افاده ائدن لازیم فعللر یارادار.

"Dede Korkud'ta bu ekle yapılmış "*yolakçı*: yola giden, misafir" kelimesine de rastlarız. Yolak: ince yol, keçi yolu demektir. Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden:

Odak (od + ak): yansıyan ışıkların toplandığı nokta, *"كلون"* (odak).

Not: Bu ek /-k/ eki ile (dile – k, ada – k) karıştırılmamalıdır.

17. {-Ak} (/-g/, /-k/)

17.1. Kök ya da gövdelerin son sesi ünlü ise ek "/-g/, /-k/" şeklinde olur. Bu ekle birkaç yer adı yapılmıştır:

Yatak (yat – ak), otlak (otla – k), sığınak (Farsça: *penahgah*, sığın – ak), kavşak (kavuş – ak), kaynak, batak (*batalak*), barınak.

17.2. Bu ek ile bir miktar eşya adı yapılmıştır: Elek (ele – k), tarak (tara – k), kürek, kapak (kapa – k), kurşak (kurşa – k), dolak (dola – k), bıçak (biçme aracı)…

17.3. Bu ek ile bir miktar somut ve soyut adlar yapılmıştır: Döşek (döşe – k), adak (ada – k), istek (iste – k), dayak, dilek.

17.4. Bu ek ile birçok sıfat yapılmıştır: korkak (kork – ak), ürkek (ürk – ek), kaçak (kaç – ak), ahmak, kıvrak, sulak, yuvarlak, yedek (yet / yetmek mastarından)/ yed – ek), uzak (uza – k), titrek, tutsak (tut / dut – sak > tutsak / dusdak)…

17.5. Dilbilimcilere göre bu ek ile yapılmışa benzeyen organ adları vardır: Kulak, yanak, tırnak, böbrek, dalak…

Bu şekilde dikkat çeken ve [-ak], [-uk] ile biten organ adları da kayda değer: şakak, bilek, tuyuk, ayak, gırtlak / hırtlak, kucak...

17.6. Bu ekle yapılmış eski kelimelerden bazıları yeniden canlanmıştır: erek: hedef, kayak: *ski*…

Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: Türkiye'de "uçak": *teyyare*

18. {+Al}

18.1. {+Al} eki başlıca sıfatlara gelerek onlarla nitelik ifade eden geçişsiz fiiller yapar.

صامت لرله بیتن گؤوده لره "آل /+ ه ل" گلر :
دوزه لمک ، بوشالماق ، آزالماق ، ساغالماق (ساهالماق) ،دارالماق، یؤنه لمک (متوجه اولماق ، اوطرفه گئتمک) ، چوخالماق ،دینجه لمک ، گنجه لمک ، مصوت لرله بیتن گؤوده لره ، اکین مصوتی دوشر و "ل"گلر : قیصالماق ،اینجه لمک ، اگریلمک ، دورولماق ،دوغرولماق،سریلمک ...
بو اک گلدیگینده ، ایکی هجالی کلمه لرین صونوندا "ق"وارسا دوشر : کیچیلمک (کیچیک + ل + مک = کیجی + ل + مک) ،آلچالماق،اسگیلمک / اکسیلمک ، یوکسه لمک .
قوتادغوبیلیک ده " یوق + آلماق "یوقالماق = یوخ اولماق سؤزو ده کچمکده دیر .
دده قورقوددا بوگونکو کیمی ان ایشلک آددان (صفتدن) فعل دوزه لتمه اکی دیر ،مثال :گؤزله مک = منتظر اولماق، قوشلاماق = قوش اوولاماق ، بوغازلاماق = بوغازین کسمک ، دینله مک = قولاق آسماق، اوخلاماق = اوخ ایله ووروماق . کؤوله مک = های ـ کؤو/های ـ کؤی سالماق یایلاماق = یای موسمی نی گئچیرمک ، توقوزلاماق = دوققوزقات اولماق، مانلاماق = باغیرماق ، بانلاماق .

۱۹) + آلا + (+ اله *)

---

۱ ـ ۱۹) فعل کؤکونه گلن مرکب بیر اکدیر ."تکرار"و"تازه له مک" مفهوملارینی گتیریر : ائشه له مک (ائش + ه + له + مک)= ائشمک ایشینی تکرار ائتمک . گه وه له مک :" گه ومک " ایشینی تکرارلاماق .کاشغرلی " گه ومک "ین معناسینی چئی نه مک و یوموشاتماق قیدائدیر .بو کؤکدن " گه ویش " ،" گه وشک " و بنزه رلری گلمیشدیر .
ایته له مک : اوبیرطرفه چکمک ایشینی تکرار ائتمک .
قووالاماق : قووماغی تکرار ائله مک . اووالاماق :مکررا اووماق .
سپه له مک : سپمک ایشی نین تکراری .
سیلکه له مک : سیلکه مک ایشینی تکرار ائتمک .
۲ ـ ۱۹) "ـ آ"و" ـ لی" دان تشکل ائتمیش مرکب بیر اک دیر . فعل کؤکو یادا گووده سیندن " زامان باخیمیندان باشلانغیج حدینی"بیلدیرن ظرف یارادار : خبری آلالی اون گون اولدو .
سیز بورادان گئده لی نئچه آی اولدو ؟

Sıfatlarla biten gövdelere {+Al} gelir:

Düzelmek, boşalmak, azalmak, *sağalmak (sahalmak)*, daralmak, yönelmek (müteveccih olmak, o tarafa gitmek), çoğalmak, *dincelmek*, *gencelmek*, ünlü ile biten gövdelere geldiğinde ekin ünlüsü düşer ve /-l/ tek kalır: Kısalmak, incelmek, eğrilmek, durulmak, doğrulmak, serilmek…

Bu ek, /-k/ sesi ile biten iki heceli kelimelerin sonuna gelirse bu sesi yitirir: Küçülmek (küçük + l – mek > küçü + l – mek), alçalmak, eksilmek, yükselmek.

Kutadgu Bilig'de "yok + olmak" *yokalmak* > yok olmak kelimesi de geçmektedir.

Dede Korkud'ta bugünkü gibi en işlek addan (sıfattan) fiil yapan ektir. Örnek: gözlemek: beklemek, kuşlamak: kuş avlamak, boğazlamak: boğazını kesmek, dinlemek: kulak asmak, oklamak: ok ile vurmak, küvlemek: bağırmak, yaylamak: yaz mevsimini geçirmek, dokuzlamak: dokuz kat olmak, manlamak: bağırmak, banlamak.

19. [-ala] (*[-ele])

19.1. Fiil köküne gelen birleşik bir ektir. "Tekrar" ve "yenilemek" kavramlarını ifade eder: Eşelemek (eş – e – le – mek): eşmek işini tekrar etmek, gevelemek: "gevmek" işini tekrarlamak. Kaşgarlı "gevmek" kelimesinin anlamını çiğnemek ve yumuşatmak olarak kaydeder. Bu kökten "geviş", "gevşek" vb. kelimeler gelmiştir. İtelemek: öbür tarafa çekme işini tekrar etmek, kovalamak: kovmayı tekrar etmek, ovalamak: tekrar ovmak, sepelemek: sepmek işinin tekrarı, silkelemek: silkme işini tekrar etmek.

19.2. /-a/ ve [-lı] ekinden meydana gelen birleşik bir ektir. Fiil kökü ya da gövdesinden "zaman bakımından başlangıcı" bildiren zarflar yapar: Haberi alalı on gün oldu.

Siz buradan gédeli néce ay oldu?

بو اک له دوزه‌لمیش کلمه‌لر معین گئچمیش زامان تصریفی ایله‌ قوشا سؤزلر یارادارلار :

تانیشدیق تانیشالی، بیلدیم بیله‌لی، گلدی گله‌لی ...

۲۰) + آلاق (+ ه‌له‌ک)

۱ – ۲۰) عمومیت‌له آد کؤکونه گلن و آد نوعوندان کلمه دوزه‌لدن مرکب بیر اکدیر. کیچیلتمه و بعضاده حقارت مفهوملاری افاده ائده‌ر :

قوزالاق (قوز+ آلاق) : شام آغاجی نین (گاج) قوزاسی .

یاتالاق : یاتاغیندان قالخامایان، مازالاق و دازالاق کیمی .

۲۱) + آلغا (+ ه‌لگه)

۱ – ۲۱) فعل کؤکونه یادا گؤوده‌سینه گله‌رک آد قوران مرکب بیراکدیر :

بیتل گه : بیتگی لی تورپاق . قونالغا :قونولاجاق یئر، منزل .

۲۲) + آماق (+ ه‌مک)

۱ – ۲۲) فعل کؤکوندن آد دوزه‌لدن مرکب بیراکدیر :

قاچاماق : بللی ائتمه‌دن،گؤزدن قاچیریلان ایش . فوری دوزه‌لن بیر یئمک آدی دیر .

۲۳) + آمیق (+ ه‌میک)

۱ – ۲۳) آد ویا فعل کؤکوندن آد دوزه‌لدن مرکب بیر اکدیر :

قیزامیق :دریده قیرمیزی سپمه‌لر چیخاران اوشاق خسته‌لیگی (سرخک).

۲۴) + آن (+ ه‌ن)

۱ – ۲۴) آد کؤک ویا گؤوده‌سینه گله‌رک عمومیتله " کیچیلتمک " مفهومونو گتیره‌ر :

بایان (بای + ان) "بای " / زنگین کیمی،تورکیه‌ده زمانیمزدا "خانم" مقابلی ایشله‌دیلیر .

بلن : ایکی داغ آراسینداکی یول ، آلچاق یئر،کیچیک داغ بئلی .

کؤکن : بیرشئی ین کؤکو، کلمه‌نین آن کیچیک پارچاسی واساسی‌اوچون ده اصطلاحدیر .

اوغلان (اوغول + ان) : اوشاق ، کیچیک اوغول .

اؤزه‌ن (اؤز+ ه‌ن) : اؤز= ایچ،جان،جوهر...اؤزون اؤزو، اورتاسی، اهتمام ، نهر (مثال : قیزیل اؤزن = قیرمیزی چای).

Bu ekle yapılan kelimeler geçmiş zaman çekimi ile ikileme yapar:

Tanıştık tanışalı, bildim bileli, geldik geleli…

20. {+AlAk}

20.1. Genellikle ad köküne gelen ve ad cinsinden kelimeler yapan birleşik bir ektir. Küçültme ve bazen de hakaret ifade eder: Kozalak (koz + alak): çam ağacının kozası, yatalak: yatağından kalkamayan, mazalak ve dazalak gibi.

21. {-AlgA}

21.1. Fiil köküne ya da gövdesine gelerek ad yapan birleşik bir ektir: bitelge: bitkili toprak, konalga: konulacak yer, menzil.

22. {-AmAk}

22.1. Fiil kökünden ad yapan birleşik bir ektir: kaçamak: belli etmeden, gözden kaçırılarak yapılan iş, fevri yapılan bir yemek adıdır.

23. {-AmIk}

23.1. Ad veya fiil kökünden ad yapan birleşik bir ektir: kızamık: deride kırmızı lekeler çıkaran çocuk hastalığı.

24. {+An}

24.1. Ad kök veya gövdesine gelerek genellikle "küçültme" anlamı ifade eder:

Bayan (bay + an): "bay" zengin gibi. Türkiye'de günümüzde "hanım" kelimesinin karşılığı olarak kullanılır.

Belen: iki dağ arasındaki yol, alçak yer, küçük dağ beli.

Köken: bir şeyin kökü, kelimenin en küçük parçası ve esası içinde ıstılahtır.

Oğlan (oğul + an): çocuk, küçük oğul.

Özen (öz + en): "öz": iç, can, cevher… Özün özü, ortası, ihtimam, nehir (Örneğin, kızıl özen: kırmızı çay).

باشقا مثاللار :

یامان ، یالان ، یاسان (کئنیش ویاسسی) ....

ددہ قورقوددان : قیزان = اوشاق ، ارہن = ایگیت .

۲ ـ ۲۴) فعل کؤکوندن یادا گؤوده‌سیندن گئنیش زامان (مضارع)مفهومو وئرہن و چوخ دفعه صفت‌بعضا ده آد اولاراق ایشله‌دیلن سؤزلردوزه‌لدر .

(بو اک صفت‌فعل آدینی آلیر) بو اکین قدیم شکلی(ـ غان /ـ گن)ایدی : " اوجاغین سؤنمه‌گه باشلایان آتشینه باختی، چکیجی بوراخان الی‌ایله ترینی سیلدی ". (عمر سیف‌الدین)

آچان : آچماقدا اولان ،آچما ایشینی گؤرہن . آندیران :بنزہین،مماثل.

دوزن : ایشلرین قایدایا گؤره گئتمه‌سی، حیله

یارادان : تانری

(منفی سی"ـ مایان "دیر : گلمه‌ین ، آندیرمایان ....)

بو اکی آلمیش‌کلمه‌لر قوشا سؤزلر دوزه‌لدرلر : گلن ـ گئتدن ، گلیب ـ گئچن ،

۲۵) + آن ... + آنا (+ ان ... + انه)

۱ ـ ۲۵) "+ آن / +ہن "ایله دوزه‌لمیش‌صفت‌فعل تکرار ائدیلرسه صونونا " +ا /+ه" اکی گلر :

قاچان قاچانا ، دوشن دوشنه ....

معنا جافعلین بیرچوخلاری طرفیندن ودال یادال واقع اولدوغوگؤسته‌رر .

۲۶) + آنا ... (+ ہنه ...)

۱ ـ ۲۶) بو اک چوخ ایشلک دیروظرف‌فعل دوزه‌لدر : مسافرلرگله‌نه‌قدہر ، اوشاقلار یاتانا جان ....

۲۷) + آناق (+ ہنگ)

۱ ـ ۲۷) آد یادا فعل کؤکو ویا گؤوده‌سی نه گله‌رک‌آد دوزه‌لدن مرکب اکدیر :

دگه‌نک (دگ + ہنک) = اطرافا ویئره‌دگمک اوچون اوزون ال آغاجی، اؤرنک (پروفه‌سور بانغو اوغلونا گؤره ،هؤرمک "ایله علاقه‌لی دیر)= نمونه . آذربایجان شاعرلریندن مثال :

هامی نین فخری آدی هامی اوچون بیراورنک (اورنه‌ک)

(علی آغا کورچایلی)

گله‌نک : اسکیدن بری سوروپ گلن عادتلر عنعنه‌لر .

Diğer örnekler:

Yaman, yalan, yasan (geniş ve yassı)…

Dede Korkud'tan: Kızan / uşak, erek / yiğit.

24.2. Fiil kökünden ya da gövdesinden geniş zaman ifade eden ve çoğu zaman sıfat, bazen de ad olarak kullanılan kelimeler yapar (bu ek sıfat fiil adını alır). Bu ekin eski şekli [-gan] / [-ken] idi: "ocağın sönmeye başlayan ateşine baktı, çekici bırakan eli ile terini sildi". (Ömer Seyfettin)

Açan: Açmakta olan, açma işini gören, andıran: benzeyen, mümasil, düzen: işlerin kurala göre yapılması, hile. Yaradan: Tanrı.

(Olumsuzu {-mAyAn}'dır: gelmeyen, andırmayan…)

Bu eki almış kelimelerle ikileme yapılır: gelen giden, gelip geçen.

25. {-An}, {-AnA}

25.1. {-An} ile yapılmış sıfat fiil tekrar edilirse sonuna /+A/ eki gelir:

Kaçan kaçana, düşen düşene…

Anlamca birçok fiilin ard arda tekrarlandığını gösterir.

26. {-AnA}…

26.1. Bu ek çok işlektir ve zarf fiil yapar: misafirler gelene kadar, *uşaglar yatana çan…*

27. {-AnAk}

27.1. Ad ya da fiil kökü veya gövdesine gelerek ad yapan birleşik bir ektir:

Değnek (deg + enek): etrafa ve yere değmek için uzun el ağacı. Örnek: (Prof. Banguoğlu'na göre, "hörmek" ile alakalıdır) numune. Azerbaycan şairlerinden örnek:

Hamının Fikri adı

Hamı için bir örnek

Ali Ağa Gürçaylı

Gelenek: eskiden beri sürüp gelen adetler, an'aneler.

ساغاناق : بیردن بیره یاغان شدتلی یاغیش .
دده‌قورقود دا : ییغاناق = کوتله ، ییغین .
دگه‌نک (یوخاریدا ایضاح اولونموشدور .)
تورک دیل قورومو بو اکدن فایدالاناراق یئنی کلمه‌لرتؤوره‌تمیشدیر : اولاناق (امکان)، سئچه‌نک (بیربیری نین یئرینی توتان ایکی شئی ، آلترناتیف) ،
تونا ناق (مذاکره‌لردن توتولموش نوطلار/یا ددا شتلار ،صورت جلسه) ،
یئته‌نک (صلاحیت) .

۲۸) + آندا (+ ه‌نده)

۱ – ۲۸) " + اندا /+ ه‌نده " ایله دوزه‌لمیش ظرف‌فعللر" + دیغی / + دیگی " یادا " + دیقجا / + دیگجه " ظرف‌فعللری نه بنزه‌رلر وکیچیک معنا فرقلری اولماسینا رغما محاوره و بعضی لهجه‌لرده اونلارین یئرینه گئچر. دده قورقوددان :
" قارانغو آخشام اولاندا واف – واف هوره‌ن ،
آجی آیران تؤکولنده چاپ – چاپ ایچن ... :
کوْر اوغلودان :
" بیر ایگیت سیلکینیب آتا مینه‌نده ..."

۲۹) + آقوْر (+ آنقور/ + آکوْر)

۱ – ۲۹) قدیم کلمه‌لرده گؤرسه‌نیر :
یاشانقورماق (یاشانورماق) = گؤزو یاشارماق ،یاشلانماق ("یاش " ماده سیندن) .

۳۰) + آو (+ ه‌و)

۱ – ۳۰) بیزیم لهجه‌نین خصوصیت‌لریندن بیری اکثرا بونا بنزه‌ین حاللاردا ، "و" سسی نین تاثیریله ،"آ" سسی نین "اوْ" سسی نه تبدیل اولماسیدیر، بونا گؤره دیلیمیزده‌کی وضعینی آذری شیوه‌سینده‌یئر – لشمیش اولان " + اوْو" صورتینده مطالعه اتده‌جه‌یینک (اوماده‌یه‌باخینز)
باشقا شیوه‌لرده بوسس‌مو باشقا شیوه‌لرده بو اک یوخاریداقید اتدیگیمیز شکیلده موجوددور. مثلا جاغاتای لهجه‌سینده " ساقاو" دیلسیز و لال دئمکدیر .قازان لهجه‌سینده "اوْیاو" اوْیانیق و"یاخلاو/ یاقلاو " دا طرفدار معناسیناییر. تورکیه تورکجه‌سینده بوشیوه‌لره اویاراق بو اکله بیتن کلمه‌لر دوزه‌لتمیشدیرلرکی او اؤلکه‌نین بعضی

Sağanak: birden bire yağan şiddetli yağmur.

Dede Korkud'ta, yığınak: kütle, yığın.

Degenek (yukarıda açıklaması yapılmıştır.)

Türk dil Kurumu bu ekten faydalanarak yeni kelimeler türetmiştir: olanak (imkân), seçenek (birbirinin yerini tutan iki şey, alternatif), tutanak (müzakerelerden tutulmuş notlar / *yaddaşıtlar*, suret celse), yetenek (yetki)

28. {-AndA}

28.1. {-AndA} ile yapılmış zarf fiiller {-dIğI} ya da {-dIkçA} zarf fiillerine benzer ve küçük anlam farkları olmasına rağmen konuşmada ve bazı lehçelerde onların yerine geçer. Dede Korkud'tan:

"Karangu akşam olanda vaf vaf hüren

Acı ayran tökülende çap çap içen…"

Köroğlu'ndan:

Bir yiğit silkinip ata binende…"

29. [-agur] ([-angur], [-aŋur])

29.1. Eski kelimelerde görülür:

Yaşangurmak (yaşanurmak): gözü yaşarmak, yaşlanmak ("yaş" maddesinden).

30. {-Av}

30.1. Lehçemizin özelliklerinden biri genelde buna benzeyen durumlarda, /v/ sesinin etkisiyle /a/ sesinin /o/ sesi olmasıdır. Buna göre Azerbaycan Türkçesine yerleşmiş olan *[+ov]* şeklini inceleyeceğiz (o maddeye bakınız).

Diğer lehçelerde bu ses ve bu ek yukarıda kaydettiğimiz şekilde mevcuddur. Mesela Çağatay lehçesinde *"sakav"(ساقاو)*-dilsiz ve lal demektir. Kazan lehçesinde *"oyav"* uyanık ve *"yahlav / yaklav"* da taraftar anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu lehçelere uyarak bu ekle biten kelimeler yapar ki o ülkenin bazı

دیلچیلری بونو دوغرو گؤرمورلر. اوجمله‌دن دیر آشاغیداکی سؤزلر:
سایلاو = مجلس‌وکیلی ، سیناو = سیناق .
گؤره و گؤروله‌جک ایش ، وظیفه . سؤیله و نطق ،ایشله‌و ،فونقسیون ...
" + آغی "،" + اوو" و " + آی " اکلرینه ده باخینیز .

۳۱) + آی (+ شی)

۱ - ۳۱) اُساسدا " +آغی" ایله عئینی اولان بو اک مرکب‌بیر اکدیر تشکلی چوخ دگیشیک اولموشدور. مثلا " گونئی " سؤزونو گؤتورک :
(قدیم تورکجه‌ده) گوده‌گو - (اورتا تورکجه‌ده) گویه‌گو - گویه‌گی- گویه‌ی / گووُی - گونئی .
"قوزای " ایسه بو دگیشیک لیک لری گئچیریبدیر :
قوزاغی - قوزای - (بعضی لهجه‌لرده) قوزئی
بو اک تورکجه‌نین بعضی لهجه‌لرینده داها چوخ ایشلک دیر .مثـــلا جاغاتای جادا "آتای " - مخصوص - معنا سیندا ،"قیرای " - یاخین - معنا سیندا دیر. بئله‌جه قاراخان تورکجه‌سینده مثلا :"تیرباقای"-مغرور - معنا سیندا گلمیشدیر. بیزده یوخاریدا دا ذکر ائتدیگیمیز"قوزای" "گونئی" هابئله " اؤگئی " و "قولای " کیمی کلمه‌لر تاپماق اولار .
تورکیه‌تورکجه‌سینده ده بو اکله دوزه‌لمیش سؤزلر اوللر چوخ دگیلدی، ایندی بیرقسم یازیچیلار بواکله دوزه‌لمیش یئنی سؤزلری ده بولجـــا ایشله‌دیرلر مثلا :
آدای = آدی ایره‌لی سورولن ، نامزد ،
دیکه‌ی = عمودی ، شاقولی (دیک + ه‌ی) ،
دوزه‌ی = سویه ، سطح (دوز + ه‌ی) ،
اوزآی = فضا ، یاتای = افقی .
" +آغی "،"+ اوُو" و " + آو " اکلرینه ده باخینیز .

+ اجک (+ آجاق)

" + آجاق (+ ه‌جک)" مادّه‌سینه‌مراجعت (نومره : ۳) (*)

+ اجه‌گی (آجاغی)

dilbilimcileri bunu doğru görmez. Buna benzer aşağıdaki kelimeler:

Saylav: meclis vekili, sınav: *sınag*.

Görev: görülecek iş, vazife. Söylev: nutuk. İşlev: fonksiyon…

[-agı], [-ov] ve *[-ay]* eklerine de bakınız.

31. {-Ay}

31.1. Aslında [-agı] eki ile aynı olan bu ek, birleşik bir ektir. Bu ek farklı bir yolla oluşmuştur. Mesela "güney" kelimesine bakalım: (Eski Türkçede) *güdegü* > (Orta Türkçede) *güyegü* > *güyegi* > *güyey* / güvey > güney.

"Kuzey" kelimesi de bu değişikliklerden geçmiştir: *kuzagı* > *kuzay* (bazı lehçelerde), kuzey.

Bu ek, Türkçenin bazı lehçelerinde daha işlektir. Mesela Çağatay Türkçesinde *"atay"* -özgü- anlamında, *"kıray"* -yakın- anlamındadır. Böylece Karahanlı Türkçesinde mesela: *"tırbakay"* (تربقای) -gururlu- anlamına gelmiştir. Biz de yukarıda da zikrettiğimiz "kuzey", "güney", "ögey" ve "kolay" gibi kelimeler bulabiliriz. Türkiye Türkçesinde de bu ekle yapılan kelimeler eskiden çok değildi. Şimdi bazı yazarlar bu ekle yapılan yeni kelimeleri bolca kullanırlar, mesela:

Aday: adı ileri sürülen, namzed,

Dikey: *amûdî, şâkulî* (dik + ey),

Düzey: seviye, *sath* (düz + ey),

Uzay: *Feza,*

Yatay: *Ufkî*

[-agı], [-ov] ve *[-av]* eklerine de bakınız.

[-ecek] ([-acak])

{-AcAk} maddesine bakınız (numura: 3)*

[-eceği] ([-acağı])

" + آجاغی(+ ه‌جه‌گی)" ماده‌سینه‌مراجعت (نومره :۲)
+ اچ (+ آچ)

" + آچ (+ ه چ)" ماده‌سینه‌مراجعت (نومره : ۵)

* بورادا ایکی نکته‌نی ایضاح ائتمک یئرینده اؤلاجاقدیر:

۱ ـ گؤردوگونوز کیمی ،دیلیمیزده بیر پارا اکلر دؤرد، بیرپارا-سی ایسه ایکی صورته‌دیرلر.

دار مصوتلی‌لر ۴ صورته: +چی(ده‌وه‌چی)/+ چؤ (جؤتچؤ)/+ چیْ(پارچا-چیْ)/ + چوُ (تؤیوُقچوُ) کیمی.

گئنیش مصوتلی‌لر ۲ صورته: + لر (تپه‌لر)/ + لار (داغلار) کیمی.

تورکولوژی ده بومتعدد صورتلردن نمونه‌سئچمک ایسته‌دیکلری زامان بونلارین بیرینجی صورتینی (اینجه و دوز سسلی‌سینی)اؤرنه‌ک آلارلار: + چی (بوتون: + چی، + چؤ، + چیْ، + چوُ عوه‌ضینه)، + لر(+ لرو +لار عوه‌ضینه) . بیز"I" سسی‌ایله‌باشلایان اکلری، جدولیمیزین باش طرفی‌نین بوش قالماماسی اوچون اولدوغوکیمی گتیردیک ، ایندی بو اکلری بیر دفعه‌ده اؤز صیرالارینداگتیریب و "I" ردیفینه‌مراجعت وئره‌جه‌یک ، لکن فهرستی‌میزین قالان قسمینده هراکین اؤز نمونه‌وی شکلینده (اینجه و دوز سسلی‌صورتینده) آختاریلماسی گره‌کدیر.

۲ ـ قبول ائتدیگیمیز املا قایدالارینا گؤره ،باش‌هجالاردا فتحه‌سسی اصول اولاراق یازیلماز (ددە ،تپه ... کیمی) اوبیر مصوتلر قید اولار. بونا گؤره‌فتحه‌سسی‌ایله‌باشلایان اکلری بیز آنجاق"ا" ایله‌گؤسترمک مجبوریتینده قالدیق. اوبیریسی مصوتلره گلینجه ، اونلار "الف‌سیز" وسسلری نین اساس گؤوده‌لری‌ایله گؤسته‌ریلیرلر. مثلا:

"ای" ایله‌باشلایانلاری "ی" ده ، "ایْ"ایله‌باشلایانلاری "یْ" دا ، "اوْ"ایله باشلایانلاری "وْ" دا ، "اؤ" ایله‌باشلایانلاری"ؤ"ده ، "اوُ" ایله‌باشلایانلاری "وُ"دا ، "اوْ"ایله‌باشلایانلاری"وْ" ده آختارماق لازیمدیر.

[-acağı] ([-ecegi]) maddesine bakınız (numara: 2).

[-aç]

[-aç] ([-eç]) maddesine bakınız (numara: 5).

Burada iki sonucu açıklamak yerinde olacaktır:

1- Gördüğünüz gibi dilimizde bazı eklerin dört, bazılarının ise iki görünümü vardır.

Dar ünlüler 4 şekilde: [+çi] (*deveçi*) / [+çü] (*cütçü*) / [+çı] (*parçaçı*) / [+çu] (topukçu) gibi.

Geniş ünlüler 2 şekilde: [+ler] (tepeler) / [+lar] (dağlar) gibi.

Türkoloji'de bu görünümlerden numune seçmek istenildiği zaman bunların içinden ilk görünüm (ince ve düz seslisini) örnek alınır: [+çi] (bütün: [+çi], [+çü], [+çı], [+çu]), [+ler] ([+ler] ve [+lar]). Biz /a/ sesiyle başlayan ekleri, cedvelimizin ilk kısmı boş kalmasın diye olduğu gibi aldık. Şimdi bu ekleri bir defa da öz sırasında ele alarak /a/ redifine bakacağız, lakin fihristimizin kalan kısmında her ekin örnek verilen şeklinin de (ince ve düz sesli) aktarılması gerekir.

2- Kabul ettiğimiz yazım kurallarına göre, ilk hecelerde /e/ (fethe) sesi usül olarak yazılmaz (*"ددە", "تڭپە* gibi) diğer ünlüler ise yazılır. Bu yüzden /e/ sesiyle başlayan ekleri biz sadece "elif" ile göstermek mecburiyetinde kaldık. Diğer ünlülere geklince, onlar "elifsiz" ve seslerinin esas gövdeleri ile gösterilir. Mesela:

/i/ ile başlayanları ىِ /ı/ ile başlayanları ىَ /o/ ile başlayanları ۇ /ö/ ile başlayanları ۆ /u/ ile başlayanları ۇ /ü/ ile başlayanları ۈharflerinde aramak gerekir.

+ اد+ (+ آد+) "+ آد+ (+ه‌د+)" ماده‌سینه مراجعت (نومره :۶).

+ ار (+ آر) "+ آر (+ ه‌ر)" ماده‌سینه مراجعت (نومره :۷).

+ ازه‌ک (+ آراق) " + آراق (+ ه‌رک)"ماده‌سینه مراجعت(نومره :۸).

+ اری (+ آری) "+ آری(+ ه‌ری)"ماده‌سینه مراجعت (نومره :۹).

+ از (+ آز،+ یز...) "+آز (+ه‌ز ،+یز...)"ماده‌سینه مراجعت(نومره :۱۰).

+ اسی (+ آسی) " +آسی(+ ه‌سی)"ماده‌سینه مراجعت (نومره :۱۱).

+ اک (+ آق) " + آق (+ه‌ک)"ماده‌سینه مراجعت (نومره : ۱۶و ۱۷).

+ اگن (+ آغان) " + آغان(+ ه‌گن)"ماده‌سینه مراجعت (نومره :۱۲).

+ اگو (+ آغو) "+ آغو (+ ه‌گی)"ماده‌سینه مراجعت (نومره : ۱۳).

+ اگی(+ آغی) " + آغی(+ ه‌گی)"ماده‌سینه مراجعت (نومره : ۱۵).

+ ال (+ آل) "+ آل (+ ه‌ل)" ماده‌سینه مراجعت (نومره : ۱۸).

+ اله+(+ آلا+) " +آلا+(+ ه‌له +)"ماده‌سینه مراجعت (نومره :۱۹).

+ اله‌ک (+ آلاق) "+ آلاق (+ ه‌له‌ک)"ماده‌سینه مراجعت (نومره :۲۰).

+ امک (+ آماق) " + آماق(+ ه‌مک)"ماده‌سینه مراجعت (نومره : ۲۲).

+ امیک (+ آمیق) " + آمیق(+ ه‌میک)"ماده‌سینه مراجعت(نومره : ۲۳).

۳۲ - +ان

قدیم تورکجه‌ده جمع اکی‌ایدی،ایندی بعضی کلمه‌لرده اثری قالیبدیر:

۱۴

[+ad+]: [+ad+] ([+ed]) maddesine bakınız. (no: 6).

[+ar]: [+ar] ([+er]) maddesine bakınız. (no: 7).

[+erek] ([+arak]): [+arak] ([+erek]) maddesine bakınız. (no: 8).

[+eri] ([+arı]): [+arı] ([+eri]) maddesine bakınız. (no: 9).

[+ez] ([+az], [+ız]…): [+az] ([+ez], [+iz]…) maddesine bakınız. (no: 10).

[+esi] ([+ası]): [+ası] ([+esi]) maddesine bakınız. (no: 11).

[+ek] ([+ak]): [+ak] ([+ek]) maddesine bakınız. (no: 16 ve 17).

[+egen] ([+agan]): [+agan] ([+egen]) maddesine bakınız. (no: 12).

[+egü] ([+agu]): [+agu] ([+egi]) maddesine bakınız. (no: 13).

[+egi] ([+agı]): [+agı] ([+egi]) maddesine bakınız. (no: 15).

[+el] ([+al]): [+al] ([+el]) maddesine bakınız. (no.18).

[+ele] ([+ala]): [+ala] ([+ele]) maddesine bakınız. (no. 19)

[+elek] ([+alak]): [+alak] ([+elek]) maddesine bakınız. (no: 20).

[+emek] ([+amak]): [+amak] ([+emek]) maddesine bakınız. (no: 22).

[+emik] ([+amık]): [+amık] ([+emik]) maddesine bakınız. (no: 23).

32. [+an]

Eski Türkçede çokluk eki idi. Şimdi bazı kelimelerde bir iz olarak kalmıştır:

اره‌ن (ار+ ه‌ن)= آداملار، اؤرتن (اؤرت + ه‌ن)= آلتوولار.

+ ان (+ آن) " + آن (+ه‌ن)"ماده‌سینه‌مراجعت (نومره :۲۴).

+ ان ...+ ه‌نه (+ آن ...+ انا) " + آن ...+ انا (+ ه‌ن...+ه‌نه) ماده‌سینه مراجعت (نومره : ۲۵).

۳۳ - + انجه‌یه‌تک (+ آنجایا تک)

فعل گؤوده‌لرینه گلر: " + انجه‌یه" دن صونرا " تک "، " قده‌ر"، "کیمی" ... آرتیریلار: اؤلونجه‌یه‌قده‌ر، گلینجه‌یه‌تک ...
قدیم یازیلاردا "قده‌ر"، "تک" وسایره‌یئرینده" اگین" گتیریلیرمیش.

+ انده (+ آندا) "آندا (+ ه‌نده)"ماده‌سینه‌مراجعت (نومره :۲۸).

+ انه ...(+ انا ...) " + آنا ...(+ انه ...)"ماده‌سینه‌مراجعت(۲۶).

+ انه‌ک (+ آناق) " + آناق(+ ه‌نه‌ک)"ماده‌سینه‌مراجعت (نومره :۲۷).

+ اه (+ آ) " + آ (+ ه)"ماده‌سینه‌مراجعت (نومره : ۱).

+ اه‌و (+ آو) " + آو (+ ه‌و)"ماده‌سینه‌مراجعت (نومره :۳۰).

+ ائی (+ ای) " + آی (+ ئی)" ماده‌سینه‌مراجعت (نومره :۳۱)

۳۴ - + باج فعل گؤوده‌سینه گله‌رک آد دوزه‌لدر:
دؤلامباج (دؤل + ا + ن + باج/ دؤلا+ ن + باج/ دؤلامباج. بورادا ،سس دگیشمه‌سی شنبه /شمبه‌نین بنزه‌ری دیر)= دؤلانا - دؤلانا گئده‌ن یولون قیوریلماسی.
گیزلنمباج = گیزلنمه اؤیونو.

۳۵ - +به (+ په) چوخ قدیم اکلردن میش ،اثرینی آنجاق بعضی کلمه‌لرده گؤرمک اولار:کؤرپه. قدیم یازیلاردا : تیلبه (دلی) ،یالبا (اویغور: ساده، یالین).

۳۶ - + تی (+ تؤ، + تیْ ، تؤ):

Eren (er+en); adamlar. Örten (ört-en); alevler.

[+en] ([+an]): [+an] ([+en]) maddesine bakınız(no: 24).

[+en]…[+ene] ([+an]…[+ana]): [+an]… [+ana] ([+en]…[+ene]) maddesine bakınız (no: 25).

33. [-inceye] dek ([-ıncaya] dek)

Fiil gövdelerine gelir: [-inceye] ekinden sonra "dek", "kadar", "gibi" vs. ifadeler eklenir: Ölünceye kadar, gelinceye dek…

Eski yazılarda "kadar", "dek" vs. yerine "egin" kullanılmıştır.

[+ende] ([+anda]): [+anda] ([+ende]) maddesine bakınız (no: 28).

[+ene]… ([+ana]…): [+ana]… ([+ene]…) maddesine bakınız (no: 26).

[+enek] ([+anak]): [+anak] ([+enek]) maddesine bakınız (no: 27).

/+e/ (/+a/): /+a/ (/+e/) maddesine bakınız (no: 1).

[+ev] ([+av]): [+av] ([+ev]) maddesine bakınız (no: 30).

[+éy] ([+ey]): [+ay] ([+ey]) maddesine bakınız (no: 31).

34. [+baç]: Fiil gövdesine gelerek ad yapar:

Dolambaç (dol – a – n + baç / dola – n + baç / dolambaç. Burada ses değişmesi şenbe > şembenin benzeridir): Dolana dolan giden yolun kıvrılması.

Gizlembac: gizlenme oyunu.

35. [+be] ([+pe]):

En eski eklerden biri imiş. İzlerini sadece bazı kelimelerde görebiliriz: Körpe. Eski yazılarda: Tilbe (deli), yalba (Uygur; "sade, yalın").

36. {+tX}:

۱- ۳۶ * سس تقلید ائدن کلمه لرده " ـ ل ـ "سیله بیتن گؤوده لردن صونرا گله رک آد دوزه لدر :دیْریلتی، خیْریلتی،شیْریلتی،ویْزیلتی، اینیلتی، خوْرولتو، اوُغولتو،گوُرولتو، خاریلتی.

"تی"اکی، سس تقلید ائدن کلمه لرده "ـ ر ـ" سیله بیتن گؤوده لردن صونرا گله رک آد قورار: قیْجیرتی،پاتیرتی...

۲- ۳۶ * " تی" اکی"ـ ر ـ" سیله بیتن بعضی فعل گؤوده لریله ده ایش له دیلر: قابارتی، بلیرتی، پوْسکورتو، اوْرپرتی...

۳- ۳۶ * "تی" اکی رنگ بیلدیرن کلمه لرده "ـ ل ـ"سیله صونلانان گؤوده لردن صونرا گله رک آد دوزه لدر :قارالتی،پاریلتی،پیْریلتی... رنگ بیلدیرن کلمه لرده "ـ ر"سیله صونلانان گؤوده لردن صونرا گله رک، آد دوزه لدر :آغارتی،گؤیرتی،قیْزارتی،موْرارتی(موْر= بنفشه یی رنگ).

۴- ۳۶ * "تی" اکی عومیتله دؤنوشلو (Reflexive) بنا اوزه رینه گله رک آد دوزه لدر: دوْغرولتو (فارسجا : راستا).

۳۷ ـ + جک (+ جاق)

۱ ـ ۳۷ ـ صفتلره گتیریله رک "کیچیلتمه ، آزلیق ، شفقت" مفهوملاری وئره ن کلمه لر دوزه لدر: یالینجاق(چیْلپاق،یالین)، گؤیچک ، تئزجک ایندی جک ،و آنجاق دا بوترتیبله دوزه لمیشسه ده ،اک تأکیدمفهومو دا وئریر.

۲- ۳۷ *" م " یا دا "ن" اکلری ایله دوزه لدیلمیش گؤوده لره گتیریله رک آد یارادیلیر: اوْیونجاق(اوْی +و+ ن + جاق)= اوشاقلارینا وینادیق- لاری کیچیک شئیلر. هؤرومجک (هؤر- و +م + جک)= عنکبوت . پاییینجاق :سوْیوقدا آتلارا اؤرتولن اؤرتو. بو قبیلدن دیر :تاپْینجاق(تاپ+ی + ن + جاق)= معبد

۳ ـ ۳۷ * "+جاق /+ جک" یئر آدی دوزه لدن "+ لیق/+ لیک" یئرین وظیفه سینی ده گؤره ر: "یازلیجاق دیر"= یازلیق دیر- یاز- ای یئرلی دیر.

۴- ۳۷ * بیزده جوغرافی آدلارینا علمی شکیلده دقت ائدیلسه ، تورقولوژی نظریندن چوخ مراقلی کشفلر اولاجاقدیر. چوخدان بری بیزده یئرآدلاری "مفرّس "یا" معرّب" اولاراق یازماق و اونلارین اصل آدلارینا اعتناسیز قالماق هامی اؤلچولری آشدیغیندان بو ایش اوقده ر آسان دگیللدیر. ملکی علاقه سی اولان بیر ذات دان ائشیدیب ، قیداائتدیگیمیز مثالی

36.1. *Ses taklidi kelimelerde /-l-/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek ad yapar: dirilti, hırıltı, şırıltı, vızıltı, inilti, horultu, uğultu, gürültü, harıltı.

[+ti] eki, ses taklit eden kelimelerde /-r-/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek ad kurar: gıcırtı, patırtı…

36.2. *[+ti] eki /-r-/ sesiyle biten bazı fiil gövdeleriyle de kullanılır: kabartı, belirti, püskürtü, ürperti…

36.3. *[+ti] eki renk bildiren kelimelerde /-l-/ sesiyle sonlanan gövdelerden sonra gelerek ad yapar: karaltı, parıltı, pırıltı… Renk bildiren kelimelerde /-r/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek ad yapar: ağartı, *göyerti*, *gızartı*, morartı (mor: menekşe rengi).

36.4. *[+ti] eki genellikle dönüşlü (reflexive) fiil üzerine gelerek ad yapar: doğrultu.

37. [+cAk]

37.1. Sıfatlara getirilerek "küçültme, azlık, şefkat" ifade eden kelimeler yapar; yalıncak (çıplak, yalın), göyçek, tezcek, indicek ve ancak da bu ekle yapılır ve pekiştirme kavramını da ifade eder.

37.2. */m/ ya da /n/ ekleri ile yapılan gövdelere getirilerek ad yapılır: Oyuncak (oy – u – n + cak): çocukların oynadıkları küçük şeyler. *Hörümcek* (hör – ü + m + cek): *ankebût*. *Payıncak*: soğukta atlara örtülen örtü. Bunlardan: tapıncak (tap – ı – n – cak): mabet.

37.3. *[-cak] / [-cek] yer adı yapan [-lık] / [-lik] ekinin görevini de görür: yazlıcakdır: yazlıktır, yaz yerinedir.

37.4. *Bizde coğrafi adlara bilimsel olarak dikkat edilirse, Türkoloji açısından çok önemli keşifler olacaktır. Çoktan beri bizde yer adlarını Farsçaya ve Arapçaya uygun olarak yazmak ve onların asıl adlarına özensiz kalmak tüm ölçüleri aştığından bu iş o kadar kolay değildir. Yönetimde söz sahibi olan birinden işitip, kaydettiğimiz örneği

وئرمک له بو" آدتحریف "لری نین نوعلاریندان بیریسینی گؤسترمیش اولاجاغیق . اردبیل له- آستارا آراسیندا بیرکند واردیر ، رسمی دفترلرده " دولت‌آباد" دئییرلرمیش ،حالبوکی خلقین آغزیندا کندین آدی اورادان لام سؤزولن چایا گؤره " آخماز"کیمی گؤزل بیرسؤز دور!

خلاصه ،چوخ بؤیوک احتمالا آشاغیداکی یشر آدلاری"+جاق/ + جک " اکی‌ایله دوزه‌لمیشدیر ، بیز "اطلس راههای ایران-گیتاشناسی" نین املاسی‌نی دگیشمه‌دن نقل ائدیریک : قمچاق (همدان منطقه‌سینده) ورچق (ملایرمنطقه‌سی) ، قویچق(ترکمن منطقه‌سی) ، ایلجاق(میانا منطقه‌سی) و نهایت النجق (مرندمنطقه‌سی) ...

۵ - ۳۷ * بو اک ایله‌دوزه‌لمیش بیرنئچه‌کلمه‌داها : گئرچک : اصلی " گؤرچک "دی، معناسی حقیقی،ظاهیر ، واقعی. سالینجاق:بیزیم"کوف " دئدیگیمیز (فارسجا: تاب). دانلاجاق: قدیم‌کتابلاردا سحروقتی، دان سؤکنده .

۶ - ۳۷ * بیرظرف فعل (Gerund) ده بو اک له‌دوزه‌لر . قدیم زامانلاردا بوّ" + گج" صوره‌تینده‌ایدی:پری بیخود بوْلور (اوْلور)آدین ائشیت‌کج..." روشنی"

دگیلدیم من سنه‌مایل ، سن ائتدین عقلیمی زایيل
منه‌طعن ائیله‌ین غافل ، سنی گؤرگج اوتانمازمی؟

"فضولی"

گؤنلوم آچیلیر زلف‌پریشانی‌نی گؤرگج
نطقیم توتولور غنچهٔ- خندانی‌نی گؤرگج
باخدیقجاسنه قان صاچیلیر دیده‌لریمدن
باغریم دلینیر ناوک - مژگانی‌نی گؤرگج
رعنالیق ایله‌قامت - شمشادی قیلان یاد
اولمازمی خجیل سرو- خرامانی‌نی گؤرگج.

" فضولی"

بو اک "+ یجه‌ک "صورتینده ده چوخ ایشله‌دیلیردی:کوپکلری گوریجه‌ک قاس- قاس‌گولدو" " ددە قورقود".

موسی گلدی لعینه دئدی حقین بویروغون،سجده‌نی ائشیده‌جک دؤندو انکار ائیله‌دی. " یونس امره"

یوخسا بیر دیشلری دوْرّ قامه‌تی سرو اولمایی‌جاق،
نه بیتر صحن چیمندن نه‌چیخار دریادان ؟ " ندیم"

vererek bu "ad değişimi" çeşitlerinden birisini göstermiş olacağız. Erdebil ile Astara arasında bir köy vardır, resmi defterlerde "Devletabad" diye geçiyormuş. Hâlbuki halkın ağzında köyün adı oradan yavaşça süzülen çaya göre "Akmaz" gibi güzel bir sözdür!

Büyük ihtimalle aşağıdaki yer adları [+cak] / [+cek] eki ile yapılmıştır. Biz İran Yollarının Atlası – Gitashenasi" adlı eserin imlasını değiştirmeden aktarıyoruz: Kemçak (Hamedan bölgesinde), Verçek (Melayer bölgesi), Koyçak (Türkmen bölgesi), Ilcak (Miyane bölgesi) ve nihayet Alancek (Merend bölgesi)…

37.5. *Bu ek ile yapılmış birkaç kelime daha: gerçek: kelimenin aslı "görçek" idi, anlamı "hakiki, zahir, vakıa"dır. Salıncak: biz de kuf. Danlacak; eski kitaplarda seher vakti, tan sökerken.

37.6. *Bir zarf fiil de (gerund) bu ekle yapılır. Eski zamanlarda bu [-gec] şeklinde idi: *Peri bihod bolur (olur) adın eşitgec…* "Ruşeni"

Değildim men sene mâil, sen ettin aklımı zâil

Mene ta'n eyleyen gâfil, seni görgec utanmaz mı?

"Fuzuli"

Gönlüm açılır zülf-i perişânını görgeç

Nutkum tutulur gonce-i handânını görgeç

Bakdıkça sana kan saçılır dîdelerimden

Bağrım delinir nâvek-i müjgânını görgeç

Ra'nâlık ile kâmet-i şimşâdı kılan yâd

Olmaz mı hacil serv-i hırâmânını görgeç

"Fuzuli"

Bu ek [-icek] şeklinde de kullanılırdı: köpekleri göricek gas gas güldü "Dede Korkud"

Musa geldi laine dedi Hakk'ın buyruğun, secdeni eşidcek döndü inkâr eyledi. "Yunus Emre"

Yohsa bir dişleri dür kâmeti serv olmayıcak,

Ne biter sahn-ı çemenden ne çıkar deryadan?

"Nedim"

زامانیمیزدا بو اک " + جک "اولاراق ایشله‌دیلیر:
گؤنلوم بولانیر کوچه‌ده جولانی‌نی گؤرجک ،
نطقیم توتولور هرزه ـ وـ هذیانی‌نی گؤرجک .
جانیم اؤزولور الده‌کی قالخانی نا باخجاخ،
قلبیم آلیشیر بئلده‌کی " پاتران" ی نی گؤرجک .
مست اؤل گئجه ـ گوندوز ، نه‌بیلیم یات نره‌لرده
یوم گؤزلری نی خانهٔ ـ ویرانی‌نی گؤرجک . " صابر"

۳۸) + جه (+ جا):

۱ ـ ۳۸) * خلق ـ اولوس‌آدیندان صونرا ایشله‌دیله‌ر و اؤ اولوسون دیلینی بیان ائدن آد اؤلار: تورک ـ تورکجه ، فارس ـ فارسجا ، عرب ـ عربجه ، فرانسیز ـ فرانسیزجا .

۲ ـ ۳۸) * صفتلره گلر" طرز ،شکیل، بنزه‌رلیک "مفهوملارینی بیان ائده دلیجه = دلی‌کیمی، دیریجه = دیری کیمی(پیلوْوون دوگی‌سی دیریجه اولوْ) قیزیلجا = قیزیل/قیرمیزی کیمی(خسته‌لیک آدی) .

۳ ـ ۳۸) * صفتلره "کیچیلتمه وشفقت" معناسی دا قاتار :آلاجا = آز آلا ، بؤیوکجه = بیرآز بؤیوک ،یاواشجا = آز یاواش ،گؤزه‌لجه بیرائو (شفقت) خسته‌میز یاخشیجادیر . قیسساجا ، اوزونجا (بیرآز اوزون)، بوْلجا (بیر آز بوْل) ،بالاجا .

۴ ـ ۳۸) * بو اکین اوزادبلمیش شکلی لری ده وار:+ جانا /جه‌نه :آزجانا (محاوره‌ده " آجانا ")، حتی،" + جاناسینا ": بیر بالاجاناسینا .... گینه کیچیلتمک اگی اولان "+ جیق/ + جیک "ایله‌بیرله‌شیر و"+جا + حیق/ +حه + جیک "شکلینی آلار: یاواشجاجیق ...

۵ ـ ۳۸) * جمع حالیندا عددلره گلر واونلارا مسالسغه‌مفهومو وئره‌ر: یوزلرجه‌چیچک ، اون مین لرجه تومن پول،میلیونلارجا انسان ...

۶ ـ ۳۸) * عمومیت‌له فعل کؤکو یادا آد گؤوده‌سندن بعضاًده آد دان آد دوزه‌لدیر :دوشونجه = فکر . اگلنجه = تفریح ...

بو اکله "تورک دیل قورومو"بیرنئچه یئنی کلمه‌دوزه‌لتمیشدیر:
دیله‌کجه (دیله‌ک + جه) = عرضحال(تقاضانامه ،درخواست) ، گره‌کجه (گره‌ک + جه) = توجیه ،" علت‌وجودی" ، گونجه (گون + جه)= هرگونلوک خاطیره ، خاطیره‌دفتری. صاقینجا (صاقین + جا)= محظور ،اشکال، مانع ..

Günümüzde bu ek [-cek] olarak kullanılır:

Gönlüm bulanır küçede cevlânını görcek,

Nutgum tutulur herze ve hezeyanını görcek.

Canım üzülür eldeki galhanına bahcag,

Gelbim alışır beldeki "patran"ını görcek.

Mest ol gece gündüz, ne bileyim yat nerelerde,

Yum gözlerini hane-viranını görcek.

"Sabir"

38. [-ce] ([-ca]):

38.1. * Halk – ulus adından sonra kullanılır ve o ulusun dilini ifade eden bir ad yapar: Türk – Türkçe, Fars – Farsça, Arap – Arapça, Fransız – Fransızca.

38.2. * Sıfatlara gelerek "tarz, şekil, benzerlik" ifade eder: delice: deli gibi, dirice: diri gibi (pilavın dokusu dirice olmuş), kızılca: kızıl / kırmızı gibi (hastalık adı).

38.3. *Sıfatlara "küçültme ve şefkat" anlamı da katar: alaca: az ala, büyükçe: biraz büyük, yavaşça: daha yavaş, güzelce bir ev (şefkat), hastamız iyicedir, kısaca, uzunca (biraz uzun), bolca (biraz bol), balaca.

38.4. *Bu ekin uzun görünümleri de var: {+cAnA}: azcana (bu ek ağızlarda *[-accana]* şeklindedir), hatta {+cAnAsInA}: bir balacanasına…

Yine küçültme eki olan {+cIk} ile birleşir ve {+cA+cIk} şeklini alır: yavaşçacık…

38.5. *Çokluk ekinde sayılara gelir ve onlara abartı anlamı verir: yüzlerce çiçek, on binlerce lira, milyonlarca insan…

38.6. *Genellikle fiil kökü ya da ad gövdesinden bazen de addan ad yapar: düşünce: fikir; eğlence: tefrîh…

Bu ekle "Türk Dil Kurumu" birkaç yeni kelime yapmıştır: dilekçe (dilek + çe): arzuhal, gerekçe (gerek + çe): tevcih, *"illet-i vücûdî",* günce (gün + ce): günlük hatıra, hatıra defteri, sakınca (sakın – ca): mahzur, işkâl, mani…

۷ – ۳۸) * بعضی بیتگی– نبات وحیوان آدلاری دوزه‌لدر: دلیجه=قوش‌آدی، قاراجا= بوینوزلو بیرنوع جئیران، آتمه‌جا= قوش‌آدی...

۸ – ۳۸) * آد نوعوندان کلمه‌لره گتیریلر ویئر آدلاری دوزه‌لدر: یئنگی‌جه (یئنی‌جه، بیرچوخ منطقه‌لریمیزده)، قاینارجا؟" اطلی راهنمای ایران–گیتاشناسی" خریطه‌سینده،ب" غینرجه" همدان منطقه‌سینده) یارماجا (قیدارلا بیجار آراسیندا)،قانلیجا، چاملیجا...

۹ – ۳۸) * مشخص عین – ذات‌آد دا دوزه‌لمیشدیر: چکمه‌جه= بیرمیزین "کشو" یا" گؤز"و.

۱۰– ۳۸) * آد نوعوندان کلمه‌لره– مخصوص صفتلره– ضمیرلره‌گلر و " مساوی لیک، بنزه‌رلیک،طرز و نسبت" مفهوملاری وئره‌ر: باباجا = باباکیمی، ایگیدجه، دوستجا،عادتجه= عادت اولدوغوکیمی،ائوجه= بوتون ائوده‌کیلر. یادا اهوه‌نسبتله وائو باخیمیندان. عائله‌جه= بوتون عائله یا عائله‌یه گؤره. یاشجا= یاش– سنّ نظریندن. اخلاقجا= اخلاق نظریندن... غربلرجه= غربلره‌گؤره، قدیملرجه= قدیمکی‌لرین فکرینه گؤره... منجه= منیم‌عقیده‌مه گؤره، بیزجه= بیزه‌گؤره، نئجه= نه‌شکلده، نه‌جه= هانسی‌دیلده اولدوغونو سوْروشماق اوچون سؤال. بئله‌جه،ائله‌جه، باشقاجا...

۱۱ – ۳۸) * آدلارا،صفتلره یادا ضمیرلره علاوه اولار وظرف (فارسی قرامه‌رلرده: قید) دوزه‌لدر: آچیقجا= آچیق اولاراق، آلچاقجا=آلچاق– لیقلا، آیری‌جا= آیری‌اولاراق، آزجا= آز اولاراق،باشلیجا= باشدا اولاراق بئله‌جه، چوْخجا،ائرکن جه= تئز اولاراق، اوّلجه= اوّلدن،خوشجا= خوش اولاراق، اوْلانجا= بوتونلوکجه یادا بوتون امکانلارلا، ساده‌جه، توپلوجا = بیر یئرده اولاراق.

۱۲ – ۳۸) * زامان معنالی‌کلمه‌لری" دوام،مهلت، و اوزون مدت "مفهوملو ظرف حالیناگتیره‌ر:" بیر گوْل بوتاقدا قالدیغیمدّتجه تازه‌دیر"

– فاروق نافذ–

" ایللرجه اوزاقلاردا یاشارکن – استانبولو هجرانلا تخیل منی یوْردو.."

– یحیی کمال –

" یولجا یولداشلیق ائله‌دیک" = یولون دوامینجا...

۱۳– ۳۸) * اندازه‌نی بیان‌ائده‌ر: آرپاجا= آرپا قده‌ری،قیلجا= قیل – توک قده‌ری، بونجا= بوقده‌ر (چوخ چوخ معناسی‌دا وئره‌ر). آرزوموزجا=

38.7. *Bazı bitki ve hayvan adları yapar: delice: kuş adı, karaca: boynuzlu bir ceylan türü, atmaca: kuş adı…

38.8. *Ad türünden kelimelere gelir ve yer adları yapar: *yengice* (Yenice, birçok bölgemizde), Kaynarca? "İran Yollarının Atlası – Gitashenasi" haritasındaki "Geynerce" (Hamedan bölgesinde), Yarmaca, Kanlıca, Çamlıca…

38.9. * Gözlü eşyalarla ilgili adlar da yapmıştır: çekmece; bir masanın "göz"ü.

38.10. *Ad türünden sıfatlara ve zamirlere gelir ve "eşitlik, benzerlik, tarz ve ilgi" kavramları ifade eder: babaca: baba gibi, yiğitçe, dostça, adetçe: adet olduğu gibi, evce: bütün evdekiler ya da eve nisbetle ve ev bakımından, ailece: bütün aile ya da aileye göre, yaşça: yaş bakımından, ahlakça: ahlak bakımından. Araplarca: Araplara göre, kadimlerce: kadimlerin fikrine göre, bence: benim düşünceme göre, bizce; bize göre, *nece*: ne şekilde, *nece*: hangi dilde olduğunu sormak için soru. Böylece, öylece, başkaca…

38.11. *Adlara, sıfatlara ya da zamirlere gelir ve zarf yapar: açıkça: açık olarak, alçakça: alçaklıkla, ayrıca: ayrı olarak, azca: az olarak, başlıca: başta olarak, böylece, çokça, erkence: tez olarak, evvelce: evvelden, hoşça: hoş olarak, olanca: bütünlükçe ya da bütün imkânlarla, sadece, topluca: bir yerde olarak.

38.12. *Zaman ifade eden kelimeleri "devam, mühlet ve uzun müddet" kavramlarını zarf haline getirir: "Bir gül budakta kaldığı müddetçe tazedir". "Faruk Nafiz"

"Yıllarca uzaklarda yaşarken – İstanbul'u hicranla tahayyül beni yordu…" "Yahya Kemal"

"Yolca yoldaşlık eledik": yolun devamınca…

38.13. *Ölçü belirtir: Arpaca: arpa kadarı, kılca: kıl, tüy kadarı, bunca: bu kadar (çok çok anlamı da verir), arzumuzca:

آرزوموز اولدوغو قده‌ر. وارجا گوجوایله (اولدوغو گوجوایله)،
"اوچ آدام صیغارجا بیرده‌لیک" (اوچ آدامین یئرله‌شه‌بیله‌جه‌گی قده‌ر
بیر ده‌لیک). آغیرلیغیمجا (آغیر+ لیق + یم+ جا) =آغیرلیغیم،
یادا وزنیم‌اندازه‌سینده ، عقلیمجه /عغلیمجه = منیم‌فکریمه‌گؤره،
آردیمجا = دالیمدان، بوْیوجا = بویو قده‌ر ،یئته‌رینجه = کفایت قده‌ر ،
دالینجا = دالیندان. " اوغلوم ،اونو گؤنلونجه یاشات ، اؤلمه‌فقط
سن !" ـ توفیق فکرت ـ.

۱۴ـ ۳۸) * " ایله" معناسی وئره‌ر :دیلجه = دیل ایله ...
آچیقلاما ـ یازی دیلیمیزده "+ جا /+ جه" اکیندن صون زامانلاردا بیر
چوخ‌یئرلرده من جمله آشاغیداکی‌مثاللاردا گؤردوگونوز حالاردا
استیفاده اولونور: فرداً = فردجه ، شکلاً= شکیل جه ،صراحتاً = آچیقجا ،
جاهلانه = جاهیلجه ، رذیلانه = رذیلجه ، سفیلانه = سفیلجه ، دوستانه
= دوستجا ، عربی = عربجه ،ترکی= تورکجه ، وجدانی = وجدانجا ،عندی=
اؤزونجه ...

۱۵ـ ۳۸) * اؤزوندن صونرا گلن "+ سی" یی‌یه‌لیک(ملکیت)اکی ایله
بیرله‌شه‌رک صفت یادا ظرف دوزه‌لدیر: آچیقجاسی =آچیق اولاراق، آچیق
اولانی . مین لرجه‌سی = مین لرله اولانی.

۱۶ـ ۳۸) * صفت فعللردن یادا آد نوعوندان کلمه‌لردن صونرا یی‌یه‌لیک
(ملکیت) وبیرطرفه یؤنه‌لمه حالی‌اکلرینندن داها قاباق گله‌ر وظرف
دوزه‌لدیر: قاردا شجاسینا ، قهرمانجاسینا ، قوْوارجاسینا (صفت فعل)
اؤلدوره‌رجه‌سینه ...

۱۷ـ ۳۸) * " + اسی +" اکی‌ایله قالیبلاشمیش اولاراق عمومیتله قارـ
غیشلاردا بعضاً ده خئیرـ دوعالاردا ایشله‌دیلر: کوْر اولاسیجا ، آدی باتاـ
سیجا ،ساغ اولاسیجا اوشاقلار ...

۱۸ـ ۳۸) * فعل کؤکو یادا گؤوده‌سینه‌گلن "+ یْن" اکیندن صونرا گلر ،
و ربط صیغه‌سی (Gerund) دوزه‌لدیر: آلینجا ،آلماییجا ،باخینجا
باخماییجا ، گلینجه ، گلمه‌ییجه ...

۱۹ـ ۳۸) * صفت فعل اکی " + دیک "و" + دیْق " دان صونرا گلر و ربط
صیغه‌سی(Gerund) دوزه‌لدیر: آلدیقجاً = آلدیغی‌مدت بویو ،آلمادیقجا
= آلمادیغی‌زامان بویو، باخدیقجا ، گئتدیکجه ...

۲۰ـ ۳۸) * "+ ما +/ +مه+" فعل اکی‌ایله قالیبلاشاراق عمومیتله مجرد

istediğimiz kadar.

Varca gücü ile (olanca gücü ile), üç adam sığarca bir delik (üç adamın yerleşebileceği kadar bir delik). Ağırlığımca (ağır + lık + ım +ca): ağırlığım ya da ağırlık ölçüsü (veznim endazesinde), aklımca / ağlımca: benim düşünceme göre, ardımca: arkamdan, boyuca: boyu kadar, yeterince: yettiği kadar, ardınca: ardından. "Oğlum, onu gönlünce yaşat, ölme fakat sen! "Tevfik Fikret".

38.14. * "İle" anlamı verir: dilce: dil ile…

Açıklama: yazı dilimizde [+cA] ekinden son zamanlarda birçok yerde de aşağıdaki örneklerde gördüğünüz durumlarda yararlanılır: ferden: ferdçe, şeklen: şekilce, sarâhaten: açıkçası, cahilane: cahilce, rezilane: rezilce, sefilane: sefilce, dostane: dostça, Arabî: Arapça, Türkî: Türkçe, vicdani: vicdanca, indî: bence…

38.15. *Kendinden sonra gelen {+sI} iyelik eki ile birleşerek sıfat ya da zarf yapar: açıkçası: açık olarak, açık olanı, binlercesi: binlerle olanı.

38.16. *Sıfat fiillerden ya da adlardan sonra, iyelik ve yönelme hali eklerinden ise önce gelerek zarf yapar: kardeşçesine, kahramancasına, kovarcasına (sıfat fiil), öldürürcesine…

38.17. *{-AsI+} eki ile kalıplaşmış olarak genellikle beddualarda, bazen de hayır dualarda kullanılır: Kör olasıca, adı batasıca, sağ olasıca uşaklar…

38.18. *Fiil kökü ya da gövdesine gelen [-ın] ekinden sonra gelir ve zarf-fiil yapar: alınca, almayınca, bakınca, bakmayınca, gelince, gelmeyince…

38.19. *Sıfat fiil eki {-dIk} ekinden sonra gelir ve zarf-fiil (gerund) yapar: aldıkça: aldığı sürece, almadıkça: almadığı sürece, baktıkça, gittikçe…

38.20. *{-mA-} fiil eki ile kalıplaşarak genellikle yalın

آد دوزه‌لدر : بیلمه‌جه (بیل + مه + جه)= فارسجا دا " لغز" دئییلن کلمه اویونو نوعلاریندان،تاپماجا = معمّا ،قاندیرماجا = قاندیرماق اوچون مناسب سؤز وحال وحرکت ،آلداتماجا = آلداتماق اوچون...

آچیقلاما : آیری جا ، فارسجا دا "+ چه "دئیه بیر" تصغیر"اکی‌ده واردیر ، ایکی‌اکین بنزه‌رلیگی نتیجه‌سینده بو (فارسجا) اکله‌دوزه‌لمیش کلمه‌لرده دیلیمیزه راحات ـ راحات‌داخیل ائدیلمیشدیر : باغچا (باغچه) ،تاریخچه لغتچه ، کمانچا ،کتابچا ... بوکلمه‌لر آرتیق دیلیمیزین مالی‌اولوبلار ، بوناگؤره بو فارسجا اک ایله‌عیناً اؤز اکلریمیزکیمی‌رفتارائتمه‌لی‌ییک یعنی آهنگ قانونونا انطباقی ضروری دیر .

۳۹) + جیک (+ جؤک ، + جیّق ، + جوُق)

۱ ـ ۳۹) * معنایا " کیچیلتمه ، آزلیق،سئوگی، شفقت و ترحم"مفهوملاری قاتماق اوزه‌ره آد نوعوندان کلمه‌لره‌گتیریلیر : آداجیق =کیچیک جزیره آدامجیق = یازیق آدام .

۲ ـ ۳۹) صفتلره گتیریله‌رک "کیچیلتمه ، آزلیق،سئوگی‌وشفقت "مفهوملاری وئرن کلمه‌لر یارادار :قیسساجیق (چوخ قیسسا) ،کیمسه‌جیک(هئچ کس)

۳ ـ ۳۹) * آد کؤکو یادا گؤوده‌سینه گتیریله‌رک آد قورولور :آلماجیق = اوزون یاناقلا گؤز آراسینداکی چیخینتی‌سی، سیغیرجیق = سئرچه خانواده‌سیندن (سئرچه‌گیللردن) اولان بیرقوش(سار) ، دومورجوق/تومورجوق = شکوفه ، قیزیلجیق = آغاج اسمی‌دیر ، داغارجیق ...

۴ـ ۳۹) * بعضی‌خسته‌لیک آدلاری دا بو اکله‌دوزه‌لمیشدیر : خیارجیق = (خیارک) ، آرپاجیق، ایلانجیق، قابارجیق...

۵ـ ۳۹) * یئر آدلاری دا بئله‌جه دوزه‌لر : (گیتاشناسی، اطلس راهنمای ایران) دان: ایلانجیق(اردبیل ،"نیر" ین یانیندا) ، سرای جیق (قروه‌نین یاخینلیغیندا) ،چمبرجیک (نیشابورلا سبزوار آراسی) ، قاراجیق (بناب‌ین یانیندا) ،قلعه‌جیک (سراب‌ین یانیندا ،آق قلعه‌نین یانیندا ، قیدارین یانیندا و باشقایئرلرده) . دربندجیک (قصرشیرین‌ین یانیندا) .

۶ ـ ۳۹) * ایکی وداها چوخ هجالی‌کلمه‌لرین صونلاریندا کی"ق" حرفی زامان ـ زامان دوشر : ببه‌جیک (ببک جیک) ، چاپوجاق (چاپوق جاق) .

۷ ـ ۳۹) * تک هجالی‌لرینئچه‌کلمه‌ده اکدن اؤنجه‌بیر (ی، ه) گلر :

adlar yapar: bilmece (bil – me - ce): Farsçada *"lûgaz"* kelime oyunlarından, bulmaca: muamma, kandırmaca: kandırmak için uygun söz, hal ve hareket, aldatmaca: aldatmak için…

Açıklama: Ayrıca, Farsçada [+çe] diye bir "küçültme" eki de vardır. İki ekin benzerliği sonucunda bu (Farsça) ekle yapılmış kelimeler de dilimize rahat rahat alınmıştır: bahçe, tarihçe, lügatçe, kemançe, kitapçe… Bu kelimeler artık dilimizin malı olmuştur. Buna göre bu Farsça ek ile eklerimiz birlikte hareket etmelidir. Yani ses uyumuna girmesi zorunludur.

39. [-cik] ([-cük], [-cık], [-cuk])

39.1. *Anlama "küçültme, azlık, sevgi, şefkat ve acıma" duygusu katmak için ad türünden kelimelere getirilir: adacık: küçük ada, adamcık: zavallı adam.

39.2. Sıfatlara getirilerek "küçültme, azlık, sevgi ve şefkat" anlamları veren kelimeler yapar: kısacık (çok kısa), kimsecik (hiç kimse).

39.3. *Ad kökü ya da gövdesine getirilerek ad kurulur: elmacık: yüzün yanakla göz arasındaki çıkıntısı, sığırcık: serçegillerden bir kuş türü (sar), *domurcug* / tomurcuk: *şukufe*, kızılcık: ağaç ismidir, dağarcık…

39.4. Bazı hastalık adları da bu ekle yapılmıştır: hıyarcık (*hiyarek*), arpacık, yılancık, kabarcık…

39.5. Yer adları da bu şekilde yapılır: (Gitashenasi, İran Yollarının Atlası'ndan): İlancık (Erdebil, Nir'in yanında), Saraycık (Gurve'nin yakınlarında), Çembercik (Nişabur ile Sebzevar arasında), Karacık (Benab'ın yanında) Kalecik (Serab'ın yanında, Akkale'nin yanında, Keydar'ın yanında ve başka yerlerde), Derbendcik (Kasr-ı Şirin'in yanında).

39.6. İki ve daha çok heceli kelimelerin sonlarındaki /k/ harfi zaman zaman düşer: Bebecik (bebek cik), çabucak (çabukcak)

39.7. Tek heceli birkaç kelimede ekden önce /ı/, /i/, /a/, /e/ seslerinden biri gelir:

بیر- ی - جیک ، آز- ی - جیق ، آز- ا - جیق ، دار- ا - جیق ...

۸ - ۳۹) * "بورا" ، " اورا" بو اک گلر و یاخینلیغا دلالت ائدر:
اوراجیق ، بوراجیق ...

۹ - ۳۹) * جیک اکی جک ده اولار:

۱۰- ۳۹) * بو اکدن فایدالاناراق فرانسیزجادان فن-تئقنیک اصطلاح ترجمه‌سینده دیلیمیزده کلمه‌یاراتیلابیلر:

قارینجیق =	Ventricule	قولاقجیق =	Auricule
بئیین جیک =	Cervelet	چرده‌کجیک =	Nucléole
جسم‌جیک =	Corpuscule	داناجیق =	Granule

۱۱ - ۳۹) * بو اکله " سؤز" کلمه‌سیندن " سؤزجوک "اصطلاحی‌دوزه‌لمشدیر و دیلچی‌لر اونو" کلمه" معناسینا (فارسجادا "واژه" کیمی)ایشله‌دیرلر

۴۰) + جیل (+ جوّل ، + جیّل، + جوُل/جیل، + چوّل ...)

---

۱ - ۴۰) * آد نوعوندان کلمه‌لردن" عادت "،علاقه" مفهوملاری وئرن آد یادا صفت‌قورولار: آدامجیل = آداما یاخینلاشان، انساندان‌اورکمه‌ین حیوان . انسانجیل = آدامجیل . بو اکله‌دوزه‌لمیش یئنی کلمه‌لردن:
منجیل (من + جیل) = یالنیز اؤزونو دوشونن،(فارسجا : خودخواه) .
اؤزگه‌جیل = اؤزگه‌لرین یاخشیلیغی‌اوچون چالیشان.
آچیقلاما : آدامجیل کلمه‌سی قدیم‌اثرلرده ، یوخاریدا قید اولموش‌معنالارین ترسینه" غیرمونس ،وحشی" معنادا وئره‌ر. بوناگؤره قاموس‌لارین بعضی سینده اونا ایکی متضاد معنالی‌دئیه بیان‌ائتمیشلر.

۲ - ۴۰) * رنگلرده ،اؤرنگلره چالان معناسی وئره‌ر :آغجیل =آغا چالان، آغ کیمی. گؤکجول = گؤک رنگه چالار. قیرجیل = آغ ؤقارا (قاریشمیش) حاله‌گلن.

۳ - ۴۰) * " عادت "معناسی‌یانیندا " یییه‌ن" مفهومونوگتیره‌ر:
بالیق جیل = بالیق یییه‌ن قوش ،دؤوشان جیل = دووشان یییه‌ن ،دووشان اؤولایان قوش . یاخین لیق مفهومو اوچون:

۴ - ۴۰) * اؤلومجول = اؤلومه‌یاخین، اؤلمک اوزره‌ره .

آچیقلاما : بو اکین قدیم‌شکلی" چیّل/- چیل" ایدی صونرادان"چ" بعضی یئرلرده" ج"حالیناگلدی وآهنگ قانونونا اویدی.بؤیوک دیلچی کاشغرلی محمود بئله بو اکی‌آزایشله‌نن دئیه‌توصیف ائتمیش‌کن، بوگون‌یئنی کلمه

Bir + i + cik, az + ı + cık, dar + a + cık…

39.8. *“Bura”, “ora” kelimelerine bu ek gelerek yakınlığı ifade eder: Oracık, buracık…

39.9. *[-cIk] eki [-cek] görünümünü de alır:

39.10. *Bu ekten faydalanarak Fransızcadan fen – teknik terimlerin tercüme edilmesi ile dilimizde yeni kelimeler yapılabilir:

Karıncık: Ventricule

Beyincik: Cervelet

Cisimcik: Corpuscule

Kulakcık: Auricule

Çerdekcik: Nucléole

Danacık: Granule

39.11. *Bu ekle “söz” kelimesinden “sözcük” yapılmıştır ve dilbilimciler onu “kelime” anlamında (Farsçada “*vaje*” kelimesi gibi) kullanılır.

40. {+CXl}

40.1. *Adlardan “adet”, “ilgi” ifade eden ad ya da sıfat kurulur: Adamcıl; adama yakınlaşan, insandan ürkmeyen hayvan. İnsancıl; adamcıl. Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: Bencil (ben+cil); sadece kendini düşünen (Farsça: *“خود خواه”*). Özgecil: başkalarının iyiliği için çalışan.

Açıklama: Adamcıl kelimesi eski eserlerde, yukarıdaki anlamın tersine “gayri munis, vahşi” anlamını verir. Buna göre bazı sözlüklerde onu iki karşıt anlamlı olarak açıklamışlardır.

40.2. *Renklerde, o renge çalan anlamını verir: akçıl: aka çalan, ak gibi, gökçül: gök rengine çalan, kırçıl: ak ve kara (karışık) hale gelen.

40. 3. *“Adet” anlamının yanında “beslenen” kavramını da belirtir: balıkçıl: balık yiyen kuş, tavşancıl: tavşan yiyen, tavşan avlayan kuş. Yakınlık anlamı için:

40.4. *Ölümcül: ölüme yakın, ölmek üzere.

Açıklama: Bu ekin eski görünümü [-çıl] idi. Sonradan /ç-/ bazı yerlerde /c-/ haline geldi ve ses uyumuna uydu. Büyük dilbilimci Kaşgarlı Mamut bile bu eki az kullanılan bir ek olarak nitelendirmiştir, bugün yeni kelimelerin

دوزه‌لتمه‌ده داها ایشلک اولموشدور. مثلا فرانسیزجادا "vore ـ" اکی ایله بیتن(معناسی"یییه‌ن") کلمه‌لرین تورکجه‌سی علمی‌کتابلاردا ترجومه‌اولاراق بو اکین کؤمه‌یی‌ایله دوزه‌لدیلر ،بیرنئچه مثال:

بالیق چیل =	piscivore	دنچیل =	Granivore
بؤجک جیل =	Insectivore	هرشئی‌چیل =	Omnivore
ات چیل =	Carnivore	اوْت چول =	Herbivore

بئله‌جه "ـ چیل" اکی‌نین او بیرمعناسینا باخاراق ،اونو فرانسیزجا " phile ـ" اکی‌نه (معناسی:سئوه‌ن)له برابر توتورلار، بوحالدا مفهوم‌اکثراً اختصاصی دیر وعلمی یازیلارا مراجعت ائدیلمه‌لی‌دیر.

داها عمومی اولانلاریندان مثال: نم‌جیل = نم‌دن وشئه‌یئردن خوشلانان بیتگی. ارککجیل = ارکه‌گه دوشگون یادا ارکک کیمی قادین. سسجیل= سس‌لری اساس‌صایانْ ،فونه‌تیک .

سؤزه ،بوراخدیغیمیز یئردن دوام‌ائده‌ک :

" + چیل" اکی " دیوان لغات‌الترک " ده " یاغمیرچیل یئر= یاغمور و یاغیشی چوخ اولان یئر" دئدیکدن صونرا :

بو ، بیرقایدادیر: هرهانسی بیرشئی بیرنسنه (شئی) اوزه‌رینه چوخ دوام‌ائده‌رسه ، آردی ـ آرا سی کسیلمه‌دن سوره‌رسه ، او اسمه "+ چیل" گتیریلیر. بوشکیلده دوزه‌لمیش‌کلمه‌ده صفت اولار. نئجه‌کی:

توْپ چیل یئر" دئییلر. توْپی = (تیپی= طوفان، قارکوله‌گی‌معناسینادیر) بونا " + چیل " گتیریلینجه چوخلوغون وصفی‌اولموشدور. گینه بئله‌جه " ایگچیل "(خسته) دئییلیر یالنیز بو قایداواردیر، چوخ کز(دفعه) یوْرْوْمز"

اشارت اولدوغو کیمی، زامانیمیزدا ، بو اک ایشلک‌لش میشدیر.

۴۱) + جیله‌یین (+ جیْلایین)

" کیمی" ، " قده‌ر" مفهوملارینی افاده ائده‌ر: منجیله‌یین/ بنجیله‌یین = منیم‌کیمی. آنجیلایین = اوْ قده‌ر. "

اوْلسوْن غمینده منجیله‌یین زار و بیقرار
آفاقی گزسین آغلایاراق ابر نوبهار. باقی

۴۲) + جی یز/ + جیگز(جیغاز)

دگیشیک شکلی(+ جاغیز)ایله ،شفقت وکیچیلتمک اکی‌دیر: آدام‌جیغاز ،کیشی‌جی‌یز قیزجیغاز..." اوچ آی جاغیز عؤمرو وارمیش ..." ـ توفیق فکرت ـ

دوام ائده‌جک

yapımında daha işlek olmuştur. Mesela Fransızca da *[-vore]* ile biten (anlamı "yiyen") kelimelerin Türkçesi bilimsel kitaplarda tercüme olarak bu ekin yardımıyla düzenlenir. Birkaç örnek:

Balıkçıl: Piscivore

Böcekçil: İnsectivore

Etçil: Camivore

Dençil: Granivore

Herşeyçil: Omnivore

Otçul: Herbivore

Böylece [+çıl] ekinin diğer anlamına bakarak, onu Fransızca *[-phile]* eki (anlamı: seven) ile bir görürler. Böylece kavram genellikle "duygusal"dır ve bilimsel kaynaklara başvurulmalıdır. Daha genel bir örnek: nemcil: nemden ve çiyden hoşlanan bitki, erkekçil: erkeğe düşkün ya da erkek gibi kadın, sesçil: sesleri esas sayan, fonetik.

Söze kaldığımız yerden devam edelim:

[+çıl] eki "Divan ü Lügati't Türk"de "*yağmırçıl yér*: yağmur ve yağışı çok olan yer" dedikten sonra:

Bu bir kuraldır: Herhangi bir şey, bir nesne üzerine devam ederse, ardı arkası kesilmeden sürerse, o isme [+çıl] eki getirilir. Bu şekilde yapılan kelime de sıfat olur. Yani:

"*Tüpçil yér*" denir. *Tüp*: (tipi, tufan, karakülegi anlamındadır) Buna [+çil] eki getirilince çokluğun vasfı olmuştur. Yine böylece *"igçil*" (hasta) denir. Sadece bu kural vardır, çoğu kez yürümez".

Görüldüğü gibi, günümüzde bu ek işlekleşmiştir.

41. [+cileyin] ([+cılayın])

"Gibi", "kadar" kavramlarını ifade eder: *mencileyin / bencileyin*: benim gibi, *ancılayın*: o kadar.

Olsun gamında bencileyin zâr u bî-karâr

Âfâkı gezsin aglayarak ebr-i nev-bahâr "Baki"

42. [+ciyiz], [+cığız] ([+cığaz])

Diğer şekli [+cağız] ile şefkat ve küçültme ekidir: adamcığaz, kişiciyiz, kızcığaz… "Üç aycağız ömrü varmış…" -Tevfik Fikret-

Devam edecek.

گیریش

(٥

بۇ کیچیک مجموعه اۇزون ایللر و مایّسیز انسانلارین امک و آختاریشلارینین خرمه‌نیندن، آددا - بۇددا دریلمیش-توپلانمیش بیر اۇوۇج باشاقدان(١)عبارتدیر. دیلیمیزین عرب حرفلری ایله یازیلماسی‌نین مین ایللیک تجرۇبه‌سی بۇرادا گۇردۇگونوز بیر نتیجه‌قایدا ایله‌نتیجه‌لنمیشدیر ،دئیه‌بیلیریک . اۇیغور یازی - سیندان عرب حرفلرینه تیتره‌ین آددیملارلا گئتدیک . دیلیمیزده‌کی سسلر هله بۇل معوّتلر ذاتاً" اۇیغور الیفباسی‌نین دار قالیبلارینا گۇجله سیخیشدیردی. دیلیمیزین اۇستون حیات قدرتی،اۇنون بۇ منگه‌نه‌لردن دیری چیخماسی معجۇزه‌سی- نین بیربجیک ایضاحیدیر . کیم‌بیلیر ، بلکه ایلک جاغلاردان (دیلیمیزین دینا - میزمینه یاراشان) داها جۇخ یازیلیشلرلرین قالماسی‌نین داباشلیجا عاملی - حیات شرطلری یانیندا - "آلفابئتیک طالئعسیزلیک " اۇلموشدور .

اۇیغور الیفباسی‌نین قیصیرلیغینا قارشی گینه‌خاطیری صایبلیر اشرلریارادان دهالار "گۇک تۇرک" الیفباسی‌دوام ائدیب تکامۇل ائتسه‌ایدی، آللّه بیلیر داها نه‌لر و نه‌لر یاراتمیش اۇلاجاقدیلار .

عرب الیفباسی‌دا ایلک صورتی‌ایله ، هله معوّتلر باخیمیندان، دیلیمیزین طلباتینا جواب وئرمکدن اۇزاقدی.

بیرنئچه‌عصر دیللە - یازی‌نین انطیباقی‌اۇچون(شرطلرین مساعیده‌سی‌نسبتینده) امک صرف ائدیلدی. "دیوان لغات التّرک "- ده ان گۇزل و صاغلام افاده‌سینی تاپان دیل شعۇروموز بعضاً آغیر ،بعضاً"ده یئنیّین آددیملارلا انکیشافینا دوام ائتدی. تاریخی-اجتماعی دگیشمه‌لرین جکیش-برکیشینده بعضاً" بۇتۇۆلوگو ایله دیل و اۇنونلا برابر یازی مسئله‌لری اۇنودولدو ایسه‌ده ،هله چاپ تئقنیکی اۇخویوب- یازماغی داها گئتنیش صنفلرینا مکانلاری داخیلینه‌گتیردیگی گوندن صۇنرا یازیب - اۇخوما واسیطه‌سی‌اۇلان الیفبانین آسانلاشماسینی دۇشونمک آرتیق قاچیلماز اۇلدو. بۇندان ٥ عصر اۇل یاشایان و "بسیط تۇرکی" جریانی‌نین تمثیلچیسی "وصالی"نین یۇلوندا گئدنلر بۇ امداد چاغیریشلارینا جواب وئرمک ایسته‌میشلر. بۇنلاری (تۇرک کلمه‌سینی"ترک "یئرینه " تۇرک "یازدیقلاری اۇچون) استهزا مقامیندا " واولی تۇرک "آدلاندیریلان بۇیوک" اصلاحاتچیلار" تعقیب ائتدی. یازی نین چتینلیگی‌قارشی‌سیندا هرکس اۇزونه‌گۇره بیر یۇل تۇتدو . چتینلیکدن قاچانلار تۇرکجه‌سۇزلرینی حتّی یۇنانجا ،و ارمنیجه الیفبالاردا یازماغی بیر

١ - بیچین زامانی یئره تۇکۇلن سۇنبول قیّرینتی‌لاری، سۇنبول :
" آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لغتی" ج ١ ص ٢١٩

VARLIK DERGİSİ

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

SEKİZİNCİ YIL-KASIM VE ARALIK, 1365

İMLA KILAVUZU (YAZIM KURALLARI)

GİRİŞ

Bu küçük dergi uzun yıllar sayısız insanın emek ve arayışlarının harmanından, derlenmiş toplanmış bir avuç başaktan[1] ibarettir. Dilimizin Arap harfleri ile yazılmasının bin yıllık tecrübesi burada gördüğünüz birkaç kural ile sonuçlanmıştır, diyebiliriz. Uygur yazısından Arap harflerine titreyen adımlarla geçtik. Dilimizdeki sesler özellikle de bol ünlüler zaten Uygur alfabesinin dar kalıplarına güçle sıkışıyordu. Dilimizin üstün hayat kudreti onun bu derin engebelerden diri çıkması mucizesinin tek açıklamasıdır. Kim bilir, belki ilk çağlarda (dilimizin dinamizmine uyan) daha çok yazılı eserin kalmamasının da başlıca sebebi hayat şartları yanında "alfabetik talihsizlik" olmuştur.

Uygur alfabsinin kısırlığına karşı yine hatırı sayılan eserler yazan dehalar "Köktürk" alfabesi devam edip tekâmül etseydi, Allah bilir daha neler neler yazmış olacaklardı.

Arap alfabesi de ilk haliyle, özellikle de ünlüler bakımından, dilimizin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktı.

Birkaç yüzyıl dil ile yazının uyumu için (şartların uyması halinde) emek harcandı. "Divan ü Lügati't Türk"de en güzel ve sağlam ifadesini bulan dil şuurumuz bazen ağır, bazense hızlı adımlarla gelişimine devam etti. Tarihi ve sosyal değişimlerin çekişmesinde bazen dil ve yazı meselesi tamamen unutulsa da, basım tekniği okuyup yazmayı daha geniş sınıfların imkânına sunduğu günden sonra yazıp okuma vasıtası olan alfabeyi kolaylaştırma düşüncesi artık kaçınılmaz oldu. Bundan 5 yy. önce yaşayan ve "basit Türkî" akımının temsilcisi "Visâlî"nin yolundan gidenler bu imdat çağrısına cevap vermek istemişler. Bunları (Türk kelimesini *"ﺗﺮک* yerine *"ﺗﯘرک* yazdıkları için) alaycı bir şekilde "vavlı Türk" olarak adlandırılan "büyük ıslahatçılar" takip etti. Yazının zorluğu karşısında herkes kendisine göre bir yol tuttu. Zorluktan kaçanlar Türkçe sözlerini Yunan ve Ermeni alfabelerinde yazmayı bir

[1] Biçin zamanı yere dökülen sünbül kırıntıları, sünbül:

"Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 1 – ss. 219.

جوّر حلّ چاره‌سی دئیه منیمسه‌دیلر. بیرپارا شخصیّتلر ده الیفبانی دگیشمه‌گی دؤشوندولر. نئجه‌کی‌عصریمیزین اؤجونجو اؤن ایلینده الیفبانین لاتین لشمه‌سی بیرچؤخ تؤرک اؤلوسلارینجا تحقّق ائتدیریلدی. بؤرادا "اصلاحاتچیلار"ـ دان سؤز ائتمه‌گین صیرا سی‌گلمیشسه ده بؤ حکایه‌نی بیرآز تفصیلاتلا ایره‌لیده‌نقل ائتمک گرک دیر. بؤنلار عرب الیفبا سی‌نین کیچیک دگیشیکلیک لرله ال وئریشلی بیر واسیطه‌کیمی‌انکیشافینا جالیشیردیلار. اؤزون سؤزون قیصا سی، بؤرادا گؤرمه‌کده اؤلدوغونوز یازی و اؤنا عایدقایدالار بؤتون بؤدیل ویازی‌اؤستونده‌جالیشان‌ـ لارین،دئمک اؤلارکی،سعی‌لرینین محصولودور. بؤرادا وظیفه‌ایجابی شکران دؤیغو‌ـ لاریمیزی آد جکه‌رک بیان ائله‌مک امکانی یؤخدور.

گئچمیشده دیلیمیز اؤزه‌رینده جالیشمیش بؤیوک داهی‌لرین عزیز خاطیره‌سی قارشی‌سیندا منّتدارلیقلا اگیلمک لازیم‌دیر.

صیرا لاماق ایستمدیگیمیز قایدالار، چؤخلوقلا،ایلک "تؤرکؤلوقلار" ـ دان گؤنوموزه قده‌ر،دؤنیانین دؤرد بؤجاغیندا تؤرکجه‌اؤچون امک صرف ائدن بیلگه‌لرین اثری دیر.

بؤناگؤره "املا"، "اؤرتؤقراف"، "اؤرفؤقراف"، "یازیم" و باشقا آدلار لا تانیدیغینیز کتابلارین بیرچؤخ سؤزلری حتّی گئچیدلری نین عئینا"بؤصحیفه‌لره کؤچورولمه‌سی طبیعی‌دیر.

لاکین، بؤ "آش"ـ دا هر ائلین دؤزو وارسا دا،اؤ، اؤز ائلیمیزین ذائقه، احتیاج و شرطلرینه گؤره ترتیب‌لنمیشدیر.

بئله‌جه،بؤرادا کی اصول و اساسلار اؤلو عالیملر و دیلچی‌لردن دیر،اؤنلارین یانیندا،شرطلریمیزه اؤیسون دئیه،اؤتانا ـ اؤتانا سؤنولموش بیر ـ ایکی تکلیف بیزدن دیر. بؤخصوصلاردا دا ائله‌اؤنلارین دؤشونجه‌لریندن الهام آلدیق و اؤنلارا سؤیکه‌نه‌رک اؤنلاری یانسیتلاماغا جسارت ائتدیک.

بیز املا مسئله‌سینده بؤگؤن دؤردوغوموز نقطه‌یه آغیر آددیملارلا گلدیک. قایدالارین فایدالی‌اؤلماسی‌اؤچون، اؤخوجولارین یاردیمینا هرزاماندان آرتیق احتیاج حسّ ائدیریک

یازی قایدالاریمیزی عزیز اؤخوجولارا تقدیم‌ائدرکن،صمیمی تشکّرلریمی بؤ ایشی، لطفلری سایه‌سینده ممکون قیلانلارا عرض‌ائتمه‌گی بیر وجدان بؤرجو صایماقدایام،بخصوص "وارلیق"ین صاحیبی و اداره‌چی‌سی حرمتلی دؤقتورهیئت‌ـ ین تشویقلری و یاردیملارینی دیله‌گتیرمم گرک دیر. هابئله دقّت و ذؤق ایله بؤ یازیلاری " تایپ "ائدن،اعتنا ایله حرفلری اشارتله‌ین، یازی اؤرنک لری و جدول لرین واضئح صورتده ازائه‌سینی باجاران و بؤ چالیشمالاری، سؤنمزسئوگی و علاقه‌ایله باشا چاتدیران حرمتلی آقاکریم‌مشروطه‌چی یه منّتدار اؤلدوغومو افاده ائتمکله بختیارام.

دؤقتور حمیدنطقی

۷

çözüm yolu olarak benimsediler. Bazı şahsiyetler de alfabeyi değiştirmeyi düşündü. Bu yüzyılın üçüncü on yılında alfabenin Latinleşmesi birçok Türk ulusu tarafından araştırıldı. Burada "ıslahatçılar"dan söz etmek gerekse de bu hikâyeyi ayrıntısıyla ileride nakletmek gerekir. Bunlar Arap alfabesinin küçük değişikliklerle elverişli bir vasıta gibi gelişmesi için çalıştılar. Uzun lafın kısası, burada görmekte olduğunuz yazı ve ona ait kurallar bütün bu dil ve yazı üzerinde çalışanların, emeklerinin ürünüdür. Burada görevimiz gereği şükran duygularımızı ifade etme imkânımız yoktur.

Geçmişte dilimiz üzerinde çalışmış büyük dâhilerin aziz hatırası karşısında minnetle eğilmeliyiz.

Sıralamak istediğimiz kurallar, çoğunlukla, ilk "Türkologlar"dan günümüze kadar dünyanın dört bir yanında Türkçe için emek veren bilgelerin eseridir.

Buna göre "imla", "ortoraf", "orfograf", "yazım" ve başka adlarla tanıdığınız kitapların birçok sözü hatta bölümlerinin aynen bu sayfalara alınması doğaldır.

Herkesin bu "çorba"da tuzu olsa bile, bu çorba, bizim elimizin lezzeti, ihtiyacı ve şartlarına göre hazırlanmıştır.

Buradaki usül ve esaslar büyük araştırmacılar ve dilcilere aittir. Onların yanında şartlarımıza uysun diye utana utana sunulmuş bir iki teklif bizimdir. Bu hususta da onların düşüncelerinden ilham aldık ve onlara dayanarak onları taklit etme cesaretini gösterdik. Biz imla meselesinde bugün durduğumuz noktaya ağır adımlarla geldik. Kuralların faydalı olması için okuyucuların yardımına herzaman olduğundan daha fazla ihtiyaç duyuyoruz.

Yazı kurallarımızı değerli okuyucularımıza sunarken, samimi teşekkürlerimi bu işi lütufları sayesinde mümkün kılanlara arzetmeyi bir vicdan borcu saymaktayım. Özellikle "Varlık"ın sahibi ve idarecisi hürmetli Dr. Heyet'in teşvikleri ve yardımlarını dile getirmeliyim. Dikkat ve zevkle bu yazıları yazan, itina ile harfleri işaretleyen, yazı örnekleri ve cetvellerin açıklanmasını sağlayan ve bu çalışmaları, sonsuz sevgi ve ilgiyle sonuçlandıran hürmetli Ağa Kerim Meşrutacı'ya minnettar olduğumu ifade etmekle bahtiyarım.

Dr. Hamid Nutki

۱) دیلیمیزده سسلر و اشارتلر

۱۰) دیلیمیزده ۳۴ اساس فونئم یا دا سس واردیر، بونلاری گؤسترمک اوچون ، عرب یازیسینا اساسلانان الیفبا میزدا سسلریمیزین یازیسی قده‌ر، یعنی ۱۷ـ آنا علامت واردیر: ا ب ج د ر س ص ط ع ف ک ل م ن و ه ی

بونلار گئنیش اولچوده ، مختلیف دیللرده ایشله‌نیلن عرب حرفلری نین اساس(بونئوره، تمل) علامتلری دیر .بو سیستئم‌ده حرفلرین صایی سسلرین صایئندان آز اولدوغو اوچون اوللر بیرحرف بیرنئچه‌سی تمثیل ائدیردی. مثلاً" ح " اشارتی هم"ح"ـ نی،هم"چ" نی هم‌ده "خ"نی یازماق اوچون ایشله‌نیردی.

ایلک دفعه نقطه‌لرله هر سسه معیّن بیر اشارت تخصیص ائتمک ، عربجه‌ده (سیوطی‌نین "الاتقان" دا یازدیغی اوزره) عبدالملک بن مروان‌ـین امریله ابوالاسود دوئلی نین الی‌ایله باشلانمیشدیر. اوخوماغین آسان اولماسی اوچون نقطه‌لرین یانبندا باشقا "دیاقری تیک " اشارتلر ده دوزه‌لدی. نئجه‌کی، ایندی عرب الیفباسیندا نقطه‌لردن باشقا چوخ صایدا یاردیمجی اشارتلر واردیر:

مثلاً: فتحه: ـَـ، کسره: ـِـ، ضمه: ـُـ، سکون: ـْـ، ۰ ، مد: ـٓـ ،تشدید: ـّـ ،همزه ء و تنوین لر: (ـًـ ـٍـ ـٌـ) کیمی.

۱۱) عرب حرفلری باشقا دیللرین ده یازیدا افاده وسیله‌سی اولونجا ، یاواش‌ـیاواش اوْ دیللرین مختلیف سسلرینی گؤسترمک اوچون، حوّر‌ـ ده‌ـ حوّر اشارتلر عرب حرفلرینین اساس علامتلرینه آرتیریلدی. مثلاً: فارسجادا ، "ر" نین اوزه‌رینه اوچ نقطه قویدولار و "ژ" نی دوزه‌لتدیلر. هابئله "ح"ـیه اوچ نقطه قویدولار ،"ب"ـیه‌ده ایکی‌نقطه علاوه ائتدیلر و "ک"ـ یه‌ده بیر" سرکش "آرتیردیلار: " چ "،"پ "،"گ "ـ نی دوزه‌لتدیلر.

بیر فیکیر الده ائتمک اوچون ، عرب حرفلری نین اساس شکیل‌لرینه مختلیف الیفبا‌لاردا ، آرتیریلمیش دیاقری نیکلره اجمالاً گوز آتیریق :

۱۱/۰۱) " ا "

بو حرفه ـٓـ علامتی آرتیریلیر: آ

کیچیلده‌رک ا ـ علامتی حالینا گلیر: أ

۱۱/۰۲) " ب " شکلینه:

پشتو الیفباسیندا " ټ "ـ نین آلتیندا بیر" ٥ ": ټ

اوردو الیفباسیندا اوستونه کیچیک " ط " قویولور: ٹ

سیندی ده : ٻ پ ڀ ٽ ٿ

عربجه‌ده: ب ث ت ، کیچیک حالدا: ڊ ، ڏ

فارسجادا: پ

1. Dilimizde Sesler ve İşaretler

10. Dilimizde 34 asli fonem ya da ses vardır. Bunları göstermek için Arap yazısından alınan alfabemizde seslerimizin yarısı kadar, yani 17 ana harf vardır: ا ب ح د ر س ص ط ع ق ك ل م ن و ه ى

Bunlar geniş ölçüde, farklı dillerde kullanılan Arap harflerinin temel işaretleridir. Bu sistemde harflerin sayısı seslerin sayısından az olduğu için önceden bir harf birkaç sesi temsil ederdi: Mesela ح işareti hem ح'yi, hem ج'yi, hem de خ'yı yazmak için kullanılırdı.

İlk defa noktalarla her sese karşılık bir işaret kullanmak, Arapçada (Suyuti'nin "el-İtkan fî-Ulûmi'l-Kur'ân"da yazdığı üzere) Abdülmelik bin Mervân'ın emriyle Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin eliyle başlanmıştır. Okumanın kolay olması için noktaların yanında başka "diyakronik" işaretler de kullanıldı. Yani, bugün Arap alfabesinde noktalardan başka çok sayıda yardımcı işaret de vardır:

Mesela: fetha: ـَ, kesre: ـِ, damme: ـُ, sükûn: ـْ, ـٔ, medd: ـٓ şedde: ـّ, hemze: ء ve tenvinler: ـًـٍـٌ gibi.

11. Arap harflerinin başka dillerin seslerini göstermesi için, asıl işaretlere çeşitli işaretler eklendi. Örneğin, Farsçada ر harfine üç nokta koyup ژ harfini meydana getirdiler, ح harfine üç nokta, ب harfine iki nokta ve ک harfine de bir "çizgi" eklediler: چ, پ, گ harflerini düzenlediler.

Bir fikir elde etmek için Arap harflerinin asıl şekillerine çeşitli alfabelerde, eklenen diyakroniklere kısaca göz atıyoruz:

11.1. *"ا"*

Bu harfe *"ـٓ"* işareti eklenir: آ

Küçülterek *"ـٔ"* haline getirilir: أ

11.2. *"ب"* şekline:

Peştu alfabesinde ت harfinin altında bir *"ـٮ"*: ټ

Urdu alfabesinde üstüne küçük *"ـٹ"* konur: ٹ

Sindide: ٹ ٻ ٻ پ ٻ

Arapçada: ب ٮ ت küçük halde: بـ

Farsçada: پ

۱۱/۰۳) " ح " شکلینه :
پشتو الیفباسیندا اۆستونه اۆچ نقطه‌قۆیولور: خ
گینه عئینی الیفبادا اۆستونه ، دیک اۆلاراق ،ایکی نقطه‌قۆیۆلور: خ
سیندی ده : چ ڇ عربجه‌ده: ج فارسجادا: چ
۱۱/۰۴) د شکلینه :
پشتو الیفباسیندا آلتینا " ٥ " قۆیولور: ډ
اۆردو الیفباسیندا اۆستونه کیچیک " ط " قۆیولور: ڈ
سیندی ده : ڈ ڈ ڈ ډ ڈ
لاهندا Lahnda (پنجاب) الیفباسیندا : ڈ
عربجه‌ده : ذ
۱۱/۰۵) " ر " شکلینه :
پشتو الیفباسیندا آلتینا " ٥ " قۆیولور: ړ
اۆردو الیفباسیندا اۆستونه کیچیک " ط " قۆیولور: ڑ
سیندی ده : ڑ کۆرد الیفباسیندا : ږ عربجه‌ده: ز فارسجادا: ژ
۱۱/۰۶) " س" شکلینه :
پشتو الیفباسیندا آلتینا و اۆستونه بیرنقطه قۆیولور: ښ
Fula(سودان) ماسینا Macina لهجه‌سی الیفباسیندا : ښ
عربجه‌ده : ش
۱۱/۰۷) " ص " شکلینه :
هیندیستان مالابر ساحیلی مالایالام الیفباسیندا : ض
عربجه‌ده اۆزه‌ریته بیرنقطه قۆیولدو :ض
۱۱/۰۸) " ط " شکلینه :
عربجه‌ده : ظ بعضی دیللرده کیچیلدی وبیرعلامت حالینی آلدی : ر
۱۱/۰۹) " ع " شکلینه :
Pegon - Javanese الیفباسیندا : ڠ ۼ عربجه‌ده : غ
۱۱/۱۰) " ف " شکلینه :
کۆرد الیفباسیندا : ڤ
Fula(سودان) ماسینا Macina لهجه‌سی الیفباسیندا : ڤ ڥ
عربجه‌ده: ف و" قارنی" بیرآز درینلشدیریله‌رک اۆزه‌رینه ایکی‌نقطه‌قۆیولور: ق
۱۱/۱۱) " ك " شکلینه :
پشتو الیفباسیندا جیڑیغی‌نین آلتینا " ٥ " قۆیولموشدور: ګ
سیندی ده : ک ، ګ ، ڳ .
شنجان الیفباسیندا : ڭ
Pegon - Javanese الیفباسیندا : ک ڪ کۆردجه‌ده: ک، ڪ
یۇغاری مالای الیفباسیندا : ڳ . فارسجادا : گ

11.3. *"ح"* şekline:

Peştu alfabesinde üzerine üç nokta konur: څ.

Yine ayı alfabede üzerine dik olarak iki nokta konur: ځ. Sindhî dilinde: ڄ, ڇ. Arapçada: ج. Farsçada: چ.

11.4. *"د"* şekline:

Peştu alfabesinde altına *"ـٔ"* konur: ډ. Urdu alfabesinde üzerine küçük *"ط"* konur: ڈ. Sindhî'de: ڈ ڊ ڍ ڌ ڈ. Lahnda (Pencap) alfabesinde: ڈ. Arapçada: ذ

11.5. *"ر"* şekline:

Peştu alfabesinde altına *"ـٔ"* koyulur: ړ. Urdu alfabesinde üzerine küçük *"ط"* koyulur: ڑ. Sindhî'de: ڑ, Kürt alfabesinde: ڕ. Arapçada: ز. Farsçada: ژ.

11.6. *"س"* şekline:

Peştu alfabesinde altına ve üzerine bir nokta konur: ښ. Fula (Sudan), Macina lehçesi alfabesinde: ﺱ. Arapça: ش

11.7. *"ص"* şekline:

Hindistan'ın Malabar sahilinde yaşayan Malayalam alfabesinde: ൺ. Arapçada üzerine bir nokta konuldu: ض

11.8. *"ط"* şekline:

Arapçada: ظ. Bazı dillerde küçüldü ve bir işaret halini aldı: ᵵ

11.9. *"ع"* şekline:

Pegon-Javanese alfabesinde: ڠ, ع. Arapçada: غ.

11.10. *"ف"* şekline:

Kürt alfabesinde: ڤ. Fula (Sudan), Masina (Macina) lehçesi alfabesinde: ﭖ ﺏ. Arapçada: ف ve "karnı" biraz derinleştirilerek üzerine iki nokta koyulur: ڤ.

11.11. *"ك"* şekline:

Peştu alfabesinde çiziğinin altına *"ـٔ"* koyulmuştur: ګ. Shindi'de: ڪ, ڳ, ګ. Sincan alfabesinde: ڴ. Pegon-Javanese alfabesinde ڮ, ڰ. Kürtçede: ك گ Yukarı Malay alfabesinde: ڬ. Farsçada: گ

۱۱/۱۲) " ل " شکلینه :
کؤرد الیفباسیندا : ڵ
۱۱/۱۳) " ں " شکلینه :
پشتو الیفباسیندا آلتینا " ٥ " قؤیولور و ایچینه بیرنقطه : ڼ
اؤردو الیفباسیندا نقطه‌سیز ایشله‌دیلدیگی حالدا : ں
عربجه‌نین اؤزونده دایماً نقطه‌لی‌دیر : ن
سیندی ده : ڻ یوخاری مالای الیفباسیندا : ڽ
۱۱/۱۴) " و " شکلینه :
کؤرد الیفباسیندا اؤستونه " ۷ " قؤیولور : ۆ
شنجان الیفباسیندا : ۇ ، ۋ (۷ سئی اؤچون)
فیلیپین لرده سؤلؤ طاخیم آدالاریندا مؤرؤ الیفباسی: ۋ
عربجه‌ده کیچیله‌رک بیرده علامت حالینی آلیر : و
۱۱/۱۵) "ی" شکلینه :
پشتو الیفباسیندا مؤنونا بیرخط آرتیریلیر : ی
اؤردو الیفباسیندا " ی " باشقا بیرده بؤنون آیری بیچیمی وار : ے
سیندی ده : ي ، کؤرد الیفباسیندا : ێ ، ێ ، شنجان تؤرکجه‌سینده :
ى ، د (نقطه‌سیز) ، عربجه‌ده ، بعضاً : ي ، فارسجادا (کیچیک شکلینده):ؤ

۱۲) گؤرؤلدوگو اؤزه‌ره عرب حرفلری نین مختلیف دیللرین فؤنولؤژی سینه اؤیماسی اؤچون حرفلرین گؤؤده‌سینه جؤر- به- جؤر دیاقری تیکلر آرتیرماق ، و بؤ صؤرتله هردیله خاص الیفبا ترتیب ائتمک طبیعی‌دیر .

بیرچؤخ الیفبالارین اساسی اؤلان لاتین حرفلری ده ، (ایره‌لیده ده اشارت ائده‌جگیمیزکیمی) هربیر دیلده اؤ دیلین شرطلرینه گؤره مختلیف علامتلر (دیاقری تیکلر) آلیرلار .

یؤخاریدا اشارت ائتدیگیمیز ضرورتلره گؤره، بیزیم سئچدیگیمیز اشارتلره گلینجه تصادفاً بونلارین هامیسی عرب حرفلرینده‌ده یاراشان وبخصوص مشخّص و ازبره‌مه‌سی آسان دیاقری تیکلردیرلر . مثلاً : ں ، ڭ ، ۶ ، ۷ ، ۸ ، و ، ٥ ، ۴ ، ۱ . مثال اؤلاراق ، بؤنلاردان (ں)، (ڭ) علامتلری آلیْنما (دخیل) سؤزلرده اصللرینده اؤلدوغو کیمی ایشله‌دیلیر ، (۶) اسکیدن بری تانیْنمیشدیر ، عربجه وفارسجا الیفبالاریندا دا واردیر . (۷)، (۸) اشارتلری ده یاد دگیللر ، اؤنلاری رقم اشارتی کیمی داها ایری بیچیمده (۷)، (۸) عددلری اؤلاراق ایشله‌دیریک . (و) بودا قدیمکی ضمّه‌دیر . (٥) اشارتیدهٔ بیلدیگیمیزکیمی آشنا " جزم "یا" سکون" علامتی‌دیر . اما ، آرتیْق بؤ اشارتین بیزده جزم یا سکون وضعیّتی ایله علاقه‌سی اؤلمادیغینا دقّت لازیم‌دیر .

11.12. *"ل"* şekline:

Kürt alfabesinde: ڵ.

11.13. *"ں"* şekline:

Peştu alfabesinde altına *"ـٮ"* ve üzerine de ince bir nokta koyulur: ڼ. Urdu alfabesinde noktasız yazıldığında: ں. Arapçanın yüzünde daima noktalıdır: ن. Shindi'de: ڻ. Yukarı Malay alfabesinde: ݨ.

11.14. *"و"* şekline:

Kürt alfabesinde üzerine *"-"* işareti konur: ۆ. Sincan alfabesinde: ۇ ۈ(/v/ sesi için). Filipinler'de Sulu takımadalarında Moro alfabesi: ۏ Arapçada küçülerek bir de işaret halini alır: ۥ

11.15. *"ی"* şekline:

Peştu alfabesinde sonuna bir hat eklenir: ې. Urdu alfabesinde ی, bir de bunun ayrı biçimi var: ے. Shindi de: ي. Kürt alfabesinde: ێ, ێ. Sincan Türkçesinde: ى ve ـى(noktasız). Arapçada bazen: ى. Farsçada (küçük şekilde): ۍ

12. Görüldüğü üzere farklı dillerin fonolojisine uyması için Arap harflerinin gövdesine çeşitli diyakritikler eklemek ve bu şekilde her dile özgü alfabe tertip etmek doğaldır.

Birçok alfabenin esası olan Latin harfleri de (ileride değineceğimiz gibi) kullanıldıkları dilin şartlarına göre çeşitli işaretler (diyakritikler) alırlar.

Yukarı da işaret ettiğimiz şekillere göre, bizim seçtiğimiz işaretlere gelince tesadüfen bunların her biri Arap harflerine de uyan ve özellikle anlaşılır ve ezberlemesi kolay diyakritiklerdir. Mesela: ّ, ـً, ُ, ـٍ, ـُ, ۥ, ـٖ, ـٓ Örnek olarak, bunlardan ّ, ـًişaretleri alıntı kelimlerde asıllarında olduğu gibi yazılır, ُişareti eskiden beri tanınmıştır, Arapça ve Farsça alfabelerde de vardır. ـٖ, ـٓ işaretleri de yabancı değil, onları rakam işareti gibi daha iri biçimde ۷, ۸ sayı olarak kullanırız. ۥ işareti de eski dammedir. ۪ işareti de bildiğimiz gibi "cezim" ya da "sükûn" işaretidir. Ama artık bu işaretin biz de cezim ya da sükûn görevi ile alakası olmadığına dikkat edilmelidir.

(ـه)، بيلديگيميز " مدّ " اشارتينه بنزه‌ير. " مدّ " وظيفه‌سينى "ا" نين اوستونه گلديگينده ايفا ائدير: (آ). بيزده ايكينجى‌بير وظيفه‌سى ده واردير: اوْنو كيچيلده‌رك " ى "، " و "، " ه " حرفلرى نين اوستونه قوْياندا بو حرفلر مشخص و اختصاصى اوْلاراق آنجاق " ﻱ "، " ﻭ "، " ﻫ " سسلرينى وئررلر. " ق " نين‌دا اوْستونه قوْيولور، بوْنون ايضاحى داها ايره‌ليده گله‌جكدير. موْن اشارت (ا)، يعنى كيچيك "ا" ـ يه گلينجه بودا " ﻱ " ـ نين آنجاق " ﻗ " اوْخونماسى گره‌كديگينى گوْسته‌ريير: " "

١٢)، بير نقطه‌يه ده تماس ائتمه‌ميز گره‌كدير:

بيزده مصوّتلرين دَيا قَرى تيكلرى، عربجه‌نين " حركات "يعنى "فتحه"، "كسره"، "ضمّه" اشارتلرينه بنزه‌ر. بيلديگيميزكيمى عربلر بو اشارتلرى آنجاق اوْخوجونو دوْز اوْخوماغا ياردىم‌ائتمك ايسته‌ديكلرى زامان اوْنلارى حرفلرين اوْست و آلتلارينا آرتيْريولار. آشاغيداكى ايكى نمونه‌ده ده گوْستريلديگيكيمى (شكيل ١٣)، "حره‌كه" دئييلن اشارتلر عئينى ميْخليقدا ايشلنميرلر. مطلب، يادا مطلبى اوْخويانلارين خصوصيّتلرينه گوْره اوْنلارا يوْل گوْسترمك اوْچون، يادا سهوْ و اشتيباها محل بوْراماق اوْچون " حره‌كه‌لر" دن آز يا چوْخ نسبتده كوْمك آليرلر:

شكيل: ١٣

١ـ وقيل: اَلْعُلَمَآءُ فِي الْأَرْضِ كَالنُّجُومِ فِي السَّمَآءِ . لَوْلَا الْعِلْمُ لَكَانَ النَّاسُ كَالْبَهَآئِمِ . اَلْعِلْمُ حَيَاةُ الْقُلُوبِ وَمِصْبَاحُ الْأَبْصَارِ .
قَالَ بَعْضُ الْحُكَمَآءِ لِابْنِهِ : يَابُنَيَّ خُذِ الْعِلْمَ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ فَإِنَّهُمْ يَكْتُبُونَ أَحْسَنَ مَا يَسْمَعُونَ . وَيَحْفَظُونَ أَحْسَنَ مَا يَكْتُبُونَ . وَيَقُولُونَ أَحْسَنَ مَا يَحْفَظُونَ . (مجاني الأدب جلد ٢) .

ويرحب مكتبنا في ... باقتراحات رجال التعليم وغيرهم من قراء مجلتنا هذه بشأن كتب جديدة في ميدان التربية، سواء كانت هذه الاقتراحات في صورة نماذج أو مخطوطات كاملة. ونحن نعد بأن نولي هذه الاقتراحات كل اهتمامنا ونستجلي كافة إمكانيات النشر.

ونحن على استعداد لموافاة من يهمهم الأمر بقوائم الكتب التالية التي تتضمن كافة التفاصيل عن مختلف أنواع الكتب التي نقوم بنشرها. والرجا تحديد القوائم التي ترغب في الحصول عليها.

ـ işareti bildiğimiz "medd" görevini *"ا"* harfinin üzerine geldiğinde ifa eder: آ. Bizde ikinci bir görevi de vardır: Bu işareti küçülterek ى ,و ,ه harflerinin üzerine getirdiğimizde, bu harfler anlaşılır ve açık bir şekilde sadece, /y/, /v/, /h/ seslerini verirler. *"ق"* harfinin de üstüne getirilir. Bunun açıklaması ileride yapılacaktır. Son işaret ـ, yani küçük *"ا"*e gelince bu da *"ى"* harfinin sadece /i/ sesi olarak okunması gerektiğini gösterir:"

13. Bir noktaya değinmemiz gerekir:

Bizde ünlülerin diyakritikleri, Arapçanın "hareke" yani "fetha", "kesre", "damme" işaretlerine benzer. Bildiğimiz gibi Araplar bu işaretleri ancak okurun doğru okumasına yardım etmek istedikleri zaman onları harflerin üst ve altlarına eklerler. Aşağıdaki iki örnekte de gösterildiği gibi (şekil 13), "hareke" denilen işaretler aynı sıklıkta kullanılmaz. Meseleyi okuyanların özelliklerine göre onlara yol göstermek için ya da yanlış ve şüpheye mahal bırakmamak için "harekeler"den az ya da çok nispette yardım alınır.

شكيل: ١٣

١ـ وقيل: اَلْعُلَمَآءُ فِي الْأَرْضِ كَالنُّجُومِ فِي السَّمَآءِ. لَوْلَا الْعِلْمُ لَكَانَ النَّاسُ كَالْبَهَآئِمِ. اَلْعِلْمُ حَيَاةُ الْقُلُوبِ وَمِصْبَاحُ الْأَبْصَارِ. قَالَ بَعْضُ الْحُكَمَآءِ لِابْنِهِ: يَا بُنَيَّ خُذِ الْعِلْمَ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ فَإِنَّهُمْ يَكْتُبُونَ أَحْسَنَ مَا يَسْمَعُونَ. وَيَحْفَظُونَ أَحْسَنَ مَا يَكْتُبُونَ. وَيَقُولُونَ أَحْسَنَ مَا يَحْفَظُونَ. (مجاني الأدب جلد ٢) ٠

ويرحب مكتبنا في ... باقتراحات رجال التعليم وغيرهم من قراء مجلتنا هذه بشأن كتب جديدة في ميدان التربية، سواء كانت هذه الاقتراحات في صورة نماذج أو مخطوطات كاملة. ونحن نعد بأن نولي هذه الاقتراحات كل اهتمامنا ونستجلي كافة إمكانيات النشر.

ونحن على استعداد لموافاة من يهمهم الأمر بقوائم الكتب التالية التي تتضمن كافة التفاصيل عن مختلف أنواع الكتب التي نقوم بنشرها. والرجا تحديد القوائم التي ترغب في الحصول عليها.

١١

بیز ده ، یازدیغیمیز سؤزون نئجه تلفّظ ائدیلمه‌سینی مشخّص ائتمک ایسته‌دیگیمیزده اشارتلری ـ لازیمی قده‌ر ـ ایشلتمه‌لی‌یی‌ک .

اؤبیر طرفدن دیلیمیزین مصوّتلرینه حکم‌ائدن آهنگ ـ هارمونی قانونو ، بیزی اؤز سؤزلریمیزده گلن هامی مصوّتلری چؤخ دقّتله مشخّص‌لندیرمکدن مستغنی قیلیر ، ائله‌کی ، کلمه‌لرین باش و اساس مصوّتلرینه ـ یعنی هرکلمه‌نین بیر ـ ایکی مصوّتینه ـ بو اشارتلر قؤیولورسا ، قالان حصّه‌نی اشارتله‌مک لزومو یؤخدور . بؤ بابدا بونقطه‌لره دقّت لازم‌دیر :

۱۳/۰۱) عمومیّتله یازئ نین دؤز و راحات اؤخونماسی اؤچون هئچ اؤلماسا ، کلمه‌لرین باش و آنا مصوّتلری مطلقاً اشارتلری ایله یازیلمالیدیر .

۱۳/۰۲) ابتدائی و اؤرتا درسلیکلرده کلمه‌لر بؤتون اشارتلری ایله یازیلمالیدیر ، هابئله آز ساوادلیلارا خطاب ائدن ادبیّات‌دا اشارتلرین هامیسی‌نین قؤیولماسی واجیبدیر .

۱۳/۰۳) سهؤ ، یادا غلط اؤخوماغا هئچ بیرصورتده یئر وئرمیه‌جک تازه‌کلمه‌لر ، چتین کلمه‌لر ، هرکسه بللی‌اؤلمایان سؤزلری مطلقا اشارتلندیرمه‌لی‌یی‌ک . خاص‌آدلار ، بخصوص خاریجی خاص‌آدلار ، غریب یا مغلق کلمه‌لرین راحات و دؤزگون اؤخونماسی اؤچون الیمیزدن گلن هر چاره‌یه باش‌وُوُرمالی‌یی‌ق ، بؤ چاره‌لردن بیریسی‌ده هامی اشارتلری قؤیماقدیر .

Biz de yazdığımız sözün nasıl telaffuz edileceğini belirlemek istediğimizde işaretleri-gerektiği kadar- kullanmalıyız.

Diğer taraftan dilimizin ünlülerine hükmeden ses uyumu kuralı, bizi kendi sözlerimizdeki tüm ünlüleri dikkatli bir şekilde göstermekten alı koyar. Öyle ki, kelimelerin ilk ve asıl ünlülerine-yani her kelimenin bir iki ünlüsüne-bu işaretler konursa, kalan bölümü işaretlendirmek gerekmez. Bu bakımdan bu noktalara dikkat edilmelidir:

13.1. Genellikle yazının doğru ve rahat okunması için hiç olmazsa kelimelerin ilk ve ana ünlüleri mutlaka işaretleri ile yazılmalıdır.

13.2. İbtidai ve orta derecelerde kelimeler bütün işaretleri ile yazılmalıdır. Bu yüzden, okuryazarlığı az olanlara hitap eden edebiyatta işaretlerin tamamının kullanılması gereklidir.

13.3. Yanlış ya da galat okumaya hiçbir şekilde yer verilmemeli. Yeni kelimeler, zor kelimeler, herkesçe anlaşılmayan sözleri mutlaka işaretlendirmeliyiz. Özel adlar, özellikle de alıntı özel adlar, garip ya da muğlak kelimelerin rahat ve düzgün okunması için elimizden gelen her çareye başvurmalıyız. Bu çarelerden biri de bütün işaretleri koymaktır.

٢) اليفبا

2. ALFABE

"قرافیک" علامتلرله دانیشیق دیلینی ضبط وقیدائتمگه یازی دئییریک . دیل بیرینجی درجه مناسیبت وعلاقه قورماق واسیطه سیدیر، "یازی"- یا ایکینجی درجه بیرمناسیبت/ ارتباط واسیطه سی کیمی باخیلیر. سؤز، زامان ایچینده دئییلیبر و صورا محوّ اولوب گئدیر. یازی " مکانا" باغلیدیر و اونون سایه سینده قالابیلر.

انسانلارین تاریخ بویونجا ایجاد ائتدیکلری یازی تیپلرینی مطالعه ائدرکن اونون دانیشمایلا اولان صیخ باغلارینا دقّت ائله مه میز گره کدیر. اوبیرطرفدن ده، بئله بیر مطالعه ده یازی نین وجودا گلیب انکیشاف ائتدیگی مدنیّتلر ده نظردن قاچما لیدیر. یازی نین انکیشاف تاریخینه ایکی زاویه دن باخیلمالی:۱) یازی- نین ایجادیندان بو گونکو حاله گلمه سینه قده ر، تاریخی زاویه دن، ۲) یازی نین ایشلکلیکی و دانیشیلان دیللله مناسیبتی مسئله سی، دیلچی لیک زاویه سیندن. بورادا بو بابدا ایضاحا مجال یوخدور. خلاصه اولاراق بیر- ایکی نقطه یه دقّتله کفایتله نه- جه ییک .

یئنی تصنیفلره گوره، یازیلار قدیملرکیمی اوچ دگیل (شکیل-یازی، فیکیر - یازی، سس-یازی)، بئش تیپده مطالیعه ائدیلیر:

۱ -"جمله یازی" (فرازوقرام): کلمه لری آییرمادان بوتون مسازی وئرمگه یارایان علامت لر. بوعلامتلر ایکی جورودور: شکیل-یازی(پیکّتوقرام) - آمریقا قیزیل دری- لی لری، اسکیمولار، آفریقا بوشی منلری وسایره- نین ایشلتدیکلری یازیلار-، وسوزلشمه اوزه رینه قبول ائدیلمیش علامتلر (توتم لره عایداشارتلر، سحرلی علامتلر...).

۲ -" کلمه- یازی" (لوقوقرام): کلمه لری گوسته رن اشارتلردیر، بو اصطلاح، اوبیر تصنیفلرده کی "ایده وقرام" اصطلاحینا تقابول ائدر.

۳ -" مورفم- یازی" (مورفم وقرام): کلمه نین مختلیف قسملرینی گوسته رن یازی.

۴ -" هجا- یازی" (سیلابوقرام): هجالاری گوسته رن یازی (آشور- بابل یازیلاری، و قره تو- میسه نی یین یازیلار). هجالاری آییراراق اونلاری یازی ایله گوسترمک .

۵ -" سس- یازی" (فونوقرام): سوزلرده کی سسلری آییراراق اونلاری یازی ایله گوسترمک .

سس- یازی ایکی جورودور: ۱) صامیت لر اوزه ره قورولموش یازیلار (فونه تیک- کونسونانتیک). ۲) صامتلردن باشقا مصوّتلری ده گوسته رن یازیلار (فونه تیک- وکالیزه).

یازیلاردا ایشله دیلن اشارتلرین مجموعه سینه الیفبا دئییرلر. بوگون مختلیف تورکجه لهجه لری باشلیجا اوچ نوع الیفبا ایله یازیلماقدادیر:

۱) لاتین الیفبا : اساس لاتینجه ده ۲۶ حرف یادا اشارتدن اولوشموشدور (تشکّل ائتمیشدیر). مورالار اشارتلری ترکیب (مثلاً " ش" سسینی گوسترمک اوچون

20. Yazı Hakkında Birkaç Kelime

"Grafik" işaretlerle konuşma dilinin kaydedilmesine yazı diyoruz. Dil birinci derece ilişki kurma aracıdır. "Yazı" ikinci derece bir ilişki/iletişim aracı olarak görülür. Söz, zaman içerisinde söylenir ve sonra kaybolup gider. Yazı "mekâna" bağlıdır ve onun sayesinde kalabilir.

İnsanların tarih boyunca kullandığı yazı tiplerini incelerken onun konuşmayla olan sıkı bağına dikkat etmeliyiz. Ayrıca, böyle bir incelemede yazının geliştiği medeniyetler de göz ardı edilmemelidir. Yazının gelişim tarihine iki açıdan bakılmalıdır: 1- Yazının icadından bugüne kadar geçirdiği tarihi açı. 2- Yazının işlekliği ve konuşulan dille ilişkisi yönünden dilcilik açısı. Burada herhangi bir açıklamaya gerek yoktur. Kısaca birkaç noktaya değinmekle yetineceğiz.

Yeni tasniflere göre, yazılar eskiden olduğu gibi üç değil (şekil-yazı, fikir-yazı, ses-yazı), beş tipte incelenir:

1- "Cümle yazı" (Frazogram): Kelimeleri ayırmadan bütün mesajı vermeye yarayan işaretlerdir. Bu işaretler iki türdür: Şekil yazı (Piktogram) Amerika Kızılderilileri, Eskimolar, Afrika Boşimanları vs. tarafından kullanılan yazılar ve toplumsal sözleşme üzerine kabul edilmiş işaretlerdir (totemlere ait işaretler, sihirli alametler…).

2- "Kelime yazı" (Lokogram): Kelimeleri gösteren işaretlerdir. Bu terim diğer tasniflerdeki "ideogram"a tekabül eder.

3- "Morfem yazı" (Morfemogram): Kelimenin farklı bölümlerini gösteren yazı.

4- "Hece yazı" (Sılabogram): Heceleri gösteren yazı (Asur-Babil yazıları, *''قۆرقو مەسەمنەیین* yazılar). Heceleri ayırarak onları yazı ile göstermek.

5- "Ses yazı" (Fonogram): Kelimelerdeki sesleri ayırarak onları yazı ile göstermek.

Ses yazı iki türdür: 1) Ünsüzler üzerine kurulmuş yazılar (Fonetik – konsonantik). 2) Ünlüleri de gösteren yazılar (Fonetik – vokalize). Yazılarda kullanılan işaret listesine alfabe deniliyor. Bugün çeşitli Türk lehçeleri üç farklı alfabe ile yazılmaktadır: 1- Latin Alfabesi: Aslî Latince 26 harften ibarettir. Sonradan işaretleri tamlama (/ş/ sesini göstermek için

فرانسیزلار **CH**، ایتالیانلار **SC**، اینگیلیزلر **SH**، وآلمانلار **SCH** ترکیبلرینی دؤزه‌لتدیلر)، یادا اؤنلارا دیاقریتیکلر آرتیرارق (مثلاً فرانسیزلارین **É**، **Ç** و سایره، اسپانیؤللارین **Ñ** شکیللرینی دؤزه‌لدیکلری کیمی) بو الیفبانی مختلیف دیللرین خصوصیّتلرینه مناسیب حالا گتیردیلر. نتیجه‌ده مختلیف قوملار "رؤمان" دیللرینده دانیشانلاردان تا آنقلوساقسونلار، چئقلرو ماجارلار وفینلره قده‌ر بو الیفبانی ایشله‌دیرلر. ۱۹۲۰- لرده بیرچؤخ تورکجه‌دانیشانلار دا بو الیفبانی قبول ائتدیلر، آذربایجاندا بؤحادیثه ۱۹۲۲- ده واقع اؤلدو (۱۹۲۸- ده یئنی دن گؤزدن گئچیریلدی).

۲) **سیریلیک یادا قیریلیک الیفبا** : روس امیرلریندن "مقدّس ولادیمیر" (۹۸۰- دن ۱۰۱۵ میلادی یه‌قده‌ر) مسیحیّتی قبول ائتدی و بؤصورتله روسلار یازیچی یا صاحیب اؤلدولار. روایته‌گؤره "ولادیمیر- ین مسیحیّتی‌قبولوندان ۱۲۰- ایل قاباق بیزانس- لیلار طرفیندن بالقان‌اسلاولاری اؤچون حاضیرلانان بیرالیفبا ودینی‌اسلاو ادبیّاتی واردی. یونان حرفلری نین (بو الیفبانین بؤیوک- قاپیتال- حرفلری نین) اساس‌آلیندیغی بؤ الیفبا سالونیکلی راهب قونستانتین (قیریل) طرفیندن حاضیر- لاندیغی‌اؤچون "قیریلیقا" آدینی داشیر. روسلار" اورتودوکس "اولونجا" قیریل " الیفباسینی دا قبول ائتدیلر".

ایکینجی دؤنیا ساواشیندا مقدّم ایللرده سوویه‌ت‌لرده یاشایان تؤرک قوملاری نین الیفباسی بیرداها دگیشدی، بؤ دفعه مختلیف لهجه‌لره بیر- بیریندن آز- چوخ‌فرقلی قیریلیک الیفبالاری قبولو مصلحت‌گؤروندو. ایندی ده، آرازین اوتایئندا، ۱۹۴۰ - دان بؤطرفه، روس الیفباسی اساسیندا یاپانان قیریلیک الیفبا دیلیمیزین افاده واسیطه‌سی‌دیر. بؤ الیفبا قبول اؤلدوقدان بیرمدّت صونرا (۱۹۵۸- ده) دگیشمه‌لره معروض قالدی. ایندیکی شکلی‌ایله الیفبا ۳۳ اشارتدن اؤلوشور (تشکّل ائدیر). اشارتلرین ۳۲- سی حرفلر شکلینده‌دیر، بیر"آپوستروف "بیزده‌کی"همزه"و "ع"- ین یئرینی‌آلیر. حرفلردن بیریسی ("ئ" سسی‌نی‌گؤسته‌رن‌اشارت) مرکّب‌دیر. قالان‌اشارتلرین ۲۵ - ی عئینی‌روس‌حرفلریدیر، لاکین" فتحه "،" ئ "،" گ "،" غ "،" ؤ "،" ۆ "،" ھ "، "ج " سسلرینی‌تمثیل ائدن اشارتلر اساس‌روس الیفباسیندان فرقلی‌دیر.

۳) **عرب الیفباسی** حقّینده بؤندان قاباق بیرآز بحث ائتدیک. آنلاشیلدیغی کیمی، مینایللیک تجرؤبه‌لر سلسله‌سی‌نین مؤن حلقه‌سی، الیفبامیزین "وؤقالیزاسیؤن" جریانینی بؤیوک دقّتله وعلمی‌اساسلارا دایانارق کمالا یئتیشدیرمک اؤلاجاقدیر.

معوّتلرین مطلقا یازیلماسی‌اؤچون عالیملرین اسکیدن بری اصرار ائتمه‌لرینه‌دایر اماره‌لر واردیر. "وؤقالیزاسیؤن" (معوّتلرین یازیدا گؤسته‌ریلمه‌سی‌نین) اؤزه‌رینده دؤران عالیملردن بیریسی بؤیوک داهی ابوریحان بیرونی ایدی. او، اؤتهلاردان، میوه‌لردن و تؤخوملاردان بحث ائدن " الصیدله" آدلی‌اثری نین بیرگئجیدینده بو نقطه‌یه اشارت ائدیر و" إعراب "- ین، یعنی‌معوّتلرین اشارتلری نین یازیلماسینا

Fransızlar *[ch]*, İtalyanlar *[sc]*, İngilizler *[sh]* ve Almanlar *[sch]* ses birleşimlerini kullandı) ya da onlara diyakritikler ekleyerek (Fransızların */Ê/*, /Ç/. İspanyolların */Ñ/* şekillerini kullandığı gibi) bu alfabeyi farklı dillerin özelliklerine uygun hale getirdiler. Sonuçta farklı kavimler "Roman" dillerinde konuşanlardan Anglosaksonlar, Çekler, Macarlar ve Finler de bu alfabeyi kullanır. 1920'lerde birçok Türkçe konuşur da bu alfabeyi kabul etti. Azerbaycan'da bu olay 1923 yılında gerçekleşti (1928 yılında yeniden düzenlendi).

2- Kiril Alfabesi: Rus emirlerinden "Aziz Vilademir" (M. 980-1015) Mesihiyeti kabul etti ve bu şekilde Ruslara ait yazıya sahip oldu. Rivayete göre "Viladimir'in Mesihiyeti kabulünden 120 yıl önce Bizanslılar tarafından Balkan Slavları için hazırlanan bir alfabe ve dini Slav edebiyatı vardı. Yunan harflerinin (bu alfabenin büyük-kapital-harflerinin) esas alındığı bu alfabe Selanikli rahip Konstantin (Kiril) tarafından hazırlandığı için "Kirilika" adını taşır. Ruslar "Ortodoks" olunca "Kiril" alfabesini de kabul ettiler.

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Sovyetlerde yaşayan Türk kavimlerinin alfabesi bir daha değişti. Bu defa, Türk lehçelerinin kısmen birbirinden farklı olan Kiril alfabelerini kabul etmesi uygun görüldü. Şimdi de Aras'ın karşısında 1940 yılından bu yana Rus alfabesine dayanan Kiril alfabesi dilimizin ifade aracıdır. Bu alfabe kabul edildikten bir süre sonra (1958'de) değiştirildi. Şimdiki şekli ile alfabe 33 işaretten oluşur. İşaretlerin 32'si harf şeklindedir. Bir "Apostrof" bizdeki "hemze" ve ع'ın yerini alır. Harflerden birisi (ى sesini gösteren işaret) aslidir. Kalan işaretlerin 25'i yine Rus harfleridir. Ancak "fetha", *"ێ", "گ", "غ", "ۆ", "ۅ", "ھ", "ج"* seslerini temsil eden işaretler asıl Rus alfabesinden farklıdır.

3- Arap alfabesi: Bundan daha önce bahsettik. Anlaşıldığı gibi, bin yıllık tecrübe silsilesinin son halkası, alfabemizin "vokalizasyon"unu büyük dikkatle ve bilimsel esaslara dayanarak geliştirmek olacaktır.

Ünlülerin mutlaka yazılması için araştırmacıların eskiden beri ettiği ısrarlara dair izler vardır. Vokalizasyon (ünlülerin yazıda gösterilmesinin) üzerinde duranlardan birisi de büyük dahî Ebu Reyhan Bîrûnî idi. O, otlardan, meyvelerden ve tohumlardan bahseden "El-Saydele"nin bir bölümünde bu noktaya işaret eder ve "i'râb"ın, yani ünlü işaretlerinin yazılmasına

حرفلرین نقطه‌لرینی‌قویماق قده‌ر اهمیّت وئریر و بؤنلاری ترک ائتمه‌گی" عربجه‌نین آفتی حساب ائدیر (۱).

عرب الیفباسی‌نین "وَوْقالیزه" اؤلماسی ضرورتی، اؤزگه دیللردن گتیریلن آد و اصطلاحلاری یازیش‌ـ اؤخورکن داها آچیق صورتده بلیردی. نئجه‌کی بیرونی ده بو جهتدن شکایتچی‌ایدی، هابئله مأمون دؤروندە، روایته‌گؤره ممؤتلری بؤسبوتون حرفلر صیّراسینا گتیرمه فیکری اؤ زامان بعضی ذهنلری مشغول ائتمیشدی.

بؤیوک وزیر خواجه‌رشیدالدّین فضل اللّه، "تنسوخنامهٔ ایلخانی"ـ سینده، طبّ اصطلاحلارینی‌یازان بابیندا بو موضوعا دا تماس‌ائدیر و "ایده‌آل "بیر یازیدا، حرف‌لردن بحث ائدرکن عئیناً: "... و إعراب ایشان رانیز اَشکال وضع‌کنیم‌که دلالت برحرکات مختلف الفاظ ایشان کندتا چون کلمات الفاظ ختائی بنویسیم بر خواننده آن رسالت آسان گردد..." دئییر، و مناسیب‌بیلدیکیلده ممؤتلر دؤزه‌نله‌نیرسه‌چینجه آدلارین اؤخونماسی بئله ممکون اؤلاجاغی فیکرینی دیله‌گتیریر.

خواجه‌رشیدالدّین‌ـین بوُ" رادیقّال "تکلیفینه‌بنزه‌ر بیرتکلیف‌ده، عصیرلر صؤنرا خامنه‌لی میرزافتحعلی‌آخوندزاده طرفیندن سؤنولدو (تقدیم‌اؤلدو). اؤزونون تعبیرینجه بو" رسم‌الخطّ جدید"، "برای تحریرات اسلامیه" تهرانین و استانبولون علاقه‌سینی اؤزه‌رینه چکه‌بیلمه‌دی (تفصیلات اؤچون باخین: میرزافتحعلی‌آخوندزاده "الفبای جدید و مکتوبات"، ادبیات مشروطه، نشراحیاء، ۱۳۵۷ تبریز).

آخوندزاده‌دن صؤنرا، میرزاملکم‌خان ناظم‌الدّوله‌یه ده بیراشاره‌ائتمه‌میزگره‌کدیر. اؤنون الیفباداکی "اصلاحات"ـ ینی بیر اؤرنکله گؤسترمک ممکون دور:

ذامان سانا اویماز سن ذامانه اوی. ذور ایله کؤذللیک اولماز.

(زامان سنه اؤیماز سن زامانا اؤی، زؤر ایله گؤزه‌للیک اؤلماز)

بیرکره فیکیر اؤرتایا آتیلمیشدی، خط و یازیُ مسئله‌سی یاواش‌ـ یاواش جاذیب بیر موضوع کیمی ذهنلری مشغول ائتمکده دوام‌ائدیردی. "اصلاحاتچی‌لارا" قارشی بؤسبوتون عرب الیفباسینی بوُزاخماق طرفدارلاری دا چیخمیشدی. بؤنلارین ایچینده "لاتینچی‌لر" اؤلدوغو کیمی اؤز یانلاریندان یئنی الیفبا اختراع ائدنلرده آز دگیلدی. بورادا، میرزایوسف‌خان مستشارالدّوله‌نین ایجادی بیر یازیُنی مثال اؤلاراق ذکر ائتمک اؤلار. آقایحیی‌ذکاء"ـ نین بوندان ۳۶ـ ایل قاباق نشرائتدیگی خط حقّینده‌کی رساله‌سینده (کی بیز بوُرادا اؤندان فایدالانماقدایئق) "خط موجدلری"ـ نین اثرلریندن ماراقلی نمونه‌لر واردیر.

۲۰/۰۱) اصلاحاتچی لارین ان مهیم مسئله‌لریندن بیریمی ممؤتلرین نئجه مشخّص اؤلماسی‌دیر. بوُ بابدا فیکیروئرمک اؤچون الیمیزده اؤلان نمونه‌لردن نئچه‌سینی بیرـ بیریله مقایسه‌ائتمک ایسته‌یبریک:

---

(۱)"...ولکن لکتابه العربیه آفه عظیمه، هی تشابه صور الحروف المزدوجه فیها، واضطرارها فی التمایز الی نقط العجم و علامات الاعراب التی اذا ترکت استبهم المفهوم منها..."

(ابوریحان بیرونی ـ الصیدله)

harflerin noktalarını koymak kadar önem verir ve bunları terk etmeyi Arapçanın afeti olarak görür.[2]

Arap alfabesinin "vokalize" olması, başka dillerden alınan ad ve terimleri yazıp okurken açıkça belirdi. Biruni de bundan şikâyetçiydi. Memûn döneminde, rivayete göre ünlüleri harflerin yanına yazma fikri o zaman bazı zihinleri meşgul etmişti.

Büyük vezir Hoca Reşîdüddîn Fazlullah "Tensuhane me İlhani"sinde tıp terimlerini yazdığı bölümde bu konuya değinir ve "ideal" bir yazıda harflerden bahsederken: *"...و اعراب‌ياش ان رايج آش كال وض عكيه‌يكه تتبر جكات*

مختلف ال غاظ‌يش ان كتابت ا چوكل مات ال غاظ تخطى بن وسيه بر خوان ده آن رس ال ت آس ان گردد..."

der ve uygun bir şekilde ünlüler düzenlenirse Çince adların okunması bile mümkün olacağı fikrini dile getirir.

Hoca Reşîdüddîn'in bu "radikal" teklifine benzer bir teklif de asırlar sonra Hamneli Mirza Feth Ali Ahundzade tarafından sunuldu. Onun daha önce söylediği gibi *"رسم الخط جديد"*, *"تبريز ايتحيرات اساسيه"* Tahran'ın ve İstanbul'un ilgisini çekemedi (tafsilat için bakın: Mirza Feth Ali Ahundzade, "Elifbay-ı cedid ve mektubat", Edebiyyat-ı meşruta, Neşr-i Ahyâ, 1357-Tebriz).

Ahundzade'den sonra Mirza Melkum Han'a da değinmeliyiz. Onun alfabedeki "ıslahat"ını bir örnekle göstermek mümkündür:

"Zaman sana uymaz sen zamana uy. Zorla güzellik olmaz"

Bir kere fikir ortaya atılmıştı. Hat ve yazı meselesi yavaş yavaş cazip bir konu gibi zihinleri meşgul etmekte devam ediyordu. "Islahatçılara" karşı Arap alfabesini tamamen bırakma taraftarları da çıkmıştı. Bunların içinde "Latinciler" olduğu gibi kendi yanlarından yep yeni alfabe ihtira' edenler de az değildi. Burada Mirze Yusuf Han Müsteşar-ud-Dövle'nin bulduğu bir yazıyı örnek olarak vermeliyiz. Ağa Yahya Zakaya'nın bundan 36 yıl önce neşrettiği hat hakkındaki risalesinde (ki biz burada ondan faydalanmaktayız) "hat mevcudları"nın eserlerinden ilginç örnekler vardır.

20.1. Islahatçıların en önemli meselelerinden birisi ünlülerin nasıl gösterileceğidir. Burada fikir edinmek için elimizde olan örneklerden birkaçını birbiriyle karşılaştırmak istiyoruz:

---

[2] *"...و لكل كتلب ال عربي يه فلّه تخلي يه ، هي نشر لب مصور ال حروف ال مزدوج في ها ، و لض طرار اف ي ال تاجيز ال ن ق ط الع حم و عر الله ت ي افك كت بدرت بهم الحف هوم في ها..."*

(Ebu Reyhan Birunî, Saydele)

۱) بؤیوک دیلچی **شمس الدّین سامی**-نین مشهور" قاموس- ترکی"- سی . بو اثر میلادی ۱۹۰۰- ده استانبولدا چاپ اؤلموشدور. مقایسه‌جدولینده بو نمونه‌دن"قاموس" دییه بحث اؤلونموشدور.

۲) بیرینجی دؤنیا ماواشی صئوالاریندا (۱۹۱۴- ۱۹۱۸)، استانبولدا" معارف عمومیّه‌نظارتی تألیف وترجمه‌کتبخانه‌سی" طرفیندن نومره ۳ قیدی‌ایله‌چاپ اؤلموش "تورکجه‌الفبا". مقایسه‌جدولینده بونمونه‌دن "تورکجه‌الفبا "دییه‌بحث اؤلونموشدور.

۳) مختلیف نشریّاتین ایشلتدیکی یازئ طرزی . ایگیرمی قده‌ر تصادوف یؤلو ایله سئچیلمیش (صون ۷ ایلین) کتابلاریندان. مقایسه‌جدولینده بونمونه‌لردن" مختلف نشریاتدا" قیدی‌ایله بحث اؤلونموشدور.

۴) بوندان سککیز ایل اوّل الیمیزه‌گئچن، تهراندا چاپ اؤلموش شاعیر" علی کؤرچایلی"- نین بیرشعرینی مثال اؤلاراق احتوا ائدن معمّاتلری یازما **قیشلاووزو**. مقایسه‌جدولینده بو نمونه‌دن " کؤرچایلی" دییه‌بحث اؤلونموشدور.

۵) شاعیر آقاحسن مجیدزاده"**ساوالان**"- ین" آپاردی سئللرسارانی" آدلی اثری، "روزن" نشریّاتیندان. مقایسه‌جدولینده بونمونه‌دن " سارا" دییه‌بحث اؤلونموشدور.

۶) یازیچی‌وشاعیر دؤکتورمحمّدتقی‌زهتابی- نین" **آنادیلیمیزی نئجه‌یازاق؟**"آدلی تکلیفی . تبریز"رشدیّه"یایینی، ۱۳۶۰ . مقایسه جدولینده ،بوتکلیفدن "زهتابی" دییه نمونه‌وئریلمیشدیر.

۷) شرقی تؤرکوستاندا (اؤز تعبیرلری‌ایله شنجان-دا) قبول ائدیلمیش ومیلیون- لارجا اؤیغور تؤرکونون یازیلی افاده واسیطه‌سی اؤلان عرب- تؤرکجه خط . مقایسه جدولینده بونمونه‌دن " تؤرکوستان" دییه بحث اؤلونموشدور.

۸) مقایسه جدولینه بیرده تام وَؤقالیزه اؤلموش (معمّاتلری مشخص‌صورتده‌یازیلا بیلن) یازیمیزی علاوه ائتدیک . مقایسه‌جدولینده بو یازیدان" بیزیم‌الیفبا" دییه بحث اؤلونموشدور.(مقایسه‌جدولی، شکیل : ۲۰/۰۱)

1) Büyük dilbilimci Şemseddin Sami'nin meşhur "Kamus-ı Türkî"si. Bu eser 1900 yılında İstanbul'da basılmıştır. Mukayese cetvelinde bu örnekten "kamus" diye bahsedilmiştir.

2) Birinci Dünya Savaşı sıralarında (1914-1918) İstanbul'da "Maarif Umumiyye Nezareti Telif ve Tercüme Kütüphanesi" tarafından numara 3 kaydı ile basılmış "Türkçe Alfabe". Mukayese cetvelinde bu örnekten "Türkçe alfabe" diye bahsedilmiştir.

3) Farklı neşriyatların kullandığı yazı tarzı. Tesadüfen seçilmiş (son 7 yılın) yirmi kadar kitaptan mukayese cetvelinde bu örneklerden "çeşitli neşriyatta" kaydı ile bahsedilmiştir.

4) Bundan sekiz yıl önce elimize geçen Tahran'da basılmış şair "Ali Gürçaylı"nın bir şiirini örnek olarak ihtiva eden ünlüleri yazma kılavuzu. Mukayese cetvelinde bu örnekten "Gürçaylı" diye bahsolunmuştur.

5) Şair Ağa Hasan Mecidzade "Savalan"ın "*Apardı Seller Saranı*" adlı eseri "Revzen" *(روزن)* neşriyatından, mukayese cetvelinde "sara" diye bahsolunmuştur.

6) Yazar ve şair Dr. Muhammed Taki Zehtabi'nin "Ana Dilimizi Nece Yazak?" adlı teklifi. Tebriz "Rüşdiyye" yayını 1360. Mukayese cetvelinde, bu tekliften "Zehtabi" olarak örnek verilmiştir.

7) Doğu Türkistan'da (Kendi deyimleri ile Sincan'da) kabul edilmiş ve milyonlarca Uygur Türk'ünün yazılı ifade aracı olan Arapça-Türkçe hat. Mukayese cetvelinde, buradan "Türkistan" diye söz edilmiştir.

8) Mukayese cetveline bir de tam vokalize olmuş (ünlüleri açıkça yazılabilen) yazımızı ilave ettik. Mukayese cetvelinde bu yazıdan "bizim alfebe" diye bahsedilmiştir. (Mukayese cetveli, şekil: 20/01)

مقایسه

(شکیل: ۲۰/۰۱)

سسلر	قاموس	تۆرکجه الیفبا	مختلف نشریاتدا	کۆرچا یلی
A	آ ا	آ ا	آ ا	آ ا
E	اَ ه	أ ه	ا ه	ا ه
É		إ	اۋ	اۋ
I	اِ ي	اِ ي	ايِ ى	يٖ ىٖ
İ	ايِ ى			ايِ ى
O	اوَ وَ	اوْ وْ		او و
Ö	اؤ ؤ	اۆ ۆ	ئو (قسماً)	ئو ؤ
U	او و	او، و،	او و	اۆ ۆ
Ü	اوْ وْ	اۆ ۆ		اۇ ۇ
V	و	و	و	و
H	ه	ه	ه	ه
Y	ى	ى	ى	ى

Mukayese
(Şekil: 20 / 01)

Sesler	Sözlük	Türkçe Alfabede	Farklı Neşriyatlarda	Gürçaylı
/A/	آ ا	آ ا	آ ا	آ ا
/E/	ا ه	أ ه	ا ه	ا ه
/É/		إ	ائ	ائ
/I/	ۑ ی	ۑ ی	ای ی	ي ی
/İ/	ای ی			ای ی
/O/	اوَ وَ	او و	ئو (Kısmen) او و و	او و
/Ö/	اُو ؤ	اۆ ۆ		ئو ؤ
/U/	او و	او و		اۆ ۆ
/Ü/	او و	اۆ ۆ		اۆ ۇ
/V/	و	و		و
/H/	ه	ه	ه	ه
/Y/	ی	ی	ی	ی

جدولی

سارا	زهتابی	تۆرکوستان	بیزیم الیفبا
آ ا	آ ا	ئا ا	آ ا
ا ه	ا ه	ئه ه	ا ه
اۇ ئ	ۇ ى		اۇ ئ
ۋ ئ	اۋ ىٔ	ئې ې	اۋ ى
ا ى	ا ې	ئ ى	ا ې
اۆ ۆ	اۆ ۆ	ئو و	اۆ ۆ
ئو ۇ	اۇ ۇ		اۇ ۇ
اۇ ۇ	اۇ ۇ	ئۇ ۇ	اۇ ۇ
او و	اۆ ۆ		اۆ ۆ
و	و	ۋ	وَ
ه	ه	ه	ەَ ەَ
ى	ى	ي	يَ يَ

Cetveli

Sara	Zehtabi	Türkistan	Bizim Alfabemizde
ا آ	ا آ	ا ئا	ا ا آ
ه ا	ه ا	ه ئه	ه ه ا
ئ ا ائ	ى ئ		ئ ىدً ائ
ي ى	ىْيْ	ئي ى ب	ى ىِيِ يِ
ى يِ	ى ِي	ى ئ	ى ىِي يِ
ۆ اۆ	ۆ اۆ	ئو و	و و او
ۇ ئو	ۇ اۇ		ۇ ۇ اۇ
ۇ اۇ	ۇ اۇ	ئۇ ۇ	ۇ ۇ اۇ
و او	ۆ اۆ		ۆ ۆ اۆ
و	و	ۋ	وَ
ه	ه	ه	ھَ ەَ هَ
ى	ى	ي	ىَ ىِيَ يَ

۲۰/۰۲) مقایسه جدولینه قیسا جا بیر گؤز گزدیرک :

۱)" قاموس ترکی"نین یازیسیندا " فتحه"ـ نی‌تمثیل ائدن وهمالارین صؤنونا گلن(ه)، (بیزیم الیفبا میزا گؤره)"ۀ "سسینی‌تمثیل ائدن(ه)ایله سهوّ ائدیله بیلر. ائله‌جه‌ده بؤ یازیدا "ؤ "سسینی‌گؤسته‌رن (و)ایله "وَ" سسینی‌گؤسته‌رن (و) عئینی‌دیر. "یَ" سسینی تمثیل ائدن(ی)ایسه اشارتسیزدیر .و"یِ"سسینی گؤسته‌رن اشارتله (ی ـ ایله) عئینی‌دیر .

بؤتون بؤنلارلا بئله ، شمس الدّین سامی ـ نین کسکین ذکاسی، بؤیوک شخصیّتی و دهاسی بیزی حئیران ائتمکده‌دیر . اوْ، بؤیوک قاموسونو ۸۶ ایل بؤندان اوّل حاضیرلارکن، چاره‌یؤللاری آختارمیش و بؤیوک بیر اصابتله خطّینیزی وَوْقالیزه ائتمکده قرار قیلمیشدیر . صؤنرادان گلنلر هامیسی‌اوْنو ایزله‌میش دییه بیلیریک .

۲)اشارت ائتدیگیمیزکیمی، "توْرکجه الیفبا "قبول ائتدیگی‌سیستهٔ‌م‌له ۱۸ ایل فاصیله ایله مرحوم‌شمس الدّین سامی ـ نین. یؤلوندان گئتمیشدیر .قؤیدوغواشارـ تلر فرقلی‌دیر ."قاموسا "قیاسلا بیرآددیم‌داها ایره‌لی‌صایئلار ،زیرا "ؤ "سسینی خاص بیر اشارتله مشخّص لشدیرمیشدیر .لاکین" وَ"سسی اشارتسیز" و "ـ ایله‌گؤستر ـ بلمیشدیر . بؤتون یَوُوارلاق مصوّتلری گؤسته‌رن" و "ـ لر دایماً و مطلقاً اشارت ـ لری‌ایله یازیلدیغی تقدیرده بؤ اشارتسیزلیک سهوَه سبب اوْلمایا بیلر .لاکین بئله‌بیرشرط قطعی‌صورتده مراعات اوْلونماسا ،اشارتسیزلیک بیر قصور اوْلار، و الیفبانین فوْنهٔتیک دقیق لیگینی آزالدار .

۳) مختلیف نشریّاتدا ایشله‌دیلن یازی سیستهٔمی وَوْقالیزه اوْلماقدان چوْخ اوْزاقدیر . بئله‌حه ،هله‌دیلیمیزی یازی شکلینده تازه ـ تازه‌گؤرمه‌گه باشلامیش اوْخوجولار اوْچون هر آددیم‌باشی بیر انگل، وحلّ اوْلماسی گره‌کن بیر معمّا ایله قارشیلاشماق امکانی‌اوْز دیلینده اوْخوماق ایسته‌ینلری هوَه‌سدن صالار .

۴)"کؤرچایلی" خط شیوه‌سی‌ایسه (ه)، (و)، (ی) حرفلری جهتیندن دقیقجه مشخّص‌دگیلدیر . هله‌هامی مصوّتلرین کلمه‌باشیندا (ا)اشارتی کؤمه‌گی ایله یازیلدیغی حالدا ،" ؤ" سسینه‌گلینجه ،اوْنو"ی‌همزه‌سی"ـ ایله‌یازماق کیمی چاره‌یه باش‌وَوُرماسی وکلمه‌باشیندا همزه‌نی ایلک حرفین اوْستونه و باشقا زاماناردا (و)ـ نین اوْستونه نقل ائتمک حادیثه‌سی ده مارا قلیدیر .

۵) ساوالان ـ ین"سارا "ـ سیْندادا ،"کؤرچایلی" یازیْسیناگؤره بیر ایره‌لی ـ له‌مه گؤزه چارپیْر :اوْ، (وْ)سسی‌نی‌خاص بیر اشارتله مشخّص ائتمیشدیر . لاکین" وَ" "ۀ" ،"یَ"، "یِ"سسلرینی‌تمثیل ائدن حرفلری اشارتسیزدیر ، و" ؤ" سسی‌نی گؤسته‌رن اشارت‌ده عئینی" کؤرچایلی"ـ نین‌کی کیمی‌دیر .

۶)"زهتابی"ـ نین تکلیفینده بؤتون مصوّتلره خاص اشارتلر قوْیولموشدور . لاکین‌ع سسی باشداگلینجه ،استیثنائی‌بیر وضعیّتده‌گؤسته‌ریلیر ،و" وَ" ،" ۀ" ،"یَ" اوْچون ده خاص بیر اشارت یوْخدور .

20.2. Mukayese Cetveline Kısaca Bir Göz Atalım:

1. "Kamus-ı Türkî"nin yazısında /e/ (fetha) sesini temsil eden ve hecelerin sonuna gelen ه ile (bizim alfabemize göre) /h/ *(ة)* sesini temsil eden ه karıştırılabilir. Aynı şekilde bu yazıda /u/ *(ۇ)* sesini gösteren و ile /v/ *(ۋ)* sesini gösteren و aynıdır. /y/ *(ێ)* sesini temsil eden ى ise işaretsizdir ve /i/ *(ى)* sesini gösteren işaretle (ى ile) aynıdır.

Bütün bunlarla birlikte, Şemseddin Sami'nin keskin zekâsı, büyük şahsiyeti ve dehası bizi hayran etmektedir. O, büyük kamusunu bundan 86 yıl önce hazırlarken, çözüm yolları aramış ve büyük bir isabetle yazımızı vokalize etmekte karar kılmıştır. Sonradan gelenler de onu izlemiş diyebiliriz.

2. İşaret ettiğmiz gibi, "Türkçe alfabe" kabul ettiği sistemle 18 yıl ara ile merhum Şemseddin Sami'nin yolundan gitmiştir. Koyduğu işaretler farklıdır. "Kamusa" kıyasla bir adım daha ileri sayılır, zira /u/ *(ۇ)* sesini özel bir işaretle belirtmiştir. Lakin /v/ *(ۋ)* sesi işaretsiz *"و"* ile gösterilmiştir. Bütün yuvarlak ünlüleri gösteren *"و"* harfleri daima ve mutlaka "işaretleri ile yazıldığı takdirde bu işaretsizlik yanlışlığa sebep olmayacaktır. Lakin böyle bir şart kesinlikle gözetilmezse, işaretsizlik bir kusur olur ve alfabenin fonetik düzenini bozar.

3. Çeşitli neşriyatta kullanılan yazı sistemi vokalize olmaktan çok uzaktır. Böylece, özellikle dilimizi yazı şeklinde yeni yeni görmeye başlamış okuyucular için her adım başı bir engel ve çözülmesi gereken bir belirsizlik ile karşılaşmak kendi dilinde okumak isteyenlerin hevesini kaçırır.

4. "Gürçaylı" yazı şivesi ise ه, و, ى harfleri açısından dikkatlice gösterilmemiştir. Hele tüm ünlülerin kelime başında *"/"* işareti yardımı ile yazıldığı halde /ö/ *(ۈ)* sesine gelince onu "ى *hemzesi*" ile yazmak gibi bir çareye başvurması ve kelime başında hemzeyi ilk harfin üstüne ve diğer zamanlarda ise و harfinin üstüne koyması da ilginçtir.

5. Savalan'ın "Sara"sında da "Gürçaylı" yazısına göre bir ilerleme göze çarpıyor: /o/ *(و)*, sesini özel bir işaretle göstermiştir. Lakin /ü/ *(ۈ)*, /h/ *(ة)*, /y/ *(ێ)*, /i/ *(ى)* seslerini temsil eden harfleri işaretsizdir ve /ö/ *(ۇ)* sesini gösteren işaret de aynı "Gürçaylı"nınki gibidir.

6. "Zehtabi"nin teklifinde bütün ünlülere özel işaretler konulmuştur. Lakin */é/* sesi başta gelince istisnai bir vaziyette gösterilir ve /v/, /h/, /y/ *(ۋ, ة, ێ)* için de özel bir işaret yoktur.

۷)"تۆرکوستان"ـ الیفباسی ایسه صامیت (ۋ)و (ىٓ)ـ نی خاص اشارتله مشخّص ائتدیگی اۆچون چۆخ اصابتلی‌دیر. لاکین بۇرادا " ۋ "دقیقجه معیّن دگیلدیر .هرحالدا بلکه ده اۇز تلفّوظلری ایحابی یۆۋارلاق سسلیلر دۇرد اشارتله مشخّص ائدیله‌جگینه ایکی اشارتله تمثیل ائدیلمبشدیر.

۸) بیزیم‌الیفبا حقّیندا بیر آز صۇنرا تفصیلاتلا دانیشاجاغیق .. ذاتاً بۆتون بۇ یازیلارین دا آماجی ائله بو الیفبانی تانیتماقدیر. بۇ ایشه باشدا مصوّتلر، و صۇنرا صامیت‌لرله باشلایاجاغیق .

۲۱) مصوّتلر

دیلیمیزده‌کی ساده و آنا مصوّتلری تۆرکجه‌نین فۇنئتیک نظامینا گۇره پرۇفئسۇر دمیرچی‌زاده‌ـ نین ایزیندن گئده‌رک صیرالاییریق :

۲۱/۰۱) ي

اینجه ، دار، دۇداقلانمایان (دۆز) بیر مصوّت‌دیر. لاتین الیفباسیندا (i) ایله‌گۇسترمک اۆلار. بیزده ایسه باشدا " اِ "، اۆرتادا " ٖ "، صۇندا " ي "، تک باشینا مستقیل" ي " شکلینده یازیلیر: ایل، ایکی، گلدی، کیشی

الیف) آلیشما (دخیل) کلمه‌لرده ia ، ie ، ié ، ii ، io ، iö ، iu ، iü ، سس‌ـ ترکیبلری بیر تک " ى "ایله یازیلیر:

ia) ریا ، کیمیا ، سیاه ، ریاضیات ،دیالۇگ ،پیانۇ، دیاقرام، دیامەتر.

ie) تصفیه ، تربیه ، هدیه ، مرثیه .

ié) شۇوالیه ، شانسۇلیه ، قارتیه .

ii) رادیی(" رادیۇس "ـ ون جمعی).

io) رادیۇ، بیۇلۇژی ، پاسیۇ ،ناسیۇنال .

iö) آدیۇ، میلیۇ.

iu) رادیۇم، رادیۇتر ، ماریۇس ، قایۇس .

iü) دیۆرن .

ب) iy سسلری آلینما کلمه‌لرده بیر تک " ى "ایله یازیلیر:

حیله ، قیمت ، سیرت .

اصل تۆرکجه ، یا دا خلق آغزیندا تماماً تۆرکجه‌لشمیش کلمه‌لرده ، یازی‌تلفّظه تابع دیر:

سپیّرمک ، پیىّ ، چپىّ...

۲۱/۰۲) ي

اینجه ، " دارـ گئنیش " (i ـدن داها گئنیش و e ـدن داها دار) ،دۇداقلانمایان (دۆز) بیر مصوّت‌دیر، لاتین الیفباسیندا " é "ـ ایله گۇسترمک اۆلار. بیزده ایسه ، باشدا " اِ "، اۆرتادا " ٖ " و صۇندا " ي " شکیللرینده یازیلیر:

7. “Türkistan” alfabesi ise ünsüz /v/ *(ۋ)* ve /y/ *(ى)* seslerini özel bir işaretle gösterdiği için çok isabetlidir. Lakin burada /h/ *(ە)* dikkatli bir şekilde gösterilmemiştir. Herhalde telaffuzları gereği yuvarlak sesliler dört işaretle gösterileceğine iki işaretle temsil edilmiştir.

8. Alfabemiz hakkında biraz sonra ayrıntılı olarak konuşacağız. Zaten tüm bu yazılanların da amacı bu alfabeyi tanıtmaktır. Bu işe başta ünlüler ve sonra ünsüzlerle başlayacağız.

21. Ünlüler

Dilimizdeki basit ve ana ünlüleri Türkçenin fonetik düzenine göre Prof. Demircizade’nin izinden giderek sıralıyoruz:

21.1. *ى:*

İnce, dar, dudaklanmayan (düz) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /i/ ile gösterilir. Bizde ise başta *“ىـ”*, ortada *“ـيـ”*, sonda *“ى”*, tek başına müstakil *“ى”* şeklinde yazılır: *يىل*(yıl), *ئىكى*(iki), *كەلدى*(geldi), *كىشى*(kişi).

a. Alıntı kelimelerde [ia], [ie], [ié], [ii], [io], [iö], [iu], [iü] ses terkipleri bir tek *“ى”* ile yazılır:

[ia]: *ىا, ياپونىيا, ئىتالىيانىڭ ۋەزىرى, ئامېرىكا*

[ie]: *ئىنگلىز, ئىشەك.*

[ié]: *ئىسرائىلىيە ئۇقۇمى*

[ii]: *راىى* (Radius’un çoğulu)

[io]: *راىون, ئىلمىي-پىلانلىق ئوزۇق*

[iö]: *ئىۆ, ئىۆلچەش.*

[iu]: *قىتىئوس, راىئوس, راىئوم*

[iü]: *ئىۈرۈن*

b. [-iy] sesleri alıntı kelimelerde sadece *ى* ile yazılır: *ھەجىي, ئىستېمىلىق*

Aslî Türkçe ya da halk ağzında tamamen Türkçeleşmiş kelimelerde yazı teleffuza tabidir.

چىچەك, ئىنچىكە...

21.2. *ئى:*

İnce, “dar-geniş” (/i/ sesinden daha geniş ve /e/ sesinden daha dar), dudaklanmayan (düz) bir ünlüdür. Latin alfabesinde */é/* ile gösterilir. Bizim alfabemizde ise kelime başında *“ئا”*, kelime ortasında *“ئە”* ve kelime sonunda *“ئى”* şeklinde yazılır:

ائل ، سئل ، یئددی ، دئ (دئمک فعلی‌نین امر صیغه‌سی)...

یونان ـ لاتین ریشه‌لی و بؤنلارا بنزر آلینما کلمه‌لرده‌کی بؤ سسین یازیلیش خصوصیّتلری :

الیف) é (کسره) سسی، کلمه‌نین باش هجاسیندا یازیلماز. مثال: متؤد ترمینال ، تراس ، بنزین ، ملؤدی، متر، پروژ، نؤن .

ب) لاکین کلمه‌نین باشیندا گلن بو سس " a " اشارتی ایله یازیلیر. مثال: اتیؤپیا ، الدؤرادؤ، المیرا ، اراسموس ، امیل ، استؤنیا .

ج) چؤخ هجالی کلمه‌نین ایچینده‌کی هر هانسی هجانین باشیندا گلن کسره‌سی ساده‌جه " e " ایله یازیلیر. مثال : سوئد، پؤئما ، رافائل، آئرؤپؤرت .

د) کسره سسیندن مؤنرا مصوّت گلیرسه ، کسره " ê " ـ ایله گؤسته‌ریلیر : تئؤفیل ، تئؤلؤژی، بؤرئال ، ایدئال ، رئاقسیؤن، تئاتر، فئؤدال، آناقرئؤن، متئؤرولؤژی .

هـ) بو حاللارین خاریجینده کسره" ô " ایله گؤسته‌ریلیر. مثال :تلفؤن ، تلفؤقراف ، پارانتؤز، وؤلتؤر، اتؤر، گؤبؤلس، انتؤرن ، انوانتؤر.

۲۱/۰۳) **o**

اینجه ، گئنیش و دؤداقلانمایان (دؤز) بیر مصوّت دیر. لاتین الیفباسیندا " E " شکلینده گؤسته‌ریلیر. بیزده ایسه ، بو سس عمومیّتله یازیلماز.

لاکین :

الیف) **آچیق هجالاردا :**

اوّلاً: کلمه تک هجالی ایسه ، بو سس" o / ô "ـ ایله یازیلیر: ده (فارسجادا "هم" معناسینا)، نه...

استیثنا : ربط عنصورو اولان آلینما " o ". مثال: من o سن.

ثانیاً: چؤخ هجالی کلمه‌لرده ، ایکینجی و مؤنراکی هجالاردا (آچیق هجالاردا) بو سس" o / ô "ـ ایله یازیلیر: دره‌لر، گله‌حک ، گله‌جه‌گی ...

" لر " جمع اکی دایماً بیتیشیک یازیلیر: دره‌لر، دره‌لری (دره‌له‌ری، دئگیل).

ب) **قاپالی هجالاردا :**

قایدا اولاراق ، قاپالی هجالاردا بو سس یازیلماز، آنجاق اوخومادا هرهانسی بیر خطا و تردید امکانی وارید اولسا بو سس" o / ô "ـ ایله یازیلیر. مثال: تره‌ک (حالوا)ـ ترک (بوراخماق)... مثالیندا اولدوغو کیمی.

دقّت : بؤ سس کلمه باشیندا " a "ـ ایله و باشقا یئرلرده و تک اولاراق" o " ایله گؤسته‌ریلیر. بؤ " o " مؤنرادان گلن حرفلره مطلقاً یاپیشماز.

۲۱/۰۴) **u**

اینجه ، دار و دؤداقلانان (یوووارلاق) بیر مصوّتدیر. لاتین الیفباسیندا " U " شکلینده گؤسته‌ریلیر. بیزده ایسه ، بو سس کلمه‌نین باشیندا " او " و

دئ ييددي سئل ئچل (“de-” fiilinin emir çekimi)…

Yunan-Latin kökenli ve bunlara benzer alıntı kelimelerdeki bu sesin yazılış özellikleri:

a. */é/* (kesre) sesi, kelimenin ilk hecesinde yazılmaz. بۇ ھېنىيېن تېراس تېرمېنال ھەر ھېر بېرۇ نەرون ھەر ھېر, ھېودى

b. Ancak kelimenin başında gelen bu ses *“ا”* işareti ile yazılır. Örnek: ايچيپ ايلا بلاتۇن, ايچيل, ايراس مۇس ايچيرا ايدورادو

c. Çok heceli kelimelerin içindeki her hangi bir hecenin başında gelen */é/* (kesre) sesi sadece *“ئى”* ile yazılır. Örnek: ھېدرو پورترافئال پئى ما سئىد ئچدرو

d. Kesre sesinden sonra ünlü gelirse, kesre *“ئە”* ile gösterilir: ئېئفيل ئېئلىۋژى ئېئفيل بۇ ئېئورلىۋژى ئېڤرئون فېئودال ئېئئە, رئڤئىيون ئېيدئال پېورئال

e. Bunların dışında */é/* (kesre) *“ۂ”* ile gösterilir. Örnek: پېارۂ زئىئڤرافئىئون ئېۋۂ ر ئېۋۂ رن گېئئس ئېۋۂ ر ئېۋۂ ر

21.3. ه:

İnce, geniş ve dudaklanmayan (düz) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /e/ şeklinde gösterilir. Bizde ise bu ses genellikle yazılmaz.

Ancak:

a. Açık hecelerde:

Öncelikle: Kelime tek heceli ise, bu ses *“ه/ە”* ile yazılır: ده (Farsçada “hem” manasına gelir.), نه(ne)…

İstisna: Bağlaç unsuru olan alıntı *“و”*. Örnek: من وسن (ben ve sen).

İkinci olarak: Çok heceli kelimelerde, ikinci ve sonraki hecelerde (açık hecelerde) bu ses *“ه/ە”* ile yazılır: درلر, گېلەجگئ گېلەجک

{+lEr} çokluk eki daima bitişik yazılır: درلر(dereler) (*“دره لەری”* değil).

b. Kapalı Hecelerde:

Kural olarak, kapalı hecelerde bu ses yazılmaz. Ancak okumada herhangi bir hata ve tereddüt söz konusu olursa bu ses *“ه/ە”* ile yazılır. Örnek: حلوا(helva), ترک (bırakmak) vs. örneğinde olduğu gibi.

Dikkat: Bu ses kelime başında *“ا”* ile ve başka yerlerde ve tek olarak *“ه”* ile gösterilebilir. Bu *“ه”* sonradan gelen harfe kesinlikle bitişik yazılmaz.

21.4. ü:

İnce, dar ve dudaklanan (yuvarlak) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /ü/ şeklinde gösterilir. Bizde ise bu ses kelimenin başında *“او”* ve

باشقا یئرلرده و تک اؤلاراق " ۆ/ۆ " شکلینده یازیلار:
اؤزوم، اؤچ ، اؤره‌ک ، اؤزوک ،گؤل ، بؤلبؤل، دؤنیا ، سؤروؤ، اؤزلؤ، اؤزسؤز، یؤنگول ، " ؤ " سسی ...

۲۱/۰۵) ۆ

اینجه ، گئنیش و دؤداقلانان (یؤوّارلاق) بیر مصوّتدیر. لاتین الیفباسیندا " O " شکلینده گؤسته‌ریلیر. بیزده ایسه ، بو سس‌کلمه‌نین باشیندا "اؤ " باشقا یئرلرده و تک اؤلاراق " ۆ/ۆ " شکلینده یازیلیر:
گؤوّده ، دؤنمک ، سؤنمک ، بؤیوک ، شؤعله (شعله)، و " ۆ " سسی ...

۲۱/۰۶) ئ

قالیئن ، دار، دؤداقلانمایان (دؤز) بیر مصوّت‌دیر. لاتین الیفباسیندا " I " شکلینده گؤسته‌ریلیر. بیزده ایسه باشدا (اگر اؤلسا ، بعضی دیلچی‌لره گؤره بیزیم لهجه‌ده باشدا بؤ مصوّت‌یؤخدور) " ائ " ، اؤرتادا " ه " ، صؤندا " ئ " و تک‌لیکده " ئ " شکلینده یازیلار:
قیشرغئ، ساغلیئق ، میئخ ، سیئنیئخماق ، " ئ " سسی ...

۲۱/۰۷) ۇ

قالیئن ، دار و دؤداقلانان (یؤوّارلاق) بیر مصوّتدیر. لاتین الیفباسیندا " U " شکلینده گؤسته‌ریلیر. بیزده باشدا " اۇ " و سایر حاللاردا و تک اؤلاراق " ۇ/ۇ " شکیللرینده یازیلیر: اۇجا ، اۇزۇن ، یؤوّا ، " ۇ " سسی ...
آلینما کلمه‌لرده ua(فرانسیزجادا " oi " یازیلان دیفتؤنق)- ین یازی- لیشی بیر تک " ۇ " ایله‌دیر: بۇرژوا ، فرانسوا ، پۇان ...

۲۱/۰۸) ۋ

قالیئن ، گئنیش و دؤداقلانان (یؤوّارلاق) بیر مصوّتدیر. لاتین الیفباسیندا " O " شکلینده گؤسته‌ریلیر، بیزده ایسه ، بؤ سس‌کلمه‌نین باشیندا " اۋ "وباشقا یئرلرده و تکلیکده " ۋ/ۋ " شکلینده یازیلیر:
اۋد ، اۋخ ، سۋیۋق ، دۋلۋ، یۋل ، بۋران، اۋتۋبان ،"ۋ"سسی ...
دقّت : بعضی کلمه‌لرده گلن ao، éo ، ai ، oo ، üo ، oa ، oé ...
قبیلیندن مصوّت ترکیبلری نین یازیلیش‌شکیللری بئله‌دیر:
ao) قاقاۋ، قاۋلین ، تاۋپست .
éo) نئۋن ، ترئۋل ، لئۋن .
oo) خۋۋبۀراتیف ، قۋۋردیناسیۋن .
üo) تررۋۋتۀ (Cruauté) .
oa) بۋا ، قۋالیسیۋن .
oé) پۋئزی ، قۋئقزیستانس .
oi) اقۋپست ، قۋللۋید .

diğer yerlerde ve tek olarak *"ۈ"* şeklinde yazılır: *گۈل, ئۈزۈک, ئۈره ک, ئۈچ, ئۈزۈم* *يۈگۈرمۈ, ئۈزلۈ ئۈزسۈز, ئۈل ـ يۈگ* *"ۈ"* (/ü/) sesi.

21.5. *ۆ:*

İnce, geniş ve dudaklanan (yuvarlak) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /ö/ şeklinde gösterilir. Bizde ise bu ses kelime başında *"ئۆ"*, başka yerlerde ve tek olarak *"ۆ"* şeklinde yazılır: *ئۆيدە, ئۆمەك, ئۆگزە* ve *"ۆ"* (/ö/) sesi.

21.6. *ى:*

Kalın, dar, dudaklanmayan (düz) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /ı/ şeklinde gösterilir. Bizde ise başta (eğer olsa, bazı dilcilere göre bizim lehçede başta bu ünlü yoktur) *" ئىلا"*, ortada *" ئىيە"*, sonda *" ئى"* ve tek olarak *"ى"* şeklinde yazılır: *ئىيىق, ئىخ, ئىچقى قىيرغىچ* *"ى"* sesi.

21.7. *ۇ:*

Kalın, dar ve dudaklanan (yuvarlak) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /u/ şeklinde gösterilir. Bizde kelime başında *"ئۇ"*, diğer durumlarda ve tek olarak *"ئۇ / ۇ"* şekillerinde yazılır: *ئۇجا, ئۇزۇن, ئۇۋا* *"ۇ"* (/u/) sesi.

Alıntı kelimelerde [ua] (Fransızcada [oi] yazılan diftong) sesinin yazılışı bir tek *"ۇ"* iledir: *پۇئان ـ فېنىس ـ ۋاپۇر ـ ژۇا*

21.8. *و:*

Kalın, geniş ve dudaklanan (yuvarlak) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /o/ şeklinde gösterilir. Bizde ise bu ses kelimenin başında *"او"*, diğer yerlerde ve tek olarak *"ئو / و"* şeklinde yazılır: *اود, اوخ, ئۇيۇقسىز, ئوقۇغۇچى يول, ئوقۇغان ـ پوران* *"و"* sesi.

Dikkat: Bazı kelimelerde gelen [ao], [éo], [oi], [oo], [üo], [oa], [oé] gibi ünlü terkiplerinin yazılış şekilleri şöyledir:

[ao]: *تاۋىست قاۋاجىن قۇقاو*

[éo]: *لئون قىرئول نئون*

[oo]: *قوۋرمىنىڭ قوۋۇرۇلۇش*

[üo]: *قۈرۈتە (Cruauté)*

[oa]: *قوئالىسيون ـ پوا*

[oé]: *قوۋقازىيالىس ـ پوئىزى*

[oi]: *قاناۋا ـ ۋازىست*

ا (۲۱/۰۹

قالیڭن ، گئنیش و دۆداقلانمایان (دۆز) بیر مصوّتدیر. لاتین الیفباسیڭندا " A " شکلینده گۆسته‌ریلیر. بیزده ایسه باشدا " آ " وسایر حالـــلاردا ، و تکلیکده " ا / ـا " شکیللرینده یازیلیر:

آی ،آز، یاوّاش ، باهار، پاپاق ،آنا ، آتا ، آتالار، سئانس ...

دقّت : بعضی کلمه‌لرده گلن aa ، aé ، aq ، au ، ea ، ua ، قبیـلینـدن مصوّت ترکیبلری نین یازیلیش شکیللری بئله‌دیر:

aa) قاان ، aé) آئرۆپلان، ao) قاۆتیک ، au) قاۆچۇ، ea) ایدئـال، اوات (Ouate)

۲۱/۱۰) مصوّتلره تۆپلو بیر باخیش

گۆردوگونوز کیمی دیلیمیزده دۆققوز مصوّت واردیر. الیفبا صیراسیلـــه بئله‌دیرلر: ا ، و ، ۆ ، ۇ ، ۆ ، ه ، ئ ، ئ ، ي

یۇوارلاق و دۆز مصوّت‌لر:

بۇنلاردان دۆردۆ " دۆداقلانان " یا دا باشقا بیر تعبیرله "یۇوارلاق/گیرده" دیرلر : ۆ ، ۇ ، ۇ ، ۆ .

مصوّتلرین بئشی ده " دۆداقلانمایان" یا دا " دۆز" دۆرلر: ا ، ه ، ئ ، ئ ، ي .

" قالیڭن و " اینجه" مصوّتلر:

مصوّتلردن دۆردو "قالیڭن"دیر: ا ، ۆ ، ۇ ، ئ .

مصوّتلردن بئشی ده" اینجه"دیر: ۇ ، ۆ ، ه ، ئ ، ي

"دار" و "گئنیش" مصوّتلر:

مصوّتلردن دۆردو " دار" ـ دیر: ۇ ، ۆ ، ئ ، ي

دۆردو ده " گئنیش"ـ دیر: ا ، ه ، ۆ ، ۇ .

" ئ " ـ ایسه " ي " ـ دن داها گئنیش و " ه "ـ دن داها داردیر.

الیف) پرۆفئسۆر تحسین بانغوۆغلو بو خصوصیّتلری بیر جدولده تۆپلـو اۆلاراق گۆسترمیشدیر (پرۆفئسۆر بانغوۆغلو نون" تۆرکجه‌نین قرامئری" اثری، صحیفه : ۳۵). بو جدول (شکیل:الیف ۲۱/۱۰) گله‌جک صحیفه‌ده گۆسته‌ریلیر.

21.9. *ا:*

Kalın, geniş ve (dudaklanmayan (düz) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /a/ şeklinde gösterilir. Bizde ise kelime başında *"آ"*, diğer durumlarda ve tek yazıldığında *"ا / ا"* şekillerinde yazılır: *آی, آز, اواش يارا پپلاق با آتا ر آتا.*

بس ئلاس..

Dikkat: Bazı kelimelerde yan yana gelen [aa], [aé], [ao], [au], [ea], [ua] gibi ünlü terkiplerinin yazım şekilleri şöyledir:

[aa]: *قاان*[aé]: *ئەدەبيات*[ao]: *قاوونيک*[au]: *قاوچو*[ea]: *يائەال*[ua]: *اوات.*

21.10. Ünlülere Toplu Bir Bakış:

Görüldüğü gibi dilimizde dokuz ünlü vardır. Bu ünlüler alfabetik sıraya göre şunardır: /a/ *(ا)*, /e/ *(ه)*, */é/ (ئ)*, /ı/ *(ى)*, /i/ *(ى)*, /o/ *(و)*, /ö/ *(ؤ)*, /u/ *(و)*, /ü/ *(و)*

Yuvarlak ve Düz Ünlüler:

Bunlardan dördü, "dudaklanan" ya da başka bir tabirle yuvarlak"tır: /o/, /ö/, /u/, /ü/ *(و, ؤ, و, و)*.

Ünlülerin beşi de "dudaklanmayan" ya da "düz"dür: /a/, /e/, */é/*, /ı/, /i/ *(ا, ه, ئ, ى, ى)*.

Kalın ve İnce Ünlüler:

Ünlerden dördü "kalın"dır: /a/, /o/, /u/, /ı/ *(ا, و, و, ى)*.

Ünlülerden beşi de "ince"dir: /ö/, /ü/, /e/, */é/*, /i/ *(ؤ, و, ه, ئ, ى)*.

Dar ve Geniş Ünlüler:

Ünlülerin dördü "dar"dır: /u/, /ü/, /ı/, /i/ *(و, و, ى, ى)*.

Dördü de "geniş"tir: /a/, /e/, /o/, /ö/ *(ا, ه, و, ؤ)*.

/é/ (ئ) ise /i/ sesinden daha geniş, /e/ sesinden ise daha dar bir sestir.

a. Prof. Tahsin Banguloğlu bu özellikleri bir cetvelde toplu olarak göstermiştir (Prof. Banguloğlu'nun "Türkçenin Grameri" adlı eseri, sayfa: 35). Bu cetvel (şekil: a. 21/10) gelecek sayfada gösterilecektir.

پرۆفئسۆر "یانغۇۇغلو" ـ نۇن جدولی

(شکیل: الیف ۲۱/۱۰)

	دۇز		یۇوارلاق	
	گئنیش	دار	گئنیش	دار
قالیٹن	A ا	I ىٹ	o ۆ	U ۇ
اینجه	E ە	İ ې	ö ۋ	Ü ۈ

ب) پرۆفئسۆر "دمیرچی زاده" ده بۇ باره ده فیکیرلرینی بۇ" شما" دا تۆپلۇ اۆلاراق گۆسته ریر (شکیل: ب ۲۱/۱۰):

(شکیل: ب ۲۱/۱۰)

دیلین افقی وضعیّتینه گۆره / دیلین شاقۇلی وضعیّتینه گۆره	اینجه		قالیٹن
	دیل اۆنو	دیل اۆرتاسی	دیل آرخاسی
قاپالیٹ (دار)	ې İ		ىٹ I
یاریم قاپالیٹ (یاریٹ دار)		ئ É	
آچیٹق (گئنیش)	ە E		ا A
قاپالیٹ (دار)	ۈ Ü		ۇ U
آچیٹق (گئنیش)	ۋ ö		ۆ o

"دمیرچی زاده" ـ نین مصوّتلر جدولی (معاصیر آذربایجان دیلی ص ۴۸)

۲۵

Prof. Banguoğlu'nun Cetveli

	Düz		**Yuvarlak**	
	Geniş	**Dar**	**Geniş**	**Dar**
Kalın	/a/ ~ ا	/ı/ ~ ئ	/o/ ~ و	/u/ ~ و
İnce	/e/ ~ ه	/é/ ~ ئ	/i/ ~ ى	/ö/ ~ ۆ	/ü/ ~ ۆ

(Şekil: a. 10/21)

b. Prof. Demircizade'de bu konu hakkındaki düşüncelerini bu şemada toplu olarak gösterir (Şekil: b. 10/21):

Dilin Dikey Durumuna Göre	**Dilin Yatay Durumuna Göre**	**İnce**		**Kalın**
		Dil Önü	**Dil Ortası**	**Dil Arkası**
Kapalı (Dar)		/i/ ~ ى		/ı/ ~ ئ
Yarım Kapalı (Yarı Dar)			/é/ ~ ئ	
Açık (Geniş)		/e/ ~ ه		/a/ ~ ا
Kapalı (Dar)		/ü/ ~ ۆ		/u/ ~ و
Açık (Geniş)		/ö/ ~ ۆ		/o/ ~ و

Şekil: b. 10/21)

Demircizade'nin ünlüler cetveli (Muasır Azerbaycan Dili, ss. 48)

ج)" فرانسوا دؤنی "ـ نین " مکعّب "ـ ی :

بؤیوک دیلچی ژان دؤنی (J. Deny) کتابیندا (تؤرک قرامهٔرینین اساسلاری) بیرمکعّب شکلینده مصوّتلرین مناسیبتلرینی ایضاح ائتمیشدیر. بیز بوُ ایضاحین خلاصهسینی "یانغوُوُغلو"ـ نوُن ترجوُمهسیندن("تؤرکجهنین قرامهٔری" ص ۳۷") نقل ائدیریک :.

" دؤنی تؤرکجهنین مصوّتلری نین آراسینداکی مناسیبتی و هر مصوّتین اوْبیر مصوّتلره یاخیْنلیق درجهسینی بیر مکعّب اوْزهریندە افاده ائتمیشدیر. شکیلده گؤرولدوگو کیمی سککیز مصوّتی یاخینلارینا گؤره مکعّبین سککیز اوْچلو زاوْیهسینده یئرلشدیرینجه قارشیْلیقلی سطحلر جوْت-جوْت مشترک وصفلریاوْلان اوْچلوـ صنفلندیرمهگی تمثیل ائتمکدهدیر: قالیْن ـ اینجه ، دوْزـ یَـوُوُارلاق ، گئنیش ـ دار".

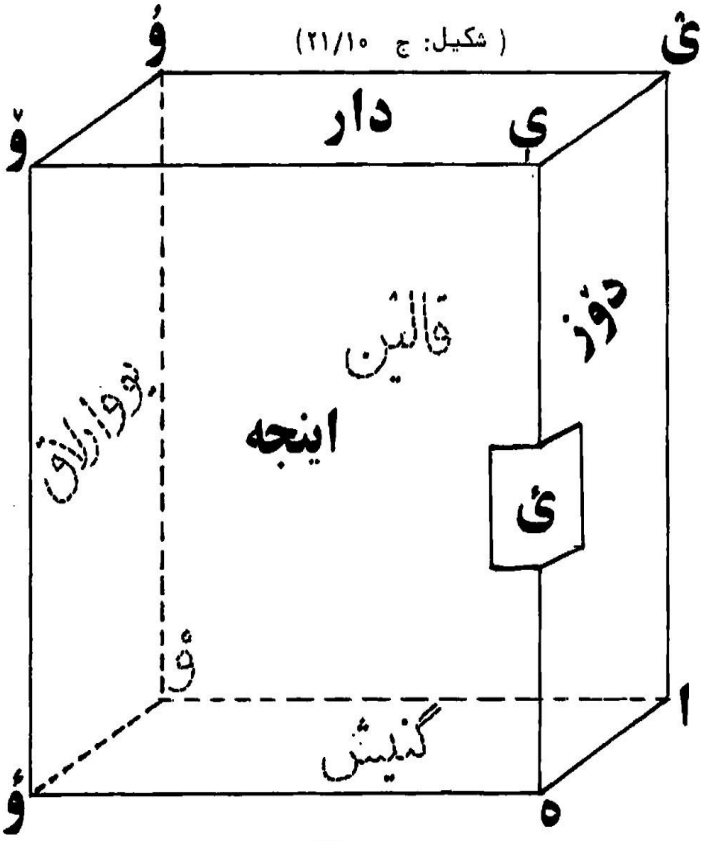
" بوُرادا هر مصوّتین اوْتوُردوغو اوْچلو زاوْیهدن اوْنون یاخیْن و اوُزاق قوْهوملاریایله اوْنا یاد اوْلان مصوّتلری ده سئچمک ممکوْن دوْر".

(مکعّبی تکلیف ائدن فرانسوا دؤنی، ژان دؤنی ـ نین طلبهسی دیر).

بوْتون بوُ سؤزلری " فرانسوا دؤنی" بوُ "شما" دا گؤسترمیشدیر: (شکیل: ج ۲۱/۱۰)

(ژان دؤنی،"تؤرک قرامهٔری نین اساسلاری"ص ۵۷)

(شکیل: ج ۲۱/۱۰)

۲۶

“Fransua Deny”nin “Küp”ü:

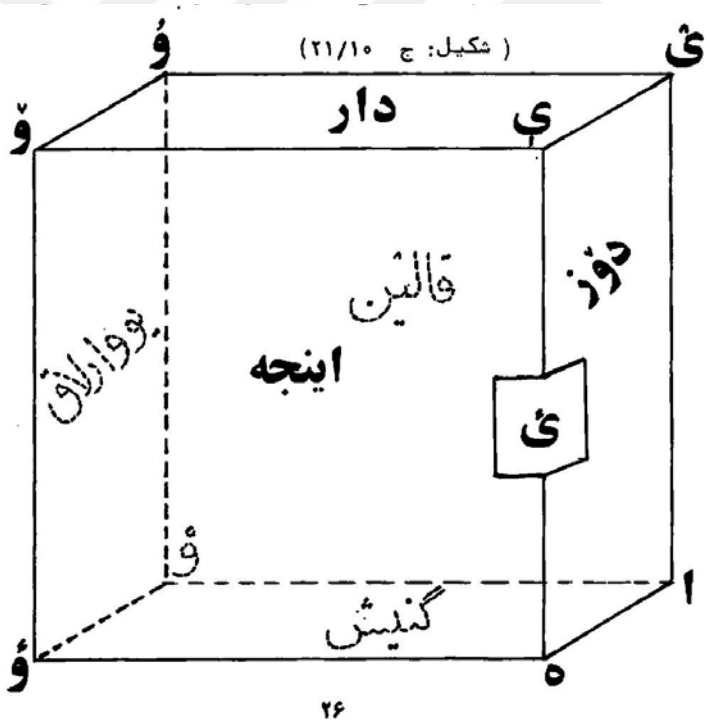
Büyük dilbilimci Jean Deny kitabında (Türk Gramerinin Esasları) bir küp şeklinde ünlülerin ilişkilerini açıklamıştır. Biz bu açıklamanın özetini “Banguloğlu”nun çevirisinden (Türkçenin Grameri “ss. 37”) naklediyoruz:

> *Deny, Türkçenin ünlüleri arasındaki ilişkiyi ve her ünlünün diğer ünlülere yakınlık derecesini bir küp üzerinde göstermiştir. Şekilde görüldüğü gibi sekiz ünlüyü yakınlıklarına göre kübün sekiz üçlü köşesine yerleştirince karşılıklı yüzeyler ikişer ikişer ortak vasıfları olan üçlü sınıflandırmayı temsil etmektedir: Kalın-ince, düz-yuvarlak, geniş-dar.*

“Burada her ünlünün oturduğu üçlü köşeden onun yakın ve uzak akrabaları ile ona yabancı olan ünlüleri de seçmek mümkündür.”

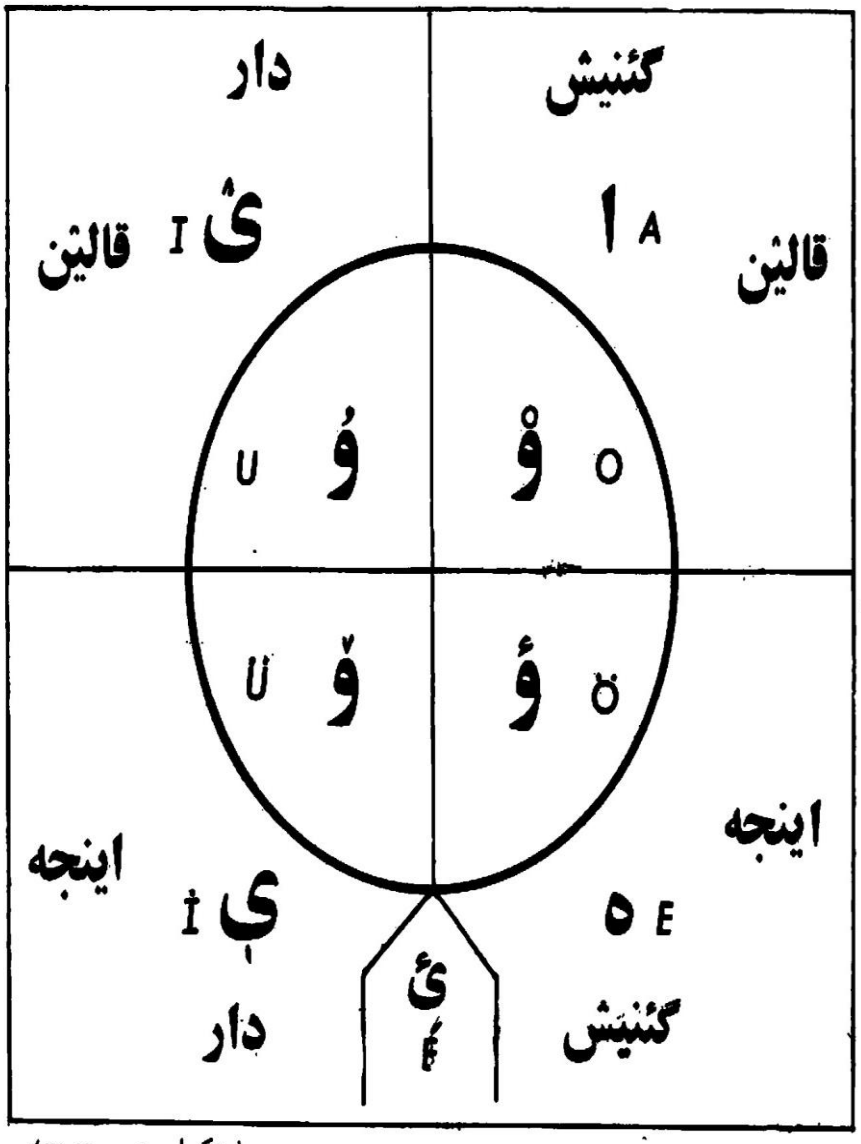
(Küpü teklif eden Fransua Deny, Jean Deny’nin öğrencisidir.)

Bütün bu sözleri “Fransua Deny” bu “şema”da göstermiştir. (Şekil: C 21/10) (Jean Deyn, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları, ss. 57)

د) بیزیم تقدیم ائتدیگیمیز" شما ":

داها یئغجام وَ بسیط بیر موُرتده مصوّتلرین خصوصیّتلرینی گؤسترمک اوْچون بیز یَوُوَارلاق مصوّتلری بیر دایَیره ایچینده یئرلشدیردیک . گئنیش مصوّتلری "شما"-نین صاغ طرفینده ،'و دار مصوّتلری عمودی محوّرین صوْل طرفینده صیمرالادیق . افقی محوّرین اوْستونده قالیْن مصوّتلر، وَ عئینی محوّرین آلتیْندا اینجه مصوّتلره یَئر وئردیک . Ə یا دا " ئ " مصوّتینی ده اوْزونه‌خاص یئرده اوْتوُرتدوق :

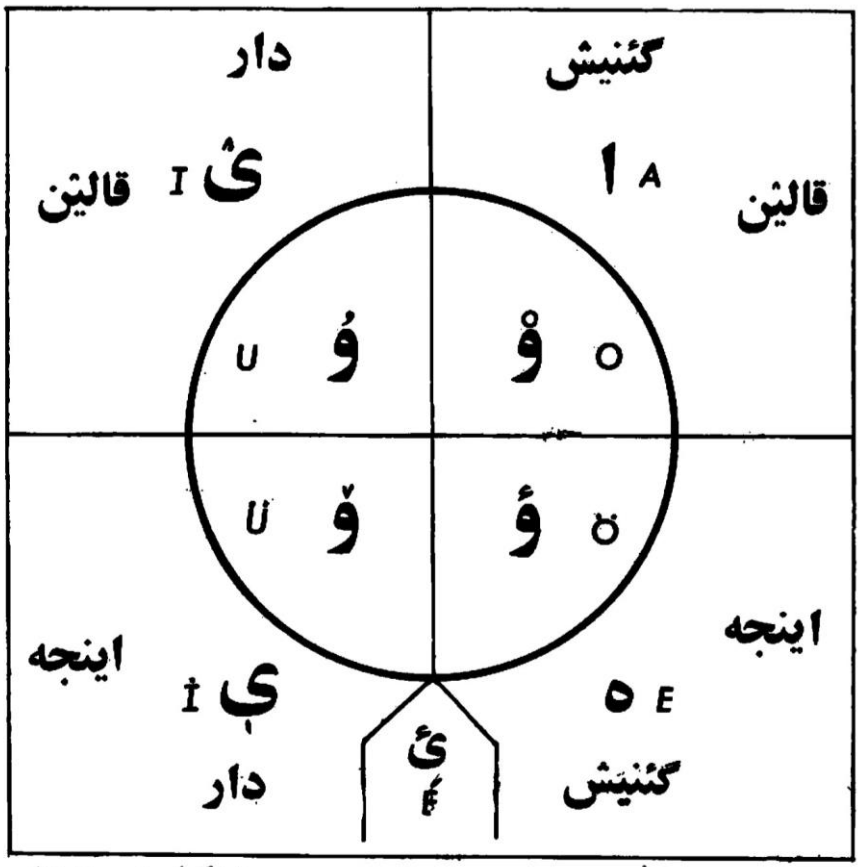

(شکیل: د ۲۱/۱۰)

۲۷

d. Bizim sunduğumuz “şema”:

Daha kısa ve basit bir şekilde ünlülerin özelliklerini göstermek için biz yuvarlak ünlüleri bir daire içine yerleştirdik. Geniş ünlüleri “şema”nın sağ tarafında ve dar ünlüleri dikey eksenin sol tarafında sıraladık. Yatay eksenin üstünde kalın ünlüler ve aynı eksenin altında ince ünlülere yer verdik. */é/* ya da *“ئ”* ünlüsünü de kendine has bir yerde oturtduk:

(شکیل: د ۲۱/۱۰)

(۲۱/۱۱) مصوّتلرین هارمونی‌سی

الیف) بؤیوک آهنگ قانونو

" ساده یادا اکلرله اوزادیلمیش بیر کلمه‌نین ایلک هجاسیندا قالین و یا اینجه بیر مصوّت اوْلدوغونا گؤره اوْ کلمه‌نین بوْتون مصوّتلری قالین و یا اینجه اوْلور".

بوْ، قالین لیق و اینجه‌لیک باخیمیندان سسلرین (یعنی داماق سسلری‌نین) هارمونی‌سینه " بؤیوک آهنگ قانونو" دئییرلر.

ب) کیچیک آهنگ قانونو

" ساده یا دا اکلرله اوزادیلمیش بیر کلمه‌نین ایکینجی و داها صوْنرا کی هجالاریندا اوْلان دار مصوّتلر اوْزلریندن قاباقکی هجادا دوْز و یا یوْوارلاق (دوْداقلانان) بیر مصوّت اوْلدوغونا گؤره دوْز ویا یوْوارلاق اوْلورلار".

بوْ دوْداق سسلری نین هارمونی سینه " کیچیک آهنگ قانونو" دئییرلر.

ج) آهنگ قانوْنوْ

دیلچی‌لر "دوْداق سسلری و داماق سسلری نین هارمونی قانونلاری"‌نی بیرلشدیره‌رک ، بیر تک قانون حالیْندا بیان ائتمیشدیرلر، بوْنا " آهنگ " یادا " مصوّتلر هارمونی‌سی‌نین عمومی قانونو" آدی وئریلمیشدیر:

"ساده یادا اکلرله اوْزادیلمیش بیرکلمه‌نین بوْتون مصوّتلری قالیْن‌لیق ـ اینجه‌لیک و دوْزلوک ـ یوْوارلاق لیق باخیْمیندان ایلک هجانین مصوّتینه اوْیارلار. اوْ قده‌رکی، ایلک هجاسیندا یوْوارلاق بیر مصوّت اوْلان بیر کلمه‌نین ایکینجی و یا داها صوْنراکی هجاسیندا بیر گئنیش ،دوْز سسلی اوْلا بیلیر و اوْندان صوْنراکی هجالارین مصوّتلری ده دوْز اوْلارلار".

"کیچیک آهنگ قانونو"‌نو بیر باشقا تعبیرله تکرارلایاق ، بو نوْرمولون ازبرله‌مه‌سی بلکه داها آساندیر:

" یوْوارلاق مصوّتلردن صوْنرا :

دار یوْوارلاقلار، یا دا :

گئنیش دوْزلر گلر".

د) بوْتون بوْنلاری بیر جدولده خلاصه ائدیب ، و معیّن مصوّتلردن صوْنرا ـ مصوّتلر آهنگ قانونونا گؤره ـ هانسی مصوّتلرین گلیب گلمه‌یه‌جه‌گینی بیر آرادا گؤسته‌رک :(شکیل : د ۲۱/۱۱)

21.11. Ünlülerin Harmonisi:

a. Büyük Ünlü Uyumu:

“Basit kelimelerin ya da eklerle uzatılmış bir kelimenin ilk hecesinde kalın veya ince bir ünlü olduğuna göre o kelimenin bütün ünlüleri kalın veya ince olur”.

Bu kalınlık ve incelik bakımından seslerin (yani damak seslerinin) uyumuna “büyük ünlü uyumu” diyorlar.

b. Küçük Ünlü Uyumu:

“Basit kelimelerin ya da eklerle uzatılmış bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde olan dar ünlüler kendilerinden önce gelen hecede düz veya yuvarlak (dudaklanan) bir ünlü varsa düz veya yuvarlak olur.”

Bu dudak seslerinin uyumuna “küçük ünlü uyumu” diyorlar.

c. Ses Uyumu:

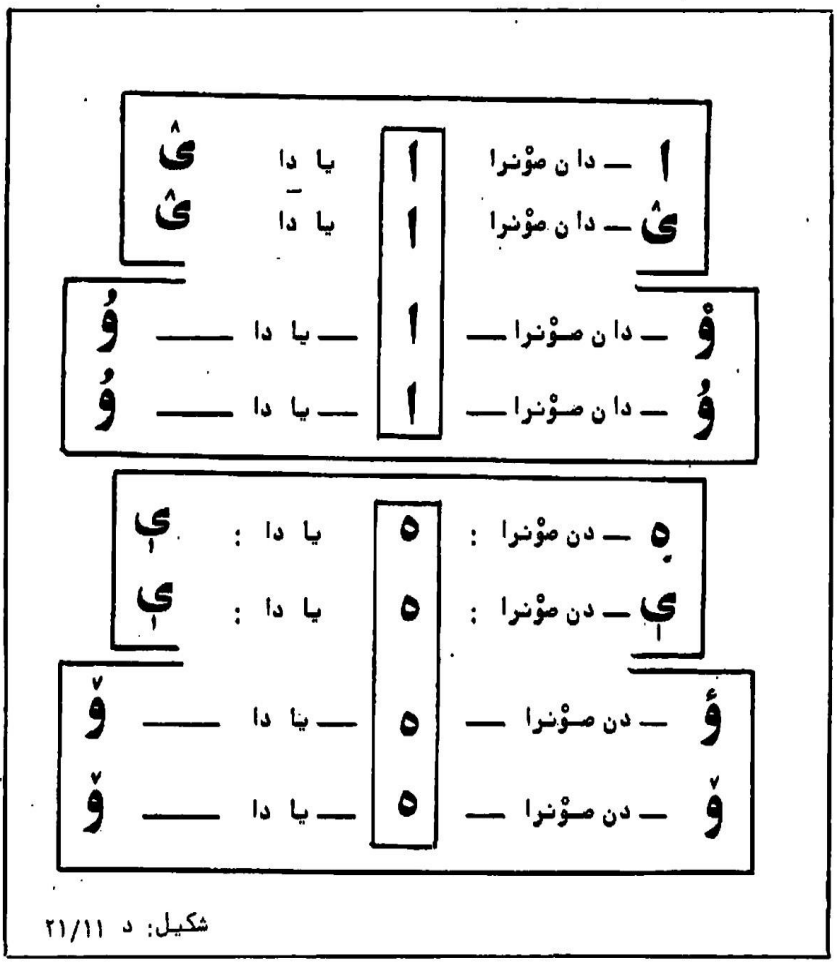
Dilbilimciler, “dudak sesleri ve damak seslerinin ses uyumu”nu birleştirerek, tek kural halinde açıklamışlardır. Buna “ahenk” ya da ses uyumunun genel kuralı” adı verilmiştir:

“Basit kelimelerin ya da eklerle uzatılmış bir kelimenin bütün ünlüleri kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından ilk hecenin ünlüsüne uyar. O kadar ki, ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü olan bir kelimenin ikinci veya daha sonraki bir hecesinde bir geniş, düz ünlü olabilir ve ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur”.

“Küçük ünlü uyumu”nu başka bir tanımla tekrarlarsak, bu formülün ezberlemesi belki daha kolay olabilir:

“Yuvarlak Ünlülerden Sonra: Dar yuvarlaklar ya da geniş düzler gelir”.

d. Bütün bunları bir cetvelde özetleyerek belli ünlülerden sonra ünlü uyumuna göre hangi ünlülerin gelip gelmeyeceğini bir arada gösterelim: (Şekil: d. 21/11)

شکیل: د ۲۱/۱۱

جدولین باشدان آشاغا صیْراسینی تعقیب ائده‌رک ، مثاللار وئریریک ،استیثنالار / / ایچینده یازیلمیشدیر:

(ا)ـ دان صوْنرا : قارغا ، قالیْن ، قارغالار، قالیْن لیْق ،آدا ، آلمـــا ، /آلوْوَ/، / آرموُد/.

(ئ)ـ دان صوْنرا : قیْرغئ ، قیْراق ، قیْراقدان ، قیْرغیْلار.

(ۇ)ـ دان صوْنرا : اوْدوُن ، اوْدوُنلوُق ، اوْطاق ، اوْلماق .

(ۇ)ـ دان صوْنرا : قوُرو ، اوُلدوُزلوُ، قوُروُلوُق ، قوُلاق ، / بوْزوْوَ/.

(ە)ـ دن صوْنرا : الک ، دری ، امک ، الکچی ، دریلر، امکده . الده‌کی.

(ئ)ـ ده بو قروُپا داخیلدیر.

(ې)ـ دن صوْنرا : دیلیم ،چیچک ، دیلیمله‌مک ، چیچکلیک ،بیلیک، بیله‌گیم.

(ۆ)ـ دن صوْنرا : اوْلوم ،اوْزگه ،دوْشک ،اوْلکه ،اوْزوم، اوْوردک .

(ۆ)ـ دن صوْنرا : گوْلمک ، کوْلک ، اوْشوْیه‌جک ، اوْزوْم.

آلیْنماکلمه‌لرین بیرقسمی دیلیمیزین آهنگ قانوُنونا اوُیموشسا دا ، بوُباخیْمدان بیر چوْخو قایدایا هله اوُیماییبلار.

۲۹

/a/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/ı/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/o/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi
/u/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi

/e/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/i/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/ö/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi
/ü/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi

(şekil: d. 21/11)

Tablonun baştan aşağı sırasını takip ederek, örnekler veriyoruz, istisnalar "//" için de yazılmıştır:

/a/ sesinden sonra: karga, kalın, kargalar, kalınlık, ada, alma, /alov/, /armut/.

/ı/ sesinden sonra: kırgı, kırak, kırakdan, kırgılar.

/o/ sesinden sonra: odun, odunluk, otak, olmak.

/u/ sesinden sonra: kuru, ulduzlu (yıldızlı), kuruluk, kulak, /buzov/.

/e/ sesinden sonra: elek, deri, emek, elekçi, deriler, emekte, eldeki.

/é/ sesinden sonra: sesi de bu gruba dâhildir.

/i/ sesinden sonra: dilim, çiçek, dilimlemek, çiçeklik, bilik, bileğim.

/ö/ sesinden sonra: ölüm, özge, döşek, ölke (ülke), özüm (kendim), ördek.

/ü/ sesinden sonra: Gülmek, külek, üşüyecek, üzüm.

Alıntı kelimelerin bir kısmı dilimizin ses uyumuna uymuşsa da bu bakımdan birçoğu kurala uymamıştır.

دقّت: بۇ قانۇنا اۇيغۇرچا اكلرين(شكيلچىلرين) كئنيش معۇتلرى ايكى خۇردۇر:
" ه "ـ ايله و " ا "ـ ايله اۇلانلار. مثال: لر/ لار (جمع علامتى)، ده/ دا و سايىره ...(سيزده/ اۇندا، ائولر/ داغلار، ايگنه‌دن/ ساپدان،كۇنشه/آيا... سۇزلربنده اۇلدوغو كيمى).
گينه همين بۇ قانۇنا كۇره دار معۇتلى اكلر دۇرد نۇعدور:
"ئ"،"ى"،" ۇ "،" ۆ "ـ سسلريله اۇلوشان اكلره مثال: آلتئينحئ، بئشينحى، اۇنۇنحۇ، اۆچۆنحۆ...

صامیتلر

(۲۲)

ديليميزده معۇتلردن سواى، صاميت سسلر اۇچون ۲۵ فۇنەم و بۇنلارا مقابيل، اليفبا ميزدا ۳۲ حرف واردير. بۇنۇلۇزيک صئراسيله:

۱ - پ	۲ - ب	۳ - ت، ط	۴ - د
۵ - م	۶ - ن	۷ - ل	۸ - ر
۹ - ك	۱۰ - گ	۱۱ - ق	۱۲ - ق
۱۳ - ف	۱۴ - ۋ	۱۵ - س، ث، ص	
۱۶ - ز، ذ، ض، ظ		۱۷ - ش	۱۸ - ژ
۱۹ - ج	۲۰ - چ	۲۱ - خ	۲۲ - غ
۲۳ - ه، ح	۲۴ - ى	۲۵ - ع، همزه	

صاميتلرى عئينى صئرا ايله گۇزدن گئچيريريک:
۲۲/۰۱) " P " سسى يازيميزدا "پ"ـ ايله يازيليير.
۲۲/۰۲) " B " سسى يازيميزدا "ب"ـ ايله يازيليير.
۲۲/۰۳) " T " سسى يازيميزدا "ت" و "ط"ـ ايله‌يازيليير.
" ط " اشارتى جقّيندا بير نئچه سۇزله ايضاحات وئرمک يئرينده اۇلاجاقدير.
تۇركلر عرب اليفباسينى اقتباس و ديللرى اۇچون يازيلى افاده واسيطه‌سى كيمى قبول ائتديكلرى ايلک گۇنلردن برى عرب يازيسى‌نين امكانلارينـــدان

Dikkat: Bu kurala uyarak eklerin geniş ünlülerini iki şekilde ele alabiliriz:

/e/ ve /a/ ile olanlar: Örnek: {+lAr} (çokluk eki), {+DA} vs. (sizde / onda, evler / dağlar, iğneden / saptan, güneşe / aya vs. kelimelerinde olduğu gibi).

Yine bu kurala göre dar ünlülü ekler dört çeşittir: /ı/, /i/, /u/, /ü/ sesleri ile oluşan eklere örnek: altıncı, beşinci, onuncu, üçüncü…

22. Ünsüzler:

Dilimizde ünlülerden hariç, ünsüzler için 25 fonem ve bunlara eş değer, alfabemizde 34 harf vardır. Fonolojik sırasıyla:

1. پ, 2. ب, 3. ت, ط, 4. د, 5. م, 6. ن, 7. ل, 8. ر, 9. ك, 10. گ, 11. ق, 12. ق, 13. ف, 14. ڤ, 15. س, ث, ص, 16. ز, ذ, ض, ظ, 17. ش, 18. ژ, 19. ج, 20. چ, 21. خ, 22. غ, 23. ه, ح, 24. ی, 25. ع, hemze.

Ünsüzleri aynı sıra ile gözden geçiriyoruz:

22.1. /p/ sesi yazımızda *"پ"* ile yazılır.

22.2. /b/ sesi yazımızda *"ب"* ile yazılır.

22.3. /t/ sesi yazımızda *"ت"*, *"ط"* ile yazılır.

"ط" işareti hakkında birkaç sözle açıklama yapmak yerinde olacaktır. Türkler Arap alfabesini alıntı kelimeler ve dilleri için yazılı ifade vasıtası olarak kabul ettiği ilk günlerden beri Arap yazısının imkânlarından

فایدالانماق ایسته‌دیلر. بونا گؤره عربجه‌ده معیّن فؤنئم‌لری گؤسته‌رن و تؤرکجه‌ده (اؤ فؤنئم‌لرین وجوُدو اؤلمادیغی اؤچون) مصرفسیز قالان" ث" " ح "،" ص "،" ض "،" ط "،" ظ "،" ع " کیمی حرفلردن تؤرکجه‌نی داها آیدین و بلیرلی گؤسترمک اؤچون استیفاده ائتمک فیکرینه دؤشدولر. بیلینمدیگی کیمی، قدیم " اؤرخوُن " الیفباسیندا قالیُن و اینجه صامیتلر واریدی. بوُ صامیتلرین اؤلدوغوُ هجالارین مصوّتلری (اؤ صامیتلرین قالیُن،یادا اینجه اؤلماسینا گؤره) قالیُن،یادا اینجه‌اؤخونوُردو. بوُ تجرؤبه‌دن‌استیفاده‌ائدیلدی،و بیرنئچه‌حرف (کی تورکجه‌ده عئینی‌جنسدن فؤنئمه تقابؤل ائدیردیلر، مثلاً"ط"و"ت"کیمی، T فؤنئمینه‌قارشی) قالیُن و اینجه‌دئیه مشخّص ائدیلدی. بو آرادا" ت "اینجه T و"ط" قالین T اؤلاراق ایشله‌دیلمه‌گه باشلانیُلدی. "ط" اؤلان هجانین مصوّتی قالیُن اؤخوُندو، و" ت "اؤلان هجانین مصوّتی اینجه اؤخوُندو. مصوّتلر اؤزامان علامتسیزایدی. بیزیم فیکریمیزه گؤره، یازیُمیزدا مصوّتلرین علامتی (دیاقری تیکلر) عمومی اؤلاراق منیمسندیگی واقت‌آرتیق " ت "ـ نین یانیُندا " ط "ـ یه حاجت‌قالمایاجاقدیر. هابئله‌دیر عئینی بوُ حالدا اؤلان " ص " اشارتی.

سؤز گلمیشکن بیر نقطه‌یه اشاره ائدک :

ط ، اصلی T اؤلوب D ـ یه دؤنموش بعضی کلمه‌لرده قدیم املانین دوامی اؤلاراق محافیظه ائدیلدیگی اؤچون بعضی تؤرکجه کلمه‌لرده‌ایسه D شکلینده تلفّظ ائدیلیر.

یوُخاریداکی حکمو قدیم املا قایدالاری کتابلاریندا " طورسون "و" آطه" کیمی کلمه‌لرین نه‌دن " دورسون "و " آدا " اؤخونماسی گره‌کدیگینی‌ایضاح‌اؤچون یازاردیلار.

۲۲/۰۴) " D " یازیمیزدا " د "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۰۵) " M " یازیمیزدا " م "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۰۶) " N " یازیمیزدا " ن "ـ ایله یازیلیر.

دیلیمیزده بیرده " صاغیرکاف" ایله یازیلان " نوُن ـ غُنّه" واردی.بعضی لهجه‌لرده بوُ سس موجوُددور، لاکین بیزیم تورکجه‌میزده " N" سسیندن فرقسیز اؤلمؤشدور. آنجاق تاریخی و دیلچیلیک بحث و متنلرینده ایشله‌نن" اؤچ‌نقطه کاف "ـ ایله‌بو سس‌گؤسته‌ریلیر. بونا گؤره " گ " اشارتی‌نین یئری تاریخی و باشقا لهجه‌لردن بحث ائدن متنلرده‌دیر.

۲۲/۰۷) " L " یازیمیزدا " ل "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۰۸) " R " یازیمیزدا " ر " ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۰۹) " یوُموشاق K " یازیمیزدا " ك "ـ ایله یازیلیر. بوُ صامیت حقّیندا لزوملو ایضاحاتی پروُفئسوُر دمیرچی‌زاده‌ـ دن عئیناً نقل ائدیریک :

("ک " کیپله‌شن ، دیل اؤرتاسی، سرت‌داماق،صاف کؤیلو و کار صامیتدیر".

yararlanmak istediler. Buna göre Arapçada belli fonemleri gösteren ve Türkçede (o fonemlerin harfi olmadığı için) karşılıksız kalan ث, ح, ص, ض, ط, ظ, ع gibi harflerden Türkçeyi daha açık ve belli bir şekilde göstermek için yararlanmayı düşündüler. Bilindiği gibi tarihi "Orhun" alfabesinde kalın ve ince ünsüzler vardı. Bu ünsüzlerin bulunduğu hecelerdeki ünlüler (o ünsüzlerin kalın ya da ince olmasına göre) kalın ya da ince okunurdu. Bu tecrübeden istifade edildi ve birkaç harf (Türkçede aynı cinsten foneme tekabül ederdi. Mesela: ط ve ت gibi, /t/ fonemine karşı) kalın ve ince olarak gösterildi. Bu arada ت ince /t/ ve ط kalın /t/ olarak kullanılmaya başlandı. ط harfi bulunan hecenin ünlüsü kalın, ت harfi bulunan hecenin ünlüsü ince okundu. Ünlülerin henüz işaretleri yoktu. Bize göre, yazımızda ünlülerin işaretleri (diyakritikleri) genel olarak benimsendiği vakit artık ت harfinin yanında ط harfine gerek kalmayacaktır. Aynı şekilde bu durumda olan ص için de geçerlidir.

Yeri gelmişken şu noktaya da değinelim:

ط, aslı /t/ olup /d/'ye dönüşmüş bazı kelimelerde eski imlanın devamı olarak muhafaza edildiği için bazı Türkçe kelimelerde /d/ şeklinde telaffuz edilir.

Yukarıdaki bilgiyi eski imla kuralları kitaplarında "tursun" ve "ata" gibi kelimelerin neden "dursun" ve "ada" okunması gerektiğini açıklamak için yazarlardı.

22.4. /d/ yazımızda *"د"* ile yazılır.

22.5. /m/ yazımızda *"م"* ile yazılır.

22.6. /n/ yazımızda *"ن"* ile yazılır.

Dilimizde bir de "sağır kef" ile yazılan "art damak /n/ sesi vardı. Bazı lehçelerde bu ses mevcuttur. Ancak bizim Türkçemizde /n/ sesinden farkı yoktur. Ancak tarihi ve dilcilik konularında ve metinlerinde kullanılan "üç noktalı kef" ile bu ses gösterilir. Buna göre ڭ işaretinin yeri tarihi ve başka lehçelerden bahseden metinlerdedir.

22.7. /l/ yazımızda *"ل"* ile yazılır.

22.8. /r/ yazımızda *"ر"* ile yazılır.

22.9. Yumuşak /k/ yazımızda *"ك"* ile yazılır. Bu ünsüz hakkında gerekli açıklamayı Prof. Demircizade'den aynen naklediyoruz:

(/k/ *(ک)* kipleşen, dil ortası, sert damak, saf sedasız ve tonsuz bir ünsüzdür."

" بۇ سس تلفظ ائدركن، دیلین اۆرتا حصّه‌سی سرت دا ماغین اۆن حصّه‌سینه‌دۆغرۇ قالخیر و بۇ ایکی عضو معیّن درجه‌ده کیپلشمیش بیر وضعیّت آلیر، دیل اۆحو ایسه اۆن آلت دیشلره یاخینلاشیر".

" بئله شرایطده آغیز بۆشلۇغو جیغیرتیایله سۆزۆلۆب گلن سس آخینی کیپلشمیش اۆلان سرت دا ماقدا دیل اۆرتا سینی آیتیریر. آغزین ایچینده تۆره‌ین پیچیلتی‌لی کۆی اساسیندا ك صامیتی فۆرمالاشیر".

" معاصیر آذربایجان ادبی دیلینده ك صامیتی سۆزون هر یئرینده ایشله‌نیر: کۆل، کتاب، کس، تکنه، ایکی، تکر، اک، چک، چیچک، بیلک بیرلیک ..."

"قئید ائتمک لازیم‌دیرکی، ك صامیتی شکیلچی‌لرین (اکلرین) ده ترکیبیندۆ ایشله‌نیلن فۆنۆم‌لردن صایتیلیر: ـ لیک، ـ رک، ـ مک، ـ دک، ـ ه‌جک، ـ کی، + ه‌نک و س.". (دمیرچی‌زاده "معاصیر آذربایجان دیلی ـ فۆنه‌تیقا، اۆرتوپۆیا، اۆرتوگرافیا ـ" ص ۸۴ـ ۸۳).

۲۲/۱۰) " یۇموشاق " G " یازیمیزدا "گ" ـ ایله یازیلیر.

بۇ صامیت حقّیندا لزوملو ایضاحاتی گینه پرۆفه‌سۆر دمیرچی‌زاده‌دن نقل ائدیریک:

"گ" صامیتی عمله‌گلمه یئرینه‌گۆره " ك " صامیتیندن اساساً فرقله‌نیر.... یالنیز فرق بۇراسیندا دیرکی، گ صامیتی سس تئللری نین گئرگین وضعیّتندۆ تلفّظ اۆلونور و بۇنا گۆره ده جینگیلتی‌لی صامیت صایتیلیر. بۇسسلرین فرقلری ـ یعنی تجروبی یۆللا درک ائتمک اۆچون آشاغیداکی سۆزلری تۆتوشدورماق کفایت ائدر: گۆر ـ کۆر، گۆل ـ کۆل، گۆز ـ کۆز، گۆر ـ کۆر، گل ـ کل و س...".

"گ" صامیتی شکیلچی‌لرین (اکلرین) ترکیبینده ده چۆخ محدود حالدا ایشله‌نیر: ـ گین (ازگین)، ـ گه (اۆزگه)، ـ گی (سیلگی، یعنی مدادسیلن)، ـ گۆ (بۆلگو)". (دمیرچی‌زاده، عئینی‌اثر ص ۸۵/۸۴)

۲۲/۱۱) " کار ـ K " یازیمیزدا " ق " ـ ایله یازیلیر. بۇصامیت حقّیندا لزوملو ایضاحاتی گینه پرۆفه‌سۆر دمیرچی‌زاده ـ دن نقلاً گتیریریک: (پارانتئز ایچینده‌کی سۆزلر بیزه عاییددیر).

" معاصیر آذربایجان ادبی دیلینده ان آز ایشله‌نیلن (لاکین لاتین ـ یونان ریشه‌لی آلینما کلمه‌لرده بۆل ـ بۆل موجود اۆلان و دیلیمیزده بۇ اۆزدنایش ـ لکلیک قازانان) صامیتلردن بیری ده کیپله‌شن، دیل آرخاسی، کۆیلو، کار ق سسی‌دیر. ق سسینی تلفّظ ائدرکن، دیلین اۆن و اۆرتا حصّه‌سی آرخایا دۆغرو چکیلیر و بئله‌لیکله گئری صیخیلمیش اۆلان دیل آرخاسی یۇموشاق دا ماغینی اۆن حصّه‌سی ایله، یعنی سرت دا ماقلا یۇمشاق دا ماغین بیرلشمه نقطه‌سی ایله کیپ ـ له‌شیر، دیل اۆجو ایسه ان آلت دیشلرین یۆۆاغینا سۆیکنمیش حالدا اۆلۇر. محض بئله شرایطده دۆداق بۆشلۇغوندان آغیز بۆشلۇغونا گئچمیش سس آخینی

Bu sesi telaffuz ederken, dilin orta bölümü sert damağın ön bölümüne doğru kalkar ve bu iki uzuv muayyen derecede küçülmüş bir vaziyet alır, dil ucu ise ön alt dişlere yakınlaşır.

Böyle bir durumda ağız boşluğu yolu ile süzülüp gelen ses akını küçülmüş olan sert damakta dil ortasını ayırır. Ağzın içinde türeyen fısıltılı ses esasında ك ünsüzü şekillenir.

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinde ك ünsüzü sözün her yerinde kullanılır: kül (کول), kitap (کتاب), kes (کس), tekne (تکنه), iki (ایکی), teker (تکر), ek (اک), çek (چک), çiçek (چیچک), bilek (بیلک), birlik (بیرلیک)...

"Kaydetmek gerekir ki, ك ünsüzü eklerin oluşumunda kullanılan fonemlerden biridir: [-lik] (لیک),[-rek] (رک), [-mek] (-مک), [-dek] (دک), [-ecek] (ه جک), [+ki] (کی), [+enk] (+هنک) vs. (Demircizade, "Muasır Azerbaycan Dili-Fonetika-Ortopeya-Ortografi", ss. 83-84).

22.10. Yumuşak /g/ yazımızda *"گ"* ile yazılır.

Bu ünsüz hakkıda gerekli açıklamayı yine Prof. Demircizade'den naklediyoruz:

گ ünsüzü yazıldığı yere göre ك ünsüzünden ayrılır... Tek farkı, گ ünsüzünün ses telleri gergin durumdayken çıkmasıdır ve buna göre de tonlu ünsüz sayılır. Bu seslerin farklarını tecrübe yoluyla anlamak için aşağıdaki sözleri tutuşturmak yeterlidir: کل گلکبور گورکبؤز گؤزکبول گولکبور گور vs. گ ünsüzü eklerin oluşmasında oldukça sınırlı kullanılır: ایرگین(گینگه), گی(یاگی), گو(یاگو) (ائوگه), بو(یاگو) (Demircizade, aynı eser, ss. 84-85)

22.11. Tonsuz /k/ yazımızda *"ق"* ile yazılır. Bu ünsüz hakkında gerekli açıklamayı yine Prof. Demircizade'den naklen veriyoruz: (Parentez içerisindeki sözler bize aittir)

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinde en az kullanılan (ancak Latin-Yunan kökenli alıntı kelimelerde bol bol bulunan ve dilimizde bu yüzden işleklik kazanan) ünsüzlerden biri de kipleşen, dil arkası, tonsuz ق (/k/) sesidir. ق sesini telaffuz ederken, dilin ön ve orta bölümü arkaya doğru çekilir ve böylece geri çekilmiş olan dil arkası yumuşak damağın ön bölümü ile yani sert damakla yumuşak damağın birleşme noktası ile yakınlaşır. Dil ucu ise en alt dişlerin yuvasına dayanmasıyla olur. Bu durumda dudak boşluğundan ağız boşluğuna geçen ses akımı

کیب لشمیش عضولری آرالایئب آزاجیق پاتیلتیلی ـ کؤی حالیندا سؤزلـــه رک ، خاریجه جیخدیقدان قـ صامیتی تام حالدا فؤرمالاشیر...".

"... قـ صامیتی عمومیتله قالین مصوّتلرله یاناشی ایشله نیر... آنجاق بیر نئچه سؤزده اینجه مصوّتله ده یاناشی اؤلور".

(دمیرچی زاده ، عئینی اثر ص ۸۵/۸۶)

دقّت : بؤرادا سؤزو گئچن " قـ " سسی، قدیم و ایندیکی زاماندا بیـــر چؤخ تورک لهجه لریندہ واریدی و واردیر. گینه دئدیگیمیز کیمی، لاتین ـ یونان ریشه لی و اؤنا بنزر آلینما کلمه لرده ده چؤخدور.

بؤ فؤنئمی یازماق اؤچون مغلق قایدالار و دؤلانباجلی یؤللاردان گئتمکدنسه اؤنا خاص بیر اشارت قبول ائتمک داها آسان و منطقی‌دیر. بؤ فؤنئم، گینـــه یؤخاریدا اشارت ائدیلدیگی‌کیمی" قـ"ـ ایله گؤستردیگیمیز فؤنئم‌له بیـــــر صفده‌دیر. اؤنو یازیدا دا هم‌ـ صفینه بنزر بیر اشارتله گؤسترمک لازیمدیر.

بؤرادا بیر آز اطرافلیجا دانیشماق فایدالی اؤلاجاق :معلوم‌دوُرکی،فارسجا‌ـ دا كـ صامیتیندن صؤنرا " ا "،" وُ "و" وْ " مصوّتلری گلدیگی زامان، بؤحرف عئینی بیزیم " قـ " صامیتی‌کیمی " کار K " سسی وئریر. مثلاً(فارســـجادا) کالا، کؤروْش ، کؤنش‌کیمی. بؤنا گؤره" قـ " ســسینی بؤ منوال ایله هر زامان " كـ "ـ ایله یازارلار(البتّه بؤ حرفدن صؤنرا " ه "،" ي "و" ئ " مصوّتلـری گلنده و یادا " كـ " تک باشینا ـ هجا صؤنوندا ـ قالاندا ، سس دگیشیلیـــر و "کار K " یئرینه "جینگیلتی‌لی K " تلفّظ اؤلوُنورسادا ، بؤرادا ، بؤنونـــلا بیزیم ایشیمیز یوْخدوُر).

بؤنا گؤره فارسجادا مثلاً" دکتر"،" آکتور"،" مکانیک"... یازماق فـارس الیفباسی و دیلینه آزـ چؤخ اؤیغون دؤشور .بیزده ، بؤ فؤنئم " قـ " ـ ایلـه یاناشی‌دیر(یؤخاریدا ایضاح ائدیلدی). بیز بو فؤنئمی یازماق اؤچون" قـ " ـ یه بنزه‌ین بیر اشارت سئچمه‌لی ایدیک .

اوّلاً " قـ "ـ ین اؤستونه بیرنقطه داها علاوه ائتمگی و " قـ " یازماغـی دؤشؤندؤک . بیر طرفدن عرب‌لرین اؤچ نقطه‌لی" قاف" حرفی‌نی، دیل لرینـــده اؤلمایان " V " اؤچون (عرب‌لرین " و "ـ سی " W "ـ یه چارشی‌دیر) بـــؤ اشارتی، یعنی " قـ "ـ ی ایشلتدیکلری بللی‌ایدی . اؤبیر طرفدن بؤ اشارتین، عئینی سسی تمثیل اؤچون کؤرد الیفباسیندا دا ایشلندیگی‌نی دؤشوندوکحـــه بؤ قده‌ر یاخین مدنیّت‌لرده ،بؤ اشارت دگیشیکلیگی قاریشیق لیق و سهوّلنره سبب اؤلاجاغی بیزی دؤشوندورور‌دو. نهایت مختلیف مصلحتلردن صؤنرا،باشـــقا یئرلرده ده استیفاده ائتدیگیمیز" ـه " اشارتینی بؤ مقصده داها اؤیغـــون گؤردؤک .

بؤ اشارتین بیر آز بؤیوْکجه‌سی عرب الیفباسیندا" مدّ" دئیه تانیئنیـــر، بیزیم الیفبادا دا عئینی وظیفه اؤچون ده ایشله‌دیلیر، یعنی کلمه باشـــیندا

kipleşmiş uzuvları aralayıp azıcık patlayıcı-ses halinde süzülerek dışarı çıktıktan sonra ڤ ünsüzü tam olarak şekillenir….

ڤ ünsüzü genellikle kalın ünlülerle birlikte kullanılır… Ancak birkaç sözde ince ünlüyle de kullanılmaktadır. (Demircizade, aynı eser, ss. 85 - 86)

Dikkat: Burada sözü geçen ڤ sesi, geçmiş ve şimdiki zamanda birçok Türk lehçesinde vardı ve halen de vardır. Yine dediğimiz gibi, Latin – Yunan kökenli ve ona benzer alıntı kelimelerde de çoktur.

Bu fonemi yazmak için muğlak kurallar ve dolanbaçlı yollardan gitmektense ona has bir işaret kabul etmek daha kolay ve mantıklıdır. Bu fonem, yine yukarıda işaret edildiği gibi ق ile gösterdiğimiz fonemle aynı sınıftadır. Onu yazıda da hemsınıfına benzer bir işaretle göstermek gerekir.

Burada biraz etraflıca konuşmak faydalı olacak: Bilindiği gibi, Farsçada ك ünsüzünden sonra /a/, /u/ ve /o/ ünlüleri geldiği zaman bu harf tıpkı bizim ڤ ünsüzü gibi "tonsuz /k/" (art damak) sesi verir. Mesela (Farsçada) کِ/ کِـوروش کِـوشش gibi. Buna göre ڤ sesini bu yolla her zaman ك ile yazarlar (elbette bu harften sonra /e/, /i/ ve /é/ ünlüleri geldiğinde ya da ك tek başına -hece sonunda- kaldığında ses değişir ve "tonsuz /k/" yerine daha "tonlu /k/" (ön damak /k/) sesi telaffuz olunursa da, burada, bununla bizim işimiz yoktur).

Buna göre Farsçada örneğin "doktor", "aktör", "mekanik" vs. yazmak Fars alfabesi ve diline uygun düşer. Bizde bu fonem ق ile benzer (yukarıda açıklandı). Biz bu fonemi yazmak için ق harfine benzeyen bir işaret seçmeliydik.

Evvela ق harfinin üzerine bir nokta daha ilave etmeyi ve ڤ yazmayı düşündük. Bir taraftan Arapların üç noktalı "kaf" harfini, dillerinde olmayan /v/ için (Arapların و harfi */w/* harfine karşılıktır) bu işareti, yani ڤ işaretini kullandıkları belliydi. Diğer taraftan bu işaretin, aynı sesi temsil için Kürt alfabesinde de kullanıldığını düşündükçe bu kadar yakın medeniyetlerde, bu işaret değişikliği karışıklık ve yanlışlığa sebep olacağı için bizi düşündürdü. Nihayet çeşitli maslahatlardan sonra, başka yerlerde de yararlandığımız "~" işaretini bu maksada daha uygun gördük.

Bu işaretin bir az büyükçesi Arap alfabesinde "medd" diye tanınır. Bizim alfabede de aynı vazife için de kullanılır. Yani kelime başında

" T " مصوّتی‌نی گؤسته‌ریر. بیز بو اشارتین کیچیلمیشی‌نی، بیر نئچه یئرده، اؤ جمله‌دن " ق "ـ اؤچون مناسیب گؤردوک . " مدّ "ـ ین کیچیک شکلینه دیلچی‌لیکده " تیلده Tilde " دئییرلر، بیر چوخ الیفبالاردا ایشله‌دیلیر، و مصوّتلر و صامیتلر اؤزه‌رینه گتیریلیر:

مثلاً " N " حرفی اؤزه‌رینه گتیریلمیش صورتی Ñ باسقجا، برؤتؤنجا اسپانیؤلجا، آیماجا وسایره دیللرده واردیر.

A اؤزه‌رینده اؤلاراق، Ã صورتی‌ده وَیئتنامجا، ماندینقؤجا، مؤسیجه، پؤرتئقیزجه وسایره دیللرده واردیر. بیزیم بیلدیگیمیز قده‌ریله بؤ علامت A و N ـ دن سوای D، E، G، I، NG، O، U، X کیمی حرفلره ده آرـ ئیرئیلمیشدیر. بیز یازیمیزدا اؤنا عمومیّتله " صامیتلشدیرمک " (بؤرادا، "کارلاشدیرماق ") وظیفه‌سینی وئرمیشیک : " ق " اؤزه‌رینه‌گلینجه اؤنو کارلاشدیریر و " قَ = کار (ق)" ائدیر.

بیر آز صؤنرا گؤره‌جه‌گیمیز کیمی و ،ه ،ی ـ لری ده صامیت‌لشدیره‌رک H، V و Y اشارتلرینی وحودا گتیریر: وَ ، هَ ، یَ .

ق فؤنئمینه بیر نئچه مثال : باقّتئری ، فؤتؤقرافچی، قؤمئدی، آنقارا آقادئمی، اقؤنؤمی، ویقتؤرهوقو، دؤقتور، ردا قتئور ...

بیر تک استیثنا : سؤزو " تؤرک "سؤزوندن دؤزه‌لدیگی Turcologie سببی‌ایله اصلینه صادیق قالیر و " تؤرکؤلوژی " یازیلیر. اؤخونوشوندا یؤمشاق " ك " تلفّظونون (گبنه اصلینه بنزرلیگی سببی‌ایله) هئچ بیر محذورویؤخدور. بؤ سؤز باشقا شکیللرده ده " ك " یازیلیر: " تؤرکیک دیللر"، " تؤرکؤـ تاتار"، " تؤرکؤاز"، " تؤرکؤفؤب "، " تؤرکؤفیل" ... گینه خاریجی سؤزلرده‌کی "ique ـ" و اؤنا بنزر اکلر تلفّظ یاخین لیثغی‌اعتباری ایله " ك " ـ ایله یازیلیر: فیزیک ، مقانیک ، قَریتیک ، ...یازیلدیغی حالده گینه تلفظ اعتباری‌ایله فیزیقّال، مقّانیقّال، قَریتیقّال کیمی سؤزلر " قَ " ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۱۲) " Q " (" قَ " صامیتی‌نین جینگیلتی‌لی قارشیلیغی اؤلان" ق " تؤرکیه الیفباسیندا قالین " G " و سیریلیک الیفبادا " Г " اؤلاراق گؤـ سته‌ریلیر)، یازیمیزدا " ق "ـ ایله یازیلیر. دمیرچی‌زاده‌یه گؤره "معاصیر آذربایجان ادبی دیلینده " ق" صامیتی سؤزون باشیندا و اؤرتاسیندا چوخ و صؤنوندا ایسه نسبتاً آز ائشیدیلیر". (عئینی‌اثر، ص ۸۶ـ ۸۷).

۲۲/۱۳) " F " یازیمیزدا " ف " ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۱۴) " V " یازیمیزدا " وَ "ـ ایله یازیلیر.

حرفین اشارتی اؤچون " ق "و" قَ " حرفلری حقّیندا وئردیگیمیز ایضاحاتا مراجعت ائدیلسین . بؤ اشارتلی حرف ایله آشاغیداکیلارا بنزه‌ین کلمه‌لرین دؤز اؤخونماسی ممکؤن اؤلور: مروّ ،محوّ، دوّه ، نحوّ، سروّ، بیزوّ ،زیئنغیئروّ..

“ـّ” (/a/) ünlüsünü gösterir. Biz bu işaretin küçültülmüş şeklini, birkaç yerde, *ق* için uygun gördük. “Medd”in küçük şekline dilbilimde “tilde” diyorlar. Birçok alfabede kullanılır ve ünlüler ile ünsüzler üzerine getirilir:

Örneğin /n/ harfi üzerine getrilmiş hali */ñ/* Baskça, Bretonca, İspanyolca, Aymaraca vs. dillerde vardır.

/a/ üzerinde, */ã/* şeklinde Viyetnamca, Mandinkaca, Museyce, Portekizce vs. dillerde vardır. Bizim bildiğimiz kadarıyla bu işaret /a/ ve /n/ harflerinden başka /d/, /e/, /g/, /ı/, */[ng]/*, /o/, /u/, */x/* gibi harflere de getirilmiştir. Biz yazımızda ona genellikle “*samitleştirmek*” (burada “tonsuzlaştırmak”) görevini verdik: *ق* üzerine gelince onu tonsuzlaştırır ve “*ى ~* tonsuz *(ق)*” (art damak /k/’si) yapar.

Biraz sonra göstereceğimiz gibi *“ى ﻩ ﻭ”* harflerini de *samitleştirerek* (tonsuzlaştırarak) /y/, /h/, /v/ işaretlerini vücuda getrir: *“ى ﻩ ﻭ”*.

ق fonemine birkaç örnek: *قۆنومی قۆادەمی قۆارا قۆومۆ دیقتۆقیی بقتۆ ری ریقتۆر, دقتۆر, قیقتۆر هقو…*

Bir tek istisna: Turcologie kelimesi *تۆرک*kelimesinden türetildiği için aslına uygundur ve *تۆرکۆلوژی*olarak yazılır. Okunuşunda ince /k/ *(ك)* telaffuzunun (yine aslına benzemesi sebebiyle) hiçbir sakıncası yoktur. Bu söz başka şekillerde de *ك* ile yazılır: *تۆرکیک*(Türkik diller), *تۆرکو تاتار تۆرکفویل تۆرکفوب تۆرکواز*vs. yine yabancı kelimelerdeki *[-ique]* ve ona benzer ekler, telaffuz yakınlığı itibariyle *ك*ile yazılır: *قۆیيک, قۆاليکفيزيک*vs. yazıldığı halde yine telaffuz itibariyle *قۆيقۆال, قۆاليقۆالفيزيقۆال*gibi kelimeler *ق* ile yazılır.

22.12. */q/* (*ق* ünsüzünün tonlu karşılığı olan *ق* Türkiye alfabesinde kalın /g/ ve Kiril alfabesinde г olarak gösterilir) yazımızda *ق* ile yazılır. Demircizade’ye göre çağdaş Azerbaycan edebi dilinde *ق* ünsüzü kelimenin başında ve ortasında çok ve sonunda ise nispeten az kullanılır. (Aynı eser, ss.86 -87)

22.13. /f/ yazımızda *“ف”* ile yazılır.

22.14. /v/ yazımızda *“ۆ”* ile yazılır.

Harfin işareti için *ق* ve *ق* harfleri hakkında verdiğimiz açıklamaya bakılsın. Bu işaretli harf ile aşağıdakilere benzeyen kelimelerin doğru okunması mümkün olur: *مۆق, مۆحق, هۆد, سۆرۆنحق زۆۆيیزۆۆ ۆيیغجرۆۆيیزۆۆ.*

۲۲/۱۵) " S " یازیمیزدا " س، ص " ـ ایله و عربجه‌دن آلینمـــا کلمه‌لرده اصلینده‌کی کیمی یازیلیر و بونون اوچون " ث " حرفی ده‌الیفبا ـ میزا داخیلدیر.

" T " سسی حقّیندا وئردیگیمیز ایضاحاتدان (۲۲/۰۳ مادّه‌سینه‌باخیئنیز!) دا آنلاشیلدیغی‌کیمی " ص " حرفی، عرب الیفباسینی قبول ائتدیگیمیزگؤنلردن بری " قالیئن S " اوْلاراق ایشله‌دیلمکده‌دیر. فوْنئتیک اوْلمایان یازی طـرزی دوام ائتدیکجه بئله تدبیرلره باش‌وَوُرماق لزوُملودور. لاکین بو حاضریازی قایدالارینا یوْزده‌ـ یوْز انطباق ائدیلیرسه " ص " حرفی‌نین آنجاق آلیْنمـــا کلمه‌لرده ایشلنمه‌سینه شاهید اوْلاجاغیق.

قدیم کتابلاردا ط و ص‌حقّیندا بوُنا بنزر حکملره راست‌گلمکده‌ییک :

" ط و ص قالیئن T و S اوْلوب‌توْرکجه‌ده عئینی سسلری وئریرلر. توْرکجه‌ده قالیئن سسلی کلمه‌لرده کلمه‌باشیْنداکی و یا ریشه‌سینده‌کی S سسلری و T سسلری عمومیّتله بوُ حرفلرله یازیْلیر. لاکین باشدا و کؤکده بوُنلارین یئرینه " س "و" ت " حرفلری ده‌ایشلندیگی کیمی، اکلرده ط و ص هئچ‌بیر زامان ایشلنمز و قالین اکلرده " ط "و" ص " ـ ایله یازیلیر".

زامانلا یازیْمیز یاواش‌ـیاواش" وَوْقالیزه" اوْلماغا یاخیئنلاشـــدیْقجا بوُنلارین ایشله‌دیلمه‌سی آزالیب " صوْن "،" صای "،" صیْرا "،" صاغ "،" صـــوْل" کیمی نهایت‌یوْز قده‌ر کلمه‌یه یئتیشمیشدیر.

۲۲/۱۶) " Z " یازیمیزدا " ز "ـ ایله، عربجه وفارسجادان آلیْنمـــا کلمه‌لرده‌ایسه اصللرینده‌کی‌کیمی یازیلیر.

بوُنا گؤره " ذ "،" ض "و" ظ " حرفلری ده الیفبامیزا داخیلدیر.

۲۲/۱۷) " Ş " یازیمیزدا " ش "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۱۸) " J " یازیمیزدا " ژ "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۱۹) " C " یازیمیزدا " ج "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۲۰) " Ç " یازیمیزدا " چ "ـ ایله یازیلیر

۲۲/۲۱) "X"یادا" Ḫ " یازیمیزدا " خ "ـ ایله یازیلیر.

۲۲/۲۲) " Ğ "ـ قالین اوْلدوغو حالدا ـ یازیْمیزدا " غ "ـ ایله‌یازیلیر.

۲۲/۲۳) " H " یازیمیزدا " هَ "،" هَ "،" هَ "و" هَ "و آلینمـــا کلمه‌لرده اصللرینده‌کی‌کیمی یازیلیر. بوُنا گؤره " ح " حرفی‌ده الیفبامیـــزا داخیلدیر.

دقّـت : " H " سسینی گؤسته‌رن " هَ "/" هَ "/" هَ "/" هَ " حرفـــلری ایکی جهتدن فتحه یا " E " سسینی گؤسته‌رن "ه /ـه" حرفلریندن آیریلیر:

داها اوّلده اشارت‌ائتدیگیمیزکیمی (فتحه)سسینی گؤسته‌رن حرف(ه/ـه) منفصیل حرف‌کیمی صایْیلیر، اوْندان صوْنراکی حرفلرله بیْتیشمز، H سســینی گؤسته‌رن " هَ / هَ / هَ / هَ " حرفلر ایسه بونلاردان صوْنرا گلن حرفلرلـــه

22.15. /s/ harfi yazımızda س, ص ile Arapça alıntı kelimelerde aslındaki gibi yazılır ve bunun için ث harfi de alfabemizde yer alır.

/t/ sesi hakkında yaptığımız açıklamadan (22.3. maddesine bakınız) da anlaşıldığı gibi ص harfi, Arap alfabesini kabul ettiğimiz günlerden beri "kalın /s/" olarak kullanılmaktadır. Fonetik olmayan yazı tarzı devam ettikçe böyle tedbirlere başvurmak gerekir. Ancak bu hazır yazı kurallarına yüzde yüz intibak edilirse ص harfinin sadece alıntı kelimelerde kullanılmasına şahit olacağız.

Tarihi kitaplarda ط ve ص hakkında buna benzer kararlara rastlamaktayız:

ط ve ص, kalın /t/ ve /s/ olup Türkçede aynı sesleri verirler. Türkçede kalın sesli kelimelerde kelime başındaki ya da rişesindeki /s/ ve /t/ sesi genellikle bu harflerle yazılır. Lakin kelime başında ve kökünde bunların yerine س ve ت harfleri de kullanıldığı gibi, eklerde ط ve ص hiçbir zaman kullanılmaz ve kalın sesli eklerde ط ve ص yazılır.

Yazımız zamanla vokalize olmaya yakınlaştıça bunların kullanımı azalmış صول صاغ صیدا صای صون gibi nihayet yüz kadar kelimeye düşmüştür.

22.16. /z/ yazımızda *"ز"* ile Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde ise asıllarındaki gibi yazılır.

Buna göre ذ, ض ve ظ harfleri de alfabemizde yer alır.

22.17. /ş/ yazımızda *"ش"* ile yazılır.

22.18. /j/ yazımızda *"ژ"* ile yazılır.

22.19. /c/ yazımızda *"ج"* ile yazılır.

22.20. /ç/ yazımızda *"چ"* ile yazılır.

22.21. */x/* ya da */ḫ/* yazımızda *"خ"* ile yazılır.

22.22. */ğ/* kalın olduğu halde yazımızda *"غ"* ile yazılır.

22.23. /h/ yazımızda *"ھ, ہ, ہ, ہ"* ve alıntı kelimelerde asıllarındaki gibi yazılır. Buna göre *"ح"* harfi de alfabemizde yer alır.

Dikkat: /h/ sesini gösteren ھ, ہ, ہ, ہ harfleri iki yönden /e/ (fetha) sesini gösteren ه / ه harflerinden ayrılır:

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi (fetha) sesini gösteren harf (ه / ه) ayrı yazılan harf gibi sayılır. Ondan sonraki harflerle bitişmez. /h/ sesini gösteren ھ, ہ, ہ, ہ harfleri ise bunlardan sonra gelen harflerle

بیتیشر H سسینی گؤسته‌رن حرف اؤزه‌ریندەکی (ـه) اشارتی‌ایله مشخّص اؤلور.

بۇ اشارت حقّیندا یۇخاریدا ایضاحات وئریلمیشدیر. " H " فؤنئمی اؤچون مثاللار: مئـة، شـئة، لئة، والئة، شبئة، تنبئة، مشته‌بئة/ موشته‌بئة...

۲۲/۲۴) " ʔ " سسی یازیمیزدا " ئ " ـ ایله یازیلیر. بۇ فؤنئم اؤچـون مثاللار: چپئ، پپئ، وَحئ، نهّـئ، شـئ، پئ‌ـدر‌ـ پئ، مئ، نئ، هئ...

دقّت : بیلیندیگی‌کیمی، یۇموشاق " ک "ـ ایله بیتن کلمه‌لره اینجـه معوّتلرله باشلایان بیر اک آرتیۇریلیرسا، آدی گئچن " ک "، (ʔ) سـسی وئریر، بو (ʔ)، اصلی‌نین " ک " اؤلدوغو اؤچون، ʔ سسی‌وئرن " گ "ـ ایله یازیلیر. هابئله اینجه معوّت یانیندا (گ) یۇموشانار و " ئ " اؤخونار. املاء دا ایلکین بۇنلار، هامیسی " گ "ـ ایله یازیلماقدایدی. صؤنرالار "کاف" و "گاف "ـ ین یانیندا بیرده " یاف " یادا " یف " دییه‌بیر اشارت دۇزه‌لـدی "گاف " لا اؤلان فرقی اؤنون ایکینجی " سرکش "ـ ی، اؤستده دئگیل، آلتـدا قؤیۇلوردو، بۇ شکیلده : " گ ".

اؤ بیر طرفدن بیر چؤخ زامان دا کلمه‌نین ایچینده اؤلان " گ " لـر یا واش‌ـیا واش " ی " اؤلاراق یازیلماغا باشلاندی. بیزجه، بو سـس " گ " صورتینده یازیلدیغی زامان، داها پلیرلی‌لیک خاطیرینه " گ "ـ ایله‌یازیل‌ـسا اؤیغون اؤلۇر: فارسجادان آلینما " اگر " و " مگر "، یادا " ک "دان گلمیش " چۇره‌گی " و " اۇره‌گینده " ... کیمی کلمه‌لر.

۲۲/۲۵) آلینما کلمه‌لرده‌کی " ع " و " همزه " اصللرینده اؤلدوغـو کیمی یازیلیر. لاتین الیفباسیندا بوسس‌آپۇسترۇف (ʼ)ـ ایله گؤسته‌ریلیر.

بورادا ،خلاصه‌اؤلاراق ، الیفبا میزی،بیز، بیر یئرده جدول حالینـدا گؤسترمک ایسته‌ییریک : (صحیفه ۳۸/۳۷):

bitişir, /h/ sesini gösteren harf üzerindeki ـ işaretidir.

Bu işaret hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. /h/ fonemi için örnekler: مۀ, وشتِ مبۀ /مشتِ مبۀتنیبۀ شیبۀ, والۀ لۀ شۀ ...

22.24. /y/ sesi yazımızda *"ی"* ile yazılır. Bu fonem için örnekler: یچی, یپی هئی نئی, مئیپئی - در پئی شیئی نۀی, وحی ...

Dikkat: Bilindiği gibi, yumuşak ک ile biten kelimelere ince ünlülerle başlayan bir ek getirilirse, adı geçen ک, /y/ sesi verir. Bu /y/ sesinin aslı ک olduğu için /y/ sesi veren گ ile yazılır. Böyle ince ünlü yanında گ yumuşar ve ی olarak okunur. İmlada ilkin bunlar, tamamen گ ile yazılmaktaydı. Daha sonra "kef" ve "gef"in yanında "yaf" ya da "yef" diye bir işaret ortaya çıktı. "Gef" ile olan farkı isi onun ikinci "çizgisi"nin üste değil, alta koyulmasıydı, bu şekilde: " گ "

Diğer taraftan birçok zamanda kelimenin içinde olan گ harfleri yavaş yavaş ی olarak yazılmaya başlandı. Bize göre bu ses گ şeklinde yazıldığı zaman daha belirlilik hatırına گ ile yazılsa daha uygun olurdu: Farsçadan alıntı اگر ve مگر ya da ک harfinden gelmiş چۆرەگی ve اۆرەگینده gibi kelimeler.

22.25. Alıntı kelimelerdeki *"ع"* ve "hemze" asıllarında olduğu gibi yazılır. Latin alfabesinde bu ses "apostrof (ʿ)" ile gösterilir.

Burada, özetle, alfabemizi, bir yerde cetvel halinde göstermek istiyoruz: (ss. 37-38):

الیفبـــا میثـــز

حرفلر بمیـــز				سسلری	مثـــــالار
تکلیکدْ	باشدا	آرادا	صوْندا		
ا	آ	ا، ا	ا، ا	A	آنا ـ بابا ـ آرابا
ب	بـ	ـبـ	ب	B	بابا ـ بیبر ـ قاب
پ	پـ	ـپـ	پ	P	پاپاق ـ اپیک ـ ساپ
ت	تـ	ـتـ	ت	T	تبریز ـ آتا ـ بیتگی ـ آت
ث	ثـ	ـثـ	ث	S	ثانیه ـ اثر ـ میراث ـ مثلّث
ج	جـ	ـجـ	ج	C	جان ـ گئجه ـ اوْوَوُج
چ	چـ	ـچـ	چ	Ç	چای ـ گئچی ـ آچ ـ هئچ
ح	حـ	ـحـ	ح	H	حاجی ـ محلّه ـ فلاّح ـ مسلّح
خ	خـ	ـخـ	خ	X	خالا ـ میْخلاماق ـ بوْخ ـ قالخ
د	د	ـد، د	د	D	درمان ـ دده ـ ایگید ـ قاناد
ذ	ذ	ـذ، ذ	ذ	Z	ذات ـ لذّت ـ ذبروه ـ کاغیْذ
ر	ر	ـر، ر	ر	R	رحیم ـ پری ـ ساریْ ـ بیبر
ز	ز	ـز، ز	ز	Z	آز ـ عزیز ـ قیْز
ژ	ژ	ـژ، ژ	ژ	J	ژاپوْن ـ لئژیوْن ـ ماساژ
س	س	ـسـ	س	S	سلام ـ ایستی ـ اساس
ش	شـ	ـشـ	ش	Ş	شال ـ قاشیْق ـ عشق ـ آش
ص	صـ	ـصـ	ص	S	صوْن ـ عصر ـ خاص ـ مخصوُص
ض	ضـ	ـضـ	ض	Z	ضرر ـ رضا ـ مضموُن ـ عرض
ط	طـ	ـطـ	ط	T	طاقجا ـ اوْطاق ـ نطق ـ خطّاط
ظ	ظـ	ـظـ	ظ	Z	ظالیم ـ عظمت ـ غلیظ ـ واعیظ
ع	عـ	ـعـ	ع	ؤ	عالیم ـ معلوم ـ طالیع

املاء قایدالاری جدولی. دوقتور حمیدنطقی . وارلیق .صایی ۹ـ ۱۰ ـ ۱۳۶۵ ۳۷

ALFABEMİZ

Örnekler	Sesler	Harflerimiz			
		Son	Ortada	Başta	Tek
آنا ـ بابا ـ آرابا	A	ا، ا	ا، ا	آ	ا
بابا ـ بیبر ـ قاب	B	ب	ب	ب	ب
پاپاق ـ اپیک ـ ساپ	P	پ	پ	پ	پ
تبریز ـ آتا ـ بیتگی ـ آت	T	ت	ت	ت	ت
ثانیه ـ اثر ـ میراث ـ مثلّث	S	ث	ث	ث	ث
جان ـ گئجه ـ اوْوَوُج	C	ج	ج	ج	ج
چای ـ گئچی ـ آچ ـ هئچ	Ç	چ	چ	چ	چ
حاجی ـ محلّه ـ فلاّح ـ مسلّح	H	ح	ح	ح	ح
خالا ـ مئخلاماق ـ یوْخ ـ قالخ	X	خ	خ	خ	خ
درمان ـ دده ـ ایگید ـ قاناد	D	د	د، د	د	د
ذات ـ لذّت ـ ذبروه ـ کاغئذ	Z	ذ	ذ، ذ	ذ	ذ
رحیم ـ پری ـ ساریْ ـ بیبر	R	ر	ر، ر	ر	ر
آز ـ عزیز ـ قیْز	Z	ز	ز، ز	ز	ز
ژاپوْن ـ لئژیوْن ـ ماساژ	J	ژ	ژ، ژ	ژ	ژ
سلام ـ ایستی ـ اساس	S	س	س	س	س
شال ـ قاشیْق ـ عشق ـ آش	Ş	ش	ش	ش	ش
صوْن ـ عصر ـ خاص ـ مخصوُص	S	ص	ص	ص	ص
ضرر ـ رضا ـ مضموُن ـ عرض	Z	ض	ض	ض	ض
طاقجا ـ اوْطاق ـ نطق ـ خطّاط	T	ط	ط	ط	ط
ظالیم ـ عظمت ـ غلیظ ـ واعیظ	Z	ظ	ظ	ظ	ظ
عالیم ـ معلوم ـ طالئع	ع	ع	ع	ع	ع

İmla Kuralları Cedveli. Dr. Hamid Nutki. Varlık. Sayı 9-10-1365.

حرفلریمیز				سسلری	مثـــــاللار
تکلیکدُ	باشدا	آرادا	صوْندا		
غ	غـ	ـغـ	ـغ	Ğ	غالیب ـ مغلوب ـ باغ ـ مبلغ
ف	فـ	ـفـ	ـف	F	فـایدا ـ صفـا ـ حرف ـ کلف
ق	قـ	ـقـ	ـق	G	قارپیشـز ـ حقیقـی ـ قاچـاق ـ خلق
قَ	قَـ	ـقَـ	ـقَ	K	قـافـهٔ ـ قـانـادا ـ مقانیک
ک	کـ	ـکـ	ـک	K	کلمه ـ کوّل ـ مکان ـ چیچک
گ	گـ	ـگـ	ـگ	G	گوّل ـ یاددیگار ـ رنگ ـ نهنگ
گ		ـگـ	ـگ	Ğ,Y	..... ایگیرمی ـ ایگید ـ بگ ـ
ل	لـ	ـلـ	ـل	L	لاله ـ بیلیجی ـ گوْزل ـ دیل
م	مـ	ـمـ	ـم	M	ماهَـنـیْ ـ سامان ـ آدام ـ کیلیم
ن	نـ	ـنـ	ـن	N	نـار ـ گئنیش ـ سن ـ جان
وْ	اوْ	وْ، وْ	وْ	O	اوْرتا ـ صوْن ـ دوْن ـ پیتانوْ
وُ	اوُ	وُ، وُ	وُ	Ö	اوُکوّز ـ گوُیَچک ـ سوُز ـ آدیتوُ
وُ	اوُ	وُ، وُ	وُ	U	اوُن ـ بوُلوُد ـ دوُیغوُ ـ بوْروُ
وٗ	اوٗ	وٗ، وٗ	وٗ	Ü	اوٗزوٗم ـ دوٗزگوٗن ـ گوٗزگوٗ ـ سوٗروٗ
وَ	وَ	وَ، وَ	وَ	V	وَئرگی ـ وَوُرغوُن ـ اوْوَوُح ـ اوْوَ
ه	ا	ه، ه	ه	E	اریک ـ گلهجک ـ منگهنه ـ اره
هَ	هَ	هَ	هَ	H	هَاوَا ـ باهَار ـ مئـهَ ـ شئهَ
ی	یـ	ـیـ	ـی	İ	ایران ـ جیـیَ ـ ایری ـ سئوّگی
یْ	یْ	یْ	یْ	I	ایلان/ایْلان ـ آریْ ـ آغیْ
ئ	ائ	ئـ	ـئ	É	ائرکن ـ ائل ـ یَئـر ـ دئ ـ یَـئ
یَ	یَ	یَ	یَ	Y	یَوْغوُرد ـ آیَیْ ـ پیـیَ ـ وَحیَ ـ نهَـیَ

۳۸ املا قایدالاری جدولی، دوقتور حمید سطقی ـ وارلیق ـ صایی ۹ ـ ۱۰ ـ ۱۳۶۵

Örnekler	Ses	Harflerimiz			
		Son	Orta	Baş	Tek
غالیب ـ مغلوب ـ باغ ـ مبلغ	Ğ.	غ	ـغـ	غـ	غ
فایدا ـ صفا ـ حرف ـ کلف	F	ف	ـفـ	فـ	ف
قارپیز ـ حقیقی ـ قاچاق ـ خلق	G.	ق	ـقـ	قـ	ق
قافه ـ قانادا ـ مقانیک	K.	ق	ـقـ	قـ	ق
کلمه ـ کۆل ـ مکان ـ چیچک	K	ک	ـکـ	کـ	ک
گۆل ـ یادیگار ـ رنگ ـ نهنگ	G	گ	ـگـ	گـ	گ
..... ایگیرمی ـ ایگید ـ بگ ـ	Ğ.Y	گ	ـگـ		گ
لاله ـ بیلیجی ـ گۆزل ـ دیل	L	ل	ـلـ	لـ	ل
ماهنئ ـ سامان ـ آدام ـ کیلیم	M	م	ـمـ	مـ	م
نار ـ گئنیش ـ سن ـ جان	N	ن	ـنـ	نـ	ن
اۆرتا ـ صۆن ـ دۆن ـ پیتانۆ	O	ۆ	ـۆ ، ـۇ	اۆ	ۇ
اۆکۆز ـ گۆیچک ـ سۆز ـ آدیتۆ	Ö	ۆ	ـۆ ، ـۇ	اۆ	ۇ
اۇن ـ بۇلۇد ـ دۇیغۇ ـ بۇرۇ	U	ۇ	ـۇ ، ـۇ	اۇ	ۇ
اۈزۈم ـ دۈزگۈن ـ گۈزگۈ ـ سۈرۈ	Ü	ۈ	ـۈ ، ـۇ	اۈ	ۇ
وئرگی ـ وۇرغۇن ـ اۇوۇج ـ اۇو	V	و	ـو ، ـو	و	و
اریک ـ گله‌جک ـ منگه‌نه ـ اره	E	ه	ـه ، ـه	ا	ه
هاوا ـ باهار ـ مئه ـ شئه	H	ه	ـهـ	هـ	ه
ایران ـ جیی ـ ایری ـ سئوگی	İ	ی	ـیـ	یـ	ی
ایلان/ایلان ـ آرئ ـ آغئ	I	ئ	ـئـ	ئـ	ئ
ائرکن ـ ائل ـ یئشر ـ دئ ـ یئ	É	ئ	ـئـ	ائ	ئ
یۇغۇرد ـ آییئ ـ پیی ـ وحی ـ نهی	Y	ی	ـیـ	یـ	ی

İmla Kuralları Cedveli. Dr. Hamid Nutki. Varlık. Sayı 9-10-1365.

۳) املا پره نسیب لری

3. YAZIM KURALLARI

۳۰) املا قایدالاری عمومیّتله معیّن پره‌نسیپلره دایانیر. تانیْنمیش بئش پره‌نسیپدن (*) بیزیم توْرکجه‌میزین املا قایدالاری، بوْتون شرایط نظره‌آلیْناراق اساساً اوْچ پره‌نسیپ اوْزه‌رینده، یعنی فوْنئتیک، مورفولوْژیک و تاریخی-عنعنه‌وی پره‌نسیپلر اوْزه‌رینده قورولموشدور.

۳۱) فوْنئتیک پره‌نسیپدن مقصد (ساده دیللە):

" سؤزلرین ترکیبینده‌کی سسلری ادبی تلفّظده اوْلدوغو کیمی حرفی اشارتلرله یازیدا عکس ائتدیرمکدیر". بوْ، بیزیم املا قایدالاریمیزدا باش پره‌نسیپ دیر.

۳۲) مورفولوْژیک پره‌نسیپه گوْره دگیشیک صورتلرده تلفّظ اوْلان سؤزلر دیلین "نورم" لارینا گوْره ان دوزگون و مناسیب شکیلده ثابیتلشدیریلیر.

بوْ پره‌نسیپ مثلاً" اؤیّ "، " اؤوّ"، " اوّ"، " اوّ" تلفّظ شکیللرینده‌دن ان اوْیغونو تعیین ائدر و اوْنو، یعنی مثالیمیزدا ".اؤّ" تلفّوظونو، عموم ادبی تلفظ اوْلاراق ثابیتلشدیریر.

هابئله: اوْش، اوْشسون، اوْشماز، دئییلدیگی حالدا: اوْچ، اوْچسون، اوْچماز یازیلیر. ائله‌جه‌ده: "گئتسین، و گئتسه‌ایدی"- یه: گئتسین و گئتسه‌یدی" دئین-لر آز اوْلمادیغی حالدا، آنجاق اوّلکی صورتلر املاء قایدالارینا (مورفولوْژیک پره‌نسیپه گوْره) اوْیغون صایْیلیر. بوْنا گوْره ده، " بوْننان" یوْخ، " بوْنسدان" "قارری" یوْخ، " قارلی"، " دئییر، دئیل، دوْیل، دوْ:ل، دوْ:، دگیل، دئییل شکللرینده‌ن " دگیل" و دقّتلی باخیْلدیغیندا داها چوْخ " دئگیل " دوْغرو صایْیلیر.

کلمه‌لرین تلفّظونده هانسی شکلین داها دوزگون اوْلدوْغونو، هر دیل اؤز اوْلچو و بنیه‌سینه گوْره تعیین ائدر.

آلینما کلمه‌لر گیردیکلری دیللرین تلفّظ و قرامْرینه انطباق شرطیله اوْ دیللرده ایشله‌دیله‌بیلرلر. بوْنلارین اؤز اصلینده‌کی تلفّظلری اوْنودولار. بوْدا مورفولوْژیک پره‌نسیپی‌نین باشقا بیر ایجابی‌دیر.

۳۳) تاریخی-عنعنه‌وی پره‌نسیپ:

دیل تاریخینده داها اوّلکی دؤره‌لرده تطبیق اوْلونان مختلیف املا اساسلاری-نین محافیظه ائدیلمه‌سی و بوْگوْنکو یازیدا دوام ائتدیریلمه‌سی تاریخی-عنعنه‌وی پره‌نسیپ ایجابیندادیر.

بوْ پره‌نسیپه معیّن نقطه‌لرده قایدالاریمیز اوْیماقدادیر. بیر نئچه مثال وئریک:

الیف- اؤز اصل کلمه‌لریمیزده، مثلاً:

- صوْن سسی د، همده ت ایله دئییلن سؤزلر قدیمدن اوْلدوغو کیمی «د» ایله یازیلیر: بوْلود، سؤیوْد...

(*) ۱) فوْنئتیک پره‌نسیپ ۲) مورفولوْژیک پره‌نسیپ ۳) تاریخی-عنعنه‌وی پره‌نسیپ، ۴) فرقلندیریجی پره‌نسیپ ۵) اتیموْلوْژیک پره‌نسیپ. (پروْفئسوْر دمیرچی زاده، "معاصیر آذربایجان دیلی، ص ۲۶۸)

30. İmla kuralları genellikle belli prensiplere dayanır. Tanınmış beş prensipten[3] (*) bizim Türkçemizin imla kuralları bütün durum göze alınarak esasen üç prensip üzerinde, yani fonetik, morfolojik ve tarihi – an'anevi prensipler üzerinde kurulmuştur.

31. Fonetik prensipten maksat (sade dille):

"Kelimelerin kuruluşunda yer alan sesleri edebi telaffuzda olduğu gibi harflerin işaretleriyle yazıda aksettirmektir". Bu, bizim imla kurallarımızda baş prensiptir.

32. Morfolojik prensibe göre farklı şekilde telaffuz edilen kelimeler dilin "norm"larına göre en düzgün ve uygun şekilde sabitleştirilir.

Bu prensip örneğin *öy, öv, ev, év* telaffuz şekillerinden en uygununu tayin eder ve onu, yani örneğimizde *év* telaffuzunu edebi telaffuz olarak sabitleştirir.

Böylece: *"uş, uşsun, uşmaz"* denildiği halde; "uç", "uçsun", "uçmaz" yazılır. Aynı şekilde: *"gétsin ve gétse idi"* örneklerine "gissin ve gisse idi" diyenler az olmadığı halde, sadece önceki şekiller imla kurallarına (morfolojik prensibe göre) uygun sayılır. Buna göre de, *"bunnan"* değil, "bundan", *"garrı"* değil *"garlı"*, *"déyir, diil, döil, dö:l, dö:r, degil, diyil"* şekillerinden "değil" ve dikkatli bakıldığında daha çok دئگیل *"deyil"* doğru sayılır.

Kelimelerin telaffuzunda hangi şeklin daha düzgün olduğunu her dil kendi ölçü ve bünyesine göre tayin eder.

Alıntı kelimeler girdikleri dillerin telaffuz ve gramerine uyma şartıyla o dillerde kulanılabilir. Bunların asli şekillerindeki telaffuzları unutulur. Bu da morfolojik prensibin başka bir gereğidir.

33. Tarihi – an'anevi prensip:

Dil tarihinde daha önceki dönemlerde uygulanan çeşitli yazım esaslarının korunması ve bugünkü yazıda devam ettirilmesi tarihi – an'anevi prensibin gereğidir.

Bu prensibe belli noktalarda kurallarımız uymaktadır. Bir örnek verelim:

a. Kendi asli kelimelerimizde, örneğin:

Son sesi hem *"د"*, hem de *"ت"* ile söylenen kelimeler eskiden olduğu gibi *"د"* ile yazılır: بولود *bulud"*, سؤیود *söyüd"*…

[3] 1. Fonetik prensip, 2. morfolojik prensip, 3. tarihi – an'anevi prensip, 4. farklandırıcı prensip, 5. etimolojik prensip (Prof. Demrcizade, Muasır Azerbaycan Dili, s. 268).

ـ صؤنو ک ، گ ویا ی ـ ایله‌دئییلن چؤخ هجالی سؤزلر ک ایله‌یازیلیر:
کؤلک ...

ـ صؤنو غ ، خ ، ق ـ ایله دئییلن چؤخ هجالی سؤزلر ق ـ ایله یازیلیر:
قؤلاق ، قابیئق ...

ـ صؤنو ج ، چ ، ژ ، ش ـ ایله دئییلن سؤزلر چ ـ ایله یازیلیر:
آغاج ، دینج ، کرپیچ ، گؤج ...

ـ خاصیز الیفبا میزدا ـ صؤن اعلاحاتدان صؤنرا ـ هر جؤر ـ قالین، اینجه مصوّتی گؤسترمک ممکؤن دؤر، بؤنا رغماً گینه " صؤن"، " صؤنرا"، " صیئرا"، "صاغ" "اؤطاق " ... و بنزه‌ری کلمه‌لرین قدیمده اؤلدوغو کیمی یازیلماسینا گؤز یؤمولور. بؤ حرفلرین عرب الیفباسیئندان مختلیف تؤرک لهجه‌لری نین الیفباسینا گئچمه‌سی‌نین باشلیجا علّتی داها اؤلده اشارت ائدیلدیگی‌کیمی، بؤ حرفلرین ("ص" و" ط" ـ نین) قالیئن مصوّتلی‌هجالارا حصر ائدیلیشی و مصوّتلرین تشخیصی چتین اؤلان یازیدا ـ قالیئن مصوّتلرین اشارتی اؤلاراق ـ چؤخ فایدالی‌ایدی . لاکین، بیزیم فکریمیزه گؤره ، دئدیگیمیزکیمی تاریخی‌لیک بؤرادان داهادا درینلره اوُزانمیشدیر: " اؤرخوُن" آبیده‌لری نین الیفباسیندا ـ گؤک تؤرکلرین یازیسیندا ـ اینجه و قالیئن مصوّتلری هجالارا خاص‌حرفلرین وارلیغی‌نی یاددان چیئخارما مالی‌یییق .

ـ بئله‌جه ده ـ ماق، ـ مک ، ـ دیئق ، ـ دیک ، ـ لیئق ، ـ لیک کیمی اکلرین صؤنوندا ق و ک صامیتلری نین یازیلماسی دا ، اؤلکی مثاللار دا اؤلدوغوکیمی، اساساً تاریخی ـ عنعنه‌وی پره‌نسیپله علاقه‌داردیر.

ب) آلیئنما کلمه‌لر اؤچون قایدالاریمیزدا بیرچؤخ استیثنالار، تاریخی ـ عنعنه‌وی پره‌نسیپین ایجابلاریندان صایبلیر. مثلاً:

ـ عربجه و فارسجا کلمه‌لرین صامیتلری اصل دیله‌کی کیمی یازیلیر، ومحض بؤنلاری یازماق اؤچون الیفبا میزدا " ث "، " ح "، " ط "، " ظ " ض "، " ع "... حرفلری موجوُددور.

ـ آلینما کلمه‌لرده iü ، ii ، iy ، iu ، iö ، io ، ie ، ié ، ia کیمی سسلر بیر" ی "ـ ایله یازیلیر. مثال: ریاضیات ، سیاست ،تسویه ، دایم، قیمت

ـ آهنگ قانونونا قارشی، بعضی کلمه‌لری اؤلدوقلاری کیمی یازماق قبول ائدیلمیشدیر، مثلا" هوجوم" دئییب " هجوم" یازماقدا دوام ائتمه‌میز کیمی...

ـ داها متعدّد استیثنالار قبولو ایله آلینما کلمه‌لرین اصللرینه یاخیئن شکیلده یازیلماسی دا گینه تاریخی ـ عنعنه‌وی پره‌نسیپه باغلیئلیقدان چیئخیر.

دقّت : دیلیمیزین املادا یازی قایدالاری عمومیّتله بؤ اؤچ پره‌نسیپین ایجابلارینا گؤره وجودا گلمیشدیر.

- Sonu *"ک", "گ"* veya *"ی"* ile söylenen çok heceli sözler *"ک"* ile yazılır: *کۆلگkülek"*…

- Sonu *"غ", "خ"* ve *"ق"* ile biten söylenen çok heceli kelimeler *"ق"* ile yazılır: *قۇلاق"gulag", قاپاق"gabug"*…

- Sonu *"ج", "چ", "ژ", "ش"* ile söylenen kelimeler *"ج"* ile yazılır: *آغاج "ağac", جىڭ "dinc", كەرپىج"kerpic, گوج"güc"*…

Hazır alfabemizde – son ıslahattan sonra – her tür – kalın, ince ünlüyü göstermek mümkündür. Buna rağmen, yine "son", "sonra", "sıra", "sağ", "otak" vb. kelimelerin geçmişte olduğu gibi yazılmasına göz yumulur. Bu harflerin Arap alfabesinden çeşitli Türk lehçelerinin alfabesine geçmesinin başlıca sorunu daha önce de işaret edildiği gibi, bu harflerin ("ص" ve "ط"nın) kalın ünlülü hecelere hasredilmesi ve ünlülerin zor teşhis edildiği yazıda – kalın ünlülerin işareti olarak – çok faydalı idi. Ancak bize göre, tarihsellik buradan daha da derinlere uzanmıştır: "Orhun" Abidelerinin alfabesinde – Kök-Türklerin yazısında – ince ve kalın ünlü bulunan hecelere has harflerin varlığını aklımızdan çıkarmamalıyız.

Böyelece [-mak], [-mek], [-dık], [-dik], [+lık], [+lik] gibi eklerin sonunda *ق* ve *ک* ünsüzlerinin yazılması da önceki örneklerde olduğu gibi, esasen tarihi – an'anevi prensiple alakadardır.

b. Alıntı kelimeler için kurallarımızda birçok istisna, tarihi – an'anevi prensibin bir gereği sayılır. Örneğin:

Arapça ve Farsça kelimelerin ünsüzleri asıl dildeki gibi yazılır ve bunları yazmak için alfabemizde *ث, ح, ط, ظ, ض, ع* vs. harfleri mevcuttur.

Alıntı kelimelerde [ia], [ié], [ie], [io], [iö], [iu], [iy], [ii], [iü] gibi sesler bir *ى* ile yazılır. Örnek: *ئىياز ىيات*iyaziyat", *ئىسياسەت*siyaset", *تەسىيە*tasviye", *دائىم*daim", *قىيمەت*kıymet".

- Ses uyumuna karşı, bazı kelimelerin olduğu gibi yazılması kabul edilmiştir. Mesela *ھوجوم* "hücum" deyip *ھجوم* yazmakta devam etmemiz gibi.

- Daha birçok istisnanın kabulü ile alıntı kelimelerin asıllarına yakın şekilde yazılması da yine tarihi – an'anevi prensibe bağlılıktan çıkar.

Dikkat: Dilimizin imlada yazı kuralları genellikle bu üç prensibin gereklerine göre vücuda gelmiştir.

۴) عمومی قایدالار

۴۰) قبول ائتدیگیمیز املا پره‌نسیپلرینه گؤره، بخصوص فؤنئتیک و مؤرفؤلؤژیک پره‌نسیپلرینه گؤره، دیلیمیزده‌کی کلمه‌لرین یازیلیشی - معیّن استیثنالار خاریج - عموم ادبی دیلیمیزین تلفّظونه تابع دیر. (محلّی وخاص لهجه‌لر فؤلقلؤریک اثرلرده، حکایه‌لرده، اؤیونلاردا، یانسیلاملاردا گلن تلفّظ شکیللری قایدادان خاریجده‌دیر).

۴۱) دانیشیقدان یازی‌یا گئچرکن بیرنئچه‌نقطه‌یه دقّت ائتمک لازیم‌دیر:

۴۱/۰۱) ایلک سسی هم" ب"، هم‌ده" پ"- ایله‌دئییلن سؤزلر ایکی جؤر یازیلیر:

۱ - " ب" - ایله یازیلانلار: بس، بیکه، بؤتؤوّ، بیجان ...

۲ - " پ" - ایله یازیلانلار: پیتی، پیشیک، پؤسقو...

۴۱/۰۲) بیرینجی هجاسیندا کی صامیت هم"ن"، هم‌ده" م"- ایله‌دئییلن سؤزلر" ن"- ایله‌یازیلیر: آنبار، قنبر، زنبیل، سؤنبول، شنبه...

۴۱/۰۳) دانیشیقدا بعضاً بیرینجی، ایکینجی و اؤچونجو هجاسیندا کی صامیتلری - نین یئری دگیشیلمه‌رک ایشله‌نن معیّن سؤزلر آشاغیدا کی کیمی، لهجه‌میزه اؤیغون یازیلیر: اسگیک، ایره‌لی، یانلیش، کیرپیک، کؤلفت، گؤسترمک، اؤسگؤرمک، چارپاز، چیلپاق ...

۴۱/۰۴) صؤن سسی هم"د"، هم‌ده" ت"- ایله دئییلن سؤزلر" د"- ایله‌یازیلیر: بؤلود، قؤرد، دؤرد، یاشیدّ، کند، پالیدّ، پؤلاد، سؤیؤد، سؤد...

۴۱/۰۵) صؤن سسی" ه"، "ی"، "گ "و"ک"- ایله دئییلن سؤزلر املینده- کی کیمی" ك"- ایله یازیلیر: دیک، فریک، بؤیوک، کپه‌نک، کیچیک، کؤلک، هؤرؤمجک، چیچک، چؤرک ...

۴۱/۰۶) صؤن سسی " غ"، " خ"، یادا" ق"- ایله دئییلن ایکی هجالی سؤزلر " ق"- ایله یازیلیر: بؤلاق، قاشیق، قاتیق، قؤناق، یاناق، پاپاق، یارپاق، اؤجاق، تؤرپاق، اؤشاق ...

۴۱/۰۷) صؤن سسی اساساً " خ"، بعضاً" غ"- ایله دئییلن سؤزلر" خ" ایله یازیلیر: وؤرنؤخ(ماق)، قازاخ، داریخ(ماق)...

4. GENEL KURALLAR

40. Kabul ettiğimiz imla prensiplerine göre, özellikle fonetik ve morfolojik prensiplere göre, dilimizdeki kelimelerin yazılışı – belli istisnalar hariç – edebi dilimizin telaffuzuna uygundur (mahalli ve özel lehçeler folklorik eserlerde, hikâyelerde, oyunlarda, yansılamalarda meydana gelen telaffuz şekilleri kuralların dışındadır).

41. Konuşmadan yazıya geçerken bir neçe noktaya dikkat etmek gerekir:

41.1. İlk sesi hem /b/ hem de /p/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

1. /b/ ile yazılanlar: *بس "bes", بيكه "bike", بۈتوۋ "bütov", بيجان "bican"...*

2. /p/ ile yazılanlar: *پيتى "piti", پيشيك "pişik", پۇسقۇ "pusgu"...*

41.2. Birinci hecesindeki ünsüz hem /n/ hem de /m/ ile söylenen sözler *"ن"* ile yazılır: *انبار "anbar", گەنبر "ganber", زەنبىل "zenbil", سۈنبۈل "sünbül", شەنبە "şenbe"...*

41.3. Konuşmada bazen birinci, ikinci ve üçüncü hecesindeki ünsüzlerin yeri değişerek kullanılan belli sözler aşağıdaki gibi, lehçemize uygun yazılır: *كىرپىك "kirpik", كۈلپەت "külfet", يانلىش "yanlış", ئىرەلى "ireli", ئەسگىك "esgik", چارپاز "çarpaz", ئۆسگۈرمەك "ösgürmek", گەۋستەرمەك "göstermek", چىلپاق "çılpag"...*

41.4. Son sesi hem /d/ hem de /t/ ile söylenen kelimeler *"د"* ile yazılır: *بۇلۇد "bulud", قۇرد "gurd", دۆرد "dörd", ياشىد "yaşıd", كەند "kend", پالىد "palıd", پولاد "polad", سۆيۈد "söyüd", سۈد "süd"...*

41.5. Son sesi /h/, /y/, /g/ ve ön damak /k/ sesi ile söylenen kelimeler aslındaki gibi *"ك"* ile yazılır: *دىك "dik", كىپەنەك "kepenek", كۆبۈك "böyük", كىچىك "kiçik", كۈلەك "külek", ھۆرۈمچەك "hörümcek", چىچەك "çiçek", چۆرەك "çörek"...*

41.6. Son sesi */ğ/, /ḫ/* ya da */ġ/* ile söylenen iki heceli kelimeler *"ق"* ile yazılır*:بۇلاق "bulag", قاشىق "gaşıg", قاتىق "gatıg", قوناق "gonag", يىلاق "yanag", پاپلاق "papag", يارپاق "yarpag", ئوچاق "ocag", تورپاق "torpağ", ئۇشاق "uşag"...*

41.7. Son sesi esasen */ḫ/,* bazen de */ğ/* ile söylenen kelimeler "خ" ile yazılır: *ۋۇرۇنۇخ- "vurunuḫ-", قازاخ "Gazaḫ", دارىخ- "darıḫ-"...*

۴۱/۰۸) صوْن سسی "ج "، " چ "، " ژ "، " ش "ـ ایله دئییلن سؤزلر" ج " ـ ایله یازیلیر: آغاج ، قیْلیج، دینج، گئج، گوْح، ساج، چکیج...

لاکین : ساچ یا صاچ(مو، گیسو) و سوْزگئچ(بیرینجیسی مشخّص اوْلماق اوْچون و ایکینجیسی اصلینه گؤره " چ "ـ ایله یازیلمیشدیر).

۴۱/۰۹) ایکی و چوْخ هجالی سؤزلرین بیرینجی ویا ایکینجی هجاسیندا کی صامیت ، تک هجالی سؤزلرین ایسه صوْن صامیتی داها چوْخ" یَ "، قسماًده " گ " ایله دئییلن سؤزلر" یَ " ـ ایله یادا" گ "ـ ایله یازیلا بیلر:

دوْگمه ،/ دوْیمه ، دوْگو/دوْیو ، ایْگنه/ایْینه ، دگیرمان/ دیْیرمان،اگلنجه/ ایْلنجه ، ایگیرمی/ایْیرمی،گوْگرتی/گوْیرتی، گوْگرچین/گوْیرچین،گوْگ / گوْیَ ، چیْگ / چیْیَ ، جیْگر/ جیْیر...

لاکین : ایگید، مگر، اگر، نیگاران ... سؤزلری " گ "ـ ایله یازیلیر، " یَ "ـ ایله یازیلماز.

دقّت " یَ "ـ نین اوْستونده‌کی علامتین قوْیولماسی احتمالی یا امکانی اوْلماسا " گ "ـ ایله یازماق ترجیح ائدیلیر.

۴۱/۱۰) بین‌الملل کلمه‌لر دیلیمیزین بنیه‌سینه اوْیغون منبعلردن آلینیر، و تلفّظلرینه گؤره یازیلیر.

بیر مفهوم اوْچون بیر نئچه قارشیْلیق اوْلورسا اوْنلارین ترجیحی عموم‌ذوق و یازیچیلارین قبولونا باغلیدیر:

ژنه‌رال/گنه‌رال، گیتار/گیتارا ، بیوْلوْژی/ بیوْلوْگیا ...

۴۱/۱۱) صوْن هجا داکی"وْوَ"، "وْیَ " یادا " وْ " شکلینده دئییلن سؤزلر"وْوَ" ایله یازیْلیر: بیلوْوَ، بوْتوْوَ، کسوْوَ...

۴۱/۱۲) مختلیف هجالاریندا کی چوْخ زامان "وْوَ "بعضاً" آوَ "، "وْیَ" یادا "وْ" شکلینده دئییلن سؤزلر " وْوَ "ـ ایله یازیلیر: آلوْوَ، بوْخوْوَ، قوْوَوْن، دوْوَشان، اوْوَ، اوْوَماق، اوْوَوْج، اوْخلوْوَ، پلوْوَ...

۴۱/۱۳) سؤزون مختلیف یئرلرینده‌کی عئینی جنسدن قوْشا صامیتلرین ایکیسی‌ده یازیلیر. مثال: آددیم، یئددی، سککیز، دوْققوْز، ساققال ...

دقّت

الیف) ادبی لهجه‌ده تک صامیتله تلفّظ ائدیلن سؤزلر تک صامیتله یازیلیر: هامی، قیْسا /قیْصا ، ائشک ، کؤشک ، کسه‌ک ، آشاغی ...

ب) ایندیکی مرحله‌ده آلینما کلمه‌لرین تشدیدلیسی اصللرینده اوْلدوغو کیمی یازیْلیر: همّت ، قوّت ...

۴۱/۱۴) فارسجا" ـ ستان" اکی آرتیْریلدیغی گؤوْده‌نین مصوّتینه اوْیغون اوْلاراق " یِ "، " وُ "، " یُ "، " وُ "ـ دان بیرسی گتیریلیر:

داغیْستان، هیندیْستان، موْغولوْستان، کوْردوْستان ...

41.8. Son sesi /c/, /ç/, /j/, /ş/ ile söylenen sözler "ج" ile yazılır: *قاچاج, آغاج, ساچ یا ساچ, ساج...*

Ancak: Saç (*ساچ* ya da *ساچ*) ve süzgeç (birincisi müşahhas olmak için ve ikincisi aslına göre /ç/ ile yazılmıştır).

41.9. İki veya çok heceli kelimelerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz, tek heceli kelimelerin ise son ünsüzü genelde /y/, kısmen de /g/ ile söylenen kelimeler *"ی"* ile ya da "گ" ile yazılabilir: *دوگمه / دوگمه, یومرتا / یومورتا, ایگنه / ایگنه, یوگورتی / یوغورتی, اگلنجه / اگلنجه, دگیرمان / دگیرمان, ایگیرمی / ایگیرمی, گؤگرتی / گؤگرتی, یوگرمه / یوغورمه, چیگ / چیگ, چیگه / چیگه, گؤگچین / گؤگچین, گؤگچه / گؤگچه, جیگر / جیگر...*

Ancak: *İyid, meyer, eger, nigaran* vs. kelimeleri *"گ"* ile yazılır. *"ی"* ile yazılmaz.

Dikkat: *"ی"* sesinin üzerindeki işaretin konulması ihtimali ya da imkânı yoksa *"گ"* ile yazmak tercih edilir.

41.10. Uluslararası kelimeler dilimizin bünyesine uygun kaynaklardan alınır ve telaffuzlarına göre yazılır.

Bir kavram için birkaç karşılık olursa tercih halkın zevkine ve yazarların kabulüne bırakılır:

بیولوژی, بیولوگیا, بیولوگیا, بیولوژی, بیولوگیا, بیولوژی, بیولوگیا, بیولوژی.

41.11. Son hecesi *[-öv], [-öy]* ya da /-ö/ şeklinde söylenen kelimeler *[-öv]* ile yazılır: *کؤسؤ, یؤرتؤ, یؤلؤ.*

41.12. Çeşitli hecelerinde çoğu zaman *[-ov]*, bazen *[-av], [-oy]* ya da */-o/* şeklinde söylenen kelimeler *[-ov] ile yazılır: آلوو, اوو, دوشان قووون, یوخو, یولو, اوخو, اوو, اوجاق.*

41.13. Kelimenin çeşitli yerlerinde tekrarlanan ünsüzlerin ikisi de yazılır. Örnek: *آددیم, سیققوز, دققوز, ساققال.*

Dikkat:

a. Edebi lehçede tek ünsüzle telaffuz edilen sözler tek ünsüzle yazılır: *hamı*, kısa, eşek, *köşek*, *kesek*, aşağı…

b. Şimdiki merhalede alıntı kelimelerin şeddelisi asıllarında olduğu gibi yazılır: *همت, قوت*…

41.14. Farsça [-stan] eki eklendiği gövdenin ünlüsüne uygun olarak /i/, /ü/, /ı/, /u/ seslerinden biri getirilir: *یاغیستان, هیندیستان, موغولوستان, کوردوستان.*

۴۱/۱۵)گئنیش مصوّتلی،و آهنگ قانونونا گؤره ایکی‌جؤر یازیلان اکلردن :
"ـ قان"ـ بن مقابیلی"ـ کن "دیر :یاپیشقان،دؤیوشکن، جالیشقان، سؤروشکن...
"ـ غان"ـ بن مقابیلی‌ایسه" ـ گن"دیر : وُورولعان، دئییّنکن ...
"ـ قان/ـ کن" کار صامیتله بیتنلرده ، "ـ غان/ـ گن" جنگیلتی‌لی صامیتله بیتنلرده ایشله‌دیلر.
"ـ اغان" اکی‌بین قارشیلیغی" ـ ه‌گن/ـ ه‌یَن" دیر : جالاغان، گؤله‌یَن/گؤله‌گن...
۴۱/۱۶)" ـ کی" (قالیْن قارشیلیغی- قیْ/و "ـ کین" اکلری کار صامیتله بیتن سؤزلره گلیر :بیتکی، بیْچقیْ، سئجکی، پوسقو، داشقیْن، بیتکین،اوتکون..
"ـ گی" (قالیْن قارشیلیغی ـ غیْ) و "ـ گین" (قارشیلیغی ـ غیْن)، صوْنو جینگیلتی‌لی صامیت اوْلان سؤزلره گلیر : چالغیْ، سئوگی، وُورغو، بؤلگوْ،قبْزغیْن گئرگین، یوْرغوُن، سوْزگوْن...
۴۱/۱۷) ایکینجی هجاسنداکی سسلی‌سی هم" یْ " همده" وُ "ـ ایله‌دئییلن سؤزلر ایکی جؤر یازیلیر :
الیف- " یْ "ـ ایله : آغیْ(زهیر)، قارغیْ، قارپیْز، یارپیْز، پامیْق ...
(بوُنلار: آغوُ، قارغوُ، قارپوُز، یارپوُز، یامبوُق ... دا یازیلیرلار)
ب- " وُ "ـ ایله : آرموُد، مازوُت ...
صابوُن و ماهوُت‌دیلیمیزده " صابیْن" و " ماهیْت" اوْلموشلارسا دا گینه‌قدیم‌کی‌کیمی یازیلماقدا دوام ائدیلیر.
۴۱/۱۸) ایکی هجالی اوْلوب ، ایکینجی هجالاریندا دار مصوّت اوْلان عضو آدلاریندان، مثلاً: آلیْن، آغیز، بوُروُن، باغیر، کؤگوس ، قارین،اوْغوُل،قایّیْن.. کیمی کلمه‌لردن صوْنرا تاماملاما اکلری "ـ ای"،"ـ این " گلدیکده ، ایکینجی هجالارداکی دار مصوّتلر دوْشر : آلنیْ، آغزیْ نیْن، بوُرنوُنا ، باغریْندان،قارنیْم ، اوْغلوُم، قایّنیْم... سؤزلرینده اوْلدوغو کیمی.
۴۱/۱۹) قیْوّیر، چئوّیر، آیّیر، سپیّیر، سوْوّوُر... کیمی فعل کؤکلرینه "ـ ی "،"ـ یک "،"ـ اینتی "و" ـ یم" اکلری یله" ـ یل " فعل اکی‌گلدیکده ایکینجی هجاداکی مصوّتلر دوْشر :قیْوّریْنتیْ، چئوّری،آیّریْ، سپیّریلن،سوْوّروُلما ...
۴۱/۲۰) اصلینده بیرهجالی اوْلوب ، لاکین تلفّظده چوْخ زامان ایکی‌صامیت آراسینا " ی " یا " و " آرتیرماقلا دئییلن سؤزلر یالنیزکن ایکی‌جؤر یازیلیر :
الیف) بیرسسلی‌ایله یازیلانلار، مثلاً امر، جبر، حرف ،حزن،حسن، ظلم، فقر، قبض ، قصد ،قصر، قهر، عصر، کسر، نبض ، نثر، نفس ، قید...
بونلاردا سس‌دوْشمه‌سی بحث موضوعو دگیلدیر.
ب) ایکی مصوّتله تلفّظ ائدیلن و بوُ صورتده ایکی هجالی کلمه‌حالیناگلن بوُ نوع کلمه‌لرین ایکی جؤکمو وار :
اولاً- باش هجاداکی مصوّت فتحه اوْلورسا آنجاق ایکینجی مصوّت یازیلیر :
عطیر، نسیل ، زهیر، شکیل، صبیر، قبیر، قدیر (گئجه‌سی) ،قدیر (بیلمک)...کیمی،

41.15. Geniş ünlü ile ses uyumuna göre iki şekilde yazılan eklerden: [-kan] ekinin mukabili [-ken] ekidir: Yapışkan, döyüşken, çalışkan, sürüşken…

[-gan] ekinin mukabili [-gen] ekidir: vurulgan, deyingen…

[-kan], [ken] tonsuz ünsüzle bitenlerde, [-gan], [-gen] tonlu ünsüzle bitenlerde kullanılır.

[-agan] ekinin karşılığı [-egen] / [-eyen]'dir: çalagan, güleyen / güleğen…

41.16. [-ki], [-gı] ve [-kin] ekleri tonsuz ünsüzle biten kelimelere gelir: بلۆکون یېنکیین داشقېین پوسقو ئیچکی یېقی یېنکی..

[-gi] ([-ğı]) ve [-gin] ([-ğın]) sonu tonlu ünsüzle biten kelimelere gelir: بیلوگون یورغون گئلگیین قیزغین بۆلگو ,قورغو ئیلگی ,چالغی..

41.17. İkinci hecesindeki seslisi hem /ı/, hem de /u/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a. /ı/ ile: آغی(zehir), پاهیق یایېیز قارغی

b. /u/ ile: مازوت ,آرمود.

Sabun ve mahut dilimizde *"sabın* ve *mahıt"* olsa da yine eskiden olduğu gibi yazılmaya devam eder.

41.18. İki heceli olan ve ikinci hecesinde dar ünlü bulunan organ adlarına örnek: alın, ağız, burun, bağır, *köğüs, garın,* oğul, *gayın* gibi kelimelerden sonra tamamlama ekleri /-i/, [-in] geldiğinde, ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer: alnı, ağzının, burnuna, bağrından, *garnım*, oğlum, *gaynım* gibi kelimelerde olduğu gibi.

41.19. *Gıvır, çevir, ayır, siyir, sovur* gibi fiil köklerine /-i/, [-ik], [-inti] ve [-im] ekleriyle [-il] fiil eki geldiğinde ikinci hecedeki ünlüler düşer: *gıvrıntı, çevri, ayrı, siyrilen, sovrulma*…

41.20. Aslında tek heceli olan, ancak çoğu zaman iki ünsüz arasına *"ى"* ya da *"و"* getirilerek söylenen kelimeler yalnızken iki şekilde yazılır:

a. Tek ünlü ile yazılanlar, örneğin: *emr, cebr, harf, hezn, hüsn, zulm, fikr, gabz, gasd, gasr, gahr, asr, kesr, nabz, nesr, nüfs, gayd…*

b. İki ünlüyle söylenen ve bu şekilde iki heceli kabul edilen kelimelerin iki hükmü var: öncelikle ilk hecedeki ünlü /e/ ise sadece ikinci ünlü yazılır: قیدر قیدر صیدر شېکیل ,زهیرسیل ,عطیر(kadir gecesi), قیدر(kadir bilmek) gibi yazılır: قیدر قیدر صیدر شېکیل ,زهیرسیل ,عطیر(kadir gecesi), قیدر(kadir bilmek) gibi.

ثانیاً ـ کلمه‌نین باش هجاسیندا کی مصوّت فتحه‌دن باشقا بیر مصوّت اوْلورسا ، کلمه خلقین دیلینه گیرمیش ایسه تلفّظه گوْره یازیلیر ، آنجاق ادبیّات ویا علم ـ فنّ اصطلاحی‌کیمی ایشله‌دیلیرسه ، اوْ زامان (آلینما سوْزلر بابیندا اشارت اتدیله‌جه‌گی اوْزره) باش هجا داکی مصوّت یازی یا گلمیر .

خلق دیلینده‌کی سوْزلره مثال : عوْمرْوْر ، توْخوْم ، عئیّیب ، موْهوْر ، شوْخوْم ، فیکیر (لشمک) ، کیبیر ...

دقّت : بوْنلار و بوْنلارا بنزر ایکی‌هجالی سوْزلر معیّن اکلرین تأثیریله بیر هجالی اوْلوْرلار :

فیکیر ـ فیکریم (بوْدورکی ...)

نسیل ـ (اوْنون) نسلیندن .

اصیل ـ اصلی (یوْخدور) .

صبیر ـ صبر (ائله)

عوْمرْوْر ـ عوْمروْم (سنی سئومکله نهایت تاپاجاقدیر) ...

İkincisi; kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/'den başka bir ünlü olursa, kelime halkın diline girmiş ise telaffuza göre yazılır. Ancak edebiyatta ve bilim – fen terimi olarak kullanılırsa ilk hecedeki ünlü yazılmaz:

Halkın dilindeki kelimelere örnek: عؤمور "ömür", تـوخوم *"tuhum"*, عێێب *"ayıb"*, مؤهور *"möhür"*, شـوخوم *"şuhum"*, فێکێر fikir" (fikir + leşmek), لێهێر "kibir"… Dikkat: bu ve buna benzer iki heceli kelimeler muayyen eklerin etkisiyle tek heceli olur:

Fikir > fikrim (budur ki…)

Nesil > (onun) neslinden

Asıl > aslı (yoktur)

Sabır > sabır (+la)

Ömür > ömrüm (seni sevmekle son bulacaktır)…

۵) بیتیشیك (یان-یاناً)

یازیلان سؤزلر

۵۰) بیتیشدیرمك ، یادا بیتیشدیرمه‌مك

الیفبا میزین اساسی اؤلان عرب یازیسیندا حرفلر متّصیل و منفصیل دئیه ، ایکی‌قسم‌دیر . متّصیللر هم ساغدان،هم‌ده سؤلدان اؤبیریسی حرفلرله بیتیشیرلر. لاکین، منفصیل حرفلر آنجاق ساغدان اؤبیر حرفلره بیتیشیر ، یعنی اؤزوندن صؤنرا گلن حرفلرله اؤنلاری بیتیشدیرمك اؤلمور .

الیفبا میزدا ،فارسجادا اؤلدوغو کیمی" ا ، د ، ذ ، ر ، ز ، ژ ،و "یعنی ۷ حرف منفصیل دیر . بونلارا علاوه ،"فتحه"سی، کلمه‌لرین باشیندا " ا "ـ ایله گؤسته‌ریلیر و " و " حرفی ۵ آیری فؤنئمی تمثیل ائدیر :(وَ ، وُ ، وٗ ، وُ ، وٗ) فتحه‌نی گؤسته‌ون "۵" ده اؤندان صؤنرا گلن حرفه یاپیشمیر .

دئمك بیزیم یازیمیزدا جمعاً ۱۴ منفصیل(بیتیشمه‌ین) حرف واردیر . اؤبیر طرفدن یازیمیزدا اساس اؤلاراق مصوّتلر گؤسته‌ریلمکده‌دیر .بوُ اساسین ایجابی، نتیجه‌ده "و"و"۵" ـ ایله دؤزه‌لینمیش حرفلر (منفصیل حرفلر)یازیدا داها چؤخ و آرتیق گلیرلر . بوُناگؤره طبعاً یازیمیز داها زیاده منقطع و منفصیل اشارتلردن تشکّل ائدیر .

غرب الیفبالاریندا بیر کلمه‌نی وجودا گتیرن حرفلری چاپدا یان-یانا دؤزورلر و ال یازیلاریندا ایسه بیر- بیرینه بیتیشدیریرلر .

عرب الیفبا سینی اساس آلان یازیلاردا منفصیل حرفلرین سایه‌سینده بیر کلمه‌نین حرفلری نین هاردا بیتیشیك و هارادا کسیك اؤلاجاغی محض تصادوٗفه باغلیدیر . باخارسان کی، بعضاً تک کلمه‌نین هامی حرفلری دئگیل ،حتّی بیر بؤتون جمله‌نین کلمه‌لری بیر- بیرینه بیتیشه‌بیلیر . فارسجادا " من مست می لعل لب عشق حبیبم" (منمستمیلعللبعشقحبیبم) مصرعی‌نی هرکس بیلیر .

بعضاًده باخارسان، حرفلرین چؤخ آزی بیتیشیر . گنه‌فارسجادا باشقا مشهور بیر مصرعی یادا سالاق :" زار و زردم ز درد دوری او" .

بئله‌جه ، بعضی کلمه‌لرین هامی حرفلری بیتیشیر ، و کلمه‌بیر" بؤتون" کیمی گؤزسه‌نیر . بعضاًده کلمه‌نین حرفلری نین بیتیشمه‌سی چؤخ دگیشیك اؤلور .

وضعیّت ۶ـ۷ منفصیل حرفی‌اؤلان الیفبالاردا بئله‌ایکن، بیزیم ۱۴ منفصیل حرفلی و " وَوْقالیزه "اؤلموش یازیمیزدا حرفلرین آیری-آیری یازیلماسینا داها چؤخ تصادوٗف اؤلونماسی طبیعی‌دیر .

5. Bitişik (Yan Yana) Yazılan Sözler

Bitiştirmek Ya Da Bitiştirmemek

Alfabemizin esası olan Arap yazısında harfler bitişken ve ayrı diye ikiye ayrılır. Bitişkenler hem sağdan, hem de soldan diğer harflerle bitişir. Lakin ayrı harfler sadece sağdan diğer harflere bitişir. Yani kendinden sonra gelen harflerle onlar bitiştirilmez.

Alfabemizde, Farsçada olduğu gibi, *"ا، د، ذ، ر، ز، ژ، و"* yani 7 harf ayrıdır. Bunlara ek olarak /e/ sesi, kelimelerin başında *"ا"* ile gösterilir ve *"و"* harfi 5 ayrı fonemi temsil eder: (/v/, /o/, /ö/, /u/, /ü/) /e/ sesini gösteren *"ه"* de ondan sonra gelen harfe eklenmez.

Demek bizim yazımızda toplam 14 ayrı (bitişmeyen) harf vardır. Diğer yönden yazımızda esas olarak ünlüler gösterilmektedir. Bu esasın icabı, sonuçta *"و"* ve *"ه"* ile düzenlenen harfler (ayrı yazılan harfler) yazı da daha çok kullanılır. Buna göre doğal olarak yazımız daha ziyade kendinden sonraki harfle bağlanmayan ve ayrı yazılan işaretlerden oluşur.

Arap alfabesinde bir kelimeyi vücuda getiren harfleri basımda yan yana dizilir ve el yazılarında ise birbirine bitiştirirler.

Arap alfabesini esas alan yazılarda ayrı yazılan harflerin sayesinde bir kelimenin harflerinin nerede bitişik ve nerede kesik olacağı tamamen tesadüfe bağlıdır. Bir bakarasın, bazen tek kelimenin tüm harfleri değil, hatta bütün bir cümlenin kelimeleri birbirine bitişebilir. Farsçada *"من ميرم همي‌ميرم عشق حبيبم (فی‌مرت همی‌مرم عشق حبیبم)"* mısrağını herkes bilir.

Bazen de bakarsın, çok azı bitişir. Yine Farsçada bilinen başka bir mısrağı hatırlayalım: *"زار و زردم ز درد دوری او"*.

Böylece bazı kelimelerin tüm harfleri bitişir ve kelime bir "bütün" gibi görünür. Bazen de kelimenin harflerinin bitişmesi çok değişik olur.

Vaziyet ayrı yazılan 6-7 harfi olan alfabelerde böyleyken, bizim ayrı yazılan 14 harfli ve "vokalize" olmuş yazımızda harflerin ayrı ayrı yazılması oldukça doğaldır.

موضوعا آیدینلیق گتیرمک اوچون، فارسجا یازیلاری گؤتورک : بؤدیلده‌قدیم یازیلاردا بیر کلمه‌نین (متّصیل حرفلری نین) بیتیشمه‌سی، یادا بیتیشمه‌مه‌سی داها چوْخ ذوق و "استئتیک "قایدالارا تابع‌ایدی و" خطّاط" اثریه‌وئره‌جه‌گی ترکیب (قوْمپوْزیسیوْن) ملاحیظه‌لری‌ایله بؤ خصوصدا قرار وئررردی. موْن زامانلار- دا ، بخصوص " مکّانیک "چاپ واسیطه‌لری، قوُرقوشون حرفلر و یازی ماشینی‌نین ظهورو اوْ طرفدن ده ، آوَروپا متنلرینه حاکیم‌اوْلان یازی قایدالاری نین منیمسنمه‌سی‌ایله کلمه‌لر اجزاسی‌نین بیتیشیب-بیتیشمه‌مه‌سی‌اوْچون " منطیقی" و" ثابیت" قایدا قوْیما فیکریه گلدیلر.

بؤ یوْلدا اوْزون مسافه قطع ائدیلدیگینه رغماً هله‌ده ، مثلاً" می رفت"می، یوْخسا" میرفت" یازیلماسی گرکدیگی حقّیندا مناقیشه‌لر دوام ائدیر.

بؤتون بؤنلارا علاوه اوْلاراق، اوُنوتمایاق کی،بیزیم دیلیمیز،عادت اوْزره اکثراً مقایّیسه ائدیلن فارسجا و بنزری دیللردن جوْخ فرقلی اوْلان، دیلچی‌لرین تعبیریله" التیصاقی- Agglutinative" بیر دیلدیر. یعنی، بیزیم دیلده کؤکه چوْخ صایدا اک ، دال-با-دال، گلیب بیتیشیر. بؤنا گؤره ده بیز "بیرکلمه‌ده‌اوْلان متّصیل حرفلر یاپیشسین" دئیّن قایدایا یؤزده- یؤز انطباق ائده‌بیلمه‌ریک . آچیْقدیرکی، بؤ صورتده بیر کلمه‌نین بؤتون حرفلرینی بیتیشدیرمک ممکون اوْلسادا ، سؤزلریمیزین سیرقسمی‌نین یازیلماسی‌و اوْخونماسی چتین اوْلار.

اوْنیر یاندان، حتّی "التیصاقی" اوْلمایان یازیلاردا دا "استئتیک"ملاحیظه‌لر، اوْخوناقلیق و آسانلیق قایَغیْسی نیر جوْخ قایدالارا استیثنالار گتیرمکده‌دیر. گؤنه فارسحادان مثال وئرمک ایسترسک ، آقای حسن عماد اشارس " آئین درست‌نویسی"- سیندن بؤ سطیرلری اوْخوماق کفایت ائدر:

"... بطورکلی‌هرگاه دریوشتن کلمات مرکّب‌بین اعمال قاعدهٔ اتّصال ازطرفی و سهولت‌نگارش‌و زیبائی‌کلمه ازطرف‌دیگر، تعارضی‌باشد باید آسانی وزیبائی رامقدّم‌داشت‌و ازاتّصال اجزای کلمه‌خودداری کرد" (ص : ۶۷).

بیز ،الیفبا و دیلیمیزین-یؤخاریدا اشارت ائتدیگیمیز- خصوصیّتلرینی نظره آلاراق ،بؤ بابدا حتّی فارسحادان داها آرتیق یؤمشاق و گئنیش گؤروْشلو داوَرانمالی‌یَیْق . بؤدورکی، بیزده امکان اوْلدوغو قده‌ر حرفلری آیری یازماق ترجیح ائدیلمه‌لیدیر. بؤنا گؤره ده قایدالاردا" بیتیشیک یازیلیر" سؤزوسون گئرچک معناسی " یان-یانا یازیلیر" دیر. یوْخسا حرفلری ایچ‌ایچه‌گئچیریب یاپیشدیریب- باغلایاراق، اوْخوخونو اوُپ- اوُزون" مارشاندیز تره‌نی"کیمی بیر حرفلر زنجیرله‌مه‌سیله قارشیْلاشدیرماق دوْغرو دئگیل .

تکرار ائدیریک ،یازیلارین اوْخوناقلی و ساده اوْلماسی اوْچون کلمه‌لری حتّی" صیْندیرماق"- دان دا چکینمه‌مه‌لی‌یَیْک .

Konuya aydınlık getirmek için, Farsça yazıları ele aldık: Bu dilde eski yazılarda bir kelimenin (bitişken harflerinin) bitişmesi ya da bitişmemesi daha çok zevk ve "estetik" kurallara bağlıydı ve "hattat" eserine vereceği terkip (kompozisyon) hakkındaki görüşleriyle bu hususta karar verirdi. Son zamanlarda, özellikle "mekanik" basım araçları ve kurşun harfler ve yazı makinesinin ortaya çıkışı o taraftan da, Avrupa metinlerine hâkim olan yazı kurallarının benimsenmesi ile kelimelerin yazım sırasında bitişip bitişmemesi için "mantıklı" ve "sabit" kurallar koyma düşüncesine vardılar.

Bu yolda uzun mesafe katedilse de, misalen *"می رفت"* mi, yoksa *"میرفت"* mi yazılması gerektiği hakkında tartışmalar devam eder.

Bütün bunlara ek olarak, unutmayalım ki, bizim dilimiz, adet üzere genellikle mukayese edilen Farsça ve benzeri dillerden çok farklı olan, dilcilerin tabiriyle "bitişken – agglutinative" bir dildir, yani, dilimizde kelime köküne çok sayıda ek ard arda gelip bitişir. Buna göre de biz "bir kelimede olan müttasil harfler yapışsın" diyen kurala yüzde yüz intibak edemeyiz. Açıktır ki, bu şekilde bir kelimenin bütün harflerini birleştimek mümkün olsa da, sözlerimizin bir kısmının yazılması ve okunması zorlaşır.

Diğer yandan, hatta "bitişken" olmayan yazılarda da "estetik" düşüncesi, okunaklılık ve kolaylık kaygısı birçok kurala istisnalar getirmektedir. Yine Farsçadan örnek vermek istersek, Hüseyin Emad Afşar *"درست وزیبایی تحریر"*sinden bu satırları okumak kifayet eder:

بطوریکه هر گاه دوشوت کلمات ترکیبی اعم از قاعده و غیر قاعده از طرفی و سهولت نگارش و زیبائی کلمه از طرف دیگر تقاضی بنماید بدون آنکه زیبائی را قربان داشت و از اتصال احزای کلمه خودداری کرد (ss. 67).

Biz, alfabe ve dilimizin – yukarıda işaret ettiğimiz – özelliklerini göze alarak bu konuda Farsçadan bile daha yumuşak ve açık fikirli olmalıyız. Budur ki, bizde imkân olduğu kadar harfleri ayrı yazmak tercih edilmelidir. Bu kurallara göre "bitişik yazılır" sözünün gerçek anlamı "yan yana yazılır"dır. Yoksa harfleri iç içe geçirip yapıştırıp bağlayarak okuyucuyu up uzun "marşandız treni" gibi bir harfler zincirlemesiyle karşılaştırmak doğru değildir.

Tekrar ederiz, yazıların okunaklı ve sade olması için kelimeleri hatta "kırmak"tan da çekinmemeliyiz.

بو مقدّمه‌لری گؤز اؤنونده تؤتاراق، بیتیشیک یادا یان-یانا یازماق حقّیندا کی عموم قایدانی برابر اؤخویابیلیریک :

کؤکلره آرتیریلان اکلر ، اؤنلارلا بیرلیکده تک سؤز حالینا گلیرلر .

نتیجه اؤلاراق اکلر صیرایلا کؤکلره بیتیشیر ، یادا اؤنلارلا یان - یانا یازیلیرلار ، و بیر تک کلمه اؤلوشدورورلار .

۵۱) یان - یانا (بیتیشیک) یازیلان مرکّب سؤزلر

۵۱/۰۱) مقدار صایی ایله آد یا صفتدن عمله‌گلن آدلار یان - یانا یازیلیر. مثال: اؤچ بؤحاق (مثلّث) ، ایکی‌هجالیلار ، ایکی‌هاچا ، ایکیرمبنجی‌یؤزابلیمیز

دقّت : بؤنلاری یان - یانا دئگیل، بیتیشیک یازسایدیق بئله ترکیبلر وجودا گله‌حکدی: اوچبؤحاق، یؤزیل، ایکیتّه‌جالیلار... نیز اکثر حاللاردا یان-یانا یازماغی ترجیح ائدیریک .

۵۱/۰۲) ساده (و یا دؤزه‌لتمه) آدلا منسوبیّت اکلی طرفدن عمله‌گلن صفت وظرفلر. مثال : قطعه‌لرآراسی، قؤرولتای قاباغی، دنیزکناری، شهرآراسی، آیاق‌آلتی، بایرام‌قاباغی، آددیم‌باشی، سؤزباشی ...

(بیزیم توصیه‌ائتمه‌دیگیمیز ، فقط قایدایا اؤیعون ـــ یان-یانا دئگیل بیتیشیک ـــ بعضی ترکیبلر : قؤرولتایقاباغی، شهراراسی، آباغالتی،بایرامقاباغی، آددیمباشی... بوندان صؤنرا نیز آنحاق ترجیح ائتدیگیمیز ترکیبلری یازاجاغیق، طالیبلر محض بیتیشیک ترکیبلری اؤزلری چیخارا بیلرلر).

۵۱/۰۳) "ـ دن" حالدا اؤلان (چیخیش‌حالی یادا چیخما دؤرومو) آدلا ، فعلی‌آد ترکیبیندن عبارت مرکّب سؤزلر . مثال: آنادان دؤغما ، ددەدن قالما ، باشدان صؤوما .

۵۱/۰۴) هر بیر سؤزدگیشدیریجی و یا سؤزدؤزه‌لدیجی اک قبول ائتمه‌میش ایکی آددان دؤزلمیش سؤزلر : قایناتا ، قایناتا ، ساجایاق، قاجی‌لئیتلک ددەبابا ، ائل گؤن.

۵۱/۰۵) ساده (و یا دؤزه‌لتمه) آدلا فعلی صفت ترکیبیندن عبارت سؤزلر : سس‌بؤغان (فارسجا :صداخفه‌کن) ، تاخیل دؤیّن، گؤن باتان، سؤسه‌پن(ماشین) آغاج دلن(قوشو)...

۵۱/۰۶) ساده آدلا فعل ـ آددان عمله‌گلن آدلار : یؤک داشیما ، پامبیق تمیزله‌مه ، پؤلاداریتمه ، سس‌وئرمه ، ماشین قایئیرما ...

۵۱/۰۷) ساده (و یا دؤزه‌لتمه) آدلا منسوبیّت اکلی سؤزدن عمله‌گلن آدلار : آیاققابی، دؤنیاگؤرؤشو ، ال یازماسی، عمی‌قیزی، ایلان بالیغی،ایل دؤنؤمو سؤ ایتی،حان ساغلیغی، ائل‌اؤغلو ، دؤه‌بؤینوُ ،قاری‌کؤرپؤسو ، صؤی‌آدی.

Bu önsözü göz önünde tutarak bitişik ya da yan yana yazmak hakkındaki genel kuralı birlikte okuyabiliriz:

Köklere getirilen ekler, onlarla birlikte tek bir kelime olur.

Sonuç olarak ekler sırayla köklere bitişir ya da onlarla yan yana yazılır ve tek bir kelime oluşturulur.

51. Yan Yana (Bitişik) Yazılan Birleşik Kelimeler

51.1. Miktar, sayı ile ad ya da sıfattan meydana gelen adlar yan yana yazılır. Örnek: *اوچبوجاق* "üçgen", *ایگیریمی اوچ ایلیک هاجا بیلیز* ..

Dikkat: Bunları yan yana değil bitişik yazsaydık böyle terkipler vücuda gelecekti: *اوچبوجاق, یوزیل بیر ده بیلیک*.. Biz genellikle yanyana yazmayı tercih ederiz.

51.2. Basit (veya türemiş) adla iyelik ekli zarftan meydana gelen sıfat ve zarflar. Örnek: *قیپاغی یاپراق آلتی شیمرآراسی, دیکنداری قورتاراق آباغی قطعاً ر آراسی* ..

(Bizim tavsiye ettmediğimiz, fakat kurala uygun – yan yana değil bitişik – bazı terkipler: *ادیم باشی آیاق آلتی یاظاباغی شیمرارا سی قورتاقیپاغ*... Bundan sonra biz sadece tercih ettiğimiz terkipleri yazacağız. İsteyenler bitişik terkipleri kendileri çıkarabilirler.)

51.3. [+den] hal eki alan (çıkma ya da ayrılma hal eki) ad ile isim fiilden yapılan birleşik kelimelere örnek: *باشدان صووما, دده دن قالما آیرادان دوغما*

51.4. Herhangi bir söz değiştiren veya söz türeten bir ek kabul etmeyen iki addan türetilen kelimeler: *ائلگون, ددهبابا, خاجی ایلیک سیراجیاق قیناقلیدا قیناقلی*

51.5. Basit (veya türemiş) adla sıfat fiilden yapılan kelimeler: *سیسبوغان* "su sepen makine", *آغاجدلن* "ağaç kakan kuşu".

51.6. Basit ad ile ad fiilden meydana gelen adlar: *پاهیقیتیلده مه یوک دشی ما* ..

51.7. Basit (veya türemiş) adla iyelik ekli kelimelerden meydana gelen kelimeler: *سوپیلی یاپدوما, النیاغی, عمه قیزی, دویگوروشو یاپراقابی* ..

۵۱/۰۸) ساده صفتله ساده (و یا دۆزلتمه) آددان عمله کلن آدلار :
آغاجاناد ،قارایازی،قاراتیکان،ایستیاۆت ،یئنییئتمه ،ساری کۆیتنک ،ساریکۆک، حامال، قیزخآباق، آغبۆلاق(بۆکلمه نین سبتشک یاربلیشی چیرکینلیک و چتین لیک تۆرتمه یبر، قیما کلمه لر بیر- بیرینه یاپیشابیلیر).

۵۱/۰۹) مرکّب صفتلره " - لیک "اکی نین علاوه ائتمه سی ایله عمله کلن آدلار :
آغزی بۆتۆۆلوک ، عالیجناب لیق، حۆخمعنالیلیق، قانونا اۆیغۆنلوق،دۆستانه لیق، آلیجنابلیق، الیاگرلیک / الیایرلیک ،اۆزباشچالیق، اۆزاقگۆرنلیک ، اۆره کیآچیقلیق/ اۆره یآچیقلیق ...

۵۱/۱۰) بیر هجالی کلمه لر بیرر نمونه کیمی، کلمه لریں باشینا کله رک ، مرکّب سۆزلر قۆرار : آعسۆ ،ایلک باهار ،صۆن باهار ، اۆنسۆز (مقدّمه) ،صۆنسۆز ...

۵۱/۱۱) ترکیبینده " خانا "و" نامه " کیمی فارسجا اصیللی سۆزلردن اۆلان آدلار : کتابخانا ،سیاحتنامه ،وکالتنامه ، اسکندرنامه ، هۆپ هۆپ تامه ، شهادتنامه ...

۵۱/۱۲) ساده صفتله ساده آد بیرلشمه سیندن دۆزلدیلن جۆغرافی آدلار :
آعشهر ، یئنیکند ، قاراجمن، سۆیوق بۆلاق، قاراغاج(قارا + آغاج)، قیزیلاۆزن، آجیچای، ساری داغ ...

دقّت : بیر آدلاری ایکیدن چۆخ کلمه دن ده مرکّب اۆلسا ، کینه بیتیشیک یازیلیر .

۵۱/۱۳) ایکی آدین بیرلشمه سیندن دۆزه لن جۆغرافی آدلار : آرپاچای، قۆناق کند ، داشکند (تاشکند).

۵۱/۱۴) انسان و جمعیّت آدلاریندن بیلدیرن مرکّب سۆزلر : محمدعلی،خۆشقدم، علیشیر (نوائی)، تپه گۆز ، آلتون اۆردۆ قیزیلباش ...

۵۱/۱۵) ترکیبینده " اۆغلو" یادا " زاده "، و بۆنلارا بنزر سۆزلر اۆلان آدلار: حسنۆغلو، داداشگیل، آقازادا ...

۵۱/۱۶) ترکیبینده رتبه ، لقب و رسمی خطاب مفهومو اۆلمایان " میر "، "میرزا "،"میرزه "،" حاجی"،" سید ، شاه "،"سلطان"،"آقا "،"آغا "،"بگ "،بگیم" "خان"،" خانیم"... سۆزلریندن بیری اۆلان آدلار(بۆ کلمه لر آدین بیر جزء یا پارچاسی صایئلدیقلاریندا): میربالا، میرزه علی، حاجیبابا ، سیدخانیم ، سلطانعلی، خانیم باجی، بالابگ ...

۵۱/۱۷) سسلی و یا جینگیلتیلی صامیتله بیتن فعللردن " ها " بیتیشدیریجی سی واسیطه سی ایله عمله گلن آدلار : وۆرهاۆۆر ، دئ هادئ،یازهایاز ، یئیهایئی ، گزهاگز ، چال هاچال ...

ترکیب ائدیلن فعل کارصامیتله بیترسه ،"ها " عۆضینه ، آهنگ قانونونا گۆره "T" و یا " ه " یازیلیر: باساباس ، قاچاقاچ ، ایچه ایچ ، کسه کس ...

۵۱/۱۸) ساده صفتله ساده آد بیرلشمه سیندن دۆزلدیلن مرکّب صفتلر :

51.8. Basit sıfatla basit (veya türemiş) addan meydana gelen adlar: akçakanat, karayazı, karatiken, istiot, yeniyetme, sarı göynek, sarı kök, hammal, kırkayak, akbulak (bu kelimenin bitişik yazılışı çirkinlik ve çetinlik töretmeyir. Kısa kelimeler birleşik yazılabilir).

51.9. Birleşik sıfatlara [-lik] ekinin ilave edilmesi ile meydana gelen adlar: Ağzıbütövlük, alicenaplık, çohmanalılık, ganunauygunluk, dostbazlık, alıcılık, elieğrilik / elieyrilik, özbaşınalık, uzaggörenlik, ürekaçıglık…

51.10. Tek heceli kelimeler bir numune gibi kelimelerin başına gelerek birleşik sözler kurar: Aksu, ilkbahar, sonbahar, ön söz, son söz…

51.11. Terkibinde "hane" ve "name" gibi Farsça asıllı sözlerden olan adlar: Kütüphane, beyanname, vekâletname, İskendername, Hüphüpnamei şehadetname…

51.12. Basit sıfatla basit adın birleşmesinden türetilen coğrafi adlar: Akşehir, Yenikent, Karaçemen, Soğukbulak, Karağaç (kara + ağaç), Kızılözen, Ahiçay, Sarıdağ…

Dikkat: Yer adları ikiden çok kelimeden de oluşsa yine birleşik yazılır.

51.13. İki adın birleşmesinden düzelen coğrafi adlar: Arpaçay, Konakkent, Taşkent.

51.14. İnsan ve cemiyet adlarını bildiren birleşik sözler: Muhammedali, Hoşkadem, Ali Şi'r (Nevayi), Tepegöz, Altınordu, Kızılbaş…

51.15. Terkibinde "oğlu" ya da "zade" ve bunlara benzer kelimeler olan adlar: Hasanoğlu, Dadaşgil, Akazade…

51.16. Terkibinde rütbe, lakap ve resmi hitap mefhumu olmayan "mir", "mirza", "mirze", "hacı", "seyit", "şah", "sultan", "aka", "ağa", "bey", "beyim", "han", "hanım" gibi kelimelerden biri olan adlar (bu kelimeler adın bir bölümü ya da parçası sayıldığında): Mir Bala, Mirza Ali, Hacı Baba, Seyit Hanım, Sultan Ali, Hanım Bacı, Bala Bey…

51.17. Sesli veya tonlu ünsüzle biten fiillerden *"ها"* bitiştiricisi ile meydana gelen adlar: Vurhavur, dehede, yaz ha yaz, ye he ye, gez he gez, çal ha çal…

Terkip edilen fiil tonsuz ünsüzle biterse "ha" yerine, ses uyumuna göre /a/ veya /e/ yazılır: Başabaş, kaçakaç, içe iç, kese kes…

51.18. Sıfat ile basit ad birleşmesinden türetilen birleşik sıfatlar:

آغبیرچک ، جال ساققال،سالاجابۇی، حاضیرحاواب ،قاراقاباق، دازباش ،بسته‌بۇی، اینجه‌بئل، گۆلریۆز/گۆلراۆز ، اۆرتاسۇی، بۇش‌بۇغاز ،لخچنه ...

۵۱/۱۹) ساده صفت ویا آدلا "ـ لی" اکلی دۆزلتمه صفتدن عمله گلن صفتلر : قۇناق حانلی، ایستی‌قانلی، سۆیوق قانلی، اۆزون بۇیلو ، یادائللی،ایکی‌جانلی.

۵۱/۲۰) ترکیبینده "آز"،"برابر"،"قۇشا"،"عئینی"،" یاریم"،"چۆخ" و س . سۆزلری اۆلان صفتلر : آزایشله‌نن، برابرحقوقلو ، عئیتی‌قیمتلی، چۆخ‌معنالی...

۵۱/۲۱) ساده آدلا "وئریجی"/"وئرن"/"وئرر"،" دگیشدیریجی"/"دگیشـــن"/ "دگیشر"،" دۆزلدیجی"/"دۆزلدن"/"دۆزلدر" ، ائدیجی"/"ائدن"/"ائدر" ...کیمی، یادا بۇنلار نوعوندان منفی دۆزلتمه‌صفتلر (" وئرمز"/"وئرمه‌ین"/"وئرمه‌یه‌جی" ، "دگیشمز"ـ و بدل لری ـ، "ائتمز"،"قۇنماز"،"دگمز"،"اۆلونماز"،"گلمز"...)ـ دن عمله گلن مرکّب‌صفتلر . مثلاً : ضرروئریجی، سۆزدگبشدیربجی، دگیشمز (دگیشمز باشجی= عوّض‌ائدبلمز مدیر)، انسان سئوّر ، باریش‌سئوّر ، سۆده‌مر (ســـۆد + امـر) محوّائدیجی، قۇش‌قۇنماز ، قۇش اۆجماز ، کاروان گچمز ، دگمه‌دۆشر ،

۵۱/۲۲) "ـ ـه" حالدا (یۇنلۇک حالدا ، یادا یۇنلمه دۆروموندا)ایشله‌نن آدلا، دۆزلتمه صفتدن(مثلاً : باتماز ،گلمز ، بنزر ، اۆخشار...کیمی) عمله‌گلـــن صفتلر : عقله‌باتماز ، باشادۆشمز ، متالابنزر ، هئچزادادگمز ،گۆنه‌باخان...

۵۱/۲۳) منسوبیّت اکلی ساده آدلا ساده (ویا دۆزلتمه) صفتدن عمـــله‌گلـــن صفتلر : آغزی بۇش ، آغزی‌سۆتۆوّ ، آغزی‌یاستئ، آغزی‌تئللی، آغزئ یئرتیشـــــق، آغزئ گۆیّجک ، آغزئ‌اۆدلۇ ، آباغئ‌یۆنگۆل، قانئ‌قارا ، الی‌آچئق، الی‌کســـیک ، الی‌اکری/الی‌ایری، باشئ‌بۇش ، قارنئ‌یارئق، دابانی‌جاتلاق، آغزی اکری...

۵۱/۲۴) صفتین شدّتلندیرمه درجه‌سینی بیلدیرمک اۆچون سۆزۆن ابلک هجاسی و یا ایکینجی سسیندن صۆنرا "م"،"پ" عنصورلری آرتیرماقلا دۆزه‌لن کیچیک حصّه‌لر سۆزه بیتیشیک یازیلیر : سۆمبۇز ،سۆمبۇش ، قاپقارا ، قۇپقۇرو ،دۆمدۆز ، قیپقیرمیزئ، یاممیاشیل، گۆمگۆی، ساپساریئ ...

۵۱/۲۵) ـ لی، ـ سیز ، ـ جی ...کیمی اکلرین خاص اسملره یاپیشماسی‌ایله عمله‌گلن مرکّب‌صفتلر بیتیشیک یازیلیر : پاریسلی، نیلسیز (مصر چۆل اۆلار)، فرۆیدچۇ و بۇنقجو (جوه‌یانلار).

۵۱/۲۶) مرکّب‌فعللرین یان ـ یانا یازیلانلاری بۇ قیسیلدن دیر : گۆره‌بیلمک ، یازابیلمک . باخاقالماق ...

۵۱/۲۷) ایدی ، ایمیش ، ایسه ، ایکن ،و ایله هم آیری یازیلا بیلیر ، همده اۆزلریندن قاباق گلن کلمه‌یه بیتیشه‌بیلیر . بیتیشمه‌لری بئله اۆلار :

الف)ـ قاباقجا گلن سۆزلرین صۆن حرفلری صامیت‌اۆلسا ایدی ، ایمیش ، ایسه ، ایکن ، ایله کلمه‌لری نین باشلاریندا کی " ای "لر دۆشر ، قالان قسملر بیتیشه‌رک عئینی بیر اک کیمی آهنگ قایدالارینا تابع اۆلاراق دگیشـــر . مثالالاردا هم یاپیشان و هم یاپیشمایان حاللار گۆسته‌ریلیر :

ağbirçek, çalsaggal, balaca boy, hazır cevab, garagabag, dazbaş, besteboy, ince bel, güleryüz, ortaboy, boşboğaz, *lehçene*...

51.19. Sıfat veya adla [-lı] ekli düzeltme sıfattan meydana gelen sıfatlar: *gonagcanlı, istiganlı, soyugganlı, uzunboylu, yadelli*, ikicanlı.

51.20. Terkibinde "az, beraber, çift, aynı, yarım, cok" vs. olan sıfatlar: az kullanılan, beraber, çift, aynı kıymetli, çok anlamlı…

51.21. Basit adla "verci / veren / verir" değiştirici / değişen / değişir", "düzeltici / düzelen / düzeltir", "edici / eden / eder" gibi olumsuz türemiş sıfatlardan ("vermez/ vermeyen/ vermeyici", "değişmez" ve bedelleri, "etmez", "konmaz", "değmez", "olunmaz", "gelmez"…) meydana gelen birleşik sıfatlar, örneğin: zararverici, sözdeğiştirici, değişmez, insansever, barışsever, südemer, mahfedici, guşgonmaz, guşuçmaz, kervangeçmez, değmedüşer.

51.22. /-a/ yönelme hali eki ile türemiş sıfattan (örneğin: yatmaz, gelmez, benzer, okşar gibi) meydana gelen sıfatlar: aklayatmaz, başadüşmez, metalabenzer, hiç zadadeğmez, günebahan…

51.23. İyelik ekli adla sıfattan meydana gelen sıfatlar: ağzı boş, ağzı bütöv, ağzı yastı, ağzı yelli, ağzı yırtık, ağzı göyçek, ağzı odlu, ayağı yüngül, kanı kara, eli açık, eli kesik, eli eğri, başıboş, karnıyarık, tabanı çatlak, ağzı eğri…

51.24. Sıfatın şiddetlendirme derecesini bildirmek için sözün ilk hecesi veya ikinci sesinden sonra /m/, /p/ unsurları ile yapılan küçük bölümler kelimeye bitişik yazılır: bomboz, bomboş, kapkara, kupkuru, dümdüz, kıpkırmızı, yemyeşil, gömgök, sapsarı…

51.25. {-lI}, {-sIz}, {-cI} gibi gibi eklerin has isimlere eklenmesiyle meydana gelen birleşik sıfatlar birleşik yazılır: Parisli, Nilsiz (Mısır çöl olur), Froidçi ve Yongçu (görüşler).

51.26. Birleşik fiillerin yan yana yazılanları bu kabildendir: görebilmek, yazabilek, bakakalmak…

51.27. "İdi", "imiş", "ise", "iken" ve "ile" hem ayrı hem de kendinden önce gelen kelimeyle birleşik yazılabilir. Birleşik yazılışı şöyle olur:

a. İlk kelimenin son harfi ünsüz olursa "idi", "imiş", "ise", "iken", "ile" kelimelerinin başındaki /i-/ sesi yiter, kalan kısımlar birleşerek tıpkı bir ek gibi ses uyumuna girerek değişir. Örneklerde hem yapışan hem de yapışmayan haller gösterilir:

گؤزل ایدی/ گؤزلدی ، اوْخویاجاق ایدی/ اوْخویاجاقدی، آلیر ایسه/ آلیرسا ، یوْلداشلار ایله/ یوْلداشلارلا...

دقّت : "ـ کن " اکی دگیشمز و آهنگ قانونونا تابع اوْلماز: گلیر ایکن/ گلیرکن، قاچار ایکن/ قاچارکن .

ب)ـ معوّتلرله بیتن کلمه‌لره بؤ اکلری بیتیشدیرمک ایسترسک ، اوْکلمه‌لره اکلر آراسینا "یر" یْ " گتیرمه‌میز لازیم‌دیر: ایکینجی ایدی/ ایکینجییْدی، گلسه‌ایمیش/ گلسئیْمیش ، گؤروشدو ایسه/ گؤروشدویْسه ، یوْلو ایله/ یوْلویْلا، اوْردوُسو ایله/ اوْردوسویْلا، اوْرادا ایکن/ اوْرادایْکن ...(گلسئیْمیش" مثالیندا فتحه‌سی " یْ "ـ نین تأثیریله " ئ " سینه چئوْریلیر).

۵۱/۲۸) ساده آدلا، "بیر" صایی‌نین بیرلشمه‌سیندن عمله گلن ظرفلر بیتیشیک (یان ـ یانا) یازیلیر: البیر (ال بیر)،سؤزبیر ، دیلبیر (دیل بیر)..

۵۱/۲۹) ساده آدلا منسوبیّت اکلی آد و یا ظرف بیرلشمه‌سیندن دوْزه‌لن مرکّب ظرفلر: آددیم‌باشی، آیاقْوستو ، دوْداق آلتیْ، گؤزآلتیْ، ال اوْستوْ...

۵۱/۳۰) آشاغیْداکی مرکّب ربطلر بیتیشیک / یان ـ یانا یازیلیر: یاخود، نه‌ایْسه‌ده، هابئله ، حالبوُکی، هرگاه ، هرچند ، چوْنکی، یا اینکی .

۶) آیری یازیلان مرکّب سؤزلر

۶۰) مرکب سؤزلرین بیر قسمی‌نین اجزاسی آیری ـ آیری یازیْلمالیدیر ، بؤ بابدا بیر نئچه خاطیْرلاتما فایدالی اوْلور.

۶۱) چوْخ‌کلمه‌لی انسان آدی‌ایله قوُرولان یْئر آدلاری نین هرکلمه‌سی آیْری یازیْلیر. مثال : شیخ محمد خیابانی بوُلواریْ ، ستّارخان خیاوْانی .

۶۲) "ـ دن " اکلی آدلا ساده (ویا دوْزلتمه) صفتدن عمله گلن صفتلر آیْری یازیلیر: قوْلدان قوْتلی، قوْلدان گوْجلو، دیلدن ایتی، الدن زیرک ، گؤزدن ایتی، عقلدن کاسیْب ، ددەدن قالما...

۶۳) عددلره گلینجه :

۶۳/۰۱) عددلرین هر کلمه‌سی آیْری یازیلیر: اوْن بئش ، یوْز اوْتوُز بیر، ایکی مین آلتیْ یوْز اوْن سککیز (۲۶۱۸).

چئکلر و سایر وْتیقه‌لرده (سندلرده) عددلر بیتیشیک و یان ـ یانا یازیلیر: مثال : ایکی‌مین‌آلتیْ‌یوْزاوْن سککیزتوْمن .

۶۳/۰۲) کسر و مرتبه بیلدیرن صایلار آیری یازیلیر: اوْتوز یئددینجی، اوْچده بیر، اوْندا بئش...

۶۳/۰۳) مقدار صایلاریندان عمله گلن بیرینجی سؤزو "ـ ه" حالدا (یوْنلوْک

güzel idi / güzeldi, okuyacak idi / okuyacaktı, alır ise / alırsa, yoldaşlar ile / yoldaşlarla…

Dikkat: [-ken] eki değişmez ve ses uyumuna girmez: gelir iken / gelirken, kaçar iken / kaçarken…

b. Bu ekleri ünlüyle biten kelimelerle birleştirmek istersek, o kelimelerle ekler arasına bir /-y-/ getirmemiz gerekir: ikinci idi / ikinciydi, gelse imiş / gelseymiş, görüştü ise / görüştüyse, yolu ile / yoluyla, ordusu ile / ordusuyla, orada iken / oradayken… ("gelseymiş" örneğinde /e/ sesi /y/ sesinin etkisiyle */é/* ünlüsüne çevrilir.)

51.28. Basit adla "bir" sayının birleşmesinden meydana gelen zarflar bitişik (yan yana) yazılır: elbir (el bir), sözbir, dilbir..

51.29. Basit adla mensubiyet ekli ad veya zarf birleşmesinde düzelen birleşik zarflar: adımbaşı, ayaküstü, dudakaltı, gözaltı, elüstü…

51.30. Aşağıdaki birleşik edatlar bitişik (yan yana) yazılır: yahud, neyinki, haböyle, halbuki, hergah, herçend, çünkü, yaniki.

60. Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler

60. Birleşik sözlerin bir kısmı ayrı ayrı yazılmalıdır. Bu konuda birkaç hatırlatma yapmak faydalı olur:

61. Çok kelimeli insan adı ile kurulan yer adlarının her kelimesi ayrı yazılır, örnek: Şeyh Muhammed Hıyabani Bulvarı, Settar Han Hayavani.

62. [-den] ekli adla basit (veya türemiş) sıfattan meydana gelen sıfatlar ayrı yazılır: koldan kuvvetli, koldan güçlü, dilden iti, elden zirek, gözden iti, akıldan kasıb, dededen kalma…

63. Adetlere gelince:

63.1. Adetlerin her kelimesi ayrı yazılır: on beş, yüz otuz bir, iki bin altı yüz on sekiz (2618).

Çekler vs. vesikalarda (senetlerde) adetler bitişik ve yan yana yazılır, örnek: ikibinaltıyüzonsekiz.

63.2. Kesir ve mertebe bildiren sayılar ayrı yazılır: otuz yedinci, üçte bir, onda beş…

63.3. Miktar sayılarından meydana gelen birinci sözü /-e/ (yönelme hali) eki

حالدا) ایشله‌نن طرفلر آیری یازیلیر: بیره بئش ، بیره یوز ...

۶۴/۰۱) بیرینجی سؤزو " اوْ"، " بوُ" اشاره ضمیرلریندن عبارت اوْلان مرکّب سؤزلر آیری یازیلیر: بوُ آی، بوُ ایل، بوُ گوْن، بوُ ساعات ، اوْ گوْن،اوْ ساعات

قید : بوُگوْن(فارسجا "امروز" ، انگیلیزجه :today) معناسینا گلدیکده ، یان ـ یانا یازیلیر...

۶۴/۰۲) مرکّب سئوال ضمیرلری نین ترکیبنده‌کی سؤزلر آیری یازیلیر: نه اوْچون ، نه جوْر ، نه کیمی ...

دقّت :"نه اوْچون" قیْصالتیلمیش شکلینده ده ایشله‌دیلیر و بوُحالدا یان ـ یانا یازیلیر:"نجوُن قیْلماز منه درمان، منی بیمار صانمازمی؟"فضولی.

۶۵) ترکیبینده‌کی بیرینجی سؤزو مختلیف نطق حصّه‌لریندن، ایکینجی سؤزو ایسه ،" ائله‌مک "،"ائتمک "،"اوْلماق " کؤمکچی فعللریندن ویا مجازی معنادا ایشله‌نن " آصماق "، " وَئرمک "، " وَوُرماق "، " دوْشمک "، " سالماق " وباشقا سؤزلردن عبارت اوْلان فعللر آیری یازیلیر: قبول ائله‌مک ، تشکیل ائتمک ، طعنه وَوُرماق، فیکیر وَئرمک ، باشا دوْشمک ...

۶۶/۰۱) ربطلر (باغلاییْجیلار) سؤزلردن آیری یازیلیر: ایشی مهارت و دقّتله گؤرمک لازیمدیر.

۶۶/۰۲) ایکی ساده باغلاییْجی‌دان(ربط دن) و ساده باغلاییجی‌ایله باشقا نطق حصّه‌لریندن عمله گلن باغلاییجیلار آیری یازیلیر:بئله کی، بوُنونلا دا ، بوُنا گؤره ده ، و یا ، یا دا ، و یاخود ، داها دا ، دئمک کی، یوْخسا کی ، گاه دا ، گویا کی، مادام کی، اوْنا گؤره ، اوْنون اوْچون، توُتاق کی ، هم ده ..

۶۶/۰۳) دیلیمیزده ایکی جوْر ده واردیر:

الیف)ـ وضعیّت حالینی گؤسته‌رن ـ ده اکی اؤزوندن قاباقکی کلمه‌یه ایستیشیر،آهنگ قانونونا تابع اوْلور: ائوده ، اوْتاقدا ، آغاجدا ، یوْزده بئش، بئشده ایکی...

ب) ربط اداتی اوْلان ده آیری یازیلیر ، آهنگ قانونونا تابع اوْلور: من ده گلدیم، اوْ دا گله‌جک ، بوُ گوْن ده آخشام اوْلدو...

۶۶/۰۴) کیمی، بری ، تک ، تکین ، اوْچون، قده‌ر... کلمه‌لری آیری یازیلیر: داش کیمی، دوْنندن بری، ایندییه تک ، بوُگوْنه تکین، اوْنون اوْچون، یوْزه قده‌ر ...

شعرده " اوْچون" بعضاً ادغام اوْلار و اوْندان قاباقکی کلمه‌یه یاپیْشار: سنچوْن، اوْنچوْن ...

۶۶/۰۵) سئوال حالینی بیلدیرن " می " اکی انطباق باخیْمیندان اؤزوندن

halde) işlenen zarflar ayrı yazılır: bire beş, bire yüz…

64.1. Birinci sözü "o", "bu" işaret zamirlerinden ibaret olan birleşik sözler ayrı yazılır: bu ay, bu yıl, bugün, bu saat, o gün, o saat.

Kayıt: Bugün (Farsça "emruz", İngilizce "today") anlamına geldiğinden yan yana yazılır.

64.2. Birleşik soru zamirlerinin terkibindeki sözler ayrı yazılır: ne için, ne tür, ne gibi…

Dikkat: "Ne için" kısaltılmış şekilde de kullanılır ve bu durumda yan yana yazılır: *"niçün gılmaz mene derman, meni bimar sanmaz mı?"* (Fuzuli)

65. Terkibindeki birinci sözü muhtelif nutuk bölümlerinden, ikinci sözü ise "eylemek", "etmek", "olmak" yardımcı fiilerinden veya mecazi anlamda kullanılan "asmak", "vermek", "vurmak", "düşmek", "salmak" ve başka sözlerden ibaret olan fiiller ayrı yazılır: kabul eylemek, teşkil etmek, tane vurmak, fikir vermek, başa düşmek…

66.1. Bağlaçlar kelimelere ayrı yazılır: işi maharet ve dikkatle görmek lazımdır.

66.2. İki bağlaçtan ve bağlaç ile başka nutuk bölümlerinden meydana gelen bağlaçlar ayrı yazılır: Böyle ki, bunula da, buna göre de, veya, ya da, veyahut, daha da, demek ki, yoksa ki, gah da, güya ki, madem ki, ona göre, onun için, diyelim ki, hem de…

66.3. Dilimizde iki tür "de" vardır:

a. Vaziyet halini gösteren [-de] eki kendinden önce gelen kelimeye bitişik yazılır. Ses uyumuna girer: evde, odada, ağaçta, yüzde beş, beşte iki…

b. Bağlaç edatı olan "de" ayrı yazılır. Ses uyumuna girer: ben de geldim, o da gelecek, bugün de akşam oldu…

66.4.Gibi, beri, dek, değin, için, kadar vb. kelimeleri ayrı yazılır: taş gibi, dünden beri, şimdiye dek, bugüne değin, onun için, yüze kadar…

Şiirde "için" bazen idgam olur ve kendinden önce gelen kelimeye eklenir: Sençün, onçün...

66.5. Soru halini bildiren "mi" intibak bakımından kendinden

قاباق گلن کلمه‌یه تابع اوْلماقلا بیرلیکده آیری یازیلار:

مثال : گؤردوْنوز مو؟، تبریزه می گئده‌جکسیز؟ یا دا تبریزه گئده‌جکسیز می ؟، من می؟

۶۶/۰۶) اداتلار سؤزلردن آیری یازیلیر: دی گل!، دی یاخشی، گئتمک اوْلماز آخی، بس‌خرین یوْخدور؟ گؤر ها!، دئدیم ده، اوْتوراق دا، اوُشاق دگیلم کی، داها گؤزل، لاپ پیس، ان یاخشی ...

۶۶/۰۷) " کی " سؤزو:

الیف) ـ دیلیمیزده " کی " سؤزو اوْچ حالدا بیتیشیک یازیلیر:

۱ ـ "تعیین صفتی" (*Determinative adjective*) دئدیگلری نوعدان کی ـ ده حالیندا (وضعیّت حالیندا) قاباقکی کلمه‌یه بیتیشیر:

ائوده‌کی، بازاردا‌کی، سنده‌کی، اوْندا‌کی ... وس .

۲ ـ گینه " تعیین صفتی" اوْلاراق زامان و یئر ظرفلرینه گلدیگده اوْنا بیتیشیک یازیلیر: قاباقکی، صاباحکی، اوْگونکو...

۳ ـ نسبت‌ضمیرینه آرتیْریلیْرسا ، بیتیشیک / یان ـ یانا یازیلار:

بیزیمکی، سنینکی، اصلانیْن‌کی ...

ب) ایکی حالدا آیری یازیلیر:

۱ ـ " ادات " دان صایّیلان و تأکید اوْچون دئییّلن" کی ". مثال : اوْ قده‌ر یوْرولدوم کی . من نه دئییّم آنلامیْسان کی .

۲ ـ فارسجادان آلینما " که " (بیزده "کی" یازیلیر)، ربط "کی"ـ سی آیری یازیلیر: خاک اوْل ، کی خدا مرتبه‌نی ائیله‌یه عالی.(روحی)

داها اوّلده اشارت ائدیلدیگی کیمی(نؤمره ۵۱/۳۰) " نه‌اینکی"،"سانکی /صانکی"،"حالبوکی" قبیلیندن وضعیّتلرده اوْلان بوُ "کی" ده‌بیتیشیک یازیلیر

۶۷) ندالار سؤزلردن آیری یازیلیر:

آه! باهار نه گؤزل . اوُف نه ایستیدیر!

۷) قیْصا جیزگی (ـ) ـ ایله یازیلان سؤزلر

۷۱/۰۱) معناجا بیر ـ بیرینه یاخین، اوُزاق و یا ضدّ اوْلان آیری ـ آیری سؤزلردن عمله گلن آدلار. مثال : آغیْز ـ بوُرون، آد ـ سان، آلیْم ـ صاتیْم آروّاد ـ اوُشاق ، باغ ـ باغچا ، وَار ـ یوْخ، قوْیّون ـ قوُزو ، داوَا ـ درمان ددهـ بابا ، گئجه ـ گوْندوز ، اوْد ـ آلوْوَ ، سس ـ کوْی، قوْل ـ بوْیّوْن...

۷۱/۰۲) عئینی سؤزون تکراری ایله عمله گلن آدلار: داش ـ داش ،پیْچ ـ پیْچ توْپ ـ توْپ ، جهَ ـ جهَ ، جیوّ ـ جیوّ، جیک ـ جیک ...

۷۱/۰۳) صفتله دوْزلتمه آددان عمله گلن آدلار: آیری ـ سئچکی‌لیک ،

önce gelen kelimeye bağlanmakla birlikte ayrı yazılır: Örnek: gördünüz mü? Tebriz'e mi gdeceksiniz? ya da Tebriz'e gidecek misiniz? Ben mi?

66.6. Edatlar kelimelerden ayrı yazılır: Di gel! Di yahşı! Gitmesek olmaz ahı, bes haberin yoktur? Gör ha! Dedim de, oturalım da, çocuk değilim ki, daha güzel, lap pis, en iyi…

66.7. "Ki" sözü:

a. Dilimizde "ki" sözü üç halde bitişik yazılır:

1. Tayin sıfatı (determinative adjective) dedikleri neviden ki de halinde (vaziyet halinde) önceki kelimeye bitişir: Evdeki, pazardaki, sendeki, ondaki vs.

2. Yine "tayin sıfatı" olarak zaman ve yer zarflarına geldiğinde ona bitişik yazılır: Önceki, sabahki, o günkü…

3. Nisbet zamirine eklenirse bitişik (yan yana) yazılır: Bizimki, seninki, aslanınki…

b. İki durum da ayrı yazılır:

1. "Edat" sayılan ve kuvvetlendirme-pekiştirme için söylenen "ki", örnek: O kadar yoruldum ki, ne söylesem anlamıyorsun ki.

2. Farsçadan alıntı "ki" *(كه)* (bizde *"كى* şeklinde yazılır). Bağlaç "ki" ayrı yazılır: *Hag ol ki, Hüda mertebeni eyleye âli.* (Ruhî)

Daha önce işaret edildiği gibi (no: 51.30.) "ne iyiki", "sanki", "hâlbuki" gibi durumlarda olan bu "ki" de bitişik yazılır.

67. Nidalar kelimelere ayrı yazılır: Ah! Bahar ne güzel, of ne sıcaktır!

7. Kısa Çizgi (-) İle Yazılan Kelimeler

71.1. Anlamca birbirine yakın, uzak ya da zıt olan farklı kelimelerden meydana gelen adlar, örnek: ağız-burun, ad-san, alım-satım, avrat-uşak, bağ-bahçe, var-yok, koyun-kuzu, dava-derman, dede-baba, gece-gündüz, od-alev, ses-küy, kol-boyun…

71.2. Aynı kelimenin tekrarı ile meydana gelen adlar: taş-taş, pıç-pıç, top-top, ce-ce, civ-civ, cik-cik…

71.3. Sıfatla düzeltme addan meydana gelen adlar: ayrı-seçkilik,

امین ـ آمانلیق ...

۷۱/۰۴) ترکیب داخیلینده بیر مفهوم افاده ائدن مختلیف معنالی آدلاردان عمله گلن آدلار: قَافه ـ رستوران ، سینهما ـ تئاتر ...

۷۱/۰۵) اؤلچو واحیدلرینی بیلدیرن آدلار: آدام ـ گؤن، قرام ـ قَالؤری، کیلؤوَات ـ ساعات ، کیلؤقرام ـ متر ، تؤن ـ کیلؤمتر ...

۷۱/۰۶) جهتلر آراسینی بیلدیرن آدلار: جنوب ـ غرب ، جنوب ـ شرق ...

۷۱/۰۷) سیاسی جریان، تاریخی حادیثه ، قؤرولوش و س . آدلارینی بیان ائدن صفتلر: اجماع ـ قبیله قؤرولوشو ...

۷۱/۰۸) سیاسی فرقهلرین، جریانلارین، ائلهجه ده اؤنلارین طرفدارلارینین آدلارین بیلدیرن سؤزلر: سؤسیَال ـ دمؤقراسی، ناسیَؤنال ـ سؤسیَالیزم ...

۷۱/۰۹) مختلیف سؤزلردن دؤزهلن خصوصی جؤغرافی آدلار: آلما ـ آتا ، آمؤ ـ دریا ، بؤئنوس ـ آیرهس ، ماهاچ ـ قالا (قلعه) ، مؤنتهٔ ـ قارلؤ ، نیؤ ـ یَورق ، پا ـ دؤ ـ قَاله ، پؤرت ـ سعید ، پؤئرتؤ ـ ریقَؤ ، سان ـ فرانسیسقَؤ ، اؤلان ـ باتؤر ، بؤدا ـ پشته ...

۷۱/۱۰) ترکیبینده " دؤن " " سن "، " فؤن " حصّهجیکلری اؤلوب ، آد و فامیلیا بیلدیرن یاد آدلار: دؤن ـ کیشؤت / دؤن ـ کیخؤت ، دؤن ـ خؤوان، سن ـ سیمؤن ...

دقّت :" دؤن " جناب معناسینا اؤلورسا ، آددان آیری یازیلیر:
دؤن سزار دهٔ بازان ...

۷۱/۱۱) ایکی خصوصی آددان عمله گلن و فامیلیا بیلدیرن آدلار:
ریمسکی ـ قَؤرساقَؤف ...

۷۱/۱۲) خاص آدلارا اک گلدیکی زامان، قاریشیقلیق احتمالی اؤلدؤغوندا اکدن قاباق قیصا ـ چیزگی قؤیارلار: سئوینج ـ ه دئدیم ، من رؤما ـ نی گؤرمؤشم ،(من اؤ رؤمانی اؤخومؤشام).

۷۲) صفتلر

۷۲/۰۱) عئینی ساده و یا دؤزلتمه صفتین تکراریله عمله گلن صفتلر:
بالاجا ـ بالاجا ، دادلی ـ دادلی، یَؤمرو ـ یَؤمرو ، لؤپا ـ لؤپا ، پیس ـ پیس ...

۷۲/۰۲) ایکی سؤزدن عمله گلیب ، چالارلیق ، یا دا رنگ بیلدیرن صفتلر:
تؤند ـ قیرمیزی، آچیق ـ ساری ، آل ـ الوان، آلا ـ بزک ، آلا ـ قؤرا ،آلا ـ تالا، آلا ـ یاریشمچیق ، آلا ـ سؤتول ، آلا ـ تؤران، آلا ـ قؤلای ...

دقّت : بؤ" آلا" سؤزؤنون لغتدهکی آچیقلاماسینی آشاغیدا قئید ائدیریک :

emin-amanlık …

71.4. Terkip dâhilinde bir mefhum ifade eden çeşitli anlamlı adlardan meydana gelen adlar: kafe-restoran, sinema-tiyatro…

71.5. Ölçü birimlerini bildiren adlar: Adam-gün, gram-kalori, kilowatt-saat, kilogram-metre, ton-kilometre…

71.6. Yönler arasını bildiren adlar: Güney-batı, Güney-doğu…

71.7. Siyasi yol, tarihi olay, kuruluş vs. adlarını beyan eden sıfatlar: icma-kabile kuruluşu…

71.8. Siyasi partilerin, cereyanların öylece de onların taraftarlarının adlarını bildiren sözler: sosyal-demokrasi, nasyonal-sosyalizm…

71.9. Çeşitli sözlerden düzelen hususi coğrafi adlar: Alma-Ata, Amu-Derya, Buenos-Aires, Mahaç-Kale, Monte-Karlo, New-York, Pa-do-kale, Port-Said, Poerto-Riko, San-Fransisko, Ulan-bator, Buda-peşte.

71.10. Terkibinde “don”, “sen”, “fon” hissecikleri olup ad ve aile bildiren yabancı adlar: Don-Kişot, Don-Huvan, Sen-Simon…

Dikkat: “Don” ifadesi “cenap” anlamına gelirse, addan ayrı yazılır: Don Cesar de Bazar

71.11. İki hususi addan meydana gelen ve soy bildiren adlar: Rimsky-Korsakof…

71.12. Has adlara ek geldiği zaman, karışıklık ihtimali olduğunda ekten önce kısa çizgi koyarlar: سئوینجه - دئدیم(Sevinç’e dedim), من رومانی گؤرمۆشم (AZ “men Roma’nı görmüşem” ~ TT “ben Roma’yı gördüm”), (ben o romanı okudum).

72. Sıfatlar

72.1. Aynı basit veya türemiş sıfatın tekrarı ile meydana gelen sıfatlar: balaca-balaca, tatlı-tatlı, yumru-yumru, lapa-lapa, pis-pis…

72.2. İki kelimeden oluşup çalarlık ya da renk bilidiren sıfatlar: tünd-kırmızı, açık-sarı, al-elvan, ala-bezek, ala-kara, ala-tala, ala-yarımçık, ala-sütul, ala-toran, ala-kolay…

Dikkat: Bu “ala” kelimesinin sözlükteki açıklamasını aşağıda verdik:

" آلا... بیر شئرا مرکّب سؤزلرین اوّلینده سؤزوّن افاده ائتدیگی شئیدن آلالیق، رنگ برنگ لیک ، آلا- بؤلالیق، آغ رنگ ایله قاریشیق لیق ، یاخود یاریمچیلیق ، غیر- معیّن لیگ ، داغینیق لیق ، آددا- بؤددالیق،ناتاماملیق و س . سؤکیمی خاصّلر اوْلدوُغونو بیلدیریر".

" آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لغتی"

۷۲/۰۳) معناجا بیر- بیرینه یاخین، اوُزاق ، ویا ضدّ اوْلان صفتلردن عمله گلن صفتلر: آدلی-سانلی، آلمالی - آرمؤدلو، اتلی - حانلی، عمللی - باشلی، داشلی-کسکلی، یاخشی - یامان، پیس- یاخشی ...

۷۲/۰۴) قارشیلیقلی علاقه ، مناسیبت بیلدیرن صفتلر: توّرکجه- فارسجالغت بؤلغار- ماجار مذاکیره‌لری ، قایّناتا- گلین داعوالاری ...

۷۲/۰۵) هر ایگیسی نسبت اکی، مثلاً" + ی " قبول ائتمیش صفتدن عمله گلن صفتلر: علمی - ادبی مقاله ، تاریخی - اجتماعی حادیثه ، احتماعی - سیاسی غزئته ، اقتیصادی - کیتله‌وی ایش ...
سیاسال - اقّوْنوْمیک ، قره‌قوْ- روْمه‌ن ...

۷۲/۰۶) ایکی و داها آرتیق آددان عمله گلیب ، بؤتؤوّ بیر آنلاییش بیلدیرن ، آراسینا" وَ " باغلاییجیسی قوْیماق ممکون اوْلان صفتلر:
دیش- دوْداق صامیتلری، دیل-ادبیّات فاقوْلته‌سی، تجارت- صنایع مرکزی...

۷۳) عددلر

۷۳/۰۱) غیر- معیّن لیگ بیلدیرن مقدار صایلاری . مثال : ایکی - اوْچ ، اوْن - اوْن بئش ، اللی - آلتمیش و س .

۷۳/۰۲) صایلار رقملرله یازیلدیقدا صایلارا قوْشولان اکلردن اوّل قیْما چیزگی قوْیوْلور: گئجه ساعات ۲۳- دن صوْنرا ، ۶- نی ۵ گئجنده ، ۱۹۱۴ - ده باشلایان اختیلافلار، ۲۰- نی، ۳- ه بؤلمک اوْلماز.

۷۳/۰۳) رقملردن صوْنرا ترتیب ، رتبه و درجه‌نی گؤسته‌رن " - ینجی " اکی و اوْنون واریانتلاری ، اوّلکی صایّیشن آدینا گؤره"- ینجی"، " ئینجی" "- ونجو"و"-ونجو" اوْخونور. یازیدا اختیماری اوْلاراق"- نجی"و" نجو" شکیللریایله گؤسته‌ریلیر و مایدان صوْنرا البتّه قیْما چیزگی قوْیولور:
۵-نجی (بئشینجی)، ۶-نجی(آلتینجی)، ۳-نجو (اوچونجو)، ۱۰ - نجو (اوْنونجو). (رقملر حقّیندا یازی قایدالاری نین قالان طرفی صوْن قسمده‌دیر)

۷۴) صفت و ظرفلر

۷۴/۰۱) "- مز" اکلی فعل - صفتلردن عمله گلن صفت و ظرفلر:
مثال : بیتمز- توْکنمز ، دینمز- سؤیله‌مز...

۷۴/۰۲) عئینی سؤزو یا اوّلینه" م " سسی گتیزمک ، یا داماق ممیّزینی دوْداق ممیّزینه چئویرمک ، یا دا ایلک صامیتی‌نی " م "- سسی‌ایله عوض

Ala… Bazı birleşik sözlerin öncesinde sözün ifade ettiği şeyden alacalı, rengarek, alacalı bulacalı, beyaz ile karışık ya da yarısı beyaz olan, belirsizlik, dağınıklık, düzensizlik, yarım yamalak gibi hisseler olduğunu bildirir.

"Azerbaycan Dilinin İzahatli Lügati"

72.3. Anlamca birbirine yakın, uzak veya zıt olan sıfatlardan meydana gelen sıfatlar: adlı-sanlı, elmalı-armutlu, etli-canlı, *amelli-başlı*, taşlı-kerpiçli, iyi-kötü, kötü-iyi…

72.4. Karşılıklı alaka, münasebet bildiren sıfatlar: Türkçe-Farsça Sözlük, Bulgar-Macar müzakereleri, kaynana-gelin davaları…

72.5. Her ikisinin eki, örneğin /+î/ kabul etmiş sıfattan meydana gelen sıfatlar: İlmî-edebî makale, tarihî-içtimaî olay, içtimaî-siyasî gazete, iktisadî-kitlevî iş…

Siyasal-ekonomik, kreko-romen…

72.6. İki ve daha fazla addan meydana gelip bütün bir anlayış bildiren, arasına "ve" bağlacı konulabilen sıfatlar: siş-dudak ünsüzleri, Dil-Edebiyat Fakültesi, ticaret-sanayi merkezi…

73. Adetler:

73.1. Belirsizlik bildiren miktar sayıları: Örnek: iki-üç, on-on beş, elli-altmış vs.

73.2. Sayılar rakamlarla yazıldığında sayılara koşulan eklerden önce kısa çizgi konur: ۲۳ - دن صونرا باشلا ن ده ۱۹۱۴-, ۶- نی۵ گئچیرده گئجه ساعات ۲۰-نی ۳- مبلغ اولمازدی.

73.3. Rakamlardan sonra tertip, rütbe ve dereceyi gösteren {+IncI} eki ve onun varyantları önceki sayın adına göre [-inci], [ıncı], [uncu], [üncü] okunur. Yazıda ihtari olarak *"نجی", "نجو"* şekilleriyle gösterilir ve sayıdan sonra elbette kısa çizgi konur: ۵ نجی, ۶ نجی, ۳ نجو, ۱۰ نجو. (Rakamlar hakkında yazım kurallarının kalanı son bölümdedir.)

74. Sıfat ve Zarflar:

74.1. [-mez] ekli sıfat-fiillerden meydana gelen sıfat ve zarflar: Örnek: bitmez-tükenmez, dinmez-söylemez…

74.2. Aynı kelimeyi ya öncesine /m/ sesi getirmek, ya damak ünlüsünü dudak ünlüsüne çevirmek ya da ilk ünsüzünü /m/ ünsüz ile yerine

ائتمکله عمله گلن آد، صفت و ظرفلر. مثال : آز- ماز، قارا- قوُرا، ازیک- اوْزوک، اگری/ ایَری- اوْیروء کاسیُب- کوُسوب، اوُزاق - موُزاق، جیُنْدیر - میُندیر، شاپ- شوُپ، شئیّ - مئیّ ...

۷۴/۰۳) ترکیبیندهکی سؤزلردن بیری، بعضاً هر ایکیسی آیریْلیقدا معنا وئرمهیَن و یا باشقا معنا وئرن آد، صفت و ظرفلر:

آددا- بوددا، قارما- قاریُشیق، قوْنوم- قوْنشو، دئدی - قوُدو، ایش- گوْج، یارا- خوْرا، کله- کؤتور، کوْل - کوْس، گئییَم- کئجیم، نم - نوْم، پال - پالتار...

۷۵) ظرفلر:

۷۵/۰۱) عئینی سؤزون (آد، صفت، صای و یا ظرفین) تکراریایله دوْزهلن ظرفلر: آغیُر- آغیُر، آددیُم- آددیُم، وَراق - وَراق، آز- آز، آخشام - آخشام، آجیْ- آجیْ، بئش - بئش، بوْش - بوْش، قاریُش- قاریُش، دارغیُن - دارغیُن، دامجیْ - دامجیْ، ایکی- ایکی، اینجه- اینجه، صاباح - صاباح، سطیر- سطیر، راحات- راحات...

۷۵/۰۲) عئینی نطق حصّهسینه عاید اوْلان مختلیف معنالی سؤزلردن عمله گلن ظرفلر: آز- چوْخ، آچیْق - آیدین، آچیْق - آشکار، ائله- بئله، زوْر- گوْچ، گئج- تئز، اوْرا- بوُرا...

۷۵/۰۳) معیّن معنایا مالیک اوْلان سؤزله گلدیکده باشقا معنا وَئرن،یادا معناسی اوْلمایان سؤزدن عمله گلن ظرفلر: آج- آجیْنا، داوَا- درمانسیز، داعوَا- شاوَاسیز، سایَیُر- بایَیُر، اوُزون- اوُزادی ...

۷۵/۰۴) عئینی سؤزون تکراریایله عمله گلن و ایکینجیسی"- ه" اکی قبول ائدن ظرفلر: باش- باشا، قاباق - قاباغا، قارشیْ - قارشیا، دابان- دابانا، دال - دالا، اوْزه- اوْزه، یان - یانا، اوْست- اوْسته...

۷۵/۰۵) "- ه" اکلی عئینیفعلین تکرارییندان عملهگلن ظرفلر: باخا- باخا، قاچا- قاچا، بیله- بیله، دئییَنه- دئییَنه، ایشلهیَه- ایشلهیَه.

۷۵/۰۶) "- دن" اکلی ایکی عئینی نطق حصّهسیندن عمله گلن ظرفلر: آزدان - چوْخدان، آلتدان- آلتدان، اوْرادان - بوُرادان،ددهدن- بابادان..

۷۵/۰۷) بیرینجیسی "- دن" ، ایکینجیسی" - ه" اکی قبول ائتمیش سؤزون قوْشا گلمهسیندن دوْزهلن ظرفلر: آخشامدان - آخشاما، آچیْقدان- آچیْغا، اوْلدن - آخیره، ایلدن - ایله، گوْندن - گوْنه، هاچاندان - هاچانا...

etmekle meydana gelen ad, sıfat ve zarflar. Örnek: az-maz, kara-kuru, ezik-büzük, eğri-büğrü, kasıb-kusub, uzak-muzak, çındır-mındır, şap-şup, şey-mey…

74.3. Terkibibndeki sözlerden biri, bazen her ikisi ayrı yazıldığında anlam ifade etmeyen ya da farklı anlam taşıyan ad, sıfat ve zarflar: adda-budda, karma-karışık, konu-komşu, dedi-kodu, iş-güç, yara-hora, gele-götür, kol-kos, giyim-geçim, nem-düm, pal-paltar…

75. Zarflar:

75.1. Aynı sözün (ad, sıfat, sayı ya da zarfın) tekrarıyla düzelen zarflar: ağır-ağır, adım-adım, vırak-vırak, az-az, akşam-akşam, acı-acı, beş-beş, boş-boş, karış-karış, dargın-dargın, damcı-damcı, iki-iki, ince-ince, sabah-sabah, satır-satır, rahat-rahat…

75.2. Aynı nutk hissesine ait olan muhtelif manalı sözlerden meydana gelen zarflar: az-çok, açık-aydın, açık-aşikâr, öyle-böyle, zor-güç, geç-tez, ora-bura…

75.3. Belli bir anlam taşıyan kelimeye geldiğinde başka anlam veren ya da anlam taşımayan bir kelimeden meydana gelen zarflar: aç-acına, deva-dermansız, dağva-şavasız, sayır-bayır, uzun-uzadı…

75.4. Aynı sözün tekrarıyla meydana gelen ve ikincisi /-e/ eki kabul eden zarflar: baş-başa, kabak-kabağa, karşı-karşıya, taban-tabana, dal-dala, yüz-yüze, yan-yana, üst-üste...

75.5. /-e/ ekli aynı fiilintekrarında meydana geln zarflar: baka-baka, kaça-kaça, bile-bile, değine-değine, işleye-işleye.

75.6. [-den] ekli iki aynı nutuk hissesinden meydana gelen zarflar: azdan-çoktan, alttan-alttan, oradan-buradan, dededen-babadan…

75.7. Birincisi [-den], ikincisi /-e/ eki kabul etmiş sözün koşa gelmesinden düzelen zarflar: akşamdan-akşama, açıktan-açığa, evvelden-ahire, yıldan-yıla, günden-güne, haçandan-haçana…

۷۶) فعـل لر :

۷۶/۰۱) بیر- بیرینه باغلانمیش فعللر قیْما چیزگی(-) اشارتی ایله یازیلیر: باشلار- باشلاماز، دایانار- دایانماز، ایستر- ایستهمز، یازار - یازماز، گلر- گلمز، گؤروب- گؤرمز...

۷۶/۰۲) ترکیبینده " - یب" اکلی فعلی باغلاما (ظرف فعلی Gerund اوْلان فعللر: بزهنیب- دوْزنمک، ایتیب - باتماق، یازیْب- یاراتماق گئدیب- گلمک، اوْتوْروب- دوْرماق، چالیْشیب- جاسالاماق...

۷۷/۰۱) فارسجا قایدالارینا گؤره قوْرولموش ترکیبلرین پارچالاری نین آراسینا قوْیولار و ترکیبلرین "- ی" یا دا "- یی " اکلری نین یئرینه گئچر: غیر- عادی، غیر- قانونی، ضدّ- بشر، وصف- حال، نقطهٔ- نظر، مرکز- حرکت، ترجمهٔ- حال ...

۷۷/۰۲) تکرار ائدیلن مختلیف نطق حصّه لری نین آلینما سیر سؤز واسیطه- سی ایله ترکیبیندن عملهگلن سؤزلر: دال - با - دال، ال-به- ال، تای - با - تای، آی-با - آی، جدّ- اندر- جدّ، سر- تا - سر، پیچ -در- پیچ...

۷۷/۰۳) عئینی ساده ندالارین تکرارییندان دوْزهلن مرکّب ندالار:
مثال : های-های، به- به، په- په، اوْی - اوْی، ها - ها - ها...

۷۷/۰۴) آیریجا تک باشینا یازیلان اکلرین باشینا قوْیولور:
- له، - هجک، - دن ...

دقّت : اکلرین کلمه ایچه ریسینده کی عملینی تحلیل ائدرکن "+" اشارتی ده ایشله نیر: مثال : توْرکجه لشدیرمک (تورک + جه + لش + دیر + مک)

۷۷/۰۵) دیْرناقدا و پارانتهزده یازیلان سؤز یا سؤزلردن صوْنرا آرتیر- یلان اک دیْرناقدان کناردا یازیلیر و اوْندان اوْل (-) اشارتی قوْیولور:
"دده قورقود"- ون قهرمانلاریندان بیریمی.
" سفیللر"- ین فارسجاسی،" بینوایان" آدی ایله چاپ اوْلموشدور...

۷۷/۰۶) قیْما چیزگی ایله یازیلان مرکّب سؤزون بیرینجی حصّه سی اوّلکی سطیرده، ایکینجی حصّه سی صوْنراکی سطیرده یازیلیرسا، بیر قیْما چیزگی اوّلکی سطرین صوْنونا، بیرداها قیْما چیزگی ده صوْنراکی سطرین باشینا قوْیولور:

سینهٔما -	شباهت -	سوسیال -
- تئاتر	- لفظی	- دموقرات

76. Fiiller:

76.1. Birbirine bağlanmış fiiller kısa çizgi (-) işareti ile yazılır: Başlar-başlamaz, dayanır-dayanmaz, ister-istemez, yazar-yazmaz, gelir-gelmez, görüp-görmez…

76.2. Terkibinde [-ıp] ekli fiili bağlama (zarf-fiil, gerund) olan fiiller: Bezenip-düzenmek, yitip-batmak, yazıp-çizmek, gidip-gelmek, oturup-durmak, çalışıp-çabalamak…

77.1. Farsçanın kurallarına göre kurulmuş terkiplerin parçalarının arasına konur ve terkiplerin /-ı/ *(ی)* ya da [-iy] *(یِ)* eklerinin yerine geçer: gayri-adi, gayri-kanuni, zıdd-ı beşer, vasf-ı hal, nokta-i nazar, merkez-i hareket, tercüme-i hal…

77.2. Tekrar edilen muhtelif nutk hisselerinin alınma bir söz vasıtası ile terkibinden meydana gelen sözler: *dal-ba-dal, el-be-el, tay-ba-tay, ay-ba-ay, ced-ender-ced, ser-te-ser, peyç-der-peyç…*

77.3. Aynı nidaların tekrarından türeyen birleşik nidalar: Örneğin: hay-hay, be-be, pe-pe, uy-uy, ha-ha-ha…

77.4. Ayrıca tek başına yazılan eklerin başına gelir: [-le], [-ecek],[-den]…

Dikkat: Eklerin kelime içerisindeki görevini tahlil ederken "+" işareti de kullanılır: Örneğin, Türkçeleştirmek (Türk + çe + leş – tir - mek).

77.5. Tırnakta ve parentezde yazılan kelime ya sözlerden sonra artırılan ek tırnaktan kenarda yazılır ve ondan önce (-) işareti konulur: *بیبیسی ددق ورق ود" - ونق مرامایندان".*

فنسیالدر" نخیناارس جاسی نخیوایان" آدمایله چاپ الی مشدور..

77.6. Kısa çizgi ile yazılan birleşik sözün birinci hissesi evvelki satırda, ikinci hissesi sonraki satırda yazılırsa, bir kısa çizgi evvelki satırın sonuna, br daha kısa çizgi de sonraki satırın başına konulur:

Sosyal-	Şahit-	Sinema-
-Demokrat	-lafzı	-tiyatro

۸) آلینما سؤزلرین املاسی

آلینما سؤزلر، اصول اؤلاراق ، دیلیمیزین تلفظ "اؤلگو"ـ لرینه و نحوؤ قرامئر قایدالارینا مطلق صورتده تابع اؤلورلار.

لاکین ، املامیزین دایاندیغی پرهنسیپ لره گؤره ، دیلین و املانین تاریخی سئیرینده معیّن بیر مرحلهده ـ بیرجؤخ دیللرده اؤلدوغو کیمی ـ بوُ سؤزلرده منشاء لرینی یادا صالان خصوصیّتلرینین بعضیلرینی ـ بیرمدّت ـ ساخلارلار. مثلاً بیزده عربجهدن گلن کلمهلرین تانیئنماسی و ریشهلری نین آنلاشیلماسی اؤچون صامیتلری اصلهکی حرفلریایله یازیلیرلار: " ضرر"، " اثاثیه"...کیمی.

معوّتلره گلینجه (معوّت لر تلفّظون اساس عنصؤرو اؤلدوقلاریندان، وآلینما سؤزلر بیزیم تلفّظوموزه تبعیّت ائتمهلری گرکدیگیندن) بونلارین بیزیم تلفّظوموزه گؤره یازیلماسی لازیمدیر.

لاکین ، بیلدیگیمیزکیمی، بللی سببلره گؤره ، دیلیمیز اؤزون زامان یازیدان محروم قالیبدیر. بوُ مدّتده اشارت ائتدیگیمیز وجهله فارسجا ایله مشترک سؤزلریمیز، یالنیز فارس متنلرده اؤخوندوغوندان (زیرا بیزده یازی امکانی یؤخدو) بیزیم تلفظله دئگیل فارسجا تلفّظله اؤخونوبلار. بوُ صؤرتده بوُ سؤزلرین اکثراً معتاد یازیلی شکیل لریایله فارسی تلفّظ ذهنلرده بیرلشمیش وعئینیلشمیشدیر. ایندی بیز بوُ مشترک کلمهلره اؤز دیلیمیزدهکی تلفّظ بیچیمینی وئرمک و بوُنلارین بیزده بیزه گؤره تلفّظ ائدیلمهسینی خاطیرلاتماق اؤچون آلینما کلمهلرین معوّتلرینی یازیدا گتیرمه میز واجیب صاییلیر. بوُ، ایشین بیرطرفیدیر. اؤ بیر طرفدن بوُ آلینما کلمهلری بیردن ـ بیره و بؤسبوتون تلفّظه گؤره یازماق اؤنلاری عادت ائدیلمهمیش شکیللره صؤخاجاقدیر و بیرچؤخلارینی بیر مدّت چاشیرداجاقدیر. و بعضیلری اؤچون ده ، بئلهبیر دگیشمهنین " هضمی" چتین اؤلاجاقدیر. بوُ ایکی جهتی نظره آلاراق، اؤرتادا ، هلهلیک ، بیر حلّ چارهسی، یادا بیر" حدّ ـ وسط" فؤرمؤلونه جاتدیق:

آلینما سؤزلرین عمومیّتله ایلک هجالارینی اصللرینده‌کی کیمی یازماق و اؤبیر هجالارین یازیلیشینی تلفّظوموزه تابع قیلماق .

بوُ قایدایا گؤره " مبارزه"، "مستعمل"و" مستنطق " شکیللری، " مباریزه"، "مستعمل،و" مستنطیق " یازیلیر (موباریزه"، "موستعمل"، "موستنطیق"..دئگیل) "مستنطیق " مثالیندا دا گؤرولدوگو کیمی دگیشیکلیک لر ایکینجی و داها صوْنراکی هجالارا عایددیر. داها متعدّد استیثنالار دا اؤلدوغو اؤچون حتّی بوُ " اورتا فؤرمؤل " بیرچؤخ تعدیلاتا اوُغراماقدادیر. بونا گؤره، شاید

8. Alıntı Kelimelerin İmlası

Alıntı kelimeler, usül olarak, dilimizin telaffuz "ülkülerine" ve dilbilgisi kurallarına mutlak surette uyar.

Ancak imlamızın dayandığı prensiplere göre, dilin ve imlanın tarihi seyrinde muayyen bir merhale de –birçok dilde olduğu gibi – bu kelimeler de menşelerini hatırlatan hususiyetlerinden bazılarını –bir müddet- saklar. Örneğin bizde Arapçadan gelen kelimelerin tanınması ve rişelerinin anlaşılması için ünsüz sesleri asli harfleriyle yazılırlar: *"ضرر", "اشتهيه* gibi.

Ünlülere gelince (ünlüler telaffuzun asıl unsuru olduklarından ve alıntı kelimeler bizim telaffuzumuza tabiat etmeleri gerektiğinden) bunların bizim telaffuzumuza göre yazılması lazımdır.

Ancak bildiğimiz gibi belli sebeplere göre, dilimiz uzun zaman yazıdan mahrum kalmıştır. Bu süre içerisinde Farsça ile ortak sözlerimiz, yalnız Fars metinlerde okunduğundan (zira bizde yazı imkânı yoktu) bizim telaffuzla değil, Farsça telaffuzla okunmuşlar. Bu şekilde bu sözlerin eksera alışılmış yazılı şekilleri ile Farsi telaffuz zihinlerde birleşmiş ve aynileşmiştir. Şimdi biz bu ortak kelimelere öz dilimizdeki telaffuz biçimini vermek ve bunların bizde, bize göre telaffuz edilmesini hatırlatmak için alıntı kelimelerin ünlülerini yazıya geçirmemiz gerekmektedir. Bu işin bir tarafıdır. Diğer taraftan bu alıntı kelimeleri birden bire ve büsbütün telaffuza göre yazmak onları alışılmamış şekillere sokacaktır ve birçoğunu bir müddet şaşırtacaktır ve bazıları için de, böyle bir değişmenin "hazmı" zor olacaktır. Bu iki yönü gözönüne alarak, ortada, şimdilik, bir hal çaresi ya da bir "orta yol" formülünü kullandık:

Alıntı kelimelerin genellikle ilk hecelerini asıllarındaki gibi yazmak ve diğer hecelerinin yazılışını telaffuzumuza tabi kılmak.

Bu kurala göre "mübareze", "müstemal" ve "müstentak" şekilleri *"مبارزه", "مستعمل"* ve *"مستنطيق"* yazılır (*مبارزه, مستعمل, مستنطيق* değil). مستنطيق örneğinde de görüldüğü gibi değişiklikler ikinci ve daha sonraki hecelere aittir. Daha birçok istisna olduğu için bu "orta formül" birçok tadilata uğramaktadır. Buna göre, şayet

جؤخلاری آز سعی ایله اؤزلرینی بوُ قایدالارا عادت وئررلر دئیه ،اؤمودلانماق- دا ییق .

۸۱) " تعدیل ائدیجی "قایدالارا گلینجه :

۸۱/۰۱) خاطیرله یه جه گینیز کیمی(قایدا نومره : ۲۱/۰۳) فتحه علامتی("ه") ایکی و ایکی دن آرتیق هجالی کلمه لرده ، ایکینجی و صوّنراکی آچیق هجالاردا عئیناً یازیلیر(" گله جه گی") مثالیندا اوْلدوغو کیمی). بونقطه یه دقّت ائدیلمه سی گرکدیرکی، بیر کلمه نین ("گولن"یا " گؤرن" کیمی) صوّنونا اک گلدیکینده بعضاً ، هجالادیعیمبزدا ، یالیس حالدا قاپالی هجا ،آچیق هجایا دؤنه بیلیر(" گوّلن"و" گؤرن" مثاللاریندا " لن "و" رن "هجالاری قاپالی دیر) یعنی صوّنو صامیتدیر ، لاکین اوْنلارا مثلاً" - ین "اکی آرتیریلیرسا ، ایش دگیشیر و بوُ ایکی هجادان صوّن صامیتلری آیریلیر و کلمه بئله هجالانیر : "گوّ- له- نین"،" گؤ- ره- نین" ، قایدا بوُ حاللاردا ایکینجی و ایکینجی دن صوّنرا گلن فتحه سسلری نین "ه" ایله گؤسته ریلمه سینی امر ائدیر .

لاکین عربجه دن آلینمیش ، دخیل کلمه لرده ، اکثرین آرتیریلماسی ایله اوْ- ؤشان ایکینجی و داها صوّنراکی آچیق هجالارین فتحه اشارتلری(یازیمیزی "ووْقالیزه ائتمک جریانی نین حاضیر مرحله سینده) گؤسته ریلمز .

مثال : عسکر ، عسکری -"عسکه ری" دئگیل -.

اسمر ،اسمریم (قیمیا منه)- "اسمه ریم" دئگیل -.

مرکز ، مرکزه- " مرکه زه" دئگیل -.

۸۱/۰۲) عربجه دن آلینما سؤزلرده ، بیر- بیرینی تعقیب ائدن ایکی گئنیش مصوّتین بیرینجی سینده کی مصوّت (فتحه ایسه) یازیلماز .

مثال : مرتبه ("مرته به "دئگیل)، دبدبه (" دبده به " دئگیل)، هابئله دیر مطبعه ، مستشار ، متکامیل، متناهی، مطلحت ،جریان ، مرحله ، تبعه ...

۸۱/۰۳) آلینما کلمه لرین "تشدید" اشارتی ایله یازیلانلاری، تلفّظه تابع اوْلمازلار و اصیل شکیللرینده یازیلارلار : تلفّظ ،محقّق،مستبدّ،مستقلّ، قوّت ...

۸۱/۰۴) آلینما سؤزلردن "تنوین" و اوْرتالاریندا " مدّ " اشارتی اوْلانلار اصیللرینه یاخین یازیلارلار ، مثلاً: اتّفاقاً (اتفاقن" دئگیل)،"تصادوْفاً (تصادوفن" دئگیل)، الّبی ، الآن ...

۸۱/۰۵) همزه لی کلمه لر تلفّظه تابع اوْلمازلار ، آلیندیقلاری دیلده کی شکیلده یازیلارلار: مسئول ، تأثیر ، رئیس ، مأخذ...

۸۱/۰۶) آلینما تعبیرلر بوّتوّو اطینه اوُیغون، دگیشمه دن یازیلیرلار : "بسم اللّه "،" الی الابد"،"الی ماشاء اللّه "،"مشارٌ الیه "،"مضافٌ الیه "،"ان شاءاللّه" "نعوذباللّه "،"علی الاطلاق"،" لاعلی التّعیین"،"علی التّفصیل"،"علی العجله "،"علیه الرّحمه"...

۸۱/۰۷) تورکجه اوْلمایان شخص ،یئر وسایرخاص آدلار تلفّظه تابع اوْلمازلار ،

çoğu az sayı ile kendilerini bu kurallara adet verirler diye umutlanmaktayız.

81. Değişiklik getiren kurallara gelince:

81.1. Hatırlayacağınız gibi (kural no: 21,3.) fethe işareti *(ه)* iki ve ikiden daha fazla heceli kelimelerde, ikinci ve sonraki açık hecelerde aynen yazılır (*''گۆڵەجگی''* örneğinde olduğu gibi). Bu noktaya dikkat edilmesi gerekir ki, bir kelimenin (*گەڵن* ya da *گۆرن* gibi) sonuna ek geldiğinde, bazen hecelediğimizde, yalın halde kapalı hece, açık heceye dönebilir. (*گەڵن* ve *گۆرن* örneklerinde *''ن''* ve *''ر''* heceleri kapalıdır.) Yani sonu ünsüzdür. Ancak onlara örnek olarak *''ین''* eki getirilirse iş değişir ve bu iki heceden son ünsüzleri ayrılır ve kelime böyle hecelenir: *''گەڵەین, ''گۆرەین* kural bu hallerde ikinci ve ikinciden sonra gelen fethe seslerinin *''ه''* ile gösterilmesini emreder.

Lakin Arapçadan alınmış, alıntı kelimelerde eklerin gelmesi ile oluşan ikinci ve daha sonraki açık hecelerin fethe işareti (yazımızı vokalize etme hareketinin hazır evresinde) gösterilmez.

Örnek: *عەسکەری عەسکر– ''عەسکەری'* değil.

مەسەلەن(مەثەلەن) – ''مەسەلە'' değil.

مەرکەز, مەرکەز – ''مەرکەز'' değil.

81.2. Arapçadan alıntı kelimelerde birbirini takip eden iki geniş ünlüden ilki (fethe ise) yazılmaz.

Örnek: *مەبدە* (*''مەبدە''* değil), *مەبحەث* (*''مەبدەث''* değil) Bu şekildedir: *اعتماد, بەحس, مەبحەث, مەبدە, مەتبوع, مەتبوعات, مەتبوعاتی, مەتبوعاتیان, مەجموعە, مەجموعەیان, مەحکەمە, مەحکەمەیان, مەحکەمەیی, مەحکەمەیەک, مەحکەمەیەکی, مەحکەمەیەکیان, مەحکەمەیەکیش, مەحکەمەیەکیشیان, مەحکەمەیەکیشیان, مەحکەمەیەکیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیان, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیان, مەحکەمەیەکیشیانی, مەحکەمەیەکیشیانیش, مەحکەمەیەکیشیانیشی, مەحکەمەیەکیشیان, مەحکەمەیەکیشیان

اصیل شکیللرینده یازیلیرلار: محمّد، جواد، حسین ...

دقّت: تؤرکجه، یا دا تؤرکجه‌لشمیش آدلار تلفّظلرینه گؤره یازیلیرلار: توفارقان، سئییدآوا، عئینالی، آلپ‌تکین ...

۸۲) عربجه آلینما سؤزلرین یازیلیش شکللرینده بیر نئچه اؤرنک: یؤخاریدا استیشنالار، عادتلر و آلیشقانلیقلاری آلت ـ اؤست ائتمه‌دن، یازیمیزی وَؤقالیزه ائتمک یؤلوندا ایره‌لی گئتمه‌گی ممکون قیلماقدادیر.

بؤ استیشنالارا رغماً، آلینما کلمه‌لرین یازی قایدالاریمیزا انطیباقلا، آزـ چوخ شکیل دگیشمه‌لری طبیعی‌دیر. بیز ایشله‌دیلن عربجه قالیبلارین دگیشیللرینده‌ن اؤرنکلر وئریریک:

اصللرینده‌کی شکیل و مثال		بیزیم املاداکی شکیل	مثـــاللار
فاعل	(ظـاهـر)	فاعیـــل	ظاهیر، کامیل ...
مُفْعِـل	(موجـب)	مفعیـــل	موجیب، مدریک، مخبیر
تفعلـه	(تذکـره)	تفعیـله	تذکیره، تعریفه ...
مُفاعل	(مقابیـل)	مفاعیل	مقابیل، مطابیق ...
انفعال	(انجماد)	انفیعال	انجیماد، انعیکاس ...
مُنفعل	(منقلب)	منفه‌عیل	منقه‌لیب، منجه‌مید ...
افتعال	(اضطراب)	افتیعال	اضطیراب، انتیحار ...
مُفتعـل	(مبتـدی)	مفته‌عیل	مبته‌دی، مخته‌لیف ...
تفاعـل	(تکامل)	تفاعول	تکامول، تطابوق ...
استفعال	(استنطاق)	استیفعال	استینطاق، استئحصال ...
مفتعل	(مشتعـل)	مفته‌عیل	مشته‌عیل، منجه‌مید ...
تفعلل	(تزلزل)	تفعلول	تزلزول، تفرعون ...
مَفْعِـل	(مجـلس)	مفعیل	مجلیس، منزیل ...

۸۳) بین‌الملل سؤزلر بیزیم دیلیمیزده، بیرقسمی:

۸۳/۰۱) قدیمدن ثابیتلشمیش و قالیبلاشمیش شکیللریایله یازیلیر:

مثال: پاریس، قانتؤر، شپون، واپور، تؤرموز، افلاطون، سقراط، غزئت، سیْغار ...

۸۳/۰۲) بیرقسمی‌ده فؤنئتیک و تاریخی ـ عنعنه‌وی پره‌نسیپلره گؤره یازیلیر بؤنا گؤره ده بؤ نوع سؤزلرین چوْخو فرانسیزجادان آلینما حساب ائدیلیر: رادیوْ، بیوْلوْژی، مؤدئل، پره‌نسیپ ... (یئری گلدیکجه بو بابدا داها اطرافلی ایضاحات وئریلمیشدیر).

asıl şekillerinde yazılırlar: محمد, جواد, حسین..

Dikkat: Türkçe ya da Türkçeleşmiş adlar telaffuzlarına göre yazılır: عثمان, یاپتیکین, آلپ آوشاری, فراق..

82. Arapça alıntı kelimelerin yazılış şeklinden bir neçe örnek: Yukarıda istisnalar, adetler ve alışkanlıkları alt üst etmeden yazımızı vokalize etmek yolunda ileri gitmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu istisnalara rağmen, alıntı kelimelerin yazı kurallarımıza intibakla, az çok şekil değişmeleri tabidir. Biz işledilen Arapça kalıpların değişilenlerinden örnekler veririk:

Örnekler	Bizim İmladaki Şekil	Asıllarındaki Şekil ve Örnek:	
"ظاهر", "کامل"	فاعل	ظاهر	فاعل
"مجموع", "کدر", "رحم"	فعل	مجموع	فعل
"هیکل", "هیئت"	هیئة	هیکل	فعلة
"مقبل", "مطلق"	مفعل	مقبل	مفعل
"داماد", "ساکن"	فاعل	داماد	فاعل
"بلقان", "دیمه"	فعلة	بلقان	فعلة
"اراضی", "ارادی"	افاعیل	اراضی	افاعیل
"مدت", "فلاکت"	فعلة	مدت	فعلة
"تکامل", "تطابق"	تفاعل	تکامل	تفاعل
"استحصال", "استقلال"	استفعال	استقلال	استفعال
"دعوی", "دعوة"	فعلة	دعوی	فعلة
"زلزله", "نوع"	فعلة	زلزله	فعلة
"لزوم", "لزوم"	فعل	لزوم	فعل

83. Uluslararası sözler bizim dilimizde, bir kısmı:

83.1. Eskiden sabitleşmiş ve kalıplaşmış şekilleri ile yazılır: Örneğin: تلگراف, تلفون, تلفن, تلگراف, تلگراف, تلگراف, تلگراف, تلگراف, تلگراف, تلگراف...

83.2. Bir kısmı da fonetik ve tarihi-an'anevi prensiplere göre yazılır. Buna göre de bu nevi sözlerin çoğu Fransızcadan alınma hesap edilir رادیو, تلفون, پیانو. (Yeri geldikçe bu konu hakkında daha etraflı izahat verilmiştir.)

۹۰) قیصالتمالار و سایره

قیصالتمالار

۹۰/۰۱) یازیدا ایشله‌نن قیصالتمالاردان صونرا اکثراً بیرنقطه قویولور، و قیصالتمالار اطلینده‌کی کیمی اوخونور: الخ. ("الی‌آخیر" اوخونور)، و س. ("وسایره" اوخونور").

۹۰/۰۲) قیصالتمالاردان صونرا صای گلیرسه، ویا هرهانسی حالدا نقطه‌ایله صفرین سهوّ اولابیله‌جه‌گی احتمالی دوشونولورسه، اوْ قیصالتمالاردان صونرا نقطه قویولماز. مثال : ج ۲ ، ص ۱۵۳

۹۰/۰۳) تک باشینا تلفّظ اولونا بیله‌جک بیر کلمه اولوشدوران قیصالتمالاردان صونرا نقطه قویولماز.

مثال: ناتو ، اونه‌سقو، اونیسئف ، فاو... کیمی.

۹۰/۰۴) الیفبالارداکی حرف‌آدلاری، شخصیّتلرین ایلک ، یا دا ایکینجی آدلاری نین باش حرفلری‌ایسه ، اونلارین دالیندا بیر نقطه قویولور.

مثال: تی. اس. الیئت ، جی.بی. شو ، دی. ائیچ. لارنس...

۹۰/۰۵) دال ـ با ـ دال گلن حرف‌آدلاریندان اولوشان قیصالتمالارین اجزاسی آراسیندا قیصاچیزگی (ـ) قویولور و صونلارینا نقطه قویولماز.

مثال: اس ـ آ ـ اس ، بی ـ بی ـ سی ، بی ـ او ـ ئه ـ سی، اس ـ اس...

۹۱) سایلار

۹۱/۰۱) بیر ویا ایکی رقملی سایلار حرفلرله (کلمه بیچیمینده) یازیلیر.

مثال: سالونوموزون بویوکلوگو یئتمیش متر ـ مربّع‌دیر. فاقولته‌میزین طلبه سایی ۳۵۷۵ ـ ه یئتیشر..

الیف) کتاب‌صحیفه و جلدلرینی، درگی، تلفون ، کوچه نومره‌لرینی گوسته‌رن سایلار عددله یازیلیر (ایکی رقملی و حتّی بیر رقملی اولسا دا).

مثال : ص ۲۴، ص ۲۱۰ـ ۲۲۰، ج ۳ ، تلفون ۲۲۸۷۳۰ ، کوچه ۴

ب) بیر ـ بیرینی ایزله‌ین دواملی سایلار عددله یازیلیر.

مثال: بوگون ۸ قلم، ۱۶ دفتر، ۱ میداسیلن(سیلگی)، ۵ کتاب‌آلدیم.

ج)بیزیم‌دیلده ،هیندـ اوروپا دیللری نین ترسینه ، جمله‌یه عددله ده باشلاماق مجازدیر." یوز آلتمیش‌طلبه امتحانا گیردی"و" ۱۶۰ طلبه‌امتحانا گیردی" مثاللاریندا اولدوغو کیمی. هر ایکی صورت ده دوغرودور.

د) تقریب‌و تخمین‌اوزره‌ اولان سایلار حرفلرله کلمه اولاراق یازیلیر.

مثال : سالوندا مین اپکی یوز قده‌ر تماشاچی وار.

90. Kısaltmalar vs.

Kısaltmalar:

90.1. Yazıda kullanılan kısaltmalardan sonra genellikle bir nokta konur ve kısaltmalar aslındaki gibi okunur: İlh. (“ila ahir” okunur), vs. (“vesaire” okunur).

90.2. Kısaltmalardan sonra sayı gelirse ya da herhangi halde nokta ile sıfırın sehv olabileceği ihitmali düşünülürse, o kısaltmalardan sonra nokta konmaz: Örneğin; ج۲, ص۱۵۳

90.3. Tek başına telaffuz edilebilecek bir kelime oluşturan kısaltmalardan sonra nokta konulmaz: Örneğin: NATO, UNESCO, UNISEF, FAO… gibi.

90.4. Alfabelerdeki harf adları, şahsiyetlerin ilk ya da ikinci adlarının baş harfleri ise onların dalında bir nokta konulur: Örneğin; T. S. Eliot, CBS, D. J. Lawrence…

90.5. Ard arda gelen harf adlarından oluşan kısaltmaların arasında kısa çizgi (-) konur ve sonlarına nokta konulmaz: Örneğin: اس آر اس, سی بی سی...

91. Sayılar

91.1. Bir veya iki rakamlı sayılar harflerle (kelime biçiminde) yazılır: Örneğin; Salonumuzun büyüklüğü yetmiş metre-karedir, fakültemizin öğrenci sayısı 3575’e yaklaşır.

a. Kitap sayfası ve ciltlerini, dergi, telefon, küçe numaralarını gösteren sayılar adedle yazılır (iki hatta bir rakamlı olsa da). Örneğin: ss. 24, ss. 210-220, C3, telefon 228730, küçe 4

b. Birbirini izleyen devamlı sayılar adedle yazılır. Örneğin: Bugün 8 kalem, 16 defter, 1 silgi, 5 kitap aldım.

c. Dilimizde, Hin-Avrupa dillerinin tersine cümleye adedle de başlamak mecazdır. “Yüz altmış öğrenci sınava girdi” ve “160 öğrenci sınava girdi” örneklerinde olduğu gibi. Her iki yazılış da doğrudur.

d. Takrib ve tahmin üzere olan sayılar harflerle kelime olarak yazılır. Örneğin: Salonda bin iki yüz kadar izleyici var.

۹۱/۰۲) گونون زامانینی (آیریْنتیلاری ایله) گؤسته‌رن صایلار عـــددله ، بؤتون زامان پارچالاری کلمه ایله (حرفلرله) یازیلیر .

مثال: بؤگؤن ترؤن اؤچده گلیر .

معلّم ۹:۳۰ (یا دا ۹/۳۰) ـ دا صنیفده اؤلاجاق .

۹۱/۰۳) درجه گؤسته‌رن آد و صفتلر کلمه اؤلاراق (حرفلرله)یازیلیر .

مثال: درسیمیز فاقولته‌نین اؤچونجو طبقه‌سینده‌کی سالؤندا اؤلاجـــاق .

ایلک مکتبی ایکینجی‌لیکله بیتیردی . مجلیسین بئشینجی تؤپلانتیسی .

دقّت : ترتیبی صایلار اختصارلا گؤسته‌ریلیرسه ، عددله یازیلیر :

۱ ـ نجی ۲ ـ نجی ۳ ـ نجو

عسکری قوّت‌لر ده اختیصار حالیندا عددله گؤسته‌ریلیر :

۶ ـ نجی اؤردو ، ۸ ـ نجی آلای/ هنگ .

۹۱/۰۴) هفته‌نین و آیین صایی حرفلرله یازیلیر .

مثال: آوروپادا بئش هفته قالدیم .

۹۱/۰۵) تاریخلرده ، گؤن آیدان صؤنرا گلیرسه حرفلرله ، یؤخسا آیدان قاباق گلیرسه عددله یازیلیر .

مثال: آتام نئیسانین اؤن بئشینده گله‌جک .

قارداشیمدان ۱۵ نئیسان تاریخلی بیر قارت‌آلدیم .

رمضانین ایکیسی ، ۲ رمضان ، مهرین اؤتوزو ، ۳۰ مهر .

۹۱/۰۶) مالی، ریاضی و تئکنیک ساحه‌لرده صایلار عدد اؤلاراق یازیلیر .

مثال : ۲۴/۳۴۵ ، ۵۰ x۳۵۰

۹۱/۰۷ خبر، پا دا عمومی راپؤرلاردا بؤیوک رقملری" مین لر"،"میلیؤنلار" ... کیمی بؤلوکلره بؤلور و اؤنو هم یازی، همده عددله (قاریشیق) گؤسته‌ـ ریلر. مثال : ۱۴ میلیؤن ۸۱۲ مین ۳۰۱ تومن .

۹۱/۰۸) دال ـ با ـ دال گلن و ایکی جنسدن اؤلان صایلارین بیریسی‌حرفلرله اؤبیریسی عددله یازیلیر .

مثال : اؤتوز ایکی ۳۴۰ کیشی‌لیک طیّاره .

قیْرخ سککیز ۵۰۰ قیْرانلیق پول .

۹۱/۰۹) مرکّب‌کلمه‌لر حالینداکی صایلار، ایسترحرفله ، ایستر عـــددله گؤسته‌ریلنده قیْصاچیزگی‌ایله یازیلیر .

مثال: ۵۱ ـ لیک بیر قادین . یئددی-یاشار بیر اؤغلان .

دقّت : صایلارین یازیلیشی خقّیندا داها اوّل گئچن(نومره :۶۳/۰۱،۶۳/۰۲ ، ۶۳/۰۳) قایدالارا دا باخینیز .

91.2. Günün zamanını (ayrıntısıyla) gösteren sayılar rakamla, bütün zaman parçaları kelime ile (harflerle) yazılır: Örneğin: bugün tren üçte gelir, Öğretmen 9.30'da sınıfta olacak.

91.3. Derece gösteren ad ve sıfatlar kelime olarak (harflerle) yazılır. Örneğin: Desimiz fakültenin üçüncü tabakasındaki salonda olacak, ilk mektebi ikincilikle bitirdi, meclisin beşinci toplantısı.

Dikkat: Tertibi sayılar ihtisarla gösterilirse adedle yazılır: 1'inci, 2'inci, 3'üncü

Askeri kuvvetlerde ihtisar halinde adedle gösterilir: 6. ordu, 8. alay.

91.4. Haftanın ve ayın sayıları harflerle yazılır: Örneğin: Avrupa'da beş hafta kaldım.

91.5. Tarihlerde gün aydan sonra gelirse harflerle, yoksa aydan önce gelirse adedle yazılır: Örneğin: Babam Nisan'ın on beşinde gelecek, kardeşimden 15 Nisan tarihli bir kart aldım, Ramazan'ın ikisi, 2 Ramazan, Eylül'ün otuzu, 30 Eylül.

91.6. Mali, matematiksel ve teknik sahalarda sayılar aded olarak yazılır. Örneğin: 24/345, 50x350

91.7. Haber ya da genel raporlarda büyük rakamları "binler", "milyonlar" gibi bölüklere bölür ve onu hem yazı, hem de adedle (karışık) gösterirler: Örneğin; 14 milyon 812 bin 301 tümen.

91.8. Ard arda gelen ve iki cinsten olan sayıların birisi harfle diğeri adedle yazılır: Örneğin: Otuz iki 340 kişilik uçak, Kırk sekiz 500 kranlık pul,

91.9. Mürekkib kelimeler halindeki sayılar ister harfle, ister adedle gösterildiğinde kısa çizgi ile yazılır: Örneğin: ۵۱ یاشیندا قادین (51'lik bir kadın), یئددی یاشیندا اوغلان (yedi yaşında bir oğlan).

Dikkat: Sayıların yazılışı hakkında daha önce geçen (No: 63/1, 63/2, 63/3) kurallara da bakınız.

۹۲) وسایره ...

۹۲/۰۱) گئنیش مصوّتلرله بیتن کؤوّده‌لرده " ی "ـ لی اکلرین تأثیری ایله وجودا گلن دارلاشما حادیثه‌سی یازیدا گؤسته‌ریلمز. یعنی : **گلمی** یه‌جک ، **داری** یان، **ایستی**یه ـ **ایستی**یه ... دئییلدیگی حالدا ، بوقبیل فعللر بئله یازیلیر: **گلمه**یه‌جک ، **دارا**یان ، **ایسته**یه ـ **ایسته**یه ...

۹۲/۰۲) ادبی تنقید، تئقّنیک یازیلاردا مصوّتلرین خصوصیله اؤزون یا دا قیْصا اوْلدوقلارینی معیّن ائتمک اوچون اؤزون مصوّتلرین (اؤز اشارتلرینـــدن سوایی) اؤزه‌رینه " ـ " اشارتی آرتیریلیر.

مثال: حریف ، ایرْه‌ـ غم صانما هر قوُروْ آغاجی
کی بیآزیلیر زکریّا آدیْنا اوْل منشـــور.
« فضولی »

92. Vesaire…

92.1. Geniş ünlüyle biten gövdelerde /i/ sesli eklerin tesiri ile vücuda gelen darlaşma hadisesi yazıda gösterilmez: *گلمیه داریان‌سلیتیه یاستیه* denildiği halde, bu fiiller böyle yazılır: *گلمیه جک، لرایان‌یاستیه یاستیه* ،*جک*

92.2. Edebi tenkit ve teknik yazılarda uzun ya da kısa ünlüleri belli etmek için uzun ünlülerin üzerine "-" işareti getirilir. Örneğin:

حیف ارهٔ غم‌صلدام هرقورو آغاجی
کیفیآیلیر زکیا آهیَا اولزمشور
"Fuzuli"

ـــ غموم آذربایجان تورکجه‌سی ـــ
یازی دیلی ـ بدیعی تورکجه

بنام خداوند جان آفرین
حکیم سخن در زبان آفرین
(اؤز و سؤز یارادان تانری آدیله
(سعدی)

دونیانین مختلیف یئرلرینده دیللری بیر / دیلداش حماعتلر آز دگیلدیر. لکن بونلارین هامیسی عینی دیلده دانیشدیقلاری حالدا عینی بیچیمده دانیشمازلار، هر دسته اؤز یاشایشینه گؤره خاص بیچیمده سؤزونو آنلادار. لاپ باشدا دئمک لازیمدیر کی هردیلین اساس وظیفه‌سی دؤرد جوردور: دیل اجتماعی مناسیبت ایجادیندا ،فیکیر اوچون دایاق اولماقدا ، دؤیغولارین بلیرتمه‌سینده ، و نهایت گؤزه‌للیک یاراتماق یاخود بدیعی افاده ده واسیطه‌اولماقدا قطعی رول اوینار. دئدیگیمز کیمی، هر جماعتده انسانلارین دانیشیغی بیر ـ بیریندن آز ـ چوخ فرق له‌نیر. دیللری اساسدا عئینی اولانلاربن بو اختیلافلارینا ، بؤیوک اولچولرده ، " لهجه‌فرقلری " دئییرلر. حواب ایسته‌ین مهم بیرسئوال بو "فرقلی لشمه‌نین " نه حاللاردا لهجه‌فرقی و نه‌شرایط ده دیل فرقی آدلاندیریلماسی دیر.

بو ایکی مفهومو بیر ـ بیریندن آیئران خصوصیت لرنه‌دیر ؟جوغرافی، تاریخی، سیاسی، اجتماعی وسایره شرط لرین بو" فرقلی لشمه "ده‌تاثیر لری نه‌دیر؟

اساسدا دیلداش اولانلارین دانیشیق اختیلافلاری درحه باخیمئیندان فرقلی دیر:

۱ ـ هر دیلین معین بیرمحیط ده آلدیغی خاص بیچیمه ،"لهجه" یادا " دیاله‌قت " دئیرلر. باشقابیرتعبیرله : مختلیف سبب لره‌گؤره ، بیر یؤره / منطقه خلقی نین دیلینده وجودا گلن خصوصیتلره بیرلیکده"لهجه" دئیرلر. ائشیدن لر دانیشانلاربن دیلینده ، عئینی دیلدن اولمالارینا رغماً قونشولارین دیلی ایله مقایسه‌ده بیر"باشقالیق " حس ائده‌رلر. بو حال ،لهجه فرقی نین علامتی دیر .لهجه‌لری معیّن محل یادا دانیشانلارا

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

Dr. HAMİD NUTKİ'NİN MARUZASININ METNİ

UMUM AZERBAYCAN TÜRKÇESİ YAZI DİLİ – BEDİİ TÜRKÇE

بنام خداوند جان و خرد

کزین برتر اندیشه برنگذرد

(Öz ve söz yaratanTanrı'nın adıyla)

(Sadi)

Dünyanın çeşitli yerlerinde dilleri bir dildaş cemaatler az değildir. Ancak bunların tamamı aynı dilleri konuştukları halde aynı şekilde konuşmazlar. Her deste öz yaşayışına göre has bçimde sözünü anlatır. En başta söylemek gerekir ki her dilin dört çeşit ana görevi vardır: Dil sosyal ilişkilerin sağlanmasında, fikir için dayanak olmakta, duyguların ifade edilmesinde ve nihayet güzellik yaratmak yahut bedii ifadede vasıta olmakta kesin rol oynar. Dediğimiz gibi her toplumda insanların konuşma şekli birbirinden az çok ayrılır. Dilleri gerçekte aynı olanların bu ihtilaflarına, büyük ölçülerde "lehçe farkları" diyorlar. Cevap isteyen önemli bir soru bu "farklılaşmanın" ne durumlarda lehçe farkı ve neşriyatta dil farkı olarak adlandırılmasıdır.

Bu iki kavramı birbirinden ayıran hususiyetler nedir? Coğrafi, tarihi, siyasi, sosyal vs. şartların bu "farklılaşma" ya etkileri nelerdir?

Esasta aynı dili konuşanların konuşma ihtilafları derece bakımından farklıdır:

1. Her dilin belli bir ortamda aldığı has biçime "lehçe" ya da "diyalekt" derler. Başka bir deyişle: Çeşitli sebeplere göre bir yöre / bölge halkının dilinde vücuda gelen özelliklerle birlikte "lehçe" derler. İşitenler konuşanların dilinde, aynı dilden olmalarına rağmen komşuların dili ile mukayesede bir "başkalık" hissederler. Bu durum lehçe farkının bir göstergesidir. Lehçeleri belli bir hal ya da konuşanlara

نسبتله آدلاندیرا رلار.

۲ ـ لهجه‌نین آلتیندا فرانسیزلار "پاتوا" (PATOIS) تعبیرینی ده ایشلتمکده‌دیرلر. فارسجادا،بو اصطیلاحی " گویش " اؤلاراق ترجؤمه ائدیرلر. لکن،خالیص فارسجا مارا قلیلاری " لهجه" سؤزونوده " گویش" دئیه ترجؤمه ائتمکده‌دیرلر.بؤنا گؤره " گویش" سؤزونو ائشیتدیگیمیز ده " لهجه"دن می یا خود"پاتوا" دان بحث ائدیلدیگینی سئچمک اکثرا ممکن اؤلمور و سهؤلره یؤل وئریلیر. بیز"دیالهقت" اصطیلاحینا "لهجه" و "پاتوا" سؤزونه فارسجا " گویش" و اؤز دیلیمیزده " آغیز" دئمه‌گی داها دوغرو گؤروروک.

دیل، لهجه و حتی آغیز اوچون قطعی و هرکسین بیرلشدیگی تعریف تاپماق چتین دیر. هله "دیل" ایله "لهجه" مفهوملاری نین فرقی چوخ‌نسبی دیر. ائله‌کی بو سئواللارین هامیسی سؤروشولابیلر: عجبا آمریقالیلار و اینگیلیزلر اینگیلیزجه‌نین ایکی مختلیف لهجه‌لرینی می دانیشیرلار ؟ یوخسا آمریقالیلار اینگیلیزلرین دانیشدیغی دیلین آیری بیرلهجه سینده می دانیشیرلار ؟ یادا آمریقالیلار و اینگیلیزلر ایکی آیری دیلده یعنی " آمریقانجا" و " اینگیلیزجه" دانیشیرلارمی ؟

بو سئواللاری تورک اصیللی دیللر حقینده‌ده عئینا سوروشماق اولار.

بو سئواللارا وئریله‌جک هرهانسی جواب اؤزون مناقشه‌لرین قاپیلارینی آردینا قده‌ر آچا بیلر. بؤ سئوال ـ جوابلار هئچ ده بیزیم چاغیمیزا مخصوص دگیلدیر. مثلا یاخین گئچمیشده مشهور شاعیر علی اکبر صابرین بئله بو بابدا بحثه گیریشدیگینی خاطیرلتمک اولار. " بیرمطلبی عثمانلیجادان آذربایجان تؤرکجه‌سینه (صابرین تعبیری ایله تؤرکه یا تؤرکؤیه) کؤچورمه‌گه" ترجؤمه" دئمک دؤغرودورمو یا دگیلدیر"مسئله" سی نه‌دنسه اؤرتایا آتیلمیشدی . صابر بو آدلاندیرماغی سهؤ حساب ائلیر و دئییر :

عثمانلیجادان ترجؤمه تؤرکه ؟ بؤنو بیلمم
گئرچک یازییر" گنجه‌لی" یا اینکی هنک دیر؟
ممکن ایکی دیل بیر ـ بیرینه ترجؤمه، امّا
عثمانلیجادان ترجؤمه تؤرکه نه دئمکدیر؟

یعنی صابرین فیکرینجه" ترجؤمه" سؤزو ایکی آیری دیلده‌کی مطلبی

göre adlandırırlar.

2. Lehçenin altında Fransızlar "Patva" (Patois) tabirini de kullanmaktadırlar. Farsçada bu terimi *"گویش* olarak tercüme ederler. Lakin halis Farsça meraklıları "lehçe" kelimesini de *"گویش* diye tercüme etmektedirler. Buna göre *"گویش* sözünü işittiğimizde "lehçe"den mi, yoksa "patva"dan mı bahsedildiğini seçmek genellikle mümkün olmaz ve yanlışlığa yol açılır. Bir "dialekt" terimine "lehçe" ve "patva" sözüne Farsça *"گویش* ve öz dilimizde "ağız" demeyi daha doğru görürüz.

Dil, lehçe ve hatta ağız için kesin ve herkesin birleştiği tanım bulmak zordur. Hele "dil" ile "lehçe" kavramlarının farkı çok nisbidir. Öyleki bu soruların tamamı sorulabilir: Acaba Amerikalılar ve İngilizler İngilizcenin iki muhtelif lehçelerini mi konuşurlar? Yoksa Amerikalılar İngilizlerin konuştuğu dilin ayrı bir lehçesinde mi konuşurlar? Ya da Amerikalılar ve İngilizler iki ayrı dilde, yani "Amerikanca" ve "İngilizce" mi konuşurlar?

Bu soruları Türk asıllı diller hakkında da sormak mümkündür. Bu sorulara verilecek herhangi bir cevap uzun münakaşaların kapılarını ardına kadar açabilir. Bu soru-cevaplar hiç de bizim çağımıza mahsus değildir. Örneğin yakın geçmişte ünlü şair Ali Ekber Sabir'in böyle bu konuda bahse giriştiğini hatırlatmak yerinde olur. "Bir mutallebi Osmanlıcadan Azerbaycan Türkçesine (Sabir'in deyimiyle Türke ya Türküye) geçirmeye "tercüme" demek doğru mudur, değil midir, meselesi nedense ortaya atılmıştı. Sabir bu adlandırmayı yanlış olarak değerlendirir ve söyle söyler:

Osmanlıcadan tercüme Türk'e? Bunu bilmem,
Gerçek yazıyor "Genceli" ya inke hengdir?
Mümkün iki dil birbirine tercüme, ama
Osmanlıcadan tercüme Türk'e ne demektir?

Yani Sabir'e göre "tercüme" ifadesi iki ayrı dildeki kelimeyi

ببر دیلدن او بیریسینه کؤچورمکده ایشله دیلیر .بیردیلین (تؤرکجه ـ نین) ایکی لهجه‌سی اؤلان (عثمانلی تورکجه‌سی و آذربایجان تورکجه سی) باره‌ده " ترجؤمه " سؤزو غلطدیر . بوحالدا ،بس نه دئمک لازیمدیر یئنه صابره قولاق آساق :

" تحویل ـ عبارت " سؤزونو " ترجؤمه " قانماق
مکتبلی جؤجوقلار دا بیلیر کیم بو خطادیر
بیر بئیله خطا کلمه محرّر قلمینمدن
جاری اؤلور ایسه ، ادبیّاتا بلادیر .

بو بحثه بنزه‌ر مناقیشه‌لره سؤگؤن بئله راست گلمک ممکن دور .

مسئله‌نین بیر دیبلیک حل ائدیلمه‌سی " لهجه "و" دیل " مفهوملاری نین حدودلاری نین معیّن و قطعی خطله چکمک امکانسیزلیغیندان چیخیر . اؤ قده‌رکی راحاتجا فرانسیزجانی بئله ،" رومانس ""لهجه" لرینمدن بیریسی کیمی حساب ائتمک اؤلار .

" آغیز" دئیه ترجؤمه ائتدیگیمیز و فارسجاداکی "گویش "ـه یعنی "پاتوا "ـ یا گلینجه : عالیم لغزیکوگراف " امبل لبتره ،" آغیز" ی " لهجه" دن بئله بیر بیان لا فرقلندیریر :

" Un patois est un dialecte qui est degradé "

" آغیز (گویش) آشاغیلاشمیش بیر لهجه‌دیر" . باشقا بیرتعبیرله " یازیلمایان بیر "لهجه "نین عاقیبتی "آغیز" حدّینه‌دوشمکدیر"

آذربایجان تؤرکجه‌سی عصرلردیر الیفبایا مالکدیر . اؤنون یازیلی دیل اؤلاراق شکیللنمه‌سی ، هله اوروپانین بؤ گؤنکو دیللری نمدن وجودا گلمه‌دیکلری چاغلاردا تماملاشمیشدیر .

ایندی دیلیمیزی یازمایا ـ یازمایا بیر "آغیز ـ گویش "دره‌که‌سینه اندیرمک فضولی ـ خطائی ـ ددهقؤقود و میرن لرحه مرثیه‌یازان وائلی ـ میزین شانبندان دانیشان اؤزانلارین امانتینه ،ان خفیف تعبیرله ، خیانت دیر .

بؤرادان دا الیفبا مسئله‌میزین (کی تانریا حمد اولسون آرتیق حل اولموشدور .یالنیز اونون سیرآن اول منیمسنمه‌سی دیل شعؤرونا مالیک منوّر ـ آیدینلاریمیزین همّتینه قالیبدیر) نه‌دن ان واجیب ایش لردن صاییلدیغی دا اؤز ـ اؤزونه آنلاشیلیر .

bir dilden diğerine geçirmek için kullanılır. Bir dilin (Türkçenin) iki lehçesi olduğu (Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi) için "tercüme" sözü galattır. Bu halde, ne dememiz gerekir, yine Sabir'e kulak verelim:

"Tehvil- ibaret" sözünü "tercüme" kanmak
Mektepli çocuklar da bilir kim bu hatadır
Bir böyle hata kelime muharrir kaleminden
Cari olur ise, edebiyata beladır.

Bu bahse benzer tartışmalara bugün bile rastlamak mümkündür.

Meselenin bir diblik halledilmesi "lehçe" ve "dil" kavramlarının sınırlarını kesin bir çizgiyle çekme imkânsızlığından çıkar. O kadarki rahatlıkla Fransızcayı böyle "romans" "lehçe"lerinden birisi olarak görebiliriz.

"Ağız" diye tercüme etmediğimiz ve Farsçadaki *"گویش"*e, yani "patva"ya gelince: Âlim leksikograf "Emile Littre", "ağız"ı "lehçe"den böyle bir açıklamayla ayırır:

"Un patois est un Dialecte qui est degradé"

"Ağız *(گویش)*aşağılaşmış bir lehçedir". Diğer bir deyişle "yazılmayan bir "lehçe"nin akıbeti "ağız" haddine düşmektir".

Azerbaycan Türkçesi asırlardır alfabeye sahiptir. Onun yazılı dil olarak şekillenmesi, hele Avrupa'nın bugünkü dillerinin vücuda gelmediği çağlarda tamamlanmıştır.

Şimdi dilimizi yazmaya yazmaya bir "ağız-*گویش*" derecesine indirmek Fuzuli-Hatayi-Dede Korkud ve binlerce mersiye yazan ve ilimizin şanından konuşan ozanların emanetine, en hafif tabirle hıyanettir.

Buradan da alfabe meselemizin (ki Tanrıya himmet olsun artık hallomuştur. Yalnız onun bir an evvel benimsenmesi dil şuuruna sahip aydınlarımızın çalışmalarına kalmıştır) neden en gerekli işlerden sayıldığı da kendiliğinden anlaşılır.

بوتون غیر- علمی ملاحیظه‌لری بیرطرفه آتاندا ،دئمک اؤلار کی ، لهجه ایله دیل آراسیندا فرق قویماق بسیط له‌شیر و بئله‌بیر" اولچو" اله گئچیر :

" دیل ، لهجه‌لرین معیّن حدودلاریٔنی گئچر . نئجه‌کی، بیر لهجه اؤ لهجه‌ده دانیشانلاریٔن منطقه‌سینی آشمایاٖیب و باشقا قوٖنشو و قوٖهوم لهجه‌لرین " مشترک مخرجی "(Common denominator) حالیٔنا گلمه‌سه "دیل " سایاٖیلماز "

باشقا بیر تعبیرله : "دیل ،عئینی اصلدن گلمیش مختلیف لهجه - لرین اؤرتاق مناسیبت واسیطه‌سی (مشترک ارتیباط واسیطه‌سی) - دیر .

"دیل "و"لهجه" آراسیٔندا هارادا - نه‌جوٖر ایشلنمه‌سی نظرینده فرق واردیٔر بوٖنو بیر مثاللا آجیٔخلایاق :

سویس اؤلکه‌سی نین آلمانجا دانیٔشیلان بؤلرلرینده "دانیٔشیق" عموما ایکی شکیلده اؤلور :

۱ - یئرلی لهجه ، یعنی آلمانجانیٔن سویس لهجه‌سی، اؤزلری نین دئدیکلری کیمی" سویس آلمانجاسی "(Schweizerdeutsch)

۲ - اؤرتاق (مشترک)عموم ادبی آلمان دیلی، باشقا تعبیرله فصیح و استاندارد آلمانجا ، اؤزلری نین دئدیگی کیمی:"یوکسک آلمانجا

اشارت اؤلدوغو کیمی بوٗ ایکی "دانیٔشیق "- یٔن ایشله‌یئشی (فوٖنکسیوٖنوٗ) فرقلی دیر . یعنی بعضی شرطلرده بیرینجی نوع"دانیشیق" و بعضی شرطلرده ایسه ایکینجی نوع " دانیشیق " داها مناسیب اولور مثلا : زوٖریخ شهری نین بیر اؤنیوٖه‌رسیته پروفه‌سوٗروٗ درس وئره‌رکن عموم ادبی آلمانجانی ایشله‌دیر ، لاکن عئینی شخص خصوصی صحبتلرینده سویس آلمانجاسی ایله‌دانیشار . زمان و مکان دان باشقا " موضوع دابو ایکی "دانیشیق " دان بیریسینی انتخاب دا روٗل اؤینا ماقدادیر . مثلا همان زوٖریخ اؤنیوٖه‌رسیته‌سی نین ایکی پروٖفه‌سوٗروٗنون صحبتلرینه‌قوٗلاق وئرسک ، اؤنلارین کوٖچه‌ده قدم ووٗردوقلاریندا تئکنیک ، ادبیّات ، علم وسایره‌دن بحث ائتدیکده عموم ادبی آلمانجا ایله‌ خصوصی و شخصی موضوعلاردا ایسه سویس آلمانجاسی ایله دانیشدیقلارینی گؤره‌حه‌بیک .

بوحادثه‌نین دیلچی لیکده آدی "ایکی دیللی لیک " (Diglossie) دیر و دوٗنیامیزین بیر چوٗخ نقطه‌لرینده موجوددور . مثلا عربلرده ،اؤ- خوٗموش محیطلرده خصوصی و شخصی صحبتلر یئرلی عربجه و ادبی ،علمی و

Bütün bilimsel olayan düşünceleri bir yana attığımızda, lehçe ile dil arasında fark koymak basitleşir ve böyle bir "ölçü" ele geçer:

"Dil, lehçelerin belirli sınırlarını geçer. Yani, bir lehçe o lehçede konuşanların bölgesini aşmayıp ve başka komşu ve akraba lehçelerin "ortak payda" (common denominator) haline gelmesi "dil" sayılmaz".

Diğer bir deyişle: "Dil aynı asıldan gelmiş çeşitli lehçelerin ortak münasebet vasıtası (ortak iletişim vasıtası)'dır.

"Dil" ve "lehçe" arasında nerde, ne şekilde işlenmesi nazarından da fark vardır. Bunu bir örnekle açıklayalım:

İsviçre'nin Almanca konuşulan yerlerinde "konuşma" genllikle iki şekilde olur:

1. Yerli lehçe, yani Almancanın İsviçre lehçesi, kendilerinin dedikleri gibi "İsviçre Almancası" (Schweizerdeutsch).

2. Ortak umum edebi Alman dili, başka tabirle fasıh ve standart Almanca, kendilerinin de dediği gibi: "Yüksek Almanca".

İşaret olduğu gibi bu iki "konuşma" şeklinin işleyişi (fonksiyonu) farklıdır. Yani bazı şartlarda birincisi "konuşma" ve bazı şartlarda ise ikincisi "konuşma" daha uygun olur: Örneğin; Zurih şehrinin bir üniversite profesörü ders verirken umum edebi Almancayı konuşur. Ancak, aynı şahıs hususi sohbetlerinde İsviçre Almancası ile konuşur. Zaman ve mekândan başka mevzuda bu iki "konuşma" şeklinden birisinin seçilmesinde rol oynamaktadır. Örneğin hemen Zurih üniversitesinin iki profesörünün sohbetlerine kulak versek, onların küçede kadem vurdukalrında teknil, edebiyat, ilim vesaireden bahsettiklerinde umum edebi Almanca ile özel ve kişsel sohbetlerinde ise İsviçre Almancası ile konuştuklarını göreceğiz.

Bu olayın dilcilikte adı "iki dillilik"tir (diglossie) ve dünyamızın birçok noktasında mevcuttur. Mesela Araplarda, okumuş çevrelerde özel ve kişisel sohbetler yerli Arapça ve edebi, ilmi ve

اجتماعی بحثلر فصیح عربجه ایله ، یعنی عموم ادبی "عربجه" ایله اؤلار بیزده ده عئینا بئله دیر." عموم ادبی آذربایجان تؤرکجه سی" نی بیلن لر ، یعنی اؤز دیلینی اؤخوموشلار شخصی و خصوصی صحبتلرینی اؤز لهجه لرینده (تبریز لهجه سینده ، اردبیل لهجه سینده ، اورمولهجه سینده ، ماراغا لهجه سینده ، زنجان لهجه سینده ، قشقائی لهجه سینده وسایرلهجه لرده) ائلرلر ، لاکین ادبی، علمی، اجتماعی و سایرموضوعلار دا دانیشاندا و هر هانسی بیرمطلبی یازاندا اؤخوموشلار دیلی نی، یعنی " عموم ادبی آذربایجان تورکجه سی " نی ایشلتمه لری طبیعی دیر .

یازیلی آذربایجان تؤرکجه سی کلمه حهتیندن یادا بیر پاراقراما ـ تیک قایدالار جهتیندن و نحوی جهتدن یئرلی لهجه لریمیزدن البتّه فرق ـ لی دیر . بوُ فرقلردن شبهه لنمک ، نگران قالماق ، چیمچشمک و قؤرخماق یئرینه اؤنلاری اؤرگشمک داها منطقی دیر . محرّرلر ، شاعیرلر و منوّر ـ لریمیز بوُ خصوصیتلری، اؤ یادا بوُ قؤنشودان ببرؤوزوز آلمایئبلار .بو خصوصیتلر لاپ دده ـ بابادان قالما اؤزؤموزونکودور . دقت ائتسه ز اؤنلاردا فضولی لرین ، نسیمی لرین و دده قؤرقودلارین سسلرینی تانیبیاجاقسینیز . اون ـ اون بئش "تازه" کلمه یه گلینجه ، اونلار دا اؤز دیل قایدالارینمبزا گؤره و علمی جهتدن دؤغرو ـ درست دؤزلدیلمیش اؤلماق شرطیله گینه بیزیم اؤز مالیمیز سایئبلیرلار .مگر ، فارسجادا' ببر حوخ باشقا دونیا دیللرینده اولدوغو کیمی، وضعیت عئینا بئله دگیلدیرمی ؟

بؤرادا بیر" لینقوّیستیک " قایدایا گلیریک : یازیلاردا عموما (و دانیشیقلاردا شرطلره گؤره) فصیح دیل ، عموم ادبی دیل ،اؤرتاق استاندارد دیل ایشله نیلیر . نادیر اؤلاراق ، مثلا بیریسیندن بیر سؤزو عئینا نقل ائتدیگیمیزده ، معیّن لهجه نی ذکر ائله دیگیمیزده، مزاج یادا مختلیف دانیشیقلاری افاده ائدن تئاتر پیه سلرینده یئرلی لهجه لر، حقلی اولاراق یازی یا گئچیریلیر .

اسندی یه دک دئدیکلریمیز دیللرین تاریخ بؤیوُنجا تکامؤلوُنه عایددی . بوُنلار " ایچ دگیشیکلیکلر" دیر ، یعنی اجتماعی،دموگرافیک اقتصادی، سیاسی ، نظامی عاللرین و مختلیف مدنیّتلرین قارشیلیقلی تاثیری ایله تدریجا وجودا گلن دگیشمه لر دیر .بیرده دیللردهٔ پروگرام ـ لا ، او دیلی دانیشانلار طرفیندن، لزوملو تحوللر وجوداگتیریلمک

sosyal konular fasıh Arapça ile, yani umum edebi "Arapça" ile olur:

Bizde de aynen böyledir. "Umum edebi Azerbaycan Türkçesi"ni bilenler, yani öz dilini okumuşlar kişisel ve özel sohbetlerini kendi lehçelerinde (Tebriz lehçesinde, Erdebil lehçesinde, Urmu lehçesinde, Maraga lehçesinde, Zencan lehçesinde, Kaşkay lehçesinde vs. lehçelerde) ilerler, lakin edebi, ilmi, içtmai vs. mevzularda konuşulduğunda ve herhangi bir mutallebi yazıldığında okumuşlar dilini yani "umum edebi Azerbaycan Türkçesi"ni kullanmaları doğaldır.

Yazılı Azerbaycan Türkçesi kelime yönünden ya da bazı gramatik kurallar yönünden ve sözdizimi bakımından yerli lehçelerimizden elbette farklıdır. Bu farklardan şüphelenmek ve bakakalmak, ürpermek ve korkmak yerine onları öğrenmek daha mantıklıdır. Yazarlar, şairler ve aydınlarımız bu hususiyetleri, o ya da bu komşudan ödünç almamışlar. Bu hususiyetler lab dede-babadan kalma kendimizinkidir. Dikkat edersek onlarda Fuzuli'lerin, Nesimi'lerin ve Dede Korkud'ların seslerini tanıyacaksınız. On, on beş yeni kelimeye gelince onlarda öz dil kurallarımıza göre ve bilimsel yönden doğru dürüst düzeltilmiş olmak şartıyla yine bizim kendi malımız sayılır. Meğer Farsçada birçok başka dünya dillerinde olduğu gibi, vaziyet aynen böyle değil midir?

Burada bir "lengüistik" kurala geliriz: Yazlarda umuma (ve konuşmalarda şartlara göre) fasih dil, umum edebi dil, ortak standart dil kullanılır. Nadir olarak, mesela birisinden bir sözü aynen naklettiğimizde, muayyen lehçeyi zikrettiğimizde, mizaç ya da muhtelif danışıkları ifade eden tiyatro piyeslerinde yerli lehçeler, haklı olarak yazıya geçirilir.

Şimdiye dek söylediklerimiz dillerin tarih boyunca tekâmülüne aittir. Bunlar "iç değişiklikler"dir, yani sosyal, demografik, iktisadi, siyasi, nizami amillerin ve çeşitli medeniyetlerin karşılıklı tesiri ile tedricen vücuda gelen değişmelerdir. Bir de dillerde programla, o dili konuşanlar tarafından lüzumlu tahviller vücuda getirilmek

ایسته‌نیلیر. بو دگیشمه‌لر اکثر یا اوّچ ساحه‌ده واقع اوْلار.

۱ ـ عموم ادبی دیلده. قایدا و سؤزلری تدقیق ائتمک و تعبیر جاییزسه " استاندارديزه" ائتمک.

۲ ـ دیلی یئنی لشديرمک، آرئتماق، احیا ائتمک.

۳ ـ یازی، املا مسئله‌لرینده. تدقیق و قرار وئرمک. عموم خلق دیلی نین تشکّلو مسئله‌سی، موجودسا اوْنو قوْروماق ایشینده، اکثراً دیلین لهجه‌لریندن بیریسی اوْبیریسی لره اوْستون چیْخار و "عموم خلق دیلی" نین اساسی کیمی قبول اوْلار. دیل قایدالاری تثبیت ائدیلیر، " اوْلگو"لر مشخص اوْلار و عموم خلق دیلی مختلیف لهجه‌لرین اوْستونده و اوْنلارین فرقلرینه باخمایاراق بیچیمله‌نر. دئدیگیمیز کیمی بوُ حادثه یا تدریجله، یادا بیر شخص یا انجمن طرفیندن وجودا گلر.

بعضی حاللاردا عموم خلق دیلی هئچ بیر لهجه‌یه استناد ائتمز و باشلیْجا لهجه‌لرین اوْرتاق خصوصیتلرینه مالیک اوْلار. بوُنو بیر هیئتین باحاردیْغی کیمی بیر شخصین ده دوْزه‌لتدیگینی گؤرموشوک نئجه کی، اوْن دوْققوزونجو عصرده، نوْروه‌ژلی ایوور آسه‌ن (Aasen ۱۷۰۲) اؤلکه‌سی نین داغیْنیق و پریشان حالداکی لهجه‌لرینی تدقیق ائتدی، هربیریسیندن بیر ـ ایکی خصوصیت آلاراق بؤگوْنکو" عموم خلق یازبلی نوْروَژ دیلی نی " بیچیملندیردی.

" استاندارديزه" ائتمک: یازی نوْرملارینی مشخص ائتمکله، یازی قایدالاری و املا قیْلاووُزلارینی تالیف ایله، دیلین لغت / سؤزلوْگونو ترتیب ائله‌مکله تحقّق ائتدیریلر. یازیْسی اوْلمایان جماعتلربن عموم خلق دیلی اوْزانلاری و دستانچیلاری سایه‌سینده عصرلر بوْیونجا گئرچک‌له‌شر. بعضاً بوُ ایش‌لر تک اوْزانین چیگنینه یوکلنمیش اوْلار. "هوْمه‌ر" یونانین دستان دیلی نی یاراتمیش، هاتئله "دانته" ایتالیادا " توُسقان " لهجه‌سیندن عموم ایتالیان دیلی نین یارادیلماسیندا قطعی رولْ اوْینامیشدیر.

زامانیمیزدا عموم خلق دیللری نین قوْروُلماسیْندا محرّر وشاعیرلرین یاسیندا انجمنلر ویا رسمی درنّک لرین فعال اوْلدوغونو گؤرمکده ـ یک. بوُنلارین ان مهم ایشی دیلی زامانا اوُیغون توُتما قدیر. بوُنودا گاه کؤهنه‌لمیش سؤزلری یعنا عئینا و یعضاده معنالارینی بیر آز " اوْیان ـ بوُیان ائده‌رک " تازه‌لشدیرمک له، گاه دیلین مختلیف

istenilir. Bu değişmeler genellikle üç sahada vuku bulur:

1. Umum edebi dilde kural ve kelimeleri tedkik etmek ve tabiri caizse "standartlaştırmak".

2. Dili yenileştirmek, arıtmak, ihya etmek.

3. Yazı, imla meselelerinde tedkik ve karar vermek. Umum halk dilinin teşekkülü meselesi, mevcutsa onu korumak işinde, genellikle dilin lehçelerinden birisi diğerlerine üstün gelir ve "umum halk dilinin" esası gibi kabul olur. Dil kuralları tespit edilir, "ülküler" şekillenir ve umum halk dili çeşitli lehçelerin üstünde ve onların farklarına bakmayarak biçimlenir. Dediğimiz gibi bu hadise ya tedriçle ya da bir şahıs ya encümen tarafından vücuda gelir.

Bazı durumlarda umum halk dili hiçbir lehçeye istinad etmez ve başlıca lehçelerin ortak hususiyetlerine malik olur. Bunu bir heyetin başardığı gibi bir şahsın da düzelttiğini gördük. Yani, 19. asırda Norveçli İvor Aasen ülkesinin dağınık ve perişan haldeki lehçelerini incelemek, her birinden bir-iki özellik alarak bugünkü "umum halk yazılı Norveç dilini" biçimlendirdi.

"Standartlaştırmak": Yazı normlarını göstermekle yazı kuralları ve imla kılavuzlarını telif ile dilin sözlüğünü tertip etmekle tahakkuk ettirilir. Yazısı olmayan toplulukların umum halk dili ozanları ve destancıları sayesinde asırlar boyunca gerçekleşir. Bazen bu iş tek bir ozanın çiğnine yüklenmiş olur. "Homeros" Yunanistan'ın destan dilini yaratmış, yine bu şekilde "Dante" İtalya'da "Toscana" lehçesinden umum İtalyan dilinin yaratılmasında kesin rol oynamıştır.

Günümüzde umum halk dillerinin korunmasında yazar ve şairlerin yanında encümenler veya resmi derneklerin faal olduğunu görmekteyiz. Bunların en önemli işi dili zamana uygun tutmaktır. Bunu da gâh eskimiş kelimeleri bazen aynen bazen de anlamlarını biraz ayan beyan ederek "yenileştirmekle", gâh dilin çeşitli

لهجه‌لرینندن عموم دیله سؤزلر جالاما قلا، گاه داًدیلین قایدالاریٚنـــا گؤره ذوق و دقتّله یئنی کلمه‌لر دؤزه‌لده‌رک دیل خزینه‌سینی غنی لشدیرمکله، گئرچکلشدیریرلر.

بؤ ایش دئدیگیمیز کیمی هیئت‌لر طرفیندن، "آقاده‌می"، "انجمن"، "قورُول"، "فرهنگستان"... آدلاری ایله گؤرؤلور.

ایکی میثال دیلچیلر طرفیندن بؤ بابدا چؤخ ذکر اؤلار:

"باهاسا ایندؤنه‌زیا" و "عبری" دیللری. بؤدیللر زامانیٚمیـــزدا بیچیملنمیشلر و فعال پروٚقرامللاری سایه‌سینده تازه سؤزلر، ترکیب‌لر، مطبوعات و خصوصاً درس کتابلاری یؤلو ایله خلقین قبوُلونا تقدیم اؤلور و رواج تاپیر.

دؤنیادا ۲۵ اؤلکه‌نین عموم خلق دیللری اؤزه‌رینده آپاریٚـــلان آراشدیرمالارا باخدیٚقدا، بئله درنه‌کلرین ۱۶ ـ نجی عصردن بؤیانا، دیللرده گئرچکلشدیردیکلری انکیشافلاریٚن بؤیوکلوگونه‌اینانمـــــاق مجبوریتیندده قالیٚریق.

بؤ رسمی درنه‌کلردن آیری اؤلاراق بعضاً یئرلی تشکیلاتیٚن، محلّی اداره‌لرین ولایت شوٚرالاری نیٚن دیل ایشلرینده فعّال اؤلدوقلاریٚنـــــی گؤرمک اؤلار. بریتانیادا "وَلش" دیلی نین انکیشافی تاریخی بؤنـــا یاخشی بیر مثال دیٚر.

کؤتله مناسیبتلری واسیطه‌لری نین (وسایل ـ ارتباط ـ جمعـــی نین) انکیشاف بحثی بؤرایا سیٚغیٚشماز. خلاصه اؤلاراق دئمک اؤلار کی گله‌جکده بؤ واسیطه‌لرین دؤنیا اؤلچوٚسونده استیلا لاریٚنا رغماً گینه یئرلی دیللر قوٚملار افرادی آراسیندا، ملّی دیللر اؤلکه‌لرده‌کی اقوام آراسیندا مناسیبتلر واسیطه‌سی کیمی انکیشافلارینا دوام ائده‌جکلر. بونلارین یانیندا بیر نئچه دیل بین الملل مناسیبت‌لرده ایشله‌نیله جک و دونیاجا هر قسم انسانلار طرفیندن داها گئنیش اؤلچوده اؤگره ـ نیله‌جکدیر. بئله‌جه عئینی واسیطه‌لرین انکشافی سایه‌سینده هرسوٚیه‌ده قومی، ملی، بین الملل واسیطه‌لر آسانلاشاجاقدیر. بیرآز گئری یـــه دؤنک: "عموم خلق دیلی" تشکل ائدر ـ ائتمز بیر صیٚرا عمـــل و عکس العمللر زنجیرله‌مه‌سی باشلار: استاندارد عموم خلق دیلی بیـــر لهجه‌یه اساسلانمیش و اؤندان تؤره‌میشسه آنا لهجه‌نی بؤتؤولکله اؤزونده حل ائتمگه باشلار. مثلاً تاریخده "آتیک" یونان لهجه‌سی نین باشیـــنا

lehçelerinden umum dile sözler eklemekle, gah da dilin kurallarına göre zevk ve dikkatle yeni kelimeler düzelderek dil hazinesini zenginleştirmekle gerçekleştirirler.

Bu iş dediğimiz gibi heyetler tarafından "akademi", "encümen", "kurul", "Ferhengistan" vb. adlarla görülür.

İki örnek dilciler tarafından bu babda çok zikredilir: "Bahasa Endonezya" ve "İbranice" dilleri. Bu diller günümüzde biçimlenmişler ve faal programları sayesinde yeni kelimeler, terkipler, matbuat ve hususen ders kitapları yoluyla halkın kabulüne takdim olur ve revaç bulur.

Dünyada 25 ülkenin umum hak dilleri üzerinde aparılan araştırmalara bakıldığında, böyle derneklerin 16. asırdan bu yana, dillerde gerçekleştirdikleri inkişafların büyüklüğüne inanmak zorunda kalırız.

Bu resmi derneklerden ayrı olarak bazen yerli teşkilatın, mahalli idarelerin, vilayet şuralarının dil işlerinde faal olduklarını görmek olur. Britanya'da "Welsh" dilinin gelişim tarihi buna iyi bir örnektir.

Kitle iletişim araçlarının gelişim bahsi buraya sığmaz. Kısaca, gelecekte bu vasıtaların dünya ölçüsünde istilalarına rağmen yine yerli diller yığınlar toplumu arasında, milli diller ülkelerdeki toplumlar arasında bir ilişki vasıtası gibi gelişimlerine devam edecekler. Bunların yanında birkaç dil beynelmilel münasebetlerde kullanılacak ve dünyaca her kısım insanlar tarafından daha geniş ölçüde öğrenilecektir. Böylece aynı vasıtaların gelişimi sayesinde her seviyede kavmi, milli, uluslararası vasıtalar kolaylaşacaktır. Biraz geriye dönelim: "Umum halk dili" oluşur oluşmaz bir sıra etki ve tepki zincirlemesi başlar: Standart halk dili bir lehçeye esaslanmış ve ondan türemişse ana lehçeyi tamamen kendisinde halletmeye başlar. Örneğin tarihte "antik" Yunan lehçesinin başına

گلن ده بۇ اۆلدو. باشقا لهجه‌لرده گئج ـ تئز عموم خلق دیلی نیـــن تاثیرلربنه معروض قالار و آز ـ جۆخ دگیشرلر و اۆنا بنزه‌مه‌گه‌باشلار ـ لار. مثال اۆلاراق : فرانسۆز عموم خلق دیلی بۆتون شمال لهجه‌لـــرە تاثیرائتدی و اۆنلاری اؤزونه بنزه‌تدی، لاکین شمال "پیکار"لهجه‌سیند دئمک اۆلار کی اثر بۇراخمادی . بۇنون ترسی نی ده گۆرمک اۆلار.

استاندارد عموم ادبی دیلدن اۆزاق قالان لهجه‌لر ، یازی دان دا محروم قالیئنجا گئت ـ گئده کلمه‌خزینه‌سی باخیئمیندان کاسئبلاشـــار، قایدالاردان انحراف آرتار.

معترضه اۆلاراق قئید ائده‌بیم کی بیزیم باشئمیزا دا ائله بـــۇ حادیثه گلمیدیر. بۇ شرایطده طبیعی دیرکی عموم ادبی دیلی بـــادا ـ سالماق و اۆت‌ـ اسمیش باغچانی آلاقلاماق و ضایعاتی ترمیمه چالیشماق لازیمدیر.

یازی دیلی، دانیشیق دیلینه گۆره داها " محافیظه‌کار"دیر .بیرنوع دیل دیالەقتی گیندن سۆز ائتمک یئرینده اۆلار: دیلده دۇرمـــادان دگیشن بیر حرکت‌له، تشبث ائتمک چالیشماسی، برابر گئدیر.

حتّی یازی اولمایان یئرلرده ائله اۆشاقلارا قدیم متن لـــری ازبرلتمک‌له (مثلا قدیم"هیند" ده و "قۇل" ـ Gaule ـ داعصرلردن بری دیلین اصل آهنگی و قایدالارینی محافیظه ائده‌بیلمیشلر.

"یازی دیلی" ائله" یدیعی دیل " دایما عئینی دگیلدیر. " یازی دیلی " داها جوخ اۆرتاق / مشترک دیل اۆلماغا مکلّفدیر .بعضی شرایطـ ده بو ایکی مفهوم بیر ـ بیریندن آیری دۆشر.

بئله حاللاردا " ادبی دیل " ـ دن باش‌چیخارانلار و اۆنو ائشله ـ دن لر اؤزلۆگونده بیر" صیف" یادا " قاست" اۆلۇشدۇرۇرلار. مثـــلا منشی لر / " دیپلمات " اؤزونه خاص‌عادتلر و عنعنه‌لری ائله باشلی ـ باشینا بیر " قاست".دی .

تورکجه‌ده ده "دیوان " ادبیاتیمیز مسوب اۆلانلار بو وضعیّتـــده ساینیلیرلر. بئله حاللاردا بونلار یعنی " یدیعی دیل " اۇستالاری گئت ـ گئده خلفین دیلیندن، اورتاق عمومی دیلدن اۇزاقلاشارلار. اۆنلارین دانیشیغینی خاریجی بیر دیل کیمی اؤگرنمک ضروری اۆلار. بو شرایطده مثلا " دیوان ادبیاتی " قارشیسیندا گئرچکده دئمک اۆلار کی، اۆرتاق عموم دیله "اۆزان "لار صاحیب چیخارلار.

gelen de bu oldu. Başka lehçelerde er geç umum halk dilinin tesirlerine maruz kalır ve az çok değişiklikler göstererek ve ona benzemeye başlar. Örnek olarak: Fransız umum halk dili bütün kuzey lehçelere tesir etti ve onları kendisine benzetti. Ancak Kuzey Picardie lehçesinden eser bırakmadı. Bunun tersini de görmek mümkündür.

Standart edebi dilinden uzak kalan lehçeler, yazıdan da mahrum kalınca git gide kelime hazinesi bakımından kasıblaşır, kurallardan sapma artar.

Parantez olarak kaydedeyim ki bizim başımıza da bu hadıse gelmiştir. Bu şartlarda doğal olarak umum edebi dili yâda salmak ve ot basmış bahçeyi alaklamak ve zaiyatı termime çalışmak lazımdır.

Yazı dili, konuşma diline göre daha "muhafazakâr"dır. Bir çeşit dil diyalektiğinden söz etmek yerinde olur: Dil de durmadan değişen bir hareketle tespit etmek çalışması beraber gedir.

Hatta yazı olmayan yerlerde bele çocuklara eski metinleri ezberletmekle (mesela eski "Hint" ve "Gaule"de asırlardan beri dilin asıl ahengini ve kurallarını muhafaza edebilmişler.

"Yazı dili" ile "bedii dil" daima aynı değildir. "Yazı dili" daha çok ortak dil olmaya mükelleftir. Bazı durumlarda bu iki kavram birbirinden ayrılır.

Böyle durumlarda "edebi dil"den baş çıkaranlar ve onu işletenler özlüğünde bir "sınıf" ya da "kast" oluştururlar. Mesela münşiler özüne has adetler ve an'aneleri ile başlı başına bir "kast"dı.

Türkçede de "Divan" edebiyatına mensup olanlar bu vaziyette sayılabilir. Böyle hallerde bunlar, yani "bedii dil" ustaları git gide halkın dilinden, ortak umumi dilden uzaklaşırlar. Onların konuştuğunu harici bir dil gibi öğrenmek zaruri olur. Bu durumda mesela "Divan edebiyatı" karşısında gerçekte demek olur ki, ortak umum dile "ozan"lar sahip çıkarlar.

باشقا بیر زاویه‌دن ده "بدیعی دیل "ـ له "یازی دیلی "آراسیندا کی تفاددا دقّتلری جکمک لازیمدیر.

طبیعی دیر کی، یازی دیلی داها گئنیش کؤتله‌لرطرفیندن آنلاشی ـ لیرسا مناسیبت ایجادیندا داها چوخ موفّق سایئلار. لاکین بیربیلدیری (مساژ/ پیام)-نین مرکّب و ایهاملی اؤلدوغو اؤلچوّده آنلاشیلماسی چتین له‌شر. اؤبیر یاندان دا "بدیعی دانیشیق " اکثر یا ایهاملی، اینجه، چوخ معنالی و مرکب اؤلور، بئله‌جه‌ده کؤتله‌لرین آنلادیغی دیلدن اوزاقلاشیر.

بوُنا گؤره فرانسیز محرر "بارهس" دئییر:

" هامیْ نیْن آنلادیغی دیلده، اینجه نکته‌لر آنلاتماق ممکن دگیلدیر".

بوّتوّن بوُنلارا رغما بو ایکی نوع آراسیندا قارشیلیقلی مناسیبت لر واردیر. بدیعی دیل اؤرتاق عموم دیلده و اؤرتاق عموم دیل ده بدیعی دیلده تاثیر ائتمکده‌دیر. ائله‌کی محرّر و شاعیرلرین‌عموم خلق دیلینه خدمتلری انکار ائدیله‌بیلمز. عموم خلق دیلی بدیعی دیله‌سبر چوخ هرجهتدن مدیوُندور.بدیعی اثرلر عموم خلق دیلی نین دایاناغیْ دیر.دیل بوُنلاریْن سعی ایله انکیشاف ائدر.بیز گؤزه‌ل اثرلری اؤگره‌نیر و ازبرلریک، بو صورتله دیلیمیزین ایمکانلیغینه و گؤزه‌للیگینه نفوذ ائده‌ریک اونو آنلاریق، و سئوه‌ریک ...

بؤیوک یازار و اوُزانلارین دیل اوّزه‌رینده‌کی ایشلری حکمدارلارین قیْزیل اوّستونده‌کی سکّه ضرب ائله‌مه‌لرینه بنزه‌ر : اوْنون اوّستونده دگه‌رینی باصار، اوْنا رواج وئرر،اوْنو هرکسه قبول ائتدیرر.

بئله‌جه فرانسیْز دیلینده دانیشانلار بیلمه‌دن پاسقاللارین ،لارؤ‌ـ وّیه‌رلرین ، مؤنته‌سقیؤلرین ، وّوْلتمرلرین تعبیر و کلمه‌لرینی ایشله‌ـ دیرلر. فارسلاردا دانیشاندا فردوْسیلرین، نظامیلرین ، خاقانیلرین، حافظلرین ،سعدیلرین و صائبلرین زحمتلری نین نتیجه‌لریندن فایدالاـ نیرلار. توّرکلرده بیلمه‌دن ده‌ده‌قوْقودلار، کاشغریلر ،نوائی لر ،نسیمی‌لر، خطائیلر و فضولیلرین آغزی ایله دانیشیرلار.

بوُ بؤیوک داهیلرین اثرلری نین دادینی آنلامایانلار، گئجمیشلرـ یندن خبرسیزلر، میراثلاریما صاحب اوْلماسانلار اؤز دیللری نیس گؤزه‌للیگینی و وسعتینی نئجه قانا بیلرلر؟ بوُنلار گوّنده‌لیک معیشتـ لرینده ایشلتدیکلری نئچه یوّز کلمه‌لیک"کلمه‌داغارجیقلاری" نین

Başka bir zaviyeden de “bedii dil” ile “yazı dili” arasındaki tezatta dikkatleri çekmek lazımdır.

Doğal olarak yazı dili daha geniş kitleler tarafından anlaşılırsa münasebet icadında daha çok muvaffak sayılır. Lakin bir bildiri (mesaj /peyam) nin mürekkep ve ihamlı olduğu ölçüde anlaşılması zorlaşır. Diğer yandan da “bedii konuşma” genelde ya ihamlı, ince, çok anlamlı ve birleşik olur. Bu şekilde kitlelerin anladığı dilden uzaklaşır.

Buna göre Fransız yazar “Bares” diyor: “Herkesin anladığı dilde, ince nükteler anlatmak mümkün değildir”.

Bütün bunlara rağmen bu iki tür arasında karşılıklı münasebetler vardır. Bedii dil ortak umum dilde ve ortak umum dil de bedii dilde tesir etmektedir. Öyleki, yazar ve şairlerin umum halk diline hizmetleri inkâr edilemez. Umum halk dili bedii dile birçok yönden borçludur. Bedii eserler umum halk dilinin dayanağıdır. Dil bunları emekle oluşturur. Biz güzel eserleri öğrenir ve ezberleriz. Bu şekilde dilimizin inceliğine ve güzelliğine nüfuz ederiz, onu anlarız ve severiz.

Büyük yazar ve ozanların dil üzerindeki işleri hükümdarların altın üstündeki sikke darp etmesine benzer: Onun üstünde diğerini basar, ona revaç verir, onu herkese kabul ettirir.

Böylece Fransız dilinde konuşanlar bilmeden Paskalların, Layrüviyerlerin, Montekiuların, Volteirlerin tabir ve kelimelerini kullanırlar. Farslar da konuştuklarında Firdevsilerin, Nizamilerin, Hakanilerin, Hafızların, Sadilerin ve Saiblerin zahmetlerinin neticelerinden faydalanırlar. Türkler de bilmeden Dede Korkudlar, Kaşgariler, Nevayiler, Nesimiler, Hatayiler ve Fuzulilerin ağzı ile konuşurlar.

Bu büyük dâhilerin eserlerinin tatını anlamayanlar, geçmişlerinden habersizler. Miraslarına sahip çıkmayanlar dillerinin güzelliğini ve vesaitini nece kanabilirler? Bunlar gündelik hayatta kullandıkları kaç yüz kelimelik “kelime dağarcıkları”nın

محدودیتی نی نئجه آشا بیلرلر، و دیللرینده اؤلان مین لرجه سؤز و تعبیردن نئجه خبر آلا بیلرلر؟

بیز کئچمیش بدیعی ـ علمی اثرلریمیزی تدقیق ائده ـ ائده‌کلمه‌لری دؤغرو ـ دؤرؤست ایشلتمه‌گی اؤگره‌نه‌ریک، سؤزؤموزه رنگ، سسیمیزه آهنگ وئره‌ن تعبیرلرله فیکریمیزی افاده ائده‌ریک دیلیمیزی دیب ـ دیری آیاقدا توُتاریق، سؤز دیلنچیلیگینه تنزل ائتمه‌ریک.

دیل بیر سازا بنزه‌ر، سازی دیله گتیرمه‌گی اؤگره‌نمه‌ین سازیندان نه کیمی ملودیلر چیخارا بیلر؟

اللّه وئرگیسی اؤلان داشغین ذوقلا، گئنیش استعدادلا، اؤزون ایللر اؤخوُیوب، آراشدیریب، اؤگره‌نیب بیلنلره، بو زنگین میراثسا صاحیب چیخماق لیاقتین گؤرسه‌دنلره، دیلیمیز حقّیندا فکر یؤروشدوره غوُنوز زمان دیر کی، بئله بیر حواب ائشیده بیلرسینیز:

تؤرکون دیلی.تک سئوگیلی، ایستکلی دیل اؤلماز
اؤزگه دیله قاتسان بو اصیل دیل اصیل اؤلماز
اؤز شعربنی فارسا ـ عربه قاتماسا شاعیر
شعری ائشیدنلر اؤخویانلار کسیل اؤلماز

شاعیر بیرآز صؤنرا بئله دوام ائدیر:

سؤزلرده جواهر کیمی دیر اصلی بدلدن
تشخیص وئرن اؤلسا ،بوُ قدر زیر ـ زیبیل اؤلماز

بوُ تشخیص قدرتینی، بوُ آنلاییشی آنجاق دیلیمیزی اؤگره‌نمکله، دیلیمیزده یازیلمیش اثرلری تدقیق ائله‌مکله الده ائتمک اولار والّسلام.

آچیق دیللە بوُنو دئمک لازیمدیر: بیزیم یازیادبی عموم دیلیمیزین هئچ اؤلمازسا سکگیز عصیرلیق پارلاق بیر گئچمیشی واردیر. بونو گؤرمه‌ییب و لهجه‌لری دیل عوضینه قوُیوب، صؤنرا معطّل قالان بیزلر، حتی تصادفاً دیل و مدنیتیمیزین کؤهنه باده‌سیندن بیر اودوم ایچه بیلمک شبهه‌سیز " اسفرایین لی حسن اؤغلو"-ایله سس ـ سسه وئره‌جک و بئله دئیه جه‌یک:

باشیمدان گئتمه‌دی هرگیز سنینله ایچدیگیم باده
نه باده، باده‌ٔ مستی، نه مستیٔ مستی ساغر.

بوُ آزیندان ۷ ـ عصرلیک کؤهنه باده‌نین ایلک قدحی نین کیفیّتینی بؤیوک "فضولی" بئله وصف ائتمیش:

sınırını nasıl aşabilirler ve dillerinde olan binlerce sözden ve tabirden nasıl haber alabilirler?

Biz geçmiş bedii-ilmi eserlerimizi incelye inceleye kelimeleri doğru dürüst işletmeyi öğreniriz, sözümüze renk, sesimize ahenk veren tabirlerle düşüncelerimizi ifade ederiz. Dilimizi dipdiri ayakta tutarız. Söz dilenciliğine tenezzül etmeyiz.

Dil bir saza benzer, sazı dile getirmeyi öğrenmeyen sazından ne gibi melodiler çıkarabilir?

Allah vergisi olan taşkın zevkle, geniş istidadla, uzun yıllar okuyup, araştırıp, öğrenip bilenlere bu zengin mirasa sahip çıkma liyakatini gösterenlere, dilimiz hakkında fikir soruştuğumuz zamandır ki, böyle bir cevap işitebilirsiniz:

Türkün dili tek sevgili, istekli dil olmaz,
Özge dile katsan bu asıl dil asıl olmaz,
Öz şiirini Fars'a, Arap'a katmasa şair,
Şiiri işitenler, okuyanlar kesil olmaz.

Şair biraz sonra böyle devam eder:

Sözler de cevahi gibidir aslı bedelden,
Teşhis veren olsa, bu kadar zil zibil olmaz.

Bu teşhis kudretini, bu anlayış ancak dilimizi öğrenmekle, dilimizde yazılmış eserleri incelemekle elde etmek olur vesselam.

Açıkça söylemek gerekir ki: Bizim edebi yazı dilimizin hiç olmazsa sekiz asırlık parlak bir geçmişi vardır. Bunu göremeyip ve lehçeleri dil uvzuna koyup, sonra işsiz kalan bizler, hatta tesadüfen dil ve medeniyetimizin köhne badesinden bir yudum içebilsek, şüphesiz "Esferayinli Hasanoğlu"ile ses sese verecek ve böyle diyeceğiz:

Başımdan gitmedi hergiz seninle içtiğim bade,
Ne bade, bade-i mesti, mesti sagir,

Bu azından 7 asırlık köhne badenin ilk kadehinin keyfiyetini büyük "Fuzuli" böyle vasfetmiş:

چو یک جام دادی من خسته را
گشادی زبان فرو بسته را
زبان را زمان تکلّم رسید
به سر نشئه جام اوّل دوید ....

بوُ دیل و ائل سئوگیسی نبن باشلانغیجی وارسادا صوْنو یوْخدوُر:

بیر قطره ایچن چشمهٔ نوُشین بلا دان
باشیْن آلاماز بیر داخی باران بلا دان ...

آذربایجان توْرکجه‌سی یازی و ادبی دیلیندن ، بئله‌جه ، اقلاً یئددی عصرلیک الیمیزده اؤرنکلر واردیر. بوْ نمونه لرین طلابت و مکمّلیگین‌دن و عئینی زاماندا ابنجه و درین معنالی افاده بیچیملرینـدن عموم یازی و ادبی دیلیمیزین بوْ تاریخلردن جوْخ - چوْخ اوّل اوْستون بیر کیفیّت‌ده بیچیملنمیش اوْلماسیندا ان کیچیک شبهه بوُراخماقدا‌دیر. زاماناًلا دیلیمیزین انکیشافی و تکاموْلو دوام ائتدی . تشیّع مذهبی بو دیلده نعتلر و مرثیه‌لر صورتینده ان بدیعی افاده‌سینی تاپدی . ائله‌کی آذربایجان ادبی تورکجه‌سی حدودلارین اؤتـه‌سینده‌ده تشیّع و عرفانین اؤز دیلی کیمی بیر قسم اوْزانلارین ترنّم واسیطه‌سی اوْلدو.

اوُزوُن " قرینه "لرگلیب گئچدی . بیزیم بؤیوک و شانلی بابالاریمیز الده قلم، بیر یاندان "المعلم الثانی " کیمی لقبلره حق قازاندیلار - جاق قیمتده عرسجه علمی رساله‌لر، بیریاندان فارس‌شعرینه تـازه روح آشیلایان دیوانلار، اوبیر یاندان دا اؤز دیلیمیزده بدیعی اثرلر یاراتدیلار.

خلقیمیزین ده اؤز دیلینه رغبتی آرتیق دی . ۱۹۵۸ ده باکی دا باصیلمیش فضولی دیوانین مقدمه‌سیندن وئره‌جه‌گیمسز بیر مثاللا بوُسا اشارت ائدیب گئچک . اوْرادا عئیناً سُلهٔ یازیلیدیر:

" فضولی دیوانی نین آشاغیداکی نشرلری واردیر :

۱ - تبریز (داش باصما) ۱۲۴۴ (۱۸۲۸ میلادی)
۲ - تبریز ۱۲۴۷ (۱۸۳۱ میلادی)
۳ - تبریز ۱۲۶۶ (۱۸۴۹ میلادی)
۴ - تبریز ۱۲۷۰ (۱۸۵۴ میلادی)
۵ - تبریز ۱۲۷۴ (۱۸۵۷ میلادی)

۳۹

چیخ جام دادی من ایچه‌ستن را
گئشادی زبان فارسی‌دن را
زبان را زمانیندا یئتیرمه‌دین
بو اول جام‌دیر ایچن ...

Bu dil ve vatan sevgisinin başlangıcı varsa da sonu yoktur:

Bir katre içen çeşme-i pür-hûn-i fenâdan

Bâşın alamaz bir dahi bârân-ı belâdan…

Azerbaycan Türkçesi yazı ve edebi dilinden, böylece akla yedi asırlık elimizde örnekler vardır. Bu numunelerin slayet ve mükemmelliğinden ve aynı zamanda ince ve derin anlamlı ifade biçimlerinden umum yazı ve edebi dilimizin bu tarihlerden çok çok önce üstün bir kifayette biçimlenmiş olmasında en küçük şüphe bırakmamaktadır. Zamanla dilimizin oluşumu ve gelişimi devam etti. Şiilik mezhebi bu dilde naatler ve mersiyeler suretinde en bedii ifadesini buldu. Öyleki, Azerbacan edebi Türkçesi hududların ötesinde de teşeyyu ve irfanın öz dili olarak bazı ozanların anlatma vasıtası oldu.

Uzun "karineler" gelip geçti. Bizim büyük ve şanlı babalarımız elde kalem, bir yandan "muallim-i sani" gibi lakaplara hak kazandıracak kıymette Arapça ilmi risaleler, bir yandan Fars şiirine yeni ruh aşılayan divanlar, öbür yandan da kendi dilimizde bedii eserler yarattılar.

Halkımızın da kendi dline rağbeti artıkdı. 1958 yılında Bakü'de asılmış Fuzuli Divanı'nın mukaddimesinden vereceğimiz bir örnekle buna işaret edip geçelim. Orada aynen böyle yazılıdır:

Fuzuli Divanı'nın aşağıdaki neşirleri vardır:

1. Tebriz (Taş baskı) 1244 (MS 1828)
2. Tebriz 1247 (MS 1831)
3. Tebriz 1266 (MS 1849)
4. Tebriz 1270 (MS 1854)
5. Tebriz 1274 (MS 1857)

۶ ـ بوُلاق مطبعه‌سی	۱۲۵۴	(۱۸۳۸ میلادی)
۷ ـ بوُلاق مطبعه‌سی	۱۲۵۶	(۱۸۴۰ میلادی)
۸ ـ استانبول (داش مطبعه‌سی	۱۲۶۸	(۱۸۵۱ میلادی)
۹ ـ استانبول	۱۲۶۸	(۱۸۵۳ میلادی)
۱۰ ـ استانبول	۱۲۶۸	(۱۸۵۴ میلادی)
۱۱ـ استانبول، مطبعه اصولوابله	۱۲۸۴	(۱۸۶۸ میلادی)
۱۲ ـ استانبول	۱۲۸۶	(۱۸۷۰ میلادی)
۱۳ ـ استانبول	۱۲۸۸	(۱۸۷۲ میلادی)
۱۴ ـ استانبول	۱۲۹۱	(۱۸۷۵ میلادی)
۱۵ ـ استانبول	۱۲۹۶	(۱۸۷۹ میلادی)
۱۶ ـ استانبول	۱۲۹۶	(۱۸۷۹ میلادی)
۱۷ ـ استانبول	۱۳۰۸	(۱۹۱۵ میلادی)
۱۸ ـ استانبول		۱۹۲۴ میلادی
۱۹ ـ استانبول		۱۹۴۸ میلادی
۲۰ ـ استانبول		۱۹۵۰ میلادی
۲۱ ـ خیوه	۱۳۰۰	(۱۸۸۲ میلادی)
۲۲ ـ داشکند	۱۳۱۱	(۱۸۹۳ میلادی)
۲۳ ـ داشکند	۱۳۱۲	(۱۸۹۴ میلادی)
۲۴ ـ داشکند	۱۳۲۵	(۱۹۰۸ میلادی)
۲۵ ـ داشکند	۱۳۳۴	(۱۹۱۳ میلادی)
۲۶ ـ داشکند		۱۹۱۵ میلادی
۲۷ ـ باکی		۱۹۴۴ میلادی
۲۸ ـ باکی		۱۹۵۸ میلادی

" بوُ سؤزلر دقتّه دگر بیر نقطه‌نی ایشقلاندیرِیر :
۱۹۵۸ میلادی یه قده‌ر فضولی نین دیوانی ۲۸ دفعه نشر ائدیلمیشدیر. ایلک نشر میلادی ۱۸۲۸ ده (هجری ۱۲۴۴ ـ ده) اوْلموش. دقت ائتدیگیز نیز می هارادا ؟ تبریزده ! صوْنرالار ـ یعنی سیرینین ایکینجی چاپیندان صوْنرا ـ بوُلاق ـ دا. استانبولدا ایسه ایلک نشر ۱۸۵۱ ده اوْلموش و داشکند ده ۱۸۹۳ ده، باکی دا ایسه آنجاق ۱۹۴۴ ـ ده. استانبولداکی ایلک نشرینه قده‌ر بو دیوان تبریزده اوْچ دفعه چاپ اوْلموشدور. دئمک بیزیم بابالاریمیزین اوز ادبیّات و دیللرینه اوْقدر

6. Bulak Matbaası	1254 (MS 1838)
7. Bulak Matbaası	1256 (MS 1840)
8. İstanbul (Taş matbaası)	1268 (MS 1851)
9. İstanbul	1268 (MS 1852)
10. İstanbul	1268 (MS 1854)
11. İstanbul (Matbaa usulü ile)	1284 (MS 1868)
12. İstanbul	1286 (MS 1870)
13. İstanbul	1288 (MS 1872)
14. İstanbul	1291 (MS 1875)
15. İstanbul	1296 (MS 1879)
16. İstanbul	1296 (MS 1879)
17. İstanbul	1308 (MS 1915)
18. İstanbul	MS 1924
19. İstanbul	MS 1948
20. İstanbul	MS 1950
21. Hive	1300 (MS 1882)
22. Taşkent	1311 (MS 1893)
23. Taşkent	1312 (MS 1894)
24. Taşkent	1325 (MS 1908)
25. Taşkent	1334 (MS 1913)
26. Taşkent	MS 1915
27. Bakü	MS 1944
28. Bakü	MS 1958

"Bu sözler dikkate değer bir noktayı ışıklandırır:

1958 yılına kadar Fuzuli'nin divanı 28 defa neşredilmiştir. İlk neşir 1828 yılında (Hicri 1244) olmuş. Dikkat ettiniz mi harada? Tebriz'de! Sonralar, yani Tebriz'in ikinci çapından sonra -Bulak'ta- İstanbul'da ise ilk neşir 1851 yılında olmuş ve Taşkent'te 1893, Bakü'de ise ancak 1944 yılında. İstanbul'daki ilk neşrine kadar bu divan Tebriz'de üç defa basılmıştır. Demek bizim babalarımızın kendi edebiyatlarına ve dillerine o kadar

عشقلری واریمیش کی، بؤیوک فضولی نین دیوانی کیمی بسیط اولمابیر اثر تورکیه و قافقاز و سایر اؤلکه‌لرده چاپ اولماقدان قاباز هر یئردن اول تبریزده چاپ اولموشدور. او دا نه بیر دفعه بلکه ۲۹ ایل ده تام آلتی دفعه !"

" ... دئمک فضولی نی و اونون شخصیتده و اثرینده دیلیمیزی و ادبیاتیمیزی سئومه‌گی و منیمسه‌مه‌گی بیز هم تورکیه تورکلریندن هم او تایداکیلاردان چوخ اول ثبوت ائتمیشیک. بو عشق بیزیم ایچیمیزده قاینامیش، بیزیم ائللرده چیچکلنمیش، ایلک میوه‌لرینی ده ائله بورالاردا وئرمیش".

(آذربایجان تاریخینه بیر باخیش "مقدمه یئرینه "ص ۶)

بیلدیگیمیز کیمی، فلک بیزیم اوچون ترسه دؤندو. استعماریین خیز آلدیغی دوراندا، شؤوئی نیست استیلاحی دؤشونه‌لر بیزیم مملکتیمیزه قدر گلدی.

سیزی داریخدیرماماق اوچون، آغیر ایللرین حکایه‌سینی قیسا کسیرم و حافظین دیلیجه بیر اشارتله گئچیره‌م:

« از آن سموم که بر طرف بوستان بگذشت
عجب که برگ گلی ماند و بوی نسترنی »

ایندی اوزونجا بیر " دؤراقلاما " مرحله‌سیندن صونرا انقلابین نتیجه‌سی اولاراق دیلیمیزین آغیر زنجیر لردن قورتولماسی شکرانه سینه، خرابچیلیقلاری تعمیر و خسارتلری ترمیم ائتمک ایشینده آرتیق غفلت ائتمه‌مه‌لیییک. مدنیتیمیزه وورولان اولدوروجو ضربه‌لره باخمایاراق ائلیمیزین سئوگی سی و دیلیمیزین معجزه‌آسا دایانیقلیغی سایه‌سینده مدنیتیمیز آغیر یارالار آلمیشسادا الحمدلله درینلیکلرده کؤکلری صاغلام و حیاتیت‌له مالا-مال دیر. شاعیرین دئدیگی کیمی :

بیمار ایسه ده هر نه قدر چشم سیاهی
عشاقی پریشان ائده‌حک قدرتی واردیر!

انشاءالله بیز سونوقوره‌نین اوستونده گؤزه‌ل دیل ائویمیزی تئزلیکله ده‌ده قورقودون تعبیری اوزره "اونا راجاغیق"، آباد ائده‌حه‌ییک. بیرگون ائله اولاحاقدیرکی، مبالیغه‌سیز بیزده شاعیره قوشولوب و دئیه‌حه‌ییک :

قدمانین گؤروب آثارینی سیز ذوق ائتدیک
قدما گؤرمه‌دی حئیفا بیزیم آثاریمیزی

۴۱

aşkları varmış ki, büyük Fuzuli'nin divanı gibi basit olmayan bir eser Türkiye ve Kafkas vs. ülkelerde basılmadan önce, her yerden evvel Tebriz'de basılmıştır. O da ne bir defa belki 29 yılda tam 6 defa!"

"... Demek Fuzuli'yi ve onun şahsında ve eserinde dilimizi ve edebiyatımızı sevmeyi ve benimsemeyi biz hem Türkiye Türklerinden hem o taydakilerden çok evvel kanıtlamışız. Bu aşk bizim içimizde kaynamış, bizim illerde çiçeklenmiş, ilk meyvelerini de öyle buralarda vermiş". (Azerbaycan Tarihine Bir Bakış, "Mukaddime Yerine", ss.6)

Bildiğimiz gibi, felek bizim için terse döndü. İstismarın hız aldığı devranda, Şovenist istilacı düşünceler bizim memleketimize kadar geldi.

Sizi sıkmamak için ağır yılların hikâyesini kısa kesiyorum ve Hafız'ın diliyle bir şiirle geçiyorum:

"از آن‌سو هوک‌ها طرف‌بوست‌انگیزشت
عجب‌که‌برگ‌گلی هلد وبوی‌مشکی"

Şimdi uzunca bir "duraklama" döneminden sonra inkılabın neticesi olarak dilimizin ağır zincirlerden kurtulmasına şükrederek çirkinlikleri düzeltme ve engelleri aşma işinde artık gaflete düşmemeliyiz. Medeniyetimize vurulan öldürücü darbelere bakmayarak ilimizin sevgisi ve dilimizin mucizevi dayanıklılığı sayesinde medeniyetimiz ağır yaralar almışsa da elhamdülillah derinliklerde kökleri sağlam ve hayat doludur. Şairin dediği gibi:

Bîmâr ise de her ne kadar çeşm-i siyâhı
Uşşâkı perîşân edecek kudreti vardır

İnşaallah biz bu temelin üstünde güzel dil evimizi çabucak Dede Korkud'un dediği gibi "onaracağız", abad edeceğiz. Bir gün öyle olacaktır ki, abartısız biz de şaire katılıp şöyle diyeceğiz:

Kudemânın bütün asarını seyre ettik
Kudemâ görmedi hayfâ bizim asarımızı

بۇ آرزۇنو گئرچكلشديرمك اۆچون نه ائتمه‌لى ؟

ايلك آددايم هر حالدا موجود و ضعيتى دقتله آراشديرماق ومسئله‌لريميزين حلّى اۆچۆن،مساعيميزى علمى اۆلاراق اضطرارى حالـــلارى و اولويت‌لرى تشخيصه حصر ائتمك و اۆنا گۆره معيّن بير پلان/پرۆگرام اۆزه‌ره حركت ائتمكدير. بۇ عمومى اۆلاراق اۆ دئمكديركى، عموم يازىۋ ادبى ديليميزى تانيماق ، اۆنو دۆچار اۆلدۇغو پارازيتلردن تميزله‌مك ، يۇخاريدا اشارت ائتديگيميز اۆچ ساحه‌ده (قۆرۇماق، زامانيۆن احتياجلارينا اۇيغۇنلوغو اۆچون علمى چاليشمالار آپارماق، دبليـــن ترويجى اۆچون يازى قايدالارينى هركسه اۆگره‌تمك) پرۆگراملا منظماً و هر طرفلى ايشله‌مك ، لازيمدير.

بو پرۆگراملى چاليشما ، كئچميشده وُجودا گلميش قيمتلى اثرلر‌يميزى گئنيش و علمى تنقيد اصولو ايله تتبّع ائتمك ويايماق ديليميزين سۆزلۆگۆنون (قاموُسونون) ترتيبى اۆچون بير انجمن / آقاده‌مى واسيطه‌سى ايله حدّاً اقدام ائتمك ، ديليميزه حقّى‌اولان مكان و امكانلارى اسيرگه‌مه‌مك ، يازان و اۆزانلاريميزى داها گۆزه‌ل وداها فايدالى و داها چشيدلى اثرلر يارانمايا تشويق ائله‌مك ، خلقين اۆخۇماسى و اۆگره‌نمه‌سى اۆچون بۆل ـ بۆل كتاب و مجموعه‌لر چاپ ائتمك و بۇنون اۆچون لازيم اۆلان تدبيرلرى دۆشونمك و نشرّيات ايشلرينين اهميّتى نى دوشونه‌رك مادّى و معنوى گۆمك تامين ائتمك ، راديو، تله‌ويزيون ، سينما ، تئاتر... بوللارى ايله ساغلام صورتده‌ديليميزه دستك اۆلماق ، دۆزگون تۆركجه اۆچون محاضره‌لر و مباحثه‌لر آچماق و تعليم ايشينى يۇردوموزون ان اۇقار يئرلرينه قده‌ر گۆتورمك ... كيمى ببر جوخ وظيفه‌لره شاميل اۆلمالى ديير.

خلاصه اۆلاراق بو معروضه ده دۆرد نقطه اۆستونه دقتلرى چكمك ايسته‌ريك : اولا شهر و كند و ائل لهجه‌لريميزين يانيندا واۆستونده عصرلردن برى بير عموم آذربايجان يازى و ادبى تۆركجه‌سى نين موجود اۆلدوغونو خاطيرلتمك ايسته‌ديك ، تانئحه‌دئيرلر" تحصيل ـ حاصل" اۆچون ، وقت و انه‌رژى لريميزى اسراف ائتمه‌يك .

ثانيا : بو عموم يازى و ادبى تۆركجه‌ميزى ال ـ بيرليگى ايله اۆرگه‌شيب ـ اۆرگه‌ديب و غفلت ايللربنده‌كى اۆنا عارضى اولموش علت‌لردن قۇرتاراق .

Bu arzuyu gerçekleştirmek için ne yapmalı?

İlk adım her halde mevcut vaziyeti dikkatle araştırmak ve meselelerimizin çözülmesi için mesaimizi ilmi olarak acil durumları ve ulviyetleri teşhise hasretmek ve ona göre bir plan / program üzere hareket etmektir. Bu genel olarak şu demektir ki, umum yazı edebi dilimizi tanımak, onu parazitlerden temizlemek, yukarıda işaret ettiğimiz üç sahada (korumak, zamanın ihtiyaçlarına uygunluğu için ilmi çalışmalar yapmak, dilin tervici için yazı kurallarını herkese öğretmek) programla düzenli ve her yönlü kullanmak gerekir.

Bu programlı çalışma geçmişte vücuda gelmiş kıymetli eserlerimizi gçmiş ve bilimsel tenkit usulü ile incelemek ve yaymak dilimizin sözlüğünün tertibi için bir encümen / akademi vasıtası ile sınırlandırmak, dilimize hakkı olan mekân ve imkânları esirgememek, yazar ve ozanlarımızı daha güzel, daha faydalı ve daha çeşitli eserler yaratmaya teşvik etmek, halkın okuması ve öğrenmesi için bol bol kitap ve dergi basmak ve bunun için lazım olan tedbirleri düşünmek ve neşriyat işinin önemini düşünerek maddi ve manevi yardım temin etmek, radyo, televizyon, sinema, tiyatro yolu ile sağlam surette dilimize destek olmak, düzgün Türkçe için dersler ve söyleşiler yapmak ve talim işini yurdumuzun en uç yerelerine kadar götürmek gibi birçok görevi kapsamalıdır.

Kısaca bu anlatılanlarda dört nokta üstüne dikkatleri çekmek isteriz: Evvela şehir, kasaba ve il lehçelerimizin yanında ve üstünde asırlardan beri bir umum Azerbaycan yazı ve edebi Türkçesinin mevcud olduğunu hatırlatmak istedik, nasıl derler, “tahsil-hâsıl” için vakit ve enerjimizi israf etmeyelim.

İkinci olarak: Bu umum yazı ve edebi Türkçemizi el birliği ile öğrenip – öğretip ve gaflet yıllarındaki ona arız olmuş illetlerden kurtaralım.

ثالثاً : بوّتوّن ديری ديللرده اوْلدوُغو كبمی بيزده علمی تدبير- لرله ديليميزی عصرين احتيا جلاريْنی قارشيْلايا جاق حاله گتيرمک اوْچوّن يوْللار آختاراق .

رابعاً : ديليميزين هر سوّيه‌ده تدريسی و بوّتون كوّتله مناسيبت- لری واسيطه‌سی ايله دوّزگوّن ، منتظم و گئنيش ببر صوُرتده ايشله‌ديلمه سينی تامين ائتمک اوْچون دولت و خلقجه تدبير آلماق .

بؤزوّموّزه بؤيوّک فضولی نين ايکی بيتی ايله موْن وئريريک :

ای فيض- رسان - عرب- و - توّرک و عجم.
قيْلديْن عربی افصح - اهل - عالم ،
ائتدين فصحای - عجمی عيسی دم ،
من توّرک زبان دان التفات ائيْلمه کم !
والسّلام

(چهارشنبه ۲۸ خرداد ۱۳۶۶
تبريز آذربايجان توّرکجه‌سی وادی دبل اوزه‌ره تدقيقلر سميناری)

عصرلرجه قاباق

بؤيوک فضولی دئميشدير :

اوْل سب‌دن فآرسی لفظی ايله حوْخدور نظم کيم
نظم‌رنازک توّرک لفظی ايله ايکن دُشوار اوْلور
منده توفيق اوْلسا سوْ دُشواری آسان ائيله‌رم
نوبهار اوْلغاج تيکن دن سرگه‌گوّل اظهار اوْلور

۴۳

Üçüncü olarak: Bütün canlı dillerde olduğu gibi biz de bilimsel tedbirlerle dilimizi asrın ihtiyaçlarını karşılayacak hale getirmek için yollar arayalım.

Dördüncü olarak: Dilimizin her seviyede eğitim ve bütün kitle iletişim araçları ile düzgün, muntazam ve geniş bir şekilde kullanılmasını temin etmek için devlet ve halkça tedbir almak.

Sözümüze büyük Fuzuli'nin iki beyiti ile son veriyoruz:

Ey feyz-resan-Arap ü Türk ü Acem

Kıldın Arabıefsah-ehel- âlim,

Etti fesahay Acemi ısi dem,

Men Türk-i zebandan iltifat eyleme gem!

Vesselam.

(Çarşamba 28 Herdad 1366

Tebriz Azerbaycan Türkçesi ve Edebi Dil Üzere Tedkikler Semineri)

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی
آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

دوققووونجو ایل مرداد، شهریور،مهر ۱۳۶۶ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه
کؤکلر ـ اکلر ـ گؤوده‌لر ـ کلمه‌لر

(۶)

سؤز دوزه‌لدیجی اکلر

۵۷) ـ ر ـ

۱ـ ۵۷) آددان فعل تؤره‌تمک اوچون ایشله‌نیر و "اولماق" معنا سی وئریر : دلی ـ ر ـ مک ، دلیرمک (دلی اولماق) .

بیرمثال دا " باغیرماق " دیر. بونون دوزه‌لیشینی ایضاح ائده‌ک: "بان " گؤکو قدیمدن " سس ـ کوی " معناسینا ایشله‌نیلمیشدیر ،دیلمیز ده‌کی " بانلاماق " دا بو کؤکدن گلمه‌دیر. "بان " قدیم تورکجه‌ده و اینددیکی بعضی لهجه‌لرده بوُروندان تلفظ ائدیلر، یعنی بورادا کی "ن "، اصطلاحاً " نون غُنّه " ـ دیر.

بو"نون " زمانلا بیزیم لهجه‌ده ساده "ن " سسینی آلمیشدیر .بعضی گلمه‌لرده"ق " یا چئوریلمیشدیر :"یالقیز" کیمی ، "بان " دا "باق" تلفظی ایله " باغیرماق " اولموشدور

۲ ـ ۵۷) سؤز گلمیشکن بورادا بو غُنّه نونونو یازماق شکلی

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DOKUZUNCU YIL-AĞUSTOS, EYLÜL, EKİM-1366

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELER (6)

Yapım Ekleri

57. /-r-/

57.1. Addan fiil türetmek için kullanılır ve "olmak" anlamı verir; deli – r – mek "delirmek" (deli olmak).

Bir örnek de "bağırmak"tır. Bunu açıklayalım; "ban" kökü eskiden "gürültü" anlamında kullanılmıştır. Dilimizdeki "banlamak" bu kökten gelir. "Ban" eski Türkçede ve günümüzdeki bazı lehçelerde burundan telaffuz edilir, yani buradaki /n/ terimsel olarak "art damak /n/'si"dir.

Bu art damak /n/'si zamanla lehçemizde sade /n/ sesini almıştır. Bazı kelimelerde /g/ sesine çevrilmiştir; "*yalgız*" gibi. "*Ban*" da "bag" telaffuzu ile "bağırmak" olmuştur.

57.2. Yeri gelmişken burada bu art damak /n/'sini yazma şekli

حقینده‌کی فکریمیزی آچیقلاماقدا فایدا وار. دیلیمیزده دئدیگیمیز کیمی غُنّه نونونون مخرجی ، اوبیر نون مخرجینه یاخینلاشیب وپراتیک جهتدن بیر اولوب دئییله بیلر. بوناگؤره زامانیمیزین تورکجه‌سینی یازماق اوچون ترتیب ائدیلمیش الیفبالاردا " غُنه نونونو" گؤسترن اشارت یوخدور . قدیم متن لرده ایسه بو سس ایکی شکیلده گؤسته‌ریلیر، بیریسی " نگ " شکلینده، ایکینجی سی " کْ " (اوچ نقطه‌لی ک)شکلینده بیرینجی شکله (نگ شکلینه) ایکی مثال ،* "نسیمی " دن :

ایسته‌دی حقدن نسیمی وصلنگی ، بولدی مراد
مالک دیدار اوْلدی ، گنج و دینار ایسته‌مز.

ooo

سنی سندن دیلر گونگلوم یه دونیانگ زر و گنجین
کیم اوْل مالی سئون جانسیز بو مالنگ قدرینی بیلمز

(جلد ۱ غزل ۱۷۷ و۱۷۸ دن)

ایکینجی شکل (اوچ نقطه‌لی ک) اوچون ایکی مثال،"صابر"دن :

ظل سلطان ، بورا سای ، دوگدوروب آلدیقلاریکْی ،
سؤگوب آلدیقلاریکی ، سؤگدوروب آلدیقلاریکْی

ooo

حیاتکْ نالیر بیزده صوکْ ساعتی ،
آغیردیر بو صوکْ ساعتکْ قیمتی

(هوپ‌هوپ‌نامه‌ـ فرزانه‌نشریاتیندان صص ۱۶۸و۱۹۹)

بیز لزوموندا اوخوجولارین (ن)و(ک) سسلرینی بیرلیکده چیخارماغا دقت ائتمه‌لری شرطی ایله مطبعه‌لرده و یازی ماشینلاریندا چتینلیک چیخمادان چاپ و یازماق امکانی اولدوغو اوچون، قدیم‌شکلی یعنی "نگ " شکلینی ایشله‌دیریک .

۳ ـ ۵۷) بو اک (ـ ر ـ) قاراخانلی تورکجه‌سینده آدلارا علاوه ائدیله‌رک ایشله‌نیر.اوْ، "ـ گوْ ـ/ ـ غوُـ " اکیندن صونرا گلن و لازم فعل دوزه‌لدن بیر اکدیر :

" بیلگوْ (بللی)ـ ر ـ مک ، "بلگوْرمک " (بللی اولماق).
"قاذغو" (قایغی)ـ رـ ماق ".قاذغورماق " (قایغی لانماق).
"قاراغو (قارارنگ) ـ رـ ماق ".قاراغورماق " (قارارماق / قارالماق).

۴

hakkındaki düşüncelerimizi açıklamakta fayda var. Dilimizde dediğimiz gibi art damak /n/'sinin boğumlanma yeri, diğer /n/ sesinin boğumlanma yerine yakın ve pratik yönden benzer denebilir. Buna göre günümüz Türkçesini yazmak için düzenlenmiş alfabelerde "art damak /n/'sini" gösteren bir işaret yoktur. Eski metinlerde ise bu ses iki şekilde gösterilir, birincisi *"ڭ"* şeklinde, ikincisi ise *"ڭ"* (üç noktalı *"ک"*) şeklinde.

Birinci şekle (*"ڭ"* şekline) iki örnek, *Nesimî'den:

یاستە دی حق دن سی می صورڭی بولدی مراد
ملک دیدار ایلدی گنج ویران ایاستە مز
سن سن دن طیدرگنی گل و من نوی ڭ زر وگن جین
ك یم اول ملای سئون جاسی زب و ملن گق جینی یلمز

(Cilt 1, gazel 177-178'den)

İkinci şekil (üç noktalı *"ک"*) için iki örnek "Sabir"den:

ظلملطان مبوراسای ، دگدوروب آلچی یکی
سگوب آلچی یکی ،سگدوروب آلچی یکی
حیك قالایی یزدەصوکسا عی،
آغ جریب وصوکسا عکقچتی

(Hüphüpnâme-Ferzane Neşriyatından, ss. 168-199)

Biz, gerektiğinde okurların ن ve ک seslerini birlikte çıkarmaya dikkat etmeleri şartı ile matbaalarda ve yazı makinelerinde zorlanmadan basma ve yazma imkânı olduğu için eski, yani *"ڭ"* şeklini kullanırız.

57.3. Bu ek (/-r-/) Karahanlı Türkçesinde adlara eklenerek kullanılır. O, [-gü], [-gu] ekinden sonra gelen ve geçişsiz fiil yapan bir ektir:

belgü-r-mek "belgürmek" (belli olmak),

kazgu-r-mak "kazgurmak" (kaygılanmak),

karagu-r-mak "karagurmak" (kararmak).

۴ ـ ۵۷) فعلدن فاعیل صفتی (پارتیسیپ) دوزه‌لتمک اوچون د بو اکدن فایدالانیلیر : یاشا ـ ر / یاشار ، قاینا ـ ر / قاینار .
دقت : لطفا " آر " اکینه ده (نومره ۷) باخینیز .

۵۸) ـ رک (ـ راق)

۱ ـ ۵۸) داها چوخ و آرتیق معنا سینادیر . بو اک خاقانی‌تورکجه سینده ده چوخ ایشله‌نیلیردی ، " قوداتغو بیلیک " دن مثال .
آز ، آزراق ؛ ائدگو ، ائدگورک . (یاخشی ، یاخشی راق) .
"ائدگو" سؤزو زامانیمیزدا تورکیه تورکجه‌سینده " ایییی"اؤلموش" دور و "یاخشی " نین یئرینی توتموشدور
اؤن اوچونجو عصرده یاشایان شیاد حمزه‌نین اثری " یوسف وزلیخا " دان بیر بئیت :

ایمدی دینلین سؤزومه، توتون قولاق
بیر سؤز آیدان کیم شکردن اؤلوراق

دده قورقوددان بیر مثال :
" سندن یئگرک قادیر بیزه ،اوغول وئرمز... "

۲ ـ ۵۸) بعضاً ده : آزجا ، بیرآز ، بیرمقدار معنا سینی افاده ائده‌ر . جامع الفرس" دن بیرمثال :
" شوخگین ـ (فارسی) = کیرلی رک و پاسلی راق .(ص ۱۰۲) ".
دیلیمک فارسجانین "ـ گین " اکی و امثالی دیلیمیزه "ـ رک " اکی ایله قارشیلاشدیریلا بیلر . نئجه‌کی عینی اثرده (اطلی ایستانبولدا کوپرولو کتابخاناسیندا ـ ۱۵۴۰ نومره ـ اشارتی ایله محفوظ دور).
"ـ فام " سؤزو ، بئله ترجومه ائدیلمیشدیر :
" فام (فارسی) : بیر لفظ دیر کی رنگلره دلالت ائدن لغتلر آخرینه گتورورلر. مثلا : کبود فام دیرلر شول نسنه‌یه کی "گؤک رک" اولا،قویو (تند) گؤک اولمایا (ص ۱۱۲) "

۳ ـ ۵۸) صفتلرین معنالاری تاکید یوللاری ایله قوتلندیریلدیگی کیمی ، اکلرله ، او جمله‌دن "ـ رک " اکی ایله کیچیلتیله ده بیلر .
بو دؤرومدا کلمه‌نین صونوندا " ک / ق " وارسا بو سس‌دوشر :
اوفاق ـ اوفاراق (کیچیکجه).

۴ ـ ۵۸) بو اک باشقا اکلرله ده بیرله‌شر. نئجه‌کی قدیم تورکه دن بری رنگ و داد صفتلربنه گله‌رک بنزه‌رلیک صفتلری دوزه‌لدن بیر

57.4. Fiilden sıfat fiil (partisip) yapmak için bu ekten faydalanılır; yaşa – r "yaşar", kayna – r "kaynar".

Dikkat: Lütfen [-ar] ekine de (no. 7) bakınız.

58. {+rAk}

58.1. Daha çok ve fazla anlamı verir. Bu ek Hakani Türkçesinde çok kullanılırdı, "Kutadgu Bilig"den örnek: az > *azrak; edgü* > *edgürek*. (Yahşı, yahşırak).

"*Edgü*" kelimesi günümüzde Türkiye Türkçesinde "iyi" olmuştur ve "*yahşı*"nın yerini tutmuştur.

On üçüncü yüzyılda yaşayan Şeyyad Hamza'nın eseri "Yusuf ü Züleyha"dan bir beyit:

İmdi dinlen sözüme tutun kulak

Bir söz aydan kim şekerden olurak

Dede Korkud'dan bir örnek:

"Senden yegrek kadir bize oğul vermez…"

58.2. Bazen de azca, biraz, bir miktar anlamını ifade eder. "Cami'ül-Fürs"den bir örnek:

"نس و نگین(Farsça): Kirlirek ve paslırak (ss. 102)".

Demek Farsçanın [-gin] (گین eki ve emsali dilimizde [-rek] eki ile karşılaştırılabilir. Yani aynı eserde (aslı İstanbul'da Köprülü kütüphanesinde 1540 numara ile korunmaktadır).

[-fam] (فام sözü böyle tercüme edilmiştir:

"فام(Farsça): Renklere işaret eden kelimlerin sonuna getirilir. Örnek: Kebud-fam dirler şol nesneye ki "gökrek" ola, goyu (tend) gök olmaya (ss.112)".

58.3. Sıfatların anlamları vurgu yolu ile kuvvetlendirildiği gibi, bu şekilde [+rek] eki ile de küçültülebilir. Eğer kelimenin sonunda bir /-k/ varsa bu ses düşer: Ufak > ufarak (küçükçe)

58.4. Bu ek başka eklerle de birleşir. Yani Eski Türkçeden beri renk ve tat sıfatlarına gelerek benzerlik sıfatları yapan bir

" ـ یمتیک " اکی نین پروفه‌سور بانغوُ اوْغلو وجودونو دوشونور. و دئییر،" شرق تورکجه‌سینده بوُ اک ودگیشیگی اولان " یمتیل "اکی اوّلدن ایشلک گؤرسه‌نیر . غرب تورکجه‌سینده ایسه عئینی معنا دا اولان " " ـ یمسی " و " ـ یمتراق " اکلری یا نیندا هر ایکیسی داها آز ایشلک اولموشلار" : ساریمتیق ، قارامتیق ، گؤیومتوّل ، ساریمتیّل ، آجیمتیّل ...

بو ایکی اک و " ـ یمتراق " اکی ، هامیسی قدیم تورکجه‌ده صفتلر دوّزه‌لدن " ـ تی " اکی (قوْی + تو = قوْیتو ، ائل + تی = ائلتی : قارداش آروادلاری نین بیر- بیرینه اولان قوهوملوق مناسبتی " آذر- بایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی، جلد ۲، صفحه ۲۰۴ ") اطرافیندا وجودا گلمیش (ـ یمتیک ، ـ یمتیل ، ـ یمتیرک) ترکیب‌لر عئینی کلمه ساحه‌سینده بنزه‌رلیک صفتلری دوزه‌لتمشلر. بو صونونجو مثال " ـ یمتیرک " ده کی صون " ـ رک " بو ماده ده بحث موضوعو اولان اک دیر. بنزه‌رلیک گؤسته‌رن صفتلردن اؤرنکلر : ساریمچیل ، ساریمتیل ، ساریمسی ، ساریمتراق ، ساریجا ، ساریراق ، سارمان ....

(تورکجه‌نین قرامه‌ری ص ۱۸۰)

۵ ـ ۵۸) بعضا ده " کیمی " و "بنزه‌ر " معناسینی وئره‌ر : آجیراق ـ آجی کیمی ، آجی یا چالان بیر داد. مثلا : اون بئشینجی عصرده محمدبن اشرف ـ ین قلمه آلدیغی طب‌کتابی " خزاین السعادات" دا " شراب " باره‌سینده یازدیغی بؤلومده بو لغت ایشلنمیشدیر : " سؤجی (شراب) ... قبض ائیله‌مه‌یه ، سئودا ائیله‌مه‌یه ، آجیراق کیمی اولا ... " (آدی گئچن اثر ، ص ۳۴)

۶ ـ ۵۸) ـ ظرف ، معناسی دا افاده ائده‌ر : قدیم یازیلاردان مثال : ابن کمال ـ ین ۷۷۷۷ بئیتلیک " یوسف و زلیخا " سیندان : بو سؤزو سؤیله‌یوب واردی ایله‌رو * گؤروندو قارشیراقدان بیر پری رو

۷ ـ ۵۸) بو اکله دوزه‌لمیش کیمی گؤرونن بعضی کلمه‌لردن بیر مثال : آمراق : راحات ، ساکین " امرق کنکل (آمراق گونول) القلب المحموم و النقی " (ایستی گونول ، آری گونول) . کتاب دیوان لغات الترک ـ ال یازماسی ص ۶۳

۵۹) ـ ره (ـ را)

۱ ـ ۵۹) یئر معنالی اشارت ضمیرلری دوزه‌لدیر . بورا ، اورا ،

[+imtik] ekinin varolduğunu düşünen Prof. Banguoğlu şöyle der, "Doğu Türkçesinde bu ek ve benzeri olan [+imtil] eskiden işlektir. Batı Türkçesinde ise aynı anlamda olan [+imsi] ve [+ımtrak] ekleri yanında her ikisi de daha az işlek olmuştur": sarımtık, karamtık, göyümtül, sarımtıl, acımtıl…

Bu iki ek ve [+ımtrak] eki, eski Türkçede sıfat yapan [+tı] eki (koy – tu > koytu, el + ti > elti; kardeş hanımlarının birbirine olan akrabalık ilişkisi" Azerbaycan Dilinin İzahlı lügati, C 2, ss. 204") etrafında meydana gelen ([+imtik], [+imtil], [+imtrek]) birleşimler aynı kelime sahasında benzerlik sıfatları yapmıştır. Bu sonuncu örnek [+imtrek] ekindeki son [+rek] bu maddede söz konusu olan ektir. Benzerlik gösteren sıfatlardan örnekler: sarımcıl, sarımtıl, sarımsı, sarımtırak, sarıca, sarırak, sarman… (Türkçenin Grameri, ss.180)

58.5. Bazen de "gibilik" ve "benzerlik" anlamı verir: acırak "acı gibi", "acıya çalan bir tat". Mesela: 15. yüzyılda Muhammed bin Eşref'in kaleme aldığı tıp kitabını "Hezeyan el Saadet"de "şarap" hakkında yazdığı bölümde bu kelime kullanılmıştır: *"sucı (şarap)… kabz eylemeye, sevda eylemeye, acırag gibi ola…"* (Adı geçen eser, ss.34)

58.6. Zarf anlamı da ifade eder: Eski yazılardan örnek: İbn Kemal'i 7777 beyitlik "Yusuf u Zeliha"sından:

Bu sözü söyleyüb vardı ilerü

Göründü karşırakdan peri-i ru

58.7. Bu ekle yapılmış gibi görünen bazı kelimelerden bir örnek: "amrak: rahat, sakin *"amrak kengel"* (*amrak gönül*) *"امرق لب الم حموم والقى*(sıcak gönül, ari gönül). Kitab-ı Divan ü Lügati't Türk-El yazması, ss. 63

59. {+rA}

59.1. Yer anlamlı işaret zamirleri yapar: Bura, ora,

هارا ... تورکیه تورکجه‌سینده چوخ ایشله‌نیلن " نره" کلمه‌سی ده بـــو قبیلدن دیر . قدیم دن " ـ ده " علاوه‌سیله " بوندا " ، " آندا "سوزو " بورادا "، " اورادا / اوردا " معناسینا گلیر .

۲ ـ ۵۹) "ـ ره " قدیم تورکجه‌ده آد تصریفی نین بیر"یئتیشمه حالی " نی دوزه‌لدردی :"طیشرا " کیمی .

قدیم متن لرده "ـ رو" اکی ده عئینی رولو اوینار :"گرۆ"مثال: قابل امکان می اولور قانماماق * مجمر نار ایچره اولوب یانماماق

(صابر ،هوپ‌هوپ‌نامه ص ۹۲)

داشرا / طاشرا ، صونرا / صورا ، اۆزره / اۆزه‌ره .

۶۰) ـ ره ـ (ـ را ـ)

بو اکین قدیم تورکجه‌ده نمونه‌لرینی گؤرمک اولار : گه‌ورنمـــک (گووشمک) ، بیگرنمک ـ (ایگرنمک) ، ککرشمک (آجیماق) .

"ـ ره" لی فعللرین اصللرینه انمک ساده ایش دگیلدیر . بئله‌بیر بؤلمه ممکون دور :

الیف ـ سسلری یا نسیلاماقدان گلن فعللر ، مثال :

گؤکره‌مک (صیغیردا)

ب ـ بعضی حرکت‌لری گؤسته‌رن فعللر : تیتره‌مک ، قاورامـــاق، داورانماق ، سیچرامامق ، بودره‌مک ، اپری مک ، دوغرامامق ، ایمرنمک ایگرنمک ..

ج ـ مختلیف معنالاردا کی فعللر ، مثلا : سئیره‌مک .

۶۱ ـ ز

۱ ـ ۶۱) " ـ ز " اکی آدلارا علاوه ائدیلیر و مناسبت مفهومونو وئرن یئنی آدلار دوزه‌لیر : آی ـ ا ـ ز (آیاز) ، گئن ـ ه‌ـر (گئنز- آسان) . (دقت : نومره ۱۰ ـ دا یازیلی اکلره‌ده باخینیز)

۲ ـ ۶۱) بنزه‌رلیک گؤسترمک اوچون ده ایشله‌دیلیر :

توپ‌ـ و ـ ز / تۆپۆز .

۶۲) ـ ز (ـ از / ـ ه‌ز)

بیر نئچه دقته دگر کلمه : بوغاز (بوغ ـ از) : بوینون اؤن طرفی ، دار گئچید . گؤیز / گۆۆز (گؤک ـ ه‌ز) گؤک رنگینه ووران آبی / ماوی . بنفشه‌یه چالان قیرمیزی .

ایگز (ایگ ـ ه‌ز) ایگ قدیم تورکجه‌ده خسته‌لیک . ایگزده خسته /

hara… Türkiye Türkçesinde çok kullanılan "nere" kelimesi de buna örnektir. Eskiden [+de] ekiyle "*bunda*", "*anda*" kelimesi "burada, orada" anlamına gelir.

59.2. [+re], Eski Türkçede ad çekiminde bir "yönelme hali"ni yapardı; "*tışra*" gibi.

Eski metinlerde [-ru] eki de aynı rolü oynar: "*gerü*". Örnek:

kapla mekân mı olur kanmamak

micmer nar içre olup yanmamak

(Sabir, Hüphüpname, ss. 92)

Daşra / taşra, sonra / sora, üzre / üzere.

60. {-rA-}:

Bu ekin Eski Türkçede örneklerini görmek mümkündür: *kevrenmek* (görüşmek), *yigrenmek* (iğrenmek), *kekreşmek* (acımak).

[-re] ekiyle yapılan fiillerin köküne inmek basit bir iş değildir. Böyle bir bölme mümkün olabilir:

a. Ses yansımalarından meydana gelen fiiller, örneğin: Kükremek (sığırda)

b. Bazı hareketleri gösteren fiiller: titremek, kavramak, davranmak, sıçramak, *büdremek*, *eprimek*, doğramak, imrenmek, iğrenmek…

c. Çeşitli anlamlara gelen fiiller, örneğin: *seyremek*.

61. /+z/:

61.1. /+z/ eki adlara gelir ve münasebet ifadesi veren yeni adlar yapar: Ay + a + z (ayaz), gen + e + z (genez-asan). (Dikkat: no. 10'da yazılı eklere de bakınız)

61.2. Benzerlik göstermek için de kullanılır: Top + u + z (topuz).

62. /-z/ ({-Az}):

Birkaç dikkate değer kelime: Boğaz (boğ – az); boynun ön tarafı, dar geçit. *Göyez* / güvez (gök - ez); gök rengine vuran, ayi / mavi. Menekşeye çalan kırmızı.

İgez (ig – ez): *İg*, Eski Türkçede hastalık. *İgez* de hasta /

نوخوش معنا سینا دیر .

۶۳) ـ ز (ـ ېز / ـ ۆز / ـ ېڭز / ـ ۆڭز)

۱ ـ ۶۳) " ـ یز " شکلینده چوخلوغو گؤسته‌رن بو قدیم اک ایله دوزه‌لمیش سؤزلر اردیر :

ائو ـ یم ـ یز ، ائو ـ ین ـ یز (ائویمیز ، ائوینیز) ، ائویم تک لیگی بیان ائدیر " ائویمیز " چوخلوق فیکرینی گؤسته‌ریر . گل ـ ین ـ یز (گلینیز) ، گئدینیز ... کیمی .

صایی لارا (عددلره) ده علاوه اولار . بورادان " ایکیز"سوزو وجودا گلیر . " ایکیز" ین مقابیلی فارسجادا " دوقولو " دور . بیز بونا " ایکیز دۆغولو " دا دئییه‌ریک . ائله بورادان فارسجادا "دو ـ قلو " کلمه‌سی دوزه‌لمیشدیر کی اونا مستنی اولاراق "سه‌قلو" ،" چهار قولو" وسایره‌نی دوزه‌لتمیشلر . حالبوکی ، معلوم اولدوغو کیمی " دوغولو/ دوقولو" دوقلو" ـ داکی " غولو/ قلو" دۆغماق مصدریندن گلمه " دۆغولو" نون بیرحصه‌سی دیر . و اوندان قاباق گلن "دو" حصه سی نین فارسجادا " ایکی " معناسی وئرن " دو " ایله هئچ بیر مناسبتی یوخدور . لاکین ، ائله بو اساس اوستونده ، قیاس یولوایله " سه‌قلو" ،"چهارقلو" .. کیمی کلمه‌لر ده قایریلمیشدیر . بیزده بو معهوم‌لار اوچون " اوچوز " ،" دؤردوز " ،" بئشیز ،" آلتیز " وسایره موجوددور .

جۆت ـ ایکی لی عضولرین آدلاریندد دا بو اکین اولدوغو ظن اولونور :

بوینوز ، کؤکوس / گؤکوز ، بذیز ...

۲ ـ ۶۳) کیچیلتمه و اۆره‌گی یانما ، شفقت و سئوگی مفهوم لاری وئرن کلمه‌لر دوزه‌لدر . چوخ زامان "ـ جیک " اکیندن صونرا گلیر : آدام ـ جیق ـ از (آدامجیغاز) . اوشاق ـ جیق ـ از (اوشاقجیغاز) قیز ـ جیق ـ از (قیزجیغاز) ...

۳ ـ ۶۳) " قوتادغوبیلیک " اثرینده "ـ ز" علاوه‌سی ایله دوزه‌لمیش ، مثلا : " اۆستا " معناسینا گلن " اۆز" کلمه‌سی گئچیر . بوکلمه‌نین دوزه‌لمه‌شکلی بئله‌دیر : "اۆماق " (یعنی " گوجو ـ قوتی کافی گلمک) دان کؤک اولان " اۆ" آلینمیش و اونا "ـ ز" آرتیر ـ یلمیشدیر : او ـ ز ، اوز . هابئله ، اوچماق " دان "اوچوز" (دگرسیز)

hoş olmayan anlamındadır.

63. /+z/ ({+Xz}):

63.1. [+Iz] şeklinde çokluğu gösteren bu eski ek ile yapılmış birçok kelime vardır: Ev + im + iz, ev + in + iz (evimiz, eviniz), "evim" teklik ifade eder, "evimiz" çokluğu gösterir. Gel – in – iz (geliniz), git – in – iz (gidiniz) gibi.

Sayılara da eklenir. Buradan "ikiz" kelimesi yapılır. "İkiz"in Farsçada karşılığı *"دُوقولو* kelimesidir. Biz buna "ikiz doğulu" da diyoruz. Buradan Farsçada *"دُوقلو* kelimesi yapılmış ve buna dayanarak *"سُقلو", "چاوقولو"* vs.kelimeleri de düzenlenmiştir. Hâlbuki bilindiği gibi *"تقولو دوقولو/ دوغولو"* kelimelerindeki *"غولو/ قلو* doğmak fiilinden gelen "دوغولو" kelimesinin bir parçasıdır. Ondan önce gelen *"دو"* ifadesinin Farsçada "iki" anlamına gelen *"دو"* ile hiçbir ilgisi yoktur. Lakin yine burada, karşılaştırma yolu ile *"سُقلو", "چاوقلو"* kelimeleri de yapılmıştır. Biz de bu kavramlar için "üçüz", "dördüz, "beşiz", "altız" vs. bulunur.

İkili uzuv adlarında da bu ekin olduğu bilinir: Boynuz, göğüs / *gögüz*, beniz…

63.2. Küçültme ve acıma, şefkat ve sevgi kavramları ifade eden kelimeler yapar. Çoğu zaman [+cik] ekinden sonra gelir: Adam + cık + az (adamcığaz), çocuk + cık + az (çocukcığaz), kız + cık + az (kızcığaz)…

63.3. "Kutadgu Bilig" adlı eserde /+z/ ekiyle yapılan, örneğin: "Usta" anlamına gelen "uz" kelimesi geçer. Bu kelime böyle yapılmıştır: "Umak"dan (yani gücü kuvveti yetmek) kök olan /u-/ alınmış ve ona /z/ eklenmiştir: u – z; "uz". Bunun gibi "uçmak"tan "ucuz" (değersiz)

و صونرالار " اوُجوز" و" بوُغماق دان دا. بوُغوز ـ بوغاز دوزه‌لمیشدیر.

۴ ـ ۶۳) " ـ یز " اکی ایله دوزه‌لمیش صفتلر موجود دور :

اوجوز، یوُووُز ، جیلیز، سمیز، قودوز، قورناز، یالنیز، اوُیوز، قیلاووز

۵ ـ ۶۳) بو اک فعللرین بنیه‌سینده ، بخصوص شرق تورکجه‌سینده و قدیم تورکجه‌ده چوخ ایشله‌نیلیر . غرب تورکجه‌سینده ایسه بیزیم لهجه‌ده تورکیه تورکجه‌سینه گؤره داها چوخ دور.: دامیزدیرماق ، اوُدوزماق ، امزیرمک ...

۶۴) ـ زیک (ـ زیق / زوُک / زوُق)

" ـ زوک " و " بیله‌ک " ایله دیلیمیزده" بیله‌زوُک / بیله‌زیک " کلمه‌سی دوزه‌لمیشدیر .

۶۵) ـ ساغی (ـ ساغو)

۱ ـ ۶۵) بنزه‌رلیک افاده ائدر . قدیم متن لردر :

" سرخ فام : قیزیل ساغی " (مفتاح اللغته ، ۱۵ میلادی عصر متن لریندن ص ۹۷)

" فام : بیر لفظ دیرکی رنگه دلالت ائدن کلمه‌لرین آخرینه لاحیق اولور ، اول رنگه مایيل اولانا دلالت ائده‌ر .... سیاه فام دئیرلر "قاراساغی" معناسینا " (عئینی اثر، ص ۱۱۱).

۲ ـ ۶۵) بعضی متن لرده"ـ غان " یئرینه گئچر :

" اونود ساغو " اونودغان ، یادیندان چیخاران آدام دئمکدیر (کلمه ۱۵ ـ بنجی میلادی عصرده یازیلمیش" خزاین السعادات ، اثرینده آلینمشدیر . ص ۴)

۶۶) ـ سک (ـ ساق)

" ـسک" اکی ایله چوخ چئشیدلی کلمه‌لره راست گلمکده‌یک . بونلارین تحلیلی اکثراً آیدین دگیلدیر . مثلا :

" ارسک" (ار ـ سک) کلمه‌سی نین معناسی قدیم تورکجه‌ده" ار دلیسی قاوین ، اخلاقسیز آرواد " (دیوان لغات الترک ج ۱ ص ۱۰۴ و ج ۲ص ۵۶) اولدوغو حالدا ، " سوُساق " کلمه‌سی نین معناسی " سوقابی " ـ دیر .

قدیم تورکجه‌دن بری گلمیش بعضی بوجور آد و صفتلر مختلیف صورت لرده تعبیر اولونورلار : قورساق (قوروق ـ ساق) ، دیرسک (تیرس ـ گک) ، باغیرساق (باغارسوق) ، یوکسک ، اُخساق ، ساریمساق ،قانسیُق / تانسوق (تعجبه سبب اولان شئی . تان / تانگ :عجب ، گؤزله‌نیلمه‌ین

ve sonralar “ucuz” ve “boğmak”tan da *boğuz* / boğaz yapılmıştır.

63.4. [+iz] eki ile yapılmış sıfatlar vardır: ucuz, yavuz, cılız, semiz, kuduz, kurnaz, yalnız, uyuz, kılavuz.

63.5. Bu ek, fiillerin bünyesinde özellikle Doğu Türkçesinde ve eski Türkçede çok kullanılır. Batı Türkçesinde ise bizim lehçede Türkiye Türkçesine göre daha çoktur: Damızdırmak, uduzmak, emzirmek…

64. {+zXk}:

[-zük] eki ve bilek kelimesi ile dilimizde “*bilezük* / bilezik” kelimesi yapılmıştır.

65. [-sagı] ([-sagu]):

65.1. Benzerlik ifade eder. Eski metinlerde: *“sürh-fam: kızılsagı”* (“Miftâh-ül-lûgâ”, 15 Miladi asır metinlerinden ss. 97)

fam: Renk belirten kelimelerin sonuna gelir. Önce renge eğilimi olanı gösterir… *Siyah-fam* derler, *“karasagı”* anlamında (Aynı eser ss. 111)

65.2. Bazı metinlerde [-gan] eki yerine geçer: “*unudsagu*”; unutkan, aklından çıkaran adam demektir (Kelime 15. yüz yılda yazılmış “Hezeyan el-saadet” adlı eserden alınmıştır, ss. 4).

66. [-sek] ([-sak]):

[-sek] eki ile yapılmış çeşitli kelimelere rastlamaktayız. Bunların tekrarı genelde açık değildir. Örneğin:

“*Ersek*” (er – sek) kelimesinin anlamı Eski Türkçede “er delisi kadın”, “ahlaksız avrat” (Divan ü lügati’t Türk, C1, ss. 104 ve C2, ss.56) olduğu halde, “*susak*” kelimesinin anlamı “su kabı”dır.

Eski Türkçeden beri gelmiş bu tür ad ve sıfatlar çeşitli şekillerde açıklanır: Kursak (*kuruk – sak*), dirsek (*tirs – gek*), bağırsak (*bagarsuk*), yüksek, aksak, sarımsak, *kansık / tansuk* (şaşkınlığa sebep olan şey. *Tan / tañ:* acaba, beklenilmeyen

دئمکدیر) فارسجا دا بو گلمه‌نی " تنسوخ " کیمی ده یازارلار .
تاوارساق (ثروت و دولت ، تاوار ـ داوار ـ اسکی دیلده هرنوع مال دئمکدی) .
تۆمسک / دۆمسوک ، توتساق (بیزده دوتساق / دوسداق)، یوکسک بونون اصلی نین " یوک " اولدوغو دوشونولور . " یوگه‌رو/ یوخاری"، "یوکسک " عئینی مفهومو بیان ائدیرلر و عئینی گؤکدندیرلر) اکسیک (قدیم متن لرده : اکسوک)
" ـ سک " اکی شرق تورکجه‌سینده چوخ گئنیش صورتده ایشله‌نیلمیش دیر : گلیگسک (گلمک ایسته‌گی) ، باریقساق (گئتمک ایسته‌گی)
ـ سل (ـ سال)
صیراسی گلدیکده " ـ ل " اکینه باخینیز .
۶۷) ـ سه (ـ سا)
۱ ـ ۶۷) فعللره علاوه اولار ، شرط یادا آرزو معناسی وئره‌ر .
آرزو معناسیندا : " گنجلیک گونلری قاییتسا و ایتیردیگیمیز فرصتلر بیر داها قاباغیمیزا چیخسا " .
شرط معناسیندا : آختارسا تاپار " . " آغلاسادا یالوارسادا فایداسی یوخدور " . " آغلاسا دا ، آغلاماسادا اؤلان اولاجاق " .
"محمد عاکف" ـ ین مشهور شعری نین بیر پارچاسیندا بو اک دال ـ با ـ دال ایشله‌نیلمیشدیر ، بیرلیکده اوخویاق :
شاعر شهیدلره خطابا دئییر :
نه بؤیوکسن گی ، قانین قورتاری یور توحیـــدی
"بدر"ین اصلانلاری آنجاق بو قده‌ر شانلی ایدی .
سنه دار گلمه‌یه‌جک مقبری کیملر قازســین ؟
" گؤمه‌لیم* گل سنی تاریخه " دئسم ، صیغمازسین (* قویلویاق)
هرج و مرج ائتدیگین ادوارا دا یئتمز او کتاب
سنی آنجاق ابدیتلر ائده‌ر استیعاب* (* ایچینه آلماق)
" بو ، داشیندیر" دئیه‌رک کعبه‌نی تیکسم باشینا ،
روحومون وحی نی دویسام دا گئچیرسم داشینا ،
صونرا گؤک قبه‌نی آلسام دا ردا نامی ایله
قانایان لحدینه چکسم بوتون احرامی ایله
ابرنیسانی آچیق تربه‌نه چاتسام داتاوان (تاوان = دام)

demektir) Farsçada bu kelimeyi "تڤسروخ gibi de yazarlar.

Tavarsak (servet ve devlet, *tavar* -davar- eski dilde her çeşit mal demekti).

Tümsek /*dümsek*, tutsak (bizde *dutsag / dusdag*), yüksek, bu kelimenin aslında "yük" olduğu düşünülür. "*Yügerü* / yukarı", "yüksek" aynı kavramı ifade ederler ve aynı köktendirler), eksik (eski metinlerde "*eksük*")

[-sek] eki Doğu Türkçesinde oldukça fazla kullanılmıştır: *geligsek* (gelmek isteği), *barıksak* (gitmek isteği)

[-sel] ([-sal]):

Sırası geldiğinde /-l/ ekine bakınız.

67. [-se] ([-sa]):

67.1. Fiillere getirilir, şart ya da istek anlamı ifade eder. İstek anlamında: "gençlik günleri geri gelse ve yitirdiğimiz fırsatlar bir daha önümüze çıksa".

Şart anlamında: "arasa bulur", "ağlasa da, yalvarsa da faydası yoktur", "ağlasa da, ağlamasa da olan olacak".

Mehmet Akif'in meşhur şiirinin bir parçasında bu ek art arda kullanılmıştır, birlikte okuyalım:

Şair şehitlere hitaben diyor:

Ne büyüksün ki, kanın kurtarıyor tevhidi

Bedr'in aslanları ancak bu kadar şanlı idi

Sana dar gelmeyecek makberi kimle kazsın?

"*Gömelim gel seni tarihe" desem, sığmazsın (**kuyluyak*)

Herc ü merc ettiğin edvara da yetmez o kitâb

Seni ancak ebediyyetler eder *istîâb. (*içine almak)

"Bu, taşındır" diyerek Kâ'be'yi diksem başına;

Rûhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;

Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ namıyle,

Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyle;

Mor bulutlarla (ebrunisani) açık türbene çatsam da tavan (tavan ~ dam)

یئددی قندیللی ثریانی اوُزاتسام اورادان
سن بو آویزه‌نین آلتیندا بوُرونموش قانینا
اوزانیر کن ، گئجه مهتابی گتیرسم یانینا ،
توبه‌دارین دئیه تا فجره قده‌ر بکلتســـم * (* گوزه‌تلتسم)
گوُندوُزوُن* فجرایله آویزه‌نی لبریز ائتسم (* گوندوز وقتی)
توُللنه‌نن* مغریبی آخشاملاری سارسام یارانا (* تورکیمی اولان)
یئنه بیر شئی ائده بیلدیم دئیه‌مم خاطیره‌نه!...
(صفحات ، عاصم ، ص ۴۲۷)

۲ ـ ۶۷) قدیم شکلی :

گؤک تورک داش یازیلاریندا (اورخون آبیده‌سینده) شرط اکی "ـ سر"دیر :

" تورک اوغوز بگلری ایشیتین ، اوُزه تنگری باسماسار ، آسرا بیر تلینمه‌سر ... "

" دیوان لغات الترک" ده "ـ سه " دیر.

" بیلیک بوُلسا سؤز یازماس" (بیلیک اوُلسا سؤز یانیلماز)

۳ ـ ۶۷) داها چوق "ـ م " اکی نین ده علاوه‌سی ایله ایشله‌دیلیر : گول ـ وم ـ سه‌ـ مک (گولومسه‌مک) کیمی .

۴ ـ ۶۷) "دیوان لغات الترک" ده بو اکله بومعنانی بیان اوچون دوزه‌لمیش بیر چوخ کلمه نمونه اولاراق ، گتیریلمیشدیر. اونلاردان بیر نئچه‌سی : ایچسه‌مک (ایچمک ایسته‌مک)، اؤپسه‌مک (اؤپمک ایسته‌مک)، اؤلسه‌مک (اؤلوم آرزولاماق) .

اوُل اوُق آتسادی (اونون گونلو اوخ آتماق ایسته‌دی)
اول آنی اوُرسادی (او ، اونو وورماق ایسته‌دی).

بو اکین قاراخانلی تورکجه‌سینده آدلارا گلدیکین ده گؤروروک :

ار اتسه‌دی (آدام ات یئمک ایسته‌دی)
ار ائوسه‌دی (آدامین گونلو ائوینی ایسته‌دی).

۵ ـ ۶۷) بعضا "ـ سه/ایسه" شرط معناسینی بیان ائتمز ،اونون یئرینه : الف ـ مقایسه مفهومونو گؤسته‌رر :

ـ " انسان اوشاقکن "نه‌ایسه ، بؤیویونده ده ائله او اولار "

ـ " فلک کیشی نی ازرسه ده کیشی فلکدن اوستوندور، ازیلدیگینی و فلکین قدرتینی بیلیر، فلک ایسه بیلمیر " (پاسقال)

ب ـ مضارع زامانینا شرط اکی (ـ سه) گتیریب و اوندان صونرا

Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan;

Sen bu âvîzenin altında, bürünmüş kanına,

Uzanırken, gece mehtâbı getirsem yanına,

Türbedârın gibi tâ fecre kadar *bekletsem; (*gözetlesem)

Gündüzün* fecr ile âvîzeni lebriz etsem; (*gündüz vakti)

*Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana... (*tür gibi olan)

Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana!

(Safahat – Asım, ss. 427)

67.2. Eski şekli:

Köktürk yazılarında (Orhun Abidesi'nde) şart eki [-ser] ekidir: "*Türk Oğuz beyleri işitin, üze Tengri basmasar, asar yir tilinmeser...*"

"Divan ü Lügati't Türk"de [-se] şeklindedir: "*bilig bolsa söz yazmas*" (bilgi olsa söz yanılmaz)

67.3. Daha çok /-m/ ekiyle birlikte kullanılır: gül – ü – m – se – mek (gülümsemek) gibi.

67.4. "Divan ü Lügati't Türk"de bu ekle yapılan ve istek anlamı ifade eden kelimeler örnek olarak, verilmiştir. Onlardan bir kaçı: İçsemek (içmek istemek), öpsemek (öpmek istemek), ölsemek (ölmeyi arzulamak).

Ol ok atsadı (Onun gönlü ok atmak istedi)

Ol anı ursadı (O, onu vurmak istedi).

Bu ekin Karahanlı Türkçesinde adlara da geldiğini görürüz:

Er etsedi (Adam et yemek istedi)

Er évsedi (Adamın gönlü evini istedi)

67.5. Bazen [-se] / ise şart anlamı vermez, onun yerine:

a. Karşılaştırma kavramını gösterir: "İnsan çocukken ne ise, büyüdüğünde de o olur", "felek kişiyi ezerse de kişi felekten üstündür, ezildiğini ve feleğin kudretini bilir, felek ise bilmez" (Paskal)

b. Geniş zamana şart eki ([-se]) gelir ve ondan sonra gelen

عئینی کؤکدن امر گلیرسه ، قطعیت معناسی چیخار : گئدرسه گئتسین !

ج ـ تاکید اوچون " ده " ربطی ایله برابر ، بو جمله‌ده اولدوغو کیمی ایشله‌نیر : ایسترسه ده ، ایسته‌مزسه ده .

د ـ " ده " ربطی ، شرطی فعللردن قاباق دا گلر :

خئیراتا هئچ کیمین دئیه‌جه‌گی یوخدور، یاس‌دا اولسا ، باییرام دا اولسا .

۶ ـ ۶۷) اصل معناسیندان سییریله‌رک بعضی کلمه‌لرله‌قایناشار : نه‌ایسه ، یوخسا ، کیمسه ، مگرسه ... کیمی .

۷ ـ ۶۷) فعلدن صونرا "ـ دن " اکی گلدیکده ، بو "ـ سه" اکی ده اونا علاوه اولار و بو نوعدن جمله‌لر وجودا گتیرر :

بوپیس‌ها وا ائشیگه گئتمکدنسه ائوده اوتوروب چالیشماق داها یاخشیدیر.

۸ ـ ۶۷) خلاصه " ـ سه " و "ایسه " شرط حالینی و "اما" مفهومونو بیان ائدر :

لیموناد سویوق ، چایسا ایستی ایچیلر ،

گلسه گؤره‌ریک ، گئدرسه یولا سالاریق .

شرط لی فعل قالیبی نین علامتی دیر ، آرزونو و شرطی بیلدیرر. آرزو و شرط اوچون چوخ اینجه بیر فرق قویولار. دئییرلر :

" چاغیرارسا گئده‌ریک " مثالیندا " شرط " مفهومو غالیب‌دیر. و " چاغیرسا گئده‌ریک " ده ایسه " آرزو " و "ایستک" داها چوخ قصد ائدیلیر. بو نقطه مخصوص بعضی فصاحت اهلی نین قلمینده اؤزونو گؤرسه‌در یوخسا گونده‌لیک دانیشیقدا بو اینجه لیکلردن غفلت اولار : مثـــلا : شاعیرین بو سؤزونده " آرزو " بیان ائدیلیر :

گلسه اول شوخ مجلیسه ناز ـ و تغافول ائیله‌سه ...

۹ ـ ۶۷) آد ، صفت ، ضمیر ،سایره ده صونونا گلر .

ـ ایسته‌مک ، ایستکلی اولماق مفهومونو وئرر : سو ـ سا ـ ماق :

سُوسادیم غایت حرارتدن قاتی * سوندولار بیر جام دولوسو شربتی

(مولود نبوی " سلیمان چلبی، ۱۵ نجی عصر)

(سُوسماق ، تقدیم ائتمک معناسینا دیر بیزیم آذری قلاسیک متنلریمیزده ایشله‌نیلیر).

دوراقسا ماق (دورار کیمی گؤرونمک ، دورماق ایسته‌مک).

۱۰ ـ ۶۷) بو اک " ائله‌سایماق" و " ائله‌گؤرمک " مفهومونو د

aynı fiil köküne emir eki alırsa, kesinlik anlamı çıkar: Giderse gitsin!

c. Pekiştirme için "de" bağlacı ile birlikte bu cümlede olduğu gibi kullanılır: İsterse de, istemezse de.

d. "de" bağlacı, şart eki alan fiillerden önce de gelir: Hayrata hiç kimsenin diyeceği yoktur, yas da olsa, bayram da olsa.

67.6. Asıl anlamından sıyrılarak bazı kelimelerle kaynaşır: Neyse ne, yoksa, kimse, meğerse… gibi.

67.7. Fiilden sonra [-den] eki geldiğinde, bu [-se] eki de ona eklenir ve bunun gibi cümleler meydana gelir: Bu kötü havada dışarı çıkmaktansa evde oturup çalışmak daha iyidir.

67.8. Kısaca [-se] ve "ise" şart halini ve "ama" kavramını ifade eder: "Limonata soğuk, çaysa sıcak içilir", "gelirse görürüz, giderse yola salarız".

Şartlı fiil kalıbını gösterir. İstek ve şart ifadeleri bildirir. İstek ve şart için çok ince bir fark vardır. Derler ki: "Çağırırsa gideriz" örneğinde "şart" ifadesi üstündür. "Çağırsa gideriz" de ise "arzu" ve "istek" daha çok kastedilir. Bu noktada bazı fesahat ehlinin kaleminde kendini gösterir. Yoksa günlük konuşma dilinde bu inceliklerden yoksun kalır: Örneğin: Şairin bu sözünde "arzu" anlamı ifade edilir:

Gelse ol suh meclise naz-ü tegafül éylese...

67.9. Ad, sıfat, zamirlerin de sonuna gelir.

İstemek, istekli olmak anlamı verir: Su + sa – mak

Susadım gayet hararetten kati

Sundular bir cam dolusu şerbeti

(Mevlüd-i Nebevi, Süleyman Çelebi, 15. yüzyıl)

(Sunmak, takdim etmek anlamına gelir, bizim Azerbaycan klasik metinlerimizde kullanılır).

Duraksamak (durur gibi görünmek, durmak istemek).

67.10. Bu ek "öyle saymak" ve "öyle görmek" anlamı da

بیان ائلر . غریبسه مک (غریب سایماق ، اؤزونو کیمسه سیز گؤرمک) کیچیمسه مک (تحقیر ائتمک ، کیچیک سایماق ، کیچیک گؤرمک).
منیمسه مک (بیر شئی اؤزمالی سایماق ، اؤزوندن بیلمک).

۱۱ - ۶۷) بو اک ایله دوزه لمیش یئنی کلمه لر :
گره کسه مک (لازیم گؤرمک ، لزوملو سایماق) . اؤنه مسه مک (اؤنه ملی/ اهیتلی سایماق)

۱۲ - ۶۷) بیر فعلدن فعل دوزه لتمک اوچون ایسه گلر . لهجه میزده گؤر - سه - ت - مک (گؤرستمک) بونون یاخشی بیر مثالی دیر.

۱۳ - ۶۷) یازی قایداسی " - سه " داها چوخ اوندان اولکی کلمه یه بیتیشیک یازیلیر :
الف - کلمه نین صونو صامت اولورسا ، اک قیسا شکلی ایله ، یعنی"- سه" شکلینده اونا یاپیشار : گؤزه نسه ، سئوه رسه ، گؤرموشسه ،ائله یه جکسه ...
ب - کلمه نین صونو مصوت اولورسا " - سه" - دن قاباق " ی " گتیریلر : اورادایسا ، یازیلیبسا ... آذربایجان دیلی اوزه رینده چالیشان دیلچیلرین بیر چوخو کلمه نین صونو مصوت اولاندا " - سه " اکی نین اوزون و مستقبل شکلی یعنی " ایسه " شکلینی آیری یازماق شرطی ایله ترجیح ائدیرلر : اوردا ایسه ، یازیلی ایسه ،

- سول

صیراسی گلدیکده " - ل " اکینه باخینیز .

۶۸) - سی (- سی)

۱ - ۶۸) بنزه رلیک بیان ائدر .
قدیم شکلی " سیغ / - سیق ... " ایمیش . بیزیم تورکجه میزده " غ " و "ق " کلمه نین صونلاریندان (باشقا کلمه لرده ده اکثرا گؤرولدوگو کیمی) دوشموشدور : دلی سی / دلی سوْ ، قارامسی (قارایا مایل) ، آغیمسی (آغامایل)، آجیمسی ....
یئنی مؤلفلرین یازیلاریندا قادینسی ، خانیمسی (خانمیانا)،کیمی کلمه لره راست گلمک ممکوندور .
قدیم متنلردن : " مردآسا : ارسی یعنی ار کیمی (جامع الفرس ، ۱۶ - یئجی عصر)

۲ - ۶۸) " - سی " اکی آد نوعوندان کلمه دن فعل گؤوده سی دوزه لدر : یادسیماق ، یانسیماق .... بو اکله دوزه لمیش یئنی کلمه لردن :
آنسیماق = یاداسالماق

verir. Garipsemek (garip saymak, kendini kimsesiz görmek), Küçümsemek (hakir görmek, küçük saymak, küçük görmek), benimsemek (bir şeyi kendi malı saymak, kendisinin bilmek).

67.11. Bu ek ile yapılmış yeni kelimeler: Gereksemek (lazım görmek, lüzumlu saymak), önemsemek (önemli saymak).

67.12. Bir fiilden fiil yapmak için kullanılır: lehçemizde "gör – se – t – mek" (görsetmek) bunun güzel bir örneğidir.

67.13. Yazım kuralına göre [-se] genellikle ondan önceki kelimeye bitişik yazılır:

a. Kelime üsüz harfle biterse ek kısa şekli ile yani [-se] şeklinde ona birleşir: gözense, severse, görmüşse, eyleyecekse…

b. Kelime ünlü harfle biterse [-se] ekinden önce /-y-/ getirilir: Oradaysa, yazılıysa… Azerbaycan dili üzerinde çalışan dilbilimcilerin birçoğu kelimenin sonu ünlü olduğunda [-se] ekinin uzun ve müstakbel şekli, yani "ise" şeklini ayrı yazma şartı ile tercih ederler: Orada ise, yazılı ise.

[-sul]

Sırası geldiğinde /-l/ ekine bakınız.

68. [+sI]:

68.1. Benzerlik ifade eder. Eski şekli *[+sıg], [+sig]* imiş. Bizim Türkçemizde /g/ sesi kelimenin sonunda (başka kelimelerde de genellikle görüldüğü gibi) düşmüştür: delisi /*delisü*, karamsı (karaya çalan), akımsı (aka çalan), acımsı…

Yeni yazarların yazılarında kadınsı, hanımsı gibi kelimelere rastlamak mümkündür.

Eski metinlerden: "Mert asa": Ersi, yani er gibi (Câmîü'l Fürs, 15. yy.)

68.2. {+sI} eki ad türünden kelimelerden fiil gövdesi yapar: Yadsımak, yansımak… Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: Ansımak; Hatırlamak.

۳ ـ ۶۸) " ـ سی " اکی نه باشقا کلمه‌لرده ده تصادف اولونور : سینسی ، یاتسی ، توتسو

۶۹) ـ سیز (ـ سِیْز / سُوز / سؤز)

۱ ـ ۶۹) وارلیق ، چوخلق بیلدیرن " ه لی " اکی نین منفی سی دیر ، " محرومیت" معناسینا گلر :

دادسیز (دادی یوخ ، دادی آز)، پولسوز (پول آلینمایان ، پولو اولمایان) ، " ادبیاتسیز (ادبیاتی اولمایان) قوم ، دیلسیز (دیلی اولمایان ، دانیشا بیلمه‌ین) انسان کیمیدیر " (بو سؤز نامق کمال ـ داندیر) .

۲ ـ ۶۹) بو اک ایله دوزه‌لمیش یئنی کلمه لردن : آنلامسیز (معناسیز) ، اؤلومسوز (ابدی)، اؤلومسوز (" منفی " معناسینا " مثبت" ـ ه ده " اؤلوملو " دئییرلر).

۳ ـ ۶۹) " ـ سیز" اکی بعضی کلمه‌لرده قالیبلانمیش اولاراق ایش له‌دیلیر : آمانسیز ، صونسوز ، کیمسه‌سیز ، شبهه‌سیز ، تئلسیز (فارسجا : بی سیم)، اوکسوز (یتیم) ...

۴ ـ ۶۹) " ـ سیز " اکی " ـ ماق / ـ مک " مصدر اکی ایله "ـ ن " حالی اکی آراسیندا قالیبلاشمیش اولاراق ربط صیغه‌سی کیمی ایشله‌دیلر : آلماقسیزین (فارسجا : بدون اینکه بگیرد ...) ، گئتمکسیزین ...

۵ ـ ۶۹) " ـ سیز " اکی آلمیش کلمه‌لر قوشا سؤزلر دوزه‌لدر : بورجسوز ـ خرجسیز ، ایپسیز ـ ساپسیز ، قیدسیز ـ شرط سیز ، سسسیز ـ صداسیز ، دادسیز ـ دوزسوز ، اوجسوز ـ بوجاقسیز ، یئرسیز ـ یووا سیز سسسیز ـ سسسیز ....

۶ ـ ۶۹) " ایله "/ " ایلن " اداتی نین منفی سی نی وجوداگتیرر قلمله یازیلیر ـ قلمسیز یازیلماز ، سنینله / سنین لن گئده جک ـ سنسیز گئده‌جک ....

۶ ـ ۶۹) قدیم یازیلاردا " ـ سوز " گلیر : یازُوقسوز (گوناهسیز) اوگسوز (" اوگ " آنا دئمکدیر ، اوکسوز ، یتیم . " اوک " بیرده " عقل " معناسینا دیر) .

(دوام ائده‌جک)

۱۴

68.3. {+sI} ekine başka keimelerde de rastlanır: sinsi, yatsı, tütsü.

69. {+sXz}:

69.1. Varlık, çokluk bildiren [+li] ekinin olumsuzudur, "yokluk" anlamı verir: Tatsız (tadı yok, tadı az), pulsuz (pul alınmayan, pulu olmayan), "edebiyatsız (edebiyatı olmayan) halk, dilsiz (dili olamayan, konuşamayan) insan gibidir" (Bu söz Namık Kemal'dendir.)

69.2. Bu ek ile yapılmış yeni kelimelerden: Anlamsız, ölümsüz (ebedi) (ölümsüz kelimesinin olumlu anlamına "ölümlü" diyorlar).

69.3. {+sIz} eki bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanılır: Amansız, sonsuz, kimsesiz, şüphesiz, telsiz (Farsçada *"بی‌کس‌یم"*), öksüz (yetim) vs.

69.4. {+sIz} eki {-mAk} mastar eki ile /+n/ hal eki arasında kalıplaşmış olarak bağlaç olarak kullanılır: almaksızın, gitmeksizin…

69.5. {+sIz} eki almış kelimeler ikili kelimeler yapar: borçsuz – harçsız, ipsiz – sapsız, kayıtsız – şartsız, sessiz – sedasız, tatsız – tuzsuz, uçsuz – bucaksız, yersiz – yurtsuz, sessiz – sessiz...

69.6. "ile / ilen" edatının olumsuzunu yapar: kalemle yazılır – kalemsiz yazılmaz, seninle / seninlen gidecek – sensiz gidecek…

69.6. Eski yazılarda [+süz] şeklindedir; *yazuksuz* (günahsız), *ögsüz* ("ög" anne demektir, öksüz, yetim. "ök" bir de "akıl" anlamına gelir).

Devam edecek

وارلیق

مجله فرهنگی فارسی و ترکی

تورکجه و فارسجا فرهنگی مجموعه

دوققوزونجو ایل ـ آبان ، آذر ، دی ـ ۱۳۶۶ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

کؤکلر ـ اکلر ـ گؤوده‌لر ـ کلمه‌لر

٭ ۷ ٭

۷۰ ـ ش

۱ ـ ۷۰) ـ "ش" اکی نین قدیمدن آد سویوندان کلمه‌لره گتیر ـ یلمیش اولدوغونو گؤسته‌رن اؤرنکلر واردیر :

گون ـ گونش . گئن ـ گئنیش . تورک ـ تورکیش .

و ها بئله‌دیر تیرکش (داریخماق ، صیخینتی ، شولوقلوق وغلبه‌لیک اوزندن حرکتده چتین لیک چکمک بو کلمه‌نین معناسی حقینده کاشغرلی دئییر : المانع فی السیر من الزحمه ـ دیوان لغات الترک ج ۱ ، ص ۴۶۰ ـ) . بیزده ایشلک اولان " کؤروش " (یاری کور) دا بوقبیلدندیر

۲ ـ ۷۰) ـ سئوگی بیانی اوچون ده بو اکدن فایدالانیلیر :

ممیش (محمد) ، ایببش (ابراهیم) ، فاطوش (فاطمه) ... کیمی

آدلاری قیصالتماق ، اکثریا اونلاری ایکی هجالی حالا گتیرمکله اولور . آدین باشینی گتیرمک و اونون صونونا "ـ ش" علاوه ائتمک قیصالتما قلا بیرلیکده بیر نوع سئوگی گؤسته‌ریسی ده صاییلار . بونا دیلچیلیکده " هیپوقوریستیک " دئیرلر . آدلار دخیل کلمه‌لردن اولسالار بئله‌بیر جریان دان قاباق .آدلارین تلفظو اصیل دیلده دگیل ،بیزیم

VARLIK

TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DOKUZUNCU YIL-KASIM, ARALIK, OCAK-1366

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELER (7)

70. /ş/

70.1. /ş/ ekinin eskiden ad soylu kelimelere getirilmiş olduğunu gösteren örnekler vardır: gün – güneş, gen – geniş, Türk – Türkiş.

Tirkiş (bıkma, sıkıntı, üstünlük yüzünden harekette zorluk çekmek. Bu kelimenin anlamı hakkında Kaşgarlı söyle diyor: *"ال مل عف یال سیید من لاز خمه"*- Divan ü Lügati't Türk, C1, ss. 460). Bizde işlek olan "*koruş*" (yarı kor) da buna benzer.

70.2. Sevgi ifadesi için de bu ekten yararlanılır: Memiş (Muhammet), İbiş (İbrahim), Fatoş (Fatma) gibi.

Adları kısaltmak, genellikle onları iki heceli hale getirmekle olur. Adın ilk hecesinin sonuna /+ş/ ekleyerek yapılan kısaltma ile birlikte bir çeşit sevgi gösterisi de yapılır. Buna dilbilimde "hipokoristik" diyorlar. Adlar alıntı bile olsa bir yöntemden önce, adların telaffuzu asıl dilde değil, bizim

آغزیمیزا و دانیشما عادتلریمیزه گؤره دگیشر: (محمد"مم‌مد" اولار، محمدعلی ،"مع ده‌لی " تلفظ اولونار، حسین "حوسئن " اوخونا روسایره) صونرا قیصالتما قانونلاری نین بیریسینه گؤره آد صون شکلینی تاپار. مثلا مرکب‌آدین اکثرا ایکیینجی پارچاسی دوشر. بیرینجی پارچانین صونونا مثلا "ی" (ممی، کیمی)،(یادا بورادا اولدوغو کیمی "ش") سسی آرتیریلیر ویا باشقا یوللارلا " تصغیر" ایشی تاماملانار .

آدلاری کیجیلتمه قدیم زامانلاردان بری راست‌گلینن بیرحادثه‌دیر اینوش‌تگین (انوشتکین) و تکیش‌علاءالدین وسایره بونوتائیدا.ئدیر

۳ ـ ۷۰ ـ بو اک رنگ‌لرین،آدلارینا علاوه اولار و " مایيل " و "بنزه‌ر" معناسی وئریر بو حالدا " ـ شین " اکی ایله علاقه‌دار اولدوغو دوشونولور ("ـ شین " اکی نه باقینیز ـ نومره : ۷۲)

۴ ـ ۷۰ ـ " ـ ش" اکی ایله دوزه‌لمیش ایش‌آدلاری (اسم فعللر) چوخ ایشلکدیر. عمومیتله بیر ایشین اجراسیندا کی "حال ، طرز " ی بیان ائدر : دؤروش ، باخیش ... کیمی .

یئلبازه چئویریلیر کیمی بیردن دؤنوشلری عشوه ایله دئوریلیش، ساچیلیش ، اؤرتونوشلری ...

هررنگی ایسته‌مز گوزوموز اینده‌ی الدادیر .اسپاینا دالغا ـ دالغا بو آخشام بوشالدادیر . (یحیی کمال،"اندلوسدا رقص")

بیلدیگیمیز کیمی یوخاریداکی مثالدا دؤنوش" دؤنمک " دن ، دئوریلیش" دئوریلمک "(چئوریلمک)دن ،ساچیلیش" ساچیلماق " دان و اؤرتونوش‌ده " اؤرتونمک " (اؤز ـ اؤزونو اؤرتمک) مصدریندن ـ دیر،" یئلبازه" ده " یئلپیک " دیر.

" اونون گئییینیشی " یعنی " گئییینمه طرزی ". "علی نین اوخو ـ یوشو" یعنی " علی نین اوخوما طرزی یا حالی ":

" منیم یاریم گلیشیندن بللی دیر..." یعنی " گلمک ، یئریمک طرزیندن بللیدیر".

۵ ـ ۷۰) ـ "ش" اکی ، بعضا "ـ م (ـ یم) " اکی کیمی بیر ایشین اجراسیندا " بیر دفعه‌یه مخصوص اولماق " مفهومونو گتیرر : اوچوش ،" بیر وورۇشدا ییخدی " وسایره کیمی .

۶ ـ ۷۰) ـ " ـ ش" اکی ایله دوزه‌لمیش بعضی کلمه‌لر هم"طرز، حال "ی آنلاتار و هم ده آد کیمی ایشله‌دیرلر .بیرمثال :

ağzımıza ve konuşma adetlerimize göre değişir: (Muhammed "Memmed" olur, Muhammed Ali "*Mu'adeli*" telaffuz olunur, Hüseyin "*Hüsen*" okunur vs.) Sonra kısaltma kalıplarının birisine göre ad son şeklini bulur. Örneğin iki kelimenin birleşmesiyle oluşan adın genellikle ikinci parçası düşer. Birinci parçanın sonuna mesela /-i/ (Memi gibi ya da burada olduğu gibi /-ş/) sesi getirilir veya başka yollarla "kısaltma" işi tamamlanır.

Adları küçültme eski zamanlardan beri karşılaşılan bir durumdur. İnuş Tegin (Enuş Tekin) ve Tekiş Alaaddin vs. bunu teyit eder.

70.3. Bu ek, renk adlarına getirilerek "eğilim" ve "benzerlik" anlamı verir. Bu sebeple [+şın] eki ile bağlantılı olduğu düşünülür. ([+şın] ekine bakınız, no. 72)

70.4. /-ş/ eki ile yapılmış isim fiiller oldukça işlektir. Genellikle bir işin yapılması sırasındaki "durumunu" ve "yapım şeklini" belirtir: duruş, bakış gibi.

Yelpaze çevirilir gibi birden dönüşleri işve ile devriliş, saçılış, örtünüşleri…

Her rengi istemez gözümüz şimdi aldadır; İspanya dalga dalga bu akşam bu şaldadır (Yahya Kemal, "Endülüs'de Raks")

Bildiğimiz gibi yukarıdaki örnekte "dönüş" "dönmek" kelimesinden; "devriliş", "devrilmek" (çevirilmek) kelimesinden; "saçılış", "saçılmak" kelimesinden ve "örtünüş" kelimesi de "örtünmek" (kendi kendisini örtmek) fiilinden gelir. "Yelpaze" de "yelpik"tir.

"Onun giyinişi" yani "giyinme tarzı". "Ali'nin okuyuşu" yani "Ali'nin okuma tarzı ya da hali": "Benim yârim gelişinden bellidir…", yani "gelme, yürüme şeklinden bellidir."

70.5. /-ş/ eki bazen /-m/ ({-Im}) eki gibi bir işin meydana getirilmesinde "bir defaya mahsus olmak" kavramını ifade eder: uçuş, "bir vuruşta yıktı" gibi.

70.6. /-ş/ eki ile yapılmış bazı kelimeler hem "durum, tarz" ifade eder, hem de "ad" görevi üstlenir. Bir örnek:

قارین ایندیکی یاغیشینا (یاغما طرزینه ، حالینا) باخارسان ،صاباح داملاری کوره مه‌لی اولاجاغیق .

ـ گینه یاغیش باشلادی .

ایکینجی مثالدا "طرز و حال " ـ دان صحبت ائدیلمه‌دیگی آچیقدیر . هم آد و هم حال وطرزی گؤسته‌رن "ایش‌آدی " اولان کلمه‌لردن باشقا اؤرنکلر : بیر چیچه‌گین سحرچاغی آچیلیشینی سئیر ائتمک روحا نشئه وئرر . بیری نین ایش یئری نین آچیلیش مراسیمی و بونا بنزر کلمه‌لر چکیلیش (چکیلمه‌حالی ، قرعه‌کشی)، تیکیش ، دؤنوش (دؤنمه طرزی بازگشت)، گیریش ، انیش ، ساتیش ، اوچوش (اوچماق طرز و حالی، قوش ویا طیاره‌نین " پرواز"ی)...

۷ ـ ۷۰) ـ بو اک ایله دوزه‌لمیش فعل آدلاریندان بعضی سی صفت کیمی ایشله‌دیلیر : یانلیش (سهو و خطالی) سؤز ، یوقوش یول، ایگدیش ده‌وه ... کیمی .

۸ ـ ۷۰)ـ بو اک ایله دوزه‌لن کلمه‌نین گؤوده یا کؤکونون (ریشه‌سی نین) صونو مصوت ایسه"ی " سسی آرتیریلیر .

یاشا ـ ی ـ یش ، آنلا ـ ی ـ یش ... کیمی . قدیم تورکجه‌ده بو"ی " یین آرتیریلما دیغینی گؤروروک .

قارغیش (قارغی ـ ش) ، آلقیش (آلقی ـ ش) کیمی ...

۹ ـ ۷۰) ـ فعلین گؤوده‌سی " ـ ش" ایله بیتدیگینده بو سسین "ادغام" اولدوغونو گؤروروک . بیر اؤرنک :

بوغوش : (بوغوشماقدان ، فعل گؤوده‌سی "بوغوش" ـ دور . بونا بیرده ـ ش گلدیکده " بوغوشوش" اولار . بونا قیصا اولاراق دیلیمیزده "بوغوش" دئییریک بونا گؤره بو وجهله ایکی مترادف کلمه قارشیسیندا ییق "بوغماق ایشی نین حالی " معناسیندا ایسه ایکینجی سی " بوغوشماق ایشی نین حال و طرزی " معناسیندا دیر)

۱۰ ـ ۷۰)ـ بو اکله دوزه‌لمیش بعضی فعللرین اصل کؤکلری ایشلکلیکدن چیخمیشدیر : یاخیشماق ، قووشماق ، باریشماق ،ساتاشماق باغداشماق ، کیمی .

۱۱ ـ ۷۰) ـ بو اکله دوزه‌لمیش بعضی سؤزلر قوشاخالیندا گلرلر : بؤروش ـ بؤروش ، دگیش ـ توخوش ، قاپیش ـ قاپیش ، قاریش ـ قاریش، آلیش ـ وئریش ، .. کیمی .

Karın şimdiki yağışına (yağma şekline) bakarsan, sabah damları küremeli olacağız.

"Yine Yağış Başladı"

İkinci örnekte "tarz ve durum"dan bahsedildiği açıktır. Hem ad, hem durum, hem de tarzı gösteren "isim fiil" olan kelimelerden örnekler: Bir çiçeğin seher vakti açılışını seyretmek ruha neşe verir. Birinin iş yerinin açılış töreni ve buna benzer kelimeler, çekiliş (çekilme hali ve piyango / kura*),dikiş, dönüş (dönme tarzı), giriş, iniş, satış, uçuş (uçma tarzı ve hali, kuş ya da uçağın "pervaz"ı).

70.7. Bu ek ile yapılmış fiil adlarından bazısı sıfat gibi kullanılır: Yanlış (hatalı) söz, yokuş yol, iğdiş deve gibi.

70.8. Bu eki alan kelimenin gövde ya da kökünün son sesi ünlü ise ekin önüne /y/ yardımcı sesi gelir.

Yaşa – y – ış, anla – y – ış gibi. Eski Türkçede bu /y/ yardımcı sesinin eklenmediği görülür.

Kargış (kargı – ş), alkış (alkı – ş) gibi…

70.9. Fiilin gövdesi /-ş/ ile bittiğinde bu sesin "idgam" olduğunu görürüz. Bir örnek: Boğuş ("boğuşmak" kelimesinden, fiil gövdesi "boğuş-"dur. Buna bir de /-ş/ eki geldiğinde "boğuşuş" olur. Buna kısaca dilimizde "boğuş" diyoruz. Buna göre iki eşanlamlı kelime karşısındayız. "Boğmak işinin hali" anlamında ise ikincisi "boğuşmak işinin hali ve tarzı" anlamındadır.)

70.10. Bu ekle yapılmış bazı fiillerin asli kökleri işleklikten çıkmıştır: yakışmak, kavuşmak, barışmak, sataşmak, bağdaşmak gibi.

70.11. Bu ekle yapılmış bazı kelimeler ikileme olarak kullanılır: buruş buruş, değiş tokuş, kapış kapış, karış karış, alışveriş gibi.

۱۲ ـ ۷۰) ـ بو اکله دوزه‌لمیش یئنی سؤز و اصطلاحلارین ان ایش‌ـ لک‌لرینندن مثال : چؤکوش (سقوط ، انحطاط) ، آنلاتیش (بیـــان و افاده)، آنلاییش (فهم و درک)، دیره‌نیش (مقاومت) ، دؤیوش (احساس)، دؤشوش (تنزل)، دؤشونوش (تفکر طـرزی) ، گئچیش (" گذر")، گیریش (مدخل ، مقدمه)، گؤرونوش (ظاهـــر)، گؤسته‌ریش (تظاهر) ، اینانیش (اینانما حالی)، یزیش (درک ، حس ائتمک ، ملتفت اولماق)،یارادیلیش (خلقت)، یاشاییش (حیات‌طرزی زندگانلیق) و سایره ....

۷۱ ـ ش ـ

---

۱ ـ ۷۱) ـ " ـ ش" اکی فعلین گؤوده‌سینه آرتیریلار و " تقابل" و " قارشیلیقلی لیق " معناسی وئرن فعللر دوزه‌لدر :

ـ قوشلار اوچوشدو . خوروزلاری دؤیوشدوردولر . اوشاقلار آغلایاراق بیر ـ بیرلرینه باخیشدیلار.

۲ ـ ۷۱) ـ بورادا "ـ ش ـ اکی ایله دوزه‌لمیش فعل لرین معنا سیندا کی ایش مفهومو قارشیلیقلی اولاراق ایکیدن چوخ فاعیله‌عاید دیر :

ـ قوزولار مله‌شیر، سئرچه‌لر اوچوشور ...

ـ قادینلار قاچیشدیلار، آغلاشیب یانا ـ یانا داغیلدیلار، گئتدی لـــر هربیریسی بیر یانا . (یوسف ضیاء)

دوستلار سئویشر، دوشمنلر دؤیوشر ، ادبسیزلر سؤیوشرلر...

حئیوانلار ایگله‌شه ـ ایگله‌شه ، آداملار دانیشا ـ دانیشا آنلاشارلار.

بو معنادا : سؤز"بیر بیرینه"، "بیر بیرینی " کلمه‌لری ده‌علاوه ائدیله بیلر :

بیر ـ بیرینی قورویان قارداشلار ...

بیر ـ بیرینه کؤمک ائدن انسانلار ...

قدیم متنلردن مثال : " یوند قاموغ اوقراشدی " (هامی آتلار ـ بیشمی گؤره‌نده بیرلیکده کیشنه‌دیلر : عئینی اثر، ج ۱، ص ۲۳۵).

۳ ـ ۷۱) ـ "ـ ش ـ " اکی ایله دوزه‌لن فعللر، قدیم زامانـــدا گئنیش‌صورتده " اورتاقلاشما "و کؤمکلشمه" معناسینا ایشله‌دیلیردی:

" اول منگا ییغاج کسیشدی " (او منه آغاج کسمک ایشینده کؤمک ائتدی). تاپیشماق " (ایکی آدام ایشلرینی بیربیرینه تاپشیرما ،

۶

70.12. Bu ekle yapılmış yeni söz ve terimlerin en işlek olanlarından örnekler: çöküş, anlatış, anlayış, direniş, duyuş, düşüş, düşünüş, geçiş, giriş, görünüş, gösteriş, inanış, seziş, yaratılış, yaşayış vs.

71. /-ş-/

71.1. /-ş-/ eki fiilin gövdesine gelerek "karşılık" anlamı veren fiiller yapar: Kuşlar uçuştu, horozları dövüştürdüler, çucuklar ağlaşarak birbirleriyle bakıştılar.

71.2. Burada /-ş-/ eki ile yapılmış fiillerin anlamındaki iş kavramı karşılıklı olarak ikiden çok faile aittir: "Kuzular meleşir, serçeler uçuşur", "kadınlar kaçıştılar, ağlaşıp yana yana dağıldılar, gittiler herbiri bir yana" (Yusuf Ziya).

Dostlar sevişir, düşmanlar dövüşür, edepsizler sövüşürler…

Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa anlaşır.

Bu anlamda: Söze "birbirine", "birbirini" ifadeleri de eklenebilir: "Birbirini koruyan kardeşler", "birbirine yardım eden insanlar"…

Eski metinlerden örnek: "*yund kamug okraşdı*" (tüm atlar yemi gördüklerinde birlikte kişnediler, Aynı eser, C 1, s. 235).

71.3. /-ş-/ eki ile yapılan fiiller, eskiden fazlasıyla "ortaklaşma" ve "yardımlaşma" anlamında kullanılırdı: "*Ol menge yıgac kesişdi*" (o, bana ağaç kesme işinde yardım etti), "*tapışmak*" (İki adamın işlerini birbirine yaptırması,

وکیللشمک ـ " دیوان لغات الترک " ال یازماسی ص ۱۸۴) ... کیمی .

۷۰ـ ۷۱) ـ "ـ ش ـ " اکی ایله دوزه‌لمیش بیرقسم فعللـــــرده اورتاقلیق و اشتراک یئرینه فاعیلین اوز ـ اوزونه بیر وضعیـــت دن باشقا بیر وضعینه گئچیشی معناسی تاپیلیر :

اوشاق گلیشیر (انکیشاف ائدیر) ، طوفان یاتیشدی . هاوا قیزیشیر .

بوشکیل فعلین ، مطاوعت (دؤنوشلو) فعللرله نه فرقی واردیر ؟

بیر مثاللا بونو ایضاحا چالیشاق : " بؤروشمک " ده ،اشارت ائتدیگیمز کیمی " اوز ـ اوزونه‌لیک " واردیر ،بعضی "بوزوشن " نسنه (شئـــــی) دؤردونجو یئرده قصد اولمادان بؤروشار . حالبوکی " بؤزولن " نسنه قصد ایله ایشه قاریشدیریلمیش بیر عامیل ین تاثیری ایله بوروشار ـ یا اگر بیر آدام دان بحث ائدیلیرسه اوز اراده‌سی ایله مثلا بیـــــر گوشه‌یه سینر . او زمان او بیر گوشه‌یه " بؤزولدو" دئییلر .

قدیم زامانلاردا دا معنا گئنیشلنه‌مه‌سی یولو ایله "ـ ش ـ " اکی ایله " اوز ـ اوزونه‌لیک " مفهومو ایما ائدیلمیشدیر :

" تونلار اوبراشتی " (بالتارلار اپریشدی ، اپریدی : دیوان لغات الترک ، ج ۱، ص ۲۳۱).

۵ ـ ۷۱) ـ بو اکله دوزه‌لمیش یئنی سؤز و اصطلاحلاردان مثال :

چارپیشماق (مصادمه). گلیشمک (انکیشاف ، توسعه) .

اؤلوشماق (تشکل ائتمک) ، دؤنوشمک (استحاله) ... کیمی .

۷۲ ـ شین

رنگ‌لری بیان ائدن صفتلرین صونونا گلرو بنزه‌رلیک معناسی وئرر : ساریشین (ساری ـ شین) ، قاراشین ، کؤکشین (گؤی رنگه‌چالان)، " کلّوْن السّما " گؤی رنگینه بنزه‌ر ـ کاشغرلی دیوان ج ۲ ص ۴۳۷ و ج۱ ص ۱۸۶) ... کیمی

۷۳ ـ غار

قدیم (مثلا خاقانی) متنلرده بیزده‌کی "سووارماق " سؤزونـــــو "سؤو ـ غار ـ ماق " شکلینده گؤرورؤک . بونون "ائتدیرن فعلی " ده " سؤوغارتماق " گلیب دیر ، بیز بو معنادا " سووارتماق " دئییریک .

بیزده بیرده "سؤلاماق " واردیر ."آذربایجانی ـ فارسی"لغتینده بو

vekilleşmesi, “Divan ü Lügati’t Türk” El yazması, ss. 184) gibi.

71.4. /-ş-/ eki ile yapılmış fiillerde ortaklık ve birliktelik yerine failin kendiliğinden bir durumdan başka bir duruma geçmiş olduğu anlamı bulunur:

Çocuk gelişir, tufan yatıştı, hava kızışır.

Bu tarz fiillerin dönüşlü fiillerden ne farkı vardır? Bir örnekle bunu açıklamya çalışalım: “büzüşmek”de işaret ettiğimiz gibi “kendiliğindenlik” vardır, bazı “büzüşen” nesne dördüncü yerde kasıt olmadan buruşur. Hâlbuki “büzülen” nesne kastıyla işe karıştırılmış bir amilin etkisiyle buruşur, eğer bir adamdan bahsedilirse öz iradesiyle mesela bir köşeye siner. O zaman diğer köşeye “büzüldü” denir.

Eski dönemlerde de anlam genişlemesi yoluyla /-ş-/ eki ile “kendiliğinden meydana gelme” kavramı ima edilmiştir:

“*Tonlar obraşdı*” (giysiler yıprandı): Divan ü Lügati’t Türk, C 1, ss. 231).

71.5. Bu ekle yapılmış yeni kelime ve terimlerden örnekler: çarpışmak, gelişmek, oluşmak, dönüşmek gibi.

72. [+şın]

Renkleri ifade eden sıfatların sonuna gelir ve benzerlik anlamı verir: sarışın (sarı + şın), karaşın, gökşin (mavi renge çalan) *“كُوْكْشِن”* gök rengine benzer-Kaşgarlı Divan, c, ss. 437 ve C 1, ss. 186) gibi.

73. [-gar]

Tarihi (örneğin Hakani) metinlerde bizdeki “*suvarmak*” kelimesini “*suv – gar – mak*” şeklinde görürüz. Bunun “ettirgen fiili” de “suvgartmak” geliptir. Biz bu anlamda “*suvartmak*” diyoruz.

Bizde bir de “sulamak” vardır. “Azerbaycan Türkçesi-Farsça” sözlükte bu

ایکی کلمه‌یه بئله معنا وئریلمیشدیر : سولاماق : آب پاشیدن . نیز سووارماق . (پیغون ، ص ۲۲۳)
سووارماق : آبیاری کردن ، آب دادن (به‌حیوانات) عئینی اثر :ص ۲۵۵

۷۴ – ق

"– داه " علاوه‌سیله دوزه‌لمیش فعل گؤوده‌سیندن آد دوزه‌لدر :
فیریلداق (فیریل – دا – ق) : هر طرفه دؤنن . خیخیرداق : غضروف .
دیلچی طاهرنژاد گنجان – ین فیکرینه گؤره بو اک " – داق "دیر .
او دئییر : "– پر" یادا " – یل " هجاسی ایله اوزادیلمیش کیمی "یانسیلاما" (تقلیدی صوتلار ، دیلچیلیکده " اونوماتوپه "دئییرلر) و بنزه‌رلرینه "ه داق " اکی گله‌رک کؤکده‌کی سس و وضعیتله مناسیبتی اولان آدلار تؤره‌دیر . بو اکله دوزه‌لمیش یئنی کلمه‌لردن :
ایشیلداق : پروژه‌قتور (فارسجا : نورافکن) .
پیریلداق : ایشیق آچیب – سؤنمک یادا اورتمک – آچماق یولوایله اشارتلر وئرن آلت (فارسجا : چراغ چشمک زن) .
بیزیم دیلده جاری کلمه‌لردن : زوّیولداق (فارسجا : سرسره) ، شاقیلداق .

۷۵ – قان

عمومیتله بیر عنوان دوزه‌لتمک اوچون ایشله‌دیلیر : باشقان (رئیس) ، تارقان (طرخان) ... کیمی

۷۵ – ک (– ق)

---

۱ – ۷۵) – پروفه‌سور محرم ارگین بو اک حقینده بئله دئییر : (تورک دیل بیلگیسی ، ص ۱۸۹) :
بو اک تورکجه‌ده قدیمدن بری ایشلک اولان اکلردن بیری دیر . عمومیتله عمل افاده ائدن فعللردن آد دوزه‌لدر و بو آدلار داها چوخ عمل اولانی ، بعضا عمل ائده‌نی ، بعضا عملی ، خلاصه فعلین گؤستردیگی حرکتله ایلگیلی (علاقه‌لی) چئشیدلی شئیلری قارشیلار : چورو – ک ، چاتلا – ق ، یووارلا – ق ، اله – ک ، دیله – ک ، دؤشه – ک ، آدا – ق ، ایسته – ک .....

İki kelimeye böyle anlam verilmiştir: Sulamak: *"آب پاشيدن"*, Niz suvarmak. (*Peyfoon*, ss.223)

Suvarmak: *آبياری كردن* (sulamak), *آب دادن* (su) (hayvanlar için) (aynı eser, ss. 255).

74. /-k/

[-da] ekiyle yapılmış fiil gövdesinden ad yapılır: Fırıldak (fırıl – da – k): Her yana dönen. Kıkırdak: *gazrûf*.

Dilbilimci Tahir Nejat Gencan'a göre bu ek [-dak]'dır. Ona göre: [-ır] ya da [-ıl] hecesi ile uzatılmış kimi "yansıma" (taklidi sesler dilbilimde "onomatope" deniyor) ve benzer kelimelere [-dak] eki gelerek kökteki ses ve vaziyetle ilgisi olan adlar türetir. Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: ışıldak: projektör; pırıldak: ışık açıp-sönmek ya da örtmek-açmak yolu ile işaretler veren alet.

Bizim dilde cari kelimelerden: züyuldak, şakıldak.

75. [+kan]

Genellikle unvan ifadesi vermek için kullanılır: başkan (reis), Tarkan gibi.

76. /-k/, /-g/

76.1. Prof. Muharrem Ergin bu ek hakkında böyle diyor: (Türk Dil Bilgisi, ss. 189)

> *Bu ek Türkçede eskiden beri işlek olan eklerden biridir. Genellikle amil ifade eden fiillerden ad yapar ve bu adlar daha çok amel olanı, bazen amel edeni, hülasa fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli şeyleri karşılar: çürü – k, çatla – k, yuvarla – k, ele – k, dile – k, döşe – k, ada – k, iste – k…*

گؤوده‌لرین صونو صامیت اولسا ـ ی ـ / ـ ی ـ / ـ و ـ / ـ و ـ سسلرینده‌ن بیری (آهنگ قانونونا گؤره) گؤوده‌نین صونونا آرتیریلار: آج ـ ی ـ ق ، دوش ـ و ـ ک ، چک ـ ی ـ ک ، یات ـ ی ـ ق ،یان ـ ی ـ ق سؤن ـ و ـ ک ، ازـ ی ـ ک ، دل ـ ی ـ ک ، بوروش ـ و ـ ق ، دگیش ـ ی ـ ک ، بولاش ـ ی ـ ق ، اُوسگور ـ و ـ ک ،چوک ـ و ـ ک ، ایل ـ ی ـ ک .....

۲ ـ ۷۵)ـ بو مثاللاری وئره‌ن مؤلف بو اک حقینده داها اطرافلی ایضاحاتی کتابی نین داها ایره‌لی بحثلرینده گتیرمیشدیر. یئـــــری گلمیشکن بو ایضاحی، تورک دیل بیلگیسی ، کتابی نین "ـ ت" اکیندن بحث ائده‌ن قسمیندن نقل ائتمک فایدالی اولاجاقدیر :

" ـ ت" اکی تورکجه‌ده قدیمدن بویانا گؤرولن قدیمدن مثاللاری داها چوخ اولان بوگون آنجاق بیر نئچه کلمه‌ده تاپیلان ،ایشلک اولمایـــان بیر اک دیر. بوگون " گئچیت"،"اؤگوت"،" آییرت"،" قـــــــوروت" " اُوموت"،" یوْغورت" قدیم آناطولی تورکجه‌سینده " ایچیت" (ایچی له‌جک شئی)، بینیت (مینیله‌جک شئی)، یوکلت (یوک داشییاجـــاق وسیله) کلمه‌لرینده بو اک واردیر. قدیمدن بو اکین بعضی مثاللاردا "ـ وت"،"ـ وت" شکلینده گؤروندوگو نو ده قئید ائتمه‌لیییک : قدیم آناطولی لهجه‌سینده کی " گئچوت"،" آشوت" (آشیلاجاق یئـر) مثاللرینده اولدوغو کیمی . بئله کلمه‌لرده گؤمکچی سسین یووارلاق (ا ـ گیرده ، دگیرمی، یومرو، ۲ ـ کردگیل ، تام عددله گؤسته‌ریلـــن. آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ۲ ، ص ۵۶۳) اولماسی اوچون بیر سبب یوخدور. بو جهتدن "ـ و ـ "،" ـ و ـ " مصوتلرینی کلمـــــه دوزه‌لدیجی اکه داخیل قبول ائتمک مجبوریتی اورتایا چیخیر. لاکین " یوکلت" کیمی مثاللر اکین " ـ ت" اولدوغونو آچیقجا گؤسترمکده دیر. اونون اوچون "وُ" و"و " مصوتلرینی اکین بنیه‌سینه داخیل قبول ائتمک یئرینه ، یووارلاقلاشمیش گؤمکچی سسلر سایماق (گئچوْت ،تاشوت : گئچ ـ و ـ ت ، تاش ـ و ـ ت کیمی) داها دوغرودور. بو یووارلاقلاشما ـ غین سببی اولماقلا بیرلیکده قدیم آناطولی تورکجه‌سینده سبب لـی ـ سببسیز ، گئنیش بیر یووارلاقلاشما تمایولو گؤروندوگونو ده اونود ـ مامالی ییق . قدیم تورکجه ده بیر چوخ اکلرین بو آرادا بوکیمـــی کلمه دوزه‌لدیجی اکلرین یالنیز یووارلاق مصوتلی شکیللری نیـــــن

۹

Gövdelerin sonu ünsüzle biterse /-I-/, /-U-/ seslerinden biri (ses uyumuna göre) gövdenin sonuna eklenir: Ac – ı – k, düş – ü – k, çek – i – k, yat – ı – k, yan – ı – k, sön – ü – k, ez – i – k, del – i – k, buruş – u – k, değiş – i – k, bulaş – ı – k, öksür – ü – k, çök – ü – k, il – i – k vs.

76.2. Bu örnekleri veren yazar, bu ek hakkında daha ayrıntılı bir açıklamayı kitabının ileriki bölümlerinde yapmıştır. Yeri gelmişken bu açıklamayı, Türk Dil Bilgisi kitabının /-t/ ekinden bahseden bölümünden nakletmek faydalı olacaktır:

> *-t/ eki Türkçede eskiden beri görülen, eskiden örnekleri daha çok olan, bugün ancak birkaç kelimede bulunan, işlek olmayan bir ektir. Bugün "geçit", "öğüt", "ayırt", "kurut", "umut", "yoğurt", Eski Anadolu Türkçesinde "içit" (içilecek şey), "binit" (binilecek şey), "yüklet" (yük taşıyacak araç) kelimelerinde bu ek vardır. Eskiden bu ekin bazı örneklerde {-Ut} şeklinde görüldüğünü de kaydetmeliyiz: Eski Anadolu Türkçesindeki "geçüt", "aşut" (aşılacak yer) örneklerinde olduğu gibi. Böyle kelimlerde yardımcı sesin yuvarlak (1. girde, değirmi, yumru, 2. kerdgil, tam adetle gösterilen. Azerbaycan Dili'nin İzahlı Lügati, C 2, ss. 563) olması için bir sebep yoktur. Bu yüzden /-U-/ ünlülerini yapım ekine dâhil etme mecburiyeti ortaya çıkar. Ancak "yüklet" gibi örnekler ekin /-t/ olduğunu açıkça göstermektedir. Onun için /U/ sesini ekin bünyesine kabul etmek yerine, yuvarlaklaşmış yardımcı ses olarak görmek (geçüt, taşut: geç – ü – t, taş – u – t gibi) daha doğrudur. Bu yuvarlaklaşmanın bir sebebi olmakla birlikte Eski Anaolu Türkçesinde sebepli sebepsiz geniş bir yuvarlaklaşma eğilimi görüldüğünü de unutmamalıyız. Eski Türkçede birçok ekin bu arada bunun gibi yapım eklerinin yalnız yuvarlak ünlülü şekillerinin*

اولدوغونو گؤروروک . مثلا بو اک گؤمکچی سسلری مصوتلر آهنگینه اویدورولموش اولان قدیم تورکجه ده عمومیتله ـ وت ، ـ وت شکلینده ـ دیر" . قدیم آناطولی تورکجه سینده کی یووارلاق مثاللردن آنلاشیلدی ـ غینا گؤره بو "ؤ" ، "ۆ" آرتیق گؤمکچی سس سایيلماغا باشلامیش ، قدیم آناطولی تورکجه سینده کی یووارلاقلاشما تمایوللری صونا یئتیشینجه ده مصوتلر آهنگینه باغلانمیشدیر . بونا بنزه ر بیر وضعیتی بوگون "ـ ک" "ـ ق " اولاراق قاباغیمیزا چیخان فعللردن آد دوزه لتمک اکینده ده گؤروروک . بوگون ـ ک ، ـ ق ایله دؤزه لمیش گؤردوگوموز آچیق (آچ ـ ی ـ ق) ، دلیک (دل ـ ی ـ ک) کیمی بیر چوخ کلمه لر قدیم آناطولی تورکجه سینده ده "آچوق "، " دلوک " کیمی ـ وق ، ـ وک ایله دوزه لمش گؤرونمکده دیرلر" . " قدیم تورکجه ده ده یووارلاق شکیللر حاکیمدی . دئمک کی قدیم تورکجه ده ، گؤمکچی سسلر مصوتلر آهنگینه باغلاندیغی اوچون ، بو اکلر ـ وت ، ـ وت و ـ وق ، ـ وک شکلینده ایدی .غرب تورکجه یه ایسه اؤنلرینده کی مصوت گؤمکچی سس سایيلاراق اکلر ـ ت ، ـ ق و ـ ک شکلینه گئچمیش ، لاکین قدیم آناطولی تورکجه سینده کی یوارلاقلاشماق تمایولو بعضی مثاللرده قدیم شکیللری بیر مدت محافیظه ائتمیش صونرادان آرادا کی مصوت تام بیر گؤمکچی سس حالیندا قالاراق اکلر ـ ت و ـ ق ، ـ ک شکلینده ایشله دیلمیشدیر" .

"قدیم تورکجه ده "ـ وُت ، ـ وْت" و "ـ وق ، ـ وک " ـ وْن یا نیندا بیر نئچه مثالدا "ـ ت "و"ـ ق ، ـ ک " اکلری نین ده اولماغینا باخاراق "ـ ت ایله "ـ وُت" ـ وْ ت" ، ـ وت" ـ وْ ، عئینی شکیلده "ـ ق ـ ک " ایله " ـ وُق ـ وْک " ـ و آیری ـ آیری اکلر اولاراق داقبول اقده بیلیریک . اگر بئله ایسه ـ ت ایله "ـ وُت ، ـ وْت" و ـ ق ـ ک ایله " ـ وق ، ـ وْک " غرب تورکجه سینده ، مصوت سایيلاراق ، بیر لشدیریلمیش دئمکدیر" ، (محرم ارگین ، آدی گئچن اثر ص ۵ ـ ۱۹۴) .

۳ ـ ۷۵) ـ بنزه رلیک بیان ائیلر : "

توپوق (توپ ـ و ـ ق) ، قابیق (قاب ـ و ـ ق) ، ببک (ببه ـ ک) قوْووُق (قوْوی ـ ق) ...

۴ ـ ۷۵) ـ دیلچی تحسین بانغو اوغلو دئییر :

" یئر ـ یئر تک هجالی آد گؤوده لرینده "ـ ک " یادا " ـ یک " اکینی تشخیص ائتمه یه چالیشیریق : تورک (تور ـ وُک / توْرو ـ ک) ،

olduğunu görürüz. Örneğin bu ek yardımcı sesleri ünlü uyumuna uydurulmuş olan Eski Türkçede genellikle {-Ut} şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlak ünlülerden anlaşıldığına göre bu /u/ ve /ü/ artık yardımcı ses sayılmaya başlamış, Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma eğilimi sona gelince de ünlü uyumuna bağlanmıştır. Buna benzer bir durumu bugün "–ک" ve "-ق" olarak önümüze çıkan fiilden isim yapma ekinde de görürüz. Bugün "-ک" ve "-ق" ile yapıldığını gördüğümüz آچیق*(aç – ı – k),* یلغیک*(del – i – k) gibi birçok kelime Eski Anadolu Türkçesinde de "açuk", "delük" gibi [-uk], [-ük] ile yapılmış görülmektedir". "Eski Türkçede de yuvarlak şekiller hâkimdi. Demek ki, Eski Türkçede yardımcı sesler ünlü uyumuna bağlandığı için bu ekler, {-Ut} ve {-Uk} şeklinde idi. Batı Türkçesine ise bu ekler önlerindeki ünlü yardımcı ses sayılarak /-t/ ve /-k/ şelinde geçmiş. Ancak Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma eğilimi bazı örneklerde eski şekillerini bir müddet muhafaza etmiş, sonradan aradaki ünlü tam bir yardımcı ses halinde kalarak ekler /-t/ ve /-k/ şeklinde kullanılmıştır.*

Eski Türkçede {-Ut} ve {-Uk} yanında birkaç örnek de /-t/ ve /-k/ eklerinin de bulunmasına bakarak /-t/ ile {-Ut}, [-ot], /-ü/ aynı şekilde /-k/ ile {-Uk} ve birbirinden ayrı ekler olarak da kabul edebiliriz. Eğer böyle ise /-t/ ile {-Ut}, /-k/ ile de {-Uk} Batı Türkçesinde, ünlü sayılarak birleştirilmiş demektir. (Muharrem Ergin, Adı geçen eser, ss. 5-194)

75.3. Benzerlik ifade eder:

Topuk (top – u – k), kabuk (kab – u – k), bebek (bebe – k), kovuk (kovı – k)…

75.4. Dilbilimci Tahsin Banguoğlu'na göre:

Bazı tek heceli ad gövdelerinde /-k/ ya da [-ik] ekini anlamaya çalışırız: Türk (Tür-ük / Türü-k),

گؤرک (گؤر ـ ؤک) ، کؤشک (کوش ـ وک) ، یؤخ (یؤ ـ ق / یو ـ خ)
توْخ (* تو ـ ق / * توْ ـ خ) " ...
۷۶ ـ ک (ـ ەک / ـ اق)

---

۱ ـ ۷۶) ـ ایکی قدیم اکدن ،"ـ گه" و " ـ یک" اکلرینـــدن، یارانمیش بیر اک اولدوغونو دوشونـنلروار :
قاچ ـ غاق : قاچ ـ اق : قاچاق .
قدیم تورکجه‌دن بو گونکو دیلیمیزه بیر چوخ بئله کلمه‌لر داماق مخرجلی سسلرینی ایتیره‌رک گلمیشلر : قورغاق : قوراق (خشک ، بـــی باران ..."پیفون ، آدی گئچن اثر . ص ۲۷۷") . گرگک : گره‌ک ، امگک : امک ، کورگک : کوره‌ک ، اورغاق : اوراق ، قاپغاق : قاپاق یاپورغاق : یاپراق = یارپاق ، ائششکک : ائششه‌ک ،ائششک / کیمی .
۲ ـ ۷۶) ـ هابئله قدیم تورکجه‌ده " ـ گک" اولان کیچیلتمک اکی ایله دوزه‌لمیش بیر پارا آدلار دیلیمیزده صونلاری " ـ ەک" تلفظ اولاراق ایشلکدیرلر : باشاق (سونبول ، فارسجا : خوشه) ، بوجاق ، داماق ، بنه‌ک ، باردااق ، ساغراق ، قیصراق ، کوششه‌ک / کوشه‌ک ، شیشه‌ک ، چاناق ، اوغلاق ... کیمی .
۳ ـ ۷۶) ـ فعلدن بعضی بسیط آد سویلو کلمه‌لر دوزه‌لدر :
سوراق (سراغ)، گسه‌ک (کسسه‌ک)، ییغیناق ، یوماق ، قوجاق ،تونک چاپاق ، سوره‌ک ، بوداق ، آداق (نذر، آدانمیش‌شئی) ، قیـــوراق ، قوراق (قورو و یاغیش‌سیز)، تیتره‌ک ، هورکک (اورکک)... کیمی.
۴ ـ ۷۶) ـ بو آدلاردان بعضی لری، "ـ لی" اکی ایله ایشـــلک صفتلر دوزه‌لتمه‌گه یارار :
سوره‌کلی ، اوخوناقلی ، اوتوراقلی ، آداقلی ....
۵ ـ ۷۶) ـ فعلدن ، سجیه گؤسته‌رن داها چوخو آشاغیلاییجی (تحقیر ائدیجی) تاکید صفتلری دوزه‌لدر :
دؤنه‌رک (پرنسیپ‌سیز، متلون)، قاچاق ، قورخاق ، اورکـــه‌ک ، سارساق ...
۶ ـ ۷۶) ـ فعلدن مکان آدلاری دوزه‌لدر :
یاتاق ، باتاق ، اوتوراق ، قؤوشاق ، درنه‌ک ، صیغیناق ، بارینـاق (بیتوته ائدیله‌جک یئر، بارینج : بیتوته) ، چاتاق (ایکی داغ و

görk (gör – ük), köşk (köş – ük), yok (yo – k), tok (*to – k)"…

76. /-k/ ({-Ak})

76.1. İki eski ekten [-ge] ve [-ik] eklerinden kurulmuş bir ek olduğunu düşünenler var:

Kaç – gak > kaç – ak; "kaçak"

Eski Türkçeden bugünkü dilimize böyle birçok kelime damak seslerini yitirerek gelmiş: *kurgak* "kurak" (*"خشک", "بیابان"...* "*Peyfoon*, Adı Geçen Eser, ss. 277"). *Gergek* "gerek", *emgek* "emek", *kürgek* "kürek", *orgak* "orak", *kapgak* "kapak", *yapurgak* "yaprak ~ yarpak", *eşgek* "eşek" gibi.

76.2. Eski Türkçede [-gek] olan küçültme eki ile yapılmış bazı adlar dilimizde sonrdan [-ek] şeklinde söylenir: Başak (sümbül, Farsça: *خوشه*), bucak, damak, benek, bardak, *sağrak*, kısrak, *küşşek / küşek*, *şişek*, çanak, oğlak gibi.

76.3. Fiilden bazı ad soylu basit kelimeler yapar: *surak* (*serağ*), *kesek* (*kessek*), yığınak, yumak, kucak, tünek, çapak, sürek, budak, adak (*نذر* adanmış şey), kıvrak, kurak (kuru ve yağışsız), titrek, ürkek gibi.

76.4. Bu adlardan bazıları {-lI} eki ile işlek sıfatlar yapar:

Sürekli, okunaklı, otraklı, adaklı…

76.5. Fiilden, seciye gösteren daha çoğu aşağılayıcı (tahkir edici) sıfatlar yapar:

Dönek (prensibsiz, mütelevvin), kaçak, korkak, ürkek, sarsak…

76.6. Fiilden yer adları yapar:

Yatak, batak, oturak, kavşak, dernek, sığınak, barınak (gece kalınacak yer, barınc: *"نبیتیه"*), çatak (iki dağ ve

ویا دا ایکی یولون بیرلشدیگی یئر) ...

۷ ـ ۷۶) ـ فعلدن وسیله ، آلت و عضو آدلاری دوزه‌لدر : بیچاق ، ساچاق ، قایاق ، دیرسه‌ک ، یاناق ، دیرناق ، دالاق ، دایاق (دایا ـ نیلاجاق شئی) ، دولاق ، قاپاق (بیر شئی قاپاتماق ـ اورتمـــک اوچون وسیله)، الک ، ساپاق ، داراق ، یئده‌ک احتیاجا یئتمه‌سی ، یئتیشمه‌سی اوچون ساخلانان ، احتیاط شئی) ...

۸ ـ ۷۶) ـ "ـ ه‌ک " آدلاری یئرـ یئر اصطلاح دگه‌ری قازانیبدیر لار و یئنی کلمه‌لره اورنه‌ک اولوبلار :

اولچه‌ک (مقیاس) ، اوچاق (طیاره ، فارسجا : هواپیما ...

دوراق (ایستگاه)، اره‌ک (اریله‌جک ،یئتیشیله‌جک نقطهٔ هدف) ....

۷۷ ـ ک (ـ یک / ـ وک / ـ یق / ـ وق)

---

۱ ـ ۷۷) ـ فعللرین کؤک ویا گؤوده‌لری نین صونو صامت اولدوغوـ ندا بو اک (ـ یک / ـ وک / ـ یق / ـ وق) شکلینده ایشله‌دیلیر.

متعدی فعللردن دوزه‌لمیش صفتلر : کسیک (کس ـ ی ـ ک / کس ـ یک کسیلمیش حالدا) ، قیریق : صینیق :

" صینیق سبو ده سو توتماز قرار مئی دورماز
شکسته گؤنلومه محوم کی قانیله دولودور! ".

آچیق ، آچیق ـ ساچیق (فارسجا : بی پرده)، پؤزوق (خراب)، چاتیق ، یاریق ، سؤکوک ، توُتوق ،سیلیک ، بؤغوق ، ازیک ، یؤلوق ، اؤیوق ، یوُموق ، آسیق ، ، آیریق ... کیمی .

۲ ـ ۷۷) ـ لازیم فعللرین کؤک یا گؤوده‌لری ایله دوزه‌لنلر :

یانیق ، صؤلوق ، آرتیق ، قاباریق ، دؤنوق ، سؤنوک ، بولانیـــق ، آلیشیق ، یاپیشیق ، قاریشیق ، چؤروک ، یاتیق ، دؤشوک ، قالخیق ، بؤلاشیق ، دؤلاشیق ، صیرناشیق ، بؤروشوق ، ایتیک ، چؤکوک ،ایلیشیک (۱ ـ صفت : دوگون ، پیرتلاشیق ، ایلیشمیش شئیین حالی ،"ایلیشیک ایپ ، ایلیشیک مفتول " معنا سیندا :

۲ ـ دؤلاشیق ، قاریشیق :" ایلیشیک فیکیرلر ". ۳ ـ اسم : مناسبت ، علاقه ، آصیلی لیق : " اونونلا هئچ بیر ایلیشیگیم یوخدور". ۴ـ اسم : انگل ، مانع :" ایشیمده هئچ بیر ایلیشیک یوخدور " ـ آذربایجـــان دیلی نین ایضاحلی لغتی ج ۲ ، ص ۳۸۸ ـ همین بو لغته باخیلیرســـا

ya da iki yolun birleştiği yer).

76.7. Fiilden vesile, alet ve organ adları yapar: bıçak, saçak, kayak, dirsek, yanak, tırnak, dalak, dayak (dayanılacak şey), dolak, kapak (bir şeyi kapamak, örmet için araç), elek, sapak, tarak, yedek (ihtiyaca yetmesi, yetişmesi için saklanan, ihtiyat şey).

76.8. [-ek] ekiyle yapılan adlar yer yer terim değeri kazanmıştır ve yeni kelimelere örnek olmuştur: ölçek, uçak, durak, erek (erilecek, yetişilecek hedef).

77. /-k/ ({-Ik}, {-Uk})

77.1. Fiillerin kök ya da gövdelerinin sonu ünsüz olduğunda bu ek {-Ik}, {-Uk} şeklinde kullanılır.

Geçişli fiillerden yapılmış sıfatlar: Kesik (kes – i – k / kes – ik, kesilmiş halde), kırık, sınık:

"*Sınıg sebu de su tutmaz gerar-ı mey durmaz*

Şikeste gönlüme mehvim ki ganile doludur!"

Açık, açık saçık, bozuk (harap), çatık, yarık, sökük, tutuk, silik, boğuk, ezik, yoluk, oyuk, yumuk, asık, ayrık gibi.

77.2. Geçişsiz fiillerin kök ya da gövdeleri ile yapılanlar: yanık, soluk, artık, kabarık, donuk, sönük, bulanık, alışık, yapışık, karışık, çürük, yatık, düşük, kalkık, bulaşık, dolaşık, sırnaşık, buruşuk, yitik, çökük, ilişik (1. sıfat: düğün, pırtılaşık, ilişmiş şeyin hali, "ilişik ip, ilişik meftûl anlamında. 2. dolaşık, karışık: "ilişik fikirler". 3. isim: münasebet, alaka, asılılık, "onunla hiçbir ilişiğim yoktur". 4. İsim: engel, mani: "işimde hiçbir ilişik yoktur".

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 2, ss.388- bu lügate bakılırsa

" ایلیشیک " کلمه‌سی نین ایلک معناسی " تاخیلماق ،تاخیلیب قالماق ..."دیر. بونا گؤره " ایلیشیک " فارسجا "پیوست" و عربجه "ضمیمه " یئرینه‌ده ایشله‌دیله بیلر. مثلا :

"قبضینیزین فوتو ـ قوپی سی بو مکتوبا ایلیشیکدیر " فارسجا ـ نین " فتوکپی قبض شما بپیوست این نامه است" معناسینا گلیر .ها بئله یئری گلمیشکن ، صون زامانلاردا "روابط " اصطلاحی یئرینه، همین بو کلمه‌دن تؤره‌دیلمیش " ایلیشکیلر" سؤزونو ده قئید ائتمک فایدالی دیر. مثلا "روابط عمومی " یئرینه" عامه ایلیشکیلری "،"ارتباطات اجتماعی " یئرینه " اجتماعی ایلیشکیلر" وسایره...) ، کیمی .

۳ ـ ۷۷) ـ دیلچی تحسین بانغو اوغلو"ـ یک " اکینه دا ییر بئله دئییر : " چوخ یا یغین بیر گئچمیش صفت فعلی شکلیدیر. بو اک دیلی ـ میزده بو ایشله‌ییشینی تام محافیظه ائده‌مه‌میش و اکثر زامان "ائدیلن " معنالی (مثال : کسیک : کسیلمیش) فعلدن صفتلر دوزه‌ـ لتمکده ایشله‌دیلیر... قدیم تورکجه‌ده فعلدن آد دوزه‌لدن آیری"ـ یک و" ـ یگ " اکلریندن بیرینجی سی اولدوغو کیمی ، ایکینجی سی‌ده داماق سسینی ایتیره‌رک دیلیمیزه گلمیشدیر ("تیریگ "ین " دیری" اولدوغو کیمی)... آنجاق مخرجلری چوخ یاخین اولان بو اکلرین ("ک" ایله" گ " یاخینلیغی) قدیمدن بئله یاخشی حدودلانمادیغی و چوخ زامان قاریشدیریلدیغی دا ممکن دور... بونا گؤره "ـ یک " و " ـ یٌ " ("دیری " مثالیندا اولدوغو کیمی اصلده اک "ـ یگ" دیر) اکلری ایله دوزه‌لمیش آدلارین آز ـ چوخ قاریشمیش اولماسی ممکن دور..... آنجاق بونلار عمومیتله بیرده داها آچیق بیرافاده آیریلیغینا گئتمیشدیر."ـ یگ" (ـ ی) داها چوخ آد و "ـ یک" داها چوخ صفت دوزه‌لتمیشدیر. عئینی کؤکدن :

آد : باتی ، کسی ، چاتی ...

صفت : باتیق ، کسیک ، چاتیق ..." (تحسین بانغو اوغلو، تورکجه نین قرامه‌ری ، ص ۲۴۸).

۴ ـ ۷۷) ـ بو اکله دوزه‌لمیش صفتلر ایشله‌دیله ـ ایشله‌دیله آدلاشیرلار. (کؤکده اولان "فعلین نتیجه‌سی " معناسینی وئرنلردن اؤرنه‌ک) : آرتیق (آرتماق ایشی نین نتیجه‌سی نین آدی)، ییرتیق ،

“ilişik” kelmesinin ilk anlamı “takılmak, takılıp kalmak”tır. Buna göre “ilişik” Farsça *“نپیوست”* ve Arapça *“ضمیمه”* yerine de kullanılabilir. Örneğin:

“Kabzınızın fotokopisi bu mektuba ilişiktir”, Farsçanın *“این نامه است فتوکپی قبض شما پیوست”* anlamına gelir. Yeri gelmişken, son zamanlarda *“روابط”* terimi yerine, buradan türetilmiş “ilişkiler” kelimesini de kaydetmek yararlıdır. Mesela *“روابط عمومی”* yerine “amme ilişkileri”, *“ارتباطات اجتماعی”* yerine “toplumsal ilişkiler”vs.) gibi.

77.3. Dilbilimci Tahsin Banguoğlu [-ık] ekine dair böyle diyor:

Çok yakın bir geçmiş sıfat fiil ekidir. Bu ek dilimizde bu işleyişini tam muhafaza edememiş ve genelde “edilen” anlamlı (örnek: kesik; kesilmiş) fiilden sıfatlar yapmakta kullanılır… Eski Türkçede fiilden ad yapan [-ık] ve [-ıg] eklerinden birincisi olduğu gibi ikincisi de damak sesini yitirerek dilimize gelmiştir (“tirig”in “diri” olması gibi)… Ancak boğumlanma yeri çok yakın olan bu eklerin (/k/ ile /g/ yakınlığı) eskiden iyice sınırlanmadığı ve çoğu zaman karıştırıldığı da mümkündür… Buna göre [-ık] ve /-ı/ (“diri” anlamında olduğu gibi aslında ek [-ıg]’dır) ekleri ile yapılmış adların az çok karışmış olması mümkündür… Ancak bunlar genellikle bizde daha açık bir ifade ayrılığına gitmiştir. [-ıg] (/-ı/) daha çok ad [-ık] ise daha çok sıfat yapmıştır. Aynı kökten:

Ad: batı, kesi, çatı…

Sıfat: batık, kesik, çatık… (Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, ss. 248).

77.4. Bu ekle yapılmış sıfatlar kullanıla kullanıla adlaşır. (Kökte olan “fiilin sonucu” anlamı verenlerden örnek): Artık (artmak işinin sonucunun adı), yırtık,

یاریق ، دلیک ، قیریق ، صینیق ، ایلیشیک کیمی .

۵ ـ ۷۷)ـ بو اکله دوزه‌لمیش کلمه‌لرین بیرقسمی یالنیز آد اولاراق تانینمیش و ایشله‌دیلمکده دیر :

بؤلوک ("بؤلمک "ـ دن ،" دسته ، گروهان ، قسمت ، حصه "معنالارینا دیر)، باجاریق (اصلی "باشارماق " مصدریندن گلمیشدیر ،بیر ایشی گؤرمک قدرتی و مهارتی معناسینا دیر)، گرتیک / گرتی/ کردی ("گرتمک" مصدریندن ، کسمک ، علامت قویماق اوچون کسمک ، چوخات ـ چوب خط ـ کسمک ، یارماق ، بؤلمک ... معنالارینا گلیر ." دیوان لغات الترک" ـ ده بو مثاللار وئریلمیشدیر : "اول ییغاج کرتنی "، معناسی عربجه : "انّه قد حزّ الخشب و غیره "، بیلدیگیمیز کیمی" حزّة " آغاجدا یاریق ویا دلیک دئمکدیر . کاشغرلی دوا ملا بو مثالی وئریر :" اول قولین بوینین کرتتی "، بورادا " کرتمک " کاشغرلی نین دئدیگینه‌گؤره "تحقیر ائتمک " یادا " ذلیل ائتمک "ـ دن کنایه‌دیر ."کرتیک " کرتیلمیش، بؤلونموش و بیلدیگیمیز"کردی "ده "مختلف بیتگی اکمک اوچون آیریلان قطعه" معناسینا دیر .ـ دیوان لغات الترکی ، ال یازماسی،ص ۶۲۹)...

بؤلوک ، سارماشیق ، قاتیق ، اؤسکوروک ، آخسیریق / آسقیریق، هیچقیریق / ایچقیریق ، گدیک ، قازیق ، تانیق ، دلیک ، صویوق ، بویروق (فرمان ، امر) :

" چون شهریارین شهرینه اولدو " نسیمی " پادشاه
بویروق آنیندور ، حکم آنین ،هم شهرینه ،هم کندینه" (نسیمی)

۶ ـ ۷۷) ـ بو اکله تؤره‌تمک هم آسان و هم‌ده بسیط گؤروندوگوندن بو شکیلده دوزه‌لدیلمیش یئنی سؤزلر چوخدور . مثلا :

ایچه‌ریک : بیر شئیین ایچینده اولان ، محتوی . باتیق : سویاباتمیش . یارادیق : مخلوق ، مخلوقات . قارماشیق : مرکب . باخیشیق : قرینه‌لی ، متقارین . دؤنوک : متمایل : " خلقه دؤنوک نشریات " یعنی "هرکسین اوخوماسی اوچون حاضیرلانان نشریات " کیمی

یؤنه‌لیک : بیر جهت و استقامته متوجه . آچیق ـ سئچیک : واضح و باریز . بیرله‌شیک : متحد، متفق .مثلا "بیرله‌شیک ملتلر تشکیلاتی " (فارسجا : سازمان ملل متحد". بیتیشیک : متصل .. داغینیق : پراکنده متفرق . اویانیق : هوشیار . تانیق : شاهید...

۷ ـ ۷۷) ـ بیرچوخ کلمه‌لریمیز" ـ یک " له دوزه‌لمیش سؤزلردیر .

۱۴

yarık, delik, kırık, sınık, ilişik gibi.

77.5. Bu ekle yapılmış kelimelerin bir kısmı yalnız ad olarak tanınır ve kullanılmaktadır:

> *Bölük ("bölmek" kelimesinden "deste, gürûhan, kısmet, hisse" anlamlarına gelir), bacarık (aslı "başarmak" mastarından gelmiştir, bir işi görmek kudreti ve mahareti anlamındadır), kertik / kerti / kerdi ("kertmek" mastarından kesmek, işaret koymak için kesmek, çuhat – çubhat – kesmek, yarmak, bölmek vb. anlamlarına gelir. "Divan ü Lügati't Türk"de şu örnekler verilmiştir: "ol yıgaç kertni" anlamı Arapça "ذلك خشب و مجهده", bildiğimiz gibi "خزة" ağaçta yarık veya delik demektir. Kaşgarlı sürekli bu örneği verir: "ol kolın boynın kertti", burada "kertmek" Kaşgarlı'nın dediğine göre "tahkir etmek" ya da "zelil etmek"ten kinayedir. "Kertik", kertilmiş, bölünmüş ve bildiğimiz "kerdi" de "muhtelif bitki ekmek için ayrılan alan" anlamındadır.* Divan ü Lügati't Türki, El yazması, ss. 629)…

Bölük, sarmaşık, katık, öksürük, aksırık, hıçkırık, gedik, kazık, tanık, delik, soyuk, buyruk (ferman, emir):

"*Çün Şehriyar'ın şehrine oldu "Nesimi" padişah*
Buyruk anundur, hükm anın, hem şehrine, hem kendine" (Nesimi)

77.6. Bu ekle türetmek hem kolay, hem de basit göründüğünden bu şekilde yapılmış birçok yeni kelime vardır. Örneğin:

İçerik: bir şeyin içinde olan, muhteva. Batık: suya batmış. Yaratık: mahlûk, mahlukat. Karmaşık: birleşik. *Bahışıg*: *karineli, mütekarrin*. Dönük: *mütemayil*: "halka dönük neşriyat", yani "herkesin okuması için hazırlanan neşriyat" gibi. Yönelik: Bir yöne ve istikamete dönen. Açık seçik: vazıh (meydanda-belli), bariz. Birleşik: *müttehit* (birlik olmuş), müttefik. Örneğin: Birleşmiş Milletler Teşkilatı" (Farsça: *سازمان ملل متحد*). Bitişik: *muttasıl*. Dağınık: perakende, *müteferrik*. Uyanık: *hüşyâr*. Tanık: şahit.

77.7. Birçok kelimemiz [-ik] ekiyle yapılmıştır.

عضو آدلاریندا و ابتدائی وسیله آدلاریندا بو اک دقتی چکمکده‌دیر :
سۏموک ، قاشیق ، ایلیک ، آشیق ، توْپوق ، کیرپیک ، قوُیروق، دالاق ، بۏکره ک، قولاق ، قورساق ، بئشیک ، قابیق ، چوْماق، دیرک ، دوُزاق ، قونداق ....
۷۸ ـ ک ـ (ـ یک ـ / ـ وک / ـ یق ـ / ـ وق ـ)

---

۱ ـ ۷۸) ـ قدیم تورکجه‌ده آیری بیر "ائدیلن" معنالی اک ، یعنی "ـ یْک" واردی (باسیقماق ، صویوقماق کیمی) کی بونونلا دوزه‌لدیلمیش کلمه‌لردن دیلیمیزده "ائدیلن" و برکیتمه معنالاریندا بیر صیرا کلمه‌لر ایشلکدیر :
صیْنیقماق ، گۏروکمک ، دوُروخماق ، بئزیکمک ، دوْلوقماق ،داریقماق، صینیقماق ...
۲ ـ ۷۸) ـ پروفه‌سور بانغواوغلو دئییر :
" بو ـ یک ـ اکی بعضی کلمه‌لرده آخیجی صامیتلر اونونده ،صوتی نی دوشورموش گۏرونور" : قورو ـ ق ـ ماق : قوْروقماق : قورخماق "و اونا بنزه‌ین کلمه‌لر : اور کمک ، قیرخماق ،قالخماق ، سیلکمک "...
۳ ـ ۷۸) ـ قدیم متنلرده آدلاردان متعدی فعللر دوزه‌لدیگینی گۏروروک : آد : آت : آت ـ ی ـ ق ـ ماق : آتیقماق (آدیقماق : آد صاحیبی اولماق ، آدقازانماق) ، چاو (چوْو) : چاو ـ ی ـ ق ـ ماق : چاویقماق (مشهور اولماق)، ائدیکمک (اصلاح ائدیلمک)، موْنگو ـ قماق (امیدسیزلیگه دوشمک)، بیریکمک (دوقتور احمد ارجیلاسون ، " قوتادغوبیلیک ترانه‌لری ، ص ۱۸).
۷۹ ـ کک (ـ گک / ـ غاق / ـ قاق)

بو اک زمانیمیزدا ، دیلیمیزده " ارکک " کلمه‌سینده اولدوغوکیمی قالمیشدیر. باشقا کلمه‌لرده قیساتیلاراق یاشاماقدادیر. مثلا"ائشک / ائشک" ین اصل شکلی "اشکک" ایدی .
بو اک ، کۏکون معناسینی قوتلندیریر. "ار" ایله ،" ارکک " ی مقایسه‌ده اکین گتیردیگی دگیشیکلیک اورتایا چیخار. قدیم شکیلدن مثاللار: قاپاق (زامانیمیزدا "قاپاق " اولوبدور)، یاپوشاق (تیکنلی بیر اوت ، یاپیشماق " ماده‌سیندن ،بیر آیری معناسی دا

organ adları ve ilkel araç adlarında bu ek dikkati çekmektedir: Sümük, kaşık, ilik, aşık, topuk, kirpik, kuyruk, dalak, böbrek, kulak, kursak, beşik, kayık, çomak, direk, tuzak, kundak…

78. /-k-/ ({-XK})

78.1. Eski Türkçede ayrı bir "edilgen" anlamı veren bir ek, yani [-ıg] eki vardı (*basıgmag, soyugmag* gibi). Bununla yapılmış kelimelerden dilimizde "edilgen" ve pekiştirme anlamı veren bazı kelimeler işlektir: *sınıgmag*, *görükmek, duruhmag, bezikmek, dolugmag, darıgmag, sınıgmag…*

78.2. Prof. Banguoğlu'na göre:

"Bu [-ıg] eki, bazı kelimelerde akıcı ünsüz seslerin önüne geldiğinde, ünlüsünü düşürmüş görünür": kor – uk – mak > korkmak ve ona benzeyen kelimeler, ürkmek, kırkmak, kalkmak, silkmek"…

78.3. Eski metinlerde adlardan geçişli fiiller yaptığını görürüz: ad > at > at – ı – g – mak "*atıgmak*" (*adıgmag*: ad sahibi olmak, ad kazanmak), *çav* (*çov*) > *çav – ı – g – mak* "*çavıgmak*" (ünlü olmak), *edikmek* (ıslah edilmek), *mungugmak* (ümitsizliğe düşmek), birikmek (Dr. Ahmet Ercilasun, Kutadgu Bilig Teraneleri, ss.18).

79. [-kek] ([-gek], [-gak], [-kak])

Bu ek günümüzde, dilimizde "erkek" kelimesinde olduğu gibi kalmıştır. Başka kelimelerde kısaltılarak yaşamaktadır. Örneğin "eşek" kelimesinin asli şekli "eşkek" idi.

Bu ek, kökün anlamını kuvvetlendirir. "Er" ile "erkek" karşılaştırıldığında ekin getirdiği değişiklik ortaya çıkar. Eski şekilden örnekler: *kapgak* (günümüzde "kapak" olmuştur), *yapuşgak* (dikenli bir ot, yapışmak maddesinden ayrı bir anlamı da

هرکسین ایشینه قاریشان آدام)، توتقاق (چوخ معنالی بیرکلمه‌دیر. اوحمله‌دن اویغور متنلرینده" مصیبت"و" اضطراب" معناسینادیر. باشقا بیرمعناسی دا " دسته " و " قولپ" دئمکدیر. توتولاجاق یئر. باشقا بیر معناسی دا اسیر توتماغا گئدن عسگر بؤلوگو، طلایه، قوتادغوبیلیک" ده بئله بیر مصراع وار :

" اؤلوم توتقاقی ، ایگ تگورموش الیگ" معناسی :

" اؤلوم طلایه‌سی اولان خسته‌لیک اوزاتمیش الینی " .بیرمثالدا :

" قیلیج توتغاقی " یعنی " قیلیجین دسته‌سی ، توتولاجاق یئری"..).

ـ دوام ائده‌جک ـ

یئنی کتابلار

۱ ـ " **مزه‌لی احوالات** " توپلایانی و مؤلّفی: عبدالکریم منظوری خامنه / بیرینجی چاپ / ۱۳۶ صفحه / قیمت ۳۲ تومن .

۲ ـ " **حضرت محمد(ص)ین حیاتی** " دیلیمیزه چئویرن : عبدالکریم منظوری خامنه / بیرینجی چاپ / ۵۳۶ صفحه / اعلا جلدایلن قیمت ۱۴۰ تومن /.

سیز بو کتابدا حضرت پیغمبرین آنادان اولدوغو جاغلاریندان و بو فانی دونیادان گؤز یوموب ، آخرت ائوینه کؤچنه‌جن دینی و تاریخی مهم حادثه‌لری اوخویاجاقسیز .

۱۶

herkesin işine karışan adam), *tutgak* (çok anlamlı bir kelimedir. Uygur metinlerinde "musibet" ve "ıstırap" anlamındadır. Başka bir anlamı da "deste" ve "kulp" demektir. Tutulacak yer. Başka bir anlamı da esir tutmaya giden asker bölüğü, öncül, Kutadgu Bilig'de böyle bir mısra var:

"*Ölüm tutgakı, ig tegermüş elig*" anlamı: "ölümcül hastalık uzatmış elini". Bir örnek de: "*kılıç tutgakı*" yani "kılıcın destesi, tutulacak yeri")…

Devam edecek.

مجله فرهنگی فارسی و ترکی
تورکجه و فارسجا فرهنگی مجموعه

وارلیق

دوققوزونجو ایل ـ بهمن ، اسفند ـ ۱۳۶۶ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

کؤکلر ـ اکلر ـ گؤوده‌لر ـ کلمه‌لر

(۸)

سؤز دوزه‌لدیجی اکلر

۸۰) ـ کن

۸۰/۱) "ظرف فعل" (Gerundium) دوزه‌لدن بیر اکدیز. "ایمک" (ایرمک) کؤمک فعلیندن دوزه‌لمیش اولان " ایکن " کلمه‌سی قیسالتیلمش و" ـ کن " اولار .

بو اک ، مضارع (گئنیش زامان)، حال (ایندیکی زامان) ،نقلی ماضی ("ـ میش" اکلی گئچمیش زامان) مستقبل (گله‌جک زامان)فعل لری نین اوچونجو شخصینه علاوه اولار و ظرف فعل دوزه‌لدر .گره‌کلیک افاده اتدن اکی قبول ائتمیش فعللردن ده گینه ظرف فعل دوزه‌لر

مضارع : ـ اولدوز آغارکن باشینی قالخیز گؤگه باخ .

حال : ـ دان یئری آغاریرکن .

نقلی ماضی : دئمیشکن ، گلمیشکن .....

۳

VARLIK

TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

DOKUZUNCU YIL-ŞUBAT, MART-1366

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELER (8)

Yapım Ekleri

80. [-ken]

80.1. "Zarf-fiil" (gerundium) yapan bir ektir. "imek" (irmek) yardımcı fiilinden yapılmış olan "iken" kelimesi kısaltılıp [-ken] olur.

Bu ek, geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman ([-mış]), gelecek zaman fiillerinin üçüncü şahsına gelir ve zarf-fiil yapar. Gereklik ifade eden eki alan fiillerden de yine zarf fiil yapılır.

Geniş zaman: yıldız akarken başını kaldır göğe bak.

Şimdiki zaman: tan yeri ağarırken.

Öğrenilen geçmiş zaman: demişken, gelmişken…

مستقبل : ائودن چیخاجاقکن .
گره‌کلیک اکی ایله : اؤز حالینا گولمه‌لی ایکن ...
۸۰/۲) " ـ کن " اکی آدلارا ، ضمیرلره ، صفتلره و ظرفلره گلیب اونلارین بیرظرف کیمی ایشله‌یه‌بیشینه امکان وئریر :
من عسگرکن (سرباز اولدوغومدا) . یورغونکن ، آزکن ، وارکن ، دگیلکن ، الیمیزده‌ایکن ، بیزیمکن ...
میدان سخن ده یوخ ایکن سن کیمی بیر آر
بیر شاعیر روم اولدو سنه ایندی برابر . (ضیاء پاشا)
ـ تبریزده ایکن ، هاوا صویوق کن ...
بو اک سس‌آهنگینه اویماز .
۸۱) ـ اکی
۸۱/۱) بو اک آدلاردان تمثیل ("صفت‌آدلاری " یعنی ،ضمیر و صفت اولاراق ایشله‌دیلن آدلار دؤزه‌لدر .باشلیجا ایشی ، ایچینده اولماق ، باغلیلیق و عایداولماق افاده ائتمکدیر . بیر شئییی باغلی ، عاید اولدوغو باشقا بیر شئییه گؤره یادا زامان و مکان ایچینده‌کی یئرینه اشارت‌ائتمک صورتی ایله بللی ائدیر .
ربط ضمیری اولان "ـ کی " مثاللاردا :
"حسن ـ ین بویو اوزون ، علی نینکی قیصادیر . قونشونون قوزوسو بیزیمکیندن ایری ... قلمی می ائوده اونوتموشام ،سیزینکی نی آلا بیله‌رم می ؟ ".
حسینینکی : حسنین بؤیو ، بیزیمکی : بیزیم قوُزوموز ، سیزینکینی : سیزین قلمینیزی " معناسینادیر
آدلارین یئرلرینی بو"ـ کی" لر توتوبدور ، بوناگؤره ضمیر صایبلماقدادیر .
۸۱/۲) آد صویوندان کلمه‌لره گتیریله‌رک "یی یه‌لیک "و " تعلق" معناسی وئرر : آخشامکی ، صاباحکی، گئجه‌کی ، اؤنجه‌کی ،ایندیکی ، اوّلکی، صونراکی ، آشاغیکی ، یوخاریکی ، قارشیکی ، دوننکی،بوگونکی بویکی، اوزامانکی "....
۸۱/۳) بو اک متمم مقامیندا شخص و اشارت‌ضمیرلری ایله ایش‌له‌دیلیر : منیم کی، اوْنوُنکی ، بیزیمکی ، اؤزومؤنکی ، بوُنونکی...
یئنه‌آدلارین متمم مقامیندان صونرا ایشله‌دیلیر :ائوینکی،علی نین کی...

Gelecek zaman: evden çıkacakken.

Gereklik eki ile: kendi haline gülmeli iken…

80.2. [-ken] eki adlara, zamirlere, sıfatlara ve zarflara gelip onların bir zarf gibi kullanılmasını sağlar:

Ben askerken, yorgunken, azken, varken, değilken, elimizdeyken, bizimken…

Meydân-ı sühanda yoğiken sen gibi bir er

Bir şâir-i Rûm oldu sana şimdi beraber (Ziya Paşa)

Tebriz'deyken, hava soğukken…

Bu ek ses uyumuna uymaz.

81. [+eki]

81.1. Bu ek adlardan "sıfat adları", yani zamir ve sıfat olarak kullanılan adlar yapar. Başlıca işi, içinde olmak, bağlılık ve ait olma ifadesi vermektir. Bir şeyi bağlı olduğu, ait olduğu başka bir şeye göre ya da zaman ve mekân içindeki yerine işaret etme yoluyla belli eder. İlgi zamiri olan "+ki" örneklerde:

"Hasan'ın boyu uzun, Ali'ninki kısadır. Komşunun kuzusu bizimkinden iri. Kalemimi evde unutmuşum, sizinkini alabilir miyim?"

Hasan'ınki: "Hasan'ın boyu", bizimki: "bizim kuzumuz", sizinkini: "sizin kaleminizi" anlamına gelir.

Adların yerlerini bu [+ki] ekleri tutmuştur. Buna göre zamir sayılmaktadır.

81.2. Ad soyundan kelimelere getirilerek "iyelik" ve "ilgi" anlamı verir: "akşamki, sabahki, geceki, yukarıki, karşıki, dünkü, bugünkü, beriki, o zamanki"…

81.3. Bu ek tamlayan görevinde şahıs ve işaret zamirleri ile kullanılır: Benimki, onunki, bizimki, kendimizinki, bununki… Yine adların tamlayan ekinden sonra kullanılır: evinki, Ali'ninki…

۸۱/۴) بو اکدن صونرا یی یه‌لیک (مالکیت) اکی و اونون معنا ـ سی نی تاکید ائدر : منیم‌کی سی ، سیزینکیسی ، بیزیمکی سی ....

۸۱/۵) بو اکی الان بعضی کلمه‌لر صفت‌کیمی ایشله‌دیلیر : گئجه‌کی یاغیش ، ائوده‌کی کتاب ، کئچن ایلکی طلبه‌لر ،کوچه‌ده‌کی آدام

۸۱/۶) بو اکین خصوصیتی سؤز دوزه‌لدن اکلردن اولماسینا رغماً کؤک و گؤوده‌لرین تصریف اولان شکیللرینه ده گلمه‌گیدیر .نئجه‌کی،آدکؤک وگؤوده‌لرینه دوغرودان ـ دوغرویا علاوه اولدوغو کیمی اونلارین ـ دا ، ـ ده ، ـ ین، ـ ین ، ـ ون ، ـ ون ، ـ نین ، ـ نین ، ـ نون ،ـ نون اکی آلمیش تصریفه تابع شکیللری ایله و مختلف حاللری ایله‌ده بیر ـ لشمکده‌دیر .•قدیم تورکجه‌ده "ـ دن حالینا " (آبلاتیف حالینا)دا گتیر ـ یلیردی .ادات‌لاردا بئله‌دیر و بوحاللاردا آدلارا علاوه اولـــورلار بوناگؤره بو اکین ادات منشاءلی اولدوغو دوشونوله‌بیلر .

ـ کی اکی نین اوسته‌لیک آهنگ قانونونا اویمادیغی بو تصـــوری قوتلندیریر . لاکین "ـ کی " نین ، تورکجه‌نین بیلینن دورلرینـــــده قارشیمیزا اک اولاراق چیخدیغی دا محققدیر . بؤتون بونلاری گؤزاؤنونه آلیرساق " کی" نی اصلینده ادات اولوب تورکجه‌نین بیلینن دورلرینـه گئچرکن اک حالینا گلن ، لاکین اک حالینا گلدیکدن صونرا دا ادات ایزلرینی گؤنوموزه قده‌ر محافیظه ائدن بیر اک صایا بیلریک .

آدین مختلف حاللارینـدا ـ کی اکی نین علاوه ائدیلمه‌سینه مثال : آشاغیداکی، یوخاریداکی، منده‌کی ، سنده‌کی ، یئرده‌کی ، آلتـداکی اوستده‌کی، منیمکی ، سنینکی ، اونونکی ، کندلی نینکی .....

۸۱/۷) " قدیم تورکجه‌ده اکین "ـ کی" و"ـ قی" اولاراق ایکـــی شکلی واردی ... لاکین اک شکلی باخیمیندان غرب تورکجه‌سی نین باشین دان بری "دخیل " بیر اداتین، فارسجادان تورکجه‌یه گئچن کی (کـه) اداتی نین تاثیرینده قالمیش ، بو تاثیرله چوخ شکیللی لیگینـــــی ایتیره‌رک تک شکیللی بیر اک موقعینه دوشموشدور ..."ـ کی" بوصورتله هم صدالی لاشماغا هم قالینلیق ـ اینجه‌لیک انطیباقینا ، هم‌ده دوزلوک ـ یووارلاقلیق انطیباقینا قارشی چیخماقدادیر" .

(پروفه‌سور محرم ارگین،آدی گئچن اثر،ص ۱۵۳)

"ـ قی " اکی نین ۱۴ـ جی عصرده تورکجه‌ده حتی یوموشانیب "ـ غی" اولماسینا ، خواجه‌مسعودون، شیرازلی سعدی دن ترجمه‌سینده راستلاشماق اولار :

81.4. Bu ekten sonra iyelik eki gelerek anlamı kuvvetlendirir: benimkisi, sizinkisi, bizimkisi…

81.5. Bu eki alan bazı kelimeler sıfat gibi kullanılır: geceki yağış, evdeki kitap, geçen yılki öğrenciler, sokaktaki adam.

81.6. Bu ekin özelliği yapım eki olmasına rağmen kök ve gövdelerin çekim ekli şekillerine de gelmesidir. Yani, isim kök ve gövdelerine doğrudan doğruya eklendiği gibi onların {+dA}, {+In}, {+Un}, {+nIn}, {+nUn} eki almış şekilleriyle ve çeşitli halleriyle de birleşmektedir. Eski Türkçede [+den] haline de (ablatif haline) gelirdi. Edatlar da böyledir ve bu hallerde adlara eklenir. Buna göre bu ekin edat kökenli olduğu düşünülebilir.

[+ki] ekinin ses uyumuna uymaması bu tasviri kuvvetlendirir. Ancak [+ki] ekinin Türkçenin bilinen dönemlerinde karşımıza ek olarak çıktığı da muhakkaktır. Bütün bunları gözönüne alırsak [+ki] ekini aslında edat olup Türkçenin bilinen dönemlerine geçerken ek haline gelen, lakin ek haline geldikten sonra da edat izlerini günümüze kadar mıhafaza eden bir ek sayabiliriz.

Adın çeşitli hallerinde [+ki] ekine örnek: Aşağıdaki, yukarıdaki, bendeki, sendeki, yerdeki, alttaki, üstteki, benimki, seninki, onunki, köylününki…

81.7.

> *Eski Türkçede ekin [+ki] ve [+kı] olmak üzere iki şekli vardı. Ancak ek şekli bakımından Batı Türkçesinde başından beri "alıntı" bir edatın, Farsçadan Türkçeye geçen "ki" (که) edatının etkisinde kalmış, bu etkiyle çok şekilliliğini yitirerek tek şekilli bir ek konumuna düşmüştür... [+ki] bu şekilde hem sedalılaşmaya, hem kalınlık-incelik uyumuna, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna karşı çıkmaktadır* (Prof. Muharrem Ergin, Adı Geçen Eser, ss. 153)

[-kı] ekinin 14. yüzyılda Türkçede hatta yumuşayıp [-gı] olmasına Hoca Mesud'un, Şirazlı Sadi'den tercümesinde karşılaşırız:

" یاراشماز بیگیدلر ایله اویناماق
تولونگومداغی قارا قیل اولدو آق "

"تولونگ "،" شقیقه "ـ نین تورکجه‌سیدیر و صونوندا کی "نگ "بیلدیگیمز "غُبه نونو" ـ دور.

۸۱/۸) املاء قایداسی : دیلیمیزده "کی " سؤزو :

الف : اوچ حالدا بیتیشیک (یاپیشقلی) یازیلیر :

۱ ـ تعیین صفتی (determinative adjective) دئدیکلری نوعدان " کی" ،"ده حالیندا " (وضعیت حالیندا) قاباقکی کلمه‌یه بیتیشیر :

ائوده‌کی ، بازاردا کی، سنده‌کی، اوندا کی ... و س .

۲ ـ گینه "تعیین صفتی " اولاراق زامان و یئر ظرفلرینه گلدیکده (علاوه اولدوقلاری زامان) اونلارا بیتیشیک یازیلار : قاباقکی، صاباحکی، اؤگؤنکی ...

۳ ـ نسبت ضمیرینه علاوه اولورسا بیتیشیک (هئچ اولماسا) یان یانا یازیلار : بیزیمکی، سنینکی، اصلانین کی ...

ب : ایکی حالدا آیری یازیلار :

۱ ـ ادا تدان صایبلان و تاکید اوچون گتیریلن "کی" . مثال :

او قده‌ر یورولدوم کی . من نه دئییم آنلامیرسان کی .

۲ ـ فارسجادان آلینما " کی " (که)، ربط "کی" ـ سی ، آیریق(منفصل) یازیلیر : " خاک اول کی ، خدا مرتبه‌نی ائیله‌یه عالی "

استیشنا اولاراق آشاغیداکی مرکب ربط لر بیتیشیک / یان ـ یانا یازیلار: نه اینکی ، حالبوکی، چونکی ، یا اینکی...بنزرلری.

(حمیدنطقی،یازی قایدالاری، ص ۵۲).

۸۲)ـ کیّر ـ (ـ کوّر ـ / ـ قیّر ـ / ـ قوُر ـ)

بو اک سس تقلیدی کؤکلردن فعل گؤوده‌سی دوزه‌لدر :

آسقیرماق (آس ـ قیر ـ ماق)، فیشقیرماق ، هایقیرماق، هیچقیرماق، اؤسکورمک ، پؤسکورمک ، توّکورمک (توّپورمک)، قیشقیرماق ...

بوشکیلده دوّزه‌لن فعللر لازیمدیرلر و عمومیتله ائشیگه بوشالماق مفهومو وئررلر .

۸۳) ـ گچ (ـ غاچ)

۸۳/۱) بو "ظرف فعل " (Gerundium) اکی قدیم متنلرده گؤزه چارپار و ایندیکی"ـ ینجه" اکی معنا سینادیر و اؤزوندن صونرا گلن

“Yaraşmaz yiğitler ile oynama

Tolungumdaki gara gıl olsun ag”

“Tolung”, “şakika”nın Türkçesidir ve sonundaki [ng] bildiğimiz “art damak /n/’si”dir.

81.8. Yazım kuralı: Dilimizde “ki”:

a. Üç durumda bitişik yazılır:

1. Belirtme sıfatı (determinative adjective) özelliği de gösteren [+ki], [+de] hali ekinin olduğu kelimelerde bitişik yazılır: evdeki, pazardaki, sendeki, ondaki vs.

2. Yine “belirtme sıfatı” olarak zaman ve yer zarflarına geldiğinde (eklendikleri zaman) onlara bitişik yazılır: önceki, sabahki, o günki…

3. Bağlama zamirine eklenirse bitişik (hiç olmazsa) yan yana yazılır: bizimki, seninki, Aslı’nınki…

b. İki durumda ayrı yazılır:

1. Edat olan ve ifadeyi kuvvetlendirmek için getirilen “ki”. Örnek: “o kadar yoruldum ki”, “ben ne desem anlamıyorsun ki”.

2. Farsçadan alıntı “ki” *(که)*, bağlaç olan “ki” ayrı yazılır: “*Hag ol ki, Hüda mertebeni éyleye âli*”

İstisna olarak aşağıdaki birleşik bağlaçlar bitişik / yan yana yazılır: *neinki*, halbuki, çünkü, *yainki* vb. (Hamid Nutki, Yazı Kuralları, ss.52)

82. [+kir-] ([+kür-], [+gır-], [+gur-])

Bu ek ses taklidi köklerden fiil gövdesi yapar: *askırmak* (as + kır – mak), fışkırmak, haykırmak, hıçkırmak, *öskürmek*, püskürmek, tükürmek (*tüpürmek*), *kışkırmak*… Bu şekilde yapılan fiiller geçişsizdir ve genellikle dışa atma ifadesi verir.

83. [-geç] ([-gaç])

83.1. Bu zarf fiil (gerindium) eki eski metinlerde göze çarpar ve günümüzdeki [-ince] eki ile aynı anlamı verir ve kendinden sonra gelen

فعلین متعاقباً واقع اولاجاغینی ویا اولدوغونو گؤسته‌ریر .ددەقورقود دان : " تانری وئرمه‌گینجه ار بایماز" یعنی : " الله وئرمه‌گینجه کیشی وارلیقلی اولماز "

"ـ گج" اکی اوچون فضولی دن مثال :

" دگیلدوم من سنه مایل سن ائتدین عقلیمی زایيل
منه طعن ائیله‌ین غافیل سنی گؤرگج اوتانماز می ؟ " یا :
" مندە توفیق اولسا بو دوشواری آسان ائیله‌رم
نوبهار اولغاج تیکن دن برگ گول اظهار اولار "

بیرینجی مثالدا " گؤرگج "کلمه‌سی نین " گؤردوکدن صونرا "،"گؤررـ گؤرمز" و ایکینجی مثالدا " اولغاچ " کلمه‌سی نین " اولاندان صونرا " " اولدوغو زامان " کیمی معنالاری واردیر .

۸۳/۲) بو اک ایله عئینی معنادا اولان قدیم متنلریمیزده بیـــرده " یجهک " اکی واردیر .

ددە قورقوددان :

" کؤپکلری گؤریجه‌ک قاسـ قاس‌گولدو " . باشقا مثال :

" یوخسا بیر دیشلری دؤر، قامتی سرو اولمایاجاق
نه بیتر صحن چمندن ، نه چیخار دریادان ؟ " (ندیم)
" اولمایاجاق " سؤزو، " اولمایینجا " دئمکدیر .

۸۴) ـ گچ (ـ کچ / ـ غاچ / ـ قاچ)

۱/ ۸۴) بیر ایشی گؤرن ویا ایشین نتیجه‌سی اولان شئیلری بیـان ائدن کلمه‌لر دوزه‌لدیر . بو صورتله بو شکیلده دؤزه‌لمیش کلمه‌لـر یا آلت‌آدلاری یادا تاکیدلی و قوتلندیریلمیش صفت‌لردیر .

آلت‌آدلاریندان : سوزگچ (سوزمک ایشینی گؤرن)، قیسقاچ (قیسماق، "فشار وئرمک " ایشینی گؤرن) .سیلگچ ("پاک کن ") ، سالینقاچ(کوف) "سالینجاق "دا دئییلیر ،فارسجا :"تاب" ، سالالنماق وسیله‌سی ...

یاسلانغاچ (دایانماق اوچون ایشه‌گلن شئی، یاسدیق "بالیش") .

برکیتیلمیش صفت‌لردن مثال : یوزگچ (ایشی اوزمک اولان آدام .

ددەقورقوددا " سالور قازان دوتساق اولوب اوغلو اوروز چیخارـ دوغو بویونو بیان ائدر" باشلیقلی بوی دا قازانین سؤزلرینده بئله بیر جمله واردیر : ساغا سولا چیرپیندی اوُزور یوّزگچلری ، سوُ دیبینده دؤنر بحریلری ")، اوُتانغاچ ، ایگرنگچ (ایگره‌نچ)....

fiilden sonra olayın gerçekleşeceğini veya gerçekleşmiş olduğunu gösterir. Dede Korkud'dan: "*Tanrı vermeyince er baymaz*" yani: "Allah vermeyince kişi varlıklı olmaz"

[-geç] eki için Fuzuli'den örnek:

"*Deyildim men sene mayil sen ettin aklımı zayil*

Mene tan eyleyen gafil seni görgec utanmaz mı?" ya

"*Mende Tevfik olsa bu düşvari asan eylerem*

Nevbahar olgaç tikenden berg gül-i izhar olar"

Birinci örnekte "*görgec*" kelimsinin "gördükten sonra", "görür görmez" ve ikinci örnekte "olgaç" kelimesinin "olduktan sonra", "olduğu zaman" gibi anlamları vardır.

83.2. Bu ek ile aynı anlamda olan eski metinlerimizde birde [-icek] eki vardır:

Dede Korkud'dan:

"*Köpekleri göricek kas-kas güldü*". Başka bir örnek:

"*Yoksa bir dişleri dür, kameti serv olmayacak,*

Ne biter sahn-ı çemenden, ne çıkar deryadan?" (Nedim)

"Olmayacak" kelimesi "olmayınca" demektir.

84. [-geç] ([-keç], [-gaç], [-kaç])

84.1. Bir işi yapan veya işin sonucu olan şeyleri açıklayan kelimeler yapar. Bu şekilde yapılmış kelimeler ya eşya adları ya da vurgulu ve kuvvetlendirilmiş sıfatlardır.

Eşya adlarından: süzgeç (süzmek işini yapan), kıskaç (kısmak, "sıkma" işini yapan), silgeç (pakken), salıngaç ("salıncak" da diyorlar, sallanma aracı)…

Yaslangaç (dayanmak için kullanılan şey, yastık "başlık"). Pekiştirilmiş sıfatlardan örnek: Yüzgeç (işi yüzmek olan adam. Dede Korkud'da "*Salur Kazan dostak olub oğlu Uruz çıkarduğu boyunu beyan eder*" başlıklı boyda Kazan'ın sözlerinde böyle bir cümle vardır: sağa sola çırpındı Uruz yüzgeçleri, su dibinde döner bahrileri"), utangaç, iğrengeç (iğrenç)…

۲ – ۸۴) بونلارین " – گۏچ " اکی ایله دوزه‌لمیش بدللری ویا بنزرلری وار دیر (– گینچ / – غینچ / – گۏچ / – غۏچ)

اۏلگوچ (قدیم تورکجه‌ده "یۏلی مک "، "قیرخماق "معناسینا دیر. کاشغرلی " ارساچ یۏلیدی " دئیه مثال گتیرمیشدیر. ج ۳، ص ۹۰) باشلانغیچ (بیر شئیین ، بیر ایشین سیرادا ایلک گلن قسمی،باشلاما نقطه‌سی)، بیلگیچ (بیلیکلی ، یادا بیلیکلی اولدوغونو ایره‌لی سۏره‌ن آدام)، دالغیچ (غواص)، سۏرغوچ (قدیمدن پادشاه ویا وزیر لرین بورکلرینه تاخدیقلاری دگه‌رلی داشلارلا زینتلی توۏک ، بعضی قوشلارین تپه‌سینده‌کی اۏزون توۏک).

اگر بو اکین دا ماق مخرجلی سسی دۏشر و"– ه‌چ " اکی حالیناگلر (نومره ۵ – ه مراجعت ائدینیز).

۸۵) – گن (– کن / – غان / – قان)

۱ – ۸۵) قدیم تورکجه" – گن " حال صفت‌فعلی اکی دیلیمیزده بیریاندان دا ماق مخرجلی سسینی ایتیره‌رک عئینی معنا دا "– ه‌ن "صفت فعللرینی وئریرکن ، بیریاندان دا دا ماق مخرجلی سسینی (گ ، ک ، غ ، ق - سسینی) قۏرۏیوب معناجا فرقلی له‌شه‌رگ فعلدن تاکیدوعادت صفتلری " (objectif Rabituel) دۏزه‌لدر :

چالیشقان ، اۏنوتقان ، آلینغان (تئز اینجی ین)، گیزیشکین (متشبّث ، زیرنگ)، دۏیوشکن ، چکینگن (خجول ، منزوی) ،دۏغورغان (چوخ دۏغوران)، اۏلاغان (اول – ا – غان : ممکون).

آدلاشمیش صایبلی "– گن صفتلری " ندن : یئللکن،یاتاغان،یاپیشقان شاعیر ویا زیچیلار بو اکین ایشلکلیگیندن فایدالانا راق یئنی – یئنی سۏزلر یارادیرلار مثال :

ایسلاندی اۏزوم ،گۏزوم، اللریم کۏپۏرگن دنیزلره دۏندو (اۏغۏزکاظم)

۲ – ۸۵) "– گن " اکی دیلیمیزین زمانیمیزدا احتیاجلارینا جواب وئرمک ایچون ایشله‌دیلمکده‌دیر .آنجاق بو اکین دیلده‌کی ایشله‌ییشینه موافق اولاراق اونو عمومیتله چوخ هجالی گۏوده‌لره گتیرمک یئرینده اولار. تک هجالیلارا عئینی معنا دا "– گین " اکی "ائتگن " (موثر) دگیل ،" ائتگین " دئمک داها دۏغرۏ اولار.

۳ – ۸۵) "– گن " اکی لازیم اولان یئنی اصطلاحلارین دۏزه‌لمه‌سینده ایشه یارار : سۏرۏنگن : فارسجا " خزنده "، گمیرکن : فارسجا "جونده"

84.2. Bunların [-güç] ekiyle yapılmış bedelleri veya benzerleri vardır ({gXç}).

Ülgüç (Eski Türkçede "*yülimek*", "kırkmak" anlamına gelir. Kaşgarlı "*er saç yülindi*" diye örnek vermiştir, C3, ss.90), başlangıç (bir şeyin, bir işin sırada ilk gelen kısmı, başlama noktası), bilgiç (bilgili ya da bilgili olduğunu öne süren adam), dalgıç (*gavvas*), sorguç (eskiden padişah veya vezirlerin börglerine taktıkları değerli taşlarla ziynetli tüy, bazı kuşların tepesindeki uzun tüy).

Eğer bu ekin damak sesi düşerse [-eç] eki haline gelir. (no. 5'e bakınız).

85. [-gen] ([-ken], [-gan], [-kan])

85.1. Eski Türkçe [-gen] sıfat fiil eki dilimizde bir yandan damak sesini yitirerek aynı anlamda "[-en]" sıfat fiil yaparken, bir yandan da damak sesini (گ ک, غ, ق sesini) koruyup anlamca farklılaşarak fiilden pekiştirme ve sayı sıfatları" (adjectif habituel) yapar:

Çalışkan, unutkan, alıngan (çabuk incinen), gizişken, dövüşken, çekingen, doğurgan (çok doğuran), olağan (ol – a – gan: mümkün).

Sayılı adlaşmış "[-gen] sıfatları"ndan: yelken, yatağan, yapışkan, şair ve yazarlar bu ekin işlekliğinden yararlanarak yeni yeni kelimeler kurarlar, örneğin: "ıslandı yüzüm, gözüm, ellerim köpürgen denizlere döndü" (Oğuz Kâzım).

85.2. [-gen] eki dilimizin günümüz ihtiyaçlarına cevap vermek için kullanılmaktadır. Ancak bu ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu genellikle çok heceli gövdelere getirmek yerinde olur. Tek hecelilere aynı anlamda [-gin] eki *"تکنگن"* (etgen) değil *"تکنگین"* (etgin) demek daha doğru olur.

85.3. [-gen] eki gereken yeni terimelerin oluşturulmasında işe yarar: sürüngen: Frasça *"جزندہ"*, kemirgen: Farsça *"جوندہ"*

حیوانلار، دگیشکن : متحول . گزه‌کن : سیّاره . ایله‌تکن : ناقیل ، هادی (اله‌قتریک مثلاً) ائدیلگن :قرامه‌رده "پاسیف" فعل . ائتدیرگن : قرامه‌رده " متعدّی " فعل .

۸۶) ـ گوْت (ـ گیْت / ـ غوُت / ـ غیْت)

بو اک ایله دوْزه‌لمیش قدیم کلمه‌لردن : آنغوُت (۱ ـ اوُزون بوْغازلی اوردگه اوخشار، توُتقون قیرمیزی رنگلی قوش ، ۲ ـ مجازا : حریص ، آج گوز ، چوخ ایشتاهالی ...)

یئنی اصطیلاحلاردان : آیغیْت : آلت ، وسیله ، هوْرگوْت : تشکیلات (فارسجا : سازمان) .

۸۷) ـ گوْک (ـ غوُق)

قدیم متنلردن ، قوتادغوبیلیک دن مثال : تاپوزغوق (تاپوزماق: تاپماجا دئمک و تاپماجایا جواب وئرمک . تاپوُزغوق : تاپماجا)، بوگونکو دیلیمیزده، بلکه اوْسگوک .

۸۸) ـ گه (ـ قا / ـ غا)

۱ ـ ۸۸) قدیم تورکجه‌ده چوخ ایشلک اولان و چئشیدلی آدلار و صفتلر دوْزه‌لدن بو اکین داها قدیم بیر (ـ گه ـ گ) بیرله‌شیگیندن گلدیگی صانیلیر (پروفه‌سور بانغو اوغلو، آدی گئچن اثری ،ص ۲۳۸) : تال ـ غا ـ ق : دالغا (موج)،بیل ـ گه ـ گ : بیلگه (علامه) اینج ـ گه ـ ک : اینجه کیمی . بو اک دیلیمیزده قاتی (برک) صامتلردن صونرا داماق مخرجلی سسینی ایتیرمیشدیر : قیصقا :قیصسا / قیصسا ، یوُمورتقا : یوُمورتا ... کیمی (عئینی اثر عئینی یئر). لاکین آخیجی سسلردن صونرا داماق مخرجلی سسلرین دوشمه‌دیگینی گؤروروک : تامغا : دامغا ، گؤلیگه : گؤلگه ،یوْریْغا : یوْرغا ،یوْنغا (یوْنوُلان ، کسیلن بیر تخته‌دن چیخان پارچالار : تیراشا)، یوُوغا : یوفقا : یوُخا ،قارغا ، گؤتورگه ، دؤنگه ، چرگه / جرگه ...

۲ ـ ۸۸) داماق مخرجلی سسینی ایتیرمیش "ـ گه" آدلاریندا بو اک فعل گؤوده‌سینه گلمیش بیر"ـ ه" گؤرونوشونده‌دیر:" قیصقا : قیصا کیمی ،بونون فعلدن ظرف دوزه‌لدن "ـ ه" ایله ("گؤره"ـ ده اولدوغو کیمی) قاریشدیرما مالییق .

۳ ـ ۸۸) بو اک آدلارا گلیب یئنی کلمه‌لر دوزه‌لتمیش :باش ـ قا: باشقا ،اوز ـ گه : اوزگه ، دیز ـ گه : دیزگه (دیزباغی،دیزین اوْست ،یا

hayvanlar, değişken: *"تحول"*, gezegen: *"سیاره"*, iletken: *"ناقل"*, *"هادی"* (elektrik örneğin) edilgen: gramerde "pasif" fiil, ettirgen: gramerde "geçişli" fiil.

86. [-güt] ([-git], [-gut], [-gıt])

Bu ek ile yapılmış eski kelimelerden: Angut (1. uzun boğazlı ördeğe benzer, mat kırmızı renkli kuş, mecazen: haris, açgözlü, çok iştahlı.)

Yeni terimlerden: aygıt; alet, araç; örgüt; teşkilat.

87. [-gük] ([-guk])

Eski metinlerden biri olan "Kutadgu Bilig"den örnek: *tapuzguk* (*tapuzmak*; bulmaca demek ve bulmacaya cevap vermek; *tapuzguk*: bulmaca), günümüzde Türkçede belki "*üsgük*" (yüksük).

88. [-ge] ([-ka], [-ga])

88.1. Eski Türkçede çok işlek olan, çeşitli ad ve sıfatlar yapan bu ekin daha eski bir ([-ge], /-g/) birleşiminden geldiği sanılıyor (Prof. Banguoğlu, adı geçen eser, ss. 238): *tal – ga – g*: dalga, *bil – ge – g*: bilge, *inc – ge – g*: ince gibi. Bu ek dilimizde sert ünsüzlerden sonra damak sesini yitirmiştir: Kısga; kısa, yumurtga; yumurta gibi (aynı eser, aynı yer). Ancak akıcı seslerden sonra damak seslerinin düşmediğini görürüz: *tamga*: damga, *kölige*: gölge, *yorıga*: *yorga*, yonga (yonulan, kesilen bir tahtadan çıkan parçalar: *(اوپراش)yuvga* / yufka / *yuvha*, karga, *götürge*, dönge, *çerge / cerge*…

88.2. Damak sesini yitirmiş ad yapan bu [-ge] eki, fiil gövdesine gelmiş bir /-e/ görünümündedir: *kısga* > kısa gibi. Bunun fiilden zarf yapan /-e/ ile ("göre"de olduğu gibi) karıştırmamalıyız.

88.3. Bu ek adlara gelip yeni kelimeler yapmış: Baş – ka > başka, öz – ge > özge, diz – ge > dizge (diz bağı, dizin üst ya da

آلت طرفینده باغلانان جوراب باغی ـ شمس الدین سامی،قاموس ترکی ، ج ۱ ص ۶۴۰ ـ) ،یان ـ گه : یئنگه (گلینین یانینجا گئدن صاغدیـــــج قادین).

۴ ـ ۸۸) بو اکله چوخ هجالی گؤوده‌لردن اساس اولاراق وســیله آلت ، عضو، حئیوان ،بیتگی ویئمک آدلاری واردیر :

سوپورگه ،قابورغا ،اوْموُرغا / اوْنورغا (ستون فقرات) ،چکیرگـه : بگیرگه : چه‌ییرگه : چه‌ییرتکه ، قاووُرغا : قوْووُرغا ، قاسیُرغا (آردی کسیلمه‌دن فیرلانیب‌ها وایا قالخان چوخ شدتلی، ایتی کوْله‌ک ، طوفان بوران :"پوْزما میشدیر وقارینی نه قاسیُرغا نه طوفان "ـ آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی، ج ، ص ۴۴۷).

۵ ـ ۸۸) بو اکله دوزه‌لمیش یئنی کلمه‌لر : بؤل ـ گه : بؤلگـه (ناحیه)، بلگه (بیزده قدیمدن معنالاری :

۱ ـ ائل آراسیندا ائوله‌نن اوغلان طرفیندن قیز ائوینه گؤنده‌ریلـــن بیرینجی نیشان ، اوْزوک و اؤریک کیمی .

۲ ـ اکین یئرلری نین حدودونو گؤسته‌رن نیشان ، مرز .

۳ ـ بهانه ، سبب ، دلیل ، توتارغا .

۴ ـ دوروش زامانیندا قولا ساریلان شئی . آذربایجان دیلی نین ایضاح لی لغتی ، ج ۱ ، ص ۲۴۵ ـ ایندی حقوق دیلینده "سند" یئرینـــــه ده ایشله‌دنلر واردیر).

سوُموْرگه ("مستعمره" یئرینه . بیزیم لهجه‌ده بوسؤز"سوْموْرمـــک) مصدرینه اعتباراً "سوْموْرگه" تلفظ اقدیلمه‌لی دیر.

دوْشرگه (۱ـ اقامتگاه موقتی ۲ ـ استراحتگاه ۳ ـ اردوگاه ،قرارگاه ـ " و بو استعماله گؤره ، اردوی کار ،زندان "پیفون ،آدی گئچـن اثر، ص ۱۸۵).

یوُنرگه (فارسجا : رهنمود)، اوُنرگه (تکلیف ، فارسجا : پیشنهاد) یوُرونگه (مدار، حرکت مسیری)، بلگه (سند) ،بیلدیرگه (بیانامه).

۸۹) ـ گیّ (ـ کیّ/ـ غی / ـ قی/ـ گوّ/ـ کوّ/ ـ غوُ/ ـ قو)

۱ ـ ۸۹) بو اکله آلت آدلاری دوْزه‌لمیشدیر :

بوُرغو (فارسجا : پیچ)، چالغی ، سیلگی (فارسجا : مدادپاک کن،تخته پاک کن)، آسقی ، سارغی (تنظیف ، باند)، قارغی (قامیش) ،سوْنگو (فارسجا :سرنیزه) ،باسقی (فشار ،تضییق صون زامانلاردا :چاپ ، طبع)،

alt tarafında bağlanan çorap bağı, Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, C1, ss. 640), *yan – ge* > yenge (gelinin yanında giden sağdıç kadın).

88.4. Bu ekle çok heceli gövdelerden vesile, eşya, organ, hayvan, bitki ve yemek adları yapılır:

Süpürge, kaburga, omurga, çekirge: [+girge]: çeyirge; *çeyirtke*, kavurga; kovurga, kasırga (ardı kesilmeden birden havaya kalkan çok şiddetli, şiddetli yel, tufan, boran: "bozmamıştır vakarını ne kasırga, ne tufan"- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1,ss. 447).

88.5. Bu ekle yapılmış yeni kelimeler: böl – ge: bölge, belge (bizde eskiden anlamları:

1. El arasında evlenen oğlan tarafından kız evine gönderilen birinci nişan, yüzük ve başörtüsü gibi.

2. Ekin yerlerinin sınırını gösteren nişan, merz.

3. Bahane, sebep, delil, tutarga.

4. Duruş sırasında kola sarılan şey, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 245. Şimdi hukuk dilinde "senet" yerine de kullananlar vardır).

Sömürge ("*müsta'mere*" yerine. Bizim lehçede bu kelime "sömürmek") fiilinden dolayı "sömürge" olarak telaffuz edilmelidir.

Düşerge (1. İkametgâh yeri. 2. Istrahtgâh. 3. Ordugâh, karargâh" ve bu ihtimale göre, zindan, ordu kampı, "*Peyfoon*, adı geçen eser", ss. 185).

Yönerge, önerge, yörünge, belge, bildirge.

89. [-gi] ([-ki], [-kı], [-gı], [-gü], [-kü], [-gu], [-ku])

89.1. Bu ekle eşya adları yapılmıştır: burgu, çalgı, silgi, askı, sargı, kargı, süngü, baskı (*feşâr*, tazyik, son zamanlarda: *çap, tab*),

گؤزگو .

۲ ـ ۸۹) فعل دن دؤزه‌لن آدلاردا ن :

سئوگی، سایغی (احترام، حرمت)، بیلگی (بیلیک ، علم)، گؤرگؤ (تجربه آداب معاشرت ، مشاهده)، دؤیغو (احساس)، سؤرغؤ (سئوال،استینطاق) قؤرغو،یارغی (قضاوت)، ایلگی (علاقه).

۳ ـ ۸۹) مختلیف معنالیلار :

هؤرگو، بیچگی ، سرگی (نمایشگاه، بساط)، ایچگی ، وئرگی(مالیات، خارق العاده استعداد)، بؤزگو، چیزگی (خط)،بیتکی (نبات).

۴ ـ ۸۹) کؤکلری حقینده قطعی قیکیر، وئرمک چتین اولان "ـ گی" اکلی کلمه‌لردن :

قؤشقو (" قؤشقولانماق "ـ دان . قوشقولانماق : هؤرکمک ،قؤرخماق، تیتره‌مک : " کؤپک ده دره‌نین دیبیندن گئچن دوه کاروانی نین زنگ سسلرینی دینله‌یه ـ دینله‌یه قؤشقولانیردی " . قؤشقو" شبهه" و"شک " معنا سیندیر،"شبهه‌سیز" یئرینه‌و قوشقوسوز" دئیرلر)، قایغی کیمی...

۵ ـ ۸۹) بو اک بیزیم قدیم تلفظ ده آنجاق ایکی شکیلده ("ـ غؤ" /"ـ گؤ" شکلینده) ایمیش ، ددەقورقود دستانلاریندا دا بوحالدا گئچر "با سات‌تپه گؤزو اؤلدوردوگو" بویوندان :

"با سات‌الینه آلدی ،آدی گؤرکلو محمده صلواة گتؤردو ،سؤنگؤلؤگو دبه گؤزون گؤزونه ائیله باسدی کیم دبه‌گؤزون گؤزو هلاک اولدو ،شویله نعره اؤردو، هایقیردی کیم داغ و داش یانغؤلاندی ".

(" یانغؤ"،" عکس صدا " دئمکدیر).

خاقانی تورکجه‌سینده : اوغلانغو (بوللوق ایچینده بؤیؤیمن " اوغلان"ماده‌سیندن)، بؤغراغو (ارکک دوه کیمی، بؤغرا ،ارکک ده‌وه) ضدّ و مقابل معناسی دا وئرر : قاراغو (کؤر، گؤرمه‌ین،" قاراق" ـ گؤز ـ ماده‌سیندن).

فعل دن دوزه‌لن کلمه‌لر : تخصیص ائتمک مفهوموایله :

ایچگو (ایچگی ، ایچمه‌یه خاص)، یئگو (یئیه‌جک ، یئمک اوچون).

آلت‌آدی : بیچکؤ (بیچگی)، سؤپورگؤ (سوپورگه) .

مجرد آد : کؤلگؤ (گؤلؤش)، تؤرغو (دوراقلاما ،"تورماق " :

"دؤرماق " ماده‌سیندن)، اؤگگؤ (اؤیمه ، تحسین)، سؤگگو (سؤیمه ، یامان دئمه) : " آقی اؤگگؤسی ، سارا ن سؤگگؤسی " یعنی " جوانمرد

güzgü.

89.2. Fiilden yapılan adlar: sevgi, saygı (ihtiram, hürmet), bilgi (bilig, ilim), görgü (tecrübe, adab-ı muaşeret, müşahade), duygu (ihsas), sorgu (sual, istintak), kurgu, yargı (hüküm), ilgi (alaka).

89.3. Çeşitli anlamdaki kelimeler: örgü, biçki, sergi (*nemayişgah*, *besat*), içki, vergi, büzgü, çizgi, bitki.

89.4. Kökleri hakkında kesin bilgi vermek zor olan [-gi] ekli kelimelerden:

Kuşku ("kuşkulanmak"tan. Kuşkulanmak: ürkmek, korkmak, titremek: "köpek de derenin dibinden geçen dere kervanının çan seslerini dinleye dinleye kuşkulanırdı". Kuşku "şüphe" ve "tereddüt" anlamındadır, "şüphesiz" yerine "kuşkusuz" diyorlar), kaygı gibi…

89.5. Bu ek bizim eski telaffuzda ancak iki şekilde ([-gu], [-gü] şeklinde) görülürdü. Dede Korkud destanlarında da bu halde geçer. "Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü" boyundan:

Basat eline aldı, adı görklü Muhammed'e salavat getürdü. Süngülügü Depegözün gözüne öyle bastı kim, Depegöz'ün gözü helak oldu. Şöyle nara urdu. Haykırdı kim dağ ve taş yangulandı. (Yangu: yankı demektir.)

Hakani Türkçesinde: *oğlangu* (bolluk içinde büyüyen "oğlan" maddesinden), *buğragu* (erkek deve gibi, buğra, erkek deve).

Zıt ve karşılık anlamı da ifade eder: *karagu* (kör, görmeyen, "karak"-göz-maddesinden).

Fiilden yapılan kelimeler: Tahsis etme kavramıyla: *içgü* (içki, içmeye has), *yegü* (yiyecek, yemek için).

Eşya adı: *biçkü* (biçki), *süpürgü* (süpürge).

Soyut ad: *külgü* (gülüş), *turgu* (duraklama, "turmak": "durmak" maddesinden), *öggü* (övgü, tahsin), *söggü* (sövgü, kötü söz söyleme): "*akı öggüsi, saran söggüsi*" yani "mertin

تحسینی و پاخیل یا مانی "

فاعیل صفت : قوتادغو (سعادت وئرن ،"قوتادماق " یعنی "قوتلو قیلماق " ماده‌سیندن . مثال : " قوتادغوبیلیک " یعنی "سعادت برکت وئرن بیلیک ").

لزوم افاده ائدن : بؤلغوُ (اولماسی گره‌کن ." بؤلماق "،"اؤلماق" دئمکدیر . یعنی اصطیلاح اولاراق " Fact " ـ واقعیت ـ یئرینه اولماق مصدرپیندن گلن " اؤلغو" ایشله‌دیلمکده‌دیر ، یعنی همین کلمه‌نین زاما ـ نیمیزداکی تلفظو ایله کلگؤ (گله‌سی اولان،گلمه‌سی گؤزله‌نیلن) ، کئچگو (گئچه‌سی ، گئچمه‌سی گؤزله‌نیلن) ، کیرگو (گیرمه‌سی گؤزله‌نیلن) کیمی .

۶ ـ ۸۹) زامانیمیزدا احتیاجلاری قارشیلاماق اؤچون بو اکدن چوخ فایدالانیلیر :

درگی(مجموعه ،مجله) ، باسقی (ایضاح دئدیلدیگی کیمی : چاپ ،تضییق) سرگی (نمایشگاه) ،بیلگی(اطلاع ، انفورماتیک علمینده :"بیلگی سایار" دا "قومپیوته‌ر ـ فارسجا املائی ایله : کمپوتر"دئمکدیر) ،ائتکی(تاثیر) بوُلغو (کشف) ،قوُرغو (نظریات) ، قاتقی(علاوه) ، ووُرغو (تاکید accent) یئتکی(صلاحیت) ، بلگی (شعار) ، جوشقو (هیجان) ،دالغی(غفلت) ،دوُرغو (سکته ،دوراقلاما) ،گوّلگوّ (ساتیریک ،هجو ،فکاهی ـ ساتیرا ـ آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ج ۳،ص ۲۰۸) .

استثنا اولاراق بو اکایکی هجالی گؤوده‌لره‌ده گتیریلمیشدیر : ایلیشکی (ارتباطات ، روابط) ... کیمی .

۷ ـ ۸۹)ـ ه‌گی" اکی بو اک و"ـ ه " سسی نین بیرلشمه‌سیندن دوزه‌لمیشدیر .

قدیم متنلرده آدـ دان آد دوزه‌لمیش اولدوغونو گؤروروک .ایستر فعل .گؤوده‌سیندن."ـ گی" ایله ، ایستر آد گؤوده‌سیندن "ـ اگی"ایله دوزه‌لمیش اولسون بو کلمه‌لرده داماق مخرجلی سس یا واش ـ یا واش یوخ اولوبدور و" ـ ئی " حالینا گلیبدیر :

قدیم تورکجه‌ده کؤده‌گوّ : گؤیه‌گوّ : گؤیه‌گی : گؤیه‌یی : گؤیئی : گؤوئی (داماد) .گؤنه‌گی : گونئی ، قوُزاغی : قوزای ...

بو اک اؤزبکجه‌ده"ـ ه‌و" حالینا گلیبدیر : بیله‌و (بیلوو) ،قاشاو (قشوو) ، بوقاو : بوُخاو (بوُخوُو) ، قیراو (قیروو) ، بوُزاو (بوُزوُو :بیزوو)

güzeli ve cimrinin kötüsü".

Fail sıfat: Kutadgu (saadet veren, "kutadmak" yani "kutlu kılmak" maddesinden. Örneğin: "Kutadgu Bilig" yani "Saadet, Bereket Veren Bilgi").

Gereklilik ifade eden: *bolgu* (olması gereken. "Bolmak", "olmak" demektir, yani terim olarak "fail" -gerçeklik- yerine olmak mastarından gelen "olgu" kullanılmaktadır, yani hemin kelimenin günümüzdeki telaffuzu ile *gelgü* (gelesi olan, gelmesi beklenilen), *keçgü* (geçesi, geçmesi beklenilen), *kirgü* (girmesi beklenilen) gibi.

89.6. Günümüzde ihtiyaçları karşılamak için bu ekten fazlasıyla yararlanılır:

Dergi (mecmua, *mecelle*), baskı (açıklandığı gibi: *çap*, *tazyik*), sergi (*nümayişgah*), bilgi (*ıttıla*, enformatik çevrede: "bilgisayar"da "*compiter*"- Farsça imla ile "كمپيوتر" demektir), etki (tesir), bulgu (keşif), kurgu (*nazariyet*), katkı (ilave), vurgu (takid, *Accent*), yetki (*salahiyet*), belgi (*şiar*), coşku (heyecan), dalgı (gaflet), durgu (sekte, duraklama), gülgü (satirik, hiciv, komik- satire- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 3, ss. 208).

İstisna olarak bu ek iki heceli gövdelere de getirilmiştir: ilişki (irtibatat, *revabat*) gibi.

89.7. [-egi] eki bu ek ve /-e/ sesinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Eski metinlerde addan ad yaptığını görürüz. İster fiil gövdesinden [-gi] ile ister ad gövdesinden [-egi] ile yapılmış olsun bu kelimelerde damak sesleri yavaş yavaş yok olmuştur ve ek [-ey] haline gelmiştir:

Eski Türkçede *güdegü* > *güyegü* > *güyegi* > *güyeyi* > *güyey* > güvey (damat). *Günegi*: güney, *kuzagı*: kuzay…

Bu ek Özbek Türkçesinde [-ev] haline gelmiştir: *bilev (bilov), kaşav (kaşov), bukav: buhav (buhov), kırav (kırov), buzav (buzov: bızov)*

گؤرولدوگو کیمی بوحال و هابئله تاتارلارین دیلینده اولان بو اک بیزده اولان (ـ وْو) حالینا بنزه‌مکده‌دیر .

بوقیاسلا تورکیه تورکلری نین دوْزه‌لتدیگلری "ـ ه‌و" اکلی بیر نئچه سؤز، اورادا یادیرغاندیغینا رغما بیزه داها تانیشدیر.

بیرنئچه یئنی اصطیلاح : دوْزه‌ی (سطح)، اوْزای (فضا) ، ویئنی دن ایشلک اوْلموش قدیم موغولجا بیر کلمه : قوُرولتای(قوْنقره ، عموم مجلس)، آدای(بیر خدمت مثلاً وکیللیک نامزدی).

ـ گیچ (ـ گوْچ/ ـ غیْچ/ ـ غوُچ) "ـ گچ" اکینه مراجعت ائدینیز.

۹۰) ـ گیل

۱ ـ ۹۰) پروفه‌سور م. ارگین بو اکدن بحث ائدرکن "ـ غیْل/ـ گیل / ـ گوْل / ـ قوُل /ـ قیْل /ـ کیل / کوْل " شکیللرینی ده‌خاطیرلتمیش دیر (تورک دیل بیلگیسی ص ۱۷۸).

پروفه‌سور ت. بانغو اوغلو بو اکی " ـ گل "و "ـ غال "شکیللری ایله بیرلشدیرمیشدیر (تورکجه‌نین قرامه‌ری ، ص ۲۴۰).

اوْ،"ـ گل " اکی " فعله قابلیتی " آنلاتان صفتلر دوْزه‌لدر دئییر. مثال اوْلاراق پیشگیل (تئز پیشن) سؤزونو وئریر .

بو اکله دوْزه‌لمیش و قالیبلانمیش سؤزلردن : انگل (تورکجه ده "مانع" دئمکدیر)، توُتقال (بیزده :یاپیشقان)، توْنقال / توْنغال ، قانغال (قانقال : یارپاغی تیکانلی ، اؤزه‌گی یئیلن آلاق بیتگیسی: قالغان ـ آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ۱ ، ص ۴۱۶)، ایشگیل(جفته ، قارماق : "شوشه‌نین صینیق یئرینده‌ن الینی ایچه‌رییه سالدی وایشگیلی ترپتدی "/ ارابانین قوْلو ایله بوُیوندوروفو بیرـ لشدیرن نازیک آغاج / ظن ،شبهه ،گومان / چتینلیک ، مانعه ،انگل، چتین وضعیت :" ایشگیله دوْشمک "،"ایشگیله سالماق "... عئینی اثر ج ۲ ، ص ۴۶۱ ـ ۴۶۰)..و بنزه‌رلری خاطیره‌گلیر. (ـ ل اکینه مراجعت ائدینیز).

۲ ـ ۹۰) بو اکین ـ گیل شکلی بوگون داها ایشلکدیر. هر دورلو شخص ، قوهوملوق ، عنوان آدیندان عائله و ائو اسمی دوزه‌لتمک اوچون گئنیش اؤلچوده ایشله‌دیلیر : علی گیل ، یاشارگیل ، حسن گیل، قایم مقام‌گیل .... اشارت ائتدیگیمیز کیمی "ـ گیل " عائله‌و قوهوملوق گؤسته‌رن و آذربایجان تورکجه‌سینده چوخ ایشلک بیر اک دیر.

Görüldüğü gibi bu şekilde Tatarların dilinde olan bu ek bizde olan ([-ov]) haline benzemektedir.

Bu kıyasla Türkiye Türklerinin yaptıkları [-ev] ekli birkaç kelime, orada yadırganmasına rağmen bize daha tanıdıktır.

Birkaç yeni terim: düzey (*satıh*), uzay (*feza*) ve yeniden işlek olmuş Eski Moğolca bir kelime: kurultay (kongre, genel meclis), aday (bir hizmet, örneğin vekillik namzeti).

[-giç] ([-güç], [-gıç], [-guç]), [-geç] ekine başvurunuz.

90. [-gil]

90.1. Prof. M. Ergin bu ekten bahsederken {-gIl}, {-gUl}, {-kIl}, {-kUl} görünümlerini de hatırlatmıştır (Türk Dil Bilgisi, ss. 187).

Prof. T. Banguoğlu bu eki [-gel] ve [-gal] şekilleri ile birleştirmiştir (Türkçenin Grameri, ss. 240).

O, [-gel] eki "fiilin yapma yeteneğini" anlatan sıfatlar yapar diyor. Örnek olarak pişgil (çabuk pişen) kelimesini verir.

Bu ekle yapılmış ve kalıplaşmış kelimelerden: engel (Türkçede "mani" demektir), tutkal (bizde "yapışkan"), tonkal / tongal, kangal (kankal; yaprağı dikenli, özü yenilen alak bitkisi; kalgan Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C1, ss. 416), işgil (*cefte*, karmak: "*şuşenin sınıg yerinden elini içeriye saldı ve işgili terpetti*" / arabanın kolu ile boyunduruğu birleştiren nazik ağaç /zan, şüphe, *güman* /zorluk, mani, engel, zor durum: "işgile düşmek", "işgile salmak"… Aynı eser, C 2, ss. 460-461) vb. hatıra gelir. (/-l/ ekine başvurunuz).

90.2. Bu ekin [-gil] şekli bugün daha işlektir. Her türlü şahıs, akrabalık, unvan adından aile ve ev ismi yapmak için geniş ölçüde kullanılır: Aligil, Yaşargil, Hasangil, Kaim Makamgil… İşaret ettiğimiz gibi [-gil] aile ve akrabalık gösteren ve Azerbaycan Türkçesinde çok kullanılan işlek bir ektir.

فردلری مشخص ائتمک اوچون "زاده"، "ـ اوف" وحتی "اوغلو" سؤزلرینه یئری گلیرسه صوی آدی اوچون ترجیحی واردیر. "اوغلو" سؤزونه ترجیح جهتی هم قادینلارا و هم ده کیشیلره فرقسیز اولاراق علاوه ائدیلـــه بیلمه سینده دیر. او بیرطرفدن " اوغلو" آنجاق شخصین اؤز آتاسینا انتسابی و "زاده" ایسه عادتلره گؤره آتایا و نئجه دئیرلـــر چـوخ "اینجه الهییب صیخ توخورساق " گئرچک ، و کلمه نین وضع اولونمـــوش "لغوی " معنا سیندا) آتایا داها آرتیق نسبتی افاده ائدیر، "ـ گیل" ایسه عائله نی مشخص ائدیر. اوسته لیک بیر آدام" اوغلو/ زاده/ اوف" وسایرایله " ـ گیل " لی فامیل آدینی دا بیرلیکده ایشلتمک امکانینا صاحیبدیر.

بو اک قوهوملوق آدلاری نین عمومیتیله یی یه لیک (ملکیت)شکیل لرینه گتیریلیر : داییم گیل، آنان گیل ، خالاسی گیل ...

ادبی دیلده عائله و ائو افاده سی اوچون داها چوق(جمع)اکـــی گتریلیر : حسن لر: حسن گیل ، آنانلار: آنانگیل ،یوزباشیلار : یـوز باشیگیل ...

"ـ گیل " کلمه لرین صونونا گلنده آهنگ قانونونا اؤیماز، یعنی بو اکین بیرتک "ـ گیل " (و بعضی حاللاردا "ـ گول ")شکلی واردیر.

۳ ـ ۹۰) یئنی اصطیلاح اولاراق مثلا" بوتانیک " (بیتکی بیلیگی) ده ، بیتگی لرین عائله سینی افاده اوچون جمع اکی ایله برابر ایشله دیلیر : تؤرونجگیللر (مرکبات)، پاخلاگیللر (پاخلا، لوبیا ،آقاقیا ... کیمی بیتگیلری ایچینه آلان عائله)... چامگیللر(سرو و کاج ـ شام آغاجی / چام آغاجی کیمی بیتگیلرین عائله سی)، بوغداگیللـــر (تک دنه لی بیتگیلردن : بوغدا ،آرپا ،دوگی ، یولاف ، چاودار ،مکه و.. کیمی لرین عائله سی)...

۴ ـ ۹۰) اکین "ـ گؤل " شکلینده ده مثال وئره ک : اؤچگـــــؤل (اؤچگیل): مثلث ، اوچ گوشه دئمکدیر .محمود کاشغرلی:" الشئ المثلث و هوالّذی له ثلاثه ارکان " (یازما نسخه ، ص ۶۵). دیلچی"قـلاوزن " قبچاقجا اولان بیر فهریست دن بحث ائدیر و اوندا ایکی گؤل،بئشگـول وسایره نین اولدوغونو نقل ائدیر (قلاوزن : اون اوچونجو عصـــردن اولکی تورکجه نین سؤزلوگو ،ص ۲۵). بو سؤز بیزیم دیلده چوخ ایشلـک دیر و تورکیه تورکلری نین صون زامانلاردا وضع ائتمیش اولدوقـلا ری "ـ گن" اکی ایله دوزه لمیش افعالینا اوستون واونلاردان داها مناسب

şahısları göstermek için “zade”, “-of” ve hatta “oğlu” ifadeleri yeri geldikçe soyadlarında tercih edilir. “Oğlu” kelimesinin tercih sebebi hem kadınlarda ve hem de erkeklerde kullanılmasındadır. Diğer yönden “oğlu” ancak şahsın öz babasına bağı ve “zade” ise geleneklere göre babaya ve nasıl derler “çok inceleyip sık dokursak” gerçek ve kelimenin ortaya koyduğu “hüküm” anlamında) anneye daha yakın bağı ifade eder, [-gil] ise aileyi ifade eder. Üstelik bir adam “oğlu / zade / of ” vs. ile [-gil] ekli aile adını birlikte kullanma imkânına sahiptir.

Bu ek akrabalık adlarının genellikle iyelik ekli şekillerine getirilir; dayımgil, anangil, halasıgil…

Edebi dilde aile ve ev ifadesi için daha çok çokluk eki getirilir: Hasanlar; Hasangil, ananlar; anangil, Yüzbaşılar; Yüzbaşıgil…

[-gil] kelimelerin sonuna geldiğinde ses uyumuna uymaz, yani bu ekin sadece [-gil] (ve bazı hallerde [-gul]) görünümü vardır.

90.3. Yeni bir terim olarak mesela “botanik” (bitki bilimi) de bitkilerin familyasını ifade etmek için çokluk eki ile birlikte kullanılır: turunçgiller, baklagiller (bakla, fasulye, akasya… gibi bitkileri içine alan aile), çamgiller (Serv ve kec-çam ağacı/çam ağacı gibi bitkilerin ailesi), buğdaygiller (tek taneli bitkilerden: Buğday, arpa, yulaf, çavdar gibilerin ailesi)…

90.4. Ekin [-gül] şekline de örnek verelim: üçgül (üçgil): üçgen, üç köşe, demektir. Mahmut Kaşgarlı: *“ﻟﻨﻨﻰ ﺍﻟﺜﻼﺙ و ﻫﻮ ﺫﻯ ﻟﻪ ﺙﻪ ﺍﺭﻛﺎﻥ”* (yazma nüsha, ss.65). Dilbilimci “Clauson” Kıpçakça olan bir fihristten bahseder ve onda ikigül, beşgül vs.nin olduğunu nakleder (Clauson: 13. Asırdan Önceki Türkçenin Sözlüğü, ss. 25). Bu söz bizim dilde çok işlektir ve Türkiye Türklerinin son zamanlarda kullandıkları [-gen] eki ile yapılmış kelimelerden üstün ve onlardan daha uygun

دیر. بیزده مثلثه اوچگول (تورکیه تورکجه‌سینده اوچگئن / اوچگون) مربعه دؤردگول ، مخمسه بئشگول ، مسدسه آلتیگول ، مسبعه‌یئددیگول مثمنه سککیز گؤل و... دئیلمه‌سی قایدا ، تاریخ و خلقیمیزین عادت‌لرینه موافیقدیر.

۵ - ۹۰)" - گیل "و"- غیل ، شکیللرینه گلینجه : قدیمدن امر صیغه‌سینه علاوه اولور و وظیفه‌سی امری تاکیدائتمکدیر.

میلادی اؤن اوچونجو عصر شاعیرلریندن حمزه‌نین یوسف و زلیخا " اثریندن :

نیچون ایرغادین باشینی سؤیله‌گیل .
اؤ گؤندن نه گئچدی معلوم ائیله‌گیل

بیلدیگیمیز کیمی بو بئیت‌ده گئچن"باشینی ایرغاماق "،"باشینی ترپتمک " دئمکدیر، هابئله،" اؤگ " ده" عقل " معناسینادیر ،وزنین دؤز گلمه‌سی اوچون "معلوم" کلمه‌سینده‌کی "ع" سسی چوخ یئییین ازخو- نمالی دیر.

بو اک ایله دؤزه‌لمیش" ائتمه‌گیل " سؤزو" نسیمی "نین ایکی غزلی نین "ردیف "- ی گیمی ایشلنمیشدیر. اؤرنه‌ک :

یؤزونو مندن نهان ائتمک دیلرسن ائتمه‌گیل
گؤزلریم یاشین روان ائتمک دیلرسن ائتمه‌گیل .....
برگ نسرین اؤسته مشکین زلفلرینی داغیدوب
عاشقی بیخانمان ائتمک دیلرسن ائتمه گیل .....

بؤیوک خلق اؤزانی " یونس امره" - دن اؤرنه‌ک :

گؤنوللرده ایگ اولماغیل ، محفیللرده چیگ اولماغیل
چیگ نسنه‌نین نه دادی وار ، گل عشق اودونایان یئری.

بورادا دا ایگ / ایی "ناخوش ، خسته" و چیگ / چیی ده معلوم‌دور "خام" دئمکدیر. " نسنه"ایسه اصلده" نه‌ایسه‌نه" یعنی "شئی / زاد " معناسینادیر.

۶ - ۹۰) بیزده بو اکین بیرده اوزادیلمیش شکلی اولان "- گیلن" ایشلکدیر. بو اک معنایا داها چوخ تاکید مفهومونو آرتیریر .بؤیوک شاعیر"صراف "- ین نوحه‌لریندن بیر مثال :

گئت علی سن ده شهادت شربتین نوش ائتگیلن
نرگس مستون کیمی دونیانی مدهوش ائتگیلن

dur. Bizde müsellese üçgül (Türkiye Türkçesinde üçgen), murabbaya dörtgül, murabbaya beşgül, müseddese altıgül, müsebbaya yeddigül, müsemmene sekkizgül vs. denmesi kurallara, tarih ve halkımızın geleneklerine uymaktadır.

90.5. [-gil] ve [-gıl] şekillerine gelince: eskiden emir kipine gelir ve görevi emri vurgulamaktır.

13. yüzyıl şairlerinden Hamza'nın "Yusuf u Züleyha" adlı eserinden:

Niçün ırgadın başını söylegil

Ögünden ne geçti malum eylegil

Bildiğimiz gibi bu beyitte geçen "başını ırgamak", "başını oynatmak" demektir. Bunun gibi "ög" de "akıl" anlamına gelir. Veznin doğru olması için "malum *(معلوم)*" kelimesindeki *"ع"* çok hızlı okunmalıdır.

Bu ek ile yapılmış "etmegil" sözü "Nesimi"nin iki gazelinin "redif"i olarak kullanılmıştır. Örnek:

Yüzünü mende nihan etmek dilersen etmegil

Gözlerim yaşın revan etmek dilersen etmegil

Berg nesrin üste meşkin zülüflerini dağıtup

Aşkı bihanman etmek dilersen etmegil

Büyük halk ozanı "Yunus Emre"den örnek:

Gönüllerde ig olmagıl, mahfillerde çiğ olmagıl

Çiğ nesnenin ne dadı var, gel aşk oduna yan yeri

Burada da *ig* > iy "nahoş, hasta" ve *çig* > çiy de "ham" demektir. "Nesne" ise aslında "ne ise ne" yani "şey / zad" anlamına gelir.

90.6. Bizde bu ekin bir de uzun şekli olan [-gilen] işlektir. Bu ek anlama daha çok vurgu kavramı verir. Büyük şair "Sarrâf"ın ağıtlarından bir örnek:

Git Ali sen de şehadet şerbetin nuş etgilen

Nergis-i mestün gibi dünyanı medhûş etgilen

محنت و درد و بلایه جسمیمی توش ائتگیلن ...

۹۱) ـ گین (ـ کین / ـ غین / ـ قین / ـ گۏن / ـ کۏن/ـغون/ ـ قون)

۱ ـ ۹۱) بو اک ده"ـ گن " اکی کیمی دیر . فعلین کؤک یا دا گؤو ده‌سینه گتیریله‌رک عمومیتله صفت‌کیمی ایشله‌نن آد صویلو کلمه‌دوزه‌لر (" آد صویلو" کلمه‌لردن مقصدیمیز آد، صفت ، ضمیر ،ادات وظرفلردیر) ـ گن اکینی ایضاح ائدرکن اشارت ائتدیگیمیز کیمی بو اک عمومیتله تک هجالی کلمه‌لره علاوه اولار .چوخ هجالیلارا اکثرا " ـ گن " اکی گتیریلیر، چوخ هجالی گؤوده ایله دوزه‌لمیش کلمه‌لردن "آلیشقین" و " ددیرگین " ان ایشلک اولان استثنا لاردا ندیرلار .

بو اکله دوزه‌لمیش کلمه‌لردن اؤرنه‌کلر :

دالغین (" غرق دریای تفکر" پیفون ،آدی گئچن اثر، ص ۱۷۹)

یۏرغون ، اۏزگون (فارسجا :"رنجیده" ،متالم)، بئزگین ،یا یغین (رایج، یا ییلمیش ، منتشر)، سۏزگون (سۏزولموش ، ضعیف له میش)، قیۏزغین ، کسکین (ایتی ، قطعی)، دۏشگون (۱ ـ ضعیف ، لاغر، نحیف . ۲ ـ افسرده ، درمانده . ۳ ـ معتاد ، مبتلا. ۴ـ پست ، رذیل ۵۰ ـ بی چیز، نادار، فقیر. پیفون ، آدی گئچن اثر، ص ۱۸۶ "ـ

" دۏشکونلریوردو" : فارسجا "نوانخانه") سۏلغون ، آشقین (بیر اندازه‌نی اۏلچونو آشمیش)، دۏزگون (دوز اولان)، گئرگین(فارسجا : کشیده، تنش دار)، چاشقین (چوخ چاشیران)، اولغون(فارسجا :رسیده)، اویغون (مناسب ، منطبیق)، دۏرغون (ساکین ، ساکیت)، اۏلگون (اۏلو کیمی ، ضعیف).

۲ ـ ۹۱) فعل گؤوده‌لری یا ددان چیخمیش یا دا معنی دگیشدیرمیش " ـ گین " اکلی کلمه‌لردن :

با یغین (۱ـ اۏزوندن گئتمیش ، غش ائتمیش ، اوره‌گی کئچمیش . ۲ ـ خومار، مستانه، سۏزگون : "با یغین با خیشلار" (آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ۱، ص ۱۸۴).

چاپغین (هوس باز)، آرغین ، چیلغین (دلی)، دارغین (۱ ـ اینجیک، دردلی، کۏسکون ، پریشان، پرت . ۲ـ حدتلی ، غضبلی، قیزمیش . (آذربایجان دیلینده ایضاحلی لغت ، ج ۲، ص ۳۷)، ترکیّن (منتظم . "ترمک ـ درمک "بیغماق وترتیب وئرمک ماده‌سیندن)، کیمی .

Mihnet, dert ve belaya cismimi tuş etgilen…

91. [-gin] ([-kin], [-gın], [-kın], [-gün], [-kün], [-gun], [-kun])

91.1. Bu ek de [-gen] eki gibidir. Fiilin kök ya da gövdesine getirilerek genellikle sıfat gibi kullanılan ad soylu kelimeler yapılır (“ad soylu” kelimelerden maksadımız ad, sıfat, zamir, edat ve zarflardır). [-gen] ekini açıklarken işaret ettiğimiz bu ek genellikle tek heceli kelimelere getirilir. Çok heceli kelimelere genelde [-gen] eki getirilir, çok heceli gövde ile yapılmış kelimelerden “alışkın” ve “tedirgin” en işlek olan istisnalardandır.

Bu ekle yapılmış kelimelerden örnekler:

Dalgın (*“غرق دریا یی فکر” Peyfoon*, adı geçen eser, ss. 179), yorgun, üzgün, bezgin, yaygın (yayılmış), süzgün (süzülmüş, zayıflamış), kızgın, keskin (*iti*, katî), düşkün (1- zayıf, sıska, nahif. 2- duygusuz, çareşiz. 3- bağımlı, mübtela. 4- alçak, rezil. 5- Hiç, fakir, *Peyfoon*, adı geçen eser, ss. 186”-“Düşkünler Yurdu”: Farsça *“زوان خل ه”*), solgun, aşkın (bir endazeyi ölçüyü aşmış), düzgün (düz olan), gergin, şaşkın (çok şaşıran), olgun, uygun, durgun (sakin, sakit), ölgün (ölü gibi, zayıf).

91.2. Fiil gövdesi unutulmuş ya da anlam değiştirmiş [-gin] ekli kelimelerden:

Baygın (1- kendinden geçmiş, bayılmış, yüreği geçmiş. 2- mahmurluk, sarhoşluk, süzgün: “baygın bakışlar”, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 184). Çapkın, argın, çılgın, dargın (1. İncik, dertli, küskün, perişan, pert. 2. hiddetli, gazaplı, kızmış. Azerbaycan Dilinde İzahlı Lügat, C 2, ss. 37) terkin (muntazam, “termek – dermek” yığmak ve tertip etmek maddesinden) gibi…

بو صفتلردن آد اولانلاری دا وار :

داشقین ، یانغین ، سالغین (مسری ناخوشلوق) قیرغین ، پوزغـــــون (شکست)، باسقین (آنسیزین / بیردن هجوم ائتمک ، اؤستونو آلماق اؤزه‌رینه آتیلماق ..." آدی گئچن اثر،ج ۱ ، ص ۲۰۲)،

قاچقین (قاچان آدام، توُتقون (اسیر)، قوُزغون (قوش‌آدی)،

۳ – ۹۱) یئنی دن شایع اولموش اصطیلاحلاردان :

اؤزگون : متاسّف ، یایغین : شایع ، سئچگین : ممتاز، برگزیـــده ، آلیشقین : مألوف ، سؤرگون : تبعید، ایلغین : سراب .

۴ – ۹۱) یئنی دوزه‌لمیش سؤزلردن : ائتکین : فعال ، یئتگین : کامیل ، بلیرگین : باریز ....

آدسیز – آستارا (دوام ائده‌جک)

==========

﴿ سن چالاندا سازی ﴾

نبی بوز آتینـــا مینـــــیر * سن چالاندا سازی دوســتوم
باشـــی قارلی داغـلار دینیر * سن چالاندا سازی دوســتوم

°°°°°°

معنـــالی بیـــر غمین اولسا * غم حقلی دیر گولون اولسا
گؤز نئیله‌سین اگـــر دولسا * سن چالاندا سازی دوســتوم

°°°°°°

دؤنور سئوینج لره غمـــــین * زیله دؤنور سنین بمـــین
آچیلیر باغلـــی عالمـــین * سن چالاندا سازی دوســتوم

°°°°°°

آغیز گلیر شـــــیرین دادا * نه غم قالیر ، نه ده قادا
کؤچن دوســـتلار دوشور یادا * سن چالاندا سازی دوســتوم

°°°°°

سحر گولور ، گئجـــه قاچیـــر * گونش وطنـــه نور ساچیـــر
الهـام قوشـو قاناد آچیـــر * سن چالاندا سازی دوســتوم

°°°°°°

گوللر آچیـــر ، قیش یاز اولور * حسرتیم ، دردیم آز اولـور
"آدسیز"ین قلبـــی ساز اولور * سن چالاندا سازی دوســتوم

°°°°°°

Bu sıfatlardan ad olanları da vardır: Taşkın, yangın, salgın, kırgın, bozgun, baskın (ansızın/ birden hücum etmek, üstünü almak, üzerine atılmak. Adı geçen eser, C 1, ss. 202), kaçkın (kaçan adam), tutkun (esir), kuzgun (kuş adı).

91.3. Yeniden yaygınlaşmış terimlerden: üzgün: "*müteessif*", yaygın: "*şayi*", seçkin: "*mümtaz*", "*ber-güzîde*", alışkın: "*me'lûf*", sürgün: "*teb'îd*", ilgin: "serâb".

91.4. Yeni yapılmış kelimelerden: etkin: "*fa'âl*", yetkin: "*kâmil*", belirgin: "*bariz*"…

Devam edecek.

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی

آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

اونونجو ایل ـ فروردین ، اردیبهشت ـ ۱۳۶۷ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

کؤکلر ـ اکلر ـ گؤوده‌لر ـ کلمه‌لر

* ۹ *

۹۲) ـ ل (ـ ه‌ل /ـ ال ، ـ یّل / ـ وّل / ـ ئیل / ـ وُل ، ـ سل / ـ سال / ـ سیّل)

۱/ ۹۲) بو اکان جوح مساقشه‌یه سبب اولان اکلردندیر. بورادا بو ماده ایله باغیندان علاقه‌لی اولان ، "دیلده یروقراملی سؤز یاراتماق" موضوعوبا و بعضی مربوط مسئله‌لره مختصر اولاراق تماس ائتمگه مجبوروق . بونا گؤره معین بئرلرده متندن جاریح آر ـ جوخ مفصل حاشیه‌لرله قارشیلاشاجاقسینیز. بونلاردن بیانبندا ـ ل حفیظه موافیق و مخالیف گؤروشلردن بیر اجمال تقدیم ائده‌رک اوخوجولاربمیز ـ ین بیر نتیجه چیخارماقلاری اوچون حالشاجاغیق :

دیلچی طاهرزاد گنجان . آز ایشلک اکلردن بحث ائدرکن ـ ه‌ل / ـ یّل اکندن دانیشیر و بو متاللاری صاراراق سؤزه باشلایبر :

"گؤره‌ل ، باشل ، آغیل ، جاتال ("چیکال" (فارسجادا)ساقال/ ساققال ، جاپول ، جاجیل ، اوُغول ، زیگیل ، قاوال ، قارتال ..."

" بئشی کلمه‌لر : دوّغال (طبیعی) ،قوُرال (قایدا) ،گؤنجه‌ل (هر گؤنه عاید،عمومی) ، اوُزه‌ل (خاص ،فارسجا "ویژه") ،گئنل(عمومی) یاسال (قانونی)...."

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ONUNCU YIL-NİSAN, MAYIS-1367

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELER (9)

92. /-l/ ({-Al}, {-Il}, {-Ul}, {-sAl}, [-sıl])

92.1. Bu ek tartışmaya en çok sebep olan eklerden biridir. Burada bu madde ile yakından alakalı olan, "dilde programlı söz yaratmak" konusuna ve bazı ilgili meselelere kısaca değinmeye mecburuz. Buna göre bazı yerlerde metinden hariç az çok uzun dip notlarla karşılaşacaksınız. Bunların yanında /-l/ hakkında birbirine uygun ve karşıt olan görüşlerden bir özet takdim ederek okuyucularımızın bir sonuç çıkarması için çalışacağız:

Dilbilimci Tahir Nejat Gencan, kullanımı az olan eklerden bahsederken [-el],[-il] ekini de söyler ve bu görüşleri sayarak söze başlar:

Güzel, yeşil, ağıl, çatal, sakal, çapul, cahıl, oğul, ziğil, kaval, kartal…

Yeni kelimeler: Doğal (tabii), kural (kaide), güncel (her güne ait, "هی بۆ), özel (has, Farsça "ویژه"), genel (umumi), yasal (kanuni)…"

بو اکلرله تؤره‌میش آدلار صفتلر دیلیمیزده اولان : گؤزه‌ل، یاش ـ یل ، قوُمسال ، یوْخسوُل ، اوُیسال ... کیمی کلمه‌لرده کی ـ ل اکی صون زامانلاردا ... ایشلکلیک قازاندیرمیش کلمه‌لرین، بیرجوخ اصطلاحلارین و چئشیدلی مفهوملارین یئرینه یئنی کلمه‌لر وجودا گتیرمیشدیر ...."

" ... یوخسوللا بیرلیکده زنگین ، وارلیقلی معنا سینا " وارسیْل" کلمه‌سینی ،مشهور رومانچی یاشار کمال بئله ایشلتمیشدیر :

" خشخاش دانا سی قده‌ر عاغیل یوخ بو انسانلاردا جانیم! وارسیلی یوخسولو ، افندیسی ، آغاسی ، قائممقامی،ژنه‌رالی،مارشالی هامیسی قانون دردبنده ..."

" تؤرمه‌سی : آد و فعل صوْیلو کلمه‌لره تناسونه گؤره ـ ل، ـه‌ل ـ ال ، ـ یْل ، ـ یْل ، ـ وُل ، ـ وْل ، ـ سل ، سال ، ـ سیل اکلرینندن بیری گتیربلمیشدیر" (طاهر ن ، گنجان ، دیل بیلگیسی ۲۳۶ ـ ۲۳۵ ، و صون بارا قراف اوحون ۲۰۷ ـ نجی صحیفه‌یه باخینیز).

باشقا بیردیلچی بروفسور بانعو اوغلو دئییر :

" قدیم تورکجه‌ده آدلاردان صفت دوْره‌لدن آر ایشلک بیر ـ یل ،اکی‌نین وارلیغینی صابیلی کلمه‌لرله آنلایا بیلیریک (فیزیل ، یاشیل، ساشیل ـ ساشیندا آغ نوک اولان آدام ـ) . بو یلکه عئینی لهجه‌ده اؤرنه‌کلری اولان ـ گیل اکیندن گلیر (قیرغیل ـ قیرساچلی ، ساچلارینا دن دوْشموش اوْجگیل ـ مثلث ـ). غرب تورکجه‌سینده قطعی اولاراق بوقبیل تؤره‌مه‌گه نسبت وئره‌بیله‌جه‌گیمیز کلمه‌لر آزدیر : اوُسوُل (اوُس : عقل ، اوُسول: یوْل یولن)، دؤردوْل (مربع)، قوُموُل (یئللرین یؤنلدیگی قوم تپه‌سی ، قوُملو) ... کیمی ".

"..بو صفتلری فعلدن گلن ـ یْل آدلاری ایله قاریشدیرمامالی(جاخ‌یل ، جؤک ـ وْل) تورکجه‌ده ـ یْل محصوللاری محدود و قدیم اولوب تحلیل لری جتین و شبهه‌لیدیر".

" بئشی اصطلاحلاردا بو اک تجربه‌ائدیلمیشدیر : تک ـ یْل (مفرد) ، جوخ ـ وُل (جمع)، ار ـ یْل (مذکر). دیشی ـ ل (مونث) کیمی .

آنجاق اک بو تجربه‌ده افاده‌سی آنلاشیلماز (آنلاینمی سزیلمز)اولوب اکلرین فعاللاشماسیندا کی جتینلیکله قارشی ـ قارشی یا اولماقداوبو کلمه‌لر یادیرعاسما فدادیر"دئیه ، پروفه‌سور یانغوا وغلو بورادا ـ سؤزو ـ نو بیتیریر .(تورکجه‌سین قرامه‌ری ، ص : ۱۷۷).

۴

Bu eklerle türemiş adlar ve sıfatlar: güzel, yeşil, kumsal, yoksul, uysal gibi kelimelerdeki /-l/ eki son zamanlarda işleklik kazanmış kelimelerin, birçok terimin ve çeşitli kavramların yerine yeni kelimeler vücuda getirmiştir…

… Yoksulla birlikte zengin, varlıklı anlamında "varsıl" kelimesini, ünlü roman yazarı Yaşar Kemal böyle kullanmıştır:

"Haşhaş tanesi kadar akıl yok bu insanlarda hanım! Varsılı, yoksulu, efendisi, ağası, kaymakamı, generali, mareşali hepsi kanun derdinde…"

"Türemesi: Ad ve fiil soylu kelimelere uyuma göre /-l/, [-el], [-al], [-ıl], [-il], [-ul], [-ül], [-sel], [-sal], [-sıl] eklerinden biri getirilmiştir" (Tahir N. Gencan, Dil Bilgisi, 235-236 ve son paragraf için 207. sayfaya bakınız)

Başka bir dilbilimci Prof. Banguoğlu söyle diyor:

Eski Türkçede adlardan sıfat yapan az işlek bir [-ıl] ekinin varlığını sayılı kelimelerle anlayabiliriz (kızıl, yeşil, başıl-başında ak tüy olan adam). Bu belki aynı lehçede örnekleri olan [-gil] ekinden gelir (kırgıl – kır saçlı, saçlarına ak düşmüş, üçgil – üçgen -). Batı Türkçesinde böyle bir türemeyle kesin olarak bağ kurabileceğimiz kelimeler azdır: usul (us: akıl, usul: yol bilen), dördül (kare), kumul (yellerin yığdığı kum tepesi, kumlu) gibi.

Bu sıfatları fiilden gelen [-il] adları ile karıştırmamalı (cah – il, çoğ – ul), Türkçede [-il] örnekleri sınırlı ve eski olup değerlendirilmesi zor ve şüphelidir.

Yeni terimlerde bu ek tecrübe edilmiştir: tek – il, çok – ul, er – il, dişi – l gibi.

Ancak ek bu tecrübede ifadesi anlaşılmaz olup eklerin faalleşmesindeki zorlukla karşı karşıya olmakta ve bu kelimeler nadiren âsıma fedadır" diye Prof. Banguoğlu burada sözünü bitirir. (Türkçenin Grameri, ss. 177).

یئنه عئینی اثرده بیرباشقا یئرده (ص ۲۵۰) بئله یازیلمیشدیر:

" قدیم تورکجه‌دن بری تانیدیغیمیز :

آمۇل (ساکین ، راحات ، یاواش ـ یاواش ـ بیزده‌کی همبل)، تۆکه‌ل (تماماً ، بۆسبۆتون)،و بنزه‌ری آز ایشلک ،افاده‌سی قرارسیز. دوشمه فعله اک بیر ـ یۆل واردیرکی، دیلیمیزده مایپلی آدلار و صفتلربوراخ میش‌دیر ،بو تئوره‌تمه‌ده قئید ائده‌بیله‌حه‌گیمیز آدلاردان :

چاخیل ، چایول ... بلکه ، اوغول ... صفتلر یئشگول (بیزده‌کی"یۆنگول"

"بونلاری آددان ـ یۆل صفتلری ایله قاریشدیرماماغا چالیشمالییق"

ـه ل اکلری حقینده‌ده ،عئینی اثرده بئله‌یازیلمیشدیر:

"دیلیمیزده بیر ایکی معنا قرویونا گیره‌بیلیر،ویا هئچ گیرمه‌بن ـ ه‌ل آدلاری و صفتلری واردیر. صونونجولاربن فعلدن می ،آددان می گلدیک ـ لرینی ده چوخ زامان تعیین‌ائده‌بیلمه‌یه‌بیربک :

الف : بو اک‌آز مایپدا فعلدن آلت‌آدلاری تئوره‌دیبدیر:

چاتال (چنگال)، قۇرال (قدیم معنادا : بساط ، ترتیب)،انگل (مانع)، چۆکل (سو داشیب‌چکیلدیکدن صونرا بوراخدیغی زیغ)...

بومعنادا اکیمیز شرق تورکجه‌سینده : قۇرغال ، تونقال ...تئوره‌مه لریله علاقه‌لی اولا بیلر.

ب : آز مایپدا قدیم صفتلر واردیر : دۆکه‌ل : تۆکه ـ ل(بوسبوتون)، گۆزه‌ل ...کیمی .

ج ـ بو اکله تحقیر معناسیندا انسان تیپلری گۆسته‌رن صفتلر واردیر:

آوال (تورکیه‌تورکجه‌سینده ساده‌لیکدن احمق گۆرسه‌نن آدام).

درویش معناسی ایله تورکجه‌به گیرن عربجه"ابدال " کلمه‌سی ده بنزه‌رلیک سببی ایله بومعنا عائله‌سینه قاتیلمیش اولماسی گره‌ک . بو کلمه‌لر هامیسی قالین سسله‌دیر.

د ـ جیدلی معنادا و تحلیلی داها جتین بعضی کلمه‌لریمیز ـ ه‌ل ایله بیتر : قارتال ، طۇیال (جۇلاق)، جبه‌ل (کیرلی، جیرک)..."

" شرق تورکجه‌سینه ، صونرادان موغولجادان گلدیگی آنلاشیلان بیر ـ ه‌ل (ـ یل) اکی ایله دوزه‌لمیش کلمه‌لر تورکیه‌تورکجه‌سینده بوخدور"

"بیزیم دۆنموش ـ ه‌ل اکسه لاتینجه‌دن بیر افاده یاراشدیریلاراق فعلدن صفتلر دوزه‌لتمک موفقیت‌دیر (باشاریدیر) :

۵

Yine aynı eserin başka bir yerinde (sayfa 250) böyle yazılmıştır:

Eski Türkçeden beri tanıdığımız:

Amul (sakin-rahat-yavaş yavaş-bizdeki hemil), tükel (tamamen, büsbütün) vb. az kullanılan, ifadesi kararsız, düşme fiile ilaveten bir [-il] eki vardır ki dilimizde az sayıda ad ve sıfat bırakmıştır. Bu türemede kaydedebileceğimiz adlardan: çakıl, çayul, belki oğul kelimesi, sıfatlardan yengül (bizdeki "yüngül", "bunları addan sıfat yapan [+il] eki ile karıştırmamaya çalışmalıyız")

[-el] ekleri hakkında da aynı eserde böyle yazılmıştır:

Dilimizde birkaç anlam grubuna girebilen veya hiç girmeyen [-el] ekli adlar ve sıfatlar vardır. Sonuncuların fiilden mi, addan mı geldiğini çoğu zaman belirleyemiyoruz.

a. Bu ek az sayıda fiilden eşya adı türetmiştir:

Çatal (çengel), kural (eski anlamda: besât, tertib), engel (mani), çökel (su taşıp çekildikten sonra bıraktığı balçık)

Bu anlamda ekimiz Doğu Türkçesinde: kurgal, tonkal vs. türemeleriyle ilgili olabilir.

b. Az sayıda eski sıfat vardır: dükel: tü – kel (büsbütün), güzel gibi.

c. Bu ekle aşağılama anlamında insan tiplerini gösteren sıfatlar vardır:

Aval (Türkiye Türkçesinde saflıktan ahmak görünen adam).

Derviş anlamıyla Türkçeye giren Arapça "abdal" kelimesinin de benzerlik sebebi ile bu anlam ailesine katılmış olması gerek. Bu kelimelerin her biri kalın seslidir.

d. Çeşitli anlamlarda ve tahlili daha zor olan bazı kelimelerimiz [-el] ile biter: kartal, topal (çolak), çebel (kirli, çirk)…

Doğu Türkçesinde sonradan Moğolcadan geldiği anlaşılan [-el] ([-il]) ekiyle yapılan kelimeler Türkiye Türkçesinde yoktur.

Bizim kalıplaşmış [-el] ekine Latinceden bir ifade yakıştırarak fiilden sıfatlar yapmak bir başarıdır:

دوُرال : ساکین (ستاتیک)، دوّغال : طبیعی ، ایسته‌نل : اختیاری ... گیمی " (یانغوا وغلو ،تورکجه‌قرامه‌ری ،ص ۲۳۲ - ۲۳۱).

ایندی ده پروفه‌سور محرم ارگین - ه قولاق آساق ،او "تورک دیل بیلگیسی " "دلی اثرینده"- ل " اکی باره‌سینده بئله یازیر :

"- ل ، ایشلک اولمایان اکلردن سیربدیر ،بنزه‌رلیک افاده‌ا ، بش - ی - ل (یاش - یّ - ل)، قیّز- یّ - ل کلمه‌لرینده‌واردیر .

بو -ل ، قدیم - سیّل ، سیّل - دن گلمکده‌دیر" (ص ۱۷۷).

صون اولاراق عالیم عبدالقادر اینان - ین نقل ائدیلمیش سؤزونو ائشده‌ک : " فرانسیزجادان آلینان - آل - ایسال کیمی کلمه‌لرده‌کی - سال اکی اسمیش . بو اکین نسبت اولدوغو بللی دگیلدیر ،بوکلمه‌لر اک اولسالار بیله چوقدان اوُلموش وبا فرانسیزجا - ال - ا بنزه‌تیله‌رک صونرادان توُره‌دیلمیش اکلردندیر . بوصون - سال هجه‌سی تورک لهجه‌لر- ینده دؤرد- بئش کلمه‌ده گؤرولمکده‌دیر . مکتب کتابلارینا صوخولان بو - ال . - سال اکلری سین بیکیمی کلمه‌یه اکله‌نه‌جگی سیرقا بدایی یا غلاشمیش دگیلدیر ،بیرکلمه‌دن نسبت صفاتی تشکیل ائتمک اوچون - ل می گله‌جک - سال می گله‌جک بللی دگیلدیر ،بازانین و سؤیله‌یه‌نین کئشفی نه یاعلیدیر" (امین اؤزده‌میر- ین "اؤز تورکجه اوّزه‌رینه" ت. د . ق . آنقارا ۱۹۶۹ - کتابی نین ۱۶۱ - نجی صحیفه‌سیندن نقل ائدیلدی

بئشی سؤز و اصطیلاحلار حقینده‌کی مناقشه‌لرین اجمالینی،طرفلردن بیریسی، یعنی محمد امین اوُزده‌میر ،بو نقطه‌لرده تثبیت ائتمیشدیر . اونون نقل ائتدیگینه گؤره ،قارشی طرف احمالا بئله‌دئییر :

" ۱ - هردیلده یئنی کلمه‌لر آیحاق ایشلک، حالی یا شایان اکلرله مشدا با گتیریلیر . ایشلک اولمایان ،اؤلو اکلرله یئنی کلمه‌لردوّزه - لمک اولماز ... ۲ - بیر کلمه‌نین اوُیدورما اولماسی اوچون کؤ- کونون سیلینمه‌سی و اکینین ایشلک اولماسی گره‌کدیر .. ۳ - کوکلر آد و فعل کؤکلری دئیه ایکی یه آیریلیر . آد کؤکلرینه گلن اکلر، فعل کؤکلرینه گتیریله‌ممز ... ۴ - قرامه‌ر قایدالارینا مخالیف اولان ، سس تکیل ، معنا و مفهوم باخیمیندان قصورلو ، چیرکین ویا یانلیش اولان کلمه‌لر دیلده یئرله‌شممز ..." (امین اؤزده‌میر ،دیل ویازار ،ص ۲۵۳،۲۵۲)

دؤردونجو نقطه حقینده دئییله‌جک خوخ سؤز اولمامالی، قرامه‌ر قایدالاری نین خلافینا گیله‌رک قصورلو کلمه‌دوزه‌لتمک له دیله خدمت

Dural; sakin (statik), doğal (tabii), istenel; ihtiyari gibi". (Banguoğlu, Türkçenin Grameri, ss. 232-231)

Şimdi de Prof. Muharrem Ergin'e kulak verelim. O, "Türk Dil Bilgisi" adlı eserinde /-l/ eki bölümünde böyle yazar:

"/-l/: İşlek olmayan eklerden biridir. Benzerlik ifade eder: yeş – i – l (yaş – ı – l), kız – ı – l kelimelerinde vardır.

Bu /-l/, eski [-sıl], [-sil] ekinden gelmektedir" (ss.177).

Son olarak âlim Abdülkadir İnan'ın nakledilmiş bir sözünü dinleyelim:

"Fransızcadan alınan Altaysal gibi kelimelerdeki ek [-sal] eki imiş. Bu ekin karşılığı belli değildir. Bu kelimeler ek olsalar bile çoktan ölmüş veya Fransızca [-al-] ekine benzetilerek sonradan türetilmiş eklerdendir. Bu sonuncu [-sal] hecesi Türk lehçelerinde dört-beş kelimede görülmektedir. Okul kitaplarına sokulan bu [-al], [-sal] eklerinin hangi kelimelere ekleneceği bir kurala bağlanmış değildir. Bir kelimeden niteleme sıfatı yapmak için /-l/ mi gelecek [-sal] mı gelecek belli değildir. Yazanın ve söyleyenin keyfine bağlıdır" (Emin Özdemir'in "Öz Türkçe Üzerine", T.D.V. Ankara, ss. 1969 kitabının 161. sayfasından alındı).

Yeni kelime ve terimler hakkındaki tartışmaların özetini taraflardan birisi, yani Mehmet Emin Özdemir, bu noktalarda tespit etmiştir. Onu naklettiğine göre karşı taraf özetle şöyle diyor:

1. Her dilde yeni kelimeler ancak işlek, canlı, yaşayan eklerle meydana getirilir. İşlek olmayan, ölü eklerle yeni kelimeler oluşturulamaz... 2. Bir kelimenin uydurma olmaması için kökünün bilinmesi ve ekin işlek olması gerekir. 3. Kökler ad ve fiil kökleri diye ikiye ayrılır. Ad köklerine gelen ekler, fiil köklerine getirilemez… 4. Gramer kurallarına uymayan ses, şekil, anlam ve kavram bakımından kusurlu, çirkin veya yanlış olan kelimeler dilde yerleşemez… (Emin Özdemir, Dil ve Yazar, ss. 252- 253)

Dördüncü nokta hakkında söylenecek çok söz olmamalı, gramer kurallarının aksine, bilerek kusurlu kelimeler yaparak dile hizmet

ائتمک اولماز. دیلینی سئوه‌ن هئچ کیمسه "سس، شکیل، معنا و مفهوم باخیمیندان قصورلو، جیرکین ویا یانلیش اولان کلمه‌لرین" دیلده یئر لشمه‌سینه راضی اولا بیلمز.

قالان اوچ نقطه‌حقینده، ایندی قارشی طرفین حوالیلارییندان نمونه‌لر اوخویاق یوخاریدا آدی گئجن "دیل وبازار" کتابیندان بیرنئجه سطیر نقل ائدیریک:

"...بیر اکین آز یادا چوخ ایشلکلی گی نه‌یه باعلیدر؟..او اکین ایشله‌دیلمه‌سینه".

"... بللی بیر دؤورده آز ایشلک بیلینن بیر اک، بیرباشقا دؤورده چوخ ایشلک اکلر آراسیندا یئر آلا بیلیر..".

"یئنی لرین، حاضلی، جانسیز اکلردن یارارلاناراق کلمه‌تؤرتدیکلری ادعاسینا گلینجه بوندا مخالفلرین حقلاری وار. گئرچکدن ده بوسئله‌دیر تورکجه‌نین بوتون امکانلاریندان یارارلانما، آز ایشلک دئیه‌بیلینن اکلری ایشلکلشدیرمک، اونودولموش تورکجه کلمه‌لری مئیدانا چیخاریب ایشلتمک، دیلیمیزی زنگینلشدیرمه‌نین بیر اینجاسی اقتضاسی دگیلمی؟"

(عئینی اثر، ص: ۲۵۴ - ۲۵۳)

بیر اکین هم آد، هم‌ده فعل کؤکلرینه گتیریله‌مه‌جه‌گی بحث‌ائتدیکی قایدایا گلینجه، گئنه‌عئینی اثره باش‌وورووروق و بیرنئجه‌سطیر داها بو موضوعدا دا مؤلفین فیکیرلریبی نقل ائدیریک: "... دیلین انکشافی و تکونو (گلیشمه‌سی و اؤلوشماسی) بؤیوک‌اؤلچوده کؤکلر دوامی اولاراق یئر دگیشدیریر، بعضی آد کؤکلری فعللشمیرکن، بعضی فعل کؤکلری ده آد لاشیر، مثلاً بو کوکلری سهولتله آییرا بیلمک اولارمی؟ داد، شیش، آجی (هم صفت، فارسجا: "تلخ"، هم آد - فارسجا: رنج و درد"، هم ده فعل کؤکو: آجیماق - فارسجا: "ترحم کردن") آغری، ساچی، گؤون، باریش، دؤگوش، گوج ... کوکلرینه آد، یوخسا فعل کؤکومو دئیه‌جه‌یک؟"

"دیلیمیزده بیر اکین هم آد هم‌ده فعل کوکلرینه گله‌بیله‌جه‌گیمی گؤسته‌رن اؤرنه‌کلر آز دگیلدیر. مثلاً، گؤلمسه‌مک فعلینده یئرآلان - مسه، اکی، آد صویلو کلمه‌لره‌ده گلمکده‌دیر. منیمسه‌مک، آزیمساماق.. اؤرنه‌کلرینده اولدوغو کیمی. بئنه آد کؤکلرینه گله‌رک اونلاردان فعل تؤره‌دن - ل اکی ده یئله‌دیر: اینجه‌لمک، قیصالماق، دیریلمک،

etmiş olunmaz. Dilini seven hiç kimse "ses, şekil, anlam ve kavram bakımından kusurlu, çirkin veya yanlış olan kelimelerin" dile yerleşmesine razı olamaz.

Kalan üç nokta hakkında, şimdi karşı tarafın cevaplarından örnekler okuyalım, yukarıda adı geçen "Dil ve Yazar" kitabından birkaç satır naklediyoruz:

> *... Bir ekin az ya da çok işlekliği neye bağlıdır? O, ekin kullanılmasına.*
>
> *Belli bir dönemde az işlek olduğu bilinen bir ek, bir başka dönemde çok işlek ekler arasında yer alabilir….*
>
> *Yenilerin canlı, cansız eklerden yararlanarak kelime türettikleri iddiasına gelince, bunda muhalifler haklıdır. Gerçekten de bu böyledir.*
>
> *Türkçenin bütün imkânlarından yaralanma, az işlek diye bilinen ekleri işlekleştirmek, unutulmuş Türkçe kelimeleri meydana çıkarıp kullanmak, dilimizi zenginleştirmenin bir gereği değil mi?* (Aynı eser, ss. 253-254)

Bir ekin hem ad, hem de fiil köklerine getirilemeyeceği bahsindeki kurala gelince, yine aynı esere başvurur ve yazarın bu konudaki fikirlerini birkaç satırla naklederiz:

> *...Dilin gelişmesi ve oluşması süreci boyunca kökler devamlı olarak yer değiştirir. Bazı ad kökleri fiilleşirken, bazı fiil kökleri de adlaşır. Misalen bu kökleri kolaylıkla ayırabilir miyiz? Tat, şiş, acı (hem sıfat, Farsça: "تلخ hem ad, Farsça: "درد وربح", hem de fiil kökü: acımak – Farsça: "كردن شرجم"), ağrı, sancı, güven, barış, dövüş, göç vb. köklerine ad mı, yoksa fiil kökü mü diyeceğiz?*
>
> *Dilimizde bir ekin hem ad, hem de fiil köklerine gelemeyeceğini gösteren örnekler az değildir. Misalen gülümsemek fiilinde yer alan [-mse] eki ad soylu kelimelere de gelmektedir: Benisemek, azımsamak örneklerinde olduğu gibi. Yine ad köklerine gelerek onlardan fiil türeten /-l/ eki de böyledir; incelmek, kısalmak, dirilmek,*

دؤرولماق ، دؤغرولماق ، آزالماق ... اؤرنه‌کلربنده آدلاردان فعل تؤره‌دن بو اک ، فعللردن ده فعل تؤره‌دیر : ازیلمک ، یازیلماق، یخیلماق ... دا اولدوغو کیمی ". (عئینی اثر ،ص ۲۵۵ - ۲۵۳)

مطلبین حقینی ادا ائتمک اوچون یوخاریدا اشارت ائتدیگیمز نقطه لربن یانیندا و عئینی کلمه‌لرین بعضلرینه اعتراض ائدنلرین فیکیر سینؤوره‌سینی اولوتدوران (تشکیل ائدن) ببر موضوعا توخونما میزدا لازیمدیر : گینه عئینی اثردن نقل ائدیرک :

بحثده ان مهم موضوعلاردان ببربسی ده "یاشایان دیل "موضوعودور .

بو "ته‌ز" اورتایا بئله استلمیشدیر :" یاشایان دیل معین بیرزمره‌یه عاید اولمایب ، بوتون خلقین دانیشدیغی، یئنی ایشلتدیگی کلمه لردن مئیدانا گلن اورتاق (مشترک)وجانلی دیل دئمکدیر ... دیلی ساده‌لشدیرمه‌گین بیرحدودو اولمالی دیر .تورکجه خلقین دانیشدیغی دیلدیر .تورکون بیلدیگی و آنلادیغی هرکلمه تورکجه‌دیر" (ص :۲۷۳)

بونا جواب اولاراق عئینی یازیچی بئله‌دئییر :

"...یاشایان دیل دئیه بیر مفهوم دیلچیلیگین قاموسوندا یوخدور . بئله بیر تصور ،دیلی"جانلی بیر اورقانیزم"یاشایان بیر آنلاییشین محصو - لودور..." ... دیلچیلیکده اثبات ائدیلمیش بیر گئرچک واردیر : سؤز داغارجیغی (کلمه‌ذخیره‌سی و احتیاطی) فردی دیر .آدامدان آدامایا دگیشیر .اما دیلین سیستماتیک ماهیتی دگیشمز .یعنی : هرکس دانیشیر کن بادا یازارکن دیلین سیستماتیک ماهیتی ده انطباق ائتمگه محبور دور . چونکی سیستم اولاراق دیل ،فردین اوستونده‌دیر ،تابعدیرفرددیله کلمه‌لره گلینجه بئله‌دگیلدیر .فردکلمه‌لری سئچمکده مستقل دیر .یاشا - یبش تجربه سینه ،بیلگیسینه ، حسی و فکری انکیشافینا گؤره هرکس کلمه لری سئچر و ایشله‌در...بو طبیعی دیرو محاکیمه ائدیله‌حک بیر طرفی ده یوخدور ".

"...کلمه‌لری سئچمک و ایشله‌تمه‌گین فردی ماهیتی اولوشونا باغلی قالاراق نورادا سوروشماق گره‌کدیر .کیمین دیلی دیر یاشایان دیل ؟

اؤز دیلیمیزی بونا اؤرنه‌ک گؤسترمک اولارمی ؟ داها دوغروسو اؤز سئچدیگیمیز و ایشلتدیگیمیز کلمه‌لر ، بوتون تورک قوومونون مشترک سؤز ده‌کرلری دیرمی ؟.." .(امین اؤزده‌میر ،عئینی اثر ،ص ۲۷۵- ۲۷۴)

۹۲/۲) اؤزون سؤزون قیماسی ، یئنی اصطلاحلارا دیلیمیزده مناسب

durulmak, doğrulmak, azalmak örneklerinde adlardan fiil türeten bu ek, fiillerden de fiil türetir: Ezilmek, yazılmak, yıkılmak da oluğu gibi. (Aynı eser, ss. 253-255)

Konunun hakkını vermek için yukarıda işaret ettiğimiz noktaların yanında ve yeni kelimelerin bir kısmına itiraz edenlerin fikir esasını oluşturan bir konuya değinmemiz de gerekir: Yine aynı eserden naklediyoruz:

Bu bahiste en önemli konulardan birisi de "yaşayan dil" konusudur.

Bu "tez" ortaya böyle atılmıştır:

Yaşayan dil belli bir zümreye ait olmayıp, bütün halkın konuştuğu, bilip kullandığı kelimelerden meydana gelen ortak ve canlı dil demektir… Dili sadeleştirmenin bir hududu olmalıdır. Türkçe halkın konuştuğu dildir. Türk'ün bildiği ve anladığı her kelime Türkçedir. (ss. 273)

Buna cevap olarak aynı yazar şöyle diyor:

... Yaşayan dil diye bir kavram dilciliğin sözlüğünde yoktur. Böyle bir tanım, dili "canlı bir organizma" sayan bir anlayışın ürünüdür…"…dilcilikte kabul edilmiş bir gerçek vardır: Kelime dağarcığı (kelime zahiresi ve ihtiyatı) kişiseldir. İnsandan insana değişir. Ama dilin sistematik özelliği değişir. Yani: herkes konuşurken ya da yazarken dilin sistematiğine uymak zorundadır. Çünkü sistem olarak dil, bireyin üstündedir. Doğaldır, bireysel dile, kelimelere gelince böyle değildir. Birey kelimeleri seçmekte özgürdür. Yaşam tecrübesine, bilgisine, duygu ve fikir gelişimine göre herkes kelimeleri seçer ve kullanır… Bu doğaldır ve muhakeme edilecek bir tarafı da yoktur.

... Kelimeleri seçip kullanmanın kişisel bir ilgi oluşuna bağlı kalarak burada sorgulamak gerekir. Kimin dilidir yaşayan dil?

Öz dilimizi buna örnek gösterebilir miyiz? Daha doğrusu kendi seçtiğimiz ve kullandığımız kelimeler bütün Türk topluluklarının ortak söz değerleri midir? (Emin Özdemir, Aynı eser, ss. 274-275)

92.2. Uzun sözün kısası, yeni terimlere dilimizde uygun

قاریشیلیق لار (معادل لر) تاپماق و دۆزه‌لتمک مسئله‌سی بیزیم دیل اوچون ده ، بئیرنئجه اؤزگه دیللرده اولدوغو کیمی، گؤنوں واجیب مسئله‌لرینندیر .بیلدیگینیز کیمی، اؤلا بو ایشه علم‌له ، دقت‌له ، اعتدال لا مشغول اولماق شرط دیر .تازه‌کلمه‌لری مدافعه‌ائدن تەزلرده خلاصه اولاراق بئله دئییلمکده‌دیر :" محتاج اولدوغوموز اصطلاح وتعبیر لری اگر : قدیم متنلرده کتابلاریمیزدان، " اوکلمه‌لر آرتیق اؤلوبلر" سببی ایله ،" آرقائیزم" عنوانی ایله ،"ایشلک دگیللر" دلبللری ایله چیخاردیب ایشلتمزسک ، مختلف شیوه‌لردن،" اونلار یاشقا لهجه‌یه‌خاص دیر" دئمک‌له آلماز ساق، یادا دبل قایدالارینا گؤره‌آزوباجوخ ایشلک اکلریمیزی مختلف‌کؤکلره‌و گؤوده‌لره ، یئنه ذکر ائتدیگیمیز سببلره دایانا راق علاوه ائتمکدن محروم اولورساق دئمک اؤز الیمیزله‌قوللا ـ ریمیزی یاغلامیش اولاجاغیق و معین تاریخی ـ اجتماعی عامیللرین ابعاد ائتدیگی قارما ـ قاریشیقلیقدان دیلیمیزی قورتاریب و آریدا مما یا ـ جاغیق " .البته ،دالی ـ قاباغی فیکیرلشمه‌دن ،دقتله اؤلچمه‌دن ـ بیچمه دن گؤتور ـ قوی ائتمه‌دن بو ایشه تشبث ائله‌مک و گؤنلوموزون ایسته‌ـ دیگی کیمی حرکتده اؤزوموز وآزاد گؤرمک‌ده چوخ خطالی بیرایشدیر ، بو دیله خدمتدن چوخ اوندا هرج ـ و ـ مرج یارادار و قاریشیقلیغی آرتیرماغا سبب اولار .لاکین، دیلین موجود امکانلاریندان،اونللارین ایشلک اولمادیغی اوچون فایدالانماماق دا .الله‌گؤسترمه‌سین، ببزی بو دفعه بۆسبوتون دیلی ایشلک اولماقدان ساقیط ائتمه‌ک کیمی عئیبه‌جر لیک لره‌یؤنه‌لدر .بونا شاهید کیمی بیزایران تورکلری نین ،گؤزوموزون قاباغیندا ،معین نسبتده ،موفقیتلی اولان فارسجا اصلاح ایشینی،حریانی نی گؤسترمک اولار .خصوصا ،بو اصلاحچیلارین ایچینده بیزدن ببرچوخوموزون فعال رول اوینادیغیمیزی دا خاطیرلتمک لازیمدیر .فارسجانین اصلاحیندا لازیم اولدوغوندا "بو کلمه ،"اؤلموشدور"،" آغیزلاردایوخ، آنجاق لغت لرده موجوددور" دئییلمه‌یین .مثلا،جسارتله "دوسیه "نین یئرینه "پرونده" (حتی معناسی آز ـ چوخ دگیشدیریله‌رک) راحاتجا قوبۇلا نیلر .

متنلردن آلینان و آز ایشلک اولان "پزشک " کلمه‌سی چوخ رواجدا اولان "طبیب "و"حکیم" کلمه‌لری ایله دگیشدیریلیر و آز زاماندا ان ایشلک سؤزلردن اؤلور .هابئله ،آشاغیداکی کیمی"آلیشیلمامیش " دئییله بیله‌جک سؤزلر ،سس سیز ـ صداسیز فارسجانین علمی اصطیلاحلاری اؤلاراق ،

karşılıklar bulmak ve oluşturmak meselesi bizim dilimiz için de birkaç dilde olduğu gibi günün çözülmesi gereken meselelerindendir. Bildiğiniz gibi, evvela bu işte bilimle, dikkatle, dengeli bir şekilde meşgul olmak şarttır. Yeni kelimeleri savunan tezler de kısaca böyle demektedir. "Muhtaç olduğumuz terim ve tabirleri eğer: Tarihi metinlerde kitaplarımızdan, "o kelimeler artık ölmüştür", bu sebeple "arkaizm" adı altında "işlek değildir" delilleriyle çıkarıp kullanmazsak, çeşitli şivelerden, "onlar başka lehçeye özgüdür" diyerek almazsak ya da dil kurallarına göre az veya çok işlek eklerimizi çeşitli köklere ve gövdelere yine zikrettiğimiz sebeplere dayanarak eklemekten mahrum olursak kendi elimizle kollarımızı bağlamış olacağız ve belli tarihi-sosyal amillerin icad ettiği karma karışıklıktan dilimizi kurtarıp arıtamayacağız". Elbette, önünü ardını düşünmeden, dikkatle ölçüp biçmeden, bu işe başlamak ve gönlümüzün istediği gibi hareket etmekte kendimizi özgür bırakmak da çok hatalı bir iştir. Bu, dile hizmetten çok onda tarumara ve karışıklığın artmasına sebep olur. Lakin dilin mevcut imkânlarından işlek olmadığı gerekçesiyle faydalanmamak da Allah göstermesin, bizi bu defa büsbütün dili işlek olmaktan alı koymak gibi çirkinliklere yöneltir. Buna tanık olarak biz İran Türklerinin, gözümüzün önünde, belli oranda başarılı olan Farsça ıslah çalışmasını, yöntemini gösterebiliriz. Hususen bu ıslahçıların içinde birçoğumuzun aktif rol oynadığını da hatırlatmak lazımdır. Farsçanın ıslahında gerektiğinde "bu kelime ölmüştür", "ağızlarda yok, ancak sözlüklerde vardır" denilmiyor. Mesela, cesaretle *"نويسيه"* kelimesinin yerine *"نپرونده"* (hatta anlamı az çok değiştirilerek) rahatça kabulleniliyor.

Metinlerden alınan ve az işlek olan *"پزشک"*kelimesi çok revaçta olan "tabib" ve "hekim" kelimeleri ile değiştirilir ve az zamanda en işlek kelimelerden biri olur. Aşağıdaki gibi "alışılmamış" denebilecek sözler sessiz sedasız Farsçanın bilimsel terimleri olarak,

یازیچیلار و سیلگینلر طرفیندن منیمسه‌نیر :

دش‌آمد (تصادف)، کنش‌یافته (فعال شده)، کنا (فعال)، پادگری (تضاد)، یادلخت (ضدانعقاد)، پادگن (آنتی ژن)، یلشت‌بر (ضدعفونی آنتی سپتیک)، بنداک (آرتروز)، کاستگی (آتروفی)، کنال (قنات)، تنج (تشنج)، چنده (مقدار خوراکی دوا)، بددستاسی (قاعدگی دردناک) کمسه (معده)، کردمان (عمل)، گیزن (هورمون)، فروزش (آماس) پنگانه (حنجره)، میزیدن (ادرارکردن)، نائی (منفی)، هائی (مشت)، رندش (تراش)، توماب (منی)، تامسه (استره‌س)، توپی (تامپون)، مراش (قی، استفراغ)

وبر آزدا آقاده‌میک و تعلیم اصطیلاحلاریندان :

داشبهری (فوق دیپلم)، پردیزه (campus)، فرنشین (رئیس) آموزه (واحد درس)، شاینده (emeritus)، آزمایه (امتحان)، پردازنه (حق تدریس و سنزه‌ری)، پژوهانه (حق تحقیق)، ارزه (نمره)، همسگالی (سمپوزیوم)...

(بوکلمه‌لر "سازمان مرکزی نظام پزشکی ایران" ـ ین و "فرهنگستان زبان ایران" ـ ین یئنی کلمه‌لری ایچینه آلان جزوه‌لریندن آلینمیشدیر)

بو دوُروم قارشیسیندا، ایستر ـ ایسته‌مز، طرفسیز بیرمشاهده‌جی نین ذهنینه بیله بیر سئوال گلیر :

نه‌دن بوبارارلی تجروبه‌نین حتی داها معتدیل شکیلده، تورکجه‌یه تطبیق ائدیلمه‌سی بعضی لری طرفیندن یادیرغانیر ؟

بوُتون بو مناقشه‌لردن بئله بیر نتیجه چیخارماق عجبا یانلیشمی؟

محناج اولدوغوموز یئنی کلمه و اصطیلاحلاری، ایجاب ائدرسه، دیلیمیزده، احتیاجا حواب وئره‌بیلن، گؤک و اکلردن دیلیمیزین قایدا و اصولونا گؤره، دقت و ذوقله قباسلاما بولو ایله دوُزه‌لتمه‌گی قبول ائتمک. بئله اوُلوجا آرتیق چوخ ایشلکلیک بادا آز ایشلکلیک ملاحظه لری (یاشقاحهتلردن مناسب اولان بیر یئنی سؤزو ردائتمک اوچون کافی سبب ییلما مالیدیر. بئترکی دیلیمیزین قایدا و اصولونا اویسون. فارسجادا اولدوغو کیمی بو یئنی دن ایشلکلیک قازانمیش گؤکلر، بلکه سیزیم دیلیمیزده داها زنگین افاده‌لر قاتماغا گؤمک ائده‌جکدیر. اوبیرطرفدن تورکجه‌نین اساس قایدا و اصولونا گؤره دوزه‌لدیلمیش یئنی سؤزلرین، (عیاربنا دقت ائدیله‌رک ضرب المثل اولموش

yazarlar ve bilginler tarafından benimsenir:

"دش آمد" (tesadüf), *"کنش‌پیافته"* (eylemde bulunmak), *"کنا"*(faal), *"پاگری"* (tezad), *"خت‌پال"* (karşı bağlam), *"پاگن"* (antijen), *"ریش‌تبر"*(antiseptik), *"نبود‌اک"* (artrit), *"گی‌تگل"* (atrofi), *"کنال"*(kanat), *"تنج"* (kasılma), *"چده"* (ilaç miktarı), *"نبدشتان‌ی"* (ağrı), *"کبده"* (mide), *"کردمان"* (iş), *"گیزن"* (hormon), *"قروزش"* (şişlik), *"پنگاله"* (gırtlak), *"ریدن‌ی"* (idrar) , *"نائی"* (menfi), *"ئلی"* (müsebbet), *"زن‌دش"* (traş), *"تومان"* (benlik), *"تلسه"* (stres), *"تپی"* (tampon), *"مراش"* (istifrağ)

Biraz da akademik ve eğitim terimlerinden:

"داش‌بدری" (ön lisans), *"خیربزه"* (kampus), *"قنشیین"* (reis), *"آموزه"* (müfredat), *"شیندن"* (emeritus), *"آزمیه"* (imtihan), *"پردازاله"* (öğretim hakkı vb.), *"پژوهاله"* (öğrenme hakkı), *"ارزه"* (puan), *"همگالی"* (sempozyum)…

(Bu kelimeler "İran Tıbbi Organizasyon Merkezi"nin ve "Ferhengistan"ın yeni kelimeleri içine alan bölümlerinden alınmıştır.)

Bu durum karşısında, ister istemez, tarafsız bir gözlemcinin aklına böyle bir soru gelir:

Neden bu yararlı tecrübenin daha sınırlı bir ölçülüde, Türkçeye uygulanması bazıları tarafından yadırganır?

Tüm bu tartışmalardan böyle bir sonuç çıkarmak acaba yanlış mı?

Muhtaç olduğumuz yeni kelime ve terimleri, icab ederse, dilimizde ihtiyaca cevap verebilen, kök ve eklerden dilimizin kural ve usulüne göre dikkat ve zevkle kıyaslama yoluyla düzenlemeyi kabul etmek. Böyle olunca artık çok işleklik ya da az işleklik düşünceleri (başka yollardan uygun olan yeni bir sözü reddetmek için yeterli bir sebep sayılmamalıdır. Yeterki dilimizin kural ve usulüne uysun. Farsçada olduğu gibi yeniden işleklik kazanmış bu kökler, belki bizim dilimize de daha zengin ifadeler katmaya yardım edecektir. Diğer yönden Türkçenin esas kural ve usulüne göre düzenlenmiş yeni kelimelerin (ayarına dikkat edilerek atasözü olmuş

تازه سکه‌لر کیمی) سئویله‌ـ سئویله ایشله‌دیلمه‌سی و بعضی لهجه‌یه محصور و محدود قالمایان رواج ساحه‌سی نه صاحیب اولماسی احتمالی دا گؤزدن قاچما ماليدير .

دوغرودور دیلچیلیکده" اؤلموش سؤزلر" دئیه بیر مسئله‌واردیر . بو تعبیرین اساس معناسینی آختاریب ـ تایساق بحثیمیزه آیدینلیق گتیرمیش اولاریق . بیروفه‌سور دوغان آقسان ـ ین بو تعبیر اؤزه‌رینه یازدیغی ایضاحی (طبیعی دیر ، شیوه‌نی بیزیم تورکجه‌یه اؤیدوراراق) تکرار ائدیریک :

" هر دیلین سؤز وارلیغی نی تشکیل ائدن کلمه‌لردن بیرقسمی نین زاماناً،دیل ایچی و دیل ائشیگی‌جور ـ به حور عامیلره ایتیرديلـ دیگی ،اؤنودولدوغو گؤرسه‌نیر .نه‌وارکی،بو اؤنودولان اؤلن کلمه‌لرلهجه و آغیزلاردا ،داها اؤزون بیر مدت یاشاماًلارینی دوام ائتدیریرلر..."

" دیلده کلمه اؤلومو آدینی وئردیگیمیز بوحادثه‌نین بیزجه ان باشدا گلن سببی ...کلمه‌نین گؤستردیگی شئی یا مفهومون حیاتدا آرتیق یئری قالمادیغی و تانینماز اؤلدوغودور .هر جمعیت‌ده بعضی وسیله‌لرین یالتارلارین ، عنوانلارین ، عنعنه‌لرین اؤنودولماسی ، بؤنلارا باغلی اؤلاراق کلمه‌لرین ایتیریلمه‌سینه یؤل آچمیشدیر" .

" اؤن دوققوزونجو عصرین تانینمیش دیلچیلریندن آ.دارمه‌ستتر تاریخی سببلرله اسکی و اؤرتاچاغا عاید سلاح، وسیله ، سکّه کیمی شئی لرله چیشدلی احتماعی مؤسسه‌لرله علاقه‌لی کلمه‌لرین اؤرتاچاغلا بیرـ لیکده یؤخ اؤلدوغونو یئیرتمکده‌دیر" .

" بونون اؤرنه‌کلرینه هرقومون ، او جمله‌دن تورکلرین یاشایيشین دان چوخ ـ چوخ مثال گؤسته‌ریله‌بیلر "....یاشایيش شرطلری دگیشن جمعیتلرین، اؤرنه‌ک اولاراق بیر باشقا اؤلکه‌یه گؤچن یادا گؤچه‌لیک دن یئرله‌شیک حیاتا ، زراعتدن صنایعه ، چؤل یاشایيشیندان دنیزچیلیگه کئچن جمعیتلرین دیلینده بو یئنی یاشایيشلا علاقه‌لی مفهوملار یئرلش ـ مکده ،قدیملری اؤنودولماقدادیر . جمعیتین یاشایيشیداکی سیاسی دگیشمه‌لر ده بو آرادا ماییلمالیدر...مثلا : غزنه‌لی لر و سلجوقلار سارایی ،اؤردو و اداره‌سی ایله علاقه‌لی آغاجی :" امیرخلوت" ائلچار غازیلر و داوطلب ساواشا گئدنلر ، ؤلگه‌یک : بیر عنوان . چوماقدار : گؤرز / طوّیوُز داشییان مامور ،جاووش : قاباقدا گئدن و" دورناش" دئمه

yeni sikkeler gibi) sevile sevile kullanılması ve bazı lehçelerle sınırlı kalmayan kullanım sahasına sahip olması ihtimali de gözden kaçmamalıdır.

Doğrudur, dilcilikte "ölmüş kelimeler" diye bir mesele vardır. Bu tabirin asıl anlamını arayıp bulursak bu konuyu aydınlatmış oluruz. Prof. Doğan Aksan'ın bu tabir üzerine yazdığı açıklamayı (doğal olarak, şiveyi bizim Türkçeye uydurarak) tekrar ederek:

Her dilin söz varlığını teşkil eden kelimelerdir. Bir kısmının zamanla dil içi ve dil eşiğinin çeşitli etkenlerle yitirildiği, unutulduğu görülür. Ne varki bu unutulan, ölen kelimeler lehçe ve ağızlarda daha uzun bir süre yaşamayı devam ettirir…

Dilde kelime ölümü adını verdiğimiz bu hadisenin bizce en başta gelen sebebi kelimenin gösterdiği şey ya da kavrmın artık hayatta yeri kalmadığı ve tanınmaz olmasıdır. Her toplumda bazı araçların, giyim kuşamın, unvanların, an'anelerin unutulması, bunlara bağlı olarak kelimelerin yitirilmesine yol açmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın tanınmış dilbilimcilerinden A. Darmesteter tarihi sebeplerle Eski ve Ortaçağ'a ait silah, araç gereç, sikke gibi şeyler ve çeşitli toplumsal kurumlarla ilgili kelimelerin Ortaçağ'la birlikte yok olduğunu belirtmektedir.

Bu duruma her toplumun, özellikle de Türklerin yaşamından birçok örnek gösterilebilir. "…yaşam şartları değişen toplumların örnek olarak bir başka ülkeye göçen ya da göçebelikten yerleşik hayata, ziraatten sanaiye, çöl yaşantısından denizciliğe geçen tolumların dilinde bu yeni yaşam tarzıyla ilgili kavramlar yerleşmekte, eskileri unutulmaktadır. Toplum hayatındaki siyasi değişiklikler de bu arada sayılmalıdır… Mesela: Gazneliler ve Selçuklular sarayı, ordu ve idaresi ile ilegilenen ağa (ağa + cı); "emir-i halvet" gaziler ve gönüllü savaşa gidenler, bölgenek; bir unvan. Çomakdar; gürz/topuz taşıyan memur. Çavuş; önden giden ve "durbaş" diye

سلەنن مامور، خئیل داش / خئیل تاش : هم خیل " بیر طایفادان اولان عسکرلر، سۏباشی : قوشون امیری ، طمغاچی/ دامغاچی: مهردار..کیمی) قدیم گئییم و قوماشلاری عکس ائتدیرن یاشماق ، شلته ، تک گون،سالی- سبوری، سەتیره ... کیمی کلمەلر بئلەجه گؤهنەلەشن و نتیجه اولاراق اونودولان مفهوملاردیر ".

"بیر دیلین اساس سۏز وارلیغینی تشکیل ائدن عنصرلر ،کلمه اؤلوموه ان آز معروض قالیرلار ،بۏنونلا بئله ،تورکچه کیمی، مختلف خاریجی دیللرین قوتلی تاثیرینده قالمیش دیللرده ،اساس جرەک کلمەلرده ده دخیل کلمەلرین امتیازلی گؤرولوب و ترجیح ائدیلمەلری نتیجه سینده اۏنودولما و کلمه اۏلوملربنه (داها دۏغروسو ال ایله اؤلدورولەلرینه) راست گلینمکدەدیر . حتی بعضی یازیچی و منۏر آدامларا گؤرەدخیل معادیل ومتابەلرین ترجیحی ایله دیلیمیزده سو نسبت جوخ یوخاریدیر"

("هریۏنو ایله دیل " ج ۱ ص : ۲۶ - ۲۴)

تورکلرین تاریخی - اجتماعی شرطلر آلتیندا ، گؤللر ، آخینلار و حدودلاردان حدودلارا یۏروشلر و چالخانتیلی و حرکتلی حیات سۏیۏنحا تشکل ائدەن ائللرینده و قوردوقلاری اؤلکەلرینده یارلاق مدنیتلر و بۏیوک شخصیتلر وجودا گلدی ایسەده ، مساحت گئنیشلیگی،و آرخا - آرخایا واقع اولان سرلشمەلر- آرسلاملار اۏزوندن ، تورکەده بیرتک آنا اثرین محوربنده انکیشاف امکانی دوا ملی اولاراق نصیب اولمادی.عکسینه هر نوعدان دخیل کلمەلره دیلین قابیلاری آردینا قەدەر آخیق توتولور کن تورکەکلمەلر اۏزەرینده جور- به- جورعنوانلارلا ،یئرسیز و آشیری "مشکل یسند"- لیکلر و" سخت گیر"- لیکلر عادت حالینا گلدی.اؤزدیلی مسزین سۏزلربنی آتیب دخیل سۏزلر اوچون مئیدانی بۏش بوراخدیق . اشارت ائتدیگیمیز مختلف آدلار آلتیندا دەه - بابادان قالما ارثیه- سری اسراف و صۏووغا نلیقلا داغیتماغا بئل باغلادیق .دیلیمیزه سو قبلدن تاخدیغیمیز آدلاردان مثال وئرمک اوچون ، جوخ دگرلی بیراثری اله آلسریق . مقصدیمیز مترجم احمدعاصم - ین "تبیان نافع درترجمه برهان قاطع " اثریدیر . بو اثر "برهان قاطع"- ین بسیط بیرترجمەسی دگیلدیر . احمد عاصم"برهان قاطع "- دەکی کلمه ،تعبیر و اصطیلاحلارین تام معادیللرینی آختاریب و اصطلاحلاری گئنیشجه و دقتله ایضاح وتعریف ائدیب و بو ایش اوچون دەبیر جوخ منبعلره باش وروبدور .

۱۲

seslenen memur, hayldaş / hayltaş: hemhayl, "aynı bölükte olan askerler", subaşı; komutan, tamgacı / damgacı; mühürdar gibi…). Eski giyim ve kumaşları aksettiren yaşmak, şilte, tekgün, setire gibi kelimeler böylece eskiyen ve sonuç olarak unutulan kavramlardır.

Bir dilin asıl söz varlığını oluşturan unsurlar, kelime ölümüne en az oranda maruz kalır. Bununla birlikte Türkçe gibi, çeşitli dillerin kuvvetli etkisinde kalan dillerde yabancı kelimelerin temel kelimelere göre imtiyazlı görünüp tercih edilmesi sonucunda unutulma ve kelime ölümlerine (daha doğrusu el ile öldürülmelerine) rastlanılmaktadır. Hatta bazı yazar ve aydınlara göre alıntı denk ve benzerlerinin tercihi ile dilimizde bu oran çok yukarıdır ("Her Yönü ile Dil", C 1, ss. 24-26).

Türklerin tarihi-sosyal şartlar altında, göçler, akınlar ve hudutlardan hudutlara yürümesi, çalkantılı ve haraketli hayat boyunca kurdukları ülkelerinde parlak medeniyetler ve büyük şahsiyetler vücuda gelse de alan genişliği ve ard arda gerçekleşen birleşmeler-ayrılmalar yüzünden Türkçede tek bir ana eserin ekseninde gelişme imkânı devamlı olarak nasip olmadı. Aksine her türden alıntı kelimeye dilin kapıları ardına kadar açık tutulurken Türkçe kelimeler üzerinde türlü türlü unvanlarla, yersiz ve aşırı "zorluklar" çıkarmak alışkanlık haline geldi. Kendi dilimizin sözlerini atıp alıntı kelimeler için meydanı boş bıraktık. İşaret ettiğimiz çeşitli adlar altında atalarımızdan kalan mirasımızı israf ve savurganlıkla dağıtmaya bel bağladık. Dilimize taktığımız adlardan örnek vermek için çok değerli bir eseri ele alıyoruz. Maksadımız Mütercim Ahmet Asım'ın "Tibyan-i Nafi der Terceme-i Burhan-ı Katı'" adlı eseridir. Bu eser "Burhan-ı Katı'"nın basit bir tercümesi değildir. Ahmet Asım "Burhan-ı Katı'"daki kelime, tabir ve terimlerin tam karşılıklarını aktarmış ve terimleri genişçe ve dikkatle açıklayıp tanımlamış ve bu iş için de birçok kaynağa başvurmuştur.

بو گؤزه‌ل ودگرلی اثری اینجه‌له‌ینده احمد عاصم‌ـ ین نئجه حـــور تورکجه‌یه قایل اولدوغو دقته چاریار:

۱ ـ باشدا " آنادیل " و مولفین اطرافیندا کیلارین ایشلتدیگی سؤزلر. بونلاری احمدعاصم"تورکی" آدلاندیریر. مثال:

اسگالش: فیکیر و خیال و اندیشه‌دیرکی تورکی ـ ده"صانی" تعبیر ائدرلر.

۲ـ احمد عاصم تورکیده دئدیگی زامان بوندان تورکیه‌ده دانیشلان وبیر درجه قده‌ر یازیلان تورکجه‌نی قصد ائدیر. بونو بعضا داها دا آچا ـ راق "بیزیم تورکیده" دئیه بیان ائلیر. تورکیه خاریجینده‌یاشایان تورکلرین کلمه‌لرینی ایسه "تورکیستاندا "دئیه آییریر.

اریب:..."تورکیستاندا""قئپچاق"و بیزیم تورکیده"قاچاق "دئیلیر

۴ ـ تورکجه‌نین اونا گؤره باشقا نوغلاری دا واردیر،بونلاردان بیری ده " تورکی قدیم "ـ دیر.

بیش‌بهار:" قابا قوروُغو" تعبیر اولان بناتا دئییلیر.تورکـــی قدیمده" اوُروز اوُتو"و" یاراا وتو" دئییرلر.

۴ ـ " تورکی ٔ غیرمشهور"ایله نه‌یی قصد ائتدیگی قطعی دگیلسه‌ده بوُنو هرکسجه سیلینمه‌ین و باشقین اولمایان تورکجه‌دئیه‌آنلاماق اولار.

ادوی:" اکبیر" تعبیر اولونان کؤک آدی دیر." اکبر ٔ تورکی" داخی دئییرلر.بعضی لری بولغتی" صبر" ایله بیان ائیله‌دی.

مشهور آجی دارودورکی صبر بناتین عصاره‌سیندن حاصیل اولور.تورکی غیرمشهوردا " ازوای " دئییرلر.

۴ ـ تورکی مهجور ایسه آرتیق دیلدن دوُشموش اولان کلمه‌لرا وجون ایشله‌نیر.

بوزبن: عربی ده"نار"،تورکی مهجوردا "اوُد"تعبیرا ولونور.

۵ ـ طاشرا تورکیسی،ایستانبول خاریجنده ایشله‌دیلن تورکجـــه دئمکدیر.

آوند:... آلتینجی معناسی "اول"."اقدم"ـ دیر.طاشرا تورکیسنده " اؤندین"و"ایلک" تعبیر اولونور.

۶ ـ "قابا تورکی" ایله "نزاکتسیز" صایدیغی کلمه‌لری بیان ائتمک ده‌دیر. برزو: قابا تورکیده" دانا جادیری" تعبیرائدرلر.

۱۳

Bu güzel ve değerli eseri incelediğimizde Ahmet Asım'ın nasıl bir hür Türkçeye inandığı dikkate çarpar:

1. Başta "ana dil" ve yazarın etrafındakilerin kullandığı kelimeler. Bunları Ahmet Asım "Türkî" olarak adlandırır. Örnek:

"انگیالش": Fikir, hayal ve endişedir ki, Türkîde "sanı" derler.

2. Ahmet Asım "Türkîde" dediği zaman bundan Türkiye'de konuşulan ve bir dereceye kadar yazılan Türkçeyi kasteder. Bunu bazen daha da açarak "bizim Türkîde" diye ifade eder. Türkiye dışında yaşayan Türklerin kelimelerini ise "Türkistan'da" diye ayırır.

"Erib" (ایب): ... "Türkistanda", "keykac" (قیقاج ve bizim Türkîde "kaçak" denir.

3. Ona göre Türkçenin başka türleri de vardır. Bunlardan biri de "Türkî-i kadim"dir.

"بیشاب هار: "Kaya koruğu" olarak adlandırılan bitkidir. "Türkî-i kadim"de "uruz otu" ve "yara otu" diyorlar.

4. "Türkî-i gayrimeşhur" ile neyi kastettiği kesin olmasa da bunu herkesçe bilinmeyen ve yaygın olmayan Türkçe olarak anlamalıyız.

"ادوی": "Ekir" olduğu söylenen kök adıdır. "Ekir-i Türkî" (ایکیرعتورکی bile diyorlar. Bazıları bu kelimeyi "sabır" ile açıkladı.)

Meşhur acı bir ilaçtır ve bitkinin özütünden yapılır. "Türkî-i gayr-i meşhur"da "ezvay" (ازوای) diyorlar.

4. Türkî-i mehcûr ise artık dilden düşmüş olan kelimeler için kullanılır.

"بوبن: Batı Türkçesinde "nar", Türkî-i mehcûrda "od" denir.

5. Taşra Türkîsi, İstanbul dışında konuşulan Türkçe demektir.

"آوند": ...altıncı anlamı "evvel", "akdem"dir. Taşra Türkîsinde "öndin" ve "ilk" denir.

6. "Kaba Türkî" ile "nezaketsiz" gördüğü kelimeleri ifade etmektedir.: "بوزو: "kaba Türkî"de "dana çadırı"dır.

۷ ـ "رومی "ـ نی ده داها باشقا بیرچوخ کتابلاردا گؤروندوگو اوزه‌ره آناطولو تورک و مستقبما تورک و تورکیه‌یئرینه‌ایشلتمکده‌دیر انتله سودا :... بیرقاچ(نئچه) قسم اولور ،بوندان مرادهندسی دیر. رومی قسمینه" پیغمبر دوگمه‌سی" دئیرلر...

(بو گئجید عالیم اورخان شایق گؤک یای ـ ین" برهان قاطع چئوـ یری سی نین تورکجه آچی سیندان اؤنه‌می " مقاله‌سیندن، متروک دیل قورومو" آق صوی ارمغانی " آنقارا ۱۹۷۸ دن آلینمیشدیر).

بورایا قده‌ر ،احمد عاصم‌ـ ین نظریندن تورکجه‌نین تورکی،تورکستا ـ نی، تورکی قدیم، تورکی غیرمشهور، تورکی مهجور، طاشرا تورکیسی، قابا تورکی... کیمی سوئلارا بؤلونموش اؤلدوغونو گؤردوک . مولفین کلمه‌لرین زامانینا و مکانینا خاص اؤلچولرله ، اجتماعی، جوغرافیائی جهتدن دگرلندیرمه‌سی ،اؤز مقصدینه غایت‌اویغوندور ،لاکین بو کیمی دگرلندیرمه‌و بؤلمه‌لرین . کلمه‌لرین بیردیلده قدرینی تعیین ائتمک اوچون اشتباه‌سیز بیر اؤلچو اولمایاجاغینی بیلمه‌میز لازیمدیر.

یوخاریدا وئریلن مثاللاردان دا آیدین اؤلور کی بو اؤلچولره گؤره" قئیقاج "،" قئیقاجی "(تورکیستان تورکوسو اولدوغو اوچون) "بارا اؤتو" (قدیم تورکجه اولدوغو اوچون)، بیلینن " ازوای " (تورکی غیرمشهور اولدوغو اوچون)، هله هرکسین بیلدیگی و ایشلتدـ یگی (و مولف‌او مفهومو بئترمک اوچون عربجه "بار" سؤزونو ایشلتدیگی) "اود" (اونون اؤلچولری ایله " تورکی مهجور" اولدوغوندان) مثلاً گله‌جکده کلمه دوزه‌لتمک اوچون بلکه مناسیب‌صایبلا بیلمز !

بئله‌جه بو قبیل حکملرین نه قده‌ر نسبی / اضافی اولدوقلاری و اعتبار ساحه‌لری نین ده نه درجه محدود اؤلدوغو آنلاشیلمیش اولور.

۹۲/۳) نه‌ایسه، فیکریمیزجه ان لزوملو تدبیرلردن بیریسی‌ده "نسبت مفهومونو افاده‌ائدن ،علملر و تقنولوژی ده بیرحوخ اصطلاحلاری دوزه‌لدن -ique ,- al - اکلرینه معادیل اولان " بیراک یادا اکلر دیلیمیزده وارسا .مثلاً: صخارماق واؤندان فایدالانماقدیر.

تورکجه‌کیمی مکمل و زنگین بیردیلده ،جوخ ایشلک وعلی العاده‌صاییلاجاق "نسبت مفهومونو"هرجوره‌سنه و بؤتون رنگلری ایله بیان ائدن دقیق وخاص اکلریس،نیزی دخیل اکلره محتاج ائده‌جک درجه‌ده‌کی یؤخلوغو بو دیلی تانییانلارا حسرت وئرسه‌گره‌ک .مثال اوچون تصادفاً الیمیزده‌اولان

7."Rumî"yi de daha başka birçok kitapta göründüğü üzere Anadolu, Türk ve daha doğrusu Türk ve Türkiye yerine kullanmaktadır.

"نقله سودا :...birkaç kısımdır. Bundan beklenen geometridir. Rumî kısmına "peygamber döğmesi" diyorlar...

(Bu bilgi âlim Orhan Şaik Gökyay'ın "Burhan-ı Katı' Çevirisinin Türkçe Açısından Önemi makalesinden, Metruk Dil Kurumu "Aksoy Armağanı" Ankara 1978'den alınmıştır).

Buraya kadar Ahmet Asım'ın gözünden Türkçenin Türkî, Türkistanı, Türkî-i kadim, Türkî-i gayrimeşhur, Türkî-i mehcûr, taşra Türkîsi, kaba Türkî gibi bölümlere ayırmış olduğunu gördük. Yazarın kelimeleri zamana ve mekâna has ölçülerle, toplumsal ve coğrafi yönden değerlendirmesi, kendi amacına gayet uygundur. Lakin bu gibi değerlendirme ve bölmelerin, kelimelerin bir dilde kaderini temin etmek için şüphesiz bir ölçü olmayacağını bilmemiz gerekir.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılır ki bu ölçülere göre "*géygac*", "*géygacî*" (Türkistan Türkçesi olduğu için) "yara otu" (Eski Türkçe olduğu için). Bilinen "*ezvay*" (Türkî-i gayrimeşhur olduğu için). Hele herkesin bildiği ve kullandığı (ve yazar o kavramı bitirmek için Arapça "nar" sözünü kullandığı) "*od*" (onun ölçüleri ile "Türkî-i mehcûr" olduğundan) misalen gelecekte yeni kelimeler düzenlemek için belki uygun olmaz!

Böylece bunun gibi kararların ne kadar göreceli olduğu ve itibar sahalarının da ne derece sınırlı olduğu anlaşılmış olur.

92.3. Neyse, bize göre en gerekli tedbirlerden birisi de "nispet kavramını ifade eden, bilim ve teknolojide birçok terim yapan *[-ıqul]*, [-al] eklerine karşılık olan" ek ya da ekler dilimizde varsa, meydana çıkarmak ve ondan faydalanmaktır. Türkçe gibi mükemmel ve zengin bir dilde çok işlek ve alelade sayılacak "nispet kavramını" her çevresine ve bütün renkleri ile ifade eden derin ve özel eklerin bizi alıntı eklere muhtaç edecek derecede yokluğu bu dili tanıyanları hayrete düşürse gerek. Örnek için tesadüfen elimizde olan

گونده‌لیک بیرفرانسیز متنینده‌کی نسبتی افاده ائدن مختلف اکلرله دوزه‌لمیش کلمه‌لری آشاغی یازیریق : maternelle, littéraire, africain, scientifique, féminin, musical, champêtre, forestière .. بونلار و بونلارا بنزه‌ین مفهوملاریـــن اینجه معنا فرقلرینی بیان ائدن شکیللر بیزیم دیلده‌ده‌الت وارمیش. بوگون "آزایشلک" آدی آلتیندا ، عادتاً اؤلولردن بحث ائدرجه‌ســینه سؤزونو ائتدیگیمیز اونلارجا اک بو وارلیغین انکاری ممکون اولمایان بیره‌ر دلیللری دیر. بو آرادا" یاشیل "،"گؤزه‌ل "و" یوخسول " کیمی (و بو ماده ده مکرراً صایبب تؤکمکده اولدوغوموز) مثاللاردا گؤروب و گؤز یومماق ایسته‌دیگیمیز ـ ل (و جشیدلری) ده اونودولموش وارـ لیغین بیر پارچاسی اولسا گره‌ک . ایندی بعضی دیلچیلر ـ ل اکیـــنی " یای نسبت "ه وئریلمیش وظیفه‌نی یوکلنمک اوچون مناسب گؤرورلر .

بونون اوچون بو اکین حقینده بیرآز داها درینله‌مه‌سینه تدقیـق ائتمک لزومو بورادا داها شدتله حس اولونور :

۹۲/۴) بو بحثین باش قسمینده‌ده اشارت اولدوغو کیمی، ـ ل (ـ ه‌ل / ال / ـ یل / ـ ول / ـ یل / ـ ول /ـ سل /ـ سال/ـ سیل) اکی بوتون بو دگیشیک بیچیملری ایله مختلف کلمه‌لرده ـ آزدا اولسا گؤزه چارپیر . اکین،خصوصیتلرینی بئله خلاصه ائتمک ممکوندور :

۱ ـ بو اک آد صویلو گؤوده‌لره علاوه اولور : گؤزـ ه‌ل ،باش ـ یل دؤردـ ول ، قوم ـ سال ، یوخ ـ سول ، چی ـ یل (یئتیشمه‌میش ، خام) سوتول ...

۲ ـ فعللردن ده آد دوزه‌لدیر : چاپ ـ ول ، قیز ـ یل ...

۳ ـ قالیللاشمیش کلمه‌لر ده واردیر : آغیل ، ساقال (ساققال)، اوغول ، زیگیل ، تومبول ، همیل (آمول)، تؤکه‌ل ، یونگول، طونغال، گؤنول ، قوپال / کوپال (قابا)، اینال (معتمد)، تاخیل ...

بیر چوخ شاهیدلره گؤره بو قبیل سؤزلری آختاردیقجا تورکجه‌نین مختلف لهجه‌لرینده تایماق اولور. مثلا، امیرعلیشیر نوائی بیزه اؤز تورکجه‌سینده‌کی دورومو بو شکیلده آنلاتمیشدیر :

"...گینه بیر (و)و(ل) بعضی لفظه الحاق قیلیب بیر مخصوص صفتـی تعیین قیلور کی سلاطینین خواه رزم اسبابی اوچون و خواه بزم جهتـی اوچون معتبردور : هر اوول (عسکرلیکده اؤنجو قولو . یبشدار)،قراوول

gündelik bir Fransız metnindeki nispeti ifade eden çeşitli eklerle yapılmış kelimeleri aşağıya yazıyoruz: *littéraire*, *maternelle*, *champêtre*, *musical*, *Féminin*, *scientifique*, *Africain*, *forestière*. Bunlar ve bunlara benzeyen kavramların ince anlam farklarını ifade eden şekiller bizim dilimizde de elbet varmış. Bugün "az işlek" adı altında, adeta ölülerden bahsedercesine sözünü ettiğimiz onlarca ek bu varlığın inkâr edilmesi mümkün olmayan birer delilidir. Bu arada "*yaşıl*", "güzel" ve "yoksul" gibi (ve bu madde de tekrar tekrar sayıp dökmekte olduğumuz) örneklerde gördüğümüz ve göz yummak istediğimiz /-l/ (ve çeşitleri) de unutulmuş varlığın bir parçası olsa gerek. Şimdi bazı dilciler /-l/ ekini "*yay-i nisbet*"e verilmiş görevi yüklemek için uygun görürler.

Bunun için bu ekin hakkında biraz daha derinlemesine araştırma yapma lüzumu burada daha şiddetli hissedilir.

92.4. Bu bahsin başında da işaret edildiği gibi /–l/ ([-el], [-al], [-il], [-ıl], [-ul], [-ül], [-sel], [-sal], [-sıl]) eki bütün bu değişik biçimleriyle çeşitli kelimelerde az da olsa göze çarpar. Ekin özelliklerini böyle özetlemek mümkündür:

1. Bu ek ad soylu gövdelere eklenir: güz – el, yaş – ıl, dört – ül, kum – sal, yok – sul, çiy – il (yetişmemiş, ham), *sutul*…

2. Fiillerden de ad yapar: çap – ul, kız – ıl…

3. Kalıplaşmış kelimeler de vardır: ağıl, sakal, oğul, *zıgıl*, tombul, *hemil* (*amul*), tükel, *yüngül*, *tongal*, gönül, *kopal* / *gopal* (kaba), inal (güvenilir), tahıl…

Birçok şahide göre bu kelimeleri aradıkça Türkçenin çeşitli lehçelerinde bulabiliriz. Mesela, Emir Ali Şir Nevaî bize öz Türkçesindeki durumu bu şekilde anlatmıştır:

> *…Yine (و) v (ل) bazı lafza elhak kılıp bir mahsus sıfatı tayin kılur ki Sulatanların Harezim esbabı için ve Harezim sahası için muteberdür: Her evvel (askerlikte öncü kolu), garavul*

جاندا وول (عسکر بؤلوگونون آرخاسینی قؤروُیان، آردچی)،یانقاوول (حانسدار)، سؤزاوول (دالدا قالمیش عسکری طوپلایان)،کیتپاوول (کتاوول ، کوتوال ، قلعه محافیظی)، یاساوول (یساوول، یاساقچی، عسکری نظاما قویان)، بکه‌وؤل (۱ـ دیوان بگی ، ۲ ـ چاشنی چی: پاد ـ شاهدان قاباق طعامی دادان ؛ زهرلی اولورسا پادشاهی جانی ایلن قوروبان ، تادا)، شیقاوول (تشریفاتچی)، داقاوول (بیطار) "

" گینه بعضی لفظه بیر (ل) الحاق قیلورلار کیم اول شئیین،اول صفتده‌رسوخونا دلالت‌قیلور: کاهال (محاصره)، یاسال (ردیف ، صف)، قابال (حصار)، طؤنقال ، طؤسقال (پلیش)، بؤقال (پؤسقو)،سویور ـ غال (هدیه). بو الفاظ و عبارتده بو نوع دقایق چؤخدُورکیم بوگونه تکین هئچ کیشی حقی ایله ملاحظه قیلمادیغی جهتدن بو گیزلی قالیبدیر"

(امیرعلیشیرنوائی، محاکمه‌اللغتین ، ص : ۷۹).

ساشقا بیر شاهید :

" لهجهٔ عثمانی ـ ده ـ ل اکی ایله تؤره‌دیلمیش کلمه‌لر اؤلدوقجا چوخدور :

تهگهل / تهیهل : قاسادیکیش ، کؤک (تگمک : توخونماق ،ایلیشمک).

انگل : مانع ، مزاحیم (انگه‌بهلی سؤل :"دست اندازلی" یول).

چؤنگل : کبچیک یالچیقلی باتلاق ، گؤل (چؤنگه : کؤتلشمیش).

چؤقال : اؤرتو ، حتّه (قدیملر ساواشلاردا انسانلارین یادا آتلارین گئدیمی کلمه‌نین کؤکو"چؤخا" اولمالیدیر).

قاشقاوال (قؤروتولموش‌سیر نوع یئیر). طاوال/طاوول ، قاپال: محاصره . قانغال :(قانغ / قانگ‌تورکی ده ایچی دولو تکه‌ر،گیرده‌شئی) حاتال (اسکی شاخه‌لی،"چاتماق "ـ دان). چینگیل : اؤزومون کیچیک سالخمی / رینگیل ،ـ زینگیر ـ زینگیره همین کلمه‌نین دگیشیک شکیل لری دیر "

(حیدر اویس‌گؤن،دیل بیلگیسی صؤرونلاری،آنقارا ،۱۹۷۲،ص ۵۴ـ ۴۹).

سیرتاهسددا‌ها ،بو دفعه‌اسکی اویغور تورکجه‌سؤزلوگوندن (۱ ـ جعفر اوغلو ،استانبول ۱۹۶۸) تصادوفا راست‌گلدیگیمیز بو نوعدان کلمه‌لر: بؤنؤل (آد)، آرتی اینال (آد)،چانتال (میرغضب)، اینال (عنوان) ماسگال (شهرت ، سان)، قاغال (قامچی)، اؤکؤل (آرتیم،آرتما)، یاسول (بؤقنوش) ،بیؤؤل(دره) ،قیصیل(چؤخور) ،... کیمی .

candavul (asker bölüğünün arkasını koruyan, ardçı), yankavul (yancı), sözavul (geride kalmış askeri toplayan), kitpavul (kitavul, kütval, kale muhafızı), yasavul (yesavul, yasakçı, askeri nizama koyan), bekevül (1. divan beyi, 2. çeşnici: padişahtan önce damağı yemeği tadan, zehirli olursa padişahı canı ile koruyan, tada), şikavul (teşrifatçı), dakavul (baytar)

Yine bazı lafza bir (ل) elhak kılurlar kim ol şeyin, ol sıfatta resuhuna delalet kılur: Kahal (muhasara), yasal (redif, saf), kabal (hasar), tonkal, toskal (peliş), bukal (pusku), suyurgal (hediye). Bu elfaz ve ibarette bu nevi dekayik çoktur kim bugüne değin hiç kişi hakkı ile mülahaza kılmadığı cihetten bu gizli kalıbdır (Emir Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l Lugateyn, ss. 79).

Başka bir şahit:

Lehçe-i Osmanîde /-l/ eki ile türetilmiş kelimeler oldukça çoktur:

Tegel / teyel: kaba dikiş, kök (tegmek: dokunmak, ilişmek).

Engel: mani, mezacim (engebeli yol: "dest-i endazeli" yol).

Çöngel: küçük palçıklı batlak. Göl (çönge: kütleşmiş).

Çokal: örtü, hasse (eskiden savaşlarda insanların ya da atların giyimi, kelimenin kökü "çuha" olamalıdır).

Kaşkaval (kurutulmuş bir çeşit peynir). Taval / tavol, kapal: kuşatma. Kangal: (kang (قلانگ/قلاغ Türkîde içi dolu teker, yuvarlak şey), çatal (iki şahalı, "çatmak"tan). Çingil: üzümün küçük salkımı / zingil – zingir – zingire aynı kelimenin değişik şekilleridir"

(Haydar Ediskun, Dil Bilgisi Sorunları, Ankara, 1972, ss. 49-54).

Bir şahid daha, bu defa Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'ünden (1. Caferoğlu, İstanbul, 1968) tesadüfen rastladığımız bu türden kelimeler: *bünül* (ad), artı inal (ad), *çantal* (cellat), inal (unvan), *"مرگ عال"* (söhret, san), *kagal* (kamçı), *ükül* (artım, artma), *yasul* (yokuş), *yuul* (dere), *kısıl* (çukur) gibi.

ایندی ده میرا کاشغرلی محمودا ؛"دیوان "دان اؤرنکلر :
آنگیٚل : بوٚسپوتون، تمامی ایله .آردوُتال (حمام اوٚتو)، آرسال (اورتا ساری یادا آچیق شاه بالیط رنگینده اولان)، آرسیل (همان معنادا ، قوُمرال)، باندال (آغاجدان بیریارچا)، باتمُول (قارا سیمره بنزه‌ین بیر بیتکی)، بچه‌ل (سنّت‌ائدیلمیش قادین)، بسل (سیرنئل ایپلیک)، بیٚچقیل (ال یادا آیاق چاتلاغی)، بوٚکته‌ل (اوٚرتا بودلو آدام)، چنه‌ل (چنگل : شریر آدام)، چشکل (چاناق، چؤلمک ، قاب)، ایله‌ل (مؤدب صورتده بؤیوکلره دئییلن "بلی" سؤزو)، مابئل (کامل، اوُیغون)، اؤکیٚل (چوخ)، بوٚشکل (بیر نوع چؤره‌ک)،ساسال (بیر نوع سمور)، سیمگیل (ارین اؤزوندن کیچیک باجیسی)، سؤکل (خسته ، مریض)، تاوغیٚل (آلا رنکده حئیوان)، تاسال (جوگان اویونوندا چکیلن حدود خطی)، تنگیل (اؤن آیاقلاری خط ـ خط حئیوان)،طوٚغرُول (بیرتیجی قوش ، آد)، یالغیٚل (یله‌سی آغ)،یاسول (یاسسی اولان هر شئی)، یئٚپکیل (ارغوان رنگینده اولان)...

بوُنجا مثالدان قوت‌آلاراق ، زمانیمیزدا بئنی ـ بئنی مفهوملار اوچون کلمه‌دوٚزه‌لتمک احتیاجی (هر حدی ساحه‌ده گوٚندن ـ گوٚنه آرتان شدتله) اؤزونو حس‌ائتدیردیگی مدت‌جه اوُز گؤهنه، نروتمه‌زدن سیلگی و سلیقه‌ایله یارارلانماغین ،بؤیوک بیر محذورو اولمادیغی نتیجه‌سینه گلنلر حقلی گؤرونور.

هله ـ ل اکینه گلینجه ، یوخاریدا اشارت‌ائتدیگیمیز عالیم عبد القادر اینان ـ بن دا دئدیگی کیمی "ـ ل و ـ سال اکلری نین کیمی کلمه‌یه اکله‌نه‌جه‌گی بیر قرارا قایدایا باغلانمیش" اولماما ـ سینا رغماً ، نسبت مفهومونو هررنگ وهر"جالاری " ـ ایله (نوٚانسی ایله) بیرآز" زورلاما " ایله اولسادا اؤز دیلیمیزدن اکلرله افاده ائده بیلمه‌نین توفیقینه یئتیشمک و هرگوٚن بیر یارچا داها میرمله‌تش بئنی اصطیلاحلارین دوٚزه‌لتمه احتیاجی نی قارشیلاماقدا یاردیمجی اولاجاق بو اکه قدیم ابشلکلیگینی گئری قایتارماغین دیلیمیزین راماللا ایره‌لی‌له‌مه‌سینده بؤیوک رولو اولاجاقدیر. عئینی بو ـ ل اکیندن بوبوک دیلچی ،شاعیر اؤلمز"نوائی" نین ده چوخ شئیلر اوُمدوعوسا ،یوُخاریدا گئجن سؤزلری، قطعی بیر دلیلدیر .بو معنالی و عبرتلی سؤزلری یاددان چیخارماماللی دیق، اوٚنون سؤزلرینی تکرار ائدیریک :

Şimdi de sıra Kaşgarlı Mahmud'da, "Divan"dan örnekler: *angıl*: büsütün, tamamiyle. *Ardutal* (hamam otu). *Arsal:* orta sarı ya da renk olan). *Arsıl* (hemen anlamında, kumral), *bandal* (ağaçtan bir parça), *batmul* (karabibere benzeyen bir bitki), *beçel* (sünnet edilmiş kadın), *besbel* (bir tel iplik), *bıçkıl* (el ya da ayak çatlağı), *büktel* (orta boylu adam), *çenel* (çengel; kötü adam), *çeşkel* (çanak, çömlek, kap), *eylel* (edepli bir şekilde büyüklere söylenen "belî" sözü), *mail* (kâmil, uygun), *ökil* (çok), *büşkel* (bir çeşit çörek), *sansal* (bir çeşit semur), *singil* (erkeğin kendisinden küçük kız kardeşi), *sökel* (hasta, mariz), *targıl* (ala renkte hayvan), *tasal* (oyunda çekilen sınır çizgisi), *tengil* (ön ayakları çizgili olan hayvan), tuğrul (yırtıcı kuş, ad), *yalgıl* (yelesi ak), *yasul* (yassı olan her şey), *yipkil* (erguvan renginde olan)…

Bunca örnekten güç alarak, günümüzde yeni yeni kavramlar için kelime düzenleme ihtiyacı (her ciddi sahada günden güne artan şiddetle) kendisini hissettirdiği sürece tarihi servetimizden bilim ve disiplin ile yararlanmanın büyük bir sakınca olmadığı sonucuna varanlar haklı görünür.

Hele /-l/ ekine gelince yukarıda değindiğimiz âlim Abdülkadir İnan'ın da dediği gibi /-l/ ve [-sal] eklerinin hangi kelimelere ekleneceği bir karara kurala bağlanmış olmamasına rağmen nispet kavramını her renk ve her "çaları" ile (nüansı ile) biraz "zorlama" ile de olsa kendi dilimizden eklerle ifade edebilmenin uyumuna varmak ve her gün biraz daha gerek duyulan yeni terimlerin düzenlenmesi ihtiyacını karşılamakta yardımcı olacak bu eke eski işlekliğini geri kazandırmanın dilimizin zamanla gelişmesinde büyük rolü olacaktır. Aynı şekilde bu /-l/ ekinden büyük dilci, şair, ölümsüz "Nevayî"nin de büyük bir beklentisi olduğuna, yukarıda geçen sözleri kesin bir delildir. Bu anlamlı ve ibretli sözleri aklımızdan çıkarmamalıyız. Onun sözlerini tekrar ediyoruz:

بو الفاظ و عبارت‌ده (ـ ل اکینده) بو نوع دقایق چوخدورکیم، بر گؤنه تکبن هئچ کیشی حقی ایله ملاحیظه قیلما دیغی جهتدن گیزلی قالیبدور !"

***

۹۲/۵) بو اکله دوزه‌لمیش یئنی سؤزلردن :

ایلکه‌ل (ایلک ـ ه ـ ل) : ابتدائی، بدوی)، قوتسال (قوت ـ سال : مقدس)، اؤزه‌ل (اؤز ـ ه ـ ل : خصوصی)، دؤغال (طبیعی)، قورال (قایدا)، یاسال (قانونی)، کیمیاسال (شیمیائی)، تانریسال (الهی) صاییسال (عددی)، دؤیغوسال (حسّی)، اؤنجه‌ل (مقدّم، قدامی)، گؤجه‌ل (یومی، گؤنه عاید)، نسنه‌ل (اوبژقتیف)، یئره‌ل (بومی)، یئرسل (ارضی)، بلگه‌سل (مستند)، گؤکسل (آسمانی، سماوی)، بیلیم‌سل (علمی)، گؤرسل ـ ائشیت‌سل (بصری ـ سمعی)، آردیل و متعاقب، خلف)، جؤحؤل (جمع)، قورول (جمعیت، انجمن)... اوقده‌رکی، عارف نهاد آسیا کیمی بیر شاعیرین ده تعریض‌لی بیر شعر یازارکن قلمیندن بو مصرعلر جیخمیشدیر :

" قوتسال فؤنولاری اینانانلارا بؤراق
اؤنلار سیز ماسقارا ن دگیل ! ".

۹۳) ـ ل ـ (ـ یل ـ / ـ ؤل ـ / ـ یل ـ / ـ ول ـ)

۹۳/۱) فعل کؤکو یا دا گؤوده‌لریندن گئرچک فاعیلی اؤرتن مجهول وجه یارادار :

آچیلماق (آچ + یل + ماق)، آسیلماق / آصیلماق . دؤیولماق، وئریلمک سئویلمک ...

۹۳/۲) فعل کؤکوندن چوخ دفعه دؤنوشلو (مطاوعت Reflexive) فعل دؤزه‌لدر : آییلماق (ای + ی + ل + ماق)، سؤغولماق، اؤزؤلمک سؤزولمک، یؤرولماق ...

۹۳/۳) بعضی کلمه‌لرده قالیبلاشاراق کؤک کیمی ایشله‌دیلن گؤوده‌لر دؤزه‌لدر : داغیلماق . قورولماق . یانیلماق = اشتباه ائتمک ...

۹۳/۴) بو مجهوللوق اکی بیر یا دا بیر نئچه اکله ایشله‌نیر :

آغاجلاندیریلماق (آغاج + لان + دیر + ی + ل + ماق)، اهلی لشدیریلمک، بیرلشدیریلمک، یاخدیریلماق، بؤلاشدیریلماق، جانلاندیریلماق، دارلاشدیریلماق، ده‌گرلندیریلمک، دولتلشدیریلمک (فارسجا :دولتی شدن)، ائلین دیریلمک، گئرچکلشدیریلمک، هاوالاندیریلماق،

“Bu el-lafz ve ibarette (/-l/ ekinde) bu çeşit dakik çoktur kim bugüne değin hiç kimse hakkı ile mülahaza kılmadığı cihetten gizli kalmıştır!”

92.5. Bu ekle yapılan yeni kelimelerden:

İlkel (ilk – e – l) (iptidaî, bedevî), kutsal (kut – sal: mukaddes), özel (öz – e – l: hususî), doğal (tabî), kural (kaide), yasal (kanunî), kimyasal (şimyaî), Tanrısal (İlahî), sayısal (adedî), duygusal (hissî), öncel (mukaddem, kıdemî), güncel (yevmî, güne ait), nesnel (objektif), yerel (bûmî), yersel (arzî), belgesel (müstenid), göksel (asmanî, semavî), bilimsel (ilmî), görsel-işitsel (basrî-semaî), ardıl ve mütakip (halef), çoğul (cemî), kurul (cemiyet, encümen)… O kadar ki Arif Nihat Asya gibi bir şairin de tarizli bir şiir yazarken kaleminden bu mısralar çıkmıştır:

“Kutsal konuları inananlara bırak

Onlar senin maskaran değil!”

93. /-l-/ ({-Il-}, {-Ul-})

93.1. Fiil kökü ya da gövdelerinden gerçek faili örten belirsiz bir kullanım yapar:

Açılmak (aç – ıl – mak), asılmak, duyulmak, verilmek, sevilmek…

93.2. Fiil kökünden çoğu zaman dönüşlü (reflexiue) fiil yapar: ayılmak (ay – ı – l – mak), boğulmak, üzülmek, büzülmek, yorulmak…

93.3. Bazı kelimelerde kalıplaşarak kök gibi kullanılan gövdeler yapar: dağılmak, kurulmak, yanılmak; iştibah etmek…

93.4. Bu belirsizlik eki bir ya da birkaç ekle kullanılır: ağaçlandırılmak (ağaç + lan – dır – ı – l – mak), ehlileştirilmek, tebriştirilmek, baktırılmak, bulaştırılmak, canlandırılmak, darlaştırılmak, değerlendirilmek, devletleştirilmek (Farsça: ‘‘دولت‌ی شدن’’), eğlendirilmek, gerçekleştirilmek, havalandırılmak,

ایشیقلانذیریلماق ، یاخشی لاشدیریلماق ، قوتلندیریلمک ، نتیجه‌لندیریلمک ، شرفلندیریلمک (فارسجا : قرین افتخارشدن،مفتخر شدن)، ساده‌لشدیریلمک ...

مثال : دیلیمیز بؤیوک شاعیرلریمیزین اثرلری ایله زنگین لشدیریلمیشدیر .

(دوام ائده‌جک).

حسین پاشی

منیم آرزوم...

****

آرزیلارین دریاسیندا
غرق اوْلورام تک قالاندا .
هئچ بیلمیرم آرزیلاردان
هانسیلاری آرزیلایام .

* * *

بعضاً بونو آرزیلیرام :
عاشیقلارین سازلاریندا
سیزیلداپان بیر سیم اوْلام .
غم مضرابی دگدیکجه من ـ
حزین ـ حزین سیزیلدایام .
ماهنیلارلا ، غزللرله
بیرله‌شیبن آیریلمایام .

* * *

آمما گئنه غرق اولورام ـ
آرزیلارین دریاسیندا ،
آرزیلیرام یئتیم قیزلار
گؤزیاشلارین سیلن زمان
اللرینده دستمال اوْلام .

* * *

آمما ، گئنه آرزیلیرام :
مظلوملارین اللرینده
بیر ایپ اولام ،
ظالیملری توتوب ،
دارا چکن زامان ،
بؤیونلارین سیخام ، بیچم ،
بلکه داها ، ائللر ایچره
دردلی سؤزلر یازیلمایا ،
شن یاشایا وطنداشیم ،
آزاد اوْلا ائل ـ قارداشیم!

* * * *

ışıklandırılmak, güzelleştirilmek, kuvvetlendirilmek, sonuçlandırılmak, şereflendirilmek (Farsça: *فیض بخشیدن، قوی تر شدن، خوشبخت شدن*) sadeleştirilmek…

Örnek: Dilimiz büyük şairlerimizin eserleri ile zenginleştirilmiştir.

(Devam edecek)

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی

آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

اونونجو ایل ـ آبان ، آذر ۱۳۶۷ شمسی

دقتور حمید نطقی

﴿ کلمه‌لر اوزه‌رینه ﴾

گؤکلر ـ اکلر ـ گؤوده‌لر ـ کلمه‌لر

(۱۰)

ـ بیر پارانتئز ـ

بحثیمیز بیزی گتیریب "ل" اکی موضوعونا چاتدیردی.بو چوخ مناقیشه‌لی بیر اکدیر.یازیمیزین (۱) ۹۲ـ جی بؤلومونده (۲) بو اک حقینده موافیق و مخالیف گؤروشلردن نمونه‌لر وئردیک ،و طرفسیز اولماغا چالیشدیق ،عقیده‌لری"تالیف "ائله‌مه‌گه و بیرنتیجه‌چیخارماغا بئل باغلادیق .مسئله‌نین خصوصی اهمیتی نظره‌آلاراق بورادا یازی سلسله سینده‌بیرپارانتئز آچماغی فایدالی گؤروروک :مقصدیمیز اوچ ساده سئوالا جواب وئرمکدیر :

۱ـ بو"ـ ل " اکی اطلینده هاردان گلیبدیر؟ یازیمیزین بیریئرینده بیر بیلگین دن ده نقل ائدیلدیگی کیمی بو اک تورکچه‌دگیلدیرمی ؟

۲ـ "ـ ل "اکی نین دیلیمیزین تاریخی سئیرینده‌یئری نه‌دیر؟ ؟

۳ـ دیلیمیزده نسبت مفهومونو بیان ائله‌مک اوچون امکانلاریمیزنه‌دیر

۱ـ "ـ ل " اکی نین اصلی

"ـ ل " اکی مناقیشه‌سی نین تورکیه مطبوعاتیندا قیزیشدیغی زامان لاردا بو اکین منشاء ینی حتی اوروپا دیللرینه چاتدیرانلاردا اولدو.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ONUNCU YIL-KASIM, ARALIK-1367

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELER (10)

-Bir Parantez-

Bahsimiz bizi /l/ eki konusuna getirdi. Bu çok tartışmalı bir ektir. Yazımızın (1) 92. bölümünde (2) bu ek hakkında aynı ve karşıt görüşlerden örnekler verdik ve tarafsız olmaya çalıştık. İnanışları "telif" etmeye ve bir sonuç çıkarmaya bel bağladık. Meselenin hususi önemini göz önüne alarak burada yazı silsilesinde bir parantez açmayı faydalı görüyoruz: Amacımız üç soruya cevap vermektir:

1. Bu /-l/ eki aslında nereden gelmiştir? Yazımızın bir yerinde bir bilginden de nakledildiği gibi bu ek Türkçe değil midir?

2. /-l/ ekinin dilimizin tarihi seyrinde yeri nedir?

3. Dilimizde nispet kavramını ifade etmek için imkânlarımız nedir?

1. /-l/ Ekinin Aslı:

/-l/ eki tartışmasının Türkiye matbuatında kızıştığı zamanlarda bu ekin kökenini Avrupa dillerine bağlayanlar da oldu.

بو ،"ـ ل " اکی ایله دؤزه لن تازه کلمه لری ،بعضی لری نین نه قدر غریبسه ـ دیکلری نین استهزالی افاده سی دیر .فارسجا دا بونا بنزه یـــــن حاللارا تصادوف اؤلوُنور .مثلاً "تنش" کلمه سی نین اینگیلیزجه "تنشین" ـ ه شباهتی بعضی لرینی چاشیردا بیلر ،هابئله دیر "ترابری" ایلـــــه "ترانسپورت" ،"بمباران "ـ لا " بمباردمان" ، تازه حکیملیک اصطلاحلاـ رینداندان "کنال "ـ لا "کانال " و سایره ...

بیزده دیلیمیزده ترمینولوژی دؤزه لدرکن ،هله بیر آزدا ذوق ایش له دیلسه ،بو جور بنزه رلیکلرین وجودتاپماسی طبیعی دیر .تورکیه ده ده "ـ ل" اکیندن تازه سؤزلر دوزه لدیکلری وقت بئله بیر حالین وقوعونو تصور ائله یه بیله ریک .مثلاً بو قبیلدن " گنل " کلمه سی نی الـه آلاق معناسی "عمومی" و "کلی" دیر .بیلدیگیمیز "گئن " (گئنیش ،انلی، اوُزاق، کنار، آرالی، گئن ـ بول) کلمه سی ایله "ـ ل " اکی نین بیرلشمـه ـ سیندن تؤره یبدیر . بو کلمه نین فرانسیز و بعضی باشقا دیللرده کـــی (general)دیرکی لاتین یازیسی ایله یازیلان (genel)ـ ه چـــوخ بنزه مکده دیر .

بوقبیلؤ حاللارین باعث اولدوغو استهزالی شبهه نی بیرطرفه بوُراخاق و"ـ ل" اکی نین منشائی حقیندا داها جدی بیرشبهه ائله مشغول اولاق .

بو شبهه نی پروفئسور دوقتور زینب قورخماز بئله دیله گتیرمیشدر :

"ـ ل" اکی اصلینده تورکجه نین مالی اولان بیر اک دگیلدیر .تورکجه ایله قوهوم اولان موغولجا نین اکلرینندن بیریدیر .موغولجا دا فعل کؤک و گؤوده لرینندن مجرد معنالی یادا بیرایشی گؤره ن معناسیندا اسملـــــر تؤره تمیشدیر : اؤکوّل (اؤلوم) ـ اؤکومک (اؤلمک) ،تؤرول (دوغـوم) تؤرؤمک (تؤره مک ، دوغورماق) ،آنققارول (دقت)ـ آنققارمـــــاق (دقت ائتمک)، خارول (کئشیکچی)ـ آراماق (باخماق ،گودمک،توُرشو (گؤدؤجو) ـ توُرشیمک کیمی "

پروفئسورون تصریحینه گؤره بو قسمین منبعی Nothe ـ نین یازی لی موغولجا نین قرامئری "و "خان موغولجاسی قرامئری" کتابلاریدیر . پروفئسور قورخماز دوام ائدیر و عئینا دئییر :

" بو اکین یئرـ یئر و زامان ـ زامان سئیره ک اولاراق تورکجه یه گئچدیگی گؤرولور .گینه فعل کؤک و گؤوده لرینندن اسم نوعوندان کلمـه لر تؤره ذن بیر اک ماهیتینده دیر ." گؤک تورک "و "اویغور" دورلرینـی

Bu, /-l/ eki ile yapılan yeni kelimeler, bazılarının ne kadar garipsediğinin alaylı bir ifadesidir. Farsçada da buna benzeyen durumlarla karşılaşılır. Misalen *"تنش* kelimesinin İngilizce "tension" *(تنشین* gibi karşılıkları bazılarını şaşırtabilir. Yine, *"ترابری*, "transport", *"بمباران* ile "bombardman" yeni çekimli terimlerinden *"کانال* ile "kanal" vs…

Biz de dilimizde terminoloji oluştururken, biraz da işe zevk katılsa, bu tür benzerliklerin vücut bulması doğaldır. Türkiye'de de /-l/ ekinden yeni kelimeler yapıldığında böyle bir durumun meydana geleceğini tasvir edebiliriz. Misalen "genel" kelimesini ele alalım. Anlamı "umumî", "küllî"dir. Bildiğimiz "gen" (geniş, enli, uzak, kenar, aralı, gen-bul) kelimesi ile /-l/ ekinin birleşmesinden türemiştir. Fransızca ve bazı başka dillerdeki "General", Latin yazısıyla yazılan "genel"e çok benzemektedir.

Böyle durumların söz konusu olduğu alaycı şüpheyi bir tarafa bırakalım ve /-l/ ekinin kökeni hakkında daha ciddi bir şüphe ile meşgul olalım.

Bu şüpheyi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz böyle dile getirmiştir:

> *-l/ eki aslında Türkçenin malı olan bir ek değildir. Türkçe ile akraba olan Moğolcanın eklerinden biridir. Moğolcada fiil kök ve gövdelerinden soyut anlamlı ya da bir işi gerçeleştirmek anlamında isimler türetmiştir: ükül (ölüm), ükümek (ölmek), törül (doğum), törümek (türemek, doğurmak), anggarol (dikkat), anggarmak (dikkat etmek), harol (bekçi), aramak (bakmak, güdmek), turşul (güdücü), turşimek gibi.*

Profesörün bildirdiğine göre bu bölümün kaynağı Nothe'nin Yazılı Moğolcanın Grameri ve Han Moğolcası Grameri kitaplarıdır. Prof. Korkmaz devam eder ve aynen şunları söyler:

> *Bu ekin yer yer ve zaman zaman seyrek olarak Türkçeye geçtiği görülür. Yine fiil kök ve gövdelerinden isim cinsinden kelimeler türeten bir ek mahiyetindedir. "Köktürk" ve "Uygur" dönemlerini*

ایچینه الان قدیم تورکچه اوچون "اینال (وزیردرجه‌سینده اوجا رتبه‌لی مامور) ـ اینا ماق ... (اینا نماق)، قیْسیْل (دره ،وادی،تنگه)ـ قیْسماق توْکه‌ل (هامی،تمام)ـ توْکه‌مک (تمام لاماق)،اوْسال (اهمالکار ،تنبل) ...نمونه‌لرینی وئره‌ن پروفئسورآ . فون قابن بو اکین قدیم موغولجادا بیر اک اولدوغونا دا اشارت ائتمکده‌دیر (آلت تورکیشه قراماتیق بؤلوم ۱۱۷)." (۳)

موغولجا اصللی لیک شبهه‌سی،پروفئسور زینب‌خانیم قورقماز‌ین دا اشارت ائتدیکی کیمی بو اکین،پروفئسور آ .فون قابن ـ ین"قدیم‌تورکجه نین قرامئری " آدلی اثرینده یازدیغی "قدیم موغولجادا دا عئیی شکیلده‌دیر" (۴) قئیدیندن دوغموش اولسا گره‌کدیر .

حالبوکی بو قئیددن، بو اکین هم تورکجه‌هم‌ده مغولجا نین اکلرین دن دیر معناسی چیخیر .نئجه‌کی بوحکم‌پروفئسور فون قابن طرفیندن (کتابی نین ۴۷ ـ جی بؤلومونده)" ـ چی/ـ جی" اکی و (۵۰ ـ جی بؤلومونده)"ـ کوْن"/"ـ قوُن "/"ـغوُن" اکی و حتی دیلیمیزین ان ایشلک اکلرینden"ـ لیق"/"ـ لیک " حقیندا دا وئریلمیشدیر .(بؤلوم :۵۳و ۵۴)؟

بلی، بو اکلر موغولجادا دا واردیر .بو تورکجه‌ده‌یوخدورمعناسینا گلمه‌مه‌لی، نئجه‌کی "ـ لیق" اکی نین تورکجه اکی اولدوغوندان کیمسه نین شیهه‌سی یوخدور ،حالبوکی بو جهتدن "ـ ل" اکی ایله‌عئینی دوُروم‌دا دیر . حال بئله‌ایکن بو اکلردن موغولجا قرامئرلرینده‌بحث ائدیلمه سی و اونلارین موغولجادا ایشله‌نیلمه‌سی،مسئله‌نی دگیشمز ،چونکی بونلار هرایکی دیللین ده مالی دیرلار .

یئری گلمیش‌کن، قئیدا ئده‌ک کی،"ل" ایله بیتن آد و صفتلرین صونلاریندا کی "ل" سسی نین ، تدقیق ائتمه‌کدن قاباق "ـ ل" اکی اولدوغونا حکم‌ائله‌مک چوخ احتیاط سیز بیرحرکت اولار .نئجه‌کی بونلا ـ رین ایچینده مثلا اکثرا ایکی کلمه‌دن ترکیب تاپانلاری اولدوغو کیمی اؤزگه دیللردن گلنلری ده واردیر .

مثال اولاراق " قوُمرال"ـ ی نظره آلاق : بوکلمه "قوْنور" و "آل " کلمه‌لری نین ترکیبیندن چیخیب : قوْنور+ آل /قوْنورال/قوُمرال. "ن " سسی نین "م" سسینه و هابئله "وْ" سسی نین "وُ" سسینه چئوریلمه‌سی بللی بیر حادثه‌دیر .

یئرده‌قالان بو کلمه‌لردن بیرقسمی ده چوخ قدیمدن دیلیمیزه

içine alan Eski Türkçe için "ınal (vezir derecesinde üst rütbeli devlet adamı), ınamak… (inanmak), kısıl (dere, vadi, tenge), kısmak, tükel (hepsi, tamam), tükemek (tamamlamak), usal (ihmalkâr, tembel) örneklerini veren Prof. A. von Gabain bu ekin Eski Moğolcada bir ek olduğuna da işaret etmektedir. (Alttürkische Grammatık, bölüm 117).(3)

Moğolca asıllı olma şüphesi, Prof. Zeynep Korkmaz'ın da işaret ettiği gibi bu ekin, Prof. A. von Gabain'in "Eski Türkçenin Grameri" adlı eserinde yazdığı "Eski Moğolcada da aynı şekildedir" (4) kaydından doğmuş olsa gerektir.

Hâlbuki buradan, bu ekin hem Türkçe, hem de Moğolcanın eklerinden biri olduğu anlamı çıkar. Yani bu hüküm Prof. A. von Gabain tarafından (kitabın 47. bölümünde) [-çı], [-ci] ve (50. bölümünde) [-kün], [-kun], [-gun] ekleri ve hatta dilimizin en işlek eklerinden [-lık], [-lik] hakkında da verilmiştir. (bölüm: 53-54) (5).

Evet, bu ekler Moğolcada da vardır. Bu, Türkçede yoktur anlamına gelmemeli, yani [-lık] ekinin Türkçenin bir eki olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. Hâlbuki bu açıdan /-l/ eki ile aynı durumdadır. Hal böyleyken bu eklerden Moğolca gramerlerinden bahsedilmesi ve onların Moğolcada kullanılması, meseleyi değiştirmez, çünkü bunlar her iki dilin de malıdır.

Yeri gelmişken şunu da kaydedelim, /l/ ile biten ad ve sıfatların sonlarındaki /l/ sesini incelemeden önce /-l/ eki olduğuna hükmetmek çok ihtiyatsız bir hareket olur. Bunların içinde mesela genelde iki kelimeden oluşanları olduğu gibi başka dillerden gelenler de vardır.

Örnek olarak "kumral" kelimesini ele alalım: Bu kelime "konur" ve "al" kelimelerinin birleşiminden ortaya çıkmış: konur + al > konural > kumral. /n/ sesinin /m/ sesine ve aynı şekilde /o/ sesinin /u/ sesine dönüşmesi bilinen bir olaydır.

Ortada kalan bu kelimelerden bir kısmı da çok eskiden dilimize

اؤزگه منبعلرؤن آلینمیش اولا بیلر: "ائرسئل" کلمه‌سی کیمی. بوکلمه‌نین سیرجرارد قلوزین "دخیل "اولدوغونو ایضاح ائلیر و عربجه‌ده "رسل "ـ دن (۶) گلدیگی نی گؤسته‌ریر. تورکلر باشدا گلن "ر" سسلرینه کلمه‌نین آهنگینه گؤره بیر سسلی آرتیرارلار، بورادا دا "رسل"ـ ین باشینا "ائ" گتیریلیب و کلمه‌نی اونا گؤره "ائرسئل" تلفظ ائله‌ییبلر. معناسی "تنبل "دیر (۷)

۲ـ "ـ ل" اکی نین دیلیمیزین تاریخی سئیرینده یئری

بوتون سؤز صاحبلری بو اکدن بحث ائده‌رکن اونون "آز ایشلک" اؤلدوُغونو قئید ائلیرلر.

قدیم ائرلردن اعتباراً تورکجه‌نین مختلف لهجه‌لرینده، پروفئسور قورقماز ین تعبیری ایله "تک ـ توّک" ده اولسا، اونا تصادف اؤلوُنور.

بورادا ایکی نقطه‌یه توّخوُنا جاغیق:

۱ـ "ـ ل" اکی نین آز ایشلک اولماسی مسئله‌سی،

۲ ـ "ـ ل" اکی نین ایشله‌دیلمه‌سی طرزی مسئله‌سی.

بیرینجی نقطه حقیندا خلاصه اولاراق قئیدائتمه میز لازیمدیرکی، بلی سیرجرارد قلوزین ـ ین ده دئدیگی کیمی "بو اک اون اوچونجو عصره قده‌ر آز ایشله‌دیلیب سه‌ده"، وضعیت دایما بئله قالمامیشدیر.

صونرالار مختلیف تاریخی و اجتماعی ومدنی (کولتورئل) تحوللر نتیجه‌سینده (سیز بوندا موغوللارین تاثیری عنصرونوده گؤره بیلرسینیز) تورکجه‌نین بعضی لهجه‌لرینده بو مورفئم‌له دوزه‌لمیش کلمه‌لره‌داها چوخ راست گلمکده‌یک.

بورادا بؤیوک شاعیر و عالیم امیرعلیشیرنوائی نین "محاکمه اللغتین" یندن نقل ائتدیگیمیز بیرنئچه سطیر (۸)، بو اکین ایشلکلیگی نین اوچاغلاردا خئیلی آرتمیش اولدوغونا شاهیددیر.

لاکین بوتون بونلارا رغما حادیثه‌لرین ائنیش ـ یوقوشوندا دیلیمیزین انکشافی، نوائی نین یؤنه‌لتمک ایسته‌دیگی استقامتده اولمادی. ایشلر ائله قاریشدی کی، کیمسه دیلی نین عمومی سیستمه‌سی نین چارچئوا سیندا دیلین اؤز امکانلاریندان فایدالانماغی، تازه ترکیبلر یارا تماغی، محتشم دیل خزینه‌سیندن یارارلانماغی، دیلین یارادیجی عنصرلرینی (اوجمله‌دن اکلرینی) فعاللاشدیرماغی عقلینه گتیرمه‌دی. بول ـ بول بورج آلماق دوُرؤرکن، هئچ کس اؤز یاغیندا قؤورؤلماق

başka anlamlardan alınmış olabilir: “Ersel” kelimesi gibi. Sir Gerard Clauson bu kelimenin “alıntı” olduğunu açıklar ve Arapçada *“رسل”*den (6) geldiğini gösterir. Türkler başta gelen /r-/ seslerine kelimenin ahengine göre bir sesli harf eklerler. Burada da *“رسل”*in başına *“ائی”* getirilmiş ve kelimeyi ona göre “ersel” telaffuz etmişler. Anlamı “tembel”dir.(7)

2- /-l/ Ekinin Dilimizin Tarihi Seyrinde Yeri

Bütün söz sahipleri bu ekten bahsederken onun “az işlek” olduğunu kaydediyorlar.

Eski eserlerden itibaren Türkçenin çeşitli lehçelerinde, Prof. Korkmaz’ın tabiriyle “tek tük” de olsa, bu ekle karşılaşırız.

Burada iki noktaya değineceğiz:

1- /-l/ ekinin az işlek olması meselesi,

2- /-l/ ekinin kullanım tarzı meselesi.

Birinci nokta hakkında kısaca kaydetmemiz gerekir ki, Sir Gerard Claouson’un da dediği gibi “bu ek on üçüncü asra kadar az kullanılsa da”, vaziyet daima böyle kalmamıştır.

Sonraları çeşitli tarihi ve toplumsal, medeni (kültürel) değişimler sonucunda (siz bunda Moğolların etkisini de görebilirsiniz) Türkçenin bazı lehçelerinde bu morfemle yapılan kelimelere daha çok rastlamaktayız.

Burada büyük şair ve âlim Emir Ali ŞİR Nevayî’nin “Muhakemetü’l Lügateyn”inden naklettiğimiz birkaç satır (8) bu ekin işlekliğinin ocaklarda hayli artmış olduğunu gösterir.

Ancak tüm bunlara rağmen olayların iniş çıkışında dilimizin gelişiminde, Nevayî’nin yöneltmek istediği istikamette olmadı. İşler öyle karıştı ki, kimse dilinin genel sistemi çerçevesinde dilin kendi imkânlarından faydalanmayı, yeni terkipler yaratmayı, muhteşem dil hazinesinden yararlanmayı, dilin yaratıcı unsurlarını (eklerini) aktifleştirmeyi aklına getirmedi. Bol bol kopyalama dururken hiç kimse kendi yağında kavrulmak

فیکرینه دوشمه‌دی." آزایشلک "اکلری میز سهل دیر ،چوخ رایییج کلمه لریمیز بئله ایشلنمز اوُلدو... بو آرادا "ـ ل" اکی و امثالی اوّچون "نوائی "لر چاغی نین آچدیغی افقلر چوخ گئچمه‌دن توُتوُلدو تورکجه نین دوغما عنصرلری توُز باسمیش کتابلارین سارالمیش صحیفه‌لرینه ایته‌لندی .

"ـ ل" اکی نین ایشله‌دیلمه‌سی مسئله‌سینه گلینجه : اوّلا سؤز صاحب لری نین حکملرینه قولاق آساق :

پرفئسور دوقتور فاروق تیمورتاش دئییر :

"..."قوُموُل"و" چوُکول " کیمی بیر ایکی محلی کلمه‌ده بئله‌بیراک گؤرولورسه‌ده ایشلک دگیلدیر و فعل کؤکلرینه دگیل اسم کؤکلرینه گتیریلمکده‌دیر "(۹)

پروفئسور بانغو اوغلو :

"...قدیم تورکجه‌ده آدلاردان صفت دوزه‌لدن آز وئریملی... قیزیل یاشیل،باستیل ..." (ـ یل صفتلری باشلیغی آلتیندا) (۱۰)

گینه پروفئسور بانغو اوغلو :

"قدیم تورکجه‌دن بری تانیدیغیمیز (قیٖسیل ،آموُل، توکه‌ل،ایٖنال) آزایشلک ،آنلاتیمی قرارسیز، دوّشمه‌لی فعله اک بیر ـ ایٖل وار...) ، (ـ یُل آدلاری باشلیغی آلتیندا (۱۱)

باشقا بیر یئرده :

"... ـ ه‌ل آدلاری و صفتلری واردیر .صونونجولارین فعلدن مـــی ، آددان می گلدیکلرینی ده چوخ زامان بلیرلیٖه‌مه‌ییریک ... بو اک آز صاییدا فعلدن آلت‌آدی تؤره‌دیر... (۱۲)

یوخاریدا آدی گئچن پروفئسور فون قابن ده "قدیم تورکجه‌قرامئری" اثرینده "ـ ل" اکی نی "اسملردن صفت دوّزه‌لدن اکلر " فصلینده‌تدقیق ائله‌ییب دیرسه‌ده (بؤلوم :۷۵)، بیر آز صونرا "فعلدن اسم دوزه‌لدن اکلر" فصلینده "ـ ل" اکیندن سؤز ائلیر (بولوم : ۱۱۷) سیرجرادقلو ـ زین ، مثلا "قیزیل " کلمه‌سی نین ایضاحیندا بئله دئییر :

" قیزماق فعلی نین کؤکوندن گلمه‌دیر ،معناسی "قیرمیزی" ،اسم و صفت‌کیمی ایشله‌دیلر (۱۳)

عئینی مؤلف "آرسال " کلمه‌سینی بئله ایضاح ائدیر :

"ارسال (آرسیل ؟) آددان دوّزه‌لیب ،آد و صفتدیر...." (۱۴)

۷

düşüncesine kapılmadı. "Az işlek" eklerimiz şöyle dursun, en işlek kelimelerimiz bile kullanılmaz oldu… Bu arada /-l/ eki ve emsali için "Nevayî"ler çağının açtığı ufuklar çok geçmeden tutuldu Türkçenin doğal unsurları tozlu kitapların sararmış sayfalarına itelendi.

/-l/ ekinin kullanılması meselesine gelince: Evvela söz sahiplerinin hükümlerine kulak asalım:

Prof. Dr. Faruk Timurtaş şöyle diyor:

"… "*kumul*" ve "*çukul*" gibi bir iki mahalli kelimede böyle bir ek görülse de işlek değildir ve fiil köklerine değil isim köklerine getirilmektedir". (9)

Prof. Banguoğlu:

"… Eski Türkçede addan sıfat yapan az verimli… kızıl, *yaşıl*, *bastıl*…" ([-ıl] sıfatları başlığı altında) (10)

Yine Prof. Banguoğlu:

"Eski Türkçeden beri tanıdığımız (*kısıl*, *amul*, *tükel*, *inal*) az işlek, anlatımı kararsız, ek fiile eklenen bir [-il] var…), ([-il] adları başlığı altında) (11)

Başka bir yerde:

"… [-el] adları ve sıfatları vardır. Sonuncuların fiilden mi addan mı geldiğini çoğu zaman belirleyemiyoruz… Bu ek birkaç fiilden eşya adı türetir…" (12)

Yukarıda adı geçen Prof. von Gabain'de "Eski Türkçe Grameri" adlı eserinde /-l/ ekini "isimlerden sıfat yapan ekler" faslında incelese de (bölüm: 75), biraz sonra "fiilden isim yapan ekler" faslında /-l/ ekinden söz eder (bölüm: 117), Sir Gerard Clauson, örneğin "kızıl" kelimesinin açıklamasında böyle diyor:

"Kızmak fiilinin kökünden gelir, anlamı "kırmızı", isim ve sıfat gibi kullanılır. (13)

Aynı yazar "*arsal*" kelimesini böyle açıklar: "*ersal* (*arsıl*?) addan, ad ve sıfat yapar…" (14)

پروفئسور زینب قورقماز دقته ده‌یر اوچ مقاله‌سینده [15] منا قیشه موضوعو اولان "ـ ل " اکلی کلمه‌لرین اسم دگیل فعل کؤک یا گؤوده ـ سیندن دؤزه‌لمیش اولدوغونو ایضاح ائده‌رک بو نتیجه‌یه یئتیشیر :

اسملر اولا اکلرا یله فعل لشدیریلمیش ،آنجاق اوندان صونرا "ـل" اکی آلا بیلمیشدیر .

و :

من "ـ ل " اکی نین یالنیز فعل کؤک و گووده‌لریندن اسملـــر و صفتلر تؤره‌دن بیر اک اولدوغونو سؤیله‌مکده‌یم [16]

گینه‌ده پروفئسور قورخمازدان :

"تورکجه‌ده‌کی ـ سال/ ـ سل اکی بو مرکب شکلی ایله ،اسمدن "اسم ـ جیللر" تؤره‌دن بیر اک ماهیتینده‌دیر..." [17]

بوتون بونلاری نظرده توتاراق دئمک اولار کی،منا قیشه‌لرین تازه تدقیقات و چالیشمالار ایشیغیندا قطعی نتیجه‌یه یئتیشمه‌سی اوچـــون بیر مدت داها گؤزله‌مه‌لی ییک .

۳ ـ نسبت مفهومونو بیان اوچون دیلیمیزده‌کی امکانلار

نسبتی اگا ده‌ائده‌ن ،دخیل اکلردن "ی" مورفئمی نین (یای نسبتین) دیلیمیزده‌کی قارشیلیقلاری نه‌دیر ؟

ایللرجه بوندان قاباق بو موضوعدا یازمیش اولدوغوم یادداشتلاری بورایا قئید ائتمکله ،یوخاریداکی سؤالا قسماً جواب وئرمیش اولاجاغام :

۱ ـ تخصیص نسبتینی گؤسته‌رمک اوچون "ـ لیک / ـ لیق ، ـ لوک/ـ لوق" اکلریندن فایدالانماق ممکندور : سفری : یوللوق، حربی : ساواشلیق، صیفی : یایلیق ، اجاره‌ای : کیرالیق ،

یومی، گونلوک ، ساعتی : ساعاتلیق ،لیلی: گئجه‌لیک . برادری : قارداشلیق .

۲ ـ منشاء و ریشه‌نسبتی اوچون "ـ دن / ـ دان " اکیندن فایدالانماق اولار :

صمیمی :اؤره‌کدن، فطری : دوغوشدان ، طبیعی : قدرتدن .

۳ ـ بنزه‌رلیک گؤسته‌رمک اوچون "ـ یمسی / ـ یئمسی ، ـ ؤمسو/ـ ؤمسو" یا دا "ـ سی/ ـ سئی، ـ سؤ/ ـ سؤ" اکیندن فایدالانماق اولار :

خشب : اؤدون ، خشبی : اؤدونومسؤ .

Prof. Zeynep Korkmaz dikkate değer üç makalesinde (15) tartışma konusu olan /-l/ ekli kelimelerin isim değil, fiil kök ya da gövdesinden yapılmış olduğunu açıklayarak bu sonuca varır:

İsimler önce ekler ile fiilleştirilmiş, ancak bundan sonra /-l/ eki alabilmiştir.

Ve:

Ben /-l/ ekinin sadece fiil kök ve gövdelerinden isimler ve sıfatlar türeten bir ek olduğunu söylemekteyim (16).

Yine Prof. Korkmaz'dan:

"Türkçedeki [-sal], [-sel] eki bu birleşik şekli ile isimden "isimciller" türeten bir ek mahiyetindedir…" (17)

Bütün bunları göz önünde tutarak, tartışmaların yeni araştırmalar ve çalışmalar ışığında kesin bir sonuca varması için bir süre daha gözlemlemeliyiz.

3. Nispet Kavramını İfade Etmek İçin Dilimizdeki İmkânlar

Nispeti ifade eden alıntı eklerden /î/ morfeminin (yay-i nisbetin) dilimizdeki karşılıkları nedir?

Bundan yıllar önce bu konuda yazmış olduğum notları buraya kaydetmekle, yukarıdaki soruya kısmen cevap vermiş olacağım:

1. Nitelik adını göstermek için [-lik], [-lık], [-lük], [-luk] eklerinden faydalanmak mümkündür: seferî; yolluk, harbî; savaşlık, sayfî; yazlık, icârî; kiralık,

Yevmî: günlük, saatî: saatlik, leylî: gecelik, biraderi: kardeşlik.

2. Kaynak ve köken nispeti için [-den], [-dan] ekinden yararlanılır:

Samimî: yürekten, fıtri: doğuştan, tabiî: kudretten.

3. Benzerlik göstermek için {-ImsI}, {-UmsU} ya da {-sI}, {-sU} ekinden yararlanılır.

Haşeb: odun, haşebî: odunumsu.

۴ ـ یئر ،یورد ،صاحیبلیک وصفی "لی/ ـ لیْ، ـ لو/ ـ لوْ" اکی ایلـــه گؤسته ریله بیلر :

ایرانی : ایرانلی، تبریزی : تبریزلی، ایلخانی : ایلخانلیْ،عثمانی: عثمانلیْ، ساسانی: ساسانلیْ، افشاری : افشارلیْ،طوفانلی: طوفانلیْ.

۵ ـ دیل و رفتار کیمی مفهوملاری "ـ جه /ـ جا" اکی ایله بیان ائله ـ مک اولار :

عربی : عربجه ، انسانی : انسانجا ، فارسی : فارسجا ،چینی : چینجه ، برادری : قارداشجا ، قهرمانی : قهرمانجا ،

۶ ـ ایش ، عادت و ربطی گؤسته رن "ـ چی/ـ چی ، ـ چو/ ـ چو" اکلرین دن ده فایدالانماق ممکندور :

مادی : ماده چی ، خیالی : خیالچی ، سیاسی : سیاستچی، نانـــی : چؤره کچی، نمکی : دوْزچو، کبابی : کبابچی .

۷ ـ مضاف الیه اولان غیرمعین اسملری گؤسته رمک اوچون بو مثاللارا قیاسلا حرکت ائتمک اولار :

الهی موهبت : الله وئرگیسی ، رسمی اداره : دولت اداره سی،نقدی جزا : پول جزاسی ، بحری قوتلر : دنیز قوتلری ، هوائی سفرلر : هاواسفر ـ لری ، اجرائی قدرت : اجرا قدرتی، اقلیمی شرایط : اقلیم شرطلـری، لسانی تحقیقات : دیل آختاریشلاری ، شمسی ایل : گونش ایلـــی ، وطنی خدمت : وطن خدمتی .

۸ ـ صفت نوعوندان ساده آدلاری دا بو مثاللارا قیاس ائدیله بیلر :

شیشه ای اشیاء : شیشه اشیاء ، بلوری قاب : بولور قاب ،مرجانـــی آدا : مرجان آدا ، آهنی چکمه : دمیر چکمه .

۹ ـ صفت نوعوندان یئر و طرف آدلاری بو مثاللارا قیاسلا دوْزه لدیلـــه بیلر :

فوقانی طبقه : اوْست مرتبه ،اصلی یول : آنا یول ،جنوبی آمئریقا : جنوب آمئریقا ، داخلی بازار : ایچ بازار ، مرکزی آسیا : اورتا آسیا ، نهائی نظر : صون گؤروش .

۱۰ـ سؤز خزینه میزده مناسب باشقا کلمه لر تاپماقلا :

فراری: قاچاق ،تدریجی: گئده ری ، وسطی : اورتا .

گؤسته ریلن بو اون امکان معین چتینلیکلری حل ائده بیلر ، لاکین هامی مسئله لریمیزه جواب گتیرمیش صایییلماز .دخیل نسبت "ی" سی نین

4. Yer, yurt, sahiplik vasfı [-lı], [-li], [-lu], [-lü] eki ile gösterilebilir:

İranî: İranlı, Tebrizî: Tebrizli, İlhanî: İlhanlı, Osmanî: Osmanlı, Sasanî: Sasanlı, Afşarî: Afşarlı, Tufanî: Tufanlı.

5. Dil ve davranış biçimi ifade eden kavramlar [-ce],[-ca] eki ile gösterilir:

Arabî: Arapça, insanî: insanca, Farsî: Farsça, Çinî: Çince, biraderi: kardeşçe, kahramanî: kahramanca.

6. İş, alışkanlık ve mesleği gösteren [-çı], [-çi], [-çu], [-çü] eklerinden de faydalanmak mümkündür:

Maddî: maddeci, hayalî: hayalci, siyasî: siyasetçi, nânî: ekmekçi, nemekî: tuzcu, kebabî: kebapçı.

7. İlgi eki ([-in], [-nın]) alan belirsiz isimleri göstermek için bu örneklere kıyasla hareket edilebilir:

İlahî muhabbet: Allah vergisi, resmî idare: devlet idaresi, nakdî ceza: para cezası, bahrî kuvvetler: deniz kuvvetleri, havaî seferler: hava seferleri, icraî kudret: icra kudreti, iklimî şerayet: iklim şartları, lisanî tahkikat: dil araştırmaları, şemsî yıl: güneş yılı, vatanî hizmet: vatan hizmeti.

8. Sıfat türünden basit adlar da bu örneklerle karşılaştırılabilir: Şîşe-î eşya: cam eşya, billûrî kab: billur kap, mercanî ada: mercan ada, âhenî çekme: demir çekme.

9. Sıfat cinsinden yer ve yön adları bu örneklere kıyasla yapılabilir:

Fevkanî tabaka: üst mertebe, aslî yol: ana yol, Cenubî Amerika: Güney Amerika, dâhilî pazar: iç pazar, Merkezî Asya: Orta Asya, nihâî nazar: son görüş.

10. Kelime hazinemizde uygun farklı kelimeler bulmak: Firarî: kaçak, tedricî: giderek, vasatî: orta.

Gösterilen bu on imkân bir takım zorlukları çözebilir. Ancak tüm meselelerimize cevap getirmiş sayılmaz. Alıntı nisbet /î/'sinin

دیلیمیزده بو قده‌ر ایشلک یئر توتا بیلمه‌سی ده بو ادعانین ثبوتو اوچون بیر قرینه‌دیر .گئچن یازیمیزدا دا اشارت ائدیلدیکی کیمی معاصر علم و تدقیق ده وضع اولونان اصطلاحلارین بیرچوخونا بیزیم ده قارشیلیق وضع ائتمه‌گیمیز اوچون بیرنوع نسبتی گؤسته‌رن اکه شدتله احتیاجیمیز واردیر .بو ضرورت قارشیسیندا اگر اؤز امکانلاریمیزدان فایدالانماق ایسترسک ، امیرعلیشیر نوائی نین گؤسته‌ردیگی استقامت دن آیریلما مالی ییق .گئچن یازیدا دا تکرار ائتدیگیمیز کیمی، "نوائی"نین مصلحتی بودور :

"...گینه بعضی لفظه بیر (ل) الحاق قیلورلارکیم اول شئین اول صفتده رسوخونا دلالت قیلور.... بو الفاظ و عبارتده بو نوع دقایق چوخدورکیم بوگونه تکین هئچ کیشی حقی ایله ملاحیظه‌قیلما دیغی جهتدن بو گیزلی قالیبدیر " (۱۸)

بؤیوک شاعیر و عالیمین تعبیری ایله ،داهی" بو نوع دقایق "ـ ه "ملاحیظه" زمانی چوخدان چاتمیشدیر. دیلیمیزه قایغی گؤسته‌رنلرین قاباقلاریندا بو موضوعلا چوخ جدی مشغول اولماق ایشی بیر وظیفه‌کیمی دورماقدادیر :

یعنی بحثیمیزین موضوعو اولان "ـ ل " اکینه مراجعت ائتمک و بو دوغما اکی فعاللاشدیرماقلا گؤنوموزون احتیاجلارینی قارشیلاماق اوچون دیلیمیزی بو جهتدن ده مقتدر قیلماق. البته بو ایشده‌ده علمی دقت ذوق سلیم و احتیاط و اعتدالدان آیریلماماق شرط دیر .

(پارانتئزین صونو)

حاشیه‌لر

۱) "وارلیق " ۱ ـ ۶۷، باهار ۱۳۶۷ " کلمه‌لر اؤزه‌رینه "ص ۳ ـ ۱۸

۲) "بؤلوم ـ اسم: ۱) بؤلمه‌ایشی ، ۲ ـ پارچا ،بؤلونموش حصه ،پای ، حصه " (آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ۱، ص ۳۱۵) بیز بورادا بو کلمه‌نی"فقره"،"بند"و " item " یئرینه‌ایشلدیریک

۳) پروفئسور دوقتور زینب‌قورقماز " تورکجه‌ده ـ ل اکی (ـ ال /ـ ه‌ل، ـ یل / ـ یل ،ـ ول /ـ ول ، سال/ ـ سل)" تورک دیلی ، نومره ۱۸۹، بیرینجی کانون ۱۹۶۶، دیل بیلگیسی سؤروُنلاری ـ دن نقلا، ص ۷۵،

۴) A.von Gabain، متنده آدی گئچن اثرصص ۴۷و۵۳(تورکجه ترجمه سی)

dilimizde bu kadar yer tutabilmesi de bu iddianın belgelenmesi için bir ipucudur. Geçen yazımızda da işaret edildiği gibi çağdaş bilim ve incelemede o terimlerin birçoğuna bizim de karşılık ortaya koymamız için nispeti gösteren bir eke şiddetle ihtiyacımız vardır. Bu zorunluluk karşısında eğer imkânlarımızdan faydalanmak istersek, Emir Ali Şir Nevayî'nin gösterdiği istikametten ayrılmamalıyız. Geçen yazıda da tekrar ettiğimiz gibi "Nevayî"nin gayesi budur:

"…Yine bazı lafza bir (l) elhak kılurlar kim ol şeyin ol sıfatta rüsûhuna delalet kılur… Bu elfaz ve ibarette bu nevi dakayık çoktur kim bugüne değin hiç kimse hakkıyla mülahaza kılmadığı cihetten bu gizli kalmıştır". (18)

Büyük şair ve âlimin deyimiyle, dahi "bu nevi dekayık"a "mülahaza" zamanı çoktan gelip çatmıştır. Dilimize özen gösterenlerin önünde bu konuyla ciddi bir şekilde meşgul olma işi bir görev olarak durmaktadır:

Yani bahsimizin konusu olan /-l/ ekine başvurmak ve bu eki aktifleştirerek günümüzün ihtiyaçlarını karşılamak için dilimizi bu açıdan da muktedir kılmak. Elbette bu işte de bilimsel dikkat, zevk-i selim, ihtiyat ve ılımlı olmaktan ayrılmamak şarttır. (parantezin sonu)

Dipnotlar

1. "Varlık" 1-67, bahar 1367 "Kelimeler Üzerine" ss. 3-18

2. "Bölüm – isim: 1. Bölme işi, 2. Parça, bölünmüş hisse, pay, hisse (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 315)

Biz burada bu kelimeyi "fıkra", "bend" ve "item" yerine kullanırız.

3. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz "Türkçede /-l/ eki ([-al], [-el], [-ıl], [-il], [-sal], [-sel])" Türk dili, no: 189, Birinci Kanun 1966, Dil Bilgisi Sorunları II'den naklen, ss. 75.

4. A. von Gabain, metinde adı geçen eser, ss. 47-53 (Türkçe tercümesi)

۵) عئینی اثر صص ۴۳ و ۴۴
۶) رسل : "ارسل القول" : لم یقیده ،"ترسل فی الرکوب" : بسط رجلیه علی الدّابه و ارخی ثیابه علی رجلیه و حوله ...الرّسله : الکسل ...
(المنجدفی اللغته ج ۱، ص ۲۵۹)
۷) قلوزیٰن ، اون اوچونجو عصردن قاباقکی تورکجه‌نین اثتیمولوژیک لغتی "، ص ۲۳۸
۸) بو مقاله‌نین کئچن قسمی: "وارلیق " آدی گیچن نومره ص ۱۶، امیر علیشیر نوائی " محاکمته‌اللغتین " ص ۷۹
۹) فاروق تیمورتاش ،" یئنی کلمه‌لر سؤزلوگو " ص ۲۷
۱۰) بانغو اوغلو ،" تورکجه‌نین قرامئری " ص ۱۷۷
۱۱) عئینی اثر ، ص ۲۵۰
۱۲) عئینی اثر صص ۲۳۲ – ۲۳۱
۱۳) آدی گئچن اثر ص ۶۸۳
۱۴) عئینی اثر، ص ۲۳۸
۱۵) "دیل بیلگیسی سؤرونلاری ۱۱ " ، صص ۱۰۸ – ۷۲
۱۶) عئینی اثر ، ص ۹۱
۱۷) عئینی اثر ، ص ۸۲
۱۸) محاکمته‌اللغتین ، ص ۷۹ .

﴿ صون ﴾

ای خدایا دیمه‌گوم‌بیزنی‌بلالردن قورو
یاکه ایل ایچره کوریلگن ماجرالردن قورو
سیل ایبرسالغین ایبرطوفان ایبریانغین‌ایبر
لیگ تنگریم اوزنی بیلمس بی‌حیالردن قورو
حکمت حق دین سئوال ایتمک مینی حدیم‌ایمس
باخدالرنی خدایا بی‌خدالردن قورو
رب‌عالم‌سین تروورسن بشقه ربیم‌یوق مینی
پادشاها قول لرینگنی پادشالردن قورو
قویمه‌اوچقون نیک‌گورش میدانیده یلغوز ایگم
دشمنیم نی‌مینکه‌بیرگیل(وئر)آشنالردن قورو

پیشاور– ایرگش اوچقون
(افغانلی‌مهاجرلردن)

5. “Aynı Eser”, ss. 43 ve 44

6. رسل: ”ارسل القول“ بلغهم ايده ،تثرسل فى الركوب“ تبنس طرجايه نحى الاباه وارخى ثيباه نحى رجايه وحوله ... الرسله: الكسل ... (C 1, ss. 259 الضخى البغله)

7. Clauson, On Üçüncü Asırdan Kabakki Türkçenin Etimolojik Lügati”, ss. 238.

8. Bu makalenin geçen kısmı: “Varlık”Adı Geçen Numara ss. 16, Emir Ali Şir Nevayi, “Muhakemetü’l Lugateyn”, ss. 79.

9. Faruk Timurtaş, “Yeni Kelimeler Sözlüğü”, ss. 27.

10. Banguoğlu, “Türkçenin Grameri”, ss. 177.

11. “Aynı Eser”, ss. 250.

12. “Aynı eser”, ss. 231-232.

13. “Adı geçen eser”, ss. 683.

14. “Aynı eser”, ss. 238.

15. “Dil Bilgisi Sorunları II”, ss. 72-108.

16. “Aynı eser”, ss. 91.

17. “Aynı eser”, ss. 82.

18. Muhakemetü’l Lugateyn, ss. 79.

son

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی
آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

اون بیرینجی ایل ـ فروردین ، اردیبهشت ۱۳۸۶

دوقتور حمید نطقی (آیتان)

٭ کلمه‌لر اوزه‌رینه ٭

٥ کؤکلر ، گؤوده‌لر ،اکلر ، کلمه‌لر

(۱۱)

۹۴ ـ لان

" وحشی ، بیرتیجی ...بعضی حئیوان آدلاریندا ایشله‌دیلن بیر اکدیر. بو سؤز پروفه‌سور خطیبوغلونون فیکیرینجه "اژدها و قورخونج حئیوان مفهوملارینی بیان ائله‌ین چینجه "لونگ " کلمه‌سیندن گلمیش دیر" (آدی گئچن اثر ، ص ۹۶).

مثال : اصلان ، قاپلان / قافلان ، ایلان ....

۹۵ ـ لت ـ (ـ لات ـ)

بو اک واسیطه‌سی ایله صفتلردن متعدی فعللر عمله گتیریلیر .مثلا: آیدینلاتماق ، یؤغونلاتماق ، یؤنگوللتمک ، چیرکلتمک و سایره .

پروفه‌سور جعفراوفون بو اک حقینده بئله بیر ایضاحی داواردیر:

" بعضی حاللاردا ،..سن ، ش اکلری نین کؤکلره قاریشاراق ایتمه‌سی حاللارینا تصادوف ائدیلیر. بو حادیثه کؤکلرین "آرخایکلشمه‌سی" نتیجه‌سینده باش وئریر .مثلا آلداتماق ،آلدانماق سؤزلرینده "آل "کؤک اولوب "ـ دان.."و"ـ دات ـ " عنصورلری "ل " سسی نین "د" سسی ایله عوض ائدیلمیش "ـ لات "و" ـ لان " اکلری نین واریانتلاری دیر.

سؤزلرین کؤکو اولان "آل " اؤز "یالان " معناسینی معاصردیلمیزده

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL-NİSAN, MAYIS-1368

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELER (11)

94. [-lan]:

"Vahşi", "yırtıcı" bazı hayvan adlarında kullanılan bir ektir. Bu söz Prof. Hatipoğlu'na göre "ejderha ve korkunç hayvan kavramlarını ifade eden Çince "long" kelimesinden gelmiştir". (Adı Geçen Eser, ss. 96)

Örnek: aslan, kaplan, yılan…

95. {-lAt-}

Bu ek vasıtası ile sıfatlardan geçişli fiiller yapılır. Örneğin: Aydınlatmak, yoğunlatmak, yüngülletmek, çirkletmek vs.

Prof. Caferov'un bu ek hakkında böyle bir açıklaması da vardır:

"Bazı durumlarda: [-sn], /-ş/ eklerinin köklere karışarak yitmesi durumuyla karşılaşılır. Bu olay köklerin "arkaikleşmesi" sonucunda başverir. Mesela aldatmak, aldanmak kelimelerinde "al" kökü olup [-dan-], [-dat-] unsurlarında /l/ sesi /d/ sesi ile karşılanmıştır. [-lat] ve [-lan] eklerinin varyantlarıdır.

Kelimelerin kökü olan "al", "yalan" anlamını çağdaş dilimizde

ایتیره‌رک "آرخایکلشمیشدیر" ـ ("معاصیر آذربایجان دیلی لقسیقا" ص ۱۹۶).

۹۶ ـ لر (ـ لار)

۹۶/۱

آد نوعوندان کلمه‌لرده جمع مفهومونو تامین ائدر :

آدام ـ آداملار، آلما ـ آلمالار . ال ـ اللر، قوْل ـ قوْللار ، اوْچونجو ـ اوچونجولر ، گوْل ـ گوللر ، گؤزه‌ل ـ گؤزه‌للر....

۹۶/۲

خلق و یئر آدلاریندان صونرا گله‌ر و"جمع و عموم" مفهومونو افاده ائدر: ایرانلیلار ، تورکلر، فرانسیزلار،فارسلار، کوْردلر، عربلر، تبریزلیلر،سرخابلیلار، کندیلر، شهریلر.....

۹۶/۳

آد نوعوندان کلمه‌لرده سسلنمه (ندا) حالی نی تامین ائدر :

آقالار ! خانیملار ! ، گنجلر !. ...

۹۶/۴

شخص بیلدیرن خصوصی آدلاردان و سوْی آدلاریندان صونرا گله‌ر"جمع و عائله" مفهوملارینی تامین ائدر :

علی لر (دونن بیز علی لره / علی گیله گئتدیک)، صفوی لر (صفویه)، سلجوقلار (آل سلجوق)، غزنه‌لیلر (غزنویان)، آق قویونلولار .....

بو صورتله عائله آدلاری دا اولار: شکرچی لر،ایپکچی لر،دستمالچیلار..

۹۶/۵

خاص آدلارلا گله‌رک جمع مفهومو ایله بیرلیکده "حرمت "ویا "بنزه‌رلیک" مفهومونو دا تامین ائدر :

فضولی لر، نسیمی لر، کوراوغلولار، شاه اسماعیللار.....

۹۶ /۶

گؤسته‌رمه (اشارت) و صورغو (سئوال) ضمیرلرینده‌جمع مفهومونو تامین ائدر : بوُنلار/ بولار ، اوْنلار/ اولار ، کیملر،هانسیلار،نه‌لر..

۹۶/۷

جمعی شخص ضمیرلرینده ایکینجی بیرجمع مفهومو ایله بیرلیکده "بنزه‌رلیک" معناسی دا وئره‌ر :

بیزلر= بیزیم کیمی اولانلار، سیزلر= سیزین کیمی اولانلار....

۴

yitirerek "arkaikleşmiştir – ("Muasır Azerbaycan Dili Leksika", ss. 196).

96. [-ler] ([-lar])

96.1. Ad cinsinden kelimelerde çokluk kavramını temin eder: Adam – adamlar, elma – elmalar, el – eller, kol – kollar, üçüncü – üçüncüler, göl – göller, güzel – güzeller…

96.2. Halk ve yer adlarından sonra gelir ve "çokluk ve topluluk" kavramını ifade eder: İranlılar, Türkler, Fransızlar, Farslar, Kürtler, Araplar, Tebrizliler, Serhablılar, köylüler, şehirliler…

96.3. Ad cinsinden kelimelerde seslenme (nida) halini temin eder: Ağalar! Hanımlar! Gençler!

96.4. Şahıs bildiren özel adlardan ve soyadlarından sonra gelir "topluluk ve aile" kavramlarını temin eder:

Aliler (Dün biz Alilere / Aligile gittik), Safeviler *(صفویه)*, Selçuklular *(آلسلجوق)*, Gazneliler *(غزنویان)*, Akkoyunlular… Bu şekilde aile adları da olur: Şekerciler, Destmalcılar…

96.5. Özel adlara gelerek çokluk ile birlikte "hürmet" veya "benzerlik" kavramını da temin eder: Fuzuliler, Nesimiler, Köroğlular, Şah İsmailler…

96.6. İşaret ve soru zamirlerinde çokluk kavramını temin eder: bunlar / bular, onlar / olar, kimler, hangileri, neler…

96.7. Çokluk şahıs zamirlerinde ikinci bir çokluk kavramı ile birlikte "benzerlik" anlamı da verir: bizler > bizim gibi olanlar, sizin > sizin gibi olanlar…

گؤسته‌رمه (اشارت) ضمیرلریله دوزه‌لمیش کلمه‌لره و صورغـــــو (سئوال) ضمیرلرینه گله‌رک ؛ مبالغه" ایله بیرلیکده "عمومی لشدرمه" معناسی دا وئره‌ر : بئله‌لر ،بورالار ،کیملر ، نه‌لر ، فیلانلار ....

۹۶/۹

یی یه‌لیک (ملکیت) اکی ایله قالیبلاشاراق "زامان " مفهومـــو یادا " عمومی لیک " مفهومونو تامین ائده‌ر :

آخشاملاری ، سحرلری ، بئله‌لری ، ائله‌لری، بورالاری ، کیملری،کیمـی لری ، نه‌لری ، بیرچوخلاری ، بعضی لری ، بیری لری،هانسیلاری...

۹۶/۱۰

صایی (عدد) ضمیرلریندن صونرا ایشله‌دیله‌رک "مرحله ،بیرلیـــک توپلوق "مفهومونو تامین ائده‌ر:

بیرلر (فارسجا : یکان) ،اونلار ،یوزلر ،مین لر ردیفی،دؤردلرییغناغی، قیرخلار...

۹۶/۱۱

بو اکی آلمیش بعضی کلمه‌لرله قوشاسؤزلرقوُرولور :

آیلار و آیلار، ایللر و ایللر ،اللر اللرده ،گؤزلر گؤزلرده، گؤزه‌للر گؤزه‌لی : کوراوغلو اعلانلار اعلانیدی ، ایللرایلی بو گؤزه‌ل فرصـتی گؤزله‌دیک .شهدا گؤوده‌سی دیر باخسان آ داغلار داشلار / بو رکـــوع اولماسا دونیادا اگیلمز باشلار "عاکف".

۹۶/۱۲

بعضی تعبیرلرده قالیبلاشمیش اولاراق ایشله‌دیلیر :

ساغلیقلار اولسون ، تانری صبرلر وئرسین ، یاخشی گونلر ، خئیرلـــی آخشاملار ،درین حرمتلر ،صونسوز سئوگیلر ،اوستون موفقیتلر ،چوخ چـــوخ تشکرلر....

۹۶/۱۳

بعضی تعبیرلرده مفرداولماسی گره‌کن کلمه‌لر "مبالغه "مفهوموو‌ئرمک اوزه‌ره جمع کیمی گؤسته‌ریرلر:

دونیالار قده‌ر ایش وار، هاوالار بیردن بیره سویودو ،ایستیلرباشلادی.

۹۶/۱۴

یی یه‌لیک (مالکیت) اکی ایله گله‌رک بعضا مفردوبعضاده جمـــع

96.8. İşaret zamirleriyle yapılmış kelimelere ve soru zamirlerine gelerek "mübalağa" ile birlikte "genelleme" anlamı da verir: böyleler, buralar, kimler, neler, filanlar…

96.9. İyelik ekiyle kalıplaşarak "zaman" kavramı ya da "genelleme" kavramını temin eder: akşamları, seherleri, böyleleri, öyleleri, buraları, kimleri, kimileri, neleri, birçokları, bazıları, birileri, hangileri…

96.10. Sayı zamirlerinden sonra getirilerek "merhale, birlik, topluluk" kavramını temin eder: birler (Farsça: يكان); onlar, yüzler, binler basamağı, dörtler kümesi, kırklar…

96.11. Bu eki almış bazı kelimelerle ikilemeler kurulur: aylar ve aylar, yıllar ve yıllar, eller ellerde, gözler gözlerde, güzeller güzeli: Köroğlu aslanlar aslanıydı, yıllar yılı bu güzel fırsatı bekledik, Şüheda gövdesidir baksan a dağlar taşlar / Bu rükû olmasa dünyada eğilmez başlar "Akif".

96.12. Bazı tabirlerde kalıplaşmış olarak kullanılır: sağlıklar olsun, Tanrı sabırlar versin, iyi günler, hayırlı akşamlar, derin hürmetler, sonsuz sevgiler, üstün muvaffakiyetler, çok çok teşekkürler…

96.13. Bazı tabirlerde tekil olması gereken kelimeler "mübalağa" anlamı vermek üzere çokluk gibi gösterirler: dünyalar kadar iş var, havalar birden bire soğudu, sıcaklar başladı.

96.14. İyelik ekiyle gelerek bazen teklik ve bazen de çokluk

معناسی وئره‌ر :

قیزلارین آنالاری = ۱) قیزلارین آناسی، ۲) قیزلارین هربیری نین آیری اولان آناسی . طلبه‌لرین صنیفلری = بیرچوخ طلبه‌نین بیر صنیفی یادا طلبه‌لرین هردسه‌سی نین آیری اولان صنیفی .

۹۶/۱۵

بو اکی آلان بعضی کلمه‌لر"بیر" کلمه‌سی ایله تعبیر حالینا گلـــه رک "مبالغه" مفهومونو وئره‌ر :

بیر واختلار چوخ یاخشی ایدیلر. بیرزامانلار نه گؤزه‌ل ، یار ایلـــه همبزم اولدوق ...

۹۶/۱۶

بو اک بیلیک ساحه‌سینده "تؤپلولوق،عائله و بنزه‌ری " مفهومـــو گتیرن اصطلاحلار اوچون ایشله‌دیلیر :

سؤزؤنگن لر (فارسجا : خزندگان)، تؤرونج گیللر (فارسجا :مرکبات)..

۹۷ ـ لش ـ (لاش ـ)

بو اکدن دوزه‌لمیش کلمه‌لرین معنالارینا باخینجا بو اکین بعضاً مرکب بیر اگ یعنی "ـ له ـ ش" و بعضا ده ساده‌جه "ـ لش" اولدوغونو آنلاریق .بیرینجی حالدا معنادا "مشارکت" مفهومو و ایکینجی حالـدا "عئنی کیفیت ده اولماق "یادا "بنزه‌مک " مفهومو غالیب دیر .

۹۷/۱

ایکینجی حالا مثال :

گؤزه‌للشمک ، جتین لشمک ، پیسله‌شمک ،داشلاشماق (داشادؤنمک)

۹۷/۲

بیرینجی حالدا ،مشارکتی گؤسته‌رن،مثاللار :

یامانلاشماق ،خبرلشمک ،مکتوبلاشماق،دردلشمک ،حلاللاشماق ...

۹۷/۳

معلیم جعفروف "مشارکت "له "قارشی لیق " مفهوملارینی آیری ـ آیری مطالعه ائله میشدیر .مشارکت اوچون مثال : بیرلشمک ،قارشیلیق اوچون مثال مکتوبلاشماق .

۹۸ ـ لک (ـ لاق)

۹۸/۱

اصلینده لگ / ـ لاغ " شکلینده‌دیر بو اکین صون سسی چوخ زامان دوشموش و"ـ له /ـ لا" حالینا گلمیشدیر... عموماً یئره دلالت ائـــدن

anlamı verir:

Kızların anaları: 1. Kızların anası, 2. kızların her birinin ayrı olan annesi, öğrencilerin sınıfları: birçok öğrencinin bir sınıfı ya da öğrencilerin her birinin ayrı olan sınıfı.

96.15. Bu eki alan bazı kelimeler "bir" kelimesi ile tabir haline gelerek "mübalağa" ifadesi verir: bir vakitler çok iyi idiler, bir zamanlar ne güzel, yar ile hem-bezm olduk…

96.16. Bu ek bilgi sahasında "topluluk, aile vb." kavramı veren terimler için kullanılır: sürüngenler (Farsça: خزندگان, turunçgiller (Farsça: مرکبات).

97. [+leş-] ([+laş-])

Bu ekden yapılmış kelimelerin anlamlarına bakınca bu ekin bazen birleşik bir ek yani [-le-ş], bazen de sadece [-leş] olduğunu anlarız. Birinci halde anlamda "işteşlik" ve ikinci halde "aynî keyfiyette olmak" ya da "benzemek" anlamı galiptir.

97.1. İkinci duruma örnek: güzelleşmek, çetinleşmek, pisleşmek, taşlaşmak (taşa dönmek)

97.2. Birinci durumda, işteşlik gösteren örnekler: yamanlaşmak, haberleşmek, mektuplaşmak, dertleşmek, helalleşmek…

97.3. Muallim Caferov "işteşlik"le "karşılık" kavramlarını ayrı ayrı açıklamıştır. işteşlik için örnek: birleşmek, karşılık için örnek: mektuplaşmak.

98. [-lek] ([-lak])

98.1. Aslında [-leg], [-lag] şeklindedir, bu ekin son sesi çoğu zaman düşmüş ve [-le], [-la] haline gelmiştir… Genellikle yer ifade eden

آدلار دوزه‌لیر: اوْو ـ اوْولاق (چوخ اوْو اولان یئر).
قیش ـ قیشلاق ، اوْت ـ اوْتلاق (حئیوان اوْتلادیلان یئر). سولاق (سویو بوْل یئر).

۹۸/۲

هابئله‌دیر "ق" ـ نین حذف اولموش شکیللری : یایلا (یایـــلاق)، قیشلا (قیشلاق)، دوُزلا (دوزلاق)، بو کلمه‌لر مختلیف تورک لهجـــه لرینده فرقلی معنالاردا ایشله‌دیلیر (پروفه‌سور وجیهه خطیب اوغلـــو آدی گئچن اثر ص ۹۵ ـ ۹۴).
"باشلاغ " اویغور تورکجه‌سینده" باشلانغیج "و"ابتدا"معناسینا گلیر.

۹۹ ـ لک (ـ لاق)

فعل دوزه‌لدّن "ـ له ـ " اکی ایله "ـ یْک " اکی نین بیرلشمـــــه ادغامیندان حاصیل اولان "ـ لک " اکی آددان آد و صفت دوزه‌لدر.
خیرتلاق ، ایسلاق و بیرنئچه کلمه‌داها بو اکله‌دوزه‌لمیشدیر .صفتلردن: ایشلک ، دیشلک ، چیپلاق (چیلیاق)،چاتلاق ،یوُوارلاق ...

۱۰۰ ـ لم (ـ لام/ ـ لوم)

" آد جنسیندن کلمه‌لره‌بعضاً ده فعله‌گله‌رک آد دوْزه‌لدن "ـ لا ـ م" .. شکلینده مرکب‌بیر اکدیر:"ساغلام" کیمی بو اکله صون زامانلاردادوزه ـ لمیش‌کلمه‌لرده واردیر.(وحیهه خطیب اوغلو آدی گئچن اثرص۹۵)،
مثال : توْپلام (یکون ، حاصل جمع)

۱۰۱ ـ لن ـ (ـ لان ـ)

۱۰۱/۱

پروفه‌سور "بانقو اوغلو" دئییر:
"ـ له ـ "اکی نین هم متعدی (دوُزلاماق ،تمیزله‌مک)،هم‌ده لازیـــــم (یاواشلاماق) فعللر تئوره‌تدیگی نی بیلیریک متعدی اولانلاری هم‌مجهول (پاسیف) هم‌ده مطاوعت معنالی (دؤنوشلو: *reflexive*)اولمالاری اوچون "ـ ین ـ " اکی (سیلینمک ، یئلینمک مثاللاریندا اولدوغـــو کیمی) آلدیقلاریندا "لازیم" جالاگله‌رلر: دوزلانماق،تمیزلنمک کیمی.
آنحاق آدلاردان مستقیما مجهول فعللر دوزه‌لتمک مقصدی ایله ،صونرا ـ لاری مرکب "ـ لن ـ " اکی ایله فعللر دوزه‌لدیلمیشدیر.
بوناگؤره بورادا "ـ لن ـ" له دوزه‌لمیش‌فعل،بیر"ـ له ـ "ایلـــه دوزه‌لمیش‌فعلین مجهول ویا دؤنوشلو شکلی دگیلدیر ،آیری بیرفعلدیر.

adlar yapılır: *Ov – ovlak* (avın çok olduğu yer). Kış – kışlak, ot – otlak (hayvan otlatılan yer), sulak (suyu bol olan yer).

98.2. Bunun gibi /-k/ sesinin çıkarılmış şekilleri: yayla (yaylak), kışla (kışlak), tuzla (tuzlak), bu kelimeler diğer Türk lehçelerinde farklı anlamlarda kullanılır (Prof. Vecihe Hatipoğlu, adı geçen eser, ss. 94-95). "*Başlag*" Uygur Türkçesinde "başlangıç" ve "iptida" anlamına gelir.

99. [-lek] ([-lak])

Fiil yapan [-le-] eki ile [-ik] ekinin birleşme idgamından meydana gelen [-lek] eki addan ad ve sıfat yapar. Hortlak, ıslak ve birkaç kelime daha bu ekle yapılmıştır. Sıfatlardan: işlek, dişlek, çıplak, çatlak, yuvarlak…

100. [-lem] ([-lam], *[-lom]*)

Ad cinsinden kelimelere bazen de fiile gelerek ad yapan [-la-m] şeklinde birleşik bir ektir. "Sağlam" gibi bu ekle son zamanlarda yapılmış kelimeler de vardır (Vecihe Hatipoğlu, adı geçen eser, ss. 95). Örneğin: Toplam (yekûn, hâsıl-ı cem)

101. [-len-] ([-lan-])

Prof. Banguoğlu diyor:

> *[-le-] ekinin hem geçişli (tuzlamak, temizlemek), hem de geçişsiz (yavaşlamak) fiiller türettiğini biliyoruz. Geçişli olanların, hem edilgen (pasif), hem de dönüşlü anlam (dönüşlü: reflexive) kazanması için [-in-] eki (silinmek, yilinmek örneklerinde olduğu gibi) aldığında "geçişsiz" hale gelir: tuzlanmak, temizlenmek gibi. Ancak adlardan edilgen fiiller yapmak amacıyla sonraları birleşik [-len-] ekiyle fiiller yapılmıştır.*
>
> *Buna göre burada [-len-] ekiyle yapılmış fiil, [-le-] eki ile yapılmış fiilin meçhul veya dönüşlü şekli değil, ayrı bir fiildir.*

بئله‌جه عئینی کؤکدن هم "ـ له‌ـ ن ـ" اکی ایله (یعنی اولجه" ـ لـه" ایله دوزه‌لمیش‌فعله "ـ ن ـ "آرتیراراق)، همده مستقیما "ـ لـن ـ " ایله دوزه‌لمیش‌فعللر واردیر:

۱ ـ "یاغ" ـ "یاغ ـ لاـ ماق "ـ " یاغ ـ لاـ ن ـ ماق "(یاغابا تماق یاغلا لکه‌لنمک):

۲ـ "یاغ " ـ "یاغ ـ لان ـ ماق " (یاغ باغلاماق).

مولفین گتیردیگی باشقا مثاللاردان بیریسی ده "پارا ـ لاـ ن ـ ماق "(پارچا ـ پارچا اولماق) و "پارا ـ لان ـ ماق "(پول ـ پـارا صاحیبی اولماق)دیر.

۱۰۱/۲

بیز بورادا معترضه جمله‌کیمی بیرنقطه‌یه دقتی حکمک ایسته‌ییریک عئینی کؤکدن گلمیش‌بو اکلردن ("ـ له‌ـ ن ـ" و مستقیما مرکب "ـ لن ـ " اکلریندن دوزه‌لمیش‌بیرفعلین حقیقتده ایکی یوللا عمله گلمیـش اولدوغونا فیکیر وئریلدیگینده بعضی سئواللارین جوابی اؤزه ـ اؤزونه تاپیلمیش‌اولور، مثلا "آیاقلانماق " فعلی نین آذربایجان تورکجه ـ سینده معناسینا باخاق :" آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی عئینا بئله دئییر:

" ۱ـ مجهول :تاپدالانماق ،تاپدالانیب ،ازیلمک ، خراب ائدیلمک //آیاقلا باسیلماق ، سیخیلماق ، آیاقلا وورولماق ، ازیشدیریلمـک، آیاق آلتینا سالینیب دؤیولمک ،

۲ ـ تاثیرسیز فعل : آیاغا قالخماق، یئریمک :" مئشه‌لرین ایچینده داغلارین آراسیندا یئرله‌شن بالاجا اؤبالار صانکی یئرینندن تریه‌نیـب آیاقلانمیشدی .رحیموف "

۳ ـ تاثیرلی (مجهول): بیریسی نین اؤزه‌رینه هجوم ائتمک،قالخیشماق تجاوزه‌باشلاماق :"نه‌اوچون اونون اوستونه بئله آیاقلانیرسـان ؟ ـ من دایانیب‌دورسام بیرآز ،آیاقلانار قاری دوشمن . صمدوورغـون "، (ج ۱، ص ۷۱) .

بیرینجی نوع معنالارلا ایکینجی و اوچونجونوع معنالارین ظاهیـری تضاد و اویوشماما زلیغی، بیرینجی لرین "آیاق ـ لا ـن ـ ماق " و ایکینجی و اوچونجولرین" ایاق ـ لان ـ ماق " یعنی ایکی نوع اک دن ووجودا گلمک لریندندیر.

۱۰۱/۳

Böylece aynı kökten hem [-le-n] eki ile (yani önce [-le] ile yapılmış fiile /n/ ekleyerek), hem de doğrudan [-len-] ekiyle yapılmış kelimeler vardır:

1. Yağ: yağ – la – mak, yağ – la – n – mak (yağa batmak, yağla lekelenmek):

2. Yağ: yağ – lan – mak (yağ bağlamak).

Yazarın verdiği başka örneklerden birisi de "para – la – n – mak" (parça parça olmak) ve "para – lan – mak"tır (para sahibi olmak).

101.2. Biz burada parantez cümle gibi bir noktaya dikkati çekmek istiyoruz. Aynı kökten gelmiş bu eklerden ([-le-n] eki ve doğrudan birleşik [-len-] ekinden yapılmış bir fiil hakkında iki yolla meydana gelmiş olduğu düşünüldüğünde bazı soruların cevabı kendiliğinden bulunmuş olur, örneğin "ayaklanmak" fiilinin Azerbaycan Türkçesinde anlamına bakalım: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati aynen böyle diyor:

1. Edilgen: tapdalanmak, ezilmek, harap edilmek//ayakla basılmak, sıkılmak, ayakla vurulmak, ayakaltına alınıp dövülmek.

2. Tesirsiz (etken) fiil: ayağa kalkmak, yürümek: "meşelerin içinde, dağların arasında yerleşen balaca obalar sanki yerinden teryenib ayaklanmıştı. Rehimof"

3. Tesirli (meçhul): Birisinin üzerine hücum etmek, kalkışmak, tecavüze başlamak: "Ne için onun üstüne böyle ayaklanırsan? Ben dayanıp dursam biraz, ayaklanır kari düşman. Samed Vurgun", (C 1, ss. 71).

Birinci örnekteki anlamla ikinci ve üçüncü örneklerdeki anlamların ortaya çıkardığı tezat ve uyuşmazlığı "ayak – lan – mak" fiilinin iki farklı ekden vücuda gelmesindendir.

101.3.

تورکجه‌نین تورکیه لهجه‌سینده ،بیزیم عکسیمیزه "ایضاحلی لغت" ین ایکینجی و اوچونجو اولاراق قئید ائتدیگی معنالار بیرینجیلیک و اوستونلوک قازانیر ."تورک دیل قورومونون تورکجه سؤزلوک " ـ و "آیاقلانماق " کلمه‌سی نین ایضاحیندا بئله دئییر :

آیاقلانماق :(مفعول آلمایان فعل)ـ

۱ ـ (اوشاق اوچون) یئریمه‌گه باشلاماق . ۲ ـ (خسته اوچون)یئرییه‌ـ بیله‌جک ، حالا گلمک . ۳ـ آیاغا قالخیب گئتمه‌گه داورانماق .....

۴ ـ مجازی معنادا :(بیرجمعیت‌ده بیر توپلولوقدا) قانونلارا یا دا وئریلن امرلره قارشی گلمک ، عصیان ائتمک (۷ ـ جی چاپ ج ۱،ص ۹۲)

گؤردوگوموز کیمی بورادا بیرینجی معنایا یعنی"آیاق ـ لاـ ن ـ ماق " ترکیبینّه اصلا توجه اولمایی‌یب دیر .

کاشغرلی نین "دیوان "ـ ینیا مراجعت ائتدیگیمیزده بئله بیر فیکیره گلمک اولور کی بلکه بیزده‌کی رایی‌یج اولان "بیرینجی معنا" صونرالاری "آیاق لاماق " فعلینی مجهول حالا گتیرمک و"آیاقلاـ نـ ماق" فعلینی دوزه‌لتمک یولوایله تؤره‌دیلمیشدیر ."دیوان لغات الترک" ده ایسه قئید بو شکیلده‌دیر :

" و یقال اذقلندی نانک ای صارالشی ذو ارجل و فیه‌المثل آلیم کیج قلسا اذقلنر معناه اذا بقی الدّین علی المدیون زماناً طویلا یصیرله زجلا یعنی یبعث صاحبه فی الطلب ..."

(صحیفه : ۱۴۹)

بئله‌جه "آیاقلانماق " قدیم صورتی ایله "آذاقلانماق " اوچون بو مثال گتیریلیر :"آذاقلاندی نه‌ن " یعنی "نسنه ،شئی آیاقلاندی ، آیاق صاحیبی اولدو" و علاوه ائدیر : بو مثل ده داخی گلمیشدیر :" آلیم گئج قالسا آذاقلانیر " یعنی "آلاجاق ـ طلب گئج قالسا ،یوبانسا آیاقلانار " یعنی آلاجاقلی مجبورا بورجلونون یانینا قده‌ر گئتمه‌لی اولار (ج ۱،ص ۲۹۳) گینه پروفه‌سور بانقو اوغلونون سؤزلرینه‌قاییداق ..."ـ لن ه" ایله دوزه‌لمیش فعللرین معناسی اکثرا " مجهز اولماق" یا دا "کؤکون افاده ائتدیگی مفهوما صاحب اولماق"دیر .مثاللار :

ائولنمک ، یاشلانماق ، آیاقلانماق (یوخاریدا تفصیلاتلا ایضاح ائتدیک اؤنکه‌لنمک (حیرصلنمک ، حدّتلنمک ، غضبلنمک ،حدته گلمک (آذربا ـ یجان دیلی نین ایضاحلی لغتی "ج ۳، ص ۴۷۲) ،قوُشقولانماق(هیرکمک ،

Türkçenin Türkiye lehçesinde, "İzahlı Lügat"in ikinci ve üçüncü olarak kaydettiği anlamlar bizim aksimize birincilik ve üstünlük kazanır. "Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük" ve "ayaklanmak" kelimesinin açıklamasında böyle diyor:

Ayaklanmak: (meful almayan fiil)

1. (Çocuk için): Yürümeye başlamak. 2. (Hasta için): Yürüyebilecek duruma gelmek. 3. Ayağa kalkıp gitmeye davranmak… 4. Mecazi anlamda: (bir cemiyette, bir toplulukta) kanunlara ya da verilen emirlere karşı gelmek, isyan etmek (7. baskı, C 1, ss. 92)

Gördüğümüz gibi burada birinci anlama yani "ayak-la-n-mak" terkibine asla yönelmemiştir.

Kaşgarlının "Divan"ına başvurduğumuzda, belki bizde daha işlek olan "birinci anlam" sonradan "ayaklamak" fiilini meçhul (edilgen) hale getirip "ayakla – n – mak" kelimesini yapmak için türetilmiştir. "Divan u Lügati't Türk"de ise kayıt bu şekildedir:

"وقال قولك ايش الساق يقال ذو ارجل وفي مال ثم الاي يكي يقال ساق مع اه اذا بقي الحين على المديون زماناً طو يصير ه ر يعي يعي بعث ص احب في طلب ..."

(Sayfa: 149)

Böylece "ayaklanmak" eski şekliyle "azaklanmak" için bu örnek verilir: "azaklandı nen" yani "nesne, şey ayaklandı, ayak sahibi oldu" ve ekler: Bu örnekte dahi gelmiştir: "alım geç kalsa azaklanır" yani "alacak-talep geç kalsa, gecikse ayaklanır" yani alacaklı mecburen borçlunun yanına kadar gider (C 1, ss. 293).

Yine Prof. Banguoğlu'nun sözlerine bakalım:

… [-len e] ile yapılmış fiillerin anlamı genellile "donanımlı olmak" ya da "kökün ifade ettiği kavrama sahip olmak"tır. Örnekler: evlenmek, yaşlanmak, ayaklanmak (yukarıda açıkladık), öfkelenmek (hırslanmak, hiddetlenmek, gazablanmak (hiddete gelmek) (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 3, ss. 472),

Kuşkulanmak (ürkmek,

قورخماق،تیتره‌مک . عثینی اثر،ج (۱، ص ۵۸۹)،دیللەنمک ،قانادلانماق خسته‌لنمک ،جانلانماق ،دردلنمک (۱ـ کدرلنمک ،خفت‌لنمک ،درده‌دوشمک، درد گؤرمک :

من ده دردلنمیشم کوسکون سسیندن * بیرعصرین اوقانلی فاجعه‌سیند ن

" صمد وورغون "... ۲ـ مجازی معنادا، دانیشیق دیلینده :آج گؤزلوک له یئمک ،عثینی اثر،ج ۲، ص ۷۴ ـ ۷۳)، چیچکلنمک ،قورتلانمـــاق ، قوتلنمک ... کیمی .

۱۰۱/۴

عمومی و رایبج مفهومو ایله بیرلیکده الف) بو اک "بیرشـــئی بیر نسنه‌یه صاحیب اولماق " مفهومو ایله مناسیب دوشنده بیر چـــوخ آدا گتیریله بیلر: شؤهره‌تلنمک ، آدلانماق ، یوللانماق ...

ب) "ـ لن ـ " فعللرینندن بیرقسمی ده "...کیمی گؤرسنمک "،"...کیمی داورانماق " مفهومو ایله بیر نوع دؤنوشلو (مطاوعت) بنزه‌تمـــــه معنالی فعللردیرلر: خوروزلانماق ، گیشی لنمک ... کیمی (تورکجه‌نین قرامه‌ری ، ص ۲۱۸).

۱۰۲ ـ له ـ (ـلا ـ)

۱۰۲/۱

"ـ له ـ" اکی چوخ ایشلکدیر.آد وآدجینسیندن اولان کؤک وگؤوده‌لره گتیریلر و اونلاردان فعل دوزه‌لدر.

۱۰۲/۲

آدلاردان تؤره‌دیلمیش فعللرین چوخو متعدی دیر :

میخلاماق ، دیشله‌مک ، رنگله‌مک ، اوولاماق ، یوللاماقْ ، باغلامـــاق ، قاتلاماق ،گؤزله‌مک ...کیمی .

بونلارین ایچینده "لازیم" اولانلاری دا وار :

باشلاماق ،ایشله‌مک ... کیمی .

۱۰۲/۳

صفتلردن تؤره‌دیلمیش فعللرین چوخو گئنیشله‌مک ،یاواشلامـــاق ، سرینله‌مک ،خاملاماق ... کیمی .

بعضا متعدی معنالی فعللرده‌دوزه‌لیر: تمیزله‌مک ،قارالاماق ...

۱۰۲/۴

سس یانسیلاماسی (اوْنوْماتوْپه) کؤک وگؤوده‌لردن تؤردیلمیشـــلر

۱۰

korkmak, titremek. Aynı Eser, C 1, ss. 589), dilenmek, kanatlanmak, hastalanmak, canlanmak, dertlenmek (1. kederlenmek, derde düşmek, dert görmek):

Ben de dertlenmişim küskün sesinden - Bir asrın o kanlı faciasından "Samed Vurgun"… 2. Mecazi alamda, konuşma dilinde: aç gözlülükle yemek (Aynı Eser, C 2, ss. 73-74), çiçeklenmek, kurtkanmak, kuvvetlenmek… gibi.

101.4. Genel kavramı ile birlikte: a. Bu ek "bir şeye, bir nesneye sahip olmak" kavramıyla uygun olduğunda birçok ada getirilebilir: Şöhretlenmek, adlanmak, yollanmak…

b. [-len-] ile yapılan fiillerden bir kısmı da "…gibi görünmek", "… gibi davranmak" alamı veren bir çeşit dönüşlü benzetmeler yapan fiillerdir: Horozlanmak, kişilenmek… gibi (Türkçenin Grameri, ss. 218).

102. [-le] ([-la])

102.1. [-le-] eki çok işlektir. Ad ve ad cinsinden olan kök ve gövdelere getirilir ve onlardan fiil yapar.

102.2. Adlardan türetilmiş fiillerden çoğu geçişlidir: mıhlamak, dişlemek, renklemek, avlamak, yollamak, bağlamak, katlamak, gözlemek gibi.

Bunların içinde "geçişsiz" olanları da var: başlamak, işlemek gibi.

102.3. Sıfatlardan türetilmiş fiillerin çoğu: genişlemek, yavaşlamak, serinlemek, hamlamak gibi.

Bazen geçişli fiiller de yapılar: temizlemek, karalamak…

102.4. Ses yansıması ile yapılan (onomatope) kelimelerin kök ve gövdelerden türetilmiş

عموما لازیم فعللردیر :

چاقلاماق ، پارتلاماق ، پوفلەمک ، گوُرلاماق (۱ـ برکدن سسلنمک گوُرولتو قوپارماق ،گورولداماق ۲ ـ قالین و گوجلو سس چیخارماق ، بوجور سسله دانیشماق ۳ ـ مجازی : گوُجلو بیر قوه ایله باشلاماق ، قوپماق .(آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی جلد ۳ ، ص ۲۰۳)

مەلەمک ، هوولاماق ... کیمی .

۱۰۲/۵

"ـ ەک " اکی ایله دوزەلمیش گووده لزه گتیریلەرک یئنی کلمەلر تؤرەدیلر :

دوراخلاماق (بو فعلەبیزیم لغتلرده راست گلمەدیک ،بونون یئرینه "دوروخماق " سؤزونو ایشلتمک اولار. لاکین "دور ـ" کؤکو ایله "ـ اق" اکیندن دوزەلمیش "دوراق " کلمەسی بیزیم دیلده واردیر "ایضاحلی لغت" ده "دوُراق " کلمەسی نین قارشیسیندا بئله یازیلی دیر :دورا ـ جاق ،دایاناجاق یئر ،منزیل ، دوشرگه (ج ۲ ، ص ۱۶۲)

عئینی اثرده بوکلمەیه گتیریلن شاهیدلردن بیریسی چنلی بئل دوُراغیم ، قیرات اوینا غیم ، و راحیمدن : دئییرلر قاچاغین اولماز دوُراغی ...) کورەکلەمک ، قیدیقلاماق ، کؤروکلەمک ،دیدیکلەمک ، سؤروکلەمک ....کیمی .

۱۰۲/۶

"ـ مەـ " اکی ایله تؤرەدیلمیش گؤودەلره "ـ لەـ " اکی نی ده گتیرمکله یئنی فعللر دوزەلدیلر :

بورمەلەمک (لوله شکلینده ساریماق ، ساریب اؤرتمک ،بوکمک . "ایضاحلی لغت "ج ۱،ص ۳۳۷)، دورتمەلەمک .....

۱۰۲/۷

"قوخو"،"یومورتا "... کیمی بیرنئچه کلمه "ـ لەـ" اکینی آلدیقلا ـ ری ؤاخت ، صونلارینداکی سسلی لری ایتیریرلر : قوخلاماق "،"یومورووق لاماق " دا اولدوغو کیمی .

۱۰۲/۸

مطاوعت (دؤنوشلو = *reflexive*) معناسی ایفاده ائدن"ـ ن ـ" اکی ایله بیرلەشەرک "ـ لەـ ن ـ"یادا "ـ لن ـ "اکی کیمی کؤک و گؤوـ دەلره آرتیریریلار و یئنی فعللر تؤرەدر؛

fiiller genelde geçişsiz fiillerdir:

Çaklamak, partlamak, püflemek, gurlamak (1. Yüksek sesle seslenmek, gürültü koparmak, guruldamak. 2. Kalın ve güçlü ses çıkarmak, bu sesle konuşmak. 3. Mecazi: güçlü bir şekilde başlamak, kopmak (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 3, ss. 203), melemek, havlamak gibi.

102.5. [-ek] eki ile yapılmış gövdelere getirilerek yeni kelimeler türetilir: duraklamak (bu fiile bizim sözlüklerde rastlamadık, bunun yerine "*duruhmak*" sözünü kullanabiliriz. Ancak "dur-" kökü ile [-ak] ekinden türetilmiş "durak" kelimesi bizim dilimizde vardır. "İzahlı Lügat"te "durak" kelimesinin karşısında şöyle yazar: "duracak, dayanacak yer", "menzil", düşerge" (C 2, ss. 162),

Aynı eserde (bu kelimeye getirilen örneklerden biri de "*canlı bel durağım, gır at oynağım* ve Rahim'den: *Deyirler gaçağın olmaz durağı*...) küreklemek, gıdıklamak, körüklemek, didiklemek, sürüklemek gibi.

102.6. [-me-] ekiyle türetilmiş gövdelere [-le-] ekini de getirerek yeni fiiller türettiler: *bürmelemek* (lüle şeklinde sarmak, sarıp örtmek, bükmek, "İzahlı Lügat", C 1, ss. 337), *dürtmelemek*…

102.7. "Koku", "yumurta" gibi birkaç kelime [-le-] ekini aldığı zaman sonlarındaki sesli harfleri yitirir: "Koklamak", "yumurtlamak" da olduğu gibi.

102.8. Dönüşlülük (reflexive) anlamı veren /-n-/ ile birleşerek [-le-n] ya da [-len-] eki gibi kök ve gövdelere eklenerek ve yeni fiiller türetir:

آجیقلانماق ،آرالانماق ،باشلانماق ،گوجلنمک ،خوشلانماق ،اومودلانماق .... کیمی .

۱۰۲/۹

گینه "ـ ش ه " اکی ایله بیرله‌شه‌رک مرکب "ـ له ـ ش ه"یا دا "ـلش" اکی نی عمله گتیره‌ر:

آجیلاشماق ، آغیرلاشماق ،بوللاشماق ،گوزه‌للشمک ، قارتلاشماق، داشلاشماق ...کیمی .

۱۰۲/۱۰

"ـ ت ه " اکی ایله بیرله‌شه‌رک آد نوعوندان کلمه‌لردن متعدی فعللر دوزه‌لدر :

باشلاتماق ، گؤزلتمک ، گئنیشلتمک ، یونگوللتمک ، ایسلاتماق ، تمیزلتمک ....کیمی .

۱۰۲/۱۱ .

"ـ له ـ " ایله دوزه‌لدیلمیش بعضی فعللرین کؤک ویا گؤوده‌لری گونوموزه گلینجه‌یه قده‌ر اونودولوب یادا دگیشیبدیز. مثال :

آنلاماق "آن " کلمه‌سینی میرزا مهدیخان "سنگلاخ"ـ دا "عقل و فهم" معناسیندا قئید ائدیر."آنماق " کلمه‌سینی عئینی مؤلف عئیی اثرینده "یادکردن و متذکر شدن " شکلینده معنالامیشدیر."آن "،داها دوغروسو "آنگ "ـ ین اصلده "دیوار"،"حد" معناسینا اولدوغونا باخیلیرسا "آنلاماق ""مشخص ائتمک "، تمیز وئرمک " دئمک میش). دینله‌مک (۱ ـ بیرشئیه قولاق آسماق ، ۲ ـ باخماق و مذاکره ائتمک ،۳ ـ بیری نین مصلحتینه ، سؤزونه ، خواهیشینه قولاق آسماق ، عمل ائتمک " آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " ج ۲ ص ۱۱۰ ـ عئینی اثرده و عئینی صحیفه‌ده بیرده "دینمک " کلمه‌سی واردیر اونون دا معنالاری ده بئله‌دیر :

" ۱ـ دانیشماق ، سؤز سؤیله‌مک ، ۲ ـ سسلنمک ، ائشیدیلمک ،

۳ـ آجیقلانماق ، سؤز دئمک ، گئفینه دگمک " سنه دینمه‌دیگجه ابله آزیخیب یؤلون چاشیرسان مثالیندا صابرین دئدیگی کیمی ".

"تین ماق " خصوصا اؤغوزجادا "دانیشماق "معناسیناديير. تورکیه تورکجه‌سینده "تین ماق"منفی شکیلده "تین ماماق "یعنی"توجه ائتمه‌مک، اؤزونو ائشیتمه‌مه‌گه و گؤزمه‌مه‌گه وورماق" معناسیندا ایشله‌دیلیر.

açıklanmak, aralanmak, başlanmak, güçlenmek, hoşlanmak, umutlanmak gibi.

102.9. /-ş/ ekiyle birleşerek [-le-ş-] ya da [-leş] ekini meydana getirir: Acılaşmak, ağırlaşmak, bollaşmak, güzelleşmek, kartlaşmak, taşlaşmak gibi.

102.10. /-t/ ekiyle birleşerek ad türünden olan kelimelerden geçişli fiiller türetir: Başlatmak, gözletmek, genişletmek, yüngülletmek, ıslatmak, temizletmek gibi.

102.11. [-le-] ile türetilmiş bazı fiillerin kök ya da gövdeleri günümüze gelinceye kadar unutulmuş ya da değişmiştir. Örnek: anlamak "an" kelimesini Mirzah Mehdi Han "Senglah"da "akıl ve fehim" anlamında verir. "Anmak" kelimesini aynı yazar aynı eserinde *"ئیاکردن"* ve *"ئقکوشدن"* şeklinde belirtmiştir. "An" daha doğrusu "ang"ın aslında "duvar", "hat" anlamına geldiğine bakılırsa "anlamak", "müşahhas etmek", "temeyyüz vermek" demekmiş), dinlemek (1. Bir şeye kulak asmak, 2. bakmak ve müzakere etmek, 3. birinin emrine, sözüne, isteğine kulak asmak, amel etmek, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 2, ss. 110. Aynı eserde ve aynı sayfada bir de "dinmek" kelimesi vardır, onun anlamları da böyledir: "1. Konuşmak, söz söylemek, 2. seslenmek, işitilmek, 3. Açıklanmak, söz demek, kefine değmek, "sene dinmedikçe ile azıhıb yolun çaşırsan örneğinde Sabir'in dediği gibi".

"Tınmak" özellikle Oğuzcada "konuşmak" anlamındadır. Türkiye Türkçesinde "tınmak" olumsuz şekilde "tınmamak" yani "teveccüh etmemek, kendini duymamak ve görmezlikten gelmek" anlamında kullanılır.

" تین ماق "فعلی نین بیرده نفس چکمک "معناسی واردیر بورادان "راحاتلاماق " و "استراحت "معنالارینا یئتیشمک چتین دگیلدیر .قدیم اویغور ـ مانی دینینه عاید ـ متنلرده "تینغولوق اوْرُونتا " ترکیبی "آرامگاه‌دا " معناسینا گتیریلیبدیر .قوتادغوبیلیک ده ده بوکلمه‌یه بیرنئچه یئرده زاست گلمگ اولار .مثلا :

" دیلیم تیْنما اُوگگیل یاراتیْغلیْنی " یعنی "دیلیم دوُرما یارادانا حمد ائیله " کیمی بئله‌جه تماماً ترس‌بیر معنایا چاتمیش اوُلوُرو ق یعنی "تینماق""دانیشماق" معناسیندا ایکن بیرده "سوُسماق"معناسینا گلیر .محمود کاشغرلی بو باب‌دا بئله دئییر :

"تیْندی : یاغمور تیْندی،یعنی یاغیش کسدی."ار اوُلوغ تیْندی " یعنی آدام برک برک قاباجا ،نفس‌آلدی،آروُق تیندی ،یعنی یورغون آدام استراحت‌ائتدی "کاشغرلی بورادا ایضاح وئریر :

" اوغوزلار بیرکیمسه‌یه سؤز دئدیتدیرمک ایسته‌مه‌دیکلری زامان" تیْنما " ـ ایندی بیزده " دینمه "ـ دئیرلر .بو" سوُس " دئمکدیر .او بیرتورکلر "تین "دئییرلر کی "سوس ! " دئمکدیر .

بونلار"تیْنما "دئدیکلری زامان "سوُسما " معناسی آنلاشیلیر".کاشغرلی بو قئیدلریندن بئله بیر نتیجه‌آلیر :

" اخطأت الغزیّه فی هذا ""اوْغوزلار بوُرادا سهو ائله‌یبلر" ـ دیوان لغات الترک ج ۲ ص ۲۸ ـ سیرجرارد قلاوزیْن "اوْن اوّچونجو عصردن اوّلکی تورکجه‌نین ایتمولوژیک لغتی "نده "نفس چکمک "و"استراحت " معناسیندا اولان "تیْنماق "دان آییریب و ایکی فرقلی "ماده" کیمی قئید ائله‌یبدیر .بو حاشیه‌دن صونرا سؤزوموزه قاییداق وعئینی مولفین "دینله‌مک " حقینده‌کی فیکرینی خلاصه اولاراق نقل ائده‌ک :

"تیْنگلاماق "/"دیْنلاماق "(نوُن غُنّه ایله) بعضی لرینه گؤره چینجه نین "تینگ " سؤزوندن (معناسی ائشیتمک ، قولاق آسماق) گلمیش اولا بیله‌ر... اما "د" سسی نین کلمه‌سی و مخرجی خلفی اولان سسلی لرین وجودو بو احتیمالی پوچا چیخاریر ."تینلاماق " ـ قولاق وئرمک معنا سیندا ـ بیر چوخ قدیم متنلرده واردیر .اویغور مانی یازیلارینداندان بیر مثال :" الیگلرین قاوشوُروب تیْنلازونلار " یعنی :" اللرین قووشدوروب دینله‌سینلر " قوتادغو بیلیگدن :

سنگا سؤزلادیم من سؤزینگ تیْنگلادیم گؤزونگ یوُمدونگ ارسا اؤزوم

"Tınmak" fiilinin bir de "nefes çekmek" anlamı vardır. Buradan "rahatlamak" ve "dinlenmek" anlamlarına varmak zor değildir. Eski Uygur-Mani dinine ait metinlerde "tınguluk orunta" terimi "dinlenme yerinde" anlamına gelmiştir. Kutadgu Bilig'de de bu kelimeye birkaç yerde rastlanır. Örnek:

"دنيايي تينمامنا اگگيلايي اريتيغينى" yani "dilim durma Yaradana hamd eyle" gibi, böylece tamamen ters bir anlam çıkarmış oluruz. Yani "tınmak", "konuşmak" anlamındayken bir de "susmak" anlamına gelir. Mahmud Kaşgarlı burada şöyle diyor:

"Tındı: Yağmur tındı, yani yağur dindi. *"ار الوغ تينمدى"* yani, adam berk berk kabaca nefes aldı. *"اروق تينمدى"*, yani "yorgun adam istirahat etti". Kaşgarlı burada bir açıklama yapar:

"Oğuzlar bir kimseye söz söyletmek istemedikleri zaman "tınma"- şimdi bizde "dinme"- derler. Bu "sus" demektir. Diğer Türkler "tın" diyorlar ki "sus!" demektir.

Bunlar "tınma" dedikleri zaman "susma" anlamı anlaşılır. Kaşgarlı bu kayıtlarından böyle bir sonuç alır:

"اخطات الغز في هذا" "Oğuzlar burada yanılmış"-Divan u Lügati't Türk, C 2, ss. 28-Sir Gerard Clauson "On Üçüncü Asırdan Evvelki Türkçenin Etimolojik Lügati"nde "nefes çekmek" ve "dinlenmek" anlamında olan "tınmak"tan ayırmış ve iki farklı "madde" şeklinde kaydedilmiştir. Bu dipnottan sonra sözümüze devam edelim ve aynı yazarın "dinlemek" hakkındaki fikrini kısaca nakledelim: "*tınglamak / dınlamak*" *(تينگ ماق/ دين ماق)* (art damak /n/ sesiyle) bazılarına göre Çincenin "*Tīng*" *(تينگ)* kelimesinden (anlamı işitmek, kulak asmak) gelmiş olabilir. Ama /d/ sesinin gelmesi ve alıntı seslerin bulunması bu ihtimali yok eder. "Tınlamak" – kulak vermek anlamında – birçok eski metinde vardır. Uygur Mani yazılarından bir örnek: *"اگگلي ين قاشورو بتين زون ر"* yani "ellerini kavuşturup dinlesinler" Kutadgu Bilig'den:

"سنگا سؤز ميم من سؤزينگ تينين گؤزونگ يومدونگ ارسا اؤزوم" (*senga sözledim men sözing tıngladım gözüng yumdung ersa özüm*)

تانگلادیم

معناسی : من سنه سؤز دئدیم و سنین سؤزونو دینله‌دیم سن گؤزونو یومانداً من اؤزوم چاشدیم .

گینه حاشیه اولاراق ،اکینجی مصرعین صونوندا کی "تانگ "کلمه‌سی باره‌ده اونون "تعجب "و "حسرت" دئمک اولدوغونا اشاره‌ائتمکده فایدا وار. تانسوق " یا "تانسیق " ائله بو کلمه‌دن دوزه‌لیب وفارسجا یا "تنسوخ " شکلینده کئچیب تحفه‌لیک و حیرت وئریجی شئیلری افاده‌ائدیر سؤیله‌مک ، ائیله‌مک ، بللمک ، گیزله‌مک ، سالاماق ،ساخلاماق،داملا- ماق و بکله‌مک . (۱- محافیظه ائتمک ، قوروماق ، کئشگینی چکمک ، ۲- گؤزله‌مک " آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ج۱، ص ۲۴۳)...

کیمی .

۱۰۲/۱۲

"- له - " اکی آلینما کؤک ویا گؤوده‌لره‌ده گلیب و یئنی کلمه لرین دوزه‌لدیلمه‌سینده فعال رول اویناییر :

یارالاماق (یاره- دن)، تاماملاماق ، تمیزله‌مک ، صابونلاماق، سحر - له‌مک ، قالیبلاماق ، عئیب‌له‌مک ، میخلاماق ، قیفیللاماق ....

۱۰۲/۱۳

بورادا پروفه‌سور تحسین بانقو اوغلونون بیر ایضاحینا قولاق وئرمه‌لی ییک :

مرحوم مولف " یاردیمجی / معین فعللر حقینده دانیشارکن اجمالاًدئییر : خالیص "قیلیش " (قیلماق مصدریندن عمل افاده‌ائدیر)،و " اوْلوش" بیلدیرن " ائتمک "و "اوْلماق " فعللری و ائله‌مک /ائیله‌مک/قیلماق/ و تورکیه تورکجه‌سینده یاپماق کیمی مترادیفلری اؤزلوکلرینده مستقبل فعل کیمی ایشله‌دیلمه‌لری خاریجینده یاردیمجی فعل (فعل معین)اولاراق بیر چوخ آد جینسیندن کلمه‌لرله مرکب فعللر توره‌دیرلر: مثال : کؤمک ائتمک ، یوخ اولماق ، دلی اولماق ، ضرر ائتمک ، معاینه‌اولماق تله‌فون ائله‌مک، ناماز قیلماق ،ممکون قیلماق ، صبر ائیله‌مک ...

...بوگون ان گئنیش اؤلچو ده "ائتمک / ائله‌مک /ائیله‌مک "و"اولماق" و داها آز و (تورکیه‌ده)یئنی زامانلاردا "یاپماق "معین فعللری ایشه آپاریلماقدادیر .حرمت اوچون "ائله‌مک " یئرینه "بویورماق " دا ایشله‌دیلیر :

۱۴

دي تڭل (*tangladım*)

Anlamı: Ben sana söz söyledim ve senin sözünü dinledim, sen gözünü yumduğunda ben şaşırdım.

Yine dipnot olarak, ikinci mısranın sonundaki "تڭل گ kelimesi hakkında onun "hayret" ve "pişmanlık" demek olduğuna işaret etmekte fayda var. "*tansuk*" ya da "*tansık*" ile bu kelimeden türemiş ve Farsçaya "تڭسوخ şeklinde geçmiş tuhaflık ve hayret verici şeyleri ifade eder. Söylemek, eylemek, bellemek, gizlemek, sallamak, saklamak, damlamak ve beklemek. (1. Muhafaza etmek, korumak, nöbet tutmak, 2. Gözlemek. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 243) gibi.

102.12. [-le-] eki alıntı kök veya gövdelere de gelmiş ve yeni kelimelerin türetilmesinde etkin rol oynamıştır: yaralamak ("yara"dan), tamamlamak, temizlemek, sabunlamak, seherlemek, kalıplamak, ayıplamak, mıhlamak, kıfıllamak…

102.13. Burada Prof. Tahsin Banguoğlu'nun bir açıklamasına kulak vermeliyiz:

> *Merhum yazar "yardımcı fiiller hakkında konuşurken özetle şöyle diyor: Halis "kılış" (kılmak eyleminden işi ifade eder) ve "oluş" bildiren "etmek" ve "olmak" fiilleri ve elemek / eylemek / kılmak ile Türkiye Türkçesinde yapmak gibi eşanlamlıları özlüklerinde müstakbel fiil gibi kullanılmaları dışında yardımcı fiil (fiil-i muayyen) olarak ad cinsinden birçok kelime ile birleşik fiiller türetir. Örnek: yardım etmek, yok olmak, deli olmak, zarar etmek, muayene olmak, telefon etmek, namaz kılmak, mümkün kılmak, sabretmek…*
>
> *…Bugün en geniş ölçüde "etmek / elemek / eylemek" ve "olmak" ve daha az ve daha yeni (Türkiye'de) "yapmak" yardımcı fiilleri kullanılmaktadır. Hürmet için "elemek" yerine "buyurmak" da kullanılır:*

گؤچ ائتمک ،مسخره ائتمک ، نیگران ائله مک ، ساغ اولماق ،سئکسار اولماق ، قول اولماق ، یاخشی اولماق ، گلین اولماق ،آتا اولماق، صغیر اولماق ... بو ترکیبلر،"ـ له ـ " اکی ایله دوزه لن فعللرله اکثراً مترادیف اولارلار :

یغما ائتمک ـ یغما لاماق ، پیس ائله مک ـ پیسله مک ، پیس اولماق ـ پیسله شمک ، یاخشی اولماق ـ یاخشی لاشماق ...دیلیمیزه یادسؤزلرین حدسیز ـ حسابسیز گیرمه گینده "ائله مک " و " اولماق " کیمی گؤمک / معین فعللرین سؤزون دیبینه مسئولیت سیز قوندا ریلماسی نین مؤثر روللاری واردیر. بوجریان دئدیگیمیز کیمی حدودسوزدور و بوجهتدن تازه مفهوملار گتیرنلر بیر یانا ،یازی دیلیمیزه بو گؤمکچی فعللر واسیطه سیله هرگون غریب ترکیب لرصوخولدو. اؤز کلمه لریمیز یاددان چیخدی و اونلارین یئرینی ملز ترکیب لر آلدی .(مه له ز: ۱ ـ مختلیف عرقدان تؤره میش ،... ۲ـ باشقا ـ باشقا جینسلرین بیرلشمه سیندن تؤره میش ،قاریشیق اولان ،" آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی "ج ۳ ص ۲۸۹) مثلا :

سؤنماق ـ تقدیم ائله مک ،(فضولی دن بیرشاهید :

کیمی هشیار گورسن ، سن اونا سؤن جام مئی ساقی
بحمدالله فضولی مستدیر وحدت شرابیندن)

صایماق ـ حساب ائله مک ، بؤیورماق ـ امر ائتمک ،اؤمماق ـ توقع ائله مک (گینه فضولی دن :

وصل اؤموب جور و جفا سینی چکر کن جان هنوز
مهر اؤموب شوقوندا یانارکن دل سوزان هنوز...)

یئتمک ـ کافی اولماق (گینه فضولی دن :

ساچ آغاردی گل یئتر مرات بختین تیره قیل ...)

اؤنارماق ـ تعمیر ائله مک (فضولی دن :

مرهم قؤیوب اؤنارماسینه م ده قانلی داغی
سؤندورمه اؤز الینله یاندیردیغین چیراغی)

اؤیؤنمک ـ فخر ائله مک (فضولی دن :

اؤیؤنور دیده کی حئیرانم ازلدن اؤزونه
اؤلدو معلؤم بؤ لافین دا کی چوخدور یاشی)

دؤشه مک ـ فرش ائتمک ... کیمی

Göç etmek, muhasara etmek, nigerân elemek, sağ olmak, bekâr olmak, kul olmak, iyi olmak, gelin olmak, baba olmak, sağır olmak. Bu terkipler, [-le-] eki ile yapılan fiillerle genellikle eşanlamlı olur:

Yağma etmek-yağmalamak, pis eylemek-pislemek, pis olmak-pisleşmek, iyi olmak-iyileşmek, dilimize yabancı kelimelerin hadsiz hesapsız girmesinde "etmek" ve "olmak" gibi yardımcı fiillerin kelime sonuna sorunsuzca getirilmesinin etkin rolleri vardır. Bu yöntem dediğimiz gibi sınırsızdır ve bu yüzden yeni kavramlar getirenler bir yana, yazı dilimize bu yardımcı fiiller vasıtasıyla hergün garip terkipler sokuldu. Kendi kelimelerimiz unutuldu ve onların yerini melez terkipler aldı. (Melez: 1. Çeşitli ırklardan türemiş… 2. Başka başka cinslerin birleşmesinden türemiş, karışık olan, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 3, ss. 289). Örneğin:

Sunmak, takdim etmek, (Fuzuli'den bir şahit:

کیمی هوشیار گورسن سن اونا سون جام مئی ساقی

(Kimi hûşyâr görsen, sen ona sun cam-ı mey saki)

(بحمدالله فضولی مست یار و حدتش دیلیندن)

Saymak, hesap etmek, buyurmak, emretmek, ummak, beklemek

(Yine Fuzuli'den:

وصل او مه جور چرخ استیسنی چکرکن جان هنوز

مهر او مهوبش قوی دیارکن دل سوزان هنوز…)

Yetmek, kâfi olmak (yine Fuzuli'den:

(سا چاغ آغاردی گلیئر مراتب یئتیرمیر قیل…)

Onarmak, tamir etmek (Fuzuli'den:

هر همق یوبونارم اسینه م دمقلی داغی

سؤن دور مه اؤزلال هیلا یئتیرمیر یغلیان چیراغی)

Övünmek, böbürlenmek (Fuzuli'den:

Öyünür dide ki heyranım ezelden üzüne

Oldu malum bu lafın da ki çohdur yaşı)

Döşemek, yaymak… gibi

"ـ له ـ " اکی و اونون لا برابر دوزه‌لمیش اکلرین کؤمگی ایله بیر چوخ مرکب فعللردن قورتولماق ممکندور. مثال :
لعنتله‌مک ـ لعنت ائتمک ، بوغازلاشماق ـ تبخیر اولماق، یالتاقلانماق ـ مداهنه ائتمک یادا یالتاقلیق ائتمک ، ایشیقلاندیرماق ـ ایشیق و نورانی ائله‌مک . یارارلانماق ـ استفاده ائتمک ، نازلانماق ـ ناز ـ ائله‌مک ، حسابلاماق ـ حساب ائتمک ، نؤخوشلاماق ـ نوخوش اولماق کیمی (" تورکجه‌نین قرامه‌ری " صحیفه ۳۱۶ـ ۳۱۴ و ۲۰۷)

۱۰۲/۱۴

بو اکله دوزه‌لمیش بیر نئچه دقته دگر کلمه‌نی ده "دده قورقود" دان نقل ائدیریک : قوُشلاماق (قوُش اوْولاماق)، بوُغازلاماق (بوغازینی کسمک)، حاقلاماق (حقیندن گلمک)، کوْوله‌مک (فریادائتمک ، نعره چکمک)، یاشلاماق (یاش و عؤمور صاحیبی اولماق)، یایلامـــــاق (یای موسیمی نی یئیلاقدا گئچیرمک)،مانلاماق (باغیرماق).

۱۰۳ ـ له (ـ لا)

۱۰۳/۱

بو اک "ایله" اداتی نین باش سسینی ایتیرمه‌سی ایله وجوداگلمیش " بیرلیکده ،و" مفهوملاری وئرن بیر اک دیر :

الف) "ایله" اداتی صونو صامیت اولان کلمه‌لره اک اولاراق گتیر ـ یلدیگی زامان باشینداکی "ی" صوتینی ایتیرر و باشقا اک لرکیمی سسلی لر آهنگ قانونونا تابع اولار:

کوْمورله (کوُمور+ ایله / کومور+ له)، اوْدونلا، داشلا ....

ب) صونو صوت اولان کلمه‌لرده ایسه :

۱ ـ مستقیل بیرکلمه‌کیمی (اک صورتینده دگیل)صوت له "بیتن کلمه لردن صونرا ،"ایله" اولاراق یازیلار.

۲ـ صونو صوت اولان کلمه‌لره "ایله" اداتی اک کیمی گتیریلینجه کلمه نین صونوندا کی صوت "ایله "نین باشینداکی صوتله بیرلوشور و"ایله" نین باشینداکی صوت دوشور ،آرایا صامیت "ی" (حرف "وقایه") گیـــرر و اک قالینلیق اینجه‌لیک باخیملاریندان صونونا یاپیشدیغی کلمه‌نین صوتینه انطباق ائدر :

بابایلا (بابا ـ ایله /بابا ـ ی ـ لا)، اوردویلا ، اوْتوْیله

ج) صونوندا اوچونجو شخص یه‌لیک (ملکیت) اکی اولان کلمه‌لره

[-le-] eki ve onunla birlikte diğer eklerin yardımı ile birçok birleşik fiilden kurtulmak mümkündür. Örnek: lanetlemek – lanet etmek, buharlaşmak – buhar olmak, yaltaklanmak – dalkavukluk etmek ya da yaltaklık etmek, ışıklandırmak – ışık ve nurlu etmek, yararlanmak – istifade etmek, nazlanmak – naz etmek, hesaplamak – hesap etmek, nohuşlamak – nohuş olmak gibi ("Türkçenin Grameri", ss. 314-316 ve 417, 102/14)

Bu ekle yapılmış birkaç dikkate değer kelimeyi de "Dede Korkud"dan naklediyoruz: *kuşlamak* (kuş avlamak), boğazlamak (boğazını kesmek), haklamak (hakkından gelmek), *küvlemek* (feryat etmek, nara çekmek), *yaşlamak* (yaş ve ömür sahibi olmak), *yaylamak* (yaz mevsimini yaylakta geçirmek), *manlamak* (bağırmak)

103. [+le] ([+la])

103.1. Bu ek "ile" edatının ilk ünlüsünü yitirmesiyle vücuda gelmiş "birlikte", "ve" kavramlarını ifade eden bir ektir:

a. "ile" edatı sonu ünsüz olan kelimelere ek olarak getirildiği zaman başındaki /i/ ünlüsünü yitirir ve başka ekler gibi ses uyumuna girer: kömürle (kömür + ile, kömür + le), odunla, taşla…

b. Sonu ünlü olan kelimelerde ise:

1. Bağımsız bir kelime gibi (ek olarak değil) ünlüyle biten kelimelerden sonra "ile" olarak yazılır.

2. Sonu ünlü olan kelimelere "ile" edatı ek gibi getirilince kelimenin sonundaki ünlü "ile" edatının başındaki ünlüyle birleşir ve "ile" edatının başındaki ünlü düşer. Araya /y/ yarı ünsüzü *("خرف "وقطي"ه)* girer ve ek kalınlık incelik bakımından sonuna eklendiği kelimenin ünlüsüne uyar:

Babayla (baba ile, baba + y + la), orduyla, ütüyle.

c. Sonunda üçüncü şahıs iyelik eki olan kelimelere

"ایله" گتیریلدیگی زامان بو ادات "ـ یله" صورتینه گیرر وآرتیق کلمه‌نین مصوتیله‌ده انطباق ائله‌مز ودایما "ـ یله" قالار :
قاپیسییله ، باباسییله ، اوردوسویله ، اوتوسویله ....
۱۰۳/۳

"ـ له" اکی بیرقسم ظرفلری تؤره‌در :
زوْرلا ، سیرایلا ، چتینلیکله ، ائله ، بئله (بو ایکی کلمه‌دن بیرینجی سی نین اصلی "آیلا"دیر ـ دیوان لغات الترک ج ۱، ص ۱۱۳ ـ و بو گونکی تورکجه لهجه‌لرینده آنجاق آذربایجان لهجه‌سینده "ائله "وتورکیه لهجه‌سینده" اؤیله" و تورکمن لهجه‌سینده "ائیله" شکللرینده قالمیش دیر .ذاتا کاشغرلی ده "آیلا"نی "اوغوز" قئیدی ایله‌ذکر ائتمیشدیر . بونون "آن ـ لاؤ"یعنی"آنلایو"ـ دان ادغام و سس‌دگیشمه‌سی یولوایله دوزه‌لمیش اولماسی تصور ائدیلیر ."بئله "کلمه‌سی ده" بو آیلا" نین قیسالدیلمیشی دیر .تورکیه لهجه‌سینده رایج اولان،بیزیم دیلده‌ده یئری اولان "شؤیله "نین ده "اوش‌آیلا "دان سس‌دگیشمه‌سی ایله‌گلدیگی واردیر ."شؤیله "نین بیزیم دیلده‌کی یئرینی گؤسته‌رن بیرچوخ شاهید لردن بیریسی "نسیمی "دئییر :

باطینه کار ائیله دی عشق رخون شؤیله کیم
طعنه ائدهر آلتونون رنگینه رخساریمیز

ـ عمادالدین نسیمی اثرلری ،ج ۱، ص ۳۸۳ ـ

" اوش" سؤزونه گلینجه :
بو سؤزده بیزیم قلاسیک ادبی میراثیمزدا موجوددور ،گینه‌نسیمی دن بیر شاهید :

.لاریب الاّ وجهه گلدی آنین وجهینده اوش
عالمده حسنون وجهینه من وحه برهان گلمیشم

ـ عئینی اثر ، عئینی یئر ص ۴۱۸ ـ

سرجارد قلاوزین "اوْش "ین ایضاحیندا " اوش بیر ندا سؤزو دور (دقتی چکمک اوچون ایشله‌نیر" دئییر" معناسی ایسه "باخ !بورایا باخ" وسایره‌دیر" .قدیم متنلرده "ایشبو"(اوش / ایش‌بو) دا "اوش" سسی دگیشمه‌سینه اوغرامیشدیر .کاشغرلی "اوش"ـ و معنالار کن بئله‌دئییر :
اوش ، حرف ـ معناه هکذی ، اوش موندا غ قیل معناه افعل هکذی، اوش ،حرف ـ معناء الان ، یقال منه ایش‌گلدوگوم بو معناه : حضوری

“ile” getirildiği zaman bu edat [-yle] şeklini alır ve artık kelimenin ünlüsüne de uymaz ve daima [-yle] kalır: *gapısıyle* (kapısyla), *babasıyle* (babasıyla), *ordusuyle* (ordusuyla), ütüsüyle…

103.3. [+le] eki bazı zarfları türetir: zorla, sırayla, çetinlikle, öyle, böyle (bu iki kelimeden birincisinin aslı “ayla”dır (Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 113) ve bugünkü Türk lehçelerinde sadece Azerbaycan Türkçesinde “*éle*”, Türkiye Türkçesinde “öyle” ve Türkmen Türkçesinde “*éyle*” şekillerinde kalmıştır. Zaten Kaşgarlı da “ayla” kelimesini “Oğuz” kaydıyla zikretmiştir. Bunun *“آن-یُو”* yani “anlayu”dan hece birleşmesi (idgam) ve ses değişmesi yoluyla yapıldığı düşünülür. “Böyle” kelimesi de “*bu ayla*” *(آ و بو)* kelimesinin kısaltılmışıdır. Türkiye Türkçesinde işlek olan, bizim dilde de bulunan “şöyle”nin de “*uş ayla*”dan *(آ وش)* ses değişmesiyle meydana geldiği ortadadır. “Şöyle”nin bizim dildeki yerini gösteren birçok kişiden biri olan “Nesimî” diyor:

باطین ه‌كار ایله دی-غلق رخون ش ایله یم
طبع ه ائده رآلت ون رنگین مرخس ای یجاز

İmadeddin Nesimi Eserleri, C 1, ss. 383

“*Uş*” kelimesine gelince:

Bu sözde bizim klasik edebi mirasımızda vardır. Yine Nesimi’den bir şahit:

یب ا وج موگل دی ایلین وجهینده اوش
غلمده حسن ون وجهینه من وحب رها گلیشم

-Aynı eser, aynı yer ss.418-

Sir Gerard Clauson “oş” kelimesinin açıklamasında “*oş*, bir seslenme sözüdür (dikkat çekmek için kullanılır) diyor”, anlamıysa “bak! Buraya bak!” vs.dir”. Eski metinlerde “*işbu*” (*uş* / *iş bu*) da “*uş*” ses değişimine uğramıştır. Kaşgarlı “*uş*”u tanımlarken böyle diyor:

اوش، حرف-معناه هذی ، اوش من داخل یل معنا افعل هذی ، اوش ، حرف-معنا ء ا ن یقال
فیه ارشگل دگوهب و معناه: خضوری

الان (ایندی گلیرم) ـ عربجه متن ، ص ۳۰ ـ

کاشغرلی یوخاریدا گتیردیگیمیز سطرلرین آلتینا بیرده " اوْش ، اوش !" نداسیندان بحث ائدیر و اونون ایضاحیندا دئییر : " اوکوز سووارماق اوچون چیخاریلان سس"

ـ کاشغرلی ،دیوان ، ج ۱، ص ۳۶ ـ

" اوش "ـ ون ندا مقامیندا معناسی شمس الدین سامی یه گؤره بئله دیر : " اوش ! کوپه‌گی قووماق اوچون ایشله‌نیر..."

ـ قاموس ترکی ،ج ۱ ، ص ۲۰۶ ـ

آذربایجان تورکجه‌سینده گؤرسه‌نن "ه" "پروْته‌زی " حادیثه‌سینه محرم ارگین "آذری تورکجه‌سی " ص ۱۲۲ ـ

بیرمثال اولاراق اوش ـ ون ندا معناسیندا ،بیزده " هوش !" اولدوغو قئید اولا بیلر.

دئمک کاشغری نین " اؤکوزلری " سووارماق اوچون ایشله‌نیلدیگینی شمس الدین سامی نین "ایتلری دفع اوچون سؤیلندیگینی "دئدیکلری سؤزون بیزده ده مخاطبلری اکثرا ائششک لر اولورلار)...

۱۰۳/۳

زمان ظرفلری و بعضی مقدارظرفلری ده بو اکله دوزه‌لدیلر :

زامانلا ، اوْووجلا ، سورویله ، باتمانلا، خروارلا ...

۱۰۳/۴

دخیل کلمه تعبیرلری آریتماقدا و دیلی ساده‌لشدیرمکده بو اک چوخ ایشله‌دیلمکده‌دیر :

بالواسیطه ـ واسیطه‌یله ، بااحترامات ـ حرمتله ، بخصوص ه خصوصیله سالمًا ـ سلامتله ، ساغلیقلا، شفاهًا ـ سؤزله ، تماماً ـ تمامیله متاسفانه ـ تاسفله ، مصرّانه ـ اصرارلا، جسورانه ـ جسارتله ... کیمی.

ـ دوام ائده‌جک ـ

ن ا(şimdi gelirim)-Arapça metin, ss. 30-

Kaşgarlı yukarıda getirdiğimiz satırların altına bir de "*oş, uş!*" nidasından bahseder ve onun açıklamasında diyor: "öküz suvarmak için çıkarılan ses"

-Kaşkarlı, Divan, C 1, ss. 36-

"*Oş*"un nida makamında anlamı Şemseddin Sami'ye göre böyledir: "*Oş!*" Köpeği kovmak için kullanılır…

-Kamus-u Türki, C 1, ss. 206-

Azerbaycan Türkçeinde görünen /h/ "protezi" olayına Muharrem Ergin "Azeri Türkçesi" ss. 122-

Bir örnek olarak seslenme anlamındaki *"oş"* kelimesinin, bizde "hoş!" olduğu kaydedilebilir.

Demek Kaşkarlı'nın "öküzleri suvarmak" için kullanıldığını, Şemseddin Sami'nin "itleri def için söylendiğini" bildirdiği kelimenin bizdeki muhatıpları genellikle eşeklerdir)…

103.3. Zaman ve bazı miktar zarfları da bu ekle yapılır: zamanla, avuçla, soruyla, batmanla, *harvârla*…

103.4. Alıntı kelime ve tabirleri artırmakta ve dili sadeleştirmekte bu ek çok kullanılmaktadır: bilvasıta – vasıtayla, bil-ihtiramat – hürmetle, bahusus – hususiyle, salimen – selametle, sağlıkla, şifahen – sözle, tamamen – tamamiyle, müteessifâne – teessüfle, musirrâne – ısrarla, cesurane – cesaretle… gibi.

Devam edecek

دوقتور حمید نطقی

﴿ کلمه‌لر اوزه‌رینـــــه ﴾

کؤکلر ـ گؤوده‌لر ـ اکلر ـ کلمه‌لر

(۱۱)

۱۰۴ ـ له‌مه (ـ لاما)

آد جنسیندن کلمه‌لره گلن "ـ له / ـ لا" اکی ایله‌فعل اکی"مه / ـ ما " دان وجوده گلمیش ـ لمه / ـ لاما اکی ایله‌مصدر اسمی دوزه‌لدیریلیر : باشلاما (باش ـ لا ـ ما)، توپلاما (ییغماق ایشی)،یئنی له‌مه ...

(خطیب اوغلو ،آدی گئچن اثر ص ۹۵)

باشقا مثاللار : دیشله‌مه ، ایشله‌مه ، گؤزه‌للـه‌مه (گؤزه‌لی ترنم ائدن عاشیق شعری فورمالاریندان بیری نین آدی :

دیلینده "واقف "ین گؤزه‌للـه‌مه‌سی یاییلمیش اطرافا اونون زیل سسی..

۱۰۵ ـ لی (ـ لی /لو، لو)

۱۰۵/۱ ـ آدنوعوندان کلمه‌لره‌گله‌رک کؤک یا را گؤوده‌ده‌کی مفهومـــا " صاحب " اولوندوغونو بیلدیرن صفت دوزه‌لدر :

قوْرخولو رؤیا ، دوُمانلی گئجه‌لر ، یاشیللی قوُماش ،گوّجلو پهلـــوان ، اؤلوملو دونیا ، دوُزلو سولار ،

بایرام گوّنوموز یاسلی گؤروشلرله گئچه‌رکن

شادلیق نه اوُماق بیز آییمیزدان ،ایلیمیزدن ؟ (شهریار)

" اما نه دادلی دیدار ! اما نه خوش قیافت ! "

" بختیاری ائلی نین رتبه‌لی سردارینا باخ ! " (صابر)

" دردین اولموش منه بیر سمّلی خنجر یاراسی

فیکره‌گئتدیکجه یارام گوّن ـ به‌ـ گون آرتیق ائشیلیر" (شهریار)

۱۰۵/۲ ـ یئر آدلارینا گله‌رک ،او یئرآذیله‌علاقه‌دارصفت و آد دوّزه‌لدر : تبریزلی شمس ، اردبیللی دوستوم ، شیرازلی حافظ .

۱۰۵/۳ ـ "ـ لی " اکی آد و صفتلره باغلانا راق ،"اوْلان ،حوخا اوْلان " معنالاریندا صفت‌لر دوّزه‌لدر : دالغالی دنیز ،یوُللوتاجیر...

104. [-leme] ([-lama])

Ad cinsinden kelimelere gelen [+le-], [+la-] ekiyle [-me], [-ma] fiil ekinden meydana gelen [-leme], [-lama] eki ile isim fiil yapılır: başlama (baş + la – ma), toplama (yığmak işi), yenileme… (Hatipoğlu, Adı geçen eser, ss. 95)

Diğer örnekler: dişleme, işleme, güzelleme (güzeli terennüm eden âşık şiiri formlarından birinin adı: dilinde "Vakıf"ın güzellemesi yayılmış etrafa onun zil sesi.)

105. [+lı] ([+li], [+lu], [+lü])

105.1. Ad türünden kelimelere gelerek kök ya da gövdedeki kavrama "sahip" olunduğunu bildiren sıfat yapar: korkulu rüya, dumanlı geceler, yeşilli kumaş, güçlü pehlivan, ölümlü dünya, tuzlu sular,

"*Bayram günümüz yaslı görüşlerle géçerken*

Şadlıg ne umag biz ayımızdan, ilimizden?" (Şehriyar)

"*Ama ne dadlı didar! Ama ne hoş gıyafet!*

Bahtiyari elinin rütbeli serdarına bah!" (Sabir)

"*Derdin olmuş mene bir semli hançer yarası*

Fikre géttikçe yaram gün be gün artık eşilir" (Şehriyar)

105.2. Yer adlarına gelerek o yer adıyla ilgili sıfat ve ad yapar: Tebrizli Şems, Erdebilli dostum, Şirazlı hafız.

105.3. [-li] eki ad ve sıfatlara bağlanarak "olan", "çokça olan" anlamlarında sıfatlar yapar: dalgalı deniz, pullu Tahir…

۱۰۵/۴ ـ باغلاندیغی کؤکله علاقه‌دار" منسوبیت "مفهومو وئریر:
اونیوه‌رسیته‌لی لر اوجاغی (فارسجا: کانون دانشگاهیان).
غربلی ذهنیت (فارسجا: طرزفکر غربی)، فوتبالدا هلال احمرلی لر
اوچ قوْل ووردولار.

۱۰۵/۵ ـ صایی (عدد) آدلارینا گله‌رک کؤک یا دا گؤوده‌ده‌کی
مقداری بیلدیرن کلمه‌لر دوْزه‌لدر:
آلتی لی بیراجلاس (آلتی شخص‌دن تشکل ائدن بیرحلسه)

۱۰۵/۶ ـ قبیله و ائللرین آدلارینا گله‌رک "او سوْیدان، او
دؤولتدن اولان" معنا سیندا آدلار دوْزه‌لدر:
ائلخانلیلار، قاراخانلیلار، عثمانلیلار آلدانمایین اللهی سئورسیز..
ایرانلی دئییرکی، عدل ایله داد اولسون (صابر)

۱۰۵/۷ ـ مکان ضمیرلرینه آرتیریلار و منسوبیتی بیان ائدر:
بوُرالی، اوْرالی،
هارالی اولمالی؟ بئله‌بیلمه‌دیک قانلارین‌لکه‌سین سیله‌بیلمه‌دیک (ش)

۱۰۵/۸ ـ بو اکی آلمیش‌کلمه‌لر بعضاً قوشاً سؤزلر دوزه‌لدر:
آللی ـ پوللو گلین، آللی ـ یاشیللی گئینمیش، آنالی ـ بابالی،
آدلی ـ سانلی، بللی ـ باشلی، آغلی ـ قارالی، بؤیوکلو ـ کیچیک
لی، گئجه‌لی ـ گوندوزلو، گیزلی ـ گیزلی، ائنیشلی ـ یوقوشلو،
قانلی ـ بیچاقلی، ساغلی ـ سوللو، رنکلی ـ رنکلی، سیزلی ـ بیزلی
دادلی ـ دادلی، تئللی ـ دؤواقلی، یوُخولـــــو ـ یوخولـــو،
یئرلی ـ یئرسیز .....

۱۰۵/۹ ـ قالیبلاشاراق مختلیف معنالار افاده ائدن کلمه‌لرده آز
دگیل، مثال:
نیشانلی قیز، گوُنوللو عسگر (دؤووطلب)، یئرلی قوُماش، ساهالی اوْزوک
دانیشیقلی دؤیوش (فارسجا: جنگ زرگری). گیزلی احلاس (فارسجا:
جلسهٔ محرمانه، پنهانی)، ال وئریشلی شرایط (مناسیب شرایط)...

۱۰۵/۱۰ ـ "ـ مه" اکی ایله دوزه‌لمیش آدلارادا بو اکین گلدیگی
اولار، بئله‌حه "ـ مه + لی" اکی ایله دوزه‌لمیش "قابلیت" و "لزوم"
افاده ائدن کلمه‌لر یارادار: گئتمه‌لی، گؤرمه‌لی، گوْلمه‌لی،
منی باغلاما لی دیوانه قیلدی عاقبت حسرت (قدوسی)
آخشام واختی قلعه‌یه گیرمه‌لی اولدولار ...

105.4. Bağlandığı kökle ilgili "mensubiyet" kavramı verir: Üniversiteliler ocağı (Farsça: *انجمن دانشگاهیان*. Doğulu zihniyet (Farsça: *طرز فکر غربی*), futbolda Hilal Ahmerliler üç gol attılar.

105.5. Sayı adlarına gelerek kök ya da gövdedeki miktarı bildiren kelimeler yapar: Altılı bir oturum (altı kişiden oluşan bir oturum)

105.6. Boy ve aile adlarına gelerek "o soydan, o devletten olan" anlamında adlar yapar:

İlhanlılar, Karahanlılar, Osmanlılar aldanmayın illahi seversiniz…

İranlı deyir ki, adl ile dad olsun (Sabir)

105.7. İşaret zamirlerine gelir ve mensubiyet ifade eder: buralı, oralı,

Haralı olmalı? Bele bilmedik ganların lekesin silebilmedik (Ş)

105.8. Bu eki almış kelimeler bazen ikilemeler yapar:

Allı pullu gelin, allı yeşilli giyinmiş, analı babalı, adlı sanlı, belli başlı, aklı karalı, büyüklü küçüklü, geceli gündüzlü, gizli gizli, inişli yokuşlu, kanlı bıçaklı, sağlı sonlu, renkli renkli, sizli bizli, tatlı tatlı, telli duvaklı, uykulu uykulu, yerli yersiz…

105.9. Kalıplaşarak çeşitli anlamlar ifade eden kelimeler de az değil, örneğin: nişanlı kız, gönüllü asker *(دئوطلب)*, yerli kumaş, pahalı yüzük, danışıklı dövüş (Farsça: *چنگ زرگری*), gizli toplantı (Farsça: *جلسه محرمانه*, elverişli durum (*شرایط مساعد*)…

105.10. [-me] ekiyle türetilmiş adlara da bu ekin geldiği görülür. Böylece [-me+li] ekiyle yapılmış "yetenek" ve "lüzum" ifade eden kelimeler yapar: gitmeli, görmeli, gülmeli,

Meni bağlamalı divane gıldı akıbet-i hasret (Kudsi)

Ahşam vahti galeye girmeli oldular…

۱۰۵/۱۱
دیلیمیزین اوزون تاریخی بویونجا بو اکده‌ده دگیشیکلیکلرا اُولمُوشدور اسکی تورکجه‌ده اک "ـ لیق / ـ لیک / ـ لوق / لوک" صورتینده ایدی مثلا :"قوتلوغ / قوتلوق" زمانیمیزدا "قوتلو" یعنی "مبارک "حالینا گلمیشدیر.

۱۰۵/۱۲ ـ بوُ اکه بیرده ـ جه آرتیریلاراق بیرآز فرقلی معنادا اوُزادیلمیش شکلی تؤره‌دیلمیشدیر :

عاغیللی ـ عاغیللیجا ، یاشلی ـ یاشلیجا .....

۱۰۵/۱۳ ـ "ـ لی" اکی قدیم متنلرده حرمت اشاره‌تی اولاراق ایش له‌دیلدیگینده دایما "ـ لو" صورتینده دیر: حشمتلو، فخامتلو ....

۱۰۵/۱۴ ـ دیلی ساده‌لشدیرمک اوچون بو اکدن صون زامانلاردا چوخ استفاده ائدیلمیشدیر.مثلاً :

ذیقیمت ـ قیمتلی ، نامدار ـ ناملی ، معنی دار ـ معنالی ، سلجوقی ـ سلجوقلو، غزنوی ـ غزنه‌لی ، محلی ـ یئرلی ، مغرور ـ غرورلو، مضر ـ ضررلی ، نافذ ـ نفوذلو،دقیق ـ دقتلی،

۱۰۶ ـ لیک (ـ لیق / ـ لوگ ، ـ لوق)

چوخ ایشلک اکلریمیزدندیر.

۱۰۶/۱ ـ آد کؤکو یادا گؤوده‌سینه گله‌رک مجردحال و دوروم (ETAT) آد دوزه‌لدر:

فعله کیشی انسانلیغی آسان می صانیرسان ،

قادینلیق حیاتین چیچکلسمه‌سی ،....

۱۰۶/۲ ـ معین دسته ، ائل و اُولوس آدلاریندان اوْ دسته یا اولوسون معنوی باغلیلیق و منلیگینی افاده ائدن آدلار دوّزه‌لیر : مثال :

ایرانلیلیق ، انسانلیق ، گنجلیک .....

۱۰۶/۳ ـ غیر مجردآدلارا گله‌رک و یئر آدلاری دوّزه‌لدر،عئینی زماندا او آدلارین افاده ائتدیگی شئیلرین اوْ یئرده چوْخلوغونو گؤرسه‌در:

کتابلیق (کتابخانه)، اوْدونلوق ، خوُرمالیق ، گوّللوک ، کوّللوک ، توُتلوق ، قوُملوق ، داشلیق ، تیکانلیق ....

۱۰۶/۴ ـ صفت کؤکو یادا گؤوده‌سینه گله‌رک ،کؤکده‌کی معنا یا باغلی مجرد آد دوُزه‌لدر :

آجی لیق ، آیریلیق ، اوُزاقلیق ، یالنیزلیق ، آجلیق ، اوُجوزلوق ، یوُرغونلوق ، گؤزه‌للیک ، چیرکینلیک ، پیسلیک ، یاخشی لیق،یامانلیق

105.11. Dilimizin uzun tarihi boyunca bu ekte de değişiklikler olmuştur. Eski Türkçede ek [-lıg], [-lig], [-lug], [-lüg] şeklindeydi. Örnek: "*kutlug* / *kutluk*" günümüzde "kutlu" yani "mübarek" haline gelmiştir.

105.12. Bu eke bir de [-ce] getirilerek biraz farklı anlamda uzun şekli türetilmiştir: akıllı – akıllıca, yaşlı – yaşlıca…

105.13. [-li] eki eski metinlerde hürmet işareti olarak kullanıldığında daima [-lu] şeklindedir: Haşmetlü, fehametlü…

105.14. Dili sadeleştirmek için son zamanlarda bu ekten çok fazla yararlanılmıştır: Örneğin: zigiymet – kıymetli, nâmdâr – namlı, manidâr – manalı, Selçukî – Selçuklu, Gaznevî – Gazneli, mahallî – yerli, mağrur – gururlu, muzır – zararlı, nafiz – nüfuzlu, dakik – dikkatli.

106. [-lik] ([-lık], [-lük], [-luk])

En işlek eklerimizden biridir.

106.1. Ad kökü ya da gövdesine gelerek soyut durum (ETAT) adı yapar:

Faale kişi insanlığı asan mı sanırsan,

Gadınlıg heyatın çiçekleşmesi…

106.2. Belli bir grup, yıl ve ulus adlarından o grup ya da ulusun mağnevi bağlılık ve benliğini ifade eden adlar yapar: Örnek: İranlılık, insanlık, gençlik…

106.3. Somut adlara gelir ve yer adları yapar. Aynı zamanda o adların ifade ettiği şeylerin o yerde çokluğunu gösterir: kitaplık (kütüphane), odunluk, hurmalık, güllük, küllük, dutluk, kumluk, taşlık, dikenlik…

106.4. Sıfat kökü ya da gövdesine gelerek kökteki anlama bağlı soyut adlar yapar: acılık, ayrılık, uzaklık, yalnızlık, açlık, ucuzluk, yorgunluk, güzellik, çirkinlik, pislik, iyilik, yamanlık

بؤیوکلوگ ، ممنون لوق ، راضی لیق ، یاخشیلیق ....

۱۰۶/۵ ـ کؤک یادا گؤوده‌ده‌کی معنا یا باغلی "حدودلاما ،آییرما ، تخصیص" مفهومو وئرن کلمه‌دوزه‌لدر و بئله‌جه صفت‌کیمی ایشله‌دیلر :
قیشلیق پالتارلار (قیش اوچون)، دؤلمالیق (دولما اوچون) ، پالتوولوق ، هدیه‌لیک ، عؤمورلوگ .

۱۰۶/۶ ـ صایی (عدد) آدلارینا گله‌رک او عددین توپلو اولاراق موجودیتی نی گؤسته‌رن کلمه‌دوزه‌لدر :
قیرخلیق ، بئشلیک ، اؤنلوق ، مین لیک ....

۱۰۶/۷ ـ کؤک یا گؤوده‌ده‌کی معنا یا باغلی اولاراق "اؤلچـــو" بیلدیرن کلمه‌لر دوزه‌لدر : آددیملیق ، میلیاردلیق ، هفته‌لیـــک ، آیلیق ، باتمانلیق ...

۱۰۶/۸ ـ آد کؤکونه یادا گؤوده‌سینه گله‌رک آلت‌آدی دوزه‌لدر :
قولاقلیق ،باشلیق ، گؤزلوک (عینک) ،دوُزلوق (نمکدان)، سؤزلـــوک (قاموس ، لغت‌کتابی)، اؤنلوک ....

۱۰۶/۹ ـ رنگ بیلدیرن آدلارا گله‌ر و او رنگین حاکیم اولدوغونو گؤسته‌رر : ساریلیق ، یاشیللیق ، ماویلیک ...

۱۰۶/۱۰ ـ آد کؤکونه یادا گؤوده‌سینه گله‌رک "شغل " مفهوموونو کلمه دوزه‌لدر : قیلاووزلوق (مثال : مولانادان :
هرگه‌در ره بی قلاوزی رود ـ هردوروزه راه صدساله شود) .

۱۰۶/۱۱ ـ "شغل ،مشغله" مفهومو ایله بیرلیکده‌بومشغله‌ده درجه‌ـ نی ده گؤسته‌ره بیلر : سرهنگلیک ، مین باشیلیق ،پروفئسورلـــوک ، شاگیردلیق ....

۱۰۶/۱۲ "ـ جی " اکیندن صونرا گله‌ر و گؤوده‌نین معنا سینـــــا باغلیلیق،تمایل ،مسلک مفهومونو وئرر :
ساغچیلیق ، سولچولوق ، خیالچیلیق ، اصلاحاتچیلیق ، انقیلابچیلیق.. شغل و ایشلرده اختصاصی گؤسته‌رر : دیشچیلیک ، دمیرچیلیک ....

۱۰۶/۱۳ ـ آد کؤکونه یادا گؤوده‌سینه گله‌رک "اؤگی لیک "مفهوـ مونو وئرر : آتالیق (فارسجا :ناپدری،پدرخوانده) ،آنالیق،اوغوللوق.

۱۰۶/۱۴ ـ آد کؤکونه یادا گؤوده‌سینه گله‌رک" گئییم"مفهومـــو وئرن کلمه‌دوزه‌لدر : یاغمورلوق (فارسجا : بارانی)، گئجه‌لیـــک ، گلین لیک ،یاغمورلوق (یاغیشدان قورونماق اوچون گئییم ،آلت‌آدی "دا

büyüklük, memnunluk, razılık, iyilik…

106.5. Kök ya da gövdedeki anlama bağlı "sınırlama, ayırma, tahsis" kavramı veren kelimeler yapar ve böylece sıfat olarak kullanılır: kışlık kıyafetle (kış için), dolmalık (dolma için), paltoluk, hediyelik, ömürlük.

106.6. Sayı adlarına gelerek o sayının toplu olarak mevcudiyetini gösteren kelimeler yapar: kırklık, beşlik, onluk, binlik…

106.7. Kök ya da gövdedeki anlama bağlı olarak "ölçü" bildiren kelimeler yapar: adımlık, milyarlık, haftalık, aylık, batmanlık…

106.8. Ad kök ya da gövdesine gelerek eşya adı yapar: Kulaklık, başlık, gözlük, tuzluk, sözlük (kamus, lügat kitabı), önlük…

106.9. Renk bildiren adlara gelir ve o rengin hâkim olduğunu gösterir: sarılık, yeşillik, mavilik…

106.10. Ad kök ya da gövdesine gelerek "iş, uğraşı" kavramı ifade eden kelimeler yapar: Kılavuzluk (Örnek: Mevlana'dan: هردوروزه راه‌صدساله‌شود - هک‌ه در رهبی‌ق زی رود).

106.11. "İş, uğraşı" ifadeleri ile birlikte burada dereceyi de gösterebilir: Çavuşluk, binbaşılık, profesörlük, şakirdlik…

106.12. [-ci] ekinden sonra gelir ve gövdenin anlamına bağlılık, eğilim, meslek kavramları verir: sağcılık, solculuk, hayalcilik, ıslahatçılık, inkılapçılık… Meslek ve işlerde uzmanlık gösterir: dişçilik, demircilik…

106.13. Ad kök ya da gövdesine gelerek "üveylik" anlamı verir: Babalık (Farsça: پدرخواندگی‌پدری) analık, oğulluk.

106.14. Ad kök ya da gövdesine gelerek "kıyafet" kavramı ifade eden kelimeler yapar: yağmurluk (Farsça: بارانی) gecelik, gelinlik, yağmurluk (yağmurdan korunmak için giyilen giysi, eşya adı" da

صایماق اولار).

۱۰۶/۱۵ ـ بو اکله قالیبلاشمیش قوشا سؤزلر دوزه‌لر : وارلیق ـ یوخلوق ، آجلیق ـ توخلوق ، آزلیق ـ چوخلوق ، باغلیق ـ باغچالیق، بیرلیک ـ برابرلیک ، دیرلیک ـ دوزه‌نلیک ، گوللوک ـ گولوستانلیق گونلوک ـ گونشلیک ...

۱۰۶/۱۶ ـ دیلیمیزی ساده‌لشدیرمکده بو اکدن چوخ استفاده ائدیلمیشدیر :

مشروعیت ـ مشروعلوق ، معافیت ـ معافلیق ، ممنونیت ـ ممنونلوق ، وزارت ـ وزیرلیک ، غرابت ـ غریبلیک ، فنا ـ فانی لیک ، بطلان ـ باطیللیک ، مسکنت ـ مسکینلیک ، سفارت ـ ائلچیلیک ، یومیه ، روزانه ـ گونلوک ، دنیوی ـ دونیالوق،سفلی ـ آشاغالیق ، ربا‌می ـ دؤردلوک .... کیمی .

۱۰۷ ـ مچ (ـ ماچ)

۱۰۷/۱ ـ " ـ مچ " اکی نین "ـ مه" و کیچیلتمک افاده‌ائتمک اولار . قدیم تورکجه‌ده بو اکله دوزه‌لمیش کلمه‌لردن :

قییماچ : دیوان لغات الترک ـ ده بو کلمه‌نین ایضاحی اوچون"قییماچ بؤرگ" مثالی وئریلمیشدیر .معناسی اکثرا چیگیل تورکلری نین قویدوغو آغ تیفتیک بؤرکلری دیر . (ج ۳ ، ص ۱۷۵).

"ـ قلاوزین "عمومیتله خؤره‌ک آدلارینا گلن بیراکدن بئله‌بیر کلمه‌نین وجودا گتیریلمه‌سیندن "تعجب ائدیر (قلاوزین ،آدی وئریلمیش اثری ص ۶۷۷). قاغورماچ : قلاوزین ـ ا گؤزه "قاغورماق "دان گلیر بوکلمه بوگون بیزیم بیلدیگیمیز" قوْوورماق "دیر .معناسی دا "قووورغا دئدیگیمیز قوورولموش بوغدادیر (قلاوزین : ص ۶۱۲) . کاشغرلی ده بو کلمه‌نی "قوغورماج "و"قووورماج " صورتینده ضبط ائتمیش و اونو "الحِیطه المُقلیّه" ایله ایضاح ائله‌میشدیر .(عربجه‌متن، ص ۲۴۷).

۱۰۷/۲ ـ قدیمدن بری "ـ مچ " اکی اکثراً یئمک آدلاری دوزه‌لتمکده ایشه آپاریلمیشدیر .فرض بودورکی بوحالدا اک ،"ـ مه" ایله " آش" کلمه‌سیندن وجوده گلمیشدیر . مثال :

توْتماج،اوْوماج، دوْرمج ، بوْلاماج ،چیغیرتماج ...کیمی .

کلمه‌نین صونوندا "ج " سسی دوشه بیلر .

sayılabilir.)

106.15. Bu ekle kalıplaşmış ikilemeler yapılır: Varlık-yokluk, açlık-tokluk, azlık-çokluk, bağlık-bahçelik, birlik-beraberlik, dirlik-düzenlik, güllük-gülüstanlık, günlük-güneşlik…

106.16. Dilimizi sadeleştirmekte bu ekten çok yararlanılmıştır: meşruiyet – meşruluk, muafiyet – muaflık, memnuniyet – memnunluk, vezaret – vezirlik, gerabet – gariplik, fenâ – fanilik, butlan – bâtıllık, meskenet – miskinlik, sefaret – elçilik, yevmiye, rûzâne – günlük, dünyevî – dünyalık, süflî – aşağılık, rubaî – dörtlük gibi.

107. [-meç] ([-maç])

107.1. [-meç] ekinin [-me] ve küçültme ifade eden [-eç] eklerinden vücuda geldiği düşünülebilir. Eski Türkçede bu ekle yapılmış kelimelerden:

Kıymaç: Divan u Lügati't Türk'te bu kelimenin açıklaması için "kıymaç börek" örneği verilmiştir. Anlamı genellikle Çiğil Türklerinin koyduğu ak tiftik börekleridir (C 3, ss.175).

"- Clauson" "genellikle çörek adlarına gelen bir ekten böyle bir kelimenin yapılmasına" şaşırır (Clauson, adı verilmiş eser, ss.677). *Kagurmaç*: Clauson'a göre "*kagurmak*"tan gelir. Bu kelime bugün bizim bildiğimiz "kavurmak"tır. Anlamı da "kavurga dediğimiz kavrulmuş danadır (Clauson: 613). Kaşgarlı'da bu kelimeyi "*kagurmac*" *(قوغورماج* ve *"kovurmac" (قووورماج* şeklinde ele almış ve onu *"المحيط القاموس"* ile açıklamıştır (Arapça metin, ss. 247).

107.2. Eskiden beri [-meç] eki genellikle yemek adları yapmakta işe yaramıştır. Bu ekin [-me] ile "aş" kelimesinden meydana geldiği farzedilmiştir. Örnek: tutmaç, *ovmaç*, *dürmeç*, bulamaç, çığırtmaç gibi. Kelimenin sonunda /ç/ sesi düşebilir.

۱۰۷/۳ ـ مختلیف معنالاردادا بو اکدن دوزه‌لمیش کلمه‌لروا ردیر:
دۆلانماچ/ دولانباج (۱ـ صفت: چوخ دولاشیق ،اگری ـ اۆیرو...
دۆز اولمایان ، اگری ، دۆلاشیق . ۲ ـ اسم، مجازی معنادا :
چیخماز، چینیلماز وضعیت ، چتین وضعیت .آذربایجان دیلی نیـــــن ایضاحلی لغتی ، ج ۲ ، ص ۱۳۰)،
گیزلنمج/ گیزلنماج/ گیزلنپاچ ، یانیلتماج (دیل دۆلاشمـــادان تئز ـ تئز دئییلمه‌سی چتین اولان سؤز بیرلشمه‌سی اساسیندا قـــۇرولان جمله ، افاده... مثال : قیرخ گوپچ ، قیرخی نین دا قۇلپو قیـــــریق گوپچ ـ عئینی اثر، ج ۲، ص ۴۸۹) .
دیلماچ/ دیلمانچ و ترجومان)
۱۰۸ ـ مز (ـ ماز)
۱۰۸/۱ ـ اصلده انکار اکی ایله مضارع زامان اکی نین بیرلشمه سیندن تؤره‌میشدیر. دیلیمیزده هم لقسیک ـ قراماتیک ، هم ده‌لقسیک اک کیمی ده فورمالاشمیشدیر. بو گونکی دیلیمیزده ،اساساً آتری بۆتیف (توصیفی صفت) بعضاده آد عمله‌گتیریر .مثلاً : قانماز ، دینمز ،آخماز ، یارامماز... و صولماز ،قورخماز... (جعفروف ،آدی وئریلمیش اثر ،ص ۱۹۳) باشقا مثالـــلار: اوتانماز آدام، قانماز کیشی ، اینانیلمازحکایت ، سؤنمز عشق ... کیمی .
۱۰۸/۲ ـ بو اکله قوشا سؤزلر دوزه‌لر :
دینمز ـ سؤیله‌مز، اۆلور ـ اۆلماز، باشلار ـ باشلاماز (بونـــــوع عباره‌لر بیر باشلانغیجا اشاره ائدرلر)، چیخار ـ چیخمـــــــاز ، دۆغار ـ دوغمـــاز...
۱۰۸/۳ ـ دیلده ساده‌لیک طرفدارلاری بو اکدن ده استفاده‌ائدرلر:
لایموت ،جاوید ـ اؤلمز ، لاینفک ـ آیریلماز ، لایتغیر ه دگیشـــمز، غیرمعلوم ـ بیلینمز، غیرمنقول ـ داشینماز / داشینیلمـــــــاز ، غیر قابل اجتناب ـ قاچیلماز (صفت : قاچیلماسی ممکون اولمایان، لابد ـ آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ، ص ۴۵۵).
۱۰۹ ـ مک (ـ ماق)
۱۰۹/۱ ـ مصدر اکی دیر :
آخماق ، آلماق ، باخماق ، باشلاماق ، صوروشماق ، تیکمک ،ایشلتمک. نفی اکی (ـ ما / ـ مه) مصدر اکیندن قاباق گله‌ر و فعلین کؤکو یادا

107.3. Çeşitli anlamlarda bu ekten yapılmış kelimeler vardır: *dolanmaç* / *dolanbaç* (1. Sıfat: çok dolaşık, eğri büğrü, düz olmayan, eğri, dolaşık. 2. İsim, mecazi anlamda: çıkmaz, çıkılmaz durum, zor durum. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C2, ss.130), *gizlenmeç* / *gizlenmaç* / *gizlenpaç*, *yanıltmaç* (dil dolaşmadan hızlıca söylenmesi zor olan kelime birleşmesi esasında kurulan cümle, ifade… Örnek: kırk küp, kırkının da kulpu kırık küp- aynı eser, C 2, ss. 489). (Dilmaç / Dilmanç ve Tercüman)

108. [-mez] ([-maz])

108.1. Aslında olumsuzluk eki ile geniş zaman ekinin birleşmesinden türemiştir. Dilimizde hem leksik-gramatik, hem de leksik ek gibi kalıplaşmıştır. Bugünkü dilimizde, esasen niteleme sıfatları bazen de ad meydana getirir. Örneğin: Kanmaz, dinmez, akmaz, yaramaz ve solmaz, korkmaz… (Caferov, adı verilmiş eser, ss. 193). Diğer örnekler: Utanmaz adam, kanmaz kişi, inanılmaz hikâye, sönmez aşk… gibi.

108.2. Bu ekle ikilemeler yapılır: Dinmez-söylemez, olur olmaz, başlar başlamaz (bu gibi ifadeler bir başlangıca işaret eder), çıkar çıkmaz, doğar doğmaz

108.3. Dilde sadelik taraftarları bu ekten de yararlanır: Lâyemût, Cavid- ölmez, lâyenfek-ayrılmaz, lâyetegayyer-değişmez, gayrimalûm-bilinmez, gayrimenkul-taşınmaz/taşınılmaz, gayrikabil ictinab-kaçılmaz (sıfat: kaçılması mümkün olmayan, lâbüd-Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, ss. 455).

109. [-mek] ([-mak])

109.1. Mastar (isim fiil) ekidir:

Akmak, almak, bakmak, başlamak, soruşmak, dikmek, işletmek. Olumsuzluk eki ({-mA}) mastar ekinden önce gelir ve fiilin kökü ya da

گؤوده‌سینه یا پیشار : آخاماق ، آلاماق ، باخاماق ،باشلاماق، صؤروُشماماق ، تیکمه‌مک ، اکمه‌مک ، گئتمه‌مه‌ک ، ایشله‌مه‌مک ،ایشلتمه مک ...

"بیزه بؤل بؤل ضیا قوُجاقلا گتیر- دؤشمک اطرافی گؤرمه‌مکدن دیر "
(توفیق فکرت)

"- ماق " اکی آلمیش مصدر مفعول دا آلا بیلر : دئیزه آخاماق ، پولو آلماق ، اتوه باخاماق ، ایشه باشلاماق ، آرپا اکمک ، مکتبه گئتمک.

۱۰۹/۲ - مصدرلر آد کیمی ده ایشله‌نیر : گؤزله‌مکدن یؤرُولدو :

...بوُهجران ایلی نین صون باهاریندا ژاله‌لر تیتررکن چمنزاریندا
گون دوغماداناول، من مزاریندا ماتم چیچکلری درمه‌گه گلـــدیم
(ر. توفیق)

۱۰۹/۳ - بو اک بعضی کلمه‌لرده قالیبلاشمیش اولاراق ایشله‌دیلیر چاخماق (بعضی ماده‌لری بیر- بیرینه چاخما یولو ایله اؤد حاصیل اتمک اوچون ال وثریشلی آلت)، ایلمک (باغلاماق ، هؤرمک ،توخو - ماق اوچون ایپ و بنزه‌ری شئیلردن دوزه‌لن کیچیک حلقه ، آسانلیقـــلا آچیلان دویون " آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی" ج ۲،ص ۳۹۱)

قازماق (اسم :پیشمیشین ،قازانین ،قابین وسایره‌نین دیبینـــــه یا پیشیب برکیمیش حصه‌سی ،قازیلیب چیخاریلان اون صونونجوحصه .
عئینی اثر، ج ۱، ص ۳۹۴)....

۱۰۸/۴ - بو اکی آلان کلمه‌لردن قوشما سؤزلرده دؤزه‌لر :
آراماق - داراماق ، باغیرماق - چاغیرماق ،یئخماق - اوصانمـــاق ، چالیشماق - چابالاماق ، قیزارماق - بوزارماق ،سارالماق - صولماق، اوتانماق - سیخیلماق ....

۱۱۰ - من (- مان)

۱۱۰/۱ - " - من " اکی حقینده پروفه‌سور بانقو اوغلونون فکری بئله‌دیر :

" - من " اکی نین قدیم تورکجه‌دن قاباق تعظیم، بؤیوتمک و احترام اوچون ایشله‌نیلمیش اولدوغونو فرض اتده‌بیلیریک (مثلا" تورکمن " = قوجا تورک ، بؤیوک تورک)... بونون دا "تحبیب "/"تصغیر" معنـــاسیندان تعظیم و احترام معناسینا گئچمیش اولدوغونو دوشونمک اولار. اسکی تورکجه‌ده :" کؤگمن " (سایان داغلاری)،"آزمان" ("کؤل تئگین"ین

gövdesine gelir: akmamak, almamak, bakmamak, başlamamak, sormamak, dikmemek, ekmemek, gitmemek, işlememek, işletmemek…

"Bize bol bol ziya kucakla getir, düşmek etrafı görmemektendir". (Tevfik Fikret)

[-mak] eki almış mastar meful (tümleç) de alabilir: denize akmak, parayı almak, eve bakmak, işe başlamak, arpa ekmek, okula gitmek.

109.2. Mastarlar ad gibi de kullanılır: gözlemekten yoruldu: … Bu hicran yılının sonbaharında jaleler titrerken çemenzârında gün doğmadan önce, ben mezarında matem çiçekleri dermeğe geldim (R. Tevfik).

109.3. Bu ek bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanılır: Çakmak (bazı maddeleri birbirine çakmak yoluyla ateş çıkarmak için kullanılan eşya), ilmek (bağlamak, örmek, dokumak için ip ve benzer şeylerden yapılan küçük halka, kolayca açılan düğüm, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 2, ss. 391)

Kazmak (isim: pişmişin, kazanın, kabın vs. dibine yapışan bölümü, kazılıp çıkarılan en sonuncu bölüm, aynı eser, C 1, ss. 394)…

108.4. Bu eki alan kelimelerden ikilemeler de yapılır: Aramak taramak, bağırmak çağırmak, bıkmak usanmak, çalışmak çabalamak, kızarmak bozarmak, sararmak solmak, utanmak sıkılmak…

110. [-men] ([-man])

110.1. [-men] eki hakkında Prof. Banguoğlu'nun görüşü böyledir:

[-men] ekinin Eski Türkçeden önce yüceltmek, büyütmek ve saygı için kullanılmış olduğunu farzedebiliriz (örneğin "Türkmen": koca Türk, büyük Türk)… Bunun da "bozma / küçültme" anlamından yüceltmek ve saygı anlamına geçmiş olduğunu düşünebiliriz. Eski Türkçede: *kögmen* (Sayan Dağları), *azman* (Kül Tigin'in

بیرآتی" آز" بیر اُولوس آدی دیر...) بو عمومی افاده‌ده گلـــــــن چئشیدلی مُعنا دا. آدلار معدوددور :

دگیرمن /دگیرمن (تگیر یعنی تکر ـ چوخ ."دگیرمی " سؤزوده وار ، "گیرده" یووارلاماق معناسینا)، یاسیماق (یاسی اولان شوشه ، بلکـــه قومقوما .کاشغرلی محمود دئییر: سویو آخیدیلاندا قیر ـ قیر ســـــی چیخارآن سوقابی. ـ دیوان ، ج ۳ ، ص ۳۶)، گؤزمن (کاشغری یه‌گؤره : گؤز و ایسی کؤلده بیشمیش‌بیر نوع چؤره‌ک ـ دیوان،ج ۱، ص ۴۴۴) یالمان ....

۱۱۰/۲ـ اسکی تورکجه‌ده فعللره گلن ،زامان و آلت‌آدلاری دوزه‌لدن باشقابیر"ـ من " اکی اولموش اولابیلر (اؤرتمن ـ سقف / تـــاوان، سیقمان ـ اؤزوملری سیخماق زامانی ، سؤکمن ـ دوشمه‌نی سؤکوب‌آتـان یادا سؤکمک اوچون ایشه‌گلن شئی). بو اک اؤز نوبه‌سینده" ـ مه"اکی نین اوزاتماسیندان وجوده گلمیشدیر.

۱۱۰/۳ ـ دیلیمیزده"چوخ" ویا "بیرمقدار" معناسینی افاده ائـدن بو قبیلدن گلمه‌لرده واردیر :قوجامان ، شیشمان کیمی .

دیلیمیزده "آزمان"(چوخ یئکه معناسینا) و" یالمان "دا بونوع گلمه‌لردن دیر."یالمان" کمیجی و باتیجی ملاحلارین کمن وباتان قسمـی دیر : "قارا پولادا اؤزقیلیجلار چالیندی یالمانی دوشدو.." (ددەقورقود)

۱۱۰/۴ ـ پروفه‌سور جعفروف دئییر :

... بو شکیلچی (اک) واسیطه‌سی ایله اؤستونلوک کیفیتینه مالیـــک صفتلر دوزه‌لدیلیر،مثلا : قوجامان ،قارامان وسایر .

("معاصیر آذربایجان دیلی ـ لقسیقا" ، ص ۱۸۷) :

۱۱۱ ـ مه (ـ ما)

۱۱۱/۱ ـ اؤز منشاءی اعتباری ایله "ـ مک" مصدر اکلرینـــــدن تؤره‌میش اولان بو اک واسیطه‌سی ایله‌دیلیمیزده"آتری بؤتیف "اسملـر عمله‌گتیریلیر. مثلا: قووورما ، سؤزمه ، دؤگمه ، قؤشما ، قیرمـــا ، چالما ، آلیشما ، سؤرمه ، دؤلاما ،چکمه و سایره ".

(پروفه‌سور جعفروف ،"معاصیرآذربایجان دیلی لقسیقا" ص ۱۹۳)

۱۱۱/۲ ـ داها اطرافلی ایضاحات اوچون " تورکجه‌نین قرامـه‌ری " مولفی نین اصولو اوزره بو اکی ایکی قسمده مطالیعه ائدیریک :

الیف" ـ مه" آدلاری ؛ ان ایشلک‌آد فعللریندن بیری دیر.

bir atı, “az” bir ulus adıdır…) Bu genel ifadede gelen çeşitli anlamda adlar oldukça sınırlıdır:

Değirmen (*tegir (تگیر* yani teker *(تکر* – çark. “Değirmi” kelimesi de vardır, “*girde*” yuvarlamak anlamında), *yasıman* (yassı olan cam, belki matara. Kaşkarlı Mahmud’a göre: suyu akıtıldığında gırgır (karga) sesi çıkaran su kabı. Divan, C 3, ss. 36), *gözmen* (Kaşgarlıya göre: göz ve sıcak külde pişmiş bir çeşit çörek, Divan, C 1, ss. 444), *yalman*…

110.2. Eski Türkçede fiillere gelerek zaman ve eşya adları yapan başka bir [-men] eki de olabilir (*örtmen*: çatı / tavan, *sıkman*: üzümleri sıkma zamanı, *sökmen*: düşmanı söküp atan ya da sökmek için kullanılan şey). Bu ek [-me] ekine başka bir ek eklenerek meydana getirilmiştir.

110.3. Dilimizde “çok” veya “bir miktar” anlamını ifade eden kelimelerde vardır: Kocaman, şişman gibi.

Dilimizde “*azman*” (çok iri anlamında) ve “*yalman*” da bu tür kelimelerdendir. *Yalman:* kesici ve batıcı silahların kesen ve batan kısmıdır: “Kara polat öz kılıçlar çalındı yalmanı düştü…” (Dede Korkud)

110.4. Prof. Caferov diyor: … Bu ek vasıtasıyla üstünlük belirten sıfatlar yapılır, mesela: kocaman, karaman vs.

(“Muasır Azerbaycan Dili-Leksika”, ss. 187).

111. [-me] ([-ma])

111.1. Öz anlamı itibariyle [-mek] mastar ekinden gelen bu ek vasıtası ile dilimizde “niteleme sıfatı” olan isimler yapılır, örneğin: Kavurma, süzme, düğme, koşma, kırma, çalma, alışma, sürme, dolama, çekme vs.”

(Prof. Cağferov, “Muasır Azerbaycan Dili Leksika”, ss. 193)

111. 2. Daha ayrıntılı bir açıklama için “Türkçenin Grameri” yazarının usulü üzere bu eki iki bölümde inceliyoruz:

a. [-me] adları: En işlek isim fiillerden biridir.

بومعنادا. زامانیمیزداداها چوخ ایشله‌دیلدیگی مشاهیده‌اولونور. بیلیندیگی کیمی "آدفعل (verbe substantive) فعلین آدشکلی یعنی بیرایش‌بیروضعیت ویا اولوشون (تکوّنون) آدیدیر. تورکجه‌ده ـ مک (گلمک، باخماق)، ـ مه (تله‌مه، وُوروشما)، ـ یش (چیخیش، گئدیش) اکلری ایله دوزه‌لن اوچ جور آد فعلی واردیر...

"ـ لیک" اگی نین اوزادیلمیش شکلی "ـ مکلیک" له دوزه‌لن آز مقدارداکلمه‌وار. بونلارین هامیسی "ایش‌آدی"، "عمل آدی" سایی‌لیر.

آدفعللرده‌نه‌شخص ونه‌ده زامان واردیر. ـ مه ایله‌قورولان کلمه‌لر "خفیف مصدر"ده دئییلیردی.

اشاره اولنه‌دیگیمیز کیمی دیلی آریتما و دیلی ساده‌لشدیرمه‌ده صون زامانلاردا بو اک چوخ ایشلک حالا گلمیشدیر: دوشمه (سقوط) اوخوما (قرائت)، قوْرونما (محافیظت)، بنزه‌مه (شباهت)، اوْخشاما (نوازش)، یوُبانما (تاخیر)، قارشیلاما (استقبال)، بوْشالتما (تخلیه)، آرتیرما (مزایده)، اؤده‌مه (تادیه، پرداخت)، یوْکله‌مه (بارگیری، تحمیل)، آراشدیرما (تدقیقات).....

۱۱۱/۳ ـ بورادا یئری گلمیشکن مرحوم پروفه‌سور "بانقوا وغلو"نون بیرملاحیظه‌سینی نقل ائتمک فایدالی اولار: او دئییر:

"دیلیمیزده محض ایش و عمل آدلاری ان چوخ ـ مه، بیرآزدا ـ یش آد فعللری ایله دوزه‌لیر (قالخما، چالیشما، چیخیش).

یئنی دن ایش و عمل آدلاری دوزه‌لدنده، مطلق معنالی اولانلاریندا دا بعضاً ـ مه یئرینه ـ یم، ایشلتمک بیرچوخلاریمیزدا داها جاذیب ویا دگیشیک گلمیش گؤرونور:

"گلیشمه" یئرینه "گلیشیم"، اوْلوشما یئرینه "اوْلوشوم"،... کیمی ـ یم اگی گؤزه‌ل بیر جانلی لیق قازانمیش. آنجاق بورادا اونون معناسی گئنیشله‌میش‌داها چوخ ایش یا عملین محصولو مفهومونا مایل اولموشدور: باصما / باصیم (طبع)، آنلاما / آنلام (معنی)، توپلاما / توپلام (یکون)... (تورکجه‌نین قرامه‌ری، ص ۲۵۴)

ـ مه اگی ایله مختلیف یازیلاردا گؤزه‌گن یئنی اصطیلاحلاردان دامثال گتیره‌ک: بؤلمه (تقسیم)، آریتما (تصفیه)، قارشیلاشدیرما (مقایسه)، کیچیلتمه (تصغیر) ... کیمی.

Bu anlamda günümüzde daha çok kullanıldığı görülür. Bilindiği gibi "isim fiil" (*verbe substantive*) fiilin ad şekli yani bir iş, bir vaziyet veya oluşun adıdır. Türkçede [-mek] (gelmek, bakmak), [-me] (*telesme*, vuruşma) ve [-iş] (çıkış, gidiş) ekleriyle yapılan üç çeşit isim fiil vardır…

[-lik] ekini alan [-meklik] ekiyle de az miktarda kelime yapılmıştır. Bunların hepsi "iş adı" sayılır.

İsim fiillerde ne şahıs ve ne de zaman vardır. [-me] ile kurulan kelimelere "hafif mastar" adı da verilirdi.

İşaret ettiğimiz gibi dili arıtma ve dili sadeleştirmede son zamanlarda bu ek çok işlek hale gelmiştir: düşme, okuma, korunma, benzeme, okşama, yubanma, karşılama, boşaltma, artırma, ödeme, yükleme, araştırma…

111.3. Burada yeri gelmişken merhum Prof. "Banguoğlu"nun bir görüşünü nakletmek faydalı olur: ona göre:

> *"Dilimizde iş adları en çok [-me], biraz da [-iş] isim fiilleri ile yapılır (kalkma, çalışma, çıkış).*
>
> *Yeniden iş adları yapıldığında kesin anlam ifade eden kelimelerde bazen [-me] yerine [-im] ekini kullanmak birçoğumuza daha cazip veya değişik gelebilir:*
>
> *"Gelişme" yerine "gelişim", "oluşma" yerine "oluşum" gibi [-im] eki güzel bir canlılık kazanmış. Ancak burada onun anlamı genişlemiş daha çok işin ya da eylemin sonucu kavramını ifade etmiştir: Basma/basım, anlama/anlam, toplama/toplam* (Türkçenin Grameri, ss. 254).

Çeşitli yazılarda [-me] ekinin göze çarptığı yeni terimlerden de örnekler verelim: Bölme, arıtma, karşılaştırma, küçültme gibi.

۱۱۱/۴ ـ ب) ـ مه صفتلری :

گینه عئینی مولفه‌گؤره اسکی تورکجه بو اک آد فعلی دگیل، صفت‌ـ فعل (participe) افاده ائدیر و ـ یئ‌صفت‌فعلینه بنزه‌ین بیـــر گئچمیش صفت‌فعل مفهومو واردیر... سؤزمه ،دیشله‌مه ، قابارتمـــا ، اویدورما ... صفتلری کیمی .

۱۱۱/۵ ـ مرکب‌صفتلردوزه‌لتمکده‌ده‌ایشله‌دیلیر :

آنادان دوغما ، بابادان قالما ، صورادان گؤرمه ، یئودن بیتمـــه ، باشدان صووما ... کیمی .

۱۱۱/۶ ـ "ـ له" اکی ایله بیرله‌شر و ـ له‌مه مرکب‌اکی‌نی دؤزه‌لدر بو اک‌له دوزه‌لن‌صفتلرین چوخو ظرف‌کیمی ایشله‌نیر. یاسسیلامـــا ، اؤرتالاما (بوکلمه " average "، "متوسط"، "معدل"یئرینه‌ده‌ایشله‌نیر)

۱۱۱/۷ ـ "ـ مه" صفتلری قالیبلاشیب وآد یئرینه گئچیبلر :

دولما ،ازمه ،بؤلاما ،دؤندورما (بستنی) قییما ،دؤرمه ، پؤشله‌مـــه ، قیزارتما .... کیمی .

۱۱۱/۸ ـ "ـ مه" اکی ایله گؤکده‌کی فعلین محصولونو افاده‌ائدن صفتلر دوزه‌لمیشدیر : تیکمه ، ائشمه ، دؤشه‌مه (اوطاغین وسایره‌نین آلت‌طرفینی اؤرتن تخته ، تورپاق وسایره : تورپاق دؤشه‌مه ، پنجره‌ده ایپک‌پرده‌ی دوشه‌مه‌ده‌خالی یوخدور (رسول رضا). کوچه‌لرده دوشنمیـــش داش وسایره" آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی"ج ۲، ص ۱۵۳) ، دؤگمه ، قیزدیرما ، قوشما ، گؤزه‌للمه ، ساچما ... کیمی .

۱۱۱/۹ ـ "ـ مه" صفتلری دیلی آریتما و ساده‌لشدیرمه ایشـــینده چوخ فعالدیر : قارما (مختلیط معناسینا . بو کلمه‌بیزده خلقـــین دیلینده" قارما ـ قاریشیق " بیچیمینده واردیر."قارماق "فعل اولاراق چوخ قدیمدن تورکجه‌ده‌گؤرسه‌نیر .معناسی : بیرشئیی بیرشئیه مخلـــوط ائتمکدیر ،یعنی اؤزتعبیریمیزله" قار ـ یش ـ دیر ـ ماق "دیر . البته قاریشدیرماق داها مرکب‌بیرفعلدیر اونون ساده‌شکلی"قارماق"دیر .بونون یانیندا بیرده"قاتماق "واردیر کی معناسی "بیرشئیی بیرشئیه‌آرتیرـ ماق ،تؤکمک "دیر."قاردی "آز ایشله‌دیلدیگی حالدا "قاتدی "داها چوخ ایشلکدیر و "قاردی "نین یئرینه گئچمیش‌دیر .کاشغرلی محمودبئلمـــه دئییر: اوغوزلار قارسلارا یاخینلاشدیقدان صونرا بیرمقدار تورکجـــه کلمه‌لری اؤنودموشلار ،اونون یئرینه فارسجانی قویموشلار ،نئجه‌کـــی

111.4. b. [-me] sıfatları:

Yine aynı yazara göre Eski Türkçede bu ek isim fiil değil, sıfat fiil (partisip) ifade eder ve [-dik] sıfat fiiline benzeyen bir geçmiş sıfat fiil eki anlamı vardır... Süzme, dişleme, kabartma, uydurma vs. sıfatları gibi.

111.5. Birleşik sıfatlar yapmakta da kullanılır:

Anadan doğma, babadan kalma, sonradan görme, yerden bitme, baştan savma gibi.

111.6. [-le] ekiyle birleşik bir [-leme] eki yapar. Bu ekle yapılan sıfatların çoğu zarf gibi kullanılır. Yassılama, ortalama (bu kelime "*average*", "*mutavassıt*", "*muadil*" yerine de kullanılır).

111.7. [-me] ekiyle yapılan sıfatlar kalıplaşmış ve ad yerine geçmiştir:

Dolma, ezme, bulama, dondurma, kıyma, dürme, *pöşleme*, kızartma gibi.

111.8. [-me] eki ile kökteki fiilin sonucunu gösteren sıfatlar yapılmıştır:

Dikme, eşme, döşeme (odanın vb eşya bölümünü örten tahta, toprak vs. Toprak döşeme, pencerede ipek perde / döşemede halı yoktur (Resul Rıza). Sokaklarda döşenmiş taş vs. ("Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 2, ss. 153), düğme, kızdırma, koşma, güzelleme, saçma gibi.

111.9. [-me] sıfatları dili arıtma ve sadeleştirme işinde çok faaldir: Karma ("karışık" anlamında. Bu kelime bizde halkın dilinde "karma karışık" biçiminde vardır. "Karmak" fiil olarak çok eskiden Türkçede görülür. Anlamı: Bir şeyi bir şeye karıştırmak, yani kendi deyimimizle "kar – ış – tır – mak"tır. Elbette karıştırmak daha birleşik bir fiildir. Onun yalın şekli "karmak"tır. Bunun yanında bir de "katmak" vardır ki, anlamı "bir şeyi bir şeye eklemek, dökmek"tir. "Kardı" az kullanıldığı halde "kattı" daha işlektir ve "kardı"nın yerine geçmiştir. Kaşkarlı Mahmut böyle diyor:

> *Oğuzlar Farslara yakınlaştıktan sonra bir miktar Türkçe kelimeleri unutmuşlar, onun yerine Farsçayı koymuşlar, yani*

اوغوزلار "قوْوا" یا "آفتابه" دئییرلر... بیلینمه‌لی دیرکی اوغوزلاریـــن دیلی اینجه‌دیر، تورکلرین بیزیمی "اصل" اوبیریسی" فرع" اولمـــاق اوزه‌ره "مزدوج" (قوشا) ایشلتدیکلری هوبیر آدین و فعلین اوغوزلار "فرع" اولانینی ایشله‌دیرلر. حالبوکی او بیرتورکلر، بونو تک ســـؤز اولاراق دئمزلر. مثال: اوبیر تورکلر بیرشئیی بیرشئیه قاتدیقـــلاری زامان "قاتدی قاردی دئییرلر. بوراداکی اصل اولان "قاتدی" دیر "قاردی" کلمه‌سی فرع دیر. اوغوزلاربیر شئی ایله بیرشئیی قاریشدیردیقـــلاری زامان "قاردی" (قاریشدیر) دئییب اصل اولانی بوراخارلار. (دیـــوان لغات الترک، ج1، ص ۴۳۲ - ۴۳۷)

قاتما (ملحق)، سئچمه (منتخب، برگزیده)، تاخما (مســـتعار) چئویرمه (ترجومه اولونموش)... کیمی.

۱۱۱/۱۰ - "- مه" بخشینی "دیوان لغات الترک" دن قدیم‌کلمه‌لر - یمیزدن بخصوص آدلاردان بیرنئچه مثاللا قورتارماق ایسته‌ییریک:

توُتما (صاندیق / صندوق)، توُرما (توُرپ) تیزمه (توربانین آغیـــز باغی، اثله‌جه‌ده تومان و شالوارین)، تگمه/ دگمه (هرهانسی بیـــر آدام. جماعتدن بیریمی. مثال: تگمه کیشی اؤز بوْلماس * یاتیاغـــوق توْز بولماس. بیزیم دیلده: دگمه‌کیشی" یعنی هر هانسی بیرکیشـــی، علی العاده بیرآدام، "اؤز بوْلماس" یعنی "اؤزوموز کیمی اولمـــاز" ایکینجی پارچاسی ایسه: "یات" یعنی "یاد آدام"، "اؤزگه‌سی"، "یاغوق" دا. ایندیکی دیلده" یاووق "یعنی "یاخین"، "توز بوْلماس" یعنـــی: "دوْز اولماز" معناسی: یاد یاخین لا دوز اولماز مساوی اولمـــاز، تن اولماز") ، چالما (ایندیکی دیلده: کرمه)، ساتما (کلبه، چارداق) تیکمه (تیکیلمیش هر بیر شئی)، سوْزمه (یاغسیز قوُرو پنیر) ، قاتما (مثال: "قاتما یوُغا" یعنی اوُفالانمیش یوُخا، خیردالانمیش بیر نوع چؤره‌ک).

قارما (کاشغرلی "نهب" دئیه‌ترجومه ائتمیش یعنی چپاوول، غارت. بو کلمه‌نین اطرافیندا. بیرآز دانیشمالی یئق: قاروماق "دئیه‌قدیم یازیلاردا گلیب گئچن بیرسؤزوار سیْرجرارد قلاوزین بئله‌ایضاح ائدیر: اساس‌دا معناسی گؤرمه‌دن ال ایله بیرشئیین دالیسیجا گزمک، آختارـــماق دیر صونرالار معناسی "ال یادا دیشله آلماق" اولدو. بو کلمـــه مختلیف تورک لهجه‌لرینده دگیشیک شکیللر آلمیشدیر:

Oğuzlar "kova"ya "âftâbe" diyorlar… Bilinmelidir ki, Oğuzların dili incedir. Türklerin birisi "asıl" diğeri "fer'" olmak üzere "birlikte" (iki kez) kullanıldığında her adın ve fiilin Oğuzlar "fer'" olanını kullanırlar. Hâlbuki diğer Türkler, bunu tek söz olarak demezler. Örneğin: diğer Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman "kattı kardı" derler. Buradan asıl olan "katdı"dır, "kardı" kelimesi ferdir. Oğuzlar bir şey ile bir şeyi karıştırdıkları zaman "kardı" (karıştırdı) deyip asıl olanı bırakırlar (Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 432-437).

Katma, seçme, takma, çevirme gibi.

111.10. [-me] bahsini "Divan u Lügati't Türk"den eski kelimelerimizden özellikle adlardan birkaç örnekle tamamlamak istiyoruz: tutma (sandık, *sanduk*), *turma* (turp), *tizme* (torbanın ağız bağı. Ayrıca tuman ve şalvarın da), *tegme* / değme (herhangi bir adam, cemaatten biri, örneğin: *tegme kişi öz bolmas* * *yad yaguk tüz bolmas.* Bizim dilde: değme kişi "yani herhangi bir kişi, alelade bir adam", "*öz bolmas*" yani "kendimiz gibi olmaz", ikinci parçası ise: "yat" yani "*yad adam*", "başkası", "*yaguk*" da şimdiki dilde "yavuk" yani "yakın", "*tüz bolmas*" yani "düz olmaz" anlamı: Yabancı yakınla düz olmaz, mesavi olmaz, ten olmaz", *çalma* (şimdiki dilde: tezek), *satma* (kulübe, çardak), *tikme* (dikilmiş her bir şey), süzme (yağsız kuru peynir), *katma* (örnek: "*katma yuğa*", yani ufalanmış yufka, doğranmış bir çeşit çörek).

Karma (Kaşkarlı "*nehb*" diye tercüme etmiş yani çapul, yağma. Bu kelime hakkında biraz konuşmalıyız. "*Karvamak*" diye eski yazılarda gelip geçen bir söz vardır. Sir Gerard Clauson şöyle açıklar: Aslında anlamı görmeden el ile bir şeyin ardında gezmek, aramaktır. Sonraları anlamı "el ya da dişle almak" oldu. Bu kelime çeşitli Türk lehçelerinde değişik şekiller almıştır:

خاقانی تورکجه‌سینده "خاربا ماق " ،جنوب غرب لهجه‌لرینده "قارماماق" آذربایجان تورکجه‌سینده و تورکیه تورکجه‌سینده "ق "نین فرقلی تلفظو ایله ۱۴ ـ جی عصردن بویانا "قاوراماق " اولوبدور." آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " بوکلمه‌نی بئله معنا ائدیر : " باشا دوشمک ، آنلاماق، درک ائتمک "ج ۱، ص ۳۶۸ تورک دیل قورومونون نشریاتیندان "تورکجه سؤزلوگ "ده ایسه بئله‌معنا ائدیلیر : الله سیخ توتماق : " قیلیجین قبضه‌سینی اووجو ایله قاواردی "، مجازی معنادا : هرطرفی ایله آنلاماق ،یاخشی باشا دوشمک ،تماما درک ائتمک وآنلاماق" (ص ۴۶۶ ـ) تورکمن لهجه‌سینده ده" قابراماق " اولموشدور.

ـ اؤن اؤچونجو عصردن قاباقکی تورکجه‌نین اتیمولوژیک لغتی ص ۶۴۶ـ. بوفعلدن سوای بیرده "قارمالاماق " فعلی واردیر (عثینی اثر ص ۶۶۰ بونون معناسی "غارت ائتمک "ـ دیر .قازان تورکجه‌سینده. معناسی"گؤر مه‌دن بیر شئیی آختارماق "دیر .کلمه ذاتاً "قاروالاماق "دان دا گلمیش اولا بیلر).

قیرما (خراطلیق اولموش هربیرشئی ،مثال : "قیرما توپیق "یعنی یونتولموش توپ) کسمه (کاکیل ، تورکجه‌سی : پرچم). (دیوان لغات الترک ، ج ۱، صص ۴۳۴ ـ ۴۳۱)

۱۱۲ ـ مه‌جه (ـ ماجا)

ـ مه‌جه مرکب بیر اکدیر و"ـ مه"و"ـ جه" دن الده ائدیلمیشدیر. دیلیمیزده آد دؤزه‌لدر : آتماجا ، تاپماجا ، گؤلمه‌جه ، بیلمه‌جنه ، بؤهماجا (...یولوخما بوغاز خسته‌لیگی ..." آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " ج ۱ ، ص ۲۹۷) ... کیمی .

۱۱۳ ـ مه‌دن (ـ ماداٰن)

فعل کؤکونه یادا گؤوده‌سیغه گله‌رک منفی معنا ایله‌بیرلیکده چیخما (ـ دان حالی) مفهومودا وئرن مرکب بیرفعل ظرفی (Gerund) اکی دوزه‌لدر : بیلمه‌دن دانیشیر ، منی گؤرمه‌دن گئتمه ...

۱۱۴ ـ مه‌لی (ـ مالی)

۱۴/۱ فعل کؤکو یادا گؤوده‌سیندن ،گله‌جکده لزوم"ایستک ،نیت" و"لیاقت "مفهوملاری وئرن الزام وجهی دؤزه‌لدر:

آلمالی یام= آلماغیم‌گره‌ک ، گلمه‌لیدیر = گلمه‌سی ایسته‌نیلیر ، گؤرمه‌لی= گؤرمه‌گه‌لاییق ، یئمه‌لی = یئمگ اوچون مناسیب .

Hakanî Türkçesinde "*harbamak*" *(خاربامق)*, Güneydoğu lehçelerinde "karmamak" Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde /k/ sesinin farklı telaffuzuyla 14. yüzyıldan bu yana "kavramak" olmuştur. "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati" bu kelimeyi böyle anlamlandırır: "*başa düşmek*, anlamak, derk etmek", C 1, ss. 368, Türk Dil Kurumu'nun yazılı neşriyatından "Türkçe Sözlük"te ise şöyle açıklanır: Elle sıkı tutmak: "kılıcın kabzasını avucuyla kavradı", mecazi anlamda: Her yönüyle anlamak, iyice anlamak, tamamen kavramak ve anlamak" (ss. 466-). Türkmen lehçesinde de "*kabramak*" (قبرامق olmuştur. -On Üçüncü Asırdan Önceki Türkçenin Etimolojik Lügati ss.646-. Bu fiilden bir de "*karmalamak*" *(قارمالامق* fiili vardır (aynı eser, ss. 660, bunun anlamı "yağmalamak"tır. Kazan Türkçesinde anlamı "görmeden bir şeyi aramak"tır. Kelime zaten "*karvalamak*"tan da gelmiş olabilir).

Kırma (Marangozlukla ilgili her bir şey, örneğin: "*kırma topıg*" yani yontulmuş top), kesme (*kakil (قاقيل*, Türkçesi: perçem) (Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 431-434)

112. [-mece] ([-maca])

[-mece] birleşik bir ektir ve [-me] ve [-ce] eklerinden elde edilmiştir. Dilimizde ad yapar: atmaca, *tapmaca*, gülmece, bilmece, boğmaca (…enfeksiyonlu boğaz hastalığı… "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati" C 1, ss. 297) gibi.

113. [-meden] ([-madan])

Fiil kök ya da gövdesine gelerek olumsuz anlamla birlikte ayrılma ([-dan] hali) kavramı veren birleşik bir zarf fiil (gerund) eki yapar: bilmeden konuşur, beni görmeden gitme…

114. [-meli] ([-malı])

114.1. Fiil kök ya da gövdesinden, gelecekte "gereklilik", "istek, niyet" ve "uygunluk" ifade eden gereklilik ifadesi verir: almalıyım: almam gerek, gelmelidir: gelmesi istenilir, görmeli: görmeye layık, yemeli: yemek için uygun.

۱۱۴/۲ ـ بعضی تعبیرلرده گله‌جک زمانی گؤسته‌رمک اوچون گتیریلیر گلمه‌لی اولدو، وئرمه‌لی اولدو تعبیرلرینده‌کی کیمی .

۱۱۵ ـ می (ـ می /ـ مو، ـ مو)

آد یا فعل نوعوندان صونرا ایشله‌دیلیر و بواکین سئوال مفهومو، اؤلدوغو اوچون "سئوال اشاره‌سی" آدینی آلیر : گلدی می ؟

بو اک آد نوعوندان گلمه‌لردن صونرا ایشله‌دیله‌رک "سئوال" مفهومو گتیریر : قاپی می دویولدو ؟

منیم اؤچون مؤ تاسف ائدیرسن ؟ سؤزمو وئردینیز ؟

۱۱۶ ـ میش (ـ میش / ـ موش ، ـ موش)

۱۱۶/۱ ـ فعل کؤک یا دا گؤوده‌لرینden صفت کیمی ایشله‌دیلن گئچمیش زامان صفت فعلی (پارتیسیپی) دؤزه‌لدیر : سؤیامیش آدام ، یانمیش اؤدون ، اؤخوموش کیشی ، صؤلموش چیچک ....

۱۱۶/۲ ـ بو اکی آلمیش گلمه‌لرله قوشا سؤزلر دؤزه‌لیر :

گؤرموش ـ گئچیرمیش ، اؤلموش ـ گئتمیش ، تاخمیش ـ تاخیشدیرمیش ، سارالمیش ـ صولموش ....

۱۱۶/۳ ـ بعضی فعل نوعوندان گلمه‌لرله قالیبلاشاراق آد دوزه‌لدیر

مثال : گئچمیش = ماضی . بعضا بو صورتله شخص آدی دوزه‌لیر :

توختامیش ، دؤرموش ، ساتیلمیش ، قؤناکلمیش (کتابلاریمیزدا " قتلمیش" کیمی گئچر)...

۱۱۷ ـ میک (ـ میق / ـ موک ، ـ موق)

آز ایشلک اولان اکلردندیر و عموما بیر ایشین محصولونوبیان ائدر ، واونا بیرآزدا "کیچیکلیک" مفهومو قاریشدیرار :

گسمیک (سؤدو قیجغیردا راق زردابی چیخاریلما قلا حاضیرلانان آغارتی؛ آختارما ،"آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی" ج ۴، ص ۶۰) کیمی ...

قدیم متنلردن مثال : قاراموق (گیلانار و بوغدا ایچینده تاپیلان قارا دنه‌لر،بیر دری نوخوشلوغو" میرزا مهدیخان ـ سنگلاخ"، دیوان لغات الترک ج ۱، ص ۴۸۷) ، صؤلاموق (صولاخای " دیوان لغات الترک عئینی یئر)، چیچاموق (اوزوک بارماغی. عئینی اثر،عئینی یئر) .

۱۱۸ ـ ن ه (ـ ین ،ـ ین / ـ ون ، ـ ون)

۱۱۸/۱ ـ متعدی فعللره آرتیریلار و" دؤنوشلو" معنالی فعللر دوزه‌لدیر : گئیمک ـ گئییندیرمک ، یؤلماق ـ یولونماق ، دایاماق ـ

114.2. Bazı kelimelere gelecek zamanı göstermek için getirilir: gelmeli oldu, vermeli oldu tabirlerindeki gibi.

115. [-mı] ([-mi], [-mu], [-mü]):

Ad ya da fiilden sonra kullanılır ve bu ekin soru kavramı olduğu için "soru işareti" adını alır: geldi mi?

Bu ek ad cinsinden kelimelerden sonra kullanılırken "soru" kavramı getirir: kapı mı çaldı?

Benim için mi teessüf ediyorsun? Söz mü verdiniz?

116. [-mış] ([-miş], [-muş], [-müş])

116.1. Fiil kök ya da gövelerinden sıfat gibi kullanılan geçmiş zaman sıfat fiili (partisibi) yapar: susamış adam, yanmış odun, okumuş kişi, solmuş çiçek…

116.2. Bu eki almış kelimelerle ikilemeler yapılır: görmüş geçirmiş, olmuş gitmiş, takmış takıştırmış, sararmış solmuş…

116.3. Bazı fiil cinsinden kelimelerle kalıplaşarak ad yapar. Örneğin: geçmiş – mazi, bazen bu şekilde şahıs adı yapılır: Toktamış, Durmuş, Satılmış, Kutalmış (Kitaplarımızda *"يتمش"* şeklinde geçer).

117. [-mik] ([-mık], [-mük], [-muk])

Az işlek olan eklerdendir ve genelde bir işin sonucunu beyan eder ve ona biraz da "küçüklük" anlamı katar: *kesmik* (sütü mayalayarak suyu çıkarılarak hazırlanan ağartı, arama, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 4, ss. 60) gibi. Eski metinlerden örnek: *karamuk* (vişne ve buğday içinde bulunan kara taneler, bir deri hastalığı "Mirza Mehdihan – Senglah", Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 487), *solamuk* (*"صولامق"*, "Divan u Lügati't Türk", aynı yer), *çiçamuk* (yüzük parmağı. Aynı eser, aynı yer).

118. /-n/ ([-ın], [-in], [-un], [-ün])

118.1. Geçişli fiillere eklenir ve "dönüşlü" fiiller yapar: giymek-giyinmek, yolmak-yolunmak, dayamak-

دایانماق ، بؤلمک ـ بؤلونمک ... کیمی .

۱۱۸/۲ ـ بعضی حاللاردا عمله گلمیش فعل اؤز کؤکونون افاده ائتدیگی معنادان اوزاقلاشار مستقبل معنایا مالیک یئنی بیر کلمه اولار : مثلا " سئومک " ـ سئوینمک ، دؤیمک ـ دؤیونمک ، توخوماق ـ توخونماق ، کئچمک ـ کئچینمک ... کیمی .

۱۱۸/۳ ـ بوندان باشقا ،دیلیمیزده ائله فعللرده تصادف ائدیلیر کی، اونلاردا اک کؤکون ترکیبینه قاریشاراق ایتمیش و یئنی سؤز گؤوده‌سی عمله گتیرمیشدیر. مثلا : اوزانماق ،قازانماق ، دایانماق، گؤرسنمک کیمی (پروفه‌سور س . عبداللطیف اوغلو جعفروف ،" معاصیر آذربایجان دیلی " ص ۲۰۱).

۱۱۹ ـ نج (ـ ینج ، ینج / ـ ونج ، ـ ونج)

۱۱۹/۱ ـ دؤنوشلو (مطاوعت) فعللری اکی "ـ ین " و فعلدن آد دوزه‌لدن "ـ یج "اکی نین قاینا شماسی "ـ ینج "اکی نین دوغما غینا یول آچمیش اولا بیلر. بونونلا دوزه‌لن کلمه‌لر دؤنوشلو بیرعمل ـ ایش آدی ویا تاکید مفهومو داشییان بیرصفت اولور" (رحمتلیک بانقوا وغلو آدی گئچمیش اثر ، ص ۲۵۷).

بو اک له‌فعللردن دوزه‌لمیش آدلار : قازانج، اینانج (اعتماد ائدیلن ـ دیوان لغات الترک ج ۱، ص ۱۳۳ ـ ، اعتماد معناسیندا. ایندیکی دیلده : "اینام "، اوتانج ، سئوینج ، قاخینج ،گووه‌نج (اعتماد)، اؤدونج (عوه‌ضی عئینی و یا بنزه‌ر شئیله قایتاریلماق شرطی ایله آلینان شئی)، سئوینج ...قدیم منبعلرده : قیلینج (بیر ایشی گؤرمک شکلی شکلی،شمشیره قیلیج دئییلر).

۱۱۹/۲ ـ فعلدن دوزه‌لمیش صفتلر : ایگره‌نج ، قیسقانج ،قؤرخونج، گؤلونج ... کیمی . دیوان لغات الترک ده : اؤرکؤنج (هؤرکمه‌گی گره‌گدیرن)، بیرآز فرقلی : قوستینجیغ (چوخ ایگرنج)،اوخشانجیغ (سئویملی)....

۱۱۹/۳ ـ دیلی آریتماقدا و ساده‌لشدیرمکده بو اکدن ده استیفاده اولونور : مثلا : بیلینج (پسیکولوژی ده "شعور"،"وجدان " کیمی تعبیر اولان " conscience " معناسیندا ایشله‌نیر، بیلینج آلتی " سوب قونسیانس" وسایره‌ده اولدوغو کیمی)، باسینج(فشار، تضییق) ... کیمی

dayanmak, bölmek-bölünmek gibi.

118.2. Bazı durumlarda meydana gelmiş fiil kendi kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaşır, gelecek anlama sahip yeni bir kelime olur: Örneğin sevmek – sevinmek, dövmek – dövünmek, dokumak – dokunmak, geçmek – geçinmek gibi.

118.3. Bunun dışında, dilimizde öyle fiiller vardır ki, onlarda ek kökün terkibine karışarak yitmiş ve yeni kelime gövdesi meydana getirmiştir. Örneğin: uzanmak, kazanmak, dayanmak, görünmek gibi (Prof. S. Abdullatifoğlu Caferov, "Muasır Azerbaycan Dili", ss. 201).

119. [+nç] ([+inç], [+ınç], [+unç], [+ünç])

119.1. Dönüşlü fiil eki [-ın] ve fiilden isim yapan [+ıc] ekinin kaynaşması [+ınç] ekinin doğmasını sağlamış olabilir. Bununla yapılan kelimeler dönüşlü bir meslek adı veya pekiştirme kavramı taşıyan bir sıfat olur (Rahmetli Banguoğlu, adı geçen eser, ss. 257).

Bu ekle fiillerden yapılmış adlar: kazanç, inanç (itimad edilen-Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 133-itimad anlamında şimdiki dilde: "inam"), utanç, sevinç, *kahınç / kakınç*, güvenç (itimad), ödünç (karşılığı aynı veya benzer şeyle geri vermek şartıyla alınan şey), sevinç… Eski kaynaklarda: kılınç (bir işi görmek şekli, şemşire kılıç denir).

119.2. Fiilden yapılmış sıfatlar: iğrenç, kıskanç, korkunç, gülünç gibi. Divan u Lügati't Türk'de: ürkünç (ürkmeyi gerektiren), biraz farklı: *kustıncığ* (قوستنجيغ) (çok iğrenç), *ohşancıg* (sevimli)…

119.3. Dili arıtmakta ve sadeleştirmekte bu ekten de yaralanılır: Örneğin: Bilinç (psikolojide "şuur", "vicdan" gibi tanımlanan "conscience" anlamında kullanılır. Bilinçaltı "*subconscient*" vs. de olduğu gibi), basınç (tazyik) gibi.

۱۲۰ ـ نجی (ـ نجی / ـ نجو ،ـ نجو)

۱۲۰/۱ ـ ترتیب صایی‌لاری ـ نجی اگی ایله دؤزه‌لیر : ایکـــی ـ یکینجی ، اون یئددی ـ اون یئددینجی ، اللی ـ اللینجی ...

صامتیله بیتن صایی آدلارینا ـ ی آرتیریلیر :

یر : بیر ـ ی ـ نجی ، بئش : بئشینجی .

بو اک آهنگ قانونونا تابعدیر : قیرخینجی ، اؤنونجو ، اؤچونجو

۱۲۰/۲ ـ املاء دا رقمله یازیلیرسا اختصارا ایکی جوریازماق اولار :

لیف) یوخاریدا ذکر اولونان شرایطده آرتیریلمیش ـ ی (هابئله :ـ ی ـ و ، ـ و) دوشر و بیر جیزگیدن صونرا ـ نجی ، ـ نجی، ـ نجو ، ـ نجو یازیلار .

ب) داها اختیصاری اولاراق رقمدن صونرا چیزگی ایله ـ جی ، ـ جی، ـ جو ، ـ جو یازیلار .

رومن رقم‌لرله یازیلیرسا رقمدن صونرا بیرنقطه یا چیزگی کافی دیر :"x۱ ـ عصرده ،" x۱۱ . فصلده " کیمی .

۱۰۲/۳ ـ " ایلک " کلمه‌سی " بیرینجی " معنا سیندا و یئرینـــده یئله‌نیر .

اؤرتانجی ، صونونجو... کیمی کلمه‌لرده ترتیبی صایی عائله‌سیندن دیر .

۱۲۰/۴ ـ قدیم زامان بو اکین شکلی "ـ نچ" دی : ایکینچ (ایکینجی)

ترتیب اگی نین بیرقدیم شکلی داها واردی :ـ یئدی / ینـــــتی بوناگؤره " ایککینتی " ایکیندی " ایکینجی دئمک دی ، " ایکیـــندی واختی " عباره‌سینده گلن " ایکیندی " دیلیمیزده ایندی بئله‌واردیر .

۱۲۱ ـ نز (ـ ناز)

دیلیمیزده آز صایدا تاکیدلی و افراط افاده ائدن صفت‌لر بـــو اک‌له دوزه‌لمیشدیر: قورناز (حیله‌لی) کیمی .

لهجه میزده اولان "کؤناز" کلمه‌سینه بیردقت یئتیره‌ک ،خاقانـــی تورکجه‌سینده "کنگه بن سوو "تعبیری "دایازسو"و کاشغری نین دئدیگی گیمی "آسان ایش "ده دئمکدیر .حئیوان حقینده دئییلیرسه "یاواش" معنا سینا گلیر، بورادان بیزده بو گونکی معنایا چاتماق چتین اولمامیش دیر ،فیکریمیزه گؤره .

(دوام ائده‌جک)

120. [+nci] ([+ncı], [+ncü], [+ncu])

120.1. Sıra sayıları [+ncı] ekiyle yapılır: iki – ikinci, on yedi – on yedinci, elli – ellinci…

Ünsüzle biten sayı adlarına /-I/ eklenir: Bir "bir – i – nci", beş "beşinci".

Bu ek ses uyumuna tabidir: kırkıncı, onuncu, üçüncü.

120.2. İmlada rakamla gösterilirse kısaca iki şekilde yazılır:

a. Yukarıda açıklanan durumda iki ünsüz arasına gelen /-I/ (/-U/) düşer ve bir çizgiden sonra ([+ncı], [+nci], [+ncu], [+ncü]) yazılır.

b. Daha kısa olarak rakamdan sonra çizgi ile [+cı], [+ci], [+cu], [+cü] yazılır.

Roma rakamlarıyla yazılırsa rakamdan sonra bir nokta ya da çizgi koymak yeterlidir: "XI-asırda", "XII. fasılda" gibi.

120.3. "İlk" kelimesi "birinci" anlamında ve yerinde kullanılır.

Ortancı, sonuncu gibi kelimelerde sıra sayı ailesindendir.

120.4. Eski Türkçede bu ekin görünümü [-nç] idi. İkinç (ikinci),

Sıra ekinin eski bir şekli daha vardı: [-indi] / [-inti]. Buna göre "ikkinti", "ikindi" ikinci demekti, "ikindi vakti" ibaresinde "ikindi" dilimizde bugün de vardır.

121. [-nez] ([-naz])

Dilimizde az sayıdaki niteleyici ve aşırılık ifade eden sıfatlar bu ekle yapılmıştır: kurnaz (hileli) gibi.

Lehçemizde olan "*konaz*" kelimesine bir dikkat edelim, Hakani Türkçesinde *"كُنگ سن سوو"* tabiri *"طيانسو"* ve Kaşgarlı'nın dediği gibi "kolay iş" de demektir. Hayvan hakkında denilirse "yavaş" anlamına gelir, buradan bizde bugünkü anlama varmak zor olmamıştır, bize göre.

(Devam edecek)

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی

آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

اون بیرینجی ایل ـ شهریور، مهر ، ابان ۱۳۶۸

دوقتور حمید نطقی

* کلمه‌لر اوزه‌رینه *

گؤکلر، گؤوده‌لر ، اکلر ، کلمه‌لر

(۱۲)

۱۲۲ ـ نل

فعللردن صفت دوزه‌لدن اک . مثال : دگنل گؤز (دگن گؤز ، بدنظر) :

من عید ائده‌رم هر گئجه گیسولاری ایله

دگنل گؤزوبیزدن،دیله‌کیم‌اول‌کی، بعید ائت

(قاضی برهان الدین)

بیتنل یئر : برکتلی یئر، منبیت یئر .

۱۲۳ ـ نه‌ـ (ـ نا ـ)

فعلدن فعل دوزه‌لدر : چئینه‌مک ، کیشنه‌مک ، اسنه‌مک ،قاینا ماق،

۱۲۴ ـ وْو (ـ وْو)

۱۲۴/۱ ـ بو اک دیلیمیزده قوشولدوغو سؤزون ترکیبینه قاریشار ، آز ایشله‌نن اکلردندیر .ایندیکی دیلیمیزده همین اک له دوزه‌لن "یؤلؤو" ، گؤسؤو"و"آلوْو" کیمی سؤزلر گؤک و اکلرینه گؤره‌تحلیل ائدیلمیر .

بعضی گؤکلرین معنا سی تمامیله گؤهنه‌لمیشدیر ،مثلاً: بوزوْو ،بوخوْو ... کیمی

۱۲۴/۲ ـ پروفه‌سور س . جعفروفون سؤزلرینه (معاصیر آذربایجان دیلی،ص : ۱۸۷) بو ایضاحلاری آرتیرماق ایسته‌ییریک :

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL-EYLÜL, EKİM, KASIM-1368

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELER (12)

122. [-nel]

Fiillerden sıfat yapan ek. Örneğin: Degnel göz (değen göz, kötü nazar):

منوعي ئده رم هرگـئج گيسگو رطيله

گـنلگـئوزويزدنيلهيم اولكـى يعي ديـ ائت

(Kadı Burhanettin)

Bitnel yer: Bereketli yer, verimli yer.

123. [-ne-] ([-na-])

Fiilden fiil yapar: çiğnemek, kişnemek, esnemek, kaynamak.

124. [+ov]

124.1. Bu ek dilimizde eklendiği kelime ile kaynaşır, az kullanılan eklerdendir. Şimdiki dilimizde aynı ekle yapılan *"bülöv", "kösöv"* ve *"alov"* gibi sözler kök ve eklerine göre tahlil edilmez.

Bazı köklerin anlamı tamamiyle eskimiştir, mesela: *buzov, buhov* gibi…

124.2. Prof. S. Caferov'un sözlerine (Muasır Azerbaycan Dili, ss. 187) bu açıklamaları eklemek istiyoruz:

اوْخلوْو (اصلی :اوْخلاغی،اوْخلاوا ،و بیزده اوْخلوْو)، قیُروْو (قیُر ـ اغی، بوْلوْو (بیله ـ گی) ...کیمی .

۱۲۴/۳ ـ کاشغرلی نین "دیوان "یندا "گوْز" ("قور"دا عئینی گوْکدن دیر) سوْزوندن دوزه‌لمیش " گوْزه‌مک " (اودلاری قاریشدیرماق)مصدرینْدن گلن "گوْزه‌گوْ" (اود چکمک یا قاریشدیرماق اوچون لازیم اولان وسیله) کلمه‌سینی قئید ائدر،بوندان دا " گوسگوْ" دوزه‌لمیشدیر.

بو نوعدان قدیم کلمه‌لردن بیرنئچه‌سینی ده تدقیق ائده‌ک :

اوْچه‌گو : معناسی " اوْچو بیرلیکده" قودادغوبیلیک دن بیرمثال :

قاموْغ اوچ آناقلیق امّیت مز بوْلور

اوْچه‌گوْ توْرور توْز قامیتماز بوْلور

معناسی : " هامی اوچ آیاقلی اگیلمز اولور/ (آیاقلارین) اوچو بیرلیکده دورور دوز و بیخیلماز اولور ".

" اوْچه‌و" (اوْچوْو) جاغاتایجادا " اونلارین اوْچو" یادا " اوْچلوک / اوْچلو " دئمکدیر.

ایچه‌گوْ: ده"ـ ه‌گوْ" اکی ایله ـ کی بیرلیکده‌لیگی افاده‌ائدیر ـ " احشاء " دئمکدیر.اونو کاشغری" قابیرغالارین ایچینده‌کی هر عضو" دئیه ترجومه ائدیر.

یوْزه‌گوْ: ایچه‌گوْ ـ نون ترسینه بوتون "اوْز"و" خاریجی ظواهر"ـی افاده ائدیر.

۱۲۵ ـ ه (ـ ا)

۱۲۵/۱ ـ بو اک بعضی فعللردن "طرزء حرکت ظرفی " عمله گتیریر،مثلا: قارالا، سارالا، جوْجه‌ره گیمی ...

۱۲۵/۲ ـ بو اکله مختلیف قوشاسوزلر دوزه‌لیر: کلمه‌سی ـ کلمه‌سینه ازبرله‌مک ، بوشو ـ بوشونا چالیشماق، ساغی ـ صوْلو بللی دگیل، قوْلو ـ قانادی سیندی .

۱۲۶ ـ ه ـ (ـ ا ـ)

۱۲۶/۱ ـ متعدی یادا لازیم فعللر دوزه‌لدیر،مثلا : دیله‌مک ،سانا ماق، بوشاماق (متعدی)، یاشاماق ، یاراماق (لازیم).

۱۲۶/۲ ـ بو اک واسیطه‌سی ایله حرکتین داها گئنیش مقیاسدا اجراسینی بیلدیرن متعدی فعللر عمله گتیریر،مثلا : تیْخاماق ،سانا ماق ،

بیرصیرا فعللرده بو اک گوْکلرین ترکیبینه قاریشاراق ایتمکده

ohlov (aslı: oklağı, oklava ve bizde *ohlov*), *gırov* (kır – ağı), *bülöv* (bile – ği) gibi.

124.3. Kaşgarlı'nın "Divan"ında "köz" ("kor" da aynı köktendir) kelimesinden yapılmış "*közemek*" (ateşi karıştırmak) mastarından gelen "*közegü*" (ateş çekmek ya da karıştırmak için kullanılan araç) kelimesini kaydeder, bundan da "*köskü*" yapılmıştır.

Bu şekildeki eski kelimelerden birkaç tanesini inceleyelim: *üçegü*: anlamı "üçü birlikte", Kutadgu Bilig'den bir örnek:

قامو غ اوڭلاق ايگيلمز ايرت مزبلور
اوچ گوتور ورتوزق ايرتمازبلور

Anlamı: "Tüm üçayaklı eğilmez olur./(Ayakların) üçü birlikte durur düz ve yıkılmaz olur".

"*Üçev*" (*üçüv*) Çağataycada "onların üçü" ya da "üçlük / üçlü" demektir.

İçegü: [-egü] ekiyle [-ki] birlikteliği ifade eder, "iç organ" demektir. Onu Kaşgarlı "kaburgaların içindeki her uzuv" diye tercüme eder.

Yüzegü: *İçegü* ifadesinin tersine bütün "yüz" ve "dış yüzeyi"ni ifade eder.

125. /-e/ (/-a/)

125.1. Bu ek bazı fiillerden "hareket tarzı gösten zarflar" meydana getirir: örneğin: *garala*, *sarala*, *cücere* gibi…

125.2. Bu ekle çeşitli ikilemeler yapılır: kelimesi kelimesine ezberlemek, boşu boşuna çalışmak, sağı solu belli değil, kolu kanadı kırıldı.

126. /-e-/ (/-a-/)

126.1. Geçişli ya da geçişsiz fiiller yapar. Örneğin: dilemek, *sanamak* (saymak), boşamak (geçişli), yaşamak, yaramak (geçişsiz).

126.2. Bu ek vasıtasıyla haraketin daha geniş kapsamda kullanıldığını bildiren geçişli fiiller meydana getirir, örneğin: tıkamak, *sanamak*,

Bazı fiillerde bu ekin köklerle karışarak yitmekte

اولدوغو مشاهیده اقدیلیر .مثلا: دارا ماق و آرا ماق فعللری"دارماق " و "آرماق " فعللریندن تؤره میشدیر . واختی ایله مستقبل معنا یا مالک اولموش بو فعللر ،اثله جه"دارتماق "،"آرتماق " فعللرینده اوز کؤهنه شکلینی ساخلامیشدیر .

۱۲۷ ـ ه (ـ ا)

آ: ایشلک اولوب "لاواشا "،"قوْزا "، "گئجه" کیمی آدلار عملـــــه گتیریر ،همین اک ده"ـ وْوَ " اکی کیمی،قوشولدوغو سؤزون ترکیبینـــه قاریشاراق اؤز وارلیغینی ایتیرمکده دیر .حتی دیلیمیزده اصلینده بو اک له عمله گلمیش "باجا "،"کؤکه (کؤکه) "،" آلا"،"تپه" کیمی سؤز ـ لری کؤک و اکلرینه آییرماق چتیندیر .

۱۲۸ ـ ه ت (ـ ات)

۱۲۸/۱ ـ " ـ ه ت ـ " اکی ،آد کؤکوندن وئردیگی مفهومو عمومیتلـــه گیچیلدن آد دوزه لدر :

گؤلت (آخارچایدا سویون بیریکدیگی چوخور یئر)،

یئنی گلمه لردن : اؤزه ت (خلاصه ، اجمال)

بیلیندیگی کیمی "گؤزه تله مک " فعلی نین گؤوده سی "گؤزه ت "دیر .

" گؤزه ت" ایسه " گؤز " گؤکوندن گلمیش بیر آد گؤوده سی دیر .

"ـ له ـ " اکی ایله فعل گؤوده سی قورموشدور و"گؤزه تله مک " کلمـــه سینی وجودا گتیرمیشدیر .

۱۲۸/۲ ـ بیر"ه ت" اکی نین ده اسکی کلمه لرین چوخ آزیندا جمع معناسی وئردیگی گؤرولور: ارات (ار+ ات)، بگیت (بگ + یت)، بایات (بای + ات) کلمه لری نین "اولر ،بگلر ،بایلار/ زنگینلر "معنالارینی وئر ـ دیگی کیمی .

اوبیرطرفدن اسکی متنلرده : اوغلئیت (اوغلانلار)، تگیت (تگین / تیگین لر ،امیرلر) بو بابدا مرحوم بانقو اوغلو/"تورکجه ده بیرنئچه کلمه ده گؤرولوب موغولجادان گلدیگی سانیلان بیر ـ یت چوخلوق اکینی' عربجه جمع ـ ات اکی ایله قاریشدیرانلاری قینا یبر .

(" تورکجه نین قرامه ری "، ص ۱۸۲)

۱۲۹ ـ ه جه ک (ـ اجاق)

۱۲۹/۱ ـ ساده مستقبل (گله جک زامان) دوزه لدر : گله جه گم ،باخا ـ جاقسین ، اوتوراجاق .

olduğu görülür. Örneğin: taramak ve aramak fiilleri "*darmak*" ve "*armak*" fiillerinden türemiştir. Vaktiyle gelecek zaman anlamına kavuşmuş bu fiiller, yine "taratmak", "arıtmak" fiillerinde eski şeklini saklamıştır.

127. /+e/ (/+a/)

/+a/: İşlek olup "*lavaşa*", "koza", "gece" gibi adlar meydana getirir. Aynı ekte *[+ov]* eki gibi, eklendiği kelimenin terkibine karışarak kendi varlığını yitirmektedir. Hatta dilimizde aslında bu ekle meydana gelmiş "baca", "köke (simit)", "ala", "tepe" gibi kelimeleri kök ve eklerine ayırmak zordur.

128. [+et] ([+at])

128.1. [+et] eki, ad kökünden genellikle kavramı küçülten adlar yapar: gölet (akarsuda suyun biriktiği çukur yer), yeni kelimelerden: özet (kısaltmak).

Bilindiği gibi "gözetlemek" fiilinin gövdesi "gözet"tir. "Gözet" ise "göz" kökünden gelmiş bir ad gövdesidir. [+le-] eki ile fiil gövdesi kurmuştur ve "gözetlemek" kelimesini vücuda getirmiştir.

128.2. Bir [+et] ekinin eski kelimelerin çok azında topluluk anlamı verdiği görülür: *eret* (er + et), *begit* (beg + it), *bayat* (bay + at) kelimelerinin, "erler, beyler, baylar / zenginler" anlamlarını verdiği gibi.

Diğer taraftan eski metinlerde: *oglıt* (oğlanlar), *tegit* (tegin / teginler, emirler), bu konuda merhum Banguoğlu "Türkçede birkaç kelimede görünen ve Moğolcadan geldiği var sayılan [+ıt] çokluk ekini, Arapça çokluk [+at] ekiyle karıştıranları kınıyor". ("Türkçenin Grameri", ss. 182)

129. [-ecek] ([-acak])

129.1. Sadece gelecek zaman yapar: geleceğim, bakacaksın, oturacak.

بیر آدی وصف ائده‌رسه صفت اولار: گؤروله‌جک منظر، گله‌جک ایل.
هم صفت و هم آد اولورسا "صفت فعل "دیر: یئریمدن قالخاجاق حالیم یوخ!
"ـ ه‌جک "لی صفتلرین بیرقسمی ده "ـ ه‌مناسیب "و"ـ ه یارایان معناسی آلیر، مثال: ایچه‌جک سویو یوخدور.
بونلار آد کیمی ده ایشله‌نیر.
۱۲۹/۲ ـ ایندی ده پروفه‌سور جعفروفون ایضاحینی بیرلیکده اوخویاق:
" اؤز منشاء ی اعتیباری ایله معین گله‌جک زامان اکی اولوب، دیلی‌میزده عئینی زاماندا بیر لقسیک ـ قراماتیک اک کیمی فورمالاشمیش دیر. همین اک واسیطه‌سی ایله سوبستانتیف، بعضا ده آتری بوتیف اسملر دوزه‌لدیلیر، مثلا: قاناجاق، یاناجاق، قورخاجاق، گله‌جک، گئده‌جک" (پروفه‌سور جعفروف، عئینی اثر، ص ۱۹۳).
ـ ه‌ر ـ (ـ ار ـ)
آز ایشلک اولوب بعضی لازیم فعللردن متعدی فعللردوزه‌لدیر. (ماده ۵۷/۳ مراجعت ائدینیز).
ـ ه‌ر (ـ ار)
بؤلوشمه معناسینی وئرمک اوچون ایشله‌نیر. ایضاح اوچون همین یازی‌نین "ـ ار (ـ ه‌ر)" ماده‌سینه مراجعت ائدینیز. (۷ نمره‌لی ماده)
پارتیسیپ اکی "ـ ه‌ر "ـ ین ایضاحی اوچون همین یازی نین داها قاباقکی قسمینه (ماده: ۴ ـ ۵۷) مراجعت ائدینیز.
۱۳۰ ـ ه‌ر (ـ ار)
داها قاباقجادا دئدیگیمیز کیمی (پاراقراف: (۲ ـ ۷) آز ایشلک اولان بو اکدن قدیم زامانلاردا بعضی کلمه‌لر تؤره‌دیلمیشدیر. مثال: بیه‌ر (اصلینده: اذه‌ر ـ ایه‌ر)، اوزه‌ر ("اوزه‌رینده اولدوغوکیمی).
یؤلار (بو کلمه‌نین یئرینه بو گونکی دیلیمیزده موغولجادان آلدی‌غیمیز "نؤقدو" سؤزو "نوختا" تلفظو ایله ایشله‌نیر)، کیمی ...
ه ه‌ره‌ک (ـ اراق)
"ـ اراق" اکی حقینده وئرمیش اولدوغوموز ایضاحا (ماده: ۸) مراجعت ائدینیز.
ـ ه‌ن (ـ ان)
"ـ ان "اکی حقینده‌کی ایضاحلارا (ماده: ۲۴) مراجعت ائدینیز.

Bir adı nitelerse sıfat olur: görülecek manzara, gelecek yıl.

Hem sıfat, hem de ad olursa "sıfat fiil"dir: yerimden kalkacak halim yok!

[-ecek] ekli sıfatların bir kısmı da "/-e/ uygun" ve "/-e/ yarayan" anlamı kazanır, örneğin: içecek suyu yoktur.

Bunlar ad olarak da kullanılır.

129.2. Şimdi de Prof. Caferov'un açıklamasını birlikte okuyalım:

Öz menşei itibariyle muayyen gelecek zaman eki olup, dilimizde aynı zamanda bir leksik-gramatik bir ek gibi formalaşmıştır. Aynı ek vasıtasıyla substantif, bazen de atributif isimler yapılır, örneğin: kanacak, yanacak, korkacak, gelecek, gidecek (Prof. Caferov, aynı eser, ss. 193).

[-er-] ([-ar-])

Bölüşme anlamını vermek için kullanılır. Bilgi edinmek için aynı yazının {-Ar} maddesine bakınız. (7 numaralı madde)

Partisip eki [-er] ekinin açıklaması için aynı yazının daha önceki bölümüne (madde 4-57) bakınız.

130. [+er] ([+ar])

Daha önce de söylediğimiz gibi (paragraf: (2-7) az işlek olan bu ekten eski zamanlarda bazı kelimeler türetilmiştir, örneğin: yeher (aslında: ezer-eyer), üzer (üzerinde olduğu gibi), yular (Bu kelimenin yerine günümüzde Moğolcadan aldığımız "*nokdu*" *(نوقدو)* kelimesi "*nohta*" (nokta) telaffuzu ile kullanılır) gibi…

[-erek] ([-arak])

[-arak] eki hakkında vermiş olduğumuz bilgiye (madde: 8) bakınız.

[-en] ([-an])

[-en] eki hakkındaki bilgilere (madde: 24) bakınız.

ـ هنه‌ک (ـ اناق)

"ـ اناق " اکی حقیقنده‌کی ایضاحلارا (ماده:۲۲) مراجعت ائدینیز.

۱۳۱ ـ ی (ـ ی / ـ و، ـ و)

۱۳۱/۱ ـ بو اکله‌فعل کؤکوّ یادا گؤوده‌سیندن آد دوزه‌لدیلیر:

چکی (چک + ی، وزن ، جاذبه)، دوغو (شرق)، اؤلچو (اندازه)، اؤرتو (فارسجا : پوشش ،روپوش)،یازی (فارسجا : نوشته)،قؤرخو، دؤلو (فارسجا : تگرگ) صایی (عدد).

۱۳۱/۲ ـ بو اکله دوزه‌لمیش‌صفت‌لر: یاری (یار+ ی نصف)، اؤلـــو، دؤلو (بوش‌اولمایان)، اؤلو (دیری اولمایان)....

۱۳۱/۳ ـ دیلیمیزی آریتماق وساده‌لشدیرمک هدفی ایله مختلف یازیچی لار بو اکدن فایدالانمیشلار.مثال :

باتیّ (مغرب)،بیلدیری (پیام ،اعلام)، چئویری (ترجومه)، قؤنـــــو (دانیشماق معناسینا اولان قونوشماق دان"موضوع"دئمکدیر).

۱۳۱/۴ ـ بو اکین قدیمدن "ـ ایُغ" شکلینده اولدوغو بیلینیر:

اؤلوغ (اُولوُ)،اولوّک (اولوّ)، صوّرُوغ (صوّزاغ، صوّرو، سئوال)، سوّروّک (سوّروّ)، قاموُغ (قاموُ،هامی)،قاپیغ (قاپی)،تیریگ (دیری) ساریّغ (ساری)، قوُروغ (قوُرو)، آغریّغ (آغریّ)، "بوُیاغ"و" اوُتاغ/ اوُتاق " کیمی کلمه‌لر بیزیم تورکجه‌میزده ایندی یه‌قده‌ر آز ـ چـــوخ اولدوغو کیمی قالیبلار.

۱۳۱/۵ ـ "ـ ه" ظرف‌فعل اکی نین بیر دگیشیگی اولان اسکی "ـ یّ" ظرف‌فعل اکی ده دیلیمیزده یاشایان بعضی کلمه‌لرده قالمیشدیر:

تاقی /تاخی/ داهی ، قاریشی / قارشی ، آشیری ،دئیی / دئیه

قدیم تلفظ ده بو اک " ـ وّ/ ـ وُ" ایدی." اوّزوقوُیوُ(ن)" بـــو تلفظ ایله زامانیمیزا قده‌ر قالمیش سؤزلردندیر.

۱۳۱/۶ ـ بو یی یه‌لیک (ملکیت) اکی ایله دوزه‌لمیش بعضـــــی سؤزلرمعین یادا معین اولمایان متمملرله مرکب‌کلمه‌لرکیمی ایشله ـ دیلیر : ایش‌یئری (ایش ـ یئر+ ی)، ایش‌بیرلیگی(ایش ـ بیر+ لیک + ی)، دمیریولو (دمیر ـ یول + و)،سطیرباشی (فارسجا : سر سطـــر)، یئر اوزو (یئر ـ اوز ـ و) .

۱۳۱/۷ ـ بو اکله متمیمی ، اوچونجو شخص مفهومو وئره‌ن ترکیبلر دوزه‌لدر،بوجور ترکیبلر عمومیتله"ـ دیق " اکی ایله‌دوزه‌لن کئچمیـش

[-enek] ([-anak])

[-anak] eki hakkındaki bilgilere (madde: 22) bakınız.

131. /-ı/ (/-i/, /-u/, /-ü/)

131.1. Bu ekle fiil kökü ya da gövdesinden ad yapılır: çeki (çek + i, tartı, cazibe), doğu (şark), ölçü (endaze), örtü, yazı, korku, dolu, sayı (adet).

131.2. Bu ekle yapılmış sıfatlar: yarı (yar + ı, *nısf*), ölü, dolu (boş olmayan), ölü (diri olmayan)…

131.3. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek amacıyla çeşitli yazarlar bu ekten faydalanmışlar, örneğin:

Batı (magrib), bildiri (*i'lâm*, *peyâm*), çeviri (tercüme), konu (danışmak anlamına gelen konuşmaktan "mevzu" demektir).

131.4. Bu ekin eskiden [-ıg] şeklinde olduğu bilinir: *ulug* (ulu), *ölüg* (ölü), *sorug* (*sorag*, soru, sual), *sürüg* (sürü), *kamug* (kamu, hamı), *kapıg* (kapı), *tirig* (diri), *sarıg* (sarı), *kurug* (kuru), *agrıg* (ağrı), "*boyag*" ve "*otag* / otak" gibi kelimeler bizim Türkçemizde şimdiye kadar az çok olduğu gibi kalmış.

131.5. /-e/ zarf fiil ekinin farklı bir görünümü olan eski /-i/ zarf fiil eki de dilimizde yaşayan bazı kelimelerde kalmıştır: takı/tahı/dahi, karışı/karşı, aşırı, deyi / deye

Eski telaffuzda bu ek /-U/ idi, "*üzü goyu*(n)" bu telaffuz ile günümüze kadar kalmış sözlerdendir.

131.6. Bu iyelik ekiyle yapılmış bazı kelimeler ilgi eki alan ya da almayan tamlamalarla birleşik kelime olarak kullanılır: iş yeri (iş yer + i), iş birliği (iş bir + lik + i), demir yolu (demir yol + u), satır başı, yeryüzü (yer + yüz + ü).

131.7. Bu ekle tamlamayı, üçüncü şahıs anlamı veren terkipler yapar. Bunlar genellikle [-dık] ekiyle yapılan geçmiş

زمان فعل صفتی ایله ایشله‌دیلیر: قالدیغی (قال + دیق + ی)هؤتەل، سئودیگی کتاب ، ساتدیقلاری تارلا .

۱۳۱/۸ ـ یی یه‌لیک (ملکیت) اکی ایله زنجیرله‌مه صفت ترکیبی دوزه‌لیر: الی آچیق آدام ،بؤیو اوزون گیشی ، سؤزو دؤغرو ایشچی، قلبی یؤموشاق آنا .

۱۳۱/۹ بو اک بعضی فعللرین کؤکلرینه گتیریله‌رک اونلارا تأکید تکرار، دوا ملیلیق مفهومو آرتیرار: سؤرومک (سؤرمک ایشینی دوا ملی ائتمک)، ساریماق (سارماق فعلیندن).

۱۳۱/۱۰ ـ دیلیمیزده بو اک واسیطه‌سی ایله صفتلردن لازیم‌فعللر عمله گتیریلیر، مثال : آچیماق،تؤرشوماق ،برگیمک ، تنگیمک ....

۱۳۱/۱۱ ـ بو اک بعضی کؤک یادا گؤوده‌لرله قالیبلاشاراق صفت گیمی ایشله‌دیلن کلمه‌یارادار: اوبیریسی ایل ، ائرته‌سی آختام.

۱۳۱/۱۲ ـ بو اک بعضی آد نوعوندان کلمه‌لرله قالیبلاشار وتعبیر گیمی ایشله‌دیلن سؤزلر یارادار:
داها دوغروسو سوسماق گره‌ک ، داها سی وار، واختی ایله ،قیسماجاسی، صونونا قده‌ر، داریسی باشیما ، ان یاخشی سی ، اوراسی ائله ،آچیقجاسی ، گره‌گی یوخ ، دئمه‌سی چتین ، بوندان صونراسی ....
پیشیرمه‌سی مندن، یئمه‌سی سندن . دئمه‌سی مندن ، ائشیتمه‌سی سندن .

۱۳۱/۱۳ ـ بو اک بعضی کلمه‌لرده "ـ سی" ایله قالیبلاشار:
بیریسی (بیر ـ ی ـ سی). گیمیسی (گیم ـ ی ـ سی). هامیسی (هامی ـ ی ـ سی ، هامی سی)...

۱۳۱/۱۴ ـ بو اک "ـ لار"و"ـ لر" جمع اکی ایله قالیبلاشاراق معین اولمایان ضمیر یارادار: باشقالاری (باشقا ـ لار ـ ی)، بعضی‌لری چوخلاری ،گیمی لری، بئله‌لری، ائله‌لری ...

۱۳۱/۱۵ ـ بو اک سئوال ضمیرلری یارادار: نه‌سی ؟ نئچه‌سی ؟ نئچه‌نجی سی ؟ (محاویره‌ده : نئچه‌مینجیسی) . هاراسی ؟...

۱۳۱/۱۶ ـ بو اک بعضی کلمه‌لرده مفعول به (آکوزاتیف) حالی اکی ایله قالیبلاشار :
تک باشینا گئتمه‌سی تهلکه‌لیدیر، تیگیش‌تیکمه‌سی . سن اونون سؤز دانیشماسینی گؤرمه‌دین .

۱۳۲ ـ یب (ـ یب / ـ وب ، ـ وب)

zaman sıfat fiil eki ile kullanılır: kaldığı (kal – dık + ı) hotel, sevdiği kitap, sattıkları tarla.

131.8. İyelik ekiyle zincirleme sıfat tamlaması yapılır: eli açık adam, boyu uzun kişi, sözü doğru işçi, kalbi yumuşak ana.

131.9. Bu ek bazı fiillerin köklerine getirilerek onlara pekiştirme, tekrar, devamlılık anlamı katar: sürümek (sürmek işini devamlı etmek), sarımak (sarmak fiilinden).

131.10. Dilimizde bu ek vasıtasıyla sıfatlardan geçişsiz fiiller yapılır. Örneğin: acımak, *turşumak* (ekşimek), *berkimek* (katılaşmak), *tengimek* (bunalmak)…

131.11. Bu ek bazı kök ya da gövdelerle kalıplaşarak sıfat gibi kullanılan kelimeler yapar: öbürüsü yıl, ertesi akşam.

131.12. Bu ek bazı ad cinsinden kelimelerle kalıplaşır ve deyim gibi kullanılan kelimeler yapar: daha doğrusu susmak gerek, dahası var, vaktiyle, kısacası, sonuna kadar, gereği yok, demesi zor, bundan sonrası… Pişirmesi benden, yemesi senden. Demesi benden, işitmesi senden.

131.13. Bu ek bazı kelimelerde [+si] ile kalıplaşır: birisi (bir + i + si), kimisi (kim + i + si), *hamısı* (hamı + ı + sı, *hammısı*)…

131.14. Bu ek [+lar] ve [+ler] çokluk ekiyle kalıplaşarak belgisiz zamir yapar: başkaları (başka + lar + ı), bazıları, çokları, kimileri, böyleleri, öyleleri…

131.15. Bu ek soru zamirleri yapar: nesi, kaçı, kaçıncısı (ağızlarda: *Neçe minçisi*), neresi.

131.16. Bu ek bazı kelimelerde belirtme (akuzatif) hal ekiyle kalıplaşır: “Tek başına gitmesi tehlikelidir”, “dikiş dikmesi”, “sen onun söz konuşmasını görmedin”.

132. [-ip] ([-ıp], [-üp], [-up])

۱۳۲/۱ ـ فعل کؤکو یادا گؤوده‌سینه گتیریلیر و "ظرف فعـــــل" (Iterontif) وجودا گله‌ر، مثال : گلیب‌گئتدی ، اؤتوروب‌قالخدی ، بیرده باخیب‌نه گؤردوم ....

۱۳۲/۲ ـ بو اکله دوزه‌لمیش‌کلمه‌لرله قوشا سؤزلر یارادیلیر: باخیب‌باخیب‌گؤلمک ، قاچیب‌قاچیب یؤرولماق، ساتیب‌صؤووب‌گئتمک..

بو اکله دوزه‌لمیش‌کلمه‌لرله آتالار سؤزو و تعبیرلر وار: گؤروب‌گؤره‌جگی ، آختاریب‌تاپمادیغینیز، آتیب‌توتماق ، گئدیب ده گلمه‌مک وار، گلیب‌ده گؤرمه‌مک وار...

۱۳۳ ـ یْت (ـ یْت / ـ وْت /ـ د /ـ ید ، ـ یْد /ـ ود ، ـ ود)

۱۳۳/۱ ـ قدیمدن بری دیلیمیزده بو اک موجوددوربعضی دؤرلـرده داها چوخ ایشلک اولموشدور.او جمله‌دن حاضیر دؤورده. قدیم متنلرده " اؤچؤت "،"صیْغیْت "،" اؤزوت " کلمه‌لرینه بنزه‌ر سؤزلره یئر- یئـر تصادوف اولونور. بو اوچ مثالین معنالارینا گلینجه :

" اؤچوت " کلمه‌سی نین " اؤچه‌مک "دن گلمه‌سی دؤشونؤلور. معنا ســـی کاشغرلی یه گؤره" الثّار و الحقد" یعنی " انتقام و کین " دیـــر. ("دیوان لغات الترک ، ج ۱، ص ۵۰)"اوچه‌مک " مشتقاتیندان اولدوغو ـ نو تصور ائتدیگیمیز" اوجه‌شمک " داها خفیف‌معنا ایله دیلیمیـزده یاشاییر. بو سؤزون بو گونکی معناسی آذربایجان دیلی نین ایضاحلـی لغتی نه گؤره بئله‌دیر: "چگیشمک ، ساتاشماق ، سورتوشمک ،مباحثـه ائتمک " (ج ۳، ص ۴۷۳).

" صیْغیْت " آغلاماق و ناله ائتمک دئمکدیر.بو سؤز"صیْتقامـاق " تلفظو ایله بیزیم دیلده‌ده‌واردیر. بوسؤزون اؤزونه‌خاص معنا خصوصیتی نی، نئجه‌دئیرلر"چالارلیغی "نی گؤسته‌رمک و سؤزلریمیزه بؤیوک نوائی نین گؤزه‌ل قلمیندن بیرپارچا طراوت‌گتیرمک اوچون تیمناً بؤیـــوک شاعیر،عالیم،دولت‌آدامی و نهایت‌دیلچی نین "محاکمته‌اللغتین"یندن بیر نئچه گئچیت/ گئچید نقل ائدیریک :

نوائی مثلا "آغلاماق " مفهومونون تورکجه‌ده بوتون فرق واینجه‌لیک لری ایله آیری ـ آیری سؤزلرله افاده ائدیلدیگینه‌مثاللار گتیریر، بوآرادا "بوخساماق "دان سؤز آچیر.بو کلمه (نوایی نین محیطیـــنده البته‌رایبج و هرکسین بیلدیگی کلمه‌لردنمیش) "عشق دن یانیب‌آغلار حالا گلمک "،یادامیرزا مهدیخانین "سنگلاخ" دا دئدیگی کیمی "گریـه‌در

132.1. Fiil kökü ya da gövdesine getirilir ve "zarf fiil" (geruntif) yapar. Örneğin: gelip gitti, oturup kaldı, bir de bakıp ne gördüm…

132.2. Bu ekle yapılmış kelimelerle ikileme yapılır: bakıp bakıp gülmek, kaçıp kaçıp yorulmak, satıp savup gitmek…

Bu ekle yapılmış kelimelerle atasözleri ve deyimler vardır: görüp göreceği, arayıp bulmadığınız, atıp tutmak, gidip de gelmemek var, gelip de görmemek var…

133. [-ıt] ([-it], [-üt], /-d/, [-ıd], [-id], [-ud], [-üd])

133.1. Bu ek eskiden beri dilimizde vardır. Bazı dönemlerde daha işlek olmuştur. Aynı şekilde hazır dönemde, eski metinlerde "*öçüt*", "*sıgıt*", "özüt" kelimelerine benzer kelimelerle yer yer karşılaşılır. Bu üç örneğin anlamına gelince: "*öçüt*" kelimesinin "*üçemek*"den geldiği düşünülür. Anlamı Kaşgarlıya göre *"قثار لياحقد"* yani "intikam ve kin"dir (Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 50). "*Üçemek*" kelimesinden türediğini düşünüğümüz "*öceşmek*" daha hafif anlamıyla dilimizde yaşıyor. Bu sözün bugünkü anlamı Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'ne göre böyledir: "çekişmek, sataşmak, sürtüşmek, mübahese etmek" (C 3, ss. 473).

"*Sıgıt*" ağlamak ve feryat etmek demektir. Bu kelime "*sıtkamak*" telaffuzu ile bizim dilimizde vardır. Bu sözün kendine has anlam özelliğini, nasıl derler "benzerliği"ni göstermek ve sözlerimize büyük Nevayî'nin güzel kaleminden bir parça tazelik getirmek için büyük şair, âlim, devlet adamı ve nihayet dilcinin "Muhakemetü'l Lugateyn"inden birkaç satır naklediyoruz:

Nevayî örneğin "ağlamak" kavramının Türkçede bütün fark ve incelikleriyle ayrı ayrı kelimelerle ifade edildiğine dair örnekler verir. Bu arada "*buhsamak*" kelimesinden söz açar. Bu kelime (Nevayî'nin çevresinde elbette işlek ve herkesin bildiği kelimelerdenmiş) "aşktan yanıp ağlar hale gelmek" ya da Mirza Mehdi Han'ın "Senglah"da dediği gibi "گـيِه در

گلو گره گشتن ازشدت اندوه" معناسینادیر .بئله بیرمعنانی افاده ائده‌جک کلمه‌نین فارسجادا تاپیلمادیغینی خاطیرله‌دن مؤلف سؤزونه بئله دوام ائدیر: " فارسی گو تورک بگلر و میرزاده‌لر "بوخساماق"ی فارسی دیلی ایله (متنده : تیل بیله) دیله‌سه‌لر کئی ادا قیلا بیلرلر؟" (محاکمه‌اللغتین . ص ۶۶).

بوندان صونرا نوائی" آغلامسینماق " (گؤلومسنمک " ایله قیاس ائدینیز) اصل متنده ،"ییغلانسینماق " سؤزونه گئچیر ، یعنی "آغلار کیمی گؤرسنمک " آغلاماق مفهومونون باشقا "چالارلارینا " یعنی"نوانس و تونلارینا " گلینجه ، بو دفعه " ایْنره‌نمک " و" سیْنره‌نمک "سؤزلرینه فیکیروئریر ."قلاوزین " بیرینجی کلمه‌نی قالین مصوتلرله ،"ایْنرانماق" بیچیمینده قئید ائتمیشدیر .معناسی "سنگلاخ " مؤلفینه گؤره "نالیدن" دیر." سینره‌نمک " ده "ایچین ـ ایچین آغلاماق "دیر .

نوائی بوکلمه‌لر اوچون شعرلردن مثال گتیردیکدن صونرا بئله دئییر :" فارسی ده کی بو مضمون یوخدور (متنده : بولقاماي) شاعیرنه چاره قیلار؟" (عئینی اثر ، ص ۶۷) . بورادا صیرا "صیغتاماق " سؤزونه گلیر ، نوائی دواملا دئییر :

"...و صیغتاماق کیم آغلاماقلا مبالغه‌دور..." بیزیم بحث موضوعوا ولان "صیْغیت " سؤزوده بو سؤزله عئینی کؤکدندیر . مؤلفین بوبایداگتیردیگی مثالی بیرلیکده اوخویاق :

اول آی کی گوله ـ گوله قیراغلاتدی منی

آغلاتدی منی دئمه ،کی صیغلاتدی منی

بیرینجی مصراعده‌کی " قیراغلاتدی " یعنی "ساچلاریمی کول رنگینه چئویردی "،"صیغلاتدی "و "آغلاتدی "بیرلیکده گلمیشدیر . شعرین مضمونوندادا اونون "مبالغه‌لی آغلاماق "اولدوغو بللی اولور .نوایی بوندان صونرادا "آغلاماق "مفهومونو افاده‌ائدن تورکجه‌نین باشقا سؤزلریندن ده بحث ائدیرسه‌ده بیز اساس سؤزوموزه‌قاییدیریق .

" اؤزوْت " کلمه‌سینی "انسان روحو" دئیه معنالاماق اولار"قلاوزین" بئله ایضاح ائدیر :" شخصیتین اؤلومدن صونرا قالان طرفی"و بوسؤزون "شبح"و"خیالت" دئمک اولان "اؤز" دن فرقلی اولدوغونو خاطیرله‌دیر (آدی گئچن اثر ، ص ۲۸۱)، اویغورجا مانی دینینه عایدمتن لرده بو کلمه چوخ گئچیر .

۱۰

"گلوگرگشتن ارشدت اندوه" anlamındadır. Böyle bir anlamı ifade edecek kelimenin Farsçada bulunmadığını hatırlatan yazar sözüne böyle devam eder: *فارسی گوی ترک بگلر و بیرزادلر "بوخسامق" ایچون فارسی دیلی* (metinde: til bile) *-یله؟* (Muhakemetü'l Lugateyn, ss. 66) *سلدکلری اداق بیلورلر؟"*

(*Farsî gü Türk begler ve mirzadeler "bohsamak"ı Farsî dili dileseler key ada kılabilirler?*)

Bundan sonra Nevayî "*aglamsınmak*" ("gülümsenmek" ile kıyas ediniz) asıl metinde "*yıglansınmak*" sözüne geçer, yani "ağlar gibi görünmek" ağlamak ifadesinin başka "benzerlerine" yani "nüans ve tonlarına" gelince, bu defa "*inrenmek*" ve "*sinrenmek*" sözlerine dikkat eder. "Clauson" birinci kelimeyi kalın ünlülerle "*ındıranmak*" biçiminde kaydetmiştir. Anlamı "Senglah" yazarına göre "inlemek"tir. "*Sinrenmek*" de "için için ağlamak"tır.

Nevayî bu kelimeler için şiirlerden örnek verdikten sonra böyle diyor: Farsçadaki bu mazmun yoktur (metinde: *bolkamay*) şair ne çare kılar?" (Aynı eser, ss. 67). Burada sıra "*sıgtamak*" sözüne gelir, Nevayî devam ediyor:

"...و صیغتامکیم آغ مبالغه دور..." (*…ve sıgtama kim ağlamakla mübalağadur…*) bizim söz konusu olan "*sıgıt*" sözü de bu sözle aynı köktendir. Yazarın bunun hakkında verdiği örneği birlikte okuyalım:

Ol ay ki güle güle kırağlattı meni

Ağlattı meni deme ki sıglattı meni

Birinci mısrada "*kıraglattı*" yani "saçlarımı kül rengine çevirdi", "*sıglattı*" ve "ağlattı" birlike gelmiştir. Şiirin mazmununda da onun "abartarak ağlamak" olduğu belli olur. Nevayî bundan sonra da "ağlamak" kavramını ifade eden Türkçenin başka sözlerinden bahsetse de biz esas sözümüze döneriz.

"Özüt" kelimesini "insan ruhu" diye anlamlandırabiliriz. "Clauson" böyle açıklar: "Şahsiyetin ölümünden sonra kalan tarafı" ve bu sözün "cisim" ve "ruh" demek olan "öz"den farklı olduğunu hatırlatır (adı geçen eser, ss. 281). Uygurca Mani dinine ait metinlerde bu kelime çok geçer:

بیرزاماناللار "ـ یٖت" اکی نین داها ایشلک اولدوغونا دده‌قورقود دا گئچن گلمه‌لر شهادت وئریر ،مثلا :

بؤینو اوزون بده‌وی آتلار گئده‌رایسه منؤم گئدر
سنؤن ده ایچینده بیٖنودون وارایسه گؤزه‌ل ایگیت دئگیل منه
ساواشمادین،اوروشمادین آلیٖ ـ وئره‌یئم دؤنگیل گئرؤ.
... قایتابان‌دان قیزیل ده‌وه گئده‌ر ایسه منؤم گئده‌ر
سنؤن ده ایچینده یؤکله‌تؤن وارایسه دئگیل منه
ساواشمادین ،اوروشمادین الی ـ وئره‌یئم دؤنگیل گئرؤ...

(بیرینجی بؤی، دیرسه‌خانین سؤیلاماسیندان)

بیلدیگینیز کیمی "قایتابان " دوه سوروسو و آخیری دیر.

یوخاریدا گئچن "بینؤت /مینیت "و"یؤکله‌ت"دن باشقا ،دده‌قورقوددا " آیریت " آیریلما یئری، قؤوشاق)،" ایچیت " (ایچیله‌جک هر شئی) " گیچیت / گئچیت / گئچید" (گئچمک یئری/ پاساژ)، "اؤگؤت / اؤگود" (نصیحت)، " اؤموت / اؤمؤد"("اؤمماق "ـ دان ، اؤمیٖد) کیمی کلمه‌لرده واردیر.

۱۳۳/۲ ـ تورکجه‌نی آریتماق وساده‌له‌شدیرمک ایشینده بو اکدن ده فایدالانماق ایسته‌نیلمیشدیر .بوتشبث مناقیشه‌لره سبب اولموشدورو او جمله‌دن مرحوم پروفه‌سور فاروق تیمورتاش ـ ین مخالیفت مقامیندا یازمیش اولدوغو بیرآز آشاغیداکی سؤزلر دقته‌دگر،یازی یئنی بیر اصطیلاح اولان "یاپیت " کلمه‌سی حقینده‌دیر ،لاکین مؤلفین فیکیرلرینی نقل ائتمکدن قاباق "یاپماق "سؤزو باره‌سینده اطرافلیجا بیر ایضاح دا فایدا وار :

"یاپماق " قدیم کلمه‌لریمیزدندیر.و اون اوچونجو عصردن قاباقکی تورکجه‌ده مختلیف معنالار افاده ائلیرمیش .اوجمله‌دن" قاییرماق " (بیردیوار قاییرماق کیمی)،"باغلاماق " (مثلا :قاپینی)،"اؤرتمک " (بیر شئین اوستونو)،"یاپیشدیرماق " (ایکی شئیی بیر ـ بیرینه . بو معنادا "چؤره‌ک یاپماق "،ذاتاً "یاپیشدیرماق"ین اوزوده "یاپماق " دان دوزه‌لدیلمیشدیر ،ائله‌جه‌ده "یاپیشقان "کلمه‌سی).اساسدا " یان ـ یانا قویماق "مفهومو بوتون بو معنالارین مشترک یانلاری دیر.خاقانی تورکجه‌سینده " ارتؤریاپتی "یعنی "آدام ، کیشی ،قوشلارین اوستونه تورآتدی،قوشلاری تورلا اؤرتدو ،توتدو". کاشغرلی بوبابدا بئله‌دئییر :

Bir zamanlar [-ıt] ekinin daha işlek olduğuna Dede Korkud'ta geçen kelimeler buna örnektir:

Boynu uzun bedevi atlar gider ise menüm gider
Senünde içinde binüdün var ise güzel igit degil mene
Savaşmadın, uruşmadın alı-vereyim döngil gerü.
…Kaytabandan kızıl deve gider ise menüm gider
Senünde içinde yükletün var ise degil mene
Savaşmadı, uruşmadın alı-vereyim döngil gerü…

(Birinci Boy, Dirse Han'ın Soylamasından)

Bildiğiniz gibi "kaytaban" deve sürüsü ve ahırıdır.

Yukarıda geçen "*binüt* / *minit*" ve "*yüklet*"den başka, Dede Korkud'ta "ayrıt" (ayrılma yeri, kavşak), "*içit*" (içilecek her şey), "*giçit* / geçit / *geçid*" (geçme yeri, pasaj), "*ögüt* / *ögüd*" (nasihat), "umut / *ümüd*" ("ummak"tan, ümid) gibi kelimeler de vardır.

133.2. Türkçeyi arıtmak ve sadeleştirmek işinde bu ekten de faydlanmak istenilmiştir. Bu teşebbüs tartışmalara sebep olmuştur ve aynen merhum Prof. Faruk Timurtaş'ın muhalefet makamında yazmış olduğu aşağıdaki sözler dikkate değer: yazı yeni bir terim olan "yapıt" kelimesi hakkındadır. Lakin yazarın fikirlerini nakletmeden önce "yapmak" sözü hakkında etraflıca bir açıklama yapmakta fayda var:

"Yapmak" eski kelimelerimizdendir ve on üçüncü yüzyıldan önceki Türkçede de çeşitli anlamlar ifade etmiştir. Aynı şekilde "kayırmak" (bir duvar kayırmak gibi), "bağlamak" (örneğin: kapıyı), "örtmek" (bir şeyin üzerini), "yapıştırmak" (iki şeyi bir birine, bu anlamda "çörek yapmak", zaten "yapıştırmak" kelimesinin özü de "yapmak"tır. Bu şekilde "yapışkan" kelimesi türetilmiştir.). Esasta "yan yana koymak" kavramı bütün bu anlamların ortak yanıdır. Hakani Türkçesinde "*er tor yaptı*" yani "adam, kuşların üstüne tor attı, kuşları torla vurdu, tuttu". Kaşgarlı burada böyle diyor:

" ار قاپوق یاپتی " یعنی "آدام قاپینی باغلادی"..." اشـــلار اوتمه‌ک یاپتی " یعنی "قادین چؤره‌ک یاپتی ، چؤره‌گی تندیره‌یاپیش‌ـ دیردی ، " ار تام یاپتی " یعنی " آدام دیوار قاییردی "(" دیـوان لغات‌الترک "، ج ۳ ،ص ۵۷)

قوتادغو بیلیکدن بیرمثال :

تیّررســن یوُمیّتمـــا ساچارسـن قاموُغ

اوُقورسـن یوّز اوُرسـا یاپارسـن قاپوغ یعنی :

" ییغارسان ، ییغیلدیغیندا هامیسینی داغیدارسان / (باشدا) چا ـ غیرارسان اوّز ووُرسا (گلیرسه) قاپینی باغلارسان " .

" سنگلاخ "ین ترجومه‌سیله ، یاپماق یعنی " پوشیدن و پوشاندن ،نان به تنورچسبانیدن "

تورکیه تورکجه‌سینده چوخ راییج اولماسینا رغماً ، آذربایجـــان تورکجه‌سینده اونون یئرینده "ائتمک "و "ائیله‌مک " ایشله‌دیلیـــر . سؤزون یئری گلمیشکن بو ایکی فعل حقینده‌ده بیر ایکی سؤز فایدالـی اولور: "ائتمک "ـ ین اصل معناسی : "نظاما قویماق "،"تشکیلاتلاندیر ماق "ـ دی . صونرا "بزه‌مک ، سوسله‌مک "(فارسجا : آراستن) معناسی نی دا آلدی .شاید"نظاما قویماق " قات‌ـ قاریشیقلیقدان چیخارماق اولدوغونا گؤره" بزه‌مک ، سؤسله‌مک " فیکرینی القاء ائتمیشدیر .

گینه بلکه "نظاما قویماق"دان ،"یاراتماق "معناسیناداگلمیشلر، معنادا صونراکی دارالما غرب‌تورکجه‌سینده داها چوخ گؤزه‌چارپیر .

بونون سببینی نی کاشغرلیدن ائشیده‌ک :

" اوغوزلار بیر ایش‌گؤردوکلری و بیر شئی ائله‌دیکلری زامان "ائتدی" سؤزونو ایشله‌دیرلر ، اوّبیر تورکلر "قیلدی" دئییرلر .آنجاق بوکلمه قادینلا جنسی مناسیبتده ایشله‌دیلدیگی اوچون ،اوغوزلار قادینـــلار اوتانماسین دئیه" قیلدی " سؤزونو ایشلتمکدن واز گئچمیشلر".

" دیوان لغات‌الترک " ج ۱ ، ص ۱۷۱).

دئمک اسکیدن بری "ائتمک " فعلی نین معناسی غرب‌تورکجه‌سینـــــده "قیلماق " فعلی نین معناسینی داشیماغا مجبور" قیلینمیشدیر".

"ائتمک "بیزیم دیلده اینگیلیزجه‌نین " to do , to make " سؤزلری ایله بیرمعنادا اولور ،حالبوکی قدیم متنلرده "نظام وئرمک " معناسیندا ایشله‌دیلیردی ،قوتادغوبیلیک ده‌کی گیمی ،مثلا :

"*Er kapug yaptı*" yani "adam kapıyı bağladı"…"*Eşler ötmek yaptı*" yani "kadın çörek yaptı", çöreği tandıra yapıştırdı, "*er tam yaptı*" yani "adam duvar yaptı" ("Divan u Lügati't Türk", C 3, ss. 57).

Kutadgu Bilig'den bir örnek:

تيدرسز يوتسلسا چارسز قاموغ

اقورسز يوز اورسا چارسز قاپلوغ

Yani: "Yığarsan, yıkıldığında hepsini dağıtırsan / (başta) çağırırsan yüz vursa (gelirse) kapıyı bağlarsan".

"Senglah"ın tercümesiyle, yapmak yani *"ويشاندن ، نان بەتنور چرناي دن ويشي دن"*

Türkiye Türkçesinde çok işlek olmasına rağmen, Azerbaycan Türkçesinde onun yerinde "etmek" ve "eylemek" kullanılır. Sözün yeri gelmişken bu iki fiil hakkında bir iki söz söylemek de fayda var: "Etmek" fiilinin gerçek anlamı: "düzene koymak", "teşkilatlandırmak"tı. Sonra "bezemek, süslemek" anlamını da aldı. Şayet "nizama koymak" karma karışıklıktan çıkarmak olduğuna göre "bezemek, süslemek" fikrini terk etmiştir.

Yine belki "düzene koymak"tan, "yaratmak" anlamına da gelir, anlamda gerçekleşen sonraki daralma Batı Türkçesinde daha çok göze çarpar.

Bunun sebebini Kaşgarlıdan dinleyelim:

> *Oğuzlar bir iş gördükleri ve bir şeyi elediklerini zaman "etti" sözünü kullanırlar, diğer Türkler "kıldı" diyorlar. Ancak bu kelime kadınla cinsi münasebette kullanıldığı için, Oğuzlar kadınlar utanmasın diye "kıldı" sözünü kullanmaktan vaz geçmişler* ("Divan u Lügati't Türk", C 1, ss. 171).

Demek ki eskiden beri "etmek" fiilinin anlamı Batı Türkçesinde "kılmak" fiilinin anlamını taşımaya mecbur "kılınmıştır".

"Etmek" bizim dilde İngilizcenin "*to do, to more*" ifadeleriyle aynı anlamda olur, hâlbuki eski metinlerde "düzen vermek" anlamında kullanılırdı, Kutadgu Bilig'deki gibi, örneğin:

طوغاردئین اسه گلدی اُونگدون بیللی
آجوُن ایتگوُکه آچدی اُوشماخ یوُللی

یعنی : گون دوغاندان (شرقدن) اسه- اسه گلدی باهاریئلی ،کاینا تی (آجونو) بزه یئیب نظاما قویماق (ائتگو) اوچون آچدی بهشتین(اوُشماخ) یولونو (قوتادغو بیلیک : ۶۳).

اما بیزده "ائتدی "- نین مترادیفی کیمی ایشله دیلن"ائیله مک " کلمه سی ده وار . بو کلمه نین اصلی " ائذله مک "دیر. "بیر شئیی داها فایدالی حالا گتیرمک " مثلا بیرباغچه نی " اکمک ، آبادلاشدیرماق ، انکیشاف ائتدیرمک "،"بیر شئیی فایدالی و دگرلی صایماق " بورادان "دگرلندیرمک ، حرمت ائتمک " معناسی دا گلمیشدیر .قدیم متن لرده " من گوُنلومو ائیله رم"- ین معناسی " من گونلومو آبادلارام ، شاد ائده رم"دیر. گونوموزده " ائیله مک " عموما " ائتمک "معناسیندادیر . بو کلمه نی کاشغرلی ایضاح ائدرکن بومثالی گتیرمیشدیر :"تاوار اوچون تانری ائذله مه ذیمه " یعنی "پول و ثروت (تاوار) اوُچون تانری یا حرمت ائتمیر (متنده: لایبالی من الله)." ائله مک "ده "ائیله مک "ین قیسالتیلمیش شکلیدیر.

بو حاشیه دن صونرا ،آرتیق مرحوم پروفه سور تیمورتاش- ین"یاپیت" حقینده کی یازمیش اولدوغو قئیدلرینی بیرلیکده اوخویاق :

"یاپماق کلمه سیندن تؤره دیلمیش یاپیت ،"اثر" معناسینا ایشله نیر بیرچوخ معنالاری اولان ، مرکب فعللرده یئرآلان و یانلیش اولاراق"ائتمک گؤرمک فعلین یئرینه ده ایشله نن "یاپماق" کلمه سینده "اثر مئیدانا گتیرمک " معناسی یوخدور .مرکب فعللر غاریجینده "یاپماق "- ین گئرچک معنالارینداان ان مشهور اولانی "قاییرماق ،بنا ائتمک "- دیر. ائله کی "یاپی " کلمه سی بئله بیرمعنا صاحیبی دیر.

دیلیمیزده "- یٖت " اکی عمومیتله یئربیلدیرن آدلارمئیدانا گتیریر "گئچیت "گئیمی.متنلرده و خلق آغیزلاریندا تاپیلمایان ،صون زامانلار دا تشکیل اولونان "یاپیت " کلمه سی ده بلکه "بنا قایریلان یئر " معناسینا گله بیلیر"... (یعنی کلمه لر سؤزلوگو،ص ۵۴ - ۵۳).

مرحوم تیمورتاش بین "سؤزلوک " قسمینده گتیرمیش اولدوغو بو اک له دوزه لمیش سؤزلردن :

آغیٖت (مرثیه) ،یاخیٖت (یاخاجاق ،فارسجا " سوخت مایع ") کسیٖت

طوغارجین اس لغل دی اونگدون یلی

آجون یتگوکه آچدی اوش م اخیرلی

Yani: Gün doğusundan (şarktan) ese ese geldi bahar yeli, kâinatı (*acunu*) bezeyip düzene koymak (*etgü*) için açtı cennetin (*uşmah*) yolunu (Kutadgu Bilig: 63).

Ama bizde "etti"nin eş anlamlısı gibi kullanılan "eylemek" kelimesi de var. Bu kelimenin aslı "*ezlemek*" *(ائلمک)*'dir. "Bir şeyi daha faydalı hale getirmek", örneğin bir bahçeyi "ekmek, bayınlaştırmak, geliştirmek", "bir şeyi faydalı ve değerli saymak" buradan "değerlendirmek, hürmet etmek" anlamı da gelmiştir. Eski metinlerde "ben gönlümü eylerim" ifadesinin anlamı "ben gönlümü abadlarım, şad ederim"dir. Günümüzde "eylemek" genellikle "etmek" anlamındadır. Bu kelimeyi Kaşgarlı açıklarken bu örneği getirmiştir: *''تاوار اوچون تنرینی ائلمه مه یپ* (*tavar üçün Tanrı ezlemezip*) yani "para ve servet (davar) için Tanrı'ya hürmet etmez (metinde: *الی من الله*). "Elemek" de "eylemek" kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

Bu dipnottan sonra, artık merhum Prof. Timurtaş'ın "yapıt" hakkında yazmış olduğu kayıtlarını birlikte okuyalım:

> *Yapmak kelimesinden türetilmiş yapıt, "eser" anlamında kullanılır. Birçok anlamı olan, birleşik fiillerde yer alan ve yanlış olarak "etmek yardımcı fiilinin yerine de kullanılan "yapmak" kelimesinde" eser meydana getirmek" anlamı yoktur. Birleşik fiiller dışında "yapmak" kelimesinin gerçek anlamlarından en meşhur olanı "üretmek, inşa etmek"tir. Öyleki "yapı" kelimesi böyle bir anlama sahiptir.*
>
> *Dilimizde [-ıt] eki genellikle yer bildiren adlar meydana getirir: geçit gibi. Metinlerde ve halk ağızlarında bulunmayan, son zamanlarda çıkan "yapıt" kelimesi de belki "bina yapılan yer" anlamına gelebilir...* (Yeni Kelimeler Sözlüğü, ss. 53-54)

Merhum Timurtaş'ın "sözlük" kısmında getirmiş olduğu bu ekle yapılmış sözlerden:

Ağıt (mersiye), yakıt (yakacak, Farsça: *یاخت هیاع*, kesit

(مقطع)، داشیٚت (تاشیٚت: نقل واسیطه‌سی)، اوٚمود (اوٚموت: اومید) کیمی کلمه‌لری قبول ائدیر و اونلارین ایشله‌دیلمه‌سینی توصیه ائدیر.
(عثمانی اثر، ص ۱۵۵ - ۷۱). مرحوم پروفه‌سور بانقو اوغلودا: بو" جانسیز " اک (- یت اکی)، اصطیلاح دوزه‌لتمک اوچون حدودلاری - خارجینده ایشله‌دیلدی، زیرا اوٚنون هانسی کوٚکه گله‌بیله‌جه‌گی وهانسی مفهوملاری افاده ائده‌جه‌گی دقته آلینمادی" دئیر. (تورکجه‌نین قرامه‌ری، ص ۱۸۳) گینه پروفه‌سور بانقو اوغلو:
"قدیم تورکجه‌دن بری ساده‌آدلار، یئر و آلت‌آدلاری وسایره‌بواکدن دوزه‌لمیشدیر" دئییر و بوسؤزلرین دالیسیجا بومثاللاری وئریر: اوٚلوت، کوچوت، یانوت، قارشوت، قوٚنوت. بو مثاللاری ایضاح ائدیریک: اوٚلوت: اولدورمه، قتل. بوکلمه اورتا چاغلاردا "اوٚله‌ت" اولدو"فجاٚة"، اپیده‌میک، بیردن اولوم" معنالارینی آلدی.
کوٚچوٚت (گوٚچوت): کوچ ائدن، مثلا"کاروان آتی" دئمکدیر.
یانوٚت (یانیٚت): "دؤنوب‌گلن هرنه"آلتای تورکجه‌سینده" بیر قادینین اری اولدوکدن صونرا اونا گتیری وئریلمه‌سی لازیم اولان جهیز' دئمکدیر. " یانوٚت بیتیک ""قارشی مکتوب" معنا سینادیر.
گاشغرلی "یانوت" کلمه‌سینی "عوض"و"جواب" دئیه ترجومه‌ائدیر. و " سؤز یانوتو"نو یعنی بیر سؤزه قارشی وئریلن جواب اولاراق مثال گتیریر و "قوتادغوبیلیک"ده (بئیت: ۵۳۸) بئله بیرعبارت‌واردیر: یانوت بئردی حاجیب.... یعنی " حاجیب جواب وئردی ".مرحوم تیمور تاشین " "یانیت" سؤزونون "جواب" یئرینه ایشله‌نیلمه‌سینی" غلط مشهور" سایماسی (آدی گئچن اثر: ص ۱۴۶)، بلکه بوکلمه‌نین عثمانلی متنلرینده" جریمه، کفاره"معنا سینا گلمیش اولدوغونا گؤره‌دیر.حال- بوکی "یانیت"- ین "جواب" معناسی وئردیگینده هئچ بیرشبهه‌یوخدور.
قارشوٚت: گاشغرلی بوکلمه‌نی بئله ایضاح ائدیر:" ضد،گئجه ایله گوندوز کیمی" (ج، ص ۴۵۱) .بورادا مرحوم تیموتاش- ین بوکلمه‌یه نه‌دن "یانلیش و اویدورما" تشخیصینی قویموش اولدوغو آنلاشیلمیر.
قوٚنوت: بو کلمه"بیر یئرده یئیغیشان قروپ و کوتله" معنا ائدیر. قوتادغوبیلیک ده،بوکلمه وبیرآز اول بحثینی ائتدیگیمیز "یانوت "کلمه‌سی بیربئیت ده گلمیشدیر:

اولاردیٚن تیٚله‌مه تاوارین یانوٚت

(*mukatta*), taşıt (nakil aracı), umut (ümit) gibi kelimeleri kabul eder ve onların kullanılmasını tavsiye eder (aynı eser, ss. 71-155). Merhum Prof. Banguoğlu da: Bu "cansız" ek ([-ıt] eki), yeni kelimeler yapmak için sınırları dışında kullanıldı, zira onun hangi köke gelebileceği ve hangi kavramları ifade edeceği dikkate alınmadı" der (Türkçenin Grameri, ss. 183). Yine Prof. Banguoğlu:

"Eski Türkçeden beri yalın adlar, yer ve eşya adları vs. bu ekten yapılmıştır" diyor ve bu sözlerin ardından bu örnekleri veriyor: *ölüt, köçüt, yanut, karşut*, *konut*. Bu örnekleri açıklıyoruz: *ölüt*: öldürme, *katl*. Bu kelime Ortaçağlarda "*ölet*" oldu "aniden, epidemik, birden ölüm" anlamlarını aldı.

Köçüt (*göçüt*): göç eden, örneğin "kervan atı" demektir.

Yanut (yanıt): dönüp gelen her şey "Altay Türkçesinde" bir kadının eri öldükten sonra ona geri verilmesi gereken çeğiz demektir, "*yanut bitik*": "karşı mektup" anlamındadır.

Kaşgarlı, "*yanut*" kelimesini "avaz" ve "cevap" diye tercüme eder ve "*söz yanutu*"nu yani bir söze karşı verilen cevap olarak örnek gösterir ve "Kutadgu Bilig"de (beyit: 538) böyle bir ibaret vardır: "*yanut berdi Hacib*…" yani "Hacip cevap verdi". Merhum Timurtaş'ın "yanıt" sözünü "cevap" yerine kullanılmasını "galat-ı meşhur" sayması (adı geçen eser: ss. 146) belki bu kelimenin Osmanlı metinlerinde "cereme, kefaret" anlamına gelmiş olduğundandır. Hâlbuki "yanıt"ın "cevap" anlamı verdiğine hiçbir şüphe yoktur.

Karşut: Kaşgarlı bu kelimeyi böyle açıklar: "Zıt, gece ile gündüz gibi" (ss. 451). Burada merhum Timurtaş'ın bu kelimeye neden "yanlış ve uydurma" teşhisini koymuş olduğu anlaşılmaz.

Konut: bu kelime "bir yerde yığılan grup ve kitle" anlamındadır. Kutadgu Bilig'de, bu kelime ve az önce bahsini ettiğimiz "*yanut*" kelimesi bir beyitte geçmiştir:

او رحيم تخليه مقاواي ويلوت

یانوُتی بایات بیرگه ائذگوُ قوُنوت (بئیت ۴۴۷۱)
معناسی : اولاردان دیله‌مه مال و ثروت ،قارشیلیق اوچون بونـــــون مقابیلی الله (بایات)"ائذگوُ قوُنوت" وئریر ،یعنی : یاخشی جمـــع و اقران باشقا بیرسؤزله "بهیشت" وئریر.

دوا ملا ،بانغوا وغلو بوگونکی" دیلیمیزده قالمیش "بومثاللاری دا گتیریر : گئچیت (گئچمک یئری ، پاساژ)، دوُشوت (علیل، ال و آیاق کیمی اعضاسیندان بیری قصورلو- قاموس ترکی،ج ۱، ص ۶۲۹).

اوموت ، اوگوت ، قوروت ، قوُووت ، چئشیت (چئشید ،قدیم دیلـده "شئشیت")، یوُغورت ، قاوشیُت (قووشوت : افق قوووشما نقطه‌ســـــی - " ردهاوز" ص ۶۲۲)، قوُرقوت (قورقود) و تورغوت آدلاری کیمی ...

مؤلف سؤزونه دوا ملا دئییر : بو اکین زامانیمیزدا عادتا یئنی‌دن ایشلک حالا گلمه‌سی دقته دگر بیر انکیشافدیر. آنجاق اصلینده مفهومو سئچیلمز اولموش بیر اک اولدوغوندان ،بو دفعه‌ده چوخ متنوع مفهـوم قروپلاریندان کلمه‌لر دوزه‌لدیلمه‌سینده تصادوفی ایشله‌دیلمیشـــدیر: یاقیت (یاخیت ، یاخاجاق)، کسیت (مقطع)، آنیُت (آبیده) ،یازیُت (کتیبه) کیمی ...

"سوُیماق "دان گتیریلمیش "سوُیوت" ("مجرد"، "انتزاعی" معنادا) سؤزون یانیندا آد نوعو(سوُم) دان گلن "سوُموت" (مادی معناسینا اولماز" (تورکجه‌نین قرامه‌ری ، ص ۲۶۳).

معلومدورکی "سوُم "، "بیرپارچا و ایچی دولو" دئمکدیر "سوُم‌گوموش" عباره‌سینده اولدوغو کیمی .

گؤرونور هرزامان اولدوغو کیمی بورادا دا دیلده اصلاح و یئنی گلمه‌لر بحثی جوشقون مناقیشه‌لره سبب اولموشدور .بو، غایت طبیعیدیر و چوخ دا فایدالیدیر. زیرا دیل ایله اویناماق یارارلی اولمـــاز. دیل مسئله‌لرینده هرزامان اعتداللی و دقتلی داورانماق و علمـــــی متودلاردان بیرآن آیریلمادان تدبیرلر آلماق گره‌کدیر.

بوساحه‌ده احساسلار حرمته لایق ایسه‌ده ، دیل ایشینده قطعی وصون سؤز دایما بیلگی و منطقین دیر.

- یُت اکی ایله دوزه‌لمیش کلمه‌لر آذربایجان تورکجه‌سی امـــــلاء قایدالارینا گؤره معین قئیدلرله "- د" یادا " - ید " کیمی یازیلیر: "صایُت (مصوُت) و سوُنور صامیتی ایله بیتنلره "د" باشقا صامتیله

یاراوتماي ایاتمیش گه انگوق وزوت (Beyit: 4471)

Anlamı: Önceden dileme mal ve servet, karşılık için bunun mukabili Allah (bayat) ezgü konut *(انگوق وزوت)* verir, yani güzel topluluk ve eş değeri başka bir sözle "cennet" verir.

Devamla Banguoğlu bugünkü "dilimizde kalmış" bu örnekleri de verir: Geçit (geçme yeri, pasaj), düşüt (sakat, el ve ayak gibi organlarından biri kusurlu-Kamus-ı Türkî, C 1, ss. 629).

Umut, öğüt, kurut, kovut, çeşit (çeşid, eski dilde "şeşit"), yoğurt, kavşıt (govşut: Ufuk, kavuşma noktası-*"Reddhouse"*, ss. 622), Korkut (*Gorgud*) ve Turgut adları gibi…

Yazar sözlerine devam ediyor: Bu ekin günümüzde adeta yeniden işlek hale gelmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak aslında kavramı seçilmeyen bir ek olduğundan, bu defa da birçok kavram grubundan kelimeler yapmada tesadüfi kullanılmıştır: yakıt (yahıt, yakacak), kesit (mukatta), anıt (abide), yazıt (kitabe) gibi…

"Soymak"tan gelen "soyut" (*mücerret*, *intizaî* anlamda), sözün yanında ad cinsi "som"dan gelen "somut" (maddi anlamında olmaz). (Türkçenin Grameri, ss. 263)

Bilindiği gibi, "som", "bir parça ve içi dolu" demektir, "som gümüş" ibaresinde olduğu gibi.

Görünen o ki her zaman olduğu gibi burada da dilde ıslah ve yeni kelimeler konusu coşkun tartışmalara sebep olmuştur. Bu gayet doğaldır ve çok da faydalıdır. Zira dil ile oynamak yararlı olmaz. Dil meselelerinde her zaman soğukkanlı ve dikkatli davranmak, bilimsel metodlardan bir an bile ayrılmadan tedbirler almak gerekir.

Bu sahada duyumlar saygıya layık ise de, dil işinde kesin ve son söz bilgi ve mantığındır.

[-ıt] eki ile yapılmış kelimeler Azerbaycan Türkçesi imla kurallarına göre belli kurallarla /-d/ ya da [-ıd] şeklinde yazılır:

"Ünlü ve sonu /r/ ünsüzüyle bitenlere /d/, başka ünsüzlerle

بیتنلره ایسه "ـ یْد"، "ـ یُد"، "ـ وُد" ویا "ـ وُد" علاوه اقدیلـــــه رک سوبستانتیف آدلار عمله گتیره بیلر، مثال : آیْیرد، کئچید، قـــورود اوگود وسایره (جعفروف، معاصیر آذربایجان دیلی لقسیقا، ص ۱۹۴).

۱۳۴ ـ یْجی (ـ یُجی / ـ وُجو، ـ وُجو)

ایشلک اکلردندیر قدیم مرکب اک " گوْچی "دن ایندی "ـ یُجـــی" شکلینه گلمیشدیر.

۱/ ۱۳۴ ـ بیر ایشی شغل حالینا گتیرمیشدی، بیان اقدر : ساتیْجی، سوُروْجو، تیکیجی، یازیچی، دیلهنیجی ـ دیلنجی...کیمی

۱۳۴/۲ ـ بو اکله بیر عادت اوزره ویا موفقیت له گورولن ایشی گوسته رن صفتلر دوزه لیر: اوْزوْجو، پیرتیجی،...کیمی .عاکف دن :

"دوْلان دا پیرتیجی اصلان کسیل به هی ! مسکین

نوْچون یاتیب دا چولاق تولکو اولماق ایسته رسن؟"

۱۳۴/۳ ـ بیر چوخ دا گئنیش معنا دا ائله ین مفهومی وئرن آدلاری دوزه لدیر : یوْروجو، آلدادیجی، پارتلاییجی، دوْندوروجو،...

۱۳۴/۴ ـ دیلی آریتماق ساده لشدیرمک اوچون بو اکدن چوخ گوْمک آلینمیشدیر :

اوْخویوجو ـ اوْخوجو (قارئ)، دیْنله ییجی (سامع)، ایْناندیریجی (اقناع اتدیجی)، بوْغوجو (فارسجا : خفقان آور)، ازیجی (ازن، قاهـــر)، قورتاریجی (نجات وئرن)، یئْخیجی (مخرب)، گزیْجی (سیار)، آخیْجی (آخیب گئدن)

تتمهگده : آلیْجی (فارسجا : گیرنده)، وئریجی (فارسجا :دهنده)، طب ده : اوْنله یْجی (فارسجا : پیش گیرنده)، بوْلاشیْجی (مسری).

ـ دوام اقده جک ـ

bitenlere [-id], [-ıd], [-üd] veya [-ud] eklenerek substantif adlar meydana getirebilir. Örnek: *ayırd*, *geçid*, *kurud*, *öğüd* vs. (Caferov, Muasır Azerbaycan Dili Leksika, ss. 194).

134. [-ici] ([-ıcı], [-ücü], [-ucu])

İşlek eklerdendir, eski birleşik ek [-güçi]'den şimdi [-ici] şekline gelmiştir.

134.1. Bir işi meslek adı yapar: Satıcı, sürücü, dikici, yazıcı, dilenci gibi.

134.2. Bu ekle bir özür veya başarıyla yapılan işi gösteren sıfatlar yapılır: Üzücü, yırtıcı gibi. Akif'den:

"Dolan da yırtıcı aslan kesil be hey! Miskin.

Niçin yatıp da çolak tilki olmak istersin?"

134.3. Genellikle geniş anlamda "yapan" kavramı ifade eden adlar yapar: Yorucu, aldatıcı, patlayıcı, dondurucu…

134.4. Dili arıtmak, sadeleştirmek için bu ekten çok yardım alınmıştır: Okuyucu – okucu (kari), dinleyici (sâmi'), inandırıcı (ikna edici), boğucu (Farsça: Hafakân-âver), ezici (ezen, kahir), kurtarıcı (necat veren), yıkıcı (muhrib), gezici (seyyar), akıcı (akıp giden)

Temlikte: Alıcı (Farsça: گيرنده), verici (Farsça: دهنده),

Tıpta: Önleyici (Farsça: پيشگيرنده), bulaşıcı (سرى).

(Devam edecek)

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی

آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

اون بیرینجی ایل قیش صایی سی ۱۳۶۸ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینده

کؤکلر ـ گؤوده‌لر ـ اکلر ـ کلمه‌لر

(۱۳)

۱۳۵ ـ یّچه (ـ یچا)

پروفه‌سور جی .ال .لوّیس بو اکین سیّرب ـ قروّات دیلیندن آلیندی یغینی یازیر ،بو آلینما اک قیّرال ،ایمپه‌راتوّز ،و تانری آدلارینا آرتیریلینجا اونلاردان قیرالیچه (ملکه) ، ایمپراتوریچه (ایمپه‌راتریس)و تانرّیچا (الهه) مؤنّث کلمه‌لری دوّزه‌لدیر (تورکیش قرامه‌ر ، ص ۲۵).

۱۳۶ ـ یر (ـ یر/ـ ور، ـ ور/ ـ ر/ ـ ه‌ر،ـ ار)

۱۳۶/۱ ـ عمومیتله کؤکو یادا گؤوده‌سینه گتیریله‌رک گئنیش زامان مفهومو وئرن و چوخ دفعه سفت یادا آد کیمی ایشله‌دیلن کلمه‌دوزه‌لدر : آغیر (آغ ـ ئیر ، وزنی چوخ اولان ، چتین ، اذیت‌ائدن ،بیریانا آغینان) چاپار (پوستچی،یئگین گئدن) ،بنزه‌ر (نظیر) ،آخار (۱ـ سفت : دا ییم‌آخان عکسی ده : آخماز ، ۲ـ اسم : جریان سمتی، استقامتی، ۳ـ مجازی معنادا : سلیس ،روان ، آهنگدار ،مثال :

نولدو سؤیله‌دیگین آخار قوشمالار آندی می حسرتله‌سنی هئچ نیگار؟

(ص . وورغون " آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی"ج ۱، ص ۱۴۵) ،

چالار (چالار ،چالارلیق :اسم ، ۱ـ اساس رنگدن یالنیز تونلا فرقلنن

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL KIŞ SAYISI-1368

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELER (13)

135. [-içe] ([-ıça])

Prof. C. L. Luis bu ekin Sırp-Kroat dilinden alındığını yazar, bu alıntı ek kıral, imparator ve Tanrı adlarına getirilince onlardan kıraliçe (melike), imparatoriçe (*imperateris*) ve Tanrıça (İlahe) dişil kelimeleri yapar (Turkihs Gramer, ss. 25).

136. [-ır] ([-ir], [-ur], [-ür], /-r/, [-ar], [-er])

136.1. Genellikle kökü ya da gövdesine getirilerek geniş zaman ifadesi veren ve çoğu kez sıfat ya da ad gibi kullanılan kelimeler yapar: ağır (ag – ır, tartısı çok olan, zor, eziyet eden, bir yana ağnayan), *çapar* (postacı, tez giden), benzer (*nazîr*), akar (1. Sıfat: daima akan, olumsuz: akmaz. 2. İsim: akıntı yönü, istikameti. 3. Mecazi anlamda: akıcı, revan, uyumlu, örnek: N'oldu söylediğin akar koşmalar andı mı hasretle seni hiç Nigar? (S. Vurgun, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati", C 1, ss. 145), çalar (benzer, benzerlik: İsim: 1. Esas renkten sadece tonla ayrılan

رنگ اختیلافی : رنگ چالاری ،۲ـ مجازی معنا دا : بیرشئی ده‌کی کئچیک اختیلاف ،آزاجیق فرق ،مثال: سؤزون معنا چالاری ... عئینی اثر، ج ۴، ص ۴۱۲)، یارار (یارار،یارارلی : یارایان ، الوئریشلی، اویغون، لازیملی، ایشه‌گلن ،فایدالی .مثال "یارار ماده‌سیندن :

گؤتورون اوخلارین ای دیده‌لریم تورپاقدان
بو یارار نسنه‌لرین قدرینی یاخشیجا بیلین
" فضولی "، وزیر: پادشاه ساغ اولسون
کئچه‌چیلیک صنعتی چوخ یارار صنعتدیر .
"حاجی بیگوف" ، عئینی اثر، ج ۲، ص ۴۹۷)،

گلیّر (اسم: دولتین تجارت ـ صنایع موسسه‌لری نین یا خودخصوصی‌بیر شخصین اؤز موسسه‌لرینین یا خود فعالیتینین الده ائتدیگی مادی‌قازانج پول، مداخیل،واریدات ، قازانج... عئینی اثر،ج۳ ص ۱۵۳) وسایره .

۱۳۶/۲ ـ دیلیمیزین آریدیلماسی و ساده‌لشمه‌سی مقصدی ایله بو اکله دوزه‌لمیش دقته دگر کلمه‌لردن :

دوشونور (متفکر، فارسجا "اندیشمند" سؤزو کیمی)، گئدر (گلیرین مقابیلی، خرج)، دگر (ده‌یر: فارسجا "ارزش")، دقته‌دگر (فارسجا : شایان توجه)،یازار (محرر،یازیچی)،یئتر (کافی)... قاینار،یانار: (یانارداغ فارسجا آتشفشان)، قیسیر (دوغمایان،فارسجاسترون).

۱۳۶/۳ ـ آشاغیداکی کلمه‌لرده باشقا بیر باخیمدان دقته‌دگر: قوطور،چوخور، دمیر، پخیر/ پاخیر، قاطیر،باغیر،چؤپور،کپیر بیر ده گؤمور (بلکه : گؤـ مور، گؤ، گؤیمک ، یانماق ـ دان، گلمیش اولابیلر "فؤن قابین " اسکی تورکجه‌نین قرامه‌ری، ص ۵۳).

۱۳۶/۴ ـ "ـ ر" اکی کؤکده‌کی مفهومو بیر شئیه گئچیرمه‌وظیفه‌سینی اوستونه آلان "متعدی" بنا قورار.بوجور گؤوده‌لر فعل کؤکلری اوزه ـ رینه قورولدوغو کیمی آد کؤکلری اوزه‌رینه ده قورولا بیلر:

آرتیرماق (آرتیرما = مزایده)، آشیرماق ،باتیرماق، بیتیرمک ، چیخارماق، دوغورماق ، دوپورماق ، دؤشورمک ، اگیرمک (ایّیرمک) ، گئچیرمک ، گؤچورمک / گؤچورمک ، ایچیرمک ، اوتارماق،پیشیرمک ...

۱۳۶/۵ ـ "ـ ر" اکی عمومیتله رنگ بیلدیرن آد نوعوندان کلمه لردن دؤنوشلو (reflexive) فعل گؤوده‌لری دوّزه‌لدر:

آغارماق ، بوزارماق ،دلیرمک (دلی اولماق)،گؤیه‌رمک ،قارارماق /

renk ayrılığı: renk benzerliği, 2. Mecazi anlamda: bir şeydeki küçük ayrılık, azıcık fark, örnek: sözün anlam benzerliği… Aynı eser, C 4. ss. 412), yarar (yarar, yararlı: yarayan, elverişli, uygun, gerekli, işe yarayan, faydalı. Örnek "yarar maddesinden:

Götürün okların ey didelerim topraktan
Bu yarar nesnelerin kadrini yahşıca bilin
"Fuzuli", vezir: padişah sağ olsun
Gececilik sanatı çok yarar sanattır.

"Hacı Begov", aynı eser, C 2, ss. 497), gelir (isim: devletin ticaret sanayi kuruluşlarının ya da bir şahsa ait özel kuruluşlarından ya da çalışmalarından elde ettiği maddi kazanç, para, maaş, gelir, kazanç… Aynı eser, C 3, ss. 153) vs.

136.2. Dilimizin arıtılması ve sadeleşmesi amacıyla bu ekle yapılmış dikkate değer kelimelerden: Düşünür (mütefekkir, Farsça *"اندیشمند"* sözü gibi), gider (gelirin zıttı, harç), değer (*deyer*, Farsça *"ارزش"*), dikkate değer (Farsça: *شایان توجه* yeter (kâfi), kaynar, yanar (yanardağ, Farsça: *آتشفشان* kısır (doğmayan, Farsça: *سترون*

136.3. Aşağıdaki kelimelerde başka bir bakımdan dikkate değer: *kutur*, çukur, demir, bakır, katır, bağır, *çopur*, kepir bir de kömür (belki: kö – mür, *kö*, *köymek*, yanmaktan gelmiş olabilir ("von Gabain" Eski Türkçenin Grameri, ss. 53).

136.4. /-r/ eki kökteki kavramı bir şeye geçirme vazifesini üstüne alan "geçişli" yapılar kurar. Bu tür gövdeler fiil kökleri üzerine kurulduğu gibi ad kökü üzerine de kurulabilir: Artırmak (artırma / müzayede), aşırmak, batırmak, bitirmek, çıkarmak, doğurmak, duyurmak, düşürmek, eğirmek, geçirmek, göçürmek, içirmek, otarmak, pişirmek…

136.5. /-r/ eki genellikle renk bildiren ad cinsinden kelimelere gelerek dönüşlü (*reflexive*) fiil gövdeleri yapar: ağarmak, bozarmak, delirmek (deli olmak), göğermek, kararmak

قارالماق، قیزارماق، سارارماق/سارالماق،یاشارماق(نمله‌ن مک)...

۱۳۶/۶ ـ "ـ ر" اکی عمومیتله سس یانسیلایان فعللر قورار:

آنقیرماق،بؤیۆرمک ، اویۆرمک کیمی ... بو شکیلده قوشا سؤزلـــــر دوزه‌لر : قیرقیر، ویۆرویۆر، دیۆردیۆر، میۆرمیۆر،وئیزئیر وئیزئیر...

۱۳۶/۷ ـ "ـ ر" اکی " طرف" مفهومو وئرن اسکی بیرآدحالـــی ـ دۆرومو اکی دیر،قالیبلاشمیش اولاراق ایشله‌دیلر:

ایچره (ایچ + ره)= ایچه‌طرف ،داشرا /تاشرا (تاش / دیش + ره)، صونرا (صون + را) کیمی ...

۱۳۶/۸ ـ معلیم جعفروف ـ اگؤره:

" آز محصولدار حالوب چوخ حاللاردا "چ"،"ش"، بعضاده "ت" صامیتی ایله بیتن تاثیرسیز فعللردن تاثیرلی فعل دوزه‌لدیر،مثلا :

قاچیرماق، آشیرماق، پیشیرمک ، ایتیرمک ،یاتیرماق، اوچورماق گؤچورمک وسایره (معاصیرآذربایجان دیلی ـ لیقسیقا ، ص ۲۰۰).

تمامایییجی معلومات اوچون ۷ و ۵۷ ـ نجی ماده‌لره‌ده مراجعـــت ائدیلمه‌لی دیر .

۱۳۷ ـ ئیرگه‌ـ (ـ یرغا ـ)

بو اکله آد نوعوندان کلمه‌لردن فعل گؤوده‌سی عمله‌گلر، مثال :

اسیرگه‌مک (اس ـ یر ـ گه‌ـ مک : فعل ، ۱ـ رحمی گلیب قورومامق،ساخلا ـ ماق ، حفظ ائتمک ، حمایه ائتمک ... ۲ـ قئیّماماق ، حئیف گلمـــک خسیسلیک ائتمک ،قئیزیرقاماق ... آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ج ۲، ص ۲۹۴)، یادیرغاماق ، وبیر اک علاوه‌سی ایله : قئیزیرغانمـــاق (فعل : مضایقه ائتمک ، اسیرگه‌مک ، حئیفی گلمک ، خسیسلیک ائتمـــک وئرمه‌گه الی گئتمه‌مک ، بیر شئیی باشقاسینا چوخ گؤرمک .آذ.ایضاح لی لغتی ،ج ۱، ص ۵۰۷).

۱۳۸ ـ ئیز (ـ ئیز/ ـ وْز، ـ وُز)

آد نوعوندان کلمه‌لره‌گتیریله‌رک "ایکی لی "یادا" چوخلو"مفهومونـــو وئره‌ر. ایکیز (بیر دوغومدا دونیایا گلن ایکی اوشاق ،بنزه‌ر ایکی شئی)، اوچوز (بیر دوغومدا دونیایا گلن اوچ اوشاق)، دوردوز (بیر دوغومدا دونیایا گلن دؤرد اوشاق)...

"گؤز"،"دیز"،"بوینوز" داکی"ـ ز"ده‌ده ایکی لیک معناسی اولابیلر.

ـ ئیش ه ماده‌ٔ ۷۰ و ۷۱ ـ ه مراجعت ائدینیز.

۵

kızarmak, sararmak, yaşarmak (nemlenmek)…

136.6. /-r/ eki genellikle ses yansıtan fiiller kurar: Anırmak, böğürmek, öğürmek gibi… Bu şekilde ikilemeler yapılır: gırgır, dırdır, mır mır, vır vır, vızır…

136.7. /-r/ eki "yön" ifade eden eski bir ad durum ekidir, kalıplaşmış olarak kullanılır: içre (iç + re): içe doğru, taşra (taş (dış) + ra), sonra (son + ra) gibi…

136.8. Muallim Caferov'a göre:

"Az mahsuldar olup çoğu durumda /ç/, /ş/ bazen de /t/ ünsüzüyle biten tesirsiz fiillerden tesirli fiil yapar, örneğin: kaçırmak, aşırmak, pişirmek, yitirmek, yatırmak, uçurmak, göçürmek vs. (Muasır Azerbaycan Dili-Leksika, ss. 200)

Tamamlayıcı bilgi için 7. ve 57. maddelere de bakınız.

137. [+irge] ([+ırga])

Bu ekle ad cinsinden kelimelerden fiil gövdesi yapılır. Örneğin: esirgemek (es – ir – ge – mek: Fiil. 1. Merhamet edip korumak, saklamak, hafz etmek, himaye etmek… 2. Kıymamak, acımak, hasislik etmek, vermek istememek… Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati, C 2, ss. 294), yadırgamak ve bir ek ilavesiyle: *gızırganmak* (fiil: pintilik etmek, esirgemek, kıymamak, hasislik etmek, vermeye eli gitmemek, bir şeyi başkasına çok görmek, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 507).

138. [+iz] ([+ız], [+üz], [+uz])

Ad cinsinden kelimelere gelerek "ikili" ya da "çoklu" ifadesi verir: ikiz (bir doğumda dünyaya gelen iki bebek, benzer iki şey), üçüz (bir doğumda dünyaya gelen üç bebek), dördüz (bir doğumda dünyaya gelen dört bebek)…

"Göz", "diz", "boynuz"daki /-z/ sesinde de ikizlik anlamı olabilir.

([-ış] madde 70 vr 71'e bakınız)

۱۳۹ ـ یک (ـ یق /ـ وک ، ـ وق)

۱۳۹/۱ ـ قدیم تورکجه اکلرینددیر ، چئشیدلی معنالار وئریر : گؤرولن ایشین نتیجه‌سینده اورتایا چیخان شئی ...موغولجادا داعئینی دیر . مثال : بیلیگ ـ (بیلیک ، معلومات ، بیلگی) ،سوروگ (ایندیکی دیلده : سورو) ، قدیم متنلردن :

تاپیق (خدمت ، حرمت) .

۱۳۹/۲ ـ یئری گلمیشکن بورادا ،حاشیه‌ده ،"تاپماق" کلمه‌سی واونون ذهنه گتیردیگی مترادیف سؤزلردن قیمسا جا بیربحث آچماق ایسته‌یئریک.

"تاپماق " دیلیمیزده‌بوگون، (آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی نین دئدیگی کیمی)بو معنالاری وئریر :

"فعل : ۱ـ آختاریش ،آراماق نتیجه‌سینده مئیدانا چیخارماق، اوزه چیخارماق، الده ائتمک //عئینی معنادا آدام حقینده.//عئینی معنادا ایتکین دوشموش ویا یئری معلوم اولمایان آدام حقینده .مثال :"ملت لر یوخودان اویانیب گؤزلرینی آچدیلار و پراکنده دوشموش قارداشلارینی تاپیب ، داغیلمیش ائولرینی بنا ائتمگه اوز قویدولار . ـ ج. محمد قلی زاده"// الده ائتمک ، اله گئچیرمک ، مثال : " بیز بو کنده ایکی نفر گیمه‌سیز...یاوان چؤره‌ک ، اونو دا کوجله تاپیریق.جعفر جبارلی " // خصوصی تدقیقات ، آراشدیرما ، آختاریش نتیجه‌سینده آشکارا چیخارماق، آچماق ، کشف ائتمک . حسابلایاراق ،فیکیرله شه‌رک بیر شئیین نتیجه‌سینی، جوابینی معین ائتمک ، الده ائتمک .

۲ ـ چوخ آختاراراق ، آخیردا الده ائتمک ، تاپیب آلماق. مثال آیاغیما نهایت آیاق قابی(باشماق) تاپدیم .

۳ ـ مجازی : گؤرمک ، حس ائتمک .مثال :" ائله بیر خصوصیت تاپا بیلمیردی کی خوشونا گلمه‌سین "// بیرینی هرهانسی بیروضعیتده حالدا گؤرمک // مجازی : الده ائتمک ،نایل اولماق .مثال :"ایللردن بری آرزولادیغی "نوؤمال "حیاتی تاپمیشدی " .

۴ـ دانیشیلان بیر سؤزه وسایره‌یه استهزالی مناسبت بیلدیریر ، مثال : دئمه‌گه سؤز تاپمیسان ! تعریفله‌مه‌گه آدام تاپدینیز !

۵ ـ بیر سیرا اسملردن صونرا گلمه‌رک مرکب فعل و مختلیف افاده‌لر دوزه‌لدیر .مثلا : فرصت تاپماق، مجال تاپماق ، سؤز تاپماق ،نقصان تاپماق، یول تاپماق وسایره..." (آدی گئچن اثر،ج ، ص ۱۳۶)

139. [-ik] ([-ık], [-ük], [-uk])

139.1. Eski Türkçe eklerindendir, çeşitli anlamlar verir: Yapılan işin sonunda ortaya çıkan şey, Moğolacada da aynıdır. Örneğin: *bilig* (bilik, malumat, bilgi), *sürüg* (günümüzde "sürü"), eski metinlerden: *tapıg* (hizmet, hürmet).

139.2. Yeri gelmişken burada, dipnotta "*tapmak*" kelimesi ve onun akla getirdiği eş anlamlı kelimelerden kısaca bir bahsetmek istiyoruz.

"*tapmak*" ifadesi dilimizde bugün (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'nin dediği gibi) bu anlamları verir:

"Fiil: 1. Araştırma, arama sonucunda meydana çıkarmak, yüze çıkarmak, elde etmek-aynı anlamda şahıs hakkında-aynı anlamda kayıp veya yeri bilinmeyen adam hakkında. Örnek: "milletler uykudan uyanıp gözlerini açtılar ve ayrı düşmüş kardeşlerini "*tapıp*", dağılmış evlerini bina etmeye yüz koydular. (C. Muhammed Kalizade)"- elde etmek, ele geçirmek, örnek: "*Biz bu kendde iki nefer kimsesiz… Yavan çörek, onu da güçle tapırık*. (Cafer Cebbarlı)"- özel inceleme, araştırma sonucunda ortaya çıkarmak, açmak, keşfetmek. Hesaplayarak, düşünerek bir şeyin sonucunu, cevabını belli etmek, elde etmek.

2. Çok araştırarak, sonunda elde etmek, bulup almak. Örneğin: *ayağıma néhayet ayaggabı (başmak) tapdım*.

3. Mecazi: Görmek, hissetmek. Örnek: "*éle bir hususiyet tapabilmirdi ki, hoşuna gétmesin*"- Birini herhangi bir durumda, halde görmek- Mecazi: Elde etmek, nail olmak. Örnek: "*illerden beri arzuladığı "normal" heyatı tapmıştı*".

4. Konuşulan bir söze vs. alaylı yaklaşımı bildirir, örnek: *démeye söz tapmısan! Tariflemeye adam taptınız*!

5. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapar. Örneğin: *fırsat tapmag*, *mecal tapmag*, *söz tapmag*, *nogsan tapmag*, *yol tapmag* vs. (Adı geçen eser, C , ss. 136)

مختلیف متنلرده ددهقورقوددان فضولی یهدک راست گلینن "بولماق" کلمهسی همین لغتده" گؤهنه" قئیدی ایله قیسساجا "تاپماق والـــده ائتمک" دئیه ایضاح ائدیلمیشدیر.اما بونون مشتقاتیندان اولان "بولونماق" سؤزونون ایضاحیندا "گؤهنه" قئیدی یوخدور. دئمـــک بـو ایکینجی سؤز بوگون ده دیلیمیزده ایشلک اولماقدادوام ائدیر.نئجهکی وئریلن مثاللرین هله "بولونماق "سؤزونون "اولماق "معناسیندا کـــی قسمده هامیسی زامانیمیزا داها یاخین مولیفلرهعایددیر.مثلا:

" مایع حالیندا بولونان شئیلرین شکلی اولماز،اونو هانسی قابـــا تؤکسن ،او قابین شکلی و قالیبیندا اولور- زردابی"ایکینجی مثال:

" عجبا ، بیر یئنی آفت می یئتیب یانه اوچون بولونورسوز بئلهّ بیرحال ء فلاکتده بوگـــون ؟ - صابر"اوچونجومثال:

" بهادیر یوسفله بیر بؤیوک ، گؤزهل بزهنمیش "سالون"دابولوندولار - نریمانوف"... (آدی گئچن اثر ، ج ، ص ۳۲۵).

بورایا قدهر بئلهبیرنتیجه آلماق ممکوندور:

بو گونکی آذربایجان ادبی و یازی دیلینده "تاپدی " کلمهسی،تورکیه تورکجهسیندن سوای اکثر تورک دیللرپنده اولدوغو کیمی کاشغرلی نین تعبیری ایله" وجدالشّی المفقود" معناسینادیر و عئینی سؤزهمترا - دیف اولان " بولدو" کلمهسی نین استعمال ساحهسینی دارالتمیشدیر.اما "بولوندو" ایشلکدیر و بوگونکی دیلیمیزین مالیدیر.

بورادا بیر سئوال عقله گلیر :

" عبادت ائتمک "،"پرستیش ائتمک " اوچون آذربایجان تورکجهسیـــنده معادیل و ایشلک سؤز نهدیر؟ قدیم تورکجه و تورکیه تورکجهســـینده اولدوغو کیمی بیزده" تاپدی "(عبادت ویا خدمت ائتدی)دئیهجهگیک می ؟ یوخ ، بو کلمه" آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی"نده بـــو معنایا گئچمهمیشدیر.بونون یئرینده یازی دیلینده بو سؤزون بیـرآز دگیشیک شکّلی یعنی " تاپیندی " کلمهسی،"تاپینماق " مصدریندنایشلک و موجوددور."تاپینماق " او لغتده بئله ایضاح ائدیلمیشدیر:"فعـل ۱ - سجده ائتمک ، ستایش ائتمک ، عبادت ائتمک ، پرستش ائتمک ...

۲ - مجازی، پرستش درجهسینده سئومک ، مفتون اولماق. مثال :

گؤزهللیگه تاپیندیغی اوگوندن بری بیر باشقالیق دویولماقـــدا اونون سمینده. (احمد جواد). ایکینجی مثال :

۷

Çeşitli metinlerde Dede Korkud'tan Fuzuli'ye dek rastlanan "bulmak" kelimesi tüm sözlüklerde "eski" kaydıyla kısaca "tapmak ve elde etmek" diye açıklanmıştır. Ama bunun zorluğundan "bulunmak" kelimesinin açıklamasında "eski" kaydı yoktur. Demek ki bu ikinci söz bugün de dilimizde işlek olmaya devam eder. Yani verilen örneklerden hele "bulunmak" kelimesinin "olmak" anlamındaki kısım da tamamen günümüze daha yakın yazarlara aittir. Örneğin: "maya halinde bulunan şeylerin şekli olmaz, onu hangi kaba döksen, o kabın şekli ve kalıbında olur (Zerdabi)" ikinci örnek:

"Aceb, bir yeni afet mi yetib yane üçün

Bulunursuz bele bir hal-i felakette bugün? (Sabir)"

Üçüncü örnek: "Bahadır Yusuf'la bir büyük, güzel bezenmiş "salon"da bulundular (Nerimanov)" (Adı geçen eser, C , ss. 325).

Buraya kadar böyle bir sonuç almak mümkündür: Bugünkü Azerbaycan adı edebi ve yazı dilinde "tapdı" kelimesi, Türkiye Türkçesinden üstelik Türk dillerinde olduğu gibi Kaşgarlının tabiriyle *"وجدلشیءالمفقود"* anlamındadır ve aynı söze eş anlamlı olan "buldu" kelimesinin kullanım sahasını daraltmıştır. Ama "bulundu" işlektir ve bugünkü dilimizin malıdır.

Burada bir soru akla gelir:

"İbadet etmek", "prestiş etmek" için Azerbaycan Türkçesinde eşdeğer ve işlek söz nedir? Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bizde "taptı" (ibadet veya hizmet etmek) diyecek miyiz? Yok, bu kelime "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati"nde bu anlama geçmemiştir. Bunun yerinde yazı dilinde bu sözün biraz değişik bir şekli yani "tapındı" kelimesi, "tapınmak" mastarından işlek ve mevcuddur. "Tapınmak" o lügatte böyle açıklanmıştır: "Fiil:

1. Secde etmek, sitayiş etmek, ibadet etmek, prestiş etmek…

2. Mecazi, prestiş derecesinde sevmek, meftun olmak. Örneğin:

Güzelliğe tapındığı o günden beri bir başkalık duyulmakta onun sesinde (Ahmet Cevat). İkinci örnek:

من قاپاندیغیم، تاپیندیغیم حس سیز سکوت عالمیندن قاییدیبرام (میرجلال)" (آدی گئچن اثر، ج ۴، ص ۱۳۶).

فعل آدی اولاراق تاپئینما گتیریلر، دقت ائتمه‌لی بیک کی تاپئینتی اینندی کی یازی دیلینده "تاپیلان شئی " دئمکدیر. مثلا:

" مصر اهرامیندا تاپینتی لار". "تاپینماق "سؤزو مثلا صون زامانلاردا مطبوعاتدا و گلیب ـ گئچن و فارسجادا " کیش شخصیت " دئییلن اصطلاحین ترجمه‌سینده، مثلا بئله ایشله‌نیله‌بیلر : شخصه‌یا شخصیته‌تاپینما " اجتماعی ادبیاتدا عمومیت‌له بو سؤز" cult " ین معادیلی دیر.

بیزده اولان " ـ تاپینماق " سؤزو قدیم متنلرده‌ده موافیق گلیر. کاشغرلی (جلد ۱، ص ۱۴۰) بو مثالی وئریر :

"من تانریکا تاپیندیم"، تقریبا بوگون عئینا یازا بیله‌جه‌گیمیزکیمی: " من تانری یا تاپیندیم". باشقا بیرمثال :"اربگکا تاپئیندی " بو گونکی دیلیمیزده :"آدام بگه خدمت ائتدی "، کاشغرلی بوماده‌ده دقته دگر بیر بیت‌ده گتیریر. آتا اوغلونا نصیحت وئریروبیرحکیم یعنی "بیلگه "بیریسینه راست‌گلدیگینده، نه چور حرکت ائتمه‌سینی اؤگره‌دیر و بئله دئییر:

" اؤگون آینن بیلیگین گؤنده آنار بارو"، " قوت قوُلیُقین تاپئین غیل قوذغیل کؤوه‌ز نارو" بو گونکی دیلله :

" اؤگون اونون بیلیگین، هرگون اونا طرف گئده‌رک."، "تواضعلی اولاراق خدمت ائت قوی بیریانا غرورو".

ایکینجی مصرعده "قوت قو/ قودی قو تواضع " گؤنلو آشاغی قویماق دئمکدیر. "متواضع "ایسه، "قودقولیق "اولور، و" قودقولیقین"دا "متواضعانه "معنا سینادیر.

"قوذغیل" یعنی" قوی غیل "/"قوی"، "کووه‌ز" مغرور معنا سینادیر، کی اصلی "کوونمک "/"گووه‌نمک "دن گلیر. "نارو/ آنارو "بوگونکی دیلده "...دک "، "قده‌ر" وسایره‌کیمی زمان و مکاندا بیرحدی ونهایتی یا سمتی گؤرسه‌دیر.

۱۴۰ ـ یُک (ـ یُق / ـ وُک ، ـ وُق)

۱۴۰/۱ ـ فعل کؤکو یادا گؤوده‌سیندن عمومیت‌له صفت کیمی ایشله دیلن کلمه‌لر دوزه‌لدر : آچیق (آچ ـ یق ، آچیلمیش اولان)، آلیشیق (آلیشدیرماق اوچون گره‌ک اولان، عادت ائله‌میش اولان)، بیرله‌شیک

Men gapandığım, tapındığım hissiz sükût âleminden gayıdıram (Mir Celal)" (Adı geçen eser, C 4, ss. 136).

Fiil adı olarak tapınma getirilir, dikkat etmeliyiz ki, tapıntı günümüzdeki yazı dilinde "tapılan şey" demektir. Örneğin: "Mısır ihtamında tapıntılar". "Tapınmak" sözü mesela son zamanlarda matbuatta ve gelip geçen ve Farsçada *"پرستش شخصیت"* denen terimin tercümesinde, örneğin böyle kullanılabilir: "Şahsa ya da şahsiyete tapınma" toplumsal edebiyatta genellikle bu söz "*cult*"un (tarikat) eşdeğeridir.

Bizde olan "tapınmak" kelimesi eski metinlere de uygun olur. Kaşgarlı (C 1, ss. 140) bu örneği verir:

"*Men Tanrıka tapındım*" *(من تانریکا تپیندیم)*, takriben bugün aynen yazabileceğimiz gibi: "Ben Tanrıya tapındım". Başka bir örnek: "*er begke tapındı*" *(اریگک تپیندی)* bugünkü dilimizde "adam beye hizmet etti". Kaşgarlı bu madde de dikkate değer bir beyit de verir: Baba oğluna nasihat verir ve bir hakim yani "bilge" birisine rastladığında ne şekilde hareket etmesini öğretir ve böyle der:

"*Ögün ainen biligin günde anar baru". "Kot kulıkın tapıngıl kozgıl küvez naru*" *(اگون اینن بلیگین گونده آنار بارو". "قوت قولیقین تپین غیل قوزغیل کووه زنارو)* bugünkü dille:

"Övün onun bilgisiyle, hergün ona doğru gideriz". "Tevazulu olarak hizmet et, koy bir yana gururu".

İkinci mısrada *"قوت قوقودی قوت وطضع"* gönlü aşağı koymak demektir. "mütevazı" ise *"قوقولیق"* olur ve *"قوقولیقین"* da "alçakgönüllülük" anlamındadır.

"قوزغیل" yani *"قوي غیل"* / "koy", *"کووه ز"* mağrur anlamındadır ki aslı "güvenmek"ten *(کووونمک)* gelir. *"نارو/آنارو"* bugünkü dilde "…dek", "kadar" vs. gibi zaman ve mekânda bir sınırı ve sonucu ya da yönü gösterir.

140. [-ik] ([-ık], [-ük], [-uk])

140.1. Fiil kökü ya da gövdesinden genellikle sıfat gibi kullanılan kelimeler yapar: açık (aç – ık, açılmış olan), birleşik

(بیرلش ـ یک ،بیرلشمیش اولان) ،چکیک (چک ـ یک، چکیله رک گئریلمیش گؤرسه‌نن مثال : ژاپونلارین چکیک گؤزلری واردیر)، دؤنوق (دؤن ـ ؤق ، دؤنموش اولان ، پارلاق اولمایان)، ازیک (از ـ یک ، ازیلمیش ، کسیک ، اؤرتوک (دیلیمیزده اسم اولاراق دا ایشله‌نیر ، آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتینه مراجعت ائدینیز)، سیلیک (اسکی متنلرده معناسی "تمیز ،صافی و صئیقللنمیش" و بونلارا بنزه‌ردیر . کاشغرلی مثال وئره‌رک " سیلیک ار" اؤجون "الرجل الظریف النّقیّ الحسن اللطیف الکلام " کلمه‌لرینی گتیریر و اونو" تمیز ، اینجه ،پاراشیقللی وداداللی دیللی " دئیه تعریف ائدیر .بو گونکی تورکیه تورکجه‌سینده بوکلمه‌نین مفهومو "(ـ اوستونده یازی ویا چیزگیلر سیلینمیش ، پوزولمـــوش ، گئتمیش اولان ... ۲ـ مجازی معناسی دا اؤزونو گؤرستمه‌ین، دقتـــی چکمه‌ین " اولموشدور)، سؤکوک ، یانیق ،یؤلوق ...

۱۴۰/۲ ـ بواکله دوزه‌لمیش آدلار واردیر :

بؤلوک (فارسجادا :"بلوک " دئیرلر ،قسمت)، سارماشیق ،قاشیق،قاسیق، سؤموک ، ایلیک ، قاتیق ، تؤیوق ، کیرپیک ، قوُیروق ،دالاق ،بؤیره‌ک، گدیک ، دلیک ، اؤسکوروک ، آسقیریق ، قولاق ، قورساق ،بئنیک ،قاییق، چوماق ،دیره‌ک ،دوُزاق (تله)، قونداق ، قوْناق ـ قونوق (بوکلمـــه قدیمدن بری هم فارسلارین "مهمان "کلمه‌سینده وهمده" مهمانخانـــه یا موقتا اقامت ائدیلن اوُ" سؤزلرینه مقابیل وهرایکی معنایا شامیل اولاراق ایشله‌دیلیر. تورکیه تورکجه‌سینده فرق له‌بیرینجی معنـــادا "قونوق " و ایکینجی معنادا " قوناق " ایشله‌دیلیر).

۱۴۰/۳ ـ دیلیمیزی آریتماق وساده‌لشدیرمک قصدیله دوزه‌لن کلمه‌ـ لرین بعضی لری بو اکدن یارارلاناراق عمله گلمیشدیر .مثال :صفتلردن دوشوک (ساقط)، بیرله‌شیک (متحد ،مثال " بیرله‌شیک ملتلر" فارسجاسی "ملل متفق ")، بیتیشیک (متصل ، یاپیشیق)،داغینیق (متفـــرق ، پریشان)....

آدلاردان : تانیق (شاهید)، پاراديق (مخلوق)،قارماشیق(فارسجا ـ سی " پیچیده ")---

۱۴۰/۴ ـ قیژوریق ،آیریچ ،بؤیروق ... نمونه‌لرینده‌ده گؤرولدوگو گیمی"ـ ق " اکی گلدیگینده فعل کؤکلری نین ایکینجی هجالارینداکـــی دار سسلی لر دؤشؤر و بئله‌جه گؤوده‌ده دگیشیکلیک اولور :

(birleş – ik, birleşmiş olan), çekik (çek – ik, çekilerek gerilmiş görünen örnek: Japonların çekik gözleri vardır), donuk (don-uk, donmuş olan, parlak olmayan), ezik (ez – ik, ezilmiş gibi), örtük (dilimizde isim olarak da kullanılır, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'ne bakınız), silik (eski metinlerde anlamı "temiz, saf" ve bunlara benzerdir. Kaşgarlı örnek vererek "silik er" ifadesi için *" الرجل الظريف الذكي الحسن اللطيف"* kelimelerini verir ve onu "temiz, ince, yakışıklı ve tatlı dilli" olarak tanımlar. Bugünkü Türkiye Türkçesinde bu kelimenin kavramı "1. Üzerinde yazı veya çizgiler silinmiş, bozulmuş, gitmiş olan… 2. Mecazi anlamı da kendini göstermeyen, dikkat çekmeyen" olmuştur), sökük, yanık, yoluk…

140.2. Bu ekle yapılmış adlar vardır: Bölük (Farsçada: *"بلوک"*diyorlar, kısmet), sarmaşık, kaşık, kasık, sümük (kemik), ilik, katık, tavuk, kirpik, kuyruk, dalak, böbrek, gedik, delik, öksürük, aksırık, kulak, kursak, benek, kayık, çomak, direk, durak, kundak, konak – konuk (bu kelime eskiden beri hem Farsların "*mihman*" kelimesinde ve hem de "*mihmanname*" ya da "geçici olarak ikamet edilen ev" sözlerine eşdeğer ve her iki anlamı kapsayan bir şekilde kullanılır. Türkiye Türkçesinde farklı olarak birinci anlamda "konuk" ve ikinci anlamda "konak" kullanılır).

140.3. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek amacıyla yapılan kelimelerin bazıları bu ekten yararlanarak meydana gelmiştir. Örnek: Sıfatlardan düşük (*sâkıt*), birleşik (*müttehid*, örnek "Birleşik Milletler", Farsçası: "Milli Müttefik"), bitişik (*muttasıl*, yapışık), dağınık (*müteferrik*, perişan)…

Adlardan: Tanık (şahit), yaratık (mahlûk), karmaşık (Farsça: *بهم پیچیده*…

140.4. Kıvrık, ayrık, buyruk… Örneklerinde de görüldüğü gibi /-k/ eki geldiğinde fiil köklerinin ikinci hecelerindeki dar sesler düşer ve böylece gövdede değişiklik olur:

بۇيروق (بويور- وق = بۇي(ۇ)ر - روق = بۇي ر- وق).

۱۴۰/۵ - قديم تورک ديلينده‌گي فعلدن آد دوزه‌لدن بير "- يق"اکي واردي،بو اسملر بوگونکو تلفظ لريله- آز استثنا ايله- "ق" سسلرينی اکثراً ايتيريبلر. قالان لاردا ايسه بعضا هرايکی شکيله راست گلينير، لکن معنا فرقلری ده اولا بيلر:

آدلار: باتی (مغرب)، چاتی ....

صفت لر : باتيق (فارسجا :فرورفته)، چاتيق ... قديم‌شکيللردن نمونه لر : اۇلۇق (اولوغ): اۇلۇ، اۇلۇگ : اۇلۇ، سۇروق (سوراغ) : سۇرغو،سئوال ، سۇروک : سۇرو ، قاموق : قامو (هامی)، قاپيق:قاپی..

" - ئ " اگيندن بحث ائديليرکن ده بونا اشاره ائديلميشدير.

ايضاحی چتين يادا شبهه‌لی بير قسم کلمه‌لری "- ايق /- ايک "اکی نين چوخ قديم مشتقلری سايماق اولار:

کۇشک (کۇش- وک ، کاشغرلی "گۇشيک "ين معناسينی"اۇرتو ،پرده" دئيه ايضاح ائتميشدير- ديوان لغات الترک ،ج ۱، ص ۴۰۹ -،قوتادغو- بيليک ده ايسه ۴۵۱ - نجی بئيت‌ده بئله اوخويوروق :

قاپوصيغنو کلدی تيله‌دی گۇشيک

قاپو کلدی اۇپتی ايليگگه انتيک

بوگونکی بيزيم ديلده‌کی شکلی :

بعضی آداملار - اونا- پناه اوچون ، صيغينماق اوچون کلدی و- اوندان "پناهگاه" ديله‌دی .بعضی سی گلدی پادشاهين آستاناسينی اۇپدو).

۱۴۱ - يْلتی (- ْيلتی/ - ۇلتۇ، - ۇلتو)

بو اک بوگونکی ديليميزده تقليدی سۇزلردن فعل عمله‌گتيريير .مثلا: تاپيْلتی ، گۇرۇلتو، جينگيلتی ...

۱۴۲ - يْلئ (- ْيلئ / - ۇلۇ، - ۇلو)

۱۴۲/۱ - معليم جعفروف دئييير :

" صون زامانلاردا فورمالاشماقدا ولان بو شکيلچی (اک) واسيطه‌سی‌ايله تام آترئ بۇتيف آدلار (صفتلر) عمله‌گتيريليير. مثلا :

ساريلی،سويلی ،اگيلی ، قورولو، قوشولو ،اۇرتولو...(معاصير آذر - بايجان ديلی لقسيقا ، ص ۱۹۲).

۱۴۲/۲ - فعل کۇکو يادا گۇوده‌لزيندن صفت فعل بيچيمينده کلمه لر عمله گتيريير. مثال : يازيلی امتحان (فارسجا تعبيری ايله :

buyruk (buyur – uk > buyruk).

140.5. Eski Türk dilinde fiilden ad yapan bir [-ıg] eki vardı. Bu isimler bugünkü telaffuzlarıyla -az istisnayla- /g/ seslerini genellikle yitirmiştir. Kalanlarda ise bazen her iki şekle rastlanır, ancak anlam farkları da olabilir:

Adlar: Batı (*magrib*), çatı…

Sıfatlar: Batık (Farsça: فرو رفته çatık… Eski şekillerden örnekler: *uluk* (*ulug*) > ulu, *ölüg* > ölü, *sorug* (*surag*) > sorgu (soru), *sürüg* > sürü, *kamug* > kamu (hepsi), *kapıg* > kapı…

/-ı/ ekinden bahsedilirken de buna işaret edilmiştir.

Açıklaması zor ya da şüpheli bazı kelimeler [-ık] / [-ik] ekinin çok eski türevleri sayılabilir:

Köşk (köş – ük, Kaşgarlı "*köşik*"in (کوشك anlamını "örtü, perde" diye açıklamıştır-Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 409-Kutadgu Bilig'de ise 451. beyitte böyle okuyoruz:

قوپوصي غ كلدي ايلكه دي كوشك
قوپكلدي اوتلي ايگكه اثي كوشك

Günümüzdeki şekli: Bazı adamlar -ona- barınmak için, sığınmak için geldi ve ondan "sığınak" diledi. Bazısı geldi padişahın eşiğini öptü).

141. [+ilti], [+ıltı], [+ültü], [+ultu]

Bu ek bugünkü dilimizde taklidi sözlerden ad yapar. Örneğin: *tapıltı*, gürültü, *çıngıltı*…

142. [-ili], [-ılı], [-ülü], [-ulu]

142.1. Muallim Caferov diyor: "Son zamanlarda şekillenmekte olan bu ek vasıtasıyla tam atribütif adlar (sıfatlar) meydana gelir. Örneğin: sarılı, serili, ekili, kurulu, koşulu, örtülü (Muasır Azerbaycan Dili-Leksika, ss. 192).

142.2. Fiil kökü ya da gövdelerinden sıfat fiil biçiminde kelimeler yapar. Örneğin: yazılı sınav (Farsça tabiriyle:

امتحان کتبی)، مایيلی سئيرچی(فارسجا :تماشاگرمعدود)...
کؤک یا گووده‌نین صؤنو مصوت اولسا اک "ـ لی " اولار :
دؤشه‌ـ لی .... کیمی
۱۴۳ ـ يّم (ـ يُم/ ـ وّم، ـ وُم)
۱۴۳/۱ ـ یی یه‌لیک (ملکیت) اکیله ، صفت‌کیمی ایشله‌دیلـــــن " خطاب ، ندا " کلمه‌لری دوزه‌لر :
جانیم بالام، گؤزوم نوروم قارداشیم. جانیم جیگه‌ریم اوغلوم،گؤلـوّم قیزیم، اصلانیم بالام، گؤزوم قارداشیم، گؤزه‌لیم ـ
"فضولی " دن :
" گؤزوم،جانیم، افندیم،سئودیگیم، دولتلو سلطانیم "
۱۴۳/۲ ـ بوّ اکله قوشا سؤزلر دوزه‌لر :
آنام ـ آتام، ساچیم‌ـ باشیم، ائویم‌ـ ائشیگیم، ایشیم ـ گوجـــوم ، قولوم ـ قانادیم، مالیم‌ـ مولگوم، اوزوم ـ گؤزوم، الیم‌ـ ایاغیم...
۱۴۳/۳ ـ بو اکله متمم بیرینجی شخص مفردیادا جمع معناسی وئرن یی یه‌لیکلی(ملکیت‌لی) متمم دوزه‌لدر.بو جور متملر عمومیت‌لـــه "ـ دیق " گئچمیش زامان صفت‌فعلی (پارتیسیپ‌ی)ایله‌ایشله‌دیلیر :
قالدیغیم ائو، سئودیگیمیز شاعیرلر، تاپدیغیمیز پوللار،گؤردوگوموز آدام...
۱۴۳/۴ ـ بو اکله صایی(عدد) آدلاریندان،پاش حقیندا بیرینجـــی شخص مفهومو وئرن کلمه‌لر دوزه‌لدر:
قیرخیمدا ساچلاریم آغارماغا باشلادی، او زامانلار،اون بئشیمده ایدیم...
۱۴۴ ـ يّم (ـ يُم/ ـ وُم)
بو اکله دوزه‌لمیش ،دونوب ـ قالیبلاشمیش بیرنئچه‌کلمه‌واردیر :
خانیم (خان ـ ین مونّثی)، بگیم، قدیم بیچیمی ایله‌بگوم (آدلاردا ـ قالمیش ،هندوستاندا احیل خانیملارین لقبی)...
۱۴۵ ـ يّم (ـ يُم/ـ وّم، ـ وُم/ ـ م)
۱۴۵/۱ ـ بو اکله فعل کؤکو یادا گؤوده‌سیندن آد عمله‌گلر.مثال:
یئم (یئ ـ م ، علوفه، طعمه)، آلیم (بیر گؤتوروم،بیر توتوم‌ـ آذ . ایضاحلی لغتی) . گئیم (لباس)، ایچیم (اکثرا "بیر" ایله گلـه‌رو بیر دفعه‌ایچمه‌گه کفایت ائده‌جک قده‌رمعناسیندیر)، اؤلوّم

sınav sorumlusu), sayılı seyirci (Farsça: تابع/شاگرد/عدد Kök ya da gövdenin sonu ünlü olursa ek [-li] olur: döşe – li gibi.

143. {+Im} ({+Um})

143.1. İyelik ekiyle, sıfat gibi kullanılan "hitap, nida" kelimeleri yapılır: canım yavrum, gözüm nurum kardeşim, canım ciğerim oğlum, gülüm kızım, aslanım balam, gözüm kardeşim, güzelim, Fuzuli'den:

"Gözüm, canım, efendim, sevdiğim, devletlü sultanım".

143.2. Bu ekle ikileme yapılır:

Anam-babam, saçım-başım, evim-eşiğim, işim-gücüm, kolum-kanadım, malım-mülküm, yüzüm-gözüm, elim ayağım…

143.3. Bu ekle tamlamada birinci şahıs teklik ya da çokluk anlamı veren iyelik yapar. Bu tür tamlamalar genellikle [-dık] geçmiş zaman sıfat fiili (partisibi) ile kullanılır: Kaldığım ev, sevdiğimiz şairler, tapdığımız pullar, gördüğümüz adam…

143.4. Bu ekle sayı adlarından, yaş hakkında birinci şahıs ifadesi veren kelimeler yapar: "kırkımda saçlarım ağarmaya başladı", "o zamanlar on beşimde idim".

144. {-Im} ([-um])

Bu ekle yapılmış, donup kalıplaşmış birkaç kelime vardır: Hanım (hanın dişili), beyim, eski şekli ile "begüm" (adlarda kalmış, Hindistan'da asil hanımların lakabı)…

145. {-Im}, {-Um}, /-m/

145.1. Bu ekle fiil kökü ya da gövdesinden ad yapılır. Örnek: yem (ye – m, aş, yemek), alım (bir götürüm, bir tutum, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati), giyim (giysi), içim (genelde "bir" ile gelir ve bir defa içmeye yetecek kadar anlamındadır), ölüm

بو اکله و عئینی ترتیب له قورولموش دا هاسیرنئجه کلمه :
دده قورقوددان بیرمثال :
گلیملی گئدیملی دؤنیا ، آخیر صونو اؤلؤملو دؤنیا ...
گئچیم (بو کلمه‌نین قدیمدن معنالاری بونلارایدی :
بیرلیکده یاشاماق ،،معاشرت ،فارسجا : سازگاری، مثال : "بئله گئچیم اولماز"/ رواج و رایج . .. " معیشت" فارسجا : گذران معناسیدا وئرر)
ئوتام (قدیم املایله "طوتام" ، معنالاری : قبضه ، بیردفعه‌ده‌توتاجاق قده‌ر .مثال : بیر توتام دوز (بیر چیمدیک دوز).حال و روش :خسته‌لیگین توتامی)، قالدیریم (یئردن قالخمیش حصه و بو وجهله‌داش دؤشنمیش " پیاده‌رو")، یایلیم (مثال : یایلیم آتشی بیر نئچه‌سلاحدان عئینی زاماندا آچیلان آتش ... اسم: مال ـ قارانین گئجه‌اوتاریلماسی) باخیم (باخماق طرزی، گؤروش ، فیکیر)، دوغوم (دوغما ،دوغورما ، دوغوش)، دویوم (دویما ،دویدورما)، اوچوروم (اسم : ۱ ـ چوخ سارپ، دیک ودژین یاماچ، یارغان ، سیلدیریم ...
۲ : مجازی معنادا : درین فرق،آیریلیق ، ضدیت ...
۳ـ مجازی معنادا : تهلکه ، دهشت ، فاجیعه ،فلاکت ، فلاکتلی عاقبت
آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ۴، ص ۲۳۷)،
دوروم (اسم ۱ـ دوام ، دؤزوم ، تاب ، ثبات . ۲ـ دایانماق ،دوراماق یئر... ـ آدی گئچمیش اثر ،ج ، ص ۱۶۶ ـ ایکینجی معنادا ،بیزیم "موقعیت"و" وضعیت" دئدیگیمیز. مفهوملاردا بو کلمه‌چوخ ایشلک اولموشدور)، بیچیم (اسم: ۱ـ بیچیلمک طرزی، پالتارین فورماسی، فاسونو، اؤلگؤسو... ـ ۲ ـ اؤلچو ، بؤیوگلوگ .... ۳ـ بدن، بوی ـ بوخون ، قد و قامت معناسیندا ـ عئینی اثر ،ج ، ص ۲۹۱)...
۱۴۵/۲"ـ م" اکی آلمیش کلمه‌لرله قوشا سؤزلردوزه‌لر:
آددیم ـ آددیم ، دئیلیم ـ دئیلیم ، یاریم ـ یاریم ، اؤدوم ـ اؤدوم ، اولوم ـ دیریم ، اولوم ـ قالیم ، شیریم ـ شیریم ...
۱۴۵/۳ ـ "ـ م" اکیله قوشا سؤزلردن سوای اوچلو (اوچله‌مه)لرده دؤزه‌لر : قیئیم ـ قیئیم قیئیتلماق ، سؤروم ـ سؤروم سؤرونمک ...
۱۴۵/۴ ـ "ـ ایم" له دوزه‌لمیش آدلارا بنزه‌ین چوخ کلمه‌لروار:
یاردیم (کؤمک)، اردم ، سالخیم ، اؤزوم ، قیغیلجیم ...
۱۴۵/۵ ـ کؤک یاداگؤوده حامت ایله بیتیرسه اک "ـ ایم"دیز ، ممصوتلره انطباق اقدروآهنگ قانونوناگؤره دؤرد شکیلدن بیریسنی آلار

Bu ekle ve aynı düzenle kurulmuş birkaç kelime daha: Dede Korkud'tan bir örnek:

Gelimli gédimli dünya, ahir sonu ölümlü dünya…

Geçim (bu kelimenin eskiden şu anlamları da vardı:

Birlikte yaşamak, muaşeret (Farsça: *همراگی*, örnek: "Böyle geçim olmaz" / geçerli ve değer… "*maişet*" Farsça: *گذران*anlamı da verir), tutam (Eski imla ile *"طوتام"*, anlamı: kabza, bir defa da tutacak kadar. Örnek: Bir tutam tuz (bir çimdik tuz). Hal ve tarz: Hastalığın tutamı), kaldırım (yerden kalkmış bölüm ve bu yüzden taş döşenmiş, "kaldırım"), yaylım (örnek: yaylım ateşi birkaç silahtan aynı zamanda açılan ateş, isim: hayvanların gece otlatılması), bakım (bakma tarzı, görüş, fikir), doğum (doğma, doğurma, doğuş), duyum (duyma, duydurma), uçurum (isim: çok sarp, dik ve derin yamaç, yargan, sildirim…

2. Mecazi anlamda: derin fark, ayrılık, karşıt…

3. Mecazi anlamda: tehlike, dehşet, facia, felaket, felaketli akıbet, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 4, ss. 237),

Durum (isim: 1. Devam, düzüm, tab, sebat, 2. Dayanacak, duracak yer, - "adı geçen eser" C 4, ss. 166- ikinci anlamda bizim "durum" ve "vaziyet" dediğimiz kavramlarda bu kelime çok işlektir), biçim (isim: 1. Biçilme tarzı, giysinin şekli, kesimi, kalıbı, 2. Ölçü, büyüklük, 3. Beden, boy, kadd ve kamet anlamında, "aynı eser", C 4, ss. 291)…

145.2. /m/ eki almış kelimelerle ikilemeler yapılır: adım adım, dilim dilim, yarım yarım, yudum yudum, ölüm dirim, ölüm kalım, şırım şırım…

145.3. /-m/ ekiyle ikilemelerden üçlüler de yapılır: kıyım kıyım kıyılmak, sürüm sürüm sürünmek…

145.4. [-im] ekiyle yapılmış adlara benzeyen çok kelime var: yardım, erdem, salkım, üzüm, kıvılcım…

145.5. Kök ya da gövde ünsüz ile biterse ek [-ım] olur ve ünlülere uygunluk göstererek ses uyumuna göre dört şekilden birini alır

کؤک یادا گؤوده مصوت ایسه اک "ـ م" اولار.

تک بیر استثنا اولاراق "توتماق" دان "توتام" دوزه‌لمیشدیر.

۱۴۵/۶ ـ دیلیمیزی آریتماق و ساده‌لشدیرمک اوچون بو اکدن بیر چوخ کلمه‌لر دوزه‌لدیلمیشدیر. بو یئنی کلمه‌لرین بعضی سی مناقیشه‌لره سبب اولموشدور. دورومون ایضاحی اوچون بو بحث‌لردن بیر اؤرنه‌ک وئرمه مناسیبدیر :

" فعلدن آد دوزه‌لدن اکلرله آددان آد دوزه‌لدیلمیشدیر، بو ایش سهو دیر. بو آرادا همین "ـ م" اکی تورکجه‌ده فعل کؤکوندن آدقورماغا یارار : دوغ ـ ۇ ـ م، اؤل ـ و ـ م ، گئچ ـ ی ـ م، آل ـ ی ـ م ، گئی ـ ی ـ م، باخ ـ ی ـ م، اک ـ ی ـ م کیمی" بیزبونلاری یوخاریدا اطرافلیجا ایضاح ائتدیک.

"ـ م" اکی نین مختلیف کؤکلردن توره‌تدیگی کلمه‌لروبونلارین معنا خصوصیتلری اوچون ژان دونی ـ نین (Jean Deny) "تورک دیلی قرامه‌ری" (عثمانلی لهجه‌سی)، ـ ترجومه ائدن : علی علوی ائل ـ اؤوه استانبول، ۱۹۴۱ ـ پاراقراف ۸۵۵ ـ یئنه، و عئینی اکی تدقیق ائدن بروقه‌لمان (Brockelmann)، قونوش (Kúnos) و ملیورانسقی (MelioranskY) کیمی.

تدقیقاتچیلارین چالیشمالاری اوچون Zajaczkowski ـ نین آد و فعل اکلری ـ غرب قارایيم تورکجه‌سینده "ـ قراقووی، ۱۹۳۲ـ ص ۵۸و۵۷ یه مراجعت ائتمک لازیمدیر. عالیم بو اثرینده غرب قارایيم‌تورکجه سینده و باشقا تورک لهجه‌لرینده "ـ م" ایله تؤره‌دیلمیش اؤزنه‌کلرد ن چوخونو گؤسته‌ریر. مثلا :

آتلام، اؤکتم (مغرور)، بیلدیریم (ایلدیریم)، تؤتام...

بو اؤرنه‌کلره‌دایانیلاراق یئنی اصطیلاحلارین دوزه‌لدیگینی دوقتور دوغان آقسان ، " تارتیشیلان سؤزجوکلر" آدلی اثرینده ایضاح و توجیه ائدیر. (ص ۴۲).

اینندی بو یئنی اصطیلاحلاردان بیرنئچه مثال :

اؤتوروم (اطلاس ،فارسجا اصطیلاحی جلسه)، اؤگره‌ئیم (تحصیل فارسجا آموزش)، بؤلوم (جزء ، قسمت)، یؤروم/ یوزوم (تفسیر)، دئییم (تعبیر ،اصطیلاح)....

محیط و محیطین شرایطی معنا سیناگلن "اؤرتام" اصطیلاحی مناقیشه

Kök ya da gövde ünlü ise ek /-m/ olur:

Tek istisna "tutmak"tan "tutam" yapılmıştır.

145.6. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek amacıyla bu ekten birçok kelime yapılmıştır. Bu yeni kelimelerden bazıları tartışmalara sebep olmuştur. Durumun açıklaması için bu konulardan bir örnek vermek uygundur:

"Fiilden ad yapan eklerle addan ad yapmıştır, bu iş yanlıştır. Bu arada yine /-m/ eki Türkçede fiil kökünden ad kurar: doğ – u – m, öl – ü – m, geç – i – m, al – ı – m, giy – i – m, bak – ı – m, ek – i – m gibi" biz bunları yukarıda etraflıca açıkladık.

/-m/ ekinin çeşitli köklerden türetdiği kelimeler ve bunların anlam özellikleri için Jean Deny'nin "Türk Dilinin Grameri" (Osmanlı Lehçesi)-çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941- paragraf 455- yeni ve aynı eki inceleyen Brockelmann, Kúnos, Melioransky gibi. Araştırmacıların çalışmaları için Zajahczkowski'nin Ad ve Fiil Ekleri-Batı Karaim Türkçesinde"-Karakow, 1932, ss. 57-58'e başvurmak gerekir. Âlim bu eserinde Batı Karaim Türkçesinde ve başka Türk lehçelerinde /-m/ ile türetilmiş örneklerden çoğunu gösterir. Mesela: *atlam*, *ögtem* (mağrur), yıldırım, tutam…

Bu örneklere dayanarak yeni terimlerin yapıldığını Dr. Doğan Aksan, "Tartışılan Sözcükler" adlı eserinde açıklar ve yorumlar (ss. 42).

Şimdi bu yeni terimlerden birkaç örnek: Oturum (iclas, Farsça: جلسه *اصطلاح*), öğrenim (tahsil, Farsça: آموزش), bölüm (cüz, kısmet), yorum (tefsir), deyim (tabir, ıstılah)…

Muhit ve muhitin durumu anlamına gelen "ortam" terimi tartışma

موضوعو اولان کلمه‌لردندیر تورکیه‌ده بیرقسم‌یازیچیلار بوکلمه‌نی ایشلتمکده ترددائتمه‌یبلر،کلمه مطبوعات محیطینده‌رایبج اولموشدور. بوباب‌دا یازیچیلاردان بیریسی نیین وفردیگی حکم بئله‌دیر:

"شکیل باخیمیندان،عادت اولان یولدان چیخاراق"اورتا" کیمی، آد صویلو بیر گؤوده‌دن تؤره‌دیلن "اورتام" کلمه‌سی نیین آغیزلارا دوشمه سینده و بیرچوخلارینجا قبول ائدیلمه‌سینده،"اورتا" کلمه‌سی نیین معنا قدرتی نیین، مفهومو هرکسه‌آسانلیقلا منعکس ائتمه‌سینده رولو اولدوغو ـ نو دوشونمک اولار "

بوقبیل یئنی سؤزلردن اولوب‌لاکین اکثر اوخوجولارین قبولونو قازانانلاردان وراحاتجا ایشله‌دیلنلردن بیریسی ده" طوپلوم/ توپلوم" (جامعه، جماعت، اجتماع معناسیندا) کلمه‌سیدیر.بو کلمه‌ده "ـ م " اگی ایله قایدایا گؤره فعلدن دگیل،ترسینه آددان دوزه‌لمیشدیر. بو اکین باغلاندیغی فعل گؤوده‌سی"توپلا ـ " اولمالیدیر،چونکی تورکجه ده"توپلوماق "دئیه بیرفعل یوخدور.بودورومدا کلمه‌نین دوغروشکلی "توپلام" اولماسی گره‌کدیر.فقط بئله بیر کلمه‌یئنه‌صون زامانلاردا " حاصل جمع، یکون " معناسیندا تؤره‌دیلمیشدیر.دئمک دقتسیزلیک اوزوندن هئچ اولماسا ایکی یؤندن مذورلو گؤرونن بیر اصطلاح اورتادا و رواجدا قالماقدادیر.

۱۴۶ ـ یُمتیراق

"ـ یمتیک "ماده‌سینه مراجعت ائدینیز (ماده ۱۴۷).

۱۴۷ ـ یمتیک (ـ یمتیق /ـ ؤنتؤک ،ـ ؤمتؤق)

قدیم تورکجه‌دن بویانا داد و رنگ صفتلرینه تاخیلیب ،بنزه‌رلیک صفتلری دوزه‌لدن بیر"ـ یمتیک " اگی اولموش اولابیلر.بونون بیرده دگیشیک شکلی "ـ یمتیل " اگی ایشلک اولموش.غرب تورکجه‌سینده ،پروـ فه‌سور بانقو اوغلونون تعبیری ایله"آنلامداشلاری " اولان "ـ یُمسی "و "ـ یُمتیراق " اکلری یانیندا رواجدان دوشموشلر.

مثلا "ساری " کلمه‌سیندن "ساریمتیق " یئرینی " ساریُمتیل" سؤزونه وئرمیش و غرب تورکجه‌سی ساحه‌سینده یئرینه‌گؤره" ساریمسی"یادا "ساریمتیراق " داها چوخ رغبت‌گؤرموشدور.

۱۴۸ ـ یُمسه‌ـ (ـ یُمسا ـ / ـ ؤمسه ـ ، ـ و مسا ـ)

۱۴۸/۱ ـ پروفه‌سور محرم ارگین ـ ه گؤره :

konusu olan kelimelerdendir. Türkiye'de bazı yazarlar bu kelimeyi kullanmakta tereddüt etmemiş, kelime matbaa ortamında değer kazanmıştır. Bu konuda yazarlardan birinin verdiği karar böyledir:

"Şekil bakımından, alışılmış yoldan çıkarak "orta" gibi ad soylu bir gövdeden türetilen "ortam" kelimesinin ağızlara düşmesinde ve birçoklarınca kabul edilmesinde "orta" kelimesinin anlam gücünün, kavramı herkese kolaylıkla yansımasında rolü olduğunu düşünebiliriz".

Bu gibi yeni kelimelerden olan, ancak genel okuyucuların kabulünü kazananlardan ve rahatça kullanılanlardan birisi de "toplum" (cemaat, hecamet, içtima anlamında) kelimesidir. Bu kelime de /-m/ ekiyle kurala göre fiilden değil, addan yapılmıştır. Bu ekin bağlandığı fiil gövdesi "topla-" olmalıdır, çünkü Türkçede "toplumak" diye bir fiil yoktur. Bu durumda kelimenin doğru şeklinin "toplam" olması gerekir. Fakat böyle bir kelime yine son zamanlarda "hâsıl-ı cem', yekûn" anlamında türetilmiştir. Demek ki dikkatsizlik yüzünden hiç olmazsa iki yönden sorunlu görünen bir terim ortada ve geçerlidir.

146. [-mtrak]

[-imtik] maddesine bakınız (madde 147).

147. [-mtik], [-mtık], [-ntük], [-mtuk]

Eski Türkçeden bu yana tat ve renk sıfatlarına takılıp, benzerlik sıfatları yapan bir [-imtik] eki olmuş olabilir. Bunun bir değişik şekli olan [-imtil] eki de işlek olmuştur. Batı Türkçesinde Prof. Banguoğlu'nun tabiriyle "anlamdaşları" olan [-imsi] ve [-ımtırak] eklerinin yanında revaçtan düşmüştür.

Örneğin "sarı" klimesinden "sarımtık" yerini "sarımtıl" ifadesini vermiştir. Batı Türkçesi sahasında yerine göre "sarımsı" ya da "sarımtırak" daha çok rağbet görmüştür.

148. {-ImsA-}, {-UmsA-}

148.1. Prof. Muharrem Ergin'e göre:

" ـ ێمسه ـ " فعلدن فعل عمله‌گتیرن بیر اکدیر : گۏل ـ ۏمسه ـ ر وگۏ ـ لۏمسر : صفت ، گۏلومسه‌ین، گۏلن ، گۏلومسر گۏز"...آذ.ایضاحلی لغتی ج ۳، ص ۲۱۰).

بو اک "ـ ێمسه" ،اسمدن فعل دوزه‌لدن اکیندن بنزه‌تمه یولو ایله فعله گئچمیش اولمالیدیر.(تورک دیل بیلگیسی، ص ۲۱۵).

۱۴۸/۲ ـ مرحوم بانقوا وغلو (آدی گئچن اثر ،ص ۲۱۲) بئله ایضاح ائدیر : اسکی تورکجه‌دن بری "ـ سه ـ " اکی "ایستک فعللری (verbes désidératifs) دوزه‌لدر .نئجه‌کی آد کۏکلریندن : سۏوَسا ماق (سوسا ماق ـ دیوان لغات الترک ج ۳،ص ۲۸۴ ـ ،یاقسا ماق (یاغ ایسته‌مک ـ عئینی اثر ،ج ۳،ص ۳۰۵ ـ) و فعلدن گۏلۏمسه‌مک (گۏلۏمسنمک)وَّ بارێقسا ماق (گئتمک ایسته‌مک ، عئینی اثر.ج ۳،ص ۳۳۳) عمله گلمیشدیر."ـ ێمسه" مرکب اکی عرب تورکجه‌سینده‌فعلدن آز صایپدا فعل وئرمیشدیر.

۱۴۸/۳ ـ "مینمسه‌مک" فعلینده بلکه باشقا معنادا اولان ملکیت "ـ ێم" اکی واسیطه اولموش وآددان "ـ یمسه ـ " فعللری وجوداگلمیش دیر : کیچیمسه‌مک (کیچیک گۏرمک) کیمی بوردا بنزتمک دن چوخ"ائله صایماق "مفهومو حاکیمدیر : "منیمسه‌مک" منیمکی کیمی‌صایماق دئمکدیر.

۱۴۸/۴ ـ یئنی کلمه‌لردن : دۏرۏمساماق ، (تردید ائتمک بیرآن حرکتسیز قالماق معناسینا)، آنێمساماق (یاداسالماق،خاطیره‌گتیرمک)

۱۴۹ ـ ێمسه‌ر (ـ ێمسار)

۱۴۹/۱ ـ "ـ یمسه ـ " اکیله گئنیش زامان صفت‌فعلی"ـ ر"اکی نین بیرلشمه‌سیندن تشکل ائتمیش مرکب بیر اکدیر و عمومیتله ،صفت‌کیمی ایشله‌دیلن کلمه‌یا رادار.

۱۴۹/۲ ـ دیلیمیزی آریتماق و ساده‌لشدیرمک اوچون بواکدن بعضی کلمه‌لر عمله گتیرمیشلر.مثال :

قارامسار (هر شئی ین منفی طرفین گۏره‌ن، بدبین)، چکیمسر (بیرایشه یارأیه قاریشمایان ، رای ممتنع)...

۱۵۰ ـ ێمسی (ـ ێمسی /ـ ۏمسۏ ، ـ ۏمسۏ)

۱۵۰/۱ ـ "ـ ێمسی " اکی عمومیتله بنزه‌رلیک (کیمی لیک افاده ائدر. زمانیمیزدا ایشلکلیگی آرتمیشدیر. پروفه‌سور ارگین ـ یمن دئدیگی کیمی "تقریبا هر اسمین صونونا گلیر...":

[-imse] fiilden fiil yapan bir ektir: gül – ümse – r ve gü – lümser: sıfat, gülümseyen, gülen, gülümser göz, "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", C 3, ss. 210).

Bu ek [-imse], isimden fiil yapma ekinden benzetme yoluyla fiile geçmiş olmalıdır (Türk Dil Bilgisi, ss. 215).

148.2. Merhum Banguoğlu (adı geçen eser, ss. 212) şöyle açıklar: Eski Türkçeden beri [-se-] eki "istek fiilleri (verbes désidératifs) yapar. Yani ad köklerinden: *suvsamak* > susamak – Divan u Lügati't Türk, C 3, ss. 284- *yagsamak* (yağ istemek-aynı eser, C 3, ss. 305-) ve fiilden gülümsemek (gülümsenek) ve *barıgsamak* (gitmek istemek, aynı eser, C 3, ss. 333) meydana gelmiştir. Birleşik [-imse] eki Batı Türkçesinde fiilden az sayıda fiil yapmıştır.

148.3. "Benimsemek" fiilinde belki başka anlamda olan [-im] iyelik eki vasıta olmuş ve [-imse-] eki ile addan fiiller yapmıştır: küçümsemek (küçük görmek) gibi burda benzetmekten çok "öyle var saymak" kavramı hâkimdir: "Benimsemek" benimki gibi saymak demektir.

148.4. Yeni kelimelerden: Durumsamak (tereddüt etmek, bir an hareketsiz kalmak anlamında), anımsamak (hatırlamak).

149. {-ImsAr}

149.1. [-imse-] ekiyle geniş zaman sıfat fiili /-r/ ekinin birleşmesinden meydana gelmiş birleşik bir ektir ve genellikle, sıfat gibi kullanılan kelimeler yapar.

149.2. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek için bu ekten bazı kelimeler meydana getirmişler, örneğin: karamsar (herşeyin olumsuz yönünü görmek, bedbin), çekimser (bir işe ya da reye karışmayan, rey-i mümteni)…

150. {+ImsI} ({+UmsU})

150.1. {+ImsI} eki genellikle benzerlik (gibilik) ifade eder. Günümüzde kullanımı artmıştır. Prof. Ergin'in dediği gibi "takriben her ismin sonuna gelir…":

گؤلؤمسو (گوله‌بنزه‌ر)، دیوارئیمسی (دیوار گیمی). خمیریمسی (خمیر گیمی)، یاغئیمسی (یاغا بنزه‌ین،یاغ خصوصیت‌لری اولان)...

۱۵۰/۲ - " یمسی " اکی اصلینده صفتلره گلن بیر بنزه‌رلیک اکی دیر (آجیمسی - آجی یا چالان).

آدلارادا گلیب اونلارین بیر چئشید بنزه‌رلیک حاللرینی عمله گتیریر (اؤرمانئیمسی : اورمانا بنزه‌ین)،رنگ و داد صفتلری و بیر شکیل ،یا بیر وصف افاده ائدن آدلارلا کلمه‌لر دوزه‌لتمک اولار : یاشیلئیمسی (یاشیلاچالان). بو اک - سی اکی نین اوزادیلمیش شکلیدیر

۱۵۱ - یّن (- ئن / - ؤن ، -ؤن)

۱/ ۱۵۱ - قدیم تورکوده "ایله" معنا سیندا ایدی :(آذاقین = آیاقلا ، الیگین (ال ایله)، بونا آذری - آناطولی زمانینا عاید ائرلرده‌ده راست گلمک اولار زامانلا تصریفی اک اولما قدان چیخیب و ظرف کیفیتی آلیبدیر: زامان ظرفی کیمی : ایلکین ، گوندوزون ، قیشین .

۱۵۱/۲ - تکرارلانما قلا حال ظرفی دوزه‌لیر : دیّزین - دیّزین (دیّز اوستونده) ، ایّچین - ایّچین (ایچدن).

حتی تکرارلانما دان دا بومعنانی وئره‌بیلر .مثال :

ای پری پیکر سنین عشقین منه اولسون حرام
گر داخی صحبت دوتارسام سنسیزین بیر یارایلن (عمادالدین نسیمی)

"+ له‌یین " اکی بو اکین اوزادیلمیشی دیر: گئحه‌له‌یین(گئجه‌وقتی).

۱۵۱/۳ - قدیم تورکی ده آد دان صفت دوزه‌لدردی "اوزون"،"یاخین" سؤزلری دیلچی لره گؤره بو اکدن دوزه‌لمیشدیر ،بو صفت‌لرین گؤکلرینی تشخیص چوخ چتین دیر .گینه دیلچی لره گؤره بو کلمه‌لرده عئینی بو اکله دوزه‌لمیشدیر: یئیین ، اوستون ، قالین ، سرین ، چتین ،بوتون، اوزون ، آستئین (مادون)،یاخین ، قوتوُن (مقدس)، یالئین،دولوُن (بدر)، بلین (وحشت)، قارئین ، اگئین (اه‌یین)، بؤیون ، قؤیون (آغوش)، اؤیون ، قؤشون ...

۱۵۱/۴ - فعل گؤکلرینندن آد دوزه‌لدر :

ساتئین / ساتین آلماق، یئغئین ، اکیّن ،بؤتون، توّتون ،آخئین(سئل کیمی یولا دوشمک "یوروش")،اه‌یین (اگمک دن ،بیزده ایندی کی معنا - یا : اه‌یینه پالتار گتیمک)، دؤیون (توّکمک مادّه‌سیندن،"عقده"

gülümsü (güle benzer), duvarımsı (duvar gibi), hamurumsu (hamur gibi), yağımsı (yağa benzeyen, yağ özelliği taşıyan)…

150.2. {+ImsI} eki aslında sıfatlara gelen bir benzerlik ekidir (acımsı: açıya çalan).

Adlara da gelip onların bir çeşit benzerlik halini meydana getirir (ormanımsı: ormana benzeyen), renk ve tat sıfatları ve bir şekil ya da bir vasıf ifade eden adlarla kelime yapar: Yeşilimsi (yeşile çalan). Bu ek [-si] ekinin uzatılmış şeklidir:

151. {-In}, {-Un}

151.1. Eski Türkçede "ile" anlamındaydı: *azakın* > ayakla, *eligin* "el ile", buna Eski Anadolu (Azeri-Anadolu) Türkçesi dönemine ait eserlerde de rastlanır. Zamanla çekim eki olmaktan çıkarak zarf özelliği almıştır. Zaman zarfı gibi: ilkin, gündüzün, kışın.

151.2. Tekrarlanmakla hal zarfı yapar: Dizin dizin (diz üzerinde), için için (içten).

Hatta tekrarlanmadan da bu anlamı verebilir. Örneğin:

ایپریپچیرسینیعشقینیڭ اولسون حرام

گر داخی صحبت دیلرسن یایدیایلن (İmadeddin Nesimî)

[+leyin] eki bu ekin uzatılmış şeklidir: geceleyin (gece vakti).

151.3. Eski Türkçede addan sıfat yapardı. "Uzun", "yakın" kelimeleri dilbilimcilere göre bu ekten türetilmiştir. Bu sıfatların köklerini teşhis etmek çok zordur. Yine dilbilimcilere göre bu kelimelerde aynı bu ekle yapılmıştır: yeyin, üstün, kalın, serin, çetin, bütün, uzun, astın (*mâ-dûn*), yakın, kutun (mukaddes), yalın, dolgun (bedir), belin (vahşet), karın, eğin, boyun, koyun (aguş), oyun, koşun…

151.4. Fiil köklerinden ad yapar: satın > satın almak, yığın, ekin, bütün, tütün, akın (sel gibi yola düşmek "yürüyüş"), *eyin* (eğmekten, bizde şimdiki anlamı: eyin-: kıyafet giymek), düyün (tükmek maddesinden "düğüm"

معنا سینا)، کلین (گلین، کلمک ـ گلمک ـ دن).

۱۵۱/۵ ـ "ـ یّن " ایله دوزه‌لمیش صفتلر اولدوغونا اشارت ائدیلدی اوجمله‌دن :

بوّتوّن، اوُزون ،صایئین / صایئین ...

بو صون مثال حقینده بیرپارچا ایضاحات فایدالی اولابیلر :

صایئین / صایئین کلمه‌سی مرحوم شمس الدین سامی ـ نین "قاموس ترکی " سینده بئله معنالانمیشدیر :

"... سئچمه ،گزیده ،منتخب ،ممتاز..." (ج ۲، ص ۸۱۶). بو قاموس،رومی ایل ۱۳۱۷ یعنی میلادی ۱۹۰۰ ـ ده چاپ اولموشدور.او زامان بو کلمه قاموس مولیفی نین "...اهمال و قصورو موزون نتیجه‌سی اولاراق، حد ذاتیندا خئیلی گئنیش و زنگین اولان تورکجه‌میز اکثر کلمه‌لرینی ایتیریب (اصلده : غیب ائدیب) عربی و فارسی یه افتقار ائتمه‌دیکه بیرشئی افاده ائده‌مه‌یه‌جک درجه‌ده دار و کلمه‌لری نین اصل واشتقاقی بللی اولمایاجاق صورتده عوامین تلفوظونه تابع غلط بیر لسان حالینی آلمیشدیر..." (ج ۱، مقدمه ص : د) دئیه شکایت ائله‌دیکی مقوله‌دن اولاراق "متروک " صایپلیردی .حمدلر اولسون عصریمیزده تورک دیللی قوملارین بیرچوخوندا اویانان دیل شعورونون برکتی ایله دیلیمیزی آریتماق یولوندا بؤیوک تشبثلر اولدو، اوجمله‌دن بو "متروک "لوق لکه‌سی بیرچوخ سؤزلریمیزدن سیلینمدی .بو آرادا صایئین / صایین سؤزو ده تازه‌دن ایشلک حالا گلدی .آذربایجان تورکوسونده‌بو کلمه " صایین قالا" و"صایین گدیگی " کیمی سؤزلرده قدیمدن بری گونوموزه‌دک یئر آدلاریندا یاشایبر.

"...آن حضرت ازشکار مراجعت کرده‌بعداز زیارت آبا و اجداد روانه سراب شد ودر صاین گدوکی نزول نموده ودرآن مقام مزاج آن حضرت انحراف یافت" (احسن التواریخ، چاپ ۱۳۵۷، تهران ، ص ۲۳۶ بو اثر ۹۸۰ هجری،یعنی میلادی ۱۵۷۲ ده یازیلمیشدیر).

" روزدیگر ،بلده سلطانیه از فروغ طلعت آن خورشید اوج کشورستانی غیرت افزای بروج آسمانی گشت .بعداز قطع مسافت ، حوالی صاین قلعه محل نزول سپاه بحرجوش رعد خروش گردید..." (عئینی اثر ،ص : ۶۲۲).

بیزجه صایئین" سؤزونو، حرمت عنوانی کیمی آدلاریمیزدان قابیاق ("جناب "و"حضرت " یئرینه) تک باشینا یادا "آقا "و"خانیم" عنوانلاری

anlamında), gelin (gelmek fiilinden).

151.5. [-in] eki ile yapılmış sıfatlar vardır, aynı şekilde: Bütün, uzun, sayın…

Bu son örnek hakkında bir açıklama faydalı olabilir: "Sayın" kelimesi merhum Şemseddin Sami'nin "Kamus-ı Türkî" adlı eserinde böyle açıklanmıştır: "… Seçme, gözde, müntehab, mümtaz…" (C 2, ss. 816). Bu sözlük, Rumi yıl 1317 yani Miladi 1900 yılında basılmıştır. O zaman bu kelime Kamus yazarının "… İhmal ve kusurumuzun neticesi olarak, hadd-i zatında hayli geniş ve zengin olan Türkçemizin genel kelimelerini yitirip (kaybedip) Arapça ve Farsçaya yönelmedikçe bir şey ifade edemeyecek derecede dar ve kelimelerinin aslı ve iştikakı belli olmayacak şekilde avamın telaffuzuna tabi galat bir lisan halini almıştır…" (C 1, mukaddime ss. d) diye şikâyet ettiği mukaveleden olarak "terk edilmiş" sayılırdı. Şükürler olsun günümüzde Türk dilli toplumların birçoğunda uyanan dil şuurunun bereketiyle dilimizi arıtma yolunda büyük atılımlar oldu. Aynı şekilde bu "terk edilmiş"lik lekesi birçok sözümüzden silindi. Bu arada "sayın" kelimesi de yeniden işlek hale geldi. Azerbaycan Türkçesinde bu kelime "sayın kala" ve "sayın gediği" gibi ifadeler de eskiden beri günümüze kadar yer adlarında yaşıyor.

"…آن حضرت از شکار مراجعت کرده بعد از زیارت آبا و اجداد روان مس راه شد و در صیلان گدوک ینزول نموده و در آن مقام مزاج آن حضرتان حرافی افت"

(Ahsenü't Tevarih, basım 1357, Tahran, ss. 236 bu eser 980 hicri, yani Miladi 1572'de yazılmıştır).

"روز دیگر مبلغ دست طلایه از فروغ طلعت آن خورشید اوجشاهی غیرت افزای بروج آسمان گشت بعد از قطع مسافت، حوالی صیلاق مذکور منزل سپاه حرجوش رعد خروش گردید…"

(Aynı eser, ss. 622)

Bizce "sayın" sözünü, hürmet unvanı gibi adlarımızdan önce ("cenap" ve "hazret" yerine) tek başına ya da "ağa" ve "hanım" unvanları

ایله بیرلیکده گتیرمکده هئچ بیر محذور یوخدور.(بو یازی نیـــن صونلاریندا " عنوان بیرلشمه‌لری" بحثینه مراجعت ائدینیز).

۱۵۱/۶ ـ بعضی کلمه‌لرده " غین " اکی نین "ـ غ ـ " دوشمه‌سی ایله بیرپارا سؤزلر دوزه‌لمیشدیر : صاتغین ـ صاتین ... کیمی .

۱۵۱/۷ ـ تورکجه‌نی آریتماق و ساده‌لشدیرمک اوچون بو اکدن ده ـ فایدالانا راق یئنی کلمه‌لر عمله گتیریلمیشدیر. مثال :

یازئین (ادبیات)، باسئین (باسماق / باصماق یعنی چاپ ائتمکـــــدن، مطبوعات)، اکین (فارسجادا فرهنگ ، عربجه‌ده ثقافة دئییلن کولتور "مدنیت")، ائشیئن (شعاع، اشعه ، مثال : رادیو آقتیف ایشئنلار)...

۱۵۲ ـ یّن ـ (ـ یئن ـ / ـ ؤن ـ ، ـ وُن ـ)

۱۵۲/۱ ـ دؤنوشلو" فعللر دوزه‌لدر : چکینمک (اوزونو چکمـــک) یارانماق (اوزونه یارا ماق)، دئییشمک (اوز ـ اوزونه دئمـــک) ، بؤرؤنمک ، بزه‌نمک ، بوشانماق ، چکینمک ، دایانماق ،دیّدینمـــک ، گئچینمک ، دولانماق ، اوزانماق ...

۱۵۲/۲ ـ فعل کؤک یادا گؤوده‌لرینه گله‌رک مجهول بنا دوزه‌لدر : چالینماق (کیمین چالدیغی مجهول)، دوغرانماق، اؤلونماق ...

۱۵۲/۳ ـ هم دونوشلو هم مجهول مفهوملارینی بیریئرده ده وئرر : بؤیانماق ، بؤلونمک ، دلینمک ، سیلینمک ،یوُیونماق ...

۱۵۲/۴ ـ بعضاً فعل کؤک یادا گؤوده‌لریله قالیبلاشاراق دونوشلو بنا قورار :

اووونماق ، به‌ینمک / به‌گنمک ، دیره‌نمک ، توخونماق ،دؤشونمـــک گؤوه‌نمک ، ایگره‌نمک ، اؤگره‌نمک ، تانینماق ، دیسگینمک ،تؤکنمک ، اوُسانماق ، اوُتانماق ، اؤیانماق ...

۱۵۴ ـ ینتیْ (ـ ئینتیْ/ـ ؤنتو ،ـ وُنتو)

۱۵۳/۱ ـ مرکب زرر اکدیر .بونو گاه" ـ ینتی " کیمی گاه‌دا "ـ تی" کیمی گؤرمک اولار :

ـ قاشین + تی ، جیرپئن + تی ، ـ اوز+ ونتو ، بیریک + ینتی،کیمی.

۱۵۳/۲ ـ بو اکدن دوا ملی عملی گؤسته‌رن آدلار دوزه‌لر :

آخینتیْ = حریان ، سیزینتی = (فارسجا : نشدکردن)،جالخانتی(تلاطم).

۱۵۳/۳ ـ بو اکدن کؤک یادا گؤوده‌ده‌کی فعلین مفهومونا عایـــد محصول و آرتیقلار اوچون آد دوزه‌لر :

ile birlikte vermekte hiçbir sorun yoktur. (Bu yazının sonlarında "unvan birleşmeleri" konusuna bakınız).

151.6. Bazı kelimelerde [-gın] ekindeki /-g-/ sesinin yitirilmesiyle birkaç kelime yapılmıştır: *satgın* > satın gibi.

151.7. Türkçeyi arıtmak ve sadeleştirmek için bu ekten de faydalanarak yeni kelimeler meydana getirilmiştir. Örnek: yazın (edebiyat), basın (basmak, yani çap etmekten, matbuat), ekin (Farsçada: *"فرهنگ* (*ferheng*), Arapça: *"ثقافة* (*sekâfe*) denen kültür, "medeniyet"), ışın (*şua*, *eşi'a*, örnek: Radyoaktif ışınlar)…

152. {-In-}, {-Un-}

152.1. Dönüşlü fiiller yapar: çekinmek (kendini çekmek), yaranmak (kendine yaramak), değinmek (kendi kendine demek), bürünmek, bezenmek, boşanmak, çekinmek, dayanmak, didinmek, geçinmek, dolanmak, uzanmak…

152.2. Fiil kök ya da gövdelerine gelerek edilgen yapı kurar: çalınmak (kimin çaldığı meçhul), doğranmak, olunmak…

152.3. Hem dönüşlü, hem edilgen kavramlarını bir yerde verir: Boyanmak, bölünmek, delinmek, silinmek, yıkanmak…

152.4. Bazen fiil kök ya da gövdeleriyle kalıplaşarak dönüşlü yapı kurar: avunmak, beğenmek, direnmek, dokunmak, düşünmek, güvenmek, iğrenmek, öğrenmek, tanınmak, tiksinmek, tükenmek, usanmak, utanmak, uyanmak…

153. {-IntI-} {-UntU-}

153.1. Birleşik bir ektir. Bu ek gâh {-IntI}, gâh {-tI} olarak görünür: Kaşın – tı, çırpın – tı, üz – üntü, birik – inti gibi.

153.2. Bu kökten devamlılığı gösteren adlar yapılır: akıntı / cereyan, sızıntı, çalkantı (*telâtum*).

153.3. Bu ekten kök ya da gövdedeki fiile ait sonuç ve fazlalıklar için ad yapılır:

توکؤنتو (تؤکمکدن حاصل اولانلار)، چیخیئنتی (فارسجا : برآمدگی)، چؤکؤنتو (فارسجا : ریزش)، سوپرونتو، پیخیئنتی ....

۱۵۳/۴ ـ بو اکدن المالی و اضطرابلی دویغولارا آددوزه‌لر :

بؤلانتی (فارسجا : دل بهم‌خوردگی)، دئیسگینتی (دیسگینمه‌دویغوسو)، سیخیئنتی (فارسجا : دل گرفتگی)، قوُرونتو (فارسجا :نگرانی، توهم)، ایئگره‌نتی (نفرت ، اشمئزاز)...

۱۵۳/۵ ـ بو اکدن فعل و فاعیل حقیندا تحقیرائدن معنا چیخار :

سیغیئنتی (فارسجا : محتاج پناه ، پناهنده)

۱۵۳/۶ ـ بو اکدن قالیبلاشمیش و یوخاریدا سایدیغیمیز افاده‌لری ایتیرمیش کلمه‌لرده دوزه‌لمیشدیر : توپلانتی (اجتماع ،اجلاس).

۱۵۳/۷ ـ تورک دیلینی آریتماق و ساده‌لشدیرمک اوچون بو اکله عمله گلمیش کلمه‌لردن :

سؤیلن تی (شایعه)، سارسینتی (تزلزل)، گؤرؤنتو (بوتون معنالاری ایله vision اصطلاحینا مقابیلدیر)، اؤزانتی (استطاله)...

۱۵۴ ـ ینجه (ـ ینجا / ـ ونجه ، ـ ونجا)

فعل کؤکؤ یا دا گؤوده‌سیندن "زامان" مفهومو وئره‌ن ظرف فعل (gerund) دوزه‌لده‌ر :

آلینجا ، آلمایینجا ، گلینجه ، گلمه‌یینجه ....

۱۵۵ ـ ینکی (ـ ینکی)

بو اک منشاء‌ی اعتیباری ایله یینیه‌لیک حالینا "ـ کی" اکی نین علاوه‌سی ایله دوزه‌لمیشدیر . بو اک واسیطه‌سی ایله اسملرده‌تاکیدلی تعلق معناسی عمله‌گتیریلیر .مثلا : داغینکی ،ائلیتکی ...

(س .عبداللطیف جعفروف ،معاصیرآذربایجان دیلی ـ لقسیقا ،ص ۱۸۶).

۱۵۶ ـ ینه‌ن (ـ ینان / ـ ونه‌ن ـ ونان)

ادات اولان"ـ ایله "نین باشقا بیرشکلی دیر .متنلرده "ایلن"وماقبلینه یاپیشدیغیندا "ـ یلن"و محاوره‌ده "ینن "بیچیملری وار.مثال :

آتیئنان (آت ایله)،

ائی "نسیمی " سن فلک نین گردیشیندن غم یئمه

شادلیق اندوه ایلن وارهم‌قیزیل گؤل خارایلن (عمادالدین نسیمی).

ـ صونو گله‌جک ـ

döküntü (dökmekten ortaya çıkanlar), çıkıntı, çöküntü, süprüntü, yıkıntı…

153.4. Bu ekten elemli ve ıztrablı duygu adları yapılır: bulantı, tiksinti (tiksinme duygusu), sıkıntı, kuruntu, iğrenti (nefret, bezdirmek)…

153.5. Bu ekten fiil ve fail hakkında aşağılayıcı anlamlar çıkar: sığıntı.

153.6. Bu ekten kalıplaşmış ve yukarıda saydığımız ifadeleri yitirmiş kelimeler de yapılmıştır: toplantı.

153.7. Türk dilini arıtmak ve sadeleştirmek için bu ekle yapılmış kelimelerden: Söylenti (*şayia*), sarsıntı (*tezelzül*), görüntü (bütün anlamları ile vizyon ifadesine eş değerdir), uzantı (*istitâle*)…

154. {-IncA} ({-UncA})

Fiil kökü ya da gövdesinden "zaman" ifadesi veren zarf fiil (gerund) yapar: alınca, almayınca, gelince, gelmeyince…

155. {-InkI}

Bu ek kökeni itibariyle iyelik haline [-kı] ekinin getirilmesiyle yapılmıştır. Bu ek vasıtasıyla isimlerde belirsiz bir ilgi anlamı verir. Örneğin: dağınkı, elinki…

(S. Abdullatif Caferov, Muasır Azerbaycan Dili – Leksika, ss. 186).

156. {-InAn} ({-UnAn})

Edat olan "ile"nin başka bir varyantıdır. Metinlerde "ilen" ve diğer görünümleri eklendiğinde [-ilen] ve konuşma dilinde [-inen] biçimleri vardır. Örneğin: atınan (at ile),

ای نسیمی "سفیل کیبی گیبیدن غمئمه

(İmadeddin Nesimî) شاهیقان دوایلن وار همچیگول خایلن

-Sonu gelecek-

دوقتور حميد نطقی

کلمه‌لر اوزه‌رینه

کؤکلر ـ گؤوده‌لر ـ اکلر ـ کلمه‌لر

ـ ۱۴ ـ

۳ ـ " نحوی " یوللا سؤزلرین عمله گلمه جریانی

" سؤز یارادیجیلیغی جریانی دین ان قدیم نوعلریندن بیری اولان بو قایدا معاصیر آذربایجان ادبی دیلی سؤزلوگونون (کلمه‌خزینه‌سی نین) اینکیشافیندا دا بؤیوک رول اوینایير. معاصیر ادبی دیلیمیزین چوخ زنگین بیرساحه‌سینی تشکیل ائدن و عؤن زامانلاردا خیلی اینکیشاف ائتمیش اؤلان اصطیلاح یارادیجیلیغیندا ،دئمک اؤلار کی، بؤقایدا مهم یئری توتموشدور. بؤ نونلا بئله اؤ لئقسیک و مورفولوژی قایدا لارا نسبتاً مجدود اؤلوب گئت ـ گئده اهمیتینی ایتیریر ".

"بونون اساس سببلریندن بیری اوندان عبارتدیرکی، دیلیمیزده جوخ هجالی سؤزلرین ایشله‌دیلمه‌سی اونون روحونا ،طبیعتینه اؤیغون دگیلدیر. ایکینجی سبب ، اؤندان عبارتدیرکی ،معاصیر دؤورموزده مورفولوژی یوللا (اکلرین واسیطه‌سی ایله) سؤز یارادیجیلیغی جریانی او قدر اینکیشاف ائتمیش و او قدر زنگین قایدالارا مالیک اولموش دورکی ، آرتیق سؤزلرین بیرلشدیرمه‌سی واسیطه‌سی ایله یئنی سؤزلرین یارادیلماسینا او قدر ده احتیاج قالمامیشدیر ".

" معاصیر دیلیمیزده " نحوی " یوللا سؤز یارادیجیلیغی جریانی

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

NİSAN, MAYIS VE HAZİRAN 1369

KELİMELER ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELER (14)

3. Söz Dizimi Yoluyla Kelime Yapma Yöntemi

Sözcük yapmanın en eski yöntemlerinden biri olan bu kural Muasır Azerbaycan Edebi Dili Sözlüğü'nün (kelime hazinesinin) oluşturulmasında da büyük rol oynuyor. Çağdaş edebi dilimizin çok zengin bir sahasını meydana getiren ve son zamanlarda hayli gelişmiş olan deyim yapımında da, bu kural önemli bir yer tutmuştur. Bununla birlikte o, leksik kurallara ve morfolojiye göre nispeten sınırlı olup git gide önemini yitirir.

Bunun esas sebeplerinden birisi de, dilimizde bulunan çok heceli kelimelerin onun ruhuna ve tabiyatına uygun olmamasıdır. İkinci sebep ise, çağdaş dönemde morfoloji yoluyla (ekler vasıtasıyla) sözcük yapma yönteminin gelişip zengin kurallar içermesi ile artık sözcükleri birleştirerek yeni kelimelerin yaratılmasına ihtiyaç duyulmamasıdır.

Çağdaş dilimizde "söz dizimi" yoluyla sözcük yapma yöntemi

اؤز قدیم دؤورلریندن فرقلی اولاراق بیرسیرا یئنی خصوصیتلره مالیک اولموش و یئنی قایدالار یاراتمیشدیر .نحوی یولا سؤز یاراتدیجیلیغی حریانی ذین تدفیق موضوعو "مرکب سؤزلر"دیر" (س . عبدالللطیف جعفروف ، آدی وئریلمیش اثری ص ۲۰۵ -- ۲۰۴).

بیرآز اول ده اشارت اولدوغو کیمی نحوی / سینتاقتیک یولا دا دیلیمیزده بیرفسم اصطیلاحلار عملهگلر و زمانیمیزین ایحتیاجلاری سویولا ساش ووراماییزی داضرورت قیلیر ،زیرا بیرطرفدن علمین و فن لرین انکیشافی تازا ـ تازا اصطیلاحلارا احتیاج دؤغورور ، بیرطرفدن ده اجتماعی ـ سیاسی شرایط و بشری بیلگی و آراشدیرمالارین گئنیشلهمه سی هرگون ، یئنی مفهوملارین دیلیمیزده ده معادیللرینی تاپماییزا بیزی مجبور ائدیر .بؤ ایشده یوبانماق اولمار زیرا بیز تئزتریشمز ـ سک لازیم اولان مفهوملاری بیان ائدهجک اصطیلاحلار جارهسیز خاریجی دیللردن " آلینما " و "بؤرج "سؤزلرله تامین ائدیلهجک و صونرا دان اؤز دیلیمیزده مناسیب سؤز دؤزهلسهده ، دخیل و بؤرج کلمهلرهعادت ائتمیش خلفه اؤنلاری قبول ائتدیرمک آسانلیقلا ممکون اؤلماز .

یؤخاریدا صریحا دئییلدیگی کیمی اکلرله (مورفولوژیک یولا) سؤز عمله گتیرمک دیلیمیزه داها مناسیبدر ، لاکین بیرلشمه و ترکیب یؤللاری دا ـ احتیاط شرطی ایله ـ آچیقدیر .بؤیولدادا حوخ گئنیش ساحه واردیر .بؤنو قئید ائتمهلی یئک کی مرکب سؤزلرین (بسیط سؤزلرهو مقایسه ایله) بیر خصوصیتی وار : اونون مختلیف پارچالاری ذین تداعی یولو ایله ،سؤزون بوتونونه وئردیگی جانلیلیق و آیدینلیق گؤزدن قاچماماليدير . مثلا " قیرمیزی بیر شفق " عبارهسینده ،بیرینجی کلمهنی بیرلهشیک شکیلده ،فرضا "قان قیرمیزیسی بیرشفق "دئیهگتیرن شاعیریس ، نییه مرکب شکلی ترجیح ائتدیگی دللی دیر .

یئنی گلمیشکن بو نکتهنی ده یادا سالماق لازیمدیر : آنجاق یانـ یادا گتیربلمیش هر هانسی ایکی کلمه اصل معنادا " مرکب سؤز "سایيلماز اؤنلارین فاینا شیب و قالینلاشمیش اؤلماسی شرطدیر .

بؤ قاینا شما " تام اؤلونجا اؤلا هر سؤزون اؤزونهخاص وؤرغوسو یئرینه بؤتون مرکب سؤزون سیر ووُرغوسو اؤلار . ثانیا مثلاً بیرینجی حصهنین صؤنو و ایکینجی حصهنین باشی مصوّت اؤلورسا قاینا شما تام اؤلونجا بؤ مصوتلردن بیریسی دؤشر و کلمهلر (آهنگ باخیمیندان)

eski dönemlerinden farklı olarak bir takım yeni özelliklere sahip olmuş ve yeni kurallar yaratmıştır. Söz dizimi yoluyla sözcük yapma yönteminin inceleme konusu "birleşik kelimeler"dir (S. Abdullatif Caferov, adı verilmiş eseri, ss. 204-205).

Biraz önce de gösterildiği gibi söz dizimi/sentaktik yolla da dilimizde bir takım terimler yapılır ve günümüzün ihtiyaçları bu yola başvurmamızı zorunlu kılar. Zira bir taraftan bilim ve teknolojinin gelişimi yeni yeni terimlere ihtiyaç doğurur. Diğer taraftan da sosyal-siyasal şartlar, beşeri bilgi ve araştırmaların çoğalması hergün, yeni kavramların dilimizde de eşdeğerlerini tanımamıza bizi mecbur eder. Bu işte gecikmek olmaz, zira biz acele etmezsek gereken kavramları açıklayacak terimler çaresiz yabancı dillerden "alıntı" ve "kopya" kelimelerle temin edilecek ve sonradan kendi dilimizde uygun kelime yapılsa da alıntı ve kopya kelimelere alışmış olan yeni nesle onları kabul ettirmek kolay olmayacak.

Yukarıda açıkça belirtildiği gibi eklerle (morfolojik yolla) sözcük yapmak dilimize daha uygundur. Lakin birleşme ve tamlama yoluna da – dikkatli olma şartıyla- açıktır. Bu yolda da çok geniş bir saha vardır. Birleşik kelimelerin (basit kelimelere kıyasla) bir özelliği vardır: Onun çeşitli parçalarının çağrışım yoluyla sözün bütününe verdiği canlılık ve aydınlık gözden kaçmamalıdır. Örneğin "kırmızı bir şafak" ibaresinde birinci kelimeyi birleşik şekilde diyelim ki "kan kırmızısı bir şafak" diye veren bir şairin, niye birleşik şekli tercih ettiği bellidir.

Yeri gelmişken şu noktayı da hatırlamak gerekir. Ancak yan yana getirilmiş her hangi iki kelime asıl anlamında "birleşik kelime" sayılmaz. Onların kaynaşıp kalıplaşmış olması şarttır.

Bu kaynaşma "tam olunca evvela her sözün kendisine has vurgusu yerine birleşik kelimenin bir vurgusu olur. İkinci olarak örneğin birinci bölümün sonu ve ikinci bölümün başı ünlü olursa kaynaşma tam olunca bu ünlülerden biri düşer ve kelimeler (ses uyumu bakımından)

آز ـ جوخ اؤیوشما (انطیساق) علامتلری گؤسته‌رلر. مثال :
" عمی اوغلو"، "عموغلو" اولار، "علی آغا" دا "علاغا" حالیناگلـــه‌ر.
"عمی " و " علی " اؤز "وؤرغولار" ینی دا گؤردوگونوز کیمی ایتیریرلر.

موضوعو داها آیدین تدقیق ائتمک اوچون بیزده بروفه‌سور محرم ارگین ـ ین " تورک دیل بیلگیسی "نده سئحدیگی یؤلو تعقیب ائتمـــک ایسته‌ییریک، مرکب کلمه‌لر موضوعونو داها گئنیش چارچیوادا یعنـــی " کلمه‌لر بیرلشمه‌سی " بحثینده مطالیعه ائله‌مه‌گی ترجیح ائدیریک. مذکور مولفین یؤلوندا دواملا باشقا منبعلردن ده مثاللار و اؤرنـه‌ک لرله متنی آیدینلاتماغا چالیشاجاغیق.

﴿ کلمه بیرلشمه‌لری ﴾

کلمه‌بیرلشمه‌لری بیردن آرتیق کلمه‌نی ایچینه آلان، بنیه‌ســـینده و معنا سیندا بیر بؤتونلوک اؤلان، دیلده بیر بؤتون اؤلاراق معامیلـــه گؤره‌ن بیردیل واحیدی دیر. کلمه‌بیرلشمه‌لری اؤچون بیردن چوخ کلمـــه بیرمقدار قایدالارا گؤره معین بیرترتیب ایچینده یان ـ یاناگتیر ـ یلیر... کلمه‌بیرلشمه‌لری تک بیر شئیی ویا حرکتی بیرواحیدکیمی قار ـ شیلایان کلمه‌لر مجموعه‌لری دئمکدیر. هرکلمه بیرلشمه‌سی باشقا کلمه‌لـر یادا باشقا کلمه‌بیرلشمه‌لری ایله بیرواحیدحالیندا مناسیبته گئجه‌ر هابئله‌حمله‌لره‌ده بیر واحید کیمی اشتراک ائده‌ر. تک بیرکلمه‌کیمی ده تصریف ائدیلیر و صؤنا گلن اک بؤتون بیرلشمه‌یه شامیل اولور.

بوکلمه‌بیرلشمه‌لری نی اصل و تابع اولاراق ایکی اساس عنصره بؤلمک اؤلار. تؤرکو دیلینده گؤمکچی عنصر اصل عنصردن قاباق گله‌ر.

تورک نحوی نین بؤتون اساسی بوُ آنا قانون اؤزه‌رینه قوُرولموش ـ دور. هامی کلمه بیرلشمه‌لرینده و جمله‌ده اصل اولان (تعیین ائدیلن، تاماملانان و بایرتیلن ـ بللی ائدیلن عنصر) صوندا و بلیردن (بللی ائدن)، تاماملایان و تعیین ائدن و تابع اولان گؤمکچی عنصر باشدا گله‌ر. دیلیمیزده یالنیز" کی"ـ لی مرکب جمله بوقایدایا تابع دگیل دیر. زیرا " کی "ـ لی مرکب جمله‌لر تورکو اولمایان و آلینمـــا اؤلگولر اؤزه‌رینده دؤزه‌لدیلر. عموماً هر هانسی بیرمطلب تورکودیلی نین بسیط جمله‌لری ایله، داها فصیح و گؤزه‌ل بیرصورتده جاتدیریلابیلر

تؤرکوده کلمه بیرلشمه‌لرینده‌کی بو سیرا عئینی زاماندا بیـــر زامان سیرا سیدیردا.

az çok uygunluk gösterirler. Örneğin: “Emmioğlu” ifadesi “emmoğlu” olur, “Ali Ağa” da “Alağa” haline gelir. “Emmi” ve “Ali” kendi üzerindeki “vurgu”yu da gördüğünüz gibi yitirir.

Konuyu daha kapsamlı incelemek için biz de Prof. Muharrem Ergin’in “Türk Dil Bilgisi”nde seçtiği yolu takip etmek istiyoruz. Birleşik kelimeler konusunu daha geniş çerçevede yani “birleşik kelimeler” bahsinde mutalağa etmeyi tercih ediyoruz. Adı geçen yazarın yolundan giderek başka kaynaklardan örnekler de vererek metni aydınlatmaya çalışacağız.

Birleşik Kelimeler

Birleşik kelimeler birden fazla kelimeyi içine alan, bünyesinde ve anlamında bir bütünlük olan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir. Birleşik kelimeler için birden çok kelime bazı kurallara göre düzenli bir sıra içinde yan yana getirilir. Birleşik kelimeler tek bir şeyi ya da hareketi bir birlik gibi karşılayan kelime topluluğu demektir. Her birleşik kelime başka bir kelime ya da başka bir birleşik kelime ile bir birlik halinde ilişki kurar. Bu şekilde cümlelerde de bir birlik olarak kullanılır. Tek bir kelime gibi de tasrif edilir ve sona gelen ek bütün birleşmeye uygun olur.

Bu birleşik kelimeler doğal olarak iki esas unsura bölünür. Türkî dilinde yardımcı unsur asıl unsurdan önce gelir.

Türk gramerinin bütün esası bu ana kural üzerine kurulmuştur. Bütün birleşik kelimelerde ve cümlede asıl olan (tayin edilen, tamamlanan ve belirtilen unsur) sonda ve belirten (belli eden), tamamlayan, tayin eden ve doğal olan yardımcı unsur başta gelir. Dilimizde sadece [-ki] ile yapılan birleşik cümleler Türkî olmayan ve alınma ülküler üzerinden yapılır. Genelde herhangi bir istek Türkî dilinin basit cümleleriyle, daha fasih ve güzel bir şekilde belirtilir.

Türkîde birleşik kelimelerdeki bu sıra ayrıca bir zaman sırasıdır.

دیلیمیزده اکلر سیستەمی ده تماما بو کلمه سیراسینا اویغوندور عنصرلر کلمەبیرلشمەلرینده اکلی و اکسیز اولا بیلرلر.

تورکوده باشلیجا کلمه بیرلشمەلری سونلاردیر :

۱ ـ تکرارلار ۲ ـ ربط اداتی ایله بیرلشمەلر ۳ ـ صفت تاماملاماسی، ۴ ـ بییەلیک بیرلشمەلری و آد تاماملاماسی ، ۵ ـ تعلق بیرلشمەلری، ۶ ـ مرکب آد ۷ ـ مرکب فعل ۸ ـ عنوان بیرلشمەلری ۹ ـ اصوات سیر ـ لشمەلری ۱۰ ـ صایی بیرلشمەلری ۱۱ ـ ادات بیرلشمەلری ۲ ـ اسناد بیرلشمەلری ، ۱۳ ـ مضاف الیه ۱۴ ـ "ـ ه"حالی ۱۵ ـ "ـ ده "حالی، ۱۶ ـ " دن " حالی بیرلشمەلری ۱۷ ـ فعل بیرلشمەلری ۱۸ ـ صفت فعل (پارتیسیپ) بیرلشمەلری ۱۹ ـ ظرف فعل بیرلشمەلری ۲۰ ـ قیسسالتما بیرلشمەلری ۲۱ " ـ ی" حالی بیرلشمەلری .

۱ ـ تکرارلار

تکرارلار عئینی جنسدن ایکی کلمەنین دال ـ یا ـ دال گتیریلمەسی ایله عملەگلن کلمەبیرلشمەسی دیر. اکسیز یان ـ یانا گلرلر و هر ایکی کلمەده اؤز وؤرغوسو ایله تلفظ اؤلونور.

تکرارلار ان بسیط، ان ساده کلمەبیرلشمەلری دیر.

هرنوع کلمەدن تکرارلار بیرلشمەسی عملە گلەبیلر.

تکرارلارین باشلیجا اوچ وظیفەسی واردیر: ۱ ـ مفهومو قوتلندیرمک ، ۲ـ جوخلوق گؤستەرمک ، ۳ ـ دوا ملیلیق .

مثلا: " قارا ـ قارا (گؤزلر)" ده قارا تاکیداولور و معناسی قوتلەنیر.

" قابی ـ قابی (گزمک)"ده بیرجوخ قابیدان بحث اولونور.

"گئده ـ گئده"و"قاچا ـ قاچا" دا حرکتده دوا ملیلیق مفهومو آنلاشیلیر.

تکرارلامانین ایکی داها وظیفەسی وار : ۱ ـ متوسط دؤرومو بیان. مثلا : " آز ـ جوخ"، "یاخشی ـ سیس" ده اولدوغو کیمی .

۲ ـ بیرلیگی افاده ائدر : بییر ـ دؤیر .

دیلیمیزده دؤرد نوع تکرارلاما واردیر :

۱ ـ عئینا تکرار : آستا ـ آستا ، یاواش ـ یاواش ، داغ ـ داغ ، گؤز ـ گؤز . دیلیم ـ دیلیم بیرر ـ بیرر ، جوخ ـ جوخ،گؤرول،گؤر ـ ول شیئریل ـ شیئریل ، بیر ـ بیر اوچ ـ اوچ ، دئ ـ دئیه ، یاخا ـ

Dilimizdeki ek sistemi de tamamen bu kelime sırasına uygundur. Unsurlar birleşik kelimelerde ekli ve eksiz olabilir.

Türkçede başlıca birleşik kelimeler bunlardır:

1. Kelime tekrarları: 2. Bağlama edatı ile yapılan birleşmeler; 3. Sıfat tamlaması; 4. İyelik birleşmeleri ve isim tamlaması, 5. Bağlama zamiri ile yapılan birleşmeler; 6. Birleşik adlar; 7. Birleşik fiiller; 8. Unvan birleşmeleri; 9. Ses birleşmeleri; 10. Sayı birleşmeleri; 11. Edat birleşmeleri; 12. İsnat birleşmeleri; 13. İsim tamlaması (muzafun ileyh), 14. "/-e/" hali, 15. [-de] hali, 16. [-den] hali birleşmeleri, 17. Fiil birleşmeleri, 18. Sıfat fiil (partisip) birleşmeleri, 19. Zarf fiil birleşmeleri, 20. Kısaltmalarla yapılan birleşmeler, 21. /-i/ hali birleşmeleri.

1. Kelime Tekrarlar

Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin yan yana getirilmesiyle yapılan birleşik kelimelerdir. Eksiz yan yana gelirler ve her iki kelime de kendi vurgusu ile söylenir.

Tekrarlar, en basit, en sade birleşik kelimelerdir.

Her çeşit kelimeden kelime tekrarı yapılabilir.

Kelime tekrarlarının başlıca üç görevi vardır: 1. Kavramı kuvvetlendirmek; 2. Çoğunluğu göstermek; 3. Süreklilik.

Örnek: "Kara kara (gözler)"de kara vurgulanır ve anlamı kuvvetlenir.

"Kapı kapı (gezmek)"de birçok kapıdan bahsedilir.

"Gide gide" ve "kaça kaça" ifadelerinde harekette süreklilik ifadesi anlaşılır.

Kelime tekrarlarının iki görevi daha vardır: 1. Orta durumu gösterir. Örneğin: "az çok", "iyi kötü" de olduğu gibi.

2. Birliği ifade eder: biçer-döver.

Dilimizde dört çeşit tekrarlama vardır:

1. Aynı kelimenin tekrarı: hasta hasta, yavaş yavaş, dağ dağ, göz göz, dilim dilim, birer birer, çok çok, gürül gürül, şırıl şırıl, bir bir, üç üç, diye diye, baka

باحا ، دوُروب ـ دوروب (آغلاییردی)، بلی ـ بلی ،یوخ ـ یـــــوخ، آی ـ آی ، وای ـ وای ، اولسا ـ اولسا ، بول ـ بول ، گئتدی ـ گئتدی (صونوندا مرادینا یئتدی)، "گئده ـ گئده " یئرلشمه‌سی ،پرفه‌سور ارگین ـ ه گؤره " گئت ـ گئده"، و بیزیم" گئده ـ گئت" تکرارلاما ـ سینی عمله گتیریبدیر.

۲ ـ یاخین معنالی سؤزلر یادا مترادیفلرین تکراری : آچیـــق ـ ساچیق ، تؤز ـ توُرپاق ، تارتان ـ پارتان ، سینیق ـ سالخاق،فیلان ـ بئهمان ، آدلی ـ سانلی ، یوُرغون ـ آرغین ، ایش ـ گوّح ،آنا ـ آتا ، ار ـ آروad ، اوّست ـ باش ، قاش ـ گؤز ، قارا ـ قوُرو ، بئـــش ـ اون، قاش ـ گؤز ، دلی ـ دوّلو ، سن ـ من ، اوُ ـ بوُ ...

"فیلان " کلمه‌سی ایله عمله گلن تکرارلاری دا بو مقوله‌دن سایماق اولار : حسن فیلان ....

۳ ـ ضدمعنالی تکرارلار : یاخشی ـ پیس ، کیحیک ـ بؤیوک ،آشاغی ـ یوخاری ، آلچ ـ اوست ، ترس ـ اوز ، دوّشه ـ قالخا ، سحر ـ آخشام ، آز ـ چوخ ، داغداکی ـ باغداکی آ آغ ـ قارا .....

۴ ـ علاوه‌لی تکرارلار : کلمه‌نین باشینا علاوه بیر عنصر گتیرمکله عمله گلن تکرارلار دا وار. بوُنلار ایکی جور دور :

۱ ـ کلمه‌نین باشینا بیر سس‌علاوه ائتمکله عمله گلنلر :

کلمه‌نین باش‌سسی مصوت اولسا مستقیما گلن سس اوُنا آرتیریلار :

ایش ـ میش ، آدام ـ مادام .... کیمی

کلمه‌نین باش‌سسی صامیت اولسا او صامیت‌گؤتورولر و یئرینـــه " م" صامیتی گئچر :

سو ـ مو ، دنیز ـ منیز ، گتاب ـ میتاب ، درس ـ مرس .... کیمی

کلمه‌نین باش‌سسی "م" اولورسا اوزامان تکرار" فیلان " ســـؤزو ایله تامین ائدیلیر : مریض ـ فیلان ، میز ـ فیلان .... کیمی

فیلان هر کلمه ایله گله بیلر : کتاب ـ فیلان سو ـ فیلان ..

بعضاً ایلک هجانین مصوتی دگیشیلر و تکرار بو دگیشیک هجا ایله عمله گلر : شرط ـ شوروط ... کیمی

۲ ـ کلمه‌نین باشینا بیر یادا ایکی هجا علاوه‌سی ایله تکرارعمله گلر . بوحالدا بیرقسم صفتلرین ایلک هجالاری مصوت ایسه یئرینه‌گؤره اونلارین صونونا "م" یا " پ" یا " ر " یا " س" صامیتی آرتیریلار .

baka, durup durup (ağlıyordu), evet evet, yok yok, ay ay, vay vay, olsa olsa, bol bol, gitti gitti (sonunda muradına yetti), "gide gide" birleşmesi Prof. Ergin'e göre "git gide" ve bizim "*géde gét*" tekrarlamasını yapmıştır.

2. Yakın ya da eş anlamlı kelimelerin tekrarı: açık saçık, toz toprak, saçma sapan, kırık dökük, falan filan, adlı sanlı, yorgun argın, iş güç, ana baba, karı koca, üst baş, kaş göz, kara kuru, beş on, kaş göz, deli dolu, sen ben, o bu…

"Filan" kelimesiyle yapılan tekrarları da bunlara örnektir: Hasan filan…

3. Zıt anlamlı kelimelerin tekrarı: iyi kötü, küçük büyük, aşağı yukarı, alt üst, ters düz, düşe kalka, sabah akşam, az çok, dağdaki bağdaki, siyah beyaz…

4. İlaveli tekrarlar: Kelimenin başına bir unsur ilave ederek yapılan tekrarlar da vardır. Bunlar iki şekilde yapılır:

4.1. Kelimenin başına bir ses getirerek yapılan tekrarlar: Kelimenin ilk sesi ünlü olursa ikinci ses ona eklenir: İş miş, adam madam gibi. Kelimenin ilk sesi ünsüz olursa, o ünsüzün yerine /m/ ünsüzü gelir: Su mu, deniz meniz, kitap mitap, ders mers gibi…

Kelimenin ilk sesi /m/ olursa o zaman tekrar "filan" kelimesi ile sağlanır: Hasta filan, biz filan gibi…

Filan her kelime ile kullanılabilir: Kitap filan, su filan…

Bazen ilk kelimenin ünlüsü değişir ve kelime tekrarı değişen bu hece ile yapılır: Şart şurt gibi.

4.2. Kelimenin başına bir ya da iki hece ekleyerek kelime tekrarı yapılır: Bu durumda bazı sıfatların ilk hecesi ünlü ise yerine göre onların sonuna /m/, /p/, /r/ ve /s/ ünsüzlerinden birisi eklenir.

مثلا : "ساری " ـ دبن سیریندجی هجاسی "سا" ـ دیر اونا " ـ "آرتیر ـ یلار : ساب ـ ساری . " یاشیل " ـ یی ـ اش هجاسی "یا" ـ دیر اونادا "م" آرتیریلار : یام ـ یاشیل ."قارا" ـ نین ـ اش هجاسی "قا" دیر . اونادا "ب" آرتیریلار : قاب ـ قارا . "تامام" ـ یی ـ اش هجاسی "تا" دیر اونادا "س" آرتیریلار :تاس ـ تامام .

کلمه‌نین ایلک هجاسی نین صوندو صامیت اولسا او زامان صامیت سس‌گئدر و یئرینه گلنه " ب "، "م"، "س"، "ر" سسلرینددن بیری اوتورار : "دؤز" ـ دن "ز" سسی گئدر و یئرینه "م" گلر : دؤم ـ دؤز . " چیلپاق " ـ دن ایلک هجاسی " چیل " ـ دن "ل" سسی گئدر ویئرینه "ر" گلر : چیر ـ چیلپاق . بعضا " ب "ـ دن صونرا گلن "ا"، "ه"، و " ر " دن صونرا گلن " یل "، "یل " گتیریلدیگی ده وار : بابا ـ ساغلام ، گؤیه ـ گؤندوز ، دؤبه ـ دوز ، چیرپل ـ چیلپاق ... کیمی .

۲ ـ ربط اداتی ایله گلرلشمه‌لر

"و"، "ایله" و "... دن ...ه قده‌ر" معناسیندا اولان عربجه "الیٰ" کیمی ربط اداتی ایله گلرلشمه‌لر : لیلی ایله مجنون ، علی نین آتاسی ایله احمد ، بئتمیش الیٰ سکسن . سن و من ، سو ، هاوا و توراق ، او و یا سو ، هم س هم من ... کیمی .

۳ ـ صفت ناماملاماسی (صفت و موصوف)

صفت و آدین یان ـ یانا گلمه‌سینده ،اساس اولان آد دایما صفتدن صونرا گلر و هئچ بیراک ایشلنمز . صفت مفرد اولاراق گلر .وؤرغو صفتین اوستونده‌دیر : گؤزه‌ل یازی ، اؤج آدام ، بؤیوک گیرکیشی ، باغچادا اوینایان قونشو قیزی ، ائوین قاباغیندا کی آغاج ...

۴ ـ یییه‌لیک گلرلشمه‌لری و آد تاماملاماسی

سو ، ایکی آد عنصرونون عمله گتیردیگی کلمه‌گلرلشمه‌سی دیر .گلر آدین معناسی نین یییه‌لیک سیسته‌می ایجینده باشقا گلر آدلا تاماملا ـ نماسی اساسینا دایانیر . سو گلرلشمه ، اکلی گلر گلرلشمه‌دیر .اساس عنصر (ایکینجی عنصر ،ناماملانان) دایما یییه‌لیک اکی داشیر .تاما ـ ملایان یعنی گلرینجی عنصر بعضاً اکلی و بعضاده یئرینه‌گؤره‌اک سیز اولار و سؤنون بئله اولماسی ایکی فرق عمله گتیرر : ۱ـ معین لیک و غیر معین لیک ۲۰ ـ موقتلیک یا دایمی لیک فرقلری .

Örneğin “sarı” kelimesinin ilk hecesi “sa”dır, ona /p/ eklenir: sapsarı. “Yeşil” kelimesinin ilk hecesi “ye”dir, ona da /m/ eklenir: yemyeşil. “Kara kelimesinin ilk hecesi “ka”dır, ona da /p/ eklenir: kapkara. “Tamam” kelimesinin ilk hecesi “ta”dır, ona da /s/ eklenir: tastamam.

Kelimenin ilk hecesinin sonu ünsüz ise o zaman ünsüz ses gider ve yerine yine /p/, /m/, /s/ ve /r/ seslerinden biri gelir: “düz” kelimesinin /z/ sesi gider ve yerine /m/ sesi gelir: düm düz. “Çılpak” kelimesinin ilk hecesinde /l/ sesi düşer ve yerine /r/ sesi gelir: “Çırçılpak” (TT Çırçıplak). Bazen /p/ sesinden sonra bir /a/ ya da /e/ sesi ve /r/’den sonra bir {-Il} eki getirildiği de görülür: Sapa sağlam, güpe gündüz, düpe düz, çırıl çıplak gibi.

2. Bağlama Edatı ile Yapılan Birleşik Kelimeler:

“Ve”, “ile”, “…den”, “-e kadar” anlamında olan Arapça “ila” gibi bağlama edatı ile yapılan birleşmeler: Leyla ile Mecnun, Ali’nin babası ile Ahmet, yetmiş ila seksen, sen ve ben, “su, hava, toprak”, o veya bu, hem sen hem ben gibi.

3. Sıfat Tamlaması:

Sıfat ve adın yan yana gelmesinde, esas olan ad daima sıfattan sonra gelir ve hiçbir ek kullanılmaz. Sıfat tek olarak gelir. Vurgu sıfatın üstündedir: güzel yazı, üç adam, büyük bir kişi, bahçede oynayan komşu kızı, evin önündeki ağaç…

4. İyelik Ekiyle Yapılan Birleşik Kelimeler ve Ad Tamlaması:

Bu, iki ad unsurunun meydana getirdiği kelime birleşmesidir. Bir adın anlamının iyelik sistemi içinde başka bir adla tamamlanması esasına dayanır. Bu birleşme ekli bir birleşmedir. Esas unsur (ikinci unsur tamamlanan) daima iyelik eki taşır. Tamlayan, yani birinci unsur bazen ekli ve bazen de yerine göre eksiz olur ve bunun böyle olması iki farklılık meydana getirir: 1. Açıklık ve belirsizlik, 2. Geçicilik ya da süreklilik farklılıkları.

تاماملایان عنصر معین اولسا ، معین اولماق ایسته‌نبلیرسه ،یئلی‌نیرسه او زامان اک‌لی اولماسی لازیم گلیر. مثله اولونجا ضمنا موقت لیک مفهومودا القاء ائدر. دئمک اک سیز تاماملایان (ایلک عنصر) غیر معین اولسا ، عمومی اولور و بیرلشمه‌ده اشتیراکی،هابئله ایکینجی عنصره باغلیلیغی دا داها قوتلی سایبلیر.بونا گؤره‌ده اک سیز آد تاماملاماларی عموما "مرکب‌آد " وضعیتینده‌دیرلر.مقایسه ائده‌ک :

ینجره‌نین حامی ، پنجره حامی ، قوُشون قفه‌سی ، قوش‌قفه‌سی داشین بارجاسی ، داش بارحاسی، قوُبونون اتی ، قویون اتی ...کیمی

اک‌لی ، معین شکیل بعضا " تخصیص" معناسی یانیندا بیرده تاکید مفهومو داشیر : دلی نین بیری ، سؤزون دوغروسو ،تریزین گؤزه‌لی ، ددەسی نین بالاسی ...

غیرمعین (اک سیز) تاماملامانین " مرکب‌آد" حکمونده‌اولماسی نتیجه‌سینده بیرحوخ یئر ،مقام ،موسسه ،ماموریت ،کتاب ،اشیاء وسایره آدلاری بوتاماملاما شکلینده اولور :

یئرآدلاریندان : ملیک‌کندی (ملک ـ کندی : ۱۱ـ ب ۵) ، خالااوـ شاغی : ۱۰ ـ ب ۷) ، خانباغی (۱۰ ـ ب ۸) ،سوباشی (۱۰ ـ ج ۹) ، هامارکندی (۲ ـ ب ۸) ، داود قیشلاغی (داود قشلاقی : ۲ ـ ب ۸) ، حسن خان دره‌سی (۲ ـ ب ۸) ، شاه تپه‌سی (۲ـ ب ۸) ، جؤل قیشلاغی (۲ـ ب ۷) ، یای شهری (۳ـ ب ۵) ، زونوز چایی (زنوز چایی :۳ ـ ت ۴) ، قویون داغی (حزیره‌ء قویون داغی : ۳ ـ ح ۴) ... کیمی .

یوخاریدا آدی گئجن جوغرافی اسملر" گیتاشناسی " نشریاتی نین " اطلس راههای ایران "دان آلینمیشدیر .پارانته‌زده‌کی آد اوکتابین املاسینی ،صفحه ویئرین نقشه‌ده‌کی موقعینی گؤرسه‌دیر) .

اؤزگه مثاللار : باش‌اؤرتوسو (روسری) ، ایل دؤنومو (سالگرد) ، کول رنگی ، ددەمالی ، ایپه‌ک‌قوردو ، معارف‌وزیری ،مالیه‌مدیری ، حقوق فاقولته‌سی / دانیشکده‌سی ، فضولی دیوانی،قهوه‌رنگی ...

بعضا یییه‌لیک اکی ـ زامانلا ـ حذف اولونموشدور آذربایجان و سایر تورک دیللی ساحه‌لرینده بوشکیل آز دگیلدیر .آذربایجاندا : خواجه‌بولاق (خواجه بلاغ : ۲ ـ پ ۹) ، قوردتپه (قورت تپه :۲ ـ پ ۸) ، قالاچای (قلعه‌چای: ۳ـ ج ۵) ،سازارچای (۳ ـ الف ۴) ، آخوندقیشلاق (۳ ـ ج ۴) ، گلین قایا (گلین قیه : ۳ـ پ ۴) ، قیزقالا (قیز قلعه :

Tamlayan unsur belirtili olursa, belirtili olması istenilirse, bilinirse o zaman ek alması gerekir. Böyle olunca dolayısıyla geçicilik kavramı da ifade eder. Eksiz tamlayan (ilk unsur) belirtisiz olursa, genel olur ve birleşmede ortağı, ikinci unsura bağlılığı da daha kuvvetli sayılır. Buna göre de eksiz ad tamlamaları genellikle "birleşik ad" konumundadır. Karşılaştıralım: Pencerenin camı, pencere camı, kuşun kafesi, kuş kafesi, taşın parçası, taş parçası, koyunun eti, koyun eti gibi.

Ekli, belirtili şekil bazen "özgüleme" anlamı yanında bir de kuvvetlendirme kavramı taşır: Delinin biri, sözün doğrusu, Tebriz'in güzeli, dedesinin torunu…

Belirtisiz (eksiz) tamlamanın "birleşik ad" konumunda olması sonucunda birçok yer, makam, kurum, memuriyet, kitap, eşya vs. adları bu tamlama şeklinde olur:

Yer adlarından: Melik köyü (Melek köyü: 11-b5), hala çocuğu (10-b7), Hanbağı (10-s8), Subaşı (10: h9), Hamar köyü (2-b8), Davud kışlağı (Davut kışlağı: 2-b8), Hasan Han Deresi (2-b8), Şah Tepesi (2-b8), Çöl kışlağı (2-p7), Yay şehri (3-t5), Zonuz Çayı (zenuz çayı: 3-t4), Koyun Dağı (Hazire-i koyun dağı: 3-h4) gibi.

Yukarıda adı geçen coğrafi adlar "Gitashenasi" neşriyatının *"راهه‌ای ایران اطلس"* (İran Yollarının Atlası) adlı eserden alınmıştır. Parantezdeki ad o kitabın imlasını, safha ve yerin haritadaki konumunu gösterir.

Başka örnekler: başörtüsü, yıl dönümü, kül rengi, dede malı, ipek kurdu, Eğitim Bakanı, maliye müdürü, hukuk fakültesi, Fuzuli divanı, kahverengi…

Bazen iyelik eki - zamanla - kaldırılmıştır. Azerbaycan vs. Türk dili sahalarında bu şekil az değildir. Azerbaycan'da: Hoca bulak (Hoca belâg: 2-p9), Kurttepe (2-p8), Kaleçay (3-h5), Pazarçay (3-a4), Ahundkışlak (3-h4), Gelinkaya (3-p4), Kızkale (

۳ ـ ب ۳)، دیواندره (دیواندره ۱۵ ـ ث ۶)، ساسگند (طاسگند : ۱۵ ـ ب ۶)، قوم تپه (۱۵ ـ پ ۶)، حیدافایا (حداقیه : ۱۵ ـ ب ۷)، توپ آغاج (۱۵ ـ ب ۸)، حشمه‌کوره (۱۵ ـ ب ۸)، داش قالا (داش قلعه : ۱۵ـ ج ۱۹)، گول تپه (گل تپه : ۱۵ ـ ج ۹)، شاه بولاق (شاه بلاغ ۱۵ ـ ب ۹)، داش بولاق (داش بلاغ : ۱۵ـ ث ۹) ... کیمی .

بونلارا قیاس یولو ایله صون زامانلاردا تورکجه‌ده یونلارا بنزه‌ین ترکیبلر مؤد حالینا گلمیشدیر .رحمتلیک بانقو اوغلو بومناسبتله تورکیه تورکجه‌سینه گیرمیش بو قبیلدن ترکیبلری غلط بیرایش سایبرو شکایت ائدیر ، خصوصاً کوحه‌بازار و خیابان آدلاریندا پیشه‌لیک اکی تپه آتیلمیش اولماسینی بؤیوک بیرسیزلیک سایبیر . بو مولفه گؤره آبحاق " انقلاب خیابانی "،"ساهار کوحه‌سی"،" توحید مئیدانی "،"امیربازاری" "بیتلی طوطو دربندی " ترکیبلری صحیح دیر .لکن اونا گؤره بعضی موسسه‌لرین خاریجی آدلاردان آلماملا قیسسا دیلمیش ترکیب لردن استفاده ائتمه‌لری یاخشی دگیل .مثلا او "دنیز بانک "ین دوغرو اولمادیغینی او موسسه‌نین نهایت اؤزونون ده باشا دوشوب آدینی " دنیزچیلیک بانقاسی / بانکی "ـ نا چئویرمه‌سینی خاطیرلادیر .تورکجه‌ده "پیشه‌لیک" اکی واردیر دئییر و اینگیلیزجه‌نین "قارده‌ش پارتی "،"ساذق تورب "، "فوب سال "،"حازیندا"ی بیزه موده‌ل اولا بیلمز .دوغرودور بو نوع کلمه فروبوموز ان جوخ اینگیلیزجه‌یه بنزه‌ییر . لاکین بو آرادا بیزیم ترکیلرده "پیشه‌لیک اکی" لزوملودور ،فیه‌تاکیدایدیر باشقادیللرده حال و دوروم اکثرا تورکجه‌نین تام ترسینه‌دیر . عربجه "دارالشفا "، "شفا ائوی "،"فارسجا "دین اسلام"،" اسلام دینی "، و فرانسیزجا " له‌سینه‌ما دؤقارتیه‌ " ده وئردیگیمیز مثاللار کیمی تؤرکون تام ترسینه " محله سینه‌ما لاری " ترجمه ائدیلمه‌لیدیر .

عئینی موءلیف بونوع بیرلشمه‌لر حقیندا بئله‌دئییر :

قدیم تورکجه‌دن بو گؤنه قده‌ر ایشلک اولان عیرمعین آد بیرلشمه‌سی (سوباشی ـ سرکرده دئمکدیر ـ کیشی اوغلو ـ یئنی آدم دئمکدیر ـ) گئنیش بیرساحه‌ده ایشلندیگیندن آنجاق معناجهتیندن قاپاناشان مرکب آدلار یاراتماقلا قالماميش حور ـ به ـ حور کلمه‌صفلرینه‌گیرن ترکیب لر عئیدانا گتیرمیشدیر ،مثلا : مختلیف جنس آدلاری :

ده‌وه تیکانی، داغ جیجه‌گی ، یئراؤزو، یؤزباشی ،سکلرگی،

3-ب3), Divandere (10-s6), Taşkent (10-ب6), Kumtepe (10-p6), Hıdakaya (10-ب7), Topağaç (10-ب8), Çeşmeküre (10-ب8), Taşkale (10-h9), Gültepe (10-h9), Şahbulak (10-ب9), Taşbulak (10-s9) gibi.

Son zamanlarda Türkçede bunlara kıyasla benzer tamlamalar moda haline gelmiştir. Rahmetli Banguoğlu bu münasebetle Türkiye Türkçesine giren bu tamlamaları illet bir iş sayar ve bunlardan şikâyet eder. Özellikle çarşı pazar ve yol (hıyaban) adlarında iyelik ekinin atılmış olmasını büyük bir yanlış sayar. Bu yazara göre ancak "İnkılap Hıyabanı", "Bahar Sokağı", "Tevhit Meydanı", "Emir Pazarı", "Bitli Tutu Derbendi" tamlamaları doğrudur. Lakin ona göre bazı kurumların yabancı adlardan ilhamla kısaltılmış tamlamalardan yararlanması iyi değildir. Örneğin o, "Deniz Bank"ın doğru olmadığını o kurumun nihayet farkına varıp adını "Denizcilik Bankası"na çevirmesini hatırlatır. "Türkçede "iyelik" eki vardır ve İngilizcenin "*garden parti*", "banknot", "futbol", "*husband*" gibi kelimeleri bize model olamaz" der. Doğrudur bu tür kelime grupları en çok İngilizceye benziyor. Lakin bu arada bizim tamlamalarda "iyelik eki"nin gerekli olduğunu vurgular. Başka dillerde bu durum genellikle Türkçenin tam tersidir. Arapça "*darü'lşifa*", "şifa evi", Farsça " *din-i İslam*", "İslam dini" ve Fransızca "*le cinema dökartiye*"de verdiğimiz örnekler gibi Türk'ün tam tersine "mahalle sinemaları" olarak tercüme edilmelidir.

Aynı yazar bunun gibi birleşmeler hakkında şunları söylüyor: Eski Türkçeden bugüne kadar işlek olan belirtisiz ad birleşmesi (subaşı – sergerde demektir – insanoğlu – yani adam demektir-) geniş bir sahada kullanıldığından ancak anlam yönünden kaynaşan birleşik adlar yaratmakla kalmamış, çeşitli kelime sınıflarına giren tamlamalar meydana getirmiştir. Örneğin: çeşitli cins adları: deve dikeni, dağ çiçeği, yeryüzü, yüzbaşı, beylerbeyi,

حان داماری،ساش آغربسی ، گؤزنورو ، ال امه‌گی، بال آیی (ماه عسل)، اؤزقاراسی ،ایس‌سیرلیگی، گؤز داعی، کؤل قاسی ، ال آعاجی، دیـــش فیرحاسی (مسواک)، بئرآلماسی .... کیمی .

۵ ـ تعلـق سیرلشـــمه‌لری

سو سیرلشمه تعلق اکینه دایانان سیرکلمه‌سیرلشمه‌سی دیر :
"ـ کی" تعلق اکی ایله اوندان اولکی سیرکلمه‌سیرلشمه‌سی نین ســاده حالی ،تاماملایان حالی وبا "ـ ده" حالی ایله عمله‌گلر ، مثال :
تاریخدن قاباقکی، قوجا آدامینکی، تهرانلا تبریز آراسیندا گئدیب ـ گلن اونوسوزلرده کی ...
سومثاللاردا اولدوغوکیمی بوسیرلشمه‌هرگئنیشلیکده‌اولا بیلیر .

۶ ـ مرکب آد

مرکب‌آد سیرشئییس یا شخصین آدی اؤلمایان اؤزه‌ره یان ـ یاناگلن سیردن آرتیق آدین عمله‌گتیردیگی "آد سیرلشمه‌سی دیر .
مرکب‌آدلار دیلیمیزده عموماً خاص‌آدلار اولورلار .بعضی بئرآدلاری‌و اکثراً ایکی لی شخص‌آدلاری سورگونون مرکب‌آدلارینی تشکیل ائدرلـــر ، مستقیماً هئچ سیر اکه احتیاج اولمادان آدلار یان ـ یانا قوبـــولار .
بئر آدلاریمیزدان : قالاتپه (قلعه‌تپه : ۱۱ ـ پ ۴)،سیان دره (۱۱ـ ث ۵ ساغجاسارای .
شخص‌آدلاریندان :دیه گؤز (ددم قورقودقهرمانلاریندان)، تیمـور تاش (دمیرداش)، ائلده‌نیز (ایلدگز)،حسنعلی،محمدجعفر... کیمی،
عام بادا جنس‌آدلاریندان ،اؤزه‌لـن مرکب‌آدلار ،مرکب‌کلمه‌دورومونداییرلار . مرکب‌آدلاردا وؤرغو صون آددادیر . یروفه‌سور محرم ارگیـــن تاکیدله " مرکب‌آد سحثینده مرکب‌کلمه‌ایله مرکب‌آدی بیر ـ بیرینـــه قاریشدیرماماق لازیمدیر" دئییر .چونکی : مرکب‌کلمه هر هانسی سیـــر کلمه سیرلشمه‌سی نین کلمه‌لری نین نک سیرکلمه حالیندا سیرلشمه‌ســـی ایله عمله‌گلن عنصردور ، دئیه دوام ائدیر . سو عنصرون بنیه‌سینی اصلی اولان کلمه سیرلشمه‌سی تشکیل ائلیر .مرکب‌کلمه بیرمرکب‌اسم اولا بیله جه‌گی کیمی، بیرلشمیش ببرآد تاماملاماسی ، صفت‌تاماملاماسی، عنـوان سیرلشمه‌سی وسایره کیمی کلمه‌بیرلشمه‌لری ده اولا بیلر :

can damarı, baş ağrısı, göz nuru, el emeği, balayı, yüz karası, işbirliği, göz dağı, gül kanı, el ağacı, diş fırçası (misvak), yer elması gibi.

5. Bağlama Zamiri İle Yapılan Birleşik Kelimeler

Bu, bağlama zamiri ekine dayanan bir kelime birleşmesidir: [-ki] ekinin yalın halde olan ya da ilgi (tamlayan) eki ve [-de] hal eki alan bir kelimeyle birleşmesi sonucu meydana gelir. Örneğin: tarihten önceki, koca adamınki, Tahran'la Tebriz arasında gidip gelen otobüslerdeki…

Bu örneklerde olduğu gibi bu birleşme her genişlikte olabilir.

6. Birleşik Adlar

Birleşik adlar bir şeyin ya da şahsın adı olmak üzere yan yana gelen birden fazla adın meydana getirdiği "ad birleşmesidir".

Birleşik adlar dilimizde genellikle özel addır. Bazı yer adları ve genellikle ikili şahıs adları Türkçenin birleşik adlarını oluşturur. Doğrudan, hiçbir eke ihtiyaç olmadan adlar yan yana gelir. Yer adlarından: Kaletepe (1-p4), Beyândere (11-s5), Bahçesaray.

Şahıs adlarından: Tepegöz (Dede Korkud kahramanlarından), Timurtaş (Demirtaş), İldeniz (ایلدگز), Hasan Ali, Muhammed Cafer gibi.

Genel ya da cins adlardan yapılan birleşik adlar, birleşik kelime durumundadır. Birleşik adlarda vurgu son addadır. Prof. Muharrem Ergin üzerine basarak "birleşik ad bahsinde birleşik kelime ile birleşik adı birbiriyle karıştırmamak lazımdır" diyor. Çünkü: Birleşik kelimeler her hangi bir kelime grubunun kelimelerinin tek bir kelime halinde birleşmesi ile ortaya çıkan bir unsurdur, diye devam eder. Bu unsurun bünyesini asli olan birleşik kelime oluşturur. Birleşik kelime bir birleşik ad olabileceği gibi birleşmiş bir ad tamlaması, sıfat tamlaması, unvan birleşmesi vs. gibi birleşik kelimeler olabilir:

آیاقفاسی ،قهوه‌رنگی، بازار ائرته‌سی (هفته‌اوچو)، بوگون،قیرخ‌آیاق فارادنیز،هاچاسو(هاچه‌سو: ۱۵ ـ ب ۶) ... کیمی .

بروفه‌سور ارگین دئییر: " خصوصی ایله غیرمعین آد نامالاماسی ایله صفت‌تامالاماسی اشیاء آدی اولاراق ایشلنمه‌گه حوخ مناسبت کلمه‌سیرلشمه‌لریدیر ".

بو بحثی ،باشقا مولفلریں سؤزلری ایله تامالاماق ایسته‌سیریک بوراداداگینه بانقو اوغلونا و جعفروفا مراجعت‌ائده‌جه‌یک :

غیرمعین آد سیرلشمه‌سی قالیبیندا‌گی ترکیبلردن سیرچوخو اکثر صفت‌اولاراق ایشله‌نیرلر،مثلا رنگلر :

کول رنگی بالتار، قهوه‌رنگی حوراب ،عناب رنگی یارحا (عنابی یارحا)...

مختلیف خصلتلر بیان ائدن سیرلشمه‌لردن :

اوز فاراسی، باش‌بلاسی ، بول دلیسی ،... بو نوع سیرلشمه‌لردن زامان یئر و حال ایله مناسیبه‌نی اولان بعضی لری صفت و ظرف‌کیمی ایشله‌دیلیر : هفته آراسی ، آخشام اوستو، خرمن صونو، یول اورتاسی،آیاق اوستو، سؤز گلیشی ...

بعضا بو ترکیب‌آددان صفتلرین یئرینی تونار و صفت‌سیرلشمه‌سی کیمی ایشله‌نیر :

کندلی فادین یئرینه کندقادینی ، فیشلیق لباس‌یئرینه قیش‌لباسی..

دیلیمیز مرکب‌آدلاندیرمادا ، بانقو اوغلونون تعبیری ایله ، آد سیرلشمه‌لری قالیبینی سئوه‌ر و ترجیح ائدر.سیرچوخ دیللرده صفت سیرلشمه‌لری ایله بیان اولونان مفهوملاری سیزبیر آد سیرلشمه‌سی ایله افاده ائده‌ریک ،مثلا :

فرانسیزجانین " آسانبله ناسیونال "ـ یئا بیز"ملت مجلیسی"دئییریک فارسجانین "جمهوری اسلامی " سی بیزیم دیلده " اسلام جمهوریتی"اولور " جنگ جهانی " بیزیم دیلده " دونیاساواشی "ـ دیر: هائله :

" سازمان بهداشتی جهانی "بیزیم دیلده " دونیا ساغلیق تشکیلاتی "، " حقوق بشری " ایسه ، "انسان حقلری " ترجومه ائدیلیر.

دیلیمیزین آریدیلماسی و ساده‌لشمه‌سی یولوندا بوخصوصیتدن استفاده ائدیلیر،مثال :

پول جزاسی(جزای نقدی)، گونش ایلی (سال شمسی)، بدن ترمیه‌سی

Ayakkabı, kahverengi, pazartesi (haftaiçi), bugün, kırkayak, Karadeniz, Hacasu (Hacesu: 10-p6) gibi.

Prof. Ergin diyor: "Özel ve belirtisiz ad tamlaması ile sıfat tamlaması eşya adı olarak kullanılmaya çok uygun birleşik kelimelerdir".

Bu bahsi, başka yazarların sözleri ile tamamlamak istiyoruz. Burada da yine Banguoğlu'na ve Caferov'a başvuracağız:

"Belirtisiz ad birleşmesi kalıbındaki tamlamalardan birçoğu genelde sıfat olarak kullanılır. Örneğin renkler: Gülrengi paltar, kahverengi çorap, hünnaprengi parça…"

Çeşitli mizaç özelliği ifade eden birleşmelerden:

Yüz karası, baş belası, para delisi, bu şekildeki birleşmelerden zaman, yer ve hal ile ilişkisi olan bazıları sıfat ve zarf gibi kullanılır: hafta arası, akşamüzeri, harman sonu, yol ortası, ayaküstü, söz gelişi…

Bazen bu tamlamalar adlardan yapılan sıfatların yerini tutar ve sıfat birleşmesi gibi kullanılır: Köylü kadın yerine köy kadını, kışlık elbise yerine kış elbisesi…

Dilimiz birleşik adlandırmada, Banguoğlu'nun tabiriyle, ad birleşmeleri kalıbını sever ve tercih eder. Birçok dilde sıfat birleşmeleri ile açıklanan kavramları biz bir ad birleşmesi ile ifade ederiz. Örneğin: Fransızcanın "*assemblée nationale*"ına biz "millet meclisi" diyoruz. Farsçanın "*Cumhur-i İslamî*"si bizim dilde "İslam Cumhuriyeti" olur, "*ceng-i cihanî*" bizim dilde "dünya savaşı"dır: Aynı şekilde: "*Sazman-ı Behdasht-ı Cihanî*" *(سازمان بهداشت جهانی)* bizim dilde "Dünya Sağlık Teşkilatı", "*hukuk-ı beşerî*" *(حقوق بشری)* ise "insan hakları" olarak tercüme edilir.

Dilimizin arıtlılması ve sadeleşmesi yolunda bu özellikten yararlanılır. Örnek: Para cezası (*ceza-i nakdî*), güneş yılı (*sâl-i şmsî*), beden terbiyesi

(تربیت بدنی) ، ساغلیق / صحت معاینه‌سی (معاینه صحی) ، تورپاق محصوللاری (محصولات ارضی) قادین نوخوشلوقلاری / خسته‌لیکلری (امراض زنانه) ، روح بؤحرانی (بحران روحی) ... کیمی .

صفت بیرلشمه‌لری

بونوع بیرلشمه‌لرده دیلیمیزه جوخلو مرکب سؤزلر وئریبدیر :

الیف) بو قبیلدن جنس آدلاری جوخدور : آلابالیق ، قورویئمیش ، آحی بادام ، توش سؤز ، آراقاپی ، قیزیل گول ، ایستی اوت ، بوزقیر (چؤل) ب ـ مکان ، طرف ، سیرا آدلارینی صفت کیمی گتیریب صفت بیرلشمه‌لری دوزه‌لدرلر :

ایچ اؤز ، ساغ قاناد ، صون دوراق (فارسجا : آخرخط) ، ایلک باهار ، آنا یول ...

یئنی سؤزلردن :

اؤنسؤز (سرآغاز) ، صونسؤز (فرانسیزجا : اپیلوق) ، آرددوشونجه (آلمانجا : هینتهٔ رقهٔ دانکه) ، آلت قومیسیون (فرانسیزجا : سو قومیسیون) ...

ج) دیلیمیزده یئر آدلاری ، لقبلر و تاریخی آدلار بیرچوخ زامان صفت بیرلشمه‌لری قالیبیندا دیرلار : دلی دومرول ، ایلدیریم بایزید ، اوزون حسن ، آلپ ارتونا ، قیزیل ارسلان ... کیمی .

یئر آدلاریندان : قارادنیز ، آغ دنیز (مدیترانه) ، قیزیل دنیز (بحراحمر) ، گؤگ تپه (۲ ـ ب ۹) ، اوچ تپه (۲ـ ب ۹) دیک داش (۲ـ ب ۸) ، قاراتپه (قره‌تپه : ۲ ـ پ ۸) ، تازه‌کند (۲ـ ت ۷) ، قوشاداغ (کوه قوشه‌داغ : ۲ ـ ت ۷) ، یالقیز آغاج (یالقوزآغاج : ۲ ـ ث ۷) ، آخما قایا (؟) ، ساری چمن (۲ـ پ ۶) ، گویجه سلطان (۲ـ پ ۶) ، مین کند (۳ ـ الف ۵) ، آغ گومبذ (آغ گنبد : ۳ ـ ث ۳) ، اورتاکند (۳ ـ ب ۳) ، قیزیل قیشلاق (۳ ـ ب ۳) ، قاراباغ (قره‌باغ : ۳ ـ ت ۳) ، ایشگه‌سو (۳ ـ پ ۲) ، قاراقوش (قره‌قوش : ۳ ـ پ ۲) ، ایری بوحاق (۳ـ پ ۲) ، قیرخ بولاق (قیرخ بولاغ : ۳ ـ ب ۱) ، قاراکیلیسا (قره‌کلیسا : ۳ ـ ت ۲) ، قوشا ـ بولاق (۳ ـ ت ۲) ، داش آغیل (داش آغل : ۱۱ـ ب ۳) ... کیمی

د) صفت بیرلشمه‌لری قاینا شاراق آدلار تؤره‌دیر :

قیزیل باش ، قاراپاپاق ، یوخاری باش ....

(*terbiyet-i bedenî*), sağlık / sıhhat anlamında (*muayene-i sıhhî*), toprak mahsulleri (*mahsûlât-ı arzî*), kadın hastalıkları (*emrâz-ı zenâne*), ruh buhranı (*buhrân-ı rûhî*) gibi.

Sıfat birleşmeleri

Bu birleşmeler dilimize çoklu birleşik kelime katmıştır:

a. Bu türden birçok cins ad yapılmıştır: alabalık, kuruyemiş, acıbadem, boşsöz, arakapı, kızılgül, karabiber, bozkır.

b. mekan, taraf, sıra adlarını sıfat gibi getirmiş sıfat birleşmeleri yaparlar: iç yüz, sağ kanat, son durak (Farsça: *ahir hatt*), ilkbahar, anayol…

Yeni sözlerden:

Ön söz (*ser-âgaz*), son söz (Fransızca: *Épilogue*), art düşünce (Almanca: *Hintergedanke*), alt komisyon (Fransızca: *So komision*)…

c. Dilimizde yer adları, lakablar ve tarihi adlar birçok zaman sıfat birleşmeleri kalıbındadır: Deli Dumrul, Yıldırım Bayezit, Uzun Hasan, Alp Er Tunga, Kızıl Arslan gibi…

Yer adlarından: Karadeniz, Akdeniz (Mediterrane), Kızıldeniz (Bahr-i Ahmer), Göktepe (2-b9), Üçtepe (2-b9), Diktaş (2-b8), Karatepe (2-p8), Tazekend (2-t7), Koşadağ (kûh-i Koşadağ: 2-t7), yalnız ağaç (2-s7), Akma kaya (?), Sarıçimen (2-p6), Göyçe Sultan (2-p6), Minkend (3-a5), Ağgümbez (Ak Künbed: 3-s3), Ortakend (3-b3), Kızılkışlak (3-b3), Karabağ (3-t3), İşgesu (3-p2), Karakuş (3-p2), İribucak (3-p2), Kırkbulak (3-ᓬ1), Karakilise (3-t2), Koşabulak (3-t2), Taşağıl (11-b3) gibi…

d. Sıfat birleşmeleri kaynaşarak adlar türetir: Kızılbaş, Karapapak, Yukarıbaş…

ـ لی اکی ایله ئتله‌نرکیبلر دوزه‌لیر :
قاراگوزلو ،دارگلیرلی (فارسجا : کم‌درآمد)...
هـ) بیربارا صفت‌بیرلشمه‌لری مرکب‌ظرفلر کیمی ایشله‌نیر :
بوگون،سورا ،اوصیرا ،هرگون ، نه‌واخت ؟
بونلاری اوزادیلمیشلاریندان :
بیربا خیما ،اوزاماندا ،هرحالدا ، اوبیریاندان ...
ظرف‌بیرلشمه‌لری :
چوخ یاخشی، ان آز، ان آشاغی، داهاچوخ، آز صونرا ،داهایاخشی، هئچ شبهه‌سیز... کیمی
وگینه : داها گؤزه‌ل ، ان گؤزه‌ل ،داهاقیسماسی...(یییه‌لیک اکی ایله)، گؤرولدوگو کیمی ظرف‌بیرلشمه‌لری قالیبیندا کی ترکیبلر داها چوخ ظرف و صفت‌کیمی ایش‌گؤرورلر.
باشقا مختلیف‌بیرلشمه‌لر اوچون بو بحثین ایره‌لی ده‌کی"ـ ه‌حالی" "ـ ده‌حالی"و"ـ دن حالی بیرلشمه‌لرینه (بحث ۱۴،۱۵،۱۶ ـ یا مراجعت ائدینیز.
مرکب‌فعـــل

پروفه‌سور ارگین ـ ین تعریفینه‌گؤره :
مرکب‌فعل بیرگؤمکچی فعل له بیرآدین ویا بیرفعل شکلی نین عمله گتیردیگی کلمه‌بیرلشمه‌سی دیر. گؤمکچی فعلین باشینا گتیریلن عنصرون آد ویا فعل اولماسینا گؤره مرکب‌فعللر ایکی یه‌آیریلیر.سو ایکـــی چئشید مرکب‌فعلین گؤمکچی فعللری ده آیری ـ آیریدیر.
آدلا. مرکب‌فعل دوزه‌لدن گؤمکچی فعللر :

گؤمکچی فعللرله :" ائتمک / ائله‌مک "و"اولماق" فعللری ("ائیله‌مک" "قیلماق" و تورکیه‌تورکجه‌سینده "یاپماق" کیمی مترادیفلری "گؤمکچی فعللر" عنوانی ایله بیرچوخ آد گؤوده‌لری ایله غیرمعین مفعـــــول قالیبیندا مرکب‌فعللر عمله گتیرر :
گؤمک ائله‌مک ، دلی اولماق، ضررائتمک ، معاینه‌اولماق،تله‌فون ائله‌مک ، ممکون قیلماق ، صیر ائیله‌مک ...
بؤیوتمک و تجلیل اوچون ائتمک یئرینه "بویورماق" گتیریلیر :

[-li] eki ile böyle terkipler yapılır:

Kara gözlü, dar gelirli…

h. Bazı sıfat birleşmeleri birleşik zarf gibi kullanılır: bugün, bura, o sıra, her gün, ne vakit?

Bunların daha uzun görünümleri: bir bakıma, o zamanda, her halde, öbür yandan…

Zarf birleşmeleri: çok iyi, en az, en aşağı, daha çok, az sonra, daha iyi, hiç şüphesiz gibi.

Ve yine: daha güzel, en güzel, daha kısası… (iyelik eki ile) görüldüğü gibi zarf birleşmeleri kalıbındaki, tamlamalar daha çok zarf ve sıfat gibi iş görürler.

Diğer birleşmeler için bu bahsin ilerideki [-eceli], [-deceli] ve [-den] hal eki birleşmelerine (Bakınız: 14, 15, 16'ya) başvurunuz.

Birleşik Fiiller:

Prof. Ergin'in tarifine göre:

Birleşik fiiller bir yardımcı fiil ile bir adın veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği birleşik kelimelerdir. Yardımcı fiilin başına getirilen unsurun ad veya fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır.

Adlarla birleşik fiil yapan yardımcı fiiller:

Yardımcı fiillerle: "Etmek / eylemek" ve "olmak" fiilleri ("eylemek", "kılmak" ve Türkiye Türkçesinde "yapmak" gibi eş anlamlıları "yardımcı fiiller" unvanı ile birçok ad gövdesiyle belirtisiz mef'ul kalıbında birleşik fiil yapar:

Yardım etmek, deli olmak, zarar etmek, muayene olmak, telefon etmek, mümkün kılmak, sır eylemek…

Büyüklük ifadesi için etmek yerine "buyurmak" getirilir:

قبول بویورماق ... بو مرکب فعلده آد عنصرو یا بیر اسم یا بیر صفت فعل (پارنیسیپ) اولار. اسم ده یا تورکجه یا داخاریجی اصللی اولار. پارتیسیپ له دوزه لمیش اسملرده یالنیز "اولماق" و "بولماق" یعنی لازیم گؤمکچی فعللر (متعدی دگیل) ایشه گلر.

دیلیمیزین بسیط فعل یاراتماق داکی گئنیش امکانلارینی گؤرمه مزلیکدن گلنلرین الینده بو گؤمکچی فعللر، یعنی "ائتمک" و "اولماق" لا مرکب فعللر دوزه لتمک اعتیادی تورکجه یه حدسیز- حسابسیز (ولزومسوز) خاریجی کلمه نین سوخولماسینا یول آچمیشدیر.

ائله کی، گینه بانقو اوغلونون دئدیگی کیمی، بو قبیل یازیچی و شاعیرلرین بعضی لری نیس حمله لرینده گؤمک فعللردن باشقا تورکجه کلمه قالمایییر. گئچمیش ده بونون نتیجه سی اولاراق گئت- گئده اصیل کلمه لریمیز یاددان چیخماغا باشلادی و چوخ گئچمه دن دوغما سؤزلریمیز یئرلرینی بو عئیبه جر ترکیبلره وئردیلر:

مثلا "سونماق"، تقدیم ائتمک، "صایماق"، عد ائتمک یا داحساب ائتمک، "بویورماق" امر ائتمک، "اونارماق"، تعمیر ائتمک، ائله مک، "اؤیماق"، تابع اولماق، "ساغلاماق" تامین ائتمک /قارانتی ائله مک "اؤناماق" تصدیق ائتمک، حتی "اوکه ی" بئله یادیر- غاندی و "یاددان چیخارماق" ترجیح ائدیلدی.

دیلیمیزده راحاتجا: "یاخشیلاشماق"، "دوزه لتمک"، "یغمالاماق"... کیمی اکلردن فایدالانا راق کلمه لرعمله گتیرمک امکانی اولدوغوحالدا "یاخشی اولماق"، "دوزاولماق"، "یغما ائله مک" کیمی مرکب فعللر دوزه لتمه گه احتیاج یوخدور.

گؤمکچی فعللرله آچیلان یولدان، لزوملو ترکیبلرین یانیندا داها نه کیمی مرکب فعللرین دیلیمیزه گیردیگینی گؤسته رمک اوچون بونمونه لر یئتر (کفایت ائدر):

نوت ائتمک، دیکته ائتمک، ایستوپ ائتمک، قریپ اولماق، ژیمنا- ستیک ائله مک، ایرریته ائله مک، شوقه اولماق، چه ق ائله مک...

فعلله مرکب فعل دوزه لدن گؤمکچی فعللر:

فعلله "مرکب فعل" عمله گتیره ن گؤمکچی فعللرایسه بیلمک، وئرمک، گلمک، گؤرمک، دورماق، قالماق، یازماق، قویماق فعللری دیر.

kabul buyurmak… Bu birleşik fiillerde ad unsuru, bir isim ya da bir sıfat fiil (partisip) olur. Adlar da ya Türkçe ya da yabancı asıllı olur. Partisiple yapılan isimlerde yalnız "olmak" ve "bulmak" yani geçişsiz yardımcı filler (geçişli olmayan) kullanılır.

Dilimizin basit fiil yaratmaktaki geniş imkânlarını görmemezlikten gelenlerin elinde bu yardımcı fiiller, yani "etmek" ve "olmak"la birleşik fiiller yapma alışkanlığı Türkçeye hadsiz hesapsız (ve lüzumsuz) birçok yabancı kelimenin sokulmasına yol açmıştır.

Öyleki, yine Banguoğlu'nun dediği gibi, böyle yazar ve şairlerin bazılarının cümlelerinde yardımcı fiillerden başka Türkçe kelime kalmıyor. Geçmişte bunun sonucu olarak git gide asıl kelimelerimiz akıldan çıkmaya başladı ve çok geçmeden öz sözlerimiz yerlerini bu çirkin tamlamalara bıraktı:

Örneğin "sunmak", takdim etmek; "saymak", add etmek ya da hesap etmek; "buyurmak" emretmek; "onarmak", tamir etmek/ elemek; "uymak", tabi olmak; "sağlamak", temin etmek/garanti eylemek; "onamak", tasdik etmek, hatta "okey" bile yadırgandı ve "unutulması" tercih edildi.

Dilimizde rahatça: "İyileşmek", "düzeltmek", "yağmalamak" gibi eklerden faydalanarak kelime yapma imkânı olduğu halde "iyi olmak", "düz olmak", "yağma etmek" gibi birleşik fiiller kurmaya ihtiyacımız yoktur.

Yardımcı fiillerle açılan yoldan, gerekli tamlamaların yanında daha ne gibi birleşik fiilin dilimize girdiğini göstermek için bu örnekler yeterlidir:

Not etmek, dikte etmek, istop etmek, grip olmak, jimnastik yapmak, irrite etmek, şoke olmak, çek elemek…

Fiilden birleşik fiiller yapan yardımcı fiiller:

Fiilden "birleşik fiil" meydana getiren yardımcı fiiller ise bilmek, vermek, gelmek, görmek, durmak, kalmak, yazmak, koymak fiilleridir.

گؤمکچی فعللرتصریف عنصرو وظیفه سینی گؤررلر بونلاردان "سیلمک"، "اقتدار" معناسینی دا ترکیبه آرتیرار:

گله بیلمک ،گؤره بیلمک،دانیشا بیلمک ،... کیمی .

"وئرمک "،"سنگلاخ" مولیفی نین دئدیگینه گؤره قدیمدن بری "مبالغه یا تزیین "مفهومونو ترکیبه آرتیرار .بوندان صونرا "توتا بئردی" – نی "گرفتن" و (قویا بئردی "– نی ده "رها کردن " دئیه ترجومه ائدیـــــــر. " قلاوزیئن" آدی وئریلمیش اثر، ص ۳۵۵) ."وئرمک " گؤمکچی فعل عنوانی ایله ،داها چوخ" آسانلیق"و "بیردن لیک " و "سرعت " مفهومونوگتیرر. بومعنا ایله بو فعل تورکیه تورکجه سینده ایندی ده ایشلکدبر.

"گلمک"،"گؤرمک"،"دورماق"،"قالماق"،"قویماق"ایسه "تحرســـــه"، "دوام ملی لیق"و " مدت " معناسی آرتیرار."یازماق"دا "یاخینلاشماق" مفهومونو گتیرر.

بو گؤمکچی فعللرین باشینا گلن عنصرلر طرف فعللردیرلر :دوروب دوردو، باخاقالدی ... کیمی ... قدیم ادبی متنلرده بونلارین آز-چوخ ایشلک اولدوغونو نمونه لر گؤرمک اولار. *آردی وار*

* محبت اوجاغی *

حیات باغچاسیندا اوجان بیرقوشام * سنسن منیم قول قانادیم آی آنـــا
سینادیم وفالی یاری – یولداشـــی * گؤرمه دیم کیمسه نی سنه تای آنـــا

°°°°°°

آی منیم حرمتلی وفارلی آنـــام * داغلاردان آرتیقدی وفارین سنیـــن
یامان گونده سنسن منیم دایاغیم * داغ کیمی پوزولماز ایلقارین سنین

°°°°°°

هله ده صفالـی باخیشلارینـــــدان * محبت ایشیغی ساچیر گؤزومـــــه
بیر ده منله دانیش محبتیلـــــه * سؤزلرین الهامدی منیم سؤزومـــه

°°°°°°°

سینه ن دیر محبت اوجاغی سنیـــن * محبت اوْجاغی سؤنمه یه جکـــدیر
محبت یوْغروُلوب طبیعتینلـــــه * طبیعت اصلیندن دؤنمه یه جکـــدیر

°°°°°°

آند اوْلا مقدّس آغ ساچلارینـــــا * نه قدهر من وارام آتمارام ســـنی
سنی آند وئررم اوْ پاک عشقینـــه * خئیر دعاسیندان اوُنوتما منـــــی

=ccccccc= مصطفی قلیزاده (مهاجر)

==========

Yardımcı fiiller çekim unsuru vazifesi görür. Bunlardan "bilmek", "iktidar" anlamını da tamlamaya katar: gelebilmek, görebilmek, konuşabilmek gibi.

"Vermek", "Senglah" sözlüğü yazarının dediğine göre eskiden beri "abartıya süs katma" kavramını tamlamaya verir. Bundan sonra "*tuta berdi*"yi "*giriften*" ve ("*koya berdi*"yi de "*rehâ kerden*" diye tercüme eder. "Clauson" adı verilmiş eser, ss. 355). "Vermek" yardımcı fiil unvanı ile daha çok "kolaylık" ve "birdenlik" ve "sürat" kavramını verir. Bu anlam ile bu fiil Türkiye Türkçesinde şimdi de işlektir.

"Gelmek", "görmek", "durmak", "kalmak", "koymak" ise "tecrübe", "devamlılık" ve "müddet" anlamı verir. "Yazmak" da "yakınlaşmak" kavramını ifade eder.

Bu yardımcı fiillerin başına gelen unsurlar zarf fiildir: durup durdu, bakakaldı gibi. Eski edebi metinlerde bunların az çok işlek olduğunu örneklerden görebiliriz.

Devam edecek.

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی وترکی

آیلیق تورکجه وفارسجا فرهنگی نشریه

اون ایکینجی ایل ـ یای صایسی ۱۳۶۹ شمسی

کلمه‌لر اوزه‌رینه (۱۵)

دوقتور حمید نطقی

اقتداری فعل :

قدیم بیرفعل واردی :"اُوماق" معناسی "قلورین "ـ ا گؤره"مقتدر اولماق،باشارماق" معناسیندا ایمیش .لاکین عموماً کؤمکچی فعل کیمی ایشله‌دیلر. بوفعلدن "اُوغان" کلمه‌سی دین بنیه‌سینده ایزقالمیشدیر. "اُوغان "،"قادیر" و بوُناگؤره‌ده "تانری "معناسیناگلیر (آدی وئریلمش اثر،ص ۲) بو فعل غرب تورکجه‌سینده اُونودولموش و یئرینه "بیلمک" فعلی گئچمیشدیر .لاکین غرب توُرکجه‌سینده منفی اقتداری فعلده ایسه ایندی بیله "اُوماق" فعلی ایشلک حالدادیر. سس دگیشیکلیگی ایله "ـ اوما ـ"،" ـ ه‌مه ـ " اُولموشدور .آذری تورکجه‌سی ساحه‌سینده " م " صامیتی ایکیزلشمیشدیر :

گل ـ ه‌مه‌ـ ک : گلممه‌مک ، باخاماماق،دورامماماق ... کیمی.

۹ ـ عنوان بیرلشمه‌لری

عنوان بیرلشمه‌سی بیرشخص‌آدی ایله بیرعنوان ویا قوهوملوق اسمیندن عمله‌گلن کلمه‌بیرلشمه‌سیدیر .شخص‌آدی باشدا ،عنوان ویا قوهوملـــوق

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ON İKİNCİ YIL, YAZ SAYISI, 1369

KELİMELER ÜZERİNE (15)

Dr. Hamid Nutki

İktidari Fiil:

Eski bir fiil vardı: "umak", "Kelorin"e göre "muktedir olmak, başarmak"anlamındaymış. Lakin genellikle yardımcı fiil gibi kullanılır. Bu fiilden "ugan" kelimesinin bünyesinde iz kalmıştır. "Ugan", "kadir" ve buna göre de "Tanrı" anlamına gelir (adı verilmiş eser, ss. 2). Bu fiil Batı Türkçesinde menfi iktidari fiilde ise şimdi bile "umak" fiili işlek haldedir. Ses değişikliği ile [-uma-], [-eme-] olmuştur. Azerbaycan Türkçesi sahasında /m/ ünsüzü ikizleşmiştir: *gel – emme – mek "gelemmemek", bahammamak, durammamak* gibi.

9. Unvan Birleşmeleri:

Unvan birleşmesi bir şahıs adıyla bir unvan veya akrabalık isminden meydana gelen kelime birleşmesidir. Şahıs adı başta, unvan veya akrabalık

اسمی داها صونرا گلر :
احمدآقا ،حسن بگ ، محمودخان،انورپاشا ،محیدخان سلطان (سروان) کریم عمی، عباس دایی ، علی بابا ، نیگارخانیم، ایران خالا،توران عمه ، فاطمه‌ننه ، اوْغوزخاقان ، بابورشاه ،بایندیرخان ...کیمی.

اشارت اوْلدوُغو کیمی قدیم تورْکجه‌ده‌عنوان بیرلشمه‌لرینده‌عنوان حصه‌سی هرزامان بیرلشمه‌نین صوُنونا گلدیگی حالدا (کوْل تگین،ارسلان یابغو،چاغوی بگ) صونرادان دیلیمیزه فارسجا و عربجه عنوان بیرلشمه‌لری ایله ترس‌بیر ترتیب‌ده گیرمیشدیر :
سلطان آلپ‌ارسلان ، شیخ صدرالدین ، قاضی برهان الدین،امیرتیمور ، شاه اسماعیل ... کیمی .

خاریجی شرق اؤرنه‌کلرین و داها صوْنرا غرب‌دیللرینده‌ن گلن بنزه‌رلری نین تاثیری ایله دیلیمیزه ترس‌ترتیب‌ده عنوان بیرلشمه لری ده یئرلشمیشدیر .

نه‌ایسه ، بوحاللاردا " مرکب‌آد" عمله‌گلیر ،عنوان یادا قوهوملوق اسمی شخصین آدی یئرینه‌ده گئچه‌بیلر :
صدراعظم‌میرزاتقی خان امیرکبیر ،پروفه‌سور احمد جعفروغلو ،ددەقورقود ، ملانصرالدین .... کیمی .

خاریجی شرق ـ غرب‌کولتورلری نین بحث‌ائتدیگیمیز تاثیری عنوانلار بیرلشمه‌لرینده ایکیلیک عمله گتیریبدیر .

دیلیمیزده‌کی وضعیتین نئجه‌یوْز ایل اوّلکی سابقه‌سینی یاداسالماق یئرینده اوْلار ،بوُنون اوْچون بئش ایل قاباق تهراندا "علمی" موسسه‌سی نین نشریاتیندان دوقتور احسان اشراقی ـ نین تصحیحی ایله "از شیخ صفی تا شاه صفی " (حقیقتده "تاریخ سلطانی" نین اوْچونجو جلدی) آدی ایله چاپ‌اولموش‌هجری ۱۱۱۵(میلادی ۱۷۰۳)ـ ده سیدحسن بن مرتضی حسینی استرآبادی طرفیندن یازیلمیش‌اثری اؤرنک آلاراق واراقلاییرـ یق . آشاـ یوخاری ۱۶۰۰ شخص‌آدی بو تاریخ کتابی نین ۲۶۰ صحیفه‌لیق مندرجاتیندا بیریانئچه‌دفعه گئچیر بوُ آدلارین بیرلشمه‌شکیللرینه و اؤرنه‌کلرینه گؤره بؤلونمه‌سی بئله‌دیر :

۱ ـ بیرینجی اؤرنه‌ک : (آد + عنوان)

بوُردا "عنوان "دان مقصد آزـ چوخ بوُ گوْنکی "آقا "و"خانیم"کیمی اجتماعی وضعیتی گؤسته‌رن عنوانلاردیر .مثاللار :

ismi daha sonra gelir: Ahmet Ağa, Hasan Bey, Mahmud Han, Enver Paşa, Mecid Han Sultan (Yüzbaşı), Kerim emmi, Abbas dayı, Ali baba, Nigar Hanım, İran hala, Turan emmi, Fatma nine, Oğuz Hakan, Babür Şah, Bayındır Han gibi.

İşaret edildiği üzere Eski Türkçede unvan birleşmelerinde unvan bölümü her zaman birleşmenin sonuna geldiği halde (Kül Tigin, Arslan Yabgu, Çağrı Bey) sonradan dilimize Farsça ve Arapça unvan birleşmeleri ile ters bir düzende girmiştir: Sultan Alparslan, Şeyh Sadreddin, Kadı Burhaneddin, Emir Timur, Şah İsmail gibi.

Harici Doğu örneklerin ve daha sonra Batı dillerinden gelen benzerlerinin tesiriyle dilimize ters tertipte unvan birleşmeleri de yerleşmiştir.

Neyse, bu durumda "birleşik adlar" meydana gelir, unvan ya da akrabalık ismi şahsın adı yerine de geçebilir: Sadrazam Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Prof. Ahmed Caferoğlu, Dede Korkud, Molla Nasreddin gibi.

Harici Doğu-Batı kültürlerinin bahsettiğimiz tesiri unvan birleşmelerinde ikilik meydana getirmiştir.

Dilimizdeki durumun yüzyıllar önceki sabıkasını hatırlamak yerinde olur. Bunun için beş yıl önce Tahran'da "bilimsel" kuruluşunun neşriyatından Dr. İhsan Eşraki'nin tashihi ile "Ez Şeyh Safi tâ Şah Safi" (aslında "Tarih Sultanı"nın üçüncü cildi) adıyla basılmış Hicri 1115 (Miladi 1703) yılında Seyid Hasan bin Murtaza Hüseyni Estrabadi tarafından yazılmış eseri örnek alarak veriyoruz. Aşağı yukarı 1600 şahıs adı bu tarih kitabının 260 sayfalık içindekiler bölümünde bir ya da birkaç defa geçer bu adlar birleşme şekillerine ve örneklerine göre şöyle bölünür:

1. Birinci örnek: (Ad + unvan)

Burada "unvan" ile anlatılmak istenen az çok bugün kullanılan "ağa" ve "hanım" gibi sosyal durumu gösteren unvanlardır. Örnekler:

ابراهیم بگ ، یوسف علی خان ، همایون میرزا ، عاشوراآقا ،فرح انگیز بگیم ، فاطمه سلطان خانیم ، شاه زینب بگیم خانیم (اوزادیلمیش شکیلده) ... کیمی .

ب) ایکینجی اؤرنه‌ک (آد + عنوان + باشقا عنوان) .مثاللار :
ابوالفتح بگ شاملو ، فخرالنساء بگیم مهدعلیا ،ابراهیم‌خان قاجار ، حاتم بگ اعتمادالدوله ، عنایت بگ بافقی ، علیقلی خان ائشیک آغاسی شاملو... کیمی صون مثال بو اؤرنه‌گین اوزادیلمیشیدیر .

ج) اؤچونجو اؤرنه‌ک (باشقا عنوان + آد + عنوان) مثاللار :
سلطان آغزی وارخان ، امیرشاه‌بگ ، میرعبدالله‌خان ، سلطان مهربان بگیم ، سلطان علیقلی خان ذوالقدر.... کیمی .

صون مثال بو اؤرنه‌گین اوزادیلمیشیدیر .

د) دؤردونجو اؤرنه‌ک (عنوان + آد) مثال :
آقازمان ، میرزاابراهیم ،خواجه‌کمال الدین ... کیمی .

هـ) بئشینجی اؤرنه‌ک (باشقا عنوان + عنوان + آد)
بو اؤرنه‌ک چوخ نادر ایشله‌نیر ،کتابدان بومثالی نقل ائدیریک :
ملا میرزاجان .

و) آلتینجی اؤرنه‌ک (عنوان + آد + باشقا عنوان) مثال :
آقا ملک محمد طوسجی ، خواجه محمدباقر مروی ، خان محمد قراول ، خواجه‌کمال الدین اکبر... کیمی .

بو تاریخی اؤرنه‌کلری زامانیمیزا تطبیق ائدرسک ، بیرینجی اؤرنه‌ک بیزده بئله اولار، (آد + عنوان) :
محمدآقا ، فاطمه‌خانیم .... کیمی

بو اؤرنه‌کان ایشلک اؤلان خطاب و آدلاندیرما صورتیدیر .

ایکینجی اؤرنه‌ک (آد+ عنوان + باشقا عنوان):
زمانیمیزدا "آقا"و"خانیم"سؤزلری نین آدلا سوی آدی آراسیندا واقع اولماسی وضعیتی ان یاخشی مثالدیر :
محمدآقا محمدی، فاطمه‌خانیم محمدی .... کیمی .

اؤچونجو اؤرنه‌ک (باشقا عنوان + آد + عنوان): گؤنوموزده‌مثال حاجی محمدآقا ،سیدمحمدآقا ،شیخ‌محمدآقا ، میرزا محمدآقا ،
قیاسلا :
دوقتورمحمدآقا ،پروفه‌سورمحمدآقا ،معلیم محمدآقا ... کیمی .

İbrahim Bey, Yusuf Ali Han, Hûmayun Mirza, Âşûrâ Ağa, Fahrengiz Beyim, Fatma Sultan Hanım, Şah Zeynep Beyim Hanım (uzatılmış şekilde) gibi.

b. İkinci örnek (ad + unvan + diğer unvan). Örnekler:

Ebu'l Feth Bey Şamlu, Fahrü'l Nisa Beyim Mehd-i Ulyâ, İbrahim Han Kacar, Hatim Bey İ'timad-üd Devle, İnayet Bey Bafkı, Aligoli Han Eşikağası Şamlu gibi son örnek bu örneğin uzatılmışıdır.

c. Üçüncü örnek (diğer unvan + ad + unvan). Örnekler: Sultan Ağzıvar Han, Emir Şah Bey, Mir Abdullah Han, Sultan Mihriban Beyim, Sultan Aligoli Han Zevalkadir gibi.

Son örnek bu örneğin uzatılmış şeklidir.

d. Dördüncü örnek (unvan + ad). Örnekler:

Ağa Zaman, Mirza İbrahim, Hoca Kemaleddin gibi.

h. Beşinci örnek (diğer unvan + unvan + ad). Bu örnek çok nadir kullanılır, kitaptan bu örneği naklediyoruz: Molla Mirza Han.

v. Altıncı örnek (unvan + ad + diğer unvan). Örnek:

Ağa Melek Muhammed Tasouji, Hoca Muhammed Bekir Mervî, Han Muhammed Karavel, Hoca Kemaleddin Ekber gibi.

Bu tarihi örnekleri zamanımıza uyarlarsak, birinci örnek bizde böyle olurdu, (ad + unvan): Muhammed Ağa, Fatma Hanım gibi.

Bu örnek en işlek olan hitap ve adlandırma şeklidir.

İkinci örnek (ad + unvan + diğer unvan):

Günümüzde "ağa" ve "hanım" sözlerinin ad ve soyad arasında olması durumu en güzel örnektir: Muhammed Ağa Muhammedî, Fatma Hanım Muhammedî gibi.

Üçüncü örnek (diğer unvan + ad + unvan): günümüzden örnekler: Hacı Muhammed Ağa, Seyyid Muhammed Ağa, Şeyh Muhammed Ağa, Mirza Muhammed Ağa.

Kıyasla: Dr. Muhammed Ağa, Prof. Muhammed Ağa, Muallim Muhammed Ağa gibi.

ها بئله‌دیر قادین آدلاری :

حاج زهرا خانیم ، شاعیرفاطمه‌خانیم ،مدیرفاطمه‌خانیم .... کیمی.

ایکینجی و اوْچونجو اؤرنه‌کلرین محموعوندان :

دوقتور زهرا خانیم محمدی ، مدیرحاجی محمدآقا محمدی ، پروفه‌سور احمد آقا جعفروغلو.... کیمی .

دؤردونجو اؤرنه‌ک (عنوان و آد) :

آقا محمد، خانیم زهرا ..... کیمی .

بعضاً ده بو اؤرنه‌ک له بیرینجی اؤرنه‌گین بیرلشمه‌سی :

(آقا محمد) آقا ، (خانیم‌زهرا) خانیم .

شاید ،بوحال "آقا "و"خانیم" عنوانلاریندان بیرینجی سی نیسن آدلارلا قاینا شماسیندان ایره‌لی گلیر.

بئشینجی اؤرنه‌ک (باشقا عنوان + عنوان + آد)

زمانیمیزدا دا ایشلک دگیلدیر.

نادرمثاللاردان : حاجی آقابالا ،بورادا محتملا عنوان وآد قاینا شیب و بیرلیکده بیرتک آد عمله گتیرمیشلر .یعنی "آقابالا" ـ دا "آقا عنوان کیمی ایشلنمه‌یيب آدین بیرحصه‌سی کیمی گلیبدیر و"آقابالا" مرکب بیرآددیر و بواؤرنه‌کده تکجه عنوان "حاجی "ـ دیر ،"حاجی آقا بالا" بیرلشمه‌سی " حاجی محمد" کیمی بیرلشمه‌لره معادیلدیر. تک تاریخی مثالا گلینجه : " ملا میرزاجان "ـ دا " میرزاجان " مرکب خاص آد کیمی تلقی اولموشا بنزه‌ییر .نتیجه اولاراق بوُ اؤرنه‌ک تاماسی ایله بیزیم بحث موضوعوموزون خاریجینده‌قالیر .

آلتینجی اؤرنه‌ک (عنوان + آد + باشقا عنوان)، مثاللار :

آقا محمد محمدی ، خانیم زهرا محمدی ....

بو اؤرنه‌کلرده مثلا "آقا دوقتور محمد محمدی" کیمی بیرلشمه‌لره یئر یوخدور .اوْبیرطرفدن ده بوُ قبیل یاداؤرنه‌کلری قبول اوچون دیلیمیز باصقی و فشار آلتیندادیر .بوُ وضعیته چاره تاپماق،دیلیمیزین امکانلاری ایله چوخ دا چتین دگیلدیر .مثلا : " جناب " کیمی تعظیم و احترام عنوانلارینی بئله آد بیرلشمه‌لری نین اولینه قویماقلا یازیچیلاریمیزدان بیرقسمی مسئله‌نین حلینه‌یاخینلاشمیشلار :

جناب دوقتورمحمدمحمدی،یادا :جناب دوقتورمحمدآقا محمدی.... کیمی

۶

Aynı şekilde kadın adları:

Hac Zehra Hanım, Şair Fatma Hanım, Müdür Fatma Hanım gibi.

İkinci ve üçüncü örneklerinden: Dr. Zehra Hanım Muhammedî, Müdür Hacı Muhammed Ağa Muhammedî, Prof. Ahmed Caferoğlu gibi.

Dördüncü örnek (unvan ve ad): Ağa Muhammed, Hanım Zehra gibi.

Bazen de bu örnekle birinci örneğin birleşmesi: (Ağa Muhammed) ağa, (Hanım Zehra) hanım.

Şayed, bu hal "ağa" ve "hanım" unvanlarından birincisinin adlarla kaynaşmasından ileri gelir.

Beşinci örnek (başka unvan + unvan + ad) günümüzde de işlek değildir.

Nadir örneklerden: Hacı Ağabala. Burada muhtemelen unvan ve ad kaynaşmış ve birlikte tek bir ad meydana getirmiş. Yani "ağabala"da "ağa unvan gibi kullanılmayıp, adın bir bölümü gibi gelmiştir ve "ağabala" birleşik bir addır ve bu örnekte tek unvan "hacı"dır. "Hacı Ağabala" birleşmesi "Hacı Muhammed" gibi birleşmelere eştir. Tek tarihi örneğe gelince: "Molla Mirza Han"da "Mirza Han" birleşik özel ad gibi kabullenilmişe benziyor. Sonuç olarak bu örnek tamamiyle bizim konumuzun dışında kalır.

Altıncı örnek (unvan + ad + başka unvan). Örnekler: Ağa Muhammed Muhammedî, Hanım Zehra Muhammedî…

Bu örneklerde misalen "Ağa Dr. Muhammed Muhammedî" gibi birleşmelere yer yoktur. Diğer taraftan da bu gibi yabancı örnekelerin kabulü için dilimiz baskı altındadır. Bu soruna çare bulmak, dilimizin imkânlarıyla çok da zor değildir. Örneğin: "Cenap" gibi yüceltme ve saygı unvanlarını bu şekilde birleşik adların önüne koyan bazı yazarlarımız meselenin çözümüne yaklaşmışlardır: Cenap Dr. Muhammed Muhammedî ya da Cenap Dr. Muhammed Ağa Muhammedî gibi.

"جناب" یئرینه "حرمتلی" ده یازیلیر :
حرمتلی دوقتور محمد محمدی،یادا :حرمتلی‌دوقتومحمدآقا محمدی...کیمی.
"حرمت"ین دیلیمیزده‌کی معادیللرینی آختاردیغیمیزدا :"صایماق" (احترام ائتمک) مصدرینه باش‌وورماق طبیعی دیر.بو مصدرون"آذر ـ بایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی"ـ نده (ج ۴، ص ۱۶) "صایغی"کلمه سینی تاپماق اؤلار.بوُ گووده‌دن "حرمتلی"ـ یه قارشی "صایغی لی"عمله گلیب. آدی گئچن لغتده بوُکلمه‌نین ایضاحی بئله‌دیر :
"صایغیلی : صفت ، ۱ـ باشقالارینا صایغی گؤسته‌رن،حرمت ائدن، صایان . ۲ ـ صاییلان،حرمتلی،محترم"عئینی اثر، عئینی یئر)
بو ایکی ضد معنالی لیق، بو کلمه‌نی ایهاملی حالا گتیریر و ایش لنمه‌سینی محذورلو قیلیر.
اما همین بو یازی نین اکلر قسمینده"ـ ین " اکیندن بحث ائتدیگیمیزده گؤردوک کی: "صای ـ " گؤکو و"ـ ین " اکیندن باشدا شرق تورکجه‌سینده " صایین " کلمه‌سی عصرلرجه بوُندان قاباق عمله گلمیش دیر (ماده ۱۵۱/۰۵ ـ ه مراجعت ائدینیز). "صایین "اورادا دئییلد یگی کیمی "سئچمه ،گزیده منتخب ،ممتاز" معنالارینا گلیر (قاموس ترکی، ج ۲، ص ۸۱۶) و بوگونکی دیلیمیزده‌ده یئرآدلاریندا (صایین قالا،صایین گدیگی ...) یاشاماقدادیر.دئمک "جناب"و "حرمتلی"یئرینه سؤزوگئچن اؤرنه‌کده "صایین "سؤزوندن استیفاده ائتمگه‌حقیمیزوار،بئله :
صایین حاجی محمدآقا محمدی ، صایین دوقتور محمدی ، صایین پروفه‌سور وجیهه خانیم خطیبوغلو،صایین معلیم... کیمی .
بوصورتله اؤزکلمه‌لریمیزاولان "خانیم"و"آقا"ـ نی ("آقای" شکلی فارسجا"ـ ی "اکی ایله بیزیم دیلده غلط دیر). قایدایا و اؤرنه‌کلر یمیزه مطابیق ایشلتمک و عصریمیزین آداب معاشیرتینه جواب وئرمه‌گه ده دیلیمیزین توُکتمه‌ز امکانلاریندان ("صایین" قبیلیندن)فایدالا ـ نماق یئرینده‌اؤلوُر.دیلیمیزین صحیح اؤرنه‌کلرینی بیرداها تکـرار ائدیریک : ۱ ـ محمدآقا ، زهرا خانیم، ۲ـ محمدآقا محمدی ، زهـرا خانیم محمدی ، علی آقا زرگر، فاطمه خانیم تبریزلی . ۳ ـ حاجـی محمد آقا ، دوقتور محمد آقا ، معلیم زهرا خانیم‌آ دوقتور زهرا خانیم محمدی ، پروفه‌سور احمد آقا جعفروغلو . ۴ ـ آقا محمد،خانیم زهرا . ۵ ـ آقا محمد محمدی ، خانیم زهرا محمدی . ۶ ـ جناب دوقتور محمد

“Cenap” yerine “hürmetli” de yazılır: Hürmetli Dr. Muhammed Muhammedî ya da Hürmetli Dr. Muhammed Ağa Muhammedî gibi.

“Hürmet”in dilimizdeki eş değerlerini araştırdığımızda: “saymak” (ihtiram etmek) mastarına başvurmak doğaldır. Bu mastarın karşılığı olarak “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”nde (C 4, ss. 16) “saygı” kelimesini buluruz. Bu gövdeden “hürmetli”ye karşı “saygılı” kelimesi meydana gelmiştir. Adı geçen lügatte bu kelimenin açıklaması böyledir:

“Saygılı: sıfat, 1. Başkalarına saygı gösteren, hürmet eden, sayan. 2. Sayılan, hürmetli, muhterem” (aynı eser, aynı yer).

Bu iki zıt anlamlılık, bu kelimeyi ihamlı hale getirir ve kullanılmasını sorunlu kılar.

Ama yine bu yazının ekler bölümünde [-ın] ekinden bahsettiğimizde gördük ki: “say-” kökü ve [-ın] ekinden başta Doğu Türkçesinde “sayın kelimesi bundan asırlar önce meydana gelmiştir (madde 151 / 05’e bakınız). “Sayın” orada da denildiği gibi “seçme, sçilmiş, seçkin” anlamlarına gelir (Kamus-ı Türkî, C 2, ss. 716) ve bugünkü dilimizde de yer adlarında (Sayınkale, Sayıngediği…) yaşamaktadır. Demek “cenap” ve “hürmetli” yerine sözü geçen örnekte “sayın” sözünden istifade etmeye hakkımız var, böyle: Sayın Hacı Muhammed Ağa Muhammedî, Sayın Dr. Muhammedî, Sayın Prof. Vecihe Hanım Hatiboğlu, Sayın muallim gibi.

Bu şekilde öz kelimelerimiz olan “hanım” ve “ağa”yı (“ağay” şekli Farsça /-y/ eki ile yapılır ve bizim dilde galattır). Kurala ve örneklerimize uygulamak ve asrımızın adab-ı muaşeretine cevap vermeye de dilimizin tükenmez imkânlarından (“sayın” gibi) faydalanmak gerekir. Dilimizin doğru öneklerini bir daha tekrar ediyoruz: 1- Muhammed Ağa, Zehra Hanım, 2- Muhammed Ağa Muhammedî, Zehra Hanım Muhammedî, Ali Ağa Zerger, Fatma Hanım Tebrizli, 3- Hacı Muhammed Ağa, Dr. Muhammed Ağa, Muallim Zehra Hanım, Dr. Zehra Hanım Muhammedî, Prof. Ahmed Ağa Caferoğlu, 4- Ağa Muhammed, Hanım Zehra, 5- Ağa Muhammed Muhammedî, Hanım Zehra Muhammedî, 6- Cenap Dr. Muhammed

محمدی ، یا حرمتلی دوقتور محمدآقا محمدی ، یادا : صایین دوقتور محمدی ، صایین پروفه‌سور احمد جعفروغلو ، صایین حاجی محمدآقا محمدی ... کیمی

۹ ـ اصوات بیرلشمه‌لری

بیر سسلنمه اداتی ایله بیر آد عنصروندن عمله گلر ،سسلنمه اداتی باشدا ، آد عنصرو صوندا یئرله‌شرو اک ایشلنمز :

ای قارداش! آی اوغول ! هئی اوجا تانری ! یاعلی !

ائی بو توپراقلار اوجون توپراغا دؤشموش عسگر !

۱۰ ـ صایی بیرلشمه‌لری

دیلیمیزده صایی لار (عددلر) اؤچ شکیلده قارشیمیزا چیخارلار :

۱ ـ تک کلمه ایله ، مثال :

بیر ، ایکی، اؤچ ، دؤرد ، بئش ، آلتی، یئددی، سککیز ،دوققوز ، اون ، ایگیرمی، اوتوز ، قیرخ ، الللی، دوخسان ،یوز ،مین ،میلیون، میلیارد وسایره .

۲ ـ صفت تاماملاماسی ایله : ایکی یوز ، اوچ یوز ، بئش یوز ، آلتی یوز ، دوققوزیوز ، ایکی مین ، بیرمیلیون، ایکی میلیارد..... "یوز" و "مین " تک باشینا ایشله‌دیلیر لاکین "بیرمیلیون"و"بیر میلیارد" دئییلیر . تک باشینا "میلیون "و "میلیارد"دئییلمز .

۳ ـ صایی بیرلشمه‌لری ایله : تک کلمه‌لی صایلارین اوندان صونرا کیلاری نین وصفت تاماملاماسی حالیندا کی صایلارین آرایئرلرینده‌کی صایلاردیر :

اون بیر ، اون ایکی، اون اوچ، ایگیرمی دؤرد ، اوتوزآلتی،دوخسان سککیز ،یوزبیر ،یوز اون ، اؤچ یوز قیرخ، سککیزیوز آلتمیش یئددی ، اؤچ میلیارد سککیز یوزمیلیون یئددی یوزقیرخ مین ایکی یوز اوتوز ایکی ....

۱۱ ـ ادات بیرلشمه‌سی :

بیرآدعنصرو ایله بیرصون تصریف اداتی نین عمله‌گتیردیگی کلمه بیرلشمه‌سیدیر .اسم عنصرو دایماتک کلمه‌حالیندادیر . مثالار :

Muhammedî, ya Hürmetli Dr. Muhammed Ağa Muhammedî ya da Sayın Dr. Muhammedî, Sayın Prof. Ahmed Caferoğlu, Sayın Hacı Muhammed Ağa Muhammedî gibi.

9. Sesler ile Yapılan Birleşmeler:

Bir seslenme edatıyla bir ad unsurundan meydana gelir, seslenme edatı başta, ad unsuru sonda yerleşir ve ek işlenmez: ay kardeş! Ay oğul! Hey yüce Tanrı! Ya Ali! Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!

10. Sayı Birleşmeleri:

Dilimizde sayılar üç şekilde karşımıza çıkar:

1. Tek bir kelimeyle, örnek: bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, doksan, yüz, bin, milyon, milyar vs.

2. Sıfat tamlamasıyla: iki yüz, üç yüz, beş yüz, altı yüz, dokuz yüz, iki bin, bir milyon, iki milyar… Yüz ve bin tek başına kullanılır, ancak "bir milyon" ve "bir milyar" denilir. Tek başına "milyon" ve "milyar" denmez.

3. Sayı birleşmeleriyle: Tek kelimeli sayıların ondan sonrakilerin ve sıfat tamlaması halindeki sayıların ara yerlerindeki sayılardır: on bir, on iki, on üç, yirmi dört, otuz altı, doksan sekiz, yüz bir, yüz on, üç yüz kırk, sekiz yüz altmış yedi, üç milyar sekiz yüz mülyon yedi yüz kırk bin iki yüz otuz iki…

11. Edat birleşmesi:

Bir ad unsuruyla bir son çekim edatının meydana getirdiği kelime birleşmesidir. İsim unsuru daima tek kelime halindedir. Örnekler:

منیم اوچون ، سنین کیمی، اونون گؤزه‌ل خاطیری اوچون ،ائوه‌دوغرو یاشیل گؤزلری ایله ، پیچاقلا (پیچاق ایله)، تهراندان خبر وئردیگینه گؤره ، سس‌سیز آخان بیرسوکیمی، چوخ قدیمدن بری، دوشمه‌نه‌قارشی ، اون بئش‌گون قالماق اوزره ، دؤنن گئجه‌یه‌دایر ،بوایشدن باشقا ....
ادات بیرلشمه‌ظرف و صفت‌کیمی ایشله‌نیلر.

۱۲ ـ اسناد(ایسناد) بیرلشمه‌لری

بیری اوبیرینه اسناد ائدیلن ایکی آد عنصرورونون عمله گتیردیگی کلمه‌بیرلشمه‌لرینه اسناد بیرلشمه‌لری دئییرلر.

اسناد عنصرو بیرصفت ویا صفت یئرینه گئچن بیرکلمه‌بیرلشمه‌سی اولار :

باش‌آچیق ،آیاق یالین ،اوست ـ باش‌پریشان ، چیگینلر دؤشوک، گؤزو آچیق ، قارنی توخ، اطرافی یئخیق،باغری یانیق،ساچی اوزون، عقلی قیسا ، آلنی آچیق،باغچاسی نین دؤرد دیواری سارماشیقلالاورتولو ، الی آچیق ، قارنی یاریق ...

اسناد بیرلشمه‌لری عمومیتله‌بیر پارتیسیپ بیرلشمه‌سی نین قیسالمیشی کیمیدیر .اونون اوچون بوُنلاری قیسالتما بیرلشمه‌لری دا ممکنوندور.

گئرچکدن بؤتون اسنادبیرلشمه‌لری نین آرخاسیندا ذکر ائدیلمه‌ین بیر "اولان "ویا "اولاراق" (ظرف اولانلاردا) وارکیمی دیر.

۱۳ ـ مضاف‌الیه بیرلشمه‌لری

مضاف‌الیه اکی ایله بیر ـ بیرینه باغلانان ایکی آد عنصرونون ، عمله گتیردیگی کلمه‌بیرلشمه‌سیدیر.

مضاف‌الیه عنصر باشدا ، اونون باغلاندیغی ساده آد صونراگلیر.

بیرلشمه‌یییه‌لیک اکی دوشموش بیرییییه‌لیک بیرلشمه‌سی کیمیدیر :

بیزیم قیز ،سنین ائو ،منیم آت ، سیزین اوو ایتی ....

۱۴ ـ " ـ ه" حالی بیرلشمه‌لری :

"ـ ه" حالینداکی (داتیف‌حالینداکی)بیر عنصرله اولان صونرا گلن ساده بیرآد عنصرونون عمله‌گتیردیگی کلمه‌بیرلشمه‌سیدیر :

دیله‌آسان،باشابلا، جانا یاخین ،آتا ـ آنا سینا باغلی ...

۹

benim için, senin gibi, onun güzel hatırı için, eve doğru, yeşil gözleri ile, bıçakla, Tahran'dan haber verdiğine göre, sessiz akan bir su gibi, çok eskiden beri, düşmana karşı, on beş gün kalmak üzere, dün geceye dair, bu işten başka… Edat birleşmeleri zarf ve sıfat gibi kullanılır.

12. İsnad birleşmeleri:

Biri diğerine isnad edilen iki ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimelere isnad birleşmeleri diyorlar.

İsnad unsuru bir sıfat veya sıfat yerine geçen bir birleşik kelimedir: Baş açık, ayak yalın, üst baş perişan, çiğinler düşük, gözü açık, karnı tok, etrafı yıkık, bağrı yanık, saçı uzun, aklı kısa, alnı açık, bahçesinin dört duvarı sarmaşıklarla örtülü, eli açık, karnıyarık…

İsnad birleşmeleri genellikle bir partisip birleşmesinin kısalmış hali gibidir. Onun için bunları kısaltma birleşmeleri saymak da mümkündür.

Gerçekten bütün isnad birleşmelerinin arkasında zikredilmeyen bir "olan" veya "olarak" (zarf olanlarda) var gibidir.

13. İyelik birleşmeleri:

İyelik ekiyle birbirine bağlanan iki ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimedir.

İyelik unsuru başta, onun bağlandığı yalın ad sonra eklenir. Birleşme iyelik eki düşmüş bir iyelik birleşmesi gibidir: bizim kız, senin ev, benim at, sizin av köpeği…

14. /-e/ hali birleşmeleri:

/-e/ halindeki (datif haldeki) bir unsurla ondan sonra gelen bir ad unsurunun meydana getirdiği basit bir birleşik kelimedir: dile kolay, başa bela, cana yakın, anne babasına bağlı…

۱۵ ـ "ـ ده" حالی بیرلشمه‌لری :

"ـ ه" حالدا (لوقاتیف) بیرآد عنصروایله‌اوندان صونرا گلـــن بیرآد عنصرونون عمله‌گتیردیگی کلمه‌بیرلشمه‌سیدیر :

گئچمیشده‌بوگون،یوکده یونگول، قیمتده‌آغیر،ایشینده اوســـتا ، اوْچده ایکی، یوْزده بئش ....

۱۶ ـ "ـ دن " حالی بیرلشمه‌لری :

" ـ دن " حالیندا (آبلاتیف) بیر عنصرله اوندان صونرا گلن بیـرآد عنصرونون عمله گتیردیگی کلمه‌بیرلشمه‌سیدیر :

آنادان دوْغما ، صوْنرادان گؤرمه ، خکه‌دن واحیب ، گؤ دن اوزاق ، یالاندان دوستلوق،اؤزوندن راضی، اونلاردان بیری ...

۱۷ ـ فعل بیرلشمه‌لری :

ف ل بیرلشمه‌لری،فعل آدلاری اوْزه‌رینه قوْرولان کلمه‌بیرلشمه‌لریدر . فعل آدلاری بو بیرلشمه‌لرین اساس‌عنصرودور وان صوندا یئر توتار .

چئشیدلری پروْفه‌سور بانقو اوغلونا گؤره بئله‌دیر :

ظرف‌بیرلشمه‌لری قالیبیندا : فعللره گلن ظرفلرین اونلارلا قاینا شما ـ سیندان عمله گلیر :

ایره‌لی سوْرمک ، گئری قالماق ، گئری دؤنمک ، آیری دوْشمک ،گئـــــج قالماق ، خوش‌گؤرمک ، قارشی قویماق ....

یوْخاریدا اولدوغو کیمی،ظرف‌لردن سوای حمله‌نین اوبیرعنصرلـری ده فعلله بیرلشمه‌لر دوزه‌لدر و بعضاً یاپیشیق بیرحال آلیب خـــاص معنادا مرکب‌فعللر عمله‌گلر :

قاریاغماق ،باش‌قوزاماق ، دیله دوشمک ، یولدا قالماق،باشدان چیخماق ....

فاعیل اولان آدلار تک شخصلی (لازیم) verbe unipersonnel

فعل گؤوده‌لری عمله گتیریرلر :

یاغیش‌یاغماق ،توزقالخماق ،قان گلمک ، شفق سؤکمک ، گون دوغماق ، دعوا چیخماق ....

بومرکب‌فعللری نین بیرقسمینده‌آدا یییه‌لیک اکی گلیرسه تـــــک

15. [-de] hali birleşmeleri:

[-e] halde (lokatif) bir ad unsuru ile ondan sonra gelen bir ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimedir: geçmişte bugün, yükte hafif (yüngül), kıymette ağır, işinde usta, üçte iki, yüzde beş…

16. [-den] hali birlemeşleri:

[-den] halinde (ablatif) bir unsurla ondan sonra gelen bir ad unsurun meydana getirdiği birleşik kelimedir:

Anadan doğma, sonradan görme, hekeden vacip, gözden uzak, yalandan dostluk, kendinden razı, onlardan biri…

17. Fiil birleşmeleri:

Fiil birleşmeleri, fiil adları üzerine kurulan birleşik kelimelerdir. Fiil adları bu birleşmelerin esas unsurudur ve en sonda yer alır.

Çeşitleri Prof. Banguoğlu'na göre böyledir:

Birleşik zarf kalıbında: Fillere gelen zarfların onlarla kaynaşmasından meydana gelir: ileri sürmek, geri kalmak, geri dönmek, ayrı düşmek, geç kalmak, hoş görmek, karşı koymak…

Yukarıda olduğu gibi zarflardan başka cümlenin diğer unsurları da fiille birleşmeler yapar ve bazen yapışık bir hal alıp özel anlamda birleşik fiiller yapılır:

Kar yağmak, başkaldırmak ile düşmek, yolda kalmak, baştan çıkmak…

Özne (fail) olan adlar tek şahıslı (geçişsiz) verbe intransitif fiil gövdeleri meydana getirirler: Yağmur yağmak, toz kalkmak, kan gelmek, şafak sökmek, gün doğmak, sorun çıkmak…

Bu birleşik fiillerinin bir kısmında ada iyelik eki gelirse tek

شخصلی حالدان چیخارلار :

گؤزو قارالماق ،دیلی توتولماق، آیاغی بؤدرهمک ،قانی قاینا ـ ماق ،اؤزو گولمک ،گؤحویئتمک ، آدی چیخماق ...

مفعول اولان آدلار ایکی نوعدور : "ـ ی " اکی آلمایان(غیرمعین) و "ـ ی' اکی آلیب معین لهشن ترکیبلر هرایکی حالدا فعل متعدی دیر

بیرینجی حالدا ،غیرمعین اولانلار دیلیمیزدهچوخ ایشلکدیر :

گؤزیومماق، بؤیوُن اگمک ،قوُلاق آسماق ، آیاق دیرهمک ، دیش قجیرتماق ال آچماق،سؤز آچماق ، آندایچمک ....

آدلا فعل عئینی کؤکدن گلهبیلر :

یئمک یئمک ، تیکیش تیکمک ، ایچگی ایچمک ، اکین اکمک ، اوُوا وُولاماق سؤز سؤیلهمک ، اوُیوُن اوُینا ماق ...

ایکینجی حال معین مفعوللاردان عملهگلن ترکیبلردیر :

پوُلوصایماق ، کؤتهگی یئمک ...

بوُنلار یییهلیک اکی ده آلابیلرلر :

گؤزونو آچماق ، دیلینی توُتماق ، باشینی ازمک ،سوُیوندوچکمک ...

اکثر ـ ه ، ـ ده ، ـ دن حال اکلری آلان آدلارلا فعللرین بیرلشمه سیندن چیخان ترکیبلرده وار :

الهآلماق ، گؤزه گیرمک ، یولداقالماق ، خالیرده توُتماق ،آیاقدا دورماق ، باشدان سوومماق ، گؤزدن دوشمک ...

گینه بیرنئچه سطیر نقل ائتمکله بو فصله صون وئریریک :

فعلدن ده قوشما ترکیبلر عمله گلر :

صاییب ـ تؤکمک ، یئییب ـ ایچمک ، باتیب ـ چیخماق ، سیلیب ـ سؤپورمک ، گلیب ـ گئتمک ...

بوُرادا ایکی فعل عئینی کؤکدن اولابیلر :

سؤروب ـ سؤروشدورماق ، دیدیب ـ دیدیشدیرمک ...

بو قوشما " بیرلشمهلر نوعوندان اسم ،صفت و ظرف معنالی ترکیبلر ده واردیر :

اسم : آلیم ـ ساتیم ، صفت : آچیق ـ ساچیق ، ظرف : دؤشه ـ قالخا ...

بوُنلار اکآلدیقلاریندا ایکی قسمه آیریلارلار :

۱ ـ هر ایکی فعل عئینی اکی آلار :

آلیش ـ وئریش ، یئیهحک ـ ایچهجک ، گلن ـ گئدن ،اوُخوُر ـ یازار

şahıslı olmaktan çıkar: gözü kararmak, dili tutulmak, ayağı tökezlemek, kanı kaynamak, yüzü gülmek, gücü yetmek, adı çıkmak…

Nesne (mef'ul) olan adlar iki çeşittir: /i/ eki almayan (belirtisiz) ve /i/ eki alıp belirtili hale gelen tamlamalar; her iki halde de fiil geçişlidir.

Birinci durumda, belirtisiz olanlar dilimizde çok işlektir: göz yummak, boyun eğmek, kulak asmak, ayak diremek, diş kaçırtmak, el açmak, söz açmak, and içmek…

Ad ile fiil aynı kökten gelebilir: yemek yemek, dikiş dikmek, içki içmek, ekin ekmek, av avlamak, söz söylemek, oyun oynamak…

İkinci durum belirtli nesnelerden meydana gelen tamlamalardır: parayı saymak, köteği yemek…

Bunlar iyelik eki de alabilir: gözünü açmak, dilini tutmak, başını ezmek, sözünü çekmek…

Genelde /-e/, [-de], [-den] hal ekleri alan adlarla fiillerin birleşmesinden çıkan tamlamalar da vardır: ele almak, göze girmek, yolda kalmak, hatırda tutmak, ayakta durmak, baştan savmak, gözden düşmek…

Yine birkaç satır naklederek bu bölüme son veriyoruz:

Fiilden de ikilemeler yapılır: sayıp dökmek, yiyip içmek, batıp çıkmak, silip süpürmek, gelip gitmek…

Burada iki fiil aynı kökten olabilir: sorup soruşturmak, didip didiştirmek…

Bu ikileme "birleşik kelimeler türünden isim, sıfat ve zarf anlamlı deyimler de yapar: İsim: alıp satmak. Sıfat: açıksaçık. Zarf: düşe kalka…

Bunlar ek aldığında ikiye ayrılır:

1. Her iki fiil aynı eki alır: alışveriş, yiyecek içecek, gelen giden, okuryazar,

(با سواد)، بیخماز ـ اوسانماز، باتا ـ چیخا ، باغیرا ـ چاغیرا ، باخمادان ـ گئدمه‌دن ....

۲ ـ بیرینجی فعل "ـ یب" ظرف‌فعل اکینی آلار ایکینجی فعلین اکلری چئشیدلی اولار :

یاتیب ـ قالخما ، گئدیب ـ گلمه ، گلیب ـ گئچیجی ، آلیب ـ وئره‌جک ، اوتورُوب ـ قالخمادان ...

بیرده تصریف شکیللری اولمادان ،یان ـ یانا گلمیش فعللرله‌عمله گلن بیرلشمه‌لروا ردیر :

دوغما ـ بؤیومه ، اؤلن ـ قالان ...

۱۸ ـ صفت‌فعل (پارتیسیپ) بیرلشمه‌لری :

بیرپارتیسیپله اونا باغلی عنصرلردن عمله‌گلن کلمه‌بیرلشمه‌لریدیر بیرلشمه‌ده ،پارتیسیپ‌صوندا گلیر :

دنیزه‌گیرن ، سودان گلن ، خبرگلیر ،گلمز یولاچیخان،قاچا ـ قاچاگلدیگی (زامان)، سنی ایلک گؤدوگوم ،ـ یاری یولدا قالمیش ... کیمی

۱۹ ـ ظرف‌فعل بیرلشمه‌لری :

بیرظرف‌فعل ایله اونا باغلی عنصرلردن عمله گلن کلمه‌بیرلشمه سیدیر. ظرف‌فعل ان صونرا گلر :

ساغا ـ صولا قاچا ـ قاچا ، سحردن آخشاما دک چؤلده گزیب ،قادین بوتون پنجه‌ره‌جاملارینی تمیزله‌یه‌رک ،دونن پول گلینجه ،او آغلایاراق اطرافا باخمادان اوزاقلاشارکن ....

۲۰ ـ قیسالتما بیرلشمه‌لری :

بونلار کلمه بیرلشمه‌لری نین و جمله‌لرین قیسالماسی نتیجه سینده اورتایا چیخان کلمه بیرلشمه‌سیدیر .داها گئنیش بیربیرلشمه‌دن قالما قیسالمیش و قالیبلاشمیش بیرلشمه‌دیر :

گؤندن ـ گونه ، باشدان ـ باشا ، اوگون ـ بوگون ، یان ـ یانا ، باش ـ باشا ، ال ـ اله ، گئت ـ گئده ، باش ـ آشاغی،الله‌یوخاری ـ باش‌اوسته .... کیمی

۲۱ ـ " ـ ی " حالی بیرلشمه‌لری :

(bâ-sevâd), bıkmaz utanmaz, bata çıka, bağıra çağıra, bakmadan gitmeden…

2. Birinci fiil [-ıp] zarf fiil ekini alır, ikinci fiil çeşitli ekler alabilir: Yatıp kalkma, gidip gelme, gelip geçici, alıp verecek, oturup kalkmadan…

Bir de çekim şekilleri olmadan, yan yana gelmiş fiillerle meydana gelen birleşmeler vardır: Doğma büyüme, ölen kalan…

18. Sıfat fiil (partisip) birleşmeleri:

Bir partisiple ona bağlı unsurlardan meydana gelen birleşik kelimelerdir. Birleşik kelimede, partisip sonda gelir: denize giren, sudan gelen, haber gelir gelmez yola çıkan, kaça kaça geldiği zaman, seni ilk gördüğüm, yarı yolda kalmış gibi.

19. Zarf fiil birleşmeleri:

Bir zarf fiil ile ona bağlı unsurlardan meydana gelen birleşik kelimelerdir. Zarf fiil sonda gelir: sağa sola kaça kaça, sabahtan akşama kadar çölde gezip, kadın bütün pencere camlarını temizleyerek, dün para gelince, o ağlayarak etrafa bakmadan uzaklaşırken…

20. Kısaltma birleşmeleri:

Bunlar birleşik kelimelerin ve cümlelerin kısalması sonucunda ortaya çıkan birleşik kelimelerdir. Daha geniş bir birleşmeden kalma kısalmış ve kalıplaşmış birleşik kelimelerdir: günden güne, baştanbaşa, ogün bugün, yan yana, baş başa, el ele, git gide, baş aşağı, eller yukarı, baş üste gibi.

21. /-i/ hali birleşmeleri:

"ـ ی " حاللی (آقوزاتیف) بیر آد عنصرو ایله اوْنون آرخاسین ـ دان گلن بیراسم عنصروندن قورولور :
ائدیلن تنقید ،کتابی بیرینه اهداء .... کیمی
گؤرولور کی " ـ ی " بیرلشمه‌سی پارتیسیپ بیرلشمه‌سی یا فعل بیرلشمه‌سی نین قیسالمیش ،کؤمکچی فعلی دوشموش شکلیدیر . اونا گؤره بودا بیرقیسالتما بیرلشمه‌سی صایبلا بیلر .

صون سؤز

بویا زیلارین باش بؤلومونده کلمه‌لرین لقسیک (قاموسی)یوْللارلا ـ نئجه عمله گلدیگینی ایضاحا چالیشدیق و بونون اوچون بیرینجی قسم اولاراق "لهجه و شیوه‌لر"یوْلوُ ایله دیلیمیزین کلمه‌آرتیمی ساحه سینده نه‌قدەر گئنیش امکانلارا مالیک اوْلدوغونا اشارت ائتدیک .
بوُ بؤلومون ایکینجی قسمینده اؤزگه دیللردن آلینان " بوْرج " کلمه‌لرین شرایطی حقینده دانیشدیک .
اوْچونجو قسمده کلمه‌لرین،معنالاریندا آز ـ چوخ دگیشمه ایله ،گوْنو موْزون احتیاجلارینا نئجه جواب وئردیکلرینی تدقیق ائتدیک .
دؤردونجو قسمده فوْنه‌تیک ترکیبین دگیشمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه آرتیمی نی گؤستردیک .
بئشینجی قسمده خلاصه اولاراق " دوْزه‌لتمه کلمه‌لرین ساده کلمه لر یئرینه گئتچمه‌سی حادیثه‌سیندن دانیشدیق .
بوُ بؤلومون صون (آلتینجی) قسمینده مرکب کلمه‌لرین ساده ـ لشمه‌سی نتیجه‌سینده کلمه آرتیمی نی گؤزدن گئچیردیک .
سؤزلریمیزین ایکینجی و ان گئنیش بؤلومو "کلمه‌لرین اک آلما یولو ایله " (مورفولوژیک یوللا) آرتماسی اولدو .بورادا ۱۵۶ اک قیسا قیسا جا تدقیق ائدیلدی .سؤزون سیراسی گلمیش کن متعدد حاشیه‌لره گئچمکدن وبارانته‌زلر آچاقدان چگینمه‌دیک .
دیلیمیز حقینده دئییه‌له‌جگ سؤز اوْقده‌ر چوخ و بیرنئچه‌بحثی بیردن آچاغا احتیاج اوْ اؤلچوده شدتلی دیرکی، کتاب ،رساله‌ومقاله یازماقایدا ونوْرملارینا رعایت ائتمک دایما ممکون اوْلمور .مقصدیمیز مختلیف دیل تدقیقاتی نی عادت اوْلدوْغو کیمی آپارمانین یانیندا آنادیل شعورونو آشیلاماق (فعل : ۱ـ بیرخسته‌لیگین قاباغینی آلماق

[-i] halli (akuzatif) bir ad unsuruyla onun arkasından gelen bir isim unsurundan kurulur:

“Edilen tenkid”, “kitabı birine hediye etmek” gibi.

Görüldüğü gibi [-i] birleşmesi, partisib birleşmesi ya da fiil birleşmesinin kısalmış, yardımcı fiili düşmüş şeklidir. Ona göre bu da bir kısaltma birleşmesi sayılabilir.

Son Söz

Bu yazıların ilk bölümünde kelimelerin leksik (kamusi) yollarla nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalıştık ve bunun için birinci kısım olarak “lehçe ve şiveler” yoluyla dilimizin kelime yapımı sahasında ne kadar geniş imkânlara sahip olduğuna işaret ettik.

Bu bölümün ikinci kısmında başka dillerden alınan “kopya” kelimelerin durumu hakkında konuştuk.

Üçüncü bölümde kelimelerin, anlamlarında gerçekleşen bir takım değişimler sonucunda günümüzün ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiğini inceledik.

Dördüncü bölümde fonetik terkibin değişmesi sonucunda kelime yapımını gösterdik.

Beşinci bölümde özet olarak “türemiş kelimelerin basit kelimeler yerine geçmesi hadisesinden bahsettik.

Bu bölümün son (altıncı) bölümünde birleşik kelimelerin basitleşmesi sonucunda kelime yapımını gözden geçirdik.

Sözlerimizin ikinci ve en geniş bölümü “kelimelerin ek alma yoluyla” (morfolojik yolla) yapılması oldu. Burada 156 ek kısaca incelendi. Sözün yeri gelmişken geçişli dipnotlar geçmekten ve parantezler açmaktan çekinmedik.

Dilimiz hakkında denilecek söz o kadar çok ve birkaç konuyu birden açmaya ihtiyaç o ölçüde şiddetlidir ki, kitap, risale ve makale yazma kural ve normlarına riayet etmek daima mümkün olmaz. Amacımız çeşitli dil incelemesini adet olduğu gibi araştırmanın yanında anadil şuurunu aşılamak (fiil: 1. Bir hastalığın önüne geçmek

یا باشلانمیش خسته‌لیگی ساغالتماق اوچون بدنه آشی ماده‌سی یئریتمک ، آشی وورماق ،پیوندائتمک ... ۲ ـ جیر آغاجی پیوندائتمک ، قلم‌ائتمک جالاماق ـ مجازی : بیرلشدیرمک ،اویوشدورماق ،جالاماق ۳۰۰۰ ـ درینی گونو آشی یا قویماق ۴ ـ مجازی : بیرعادتی، خصوصیتی،فیکری،عقیده نی ،اصولو و سایره‌نی محتلیف واسیطه‌لرله باشقالارینا منیمستمک، گرچیرمک ، اوگره‌تمک ، تربیه ائتمک ... " آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ج ۱، ص ۱۶۷) و اونون گوزه‌للیگینی ، زینگینلیگینی، و خارق العاده آهنگ و سیسته‌مینی گوزلر قاباغینا سرمکدی .

بونا احتیاج وار. چونکی بعضی لریمیز بو باخیمدان مرکب سهوا ر دریاسیندا ال ـ آیاق چالیریق .

بیر پارامیزین و ضعیتی بئله‌دیر :

دیلیمیزه فیکیر وئرمه‌یه‌یریک .

اونو هئچ بیرزامان جدی علمی، مدنی ، اجتماعی فلسفی وسایره‌بحثلرین واسیطه‌سی کیمی، یازی دیلی سویه‌سینده ،ایشلتمه‌یه‌یریک .

اوشاقلیغیمیزدا اوگرمه‌شیب ، صونرا قونماق قاباغینا چیخاریلاممیاز دئیه کیچیمسه‌یه‌یب اونودولماغا ترک ائتدیگیمیز تورکونون ناخالیص بقایاسی ایله کفایت‌له‌نیریک .گونده‌لیک و محدود "ائو ـ دوکان صحبتلری " و خصوصی عائله‌وی مطلبلری (اودایاریدان چوخ " بورج " کلمه ،عباره حتی جمله‌لرله)آرامیزدا یاری ـ یاریمچیق بیان ائتمک له ، اوز دیلیمیزده دانیشدیغیمیزی ظن ائدیریک .

بو دانیشیغیمیزین قارما ـ قاریشیق ،یوخسول و محدود عنصرلرینی دیلیمیزین بیریجیک " کلمه‌ذخیره‌سی " ساییریق وبو"عائله ـ دوکان سوز ذخیره‌سی "ـ نین دار جیزیغیندان آیاغینی ائشیگه‌قویانلارا قارا یاخیریق .

دیلیمیزین اصیل کلمه‌لرینی ،یعنی ددەقورقود ،نسیمی ،خطائی، و فضولی لرین ایشلتمیش اولدوغو دوغما سوزلره" اوزگه مالی "دئیه اوزومو زو قاندیریر و اونلارا ترس ـ ترس باخیریق ....

چونکی ،ادبیات ، احتماعیات ، فلسفه وسایره‌رشته‌لرینده ،اوزگه دیللرده نه‌قده‌ر عالیم اولساق دا اوز دیلیمیزده ساده‌جه" بئله‌واد" یق !

بورادا کلمه‌لردن بحث ائدرکن ،اوز اصیل کلمه‌لریمیزی آرادا ـ

ya da başlamış hastalığı iyileştirmek için bedene aşı maddesi yer etmek, aşı vurmak, aşı yapmak… 2. Küçük ağacı aşı yapmak, aşılatmak, aşılamak-mecazi: birleştirmek, uyuşturmak, karıştırmak… 3. Deriyi günü aşıya koymak. 4. Mecazi: Bir âdeti, özelliği, fikri, akideyi, usulü vs. çeşitli vasıtalarla başkalarına benimsetmek, geçirmek, öğretmek, terbiye etmek… "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati (C 1, ss. 167) ve onun güzelliğini, zenginliğini ve harkülade ahenk ve sistemini gözler önüne sermekti.

Buna ihtiyaç var. Çünkü bazılarımız bu bakımdan birleşik yanılgılar deryasında çırpınırız.

Bazılarımızın vaziyeti böyledir: Dilimiz hakkında düşünmüyoruz. Onu hiçbir zaman ciddi bilimsel, kültürel, sosyal, felsefi vs. konuların vasıtası olarak yazı dili seviyesinde kullanmıyoruz.

Çocukluğumuzda öğrenip, sonra misafir önüne çıkarılamaz diye küçümseyip unutulmaya terkettiğimiz türkünün karışık kalıntısı ile yetiniriz. Gündelik ve sınırlı "ev, dükkân sohbetleri" ve özel ailevi meseleleri (o da yarıdan çok "kopya" kelime, ibare hatta cümlelerle) aramızda yarı yarımcık belirterek kendi dilimizde konuştuğumuzu zannederiz.

Bu konuşmamızın karma karışık, yoksul ve sınırlı unsurlarını dilimizin biricik "kelime hazinesi" sayarız ve bu "aile-dükkân söz hazinesi"nin dar çizgisinden ayağını eşiğe koyanları karalarız.

Dilimizin asil kelimelerini, yani Dede Korkud, Nesimî, Hatayî ve Fuzulilerin kullanmış olduğu kelimelere "yabancı malı" diye kendimizi kandırır ve onlara ters ters bakarız…

Çünkü edebiyat, sosyoloji, felsefe vs. ilgili alanlarda yabancı dillerde ne kadar olsak da kendi dilimizde sadece "cahiliz"iz!

Burada kelimelerden bahsederken, kendi asil kelimelerimizi arada-

بیر ایشلتمکدن واز گئچمه‌دیک ،بو کلمه‌لری دیلیمیزی قاید! ایله اؤخوُما میشلارا ،ادبی و یازی دیلیمیزله تانیش اولمایانلارا ایضاح ائتمه‌گیمیز لازیمدی . بیز بوُ ایضاحلاری اکثر" آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " کتابیندان نقل ائتدیک .

سؤزلریمیزین اؤچونجو وصون بؤلومو" نحوی یؤللا سؤزلرین عمله گلمه جریانی " دیر .بو بؤلومده یالنیز مرکب سؤزلردن دانیشمادیق مسئله‌نی داها اطرافلی،یعنی "کلمه‌بیرلشمه‌لری " بحثینه آپاریب چیخاردیق .بوُرادادا یئرینه گؤره حاشیه‌ده دیلیمزه دایرمختلیف مسئله‌لری حل ائتمه‌گه وبیرپارا سئوالللارا جواب تاپماغا چالیشدیق .

بوُیازیلار اکثراً متنده آدی گئچن منبعلردن آلدیغیمیزگئچیدلرین بیرتالیفی دیر. یئر- یئر مختلیف و بعضاً ضد فیکرلری اوُزلاشدیرماق دان (فعل : ۱ ٥ اوُیغونلاشدیرماق ، اوُیغون بیرحالا سالماق ،موافیق لشدیرمک ، اوُیوشدورماق ، هم آهنگ ائتمک . ۲ ٥ بیرشئی ،بیرمسئله حقینده دانیشیب معین فیکره گلمک ، بیرشئی حقینده راضیلیغا گلمک ۳ - سؤزو آصیلی اؤدوُغو سؤزله جنس ، کمیت ،حاللانما ، یا شخصه گؤره اویغونلاشدیرماق . آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ،ج ۴ ص ۲۲۶) داها آرتیق ،هر طرفین سسینی ائشیتدیرمگی ترجیح ائتدیک

دیل مسئله‌لری نین دقت ،اعتدال و علمی آراشدیرمالاریؤللوُایله داها دؤزگون حل ائدیله‌جه‌گینی اوُنودما میزلازیمدیر .فیکیرلریندن استفاده ائتدیگیمیزعالیم و تدقیقاتچیلارا درین حرمت حسلری ایله سؤزلریمیزه صؤن وئررکن ،عزیز اؤخوُجولاریمیزین صبروحوصله‌لریندن ده دیلیمیزه علاقه و سئوگیلریندن اؤترو جاندان تشکر ائدر تیمّناً و تبرّکاً سؤزلریمیزه بؤیوک فضولی میزین بیان معجزنشانی ایله صؤن وئریریک :

...فضلای بلاغت پیشه و فصحای دقّت اندیشه‌دن (توقّع) بوُدورکی بنای تالیفینه وطرح تصنیفینه‌نظر دقت بیراقدوقدا اصلاح خطا سینا اقدام و اهتمام ائده‌لروم‌حرروم‌قریرین دعا ایله یادائدوب قبول عذرله هر نقصانین تمام ائده‌لر. شعر :

هجوم محنت دوران ملولی
گرفتار غم عالم " فضولی "
دگول اوْل لهجه گفتارا قادر

biz kullanmaktan vaz geçmedik. Bu kelimeleri dilimizi kural ile okumamışlara, edebi ve yazı dilimizle tanışmayanlara açıklamamız gerekirdi. Biz bu açıklamaları genellikle "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati" kitabından alıntıladık.

Sözlerimizin üçüncü ve son bölümü "dilbilgisi yoluyla kelime yapma yöntemi"dir. Bu bölümde yalnız birleşik kelimelerden bahsetmedik, meseleyi daha etraflı yani "birleşik kelime" konusuna da değindik. Burada yerine göre dipnotlarla dilimize dair çeşitli meseleleri halletmeye ve bazı sorulara cevap bulmaya çalıştık.

Bu yazılar genellikle metinde adı geçen kaynaklardan aldığımız bölümlerin bir telifidir. Yer yer çeşitli ve bazen zıt fikirleri yüzleştirmekten (fiil: 1. Uygunlaştırmak, uygun bir hale sokmak, muvafıklaştırmak, uyuşturmak, hem ahenk etmek. 2. Bir şeyi, bir mesele hakkında konuşup belirli bir fikre gelmek, bir şey hakkında rıza göstermek. 3. Sözü asli olduğu sözle cins, miktar, çekimlemek ya da şahsa göre uygunlaştırmak (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 4, ss. 26). Daha çok, herkesin sesini duyurmayı tercih ettik.

Dil meselelerinin dikkat ve özen göstererek bilimsel araştırmalar yoluyla doğru bir şekilde çözülebileceğini unutmamamız gerekir. Fikirlerinden yararlandığımız âlim ve araştırmacılara derin bir hürmetle sözlerimize son verirken, aziz okuyucularımızın sabır ve anlayışlarından, dilimize gösterdikleri ilgi ve sevgilerinden dolayı candan teşekkür eder uğurlu sözlerimize büyük Fuzuli'mizin yol gösterici ifadeleri ile son veriyoruz:

> *...Erdemlilerin güzel söz söyleme sanatı ve yeteneğinden dikkatle (beklenen) budur ki telif şekline ve tasnif düzenine dikkatli bir bakışla ele alarak ıslah hatasına gayret ve özen göstersinler ve yazar ve anlatıcıları dua ile yâd edip özrünü kabul ederek her noksanın tamamlasınlar. Şiir:*
>
> هجومء مخترعء دوراندیشی
> گفتارء غم‌عالم فضولی‌ئی
> دگول اول‌ه‌جگمفتاراق‌ادر

کیم اولا قابل سمع اکابر
قیلور جمعیت دل لفظی دلکش
مشوّش ،سؤیله مز الاّ مشوّش
گل ای حال تکلّمندن خبردار
ترحّم ، قیل تعرّض قیلما زنهار
(صون)

توبلایان : اکبر آزاد

تؤلکی ایله ایلانین قارداشلیغی

* یؤلداش یؤلداشا کلک گلمز *

ایلان لا تؤلکی قارداش اؤلدولار . بیر یئرده ایسته‌دی لر یاتالار ایلان قیشوریلدی یاتدی تؤلکی دئدی : قارداش دؤز یات .

ایلان دئدی : بیزیم یاتماغیمیز بؤدو .

تؤلکی دئدی : بؤ یاتما قدا کلک وار . یؤلداش ـ یؤلداشا کلک گلمز .

تؤلکی بؤنی دئدی و تؤتدو ایلانی بؤغدی . اؤندان صؤنرا ایلانی دؤز اؤزالتدی و اؤنؤن یانیندا اؤزوده اؤزاندی و دئدی :

" قارداش ـ قارداش دؤز قارداش "

نئجه کی، بللی دیر بؤ ناغیلدا ایکی مثل وار :

۱ ـ یؤلداش ـ یولداشا کلک گلمز .

۲ ـ قارداش ـ قارداش دؤز قارداش .

*=ضضض

لطف عمیم تو بلبل ما گل کرد
قول و غزل تو ورد هر محفل کرد
ای شاه سخن شناس خود ما را هم
یک نکته از آن نکته که بر دل کرد

Son.

وارلیق

فصلنامه فرهنگی فارسی و ترکی
تورکجه ـ فارسجا فرهنگی درگی

۱۶ـ جی ایل پائیز سایی‌سی — ۱۳۷۳ ـ شمسی ۹۴

دوقتور حمیدنطقی
ادینبورگ اونیورسیته‌سی
اسلام و اورتا شرق مطالعاتی بؤلومو

◎ آذربایجان خلقی‌نین مین ایللیک سؤز خزینه‌سی دیوان لغات الترک" و آذربایجان خلق دیلینده‌کی مشترک کلمه و تعبیرلردن مثاللار

"دیوان لغات الترک "ی تدقیق ائده‌رکن آذربایجان خلق دیلینده ایشله‌دیلن و لاکین تورکیه تورکجه‌سی یازی دیلینده گئجمه‌ین بعضی کلمه و تعبیرلره راست گلدیم .بو تصادوفدن جرات آلاراق،بو مقصدله باشدان باشلایاراق کاشغرلی‌نین بؤیوک اثرینی گؤزده‌ن گئجیردیم آشاغی ـ یوخاری اوچ یوزه قده‌ر بؤ نوعدن کلمه و تعبیر قید ائتدیم .ایندی "دیوان لغات الترک" دن بیر نئچه مثال و اونلارین تداعی ائتدیگی آذربایجان خلق دیلینده جاری اولان کلمه‌لردن ترتیب ائتدیگیم قیسا بیر فهرستی سونماغی مناسیب گؤرورم:

آبا : " دیوان" دا اؤغوزجا آنا (۸۶ـ ۱) دئیه آچیخلانمیشدیر . آذربایجاندا عموما" عینی معنا اوچون آبا / آباجی کلمه‌لری ایشله ـ دیلیر .

آشون‌ماق :"دیوان "دا بو کلمه اوچون ایضاحات بئله‌دیر :" اول

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

16. YIL, SONBAHAR SAYISI, 1373

AZERBAYCAN HALKININ BİN YILLIK SÖZ HAZİNESİ DİVAN U LÜGATİ'T TÜRK VE AZERBAYCAN HALK DİLİNDEKİ ORTAK KELİME VE TABİRLERDEN ÖRNEKLER

Dr. Hamid Nutki

Edinburg Üniversitesi, İslam ve Orta Doğu Araştırmaları Bölümü

"Divan u Lügati't Türk"ü incelerken Azerbaycan halk dilinde kullanılan, ancak Türkiye Türkçesi yazı dilinde geçmeyen bazı kelime ve deyimlere rastladım. Bu tesadüften cürret alarak, bu sebeple baştan başlayarak Kaşgarlı'nın büyük eserini gözden geçirdim. Aşağı yukarı üç yüze kadar bu türden kelime ve deyim kaydettim. Şimdi "Divan u Lügati't Türk"den birkaç örnek ve onların çağrıştırdığı Azerbaycan halk dilinde geçerli olan kelimelerden tertip ettiğim kısa bir fihristi sunmayı ugun gördüm:

Aba: "Divan"da Oğuzca ana (1-86) diye açıklanmıştır. Azerbaycan'da genellikle aynı anlam için "aba/abacı" kelimeleri kullanılır.

Aşunmak: "Divan"da bu kelime için açıklama şöyledir: *ol*

من دین آشوُندی"(اوْ منی گئچدی)(۲۰۲- ۱)،" آرپا سیز آت آشونماز": آرپا سیز آت قاچماز(قاباغا وورماز)،یوْخوُشو آشماز(۱۲۳- ۱).

آشنوُ: اوْنجه،اول (۱۲۰- ۱) آذربایجاندا هر کسین بیلدیگی بیر تعبیر وار:" آشینا آشینا چیخدی اوجاق باشینا " بئله‌جه تعبیرین ده معنی‌سی آیدین اولور.

آوا:" دیوان" ا گؤره: اینجیمه‌گی بیلدیرن بیر اداتدیر.سربلرین " واویل" سؤزلری کیمی.انسان بیر شئی‌دن آجینیرسا " آوا ،آوا "دئیه‌ر. آذربایجان دا " آوا " حیرت و تعجب افاده ائده‌ر.

اتله‌نمک : " بیلگی یازین آتلانور
اوْتلاب آنین اتله‌نور
بگلر سموْز آتلانور
سئونوب اؤگوْر ایْسریشور"

" ایلخی باهار دا آت حالینه گلیر/ اوتلایاراق ائله‌نیر/ بگلر سمیز(اتلی) آتا مینه‌ر/ سئوینه‌ره‌ک جفت‌لر بیر- بیرینی دیشلرلر" (۲۸۵- ۱) بیزده ده عینا" اتله‌نمک ایشله‌ک دیر.

ارک : حاکم اولماق،سؤزونو گئچیرمک (۴۳- ۱) آذربایجاندا دا بونا بنزه‌ین معنالاردا ایشله‌دیلیر:" ارکیم وار": سؤزوم گئچیر،خاطیریم سایییلیر...کیمی تعبیرلرده اولدوغو کیمی.

ال قوش : بیزده ال قوشو.

انلیک : خانیملارین یاناقلارینا سوْردوگو قیرمیزی بوْیا (۱۱۵- ۱)آذربایجاندا دا :انلیک.

اوْپراماق:"گین توْن اوپراماس" گین = گئنیش،توْنْ = دوْن (لباس پالتار)" گنیش پالتار اپری مز".(۳۵۹ - ۳) گؤرولدوگو کیمی اوپراماز بیزده اپری‌مز اولوبدور.

اوُدوق: اویانیق (۱۰۶۳) بیزده دـ نین ی ـ یه تبدیلی ایله: اوُیاق.

اؤجه شمه‌ک : یاریشماق "اول منی بیرله اؤجه‌شدی" و او منیمله بیر شئی ده یاریشدی(۶۱- ۱) آذربایجاندا اؤجه‌شمه‌ک بیر آز فرقلی معنادا ایشله‌کدیر.

اوخشاماق:"اول منی آتاما اوخشاددی"،" او منی آتاما بنزه‌تدی" (۲۶۲ - ۱) آذربایجاندا دا بنزه‌تمک له برابر اوخشاتماق دئییریک.

mendin aşundı "o beni geçti" (1-202), *arpasız at aşunmaz* "arpasız at kaçmaz" (öne geçmez) yokuşu aşmaz (1-123).

Aşnu: Önce, evvel (1-120) Azerbaycan'da herkesin bildiği bir tabir var: "aşına aşına çıktı ocak başına" böylece deyimin de anlamı belli olur.

Ava: "Divan"a göre: İncimeyi bildiren bir edattır. Arapların *vâ-veyl* "yazık, eyvah" sözleri gibi. İnsan bir şeyden acınırsa *ava ava* der. Azerbaycan'da *ava* hayret ve şaşkınlık ifade eder.

Etlenmek:

Yılkı yazın atlanur

Otlab atın etlenür

Begler semüz atlanur

Sevnüb ögüz isrişür

"Yılkı baharda at haline gelir. Otlayarak etlenir. Beyler semiz (etli) ata biner. Sevinerek çiftler birbirini dişler" (1-285). Bizde de aynen etlenmek işlek bir kelimedir.

Erk: Hâkim olmak, sözünü geçirmek (1-43). Azerbaycan'da da buna benzeyen anlamlarda kullanılır: *erkim var*, sözüm geçer, hatırım sayılır gibi ifadelerde olduğu gibi.

Elkuş: Bizde *elguşu*.

Enlik: Hanımların yanaklarına sürdüğü kırmızı boya (1-115). Azerbaycan'da: *enlik*.

Opramak: *gin ton opramas*, *gin* "geniş", *ton* "don" (elbise, kıyafet) *"geniş paltar eprimez"*. (3-359) Görüldüğü gibi *opramaz* bizde *eprimez* olmuştur.

Uduk: Uyanık (1-63) bizde /d/ sesinin /y/ sesine tebdili ile: *oyag* (uyanık).

Öceşmek: Yarışmak *ol meni birle öceşdi* "o benimle bir şeyde yarıştı" (1-61) Azerbaycan'da *öceşmek* biraz farklı bir anlamda kullanılır.

Ohşadmak: *ol meni atama ohşaddı* "o beni babama benzetti" (1-262), Azerbaycan'da da benzetmekle beraber *ohşatmag* diyoruz.

اوْرا غوت : عورت (۱۳۸- ۱)آذربایجاندا = آرواد

اوْزمک :"اول ییپ اوْزدی" او ایپی کسدی(۱۶۰- ۱) بیزده : اوزمک، قوْپارتماق .

اوْشکورت مک :" اول ایتیک گه‌یگه اوْشکوروو "، " کؤپه‌گینی گه‌یی‌یه قیشقیرددی(تورکیه تووکجه‌سینده) (۲۲۸- ۱) آذربایجان تورکجه‌سی نده : کوْشکورت مک .

اووون ماق:" اوْل الیگین اوْووُتدو " او (پیس‌بیر خبر یا حادثه و یا آغری اوْزوندن) اللرینی اوْغوُشدوردو (۲۹۲- ۱) .بیزده اوْغوشدورماق یئرینه :اووشدورماق .

اوْگئی:" اوْگئی آتا " تورکیه تورکجه‌سینده اوْوئی آتا " بیزده ایسه عینا" : اوْگئی.

بالا: (تورکیه تووکجه‌سی ایله): قوُش " یا وروُسو " حئیوانلاردان بیرتنجی اوْلانلارین و اولمایانلارین " یا وروُلارینا " دا بئله‌دئیلیر. (۲۴۲- ۳) .بیزده "بالا" عینی معنا دا هیرکسین بیلدیگی ایشله‌ک بیر کلمه‌دیر .

باشغان: اللی " رطل " دن یوْز "رطله" قده‌ر اوْلان بالیق،اوُلوسون بؤیوگو بوُنا بنزه‌دیله‌رک " بوُدون باشغانی" دئیلیر کی"اوُلوسون (ملتین) باشغانی" دئمه‌کدیر (۴۰۸- ۱) "رئیس‌القوم"، "کبیرالقوم" (۲۲۰- الیازماسی نسخه‌ده) .آسلانارا دا ائشیتدیگیم بیر ناغیلدا "باشغان" ایلانلار پادشاهی‌نین عنوانی ایدی و یاخینلاشدیغینی بئله اعلان ائدر دیلر :" ایلان قاچ باشغان گلدی" !

بکیت مک : برکیتمک " اول ایشیق بکیتدی" او ایشی محکم‌لشدیردی. فصلی دوْگونو محکم‌لشدیرمکدن گلمیشدیر (۳۰۹- ۳) "اول برکیتدی نه‌نی"،او بیر شئیی برکیتدی(۳۴۰- ۲) بیزده ده : برکیتمک بعضیلری "برکدن" یئرینه "بکدن" ده دئییرلر.

بله‌مک : " اول کیچین بله‌دی"، اوْ اوُشاغی بئشیگه یاتیردی بئشیگه یاغلادی بیزده عینا" بله‌مک .

بوُ: بخار (استانبول شیوه‌سیله : بوُغو (۲۰۶- ۳) بیزده : بوُغ .

بؤک : آشیغین اوْیوندا معین شکیلده گلمه‌سی(۱۳۰- ۳) بیزده "جیک گیندن بؤک کوْنه " تعبیری وار یعنی "بوْتون جزئیاتیله ".آشیق اوْیونوندا دا ایشله‌کدیر.

Oragut: Avrat (1-138). Azerbaycan'da: arvad.

Üzmek: "*Ol yip üzdü*" (o ipi kesti) (1-160). Bizde: özmek, kopartmak.

Üşkürtmek: "*Ol itig geyiğe üşkürdü*", "köpeğini geyiğe kışkırttı (Türkiye Türkçesinde) (1-228). Azerbaycan Türkçesinde: küşkürtmek.

Ovunmak: "*Ol eligin ovutdu*": "o (kötü bir haber, olay veya ağrı yüzünden) ellerini oğuşturdu (1- 292). Bizde oğuşturmak yerine "ovuşturmak".

Ögey: "*Ögey ata*" Türkiye Türkçesinde "üvey baba", bizde ise aynen: ögey.

Bala: (Türkiye Türkçesi ile) Kuş "yavrusu", hayvanlardan yırtıcı olanların ve olmayanların "yavrularına" da böyle denir (3-242). Bizde bala aynı anlamda herkesin bildiği işlek bir kelimedir.

Başgan: Elli litreden yüz litreye kadar olan balık, ulusun büyüğü buna benzetilerek "*budun başganı*" denir ki, "ulusun (milletin) başkanı" demektir (1-408). "*Reisü'l kavim*", "*kebirü'l kavim*" (220- el yazması nüshada). Astara'da işittiğim bir masalda "başkan" yılanlar padişahının unvanıydı ve yakınlaştığını böyle ilan ederlerdi: "Yılan kaç başkan geldi!"

Bekitmek: *Berkitmek*, "*ol işig bekitti*"; "o işi sağlamlaştırdı". Aslı düğümü sağlamlaştırmaktan gelmiştir (3-309). "*Ol berkitti neni*"; "o bir şeyi sağlamlaştırdı" (2-340). Bizde de: *Berkitmek*. Bazıları "berk"ten yerine "bek"ten gelmiştir de diyor.

Belemek: "*Ol kiçin beledi*"; "o çocuğu beşiğe yatırdı, beşiğe bağladı", bizde aynen "*belemek*".

Bu: Bahar (İstanbul ağzıyla "buğu" (3-206), bizde "buğ")

Bök: Aşığın oyunda belli şekilde gelmesi (3-130), bizde "*çik ginden bök güne*" tabiri var yani "bütün ayrıntısıyla". Aşık oyununda da işlektir.

بۆرچک : انسانین کاکیلی،آیتین(تورکیه تورکجه‌سیله) " پرچمی" (۴۷۶ - ۱).بیزده : بیرچک .

بیلدیر: گئچن ایل (۴۵۶- ۱).بیزده : بیلدیر .

تارتماق: " اول بیپ تارتدی" او ایپ چکدی(۳۲۶- ۳) بیزده دار - تماق .

تاغار: داغارجیق (۴۱۱- ۱) بیزده: تاغار.

تاغلاتماق : " اول آتین تاغلاتدی".او آتین داغلاتدی" فارسلار بو کلمه‌نی تورکلردن آلاراق "داغ" دئیه ایشله‌دیرلر نئجه‌کی بونلار " قلعه" دئمک اولان "دز" کلمه‌سینی ده تورکلردن آلمیشلاردیر." تیز یئر" تورکلرده ابکا یئر دئمکدیر"(۳۴۴- ۲).

تام : دیوار" ۱۱۷- ۳) بیزده ده "دام دیوار" تکرارلانماسی کیمی.

تانماق: اول آلیمنی تاندی" او،آلاجاغینی انکار ائتدی(۱۸۹-۳) بیزده : دانماق .

تاوارساق : "اول ار اول تاوارساق" او آدام مال سئوه‌ر (۲۶۰-۲). بیزده: تامارزی: (تاوارساق - تابارساق - تامارساق).

تاوؤش : " دؤیغو حرکت - حس ..."(۱۶۵- ۳) بو کلمه بیزده کی "تؤوؤشمک "/"تؤیؤشمک "/ " تؤوشومک " کلمه‌سینی تداعی ائدیر.

تایاق: دایاق ،دایاناجاق"(۱۶۶- ۳) بیزده ده بوکلمه ایشلمه‌ک دیر.

تپیک :(تورکیه تورکجه‌سیله) تپمه "اؤل قؤلین تپیک تپدی" او بنده‌سینه - کؤله‌سینه- بیر تپیک ووردو (۳۸۶ - ۱)بیزده ده :تپیک.

تک : بنزه‌تمه کلمه‌سی.بیزده : تک ،تکی ،تکین

تمه‌ن: چوالدوز بیزده :تبه‌نه.

تنک /دنک : اقران ، موازنه‌لی...بیزده :تن (دوست دوستا تن گره‌ک).

تؤش : کوکسون باشی(۱۲۵- ۳)بیزده : دؤش .

تؤقیتماق:"او قاپو توقیتدی" او قاپینی وؤردوردو (۳۸- ۳) بیزده بو کلمه توخماق ،قاپی توخماغینی تداعی ائدیر.

تؤگی: داری نین قابیغی چیخاریلدیقدان سونرا قالان ایچی(۲۲۹ - ۳) بیزده چلتیگین قابینی چیخاریلینجا دؤگو/ دؤگی دئییلیر.

تؤلمک : " تؤله‌ک ییلخی)توکلرین ،قیش تؤکونو تؤکن حیوان(۴۱۲-۱)

Bürçek: İnsanın kâkülü, atın (Türkiye Türkçesiyle) "perçemi" (1-476). Bizde: Birçek.

Bıldır: Geçen yıl (1-456). Bizde: *bildir*.

Tartmak: "*ol yip tartdı*", o ip çekti (3-326). Bizde: *dartmak*.

Tağar: Dağarcık (1-411). Bizde: *tağar*.

Taglatmak: "*Ol atın taglatdı*". Farslar bu kelimeyi Türklerden alarak "*dâğ*" diye kullanırlar. Bunlar "kale" demek olan "diz" kelimesini de Türklerden almışlardır. "*Tiz yer*" Türklerde "keskin yer demektir" (2-344).

Tam: "Duvar" (3-117). Bizde de "dam duvar" tekrarlaması gibi.

Tanmak: "*Ol alımnı tandı*", o alacağını inkâr etti (3-189). Bizde: *danmak*.

Tavarsak: "*Ol er ol tavarsak*", o adam mal sever (2-260). Bizde: *tamarzı* (*tavarsak > tabarsak > tamarsak*).

Tavuş: "Duygu, hareket, his…" (3-165) Bu kelime bizdeki "*tövüşmek / töyüşmek / tövşümek*" kelimesini çağrıştırır.

Yatak: Dayak, dayanacak (3-166). Bizde de bu kelime kullanılmaktadır.

Tepik: (Türkiye Türkçesi ile) tepme "*ol kulın tepik tepdi*" (o, kölesine bir tekme vurdu) (1-386). Bizde de: tepik.

Teg: Benzetme kelimesi. Bizde: *teg, tegi, tegin*.

Temen: çuvaldız. Bizde: *tebene*.

Tenk / denk: Akran, dengeli… Bizde: *Ten* (dost dosta ten gerek).

Töş: Göğüsün başı (3-125). Bizde: döş.

Tokıtmak: "*O kabı tokıddı*" (o, kapıyı vurdurdu) (3-38). Bizde bu kelime tokmak, kapı tokmağını çağrıştırır.

Tögi: Darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan içi (3-229). Bizde çeltiğin kabını çıkarılınca düğü / dügi denir.

Tülmek: "*Tülek*" (yılkı) tüylerin, kış tüyünü döken hayvan (1-412)

بیزده تۆلەک (ایلانین دری دگیشمەسی).
تۇم: " اۆلۆک یۆزی تۇملوغ" اۆلو اۆزو سۆیوق ...(۴۶۳- ۱).بیزده تۇمماق (قۇرور کیمی حرکتسیز قالماق).
تەولۆکلەنمک: " ار تەولۆکلەندی" آدام اۆزونو حیلەکارلاردان سا یدی. (۲۷۷- ۲).بیزده بومعنانی تداعی ائدەن
تۇولاماق/ تۇولانماق شکل باخیمیندان دا یاخینلیق گۆستەریر.
تیرسەک: گۆز قاپاقلاریندا چیخان آرپاجیق(۴۲۴- ۳) بیزده: ایت دیرسەگی.
تیرەشمک: چکیشمک (۹۵- ۲)بیزده: دیرەشمک.
تیکو: " یاقنین (یادین) یۇغلوق(یاغلی) تیکوسیندن (تیکەسیندن) اۆزنون قانلیق (قانلی) یودروق(یوروق)یئگ (یئی)".بیزده: تیکه (بیر تیکه چۆرەگ).
چاپماق: "ار آتین چاپیندی" آدام آتینی قامچیلادی" (۱۴۹- ۲) بیزده: آتی چاپدیردی.
چال: " چال قۇیو" آلاجا رنگلی قۇیون(۵۱۳ الیازماسی).بیزده قیر ساققاللی یا چال ساققالدا دئییرلر.
چرلەنمک: " ار اۆزی چرلەندی" آدام خستەلندی...(۲۴۴- ۲) بیزده چرلەمک عموما" آتین ترلەییب ،اۆشۆیوب خستەلنمەسیدیر.
چریک: ساواش صفی،محاربەده سیرا ،ردیف ،"آلپ جریکده ،بیلگه تیریکده" ایگید حربنظامیندا ،بیلگیلی عقللی آدام درنەکده (۳۶۸- ۱).بیزده جرگه سۆزو بو معنادا دیر.
چوبارتماق:اۆغری اریک چوبارتدی"(تورکیه تورکجەسیله) "خیرسیز آدامین مالینی سۆیدو" (۲۴۹- ۳) بیزده خلق دیلینده ده عینی معنادا: جوبورتمک.
چودین: بیزده "چودان" تۆکمه دمیر دئمکدیر.
چۆغراتماق: " اۆل آشیچ چۆغراتدی"(تورکیەتورکجەسیله عینا") : " او تنجەرەیی (قازانی) قاینا تدی...بو تنجەرەده سۇیون آزلیغی، باهاراتین (ادویەنین)،دانەلرین چۆخلوغو اۆزوندن اولان قاینامادیر (۴- ۳۳۳- ۲)بو کلمه بیزده کوچەلرده پیشیریلن،و چیغیرتما دئیه بیلینن یئمەگین آدینی تداعی ائدیر.
چۆغی: سسلی،کۆیلو.آرغولار ج حرفینمکسور، باشقا تورکلر مضموم سۆیلرلر (۲۲۵- ۳) بیزده چۆو" چۆو سالماق" سسی کۆی جیخارماق.

Bizde: *tülek* (yılanın deri değiştirmesi).

Tum: "*Ölüg yüzi tumlug*" (ölü yüzü soğuk) (1-463). Bizde: *tummak* (kurur gibi hareketsiz kalmak).

Tevlüklenmek: "*Er tevlüklendi*" adam kendisini hilekârlardan saydı (2-277). B bu anlamı çağrıştıran "*tovlamag / tovlanmag*" (tavlamak) şekil bakımından da yakınlık gösterir.

Tirsek: Göz kapaklarında çıkan arpacık (3-424). Bizde itdirseği.

Tireşmek: Çekişmek (2-95). Bizde: *direşmek*.

Tikü: "*Yagnın* (yadın), *yuglug* (yağlı), *tiküsinden* (tikesinden), *öznün kanlıg* (kanlı) *yudruk* (yuruk) *yeg* (yey)". Bizde: *tike* (*bir tike çörek*).

Çapmak: "*Er atın çapındı*" adam atını kamçıladı (2-149). Bizde: *atı çapdırdı*.

Çal: "*Çal koyu*": alaca renkli koyun (513 el yazması). Bizde kır sakallı ya da *çal sakal* da diyorlar.

Çerlenmek: "*Er üzi çerlendi*" adam hastalandı… (2-244). Bizde *çerlemek* genellikle atın terleyip, üşüyüp hastalanmasıdır.

Çerik: Savaş safı, muharebede sıra, redif, "*alp çerikte*, *bilge terikte*" yiğit harp nizamında, bilgili akıllı adam dernekte (1-368). Bizde *çerge* sözü bu anlamdadır.

Çobartmak: "*ogrı erig çobarttı*" (Türkiye Türkçesi ile) "hırsız, adamın malını soydu" (3-249). Bizim halk dilimizde de aynı anlamda: *cüyürtmek*.

Çodın: Bizde "*çodan*" dökme demir demektir.

Çoğratmak: "Ol aşıç çograttı" (Türkiye Türkçesi ile aynen) "o tencereyi (kazanı) kaynattı"… Bu tencerede suyun azlığı, baharatın, tanelerin çokluğu yüzünden olan kaynamadır (2-333-4). Bu kelime bizde sokaklarda pişirilen ve çığırtma diye bilinen yemeğin adını çağrıştırır.

Çogı: Sesli, sedalı. Argular /c/ harfini düz, başka Türkler yuvarlak ünlü ile söyler (3-225). Bizde *çov*, "*çuv salmak*" ses seda çıkarmak.

چؤلؤکدی/ چؤلؤکدی: آدامین قیلیغی پریشانلاشدی.بیزده چؤلیمک ولگرد سوسری و جیب‌کسن دئمکدیر.

چؤمک: "ار چومدی سوودا" آدام سویا دالدی(۴۰۱- ۱).بیزده: عئینی معنادا: چؤماق.

ده‌ده/دده: آتا (۲۲۰- ۳) بیزده ده: دده

ساق: عقل، "سنده ساق یوق" سنده عقل یوخ(۱۵۳- ۳).بیزده ساغ. "ساه سؤللو" تعبیریندن "قصورسوز"، "عیب‌سیز" معناسی قصد ائدیلر.

ساقیرغو: کنه (۴۸۹- ۱).بیزده ساقیغقا / ساقیرغا.

ساسئیماق: "ساسیدی ننک" شئی قوخودو (۲۶۵- ۳). بیزده عئینی معنادا عئینی سؤز ایشله‌کلدیر.

سان: سایی،سای" قوی سانی‌نئچه؟" قویونون سایی حسابی نه‌دیر؟ بیزده "قوشون سان گؤرمک" تعبیری وار. "ایسته‌ر ایسه‌ن سانا گل" بیر اوشاق اویونوندا: گؤنلون ایسته‌ییرسه سای ! دئمکدیر.

سانجیلماق: تورکیه تورکجه‌سینده ساپلانماق دیر. "ارقا بیچاق سانجیلدی"(۲۳۱- ۲) بیزده عینا" سانجیلدی: (آدامایا پیچاق سانجیلدی).

ساو: ضرب‌المثل ،حکایه ،مکتوب و رساله ،سؤز و خبر (۱۵۴-۳). بو کلمه بیزیم" سؤزسوز ساوسیز" تعبیرینده ایشله‌نیلمکده‌دیر.

سؤرماق: تورکیه تورکجه‌سینده کئچمه‌مه‌سینه رغما" بیز ده چوخ ایشله‌کلدیر. "گنج سؤد سؤردی" اوشاق سود امدی(۱۸۱- ۳).

سؤروغ: سؤروشما ،ایتمیش‌بیر شئینی آختارماق" سوروغ قیلدی" ایته‌ن شئیی آختاردی(۳۴۷- ۱) بیزده: سؤراغ (فارسجا یا سُراغ شکلینده گئچمیشدیر).

سؤنگ: بیر آدامین اؤشاغی ،اولادی، (۳۵۷- ۳).بیزده: سون"سونسوز" و اوشاقسیز،اوشاغی اولمایان معناسیندا ایشله‌ده‌نلر چوخدور.

سه‌نه‌ک: سؤ ایچیلن کوزه ،آغاجدان اویولان سؤ قابی"(۳۶۷- ۳)بیز ده: سه‌هه‌نک / سه‌هه‌ن ک.

سیریماق: "اؤل گیدیز سیریدی" او کئچدیسی سیخ تیکیش ایله تیکدی. (۲۶۲- ۳).بیزده سیریماق و سیریق (سیریق چکمک) تعبیرینده.

سینا ماق: "اول آنی سینادی" او،اونو امتحان ائتدی(۲۷۳- ۳).بیز ده ده: سیناماق (صمد وورغون: سینامیشام دوستو یاری).

شین: "گؤک‌شین" گؤی رنگده اولان بیر شئی(۴۳۸- ۱).بیزده ده :
- شین (مثال : قره‌شین/قاراشین،ساری شین ...)

Çölükdi / çülükdi: Adamın kılığı perişanlaştı. Bizde "*culimek"* serseri ve yankesici demektir.

Çömmek: "*Er çömdi suvda*" adam suya daldı (1-401). Bizde aynı anlamda: *cummag*.

Dede: Ata (3-220). Bizde de: dede.

Sak: Akıl, "*sende sak yok*" sende akıl yok (3-153). Bizde: *sağ*. "*Sah sullu*" tabirinden "kusursuz", "ayıpsız" anlamı kastedilir.

Sakırgu: Kene (1-489). Bizde: *sagığga / sagırğa* (sakırga).

Sasnımak: "*sasıdı nenk*" şey kokuştu (3-265). Bizde aynı anlamda aynı söz işlektir.

San: Sayı, "*koy sanı nehçe?*": koyunun sayı hesabı nedir? Bizde "*koşun san görmek*" tabiri var. "*İster isen sanagel*": bir çocuk oyununda "gönlün istiyorsa say!" demektir.

Sancılmak: Türkiye Türkçesinde saplanmaktır. "*Erge bıçak sançıldı*" (2-231). Bizde aynen "*sancıldı"* (adama bıçak sançıldı).

Sav: Darb-ı mesel, hikâye, mektup ve risale, söz ve haber (3-154). Bu kelime bizim "*sözsüz savsız*" deyiminde kullanılmaktadır.

Sormak: Türkiye Türkçesinde geçmemesine rağmen bizde çok işlektir. "*Genç süt sordı*": çocuk süt emdi (3-181).

Sorug: Soruşmak, kayıp bir eşyayı aramak, "*sorug kıldı*" kaybolan eşyayı aradı (1-347). Bizde: *sorag* (Farsçaya "sürâg" şeklinde geçmiştir).

Song: Bir adamın çocuğu, evladı (3-357). Bizde: Son, "sonsuz" ve çocuksuz, çocuğu olmayan anlamında kullananlar çoktur.

Seneg: Su içilen göze, ağaçtan oyulan su kabı (3-367). Bizde: *seheng*.

Sırımak: "*Ol gidiz sırıdı*": o, keçeyi sık dikişle dikti (3-262). Bizde *sırımak* ve *sırık* (sırık çekmek) tabirinde.

Sınamak: "*Ol anı sınadı*": o, onu imtihan etti (3-273). Bizde de: *sınamak* (Samed Vurgun: Sınamışam dostu yâri).

Şin: *Gökşin* "gök rengi olan bir şey" (1-438). Bizde de [-şın] (örneğin: karaşın, sarışın…)

قاچان: نه واخت؟ (۴۰۳- ۱)بیزده : هاچان؟

قادیتماق: " ار باریٚر ائوکه‌ن قادیتدی' آدام گئدرکن دؤندو (۳۰۴- ۲).بیزده : قابیتماق.

قارا باش : کؤله‌لره (اسیرلره) وئریلن بیر آددیر ،ارکه‌یه وقادینا سؤیله‌نیر... (۲۲۲- ۳).آذربایجاندا خدمتکارا قاراواش دئیلیردی.

قاراچی: قاپیلاری دؤلانان دیلنجی، (۴۴۵- ۱) بیزده کولیلره قره‌چی /قاراچی دئییلیردی.

قاری : یاشلی اولان هر هانسی بیر شئی(۲۲۲- ۳).بیزده قاری یاشلی قادین دئمکدیر.بیرده "اللریم قاریدی" تعبیری وار.یعنی اللریمین دریسی (اکثر سوُ ایله چوخ تماس‌دان) بوُروشدو.

قازانغقوُ: " بیپ قازانغقوُ بوُلدی".ایپ آچیلماياجاق درجه‌ده جوخ قاریشدی، (۳۸۸- ۳).بو کلمه فارسجادا " قزن قُلف "(تورکیه تورکلری نین قوُیچا دیدیکلری) کلمه‌سینی تداعی ائتدیریر.

قاش : " کیمین بیله قاش بوُلسا یاشین یاقماز" دئییرلر.کیمین یانیندا قاش اوُلورسا اوُنو ایلدیریم (یاشین) یاندیرماز (۲۲- ۳) . بیزده عئینا" قاش دئییلیر.

قاقلاتماق: " اوُل آنگار امتی قاقلاتدی" او،اوُناات قوُرُوتدوردو . (۳۴۸- ۲).بیزده قوُرودولموش میوه نوعی:اریک قاقی/ قاخی،کیمی.

قالاماق: تورکیه تورکچه‌سینده ایشله‌ک اوُلماسینا رغما" بیزده چوخ ایشله‌کدیر. "اوُل دوُنوُق قالاتدی" اوُ لباسی صندوقه (صاندیغا) قوُیدوردو. (۳۱۰- ۲)بیزده اوُستاوسته بیغماق :مثال : دئنه منیم شاعیر اوغلوم شهریار/ بیر عؤموردور غم اوُستونه غم قالار.

قوُتولماق: " ار انگه‌کتین قوُتولدی": آدام امکدن ،زحمتدن،قوُرتولدو.بوُ کلمه اوچون ایکی نظر وار: قوُرتولدی کلمه‌سی بوُنون اصلی اوُلا بیلر.ایکینجی "قوُت بوُلدی"(نجات تاپدی) سؤزوندن آلینمیش گؤرونور (۱۲۲- ۲).بیزده : قوُتولماق دا ایشله‌کدیر.

قوُرتوشماق: " اوُغلان قوُرتوشدو " اوُشاقلار اویناديلار سئویندیلر (۱۶ ۲- ۲).بیزده : قوُووروشماق.

قوُرقوُجین: اوُغوزلار بو کلمه‌نین بیر قسم حرفلرینی آتاراق"قیوُرِ شون" دئییرلر. (۳- ۵۱۲- ۱).بیزده : قوُرقوُشون.

قوُروت : کشک (۳۵۷- ۱).بیزده ده عئینا" قوُرود.

Kaçan: “Ne zaman?” (1-403). Bizde: *haçen?*

Kadıtmak: “*Er barır erken kadıttı*”: Adam giderken döndü (2-304). Bizde: *gayıtmag*.

Karabaş: Kölelere verilen bir addır, erkeğe ve kadına söylenir… (3-222). Azerbaycan’da hizmetkâra “*garavaş*” denilirdi.

Karaçı: Kapıları dolanan dilenci, (1-445). Bizde dilencilere “*garaçı”* denirdi.

Karı: Yaşlı olan herhangi bir şey (3-222). Bizde “*garı*” “yaşlı kadın” demektir. Birde “ellerim garıdı” deyimi var. Yani “ellerimin derisi (genellikle su ile çok temas etmekten) buruştu”.

Kazangku: “*Yip kazangku boldı*”: ip açılmayacak derecede çok karıştı (3-388). Bu kelime Farsçada “*kâzen-koflî*” (Türkiye Türklerinin kopca dedikleri) kelimesini çağrıştırır.

Kaş: “*Kimin bile kaş bolsa yaşın yakmaz*” diyorlar. Kimin yanında kaş olursa onu yıldırım (yaşın) yakmaz (3-22). Bizde aynen “*gaş*” diyorlar.

Kaklatmak: “*Ol angar et kaklattı*”, o, ona et kurutturdu (2-348). Bizde kurutulmuş meyve çeşidi: erik kakı gibi.

Kalamak: Türkiye Türkçesinde işlek olmamasına rağmen bizde çok işlektir. “ol donug kalattı” o elbiseyi sandığa koydurdu (2-310). Bizde, üst üste yığmak, örnek: “Dene menim şair oğlum Şehriyar/Bir ömürdür gam üstüne gam galar”.

Kutulmak: “*Er engektin kutuldı*”, adam emekten, zahmetten kurtuldu. Bu kelime için iki görüş var: Kurtuldu kelimesi bunun aslı olabilir. İkinci “kut buldu” (kurtuluş buldu) sözünden alınmış görünür (2-122). Bizde: “*gutulmag*” da işlektir.

Kurtuşmak: “*Oğlan kurtuşdu*”, çocuklar oynadılar sevindiler (2-216). Bizde: *guvuruşmag*.

Kurkucın: Oğuzlar bu kelimenin bazı kelimelerini atarak “kurşun” diyorlar (1-512-3). Bizde: *gurguşun*.

Kurut: *Keşk* (1-357). Bizde de aynen “*gurut*”.

قۆرْیْغ :== .قۆرونا ن و گۆزه‌تیلن هر بیشره قۆریغ/ قۆرو دئییلیر .
(۱۲۶- ۳) .بیزده : قۆروُغ دئییرلر .خاص مراسیم اۆچون مثلا" حمام قۆروغ ائدیلیردی.

قۆش: هر هانکی بیر شئیین جفتی(۱۲۶- ۳) .بیزده قۆشا بللربر و جفت معنا سیندا دیر ." قۆشا خاللی" کیمی.

قۆنشی: تووکیه تورکچه‌سینده : قۆمشو (۴۳۵- ۱) .بیزده عثینا" قونشو / قۆنشی.

قیْغ : تورپاغی قابارتماق اوچون ایشله‌دیله‌ن گوبره (۱۲۹- ۳) ." اول بیزیم قیغلاتدی"(۴۳۷ الیازماسی) .بیزده : قیغ (تزه‌ک)دئییرلر .

کز: سود و اون کیمی شئیلردن قازان دیبینده یا پیشیب قالان پارچالاری کی قازیلیب آلینیر ، (۳۲۷- ۱) .بیزده بو سۆز قازماق اۆلموشدور .

ککره : ده‌وه‌لرین‌بیئدیگی آجی بیر اۆت ، (۴۲۲- ۱) .بیزده ده ائله دیر .مجازی معنادا "ککیره کۆلوُ" آجی سۆزلر سۆیله‌مک عادتینده اولانلارا وئریلن لقب دیر .

کند : اۆغوزلارلا اۆغوزلارا اوُیانلارا کۆره :(کۆی / فارسجا "دهکده") تورکلرین بۆیوک بیر قیسمینا گۆره : "شهر" ...بئله‌جه سمیزکند دئییلو بۆیوک اۆلدوغوندان بیله دئییلمیشدیر .فارسجادا سمرقند دئییرلر ، ۳۴۴- ۱) .بیزده اوغوزلار کیمی کندی "دهکده" معنا سینا ایشله‌دیریک.

کندۆک : کۆپ کیمی تورپاقدان قابریلان بۆیوکجه بیر قابدیر .ایچه ریسینه اوُن و اوُنا بنزه‌ر شئیلر قۆیولور ، (۴۸۰- ۱) .بیز بوُنا کندی دئیه‌ریک ،بوُغدا کندیسی" کیمی.

کنگه‌شمک : " اۆل مانقا کنگه‌شدی" .اۆ منیمله مشاوُره ائتدی(۳۹۴- ۳) .اردبیل حوالی‌سینده گه‌ییشمک بوَ معنادادیر .فارسجانی خالیص - لشدیرنلدن بیرقیسمی بو کلمه‌نین فارسجا تصورو ایله‌مجلس شوروای ملی ییرینه " کنکاشستان" دئییردیلر .وضعیت بللی اۆلونجا بو کلمه ، ایشله‌دیلمز اولدو .

کوّ: سس ،آواز (۲۱۲- ۳) .بیز ده : کۆی "سس‌کۆی" کیمی.

کۆبی: " اۆل توْن کوبیدی" .او پالتاری سیخ تیکیشله تیکدی(۲۵۷ - ۳) . بو سۆز کوُبه (حاشیه) سۆزونو تداعی ائتدیریر .

کوُزن‌گو: آینا (۳۷۹- ۳) بیزده : گوُزگو .

Korıg: -. Korunan ve gözetilen her yere *korıg* / koru diyorlar (3-126). Bizde "*goruğ"* diyorlar. Özel törenler için örneğin "*hamam goruğ edilirdi*".

Koş: Herhangi bir şeyin çifti (3-126). Bizde "*goşa*", beraber ve çift anlamındadır. "*goşa hallı*" gibi.

Konşı: Türkiye Türkçesinde "komşu" (1-435). Bizde aynen "*gonşu / gonşı*".

Kığ: Toprağı kabartmak için kullanılan gübre (3-129). "*Ol bizim kıglattı*" (437 el yazması). Bizde:"*ğığ*" (tezek) diyorlar.

Kez: Süt ve un gibi şeylerden kazanın dibinde yapışıp kalan parçaları ki kazınıp alınır (1-327). Bizde bu söz "*gazmag*" olmuştur.

Kekre: Develerin yediği acı bir ot (1-422). Bizde de öyledir. Mecazi anlamda "kekire kolu" acı sözler söylemek âdetinde olanlara verilen lakabdır.

Kend: Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre: Köy (Farsçada"*Dih-kede*") Türklerin büyük bir kısmına göre: "şehir". Böylece Semizkend denir. Büyük olduğundan böyle denilmiştir. Farsçada "Semerkant" denir (1-344). Bizde Oğuzlar gibi kend kelimesini "*dih-kede*" (köy) anlamında kullanırız.

Kendük: Küp gibi topraktan yapılan büyükçe bir kaptır. İçerisine un ve una benzer şeyler konur (1-480). Biz buna "*kendi*" deriz. "*Bugda kendisi*" gibi.

Kengeşmek: "*Ol manga kengeşdi*", "o benimle müşavere etti" (3-394). Erdebil havalisinde geyişmek bu anlamdadır. Farsçayı arındırmak için çalışan bazı insanlar bu kelimenin Farsça tasviri ile "*Meclis-i Şûrâ-yı Milli*" yerine "*Kengeşistan*" (کنگاشستان) diyordu. Durum belli olunca bu kelime kullanılmaz oldu.

Kü: Ses, avaz (3-212). Bizde "*küy*", "*ses küy*" gibi.

Kübi: "*Ol ton kübidi*", "o elbiseyi sık dikişle dikti" (3-257). Bu söz "*kube*" (haşiye) sözünü çağrıştırır.

Közengü: Ayna (3-379). Bizde: *gözgü*.

کوُغ: شعرین اولچوسو" بو بیر نا کوُغ اوْزره اوْل؟": " بوُ شعریـــن اولچوسو نه اوْزه‌ره دیر؟" (۱۳۱- ۳). بیزده " کوْک " موسیقی ده "پرده" معنا سیندا دیر. " ساز کؤکله‌مک " (آقوْزد ائتمک) کیمی.

کوْلوْمسینمک : " ار کوْلومسیندی" آدام گوْلر گؤروْندو (۳۵۹- ۲) بیز ده : گوْلومسنمک .

کوُمچ: کوْله سوْخولاراق پیشیریله‌ن چؤره‌ک (۳۶۰- ۱) بیزده کوْماچ بیر نوع چؤره‌ک .

کوْن اوْرتو: ناهار واختی(۱۲۴- ۱). بیزده گوْن اوْرتا .

کوْنی: گونی فارسلار" هوُ " دئییرلر .تورکیه تورکجه‌سینده ایسه قوُما دیر .

که‌وره‌تمک : " اوْل آنین کوْجین که‌وره‌تدی" اوْ اوْنون قوّتی‌نی سست- لاشدیردی. (۳۲۴- ۲۰). بیزده کئی Key دئییلر . (آیا غیم کئیه‌لدی) کیمی .

کیچیک : بیزده ده عینا" کیچیک .تورکیه تورکجه‌سینده کلمه کوچوک حالینا گلمیشدیر .حالبوکی کوچوک شکلی بیزده ایت با لاسینا اطـــلاق ایدیلیر .

کیچین مک : " اوُرا غوت کیچیندی"، قادین فاحشه اوْلدو .گیجیشدی.. بوندان آلینا راق" گیجینمه " دئییلیر کی،قاشینما ،گیجیشمه دئمکدیر (۱۵۶- ۲). بیزده ده گیجیشمک / گیجینمک دئییرلر : " بیر آجییا نـــدا بیر ده گئیجییندهاوزونو ساخلا!" مثالی کیمی.

گیرشن: بیزده کیرشان ،تورکیه تورکجه‌سینده : اوْستوْبه‌چ.

لاچین : شاهین .ایگید آداما دا لاچین دئییرلر .

مونچوق : بیزده مینجیق .

یاپماق: " ایشلار اوُتمک یاپدی": قادین تندیره چؤره‌ک یاپیشدیردی (۵۷- ۳). بیزده یاپماق: چؤره‌ک یاپماق،مجازی معنادابیریسی‌نیـــن بیرسی ایله جنسی مناسبتی نه اشارت و شایعه‌سی مقامیندا ایشلـــه‌ـ دیلیر .

یارپوز: ایلان بیه‌ن بیر حیوان.بیزده بیر بیتکی (نبات) آدی دیر.

یاسیلاماق: "اول سؤزون یاسیلادی" او سؤزونو صراحت‌له سؤیله‌دی ، (۳۲۸- ۳). بو کلمه بیزده " سؤزونو یاسالادی" تعبیرینی تداعـــــی ائدیر .

یاغوق : یاخین (۲۹- ۳). بیزده ده " یاووُقلوم" نشانلین دئمـــک دیر .

Kuğ: Şiirin ölçüsü, "*bu yır ne kuğ üzre ol?*", bu şiirin ölçüsü ne üzeredir? (3-131). Bizde "*kük*", musikide "perde" anlamındadır. "*Sazı küklemek* (akor etmek)" gibi.

Külimsinmek: "*Er küllümsindi*", adam güler göründü (2-359). Bizde: "*gülümsenmek*".

Kömeç: Küle sokularak pişirilen çörek (1-360). Bizde: "*komac*": bir çeşit çörektir.

Kün ortu: Öğle vakti (1-124). Bizde: *günorta*.

Küni: *Güni*, Farslar "*hevû*" diyorlar. Türkiye Türkçesinde ise "kuma"dır.

Kevretmek: "*ol atın kücin kevretti*": o, onun gücünü azalttı (2-324). Bizde "*key*" denir (*ayağım keyeldi*) gibi.

Kiçik: Bizde de aynen "*kiçik*". Türkiye Türkçesinde kelime "küçük" haline gelmiştir. Hâlbuki "küçük" şekli bizde köpek yavrusuna denir.

Kiçinmek: "*Avragut kiçindi*", kadın fahişe oldu, giçişdi. Bundan alınarak "*giçinme*" denir ki, kaşınma, *gicişme*, demektir (2-156). Bizde de *gicişmek* / *gicinmek* denir: "*bir acıyanda bir de geyciyinde özünü sahla!*" örneği gibi.

Girşen: Bizde "*kirşan"*, Türkiye Türkçesinde: üstübeç.

Laçın: Şahin, yiğit adama da "*laçın*" derler.

Monçuk: Bizde "*mıncık*".

Yapmak: "*işler ütmek yaptı*" kadın tandıra çörek yapıştırdı (3-57). Bizde yapmak: çörek yapmak, mecazi anlamda birisinin birisi ile cinsi münasebetine işaret ve şaiyası makamında kullanılır.

Yarpuz: Yılan yiyen bir hayvan. Bizde bir bitki adıdır.

Yasılamak: "*ol sözün yasıladı*" o sözünü süratle söyledi (3-328). Bu kelime bizde "*sözünü yasaladı*" deyimini çağrıştırır.

Yaguk: Yakın (3-29). Bizde de "yavuklum" nişanlın demektir.

یانچیلماق: " قاغوق یانچیلدی": قوووُن ازیلدی"(۱۰۷- ۳).بیـــزده یئنجیلمک .

یانگشاق: گەوەزه آدام (۳۸۴- ۳) بیزده: یانشاق .

یاولاق: " ائدگو یاولاق ": یاخشی پیس ،(۴۳۳- ۱).بو بیزه یـــاوا سؤزونو تداعی ائتدیریر .

یاوقالماق: " سوُو یاوقالدی" سوُ ایستیلندی،قیزدی(۱۰۸- ۳). بـــو سؤز بیر آز معنا اوُزاقلیغینا رغما" "یئی خالاماق" سؤزونو خاطیـــره گتیریر .

یوُبانماق: " ار ایشتین یوُباندی" آدام ایشدن چکیندی(۸۳- ۳).بیز ده یوُبانماق گئجیکمک دئمکدیر .تورکیه تورکجەسینده بو کلمه یـــوخ دور .

یوُغا : بیر نوع چؤرەکدیر (۴۲۲- ۱).بیزده: یوُخا .

یوّگورتمک : "اوّل اوْنو یوّگورتدی": اوْ اوْنو قاچدیردی.بیزده یو - گوّرتمک سؤزو ایشلەکدیر و اوُشاقلاری یئریتمک اوچون بیر آلتـــه دە یوّگورەک دئییرلر .

یوّلیگوّ: ساچ کسن اوَسترا بونا اوغوزلار " کەرەی" دئییرلر .(۱۷۰*۳) .بیزده اوّلگوچ.

یئتمک : اوْغوزلار و قیپچاقلار کلمەنین باشیناکی" ی " حرفینـــی " ج" یه تبدیل ائدرلر: " اول منی جئتدی" اوْ منه یئتیشدی(۳۱۴- ۲) بیزده : "چاتماق " ذکر اولونان توضیحه گؤره اصلی یئتمک اولسا گرەک.

ییذی مک : " ات ییذی دی" ات قوْخودو .هرهانسی بیر شئی پیس قوْخا - رسا بئلە دئییرلر ،(۸۶-۳).بیزده اییدی (اییمک/ ایلەنمک).

Yançılmak: “*Kağug yançıldı*”, kavun ezildi (3-107). Bizde: *yençilmek*.

Yangşak: Geveze adam (3-384). Bizde: *yanşak*.

Yavlak: “*Edgü yavlak*”, iyi kötü (1-433). Bu bize yava kelimesini çağrıştırır.

Yavkalmak: “*suv yavkaldı*”, su ısındı, kızdı (3-108). Bu söz biraz anlam uzaklığına rağmen “*yéy halamag*” sözünü akla getirir.

Yubanmak: “*Er iştin yubandı*”, adam işten çekindi (3-83). Bizde “*yubanmak*” geçinmek demektir. Türkiye Türkçesinde bu kelime yoktur.

Yuga: Bir çeşit çörektir (1-422). Bizde: “*yuha*”.

Yügürtmek: “*Ol onu yügürtti*”, o, onu kaçırdı. Bizde “*yügürtmek*” sözü işlektir ve çocukları yürütmek için kullanılan alete de “*yügürek*” diyorlar.

Yüligü: Saç kesen ustura, buna Oğuzlar “*kerey*” diyorlar (3*170). Bizde: *ülgüc*.

Yetmek: Oğuzlar ve Kıpçaklar kelimenin başındaki /y-/ harfini /c-/ olarak değiştirirler. “*Ol meni cetti*”, o bana yetişti (2-314). Bizde “*çatmak*” olarak söylenen kelimenin aslı bu açıklamaya göre “yetmek” olmalıdır.

Yizimek: “*Et yizidi*”, et koktu. Herhangi bir şey kötü kokarsa böyle derler (3-86). Bizde “*iyidi*” (*iyimek / iylenmek*).

"آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو" حقینده

یازان: دوقتورحمید نطقی

کئچن ایلین سئویندیریجی کولتور (مدنیت) حادثه‌لری‌نین ان مهم‌لریندن بیری" آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو"نون چاپدان چیخماسی ایدی. لغت ایکی جلددده ۱۹۹۲ صحیفه‌لیک آنادیلیمیزین لئکسیکوقرافیک آبیده‌لریندن سایی‌لمالی دیر.گلدجک چاپلاردا قاچینیلماز اولان بیر پارا آرتیرما ، اسکیلتمه ، دگیشمه یعنی لغتین انکشافی بو حؤکمو دگیشدیره بیلمز. منه ائله گلیرکی، مؤلف. سیف الدین بیگ آلتایلی‌نین ، سگگیز ایل ، گئجه ـ گوندوز چالیشماسی‌نین محصولو اولان قویدوغو بو ساغلام و محکم بینؤوره اوستونده آنادیلیمیزین ان معتبر و شمللو بؤیوک لغتی قورولا بیلر. بو بحثه بیر آز سونرا قاییدا ـ جاغیق .

لغت یازانلار دیللرین" ائنوانتئر"ینی (لیست ، فهرست) حاضیر لایانلار حؤکمونده‌دیرلر. دوغرو- دوروست " ائنوانتئرلردن نه ایسته‌نیلیرسه عمومی لغتلردن ده عینی خصوصیتلر طلب ائدیلیر.لغت دیلین کلمه وارلیغینی اولدوغو کیمی گؤسترمه‌لیدیر. بونا گؤره ده لغت یازماق هر کیشی‌نین ایشی دگیلدیر. او قدر کی، بو چتین ایشین آلتینا گیرمک اوچون زامانیمیزدا آرتیق، نه قدر ملاحیتلی اولورسا اولسون ، تک بیر آدام دگیل ، بو ساحه‌ده سریشته صاحبلارینه‌دان

---

۱. سیف الدین آلتایلی" آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو"ملی اگیتیم باکانلیغی یایینلاری: ۲۶۱۸ بیلیم و کولتوراثرلری دبرییسی: ۶۹۰ ، سؤزلوک دیزییسی : ۱ و ۲ جلددده ، ۱۹۹۴.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARSÇA KÜLTÜR DERGİSİ

18. Yıl, 1375

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ HAKKINDA

Dr. Hamid NUTKİ

Geçen yılın sevindirici kültürel olayların en önemlilerinden biri "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü"nün[4] basılmasıydı. Eser iki ciltte 1992 sayfalık ana dilimizin leksikografik abidelerinden sayılmalıdır. Gelecek basımlarda kaçınılmaz olan bazı artırma, eksiltme, değişme ve sözlüğün gelişmesi bu hükmü değiştiremez. Bana öyle gelir ki, yazar Seyfettin Bey Altaylı'nın sekiz yıl gece gündüz çalışmasının ürünü olarak koyduğu bu sağlam ve muhkem temel üstünde ana dilimizin en muteber ve şümullü büyük sözlüğü kurulabilir. Bu bahse biraz sonra değineceğiz.

Sözlük yazanlar dillerin "envanter"ini (liste, fihrist) hazırlayanlardan sayılır. Doğru dürüst "envanterlerden ne istenilirse genel sözlüklerde aynı özellikler talep edilir. Sözlük, dilin kelime varlığını olduğu gibi göstermelidir. Buna göre de sözlük yazmak herkesin işi değildir. O kadarki, bu zor işin altına girmek için günümüzde artık, ne kadar yetkili olursa olsun, tek bir adam değil, bu sahada tecrübe sahiplerinden

[4] Seyfeddin Altaylı "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü" Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2618 Bilim ve Kültür Eserleri Dergisi: 690, Sözlük Dizisi: 1 ve 2 ciltte, 1994.

گئتیش هیئتلر تشکول ائدیلیر، اونلار علمی بیر ایش بؤلومو و هر طرفی دقتله اؤلچموش بیچیلمیش بیر پلان و پروگرام (برنامه) گؤره باش رئداکتورون امری آلتیندا ایشه باشلار و آهنگلی شکیلده موفقیتله ایشی باشا چاتدیریرلار.

ایلک لغتلرین، اکثرا" تک بیر عالیمین، بعضا" ده ایکی - اوچ کؤمکچی ایله بیرلیکده حاضیرلاندیغینی تصور ائتمک اولار. بو نوع لغتلر بیر تک شخصین آدییلا تانیلیرلار. مثلا" ان ایلک لغتلردن سا - بیلان و یونان شاعری هومئرین اثرلرینین چتین کلمه‌لرینی ایضاح ائدن آبدئرالی پروتاغوراسین اثری بو جمله‌دندیر. بیزده ده نادر شاهین منشی‌سی میرزه مهدیخان، شاعر نوایی‌نین اثرلرینین ایراندا باشا دؤشولمه‌سی اؤنون ایشلتدیگی کلمه‌لری "سنگلاخ" آدلی لغتینده ایضاح ائتدیگی زامان، عینی یولو تعقیب ائتمیشدیر. بو ایشین ایلک تشبوثلری حقی ایله لئکسیکوقرافیک تاریخینده حؤرمتله خاطیرلانیرلار.[1]

لغتلری ایلک نظرده آشاغیداکی کیمی بؤلمک مومکوندور:

---

۱. هابئله، ایکی عصر میلاددان قاباق بیزانسلی آریستوفانس و ایشلک اولمایان کلمه‌لر لغتینی یازماقلا یئنی بیر جیغیرآچدی. میلاددان بیر عصر قاباق، مارکوس وئریوس فالاکوس، لاتین لغتی، " LIBER DE SIGNIFICATUS VERBORUM " تالیف ائتدی. میلادی بیرینجی عصرده، والئریوس هارپوکراسیون خطیبلرین ایشلتدیکلری کلمه‌لری ایچینه آلان بیر لغت تنظیم ائتدی. ایکینجی عصرده ایسه ایلک سیستماتیک چینجه لغت، " HSVO WEN " - ی هوشئن یازدی. ۵- جی میلادی عصرده اسکندریه‌لی هئسی چیوس کلاسیک یونانجانین بؤیوک لغتینی ترتیبله‌دی. ۶- جی میلادی عصرده، هندلی قرامئرعالیمی، آمدا راسیمها، سانسکریت لغتینی حاضیرلادی. میلادی ۸- جی عصرده ایلک عمومی عرب لغتی، " کتب العین " خلیل ابن احمد طرفیندن تألیف ائدیلمیشدیر. معلوم اولدوغو اوزره، کاشغارلی محمود، مشهور "دیوان لغات الترک" ونو ۱۱- جی میلادی عصرده تاماملادی... (R.L. COLLISON, IN " A HISTORY OF FOREIGN LANGUAGES DICTIONARIES", OXFORD BLACK WELL, 1982)

Geniş heyetler oluşturulur. Onlar bilimsel bir iş bölümü ve her yönü dikkatle ölçmüş biçmiş bir plan ve programa göre baş redaktörün emri altında işe başlar ve uyumlu bir şekilde bu işi başarıyla bitirirler.

İlk sözlüklerin genellikle tek bir âlimin, bazen de iki üç yardımcıyla birlikte hazırlandığını düşünürüz. Bu şekildeki sözlükler tek bir şahsın adıyla tanınır. Örneğin ilk sözlüklerden biri sayılan ve Yunan şairi Hommer'in eserlerinin zor kelimelerini açıklayan Abderalı Protagoras'ın eseri böyledir. Bizde de Nadirşah'ın Münşî'si bize Mehdi Han, şair Nevayi'nin eserlerinin İran'da anlaşılması için onun kullandığı kelimeleri "Senglah" adlı sözlüğünde açıkladığı zaman, aynı yolu takip etmiştir. Bu işin ilk teşebbüsleri hakkıyla leksikografik tarihinde saygıyla hatırlanır![5]

Sözlükleri ilk bakışta aşağıdaki gibi bölmek mümkündür:

[5] Habele, M.Ö. 2. asırda Bizanslı Aristofans ve işlek olamayan kelimeler sözlüğünü yazarak yeni bir çığır açdı. M.Ö. 1. asırda MarkosVerius Falakus, Latin Sözlüğü "LIBLI DE SISLIFICATUS VERBOROM" telif etti. M.S. 1. asırda Valerius Harpükrasion hatiplerin kullandıkları kelimeleri içine alan bir sözlük düzenledi. İkinci asırda ise ilk sistematik Çince sözlük "HSVO WEN"i Ho sin yazdı. M.S. 5. asırda İskenderiyeli Hesiçius Klasik Yunancanın büyük sözlüğünü tertipledi. M.S. 6. asırda Hintli gramer âlimi Amdarasimha, Sanskrit Sözlüğünü hazırladı. M.S. 8. asırda ilk umumi Arap sözlüğü "Kitabü'l Ayn" Halil İbn Ahmed tarafından telif edilmiştir. Bilindiği gibi Kaşgarlı Mahmud meşhur "Divan u Lügati't Türk"ünü M.S. 11. asırda tamamladı… (R. L. COLLISTO, IN "A HISTORY OF FORSTON LANGUAGES DICTIONARI ES" OXFORD BLACK WELL, 1982)

۱.الف): استاندارد عمومی دیل لغتلری (تورکجه ده : " دیوان لغات الترک " ، انگلیزجه ده دوقتورسا موئل جانسون دن قیسالتمیش آدی ایله " A DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE " و " THE OXFORD DICTIONARY " ، فرانسیزجادا پی‌یئر لاروس‌ون لغتی، فارسجادا " برهان قاطع" و امثال قبیلیندن . .

ب): دیللرین مختلف لهجه‌لری‌نین لغتلری ،مثلا" شمس الدین سامی ـ نین " قاموس تورکی" سی ـ تورکیه تورکجه‌سی اوچون ـ "، " ایضاحلی آذربایجان لغتی"، تورک دیل قوروموندن" تورکجه سؤزلوک"ـ یعنی تورکیه تورکجه‌سی لغتی کیمی .

پ): " THESAURUS " دئییلن مترادفلر لغتلری . .

ت): بیر دیلدن باشقا بیر دیله و یاخود دیللره ترجمه لغتلری. .

س): مختلف دیللرده " آرقو ـ اسلانگ ـ و سایره لغتلری .

۲ـ شمس الدین سامی‌نین " قاموس الاعلام" آدلاندیردیغی زامانیمیز دا مختلف شکیللرده چاپ اولان " آنسیکلوپئدیک " " دایرة المعارف " دئییلن لغتلر. .

۳ـ علم ،اینجه صنعت ،و جوربه‌جور بیلیکلره خاص ائدیلمیش لغتلر (طب، کامپیوتر، فیزیک ، ریاضی و سایره علمی لغتلر) . .

۴ـ چئشیدلی لغتلر. (چپ راز کلمه‌لر ـ تاپماجا ـ اسکرابل (عجله توپلاماق،تالیف) ،قافیه و سایره لغتلری). .

۵ـ دیللری خاص متودلارلا اؤیره‌دن" نصاب " و " تحفهٔ وهبی" کیمی اؤزلرینه خاص‌شکیل و شیوه‌لری اولان لغت‌کتابلاری. .

سیف الدین بیگ آلتایلی‌نین ده "آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو" ، یوخاریداکی صینیفلندیرمه‌نین ، کتابین آدی‌نین گؤسترد یگی کیمی بیرینجی قسمی‌نین الف بؤلومو، یعنی " لهجه‌لر " قروپونا عایددیر . . یاخین دئییله‌جک تاریخه قدر ، تورک کولتورونون، گئنیش جوغرافی ساحه‌سینده (بئراسی لهجه‌لردن قیدالانماسی ایله بیرلیکده) ، اساس آبیده‌لری‌نین تظاهرونه دایما دؤرون حاکیم لهجه‌سی، " استاندارد یازیلی تورکجه " دئیه ، مظهر اولموشدور. داها سونرالار بؤلونوب پارچالانمالار ، پارچالانمیش قروپلارین آراسیندا کی علاقه‌لرین آزالماسی و کسیلمه‌سی، بعضی اؤلکه‌لرده زوراکی کوتله وی مهاجرتلرله تورکجه

1. a. Standart genel dil sözlükleri (Türkçede: "Divan u Lügati't Türk", İngilizcede Dr. Samuel Canson'dan kısaltmış adı ile "*A DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE" ve "THE OXFORD DICTIONARY*" Fransızcada Piyer Laros'un sözlüğü, Farsçada "Burhan Katî" ve benzerleri.

b. Dillerin çeşitli lehçelerinin sözlükleri, örneğin Şemseddin Sami'nin "Kamus-ı Türki"si – Türkiye Türkçesi için - "İzahlı Azerbaycan Lügati", Türk Dil Kurumu'nun "Türkçe Sözlük" yani Türkiye Türkçesi Sözlüğü gibi.

c. "*THESAURUS*" denilen eşanlamlı sözlükleri.

d. Bir dilden başka bir dile ya da dillere tercüme sözlükleri.

e. Çeşitli dillerde "argo – *slang*" vs. sözlükleri.

2. Şemseddin Sami'nin "Kamus-ı Alam" adını verdiği günümüzde çeşitli şekillerde basılan "ansiklopedik", "Dairetü'l Maarif" denen sözlükler.

3. İlim, ince sanat ve çeşitli bilgilere hasredilmiş sözlükler (Tab, bilgisayar – *computer*, fizik, matematik vs. bilimsel sözlükler).

4. Çeşitli sözlükler. (çapraz kelimeler – bulmaca – *scrabble* (acele toplamak, telif) kafiye vs. sözlükleri).

5. Dillere has metodlarla öğreten "*Nisâb*" ve "*Tuhfe-i Vehbi*" gibi kendilerine has şekil ve şiveleri olan sözlük kitapları.

Seyfettin Bey Altaylı'nın da "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü" yukarıdaki sınıflandırmanın, kitabın adının gösterdiği gibi birinci bölümünün "a bölümü", yani "lehçeler" grubuna aittir. Yakın denilecek tarihe kadar, Türk kültürünün geniş coğrafi sahasında (yerli lehçelerden faydalanmasıyla birlikte) esas abidelerin meydana çıkmasına daima dönemin hâkim lehçesi "standart yazılı Türkçe" diye mazhar olmuştur. Daha sonralar bölünüp parçalanmalar, parçalanmış grupların arasındaki, alakaların azalması ve kesilmesi, bazı ülkelerde zoraki kitlesel göçlerle Türkçe

دانیشان خلقلرین دربدر و یوخ ائدیلمه‌سی، قالانلارین ایسه میـــــن فندله (او جوملەدن : جوربه‌جور الیفبالارلا دیللری بیر- بیریندن اُزاقلاشدیرماق و بابل بورجونون حکایتینی تزه‌له‌مک ، آنادیلینـــی یاساقلاماق و س) تک و مشترک یازی دیلی و اورتاق آنا کولتـــوردن آییرماق و یوخسوللاشدیرماق سناریوسو جهانشمول بیر کالیبرده تطبیق ائدیلدی، لهجه‌لر" دیل " آدلاندیریلیردیلار و منفرد وارلیغا مالیک اولدوقلارینی اثبات اوچون ،قارداش لهجه‌لرله مشترک خصوصیتلر دگیل تفاوت و آیریلیقلار اؤزه‌رینده تاکید ائتدیلر.فونتیک نوآنسلارا (جزئی اختلاف) شدتله حساسیت گؤستریلدی. تورک کولتورونون استناد ائتدیگی الیفبا بیرلیگی اورتادان قالخدی، اونون یئرینه مختلـــف سیستملردن آلینمیش الیفبالار میدانا چیخاریلدی. حتا عینی سیستم ایشلندیگی حاللاردا دا بنزه‌ر و عینی فونملره فرقلی اشاره‌لـــــر سئچیلدی .نئجه دئیرلر هره اؤز یولونو توتدو. دیلی تصفیه ائتمک و یئنی اصطلاحلارا قارشیلیق تئرمینولوژی دوزه‌لدرکن قارداش دیللـــر دن یادلاشماق و اونلاردان اُزاقلاشماق ایسته‌ینلره گون دوغدو. بو - ندان سونرا دیل اؤزرینده ایشله‌ینلرینین چوخونون مساعیسی اؤز لهجه‌لرینه حصر ائدیلدی. لئکسیکوقرافی باخیمیندان دا تـــــورک کولتورو محنه‌سینین هر پارچاسیندا ، آنجاق او بؤلومون دیل (یعنی لهجه) خصوصیتلریله مشغول اولوندو و بعضا" ده گؤزه‌ل اثرلـــــر یارادیلدی. مثلا" تورکیه تورکجه‌سینده بو ساحه‌ده چوخ ایش گؤرولمۆش دور. اسکی سووئتلر داخلینده ده دقته دگر اثرلر طبیعتیله واردیر.

لاکین ایشلر عینی مداردا سئیر ائتمه‌دی .بیر چوخ یئرلـــــرده یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز " سناریو" حادثه‌لرین حؤکمو ایلـــــه تطبیق ائدیله بیلمه‌دی ، باشدا ایراندا اسلامی انقلاب ، تورکی دیل و کولتورونو ازه‌ن فارس شوونیزمینی قسمی ده اولسا ، قینینـــــا چکیلمه‌یه مجبور ائتدی. چوخ چکمه‌دن سوویتلر بیرلیگی ده داغیلدی. بیر- بیریندن ایللر ایلی یادلاشان قارداشلاردا تزه‌دن علاقه قورماق فیکیر و حیسی اویاندی ، و کولتورآل (مدنی) یاخین قوهومـــلار اولدوقلاری یادلارینا دؤشدو. بوتون فیرتینلارا رغما" کؤکلر ،یئرین آلتیندا ، ساغلامدی . اونجا" بئیین یومالارا باخمایاراق،اکثریتین اؤلمز کیملیک شعورو ، چایلارین دنیزلره آخیشی کیمی یؤزلرجـــــه

konuşan halkların derbeder ve yok edilmesi, kalanların ise bin yalanla (aynı şekilde: türlü türlü alfabelerle dilleri birbirinden uzaklaştırmak ve Babil burcunun hikayesini tazelemek, ana dilini yasaklamak vs.) tek ve ortak yazı dili ve ortak ana kültürden ayırmak ve yoksullaştırmak senaryosu evrensel bir kalibrede incelendi, lehçeler "dil" olarak adlandırılırlardı ve tek bir varlığa sahip olduklarını isbat etmek için, kardeş lehçelerle ortak özellikler değil farklılık ve ayrılıklar üzerinde durdular. Fonetik nüanslara (*cezai ihtilaf*) şiddetle hassasiyet gösterildi. Türk kültürünün dayandığı alfabe birliği ortadan kalktı, onun yerine çeşitli sistemlerden alınmış alfabeler meydana çıkarıldı. Hatta aynı sistem işlediği halde de benzer ve aynı fonemlere farklı işaretler seçildi. Nasıl derler herkes kendi yolundan gitti. Dili arıtırken ve yeni terimlere karşılık terminoloji oluşturuken kardeş dillere yabancılaşmak ve onlardan uzaklaşmak isteyenlere gün doğdu! Bundan sonra dil üzerinde çalışanların mesaisi kendi lehçelerine hasredildi. Leksikografi bakımından da Türk kültürü sahnesinin her parçasında, ancak o bölümün dil (yani lehçe) özellikleriyle meşgul olundu ve bazen de güzel eserler yazıldı. Örneğin Türkiye Türkçesinde bu sahada çok büyük işler görülmüştür. Eski Sovyetler dâhilinde de dikkate değer eserler doğal olarak vardır.

Lakin işler aynı yörüngede seyretmedi. Birçok yerde yukarıda işaret ettiğimiz "senaryo" hadiselerin hükmü ile tatbik edilemedi. Başta İran'da İslamî İnkılab, Türk dili ve kültürünü ezen Fars Şovenizmini kısmen de olsa kınına çekilmeye mecbur etti. Çok geçmeden Sovyetler Birliği de dağıldı. Birbirine yıllarca yabancılaşan kardeşlerde yeniden ilişki kurmak düşüncesi ve hissi uyandı ve kültürel (medeni) yakın akrabalar oldukları hatırlandı. Bütün fırtınalara rağmen kökler yerin altında sağlamdı. Onca "beyin yıkamaya bakmayarak, çoğunluğun ölmez kimlik şuuru çayların denizlere akışı gibi yüzlerce

ایللیک مشترک کولتور عمانیندا بیرلشمک اوچون یول آختارماغا باشلادی. الیفبا بیرلیگی ایلک مرحله اولاراق حل ائدیلمه‌سی لازیم اولان مسئله کیمی قارشیلاشیلدی. طبیعی دیر، بئله بیر دورومدا، الیفبا و لئکسیکوقرافیک مسئله‌لر فوریت‌لرین باشیندا گلمه‌کده دیر.

یاشادیغیمیز شرایطده مکمل بیر" لهجه لغتی" باخیمسیز، صاحبسیز، یازیلیب اوخوتدورولمایان تحقیره معروض قالان، ال ایله قاریشدیریلان گئت- گئده فقیرلشدیریلمک ایسته‌ین دیلیمیزین، زنگین وارلیغینی گؤزلر اؤنونه سره‌جک و حقینده سؤیله‌نن بهتانلارا لازیم اولان جاوابی وئره‌جک..

اشاره ائدیلدیگی کیمی قوزئی(شمال) آذربایجان جمهوریتینده دیل اوزرینده جدی چالیشمالار اولموشدور. سیف بیگ آلتایلی‌نین " آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو "نون بیزجه ان دقته لایق طرفی اونون یالقیز قوزئی آذربایجانی گؤز اؤنونده آلاراق حاضیرلانماسی دیر. دیل خلقین یاددا شیندا (حافظه‌سینده) یاشاماقدادیر. بو یاددا ش قدیم اوغوز کولتورونون ان صاف اؤرنکلرینی مدهش بیر قیسقانجلیقلا محافظه ائتمیش و بو قوتسال (مبارک) دیلین زورلاما اوصول‌لارلا اؤلمه‌سینه اذن وئرمه میشدیر... حاضیرلادیغیمیز بو سؤزلوک (لغت) آذربایجانین قوزئییینی ده گونئیینی ده اؤزونده حفظ ائتمیشدیر. بو دا منه موتلولوق(بختیارلیق) وئرن و سگگیز ایللیک یورغونلوغومو اونوندوران آیری بیر یؤندور.

بئله گئنیش بیر پلان (طرح)، ایلک تشبوثده، کؤنلون ایسته‌دیگی کیمی حیاتا کئچیریلمه‌سی اوچون، عمومیتله، تک بیر عالیم دگیل، سریشته‌لی صلاحیت صاحیبلاریندان تشکول ائتمیش هیئت‌لرین عهده‌سینه قویولمالی دیر. آلتایلی بیگ بو ایشین بینؤوره‌سینی تقدیره لایق بیر همت و مهارتله، تک باشینا قویموشدور. او، بو ایشین آلتینا درین بیر عشقله گیرمیش، ناغیل‌لاردا دئییلن کیمی الینده دمیردن عصا، آیاغیندا دمیردن چاریقلا بو چتین یولا چیخمیشدیر. قاباغیندا مین بیر مانعه ایله، دئمک اولارکی تک و تنها پنجه‌لشمیشدیر. گونئی دن انقلابدان سونراکی نشریاتا (نادر استثنالارلا) الی چاتمایاراق، هر گوونده‌گیندن بیغین- بیغین سؤآللار سوروشاراق، علاقه‌لرین،

yıllık ortak kültür okyanusunda birleşmek için yol aramaya başladı. Alfabe birliği ilk evre olarak halledilmesi gereken mesele olarak görüldü. Doğal olarak, böyle bir durumda, alfabe ve leksikografik meseleler yapılması gerekenlerin başında gelmektedir.

Yaşadığımız durumda mükemmel bir "lehçe sözlüğü" bakımsız, sahipsiz, yazılıp okutturulmayan, hakarete maruz kalan, el ile karıştırılan, git gide fakirleştirilmek istenen dilimizin zengin varlığını gözler önüne serecek ve hakkında söylenen suçlamalara gereken cevabı verecek.

İşaret edildiği gibi Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti'nde dil üzerinde ciddi çalışmalar olmuştur. Seyfeddin Bey Altaylı'nın "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü"nün bizce en dikkate değer yönü onun yalnız Kuzey Azerbaycan'ı göz önünde alarak hazırlanmamasıdır. Dil halkın hafızasında yaşamaktadır. Bu hafıza eski Oğuz kültürünün en saf örneklerini müthiş bir kıskançlıkla muhafaza etmiş ve bu kutsal dilin zorlama usüllerle ölmesine izin vermemiştir… Hazırladığımız bu sözlük Azerbaycan'ın kuzeyini de, güneyini de özünde hafzetmiştir. Bu da bana mutluluk veren ve sekiz yıllık yorgunluğumu unutturan ayrı bir yöndür.

Böyle geniş bir plan, ilk teşebbüste, gönlün istediği gibi hayata geçirilmesi için, genellikle tek bir âlim değil, tecrübeli yetki sahiplerinden oluşmuş heyetlerin sorumluluğuna verilmiştir. Altaylı Bey bu işin temelini takdire layık bir çalışma ve başarıyla tek başına atmıştır. O, bu işin altına derin bir aşkla girmiş, masallarda söylendiği gibi elinde demirden asa, ayağında demirden çarıkla bu zor yola çıkmıştır. Önünde bin bir anlam ile tek ve tenha pençelenmiş demektir. Güneyde İnkılab'dan sonraki neşriyata (nadir istisnalarla) eli varmayarak, her güvendiğinden yığın yığın sorular sorarak alakaların,

ندنسه کافی درجه‌ده قورولا بیله‌دیگی‌نین سیسلری ایجینده ،قارشی ـ سینا تیکیلمیش الیفبا اختلافی‌نین چتین لیکلرینی، آشماق و سکوت سدینی دیرناقلاری ایله سؤکه ـ سؤکه یولونا عنادلی داوام ائتمیش دیر. نتیجه ، الیمیزده‌کی تمل لغت‌دیر. طبیعی دیر کی بو کتاب ، طالع یار اولورسا ، هر چاپیندا بیر آز داها مکملشه‌جک و نهایت آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ،مثلا" : THE CONCISE SCOTS DICTIONARY "
1. ENGLISH LANGUAGE = DIALECTS - SCOTLAND DICTIONARIS
(EDITOR - IN - CHIEF MAIRI ROBINSON) "

قدر دؤیوروجو، قصورسوز و گؤوه‌نیلیر مراجعت منبعی اولاجاق. بورادا بیر نکته‌یه اشاره ائتمک گره‌کیر: لهجه‌لرین لغتینی تألیف ائتمک عمومی یازی دیلی‌نین بینؤوره‌سی‌نین سئمنت (ماتریال، ملزمه) و خرجینی حاضیرلاماق کیمی جدی و اساسلی بیر ایش‌دیر. بو ایشه تورکجه‌نی محکم بیر اساسا اوتورتماق اوچون، (بیلدیگیمه گؤره) ذاتا" بیرسیرا سریشته صاحیبلاری طرفیندن ۳۰ـ ۲۰ ایلده اونلارجا جلد کتاب تألیف و چاپ ائدیلیبدیر. (مثلا" ،تورکیه ده مختلف " درله مه سؤزلویو" سئریلری و سایسیز دئییملر- تعبیرلر- لغتلر کیمی) ." آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو"نون ایلک چاپی . طبیعی دیر کی، گله‌جک چاپلاردا تصحیح ائدیلمه‌سی آرزولانان (قدیملرین تعبیری ایله) بیر نئچه ذوهول (غفلت) دان خالی دگیلدیر. بونلاریـن " شکله" عاید اولانلاری‌نین ان گؤزه چارپانلاریندان بیری صحیفه باشلاریندا او صحیفه‌ده‌کی باش و دیب کلمه‌لرین قید اولونماسی دیر. باخدیغیندا قارشیسینداکی صحیفه‌ده هانسی ماده‌لرین یازیلد ـ یغینی ایلک نظرده بیلمک مومکون اولمور، و بو آراشدیریجی‌نین ایشینی چتین لشدیریر. جلدلرین ایکیبه بؤلونمه‌سینده ده ، بیرینجی جلدین " همان " ماده‌سی ایله بیتمه‌سی و ایکینجی جلدین" حماست" ماده‌سی ایله باشلاماسی دیر. دئمک " ه " حرفی‌نین شامل اولدوغو ۷۳ صحیفه‌نین ، ۲۶ صحیفه‌سی بیرینجی جلدده و ۴۷ صحیفه‌سی ده ایکینجی جلدده اؤزلرینه یئر تاپیبلار. گؤره‌سن ، " ه " حرفی‌نین بوتون ماده‌لری بیرینجی جلدده یئر آلسایدی، او زامان بیرینجی جلدله ایکینجی جلدین ایندیکی موازنه‌سی(یاینلماییرسام ۶۷۰/ ۶۲۲) ، دن

nedense yeterli derecede kurulamamasının sisleri içinde karşısına dikilmiş alfabe ihtilafının zorluklarını, aşmış ve sessizlik duvarını tırnaklarıyla söke söke yoluna inatla devam etmiştir. Sonuç, elimizdeki temel sözlüktür. Doğal olarak, bu kitap şanslıysa her basımda biraz daha mükemmelleşecek ve nihayet Azerbaycan Türkçesi'nin, örneğin "*THE CONCISE SCOTS DICTIONARY, 1. ENGLISH LANGUAGE – DIALECTS – SCOTLAND DICTIONARIS (EDITOR IN CHIEF MAIRI ROBINSON*)"

Kader duyurucu, kusursuz ve güvenilir başvuru kaynağı olacak. Burada bir noktaya işaret etmek gerekir: Lehçelerin sözlüğünü telif etmek genel yazı dilinin temel materyal (malzeme) ve harcını hazırlamak gibi ciddi ve esaslı bir iştir. Bu işte Türkçeyi kesin bir esasa oturtmak için (bildiğime göre) zaten bazı tecrübe sahipleri tarafından 20-30 yılda onlarca cilt kitap telif edilmiş ve basılmıştır (Örneğin Türkiye'de çeşitli "Derleme Sözlüğü" serileri ve sayısız deyimler – tabirler – sözlükler gibi). "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü"nün ilk basımı, doğaldırki, gelecek basımlarda düzeltilmesi arzulanan (eskilerin tabiri ile) birkaç gafletten halli değildir. Bunların "şekle" ait olanlarının en göze çarpanlarından biri sayfa başlarında o sayfadaki baş ve son kelimelerin kaydedilmemesidir. Baktığında karşısındaki sayfada hangi maddelerin yazıldığını ilk bakışta bilmek mümkün olmaz ve bu araştırmacının işini zorlaştırır. Ciltlerin ikiye bölünmesinde de birinci cildin *"همان"* (*hemân*) maddesi ile bitmesi ve ikinci cildin *"حماست"* (*hemâset*) maddesiyle başlamasıdır. Demek /h/ harfinin kapsadığı 73 sayfanın, 26 sayfası birinci ciltte ve 47 sayfası da ikinci ciltte kendilerine yer bulmuşlar. Görüldüğü üzere, /h/ harfinin bütün maddeleri birinci ciltte yer alsaydı, o zaman birinci ciltle ikinci cildin düzeninden (yanılmıyorsam 622 / 670),

بیرینجی جلدین لهینه (گینه یانیلمایبیرسام ۶۶۹/۶۱۳) چئوریلسه یدی و جلدلرین صحیفه سایبسیی آراسینداکی فرق ایندیکی ۴۸ دن ۵۶.یا چیخسایدی، نه اولاردی؟ کتابین چاپینین گؤزللیگی اوخونا قلیغی ، صحیفهلرین آیدین و مکمل ترتیبی ،نفیس گؤرکمی بیزیم بو کوزمتیک (گؤزللیک) قصورلاری جدییه آلمامیزا سبب اولدو. انسان طبیعتی بئله دیر، گؤزللرین هئچ بیر قصورونو گؤزدن قاچیرماز و اونلاردا مُکمّلیت آختارماقدان اؤزونو توتا بیلمز.

بو مُکمّلیت آرزوسو کتابین مندرجاتیندان دا انتظار و توقعو آرتیریر. بو بابدا دا طبیعتی ایله (مؤلفین " بیبلیوقرافیا "سیندا آدی کئچمه ین جنوب"ایران"آذربایجاندا چاپ اولموش بیر ایکی لغتی دقته آلماغی ایله برابر) ، جنوب (ایران) آذربایجاندان داها چوخ تکلیف و نظر توقع ائدیلیر. بو ایشین بیزده باکیر بیر زمین اولدوغو اوچون، یازیچی و هر ماراقلی فیکر صاحیبی، اؤز یاشایيش منطقهسیندن بول ـ بول نفیس"کلمهلر ارمغان ائدهبیلر. بونلار توپلا نینجا او بیری کلمهلرله برابر وجودا گلن خزینه ، دیلیمیزین حقیقی حشمت و سونسوز زنگین لیگینی گؤسترہ بیله جکدیر. .

نمونه اوچون ، دقت و دوروستلویونه امین اولدوغوم دوستوم ناصر بیگ منظوریننین منه لطف ائتدیگی " سون ناغیل ، سون افسانه "اثری- نین سونونا علاوه ائدیلن " سؤزلوک ، ایضاح " قسمیندن (آلتا یلی بیگین کتابیندا راست گلمهدیگیم) کلمهلردن بیر نئچهسی(قیسالد ـ یلمیش ایضاحلاری ایله) یازینین سونونا قید ائدیلمیشدیر[1] .

---

۱. آقای منظوریننین کتابیندان اؤرنکلر: آجی باغیرساق (چوخ دا ـ نیشان ، یک نسق) ، آلا چرپو (کولکلی قاریاغماسی)، اؤوسه مک (حرکت وئرمک ، اویناركن اتکلری دالغالاندیرماق)، اوهده مک (حیوان لارین یاتیب ، ال ـ آیاق چالیب دؤنمهسی)، بللە (تیکه ، بلکه بو گونکی ساندویچ) ، بوسماق (کمین ائتمک) بیدارلاماق (کسمک)، پورانیماق (غیفله مک)، پؤشله مک (بیر نوع پیشیرمک) ،پیرسیماق (شیشمک ، غصهدن حالی دگیشمک)، تنگه (کندلرده کوچه)، تنگیمک (تنگه گلمک)، جؤجو (دوداقلارین گوشهسی)، جوما (پیغین ،جرگه) چوسگون(اینجه یاغیش)، چیریک (فارسلارین" کهنه " دئدیکلری، ←

birinci cildin lehine (yine yanılmıyorsam 613 / 669) çevrilseydi ve ciltlerin sayfa sayısı arasındaki fark şimdiki 48'den 56'ya çıksaydı ne olurdu? Kitabın basımının güzelliği, okunaklığı, sayfaların aydın ve mükemmel tertibi, nefis görkemi bizim bu kozmetik (güzellik) kusurları ciddiye almamıza sebep oldu. İnsan doğası böyledir. Güzellerin hiçbir kusurunu gözden kaçırmaz ve onlarda mükemmelliyet aramaktan kendisini tutamaz.

Bu mükemmeliyet arzusu kitabın içeriğine olan beklentiyi de artırır. Bu konuda da doğal olarak (yazarın "bibliyografya"sında adı geçmeyen Güney "İran" Azerbaycan'da basılmış bir iki sözlüğü dikkate almasıyla beraber), Güney (İran) Azerbaycan'dan daha çok teklif ve görüş beklenir. Bu işin bizde bakir bir zemin olduğu için, yazar ve her meraklı fikir sahibi yaşadığı bölgeden bol bol nefis kelimeler armağan edebilir. Bunlar toplanınca diğer kelimelerle beraber vücuda gelen hazine dilimizin hakiki haşmet ve sonsuz zenginliğini gösterebilecektir.

Örnek için, dikkat ve dürüstlüğüne emin olduğum dostum Nasır Bey Manzurî'nin bana lütfettiği "Son Nağıl, Son Efsane" adlı eserinin sonuna ilave edilen "Sözlük, Açıklama" bölümünden (Altaylı Bey'in kitabında rastlamadığım) kelimelerden birkaçı (kısa açıklamaları ile) yazının sonuna kaydedilmiştir.[6]

[6] Akay Manzurî'nin kitabından örnekler: Acı bağırsak (çok konuşulan, yeknisak), ala çerpü (külekli kar yağması), övsemek (hareket vermek, oynarken etekleri dalgalandırmak), evedemek (hayvanların yatıp el ayak çalıp dönmesi), belle (tike, belki bugünkü sandviç), busmak (kemin etmek), bidarlamak (kesmek), puranımak (zayıflamak), pöşlemek (bir çeşit pişirmek), pırısmak (şişmek, غصه دن hali değişmek), tenge (kentlerde küçe), tengimek (tengeglemek), cöcü (dudakların köşesi), Cuma (yığın, çerge), çüsgün (ince yağış), çirik (Farsların "كفنه" dedikleri, çocukları kundaklamak için kullandıkları parça), hıhlamak (deveyi oturtmak), dazalak / kazalak (bir kuş türü), dend (şiddetli iniş ya da yokuş), sarpmış (berkimiş), sepelenmek (yalpalanmak ve alaylanmak), sekke (aşık oyununda bir deyim), sehm (korku), sutul (yetişmiş buğda vs.), som (sakit, mat), şu (bu), şeh (rutubetli), kara keyit (nigeranlık), korcanak (kor), kıstırmak (bir şeyi gizlice birisine vermek), kıncık (dende dende, diş diş *"مزررس"*), kıyha (feryad), kepir (bir çeşit yumak, esiden taş oyuntusunda kap kacak temizlerlerdi), kirman (sarı renk) vs…

ذؤقلو یازیچیلاردان اسماعیل بیگ‌هادی ده مقاله و حکایه‌لرینه بعضا" بئله ایضاحلار آرتیرار، حتا درگیلر و سایر نشریاتدا بو نوعدن بیرسیرا ایضاحلار قویارلار، لاکین دوغرو - دوروست بیر لغت اوچون بونلار کافی دگیللر و ایضاحلارین بیر پاراسی دا دقیق اولماقدان اوزاقدیرلار. لغتین مکمل اولماسی اوچون هامی بؤلگه‌لرده، مجهز و ایشین اوصولونو بیلن هیئتلرین اوزون زامان چالیشمالاری گله‌جکدیر. بئله بیر امکانین بوُ گوّن وجودا گلمه‌سی اوزاق گؤرونور. سه ده، گنجلیکلرینی و گؤزه‌ل ایللرینی بوُ ایشه نثار ائده‌جک همت غیرت و اؤزلویونون شعوروندا اولانلار وارکن انتظار دؤرو اوزون سورمه‌یه‌جک و ایمانلا حاضیرلانمیش زمینده " بلکه صاباح، بلکه صاباحدا قاباق "، " نوباهار اولقاچ تیکاندان برگ گول اظهار " اولاجاقدیر.

سؤزلریمین داوامیندا بیر نکته‌یه اشاره ائتمک گره‌کیر: اکثرا" مراجعت ائتدیگیم : " THE HAND WEHR DICTIONARY OF MODERN WRITTEN ARABIC " - ین مقدمه‌سی بئله باشلاییر: " بو لغت مدرن یازی دیلی عربجه‌نین کلمه احتیاطی (خزینه‌سی) و عباره‌لرینی ایچینه آلیر. عراقدان مراکشه قده‌ر یاییلمیش بیر ساحه‌ده غزئتلرین درگیلرین و مکتوبلارین دیلی اثریمیزین اساسی دیر. بو دیل، کوتله‌لری مخاطب قیلان رسمی بیانلاردا، رادیودا، تلویزیوندا و دینی مراسمده ایشلتمکده‌دیر. لغتیمیز، ۲۰- جی عصرین باشیندان بو طرفه یازیلمیش متنلر اوستونده چالیشانلار اوچون ده فایدالی اولاجاقدیر.

اوشاقلاری قوندا قلاماق اوچون ایشلتدیکلری پارچا، خیخلانماق (ده وه‌نی اوتورتماق) دازالاق / قازالاق (بیر نوع قوش)، دند (شدتلی ائنیش یا یوخوش)، سارپمیش (برکیمیش) سپه‌للهنمک (یالپالانماق، والایلانماق) سقفه (آشیق اویونوندا بیر دئییم) سهم (قورخو)، سوتول (یئتیشمیش بوغدا و سایره) سوم (ساکت، مات)، شو (بو)، شئه (رطوبتلی)، قاراقئییت (نگرانلیق)، قورجاناق (قور) قیسد - یرماق (بیر شئیی گیزلینجه بیریسینه وئرمک)، قینجیق (دنده - دنده، دیش - دیش" مُزررس") قییها (فزیاد)، کپیر (بیر نوع یوماق داش اوغونتوسو ایله اسکی زامانلار قاب قازان تمیزلردیلر)، کیرمان ساری رنگ) و سایره...

Zevkli yazarlardan İsmail Bey Hadi de makale ve hikâyelerine bazen böyle açıklamalar ekler. Hatta dergiler vs. neşriyatta bunun gibi bazı açıklamalar koyarlar. Ancak doğru dürüst bir sözlük için bunlar yeterli değildir ve açıklamaların bir bölümü de dikkatli olmaktan uzaktır. Sözlüğün mükemmel olması için bütün bölgelerde donanmış ve işin usulünü bilen heyetlerin uzun zaman çalışmaları gerekecektir. Böyle bir imkânın bugün vücuda gelmesi uzak görünsede gençliklerini ve güzel yıllarını bu işe harcamak çaba, gayret ve benliğinin şuurunda olanlar varken intizar dönemi uzun sürmeyecek ve imanla hazırlanmış zeminde "belki sabah, belki sabahtan da önce", "*ilkbahar ulkaç tikandan berggül izhar*" olacaktır.

Sözlerimin devamında bir noktaya işaret etmek gerekir: Genellikle başvurduğum: "*THE HAND WEHR DICTIONARY OF MODERN WRITTEN ARABIC*"in giriş bölümü böyle başlıyor: "Bu sözlük modern yazı dili Arapçanın kelime hazinesi ve ibarelerini içine alır. Irak'dan Merakeş'e kadar yayılmış bir sahada gazete, dergi ve mektupların dili, eserimizin esasıdır. Bu dil, toplumları muhattap kılan resmi beyanlarda, radyoda, televizyonda ve dini merasimde kullanılmaktadır. Sözlüğümüz, 20. asrın başından bu yana yazılmış metinler üstünde çalışanlar için de faydalı olacaktır".

مؤلیف بونلاری یازارکن عربلرین ایللر بویو و گئنیش جوغرافیا اؤزه رینده و جور به جور کولتورلرله تماسا گله رک لهجه باخیمیندان فرقلشمه‌لرینی، غربدن آلینان یئنی تکنولوژی ایله برابر، دیله بیغین ـ بیغین اصطلاحلارین هجومو، او بیری یاندان دا عصریمیزین ایلک ایللرینندن باشلایاراق چوخو سوریه و لبنانلی منورلرین دالیندا دوردوغو، " دیلی تمیزله‌ییب آریندیرما " طرفدارلاری ("آری ـ دیلچی = پؤریست) لرین حرکتلری و بونلارا قارشی عکس العملارین یازیلی عربجه لئکسیکوقرافیاسیندا تاثیرلرندن و بوتون بونلارا رغما" واحد یازیلی عربجه‌نین انکشافیندان دا بحث ائدیر.

گؤره‌سن قاشقارلی محمودون اؤلمز اثرلرندن سونرا یئنی باشدان، بوتون لهجه‌لریمیزده (ایندی بونلارا دیل دئییریک) دانیشانلارین (اساسدا موجود و کؤکو دیپ ـ دیبری یاشایان مشترک کولتورو موزون ان جانلی مظهری اولاجاق) اورتاق تورک یازی دیلی ـ هئچ اولمازسا باشلانغیجدا اوغوز قروپو لهجه‌لری اوچون ده "هانس وئرین" اثری کیمی بیر لغت هاچان چیخاجاق ؟ (ذاتا" بو چتین یولدا، میرزا کاظم بیگین " تورک ـ تاتار دیلی‌نین دیل بیلگیسی" ـ ۱۸۳۹ـ، را ـ دولف ون ۷۰۰۰۰ کلمه‌نی ایچینه آلان" تورک لهجه‌لری‌نین بؤیوک لغتی، ۴ جلد و ۱۲ بؤلوم، ـ ۱۹۱۱ ـ ۱۸۸۸، حسین کاظم قدری‌نین ۴ جلدلیک لغتی کیمی آبیده‌لری ایله ایلک آغیر آددیملار آتیلمیشدی[1]).

او زامان، هر تورک خلقی‌نین یازیب اوخویا بیله جگی عموم استاندارد تورکی یازی دیلی دادلی و جانیاخین لهجه‌لریمیزی، البته‌کی (بوتون بؤیوک دیللرده اولدوغو کیمی) اؤز قوجاغیندا یاشاداجاق دیر. کولتورو موزون عموم یازی دیلیندن محروم (قدیملرده آتالارین گؤزل‌ری‌نین یانینا یاخیلان و اونلارا هنده ورلرینی گؤرمگی امکانسیز قیلان مئشیندن دوزه‌لمیش کیچیک پرده‌لرین ایشینی گؤره‌ن) "تجرید پرده‌سی" ایله، آنجاق منفرد بیر لهجه‌نین دار پنجره‌سیندن دؤنیانی گؤرمگه محکوم ائدیلن خلقلر مانعه‌لردن قورتولاجاق، بئله‌جه، عموم

۱ـ تفصیلات اوچون " پروفسور فرهاد زینالوف" تورک لهجه‌لری‌نین قارشیلاشدیرمالی دیل بیلیگینی" نه باخین، تورکیه تورکجه‌سینه چئویرن : یوسف گدیکلی.

Yazar bunları yazarken Arapların yıllar boyu ve geniş coğrafya üzerinde ve farklı kültürlerle temas ederek lehçe bakımından farklılaşmalarını, Batıdan alınan yeni teknoloji ile beraber, dile yığın yığın terimlerin hücumu, diğer yandan da asrımızın ilk yıllarından başlayarak çoğu Suriyeli ve Lübnanlı aydınların üzerinde durduğu "dili temizleyip arındırma" taraftarlarının (arı-dilci, pürist) hareketleri ve bunlara karşı aksel-amellerin yazılı Arapça leksikografyasında tesirinden ve bütün bunlara rağmen yazılı Arapçanın gelişiminden de bahseder.

Kaşgarlı Mahmud'un ölümsüz eserinden sonra yeni baştan, bütün lehçelerimizi (şimdi bunlara dil diyoruz) konuşanların (esasta mevcut ve kökü dip diri yaşayan ortak kültürümüzün en canlı mazharı olacak) ortak Türk yazı dili hiç olmazsa balangıçta Oğuz grubu lehçeleri için "Hans Wehr"in eseri gibi bir sözlük ne zaman çıkacak? (zaten bu zor yolda Mirza Kazım Bey'in "Türk-Tatar Dilinin Dil Bilgisi" – 1839 –, Radolf'un 80.000 kelimeyi içeren "Türk Lehçelerinin Büyük Lügati, 4 cilt ve 12 bölüm – 1888-1911, Hüseyin Kazım Kadri'nin 4 ciltlik lügati gibi abideleri ile ilk ağır adımlar atılmıştı).[7]

O zaman her Türk halkının yazıp okuyabileceği genel standart Türk yazı dili tatlı ve cana yakın lehçelerimizi, elbette (bütün büyük dillerde olduğu gibi) kendi kucağında yaşatacaktır. Kültürümüzün genel yazı dilinden mahrum (eskiden atların gözlerinin yanına takılan ve onlara yanları görmeyi imkânsız kılan demirden yapılmış küçük perdelerin işini gören) "tecrid perdesi" ile ancak tek bir lehçenin dar penceresinden dünyayı görmeye mahkûm edilen halklar manilerden kurtulacak, böylece, genel

[7] Tafsilat için "Prof. Ferhad Zeynelov" "Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil Biligini"ne bakın, Türkiye Türkçesine çeviren: Yusuf Gedikli.

یازی دیلینده ، مختلیف اؤلکه‌لرده یاشایان بوتون کولتورداشلار بیر- بیرلری‌نین اثرلرینندن متقابلا" فایدالاناجاقلار و اوزامان کولتورو موزون انکشافی گؤزلری قاماشدیراجاقدیر .

یئری گلمیشکن دیل و کولتورلرین یاییلما خریطه‌سی‌نین اؤلکه‌لرین سیاسی خریطه‌سی ایله هئچ آلیب- وئره جگی اولماماسی حقیقتینی خاطیرلاتمالی‌ییق . عموم واحد استاندارد یازی دیلی مختلف شیوه‌لری ایله ، بیر چوخ، دوست و یا دوشمن جوربه‌جور مملکت‌لرده یایغین اولا بیلر. بونا ان یاخین مثال عربجه‌دیر. دجله و فرات‌ین ساحللرینندن آتلانتیکه قده‌ر اونلارلا لهجه‌ده دانیشیلان بو دیل، بیر تک عموم یازی دیلی ایله عینی کولتورون انکشافیندا پای صاحیبی دیرلر. انگلیزجه ، اسپانیولجا ، فرانسیزجا و سایره‌لردن بحث ائتمگه نه لزوم وار نه ده حوطه. بونون یانیندا کلاسیک مثال اولاراق آدی کئچن سوئیس کیمی چوخ دیللی اؤلکه‌لرده آز دگیلدیر .

عموم استاندارد یازی دیلی هدفینه یئتیشمک ، خصوصی ایله بیزیم زاماندا آسان بیر ایش‌دگیلدیر. مانعه‌لری سایماق و بیر- بیر اؤستونده دورماق بورایا سیغیشماز ، بو انگللرین موضوعوموزلا علاقه‌لی اولان ان مهم‌لریندن بیریسیی ، بیر آز اول اشاره‌ائتدیگیمیز الیفبا مسئله‌سی دیر ، اولا الیفبا سیستملری کئچن عصره گؤره (عرب ، رومان و اسلاویک اولاراق) اوچ قاتاچیخدی. ثانیا" فونه‌تیک الیفبالار لهجه‌لرین تفرعاتینا ائنه‌رک فرقلره تاکید ائله‌مکله ، آیری- غیریلیک اؤدونو یئللده‌دی .عرب الفباسی‌نین فونه‌تیک اولماماسی لهجه‌لریمیزی تجرید ائتمگه ، معظم بیر کولتور چرچیوه‌سینی سیندیرماغا و خلقلرین کئچمیشلری ایله اولان گونده‌لیک و مستقیم علاقه‌لرینی محو ائتمگه بئل باغلایانلار اوچون بؤیوک مانعه‌دی . .

بورادا الیفبا بحثینه گیرمگه مجال یوخدور، نه ایسه ،۱۹۴۰- لار دان بو یانا دیلیمیزین مختلف لهجه‌لری عرب ، لاتین و جور به جور کیریلیک الیفبالاری ایله یازیلدی. سووئتلرین بیخیلماسی الیفبا مسئله‌سینی بو سفر جدا" اورتایا آتدی و هانسی سیستمی سئچمک اوچون مقاله‌لر ، چیخیشلار ، توپلانتیلار... اوزون زامان بوتون ارتباط واسیطه‌لرینی مشغول ائتدی و ائتمکده‌دیر.بو " اختلاف " ین لاتین الیفباسی لهینه حل اولاجاغی احتمالی گئتدیکجه چوخالیر ،یئنی تورک

yazı dilinde, çeşitli ülkelerde yaşayan bütün kültürdaşlar birbirlerinin eserlerinden karşılıklı olarak faydalanacaklar ve o zaman kültürümüzün inkişafı gözleri kamaştıracaktır.

Yeri gelmişken dil ve kültürlerin yayılma haritasının ülkelerin siyasi haritası ile hiçbir alıp vereceği olmaması gerçeğini hatırlatmalıyız. Standart yazı dili çeşitli şiveleri ile birçok dost veya düşman, çeşitli memleketlerde yaygın olabilir. Buna en yakın örnek Arapçadır. Dicle ve Fırat'ın sahillerinden Atlantik'e kadar onlarca lehçede konuşulan bu dil, tek bir genel yazı dili ile aynı kültürün gelişiminde pay sahibidir. İngilizce, İspanyolca, Fransızca vs. dillerden bahsetmeye ne lüzum var. Bunun yanında klasik örnek olarak adı geçen İsviçre gibi çok dilli ülkeler de az değildir.

Genel standart yazı dili hedefine varmak, özellikle bizim dönemimizde kolay bir iş değildir. Engelleri saymak ve bir bir üstünde durmak buraya sığmaz, bu engellerin konumuzla alakalı olan en önemlilerinden birisi, biraz evvel işaret ettiğimiz alfabe meselesidir. Evvela alfabe sistemleri geçen asra göre (Arap, Romen ve Slav olarak) üç katına çıktı. İkincisi fonetik alfabeler lehçelerin teferruatına inerek farklılıkları vurgulamakla, ayrı gayrılık ateşini yelledi. Arap alfabesinin fonetik olmaması lehçelerimizi ayırmaya, muazzam bir kültür çerçevesini kırmaya ve halkların geçmişleriyle olan gündelik ve müstakim alakalarını mahvetmeye bel bağlayanlar için büyük engeldir.

Burada alfabe bahsine girmeye gerek yoktur, neyse, 1940'lardan bu yana dilimizin çeşitli lehçeleri Arap, latin ve türlü Kiril alfabeleri ile yazıldı. Sovyetlerin yıkılması alfabe meselesini bu sefer cidden ortaya attı ve hangi sistemi seçmek için makaleler, çıkışlar ve toplantılar… Uzun zaman bütün iletişim araçlarını meşgul etti ve edecektir. Bu "ihtilafın" Latin alfabesi lehine hallolacağı ihtimali gittikçe çoğalır, yeni Türk

جمهوریتلریندن آذربایجان بو سیستمین تطبیقینه کئچمیشدیر[1]. قبول اتدیلمیش قرار، تورکیه‌ده ۷۰ ایلدیر سیناقدان کئچمیش بعضی حرفلره معیین دیاکرتییک لر (اشارتلر) علاوه اتدیله رک الده اتدیلن لاتین الیفبا سیستمی، داها دوغروسو" تورک لاتین الیفباسی" دیر.بیلیندیگی کیمی تورکیه تورکجه‌سینده بو اشاره‌لری الیفبایا آلماغا حاجت گؤرمه میشلر: Qq , Ww , Xx بونلارا او بیری لهجه‌لرده لزومونداا (تورکیه تورکجه‌سینده اولمایان فونملر بئرینه) ایشله‌دیلمک اوچون " احتیاط" گؤزو ایله باخماق اولار.

آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو" نده ده یازیلدیغی کیمی آذربایجاندا ایشله‌دیلن لاتین الیفباسی،" لغت" ده ایشله‌دیلن الیفبادان بیرآز فرقلی دیر. بو ایکی الفبانی بیر- بیری ایله توتوشدوراق:

۱- آذربایجان جمهوریتینده و لغتده ایشله‌دیلن مشترک حرفلر:

Aa, Bb, Cc , Çç, Dd, Ff, Ii, Xi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp , Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy , Zz .

۲- فرقلی اشاره‌لر، پارانتز ایچینده‌کیلر" لغت" دن ایشله‌دیلن فرقلی حرفلردیر: " Ää " - آچیق " Ee" (بو اشاره‌لغتده ایشله‌دیلمه میشدیر) - ، " Ee " (لغتده "Ee" قاپالی دا داخل و " e ") ، " Gğ " (آرخا" اوستونده نقطه اولان " ğ " ده داخل و آذربایجان الیفباسی‌نین "q" حرفی) " Qq " - آرخا دا ماق" ğ " - سی ، "Hh" (حنجره" h " سی ده داخل = " X "،بو " h " لغتده آلتینا خط چکیلمکله گوستریلیر) ، " Xx " - حنجره" h " سی .

بوُ اختلافین اساس سببینی بیلمه‌مکله برابر، لغتین الیفبا و رفورم (اصلاح) بحثلرینده چوخ اول ترتیبه باشلانماسی و مؤلفین اؤز ذوقونه گؤره چاره‌سیز بو اشاره‌لرله ایشینه داوام ائتمه‌سی احتمالی دا وار.

---

۱. تفصیلات اوچون پروفسور .دوقتور آ .ب .ارچیلاسون - ون" تورک دیلی" درگیسی‌نین ۵۲۳نجو نومره‌سینده درج اولموش یازیپا باخینیز.

cumhuriyetlerinden Azerbaycan bu sistemin uygulamasına geçmiştir[8]. Kabul edilmiş karar, Türkiye'de 70 yıldır denenmiş bazı harflere belli başlı diyakretikler (işaretler) ilave edilerek elde edilen Latin alfabe sistemi, daha doğrusu "Türk Latin alfabesi"dir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde bu işaretleri alfabeye almaya gerek görmemişler: *Qq, Ww, Xx*. Bunlara diğer lehçelerde gerekli görülürse (Türkiye Türkçesinde olmayan fonemler yerine) kullanmak için "ihtiyat" gözü ile bakılabilir.

"Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü"nde de yazıldığı gibi Azerbaycan'da kullanılan Latin alfabesi, "sözlük"de kullanılan alfabeden biraz farklıdır. Bu iki alfabeyi birbiriyle tutuşturalım:

1. Azerbayan Cumhuriyetinde ve sözlükte kullanılan ortak harfler: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Iı, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Ö, O, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.

2. Farklı işaretler, parantez içindekiler "sözlük"ten kullanılan farklı harflerdir: "*əe*" – açık /e/ (bu işaret sözlükte kullanılmamıştır) –, "Ee" (sözlükte "Ee" kapalı da dahil ve /e/), "Gg" (arka üstünde nokta olan *"ġ"* de dahil ve Azerbaycan alfabesinin "q" harfi) "*Qq*" – ard damak /g/ sesi, "Hh" (gırtlak /k/'si de dahil "*X*", bu /h/ sesi sözlükte altına hat çekilerek gösterilir), "*Xx*" – gırtlak /h/'si.

Bu ayrılığın esas sebebini bilmemekle beraber, sözlüğün alfabe ve reform (ıslah) konusundan çok önce tertibe başlanması ve yazarın kendi zevkine göre çaresiz bu işaretlerle işine devam etmesi ihtimali de vardır.

[8] Tafsilat için Prof. Dr. A. B. Ercilasun'un "Türk Dili" dergisinin 523 temur 1995 numarasında derç olmuş yazıya bakınız.

آذربایجان لاتین الیفباسیندا، دایما یادیرقادیغیم بیر حرفه ده اشاره ائتمه‌دن کئچمه‌یه‌جگم: معلوم " Ə " حرفی (کی منطقه‌ده " e "نین بؤیوک شکلی - (ماژوسکولو) ده" ə " دگیل " E " او - لمالی دیر) . بو " قارا قویونون هاردان آغ قویونلار سوروسونه داخیل اولدوغونو" باشا دؤشمک گره‌ک . دوغرودور، اول باشدا " فتحه " یئرینه سئچیلمیش اوستو ایکی نقطه‌لی "Aa" بونجا ایشلک بیر حرف اؤچون ، متنلر حددن آرتیق خاللی - ناخیشلی گؤرسه‌نیردی، بلکه ده کئچمیش الیفبانین تاثیری ده وار، یا دا ناچارلیقدان و یا باشقا سببلره گؤره بو اناییین حرف غصب ائتدیگی مقامیندا ابقاء ائدیلمیشدیر. هر حالدا بو" آچیق قاپالی E " مسئله‌سی ایلک گوندن تا باشلانغیجدان بؤیوک بیر خطا و بؤیوک اولدوغو قده‌ر ده گولونج بیر سهوین اوستونده تاسیس ائدیلیب و کؤکوندن یئرسیزدیر. بو گیریفته‌شن " مسئله " نین غایت‌ساده ایضاحی وار. بیلیندیگی کیمی یازیلی تورکیه تورکجه‌سی استانبول شیوه‌سی اوزه‌رینه قورولموشدور. بو شیوه ده ۸ صائت فونم وار: " Uu " و، " Üü "، " Öö "، " Oo " "Ii"، " İi "، " Ee "، " Aa " بو صائتلرین ایکینجیسی، " Ee " حرفی، بوتون تورکیه تورکجه‌سی اؤزه‌رینده ایشله‌ین دیلچیلرین صراحتله تکرارلادیقلاری کیمی، آچیق " e " باشقا دئیمله "فتحه "نین اشاره‌سی دیرلر. دئمک اولار کی، آذربایجان الیفباسی اؤچون بؤ فونمی گؤسترمه‌جک اشاره آختارانلار، ۷۰ ایلدی گؤزلری‌نین قاباغیندا دوران موجود حرفی آختاریرلارمیش ! بیزه‌لازیم اولان حرف ، استانبول شیوه‌سینده اولمایان " قاپالی" " Ee " یعنی کسره فونمینی گؤ - سترمه‌جک بیر مناسیب اشاره‌دیر. بو فونم لاتین خطلی آوروپا دیللرینده ده موجود اولدوغوندان " مسئله " قاباقجادان حل ائدیلمیشدیر، مثلا" فرانسیزجادا " Ee " اشاره‌سی عصرلردیر بو فونمی گؤسترمکده‌دیر صورتینده ، عنادلارین یئرینی منطق آلدیغی و چالخانتیلارین آزالدیغی گون، یئنی بیر عیارلاما نتیجه‌سی،" e "نین مرخص ائدیله‌جگی، " ə " نین " ɛ "، و ایندیکی " e " نین ده " ə " اولاجاغینا اینانماق ، گؤره‌سن چوخ خیالپرورانه‌لیک دیر می؟

گله‌جگینه چوخ اومیدلر بسله‌دیگیمیز و بیزیم اوچون چاغیمیزین ان مهم لئکسیکوگرافیک اثرلرینden بیریسی سایدیغیمیز" آذربایجان

Azerbaycan Latin alfabesinde, daima yadırgadığım bir harfe de değinmden geçmeyeceğim: Malum "*Ə*" harfi (ki mantıkda /e/ sesinin büyük şekli – (majüskülü) de *"ə"* değil *"Ə"* olmalıdır). Bu "kara koyunun nereden ak koyunlar sürüsüne dâhil olduğunu" düşünmek gerek. Doğrudur, başta önce "fetha" yerine seçilmiş üzeri iki noktalı /A/, /a/ bunca işlek bir harf için artık süslü görülürdü. Belki de geçmiş alfabenin tesiriyle ya da naçarlıktan veya başka sebeplere göre bu harf gasp ettiği makamında devam etmiştir. Her halde bu "açık kapalı /e/" meselesi ilk günden, ta başlangıçtan büyük bir hata ve büyük olduğu kadar da gülünç bir yanlışın üstünde tesis edilmiş ve kökünden yersizdir. Bu giriftleşen "mesele"nin gayet sade bir açıklaması var. Bilindiği gibi yazılı Türkiye Türkçesi İstanbul şivesi üzerine kurulmuştur. Bu şivede 8 ünlü vardır: /A/, /E/, /I/, /İ/, /O/, /Ö/, /U/ ve /Ü/. Bu sesli harflerin ikincisi, /E/ harfi bütün Türkiye Türkçesi üzerinde işleyen dilcilerin sürahatle tekrarladıkları gibi, açık /e/ başka bir deyişle "fethe"nin işaretidir. Demek olurki, Azerbaycan alfabesi için bu fonemi gösterecek işaret arayanlar 70 yıldır gözlerinin önünde duran mevcut harfi arıyormuş! Bize gereken harf İstanbul şivesinde olmayan kapalı /e/ yani kesre fonemini gösterecek uygun bir işarettir. Bu fonem Latin hatlı Avrupa dillerinde de bulunduğundan "mesele" önceden halledilmiştir, örneğin Fransızcada /E/, /e/ işareti asırlardır bu fonemi göstermektedir şeklinde, inatçılığın yerini mantık aldığı ve çalkantıların azaldığı gün, yeni bir ayarlama sonucu /e/'nin izin verileceği, "ə"nin /e/ ve şimdiki /e/'nin de /e/ olacağına inanmak, büyük bir hayalperestlik midir?

Geleceğine ümitler beslediğimiz ve bizim için çağımızın en önemli leksikografik eserlerinden birisi saydığımız "Azerbaycan

تورکجه‌سی سؤزلویو"نون بوتون چتین لیکلری آشاراق ، دفعه‌لرجه و هر دفعه‌سینده بیر اولکیندن داها مکمل چاپ اولماسی دیله‌لیی‌نین گئرچکلشمه‌سینی کولتورو‌موز آدینا بؤیوک بیر اوغور و بختیارلیق سایپیریق ....

" ددہ قورقو" ون آلمان دیلینه ترجمه و نشری

"ددہ قورقود"و ترجمه ائدرکن ...

احمد شمیده

سون آیلاردا ددہ‌قورقود کتابی‌نین آلمانجاسی الیمیزه چاتدی. کتابی بیر مکتوبلا بیرلیکده آقای م.ع. حسینی آلمانیادان گؤندەرمیشدیر. کتاب مشهورآلمان تورکولوژیستی احمد شمیده طرفیندن آلمانجایا ترجمه ائدیلمیش و چوخ نفیس بیر شکیلده برلین ده چاپ ائدیلمیشدیر.

احمد شمیده حقیقی بیر مسلمان و قیمتلی بیر تورک شناس دیر. او اوزون ایللر تورک دیلی و ادبیاتیله مشغول اولموش بو ساحه‌ده درین آراشدیرمالار آپارمیش و گؤزەل کتابلار تالیف و ترجمه ائتمیشدیر.

احمد شمیده ترجمه ائتدیگی کتابی حقینده" تورک ادبیاتی" درگیسینده (شوبات ۱۹۹۶) " ددہ‌قورقود"و ترجمه ائدرکن باشلیغی ایله بیر مقاله یازمیش و بو مقاله‌ده بو کتاب باره‌ده اؤز فیکرلرینی ده افاده ائتمیشدیر.بورادا آقای حسینی‌نین مکتوبوایله برابر مترجم حقینده قیسا ایضاحات وئرندن سونرا مقاله‌سی‌نین خلاصه‌سینی نقل ائدیریک .وارلیق.

کتاب ددہ قورقود "ون آلمان دا نشری — م.ع. حسینی

معلوم اولدوغو کیمی،محتشم شفاهی خلق ادبیاتی آبیده‌لی " کتاب ددہ‌قورقود" ایلک دفعه ۱۸۱۵ ـ جی ایلده درسدن شهرینده آلمان

Türkçesi Sözlüğü"nün bütün zorlukları aşarak defalarca ve her defasında bir öncekinden daha mükemmel basılması dileğinin gerçekleşmesini kültürümüz adına büyük bir uğur ve bahtiyarlık sayarız.